

**EMLÉKKÖNYV
A SZÉKELY-NEMZETI
MÚZEUM 50. ÉVES
JUBILEUMÁRA**

*Őzv. Cserey Jánosné, szül. Zathureczky Emilia
a Székely Nemzeti Múzeum alapítója*

EMLÉKKÖNYV

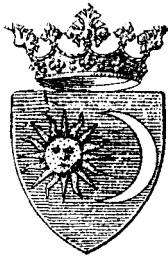
A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM ÖTVENÉVES JUBILEUMÁRA

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTE

CSUTAK VILMOS

IGAZGATÓ

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM KIADÁSA

SÉP SISZENTGYÖRGY

1929

Minden jog fenntartva

Nyomtatta a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 1929.

ELŐSZÓ.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya a legutóbbi esztendőök folyamán előterjesztéseim alapján ismétellen foglalkozott azzal a kérdéssel: mikor és miképen ünnepelje meg a gondjaira bízott múzeum alapításának ötven éves fordulóját.

A tárgyalások folyamán mindenki egyetértett velem abban, hogy a múzeumnak akkor kell jubiláris ünnepet tartania, amely napon ötven évvel ezelőtt özv. Cserey Jánosné, szül. Zathureczky Emilia a még 1875. júniusában imecsfalvi kúriájában szervezett s azóta a székely nép tetemes áldozatkészsége által is folyton gyarapított Cserey-Múzeumát Háromszék, Csík és Udvarhely vármegye székely közönségének adományozta s viszont a nevezett három vármegye székely közönségének hivatalos képviselői az addigi magángyűjteményt a székely nemzet közös tulajdonába ténylegesen átvették s a hivatalos átvétel következtében nyilvános közintézménnyé vált Székely Nemzeti Múzeum további gondozására és gyarapítására az Alapítóval szemben szerződéses kötelezettséget vállaltak.

Ez az átadás és átvétel 1879. szept. 15-én ment végbe s ezért az igazgató-választmány a jubiláris ünnep határidejét 1929. szeptember 15-ben állapította meg.

Az ünneplés mikéntjére nézve a tárgyalások rendjén több indítvány és javaslat hangzott el, s végül is az igazgató-választmány, a tulajdonos székely nép széles köréből is felhangzó többféle óhajlás figyelembevételével azt a végleges határozatot hozta, hogy

1. 1929. szeptember 15-én d. e. 10 órakor a múzeum dísztermében emlékünnepelet tart;

2. az emlékünnepelet megelőzőleg szeptember 14-én este a városfiáza dísztermében hangversenyt rendez;

3. Emlékkönyvet ad ki;

4. székely nép-, egyház- és képzőművészeti alkalmi kiállítást rendez és

5. az Erdélyi Gazdasági Egyletet felkéri, hogy egyidejűleg székelyföldi gazdasági és ipari kiállítást rendezzen.

Az igazgató-választmány a hozott határozatok értelmében azóta minden lehető intézkedést megtett, hogy a Székely Nemzeti Múzeum jubiláris ünnepe egyuttal a tulajdonos és fenntartó székely népnek is multjához és jövőjéhez méltó örömmünnepe legyen.

A magam részéről örömmünnepünk legmaradandóbb értékü emlékének kezdettől fogva a múzeum Emlékkönyvét szántam. Ezért választmányunk javaslatom alapján szinte anyagi erején felül is áldozatot hozott, hogy annak kiadásával a múzeum tudományos törekvéseiről tanubizonyoságot tegyen, s példájával másokat is áldozatkészségre s a tudomány önzetlen szolgálatára buzdítson.

Az Emlékkönyvet első sorban székely testvéreink számára székely tudósok, vagy a székely népnek s a Székelyföldnek oly barátai és buvárai irták, akiknek az a tudományos hitük és meggyőződésük, hogy a művelődés terjedésének, s az emberiség békés fejlődésének akkor tesznek legnagyobb és legjobb szolgálatot, amikor a múzeumtulajdonos székely nép lelkéből s az ősi Székelyföld titokzatos mélységeiből napvilágra törő tudományos igazságok fényével hintik be azt az utat, mely a kivétel nélküli jobb jövőt kereső népeket egy közös oltárhoz: a tudomány és közműveltség oltárához vezeti.

A múzeum jubiláris ünnepének valóban az lesz a legmaradandóbb áldása, ha Emlékkönyvünk ezt a hön óhajtott és bizton remélt nemes célját eléri s olvasói lelkében nemzeti különbség nélkül a kölcsönös megbecsülés áldásos magvát hinti el, hogy ebből a megbecsülésből a székely nép élni- és fejlődni-akarásának új, terebélyes fája nőhessen ki, a Székely Nemzeti Múzeum tudományos törekvései nyomán pedig minél előbb a Székelyföld új Monográfiája láthasson napvilágot.

Szívem mélyéből fakadó testvéri köszönetet mondok Bukaresttől Edinburgig mindazoknak a nagyrabecsült munkatársaimnak, akik Emlékkönyvünket nagyértékű munkájukkal megtisztelték s a Székelyföld bibliográfiájának összeállítására irányuló első kísérletemet is megértéssel támogatták, valamint mindazoknak a kedves barátaimnak, akik velem a szerkesztés sok örömét és nem csekély gondját is szívesen megosztották.

Megjegyzem még, hogy az idejében beérkezett tanulmányokat a múzeum öt gyűjteménycsoportjának a hivatalos sorrendje szerint öt csoportba osztottam be. Az egyes csoportokon belől az I. és IV. csoportnál a szerzők ABC szerinti sorrendjét, a II. és V. csoportnál a tanulmányok tárgyának időrendjét tartottam irányadónak, a III-iknél pedig előbb az összefoglaló s azután a részletező tanulmányokat közöltem. Végül az Emlékkönyv nyomása közben beérkező tanulmányokat a VI-ik, a bibliográfiát a VII. csoportba soroztam.

Sepsiszentgyörgy, 1929. augusztus hó 29-én

CSUTAK VILMOS.

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM ALAPÍTÁSA ÉS GYŰJTEMÉNYEINEK ÖTVENÉVES FEJLŐDÉSE

Irta: Csutak Vilmos

Ötven évvel ezelőtt, 1879. szeptember 15-én d. e. 10 órakor özvegy Cserey Jánosné, szül. Zathureczky Emilia megbizottai s Háromszék, Csik és Udvarhely vármegye székely közönségének hivatalos képviselői a Székely Mikó-kollégium egyik emeleti szobájában, az u. n. Cserey-múzeum helyiségében a Székelyföldön addig sohasem hallott és sohasem látott hivatalos eljárásra gyűltek össze: az özv. Cserey Jánosné által alapított, s a Háromszék, Csik és Udvarhely vármegye székely közönségének adományozott múzeum átvételére. Az a hallatlan dolog történt tehát, hogy egy székely asszony nem gyermekeinek hagyta, vagy nem idegeneknek adta el férje, gyermekei és a maga ősi vagyonának igen becses hányadát, hanem ebből a vagyonrészből múzeumot szervezett; aztán rokonait és barátait, székely testvéreit és a székely hatóságokat hasonló eljárásra és áldozatkészségre hívta fel, s amikor családja és székely vérei adományából az ősi emlékek és természeti tárgyak többezer darabra szaporodtak fel: múzeumát székely nemzetének adományozta.

A három vármegye székely közönsége nevében megjelent Potsa József háromszéki főispán, Forró Ferenc háromszéki alispán, Császár Bálint sepi-szentgyörgyi, Szóts József kézdivásárhelyi és Solymossy Károly székelyudvarhelyi polgármester. Csik és Udvarhely vármegye fő- és alispánjai, valamint Bereczk és Csikszereda város polgármesterei „kimaradásukról“ az összehívó háromszéki főispánt értesítették. Az alapító özv. Cserey Jánosné nagyobb fia, Cserey Gyula és Ákos fiának nevelője s egyuttal az imecsfalvi Cserey-múzeum őre, Vasady N. Gyula képviselték.

Miután Cserey Gyula az eljárás rendjén kinyilatkoztatta, hogy édesanyja Marosszéknek a múzeum tulajdonosai közé való felvételét óhajtja, s Vasady N. Gyula múzeumőr a leltárba bejegyzett tárgyakat „a legnagyobb pontossággal“ előmutatta, a küldöttség a leltárba bejegyzett 8779 drb. tárgyat a székely nemzet nevében átvettnek jelentette ki s a Cserey-múzeumot, mint Székely Nemzeti Múzeumot felelősség terhe alatt továbbra is a Vasady N. Gyula múzeumőr felügyeletére és gondozására bízta.

A küldöttség tagjai a múzeum leltárát, s a Császár Bálint polgármester által szerkesztett két jegyzőkönyvet aláírták, s annak egyik példányát a Csereyné megbizottjának rendelkezésére bocsátották.

A három vármegye képviselői ugyanaz nap d. u. 4 órakor Háromszék vármegye házánál újabb gyűlésre jöttek össze, s azon Potsa József főispánt felkérték és megbízták, hogy Vasady N. Gyula múzeumórt eskesse fel, a székely megyéket a múzeum támogatására hívja fel, minden szükséges intézkedést

eszközöljön s eljárása eredményéről annak idején a múzeum igazgató-közgyűlésének tegyen jelentést.

Ez történt ötven évvel ezelőtt, 1879. szept. 15-én. Ily eljárás rendjén adta át özv. Cserey Jánosné, s vette át a három vármegye közönségének hivatalos képviselője az imecsfalvi Cserey-múzeumot a székely nemzet tulajdonába. Ettől kezdve lett az eddigi Cserey-múzeum tulajdonosa a Székely Nemzeti Múzeum megalapítója s a Cserey-múzeum: Székely Nemzeti Múzeum.

* * *

Az 1879. szept. 15-én Székely Nemzeti Múzeummá lett Cserey-múzeumnak azonban külön története van s ez a történet is megérdemli, hogy a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves évfordulója alkalmából fellapozzuk — talán — régóta elfelejtett lapjait. Senki sem vonhatja majd kétségbe, hogy ezekre a lapokra nemcsak megható és lélekemelő, hanem ma is nagyon tanulságos és valóban gondolkodásra készítő történet van felírva: székely népünk ezeresztendőös kulturális történetének kétségtelenül egyik legszebb és legbiztatóbb jövőt ígérő fejezete. Egyik kétségbevonhatatlan tanubizonyossága annak, hogy népünk lelkében mindig rejtőztek olyan drága kincsek és nemzedékről nemzedékre öröklődtek át olyan lelki értékek, amelyek nemcsak küzdelmes múltját, annyi vész és vihar közt való dicsőséges fennmaradását világítják meg, de biztató távlatokat is nyitnak egy örömteljesebb, szebb és dicsőségesebb jövő felé. Biztató fénysugarat vetítenek a Csaba útjára, melyen több, mint ezeresztendő óta folytonos szenvedés és szűrő tövisek között jár a székely nép, hogy ezek a tövisek és szenvedések megacélozzák testi és lelki erejét és kiirrhatalatlanul szívébe vessék azt az örök igazságot, hogy „et facere et pati fortia“, „cselekedni is és szenvedni is“ férfiakhoz illik. Pedig a példát nem is férfi, hanem csak egy asszony mutatta. De — kétségtelenül — olyan asszony, akiben a testi és lelki tulajdonságok székely fajának egyik legnemesebb típusát teremtették meg...

A Cserey-múzeum története az 1875. év nyarán, június első felében kezdődik. Gondolatának felvetője, „eszméjének létrehozója“ Vasady-Nagy Gyula, a Kolozsvárt székelő Erdélyi Múzeum-Egyesület (Erdélyi Nemzeti Múzeum) titkárának, Finály Henrik egyetemi tanárnak a mostoha fia. Vasady 1872—75-ben egyik brassói magániskolában a magyar nyelv és irodalom tanára volt és 1875. június 8-án özv. Cserey Jánosné meghívására a háromszéki Imecsfalvára költözött, hogy ettől kezdve 1879. nyaráig a Cserey Ákos nevelője s 1879. szept. 15-től 1881. június 6-án bekövetkezett haláláig a Székely Nemzeti Múzeum őre legyen.

A múzeum és a magyar múzeum eszméje 1875 előtt már egy jó félszázad óta ismert volt a magyar és székely nép jobbjai körében, sőt 1802 óta Budapesten s 1859 óta Erdély szívében, Kolozsvárt már testet öltött valóság. Azt is mindenki tudta Erdélyben, hogy gr. Teleky Sámuel családi könyvtárát már 1798-ban megnyitotta a nyilvánosság előtt, br. Bruckenthal Sámuel már 1803-ban egyházának adományozta a nevről elnevezett múzeumát, gr. Kemény József és Sámuel pedig már 1841-ben nemzetüknek adományozták történeti emlékekben rendkívül értékes gyűjteményeiket, hogy megvessék az Erdélyi Nemzeti Múzeum alapját.

Az a történelmi valóság sem volt ismeretlen a Székelyföldön, hogy amikor gr. Mikó Imre, a háromszéki székelység nagy fia, az 1850-es évek derekán

zászlót bontott a Kemény testvérek által tervezett, de az akkori politikai viszonyok miatt meg nem valósíthatott Erdélyi Nemzeti Múzeum tényleges megteremtése érdekében, az egész székely nép egy emberként sorakozott a zászlója alá. A háromszéki székelység pedig szemtől szembe látta, jól ismerte és nagyrabecülésével övezte körül azokat a véreit, kik Erdély Széchenyijét, az Erdélyi Nemzeti Múzeum és annyi más közhasznú és közművelődési intézmény megvalósítóját közérdekű akcióiban lelkes munkával és áldozatkészséggel támogatták.

Antos Ferenc, Cseh Ignác, Lázár Mihály, Szentiványi György és annyi más jelesünk Háromszék nevében már 1857-ben igen tetemes pénzalapítvány-nyal, részvénnel és más adománnyal járultak az Erdélyi Múzeum megalapításához, br. Szentkereszty Zsigmond pedig az Erdélyi Gazdasági Egylet háromszéki fiókjának megteremtése s utóbb egy háromszéki gazdasági kiállítás érdekében fejtett ki lelkes tevékenységet. És nem volt pusztá szóvirág a háromszéki reformátusok ajakán, mikor azt irták Mikó Imrének, hogy „Nagyméltóságod nevéhez varázserő van kötve, mely minden hazafi kebelt áldozatra lelkesít, kitartásra búzdit“.

Háromszéken mindenki ismerte és mélyen a szívébe véste Mikó Imrének Antos Ferenczhez intézett bölcs szavait, hogy *„munkásság, eszély, áldozat minmagunkért, önérdekeinkben, a mi és utódaink javáért — ez egyedül, ami minket a jövőendő eshetőségek között fenntart, törhetetlenné tesz, s egykor ismét egy fényesebb nemzeti lét kikötőjébe viszen“* s nemcsak Szentiványi Györgynek, hanem egész Háromszéknek izente már 1875. márc. 10-én Mikó Imre, hogy *„higgyük el mindnyájan, hogy a Gondviselés örökődik, vigyáz a népek sorsa fölött. Csillagokban, vagy más jelekben, egyesek jós szava, vagy nagy csapások által tudtokra adja, mit kelljen tenniök, hogy éljenek! Szerencsések, ha megértik s tisztöket minden időben teljesítik. A magyarnak egy nagy szerencsétlenség által adatott tudtára jövőendő magatartása iránti kötelessége. Istenem! ha tanultunk volna belőle! Engem éltet a hit, hogy tanultunk. Legjobbaink buzgósgága nemzeti ügyeink iránt kezességet nyújt nekem erre“*.¹

De bármennyire ismert volt a múzeum és közelebről az Erdélyi Nemzeti Múzeum eszméje az egész székely nép és főleg a háromszéki székely nép körében, mégis kétségtelen tény, hogy Vasady Gyula volt a megteremtője és rövidre szabott élete utolsó éve folyamán a leglelkesebb apostola annak a messze jövőbe látó gondolatnak, hogy a székely nép önmagának a maga erejéből alapítson múzeumot.

Szerencséje volt népünknek, hogy az isteni Gondviselés Vasadyt 1875 nyarán abba a Cseréy-házba vezette, melynek meghitt körében sem a múzeum sem az önkéntes áldozatkészség nem volt ismeretlen fogalom. A nagyajtai Cseréy-család századok óta egyik legvagyonosabb és legbecsültebb, gyökeres székely család volt a Székelyföldön, melynek története régóta összeforrott a székely nép történetével. Cseréy János, akinek imecsfalvi kuriájában a székely múzeum eszméje megszületett, szüleitől, Cseréy Zsigmondtól és Imecs Annától nemcsak tekintélyes vagyon és sok becses ősi emléket, de a nemesi származással járó nemes cselekedetek és kötelességek gyakorlására való elkötelezettséget is örökölte. Éveken át főgondnoka volt az orbai református egyházmegyének. s mikor java korában 1875. február 1-én elhalt, nemcsak Gyula és Ákos fia neveltetésének a gondját és örömét, hanem az ősi Cseréy-vagyonnal összefor-

rott nemes kötelességek teljesítését is örököül hagyta felesége és már felnőtt két fia számára.

És Cserey Jánosné, szül. Zathureczky Emilia nemcsak vállalta, hanem fiaival együtt hűségesen teljesítette is a Cserey-ház multjából reá háramló nemes kötelességeket.

Vasady Brassóából egy érmészeti és természetrajzi tárgyakból álló kis gyűjteményt vitt Imecsfalvára, s amikor a Cserey-család régi ékszerait, történelmi okmányait, bécsi porcellánjait, különböző fa- és vastárgyait a már fővárosi és bécsi múzeumokat is sokszor látott műértő és régiségkedvelő szemével áttanulmányozta, mihamar reábirta Cserey Jánosné, hogy a tőle megvásárolt, és a férjétől örökölt tárgyakból úgy a maga és gyermekei, mint a Cserey-házban megforduló atyafiak és jó barátok okulására egy kis múzeumot rendezzenek be. Csereyné magáévá tette a gondolatot és ettől kezdve gyermekei gondos neveltetése mellett élete egyik legfőbb céljának a Cserey-gyűjtemény folytonos gyarapítását tekintette. Vasady biztatására ebben az időben még az volt a Csereyné szándéka, hogy gyermekeivel együtt Kolozsvárra, Erdély egyetlen egyetemi városába teszi át lakását, s ugyanakkor gyűjteményét is „Háromszéki Cserey-gyűjtemény“ név alatt az Erdélyi Múzeum egy külön termében helyezi el.

De a széleskörű érdeklődés nyomán, mely bátor kezdeményezését kísérte, megváltoztatta eredeti szándékát. A napisajtó és az illetékes szakemberek buzdító és elismerő nyilatkozatokkal keresték fel. A lelkes áldozatkészség a kis gyűjteményt jóformán napról-napra gyarapította. A magyar orvosok és természetvizsgálók közül 1875. szept. 3-ikán imecsfalvi házában nemcsak a közvetlen Székelyföldről, hanem az egész ország legkülömbözőbb vidékeiről csak egy napon 289-en tolmácsolták honfiui és honleányi elismerésüket. Mozgalom indult az ország szívében, mely a fővárosi nagy múzeumok támogatásán kívül, a vidéki múzeumok létjogosultságát, sőt a történelmi és gazdasági szempontból bizonyos egységet képviselő vidékek lakosságának speciális múzeumok létesítése iránti kötelességét is napról-napra erőteljesebb hangon hirdette. Mindez mihamar meggyőzte Vasadyt és főleg Csereynét, hogy neki nem a régóta virágzó, s 1872. óta a kolozsvári Ferenc József-tudomány-egyetemmel szerződéses viszonyban álló Erdélyi Múzeumnak a gyarapítása, hanem egy háromszéki székely múzeumnak a szervezése és megalapítása az erkölcsi kötelessége.

De a háromszéki múzeum megalapítása érdekében az első elhatározó lépést mégis Szentiványi Gyula háromszéki főkirálybíró tette meg, amikor az árvizkárosultak érdekében Budapesten rendezett iparmű- és régiségi kiállításon való részvételre Csereynét fölhívta. A Szentiványi érdeme, hogy Csereyné előtt ugyanakkor annak az óhajának is kifejezést adott, hogy „ha régiség-gyűjteményét az ország közkincsévé tenni elhatározta volna, akkor talán alig lenne a nemes cél inkább elérve, mintha ezen becses ajándékkal Háromszéken létesítendő múzeumnak az alapja vettetnék meg, s a vidéki múzeumok felállítása iránt táplált eszmének a Csereyné áldozatkész kezdeményezése legelsőbben Háromszéken adna életet“.

A Szentiványi főkirálybíró kérése döntő elhatározásra bírta Csereynét. Időközben ő maga is meggyőződött afelől, hogy a múzeum megnyeréséért már is versenyezni kezdő Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városa között a vitát eldönteni s a múzeum végleges helyét kijelölni Háromszék vármegye közönsége és annak feje a legilletékesebb.

Gr. MIKÓ IMRE
az Erdélyi Múzeum-Egylet megalapítója

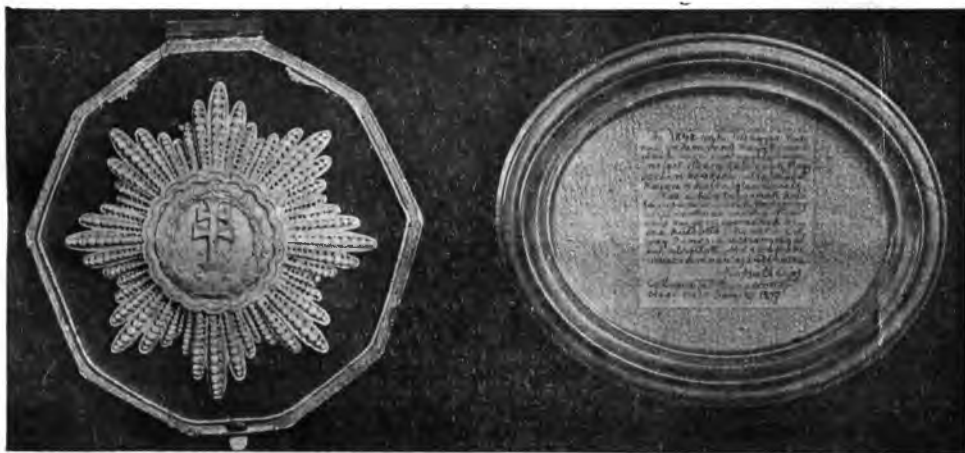
SZENT-IVÁNYI GYULA
Háromszék vm. főkirálybírája

POTSA JÓZSEF
Háromszék vm. főispánja, a Múzeum elnöke

Csereyné ezt a véleményét már 1876. okt. 10-én kelt levelében tudomására hozta Szentiványinak s egyuttal azt az óhajtását is kifejezte, hogy „a múzeum sorsa elhatározását, elszállítását és felállíttatását“ legkésőbb 1877. ápr. végéig foganatosítva szeretné látni. Viszont Szentiványi okt. 31-én kelt válaszában Csereynét egyenesen felhívta, hogy ha a múzeumát a megyének szánva, annak rendelkezése és felügyelete alá bocsátani akarja, akkor elhatározását a megyével közölje, ha pedig „a főtanodával jönne kapcsolatba“, mialatt Szentiványi a ref. hitfelekezet sepsiszentgyörgyi virágzó közéletanodáját értette, akkor a kivitel módozatai felett az iskola igazgatóságának kell határoznia.

Mielőtt azonban Csereyné elhatározását vagy a megyével, vagy a sepsiszentgyörgyi ref. kollegium előljáróságával közölhette volna, Vasady úgy az országban benn, mint annak határain kívül tovább folytatta a Cserey-múzeum gyarapítását, s még az 1876-ik év végén oly nagybecsű emléktárgyat szerzett a múzeumnak, mely Csereynét s a múzeuma iránt érdeklődőket a legbensőbb

A kat. érdemrend nagykeresztjének csillagjelvénye, amit a magyar kormány Bem tábornoknak, Bem halála után pedig Kossuth Lajos a Háromszéki Múzeumnak adományozott.

örömmel töltötte el, s a múzeum jövő sorsára is lényeges befolyást gyakorolt.

Ez a nagybecsű emléktárgy a magyar katonai érdemrend nagykeresztjének az a csillagjelvénye volt, amit az 1848/49. évi szabadságharcban az erdélyi sereg vezére, Bem tábornok Nagyszeben bevételé alkalmából a magyar kormánytól kapott, holtáiglan viselt s halála után a török kormányra hagyott. Ezt a csillagjelvényt a török kormány az Olaszországban bujdosó Kossuth Lajos, volt magyar kormányzónak, mint a rend nagymesterének Kiutahiába küldötte el, Kossuth pedig a Vasady felkérésére 1876. dec. 24-én Collegnoban kelt levele kíséretében a „Háromszéki múzeumnak“ adományozta s egyuttal annak a reményének is kifejezést adott, hogy azt az általa „nagybecsült és testvériesen szeretett székelység“ előtt a multak emléke kedvéssé teendi.

A Kossuth nagybecsű adománya br. Orbán Balázs, a Székelyföld leírója urján alig érkezett meg Imecsfalvára, Csereyné szerint „oly nagy mérvben öltött felébredést a székelységben a Bem apó iránti lelkesedés, hogy mindenfelől

érkeztek a múzeum gyarapítására tett ajánlatok és elhelyezése feletti javaslatok.“ Időközben a látogatók Imecsfalván egymásnak adták a kilincset, s többek közt 1877. febr. 16-án Czepléd város 36 tagu küldöttsége Kovács Ferenc polgármester vezetése alatt mutatta be tiszteletét a nagy kormányzó egyik legdrágább emléktárgya előtt s fejezte ki elismerését annak boldog birtokosa, Csereyné előtt. Az ajánlatok és javaslatok azt a végső elhatározást érlelték meg Csereyné lelkében, hogy gyűjteményét Háromszék megye útján az egész székely népnek ajánlja fel.

Ezt a végső elhatározást 1877. márc. 10-én kelt, s Háromszék megye bizottmányához intézett alapító levele foglalja magában. Ennek 2-ik pontjában határozottan kikötötte, hogy a most felajánlott „intézet „Székely Nemzeti Múzeum“ címet viseljen, (azonban csakis Háromszéken legyen elhelyezve) s az összes székelység közönségének közvagyonát képezze.“

Háromszék vármegye közönsége 1877. jun. 26-án tartott gyűlésében a Csereyné adományát és áldozatkész alapítását hálás elismeréssel fogadta; az alapító emlékére „Cserey Székely Múzeumnak“ nevezte el, s „a múzeum elhelyezésére, további fenntartására, gyarapítására és gondozására vonatkozó feltételeknek a nemes keblü alapítónó közbejöttével leendő megállapítása végett“ Potsa József, akkori főispán elnöklete alatt Székely Gergely, id. Donáth József, Császár Bálint, Nagy Gábor és Horváth László közgyűlési tagokból álló bizottságot küldött ki azzal, hogy a bizottság munkálatát mihamarabb a közgyűlés elé terjessze.

A bizottság azonban munkálatával lassan haladt előre s csak két év múlva fejezhette be, amikor a Székely Mikó-Kollégium előljárósága a múzeum elhelyezésére a kollégium négy emeleti szobáját s egy zárt folyosóját minden díjfizetés nélkül önként ajánlotta fel, hogy a múzeum Sepsiszentgyörgyre szállítását, a székely nemzet tulajdonába való átvételét, s ezzel annyi meddő és szenvedélyes hírlapi vitakozás, kölcsönös félreértés és sok szemrehányás után — ahogy már a múzeum első történetírója, Nagy Géza megállapította — a múzeum tényleges megalapítását lehetővé tegye.

Csereyné a kollégium nagylelkü ajánlatát tüstént elfogadta; 1879. nyarán gyűjteményeit Imecsfalváról Sepsiszentgyörgyre szállíttatta, s Vasady útján a felajánlott helyiségekben jun. 1-től aug. 24-ig elrendeztetvén, Háromszék megyét s annak főispánja útján a társtulajdonos Csik és Udvarhely megyét a múzeumnak 1879. szept. 15-én d. e. 10 órakor leendő hivatalos átvételére azonnal felhívta.

Ez a hivatalos eljárás a kitűzött napon végbemenvén, a Cserey-múzeum megszűnt élni, hogy életet adjon a székely nemzet közkincsét képező Székely Nemzeti Múzeumnak.

Ez röviden 1875. június 8-tól 1879. szept. 15-ig a Székely Nemzeti Múzeum alapítási története. — Így lett az 1875. évi Háromszéki Cserey-gyűjteményből 1876-ban „Háromszéki Cserey-múzeum“, 1877-ben „Cserey Székely Múzeum“ és 1879. szept. 15-én „Székely Nemzeti Múzeum.“¹

* * *

Csereyné, mint a történet és régészet kedvelője a Székely Nemzeti Múzeumot 1879-ben azon nemes indokból alapította, hogy „a mult emlékei iránti kegyelet a székely népnél minél inkább fejlődjék, s a történeti öntudat és nem

zeti becsérzet a mult bővebb ismeretéből folyólag a székely nép szívében is emelkedjék.“ Nem volt más célja, mint hogy „szeretett székely nemzete haladásának tért nyisson s művelődésének segédkezést nyújtson.“

A múzeum immár ötvenéves történetének minden lapja azt bizonyítja, hogy akik 1879-től kezdve a múzeum bölcsőjét ringatták, akik sorsát irányították és kebelében a muzeális munkát végezték, azok az Alapító nemes intencióját sohasem felejtették el, s mindennapi munkájuk közben mindig emlékeztek az Erdélyi Nemzeti Múzeumot megalapító gr. Mikó Imrének 1855. évi intelmére is, aki nehéz igábvart nemzetének azt a jó tanácsot adta: „*nekünk munkálkodnunk kell, hogy éljen nemzetünk; tanulnunk, hogy az idők harcát megállhassuk; tanulnunk főleg hazánk multját és történeteit.*“

Ennek az ötvenéves kitaró és szünetszakadatlan munkának az eredménye az, hogy a Székely Nemzeti Múzeum ma akkora erkölcsi, szellemi és vagyoni tőkét képvisel, hogy annak valódi értéke alig felbecsülhető.

Allandó épületében a tulajdonos székely nép multjának s a Székelyföld term. kincseinek oly gazdag kincstárát őrzi, amiről 50 esztendővel ezelőtt talán sem az Alapító, sem a tulajdonos székely nemzet nem is álmodhatott. S mindez a drága kincs a székely nép közös és elidegeníthetetlen tulajdona. És e drága kincsház minden egyes darabja századokra, sőt több, mint ezeresztendőre terjedő dicsőséges multról, némán is minden ékes szónál ékesebben beszél... „Itt a holtak valóban kinyitják az élők szeméit...“

Vajjon meghallja-e, vajjon szívébe vési-e s ha szívébe véste, vajjon követni fogja-e a gr. Mikó Imre intelmét a nemzedékek az a sora is, amelynek a kezébe lesz letéve a Székely Nemzeti Múzeum jövő sorsa és élete? „*Nekünk munkálkodnunk kell, hogy éljen nemzetünk. Tanulnunk, hogy az idők harcát megállhassuk. Tanulnunk főleg hazánk multját és történeteit.*“

* * *

Csereyné megbizottai 1879. szept. 15-én a gyűjtemények leltárát is átadták az új tulajdonosnak.

Ebbe az alapleltárba, melynek kivonatát az átadási, illetve átvételi jegyzőkönyv is magában foglalja, összesen 8779 drb. múzeumi tárgy van bevezetve. A leltárt a múzeum levéltára ma is gondosan őrzi s vezetősége gyakran tanulmányozza.

Sajnos, ez a leltár már nem tud feleletet adni arra a kérdésre, hogy vajjon 1875. júniusában hány érmet és természetrajzi tárgyat vásárolt Csereyné Vasady Gyulától, mi a későbbi múzeumnak magvát képezte; hány és milyen ékszere, okmánya, bécsi porcellánja, fa- és vastárgya volt a Cserey-családnak, Cserey Zsigmondnak, a Cserey János édes atyjának s feleségének, Imecs Annának; hány és milyen jellegű tárggyal gazdagították ezt az ősi Cserey-vagyont az 1875-től 1879-ig Imecsfalván megfordult rokon családok és jó barátok, érdeklődők és látogatók; hány és milyen tárgyat gyűjtött össze Vasady N. Gyula. ki ezekben az években a múzeum érdekében rendkívül kiterjedt levelezést folytatott és az ujságokban is buzgón és lelkesen agitált; végül mit adományozott a sajátjából, mit vásárolt meg a saját költségén és mit gyűjtött össze a Székelyföldön, sőt azonkívül is Csereyné, aki a múzeumnak nemcsak 1879-ig, hanem egész 1905. nov. 4-én bekövetkezett haláláig a legáldozatosabb támogatója volt.

Annyi kétségtelen, hogy maga Csereyné sohasem hallgatta el, sőt minden hivatalos iratában, de különösen 1877. márc. 10-én kelt alapító levelében nyomatékosan is kiemelte, hogy amikor ő „családi örökségek emlékeiből“ egy régiségtárt rendeztetett be, honleányi buzgalmából csak „kezdeményezte“ azt a kis múzeumot, mely „több nemeskeblű adományozók hozzájárulásával“ napról-napra „reménye felett“ gyarapodott s végül is arra a meggyőződésre vezetett, hogy kis gyűjteményét egy Háromszéken létesítendő múzeum alapjául felajánlja, s ezzel „szeretett székely nemzete haladásának tért nyisson, s művelődésének segédkezet nyujtson.“

A múzeum ötvenéves története mindenesetre azt bizonyítja, hogy ez a honleányi buzgalomból történt „kezdeményezés“ olyan földön és olyan nép kebelében történt, amely földnek népe immár több, mint ezer esztendő óta nemcsak vére gyakori ontásával védte, hanem szelleme erejével és lelke gazdagságával szüntelenül gyarapította is azt a kulturális kincset, melyet őseitől örökölt s melynek szüntelen gyarapítása érdekében a legujabb évtizedek folyamán is önkéntesen, kizárólag életösztönétől, nemes szíve sugallatától és veleszületett kulturális hajlamaitól vezetettve, ismételten oly jelentékeny és oly sokféle áldozatot hozott.

Az önkéntes áldozatkésztségnek ez a bővizű forrása táplálta kétségtelenül elsősorban úgy a Cserey-, mint a Székely Nemzeti Múzeumot és táplálja mindmáig, mialatt a múzeum törzsszállománya 8779 drbról az 1928. év végéig 273.573 drbra emelkedett. Ennek köszönhető, hogy a múzeum igazgatóválasztmánya, mely akkor a Gödri Ferenc sepsiszentgyörgyi polgármester elnöklete alatt működött, a gyűjteménytárgyak elhelyezésére Kós Károly műépítész tervei alapján 1911—12-ben állandó épületet s Csutak Vilmos és dr. László Ferenc múzeumőrök részére az ő személyes és tetemes anyagi áldozatkészségük segítségével két múzeumóri lakást építtetett.

Ennek eredménye az is, hogy a Székely Nemzeti Múzeum ma, az Urnak 1929-ik esztendejében Romániának egyik legértékesebb vidéki múzeuma, mely az állam legfőbb felügyelete és ellenőrzése mellett, mint törvényesen bejegyzett és elismert jogi személy a tulajdonos és fenntartó székely nép kebeléből önmaga választotta *igazgató-választmánya és ügyvezető-tanácsa* vezetése alatt a magánjogi személyek részére előírt törv.- és végrehajtási utasítás keretei között zavartalanul működik és évről-évre fokozottabb mértékben valószínűsíti meg alapszabályaiban meghatározott célját, ami nem egyéb, mint a székely nép s a Székelyföld multjának és jelenének előtűntetése. Az igazgatóválasztmány jelenleg a következő tagokból áll: dr. Török Andor elnök, Bálint Dénes, br. Szentkereszty Béla és dr. Nagy Jenő alelnökök, Csutak Vilmos igazgató, Felszeghi István és Péter Mózes igazgató-őrök, dr. Keresztes Károly jogtanácsos és jegyző, Sipos Samu pénztáros, Antal Áron, Barabás Samu, dr. Barabás Sándor, Benedek Elek, dr. Benedek János, dr. Benedek Zoltán, Bogdán Arthur, Demeter Ferenc, Elekes Andor, Erőss József, dr. Imreh Domokos, Kónya Kálmán, Roediger Lajos, dr. Sebesi János, Szóts Albert, Vajna Miklós és Zathureczky Kálmán r. tagok.

Az ügyvezető-tanács az ig.-választmány elnökségéből, a múzeum tisztviselőiből s a választmány három kiküldött tagjából áll, akik jelenleg dr. Benedek János, dr. Benedek Zoltán és Bogdán Arthur. Ennek a tanácsnak rendes tagjai még a fenti tisztviselőkön kívül a választás rendjében: András Tivadar,

A SZ. N. MÚZEUM EGYKORI ELNÖKEI:

ID. BR. DANIEL GÁBOR
Udvarhely vm. főispánja.

GÖDRI FERENC
Sepsiszentgyörgy város polgármestere.

BR. SZENTKERESZTY BÉLA
Háromszék vm. főispánja.

László Árpád és Kernné Bibó Erzsébet múzeumőrök. A számadásvizsgáló, ill. ellenőrző bizottság tagjai: dr. Benedek János, dr. Benedek Zoltán és Demeter Ferenc ig. választmányi rendes tagok.

* * *

A múzeum alapszabályai, melyek nemcsak eddigi működését és életét irányították, de egyuttal jövő fejlődésének az útját is meghatározták, részben még 1881—82-ből, részben 1914—16-ból származnak.

Az 1881 okt. hó 15-én Daniel Gábor elnöklete alatt megállapított s a m. kir. belügyminiszterium által 1882. jan. 4-én 452. sz. a. láttamozott alapszabályok 3. §-a a múzeum céljára és gyarapítására nézve a következőket mondja: „A Székely Múzeum célja: a székely nép multjának és jelenének előtüntetése. — E végből:

a) felkarol mindent, ami a tudomány, művészet, ipar és főkép a közélet terén a székely népet érdekli;

b) magában foglalandja a Székelyföld történeti (régiségek, okmányok, kéziratok, nyomtatványok, pecsétek, nemesi cimerek), földrajzi, természetrajzi (növények, állatok, ásványok, kőzetek, kövületek és termények), műipari és főkép népismei (házi butorok, gazdasági eszközök és ruházat) tárgyait;

c) Az említett tárgyak, mint a székely nép elidegeníthetetlen tulajdona, a múzeumban megőriztetnek és kiállítva a közönség számára nyilvánossá tételnek.“

Az alapszabályok 5. §-a a múzeum fejlesztésére vonatkozólag még azt mondja: „a tárgyak gyűjtés, ajándékozás és vétel útján gyarapíttatnak“.

A múzeum alapításától kezdve mindmáig kizárólag az alapszabályaiban meghatározott célját szolgálta s tárgyait gyűjtés, ajándékozás és vétel útján gyarapította. Mert a gyűjtésnek és ajándékozásnak csak egyik, de a művelt világ minden tudományos jellegű múzeuma által kezdetől fogva gyakorolt módja a múzeális értékű tárgyak egy részének ásatás, más részének ideiglenes, vagy örök letét útján való gyarapítása.

A múzeum gyűjteményeinek az alapszabályokban meghatározott módon való gyarapítási munkáját a múzeum vezető hatóságai segítségével a mindenkori múzeumőrök végezték.

* * *

Amikor özv. Cserey Jánosné a múzeumot megalapította, alapító-levelében azt a „teljes kívánatát“ fejezte ki, hogy a múzeum további felügyelésével és igazgatásával ezután is Vasady Gyula tanár bizassék meg. Tényleg Vasady volt a múzeum első öre, de ahogy már közvetlen utódja megállapította róla: „akinek fáradhatatlan tevékenysége és buzgalma a lelkes alapítónőn kívül mindenesetre legtöbbet tett arra, hogy ezen intézet létrejött, kevés ideig örvendhetett eszménye megvalósulásának“. A múzeumnak Imecsfalváról Sepsiszentgyörgyre költöztetése s ott a kollégium épületében mindennapi lázas munkával való elrendezése és kiállítása megtörte ifju erejét. Munkaereje teljességében, élete és áldásos köztevékenysége elején, 36 éves korában 1881 jul. 6-án hunyt el, hogy hivatása folytatását annak a Nagy Géának adja át, aki a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékéből lépett ki és 1881-től 1889-ig állott a Székely Múzeum szolgálatában.

Nagy Géza 1881. november 14-én vette át a múzeum kulcsait s már december 22-én és jan. 8-án az 1882. évi költségvetési előirányzat rendjén gazdag munkaprogramot terjesztett felettes hatóságai elé.

Első sorban az egyes tárgyak meghatározásához és értékeléséhez elodázhatatlanul szükséges szakmunkák beszerzését kívánta, de ugyanakkor azt is világosan kifejtette, hogy ép oly szükségesek, sőt „a Székely Nemzeti Múzeum főcélját tekintve, még szükségesebbek azon művek, melyek a székely nép és Székelyföld múltjára és jelenére, történelmi, kulturális, társadalmi, etnográfiai, természeti stb. viszonyaira vetnek világot“. Második szükségletnek a múzeum gyűjteményeinek tervszerű szaporítását jelentette ki, hangsúlyozván, hogy a Székely Nemzeti Múzeum „elsősorban is arra van hivatva, hogy a székelyekre vonatkozó mindennemű emlékek tárháza legyen és pedig nemcsak vásárlás, hanem rendszeres ásatások útján“. Harmadik szükségletnek egy múzeumi Értesítő kibocsátását tartotta, mert „minden intézetnek kötelességében áll, hogy időnként nyilvánosan számot adjon működéséről“.

Ha nyolc évig tartó múzeumőrsége alatt minden tervét — főleg az anyagi eszközök elégtelensége miatt — nem is tudta megvalósítani, nemcsak a gyűjtemények gyarapítása, hanem azok szakszerű leírása és tudományos ismertetése által is oly sok érdemet szerzett, hogy neve a Vasady Gyuláé után örök időkre kitörülhetetlen a múzeum történetéből. Munkásságával a tudományos körök érdeklődését nagy mértékben a múzeum felé terelte s annak széles körben tekintélyt, alapítójának és munkásainak pedig elismerést szerzett.

Nagy Gézának korábbi állomáshelyére, a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe történt eltávóztatása után, 1890. szeptember 11-én a felügyelő bizottság a múzeum további kezelését és gondozását a Székely Mikó-kollegiumra bízta, mely kezdettől fogva nemcsak szállást, hanem több jeles munkaerőt is adott a sokszor válságos napokat látó ifjú intézetnek. Ettől kezdve a múzeum élete még jobban összeforrott a collegium életével. Amint már 1911-ben a múzeum állandó épületének alapkövetési ünnepén nyomatékosan megállapítottuk, a collegium előjárósága és tanári kara által megválasztott múzeumőrök, bár a fejlődő collegium munkacerejük jó részét igénybe vette, megmaradó erejük teljes megfeszítésével s nem ritkán testi és szellemi erejük feláldozásával is mindig hiven és önzetlenül munkáltak a gondviselésükre bízott múzeum állandó fejlesztésén és gyarapításán.

Ezek a múzeumőrök voltak: Benke István 1889—1890-ig, dr. Székely Bendeguz 1891—1892-ig, Várkonyi Endre 1891—1894-ig, Péter Mózes 1900-ban, Domján István 1891—1902-ig, dr. László Fedencz 1901—1925-ig, Zayzon Ferencz 1902—1908-ig, Csutak Vilmos 1908-tól máig és mellette ismét Péter Mózes, valamint Felszeghi István, Kernné Bibó Erzsébet, András Tivadar és László Árpád máig. Az 1890. szeptember 11. óta lefolyt 39 év munkájának sokféle eredménye kétségtelenül azt bizonyítja, hogy a Székely Mikó-kollegium minden időben és minden viszonyok között tudott gondoskodni arról, hogy a múzeum őrzésére és gyűjteményeinek gyarapítására ne csak tudományosan képzett szakembereket, hanem egyuttal oly lelkes férfiakat is állítson, akik nemcsak a szoros értelemben vett múzeális munka elvégzésére, hanem a múzeum gondolatának állandó ébrentartására, népszerűsítésére, az egyes gyűjtemény-csoportok és tárgyak tudományos ismertetésére és feldolgozására s általában a múzeum sokféle és sokféle ágazó mindennemű munkájának a pontos és eredményes elvégzésére is alkalmasak voltak.

Vizsont a múzeumőri tisztsséggel megbízott egyes tanárok sem időt, sem fáradságot, sem költséget nem kimélték, hogy az egyes gyűjtemény-csoportok

szakszerű kezelésére és gyarapítására, az egyes tárgyak leltározására, konzerválására és kiállítására vonatkozó legújabb múzeális eljárásokban minél előbb és minél behatóbban kiképezzék magukat. Közülök Domján István régészeti, dr. László Ferenc régészeti és etnográfiai, Zayzon Ferenc könyvtártani és Csutak Vilmos régészeti tanfolyamokon is résztvettek. Ezenkívül László Ferenc hosszabb régészeti tanulmányutat is tett Németországban, Csutak Vilmos pedig úgy a hazai, mint a bécsi múzeumokban, könyvtárakban és levéltárakban szintén hosszabb ideig tartó beható tanulmányokat végzett, hogy az itthon és külföldön szerzett múzeális és tudományos ismereteket mindnyájan székely népük egyetlen múzeumának hasznára és javára fordítsák.

A kollégium említett tanárai közül idáig főleg a Domján István, dr. László Ferenc és Csutak Vilmos múzeumőri működése volt hosszabbideig tartó s a múzeum életében mélyebb barázdákat szántó.

Domján István 11 évig állott őrt a múzeum érdekei mellett, s bár szakképzettségénél fogva főleg a könyvtár és levéltár gyarapítását, hű kezelését, lehető közlését és tudományos feldolgozását tekintette főfeladatának, a többi gyűjtemények sorsát, megfelelő kiállítását és ismertetését is a szívéen hordozta. Fáradhatlan munkásságával valóban beírta nevét a múzeum történetébe.

Korai halála után dr. László Ferenc lépett az örökébe, aki 1901—1925-ig tartó múzeumőri tisztsége kezdetén természettudományi szakképzettségénél fogva első sorban a természetrajzi s majd a néprajzi gyűjtemény-csoport rendszeres gyarapítását vette munkába. De 1907—8-tól kezdve ideje és munkaereje legjavát elsősorban az őskori régészetnek s ennek keretén belől a Háromszék-megye területén általa felfedezett praemikenei korú erősi, oltzemi és más őstelepek rendszeres feltárásának szentelte. Főleg ezzel a munkásságával — melyre régiségtárunk ismertetésénél még visszatérünk — és annak tudományos folyóiratokban is ismertetett gazdag eredményével úgy a hazai, mint a külföldi tudományos világ előtt nevének is és a múzeumnak is egyaránt sok elismerést és dicsőséget szerzett. Neve és emléke elválaszthatatlan a múzeum történetétől.

Nem lehet feladata és célja e soroknak, hogy arra a munkára és annak eredményeire is reá mutasson, amit Csutak Vilmos 1908. november hó 1-től kezdve immár 21 éven át és sokszor igen súlyos viszonyok és nehéz megpróbáltatások között, de a múzeum érdekei és igazai mellett a legváltóságosabb időkből is mindig híven és sokszor egymagában is szilárdan megállva, mindmáig kifejtett.

Tizenhétéven át, 1908-tól 1925-ig, dr. László Ferencel együtt végezte múzeumi köteleességét. Ezalatt a közösen, vagy felváltva végzett adminisztrációs munkálatok főleg 1911-től, az új épület építési munkálatainak tényleges megkezdésétől s majd berendezésétől, a gyűjteményeknek az új épületbe szállításától, és kiállításától kezdve két egész ember teljes munkaerejét is igénybe vehették volna. Mialatt dr. László Ferenc a természetrajzi és néprajzi gyűjteményt s a régiségtár őskori részét vezette és gyarapította, addig Csutak Vilmos a könyvtárt és levéltárt, az éremtárt és a régiségtár történelmi csoportját s végül a képzőművészeti gyűjteményt gondozta és fejlesztette.

Amint dr. László Ferenc 1901-től kezdve a Zayzon Ferencel együtt írt és szerkesztett évi Jelentésekben tette, úgy Csutak Vilmos is 1908-tól kezdve a László Ferencel közösen írt és szerkesztett évi Jelentésekben fejtette ki azokat a múzeális irányelveket, melyeknek mielőbbi megvalósítását a múzeum érde-

kében állónak s a maga kötelességének ismerte. Ezek a jelentések, s a múzeum leltárai és jegyzőkönyvei tárják fel a leghitelesebben azt a munkaeredményt, amit előbb dr. László Ferenc és Zayzon Ferenc, majd László Ferenc és Csutak Vilmos s végül a László Ferenc korai tragikus halála óta Csutak Vilmos és mai új munkatársai a múzeum érdekében kifejtettek.

Egy dolog kétségbevonhatatlan s ez az a tény, hogy mindazok a múzeum-őrök, akik a letűnt ötven év alatt rövidebb, vagy hosszabb ideig a Székely Nemzeti Múzeum bölcsője mellett állottak, hajlamuk és tehetségük különböző mértéke szerint, kivétel nélkül hűséggel és önzetlenséggel végezték múzeumőri kötelességüket.

De nemcsak hűségesek és önfeláldozóak, hanem egyuttal lelkesek és fáradhatatlanok voltak. Ha a Múzeum ötven éves jubileumán székely népünk hálát adhat az isteni Gondviselésnek, hogy történelmi múltjának és ősei porladó csontjai által megszentelt szülőföldjének drága emlékeit a maga kizárólagos és elidegeníthetetlen tulajdonát képező Székely Nemzeti Múzeumában egybegyűjtve, hűséggel megőrizve és szeretettel kiállítva láthatja, az alapító özv. Cserey Jánosné nemes emléke mellett első sorban azoknak az egyszerű és szerény, de annál lelkesebb és munkásabb tisztviselők emléke előtt kell elismeréssel és hálával megállania, akik az Alapító nemes céljait nemcsak leginkább megértették, de a legtöbb áldozatot is hozták, hogy „a mult emlékei iránti kegyelet a székely népnél is minél inkább fejlődjék, a történelmi öntudat, a nemzeti becsérzet a mult bővebb ismeretéből folyólag ezen rétegben is emelkedjék, szeretett székely népünk haladásának a múzeum útján is tért nyissanak, s művelődésének segédkeznet nyújtsanak.“

* * *

De a múzeumőrök a gyűjtemények állandó gyarapításán s az egyes múzeális tárgyak gondos és hűséges megőrzésén kívül azok lehető kiállítását és a nagyközönség számára való nyilvánossá tételét is feladatuknak tekintették.

Erre a munkára már Vasady és Nagy Géza s majd Domján István és a későbbi múzeumőrök is sok időt és gondot szenteltek. Mindnyájan tökéletes tudatában voltak annak, hogy csak a gyűjteménytárgyak rendszeres kiállításával és nyilvánossá tételével szolgálhatják az Alapító népnevelő és műveltséget terjesztő nemes intencióját. Csak a múzeum történeti okmányai tartják igazán nyilván annak a sok munkának emlékét, mit a kollégium emeleti, földszinti, s majd piactéri helyiségeinek berendezésére s a legbecsesebb emlékek kiállítására oly hosszú időn át szenteltek.

A kollégium helyiségei már az 1880-as évek folyamán nem elégítették ki a folyton fejlődő igényeket s ennek következtében a kollégium előljárósága a múzeum elhelyezésére szolgáló épületet is lebontatta s annak helyébe a 90-es évek elején új kétemeletes épületet építtetett, mely ma is a főgimnázium tanítási céljait szolgálja. Ezóta a múzeum tárgyai részben az új épületben, részben az internátusi célokat szolgáló nyugati szárnyépület egyik földszinti bolthelyiségében állítottak ki. De részben a régi, részben az új anyag jó része már az 1900-as évek végétől kezdve a város különböző pontjain bérelt helyiségekben helyeztetett és raktároztatott el, s ennek következtében igazi nevelő hivatását nem teljesíthette.

Mihelyt azonban a múzeum épülete 1911—12-ben felépülhetett, bár az összes külső és belső építési munkálatok még az 1913. év végéig sem nyertek

A SZ. N. MŰZEUM EGYKORI ÖREI:

VASADY N. GYULA
1879—1881

NAGY GÉZA
1881—1889

DOMJÁN ISTVÁN
1891—1902

DR. LÁSZLÓ FERENC
1901—1925

befejezést, dr. László Ferenc és Csutak Vilmos múzeumőrök már az 1913. év folyamán az összes gyűjteménytárgyakat átköltöztették az új épületbe. Az átköltöztetett hónapokig tartó nehéz munkája után, az átköltöztetett tárgyak új rendezéséhez s a nagyközönség számára való mielőbbi nyilvánossá tételéhez is tüstént hozzáfáztak.

Munkájuk folytatása elé azonban az 1914. nyarán kitört világháború s a nyomában fellépő anyagi és személyzeti akadályok mihamar súlyos akadályokat gördítettek. Mikor 1916. aug. 26-án a Székelyföld nagyrészevel együtt Sepsiszentgyörgy is hadszíntérré változott, majd a múzeum épülete katonai járványkórház részére éveken át igénybe vétetett, sőt még az imperium változás után is egészen 1920. tavaszáig lefoglalva tartatott, ezt a felszerelési és rendezési munkájukat csaknem teljesen be kellett szüntetniök.

De mihelyt a múzeum vezetősége épülete és gyűjteményei felett rendelkezési jogát ismét visszanyerhette, bár a romok eltakarítására s a hosszas lefoglalás alatt szenvedett károsodások kijavítására sok időt kellett fordítani, tüstént tovább folytatták munkájukat, s a gyűjtemények nagyobb részének látogatását 1920. nyaratól kezdve már a nagyközönség részére is lehetővé tették.

Ez a munkálat azóta is minden évben folyik, de a fennálló anyagi nehézségek miatt a múzeum összes helyiségeinek a szükséges felszerelési tárgyakkal és kiállítási szekrényekkel való ellátása még máig sem nyerhetett teljes befejezést. Ennek következtében sok becses gyűjteménytárgy még ma is csak raktárszerűleg kezeltek. De múzeális anyagunk értékesebb részét lassanként mégis kiállítottuk, s a látogató közönség részére egész éven át hozzáférhetővé tettük. Látogatóink száma valóban évről évre nő s megközelíti, sőt néha túlhaladja az évi 3000-et. Múzeumunk ennek következtében a maga gyűjteményei útján évről évre mind több fényt és több világosságot áraszt s népnevelő és népművelő, ismeretet terjesztő és lelket nemesítő hivatását nemzetiségi különbség nélkül mind tágasabb és nagyobb körre terjeszti ki.

Látogató könyveink 50 hosszú esztendő alatt a hazai és külföldi tudósoknak, íróknak és művészeknek, közéleti férfiaknak és a nép egyszerű gyermekeinek hosszú és gazdag névsorát örökítették meg. Legujabb látogató-könyvünk külön lapon őrzi néhai Ferdinánd király nevét, aki a múzeumot 1920. aug. 2-án személyes látogatásával tisztelte meg s minisztereit és katonáit, országa tudósait és egyszerű népét nemes példaadásával és királyi szavával a múzeum látogatására s kincsei megbecsülésére haláláig buzdította. Királyi neve és nemes példája azóta mind több és több követőre talált, de még több látogatóra és még több tanulmányozóra várunk ezután. Mert habozás nélkül hiszünk a népműveltség terjedésében és múzeumunk áldásos hivatásában. Mi tudjuk a legjobban, hogy a múzeum nevelő és nemesítő munkáját mindig a legtisztább és legönzvetlenebb szociális érzés hatja át. Minden mutatni és mondani valóját a legnagyobb önzetlenséggel, és bőkezűséggel végzi el, de munkájának eredménye, vagy eredménytelensége felől senkitől sem kér számot. Tudóst és tudatlant egyaránt szívesen lát falai között. Senkitől sem kíván sem kereszt- sem útlevélet és senkitől sem kérdezi, milyen gondolatokat ébresztett, milyen érzésfolyamatokat indított meg és milyen elhatározásoknak adott életet.

Mindössze azt reméli, hogy amikor tudást nevel, lelket nemesít és ízlést finomít, minden látogatóját hallgatagon is arra figyelmezteti, hogy tisztelje és áldja szüleit, kiknek életét, s becülje meg őseit, kiknek művelődését köszön-

heti. Becsülje meg és szeresse azt a földet, melyben ősei pihennek, s folytassa azt a kulturális munkát, melynek ma műveltségünk áldásait köszönhetjük. Végül ismerje meg, hogy tudatosan megbecsülhesse multunkat, értse meg jelenünket, hogy bizalmat és reménységet meríthessen a bizonytalan jövő iránt.

Múzeumunk ezt a nemes hivatását több ízben a saját helyiségein kívül is terjesztette.

* * *

Ha a gyűjtemények folytonos szaporodása és a megfelelő helyiségek hiánya miatt a látogatók érdekeit nem is tudta mindig kielégíteni, még a legmosztohább viszonyok között is különös gondot fordított arra mindmáig, hogy úgy a hazai, mint a külföldi szakemberek kutatásait minden rendelkezésére álló eszközzel és pedig akár egyes tárgyainak kikölcsonzésével is elősegítse.

Ezenkívül egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy gyűjteménycsoportjainak egyes jellemzőbb és értékesebb darabjaival, vagy főleg a székely népművészet és székely teremtő erő egyes válogatott csoportjaival a székely nép hírnevét a Székelyföld határain kívül is terjessze s ősi műveltsége megbecsülését a különböző hazai és külföldi kiállításokon is növelje.

Hogy csak a főbbeket említsem, tevékeny részt vett a Sepsiszentgyörgyön rendezett 1905. évi ipari és 1907. évi gazdasági kiállításon, az 1896. évi budapesti ezredéves országos, az 1900. évi párisi viláckiállításán, az 1903. évi kassai Rákóczi-eréklye, az 1910. évi bécsi vadászati, s az impériumváltozás után, a főleg Tzigara-Samurças bukaresti egyetemi tanár és szépművészeti múzeumi igazgató által rendezett 1925. évi genfi román népművészeti s a nagyszebeni Deutsches Kulturamt által 1927. évben Berlinben rendezett erdélyi népművészeti kiállításon.

Ha a múzeum tudományos anyaga már az alapítás első éveiben felköltötte az illetékes tudományos körök érdeklődését, annál ismertebbé és egyben becsültebbé lett a múzeum a későbbi évtizedek folyamán, amikor annak gyűjteményeiről a Székely Nemzeti Múzeum Értesítője I. részében Nagy Géza múzeumőr tollából az első részletes és szakszerű leírás megjelent s a múzeum vezetősége a leírásban megjelölt értékeit nem csak a múzeum helyiségeiben, hanem azokon kívül is szemlélhetővé tette. A múzeum jó hírnevét öregbítették a Múzeumi Értesítő II. és III.-ik részében közzétett tudományos értékezesek is, amelyek vagy a gyűjtemények egyes csoportjait ismertették, vagy azokhoz fűttek nagyértékű fejtegetéseket.

Révay Lajosnak a római consuláris érmekről, Téglás Gábornak a rézkori civilizáció emlékeiről Háromszéken és szomszédos vidékeken, Huszka Józsefnek a Magyar díszítő motívumokról a Székelyföldön, a sepsibesenyői ev. ref. templomról és annak festett falképeiről s végül Nagy Gézának az Agház nemről és Koroniza ágáról, a Homárka név eredetéről, szláv nyomokról Háromszéken írt kisebb tanulmányai, valamint Nagy Gézának: Adatok a székelyek eredetéhez s egykorú lakhelyük c. terjedelemesebb tanulmánya, melyek az Értesítő II. részében jelentek meg, máig sem veszítették el tudományos értéküket. Az ifj. Gödri Ferenc ig. vál. elnök és dr. László Ferenc múzeumőr szerkesztésében 1902-ben megjelent Értesítő III. részében Balázs Mártonnak: „A háromszékmegeyi husvétii irott tojásokról és népszokásokról“ írt néprajzi, valamint Gödri Ferencnek: „A reformáció első három évszázadáról Sepsiszentgyörgyön“ írt történelmi tanulmánya szintén hozzájárultak a néprajzi gyűjtemény és levéltár tudományos hírneve terjesztéséhez.

Ugyancsak ezt a célt is szolgálták azóta Domján Istvánnak és Csutak Vilmosnak történelmi s dr. László Ferencnek régészeti tanulmányai, amelyek különböző kiadványokban jelentek meg, valamint azok az évi Jelentések, amelyeket 1901. óta László Ferenc és Zayzon Ferenc, majd 1908.-tól kezdve Csutak Vilmos és dr. László Ferenc a múzeum állapotáról egy, vagy két évenként 1914.-ig kiadtak, s amelyekben nemcsak az illető év, vagy évek fontosabb eseményeiről, hanem a gyűjtemények gyarapodásáról és statisztikájáról, a gyűjteményekben végzett munkáról s a múzeum vagyoni állapotáról is részletesen beszámoltak.

Ezek a Jelentések legrészletesebben mindig a gyűjtemények gyarapodásáról és fejlődéséről számoltak be, s azért a leltárak mellett nemcsak a múzeum történetének, hanem a gyűjtemények fejlődésének is a legbecsesebb és leghitelesebb forrásai.

* * *

A Székely Nemzeti Múzeum épen úgy, mint a Magyar Nemzeti Múzeum vagy a legtöbb vidéki kisebb múzeum már szinte kezdettől kezdve öt gyűjtemény-csoportból állott. Ezt a tényt az a körülmény magyarázza meg, hogy jóformán mindenik az egyetemes jellegű British Múzeum példája után indult s népe és földje irodalmi és történeti régészeti és néprajzi s művészeti és term. tudományi emlékeinek összegyűjtését s azok szakszerű leírását egyaránt feladatának tekintette.

A Székely Nemzeti Múzeum öt gyűjteménycsoportjáról 1891-óta, amikor Nagy Géza tollából az első szakszerű leírás a Múzeumi Értesítő I. részében megjelent, a látogatók és a szakemberek igényét egyaránt kielégítő újabb leírás nem jelent meg. De nem is jelenhetett meg, mert a múzeumőrök a már fentebb érintett rendkívüli viszonyok miatt még az állandó épület felépítése után sem jutottak abba a helyzetbe, hogy a régi s az évről-évre gyarapodó anyagból az együvé tartozó tárgyakat gondosan kiválogathatták s megfelelő kiállítási szekrényekbe szakszerűleg csoportosíthatták volna.

De kiállítási szekrényeink száma — anyagi erőink mértéke szerint — évről évre nő, könyvtárunk és levéltárunk, régiségtárunk és természetrajzi gyűjteménycsoportunk nagyobb része már is megnyugtatónak mondható elhelyezést nyert, s mihelyt néprajzi gyűjteményünk összes anyagát is a megfelelő módon kiállíthatjuk, legelső és legsürgősebb feladatunknak a gyűjtemények újabb szakszerű leírását s egy lehetőleg minden igényt kielégítő *Utmutató* kiadását fogjuk tekinteni.

A három nyelven kiadandó *Utmutató* kidolgozását már megkezdettük s hiányát egyelőre a fontosabb és jelentősebb tárgyak vagy gyűjtemény-csoportok fölé helyezett három nyelvű *felíratokkal* pótoljuk.

Teljes tudatában vagyunk annak, hogy ezek a felíratok az *Utmutatót* csak részben pótolhatják. De a szakembereknek leltáraink mindig rendelkezésre állanak, a látogató közönség igényeit pedig a személyes kalauzolás rendjén nyújtott felvilágosításokkal és magyarázatokkal igyekszünk kielégíteni. Ezzel a kalauzoló munkával nem csekély időt és fáradságot igénylő munkát vállaltunk magunkra, de évről-évre újabb és újabb barátokat is szerzünk múzeumunknak s minden esetre a leghatékonyabban szolgáljuk azt a már jelzett célunkat, hogy múzeumunkat nemzetiségi külömbiség nélkül mindazok szolgálatába állítsuk, kiket a minden ember lelkében élő tudásvágy vagy talán kíváncsiság a múzeum falai közé vezet.

Ezekből az okokból kifolyólag jelenleg lemondunk arról a korábbi ter-
vünkről, hogy Emlékkönyvünkben gyűjteményeink anyagát részletesen ismer-
tessük.

De nem tartjuk feleslegesnek, sőt jelenleg fontosabbnak tartjuk azt, hogy
gyűjteményeink sorrendjében azokra a feladatokra is reámutassunk, amelyeknek
elvégzését még a tervezett *Utmutató* kiadása előtt vagy azzal egyidejűleg kívá-
natosnak, sőt szükségesnek tartjuk, hogy ezzel az illetékesek figyelmét is e fel-
adatokra tereljük.

* * *

I. Könyvtárunk és levéltárunk a híres Apor-, Vasady- és Csereyné-codex
mellett még sok könyvészeti és levéltári értéket őriz, de sok hiányt is mutat.

Bár anyagának egy jó része a legtöbb látogató szemében csak történeti
vagy múzeális értéket képvisel s a múzeum tisztviselőin kívül jóformán csak
a könyvedvelők érdeklődésének s a tudós kutatók tanulmányozásának a tár-
gyát képezi, mégis kétségtelen tény, hogy a Sz.-földön a könyvtárnak épen ez
a múzeális értéke felbecsülhetetlen. Itt minden egyes régi könyv annak a tör-
ténelmi igazságnak kétségbevonhatatlan tanubizonyossága, hogy a Székelyföld-
nek a művelt nyugattal való kulturális összeköttetése századok hosszú sora,
de különösen a reformáció kora óta, amikor a műveltség megszerzése véglegesen
megszűnt a kevés számú gazdagok és előkelők kiváltsága lenni, folytonos és
megszakítatlan volt. Még növeli értéküket az a kétségtelen tény, hogy ezek a
többnyire szerény falusi kuriákról vagy egyszerű parochiákról és földmives
gazdáktól összegyűjtött és a székely nemzet múzeumának adományozott, vagy
évek hosszú során át megvásárolt s a legkülömbözőbb európai nyelveken irt
és kiadott régi könyvek még azt a másik történelmi igazságot is mindenha hir-
detni fogják, hogy a mindennapi kenyérért és az ősi rögnek a megtartásáért
századokon át szakadatlan kemény harcot vívó székely népnek a gyermekei
népesítették be mindig elsősorban az összes erdélyi kollegiumok és internátu-
sok, szemináriumok és konviktusok termeit, hogy Bethlen Gábor fejedelem-
nek a Rikánbelői Kommunitás részére 1614-ben adott kiváltságlevelében ki-
fejezett óhajta szerint „Arte et Marte“, „tudománnyal és fegyverrel“ har-
colva teljesítsék történelmi hivatásukat.

A könyvtár másik része azokat a modern kiadású s szintén a legkülöm-
bözőbb európai nyelveken megirt alapvető munkákat foglalja magában,
melyek beszerzését, vagy a múzeum különböző gyűjteménycsoportjainak és
egy-egy tárgyainak a tudományos meghatározása és tudományos feldolgozása,
vagy a könyvtárt használó nagy közönség jól felfogott és kielégítést kérő
érdeke tette szükségessé vagy kívánatossá.

Ez a rész is nagy értéket képvisel, mert sok tekintetben a szakemberek
tudományos munkáját is lehetővé teszi s a nagy közönség komolyabb igényei-
nek a szerény kielégítésére is alkalmasnak mondható.

A levéltár anyaga az egész székely nép és az egész Székelyföld, de külön-
ösen Háromszék és népe történeti multjára nézve egyenesen pótolhatatlan.
Az utolsó Árpádok, vagy a XIII. század közepétől kezdve szinte napjainkig,
de különösen az 1848/49. évi szabadságharc idejéig a Székelyföldön alig játszó-
dott le fontosabb esemény, melynek egyes eredeti, vagy másolati emlékeit a
múzeum levéltára ne őrizné. Ezek a történelmi források főleg az önálló erdélyi
fejedelemség kialakulása óta buzognak gazdagabban s nemcsak a székely nép

küzdelmes multjára, hanem mindenkori gazdasági, jogi és kulturális életére is sokszor meglepő világot vetnek.

Bár egy részük a Szabó Károly és dr. Szádeczky K. Lajos szerkesztette Székely Oklevéltár 7 kötetében és más történelmi kiadványokban és folyóiratokban már napvilágot látott, nagyobb részük még kiaknázatlan s ezért a további kutatásoknak és tudományos kiadványoknak még sokáig fog anyagot nyújtani.

Jóformán nincs egyetlen régi család Háromszéken, de talán a többi székely székekben sincs, melyek nevét és emlékét ezek a források fel ne jegyezték volna s éppen ezért nincs egyetlen része múzeumunknak, melynek folytonos és rendszeres gyarapítása egy történelmi népre nézve kívánatosabb, fontosabb és szükségesebb volna...

Messzire vezetne az adományozó és letéteményező családok hosszú névsorának csak pusztá felsorolása is, de legalább annyit mégis indokoltnak látnunk megemlíteni, hogy a hosszú sorban az u. n. közlevéltár anyagán kívül, melyben főleg a múzeum első ideje alatt több adományozó család levéltári anyaga egyesített, különösen az altorjai br. Apor, a kőröspataki gr. Kálnoki, a csernátoni Damokos, a csikszentmártoni Szabó, a hatolykai Potsa, a szentkatolnai Cseh, a karatnai Köntzei s a zoltáni Czirjék-család adományai és letétjei foglalnak magukban gazdagabb anyagot és képviselnek jelentősebb tudományos értéket.

Általában könyvtári és levéltári céljainkat már 21 évvel ezelőtt a múzeum 1908. és 1909. évi állapotáról szóló Jelentésünkben részletesen kifejeztük s azóta könyvtárunk és levéltárunk gyarapítását a rendelkezésünkre álló idő, anyagi erőnk mértéke s az ott részletezett elvek utmutatása szerint végeztük. Ezeket az irányelveket, melyek egy modern köz-könyvtár létesítésére s a Siculikáknak, azaz a székely írók műveinek, vagy a székelyekről és a Székelyföldről írt műveknek, végül az egyes székely családok okleveleinek és leveles ládáinak az összegyűjtésére és megvásárlására irányultak, újabban azzal egészítettük ki, hogy a román szaktudományok alapvető munkáinak a megszerzését és könyvtári anyagunknak ezekkel a szakmunkákkal való kiegészítését is elsőrendű feladatunknak tekintjük. Főleg a román történetírásnak és történetkutatásnak már is több alapvető forrását szereztük be.

Ezek az oklevélkiadványok és más forrásmunkák nemcsak a román népnek, hanem a vele századok óta gyakorta érintkező székely népnek a küzdelmes multjára, valamint a két nép történelmi, gazdasági, jogi és kulturális összeköttetéseire is igen gyakran valóban meglepő világot vetnek s azért az a meggyőződésünk, hogy e becses források elhanyagolásával vagy nem teljes mérvű kiaknázásával kétségtelen mulasztást követne el történetírásunk.

Egyéb tudományos szakmunkák lehető beszerzését és tudományos értékesítését is hasonlóan feladatunknak tekintjük, mert az a tudományos meggyőződésünk, hogy a székely nép történetének s a Székelyföld régészeti, néprajzi és természetrajzi viszonyainak az eddigi tudományos eredmények felhasználásával és a tudomány mai álláspontján való megírása és kiadása a Székely Nemzeti Múzeumnak olyan tudományos feladata, amely elől sokáig kitérnie lehetetlen. Ennek a tudományos feladatnak az elvégzése pedig a székely néppel egy földön, vagy a székely nép szomszédságában élt és ma is élő népek tudományos eredményeinek felhasználása és értékesítése s így egy modern

tudományos könyvtár mielőbbi beszerzése nélkül egyenesen elképzelhetetlen.

Egyébként könyvtárunk és levéltárunk az 1928. év végén 223.208 drbot foglalt magában. Ebből m. e. huszezer drb. a könyvtárra, a többi a levéltárra esik, melynek nagyobb és értékesebb része a Csutak Vilmos múzeumi tisztsége óta került a levéltárba.

II. Régiségtárunk és éremtárunk volt igazi magva kezdetől fogva úgy a Cserey-, mint a Székely Nemzeti Múzeumnak s ezt a központi, kedvezményes, sőt csaknem kiváltságos helyzetét sokáig megtartotta. Úgy az alapító Csereyné, mint Vasady N. Gyula és Nagy Géza legtöbb időt és legnagyobb gondot ennek a gyarapítására fordítottak, sőt élete legtermékenyebb szakaszában László Ferenc is, aki mindjárt múzeumőrsége legelején, a múzeum 1901 évi jelentésében, alapos természettudományi szakképzettség alapján igen helyesen állapította meg, hogy a régiségtár és könyvtár anyagához képest úgy az etnográfiai, mint a természetrajzi osztálynak „nagy hézagai vannak, melyeket egyes értékesebb tárgyak nem tölthetnek ki”.

De ideje és ereje egy részét már ez alatt az idő alatt is a régészeti gyűjtésre és ásatásokra fordította, 1907-től kezdve pedig, mikor az erődsi Tyiszk-hegyen fekvő praemikenaei korú őstelepnek már 1904. óta folyton tervezett, rendszeres ásatások útján való feltárását tényleg megkezdette, egészen az 1925. év nyarán, élete legvégén végzett utolsó ásatásáig, ereje legjavát ennek a régészeti munkának szentelte. Közben a festett edényeket tartalmazó háromszéki őstelepeknek egy egész sorozatát állapította meg s több évi rendszeres ásatásainak gazdag anyagával nemcsak a régiségtár ifjabb vagy kő-rézkoroszkakbéli részét gyarapította, hanem anyaga egy részét irodalmilag is feldolgozta s publikációinak úgy gazdag illusztrációs anyagával, mint módszeresen vezetett ásatásainak szakszerű leírásával nemcsak a hazai, hanem a külföldi ősrégészek figyelmét és érdeklődését, majd pedig teljes elismerését és méltánylását is egy csapásra ásatásai és a Múzeum felé terelte. Kétségtelen, hogy úgy a külföldi, mint a hazai ősrégészek szemében régiségtárunknak a legértékesebb részét az erődsi és oltszemi ásatások anyaga képezi s azért még sokáig nagy vesztesége marad a magyar tudományosságnak, hogy ásatásai folytatásában s azok eredményeinek további szakszerű feldolgozásában élete derekán bekövetkezett tragikus halála megakadályozta.

De László Ferenc nem hanyagolta el a bronz- és vaskori emlékek gyűjtését sem s főleg az ő sok évi ásatásai következtében agyag- és fémművességének változatosságánál fogva mind a bronz, mind a vaskori gyűjtemény becsesnek mondható. Régiségtárunkban képviselve van még mind a római, mind a népvándorlaskori régészet, de e két korszak anyaga a történelemelőtti korhoz képest szegénynek mondható. A római anyag egy része Csutak Vilmosnak a komollói castrumban végzett rendszeres ásatásaiból, a másik része pedig főleg a háromszéki berecki castrumból került napfényre.

Régiségtárunk történelmi csoportjának középkori és újkori anyaga szintén több nagyértékű tárgyat őriz.

Az eresztevényi Óriásdomb déli oldaláról kikerült Árpádkori kengyeltől kezdve a Gábor Áron öntötte 1848/49-beli ágyuig és annak két egykorú kis másolatáig a vas, acél, ón, fa-, kő, agyag, porcellán, üveg, bőr, szarú- és textil-iparnak már több oly példája van gyűjteményünkben, amelynek értéke épen székely történelmi és művelődési szempontból szinte felbecsülhetetlen.

De kétségtelen hiányok is vannak, melyeknek mielőbbi kitöltése népünk-

nek és múzeumunknak egyformán fontos érdeke. Főleg egyházainkra vár itt a nemes feladat, hogy akár letét, akár adomány útján, történelmi becsű, de a mindennapi használatból már rég kivont tárgyaikat múzeumunk birtokába juttassák s ezzel egy olyan *egyházművészeti gyűjtemény* megeremtelésére nyújtsanak segédkezést, amely egyformán büszkesége és dicsősége lehet mind történelmi egyházainknak, melyek azokat századok viharai között is hűségesen megőrizték, mind népünknek, mely egyházait a maga verejtékes munkájával és ősi hithűségével mindmáig fenntartotta s már az Árpádok korától kezdve templomait és iskoláit a nyugati keresztyén kultúra minden nemes bélyegét magukon viselő művészi becsű tárgyakkal látta el.

Hogy csak egy-két nemes példára hivatkozzam, a szentléleki róm. kath. egyházközség által adományozott casulák s köztük a Báthori Endre bibornok-fejedelem cimeres casulája és a hodgyai ónkanna, vagy a barátosi ref. egyházközség 1762. évi festett deszkamennyezete és az oltszemi egyházközség erdélyi szőnyeg-letétje egyformán nemes útmutatást nyújthatnak arra, hogy ezeknek a drága értékeknek, ősi kulturánk tündöklő tanubizonyosságainak csak akkor lesz meg minden látogatóra nézve az annyira szükséges nevelő és nemesítő hatása, ha egyházközségeink értékeiket nem a véka alá és a ládák mélyébe rejtik, nem vonják el a nagy nyilvánosság vizsgáló és méltányló tekintete és tanulmányozása elől, hanem a székely nép drága közvagyonát képező Székely Nemzeti Múzeum gondozására és hűséges őrizetére bizzák.

Régiségtárunknak nagybecsű részét képezi *éremtárunk* is, mely az ókori külföldi érmek változatos sorozatai mellett az önálló erdélyi fejedelemség idejéből is becses gyűjteményt őriz. A gyűjtemény becsét nagy mértékben emeli az az örvendetes tény, hogy nagyobb részét dr. Kovács István egyet. m. tanái még a háború előtt feldolgozta. A hátralevő kisebb rész feldolgozása folyamatban van. A munkálatok során cédula-katalogus és minden éremhez külön kísérlap készült. Feldolgoztatott m. e. 700 drb. ókori, 1400 drb. külföldi és m. e. 100 drb. erdélyi érem. Külön kezeltetik m. e. 1100 drb. másodpéldány. Meghatározatlan m. e. 400 drb. emlékérem.

Régiségtárunk és éremtárunk törzsszállománya az 1928. év végén összesen 27.623 drb. volt. Ebből m. e. 3800 drb. az éremtár, a többi a régiségtár anyagához tartozik.

III. *A néprajzi gyűjtemény* legelső sorban hivatott arra, hogy a múzeumtulajdonos és fenntartó székely nép mindennapi küzdelmes életéről, szorgalmas aszonyának és öntudatos férfiának a lelkében ősidők óta élénken élő, mai mindennapi munkája közben is oly gyakran megnyilatkozó s minden más fajtajú és más történelmi múltú népétől a legtöbbször élesen elváló művészi készségéről hű kifejezést adjon, lehetőleg teljes képet nyújtson s ezzel az egész múzeumnak különleges, önértékű, kifejezetten székely jelentőséget biztosítson.

A gyűjtemény-csoport folytonos gyarapodását kezdettől fogva felismert nagy jelentősége mindmáig biztosította. De azért teljesnek, a székely élet és népművészet minden ágát felölelőnek és kimerítőnek a László Ferenc rendszeres gyűjtése után sem mondható. Kitünő és sokszor többszörös példákat foglal magában úgy az ősfoglalkozások, mint a mindig háziiparszerűleg űzött szövés és fonás, faragás és agyagművesség jóformán minden lényegesebb módjára nézve; első sorban varottas, továbbá bokály- és csempegyűjteménye bármelyik múzeumnak díszére válhatnék, sőt faneműekben is elég változatos-

nak mondható. Kétségtelen azonban, hogy különösen nagyobb tárgyakban mégis sok hiánya van.

Ezt a körülményt azonban az a tény bizvást megindokolhatja, hogy a néprajzi gyűjtemény megfelelő férőhelyet jóformán csak 1913-ban, az új épület felépítése után kaphatott s az 1900-as évek folyamán végzett rendszeres gyűjtő munka továbbfolytatását és nagyobb tárgyak beszerzését a világháború kitörése óta fennforgó rendkívüli viszonyok mindmáig lehetetlenné tették.

Ennek a rendszeres gyűjtésnek a végrehajtása fogja a múzeum vezetőségének egyik legsürgősebb és legfontosabb feladatát képezni, hogy a néprajzi gyűjtemény végre valóban igazi kincsháza és tüköre lehessen annak a székely népnek, mely történelmi hivatásának hűséges teljesítése közben még a legválságosabb viszonyok között is reáért, hogy lelkének teremtő erejét a legkülömbözőbb művészi formákba öntse és mindennapi életét, a maga örömeire és vigasztalására s a mai nemzedék gyönyörködtetésére és okulására a lelkében még Keleti őshazájából hozott s ma is kiüríthatatlanul benne élő szép és nemes gondolatok művészi alkotásaival bátyázza körül: székely népművészetet teremtsen.

A székely népművészet s e népművészet különböző alkotásainak jelentőségét Emlékkönyvünk kellőképen fogja méltatni.

A gyűjtemény-csoport törzsállománya az 1928. év végén 6.826 drb. volt.

IV. A képzőművészeti gyűjtemény az összes gyűjtemények közül talán a legkevésbé nyújt hű és teljes képet arról az összékelly teremtő erőről és művészi készségről, melynek jellemző példák útján való bemutatása ennek a gyűjtemény-csoportnak az igazi feladata. Székely népiünk fiai közül már többen kitörülhetlenül beírták nevüket a művészet történetébe, de gyűjtemény-csoportunk a nagyok közül jóformán csak a Barabás Miklós és Gyárfás Jenő, a ma is élő nemzedék jelesei közül pedig csak a csiki Nagy Imre s a háromszéki Barabás Márton és Varga N. Lajos alkotásaival dicsekedhetik. Az értékesebb képzőművészeti alkotások nagy része Barabás Miklós kisebb festményei kivételével, mi múzeumunk régi tulajdona, jóformán mind a Csutak Vilmos múzeumorsége idején jutott a gyűjteménybe. A jövő egyik legsürgősebb és legfontosabb feladata lesz, hogy népiünk és művészeink áldozatkészségéből ezt a gyűjteményünket is lehető teljessé tegyük. Minden reményünk meg van erre, mert a mai művészművészek több jeles képviselője belátta már, hogy a Székely Nemzeti Múzeum különböző gyűjteményeinek gazdag anyagát első sorban eddig is az önkéntes áldozatkészség és az önzetlen munkakészség gyűjtötte össze s már is kifejezésre juttatta készsége e kevés számú, de annál értékesebb műből álló gyűjtemény kiegészítésére.

Emlékkönyvünkben nagyjaink közül a Barabás Miklós és Gyárfás Jenő művészi jelentősége külön méltatásban részesül.

Az 1928. év végén a képzőművészeti gyűjtemény törzsállománya 998 drb. volt. Ebből 11 drb. a Barabás Miklós, 12 drb. pedig a Gyárfás Jenő őstehetségét és művészi nagyságát dicséri.

V. A természetrajzi gyűjtemény s főleg annak palaeonthologiai része már 1879-ben őrzött néhány székelyföldi igen értékes darabot, de nem kis számban voltak benne olyan tárgyak is, amelyeket csupán a világot járó s a természeti ritkaságokat mindig kedvelő székely turista vallásos kegyelete hordott össze a Székelyföldre s juttatott adomány gyanánt a Cserey-, majd Székely Nemzeti

Múzeum tulajdonába. Miként a világ legtöbb nem állami, hanem magánalapítású múzeumában, „Köemlékek Dávid király és Pilátus palotájából“, „Ádám-fügefa levelei“ és „olajnövény, melyre Judás felakasztotta magát“ épen úgy helyet feglaltak a kezdő múzeumban, mint a szárhegyi, ditrói és osdolai „gyémánt“, a legkülömbözőbb székelyföldi őszállatok néhány koponya, fog- és agyarrészlete, vagy egy néhány ma is élő állat kezdetlegesen kitömött példánya. Az egész gyűjtemény Nagy Géza szerint is sokáig „nagyon kezdetleges“ volt s csak igen csekély részben felelt meg annak a feladatnak, hogy „lehető hű képét mutassa a Székelyföld állat-, növény- és ásványvilágának“.

Gyűjteményünk az 1879. óta lefolyt ötven év mulva sincs még abban az állapotban, hogy a művelt látogató s különösen a komoly természetbuvár elé a Székelyföld rendkívül értékes és gazdag ásvány-, növény- és állatvilágáról teljesen hű képet mutasson.

De másrészt az is kétségtelen, hogy dr. László Ferenc 1901-től kezdve 1925-ig az illetékes szakember módszerességével gyűjtés és vásárlás útján évről évre gyarapította a gyűjteményt s más szakemberek segítségével, akik közül Bányai János geológus neve különösen kiemelkedik, már le van rakva az a szilárd alap, amelyen a további rendszeres kutatás és módszeres gyűjtés, ha a múzeum megfelelő anyagi eszközök és erre képzett tudományos erő birtokába jut, e gyűjteményünket is mihamar lehető teljessé teheti. Ezzel annál nagyobb reményünk lehet, mert a gyűjtemény Csutak Vilmos közbenjárásai alapján a háromszéki vadászok adományaiból a legújabb évek alatt is szépen gyarapodott s a székelyföldi vadászok feladata lesz, hogy a főleg ragadozóokban fennálló hiányokat minél előbb eltüntetni igyekezzenek. Általában a Székelyföld legkülömbözőbb részeiről rendszeres gyűjtés, vásárlás és adomány útján bekerült ásvány-, továbbá őszállat-csont és a ma élő székelyföldi madarak és kis állatok, lepkék és rovarok gyűjteménye már is elég gazdagnak mondható.

Az 1928. év végéig a gyűjtemény törzsállománya 13.384 drb-ra emelkedett.

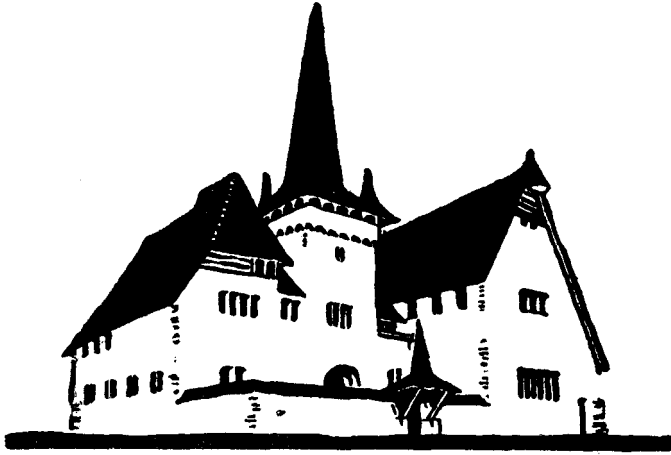
* * *

Ezek szerint a múzeum öt gyűjtemény-csoportjának a törzsállománya az 1928. év végén 273.575 drb. volt s így ötven év alatt 264.796 darabbal gyarapodott.

Oly drága kincs ez, melynek múzeális értéke ma szinte felbecsülhetetlen. Értékét még növeli az a tény, hogy csaknem minden értékes darabja annak a székely népnek és annak a Székelyföldnek a multjára és jelenére vet világot, melynek önkéntes áldozatkészsége ezeket a drága emlékeket a maga kincsesházába ötven, sőt ötvennégy esztendőn át összegyűjtötte, hogy belőlük fájának örök dicsőségére templomot építsen.

Legyen az ünneplő Székely Nemzeti Múzeum századok hosszú során át székely népünk ősi dicsőségének messzire tündöklő temploma, hová népünk ősei Istenéhez imádkozni járhat s a közös oltár tűzét testvéri érzések között közös munkával ápolhatja.

Legyen maradandó a múzeum falai között és örökké áldott székely népünk hű szívében annak az Asszonynak nemes emléke, ki a múzeumot ötven évvel ezelőtt megalapította. Legyen maradandó és mindig áldott azoknak a férfiainak nemes emlékezete, kik az Alapító alkotását ötven év áldozatos munkájával megtartották és székely népünk javára nagyra nevelték.

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM ÉPÍTÉSE

Irta: Kós Károly.

Nem feladatom feljegyezni azt az érdekes és tanulságos folyamatot, hogy miképpen alakult ki a Cserely-féle amatőr magángyűjteményből ez a tudományosan rendszeres nyilvános Múzeum és hogy fejlődésével párhuzamosan mi csoda ideiglenes hajlékokban, sőt regényes menedékhelyeken huzzák meg magukat az egyre szaporodó gyűjtemények, amíg a mai állandó múzeumépületben telepedhettek meg. Az én kötelességem csupán az, hogy a mostani múzeumépület kevésbé érdekes és egyáltalában nem romantikus építésének történetét vázoljam fel.

Az erre vonatkozó, de rajtam kívül eső előzményekből pusztán arról van tudomásom, hogy a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya az 1910. esztendőben felkérte a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét, hogy miután a tulajdonos székely nép több évtizedes áldozatkészségéből a Múzeum céljaira megfelelő telket tudott vásárolni és egy szerény múzeumépület felépítésének anyagi fedezetét is vállalhatja, ajánljon megfelelő építőművészt, aki az épületet szakszerűen és művésziesen megtervezné és a művezetési munkákat is vállalná. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége e célból dr. Hüttl Dezső építőművészt ajánlotta, aki a vázlatterveket a megadott program alapján még abban az esztendőben el is készítette.

Ekkor történt, 1910. őszén, hogy levelet kaptam Hüttl professzortól (akinek három évvel azelőtt hallgatója voltam), hogy keressem fel őt sürgősen lakásán. Természetesen jelentkeztem.

A professzor megmutatta a tervvázlatokat és körülbelül a következőket mondotta:

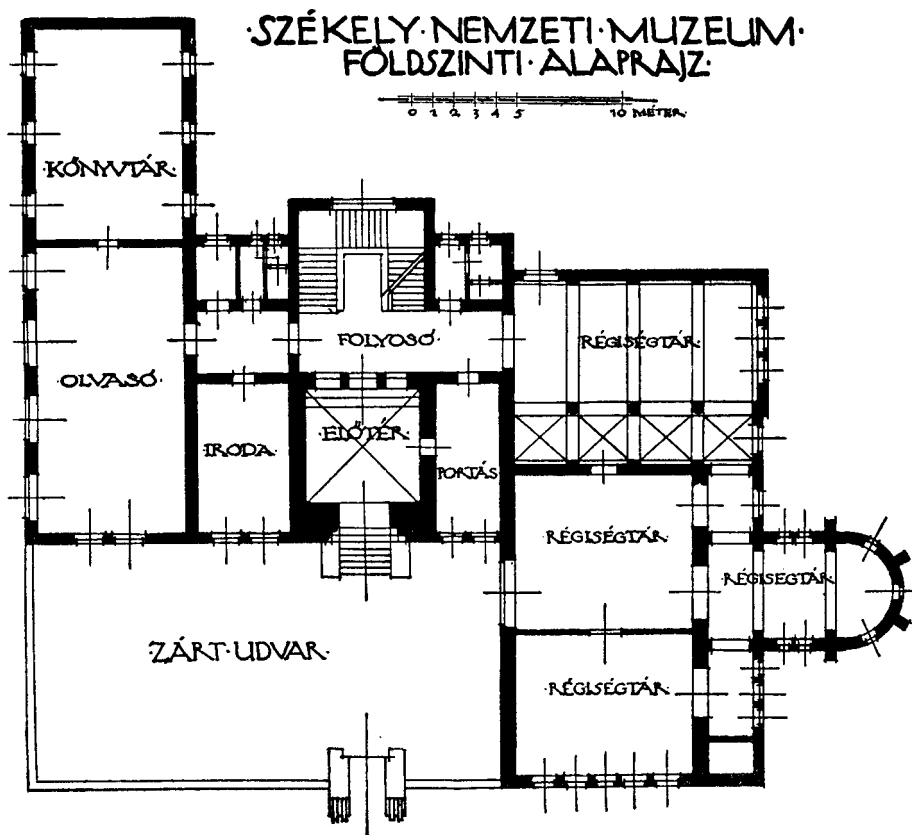
— A vázlatok készen vannak, amint látod. De én nem akarnám ezt az épületet felépíteni, mert úgy érzem, hogy ez nem nekem való feladat. Látod, akartam *székely* épületet kihozni, de nem hiszem, hogy ez volna az igazi. És egyáltalában helyesnek gondolom, ha az ország vidékein épülő múzeumok, sőt minden kulturépület lehetőleg annak az országrésznek, népének és művészi

miliójének sokkal inkább kifejezője legyen, mint ahogy az eddig történt. Az aradi, szegedi, kassai, sümegi stb. múzeumok állhatnának egészen nyugodtan másutt is; sok közül nincs Aradhoz, Szegedhez, Kassához, Sümeghez. Ez az egyik oka, hogy szeretném, ha az alaprajzi elrendezés lehető betartásával készítenél egy vázlattervet és azt bemútatnád Nekem.

Egy héten belül készen voltam a vázlattal és 1910. december havában formális megbízást kaptam, hogy beadott vázlatom alapján a Múzeum részletes kiviteli terveit készítem el.

... 1910. december havában formális megbízást kaptam, hogy beadott vázlatom alapján a Múzeum részletes kiviteli terveit készítem el.

A Múzeum igazgató választmányának elnöke akkor Gödri Ferenc, Sepsi-szentgyörgy város polgármestere volt, akit dr. László Ferenc és Csutak Vil-

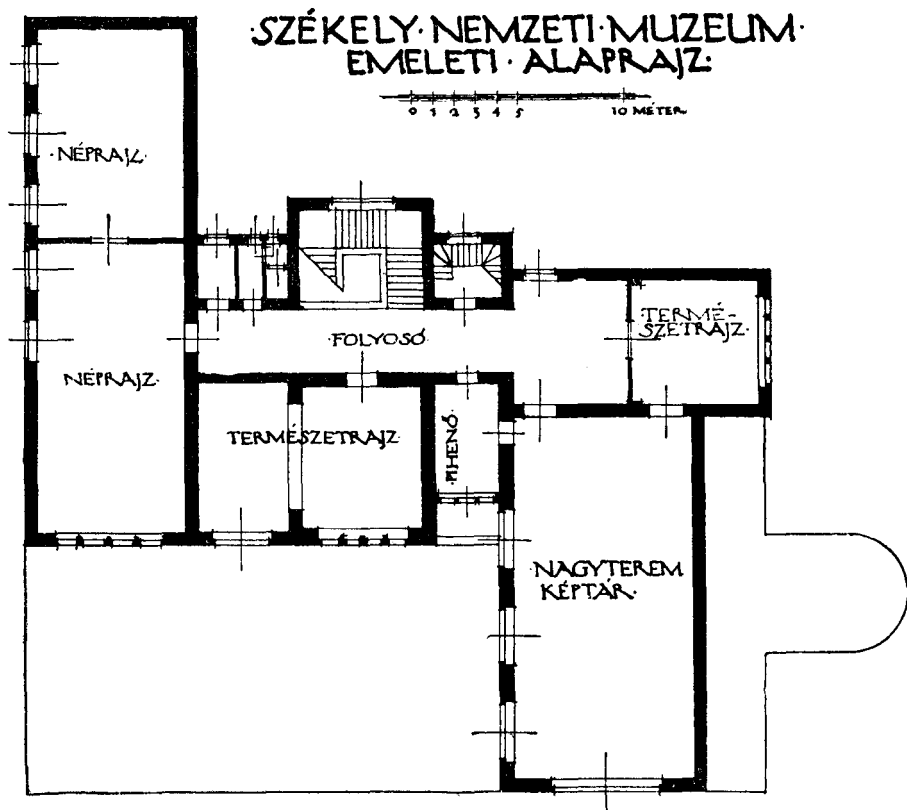

mos Székely Mikó-Kollégiumi tanárokkal, a két múzeumörrel együtt a Múzeum honszerzőjének ismertem és becsültem meg. Velük együtt rágtuk át magunkat mégegyszer az alaprajzokon, számbavéve pontosan a követelményeket. A felépítés művészi részébe nem szóltak bele, de örömmel és megértéssel támogattak mindenben, amit ebben a tekintetben elkerülhetetlenül szükségesnek láttam.

Feladatomból tehát: múzeumi szempontból jó beosztású, technikailag tartós és könnyen karban tartható, művészileg pedig — a Székely Nemzetet

reprezentáló épületet építeni fel. Amihez a magam részéről külön még azt is célul tűztem ki, hogy lehetőleg székelyföldi anyagokkal és székely mesterembekkel valósítsam meg ezt a munkát.

Tehát elvettem a szigoruan történelminek tudott minden stilust és szám-bavéve mindazt, amit Erdély magyar népére, főképpen pedig a székelységnek népi építkezéséből, illetőleg népi művészetéből tipikusnak láttam és vallottam, valamelyest megnemesítve úgy alkalmaztam egy modern és speciális igényeket

szolgáló alaprajzra, hogy az magától értetődően természetes, művésziesen monumentális lehessen és senki székely ne szégyelje azt magáénak vallani.

Hogy a felesleges, tehát drágító térpazarlást elkerülhessem, az alaprajzot felbontottam úgy, hogy minden mellék helyiség és minden folyosó csupán a leg-szükségesebb méreteket kapja meg és a gyűjtemények helyiségeiből egy talp-alattnyi se áldoztassék fel a szimmetria és egyenlő tengelyosztás külsőségeiért. Ennek következtében az a veszedelem fenyegetett, hogy az épület architek-turája szétesik és monumentális helyett elaprózódást, aránytalanságot, sőt otrombaságot kapok eredményül. Ezt elkerülendő, az egyes magasságban tagolt részeket nagy homlokzati síkokba fogtam össze és az alaprajzi egyes tagok homlokzati felépítésén a nyílásokat lehetőleg csoportosan összefoglalva alkalmaztam. És az egész épületen egyetlen pillért, lizénát, avagy vízszintes pár-

kányt nem alkalmaztam, sőt vakolati struktura-, illetve színkülönbözőségeket sem. A szimmetriát a középrész erőteljes kihangsúlyozásával és a két oldal-szárny arányosságával pótoltam, a szakgatottságot az épületet összefoglaló elő-udvari kőfallal.

Az épület minden fala, a lábazati ciklopon felül síma, sárgásfehér falsík, melyekben, hogy az unalmas, raktárszerű hatás elkerültessek, a nyílások kü-
lönbözőségével igyekeztem a szükséges változatosságot megadni, viszont igye-
keztem arra is ügyelni, hogy ezek a különböző nagyságú, alakú és a belsőnek
megfelelő elrendezésű nyílások mégis valahogy függőleges tengelyekben legye-
nek elrendezve.

A terv elkészítésénél ezek voltak művészi szempontjaim és e szempontok
lehető szigorú betartásával kezdtük meg az építést 1911. augusztus havában.
Az alapköő hivatalos lefektetése ugyanezen esztendő október hó 22-én történt
meg. Télire fedél alá került az épület és a következő 1912-ik esztendő folya-
mán successive a belső munkák is elkészültek a könyvtár berendezésének kivé-
telével, mely 1913-ban készült.

Az épület történetéhez tartozik az is, hogy az eredeti programmon kívül,
ugyancsak a múzeum telkén, a múzeumépület nyers befejezésekor azonnal
hozzáfogtunk két múzeumőri lakóház építéséhez is, melyek a maguk külön-
bözőségében ugyanazon elvek szerint terveztettek meg és építették fel, mint
a Múzeumépület.

Nagy részben betartottam az építkezés folyamán azt a kitűzött célt is,
hogy lehetőleg minden anyag székelyföldi és minden mesterember székely le-
gyen. Az alapfalak és lábazat Sepsiszentgyörgyi u. n. Orkői kőből készültek,
a téglá prázsmári, a faanyagot a székely erdők adták, a cserepet Bodok, a fe-
hér márványt Gyergyó—Szárhegy adta. És székely mesteremberek rakták a
falakat, ők készítették el az ácsmunkát, a kőfaragást, az asztalos, a lakatos
munkát. Molnár István, Szabó Mihály és Jakócs István helybeli vállalkozók
vezetése alatt. Ügyszólván csupán egyes vasszerkezeteket kellett más helyről
rendelni: a könyvtár berendezését budapesti speciális lakatos-árugyárban készít-
tetni, s a középtorony és a cinterem zománcos cserepeit szállította a pécsi
Zsolnay-gyár.

A háború megakasztotta az épület teljes belső berendezését. A gyűjte-
mények egy részét azalatt ismételtelen el kellett szállítani, a pénz is hiányzott
és a háború alatt a múzeumból — katonai járvány-kórház lett.

A háború után sokáig semmi sem készült. A múzeum lelkes vezetői közül
Gödrö Ferenc már a háború előtt meghalt, dr. László Ferenc gyógyíthatatlanul
megbetegedett. Csutak Vilmosra szakadt a megsokasodott gond a legsúlyo-
sabb időkben.

Mégis: a gyűjtemények lassan-lassan elhelyeztettek. Szekrények készültek,
padok és asztalok a megfelelő helyekre és 1928-ban az épület körül a már nél-
külözhetetlen és a talajvizet elvezető szivárgók, ill. alagsövezés, valamint ap-
róbb pótlások és a háború okozta kisebb romlások helyreállítása. Most már
talán nem is hiányzik egyéb, mint a lépcsőházi nagy üvegfestmény elkészítése...

Ez a lehetőleg rövidreszabott története a Múzeum építésének. Mondják,
hogy érdekes és hogy székely épület. En csak azt tudom, hogy jól megépített
épület, mely a maga szoliditásával a székely munkát dicséri. Ami benne az én
részem, arra csak azt mondhatom, hogy jót akartam, a székely nemzetnek szé-
kely kulturházat akartam.

CONTRIBUȚIE LA ISTORICUL MUZEULUI SECUESC

*De Al. Tzigara-Samurcaș, director al Muzeului de arte națională „Carol I.,”
inspector general al Muzeelor.*

Direcția Muzeului Național Secuesc din Sfântu-Gheorghe insistă din nou prin adresa din 12 c., că s'ar simți foarte onorată dacă, pentru Anuarul Comemorativ, ce se află sub tipar, „ar fi în stare să aducă câteva rânduri din partea aceluia, care s'a dovedit prietenul cel mai sincer și bun întotdeauna, ba chiar în zilele cele mai grele”.

Un așa călduros apel nu putea rămânea fără un răspuns, prin care să se lămurească „zilele cele mai grele”, prin care a trecut Muzeul.

* * *

Presupun că alții, în acest Anuar comemorativ, vor lua asupra lor grija de a pune în adevărata lumină importanța colecțiilor din acest Muzeu, al cărui conținut depășește cu mult, ca timp și ca valoare, firma minoritară sub care e încătușat.

Păstrarea costumelor speciale ale Secuilor din Ardeal, din vremurile medievale și până azi, și uneltelor casnice ale acestor insulari izolați în marea românească, ce-i înconjoară, a fost gândul inițial al creării Muzeului. S'au adăugat apoi speciemenle florei și ale faunei locale, care desigur nu mai pot fi rubricate ca specialități secuești, fiind ale întregii regiuni. Bourul împăiat din Muzeu — un splendid exemplar al codrilor regiunii — este, de pildă, chiar unul din rarii reprezentanți ai zimbrului, ce a inspirat, cu atâtea secole în urmă, alcătuirea stemei voevozilor Moldoveni. Deasemeni și uneltele gospodărești nu sânt mai specific secuești decât românești, diferențierea începând numai de îndată ce ele îmbracă o formă artistică: înfățișarea lor extericară, ornamentarea le dă un caracter propriu, ca și limba ce deosebește pe locuitori.

Colecțiile, însă, care au dus faima Muzeului peste hotarele țării noastre de azi, sau ale Ungariei de odinioară, provin din săpăturile din megieșia orașelului de acum, și în special din stațiunea neolitică dela Ariușd. Splendidele olării cu ornamente spirale, pictate în mai multe culori, scoase la iveală de sânguitorul și priceputul custode directorial al Muzeului de până mai anii trecuți. a mult regretatului dr. Fr. László și a colaboratorilor săi, au contribuit la renumele european al instituției.

Sper că, cu prilejul de față, se vor produce toate testimoniile savanților streini despre importanța acestor descoperiri din vremea neolitică, care au contribuit la rezolvirea marelui probleme a superiorității curentului cultural dela N. față de civilizația mai tânără a Sudului.

Pentru noi, dovezile scoase la iveală au un ineres cu totul deosebit, căci, prin transmiterea până în arta noastră țărănească a ornamentelor spirale din epoca neolitică, se adeverește continuitatea neîntreruptă a unei vechi tradiții artistice, care leagă pe țăranul de azi de strămoșii săi traci, de acum vreo patru mii de ani.

Cele arătate de mine încă din 1910¹ și acum în urmă² mă scutesc de a reveni aci asupra importanței necontestate a acestui inel, făcând parte din lanțul stațiunilor preistorice dela Kiew și până în Tessalia, ce taie deacurmezișul țara noastră. După speciamentele dela Ariușd, această olărie pictată pare să fi căpătat aci cea mai frumoasă a ei dezvoltare. Tot aci s'a scos la iveală și prototipul casei cu cerdac, așa de caracteristică Românilui.

Iată de ce, nu numai din punct de vedere științific, dar și național, ne sânt așa de scumpe colecțiile Muzeului așa zis „Secuiesc“ din Sf. Gheorghe.

* * *

Părăsind vremurile așa de îndepărtate și totuși așa de vii pentru noi, în care ne transportă obiectele din Muzeu, să revenim la istoricul său din „zilele cele mai grele“, la care se referă apelul ce mi s'a adresat. E vorba, bineînțeles, de prăpădul din urmă, la care am fost amestecat în următoarele împrejurări.

La declararea războiului, punându-mă la dispoziția armatei, am primit, din înaltul Ordin al Regelui, la 28 August 1916, „însărcinarea de a merge în ținuturile ocupate de noi, spre a lua măsuri de conservare a obiectelor și colecțiilor de artă aflate în Muzeele, colecțiile publice, bisericale și bibliotecile de acolo“.

În misiunea ce mi se încredințase am fost călăuzit de principiile de drept internațional, consfințite și de congresele dela Haga, de a salva colecțiile prin măsuri de pază, fără însă a le ridica dela locul lor. Imi era prea vie amintirea atâtor devastări și ridicări forțate de obiecte de artă, având ca urmare deteriorarea sau chiar distrugerea lor, pentru ca să nu resping cu totul gândul de a transporta în București colecțiile primejduite vremelnice de războiu la locul lor de origină.

Rezultatele ulterioare au confirmat în totul eficacitatea acestor principii; mai ales prin reciprocitate, de care s'au bucurat în urmă colecțiile rămase în București, din care nimic nu a fost ridicat sau deteriorat. Reprezentanții puterilor ocupante au respectat principiile aplicate față de ei, mulțumindu-se să ceară inventariile colecțiilor, de care altfel nu s'au atins.

Tot în baza reciprocității mi s'au eliberat imediat, la prezentarea mea în Budapesta, în Dec. 1922, covoarele ce mai erau acolo, și cari se refuzaseră delegaților ce m'au precedat în Capitala Ungurească, cu aceiași misiune.

Activitatea în serviciul armatei am început-o la Brașov, unde la 2 Septembrie 1916 am pus în siguranță toate colecțiunile, după ce s'au contrasemnat, alături de directorii respectivi, inventariile existente, lăsând obiectele în paza autorităților militare române.

Procesele verbale, încheiate cu asistența substitutului de comisar regal al

corpului II armată, a căpitanului Victor Baranga, arată că dela 3/16 și până 10/21 Septembrie, atât odăjdiile, cât și bogata colecție de covoare și alte odoare din Biserica Neagră, biserica filială a Sf. Martin și a Sfântului Bartolomeu din Brașov, precum și a bisericeii evanghelice din Râșnov au fost inventariate și depuse spre mai multă siguranță în bolta Comunității de lângă Biserica Neagră.

Aceleași măsuri de siguranță s'au luat și în privința colecțiilor Muzeului sășesc al Țării Bârsei, a Bibliotecii liceului „Honterus“, a bisericeii Sf. Nicolae din Scheiu, a bisericeii grecești și a colecțiilor și archivei Municipiului Brașov.

Intre timp am fost avizat că Muzeul Secuesc din Sf. Gheorghe fusese devastat, predându-mi-se chiar, de Dl. Colonel Ion Petrescu, 105 monede romane ce D-sa salvase din grămada răspândită pe podeala localului. Am astupat fereastra, prin care se pătrunsese în Muzeu și sigilându-o am însărcinat armata cu paza Muzeului.

Din procesul verbal încheiat la 17 Septembrie 1916, împreună cu Sublocotenentul Nichifor Scarlat, Comandantul garnizoanei Sf. Gheorghe, transcriu următoarele constatări asupra Muzeului Secuesc:

1. „Clădirea Muzeului este intactă, afară de o fereastră, a subsolului din dos, care a fost forțată, pe unde s'au introdus persoane streine înăuntru, înainte de a fi fost puse de noi sigilele, pe care le-am găsit înființată. În lăuntru am constatat următoarele: În sala de intrare a Muzeului s'au găsit lăzi în dezordine, unele împachetate, unele gata a fi încercuite.

2. În sala din dreapta, cu mobile de lemn, dulapurile toate deschise unele fiind forțate, obiectele din ele lipsă.

3. În vitrina costumelor, urme de mare devastare, multe lucruri ridicate; în aceeași sală lăzi cu arme vechi, parte de bronz, aproape complet împachetate. Toate celelalte dulapuri din sală deschise. Dulapurile cu obiecte preistorice au rămas aproape intacte, deoarece aceste obiecte deși de foarte mare valoare științifică n'au prezentat nici un interes devastatorilor.

4. În cancelarie s'au găsit lăzi gata împachetate, conținând obiecte casnice ale personalului, și s'au închis la loc. Într'una din lăzi s'au găsit și inventare ale Muzeului.

5. În cancelaria alăturată, într'un dulap din colț s'au găsit monedele în mare dezordine, multe erau răspândite pe jos. Plicuri cu indicațiuni erau rupte și conținutul lipsea. La sumara examinare făcută, față fiind ajutoarele noastre (curierul și secretarul Filimon), nu s'au găsit alte decât monede romane de aramă și vreo câteva moderne de argint. Din consultarea repede a registrului special al monedelor s'au constatat că în dulap erau și monede de aur și anume a lui Neron și a lui Domițian, cari nu s'au mai găsit. După inventarul consultat, colecția conținea 3360 de numere. Am găsit mai multe cutii goale, în care probabil au fost monedele și medaliile de preț. În aceeași cancelarie s'a găsit o serie de cărți vechi începând cu anul 1537—1700. În dulapul de metal cu caziere mai multe cutii golite.

6. În odaia specială a Bibliotecii s'a observat asemenea dezordine. Din cutiile de metal cu acte familiare unele erau deschise și golite.

7. Cele două săli de sus, găsite închise și conținând obiecte preistorice și tablouri, n'au suferit nici o devastare.

8. Asemenea au fost ferite de devastare celelalte două săli de sus conți-

nând obiecte de lemn, olărie și alte colecții de interes etnografic și archeologic.

9. Deasemenea au rămas intacte și secțiunea faunei conținând obiecte paleontologice și animale împăiate.

Făcând această constatare, am lăsat la fața locului pe Dl. Aurel Filimon, secretarul Muzeului de Artă Națională din București¹, autorizat de a ne însoți în zona militară prin permisul Comandamentului General al Etapelor Nr. 2171/12 Septembrie 1916, cu însărcinarea de a orându-i colecțiunile și a le controla pe cât posibil cu ajutorul inventariilor găsite.

În această lucrare va fi asistat de organele militare locale. La plecare, D-sa nu va ridica nimic din Muzeu, decât registrele găsite, pentru mai de aproape studiere a inventarului.

Localul va fi închis și sigilat și lăsat în paza autorităților militare.

Făcut în dublu exemplar la Seps-Szent-György, în 17 Septembrie 1916.“

Din raportul următor al delegatului nostru, Dl. Filimon, se constată, că obiectele, ce noi declarasem că lipseau din vitrine, se aflau împachetate în lăzile răspândite în diferitele săli, așa că nimic nu lipsea de fapt. S'au găsit de noi ulterior, sub scară, și monezile de aur, pe care le credeam lipsă la prima cercetare.

Dl. Filimon, după ce a orânduit și curățat sălile, primind în dimineața zilei de 23 Septembrie ordin de retragere, a plecat cu Corp. 2 din reg. 72 Etape, lăsând registrele-inventare în casa unde fusese găzduit.

Cele 105 monede de bronz ce ne-au fost predate de Dl. Colonel I. Petrescu, precum și cheile Muzeului Săsesc din Brașov și inventariile bisericii grecești și a Sf. Neculai din Scheiu, pe care le luasem spre a le copia, au fost predate — contra chitanță —, spre a fi readuse la locul de origină, reprezentantului oficial Baronului Wodianer, la București, la 23 Aprilie 1917.

Departa de a devasta colecțiile a căror pază ne era încredințată, le-am îmbogățit chiar. Astfel am depus în sălile Municipiului din Brașov obiectele bisericesti ce mi-au fost încredințate de Dl. General Razu, precum și spada de onoare a lui Andrei Mureșeanu, ce-mi fusese dăruită de descendenții săi.

Această spadă fiind regăsită de noi, după războiu, în Muzeul Săsesc din Brașov a fost predată, cu formele legale, Muzeului Românesc ce am înființat pe lângă Liceul din Brașov.

Cele relatate despre colecțiile din Brașov și din Sf. Gheorghe au fost confirmate și de autoritățile ungare, care n'au ezitat să mărturisească că „Comandamentul militar român nu s'a atins de Muzeu și nu a jefuit colecțiile“ (Nr. din Decem. 1916 al revistei: *Muzeumi és Könyvtári Értesítő*). Relatând asupra activității subsemnatului, raportul menționat relevă principiul de a lăsa colecțiile la locul lor de origină și se bucură că l-am respectat. Se recunoaște eficacitatea pazei militare instituite, mulțumită căreia s'a împiedicat eventuala devastare a colecțiilor.

Acelaș prim raport însă, făcut probabil în grabă și sub impresia primei nedumeriri, menționează lipsa a două din monezile de aur din veacul al 17-lea și mai lasă să cadă acuzațiunea gravă că „inventarele au fost furate“, deși ele s'au găsit în urmă la locuința părăsită în retragere de Filimon.

Asupra acestor inadvertențe, aceiași revistă a revenit însă curând, arătând că „în privința obiectelor de artă situația nu a fost nici pe departe așa

de tristă cum au arătat-o ziarele“, datorită reprezentantului guvernului român, căruia i se aduc chiar laude.

După chiar mărturia ungară deci, colecțiile din Brașov și cele ale Muzeului Secuiesc din Sf. Gheorghe au fost salvate mulțumită măsurilor luate din Înaltul Ordin al Regelui Ferdinand, veșnic îngrijat de aproape de soartea obiectelor de artă, despre care am fost chemat să raportez personal, în Septembrie 1916, la Cartierul regal din Scroviștea.

Toate aceste tezaure erau de mult cunoscute Regelui. În săptămâna patimilor a anului ce a precedat războiul mondial, mi-a fost dat să însoțesc pe Principele Moștenitor și pe Augustul Său frate în una din excursiile ce obișnuiau prin Ardeal și care s'a terminat cu vizitarea amănunțită a covoarelor și odăjdiiilor din Biserica Neagră. Și acestea au fost salvate în urmă tot din Înaltul ordin al Suveranului, căruia se datorește nu numai întregirea țării, dar și a patrimoniului ei artistic.

Acelaș necurmat interes l'a manifestat pentru artă Regele Ferdinand și după războiu. Semnalându-l, după o inspecție la Sfântu Gheorghe, neprețuita valoare a descoperirilor preistorice din Ariușd, adăpostite aci, Maiestatea Sa, coborându-se de pe malul Peleşului în valea Oltului, a vizitat singur și fără a fi anunțat Muzeul, după cum arată Augusta Sa semnătură, ce onorează registrul vizitatorilor din ziua de 2 Aug. 1920.

Imbărbătați de Înalta apreciere a colecțiilor lor, conducătorii Muzeului au știut, dela început, să se adapteze vremilor noi. Sfaturile ce li s'au dat, cu prilejul inspecțiunilor, au fost totdeauna urmate, iar subvențiile acordate — minime, neapărat, din cauza numeroaselor instituții similare, ce trebuiau deopotrivă ajutate — au fost bine întrebuințate, punându-se colecțiile cât mai larg în serviciul vizitatorilor prin etichete trilingue.

Dintre toate muzeele provinciale din întinsul țării românești, cel din Sf. Gheorghe este, fără îndoială, cel mai interesant și cel mai plin de surprize: la nici unul altul nu e mai mare nepotrivire între înveliș și conținut. Concepută în cel mai autocton și nemeș stil săcuiesc antebelic, clădirea adăpostește obiecte distante cu mii de ani de frământările vremurilor de azi.

Celor cari știu să desprindă limbajul mut, dar atâta de elocvent al obiectelor făurite de mâna omenească, splendidele vase, cu ale lor spirale divers zugrăvite, le vorbesc de vremuri îndepărtate, în care preocuparea de frumos pare să fi învins meschinele patimi ce ne despart azi.

Iată de ce am fost și rămân „cel mai sincer și bun prieten“ al acestui Muzeu, cum vor să-mi zică conducătorii lui.

Din inimă le urez tot succesul în desăvârșirea frumoasei lor opere.

Colegilor din Secuime trimit aceste urări cu cuget curat, dar cu inima în-sângărată de pe ruinele Muzeului din București, pe care românimea postbelică nu l-a desăvârșit încă.

¹ „România față de teoriile nouă ale archeologie preistorice“; „Viața Românească“, vol. XIX. pag. 67—88. 1910.

² „Arta României Mari: Contribuția provinciilor noi.“ „Convorbiri Literare“, Ianuarie—Martie 1924.

³ Azi Director al Muzeului din Târgu-Mureș.

ADATOK A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETÉHEZ

(FORDÍTÁS)

Irta: Al. Tzigara-Samurçay, az I. Károly nemzeti művészeti múzeum igazgatója, a múzeumok főfelügyelője.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága július 12-iki levelében újból azt írja, hogy: „nagyon megtisztelve érezné magát, ha nyomtatás alatt levő Emlékkönyvében néhány sorát közölhetné annak, aki a múzeumnak őszinte és jó barátja volt mindenkor, de különösen a legnehezebb napokban“.

Egy ilyen meleg felhívás nem maradhat válasz nélkül. Ebben megmagyarázhatók „a legnehezebb napok“, melyeken a múzeum átment.

* * *

Feltételezem, hogy mások ebben az Évkönyvben gondoskodni fognak arról, hogy igazi megvilágításba helyezték ezen múzeum gyűjteményeinek fontosságát, amelyeknek tartalma idő és érték tekintetében jóval fölülmulja a kisebbségi címet, amely alá beosztott.

A múzeum alapításának indító gondolata az volt, hogy megőrizze a középkortól a mai napig az erdélyi székelyek különleges viseleteit és házi eszközzeit azon izolált szigeteken, melyeket a román tenger övez körül. Aztán hozzácsatoltattak a helyi florának és faunának példányai, amelyek már nem nevezhetők kizárólag székely sajátosságoknak, minthogy más vidéken is előfordulnak. A múzeum kitömött bölénybikája a vidék őserdőinek pompás példánya, a bölény ritka képviselőinek egyike, ami a későbbi századokban a moldvai vajdák címerének megalkotását sugallta. Hasonlóképpen a gazdasági eszközök sem speciálisabban székelyek, mint románok; a megkülönböztetés csak akkor kezdődik, amikor művészeti formát öltenek: külső ábrázolásuk, díszítésük azoknak sajátos jellegét ad, épen úgy, mint a nyelv is, mely a lakókat megkülönbözteti.

A gyűjtemények azonban, amelyek a múzeumot országunk mai, illetőleg az egykori Magyarország határain túl is híressé tették, a városka közelében történt ásatásokból, s kiváltképpen az erősi neolithikus telepről származnak. A gyönyörű spirális díszítésekkel ellátott, s több színre festett edények, a szorgalmas és szakértő néhai dr. László Ferenc múzeumi igazgató-őr és munkatársai által hozattak felszínre az utóbbi évek folyamán. Ezen intézményt ezáltal tették európai hírűvé.

Remélem, hogy jelen alkalommal kifejezésre jutnak az idegen tudósoknak a neolithikus korbéli ezen felfedezések fontosságára vonatkozó összes bizonyítékai, amelyek az északi kulturális folyamat nagy problémájának a déli ifjabb civilizáció felett való megoldásához hozzájárultak.

Reánk nézve a felszínre került bizonyítékok különös jelentőséggel bírnak, mert a neolithikus korszak spirális díszítményeinek a mi parasztművésztünkbe való áthozatala, egy régi művészeti tradíciónak meg nem szakított folytonosságát bizonyítja, amely a mai parasztot a körülbelül 4 ezer évvel ezelőtti trák őshöz köti.

Az általam még 1910-ben¹ és most utóbb² hangoztatott elv felmentenek

attól, hogy visszatérjek ezen gyűrű elvitathatatlan fontosságára, amely Kiewtől a mai Tessaliáig terjedő terület láncolatát képezi, s amely a mi hazánkat keresztül metszi. Az eródsi festett kerámika, nézetem szerint, itt jutott a legteljesebb fejlődésre. Ugyancsak itt jött felszínre a románokat jellemző tornácos ház prototipusa.

Ime, miért értékesek előttünk nemcsak tudományos, hanem nemzeti szempontból is a sepsiszentgyörgyi úgynevezett „Székely“ múzeum gyűjteményei.

* * *

Elhagyván a régi, de reánk nézve mégis annyira közeli emlékü idöket, melyekbe a múzeum tárgyai vezetnek, térjünk át „a legnehezebb idök“ történetére, amelyre a hozzám intézett sorok hivatkoznak. Természetesen az utóbbi idök pusztításáról van szó, amelyekben a következő körülmények között volt részem.

A hadüzenetkor a hadsereg rendelkezésére állván, 1916. aug. 28-án magas királyi rendelettel megbízatást kaptam, hogy „az általunk elfoglalt területekre menjek, a múzeumokban, s világi és egyházi gyűjteményekben, valamint a könyvtárakban található művészi tárgyak és gyűjtemények megörzése céljából“.

A reám bizott küldetésemnél a hágai kongresszus által megállapított internacionális jogi elveket tartottam szem előtt, hogy megöriztessem s megmentsem a gyűjteményeket, anélkül, hogy azokat helyeikről elmozdítanám. Élének emlékezetemben volt azonban a művészeti tárgyaknak oly sok elpusztítása es erőszakos elvitele, aminek eredménye azoknak megrongálása, sőt megsemmisítése volt, s így nem tudtam visszautasítani azt a gondolatot sem, hogy a gyűjteményeket a háború által időnként veszélyeztetett eredeti helyeikről Bukarestbe vitessem.

Ezen elvek hatályát általában igazolták a későbbi események, különösen a viszonzosság alapján, amelynek a Bukarestben maradt gyűjtemények örvendettek, amelyekből semmi sem vészett el vagy sérült meg. A megszálló hatalmak képviselői tiszteletben tartották a velük szemben alkalmazott elveket, s megelégedtek a gyűjtemények leltárának elkérésével, amelyet máskülöben nem bántottak.

Ugyancsak ezen viszonzossági elv alapján, mihelyt 1922 decemberében Budapesten megjelentem, azonnal átadták az ott levő szönyegetek, amiknek kiadását megtagadták volt az előttem korábban ugyanazon küldetéssel a magyar fővárosban megjelent delegátusoktól.

A hadsereg szolgálatában kifejtett működésemet Brassóban kezdtem meg, ahol 1916 szeptember 2-án biztonságba helyeztem az összes gyűjteményeket. Miután a felfektetett leltárakat az illető igazgatókkal együtt aláírtam, a tárgyakat a román katonai hatóságok őrizetére bízam.

A 2-ik hadtest királyi biztosának helyettese, Baranga Viktor kapitány jelenlétében felvett jegyzőkönyvek igazolják, hogy szeptember 3/16. és 10/21-ig a Feketemplomnak úgy misemondó ruháit, mint gazdag szőnyegyűjteményét, valamint a Szt. Márton-leányegyház, a brassói Szt. Bertalan és a rozsnyói evangélikus templom kegyzsereit leltároztattam és nagyobb biztonság kedvéért a communitás Feketetemplom melletti helyiségében helyeztettem el.

Ugyanezen biztonsági eljárást foganatosítottam a Barcasági Szász Mú-

zeum gyűjteményei, a Honterus-főgymnasium könyvtára, a bolgárszegi Szt. Miklós-templom, a görög egyház és Brassó város gyűjteményei és levéltára tekintetében is.

Időközben arról értesültem, hogy a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumot elpusztították, sőt Petrescu Ion ezredes ur átadott nekem 105 drb római érmet, amit ő a helyiség padlóján szétszórt halomból mentett ki. Bezárattam az ablakot, amelyen át a múzeumba hatoltak, lepecsételtem azt s a múzeumot a hadsereg őrzetére bízta.

A később 1916 szept. 17-én Nichifor Scarlat hadnaggyal, a sepsiszentgyörgyi helyőrség parancsnokával együtt felvett jegyzőkönyvből a Székely Múzeumról a következő megállapításokat emelem ki:

„1. A múzeum épülete sértetlen, kivéve a souterraineban levő egyetlen ablakot, amelyet feltörték s azon idegen személyek hatoltak be, mielőtt mi lepecsételhetők volna. A pecséteket mi sértetlenül találtuk. Bent a következőket konstatáltuk: a múzeum bejáratánál levő teremben ládákat találtunk reudetlenül, ezek egy része becsomagolatlanul, mások szállításra készen állottak.

2. A jobboldali fabutoros teremben a szekrények mind nyitva voltak, egyesek feltörve, a tárgyak hiányoztak belőlük.

3. A ruhák üveges szekrényeiben nagy pusztítás nyomai, sok tárgy elvive. Ugyanabban a teremben régi fegyverek részben bronzból, csaknem teljesen becsomagolva. A teremben levő többi szekrények nyitva. A praehistorikus tárgyak szekrényei csaknem érintetlenül maradtak, minthogy ezen tudományos szempontból nagy értékkel bíró tárgyak a pusztító elött nem bírtak értékkel.

4. Az irodában készen becsomagolt ládák találtattak, a személyzet házi tárgyaival és ezek helyükön bezárattak. Egyik ládában a múzeum leltárait is megtaláltuk.

5. A mellék-irodában, — a sarokban levő szekrényben, nagy rendetlenségben érmeket találtunk, sok közülük a földre volt szórva. A feliratos borítékok el voltak szagatva s tartalmuk hiányzott. A részletes megvizsgálásnál, segítő társunk jelenlétében (Filimon titkár és futár) nem találtatott más, mint római rézpenz és néhány darab modern ezüst érem. Az éremtári lajstrom gyors áttekintése rendjén konstatáltuk, hogy a szekrényben arany pénzek is voltak és pedig Nero és Domitianus idejéből, amelyeket azonban többé már nem találtunk meg. A leltár áttekintése során megállapítottuk, hogy a gyűjtemény 3360 darabból állott. Sok üres dobozt találtam, amelyekben valószínűleg értékes érmek és medailonok voltak. Ugyanabban az irodában régi könyvek sorozatát találtam 1537—1700-as évekből. A tresorral ellátott vasszekrényben sok üres doboz volt.

6. A könyvtár speciális osztályában hasonlóan rendetlenséget állapítottunk meg. A családi okmányok ércfiókjai közül egyeseket nyitva és kiürítve találtunk.

7. Az emeleti két terem, mely praehistorikus tárgyakat és festményeket tartalmazott, be volt zárva s nem szenvedett semmi rongálást.

8. Az emeleten hasonlóképen meg volt védve a pusztitástól az a két terem, melyben fából készült tárgyak, cserépedények s etnografiai és archeológiai szempontból érdekes tárgyak vannak.

9. Szintén érintetlen volt a fauna-gyűjtemény is, amelyben paleonthológiai tárgyak és kitömött állatok vannak.

Miután ezeket megállapítottam, a helyszínén hagytam Filimon Aurél urat, a Bukaresti Nemzeti Művészeti Múzeum titkárát³, aki a katonai zóna hadtápparancsnokságának 1916 szept. 2-én kelt 2171. sz. rendelete alapján a mi kíséretünkben volt s akit megbíztam a talált leltárak alapján, hogy a gyűjteményeket rendezze és lehetőleg ellenőrizze.

Ebben a munkában segítségére lesznek a helybeli katonai szervek.

Eltávozásakor a múzeumból nem visz el semmit, csupán csak a talált leltárakat, hogy azokat behatóbban tanulmányozza át. A helyiségeket be fogja zárni és lepecsételni s azután a katonai hatóságok őrizetére bizza.

Felvéve két példányban Sepsiszentgyörgyön, 1916 szept. 17-én⁴.

Filimon megbízottunknak jelentéséből megállapítottam, hogy a tárgyak, amelyekről azt állítottuk volt, hogy a szekrényekből hiányzanak, a különböző termekben szétszórt ládába vannak csomagolva úgy, hogy tényleg semmi sem hiányzott. A lépcső alatt később megtaláltuk az arany pénzeket is, amelyekről az első vizsgálat alkalmával azt hittük, hogy hiányzanak.

Miután Filimon úr rendezte és kitisztította a termeket, szeptember 23-án reggel parancsot kapott a visszavonulásra, s a 72-ik hadtápezred 2-ik századával eltávozott, ott hagyván a lajstromokat és leltárakat abban a házban, hol el volt szállásolva. A I. Petrescu ezredes úr által átadott 105 db bronz-érmét a Barcasági Szász Múzeum kulcsaival, valamint a brassói görög egyház és bolgárszegi Szt. Miklós templom leltáraival együtt nyugta ellenében Bukaresten 1917 ápr. 23-án, eredeti helyükre való visszavitelük céljából, átadtam br. Wodiáner hivatalos képviselőnek.

Távol ama gondolattól, hogy az őrizetünkre bizott gyűjteményeket kifosszuk, azokat még inkább gazdagítottuk. Ilyenképen Brassó törvényhatósági város termében helyeztem el a Razu generális úr által reám bizott egyházi tárgyakat is, valamint Mureșan András diszkardját, melyet utódai ajándékoztak nekem.

Ezen diszkardot a háború után újra megtalálván a Barcasági Szász Múzeumban, törvényes formák között, a brassói főgimnáziumban általunk létesített román múzeumnak adattam át.

A brassói és sepsiszentgyörgyi gyűjteményekről tett jelentéseket megerősítették a magyar hatóságok is, amelyek nem haboztak igazolni, hogy „a román katonai parancsnokság nem bántotta a múzeumokat és nem rabolta ki a gyűjteményeket“. (1916 decemberi Múzeumi és Könyvtári Értesítő.) Alólírott munkásságáról szólva, az említett jelentés azt az elvet szegezi le, hogy a gyűjteményeket eredeti helyükön kell hagyni és örömének ad kifejezést, hogy ezt az elvet tiszteletben tartottam. Elismerését fejezi ki a kirendelt katonai őrséggel szemben is, amely a gyűjtemények esetleges elpusztítását megakadályozta.

Az első jelentés azonban, mely valószínűleg sietve, s az első bizonytalanság hatása alatt készült, 2 db. 17-ik századbéli aranyérem hiányáról tesz említést és ama súlyos vádat emeli, hogy a leltárakat „ellopták“, bár ezek a leltárak Filimon úrnak a visszavonulása után az általa elhagyott helyiségben később megtaláltattak.

Ezen elnézésre ugyanaz a folyóirat csakhamar tényleg visszatért, reámutatván arra, hogy „a művészeti tárgyak tekintetében a helyzet távolról sem olyan szomorú, mint ahogy a lapok közölték“, a mi a román kormány képviselőjének köszönhető, akit ezért dicséret illet meg.

Ennélfogva magyar részről is igazolják, hogy a brassói és a Székely Múzeumi gyűjteményeket Ferdinánd király magas rendelete következtében, aki állandóan, szinte végzettszerűen gondot fordított a művészeti tárgyak megmentésére, örvendetes mértékben megmentettük, amiről Őfelsége meghívására személyesen tettem jelentést 1916 szeptemberében a scroviștei királyi főhadiszálláson.

Ezeket a kincseket a király rég ismerte. A világháborút megelőző év husvét nagyhetében nekem jutott az a feladat, hogy a szokásos erdélyi kirándulások egyikén a trónörökös Őfenségét és az Ő Fenséges testvérét kísérem, amely kirándulás a Feketetemplom szőnyegeknek és miseruháinak beható meg szemlélésével végződött. Ezeket is megmentettük szintén Ő Felsége magas rendelete következtében, akinek nemcsak az ország kiegészítése, de annak művészeti öröksége is köszönhető.

Ferdinánd király a művészet iránt ugyanezt a szüntelen érdeklődést tanúsította a háború után is. Felhíván a figyelmét egy sepsiszentgyörgyi látogatásom alkalmából az erődsi praehistorikus kutatások itt elhelyezett megbecsülhetetlen értékére, Őfelsége a Peles partjáról az Olt völgyébe szállt s egyedül, anélkül, hogy a múzeumot értesítette volna, meglátogatta a múzeumot, mint azt a látogatók könyvében található aláírása 1920 aug. 2-ről igazolja.

Felbátorítva a gyűjteményeknek ily magas helyről jövő értékelésétől, a múzeum vezetői már kezdettől fogva alkalmazkodni tudtak az új idők követelményeihez. A hivatalos vizsgálatok alkalmával adott tanácsokat mindenkor követték, a nyújtott és elkerülhetetlenül minimális segítyeket pedig, mert a számtalan hasontermészetű intézményt is okvetlenül segíteni kellett, jól felhasználták s a gyűjteményeket a három nyelvű jelző cédulák révén a látogató közönség részére is nagy mértékben hozzáférhetővé tették.

Románia összes vidéki múzeumai között kétségen kívül a sepsiszentgyörgyi a legérdekesebb és a legtöbb meglepetést tartalmazó: egyetlen más múzeumnál sincs nagyobb különbség az épület és annak tartalma között. Az épület, mely a háború előtt, a legősibb, nemes székely stílusban terveztetett, a mai gyötrődéssel teli időknél több ezer évvel régibb tárgyakat foglal magában.

Azoknak, akik megtudják érteni az emberi kéz alkotta tárgyak néma, de mégis oly ékes beszédét, a pompás edények, a maguk különféle festett spirálisaival azokról a régmúlt időkről mesélnek, melyekben a széppel való foglalkozás mintha legyőzte volna az alantas szenvedélyeket, melyek ma egymástól elválasztanak bennünket.

Ime ezért voltam és maradok a legőszintébb és legjobb barátja ennek a múzeumnak, ahogy azt rólam vezetői mondják. Szívből kívánom, hogy szép munkájukat teljes siker koronázza.

A székely kollégáknak e jó kívánságokat tiszta lélekből küldöm, de vérző szívvel a bukaresti múzeum romjai mellől, amelyet a háború utáni románság még nem tudott befejezni.

¹ Románia a praehistorikus régészet új teóriájával szemben. *Viața Românească* XIX., 1910. 67-88. l.

² Nagy Románia művészete. Az új provinciák adatai. *Convorbiri Literare*. 1924. Januáriu-s-márciusi szám.

³ Ma a marosvásárhelyi múzeum igazgatója.

AZ ŐSI VAGYON JOGI VÉDELME A RÉGI SZÉKELYEKNÉL

Irta: Dr. Balogh István

A székely nép fennmaradásának egyik alapja az ősi vagyon védelmében rejlik. Mint ősfoglalónak, a föld iránti szeretete, ahhoz való végtelen nagy ragaszkodása adja meg, fejleszti ki benne azt a jogalkotó képességet, sajátos jogi felfogást, melynek alapján jogilag is meg tudta védeni ősi vagyonát sok századon át.

Jogintézményeinek egyik legsajátosabb alakja: öröklési joga, mely nem engedte az ősi vagyon széteszését, mert megérezte a székely azt, hogy fennmaradása csak úgy lehetséges, ha ősi vagyonát megtarthatja. Ezért alakult ki öröklési joga oly speciális intézménnyé, mely által megtudta tartani az általa elfoglalt ősi rögöket.

A nemzetségi földközösség adja meg az alapot öröklési jogának; ebből fejlődött ki a családi, a nemzeti, szabad, *ősi tulajdon*.

A székely öröklésnél megkülönböztetünk ősi vagyont, az az *tiszta székely örökséget és szerzeményi vagyont*.

Ősi vagyon alatt azon ingatlan értendő, mely az elődökről az utódokra szállott, még pedig a törvényes öröklés rendje szerint.

Az ősi ingatlan vagyont előbb, mint a nemzetség, később pedig mint a család tulajdonát, vagyis úgy fogták fel, hogy az nem az egyént, hanem a nemzetséget, a családot vagyis azokat illeti, kik ugyanazon családtya hatalma alatt állanak. A család legközelebbi fiúága ennek következtében, mint a család képviselője lép a családi ingatlan vagyonba a családtya elhunytával, hogy a föld, az ingatlan, mint egész továbbra is fennmaradjon.

Az ősi ingatlanok ennélfogva az egyik feltétele az, hogy az ingatlan a maradvékra elődjéről szálljon át, (atyai, nagyatyai vagyona: bona paterna et avita) továbbá hogy átszállás törvényes öröklés útján (successione ab intestato) történjék. Legjellemzőbb sajátossága tehát a székely ősi vagyonnak, hogy a törvényes öröklés rendjén abba belépő örökösök egyenes leszármazói legyenek az „*első szerzőnek*“, foglalónak s eme sajátosság a nemzetségi kötelékből, a földközösség elvénél fogva, kifejlődve vonja maga után az egyéni öröklés kialakulásával a nemzetség fiú tagjára való átszállást, illetve a törvényes öröklést a női nem kizárásával.

Mivel az öröklés csupán a fiú ágra volt szorítva, keletkezett a leány fiúsítás, mely szerint a fiúág kihaltával, ugyanazon ágon lévő leányra szállott át ipso jure fiúsítással az ingatlan, azért, hogy az ősi vagyon a maga egészében megmaradjon a családban, lévén ez a vagyon legerősebb alapja a család létének, fennmaradásának, az egyének, a nemes székely népnek is.

A reánk maradt okmányok szerint a legelső gyűlése a székelyeknek, melyen az öröklés rendje is megállapított, a „Zekel Wásárhel“-en 1451-ben tartatott, midőn Hunyadi János kormányzósága idejében, Vizaknai Miklós alkormányzó és Vingárdi Geréb János görgényvári parancsnok elnöklete alatt gyűlt egybe a székely nemzet.

A székely öröklésről Werbőczy is szól Hármaskönyve III. rész IV. Titulusában. Szerinte a székelyeknek külön törvényeik, szokásaik vannak, kik az örökségeket és tisztségeket nemzetségre és a nemzetségek ágaira osztják.

De különösen az 1555. évi ápr. 28-án Udvarhelyen tartott nemzetgyűlésen szabályoztatott a székely öröklési jog. Az ősi törvények ezen a gyűlésen 88 cikkelybe foglaltatván, azt Ferdinánd király vajdái: Kendi és Dobó teljhatalmuknál fogva megerősítették. A címe: *Municipialis consuetudo Siculorum ex Judicis*.

Ezekben van lefektetve a székelyek egész jogélete. E szabályzat az ősi vagyon öröklésére vonatkozólag a következőleg intézkedik:

I. „Valamely embernek fia, leánya vagyon, az örökség a fiát illeti, de úgy, hogy a fiú a leányt kiki a maga törvényei szerint kiházasítsa.“ (20 pont.)

II. „Ha két férfiú egy ember gyermeke s egyiknek fia, másiknak leánya vagyon, a leány olyan örökös az atya örökségében, mint a fiú.“ (21 pont.)

III. „Valamely embernek két leánya vagyon, fia nincsen, atyjokról maradt örökségek egyaránt illetik őket, de úgy, hogy a kisebbik választhasson a lakó helyben, de úgy, hogy a másiknak hozzá hasonló legyen, egyaránt örökösödhesseken benne, ha pedig a kisebbik a nagyobbiknak hasonlót nem adhatna, tehát az örökség kétféle oszljon.“ (22 pont.)

IV. „Valamely embernek két leánya vagyon, egyik leánynak fia, a másiknak leánya vagyon, a leány is olyan örökös az atya jószágában, mint a fiú, de ha a leánynak fia és leánya leszen, a fiú a leányt kiházasítja belőle.“ (23 pont.)

Ezek a rendelkezések a törvényes öröklést az egyenes ági leszármazókra nézve az universalis successio elve szerint szabályozzák, mert az első pont alapján, mely megállapítja, hogy a fiúág örököljön, a leányág pedig kiházasítást nyerjen, az örökség, mint egész szállott a fiúágra, s ha többen volnának, az egésznek hányada szerint örökölnék.

A második pont szerint, ha fiág nincsen, a leányág örököli a vagyont, tehát itt is egyetemlegesen száll át.

A harmadik pont megállapítja utólagosan, hogyha két leány örökös van, az örökség kétféle oszljon.

A negyedik pont szerint is a közös törzsatyától leszármazott fiú és leányágnál is a leány az atyai birtokot ép úgy örököli, mint a fiú. Itt is az universalis successio érvényesül.

Ha azonban a fiútesvérek kihaltak s leány van életben, a leány fiúsított és úgy szállott reá az ősi vagyon. Az ilyen leány *fiúleánynak* (praefecta naturalis) nevezetett, mintha fiú volna.

Ezen fiúleány örökségre vonatkozólag rendeli el az Approbatae Constitutiones III. rész 76. Titulusának 12-ik articulusa 4-ik pontjában, hogy „A' hol szabad örökségek Ló-fője Darabanté találtatnék, kiknek fiú ágon *defectusok* volna, azokat leányi jussal Jobbágyörökséggé a' Tisztek semmiképen ne engedjék tenni, vagy lenni; de hogy az olyan Ló-fő, vagy Darabant leányokat concernalható örökségekből semmissé ne legyenek, az olyan örökséget jó lelki esméretű hites emberek betsüljék meg, s igazán bötsszerént való árát a' Leánynak vagy Asszony embernek közelebb való férfiú ember zászló alatt szoigáló atyafia tégye-le, s legyen azé a, Jóság.“

Tehát, ha jobbágyhoz ment férjhez az ilyen fiúleány, megfosztatott örökségétől a legközelebbi oldalági rokon által, a becsár kifizetése mellett. Megjegyzendő, hogy a fenti szabályokban említett örökség alatt mindig csak az ingatlan vagyon, a tiszta székely örökség értendő, az ingók pedig úgy a fiú, mint a leányágot egyaránt illetik, akár ősiek, akár szerzeményiek lettek legyen, idetartozván azon ingatlanok is, melye-

ket a szülők vagy elődeik akár, mint ősi örökséget más családoktól vásárolták, akár zálog címén szerezték.

Amint tehát látható, a tiszta székely örökség az az ingatlan vagyon volt, mely az első foglaló nemzetségtől és így magából a közös foglalásból származott s így magyarázható meg, hogy a székelyek törvényeikben a székely örökség szentsége és sérthetlensége többféleképen van biztosítva. Werbőczy Hármaskönyve III. rész, IV. titulusa szerint még a megszentelt ember se veszíthette el örökségét, hanem az a magzatjára és atyja fiára száll. Az 1555-iki constitutio 30. pontja szerint is „Székely ember örökségét semmiképen el nem vesztheti, ha fejét hűtlenségért, felségsértésért elveszté is, hanem atyjafiaira marad.“

Az Approbatae Constitutiones III. rész 76. tit. XX-ik articulusa értelmében: „A Székely vitélzõ rendek a végzések szerint hadi expeditiora felülni tartóznak, ha pedig meg nem jelennek a Tisztek előtt a lustrára rendelt időben, vagy pedig a hadi szükség idején megindulván, jelen nem lennének, s menségeknek helyes és igazvoltára testimonialist nem adnak, a fejedelem auctoritásából halállal büntetessenek, de jószágukat ne ámtallják és ha in redemptionem capitis, úgy kívántatik lenni, az ilyen casusban zálogképpen el is adhassák jószágokat, örökségeket.“

A tiszta székely örökséget el se lehetett adni az 1650-ik év előtt, mert az Appr. Const. III. rész, 76. tit. XVI. articulusa ezt tiltja.

E szerint: „A' székelységeen lévő jobbágyoktól, Földes Ura consensussa nélkül, hogy senki örökséget ne vásárolhasson, sub poena fl. 500 végeztetett. *Ellenben, hogy a vitélzõ rendtől* is (excipialtatván a Nemesség) senki örökséget ne vásárolhasson, se ne adhasson, sub eadem poena decernaltatott.“ Az 1650. esztendőbeli XXIX. articulusnak rendelkezése szerint:

I. „Az adásban és vételben observaltassék az országnak közönséges bévett törvénye és Decretuma, tudniillik, hogy a közelebb való vérek, ezek után a vicinusok (szomszédok) admonealtatván, (kinálatik meg az örökséggel), ha azok meg nem akarván venni, azután lehessen szabados az adás-vétel távollévőknek is. távoztatván mindazáltal affélében olyan cautiok ne légyenek, hogy hirtelen való időre szoritván, van ollyféle pénznek és egyéb marhának adására, a vételhez való közelebb lévő személyeket s ugyan studio erőltessék a minéműnek szeret nem tehetnék.“

II. „Sem az adás, sem a vétel az örökség igaz valorán fellyül ne lehessen; sőt a summa, melly a valornak summáját excedálná, ámtaltassék és csak a Capitalis summának depositiója által restituáltassék az igaz vérnek, vagy venditornak az örökség, mindazon által, ha mit rajta interim építene az emptor, tartozzék juxta verum aedificiorum valorem neki refundálni a venditor, csak hogy ötlet is az emptor fáradságáról, expensáiról és haszna-vételéről contentálja, ha simpliciter nem leválja a summát.“

III. „Hogy örök-áron a Nemességeen kívül, hadba szolgáló Vitélzõ rend földét és örökségét semmiképen el ne adhassa, hanem csak zálogban annak váloráig; akik pedig adnák vagy vennék, azok ellen az elébbi poena és processus maradjon, úgy mint fl. 500.“

IV. „Amelly hadba szolgáló ember (a nemességeen kívül) el akarná zálogosítani örökségét, adja hurré a Tiszteknek: kik kimenvén és oculálván a helyet, valora szerént engedjék meg eladását, bocsássák kézbe az emptornak, de ha találatnának ollyak, kik Tisztek hírek nélkül alkalmat celebrálnának, in hoc casu az emptor pénzét, mellyet arra az örökségre adott, el-veszesse, a venditor is az eladott örökségnek betsüjén convincaltassék. Ellenben a redimálni akaró fél is a Tisztet hívja ki és az oculálja s aestimálja is, ha mit rajta épített, a más fél úgy restituálja a vérnek, avagy ugyan a venditornak az örökséget és ha contumaciter nem restituálná az emptor, procedáljon az 1648. esztendőbeli processus szerént, akármennyi summában lévő örökség felől légyen is, és ha törvénnyel kell véget érni, a fellyebb irt mód szerént való poenán convincaltassék a venditor ellen és a Tiszt ellen is, költségét is adja meg a peresnek.“

Látható tehát, hogy mily szigorú feltételekhez voltak kötve az ősi örökség eladásai és vételái, melyek azért hozattak, hogy a vitélő rend: a lófő és gyalogosok léte biztosítva legyen. Többször intéztek ugyan a Fejedelemhez, országgyűléshez kérvényt ezen szigorú törvények enyhítésére, de hiába való volt, mert annak a célnak, melyért hozattak, igen üdvös volt.

Jellemző sajátossága továbbá a székely ősi ingatlanok, hogy a fiscus, az állam örökösödési joggal abban nem birt, vagyis, ha valamelyik familiának magva szakadt, az örökség nem szállhatott a fiscusra, hanem az utódokra s legvégül a szomszédokra, még hitlenség, felségsértés eseteiben; csakis az 1562-iki országgyűlés mondja ki, hogy mivel a székelyek többször támadtak fel a király ellen és az ország békessége ellen, a székelyek is, mint a többi nemesek, ha felségsértés, hiatlenség vádjában marasztaltatnak, úgy életüket, mint örökségüket elveszítve: az örökség a fiscusra szálljon. Ezzel tehát a ius regium a Székelyföldön is életbe lépett mind a három rendre nézve, de ekkor is csak bizonyos korlátozással. Így az Appr. const. III. rész, 76. tit. VII. art. szerint a ius regium nem alkalmazható olyan ingatlanokra, melyek iure haereditario és régi szabadságok szerint biratnak, se a possesorok, se a legitimus possesorok és a haeresek akarattuk ellenére ius regiumot se a fiscus, se senki más nem alkalmazhat.

Ha érvényben volt is valamikor a ius regium és annak possessori decedálván (birtokosa elhalván), aki birtokba vette s 32 év leforgása után megszabadult a ius regiumtól és ismét a régi örökös haereditarium lustra redeált, vagyis az ősi öröklés jogcímén birhatja, ha pedig 32 év alatt zavartalanul nem birtokolhatja, az ingatlan ius regium alá esik. Amely ingatlanokra pedig spontanea voluntae, maguk az örökösök szerezték meg a ius regiumot; ezekre nézve az országnak a ius regiumról írott közönséges törvénye alkalmaztassék.

De az ősi vagyon biztosításával az oldalági öröklésben is találkozunk. Erre nézve az alapvető rendelkezést Vizaknay Miklós és Vingárdi Geréb János által a fennebb említett „Székely Vásárhelyen 1451. évben tartott nemzetgyűlésen hozott végzemény tartalmazza.”

E végzemény szerint az ősi vagyon — úgy miként az, Werbőczy Hármaskönyve szerint, a magyaroknál is történt — századok mulva is visszazállott az osztályos atyafiakra.

Ugyanis e végzemény szerint: „... akár mikor a' régi időkben székel örökségeikben megosztott és különözött egymástól két Fiú Testvér, Maradványaik is azon költsönösen egymásra szálló Székely örökségeket úgy birják és tartják, hogy valamig valamelyik Rokonsági ágban Fiú örökösök lesznek, addig a Leány örökösök a Fiú örökösök sérelmével, a Fiú örökösök életében, azon örökségek birtokába belé nem bocsátkozhatnak, kihalván a Fiú örökösök, de a leány örökösök életben lévén, a rokonság más ágából való fiú örökösök valamig élni fognak (t. i. a leány örökösök) az ezen Részekre szállott örökségbeli Részébe belé ne fogótozhasanak s miután mind a két nemű örökösök kihaltak, csak azután kell az elébb nevezett örökségeknek, a Rokonság másik természetes Ágára szállani.”

Az ősiségi intézmény eltörlésével a székely ősi vagyon biztosítására szolgáló ezek a rendelkezések hatályukat veszítették.

Az osztrák polgári törvénykönyvnek (Optk.) 1853-ban történt életbelépésével a székelyek között is egészen új és addig idegen szabályok rendezik a vagyonnak úgy az élők közötti, mint a halál esetére szóló átszállását.

Ezek eredménye volt, hogy a székelyeknek addig egykézben tartott ősi vagyonuk elaprózódott, szétforgácsolódott s ennek következtében a székelyeknek az ősi rögökből való megélhetése megnehezedett.

Csakis a székely szívósság, ernyedetlen szorgalom teszi lehetővé, hogy a székelyek az ősi rögökön ma is élnek és ahhoz szeretettel ragaszkodnak.

KÉT HAMIS OKLEVÉL

Irta: *Barabás Samu.*

Az alább közölt két oklevél már első olvasása alkalmával gyanusnak tűnt fel énelöttem. Azért a történetíró munkáját e részben is megkönnyítendő, célszerűnek tartom, hogy a Frangepán-Oklevéltár hamis okleveleinek mintájára, a valódi székely oklevelektől ezeket is különválasszam és külön emlékezzem meg róluk.

Jelenleg tehát mindössze két gyanus oklevélről van szó. Az egyiket 1386 — mondjuk március 21-én Apátiréven Mária és Erzsébet királynék adták a háromszéki székelységnek, a másikat 1426. május 20-án Tatán keltezett kiváltságlevél, mellyel Zsigmond kedvelt híveit, Kálnoki Mátét és testvérét tüntette volna ki — állítólag. Sajnos, az eredetije tudtommal eddig egyiknek sem ismeretes. Így hát diplomatikai szempontból az írás anyagának és jellegének, továbbá a pecsétnek bírálatáról mindkét esetben le kell mondanunk és csak a levelek tartalmának és chronológiájának vizsgálatára kell szorítkoznunk. Az eredeti hiánya azonban a kérdéses oklevél hitelességének, illetőleg hamis voltának megállapításánál, mint számbaveendő körülmény, minden esetre óvatosságra int. Azonban a dolog lényegét illetőleg a történet-kutatóknak a rendelkezésére álló adatok pontos és lelkiismeretes mérlegeléséből és egybevetéséből levont ítéletét nem befolyásolhatja.

De vegyük sorra, lássuk egyenként a gyanuba vett okleveleket.

I.

Az első államjogi szempontból is rendkívül értékes adaléka volna Magyarország Nagy Lajos korabeli földrajzának. Mert hiszen nem kevesebbről, mint a Sepsi, Kézdi és Orbai székely székekből alakult Háromszéknek Moldva és Havasalföld felől kiépítendő és megerősítendő határaitól van szó benne. Azt olvassuk ugyanis az oklevélből, hogy torjai Dancs fia Miklós, orbai Mihálcz fia Jakab és sepsi Daczó fia Tamás „metarum reambulatores siculorum“ arra kéri az 1386 márciusában, akár júliusában Apátiréven tartózkodó Mária és Erzsébet királynékat, hogy erősítsék és tartsák meg a Sepsi, Kézdi és Orbai három nemű székelységet a szent királyok idejétől fogva Nagy Lajos haláláig határaik között élvezett kiváltságaikban. Kérésüket Mária királyné és anyja a háromszéki székelyeknek az ország határainak őrzésében vérök hullásával szerzett érdemeikért nemcsak teljesítik, hanem különös királyi kegyképpen önként azt is megígérik, hogy határaikat Havasföld és Moldva felől, a Bodza, illetve Hynd (?) folyók mentén meg is fogják erősíttetni.

Mellőzve a székely nemzet kiváltságai jogi természetének oly sokat vitatott kérdését, tegyük fel, hogy csakugyan volt egy „derék levél“, amint ezt a szöveg alatti följegyzés írója állítja, melyről ezt a másolatot „kiírták.“ Ebben az esetben azonban meg kell állapítanunk, hogy a másoló nagyon hanyagul és felületesen végezte munkáját. Ezt bizonyítja a több helyen hibás olvasásból származó szövegrontás. Azután, hogy Nagy Lajost minden más címét mellőzve, érthetetlenül Magyarország helyett egyszerűen Erdély királyának (rex Transsylvaniae) mondja, majd a régi római feliratos sírkövekre emlékeztető jelzővel dicsőíti. Avagy ezt a szarvas hibát a „derék levél“ írója követte volna el?! Nem lehetetlen. Az is feltűnő, hogy amíg Dancs fia Miklóst a rendes szokásnak megfelelőleg „torjai“-nak írja, addig Mihálcz fia Jakabot és Daczó fia Tamást szokatlanul az Orbai, illetve Sepsi székely székekről vett előnévvel ruházza fel.

Ezek után visszatérve a Nagy Lajos királyi címére, — amennyiben ez valóban az állítólagos eredeti oklevél írójától származnék, — már eleve kizártnak kell tartanunk, hogy az a Mária királyné kancelláriáján látott volna napvilágot. Elképzelhetetlen, hogy a kancellária alig negyedfél év elmúltán elfelejtkezzék a három tenger mosta magyar birodalom királyának hatalmas egyéniségéről és csak egyszerűen, mint erdélyi királyról emlékezzék meg róla. Annál meglepőbb az az egészen helyes és pontos értesültsége, hogy 1386-ban csakugyan Dán (ezen a néven az *első*) volt Havasalföld vajdája.

De menjünk tovább. Lássuk a másolat keltét. Ez így hangzik: Datum in portu Dravi Apáthi nuncupato, in festo beati Benedicti abbatis anno Domini Millesimo trecentesimo octuagesimo sexto.“

Mindenekelőtt a Dráva melletti Apátirév holfekvésével kell tisztába jönnünk. Ez alig lehet más, mint a Baranya megyében 1479—1506 közt, a Dráva mellett fekvő Valpó vár tartozékként emlegetett Apátirév, ugyancsak a Dráva partján.¹ A Drávára sarkalló több magyar és szlapon vármegyékben hasonló nevű drávai rév nem fordul elő.

Ami már most Mária és Erzsébet királynéknak 1386-ban akár március 21-én, akár július 11-én Apátiréven való állítólagos tartózkodását illeti, — erre nézve a szóban forgó másolaton kívül semmiféle hiteles adat nem áll rendelkezésemre. Külömben a másolat keltére nézve útba kellene hogy igazítson Mária királynénak 1386. évi itinerariuma. Azoknak a történelmi forrásoknak alapján, melyekhez a jelentékenyebb könyv- és levéltárakkal rendelkező magyar tudományos központoktól távol hozzáférhettem, a Mária ez évi tartózkodási helyeinek és idejének sorrendje a következő volna:

1386 január 25. Buda. ²	1386 május 18. Buda. ¹⁰
1386 február 10. Buda. ³	1386 június 8. Buda. ¹¹
1386 március 1. Buda. ⁴	1386 június 13. Buda. ¹²
1386 március 26. Buda. ⁵	1386 június 22. Buda. ¹³
1386 április 4. Buda. ⁶	1386 június 24. Buda. ¹⁴
1386 április 13. Győr. ⁷	1386 július 15. Esztergom. ¹⁵
1386 április 30. Győr. ⁸	1386 augusztus 24. Esztergom. ¹⁶
1386 május 12. Győr. ⁹	1386 szeptember 4. Kaproncza. ¹⁷

A Mária királyné tartózkodási helyeinek ezen összeállításából kitűnik, hogy idejét az 1386-ik év egész folyamán január havától augusztus 24-ig fel-

váltva Budán, azután Győrött, majd ismét Budán és végül Esztergomban töltötte. Ellenben semmi nyoma annak, hogy a délvidéki végzetes utazás előtt, akár március 21-én, akár július 11-én Apátiréven tartózkodott volna. Ebből viszont az következik, hogy az ezidő szerint csak a XVII. század első feléből való egyszerű másolatban ismert oklevelet nemcsak gyanusnak, hanem egyáltalában hamisnak kell nyilvánítanunk.

Már most, ha valóban hamisítvánnyal van dolgunk, arra a kérdésre, hogy ki, mikor és minő célból hamisította?! — csak nem tudom-mal válaszolhatok. Azonban a székely történelem jövő kutatója számára e kérdésre vonatkozólag talán nem lesz felesleges, amit itt pár sorban elmondandó leszek.

Országos levéltári tisztviselő koromban egyebek között székely fajom történetét is kutatgatva, valamelyik királyi táblai ügyvéd iratai között egy adománylevélre emlékezem, mellyel a XVII. században uralkodott erdélyi fejedelmek valamelyike a Bodza folyó mentén elterülő Csemernek nevű, akkor bizonyára őserdőt, valamelyik sepsiszentgyörgyi Daczónak adományozta. Vajjon oklevelünk Daczó fia Tamásának és vele kapcsolatban a följegyzés említette Daczó Jánosnak szereplése között nincsen-e valamelyes összefüggés a Csemernek adományozásával? Ezt a csomót a székelyek jövő történetírójának kellene esetleg kibogoznia.

1386. március 31. Apátirév.

Mária és Erzsébet királynék torjai Dancs fia Miklós, orbai Mihálcz fia Jakab és sepsi Daczó fia Tamás kérésére ígérlik, hogy a Kézdi, Orbai és Sepsi székelységet a szent királyok idejétől fogva élvezett kiváltságaikban megtartják s határaikat Moldva és Havaselföld felől megerősítettik.

A XVII. század elejéről való egyszerű másolat a Magyar Nemzeti Múzeumban, *Rétyi Antos* It. I. 1.

Ugyancsak XVII. századi, de más kéz följegyzése a szöveg alatt balról: Erről való derék levél Daczó János uraméknál vagy Donát Ferencznél vagy, onnat írták ez párt ki valamelyikébül.

Nos Maria et Elizabeth dei gratia reginae Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nobiles viri Nicolaus filius Danch de Torja, et Jacobus filius Mihalcz de Orbaj ac Thomas filius Daczo de Sepsi, metarum reambulatores sicularum nostrorum trium generum, in persona universorum sicularum de Kezdi, de Orbaj et de Sepsi (in nostrorum maiestatum accedentes praesentiam)¹⁶ nobis humilime supplicarunt, ut ipsos et quemlibet ipsorum in omnibus libertatibus, immunitatibus et libertatum praerogativis, in verisque (!) metis et veris limitibus, (in quibus ipsi)¹⁹ a tempore sanctorum regum Hungariae usque ad consummationem vitae condam excellentissimi principis domini Ludovici regis Transsilvaniae (*igy!*) cuius memoria in benedictione est, patris et consortis nostri benemerentissimi perseveraverunt et conservati fuerunt, gratiose confirmare dignaremur. Nos itaque attendentes grata, fidelia et accepta servitia ipsorum sicularum nostrorum, quibus iidem in conservatione terminorum et linitum regnorum nostrorum plerisque vicibus gravia vulnera et effusionem sanguinis tolerando, mortem non formidando, saevissimae fortunae et fragilibus casibus se submittendo nobis et sacrae coronae Hungariae fideliter et indefesse toto ipsorum posse studuerunt et in futurum anhelantes intrepide complacere volentes, nihilominus ipsos favore prosequentes benevolo et gratia

speciali eisdem promissimus et harum serie promittimus nos in omnibus libertatibus, immunitatibus, libertatumque praerogativis ac metarum limitibus quibus ut praefertur (a tempore)²⁰ ipsorum sanctorum regum Hungariae usque ad tempus praefixum usi fuerunt et gavis, tenere, defendere et pacificos conservare, metasque eorundem videlicet a metis et terminis territorii Dan vayvodae fluvium Bozza, a parte vero terrae Moldoviae fluvium Hyndh²¹ vocatum erigere, stabilire, restaurare et fortificare, imo ipsos et quemlibet ipsorum in omnibus praemissis et praemissorum singulis pacificos et quietos tenebimus et conservabimus, praefatasque metas in fluviis praescriptis erigemus, fortificabimus et certificabimus (!) sub praesentium nostrarum testimonio litterarum. Datum in portu Dravi Apathi nuncupato²², in festo beati Benedicti abbatis anno Domini Millesimo trecentesimo octuagesimo sexto. (1386. márc. 21.)

II.

Közismert dolog, hogy az 1562-diki székely felkelés előtt a király a Székelyföldön birtokot senkinek sem adományozott. Nem is adományozhatott, mivel a székely örökségben királyi jog nem lappangott. Vérségi rendszeren s gyakorlat szentesítette ősrégi jogszokás volt Székelyföldön a birtoklás alapja. Ebből önként következik, hogy jog szerint nem is erősíthetett meg senkit székelyföldi birtokán a birodalmában. A Zsigmond király szóban forgó levelében pedig éppen erről van szó.

Az 1426. május 20-ról datált, különben kihagyásokkal ékeskedő s amellett hibás egyszerű másolat szerint ugyanis Kálnoki Máté, a testvére Demeter és fiaik képében azt panaszolja a királynak, hogy a Sepszi széki székelyek a szék területen fekvő Ivásfog földet székely jogon való birtoklással nekik ajándékozták. Azonban némelyek ki akarják őket vetni belőle. Ennélfogva könyörögve kéri, hogy az ajándékozásnak királyi jóváhagyása mellett tartsa, illetve erősítse meg őket örök időkre a kérdéses puszta birtokában. És Zsigmond király a Kálnoki Máté érdemeiért az ország nagyjainak a hozzájárulásával a kérést olyan értelemben teljesítette, hogy — az oklevél szavaival élve — soha senki őket Ivásfog földéből és annak uraságából ki ne vethesse.

Fennebb vázoltam már röviden, hogy mi volt 1562 előtt a Székelyföldön a birtoklás jogi alapja. Ha tehát azt látjuk, hogy a kiváltságlevél írója a jogi alapot ezzel ellenkezőleg a királyi felségjognak idő előtti gyakorlásában állapítja meg, bizvást elmondhatjuk, hogy nyilván való hamisítást követett el. Ennélfogva a kiváltságlevelet már jogi szempontból is hamisnak kell bélyegznünk. Egyébiránt erre a kérdésre hátrább még visszatérünk.

Az oklevél szövegéről és keltezéséről nem sok mondani valóm van. Hogy mindjárt az utóbbi kérdéssel kezdjem, csupán a *Ráth* Károly²³ közlése alapján is megállapíthatjuk, hogy írójának, illetve koholójának a király tartózkodási helyét, annak idejét és végül az uralkodási évek számát illetőleg jól értesültsége minden tekintetben kifogástalan. Ugy kell lennie, hogy a hamisító a pontos dátumot Zsigmondnak valamely kezeügyébe eső ugyanazon időben és helyen kelt jeles alaku leveléből vette.

De már az oklevél megszövegezésében nem volt szerencséje a koholónak. Stylusa általában véve elárulja, hogy nem a Zsigmond király kancelláriáján állították ki.

Ezek után mindent egybefoglalva a vizsgálat eredményeül megállapíthatjuk, hogy az állítólagos Zsigmond-féle kiváltságlevélben a rosszul sikerült hamisítványoknak egy nem kevésbé gyarló példányával ismerkedtünk meg. Azonban, hogy képletesen szóljak, az állítólagos kiváltságlevélnek még egy tűzpróbán által kellett esnie.

Vingárti Geréb Péter erdélyi vajda és székely ispán 1477. január 18-án közgyűlést tartott Sepszi szék hites bíráival Sepsiszentgyörgyön.²⁴ Ezen a szék közgyűlései mellett a bizonyára nagyobb számban megjelent ügyes-bajos emberek panaszai is elintézését nyertek. Ezek közül a közgyűlésnek fennmaradt egyetlen írásos emléke három patvarkodó rokonnak a nevét meg is örökítette. Ezek: Kálnoki Borbála asszony, karácsonfalvi Jánossa Antalné, Kálnoki Bálint és a testvére, Mihály. Úgy látszik, hogy nevezett úrasszony saját személyében távol maradt, képében azonban kezében a székely ispántól nyert ügyvédi meghatalmazással bikafalvi Jánossa Mihály részt vett a közgyűlésen. Mikor a sor reá került, Borbála asszony nevében előadta, hogy a Sepszi szék Ivásfog pusztát atyja, a székelyek által meggyilkolt Kálnoki Máté vérdíja fejében a nevezett székelyektől ajándékba kapta. E szerint az a maga egészében teljes jogon egyedül őt és utódait illeti. Egyúttal visszakövetelte annak azt a nagyobb részét is, melyet Kálnoki Bálint és testvére Mihály ezidő szerint elfoglalva bitorolnak. A Jánossa Mihály előterjesztése nem érte váratlanul a személy szerint is jelenlevő Kálnoki testvéreket s Bálint nyomban ugyancsak a Kálnoki Máté jussán magának és testvérének követelte az egész Ivásfog pusztát. Nohát éppen ezért volt szükség reá, hogy a meggyilkolt Máté nevét is — amint rögtön látni fogjuk, — csalárdul belecsempésszék a hamisított kiváltságlevélbe. És Bálint, hogy jogos követelésének nagyobb nyomatékot adjon, tüstént elő is terjesztette írásos bizonyítékait. A két rendbeli levél közül az egyik a Zsigmond király *megeősítő levele* volt s Ivásfog pusztáról szólt. A másik iktató parancsot és egyben iktató levelet ugyancsak az említett pusztá ügyében pelsőczy Bebek Péter székely ispán adta ki.²⁵ Sajnos, hogy a sepsiszentgyörgyi generalis gyűlésből kiadott székely ispáni ítélet a Kálnoki testvérek bizonyítékainak keltét nem jegyezte fel. Mégis abból a szükséges megjegyzésből, melyben az állítólagos Zsigmond-féle kiváltságlevelet *megeősítő levélnek* mondja, teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az a „littera confirmationalis“ Zsigmondnak fennebb tárgyalt 1426. május 20-án kelt oklevelével egy és ugyanaz.

A gyakorlat szerint a felek iratainak a bíróság előtt való bemutatását azok felolvasásának nyomon kellett volna követnie. Ezt Geréb Péter székely ispán el is rendelte. Azonban a Kálnoki Borbála asszony prókátora kijelentette, hogy a felmutatott levelek érvénytelenek és így azoknak felolvasása és megvitatása is felesleges. És ezen állításának igazolására nyomban elmondotta, hogy a székelység véneinek kereszturi generalis széke már *két ízben is* elrendelte alpereseknek, hogy Ivásfog pusztáról szóló leveleiket, azok megsemmisítésének terhe alatt Kálnoki Borbála asszonnyal szemben bemutassák. Ezt azonban mindannyiszor elmulasztották. Ámde úgy látszik, hogy Jánossa Mihály már eleinte sem nagyon bízott, nem is bízhatott ennek a különben is bizonyításra szoruló szóbeli előterjesztésnek a sikerében, azért jó előre gondoskodott, hogy legyen valaki a háta mögött, aki állításait, mint szemtanu élőszóval is bizonyítani tudja. Evégből magával hozta ez alkalommal Sepsiszent-

györgyre a keresztúri székbíró, aki tisztét a székelység véneinek említett generalis széke idején viselte. S a székbíró ugyancsak derekasan megfelelt feladatának. Vallomásával a Jánossa Mihály prókátor előterjesztését mindenben megerősítette. Ez a vallomás a Kálnoki testvérek amúgy is vesztett perének a sorsát előreláthatólag el is döntötte.

Most már csak az ítélet volt hátra. Nevezetes, hogy az ítélet a Kálnoki Máté meggyilkoltatásáról és hogy leánya az ő vérdíja fejében kapta Ivásfog pusztát, egy szóval sem emlékezik meg. Ezt csak a prókátor előterjesztéséből tudjuk. És ez érthető. Nyilván köztudomású volt mindenki előtt Sepsi széken s ezért valószínűleg vette minden bizonyítás nélkül a Jánossa Mihály előterjesztését a szék bírósága is. Ellenben a Kálnoki testvérek leveleit a nevezett ügyvéd állítása, illetve a keresztúri székbíró vallomása alapján a székely jogszokás értelmében érvényteleneknek nyilvánította. S minekutána alperesek kijelentették, hogy Ivásfog pusztához való jogaikat ezeken kívül semmivel sem tudják bizonyítani: — a bíróság őket Ivásfog pusztájától megfosztotta és azt ugyancsak a székely jogszokásnak megfelelően „pure et simpliciter“ Kálnoki Borbála asszonynak és örökösének ítélte.

A fentiek szerint Sepsi szék bíróságának marasztaló ítéletével Ivásfog puszta ügye jogilag is elintéztetett. Azonban reánk, mint a történeti emlékek kutatójára nézve, az ügy az ítélettel még nincsen teljesen befejezve. Nekünk az ítélettől eltekintve még külön is keresnünk kell az okot, ami a Kálnoki testvéreket arra kényszerítette, hogy Ivásfogra vonatkozó leveleiknek a bemutatását két ízben is elhanyagolják. Erről a körülményről az ítélet nem emlékezik meg. Az ügynek csak jogi szempontból való elbírálására szorított.

Már most az a kérdés, hogy miért hanyagolták el alperesek két ízben is egymás után írásos bizonyítékaiknak a bemutatását? Erre a Sepsi széki bíróság ítélete nyomán — úgy gondolom — nagyon egyszerű és könnyű a felelet. Véleményem szerint azért, mert a székelység véneinek fennebb említett két rendbeli keresztúri generalis széke idején a hamisítvány legfeljebb, mint mentő gondolat élt, vagy élhetett az érdekelt alperesek lelkében és csak a megfelelő stylus forgató íródeákra várt, hogy azt életre keltse s annak rendje és módja szerint írásos bizonyíték formájába öltöztesse. És ez meg is történt. Az okirathamisító „átkos emlékü“ Jánosok, Zömléni Gáborok, Nyireri Tamások fajtája sohasem vesztett ki Magyarországon.

Ezek után a hamisítvány koholási idejének pontos megállapíthatása céljából szükséges volna tudnunk, hogy a székelység vénei mikor ültek 1477 január 18-ika előtt másodízben generalis széket Székelykeresztúron? Erre nézve, sajnos, történeti emlékeink ezidő szerint semmiféle felvilágosítást nem nyújtanak. De valószínű, hogy az 1476-iki év folyamán. Ennélfogva az állítólagos Zsigmond-féle hamis kiváltságlevelet az erdélyi káptalan ugyancsak állítólagos levelével együtt, — amelyben 1426. október 21-én átírták — az 1476. január 1-seje és 1477. január 18-dika közti időben koholták.

* * *

1426. május 20. Tata.

Zsigmond király Kálnoki Mátét és testvérét Demetert a fiaikkal, a Sepsi széki székelyek által székely jogon való birtoklással nekik adott lakatlan Ivásfog földet birtokában megerősíti.

Az erd. káptalan 1426. október 21-én kelt átiratának újabbkori *egyszerű másolatából* az Orsz. lt. erd. főkorm. oszt. *Fasciculare* nr. 35. fol. 83. (*Winkler* kir. tábl ügyvéd iratai.)

Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac (Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rex.)²⁷ Memoriae commendamus per praesentes, quod fidelis (noster)²⁸ Matheus sculus de Kalnok sua, nec non Demetrii fratris ac Ladislai filii²⁹ ac Simonis filiorum eiusdem Demetrii in personis culminis nostri ad (veniens in)³⁰ conspectum, celsitudini nostrae declaravit, quod fideles nostri universi siculi in sede Sepsy constituti partium nostrarum Transsilvanarum alias ipsius³¹ et eorum haeredibus quandam terram Iwasfog appellatam, intra terminos terrae eorundem siculorum nostrorum tum inhabitatoribus destitutam, per eos more et consuetudine siculorum (tenendum et possidendum)³² dedissent atque contulissent, de qua quidem³³ siculi eos exturbare niterentur, supplicans exinde praefatus Matheus nominibus quibus supra nostrae celsitudini humili precum (cum) instantia, quatenus huiusmodi donationi nostrum regium consensum praebere, ipsos et dictos eorum haeredes in dominio dictae terrae perpetue relinquere dignaremur. Unde nos consideratis, et diligenter attentis fidelibus servitiis ipsius Mathei per ipsum, sicuti testimonio didicimus fidedigno, nobis et sacrae ipsius regni nostri Hungariae coronae iuxta suae possibilitatis commoditatem, locis et temporibus incumbentibus, constanter exhibitis et impensis praemissae donationi et collationi memoratae terrae Iwasfog, per annotatos siculos dictae sedis (pro)³⁴ parte ipsorum Mathei ac fratris sui et filiorum suorum ut praefertur more siculo factae, de consilio praelatorum et baronum nostrorum ad id accedente, ex certaque scientia nostrae maiestatis nostrum regium consensum praebuimus benevolam et assensum, imo praebemus eo modo, ut ipsi Matheus et Demetrius, nec non filii ipsorum successoresque eorundem ab eadem terra Iwasfog et eius dominio per quospiam siculorum nostrorum ullo unquam tempore excludi et eiici valeant modo aliquali (et)³⁵ ipsam terram Iwasfog cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis, sub suisque veris metis et cursibus metalibus (*így!*) quibus hactenus rite tenta fuit (et)³⁶ possessa, secundum morem et consuetudinem saepedictorum siculorum iure perpetuo et irrevocabili tenere et possidere valeant atque possint, salvo iure alieno, harum nostrarum, quibus sigillum nostrum impressum est, vigore (et)³⁷ testimonio litterarum. Datum in Tatha, secunda die festi Pentecostes, Anno (Domini Millesimo)³⁸ quadringentesimo vigesimo sexto, regnorum nostrorum Hungariae etc. anno quadregesimo, Romanorum sexto decimo et Bohemiae sexto. (1426. május 20.)

¹ *Csánki*, Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában. II. 468 l.

²⁻³ *Ráth*, A magyar királyok hadjáratai. 88 l.

⁴ *Katona*, Hist. Crit. XI. 149 l. *Kovachich*, Supl. ad. Vestigia I. 287 l.

⁵ *Katona* i. m. XI. 153 l.

⁶ *Ráth* i. h.

⁷ *Varju*, Bánffy-oklevéltár I. 380. 382 l.

- 8–9 *Varju*, i. m. I. 384 l. *Szilágyi*, A magyar nemzet tört. III. 381 l.
- 10 *Ráth*, i. h.
- 11–12 *Nagy-Véghelyi*, Zichy-Okm. IV. 317., 318. VII. 282 ll.
- 13 *Ráth*, i. h.
- 14 *Katona*, i. m. XI. 155 l.
- 15 *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch II. 605 l.
- 16 *Nagy-Véghelyi*, Zichy-Okm. IV. 321. VII. 283. l.
- 17 *Márki*, Mária, Magyarország királynéja. 95 l. — Ha Mária királyné 1386. aug. 24-én Esztergomból rendeli el Szabolcs vármegyének, hogy Adony fölégetése és egyéb hatalmaskodások ügyében tartson vizsgálatot, szept. 4-én pedig Velenczének adót hozó követét a Körösvármegyei Kapronczán fogadja, — bizonyos, hogy csakis a jelzett két időpont közé eső tizenkét nap valamelyikén, de mindenesetre még aug. havában indult el anyjával és kíséretével Horvátországba. — V. ö. *Márki*, i. m. 95—96 ll. és *Szilágyi*, i. m. III. 383 l.
- 18 In nostram maiestatem accedentes personaliter a másolatban.
- 19 Kimaradt.
- 20 Kimaradt.
- 21 Hymts (?)
- 22 Nuncupati u. o.
- 23 A magyar királyok hadjáratai 139 l.
- 24 *Szabó*, Székely Oklevéltár III. 98 l.
- 25 Az 1423—1426 közt székely ispánságot viselt pelsőczy Bebek Péter különben is ismeretlen iktató parancsával nem foglalkozhatom. Különben erre is teljes mértékben reá illik mindaz, amit a Zsigmond-féle kiváltságlevél hitelessége ellen jogi szempontból felhoztam. Ennélfogva már látatlanban is bizvást hamisítványnak bélyegezhetjük. *Századok* 1880. 746 l.
- 26 *Századok* 1893. 50. l.
- 27–28 Kihagyva az átíratban.
- 29 Sui (!)
- 30 Kihagyva.
- 31 Ipsi helyesen.
- 32 Tenendum et possidendum az átíratban.
- 33 Quidam (!?)
- 34 Kihagyva.
- 35–38 Kihagyva.

HÁROMSZÉKI HELYNEVEK

Gyűjtötte: *Bogáts Dénes*

A Székely Nemzeti Múzeum nagyon sok és igen értékes okmányt őriz, melyek úgy a historikusoknak, mint a nyelvészeknek becses forrásanyagul szolgálnak. A székelysége vonatkozó történelmi okmányokon kívül ezekre rug a peresiratoknak, birtokösszeírásoknak, gazdasági számadásoknak, adás- és vételekre, valamint elzálogosításokra vonatkozó iratoknak száma, melyekben a székelyföldi határ-, illetve helynevek igen nagy számban fordulnak elő.

Jelen gyűjteményben csak a háromszéki helyneveket kívánom bemutatni, tekintettel arra, hogy Csík, Udvarhely, Maros és Aranyos székely székek helyneveinek száma oly nagy, hogy azokról külön könyvet kellene kibocsátani.

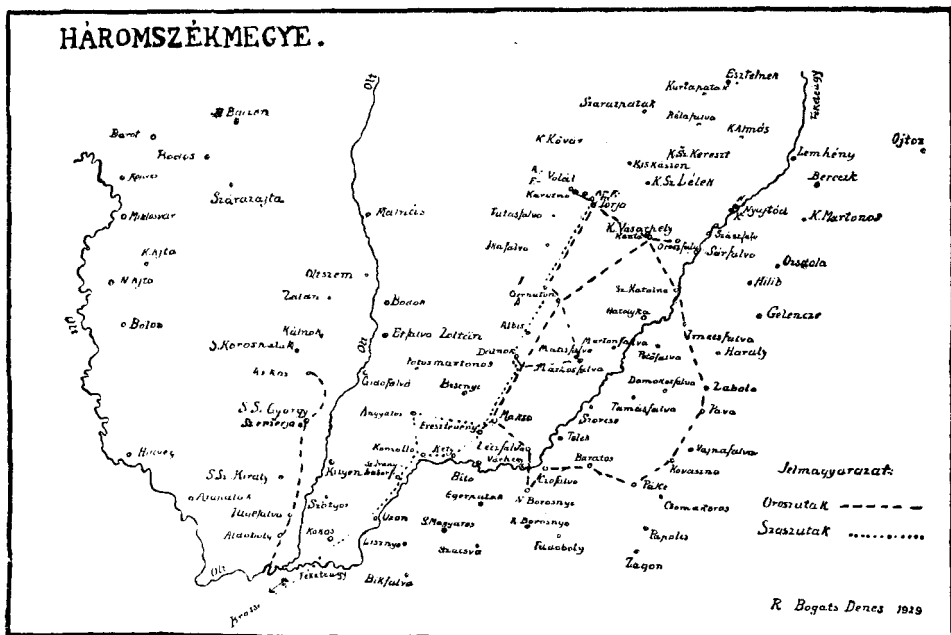
A helynevekből megállapítható, hogy a legrégebbiek a Székelyföldön is épen úgy mint bárhol, az akkori természeti helyzetet mutatják. A háromszéki legrégebbi helynevekben az évszázadok folyamán aránylag nem sok változás fordul elő, dacára annak, hogy a természeti helyzetben nagy eltolódások, változások történtek, így: mocsaras helyek szántóvá tétele, erdőirtások, bányanyitások stb. által. A később történt átalakulásokkal, vagy különös eseményekkel kapcsolatosan természetesen újabb és újabb nevek keletkeztek. A protestántizmus térfoglalásával sok helyen a szentekről elnevezett helyek új nevet kaptak, úgyhogy azok emléke már csak az okmányokban maradt fenn. Így pl. Szemerján Szent-Péterpataka most Tókpataka, Szent-Péterhidja Tókhidja néven ismeretes stb.

Feltűnő sok a szláv hangzású község- és helynév. Ez azt bizonyítja, hogy a szlávok, mint mindenüvé, úgy a Székelyföldre is lassanként beszivárogva, az üres helyekre letelepedtek, s idők folyamán a székelyekkel egybeolvadva, velük egy népet alkottak. Emlékük a község- és helynevekben maradt fenn. A szláv elnevezéseket a székelység átvette, nyelvének megfelelőleg átalakította, s mai napig is megőrizte. Ha a hún birodalom összeomlása után Háromszéken a székelységen és szlávágon kívül más őslakosság lett volna, akkor annak elnevezései legalább részben megmaradtak volna, mert népek jöttek, népek mentek, de maradtak is, s elnevezéseik nem tűnhettek volna el nyomtalanul, már pedig azon időkből a magyaron kívül mást, mint szlávot Háromszéken több ezer oklevél átvizsgálása után sem találtam.

Háromszékre a szlávágnak valószínűleg két faja szivárgott be: bolgár és orosz szlávág, melyet szintén a helynevek bizonyítanak.

A bolgárszlávásra emlékeztet Bölönben a: „Bolgármező“. Dálnokban: „Bolgár, Bolgárifüzes, Bolgármező, Bolgárszeg, Bolgártizes, Bolgártüzes“. Nagyajtán: „Bolgármező“.

Az oroszzlávoknak útvonalát három irányban lehet követni Háromszéken, melyek valószínűleg egy ponton egyesültek. Nyugatról az aldobolyi „Oroszkorévé“-től az árkosi orosztelepig, illetve faluig, hol telepük az idők folyamán elpusztult. Emléke fennmaradt Árkoson az: „Oroszfalu“ helynévben.. A Székely Nemzeti Múzeumban elhelyezett br. Apor-levéltár őriz egy 1714-ben készült birtokösszeírást, mely az árkosi „Gelyemező“-nél megjegyzi: „hol régen az oroszok laktak“. A második útvonal, vagyis: „Oroszút“ Eresztevény, Maksa felől vezetett Dálnok, Alsó- és Felsőcsernátonon keresztül Karatna-Volál irányában. A harmadik pedig Nagyborosnyó, Kovászna, Zabola, Imecsfalván keresztül Kézdivásárhely, Karatna-Volál felé. Az első két helyen emléküek az: „Oroszkapu“ elnevezésben ma-

radt fenn, Zabolán a: „Neszterút“, Imecsfalván pedig az „Oroszút“ elnevezésben. Összekötővonalak: Maksáról Léczfalván át Nagyborosnyóra, Dálnokról pedig Albison keresztül Felsőcsernátonba. Szintén Dálnokból Márkosfalván keresztül Alsócsernáton, Kézdivásárhely — Oroszfalu és esetleg Szentkatolna irányában.

Az orosz útvonalakat térképünk hiányosan mutatja be, mert itt csak az eddigi kutatás eredményei vannak feltüntetve. A kiegészítésre vonatkozó kutatás tovább folyik.

Egy másik útvonal is felemlíthető még, s ez a: „Szászokútja“, illetve „Szászút“, melyen a szászok kereskedelmüket bonyolították le Kelet felé. Ez Brassóból, Prázmár, Uzon, Laborfalva, Réty, Maksa, Dálnok, Csernáton, Torja irányában vonult, s valószínűleg eltért Kézdivásárhely, Berecz és Ojtozon keresztül Moldva felé.

Az orosz- és szászutak, mint utak megszűntek és jelenleg szántóföldek, de mint helynevek ma is szerepelnek.

A székely birtokviszonyokat jellemző osztó, nyíl, nyomás, részföldeket kivétel nélkül minden községben meg lehet találni. Hogy az osztások gyakran történtek, s

mennyiségileg gyakran változtak, mutatják az: „Új-, Apró-, Rövid-, Kis-osztások“. Az erdőirtások emlékét őrzik az: „Aszaló, Aszalvány, Égés, Irtás, Orotás, Orotvány“ helynevek. Hogy Háromszéken sok helyen termelhettek szőlőt, mutatja a sok: „Szőlőhegy“ elnevezés, még olyan helyeken is, hol ma alig tudjuk elképzelni, hogy valamikor szőlőt termeltek volna.

A majd minden községben előforduló: „Gyep, Gyepü, Gát, Gátorok, Gát-farka, Gátszeg“ régebben mesterséges védművekkül, újabban a vetések biztosítására szolgáltak. A „Tanorokkapu“ minden községben fel volt állítva.

Az: „elvé“ szó nagyon gyakori, mint: Völgyelve, Oltelve, Árokelve stb. összetételekben.

A kemény igazságszolgáltatás gyakori szükségére mutat az, hogy kivétel nélkül minden helységben állott az: „Akasztófa“, vagy „Törvényfa“.

Mivel vannak olyan helynevek, melyek minden községben előfordulnak, azokat egy helyre csoportosítva mutatom be. Egyébként a többieket községenként sorolom fel. A nevek mellé jegyzett évszám mindig azon legrégebb időt jelzi, mely a Székely Nemzeti Múzeum okmányaiban előfordul.

Tájékoztatólag megjegyzem, hogy az alábbi gyűjteményben felsoroltak nem foglalják magukban a háromszéki összes régi helyneveket, hanem csak azokat, melyek a múzeumi iratokból szedettek ki.

Az összes régi helynevek összegyűjtése a jövő kutatások feladata lesz. Ennek a feladatnak elvégzése, melytől a vármegye ősi települési stb. viszonyaira nézve annyira fontos útmutatásokat teljes joggal remélhetünk, annál sürgősebb volna, mert az ősi helynevek egy része a kataszter bevezetése óta már is feledésbe ment, bizonyosságul annak, hogy a változás örök törvénye alul a helynevek sincsenek kivéve.

A régi Felsőfehér vármegyéhez, — az eredetileg tehát nem a Székelyföldre tartozó, — de Háromszékkal 1776-ban egyesített alábbi községeket felvettem a gyűjteménybe, u. m. Alsó- és Felsővolánt, Arapatakát, Kantát, Karatnát, Kézdikóvart, (Peselneket) és Szárazpatakot.

A nem csekély munkával összegyűjtött helynevekből a további következtetések levonása elsősorban a hivatásos nyelvtudósok feladata lesz.

Háromszéken majdnem minden község határában előforduló nevek.

Akasztófa, Alámenő, Aprófüz, Avas (Nagy-, Kis-), Átal (Által), Bodza (Bozza, Bojza, Borzás, Bozzás), Büdöskút, Csegely, Csere (-alja, -farka, -hágó, -menő), Csigojya (Csigoja), Csilyános (Csijános), Dellő, Déllő, Bellő, Domb (Alsó-, Belső-, Közép-, -hát, -oldal). Eger (-farka, -szeg). Egres, Epres, Eperjes, Fenék (-hely, -mart), Füzes, Gát (-árka, -farka, -szeg). Gyep, Gyepü, Hágó (-alja, -tető, -menő). Hosszú (Kis-, Kicsi-, Kurta-, Hosszú-, Nagy-, Belső-, Külső-, -láb, -szer, -völgy), Hosszak, Hosszag, Hegyes, Halastó, Horgas (Alsó-, Felső-, -láb, -szer, -tó). Halom Kenderespataka, Kenderes, Kereszt (-fa), Keskeny (-láb). Kerekítő (-szere). Kökényes, Köles (-kert, -szer). Magyarós (-alj). Mocsár, Mező (Alsó-, felső-, Kis-, Nagy-), Nád, Nádas (-tó, -feneke, -kert, torka, -karé, menő, -pataka). Nyil, Nyir (-alja, -avas, -farka, -nyaka, -kert, -széle, -hágó, -menő). Orotvány, Orotvás, Ösvénykelő, Osztas (Kis-, Nagy-, Rövid-, Új-), Ravaszlik, Ravaszlyuk, Pad (Alsó-, Felső-, -oldala), Pap (-földe, -szere, -szeg, -ösvény). Pataktő, Rakottya, Rakottyas, Rét, (-fark, -láb), Rókalik, Rókaljuk, Sár (-jövő, -menő). Sás (völgy, -kút). Szentegyház (-mezeje, -szer). Szederjes, Tó (-fenék, -mart). Szélyes, Széles, Völgy (Kis-, Nagy-, -alja, -hát, -jövő, -menő).

Albis.

Fejüavas, Keresztmezeje 1591, Csordakút, Kimenő 1583. Oroszútrakelő 1596. Aranyoshegy 1607. Belsőhordóút, Szászútramenő, Vápakaré 1650. Nemere, Pókahalma, Rákosútja 1653. Butykaréve, Csatak, Ebres, Nagyér, Nagyrész, Sugás, Sajgó,

Tófenék 1668. Eczenkert, Felhágó, Kós, Szászút 1731. Képláb 1736. Megye 1748. Ehbát, Lökös 1771. Fejütető (Erdő) 1781. Feljövő, Gálos, Harmatláb, Henterkertje, Külsőkőher, Kövestolló, Külsőhordóút, Rofain, Rő, Tima, Tiriske, Vásárútkelő, Vetőút 1850. Bajkavágása, Bándikútja, Benczehalála, Nyulas, Térhomlokteteje, Bivaloktója, Bagolyoldal, Lesmező (erdők), Tekergő, Hamvasutca, Zaboskautca, Kűpürejáró, Fejürejárónyirút, Helységpuszta, Damokoskert (év nélkül).

Aldoboly.

Ivásfogh 1400. Ivásfokmezeje (Farkasvágó és Feketeügy között) 1426. Farkasvágó 1519. Ivásfokköz 1521. Feketeközéldőrdő 1580. Szilvás vagy Gödör 1642. Barzoniszeg 1645. Básalja, Bás 1651. Büszke, Csordanyom, Nagybas, Dobolyikert vagy Szotyorifüze 1667. Veresfűz 1680. Keselyős, Tökszere 1682. Hódostó 1685. Nagyfák 1688. Olteive, Oltseze, Versek 1690. Nestek, Sőhordóút 1692. Básoldala 1694. Szathmár 1698. Ágas 1701. Táborhely 1702. Patakramenő 1703. Emelő, Farkasvizetőve, Herepes, Timárhalm 1712. Révszege 1715. Szabadfű 1716. Barthaszege 1717. Aprórész, Szekérrév 1718. Lőkötőkert 1719. Révhely 1720. Csikóstó 1723. Simonorotványa, Roszhd 1725. Gálutca, Késa, Kontyos 1731. Oroszokréve 1734. Csünyeri (Csünyürc), Hágutca, Szorosutca, Tekerő 1737. Malomutca 1738. Berhércszeg. Csontostódombja, Körtvélyfa, Hétölnevühely, Törvényfa, Tövisbokor, Veresföld 1739. Csontostó, Kerekszeg 1740. Batzonikert 1745. Kincsesverem, Örmény 1761. Buzogánycseréje, Csipkebokor, Csorgó, Dobolyszege, Falufüve, Forrás, Holdfog, Nyárás, Remeteláb, Szekeri, Tekerő 1763. Falukútja 1773. Alsószegelet, Gerébkert, Jobbágyszer 1779. Szélypataka 1820. Nagyrész 1823. Szilágycsere 1829. Felsőbokros 1831. Baskútja, -pataka, -teteje, -útja 1834.

Alsócsernáton.

Küsmező 1508. Farkasgödör 1526. Gálpataka 1550. Csehfiakútja 1588. Oroszútátalkelő 1622. Gáloshát, -farka, Harmadláb, Kútfej, Kűspataka, Oroszút, Ritkaláb, Nyirenalól, Tompapalló 1626. Aranyoshegy, Kalácshegy, Lófej, Szegelet, Szénás-kertláb, Vásárútraforduló, Völgyrejövő, -menő 1646. Mártonútja 1650. Márkosrétye 1651. Nemere 1659. Kárhágó, Nagyfelhágó 1670. Fűzfalva 1675. Hogyoserdő (ma Hegyes) 1676. Kőköze, Rákoshid 1685. Haraszt, Örödláb 1696. Körtvélyfa 1709. Kincsesgödör 1712. Suhajmezeje 1715. Rő 1722. Sószerk, Újtúzes 1724. Harasztospataka, Sásosárok (erdők), Sásospataka, Kopaczhegy 1758. Kicsidnyir (erdő) 1760. Kőtelesszer, Mesgye, Nagyrő, Bolgárfölde, Rőláb 1761. Élőláb, Keresztútszege, Ötödláb vagy Lófej, Völgymásodláb 1762. Fejesné (erdő), Köblöskút, Patkósfölde, Szentkereszt 1769. Alsó- és Felsőkalácshegy, Alsó- és Felsőoroszút, Hidaspataka, Szent-Iván 1778. Bernáld, -orr 1786. Gátfej, Ördögputaka 1800. Kicsidút 1828. Varjuvápa (erdő) 1832. Háromhold, Kelemenkert, Rákoshatára 1838. Bornyumál, Bot-Pálnyaka, Baláska, Bartfalva, Benkőcsere, Bernádcsere, Meszeskút, Mikónévápája, Nyulasvölgy, Sumugyi (erdők), Bándi, Belsőaranyoshegy, Bernádtanorok, Damokosgyepe, -tanorok, Kendereskút, Körtefaszere, Lovasrét, Lugzó, Szejkékút (év nélkül).

Alsó- és Felsőtorja.

Ramocsa, Rekettyásvölgye 1307. Bálványos, Peselnekközbércze 1344. Peselnekpataka, Kőoltár 1360. Közbércz 1364. Burjános 1503. Hencz 1553. Előbércz 1547. Herbáthkútja, Kosár, Nagytó, Nyáros, Révszéles, Tatárút, Vasas 1603. Bütüláb, Háromút 1605. Sihatyus 1610. Keresztkápolnája 1619. Vajas 1627. Borzásvápa 1646. Veszekedőgátja, Gubaháza 1659. Benkőszeg 1669. Vargahalma 1675. Balog-Márta 1693. Csikafalva 1695. Kútfej 1699. Belső- és Külsősősmező, Várpad 1714. Keringő 1717. Szászút 1720. Futásfalvigyepremelő, Széphavas 1722. Kerekert 1723. Málnás (erdő) 1724. Bedőkeresztje, Szent-Ilona 1728. Borosgödre, Bütü, Fejérmart, Káposztáshalom, Kertesláb, Sákhegye, Sókert, Szaniszlóláb, Turóspataka 1758. Bércz, Farkas-

hely, Hegyszarva, Mátéfold, Nyulnyomás, Porhossza 1759. Csüdörhelye, Nemesek-rétje, Róremenő 1760. Almás (erdő), Alsógyakorcsa, Baritzútja, Csikbércze, Czongónévápája, Demehegye, Doboshegy, Ér, Fejérpárt, Gyilkostöve, Kánástöve, Komlóspataka, Merítő, Rő, Rőszélyes, Sikastyu, Szárhiumezeje, Szélyespusztája, Tulsóbércz, Zsendelyskeresztfá 1761. Csorbaszegitanorok, Solyomszegitanorok 1777. Aporhossza, Szent-Lukács 1783. Szilas 1784. Bérczfarka 1787. Bikk 1788. Büdöshegy, Keskenygyepű 1808. Kárászporondja 1813.

Alsó- és Felsővolál.

Oroszhegy 1662. Székmező 1675. Munkácpataka 1678. Denczfejű, Gyurkanyaka 1730. Bokásdomb, Nyáros, Tatarút 1736. Malomkert 1737. Szaniszló 1750. Farkashelye 1753. Szakadik, Suvadás, Tőrös, Várpád 1758. Györketöve, Nagyrész, Pecsényestöve 1760. Mészpad 1766. Akasztóbércz, Bálványos, Dósa (erdő), Gerendareszpataka, Havaspataka, Hollópataktöve, Kárhágó, Kigyófütohely, Komlóspatakarra, Komlóspataktöve (erdő), Közélpalmapataka, Merítő, Nagy-László, Olves, Onye, Ruszkó, Szászút, Széphavas, Tóramenő, Vajas 1761. Tofajpataka 1797. Rőszélyes, Veresfűz 1811. Szármány, Szojka 1813. Egrespataka vagy Haroshágó, Gyilkosrét, Kétlábtető, Kigyóüstő 1859.

Angyalos.

Havasditarló 1689. Akolyhátiút, Gombos, Kútfelett, Remete 1721. Bábolna, Boda, Császárkút, Csipke, Dombosút, Elődombos, Felsőkormánszeg, Kecskés, Kisdombos, Körtvélyfa, Lemez, Libócz, Málalja, Nagydombos, Szászút, Szőkeavafarka, Telekhát 1797.

Árapatak.

Fejhám, Hám, Henderbóts, Méréspataka, Rorhám 1760. Ágazat, Béldihegy, Damokoshegy, Előpatak, Farbükk, Fazakas, Hete, Hásbércz 1872. Kuruczborok é. n.

Árkos.

Szárazpatak 1650. Felszegibástya 1655. Farkasverem 1658. Árkospatak 1693. Almás, Apamezeje, Bikabőr, Csehútátalkelő, Csentekepuja, Csergyakra, Emáj (Eh-Máj, Emály), Ferenczárkapataka, Geczőkapuja, Háromavas, Katonnya, Kerektőszege, Kicsinapamezeje, Kőkényesoldala, Lapiásszege, Móriczavasa, Móriczramenő, Oroszfalu, Pusztatemplommezeje, Rétremenő, Szászút, Várhegyteteje, Vásárréve, Vásártető, Veresgödör, Zöldág 1698. Kendereskút 1712. Gelyepataka (hol régebben az oroszok laktak), Lapiás, Lyapjás 1714. Alsógödörösútramenő, Csuklyán, Előkőkényes, Felső-Gönczökorotása, Folyamramenő, Kurtapatak, Papösvényátalkelő, Felsőösvényátalkelő, Pinczehely, Gelye 1721. Átaljárókertekrejövő 1746. Csente, Gerébhegye, Hidegárok, Katonnyalika, Nagyapamezeje, Piliske 1752. Zala 1750. Kőhid 1787. Csipán, Gelyemezeje 1791. Középhegyorra 1798. Csuklyánalj 1806. Móricznyir 1815.

Barátos.

Sárvár 1593. Bendiföld, Solyomútfarka 1594. Györgyárok 1607. Gémes 1628. Kormányos, Rövidszer 1654. Aszalósdomb, Baglyos, Batzdombja, Csergőárok, Falunádja, Folyamat, Keringőmart, Kisingovány, Koza, Lóharistó, Mihályútátalkelő, Nagyrév, Pohárka, Vizrejövő 1686. Baglyosárka 1687. Bonkföldje 1689. Csergeárka, Keringőfája 1701. Égés 1704. Csíkkostó 1721. Asztagláb, Faluszabadja, Nagyszeg, Pávaárka, Sósföldszere, Szék 1742. Bentzeréve, Élremenő, Ingovány, Kerek nádoldala, Keringő, Székremenő, Sinka 1758. Bararéve 1782. Basahelye, Fodor, Fodorhelye, Mihályútjátérő 1783. Falupusztája 1794.

Barót.

Hosszúbércz 1583. Küsköpecz 1592. Láb 1671. Csákány 1712. Ásás, Babhegy-
teteje, Berek, Farkasparlagja, Holtárok, Kánas, Kerekbükk, Kétértöve, Kihágó, Ko-
paszcscre, Kozmásoldala, Kököcske, Kövecsesrész Pallócsereje, Szakmos, Szarándok-
réve, Szálaspatak, Szászút, Tószeg, Tókéstető, Várhely, Veczerfarka 1798.

Bereczk.

Vizremenő 1633. Magoshegy (erdő) 1722. Aporpataka, Jézuspataka, Kishalastó,
Komlós, Nagyfenyő, Ördöngös, Pilisketőve 1731. Rákos 1778. Hidegkút 1787.

Besenyő.

Pinczés, Pintes 1580. Losoncziavasa 1606. Gálkereszt, Kistelekmelléke, Losoncz
1611. Ördöngösvölgy 1654. Losonczierdeje 1655. Besenyőpataka, Gátmező 1673. Alsó-
losoncz, Térharaszt 1685. Kárbahágó, Körtvélyfa, Sásrét, Vápa 1688. Füesut (Fü-
vesút), Széphát, Telekhát 1699. Décsen, Hegyeshegy, Kincses, Libócz, Süvegesfüve,
Süvegfü, Veresgödör 1690. Bábolna, Bábolnafő, Felsőhágó, Gyepszeg, Havasditarló,
Kapu 1693. Felhágó, Gálgerezd, Magyaróstető vagy Döllő, Tókert 1703. Bakcsere,
Cserchosszú, Décsenszeg, Karé, Mátépataka 1718. Agyagosvápa 1766. Havasolja
vagy Libócz 1769. Dogán 1770. Tikostő 1779. Kőhányáscsereje, Palló, Telektető
1793. Bérczmásodvölgy (erdő), Borosnyaieke (erdő), Csibapataka, Hegy, Magyarós-
erdő, Mikó, Templomnyires, Zadakos (erdők) 1796. Veres 1805. Rozskert, Szász-
rét, Tőkés 1842.

Bélafalva.

Aszaló, Bojtorjános, Karulyos, Kötélföld, Orsós 1715. Hegybehágó, Hidmezeje,
Nyárcsút, Zsendelyeskeresztfa 1760. Kurtamezeje, Polyánbércze 1765.

Bikfalva.

Bodzasziget, Egerpataka, Nagybodza, Piliskető 1499. Kincsesdomb 1505. Eg-
respatakaréve, Kádülő 1509. Deblenmező, Egreseleje, Imola, Kigyósmezeje, Kincses-
gödői 1583. Altizes, 1593. Egresalja 1623. Ölveságpataka, Peleske, Pisztrangos 1642.
Térbércz, Unsós (Omsós) 1686. Egerpalló, Farkaspalló, Gyentemezeje, Bartalisszé-
lesse, Falkapalló, Honcsok, Nagyfű, Tölgyhát, Vágás 1703. Dugató 1717. Száldobos-
kapuja 1735. Polyás (erdő) 1736. Lovasszénafű 1746. Omsós, Térbérczpataka 1772.
Alsóbásteleke, Berdekertje, Bélmező, Döllővize, Egérszegutcza, Előrév, Égettmalom-
vápája, Fehérpatakoldala, Fehérpatakbércze, Hágóbamenő, Kertszege, Korédombja,
Szegpatakrajövő, Ünőspataka, Vágásárka, Vágásmező, Tó, Mosás, Mosásfarka. Nagy-
útdombja, Pokloskútfeje, Rétblikapu 1775. Macskáspataka (erdő) 1780. Amsós vagy
Damsós, édespatakatöve, Lókert, Nagyág, Pokloskútösvénye, Sárhid, Szálos (erdő)
1784. Alsóédespataka, Amsósmezeje, Egérszegútatátalkelő, Előreh, Fejespatakoldala,
Földláb, Kétédespataktöve, Kőbölkútösvénye, Nagyágtöve, Piliske (erdő), Rész, Sárosö-
svénye, Táliszkútja, Táliszútja 1798. Elsőszegpataka, Honcsokrétje, Kőbölkút, Kurta-
patakhidja, Székháza, Tópataka (erdő) 1829. Bodzafaraverőfényoldala, Tálpataka
1884. Czigányszöktető, Csipkésteteje, Cserhomlok, Csuklyon, Esztenapusztája (er-
dők), Foktó, Hosszúrész, Kendereslábja, Patakonalól, Sorkalat, Tófarka (szántók),
Kicsicsuklyon, Kicsiszegpataka, Köszörüspusztája, Medvéspataka, Patakejkútja,
Szász, Szerelmpadja, Tófele (erdők). (Év nélkül.) Csigavár 1845.

Bitá.

Vajdahidja 1556. Bacsóút 1628. Útatalkelő 1660. Béjövő, Dombalatt, Fejérkő,
Füvesút, Iványnyiri, Korgás, Kurvákútja, Kút, Veremoldal, Verespart 1744. Kies-
alja, Komlós, Köveskútpadja, Sárosárokoldala (erdők), Bitaidomb, Bucsak, Lókert,
Szent-Györgypataka, Szénégető 1829.

Bodok.

Felsősziget, Kenderszer, Sástó, Szardópatakramenő, Szarosnyomás, Szánáll 1677. Geleczeköze 1685. Vágás 1719. Bükkös, Bükköspataka, Gödrösút 1721. Kőhányás 1772. Alsóbükkös, Boroncok, Bükköspatakramenő, Forrótere, Fövényes, Füvesútraménő, Kihágó, Kósrétje, Nyiloldala, Szobjáramenő, Telek, Tókfelett 1793. Rét, Kopacz, Kinczás, Talamérpatak 1796. Előlab, Hidontúlialsó, Hidontúlifelső, Mikólab, Salamondombja, Tóhely 1872.

Bodos.

Vásárosút 1667. Várbükk 1668.

Bölön.

Simonárka 1541. Bolgármező, Gémfalu 1569. Sárospatakoldala, Urakkerti, Kút-ramenő 1621. Kisszeg 1651. Árokiárka 1676. Aszaló, Csipkebokor, Kálmángödre, Kőszvényespatak, Sárospatak, Szurdok 1678. Almásköz, Büdösfá, Csereköz, Nyulas, Sebes, Tanautcza 1681. Apa, Berekoldal, Erőspatakárnyéka, Laposcsere, Mélypatak, Papsára, Ravaszostér 1693. Varjuvár 1697. Agyagásó, Agyagostető, Berektető, Dorogmány, Egerkút, Forrókert, Gubás, Hajórév, Hegyesd, Kisbölön, Kőszvényes, Kövesorr, Lóköető, Medvészakottyás, Móriczfolyama, Nádpatak, Őlves, Ravaszos, Szöllös, Záton 1716. Balassiága, Bogoskert, Csilyánostava, Faragókő, Fűzfark, Gyertyános (Gyertyános), Kerekeseگردombja, Kollát, Kövecsesút, Ligetpatak 1743. Bélmező 1744. Agyagosvápa, Ágasút, Csereközárnyéka, Csinos, Csókos, Erőssiárnyéka, Gedszorossa, Hijjószer, Kápolnakút, Keverge, Kisbölönárnyéka, Korlát, Nyulasárnyéka, Omlás, Pannika, Sárospatakkebele, Sillóporodja, Sinkaorotván, Tamás-Deáktava, Tómart, Tyukászháza, Varjuvárkaréja, Vermeskút 1750. Agyagásiutcza, Szennyesfolyamat, Sebesse vagy Sebesi, Verőfény 1751. Mátvásberke 1798.

Csomakörös.

Aszaló, Borsoshegy, Csigolyabükkös 1681. Mélypataka 1718. Köröstorok 1719. Szurdok 1716.

Czofalva.

Alsóásás, Hidvége, Papkapuja 1763. Alsógyülés, Felsőgyülés, Fogtava, Hosszúdomb, Kovácsnádja, Köves, Léczkert, Nagyrét, Tóramenő 1766. Göbecz 1805. Belsőgyülés 1806.

Damokosfalva.

Juhmező, Gémes, Birtalan, Csékos, Gémostócska, Telekárka, Útátalkelő, Fejértószere, Határka, Bikaholdja, Domb, Gohán 1681. Bolyongóstó, Csíkosdomb, Fűzgát, Goánréve, Nagykö 1787.

Dálnok.

Alsóharokály, Harminczembererdeje, Harokálypataka, Keskenybércz vagy Darabontokerdeje, Majosbércz, Száznőárnyéka (erdők) 1578. Száznőfeje (erdő) 1583. Babföld, Kerekfűz 1584. Salygó (Saygó) 1585. Csobodpataka, Szajgó 1591. Szépnegy 1592. Kökényárnyék, Nádastó 1595. Bolgárszeg 1596. Bolgárfűzes 1597. Hitlennölgy (Hütlennölgy), Kenderesifűzes, Kötörmánifűzes 1600. Oroszút, Vargakelő 1614. Depső, Rofaintűzes 1619. Vizremenőlab 1623. Bolgár 1628. Harokálykútja 1630. Büdösvölgy 1640. Bolgáritűzes (tizes), Csobotkaréa, Gáldala, Szászhid 1649. Kiskút 1652. Alsókörmény, Bérczút, Csobotfarka, -töve, Tűzes, Hágó (erdő), Egyholdas, Felsőoroszútkelő, Gyülvészűzes, Harokályverőfele, Kendereshátimező, Két-szászútköze, Kiskúttűzes, Ököruttató, Ököruttatótűzes, Rofain, Sajgóút (Szajgóút),

Sajgóútrajövő, Sentova (Zsentova), Szásznőverőfele (most Szásznéverőfele), Szásznő-árnyéka, Sz-ékelytúzes, Széphegyfarka, Tolna, Tüdősvölgy (erdő), Varsa 1660. Csák-tava 1667. Felsőroszútrajövő 1669. Borsoskert, Külsőáltal, Ravaszvölgy, Szászút, Vargavize 1677. Nádastető (erdő) 1685. Bolgármező 1690. Ökörhugytató 1692. Gödörkelő, Hordóút, Rövid 1696. Kötörmány (Kötörmény) 1706. Bikkút, Harmincz (erdő), Zedősvölgy 1709. Gombászó 1714. Rofaintető 1721. Ökörhágató 1728. Cso-bod (erdő), Nádashidja 1736. Széphegyarra 1739. Martontizes 1745. Gombászóút, Sándorkútja, Vápakelő 1752. Alsószászút (most Kicsiszászút) 1756. Záldokfa 1759. Kimenő 1776. Csáktavaszer 1787. Albisiakasztófa, Hitlenekfeje, Ökörhugyastérő 1807. Bádárka, Csobothidja, Kárbanhágó, Szeles, Törökréte 1813. Damárka 1823. Darabontokerdeje (régebben Keskenybércz) 1825.

Egerpatak.

Veresdomb 1617. Vargamező 1634. Balaton 1651. Illyésbércze 1669. Fergettyü-vár, Bibarcz, Melegvölgy (erdő) 1685. Baglyokparlaga 1722. Bacsó, Bika, Óriás 1737. Komlós, Macskás (erdők) 1785. Bélditava 1795. Balatonponkja, Fejérekavasa (erdő), Kenderáztatópartja, Nagynádszege, Nyáraska, Nyirestóponkja, Nyolczforin-tostó, Szárazramenő, Tekenyős 1828. Lászlóhidjaoldala, Szőkevölgy (erdők) 1829.

Eresztevény.

Békástó, Orotványmező, Szászút, Szent-Imrekápolna 1576. Gátfej, Kétútköze 1581. Komlósrét, Lencsés-kút 1604. Alsócserjék 1618. Gálavasa 1631. Czerjékképe 1633. Benedekszere, Bodmezeje, Faluszabadja, Kövecsesút, Ladócz, Ladóczkapu, Leánypataka, Ligetesvápa (erdő), Roszkó (Ruszkó?), Szentmiklósmező 1673. Gom-bászórét, Jegenyec, Keringő, Sovándi 1737. Morgó 1794. Vészesárok 1796. Dobojska, Orbánvölgye, Ördöngösvölgy, Veresmart 1800. Lapátfejhely 1804. Elővölgy 1821. Asszonyerdeje, Csipkés-kert, Előszállás, Háromágukörtvélyfa, Hidramenő, Karószál-lás, Nagyszély, Sáskert, Zádokos 1824.

Esztelnek.

Határvápa, Penye, Pólya (erdő) 1634. Csengőpatak, Jézusforrás 1706. Nagylé-havas, Nemere, Sárospatak (erdő) 1712. Suhajmezeje 1747. Alsószáraztovány, Ben-czeláb, Czarina, Falurarugó, Felsőkovácsgát, Felsőszáraztovány, Hetes, Hiposdomb, Jávoros, Kisburján, Kotormány, Papkútja, Patakramenő, Pálbiró, Sőhajhatár, Új-osztás (é. n.), Alsókovácsgát, Beke, Bordocza, Csengő, Falurabefüggő, Gombosbércz, Gyopáros, Harmadvápa, Heveder, Hordóbércz, Karépaták, Kerekbükk, Közösbércz, Komlósvápa, Középkovács-gát, Laposorr, Mákossarok, Máté, Micskér, Szántóék, Szé-ke-lút, Torok, Vargamező, Vészbükk (erdőrészek) (é. n.).

Étfalva-Zoltán.

Kútfeje 1598. Gödörkaré, Kurtahegy, Péterke, Veresgödör 1607. Bedőházító 1666. Apamezeje, Katonya 1714. Everthegyrehágó, Füvesút, Malomszeg, Oldal, Pa-takrajövő, Péterkehát, -karéja, Szabjakaré, Sziget, Útágazat, Vonces, Voncesútrajövő, Zoltán 1721. Bálvány, Csomos, Falkanyir, Felsőpéterke 1821. Alsóforrás, Felsőfor-rás, Aranyos, Kesefej, Kúthegye, Ótó, Patakoldal, Sarkalat, Szabja, Szabógödre, Szi-losszeg, Vetésgödör 1828. Pénzesgödör 1831. Csepej, Gátlás, Geges, Hidvégikert, Két-gödörköze, Kishágó, Ördögökhelye, Szikrahidja, Tókréte, Vese 1838.

Feldoboly.

Bacsó 1801. Barabulyos, Bartavágottja, Bánkoló, Bodzások, Csorgókút, Fehérkő, Fenes, Gyertyános, Hajgálódomb, Hammas, Hegyesorr, Homlok, Hidpusztája, Kerek-pusztá, Lármafa, Mákospatak, Nyáralja, Nyiresvápa, Papkútja, Paptassalya, Szajkó-kút, Szilvárahágó (erdők), Átlaszökő, Almafapusztá, Bartóktó, Bánya, Bogdánhegy,

Borsoshegy, Borsoshegykerülő, Czompó, Donátok, Egerkút, Falualja, Fehérnekútja, Gálerdeje, Gémvölgy, Határhegy, Hidegkút, Juharfa, Kertfolyás, Kétgáspárnéhelye, Kétsásköze, Kovácshegyalja, Kosárbikke, Körtefahágó, Kétútköze, Malomútlábja, Nyak, Ponk, Sárospatak, Sepedék, Söhelytető, Suvadás, Szorosalja, Szöllőhegy, Tamáshely, Telekhegy, Torok, Útalja, Vajdaegre, Vaspéter (é. n.).

Felsőcsernáton.

Fejérkút, Györgykútja, Pókahalma 1602. Kútfarka, Tanorokfarka 1650. Szilvavágás 1670. Ájfej (erdő), Árvaszer, Gálosláb, Haraszt, Kölöntenyire, Kútköze, Nagyfaluramenő, Nyáras, Óvár (erdő), Szaniszlóavasa, Vásárútkelő 1714. Nagyfalu, Tóskert 1718. Remete (erdő) 1722. Györkútja, Kövestolló, Völgyhát 1762. Talamér 1771. Kölöntehegy 1782. Újfalu 1787. Belsőköher 1798.

Fotos.

Templomfelett, Kicsinyír, Kicsihatár, Falkanyír, Kilenccfaluerdeje 1872.

Futásfalva.

Jivendombja? 1589. Aporcsonkája, Bérczút, Borjaskert, Búrkös, Diromdombja (Diromdombja), Egerréve, Fazakasgödör, Gálosfarka, Gálösszél, Gyepszeg, Hidoldal, Imolahát, Kápolnadombja, Káposztáshalom, Keresztesalsóbércze, Kétkútrajövő, Kincsesgödör, Kisfalvirét, Kőkereszt, Lászlófldszere, Másodikbércz, Nagyág, Papkert, Paprét, Pálrét, Topajstóárka, Tóskert, Tölgyfárajövő, Vejhecz 1760. Kiság 1812. Borsoskert 1852.

Gelencze.

Görgis 1667. Kápolnamezeje 1681. Gergelypadja, Klastrommezeje 1687. Domboru, Égés, Gecse, Keresztesmezeje, Rákoskert, Sásramenő, Szent-János, Szöllőhegy, Templomszere, Tókefeje, Vizremenő 1700. Nagybányahavas 1712. Badia, Csorgókút, Désáskút, Hosszúlengefarka, Kálnos (Kános), Kálnosalja, Kánospataka, Kecsképad, Kónya, Micsepor, Rákospatak, Szaladár 1744. Bodon, Gecsekapu, Gecző, Kószál, Sándorfüve, Vállasút 1752. Pátercsürmege 1753. Farkaspallója, Kántorképe, Kisasztaghavas, Középkapu, Pálpataka 1758. Szöllőhegyfarka 1760. Poklospatakramenő 1761. Vállasútramenő 1767. Tóskert 1771. Gecsemezeje, Rákos, Vocsina 1780. Fekete-halom, Hilibpataka, Kúnospatak 1805. Porond 1857. Kardos, Kisbércz, Lukácsa, Nagybércz (erdők) 1864.

Gidófalva.

Rakottyástó 1583. Kasztrang 1615. Bekehidja, Füvesút 1659. Suvadás, Akolyhátútiút 1664. Bedőházító 1666. Martonospatakárajövő, Pázsint 1676. Bedőháziláb 1680. Patak melléke 1669. Bedőházihelye, Hegyeskő, Hegyestó 1712. Keresztútátkelő 1716. Asszonyeger 1717. Csuhas, Geges 1721. Csordadellő, Országosútréve, Oltramenő 1755. Hegyes 1790. Ágasút, Baglyos, Sástó 1792. Akojhát 1848.

Haraly.

Kútárka, Szegelet, Zsemjék (Semjék) 1700. Bodon, Borkút, Cserefark, Farkasgödör, Gál-Péter, Klastrommezeje, Vállasút 1744.

Hatolyka.

Domokhalma, Péntekszere, Péntekvápája, Székháts 1640. Koroncsár 1651. Nagyszer, 1670. Derékút 1676. Előláb, Rólláb 1668. Papföldszere 1692. Mártonútjakelő 1702. Kölönteláb, Pakókréteje 1711. Kölönte, Pálhalma 1733. Ró, Fahozórév, Istókrév, Ördögös 1772. Medgyesláb 1828.

Hidvég.

Nagytó 1681. Dirisonhidja, Határpatakdala, Havadút, Kimenő, Mélyárok, Révremenő 1780. Alsódirisonfarka, Alsóútkelő, Árnék, Árokszeg, Büdöskútoldala, Csillagszeg, Drizsikéfeje, Drizsonoldal, Ebhát, Felsőhavad, Felsőútkelő, Határzátony, Hosszúnyíl, Lik, Lókert, Malomeleje, Medvelesoldal, Mezőkút, Mélyárok bamenő, Mészség, Mikóerdő, Nyárospatak, Omlás, Orozat, Szarkaszeg, Szénégető, Várszeg 1872. Közbércz, Nagyhavas, Fábianbércz, Nyárosbércz, Korlátptak (erdők) 1872.

Hilib.

Nagyszegfűhely 1608. Hosszúpad, Kétnyir, Oriáskő, Papországa, Szegényszer 1698. Basaréte, Hegy, Korgás, Köszöntyűhely, Szárazkút 1744. Ábrahámmezeje 1750.

Ikafalva.

Árnék, Felsőcszegely, Köves 1631. Gáloshát, Gálosmező vagy Cserefák, Imola, Kútfeje, Libócz, Papútalja, Patakszagatás, Rétfarka, Verőszély, Hajós, Völgypataka 1650. Kövesmező 1680. Völgyfej 1751. Bélmező 1754. Baritzkertje, Bemenő, Damó, Előmenő, Földszer, Gálos, Gyergyó, Kőkereszt, Kőrösmál (Szőrösmál?), Magyarostető, Nagyút, Paphegy, Pusztahegy, Útkelő 1761. Alsó- és Felsőköves 1778. Gálosmező, Fekete-üymezeje, Harminczsláb, Imolamező, Kápolnahalom, Nyomásramenő, Verőfény 1800. Harmatpataka, Tompa 1818. Bürgös, Haraszt, Kovácshegyfarka, Mihályhegye, Telek, Velykecz, Furuspataka 1864.

Illyefalva.

Perjésszeg, Szilosszeg 1595. Szépmező, Kéttóköze 1651. Sitehát 1672. Kárászostó, Sitepataka, Nyárkút 1677. Halomlapályos, Háromalma 1696. Oltelve 1710. Gálutcza 1723. Hidutcza, Tankóutcza 1731. Perkefűzése, Telek 1735. Hidutczatize 1739. Csemege, Égető, Égetőrév, Körtvélyfa 1746. Farkaskapu 1765. Bánya, Csipkés, Királykút, Szakasztás 1805. Kosárkút 1815. Péterárka, Szilas, Vajnagyödre 1816. Nyárkútavas 1824. Nyárkútfeje 1852.

Imecsfalva.

Keresztdomb 1620. Rákosdomb, Porond, Bórkút, Kőszere, Szentegyházdombja, Kerekszénafü, Gegesnádja, Oroszút 1722. Lukafüve, Poklospataka, Rákoshidja 1763. Borkútdombja 1838.

Kanta.

Gyakorrét 1644. Hosszu-Sándor 1675. Bolta, Léczpalló, Nagytóramenő, Hidmezeje, Marhanévüláb 1760. Aporgátja 1781.

Karatna.

Oroszoklábja 1693. Nemesekhatára, Rőszélyes 1723. Aporhossza, Ábránhidja, Előoldal, Kápolnagyepe, Kéncses, Nagyrész, Oroszok, Szármány, Templomszere 1747. Bódika, Tóramenő 1750. Akasztóbércze, Onye (Onyi), Telek 1761. Tűlsóbércz, Keskeny 1773. Tók 1805. Bódikavápája, Egrespatak, Gyilkosrév, Havasrahágó, Középalma, Kigyósütő, Vasas 1813. Demekhegye 1863.

Kálnok.

Halastóhát, Pázsint, Sárkányka, Sátányka, Vászontó (erdő) 1646. Alsókút, Fal-kabükkje, Füveskert, Füvesút, Füzomlás, Helynevükert, Herczeg, Horgasút, Kálnok-szege, Kenderekszege, Kormányos, Köleskút, Kútramenő, Ménesút, Sándorhelye, Szénavölgy, Telekhát, Templomrajvő, Vakvápa, Barassóút 1688. Borafája, Csókos, Nagyavas, Sándorkútja 1752. Csukjános 1782. Helynevürét 1798.

Kézdialmás.

Borkút, Csomortánykötél, Vasastorok 1620. Hidegkút, Templommezeje 1715. Vízkapu 1781.

Kézdikővár (Peselnek).

Aszaló, Bércz, Halastótető, Polyvár 1714. Küskágyon, Sósútoldal, Szármány 1715. Dugás, Komlóskert, Medgyesláb, Súlyomfü 1736. Burduvis, Kőhegy, Kőhegyvápa, Pusztafeje, Tettespatak 1740. Alsóbércz, Alsópolyvár, Bojzaképe (Borza), Bornaisztina, Fej (erdő), Felsőpolyvár, Gáncsere, Hosszúkert (erdő), Halastókútja, Hálómész, Hidegkút, Kihágó, Lajosbércze (erdő), Magyarösgödre, Mátéfolde, Nádaskútszere, Nyáros, Nyomásszék, Pagyaföldje (Padja?), Ramocsakapu, Sárköze, Sósút, Suhadás, Suhadásútja, Szederjespataka, Szénégetőútja, Vápa 1760. Alsó- és Felsőpatakrajövő 1776. Kiságtöve, Kisfalud, Munkács (erdők), Vermesföld 1807.

Kézdiszentlélek.

Kászónréte, Várpataka 1584. Nagytó 1617. Kajtárút, Libócz 1641. Bérlő 1648. Dereske (Bereske?) 1654. Kerekkrét 1670. Papmező 1689. Balda 1698. Csordadellő, Kakucs, Nagylak, Sinkavápája, Verebestava 1700. Bakónészere, Bereske, Ravaszlikútja, Tánczospad, Törökforduló, Városidomb 1712. Aszaló, Bereznék (Beleznék), Bóta, Bellőtöve, Dobogó, Esztelnek, Felsőesztelnek, Felsőramocsa, Kosolya, Kárászporondja, Kecskesósár, Keringőmart, Kerekföld, Kiskászónkapuja, Korgács (Korgás), Külsőpolyvár, Librócfészek, Másodrév, Medgyes, Nádaskút, Polyvár, Ramocsa, Sinka-üdüllője, Szent-Erzsébetpataka, Szent-János, Tizemberkertje (erdő), Verebeske, Verebcsketava, Zobogó 1714. Kiseprőhatár, Sárvíz, Sárvár, Senye, Szeles 1734. Előmenő, Gödröskút, Herenyeföld, Hosszuporond, Nagykő, Perkő, Sárfalvidomb, Sárrev. Szély, Tanorokszége, Tófenék, Urakszere, Városigát, Vizága 1753. Bokor, Mátécsere 1758. Sáré 1760. Kisméh, Verebeskeresztfa, Verebes 1761. Szent-Erzsébetkápólnájárajövő 1772. Belsőpolyánramenő, Foltakötése, Fűvesút, Külsőpolyánramenő, Sinka, Szárazpatakibellő 1774. Báné, Gyortyánosverem, Siposkeresztfája, Szénaság, Verebeskeresztfája 1781. Kőszörűkő 1784. Völgypataka 1787. Bakóné, Halastóbércze 1795. Sósút-pataka 1838. Bara-Máté, Koloncsár, Kozmabükk (erdő), Kozma-Lászlószégelet, Kőnczeikert (erdő), Szénaszéző, Uraké (erdők) é. n. Belsőboczbokor 1781.

Kézdiszentkereszt (Kézdipolyán).

Apró, Péntekszere, Sárköz 1620. Sándorfüve 1635. Árokelve, Árokelvemező 1647. Alláb, Rövidosztás, Szárazér 1695. Árokkelömező 1710. Mocsárrév, másképp Mocsárút 1733. Almásiútrakelő, Hosszulábfarka, Kajtár, Kisútfogyatja, Kolomsár, Ró-Sándorárka, Róújosztás, Sándorárka, Sándorfüve, Sárarajövő, Tekeres, Üdüllőszeg 1736. Bekenyaka (erdő), Bélafalviútkelő, Borcsaparlaga, Dugás, Erdőlőútkelő, Esztelnekfeje, Felsőesztelnek, Felsőtekere, Harminczas, Korgács, Küpüskút, Küscsomás, Lemhényisár, Nyujtódísár, Polyánbércze (erdő), Telekpataka, Tetvestó, Üdüllő 1741. Feketeügyárka, Koloncza 1761. Butualja, Lapiás, Som-Pálkútja 1769. Cseglye, Hótárok (Holtárok), Lipeis (talán Lapiás), Vargakút, Veresárok, Vénység 1772. Aszaló, Gödrösút 1774. Dugásmező, Bereczkösvénye 1767.

Kézdívásárhely.

Vargahalma 1635. Dereskemező 1654. Harmat 1657. Paprakottyája 1660. Hosszulábvize 1670. Herbátláb, Nagytó, Tanorokvize 1675. Másodláb 1685. Csűröskert, Kápolnahegy 1712. Kovácsszer 1767. Szala 1784. Határpataka 1790. Sáska-gödör 1805. Ezereskert, Kertmege 1855.

Kilyén.

Árokköz 1519. Völgykaréj 1638. Ágasút 1653. Völgyhát 1670. Bánya 1689. Törvényfa 1691. Ágasköze, Ekeút, Hegyfark, Libócztelep, Zákárka 1703. Alsóbikás, Bányaösvény, Csene, Felsőrét, Gerébrét, Kopacsrét, Lókert, Makóvölgye, Nagykert, Nagyszeg, Szotyoridombramenő, Záton 1762. Daczókert 1801. Csipkés 1813.

Kisborosnyó.

Hegybehágó, Tompaavasa 1614. Ladócz, Ladóczhegye (erdők) 1648. Bergetórév, Madarász 1717. Tánczosnépusztája, Tekerő 1753. Fenes, Harangoskút, Saramás 1770. Dankhidja, Hétföldszere, Gémvölgy, Hammas, Komlós, Nagykáro, Pokolkert, Sárramenő, Szakadát, Széphát, Tekerőhavas (erdő) 1800. Bábakút, Bergető, Előhegy, Fekete, Hidegkút, Kányásút, Keskenynyir, Kétvizköze, Nyirrehágó, Papcsereje, Semlénk, Sionteteje 1801. Bagolyparlagja, Bálintnépusztája, Bánkoló, Bérczpusztája, Bibarcztető, Bodolakútfele, Borbát, Borbátkopasza, Csipkés, Damokos, Fehérkő, Gyertyános, Homloktető, Hosszuérárka, Hosszupusztá, Jávoros, Játzópusztá, Juhoskert, Kéncses, Kiskésa, Kópad, Középvár, Köznyereg, Láncozó, Lármafa, Mocsolya, Nagykésa, Nagykő, Nagyszeg, Orditónyak, Orditótető, Ölyves, Papszénafüve, Söhelytető, Tóköze, Tótokvápája, Utátalkelő, Vágás (nagyobbrészt erdő) 1765.

Kiskászon.

Görgő, Halastóbércz, Nádastó, Pojvár, Hegedüske, Suhaj 1761.

Kisnyujtód.

Bemenő, Égés, Harminczas, Hétfaluavasa, Kistanorok, Kiskerekítő, Kő, Nyomás, Penye, Sáncz, Sándorárka, Suga, Tókháza, Tóhehly, Üdüllő, Vápa 1761.

Komolló.

Jásztó, Lapos, Löjtőtű, Nagykő 1714. Holtviz 1755. Décsen, Farkasverem, Határtó, Határtókebele 1784. Csatak, Csákányos, Cseketava, Dobonka, Fejszéstólab, Kincsesgödör, Lókert, Szacsvaicsatak, Újút, Vár, Zsobrak 1829. Fűzeskert, Halomláb, Patakláb 1872.

Kovászna és Vajnafalva.

Árokköze 1596. Sándorere, Sárvár (Szárvár) 1625. Borzfalvirakottyaszer 1634. Gyertyános, Udvarmege 1635. Ingovány 1659. Cseremező vagy Orotvás 1670. Mélypatak 1687. Bogácsos 1703. Gecsehegy, Sárvárkútja 1704. Karácsonypataka, Kétérköze 1710. Szélkapu 1714. Szélmagva 1718. Dobra (erdő), Vereskő 1723. Gyeplős, Sárvármező, Timsóhely 1731. Nagykupán 1752. Mészvize 1753. Kerekegerfeje, Szil 1758. Kapacz, Tusánpataka 1764. Bokor, Bokorköze, Bor, Borzfalva, Domos, Gotz-Bálinttava, Nemeseknyire, Utátalkelő 1774. Aszalósdomb, Barátokhányása, Disznószállítás (erdő), Fűzestó, Halomkútja, Kiskapu (erdő), Mészpataka, Mikérdombja, Pokolsára, Tőkés, Vénszer 1782. Harangláb, Szegényekárka 1804. Oroszkapu, Pancs 1806. Bándi, Kistanorok, Partsvápája 1829. Lapos 1834. Borzfalvikápolnaoldala, Kerekegerhidja 1845.

Köpecz.

Csákány 1722. Hajórév, Nagyszálás 1752. Kurtapatak, Kurtaszeg, Vizacsonyközi 1787. Csunyamagyarós, Góré, Kovácspataka 1792. Ágazat, Árnyék, Eresztővénnyoldala, Füvesoldal, Gát, Hálnihagyó, Hegyestető, Hétlépés, Hosszuárnyék, Jankó, Karé-Pétercsereje, Kárhágó, Kosárhely, Kőszegmartja, Kurtaverő, Küsköpecz, Mátyásoldal, Mélyszeg, Porzsoltere, Révbarát, Simonszeg, Verőfény 1819. Csereszéle, Ágazatpatak 1822.

Kökös.

Farkasrakottyá, Hidegtó 1647. Vizelve 1677. Örmény 1680. Békástó, Sárramenő 1714. Lóköttő 1748. Belsőörmény, Káka, Magos, Nyirestókaréja, Remeteútja 1750. Ágazat 1756. Kőkénybokor 1760. Bikané, Küssárramenő 1763. Bikánd, Gyékényes, Holdfog, Mosóhely 1781. Forrás, Füvesútkelő 1791. Csipkés 1794. Belsőhalovány, Dadik, Keringős, Magoskáká, Palkósása 1798. Halovány, Mozgó vagy Százlépés, Mozgó másképp Forgó 1805. Nyirestókaréja vagy Képbánya, Szilvás 1808. Kerekszeg 1812. Hosszukáká 1816. Kicsieger, Remetelábja, Rövidörmény 1834. Daczószége, Remete 1840. Hammas 1852.

Középahta.

Szöllőshidja, Patakfeje 1633. Kakas, Kerekdomb 1644. Ülök 1694. Árnyék, Felsőcsinótszege, Szöllős 1698. Almásmezőárka, Árpásút, Esztergáros, Kele, Mihályszége, Porkolátszeg 1739. Kövecs 1740. Almásmező, Benkővágás, Csomakutja, Csordarév, Domokosszállása, Domos, Fejérmart, Guba, Kakucsárnyéka, Kárhágó, Kerekörmény, Kűsülök, Lógóhomloka, Mezőrév, Móricz, Nagykakas, Nagymátyáspataka, Örök, Pisztrangos, Ró, Szénégető, Tisztabércz, Ülökbercze, Várhegy, Visszafolyó 1752. Harangoscsere 1822.

Kurtapatak.

Borsos, Cseréremenő 1787.

Laborfalva.

Ösvényláb, Ösvénykelőhely 1655. Baticzútkelő 1661. Belsőrigó, Füvesút, Kapu, Külsőrigó, Nagyarok, Szakadék 1670. Alsórigó, Falufüve, Felsőrigó, Felsőszegelet 1677. Bodokiútszege, Daczkó, Felsőhomlok, Felsőszüget, Felvetőútátalkelő, Kapufarka, Külsőhomlok, Nyomásszély, Nagyrész, Pázsint, Rigó, Sóstó, Szakadát, Szászút, Völgymente 1685. Kenderhely 1721. Szorosnyomás 1820. Kisárok 1825. Békástó 1828. Csákányosbércz, Felsőszeget, Hosszúkömpöly, Kádárbercz, Kádárhegye, Kisrigó, Kistálpataka, Kósa, Kűsviz, Laborvölgye, Nyiresbércz, Rigóvége, Szánáll, Szászáll, Szegej, Világvége 1829. Czirjékösvénye, Háromtó, Honcsok, Lajoskútja 1833.

Lembény.

Alsóharaszt, Nagyorru, Sároskő 1603. Kárhágó (erdő) 1609. Alvidék, Gálosmezeje, Kászonzive, Kecskés, Kishavas, Nemerehavas, Szentegyházmezejeverőfele, Zsiros 1631. Sándorkötélke, Szentegyházcsereerdő 1633. Feketeügymezeje, Függőbercz 1693. Árokelve 1696. Imola 1698. Csiperkésdomb 1712. Képmezeje, Szegényszer 1716. Velenceikötél 1721. Kiság (erdő) 1722. Harangláb, Kosárka, Kajtárrév, Nyolczföldszere, Porzsoló 1759. Velence 1760. Csüppörkésdomb, Dedemartja, Farkasvár, Gátkerülő, Harminczas, Hidegkút, Kép vagy Kápolnamezeje, Kötél, Nagyönye, Nagypalló, Nagyporond, Nyomás, Sároskötél, Vápa 1761. Cseperkés, Kétághavas 1763. Falkanyir 1771. Sándorútja 1833. Alsóó, Emáj (Éhmáj), Keskenybercz (erdő), Barczaszél, Baksa (Baxa), Baxapataka, Burdi, Holtárok, Képkötele, Kétvizközé, Kűpűskút, Lépataka, Liget (Lüger), Mitskeszer, Peselnekpataka, Róhláb, Siposkeresztfája, Szent-Mihályhegye, Téglásdomb vagy Istókrétje, Templommezeje, Vasas 1838.

Léczfalva.

Gát 1537. Dálnokrétje, Gelefüve, Ördögerezskedő 1560. Depsőirét, Oroszút 1592. Depsőoldala, Galat, Rákászút, Sándorréte, Széphegy, Válaszút 1606. Egyedvára, Nyilas 1612. Czipődombja 1616. Bikafölde, Határvölgy 1644. Harasztfarka, Nádasoldal 1686. Széphegymező 1711. Aporszege, Depső 1714. Ágostontava, Geletava, Lovaskert, Nemerehossza, Ördöngöstó, Várhegyhossza 1744. Depsőmezeje, Kárhágó 1766.

Lisznyó.

Ekeút, Kárászostó, Kelemenpataka, Kupán 1670. Szakaszos (erdő) 1681. Aranyoshegy, Bartalisszélesse, Hosszurév, Kertfarka, Kosármege, Kovásormege, Kupándellője, Libócztelek, Nyiresarrodala, Ópalló, Pataktó, Patakbércze, Sáramenő, Széppataka, Szurdok, Tófenék, Tölgyhát, Vásárútmente 1703. Patakszege 1739. Egerpalló, Honcsok, Zákárka 1746. Setéteger 1784. Csíktó, Kupánréve 1791. Epres-tófenék, Horgaspataka, Zákány 1819. Bükkösárka, Csákányos, Csíktódombja, Csordaút, Epresmart, Köszörüs (erdő), Majos, Okróspataka, Szeredő (erdő), Tótszát 1829.

Maksa.

Alsótó, Dálnokpataka, Patakszőkő 1556. Rétlábmező 1575. Csobodpataka 1591. Csobodramenő, Csobot 1592. Fahordóút 1602. Mezőcsere 1610. Szásztó 1611. Hágó vagy Csegely, Orosztókelő 1640. Cserészfüze, Cserészútkelő, Csobotoldal, Hagyó, Magoskő, Malomberek, Malomlótómente, Nagyrész, Ördögerezskedő, Rőhosszú, Szásztómente vagy Ladamor, Tórajövő, Vékonyhosszu, Völgykaré 1668. Felsősemlyékn, Rőrsz 1670. Csobodrajövő 1690. Kismezőbánhágó, Orosztó 1720. Dráson (erdő), Papvölgye, Sármelléke 1778. Nagykő 1793.

Martonfalva.

Nádramenő 1591. Völgyárka 1619. Szent-Mihályfája 1630. Kisnyomás, Péntekvápája, Sásramenő 1652. Képláb 1717. Babszer, Elő láb, Másodláb 1719. Borvizremenő, Pázsint 1744. Torjaiútkelő 1758. Elő- vagy Bornyuskert 1777. Borkút, Farkasdomb, Medgyesláb 1798.

Málnás.

Cserehágó, Kenderföld 1694. Agyagos, Almafű, Babó, Bekeháza, Bormező, Cserehágótető, Csuszka, Dobolló, Fgerkút, Felsőköves, Fenyős, Gerebencz, Karóker, Kicsidfalu, Kormányos, Kőhányásalja, Köves, Külsőköves, Lászlóvölgye, Málnás, Móriczpataka, Nagypataka, Oldal, Ördögös, Palástos, Perkő, Sárosoldal, Sásrajövő, Sokalma, Somospataka, Süveg, Süvegfű, Szakadatútja, Száldobospataka, Telek, Tölgyesmező, Vágás, Várhegy, Veresgödör, Zugó 1788. Csekemező, Fűrész, Kosár, Szeretszeg, Vargakútja, Goánbükke, Ligettető, Harcsa 1829.

Márkosfalva.

Komlósberkek, Komlósret, Rétfarka vagy Sajgó 1544. Komlósszeg, Sziget 1547. Csobot 1556. Czofahomloka 1630. Kép 1685. Felmenő, Kálna, Mátisfalviszer 1692. Csáktava, Orosztó, Széphely, Varsa 1715. Gátró 1744. Depső, Nagyrész 1759. Benkő, Kágya, Ponk 1760. Határgyep 1777. Csehfü 1789. Csatakvége, Hát, Kandia, Körtefa, Lókert, Sugás, Tóhely 1794.

Mátisfalva.

Alsóláb, Albishegye, Gálpataka, Keresztútkelő, Keaszó (Kőaszó?), Tószége, Telek 1591. Kisvölgy 1646. Elő láb, Másodláb 1698.

Miklósvár.

Bodmező 1588. Keresztspatak, Remetecseréje, Szálascseré 1600. Bekerakottás 1679. Hosszumocsár, Nagy-Mátyás 1683. Eresztevény, Füzesoldal, Hegyoldal, Keresztspatakoldala, Nagyszász, Omlás, Osvátzaton, Szászátalja, Szeged (Sziget), Tornyosföld, Záton 1706. Mátyásszeg, Mátyásszeget 1708. Csinószége 1712. Dónátorotása 1741. Cserekapu, Dellőszeg, Dónátszege, Eszeg (Eszek), Henterszege, Kerelyő, Kotyor, Lüget, Mélypatak, Nagyszeg, Osvát, Papcsereje, Szabaderdő, Székátalja, Szilas 1752. Kurtaszeg, Patakhely, Sugás 1756. Általcseré, Damokosszállás, Ér, Halni-

hagyó, Középhatár, Lok, Szénégetőpataka 1797. Dobramir, Kismátyás, Kurtapatak, Lokcseréje, Mélyoldal, Újszeg, Kövesorr, Száláspatak, Szélviz, Várpatak 1798.

Nagyajta.

Bolgármező, Gémfaluere, Szélescsere 1569. Egeroldal 1617. Ilonkaszeg 1624. Agyagosajtó, Árokfarka, Büdösfa, Csorgókút, Erőstódombja, Felhágó, Kassa, Kurtapatakvége, Lügetpatak, Mélypatak, Nagygödör, Petőfüzes, Sertőkertje, Szilbokor 1687. Csutkaorotás, Kerekeseger, Záton 1683. Szentegyházcsere 1684. Hegyfarka, Kaczor, Kárhágó, Kiscseremege, Kupán, Nagycseremege 1712. Bekerakottya, Lok, Sziget, Tornyakútja 1714. Henterszege, Hiurév, Kurtapatak, Sugás, Szentkassza 1797.

Nagybaczon.

Felsőnyir 1609. Deákpataka 1717. Agyagos, Borvizhidja, Havaslikútja, Malomárok, Nyiresorra, Pisztrangos, Rakottypatak, Csinód, Bércztető, Kovácshegy, Gyerkovácspataka, Baczonorra 1802.

Nagyborosnyó.

Avaserdő 1539. Bélmezőárka, Hegyfarka 1604. Kiscsere, Rakottyaköze 1605. Czikatarlója 1625. Dombalja, Előhegy 1641. Bikásbércz, Oroszkapu, Magos, Olves 1648. Kétérköze, Kútárok (erdő), Szurdok 1652. Nagyfűkert 1686. Felszegikút 1702. Árokhát, Kustélyfalupusztája, Oltárhegy 1722. Csiletarlója, Gémvölgy, Semjék, Várdomb, Veteményút, Szakadát 1756. Lászlókútja 1769. Gyakoravas 1780. Kurtacse-reorr (erdő) 1781.

Nagynyújtód.

Abrosztás (Apróosztás?), Békástó, Bokrosalja, Harminczas, Potyóárka, Holtárok, Nyomás, Szegelet, Tóköze 1634. Petőárka 1638. Vizelve 1639. Baloggát, Fűfészek, Rő, Somlyék, Tákháza 1640. Árokelve 1720. Oroszlányos 1745. Lemhényiüdüllő 1759. Földi-Mártonpallója, Kistanorok, Mélyárok, Nyomátravezető, Polyánihatárvápa 1763. Feketeügymezeje, Rétköz 1804. Aszalóskert, Középszer, Nemesekhegye 1824. Kerülő-mart, Ökörnyomás, Pótsaréve, Urakhelye vagy Tákháza, Zsemlyék 1855.

Ojtoz.

Hajdukszege 1638.

Oltszem.

Székmezeje vagy Kishányás 1656. Erdőpataka, Gyerőpataka, Hidalja, Kócsere, Kurtapatak, Kurtatóve, Térfa, Tóhát, Törzsök, Vargakútja, Hercz 1734. Almafán-belül, Almafánkívül, Avastető, Alsó-, Felső- és Innensőbokáskert, Alsókurtatóve, Belsőtorda, Csíkoskert, Daczó, Deme, Felsőerdős, Felső- és Külsőhidalja, Fehérhegy, Felsőkurtatóve, Gáteleje, Gyertyános, Haportyástartománya, Hosszúrétkaréja, Házfele, Kerülő, Kétútköze, Kincseskút, Kőhányás, Köveshágófele, Kányás, Kányástető, Kopacz, Kisbegy, Kistér, Lapiás, Lókert, Mocsárlábja, Nagyágeleje, Nagyággorra-orotás, Nagyágmezeje, Nyiravas, Nagyágcsereje, Pókagyakra, Sándorkút, Sásramenő, Szent-János, Torokárka, Torokfája, Telek, Úravasatorok, Vármege, Verőfény 1872.

Oroszfalu.

Magyarirét 1602. Medgyesláb, Elődomb 1608. Borkút, Nádramenő 1685. Kéméndi 1784. Csögej, Nemere 1782.

Ozsdola.

Késfenedéke 1580. Fejérkép 1615. Nagymálnás, Nagyszáz, Perjéstó, Udüllő 1695. Kútmege 1697. Szeles 1700. Ördögös 1701. Bocsár, Egerárka, Égés, Fergető,

Hústartó, Kihágó, Kükürcsös (Kökörös), Körtvélyfák, Kőszer, Középsőrét, Kút-
vizlábja, Nagyér, Ojtoz, Ördögősféje, Pál-Jánostava, Piriske (Piliske), Piliskesz-
kadatja, Semlyék, Vénszer 1728. Bokros, Kápolnavize, Kismálnás, Szegényszer, Zsem-
lyikszélye 1734. Erdőtorok 1736. Nagyárok, Nagyág 1742. Hosszupad, Korocsa, Kö-
lesmező, Málnás, Nagymihálypataka, Nagyszeg, Porondszéle 1761. Ördögőstető 1762.
Porond 1770. Ajtó, Kőkeresztkápa, Perjéspad, Vénles, Volkán, Zugató 1779. Bikkes,
Borkút, Paporzsága 1820.

Papolcz.

Bokrosoldal 1639. Nagyszalvány 1729. Győrke 1763. Alsókinos, Alsó- és
Felsősimonbíró, Atal vagy Sárville, Bartakútja, Csaholy, Csalkert másképp Faluvége,
Csigolya vagy Úthossza, Csíkoserlábja, Fehérbükk (erdő), Határkő, Jáhoros (erdő),
Keresztfaalja, Kinos, Kisvész (erdő), Mártonholdja, Ökrőspatakkezeje, Rákosútja,
Silye, Simonbíró, Szabópusztája, Toplicza 1792. Pakály 1794. Fehérbikkjáhoros,
Ökrőspataka, Vállasút 1802. Felsőkénos, Tatárkert 1809.

Páké.

Körösvizemellett 1590. Simonbíró 1603. Baglyos, Bokros, Csonkafűz, Farkas
1643. Barack, Barackiút, Barackiútátalkelő, Bikahegy, Domb, Kisbaglyos 1674. Csu-
ntyásponk, Érmellett, Farkasútja, Ravasz 1729. Csethossza 1730.

Páva.

Bacz 1604. Halommező, Vereskő 1665. Karós 1690. Kövecses 1703. Benenyire,
Honcsockos, Polyánkahavas 1720. Csíkkostó, Farkútja, Kőhid 1732. Kútastó 1750.
Sárhidja 1763. Kajtárút 1800.

Petőfalva.

Égés, Kötél, Közmocsár, Nyiroidala, Szegvápája, Szent-János, Templomszere,
Tó, Tófej 1700. Borviz, Farkasgödör, Szépdombó, Tófarka 1744. Borkút 1805. Elő-
láb, Égészlábja, Égésremenő, Farkasalmásszere, Kötélláb 1829.

Réty.

Lenmező 1636. Aranyos, Gálavasa, Kőbánya 1697. Dersen, Farkasverem, Fer-
tesárka, Köves, Szászútmente, Völgyfeje 1700. Balásdeákképe, Csordakapu, Doboly-
káramenő, Kútsára, Lovaskert, Rétyinyír, Szászút, Széprét 1737. Csutakszeg, Kő-
bányafára 1792. Balástó, Békástó, Décsen, Forrásárka, Gombászút, Losonczialja,
Sovánd 1801. Balásképe, Dobojska, Hosszudersen, Külsődécsen 1828. Kútárka, Nagykö,
Nagytóhat, Remete 1830. Morgó 1838.

Sárfalva.

Képmegye, Nemesszer, Templommezeje 1700. Borbélykeringőmartja, Dormány,
Hordórét, Kápolnasmart, Kászonyhely, Keresztfaszere, Nagyszeg, Rőfellyhod, Szom-
battava 1714. Elődomb, Hosszuhold, Perjéspad, Penye, Tanorokvége 1784. Kicsi-
szegárka, Kücsüllő, Négyszöggyep, Nádfeje 1805. Micseporlábja 1828. Barátháza,
Borbélykeringő, Egyenesrét, Hidegkút, Kálnokhegye, Kápolnavize, Kép, Kökörös,
Megyékert, Szakácsnézseget, Szilfaszeg 1838. Fogad, Vérés 1856.

Sepsikőrőspatak.

Bőfög, Kőrőspatakkefeje 1580. Bakator, Diákkereszt, Fülöpvápája, Gerébhegy,
Pázsint, Pinczehely 1661. Alsódióhegy, Felsődióhegy, Alsómáj, Csehútátalszőkő, Csi-
pán, Csókos, Dióhegy, Felsőhegyrehágó, Felsőpeleske, Fövenygödör, Kétpatakköze
másképp Halastó, Kétpaleskeköze, Kőrösköze, Köves, Lemenő, Macskás, Magosnyár,
Nádasarra, Nagyszeg, Peleskép, Rosáskert, Sárbássa, Suatag, Suvatag, Szeged, Te-

keres, Vikáriuskert, Zoltánka 1698. Peleske 1721. Emály, Vártető 1746. Csaútátalkelő, Csontátalkelő, Falkabikkfeje, Gyékkútja, Kincsesgödör, Telekpatata, Vadasarra, Válaszút 1752. Tavaszforduló 1771. Peles 1772. Alsósuatag, Gyalogkert, Herczeg, Leneskert, Telekláb, Záton 1798. Alsócsont, Felsőcsont, Középsócsont, Átalvég, Bótafája, Farkaskert, Héthold, Újfogás 1779. Kicsimacskás 1815.

Sepsimagyarós.

Tőrös 1687. Furuscseréje, Homárka, Jakaboldala 1703. Békástódombja, Bércz-remenő, Nagygödör, Orovány (Orotvány?), Szénégető 1733. Kisbércz 1760. Kornyl, Méhpaták, Szárazramenő 1794. Csókahalma, Dacskó, Dellőláb, Gyertyános, Henterkopasza, Késa, Rév, Szénégetőoldala, Tölgyfa, Vásárosút, Verem, Vocsinapusztája 1829. Dancspataka 1842.

Sepsimartonos.

Remete, Sózó 1797. Telekhát 1872.

Sepsiszentgyörgy.

Magyarország 1568. Alsóvápa, Debren, -oldal, -teteje, Kökényespatata, Kutaszere, Nagykép, Papföldszere, Vojkán 1650. Nagytó 1652. Dankóutcza, Szeges 1668. Órkó 1669. Csőszkereszt, Gödörszökő, Keselyűsföld, Kökényestorka, Papósvénye, Sástó 1676. Középhegy 1677. Csentihalma, Egeres (Eregély, ma Erege), Gémvára 1680. Magyarósnyka 1689. Árkosigyepü 1702. Nagyvápa 1714. Vásármezeje 1718. Dolácerés, Gödörkaré 1719. Baglyos, Demetervölgye, Forróktize, Fosztó, Gerébavas, Szépmező, Sziget 1761. Libózcuczta 1802. Pityókahegy 1807. Bedőháziláb 1818. Csege, Szeged, Szilony 1849. Görgő, Görgőárka, Ingóbércz, Szármánypusztá, Hidelve, Bormahid, Hidelveárka, Ravaszlikárka, Közébércz, Lóré, Petőcspataka, Petőcspusztá, Andornyak, Botnékútjapataka, Verescsere, Kerektoócsipkés (erdőrészek), Köczepusztá, Lombos, Szélesparlag, Szendrei-Andornyakpatata, Verőfény, Csordadöllő, Nádaspaták, Czigányszöktető, Ördögszöktető, Törökcsicsaj é. n.

Sepsiszentivány.

Kodormező, Ladóczmező 1586. Sebestyénsziget 1693. Gábornyire (erdő) 1722. Bodokiútátalkelő, Nagyárok, Szászút 1745. Málkert, Daczkó 1792. Kútsára 1828. Boditzútja, Borjunkert, Csákányos, Csipkés, Cserjékösvénye, Füvényes, Harangláb, Háromtó, Hompozóút, Hosszúkompoly, Kerektoó vagy Lenkert, Kicsihid, Kilyéniútátalkelő, Kozmadombja, Kürtös, Lajoskútja, Málmartja, Morgó, Pázsint, Simonkútja, Szegényszer, Szigetvége, Szorosnyomás 1829.

Sepsiszentkirály.

Benedekmezeje, Erősoldal (erdő), Farkalja, Istókfölde, Ládteteje, Meszeskapu, Mezőkapu, Pálpataka, Sárdólólábja, Sitehát, Útátalkelő, Világlátó 1662. Györgyere, Sebesér 1664. Árokmente, Csere másképp Magyarós, Malomhegye, Márcsbansziget, Mikolaszege, Oltelve, Pázsint 1677. Kálmánoldal (erdő) 1680. Kisberbércz, Pálfölde, Szakaszoserdő, Toronypataka (erdő) 1681. Járszállás, Kálmánhegy, Kosárkút, Kövecses, Küsberek, Oromalja, Ördögfüve, Papegre, Pataktó, Salamező, Székmege 1688. Morgó 1689. Barabulyos 1694. Erősoldalilikilenczöl, Laktető 1701. Árokköze 1711. Helybejövő, Eczken, Fenyőhegy, Lukácspatata, Szalamér, Szent-Annakápolnája, Tikosdombja, Törvényfa, Völgyelve, Völgyfenék 1712. Györgyfüve 1731. Sengehegye 1766. Dánértize (erdő) 1780. Imrefüve, Lókert 1790. Csunyasgödör, Körteköze 1800. Fehérkő 1804. Senge, Törvénykút, Verestemplomalja 1805. Ládpataka, Vásárosút 1815. Kerekér, Oromátalszökő 1819.

Szacsva.

Bornásbércz, Kopaczbércz, Nádasbércz, Szacsvavárabércze, Téglásbércz, Törös-bércz, Utatlanberek (erdők) 1624. Bélditava, Illyésbércze, Kornil, Kövesbércz, Kurta-csereorr, Szeredőorr (erdők) 1690. Vocsina 1722. Egresfarka, Kárhágó, Közbérczre-hágó 1724. Ladócz, Lapos, Laposbércz, Szeredő (erdőrészek) 1756. Bérczoldal 1760. Kegyelet 1762. Bibarcz, Bornás, Törösárka (erdőrészek) 1765. Mélypataka (erdő) 1776. Jádzópuszta, Régivárhely 1781. Csukor, Farkasgödör, Kútpatakaárnyéka, -verőfénye, Nádasárka, -árnyéka, -verőfénye, Szénégetőverőfénye, Újfelfogás (erdők) 1784. Órhegy 1792. Bagolynéárnyéka, Nádasverőfénye, Törös 1794. Csukló, Kút-pataka (erdők) 1798. Kétárokköze, Kurtakútja, Pálkútja, Szárazoldal 1799. Bánya, Fenespataka, Gyékénes, Markókszege. Méhpaták 1804. Ivánkabércze, Fénvköves-patak, Dancs, Felsőkornuil 1843. Mélypatakkútja 1850. Bagolyárka, Csuklós, Csucsaj, Hatföldszere, Kornyikoldala, Kisberekbércz, Pócsavágás, Szárazpatak, Szén-égetőfeje 1859. Maczkosoldal, Kőkútpadja, Szeredőpusztája, Macskásoldal 1805.

Szárazajta.

Csinódpataka 1583. Enyedmezeje, Küsköpecz 1592. Egved, Egyedmezeje 1609. Csinót 1695. Alsóverőfény, Balásimezeje, Bányaköze, Dellőbükk, Felsőszöszösvölgy, Galad, Garat, Gyakor (ma Gyakorcsere). Hásártos (Házsártos), Kerekponk, Keresz-ténymező, Kurtavára, Küpüskút, Lajoskútja, Ludasligethágó (ma Lügetút), Mátyás-nvaka (ma Mátisnyaka). Miriszlőbükk (ma Mereszlő, Merészlőbükk, Pappataka, Sze-gényszer, Zalánviszurdok 1608. Baczonibükk, Bodosiösvény, Botföld, Csunyas, Finta, Harangoscser, Háromágteteje, Jorián, Kakucsihegy, Karosszeg, Márkvölgye, Pogá-csás, Szöszösvölgy 1762. Oldalföldtető, Pinkatető, Tatárvágás, Farkasvágó, Kincses-patak, Kakaspatak 1805.

Szárazpatak.

Árokköze, Szent-János 1521. Harangostó 1723. Andorvége 1749. Antalkosara, Előrév, Kolompataka, Küpüskút, Porgalat vagy Tanorokkapuja, Purutszeg, Sák-hegye (Zákhegye), Tornvos, Törökkereszt 1758. Alsópojánka, Aprórész, Asszony-tanorokja, Egrestő, Egrisár, Fákhegyemege, Felsőpojánka, Gyikor, Kiskászonikeresztfa, Kotró (erdő), Köves, Paperdélye, Pojánka, Sókert 1760. Babhely, Gátszeg, Külső-görgő, Lókert, Malomszeg, Magyarópataka, Nemesszer, Pincze, Topoja (Topolya), Turóspataka, Vontató 1761. Anda, Avasvápa, Botosgödre, Bacsórész, Hágómező, Kicsimohostó, Kovácskeresztfája, Lokhely, Pénzesalatt 1805.

Szászfalu.

Szakácshelye, Szentegyházszere 1634. Bartaponkja, Feketeügymezeje, Széles 1761. Sűgő 1781. Ökörnyomás, Penye 1813.

Szemerja.

Pálpataka 1650. Benedekmező 1663. Havad, Kilyéniavar, Szurdok 1688. Nagytó, Világlátó 1689. Szépmező 1692. Nagyszék 1693. Bendi, Malomút, Ökrös, Pincze-hely 1698. Oltárszer, Székalma (Székhalma) 1700. Határnevühatárrész, Kenderes-kert, Szent-Péterhidja 1701. Nyáros, Ökrősalja, Tormáskert 1705. Szent-Péterpataka 1708. Székalmakebele 1712. Lóköttő 1714. Ipacspataka 1720. Kútas, Székszélye 1753. Kishid, Kopárszély, Köves, Székidomb 1762. Bikai 1767. Nagvárnyék (erdő) 1800. Kerekföld 1805. Gátfej, Kósáné 1808. Sárhid 1813. Asztagoskert, Baczócsi-golyás, Baglyos, Havadtető, Ipacs, Tompadöllő 1816. Kutaspinczehely, Tókpataka, Völgy 1884. Bélmező, Bércz (erdő), Bong, Borbáttető, Farkasösvény, Füzeskert, Gerébcsere, Kéniút (Kilyéniút). Kirugó, Kistőkés, Koroncza, Kútasdüllő, Kunahidja, Ipacsmart, Ipacson a Világlátó, Macskaponk, Mihálykert, Nagyferenczárka, Nagy-

föld, Örkömege, Székhalmbokra, Tóknálhalastó, Tökés 1885. Paczé (valószínűleg Baczból származott), Pókapatak, Sásmezeje, Szöllődomb, Tetveskút, Tókhidja, Vereskút, Vaskapu (erdő) é. n.

Szentkatolna.

Medgyesláb, Solyomföld, Tekeresút, Völgyszere 1600. Istvánhegye 1606. Virágosláb 1700. Kászonalja, Paprét, Posztosláb, Sásoktója, Vízelve 1734. Kajtarút, Kezkrét, Kisepres, Nagynyil, Posztos, Rákos, Virágos 1744. Dobogó 1764. Nagyszer, Verebely 1784. Berge, Gergelytava, Láz 1800. Bacsó 1805. Asztagkert, Falurétje 1811. Vásárút, Völgyláb 1815. Kapsi. Külsőröh, Rákoshid, Tók, Verebesláb 1848.

Szotyor.

Szotyoralja 1493. Bánya 1610. Füvesút 1618. Fűzeskurta 1619. Bethlen, Tóhely 1645. Hegyfarka 1654. Köves 1680. Sebesérkútja 1689. Vashatalma 1700. Telek 1716. Köldök, Pálparragja 1718. Szilkert 1719. Aprófürét 1732. Kisbethlen, Pislenskurtája 1764. Szilkút 1767. Szentegyház 1782. Kerülő 1800. Asztagkert, Gombogató, Gyakor, Kerekhegy, Kisszilkert, Nagyköves, Pislén, Senyehégye, Völgyléve 1805. Békástó 1808. Kurtavész 1809. Kisfű 1819. Egerkebele 1825. Oriáskő 1806.

Szőrcse.

Aszaló, Bacsó, Berek, Gánás, Kabán, Kerekszeg, Komlós, Lovaskert, Palásdombja, Tógát vagy Élremenő, Tómege, Tószeg 1787. Birtalan, Fenék, Péntekrétje 1805.

Tamásfalva.

Pálosdombja 1693. Alsórét, Babosrét, Előszár (Előszár), Lóusztatólábja, Margitszegeletje, Nyúlakottyás 1697. Bakaiút, Fok, Harangárok, Határka, Kistó, Mikesszere, Salantaréte, Tamásfüze, Vermes 1744. Boros, Fograjövő, Fehértó, Hat 1787.

Telek.

Arokháta, Bartókcsereje, Cserevég, Csüperkés, Erdőszeg, Komlós, Magosmart, Makócsere, Makótógátja, Papnyire, Patósára, Tógátja 1560. Akasztódombja, Buzugánaratás, Csereviz, Disznód, Felsőfogát, Folyamat, Garat, Honcsok, Kerek nádútja, Kétfogat, Nagyszeg, Nilas (Nyilas), Pocsiajt, Szentegyházföldre, Szék, Toplicza 1600. Várhegyalja 1664. Székrajövő 1686. Érhidja, Kobon, Ördöngöstó, Vén-szeg 1787. Beczdombja, Faggyastava, Rákászút, Sovánponk, Szegényszer, Széphegy, Válaszút 1800.

Uzon.

Likaskő 1602. Halmihatár 1647. Péterárka 1656. Halmimező 1662. Harasziút, Szépmező 1677. Égés, Kilencz lépés, Vízelve 1696. Kupánszeg 1708. Bilogszeg 1712. Híjjaköze 1716. Fokösvénye, Kupán, Vízelvemező 1718. Hegyesség 1719. Nagyrév 1733. Méregtörő 1743. Csikostó, Harasztos, Kerülőponk, Lókert, Nesdebokor, Száz lépés 1746. Tölgyhát 1749. Fok 1753. Vesszősfej 1755. Füvesút, Haloványfej, Hosszuútatalkelő, Kertfarka, Kerülődomb, Kilyéniútvisszaalól, Kilyéniútvisszabelől 1762. Sáros 1776. Hidegtó, Kenderszer 1779. Egerpalló, Héthold, Honcsok, Keringőmart, Keserűútja, Kupándombja, Kupándülülője, Kupánréve, Nagyrévmartja, Pázsint, Perjéshalom, Szabadfű vagy Vesszős, Tómart 1791. Gyakorszék, Kisellőútja, Kovácsréve, Szigetmart, Szilágyszeg 1792. Kerülő 1816. Belsőharaszt, Erdőlörév, Felsőfog, Külsőharaszt, Nagyfok, Nagyszeg 1829. Farkasrakottyá, Kenderrét, Lapos 1834.

Várhegy.

Libuczdéllő, Rövidláb 1829. Bitaidomb, Hosszurév, Kertrejövő, Kétútköze, Lovaskert, Molnárszeg, Nemesrév 1872.

Zabola.

Halóoldal, Kisösvényátalkelő, Kútalatt, Libócz, Nemere 1604. Halommezeje 1650. Balatonszege 1665. Lügettető 1692. Dankosorra, Forrótó, Halomréve, Pázsint, Tóköz 1716. Birtalan, Farkasnyila, Galambszél, Kisharaly, Neszter (Nester) 1752. Dankasára 1761. Borkút 1763. Nagynyil 1782. Forró, Gödrösút, Neszterút, Tóközremenő 1800. Nagykö 1812. Hegymeg régebb Kanány 1828. Kalácslábja, Keresztárka, Kökényszer, Lügetoldal, Tókos, Úke 1851. Jakabhavas, Jákó, Keresztesekhavasa, Kónyacsoport, Lakóczahavas, Máté-Pál, Rozsdás, Zernye (erdő) é. n.

Zalán.

Bormező, Gohány, Havasmezeje, Kincsasás 1593. Számosramenő 1615. Iványpataka, Szálláspataka 1698. Keskenyvölgy 1703. Középsőkapu, Kútas 1721. Általmenő, Vásároslábja 1749. Gyulánészere, Harcsa, Kövecs, Mikolahegye, Nyirespataka, Patakszer, Pókagyakra, Rusás 1771. Harcsabükk 1782. Malompataka, Telekhát 1784. Várhegy 1805.

Zágon.

Csemerlők 1499. Alsócsemernek 1583. Cseremás 1604. Ladócz 1607. Füzespatak, Hidaskútka, Keringőklábja, Kövecseskút, Küsbélmező, Leánypatak, Mészhegy, Szent-Miklóshatára, Topicsa (Toplicza?) 1693. Csemernekalja 1736. Bedertava, Csatorámenő, Füzesosztó, Hidegkút, Ladóczpatakáramenő, Nagybélméző, Pálhomloka, Ruszkó, Szakadát, Szegényszer vagy Tötveklábja 1744. Őkrös, Őkröspataka 1758. Zabostó 1767. Bodzavize 1772. Kövespatak 1773. Gajda 1794.

FERENCRENDIEK A SZÉKELY- FÖLDÖN

Irta: Dr. Boros Fortunát.

Kezdetben a szerzetesek közül a ferencrendiek, domokosok és pálosok keresték föl a székelyföldet s telepedtek le annak egyes pontjain. Amily sűrűn lakták a szász városokat, ép oly gyéren keresték föl a Székelyföldet. Ennek okát Erdély gazdasági helyzetének elosztódásában látom. A gazdag szász polgárok minden nehézség nélkül adományozhatták meg a kolduló rendeket egy-egy kolstossal s biztosíthatták az anyagi megélhetést; míg ez nehezebb volt ott, hol sem a föld nem volt olyan termékeny, sem pedig latifundiumok ki nem fejlődhettek, hogy azután valamelyik főúr morzsáikat juttathatott volna az Úr szolgálóinak. A székelyek határőrzéssel voltak elfoglalva, azért nyugodt életük nem lehetett, ami a gazdasági föllendülés alapja; viszont a szegény szerzetesek sem kereshették föl azokat a helyeket, hogy ott letelepedjenek, hol állandóan a hadiszintér mozgalmasságától lehetett tartani.

Beszterce, Marosvásárhely, Segesvár, Brassó, csak választó vonal Erdélyben, melytől északra elvétve akad egy-egy kolostor, míg általában nyugat felé egyik a másikat követi, éppen amily változatos a katolikus egyház szerzetes intézménye. Az említett vonal a Székelyföldnek is határvonala, melyen túl már a Királyföldje és Maros és Aranyosszéktől eltekintve, a magyar és szászvidékek következnek.

Az említett három szerzetesrend közül a ferencrendiek voltak leginkább képviselve a székelyek között.

A mohácsi vész előtt a pálosoknak Pókafalván, Székelyházán (Marosszentkirály); a domokosoknak pedig Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen volt kolostoruk. Pókafalváról a pálosok hamar kiszorultak, mert 1416—1438-ig laktak itt, 1497-ben átadták a ferencrendieknek. Ők könnyen terjeszkedhettek volna, mert Erdély részére külön kerületük volt, melynek helynöke az 1370-ben alapított székelyházai kolostorban lakott. A domokosrendiek erdélyi központja Kolozsváron az óvári (ma ferencrendi) kolostorban székelt, honnan a székelyek közé csak Udvarhelyre és Marosvásárhelyre küldöttek férfi rendtagokat.

A Ferencrend megalakulása után (1209.) hamar népszerűvé lett és elterjedt Európában, Ázsia és Afrikában. Magyarország határát 1229-ben lépték át s a kivonuló tatárok nyomában Béla király a ferenceseket és domokosrendi testvéreket küldötte Erdélybe, hogy vigasztalást vigyenek és bátorítsák a megfélemlített lakosságot. Az első ismert jelentéseket „Tatárország széléről“ küldik és 1316-ban Marosvásárhelyről így is emlékeznek meg. Az eddigi kutatások alapján úgy tudjuk, hogy a ferencesek Erdélyben

legelőször Besztercén telepedtek le 1242—1260. között. De ugyanezen időben még más három ferences kolostor is szerepel, melyek közül az egyik a legnagyobb valószínűség szerint a szászvárosi.

Az első erdélyi ferencesek a szász eredetű városokat keresték föl. Ez náluk hagyományos volt, nemcsak azért, mert Németországból jöttek Magyarországra, hanem ezt befolyásolta belső életük, szervezetük is.

A Ferencrendnek ma három ága ismeretes és mind a három ág részt kért magának a székelyföldi misszió vállalásában.

Az első két ág a rendalapítóval egyidejű úgy annyira, hogy háromszázszázéig folyt a nagy pör, hogy melyik a rendalapítónak igazi alkotása és az 1517. évi pápai döntés ezt annyira nem tudta elhatárolni, hogy bár a pápai magyarázatok a mai ferencesek felé hajlanak, azért a másik szárny, melyet az erdélyiek minoritáknak

Marosvásárhely.

(kisebkeknek) neveznek, (hivatalosan Conventuales), ma is fentartja az elsőbbség jogát. Ebből minket csak annyi érdekel, hogy a minoriták telepedtek le először Marosvásárhelyen.

A harmadik ág a kapucinusoké, melynek alapítása arra az időre esik, mikor a protestánsizmus vihara egyre mélyebb és súlyosabb sebeket ejtett az egyház testén. A kapucinusrend (melynek tagjai olyan ruhát hordanak mint a ferencesek, csak szakálluk van) 1515-ben alakult meg és a ferencesek szigorubb irányát képviselik. A Székelyföldre való betelepítésükre 1624-ben tett a római hittedjesztési kongregáció lépéseket, mert akkor az egyetlen székelyföldi (Csiksomlyó) kolostorban csak egy felszenteltlen öreg testvér élt. Pázmány Péter magyar biboros ezt a megoldást nem látta célszerűnek és 1626. nov. 21-én irt levelével elgáncsolta. A kapucinusrendnek Romániában ma csak Nagyváradon van kolostora.

Marosvásárhelyen a ferencesek a XIII. század második felében jelentek meg. A ferenceseknek a várban volt kolostoruk és a mai református templom az egyházuk. Az itteni ferenceseket használta fel a Szentszék a tatárok megfigyelésére és a hithirdetői munka elvégzésére. A pápák a ferencesek munkáját azzal értékelték, hogy a kolos-

tor templomát kiváltságokkal látták el, ami a katolikusok nagy tömegét vonzotta oda nemcsak a városból, hanem az egész környékről. A templom főünnepé (márc. 25.) előtt négy nappal hat papot bíztak meg, akik minden odajövő gyónót meghallgathattak és feloldozhatak. Ez az akkori idők felfogása szerint nagy kegy volt a bűnbánók részére, mely valóságos tömegmozgalmat váltott ki az emberek köréből. A kolostor e kiváltságot VIII. Bonifác pápától 1400. nov. 23-án kapta. Már előzőleg a templomlátogatás egyenértékűvé tétetett azzal, mintha valaki az Assisi mellett lévő Porciunkula templomot látogatta volna meg.

A kolostor 1444-ben gazdát cserélt. A konventuálisok a legkevésbé tartották meg a szabályokat. Hunyadi János inkább szerette és pártolta a szigorubb irányzatú ferenceseket és fegyelemlazulás ürügye alatt a pápai követ Caesarini Julián ezt a medgyesivel elvette a konventuálisoktól és az obszervánsoknak adta. Az elvétel erőszakos volt s a konventuálisok nehezen nyugodtak bele.

Az obszervánsok a kolostort felvirágoztatták. Pártfogókban hiány nem volt s ezt annál könnyebben teheték. 1460. táján hatalmas csúcsives templomot építettek, melynek messzeföldön nem volt párja. Nagy Szabó Ferenc 1610-ben így írja le a templomot: „Az pedig oly szép szentegyház volt, hogy valóban ékes templom vala: igen szép ablakai, hogy annak mása egyik városban és Erdélyben sincsen, sem léssen, sem volt. Orgona nagy és jó vala benne; annak oly szép és ékesen csinált háza és helye van a templomban, hogy annak is nincsen mása Erdélyben egyik kolostoros városban is, sem pedig Fejérvárott, sem pedig másutt. Igen szép csinálmány vala. Harangok választott jók. Óra nagy és jó vala.”²

A kolostor virágzó állapotára jellemző, hogy az 1525. elején kelt összeírás szerint 13 felszentelt pap, 1 növendék és 10 segítőtesvér volt itt, kik igehirdetéssel és gyónatással foglalkoztak, kisegítvén a szomszéd községek plébánosait.³ Az 1535-ben szervezett és két évre tartó keleti őrségnek ez volt a központja.

A katolikus egyházra és a székely népre nagy veszteség, hogy a János Zsigmond pártjára kelt nemesek koronkai Mihályfi Tamás és székelyfalvi Polyák Boldizsár és társai iszonyú kegyetlenséggel a kolostorra támadtak, a ferenceseket a városból kikergették és helyettük Káli Balázs lutheránus igehirdetőt ültették be. A kolostor nagyságát bizonyítja, hogy 1602-ben várrá alakították át, később pedig lerombolták.

Irodalmi hagyatékként Hunyadi Kelemen atya által 1522-ben lemásolt zsolosmáskönyv. A Teleki könyvtárban a Teleki kódex, melyet a ferencrendiek a marosvásárhelyi apácák részére állítottak össze. A kódexben negyedik másoló Szentgyörgyi Ferenc, aki 1532-ben fejezhette be a munkát.

A kolostor mellett (1503.) szegény özvegyek (begina apácák) éltek a ferencesek felügyelete alatt.⁴

Veres Lajos ferences történetíró Tementi faluról emlékezik meg, hogy Vásárhely közelében a Nyárad mentén a ferenceseknek külön házuk lett volna, melyet a Bethlen grófok 1753-ban lakóházzá alakítottak át.⁵

A pókafalvi páloskolostort a törökök 1438-ban annyira feldúlták, hogy az elmenekült pálosok többé nem akartak visszatérni s az erdélyi alvajda Vizaknay Miklós a konventuálisoknak akarja adni, de ebbe V. Miklós pápa 1448-ban nem egyezik bele s ekkor az alvajda felajánlotta, hogy ettől keletre Kismihályfalván fog új kolostort és templomot építeni, de nem lett belőle semmi.

A Ferencrend harmadik ága, mellyel a mohácsi vész előtti korban részletesebben akarok foglalkozni, a szabályokat szigorubbán megtartóké (observantes), vagy a mai fogalmak szerint, a ferenceseké. E korban és később is a legnagyobb hatást gyakorol-

tak a Székelyföldre. A rendtagokat a magyar és szász nemzet fiai közül szedte s mivel a két nép érintkezési határvonalokon helyezkedtek el a nagyobb kolostorok, másképp nem is tehettek.

A ferencesek obszerváns irányzata Bosznia felől közelítette meg Magyarországot és Erdélyt. Boszniában Nagy Lajos magyar király védelme alatt állottak s ugyanazon okok készítették a királyt, hogy Erdélynek északi és keleti részét ferencrendiekkel erősítse meg, mert kifejezett célja volt az orthodox vallás terjedésének visszaszorítása és a későbbi királyoknál az ebből eredő és felburjánzott vallási szekták kiirtása. Kusalyon (Szilágy m.) a Jaka család birtokán volt sok román jobbágy.

Cseri, Karánsebes, Jenő vidékéről telepítette a Losonczy család a régeni uradalmának egyik kis falujába Felfaluba 1427-ben a ferencrendieket. A bosnyák helynök nem tudott azonnal testvéreket küldeni s csak V. Márton pápa közbelépésére érkeztek meg (1431.) Felfaluba. Az alapítón kívül a könnyebb megélhetéshez Toldagi András is hozzájárult 1471-ben, mert arról gondoskodott, hogy a marosvásárhelyi halastótól ők is kapjanak halat. Bár szükség volt itt a kolostorra, de azért kevesen lehettek, mert házuknak nem volt kolostori rangja. 1535-ben készült összesítés szerint van 7 misés pap, kik közül Adonyi Albert beteg, 4 növendék és 10 felszenteletlen testvér.

A felfalusi kolostor 1538—40. között összeomlott. Kendy Ferenc és Bethlen Farkas kérték a közgyűléseket, hogy küldjék vissza a testvéreket, de a lutheránus vallás terjedése megakadályozta.⁶

Husz János prágai egyetemi tanár tanítása a pápai tekintélyről, a házasságról és a szentáldozásról a magyarok között is elterjedt. Magyarország déli részéről Kamanóc városából két ferences vezetésével a husszita tanításokhoz szitók Maskiai Jakab hitvizsgáló biztos elől Moldovába menekültek 1439. aug. 10-én.

Moldovában letelepedve, Tamás és Bálint ferencesek Tatros városában⁷ lefordították a Szentírás egyes részleteit és belopózkodtak a Székelyföldre is, hogy tanítasaiknak követőket szerezzenek. Ez volt a Szentírásnak első magyar fordítása, mely a mármarosai románok szláv nyelvére volt hatással.

Ez bántotta a ferencrendieket, akikre a pápák és királyok rábízta e vidékeken a husszita eretnység letörését és Magyar Lászlót Krakkó felől útnak indítják Moldovába. Útja sikertelen volt.

IV. Jenő pápa a Szkitiában, Moldovában és a két székely székben működő ferencrendieket nagy (majdnem püspöki) lelkihatalommal ruházta föl, akik nemcsak a megtévelyedettekkel szemben léptek föl kellő szigorral, hanem az egyházas élet belső bajának orvoslását is folytonosan sürgették. Ezzel maguknak sok ellenséget szereztek.⁸ E kor vallási, politikai élete nagyon mozgalmas volt és a ferencesek vezetőszerpet játszanak. Missziós körútjaikban az egész Székelyföldet behálózák, mert az Egyház a fegyelemben meglazult világi papság mellett őket tüntette ki bizalmával.

Az utas a Segesvár—Héjjasfalvi útvonalon Fehéregyházán keresztül haladva, a falu közepén balról egy felbontott nemesi kuria maradványaival találkozik, melynek északkeleti sarkában közvetlen az út mellett egy templom van, szentélyével kelet felé néz. E templom ablakainak gótikus kidolgozása elárulja, hogy a középkornak itt felejtett maradványával van dolgunk, mely 1870-ben még állott. A szentély hat öl hosszú, 3 öl és 9 hüvelyk széles volt.

E templomokat a ferencrendiek kezdték építeni II. Rákóczi György erdélyi fejedelemsege idején a Haller család birtokán. A Haller család a fehéregyházi uradalmat 1553-ban szerezte meg a királytól, azelőtt a küüllőmegyei Nádasi családé volt s ennek egyik tagja hívta birtokára 1448. előtt a ferencrendieket.⁹

A fehéregyházi barátokat szerették a magyarok és szászok. A szászok 1507-ben 6 forint alamizsnát adnak s Barlabásy Lénárt erdélyi alvajda, ki több ferences kolostornak tett adományt, 1525-ben 25 forintot hagyott végrendeletében. 1535-ben tizenkilenc szerzetes lakott itt.

A fehéregyházi kolostornak egyik tagja Segesvári Fábján fia, Péter, Widvári István erdélyi őr megbízásából a híres Busti Bernardinnak Máriáról szóló könyvét Moldovabányáról (Baia) hozta e kolostorba 1506-ban.¹⁰ Azt hiszem a domokosrendiek révén jutott hozzá.

A székelyföldi ferencesek összeköttetést tartottak fenn moldovai tesvéreikkel, kik a kivándorolt székelységet követték a hontalanságba.

Csíksomlyó.

A moldovai és a székelyföldi ferencesek között az összekötő kolostor a *csíksomlyói* volt. A csíksomlyói kolostor eredetét a XIV. század végére, a XV. század elejére tehetjük. Ezelőtt két évvel került napvilágra a földszint keleti folyosóján egy befalazott portalé, mely a XV. század építészetére emlékeztet. Mindenesetre korábbi, ahogy azt Karácsonyi János állítja, ki 1441-re teszi. 1400. okt. 29-én kelt oklevélben Billith néven szerepel. IV. Jenő pápa 1444. feb. 2-án kelt levelében két évre terjedőleg teljes bűcsút adományoz mindazoknak, kik a boldogságos Szűz teplotjának *újraépítéséhez* hozzájárulnak s Urnap első vecsernyéjétől a második vecsernyéig a templomot meglátogatják.¹¹ A csúcsives templom 1448-ban kész volt. A nyugati falán a feszületet vakolatba vésték. A kereszt mellett állott a Szent Szűz, Szent János és Szent Ferenc. A templomnak nyolc oltára volt s híres Mária szobor, karján a kis Jézussal, melyet külön Mária oltáron állítottak fel. Oltára volt Szent Ferencnek, Szent Antalnak és az az

oltár, mit a begina apácák gondoztak. Az 1624. aug. 21—24-én történt összeírás szerint Losteinernél Cronologia mon. Csikiensis.

A ferencendi kolostorok a mohácsi vész előtt nem voltak összekötve plebánia vezetéssel, mint azt ma több helyen megtaláljuk. A szerzetesek az önmaguk visszavonult életén kívül igehirdetéssel foglalkoztak. Ha az erdélyi Őrségnek elegendő számú embere volt, akkor Csiksomlyóra több embert rendeltek, akiket a székelyek igehirdetőjének neveztek s akiknek feladata volt az egész Székelyföld bejárása és a moldovai magyarok meglátogatása. Mintha a reformáció előtt ezen szerepkörükből veszítettek volna, mert míg Kolozsváron 34-en, Marosvásárhelyen 24-en voltak, addig az 1535. összeírás szerint Csiksomlyón csak 14 rendtagot találunk. Ennek magyarázata talán az, hogy a bákói kolostorban elegendő számú szerzetes volt, akik fölöslegessé tették, hogy a csiksomlyóiak gyakrabban megforduljanak a Kárpátok keleti oldalán. Erre az elegendő számra hivatkoztak az 1510-ben X. Leo pápához tett felterjesztésükben, aki május 20-án visszavonta a milkói püspök azon jogát, hogy a moldovaiak pásztorálásába beleszólhasson és teljesen a bákói kolostorfőnök fennhatósága alá utalta.

Kapisztrán János terve, a kilyénfalvi (Háromszék m.) kolostoralapítás nem sikerült. A király biztatta 1453. márc. 6-án Kapisztrán szent Jánost, hogy küldje oda Turi László és Székely Mihály hithirdetőket, akiknek segítsége mellett az építkezés gyorsan folyhat.¹²

Szerencsésebb kimenetelű volt ennél a bákói kolostor alapítása, mely csakhamar követte a csiksomlyói letelepedést. A Losonczy család érdeme e fontos megtelepülés.

A moldovai magyar telepek eredeti, a magyarság vándorlásából maradtak-e, ez még nincs teljesen tisztázva, de az bizonyos, hogy Jó Sándor fejedelem szerette és becsülte a magyarság szorgalmát és sok székelyt csalogatott a Szeret és Prut börtérme vidékeire. Az áttelepült székelyek sorsa jól mehetett, mert azután mint a méhrajok lepték el Moldovát valahányszor a Székelyföldet ellenség dulta, vagy pestis pusztította. A kamanóci elszökött magyarság híréből ismerte moldovai testvéreit s azért szálltak ide a szabad és kiváltságos népek közé.

A bákói ferences kolostor alapítása 1412—1414. között történhetett Losonczy Margit, Jó Sándor feleségének kívánságára.¹³ A megélhetésről az alapítónő gondoskodott. A templomot Szent Antal tiszteletére emelték.¹⁴ Az itt tartózkodó szerzetesekre, akik kizárólag magyarok voltak és a székelyek közül kerültek ki, sok szenvedés és sanyarúság várt.¹⁵ Számuk hullámmozott. 1535-ben tizenketten voltak, 1545-ben ötön, 1572-ben két miséspap és egy felszenteletlen testvér lakott a kolostorban. A husszitizmus annyira megmértelyezte a moldovaiakat, hogy Szatmári Mátyás quardián még 1568—74. között is megtérítésükön fáradozik. A kolostor 1574-ben elégett s a testvérek kénytelenek voltak visszavonulni Csiksomlyóra. Ez végzetessé vált a kolostorra.

Arsengo (Assengi) jeromos lengyel minciita 1580-ban Szász Jankó vajdától megkapja a romokban heverő kolostort, de a csiksomlyói kolostorban jelentkező lengyel ferences Lubieneczki Valérián 1594. aug. 29-én azt a parancsot kapta a provinciálistól, hogy menjen a fejedelemhez és szerezze vissza a kolostort. A körülmények kedveztek, mert 1597-ben Querini Bemerdin argesi püspök, ki szintén szigorúbb ferencendi volt, XIV. Gergely parancsából letelepedett a kolostorba, aki a megjelenő csiksomlyói testvéreket Várad János igehirdetőt és Angyalosi Lajos gyónatatót szívesen fogadta és a kolostort nekik átadta. Lubieneczkit 1611-ben a pápa püspökké nevezte ki, ő betelepedett a kolostorba és végleg lefoglalta. Kecskeméti Amburus már Moldovabányán halt meg 1618-ban.

A csiksomlyói kegyeszobor.

Az erdélyi ferences kolostorok fejlődésébe beleszólt a reformáció. Erdély hamarabb lett a vallási összecsapások színtere, mint az anyaország s a Luther tanításai először a szászokat ragadja le az Egyház testéről s lassankint a kolostorok kiürülnek, vagy a bizonytalanság hajóján eveznek, elnéptelenednek. A ferencesek közül többen pártoltak át az újított vallások követői közé, de csak az erőszak fosztotta meg a rendet házaitól. Az erdélyi ferencesek két évszámot jegyeztek föl vörös

vonallal történetükbe: az 1556-ot, melyben több kolostoron erőszakot követtek el és 1588-at, melyben kimondják, hogy Erdélyben pópás papnak tartózkodnia nem szabad.

Az 1542—1579. közötti eltelt idő a vallási eszmék forrongásának kora, melynek tipikus alakjai János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferenc hitújító, kikben tagadhatatlan erővel érvényesül a század bizonytalanságának tapogatódzása, nyugtalansága. Dávid katolikus papnak indul, majd lutheránus főlelkész (1556), kálvinista főlelkész (1563) és az unitárius egyház főlelkésze (1568) lesz.

A XVI. század kísérő árnya a nyugtalanság, melyben a némi önállósággal rendelkező emberek a lelkiélet újabb formáit keresik. Az emberek vére ettől a szellemtől itatódik át s lelkük csak addig ragaszkodik a meglévő formákhoz, addig szegődik meggyőződésük egy vallási tanhoz, míg újabbal nem találkozik.

Székelyudvarhely.

A székelyföldi kolostorok közül a hitújításkor csak azok esnek el, melyeket szászok és székelyek közösen laktak. A szászok mindnyájan átpártoltak Lutherhez, papjaikat is magukkal vonták. Így Marosvásárhely, Fehéregyháza meginognak. Ellenben Csiksomlyó és Bakó tartották magukat s hiába hozták meg 1588-ban az ismert tiltó rendeletet, melynek éle elsősorban a jezsuiták ellen irányult s ezért a ferencesek nem is vettek tudomást Csiksomlyón. A többiekre nem vonatkozott, mert már nem voltak.

A katolikus székelyek életében Csiksomlyó ezután kezd jelentőségében nyerni és központiséga kifejlődni. Ha nincsenek a ferencrendiek Csiksomlyón, a politikailag elnyomott székely nép teljesen elszakad a katolikus hittől és reformátussá, majd unitáriussá lesz.

A csiksomlyói ferencrendieknek a csiki és gyergyói medencén kívül két irányban kellett működést kifejteniök: a Tatros völgyében és a Nagykükküllő felső folyásában Udvarhelyszéker. A székelyudvarhelyi központban a katolikusok a kálvinistákkal szemben mindig megtartották számbeli fölényüket s ha állandóan nem tartózkodhatott egy ferences közöttük, akkor Csiksomlyóról jött át. 1586-ban csak két atya volt kirendelve s ezek közül is az egyik mindig útban volt. Báthory Zsigmond fejedelem 1589. dec. 12-én kért Kolozsmonostorról két-három atyát a rendtartományfőnöktől, de többet nem kapott.

Általában véve a nyomasztó helyzet Báthory Zsigmond alatt valamivel enyhült. Szelevényi Pál provinciális Magyarországról Moldován keresztül meglátogatja a kolostort. Az erdélyi katolikus püspök székhelyéül Csiksomlyót szemelik ki. A fejedelem a megélhetéséről is gondoskodott, Báthory Endre pedig az egész fejedelemség területére koldulási engedélyt adott és összes kiváltságaiban megerősítette.¹⁶ Báthory Zsigmond ingadozó politikája válságba sodorta a kolostort. Székely Mózes katonái 1603-ban rárontottak a kolostorra, feltörték a templom és kolostor ajtait, elrabolták a templom kincseit és a kolostor butorait s még egy napi ételmet sem hagytak a kolostorban.

A következő évben a csiksomlyóiak már arra gondoltak, hogy visszaszerzik az udvarhelyi és marosvásárhelyi kolostorokat. Az udvarhelyit visszakapták és Lubieneczki őr Korniss Boldizsár pártfogása alatt vissza is vette, de nem maradhattak ott.

A protestáns fejedelmek a kolostor jogait tiszteletben tartották, védtek, javait megkímélték, gyarapították s ha az elnéptelenedés veszélye nem fenyegeti, fejlődhetnek volna, mert életrevaló emberek állottak a kolostor élén, mint, Váradi Gáspár, aki húsz évig volt kolostorfőnök és közvetített 1608. karácsony ünnepén a csiki papok és a ferences apostoli helynök csikmadéfalvi Szentandrassy István közötti egyezségben. Váradi Gáspár halála után a kolostor javainak kezelésével a provinciális Petki István lófőszékelyt bízta meg, amíg Csiksomlyói Miklós, Csikszeredai Márton Parádi János volt provinciálissal vissza nem kerültek 1626. július 30-án. Nyolc tagja volt a kolostornak, amelynek számbeli fejlődését többé semmi se akadályozta meg és visszaállították azt az iskolát is, melyben azelőtt ötven évvel Szentandrassy tanult,

A csiksomlyói kolostor szerencsésen átélte a kritikus napokat és a székelyföldi ferencesek számának szaporodásával a munkakör bővült és a házak is gyarapodni kezdték.

A Bethlen Gábor fejedelem halála után 1629-ben rövid ideig felesége, Brandenburgi Katalin vette át Erdély vezetését. Brandenburgi Katalinról tudták az erdélyi katolikus főurak, Kovácsoczy István, Tholdalaghy Mihály, Bálintith Kristóf, Haller és mások, hogy csak színleg köti magát Kálvin vallásához s azért felhasználták az alkalmat, papokat kértek a magyarországi rendfőnöktől és a bosnyákok provinciálisától. Boszniából jött néhány pap, kik a főurak birtokain helyezkedtek el, mivel a nyelvet nem értették, azért csak miséztek. Élet ezeknél akkor kezdődött, mikor Domokos Kázmér szovátai eredetű testvér szülői látogatás céljából Magyarországból hazajött és a bosnyák atyák maguknál tartották, hogy közvetítsen a néppel.

A Szentszék engedélyével a nyárádköszvényesi plebánián telepedtek le és 1635-ben Köszvényes közelében, *Mikházán* telket vásároltak és kezdték lerakni a maig is fennálló kolostor alapjait.

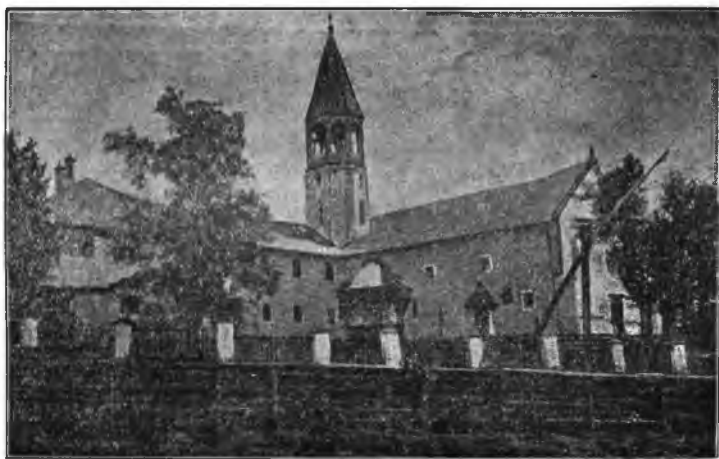
Az itt tartózkodásra Rómától engedélyt kértek s a bosnyák misszió vezetőjét, Szalainai Istvánt, 1636. okt. 2-án kinevezte a Szentszék az erdélyi missziók főnökének.

Pázmány Péter bibornok 1629. okt. 4-re zsinatra hívta egybe papjait, hogy az egyházi állapotokat megvizsgálják és az egyházi törvényeket, hittételek gyakorlatba vitelét megbeszéljék. A nagyszombati zsinati határozatok Erdélybe is eljutottak. A magyarországi ferencesek nem voltak megelégedve az erdélyi állapotokkal, a csiksomlyóiak szerzetesei fegyelmével, mert ők nem akartak tudomást venni a szigorúbb rendtartásról, mely 1629. júniusától lett volna kötelező. Sőt a magyarországi elégületlenek is Erdélyben kerestek menedéket. Mivel Jesi Fulgencet négy társával nem fogadták szívesen, ezek kénytelenek voltak Somlyót elhagyni és Gyergyóban telepedni le.

Az erdélyiek elégtelensége és a bosnyák misszió önállóságra törekvése találkozott. Szalainai István rávette Somlyói Miklós csiksomlyói gvárdiánt, hogy szakadjon el a magyarországi Szalvatoriánus rendtartománytól és közösen kérjék meg Rómát, hogy állítsa fel az erdélyi Önálló Őrséget, melyet székelyföldi Őrségnek is nevezhetünk, mert a tervezet szerint a csiksomlyói anyakolostor mellett az Őrséghez tartoztak volna: Mikháza, Fehéregyháza és Nyujtod.

I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek tetszett ez az új alakulat, mert örvendett, hogy szakadozni látta azon szálakat, melyek az erdélyi katolikusokat Magyarországhoz fűzik.

VIII. Orbán pápa 1640. február 3-án megadta az engedélyt az Őrség megalakítására és első őréül Szalainait nevezte ki. Domokos Kázmér örömmel hozta haza a pápai bullát. Az önállósulás sok külső és belső nehézséggel járt.

Mikháza.

A magyarok és bosnyákok között viták merültek fel a fegyelem megtartásában és a bosnyák testvérek nagyon támadóan léptek fel a magyarokkal szemben. A belső súrlódások lecsillapításába beleszóltak a katolikus főurak, mint Status, kik a magyarok mellett foglaltak állást; a fejedelem, az országgyűlés és Róma. A vita a magyarok javára dőlt el és Barberini bibornok, a római hitterjesztési kongregáció elnöke 1667. szept. 5-én megtiltja az Őrségnek, hogy kebelébe több bosnyák rendtagot felvegyen.

A külső bajok onnan keletkeztek, hogy bár egyenjogú vallásnak ismerték el a katolikusokat a kálvinista és unitárius vallással, de katolikusoknak püspöke (1556, 1558, 1611.) nem lehetett. A katolikus főurak ezt sérelmesnek találták magukra nézve és 1649-ben püspököt kértek a fejedelemtől és a rendektől. A fejedelem püspököt nem adott a katolikusoknak, de elismerte Szalainai Istvánt püspökhelynöknek, mely kinevezést Róma 1642-ben küldötte neki és világi részről felruházta mindazon jogokkal, melyek a püspököt megilletik, kivéve a Háromszéken lakó és ágyasságban élő katolikus papokat. A katolikus főurak hiába kérték a fejedelmet, hogy adjon

a vikáriusnak fölöttük is teljes joghatóságot, mert neki 1647. ápr. 20-án kiadott levelében megtiltotta, hogy a javadalmuktól megfossa.¹⁷

Szalinai és ferences társai erélyes kézzel láttak hozzá a fegyelmezéshez és az erdélyi katolikus egyházi állapotok javításához. Elhagyatott helyekre világi embereket

A mikházi kapu.

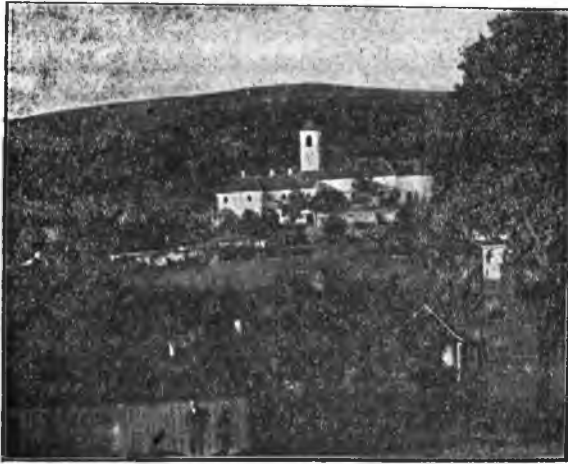
küldött némi egyházi előképzéssel, zsinatokat tartottak, rendszabályokat hoztak. Szalinai nem egyszer élt a brachium jogával, ami miatt a székelyföldi világi papság felzúdult.

E korban a Székelyföld lelkivezetése, irányítása a ferencesek kezében volt. S ugyanazon korban soha sem volt a ferenceseknek annyi vezető alakja, mint a XVII. században. Iskolákat, új egyházközségeket állított fel és az állapotokról jelentést tett.

Más irányban is elváltak foglalva. Az Őrség felállításának tervezetében két nem létező kolostornak beállítása szerepelt: a fehéregyházi és a nyujtódi.

A Haller család és a ferencesek 1639-ben azt tervezték, hogy amint kellő számmal lesznek, a fehéregyházi kolostort visszállítják. 1643. okt. 13-án Haller István a Fehéregyház klostrom ruináját a ferenceseknek ajándékozza és megígéri, hogy az egyház szentélyét helyreállítja és jószágából 12 barát élelméről gondoskodik. A ferencesek Gyulafehérváron meg is jelentek. 1644-ben Szalainai itt új tagokat vesz fel a rendbe: Jegenyei Ferenc volt gyulafehérvári tanulót, ki később igen fontos hivatást töltött be a rendben és Martonosi Mártont.

Az új település nem tartott sokáig. A harmincéves háború Erdélyben a linci békében (1647.) a protestántizmus győzelmével végződött; a fejedelem kérdőre vonta

Szárhegy.

Haller Istvánt, hogyan engedte ezt meg, hisz a törvényekben csak két kolostor van engedélyezve? A ferencrendiek jogaik fentartásával jónak látták a kolostorból 1648-ban kivonulni. Domokos Kázmér 1649. május 17-én megjelent a kolozsmonostori hiteleshely előtt s kijelenti, hogy bár a szerény tehetségükből fölépített fehéregyházi kolostorból a csiksomlyóiba mentek át, fentartják azon jogukat, hogyha alkalmuk lesz, visszatérhessenek. Fehéregyházán a rendnek licenciátus (papokat helyettesítő világiak) képzőiskolájuk volt.

Fehéregyházáról ki kellett vonulni és a nyujtódi alapítás sem sikerült 1640—1643. között, mert amint a protestánsok észrevették, azonnal felszóltak a fejedelemnél.

A katolikus vallás szabadsága mennyire korlátozva volt a Székelyföldön, láthatjuk azt egy harmadik kísérletből is.

Mikor Jesi Fulgeur és társinak menekülni kellett Csiksomlyóról, akkor Oszlányi Andrással és Kolozsvári Bertalannal Lázár István birtokán Szárhegyen egy kis kápolnát kezdték építeni. Lázár István 1665-ben kelt levelében nem mondja meg miért, talán a fejedelem neheztelését nem akarta kihívni, csak bizonyos okokra hivatkozva

„az atyák eltávoztak innen és távortartották magukat.“ Bizonyosan nem jószántukból tették, mert a ferencesek ragaszkodtak később is hozzá és 1664-ben már visszakérték a kápolnát és birtokrészt.

A gyergyó uton Szárhegy fölött a hegyoldalban a fiatal fenyves alatt egy kastélyszerű épület fekszik: ez a *ferences kolostor*, melynek alapító levelét ifj. Lázár István csikszeri főkapitány 1665. jan. 5-én állította ki. Taploczai Görög István azonnal elfoglalta, s a fejedelem érdeklődésére, mit csinálnak a szerzetesek Szárhegyen, Lázár István azzal nyugtatta meg Apaffi fejedelmet, hogy az ott lakó szerzetes az ő udvari papja s többiek nem állandók.

A kolostor körül öt kápolna volt, idetartozott a Szármányhegyen lévő is, mely ma is fenáll, s ezek legnagyobbikát kolostortemplomnak alakította át a tevékeny Kájoni János, ki 1669—1674-ig volt a kolostornak főnöke. Kájoni a kolostor ujjaépítését nem fejezhette be. Vásárhelyi Bernárdin a Nagyboldogasszony tiszteletére templommá alakított kápolna mellé sekrestyét épített és folyósó által összekötötte a kolostorral. A kolostor kétszer égett le 1709. és 1874-ben és 1707-ben Akton katonái kirabolták.

Az erdélyi ferencesek életében a kolostornak többszörös jelentősége van. A tatárdulások (1694), a Rákóczi-forradalom idején a csiki és mikházi szerzetesek mindig idemenekültek. Kájoni János itt írta orgona és énekes könyveit, melyek ma a csiksomlyói kolostor tulajdonai.

A kolostor jötevői közül a Lázár családon kívül Boros Tamás, Bálintit család érdemelnek említést.

A kolostor mellett kétféle iskola volt. Az egyikben a rend növendékeit tanították, a másikban elemi iskolai oktatást végeztek. Ma egyik sincs meg. A kolostor főnöke a gyergyói plébánosoknak áll kisegítésére.

Amíg belső szervezkedési bajokkal voltak elfoglalva az atyák, addig sem szünetelt az alkotó munka, mely a lelkipásztorkodáson kívül kolostorépítésekben jelentkezett.

A bosnyák szerzeteseknek Tholdaghy Mihály és neje Mihálcz Erzsébet vásároltak telket Márkodi Gergelytől Mikházán s az építéshez Ferenczi György püspökhelynök járul hozzá. A kolostor először vesszőből volt fonva, de a templomot és tornyot Szent István tiszteletére kőből építették. A megnagyobbított tornyot Szentmihályi Gáspár készítette el és látta el olyan órával, hogy a szerzeteseknek a folyosón is mutatta az időt.

A belső küzdelem a bosnyákok vereségével végződött s 1666-ban mikházi kolostorfőnöknek Kájoni Jánost küldötték. Kájoni János e kornak legnagyobb embere, kihez hasonlót az erdélyi ferencesek történetének következő két századában is hiába keresünk. Írásából megállapítva valószínű 1630-ban született és 1648-ban vette fel a rend ruháját Csiksomlyón, ahová őt családi kötelékek is vonzották, mert Judit nővére csikszeredai Rácz Istvánnak volt felesége. Tanulmányait Csiksomlyón és Nagyszombaton végezte s épen a küzdelem hevében került vissza Csiksomlyóra Domokos Kázmér mellé, aki 1677-ben őt terjesztette fel Rómába az erdélyi apostoli helynökségre, és Róma cum successionis 1677. jún. 13-án kinevezte.

Kajoninak a rend történetében korszakalkotó művei vannak zeneirodalom, igehirdetés, építészet és a nyomtatás terén.

A *mikházi kolostor* gyönyörű szép helyen fekszik a falu fölött egy dombon. Az idegenre kastély benyomását teszi. A déli részét Kájoni építette kőből 1667-ben, melyet az ajtó szemöldökében elhelyezett évszám bizonyít. Kájoni 1669-ben Szárhegyre került s megkezdett munkáját folytatták Dóczi Imre, Legényei Ferenc és Hozó Pé-

ter (1669—1678). Kő volt elég, mert Mikháza és Deményháza között elterülő lapályok a rómaiak idejében táborhely volt és ezt használták föl az építkezésekre. Kajoni mint az őrség feje lengyel kőművesekkel 1676-ban a szentélyt építette újra, a kolostort vakoltatta le. Ez tovább tartott egy századnál, mert 1800-ban ujitották meg, de a Peres-patak felől lévő részt csak a kilencvenes években vakoltatták le.

A templom fala tele van aggatva cimerekkel és kriptájában igen sok marosszéki nemes porladó csontjai pihennek. Ez azt bizonyítja, hogy a ferenceseket a templom és kolostor építésében sok nemes szívű ember segítette, kiknek neveit föl se lehet sorolni (Haller, Petki, Felvinczy, Kálnoki, Korvin, Béli, Bánfffi, Torma, Halmágyi stb. családok.)

Kolostorunk ezen órázát 1912. májusában a ciklon szél megrongálta. A gazdasági udvar felől lévő rész új. P. László Polikárp építette 1901—1903. között az ujoncnövendékek kényelmes elhelyezésére.

A rendnek Mikházán háromféle nevelőintézete volt. Az ujonc növendékeket keves megszakításokkal a kolostor alapításától 1927-ig itt képezték ki. A XVII. sz. közepén elemi iskolát állítottak fel, melyet a grammatika osztályokkal egészítettek ki és a vidéki nemes ifjak részére internátussal kötötték össze, melynek fentartásához a Szék is hozzájárult. 1785-ben megszűnt, 1796. újból megnyílt.

A kolostor adományokkal el volt látva. Tették ezt hálából a katolikus főurak, mert az atyák udvaraikban istentiszteletet végeztek. Az adományok közül a legérdekesebb a székely családok adományozása, akiket a szerzetesek nem jobbágyoknak, hanem testvéreknek (confrater) tekintettek. A kolostori szolgálatok mentesítette őket minden más közmunka és katonáskodás alól is.

A nemzeti katasztrófákat a kolostorok is mindig megérezték. 1690-ben Thököly katonái kirabolták s a szerzetesek attól tartván, hogy újból visszatérnek, Szárhegyre menekültek. A Rákóczi forradalomkor 1704. márc. 10-én a katonák meglátogatták, de később Rákóczi vezérei oltalomlevelet adnak és Rabutintól is szereztek hasonlókat.

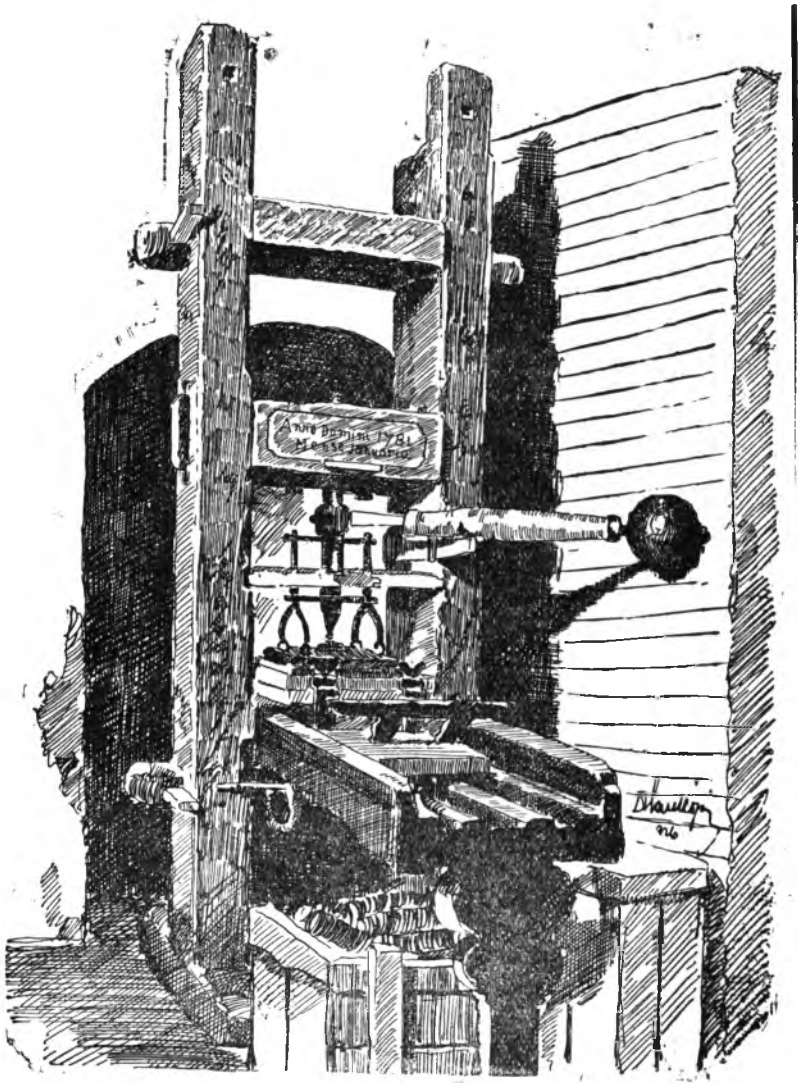
A kolostorok közül a legtöbb csapás a csiksomlyóit érte. Helyzeténél fogva a török tatárhordák utvonalaiba esett s a csiki nép nemcsak a Szűz Mária segítségében, hanem a kolostor várszerű falaiban is bízott.

A kolostort legnagyobb csapás 1661-ben érte. II. Rákóczi György letétele után fejedelem választásra került a sor és a székelyek Kemény János pártján állottak. Hiába figyelmeztette a fejedelemmé lett Apaffi: „ne kapdossanak az árnyékhoz, gyülekezzenek zászlaja alá s siessenek a felhúzott fegyvert a hazáról elfordítani.“ Ali basa a székelyeket is felszólítja, térjenek Apaffi hűségére, de a gyergyóiakat Lázár István, a csikiakat Petki István, a háromszékieteket pedig Béli Pál Kemény pártján tartotta. Ali a fegyverekre bízta a székelyek megpuhítását s radnóti táborából a Székelyföld felé indult. Udvarhely felől támadta meg Csikot. Okt. 21-én fölgyújtotta a kolostort, melyeknek teteje elégett, belseje megrongálódott. A tatárok négy testvért megöltek, ötöt fogságba vittek.

Somlyói Miklós és Domokos Kázmér csak nagy áldozatok árán hozták azelőtt rendbe a kolostort, melyben anyagilag nagy segítségükre volt Ferenczi György püspöki helytartó, Pálfalvi János szepesi prépost és Haller Istvánné Batkóczy Anna, aki 24 ezüst tálat ajándékozott s ezeknek árából szereztek be az orgonát, melynek első mestere Kajoni János volt.

Ezeket most mind előlről kellett kezdeni. Domokos Kázmér Magyarországon felkereste II. Rákóczi Györgynét, Báthory Zsófiát, a Csákyakat a Szepesben, Wes-

selényi Ferencné és másokat, az erdélyi katolikusokat s 1604. végére a templomot rendbehozatta. A sértetlenül maradt Mária-szobrot, melynek koronáján a kereszt XV. századi ötvös munka, a főoltáron helyezték el, melléje tették szent Katalin és szent

A csíksomlyói könyvsajtó.

Borbála szobrait, melyeket Nyerges János brassói fafaragó készített 250 forint, 8 mázsa búza, 8 mázsa árpa és a nyersanyag ellenében. Szent Antal, szent Gábor és szent Ferencnek voltak mellékoltárai. A templomszentelést nagy ünnepek között 1682. április, májusában tartották meg. A felszentelő püspök Piluzzi Vitus moldovai apostoli helynök volt.

Aki a Hargitáról ereszkedik alá a csiki medencébe, annak egyszerre feltűnik a KISSOMLYÓ tövében lévő templom és kolostor. A nagy kéttornyú templom 30 öl hosszú, 14 öl széles, 1804—1805. között nagyon lassan készült el, mert hiába adták el minden nélkülözhető ezüst és aranyeműt, anyagiakban mindig szűkösen állottak. Mielőtt a tervezethez fogtak volna, az építésnél Lengyelországban, Galiciában és Ausztriában nagy előtanulmányokat végeztek. A kolostort 1757—1779. között alakították át, melynek keleti részén volt a nyomda, melyet 1924-ben bontották le. Érdekes, hogy mikor a kolostor falainak javításához fogtak, elterjedt a hír, hogy Moldova felől jönnek a tatárok, a környék lakossága a kolostorba szaladt és az építőanyagból védőfalakat készítettek s így az építkezés 1770-ben folytatódott.

A Székelyföldnek egyetlen katolikus nyomdája volt a csiki kolostor könyvsajtója, melyet Kájoni János nagy nehézségek között állított fel, hogy a kántorok részére kinyomassa énekgyűjteményét (1676.), melynek *Cantionale catholicum* címet adott. Fontos volt ez énekgyűjtemény, mert utánna még kétszer egészítették ki (1719, 1804). S ezáltal lettek a székelyföldi ferencesek az erdélyi katolikus egyházi zene úttörői, megalapítói és fejlesztői. Kájoni nyomokon jártak Simon Jucundián († 1894.) és Tima Dénes (1911), kiknek szerzeményeit minden templomban énekelik.

A könyvsajtón nemcsak énekes könyveket nyomtak ki, hanem tankönyveket is a somlyói, szárhegyi, mikházi és esztelneki iskolák részére. Magyarországról tankönyveket behozni nem lehetett s több katolikus nyomda nem volt Erdélyben. 1781-ben átjavított alakja a kolozsvári rendházban van. Kétszáz esztendeig teljesített szolgálatot, míg az osztrák kormány 1852-ben zár alá nem helyezte. Azután csakvergődött, míg működését véglegesen be nem szüntették.

A somlyói központi intézmények közül első helyen kellett volna említenem az iskolákat, melyek a ferencrendiek alkotása. Elemi és közép s 1858-tól tanító- és kántorképző.

Az elemi iskola eredete bizonytalan s idővel fejlődött ki belőle a középiskolai oktatás, melynek köszönheti a csiki székelység az intelligencia képzését.

A XVII. században az iskolában tanítanak grammatikát, syntaxist és poézist. Mikor elegendő emberük nincs, akkor a felügyeletet tartják fenn maguknak. 1669. április 10-én az iskola két tanerős volt. A tanulók létszáma 1690-ben 171. 1694-ben a tatár beérés megakadályozásában nagy része volt a tanulóifjúságnak. A retorikai osztályt 1710-ben állították be s a csikszéki tisztikar segítségével a szegény tanulók részére szemináriumot létesítenek. Lukács Mihály csikkozsmási plebános vagyona örökösévé 1725. nov. 21-én a szemináriumot teszi.

Az emeletes faiskola helyett 1780-ban Henter Ádám főkirálybírósa idejében Csik-, Gyergyó- és Kászonszék közösen emelték a kőépületet az atyák részére, melybe a katonák is bejártak nyelvtanulásra. A növendékeket ez évben annyira besorozták katonáknak, hogy 400-ból alig maradt 80, 1781-ben pedig 31.

II. József 1785-ben elárverezteti az iskola ingó és ingatlan javait. Lefoglalja a színházi felszerelést, mert az iskola mellé 1735-ben a Mária Társulat költségén színháztermet építettek és kiegészítették. II. József halála után a zárda az elárverezett ingatlanokat visszaváltja, hogy az iskola működését semmi se akadályozza.

A szabadságharc következményeképp a ferenceseknek le kellett vegyék kezüket az iskola vezetéséről, melynek bevezetését a ház történetírója a következő módon adja elő: „Ez évben (1848) idegen intézetek növendékei jelentek meg Somlyón s lelkes szavaikban erőt, hősiességet törekedtek a gimnáziumi ifjúságba önteni. Abban a hazafias szellemet felgyújtani sikerült is, mert az ifjúság közakarattal meg-

rohanva a királyépületeken díszlő császári, királyi cimereket, a kétféjű sasos táblákat letépte, összezúzta, aminek egy hatalmas investignáció lett a vége, mely másnap¹⁸ a tett után Kovács nevű katonatiszt által kezdetett meg s kevésbe múlt, hogy egy idegen intézetből itten mulatozó nagyreményű ifjút, Veres Ádámot, brevi manu agyon nem lövetett.

Az osztrák katonasággal szokszor meggyűlt a baja a kolostornak. A székely harcosok 1706-ban a kolostor körül tartották főembereikkel a gyűlést s akkor Graver a barátokra rontott; a német katonák haláláért a barátokat tette felelőssé. A kriptákat feltörette, a kolostor menedékjogát semmibe vette és letétbe helyezett iratokat kikéthányatta. Kémül két ujoncot küldetett a kolostorba, hogy a tagok érzelmeit kikémlélje és a szakállas ágyukat, melyekkel az utóbbi tatár betörés alkalmával védekeztek, elkobozta és Brassóba szállította. A madéfalvi veszedelem előtt és után közvetített a nép és hatóság között, amiért gyanuba keveredett. A legborzasztóbb helyzetbe azonban 1848—1849-ben került. Gál Sándor, a felkelő székelyek parancsnoka ráparancsolt Veres Ignác házfőnökre, hogy kiáltványait nyomassa ki s midőn a házfőnök ezt tenni nem akarta, akkor a nyomdára kezét rátette és az igazgatását egy volt református prédikátorra, Biró Sándor kapitányra bízta, ki rajta kiáltványokat és újságokat nyomtatott, amiért a császári biztosok a következő évben a nyomdát az állam részére lefoglalták. A házfőnököt elhurcolták és halálra ítélték, amit nem hajtottak végre, hanem három évig fogságban tartották és a kolostorra elviselhetetlen terheket róttak, mert az alsó nép között az a hír volt elterjedve és a katonák előtt azt rebesgették, hogy a kolostor pénzét bivalybőrbe varrva őrzik, a kripta fülkéit drágaságokkal töltik meg, fegyvereket rejtegetnek. S a katonaság ehhez szabta kívánságait.

Haynald püspök a ferencrendiekkel alapítja a tanítóképzőt, melynek tanárai kezdetben a ferencesek kebeléből kerültek ki és Simon 25 évig volt igazgatója. A somlyói gimnázium és tanítóképző a Státus kezelésébe ment át s beköltözött Csikszeredába.

Csiksomlyó azért központi jellegét ma sem veszítette el. A kolostor fénykorát a XVII. század második felében élte, mikor falai között lakott egy ferences felszentelt püspök erdélyi apostoli helytartó, egy moldovai apostoli helynök (Taploczai István) és egy apostoli helytartó utód, amikor egymásután két rendtől útastja vissza a püspöki méltóságot és a Csiki Cantionale néven ismert Cantionale Catholicum Erdélyt meghódította s Moldovának egyetlen énekes könyve volt, melyet 1893-ig használtak is.

Az intézmények megszűnésével a kolostor kiürült s 1918-ban már csak egy felszentelt tag lakott a nagy épületben. A világháború előtt a lassú leépítés alatt állott s a múlt tiszteletreméltó intézményei közül a kolostoron kívül az egykori gimnázium helyébe beállított és a Csiki Magánjavak kezelése alatt álló árvaház adott neki jelentőséget.

Az isteni Gondviselés másképp határozott. A megyesi kolostor egy része, melyben a rend növendékei tanultak, 1918. aug. 28-án felrobbant. Ekkor a rend középfokú nevelőintézetét Csiksomlyóra helyezték át s ezzel kezdődik a következő nagy időkben a kolostor történelmi missziója. Kovács Athanas házfőnöksége alatt külsőleg a kolostor átalakul. Lakóinak fáradhatatlan buzgósága a szellemi élet kihatását eredményezték. Érezte ezt elsősorban Csik népe, mert a tört. remények közé a páterek Noé galambjának olajágát vitték.

Amit Báthory Endre bíboros fejedelem tervezett, hogy Csiksomlyón katolikus püspökséget állítsanak fel a rendházban, az ötven esztendő múlva megvalósult; a

központiség szelleme másfélszáz esztendeig önkéntelenül ajánkozott és most újra feltámadt, mert az erdélyi ferencesek tízéves missziós munkája Csiksomlyón kezdődött, onnan indultak ki az egyes községekbe és folytatódik ma.

A székelyföldi katolikusok központjává tette Csiksomlyót a katolikusok Mária tisztelete, az ú. n. pünkösdi búcsújárások. Eredetét pontosan nem határozhatjuk meg, hacsak IV. Jenő pápa az említett 1444-ben kiadott engedménye nem szolgált erre alapul. Az bizonyos, hogy a hagyomány szerint a csiki, gyergyói katolikusok innen indultak el, hogy az Udvarhely felől irányított vallási támadásokat kivédjék, melynek szerencsés sikere indította a székelyföldi katolikusokat arra, hogy ennek emlékét minden év pünkösdjén megüljék.

Érdekes megfigyei Csiksomlyót pünkösöd péntekjén, szombatján és napján. Mintha egy nagy népvándorlás táborai kerekedtek volna fel. A vallásos buzgóság megnyilvánulása épen megható. A székely nép minden évben programmal távozik Csiksomlyóról.

A rend nevelőintézetének áthelyezésével jó erőik kerültek a kolostor pap tagjai közé, akik nemcsak a szó erejével rendelkeztek, hanem a nép nyelvén frni is tudtak s fölvtették a küzdelmet a rombolás szellemével.

Öt egyházi zsinat határozatai láttak napvilágot Csiksomlyón régen, más irányban ez a szellem felújult a jelenben. A Szociális Testvérek Társasága 1923-ban a leányifjúság részére itt rendezett egy szociális kurzust, 1927-ben az erdélyi katolikusok itt tömörültek, mert a Kat. Népszövetség ide hívta egybe a katolikusok évi nagygyűlését és 1929 július 4—11. között a tanítónők részére rendeztek szociális kurzust. Csiksomlyó fogalma így csak erősödik. A kolostor tagjainak száma az 1929—30. évi táblázat szerint 4 pap, 22 papnövendék, 5 testvér és 4 jelölt.

Csiksomlyó vonzóereje keletre is kihat. Mert hol a somlyóiak keresik föl a moldovai székelyeket, hol a moldovai magyarok jönnek át a hegyeken. Ha nem is teljességgel, de ma is elmondhatjuk, amit Parchevich érsek írt 1667-ben Rómába moldovai jelentésében: „a nép örökösen nemzeti papokat kér. Nem adhatok. Nem vagyok sem Mózes, sem Illés, hogy csodát tehetnék, hogy a sziklát megérintve, vizet fakaszthatnék.“

A bákói kolostor elvesztése épen arra az időre esik, mikor a csiksomlyóiak száma nagyon megapadt, de azért nem mondták le véglegesen. Simon barát gyűjtést rendezett a kolostorra Erdélyben és a templomot és kolostort 1637., 1638-ban rendbehozatta. A római központ engedélyt adott az erdélyieknek 1651-ben, hogy beköltözhesenek. Parchevich Péter 1670-ben véglegesen át akarta adni, hogy a moldovai apostoli helytartónak állandó segítsége és a magyaroknak lelkigondozói legyenek.

A kolostor a Beszterce malomárkának partján feküdt. A malomárok 1674-ben megáradt és a templom összeomlott. A lengyelek megakadályozták a kolostor elfoglalását s az utolsó állandó barát Rákóczi Gábor volt. Mikor 1926 aug. 18-án ott jártam a város azon részén, a régi magyar temető helyén építkezések folytak és az ásó mindegyre szétesett csontokat vetett felszínre. A kolostor helyén kukoricás volt.

A ferencesek sohase fogytak ki a próbálkozásból, hogy itt, vagy ott letelepedjenek. A nyujtói sikertelen kísérletezés se vette el kedvüket, hogy Apaffi engedékenynek mutatkozó uralma alatt szerencsét ne próbáljanak.

Esztelneken volt egy kis kápolna szent György tiszteletére emelve. A kápolnát megnagyobbították. Mikes Kelemen özvegye, Kálnoki Zsuzsánna tétetett bele

oltárt. E kápolna körül Nagy Mózes gelencei plebános telket vásárolt és meghívta a ferencrendieket 1676-ban, kik a kápolna mellé épített faházban laktak. Észrevették a protestánsok és 1678. május 23-án panaszt emeltek a fejedelemnél az új kolostor ellen s itt Mikes Kelemen védte ki a ferenceseket hasonló módon, mint Lázár István Szárhegyen.

A kolostorépítést Dóczi Imre 1684-ben ide küldött házfőnök kezdte meg, de csak ideiglenes volt, mert Nagy Mózes kívánságára egy iskolatermet is kellett készíteni a háromszéki katolikus ifjak részére (1690).

Esztelnek.

Apor István gr. 1698. évi végrendeletében a legszegényebb kolostor részére 8000 forintot hagyományozott, 1707-ben Szebellébi Bertalan 50 forintot, később Mihálcz József 1000 forintos alapítványt tett iskola céljaira és ezekből kezdték meg az új kolostor építését 1708-ban és tartott 13 évig. Az iskola mellé itt is színháztermet rendeztek be. A felsőbb iskola II. József rendszerének esett áldozatul. Az elemi iskola véglegesen 1924-ben szünt meg. A kolostort 1909-ben földrengés gyengítette meg. 1922. dec. 21-én leégett s azóta a látszólagos külső munka megszűnt. A rend növendékeit 1907-ben vitték át Medgyesre.

A kolostornak nagy kellemetlensége volt a madéfalvi veszedelem idején. Mosmüller Brunó testvér 1764. április 23-án azzal vádolta meg Ábrahám András kolostorfőnököt, hogy a kolostorban puskaport, golyót és gutacsot gyártottak a madéfalvi támadás idején. A kolostorfőnököt egyházi törvényszék elé vitték.

A határőrség föllállítása miatt gyűlt meg a baja a katonai és egyházi hatóságokkal Scheffler Olivér székelyudvarhelyi páternek. Ellene a vád az volt, hogy a határőrség ellen izgat (1766). A szebeni főhaditörvényszék a püspöknek, a püspök a rendtartományfőnöknek adta át a vádlottat, aki hazaküldötte Székelyudvarhelyre.

A ferenceseknek a Székelyföldön legnagyobb kolostora a *székelyudvarhelyi*. 1604-ben azt hitték, hogy ősi jogon követelhetik vissza a várban lévő domokosrendi kolostort, de ebben egy kis tévedés volt, mert a reformáció előtt Székelyudhelyen a ferenceseknek nem volt kolostoruk.

Simon Jukundián.

Lakatos István csikkozmasi plébános és krónikaíró halálját akarta leróni a ferencesekkel szemben, mikor végrendeletében (1705.) ősi házát a rendnek hagyományozta, melyet a rokonság nem akart elismerni s azért Zsigrai Módeszt karhatalommal foglalta el 1706-ban. A kőházat egyelőre kápolnává alakították át Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére. Berendezték kórossal, orgonával és Fábján Bernardin néhány szobát és ebédlőt épített hozzá.

A székelyudvarhelyiek azelőtt is ismerhették a barátokat Csiksomlyóról, hová minden évben elzarándokoltak, de ha nem, volt alkalmuk megismerni az 1710-ben kitört pestis alkalmával, melybe két kolostorfőnök: Fábján Bernardin és Kálmándi Ferenc pusztult bele, kiket a szent Miklós-hegyen lévő templom főajtájával szemben temettek el.

Az 1717. évi káptalan Moldovai Lajos tanácsost bizta meg a nagyobbszabású építkezésekkel. Az építési anyagot nagyon lassan tudták összegyűjteni és beszerezni

s azért a templom Istvánffy Kristóf alatt 1737-ben készült el, mely akkor az első volt a kerületben és ma sem utolsó. Frontjával a piacra néz s elég alkalmas arra, hogy az emberek vallási különbség nélkül látogassák. Templomnyitás után zárásig soha sincs üresen. A székelyföldi ferences templomok közül ez a legstílszerűbb (barokk) és általánosságban a leglátogatottabb. A szószerket 1747-ben állították be. 1780-ban kifestették, 1781-ben készült a gyönyörű szép főoltár.

A négyszögű kolostor a melléje épített szent Antal-kollégiummal három részben épült.

1737-ben készen voltak a déli és nyugati szárnyával. Az északi szárny építésének 1752-ben fogtak neki s 1779-ben fejezték be. A kolostornak nagyobb alapítványai sohasem voltak, de akadtak emberek mindig, kik a szerzetesekről nem feledkeztek meg. A kolostor telkét északi részén a Varga-patak határolta, mely gyakori kiöntésével sok kellemetlenséget okozott a kolostornak addig, míg medrével észak felé nem kényszerítették. Sok baj volt a Gyulafy grófok cselédeivel, akik a Székely támad vára alatt laktak és a kolostorral szomszédosok voltak.

A katolikus gyermekek nevelése Udvarhelyen 1636—1774-ig a jezsuiták kezében volt. A Catholica commissio az elemi iskola vezetését a ferenceseknek adta, a gimnáziumot a világi papokra bizta. Az iskola ekkor három tanerős volt s az első tanítók Frantz Vencel, Stuber Anicét és Bors Bonaventura, aki theologiai tanár is volt. Az osztályok beállítását a növendékek számától függött. 1866-ban négy tanerőre egészítették ki. A növendékek az egész megye katolikus jobbmódú családjaiból kerültek ki, de a protestánsok is szívesen felkeresték a főelemi iskolát. 1892-ben az iskola 172 növendéke közül 27 protestáns. Az iskola helyisége 1894-ig a kolostorban volt.

A ferencesek 143 évig tanítottak az elemi iskolában, míg az 1927—28. tanévre át nem adták az egyházközségnek. Az utolsó szerzetes igazgató-tanító: P. Kovács Kandid és tanító P. Andiás Jeromos, helyettes tanítónő Mericz Margit kisasszony.

A rendtartomány a Székelyföld felkarolására mind nagyobb gondot fordít. A rendtagok kiképzésére egy kisebbfokú papnevelőt tart fenn, melybe az I—V. gimnáziumi osztályt látogató növendékeket oktatja. Ezt 1917—1918. tanévben Székelyudvarhelyre tették át. 1920—21. tanévben még nyilvános gimnáziumot látogattak a növendékek s azóta magánintézeté alakult át. A növendékek nagy száma és az intézet állandó jellege szükségessé tette a kolostor kiegészítését s így épült hozzá dél felé a meghosszabbított rész 1928. nyarán, melynek ünnepélyes felszentelése 1928. október 28-án, Krisztus királyságának ünnepén volt. A szent Antal-kollégiumot Sándor Vitális rendtartományfőnök építette.

A székelyudvarhelyi letelepedés körülményeihez hasonló és munkaterével azonos a marosvásárhelyi kolostornak visszafoglalása. A ferencesek nem juthattak az eredeti kolostor birtokába, úgy látszik erre kilátásuk sem volt s ezért Györffy Pál rendtartományfőnök 1736-ban kéri a tanácsot, hogyha nem kaphatják vissza a régi telket, a város ne gördítsen akadályt, hogy a város más helyén otthont keressenek. A telket vásárlással Klemencius János és felesége Kolozsvári Judittól szerezték meg a Poklos-ucában, melyet 1755. május 19-én kiegészítettek. A kolostor építkezése ugyanolyan körülmények között történik, mint Székelyudvarhelyen. A templom alapkövét 1748-ban teték le. Az elemi iskolát a jezsuitáktól vették át. A környék románajku családai ideküldötték gyermekeiket a magyar nyelv megtanulására. Ez is, a székelyudvarhelyi is fiú iskola. A rendtartomány és az egyházközség között létrejött egyezség szerint az 1929—1930. az utolsó iskolai év, a barátok kezén.

A lelkipásztori munka végzésben nagy eltérés volt itt a többi székelyföldi kolostorokkal szemben. Mikházának helyben, Marosvásárhelynek a közeli Marosszentgyörgyön van plebániája, mely eredetileg Mikházához tartozott. Továbbá a maroszéki katolikus nemesek udvari papul ferenceseket alkalmaztak, vagy önállóan lelkészkedtek.¹⁹

A ferencesek működése sikerének titka, hogy nem lépnek fel nagy igénnyel; sok önzetlenséggel vesznek egy-egy mozgalomban részt és a lelkipásztorkodás terén jelentkező új beállításokat kihasználják. Ezek és egyesületeik révén az embereket körükben tudják tartani s ezért a barát a Székelyföld katolikusai között nagyon ott hon érzi magát és tudja, hogy fáradsága kárba nem vész.

Csak a ferencrendiekéről lévén szó e fejezetben, nem terjedtem ki a ferences szellem más irányú kihatásaira, vagy elágazására. Külön lehetne beszélni a minoritákról, kiknek Kézdivásárhelyen, Firtoson és Marosvásárhelyen volt, vagy van rendházuk: a ferences nővérekről, kik kizárólag neveléssel foglalkoznak Marosvásárhelyen és árvaházat vezetnek Sepsiszentgyörgyön. S végre a Csiksomlyói ház ismertetésénél ki kellett volna térjek a csiksomlyói kordás leányokra, akik szent Ferenc szabályainak szellemében a ferencesek vezetése alatt közös életet folytattak. Ha II. József házukat erőszakosan fel nem oszlatja, ebből egy önálló ferencesrend alakul ki a Székelyföldön csiksomlyói anyaházzal.

A reformáció nagy vívmányaként könyveli el, hogy az embereket rávezette a betűismeretére és megkedvelésére azáltal, hogy a Szentírást az emberek kezébe adta. Felednünk nem szabad, hogy az első Szentírás fordítási kísérlet a székelyek között indult meg és a Székelyföldnek is volt egy Szentírás fordítója Nyujtódi András személyében, akinek köszönhetjük a székelyudvarhelyi főgimnázium tulajdonában lévő *Székelyudvarhelyi kódexet*.

Nyujtódi András kereszturi és szentdemeteri Nyujtódi családból származott. 1509. tavaszán mint vitézlő urfi iratkozott be a krakkói egyetemre, ahol a magyar tanulók seniora volt. Azután belépett a ferencrendbe s Tővisen lakó nővére Judit részére lefordította 1526-ban a Szentírásnak Judit könyve nevű részét és szintén Judit részére a támadott katolikus vallás főbb tételeit védte meg és foglalta össze (1528.) kérdés és felelet alakjában. Tehát az első erdélyi kathekizmus a Székelyföldön egy ferences lélekben született meg.

A ferencrend hivatását most is ép oly széleskörű elfoglaltsággal igyekszik betölteni, mint századokon át. Minél érezhetőbb a szükség, annál fokozottabb erővel készül, hogy a veszélyeztetett pontokra álljon, mert ezideig a Székelyföldön ők képviselik az egyház könnyű lovasságát s ezért van az, hogy minden nagyobb megmozdulásban ott van a barát is.

¹ Hanuy: Pázmány Péter levelei II. k. 557.

² Erdélyi Történeti Adatok I. k. 71.

³ Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon II. k. 1118.

⁴ Székelyoklevéltár II. k. 310; III. k. 152.

⁵ Facies Vetus a Nova. 4-ik füzet.

⁶ Egyháztörténelmi Emlékek. II. 498.

⁷ A régi Tatros városa a mai Tutrostól Tg.-Ocnatól 3 km., kb. 1½ kilométerre volt Onegti felé. Ma földből előkerülő kő és tégladarabok jelzik a helyet.

- 8 Ferencrendiek története. 44—45.
- 9 Századok, 1850, 745.
- 10 Mariale eximii viri Bernardini de Busti.
- 11 Theiner: Monumenta Vohzona. II. k. 226. l. Székelyoklevéltár I. k.
- 12 Az erdélyi ferencrendiek. 39. l.
- 13 A város magyar eredetű. A Hírnök 1926 okt. 15.
- 14 Reviste Carolică 1915, 49. l.
- 15 Karácsonyi. I. k. 13—14.
- 16 Ezek közül Csíksomlyóra legfontosabb volt Hunyadi Jánosnak a szentimrei győzelem emlékére adományozott 32 székely család (Confrater), akik míg a kolostornak szolgálatot teljesítettek s mentesek voltak minden közteher viselése alól. Bővebben lásd P. Boros D. Fortunat: A csíksomlyói harminckét confrater. Kolozsvár, 1923.
- 17 Történelmi Tár 1911, 246.
- 18 Ht. II. k. 88. l.
- 19 Erről részletes, de nem teljes tájékoztatást ad Ferencrendiek története. 199, 200. l.

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM RÉGI KÉZIRATAIBÓL

Irta: dr. Csüry Bálint.

1. Az *Apor-codex*. A sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzeti Múzeumnak* számos igen becses kézírata között nyelvtörténeti szempontból legértékesebb az *Apor-codex*. Ennek a 93 levélnyi, préselt díszítésű barna bőrrrel bevont fátáblás kötésű könyvnek legrégibb, kétségtelenül megállapítható tulajdonosa *Apor Péter* volt. Az *Apor*-család birtokából került a múlt század közepén *Cserey János* tulajdonába, kinek özvegye: *Zathureczky Emilia* asszony a *Székely Nemzeti Múzeumnak* (akkor még: *imecsfalvi háromszeki múzeumnak*) ajándékozta. *Volf György* a kódex egyik bejegyzéséből azt állapítja meg, hogy a becses könyv eredetileg apácáké, még pedig valószínűleg clarissa apácáké volt (Nyelvelmléktár VIII., XXXVIII—XXXIX.) A nagyértékű *codex*nek számos pótolhatatlan becsü levele elpusztult. *Volf György* szám szerint is megállapítja ezeket a hiányzó leveleket. Belül összesen 10 olyan levél hiányát mutatja ki, melyeken még írásnyomok látszanak, a többi, a könyv belsejében kivágott levelen írásnyom nincs. Legnagyobb a pusztulás elül. Itt sok egyéb kitépett levél nyomán kívül 21 teleírt levélnek felső bal sarka látható. E 21 levelet röviddel azelőtt téphették ki, mikor a *codex* *Cserey János* birtokába került. (*Volf*, i. m.)

E becses kézirat 1879. óta *Volf György* pontos, aránylag betűhű másolatában a Nyelvelmléktár VIII. kötetében ki is van adva.

A nagyértékű *codex*nek nyelvtörténeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt legfontosabb része az első rész, mely Szent Dávid zsoltárainak magyar fordítását s azon kívül a biblia egyéb részeiből való himnuszfordításokat és néhány középkori egyházi ének fordítását őrizte meg számunkra. Ez a rész, mint *Simorczy Zsigmond* kimutatta (Akadémiai Értesítő 1884: 200—202. l.) a legrégibb magyar bibliafordítás egyik töredékét tartotta fenn. Legrégibb bibliafordításunk töredékei a *Bécsi*-, *Müncheni*- és *Apor-codexben* maradtak fenn. Ezt a fordítást *Tamás* és *Bálint* magyar husszita papok készítették, akiket a szerémségi *Kamenic*ből, működésük helyéről *Marchiai Jakab*, a magyarországi husziták olasz inkuizitora 1346—39. között üldözött ki. Mint Szent Ferenc rendének Gyulafehérvárt őrzött kézíratos krónikája mondja: „akkoron két deák ember ugyanazon *Kamenic* városából, tudnia illik *Tamás* és *Bálint* némely eszelős emberekkel és asszonyállatokkal összebeszélvén, éjnek idején megszöktek és *Moldovába* mentek, hol ama két pap a mondott eretnekséget tovább terjesztvén, mind a két szövetség írásait magyar nyelvre fordította. Mennyi és mekkora eretnekség vagon pedig ebben, amint én is olvastam, ezvilági ember el sem számlálhatja... mivelhogy ezt a szólást is: *spiritus*

sanctus, így fordították: *zent zelleth*.” (Idézve *Mészöly Gedeon* tanulmányában Magyar Nyelv XVII., 79.) A Moldovába menekült két reformátor további sorsáról azt tudjuk, hogy Tamás továbbra is Moldvában maradt hívei közt, de Bálint innen Törökországba ment, hol a szultán megölette.

Szily Kálmán kimutatása szerint (Magyar Nyelv III., 201.) Tamás és Bálint bibliafordítása 1416. és 1435. között készülhetett, tehát Moldvába menekülésük előtt. A Moldvába meneküléshez csak a Müncheni-codex fűződik, melyet Németi György 1466-ban Tatrosban másolt.

Melich János hívta fel a tudomány figyelmét (Magyar Nyelvőr 27:358.) *Jirece*nek arra az adatára, hogy a husszita Prága egyetemén 1412-ben avatnak magisterré egy Bálint nevű magyar ifjút, ki a Kamenictől nem messze fekvő Ujlak városbelinek van beírva. Ez a Bálint valószínűleg a fordítók egyikevel azonos. Tamás pedig talán az a Pécsi Tamás volt, akiről a prágai egyetem anyakönyvének 1399-iki adata szól.

*Mészöly Gedeon*nak a legrégebb magyar bibliafordításra vonatkozó forráskutatásai (Ny. 43:65; Irod-tör. Közl. 25:40; M. Ny. 17:35.) igazolják a fentebb említett gyulafehérvári krónika szavait s bizonyossá teszik, hogy Tamás és Bálint az egész Szentírást lefordították. Ugyancsak *Mészöly* igazította helyre azt a meglehetősen elterjedt téves nézetet, mintha Tamás és Bálint ferencendi szerzetesek lettek volna. Első bibliafordításunk *Huss* magyar követőinek a műve s fordításukat *Husszita biblia* néven nevezhetjük.¹ E fordításban természetesen semmiféle eretnek szellem nem volt; úgyhogy *Tamás* és Bálint művét a könyvnyomtatás koráig husszita és római katolikus magyarok különbség nélkül másolták és dolgozták újra meg újra codex-irodalmunk egész tartama alatt. Sőt *Mészöly* arra is rámutat, hogy a könyvnyomtatás első bibliafordításának: *Komjáthi Benedek Szent Pál leveleinek gyökerei* is visszanyulnak első kézíratos bibliafordításunkig (*Mészöly* M. Ny. 17:83).

Az eredeti *Tamás* és *Bálint*-féle fordítás töredékei csak a *Bécsi*-, *Müncheni*- és *Apor*-codexben maradtak fenn. A *Bécsi*-codex Ruth könyvétől Malakiásig az ószövetséget, a *Müncheni*-codex a négy evangélista fordítását, az *Apor*-codex pedig Szent Dávid zoltárainak magyar fordítását tartotta fenn.

Összetartozásuknak bizonyítéka először is nyelvük egyezése. Egész sor olyan ritka és elavult magyar szavunk van, melyet a *Bécsi*- és *Müncheni*-codexen kívül csak az *Apor*-codex tartott fenn számunkra, mint: *szert szellet* = (szentlélek), *beléndezkedés* = (fornicatio, unzucht), *könyvezet* = (könnyezés), *gördölet* = (menydörgés), *himlet* = (elszóródás), *elhimletik* = (elszóródik), *rütet* = (extasis), *váradalm* = (várás), *csajva* = (scarabaeus melodontha), *sósolat* = (salsugo), *bölcsejt* = (bölcsé tesz) stb.

A *Husszita biblia* nyelvének hangtani sajátosságai közül legnevezetesebb az, hogy a szóvégi *e* hang *ö*-re változik, ha előtte *ö*, *ő*, *ü*, *ú* hangú szótag van: gyimölcsö, teremtőjö, előttö, környöllö = (környüle, körülötte), öszvö, töttö, töllö, bünö, elűztö stb. Az -*ú*, -*ü*, -*ül*, -*ül* képzők meg az *ül*, *ül* rag és az -*unk*, -*ünk* személyrag nyiltabb *ó*, *ő*, ill. *o*, *ö* hangzóval állanak: *közzöl*, *megháboról*, *szépségö testét* = (szépséges testét), *szépségö személye*, *könyörööljön*, *tanólok*, *nevö*, *lyányáó*, *együgyöség*; *bünhöttönk*, *művelkettönk*, *dicsekegyönk*, *ültönk*, *sirtonk*, *uronk*, *Istenönk*, *münekönk*, *töllönk*, *királyonk*. Nyiltabb hangzó van ezekben is: *esköttél*, *onszollat* = (únszolás), *diczéség* stb. Az -*it* végű igék fölszóllító módja *h*-val hangzik: *tanóh engemet* = (taníts engemet), *fordéhad* = (fordítsad), *üdvözéhad*, *készéh bátor utat* = (készíts). Megőrizték a *j* han-

gok az ilyen alakokban: *hozjám, alkalmazjad, üzjed, irgalmazj*. Találunk ezen kívül ilyen régies alakokat is: fejedelm, félelm, irgalmasságnálkül = (irgalmasság nélkül) stb.²

Tudnunk kell még, hogy noha mind a Bécsi- és Münchener-, mind az Apor-codex bibliafordítása csak másolata Tamás és Bálint művének, a nyelven kívül összekapcsolja őket saját egységes helyesírásuk. E helyesírás igen fontos adalék a magyar hangtörténet szempontjából egyebek közt azért is, mert pontosan megkülönbözteti egymástól a nyílt rövid és hosszú *e*, *ē* és zárt *ë*, *é* hangot. E megkülönböztetésnek azonban, sajnos, az Apor-codexben már csak nyomait találjuk: vérbe 16, vérés 72, 73, vérés 72, czemétéző 11, gerieztétenél 13, neuédet 95 (Volf kiadásában a jel kimaradt), toruenedet 97 (Volfnál hibásan: törüenedet.) Az *ö*, *ő* hangot alul vesszős *o* betűvel (*o*), az *ü*, *ú* hangot pedig *u* vagy *ü* jellel különböztetik meg. A kétjegyű mássalhangzókat egyszerű jeggyel írják. A *cs* hangot például nyomtatott nagy L-hez hasonló jellel fejezik ki. Az Apor-codexben ez a jel sem egységes. Codexünk a 117. lapig *cz* vagy ritkán *ch* jellel fejezi ki a *cs* hangot, e laptól kezdve pedig eleinte vegyesen, később kizárólag L jellel. Az *sz* hangot egyszerű vagy pontozott *z* betűvel (codexünk egyszerű *z*-vel), a *jés* hangokat mellékjegyes *l'* = (ly), *n'* = (ny) és *t'* = (ty) betűkkel jelölik. A Bécsi- és Münchener-codexben a *g* = *g'*, a *gy* = *g*, az Apor-codexben megfordítva, a *g'* = *gy*.

Olvasóinkat bizonyára érdekelni fogja, ha az Apor-codexből mutatványul eredeti szöveggel és helyesírással bemutatjuk a 129. zsoltárt (101. lap).

Káldy György fordítása szerint: A' Mélységekből kiáltottam Uram hozzád: Uram halgasd-meg az én szómat.

Légyenek a' te füleid figyelmetesek az én könyörgésem szavára.

Ha a' hamisságokat megtartod Uram: Uram ki állja meg?

Mert nálad vagyok a' kegyelem: és a' te törvényedért vártalak téged Uram.

Várakozott az én lelkem az ő igéjeért: az én lelkem az Úrban bízott.

A' reggeli vigyázattól fogva éjjelig, bízzék Izrael az Úrban.

Mert az Úrnál az irgalmasság: és hévséges őnála a' megváltás.

És ő szabadította-meg Izraélt minden ő hamisságiból.

Az első magyar bibliafordítás némely nyelvi sajátága alapján (*mü, tü, küs, küsded, forbátl, sárog, állattam, állattad*) *Simonyi Zsigmond* a Bécsi-, Münchener- és Apor-codex nyelvjárását székelynek tartotta s fordítójukat is a Székelységben kereste. (Akad. Ért. 1884. 202. l.) *Balassa József* szerint e codexek nyelvi sajátágai inkább a nyugati nyelvjáróterületre vallanak Ott is megtaláljuk a *mü, tü, küs* alakokat s viszont a *földö, bünö, töllö, jövő, köttö* = (kötötte) alakok csakis a nyugati nyelvjárásokban, ma már csak Göcsejben és a Rábavidéken vannak meg. (Hunfalvy-Album 10.; *Zolnai: Nyelvemlékeink*, 112. l.) Mivel *Melich János, Mészöly Gedeon* és *Szily Kálmán* fentebb érintett kutatásai után alig lehet kétségünk a fordítás szerzői és fordításuk kelte felől, ez a körülmény egyúttal nyelvi sajátágaik földrajzi helyére nézve is útbaigazít bennünket: vagyis a Szerémségre, a magyar nyelvterület délnyugati részeire mutat.

Codexünk iratásának idejét *Volf György* is, *Zolnai Gyula* is a XV. század második felére teszi. (Nyelvemléktár, VIII. XXXVI.; Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, 112.)

Még mostani, megcsönkült állapotában is az első kéztől írt szöveg tölti be a codex legnagyobb részét. A többi kéz írása egyúttalvé a codexnek utolsó

egyharmad részét teszi ki és jelentőségben nem ér föl az első kéztől ránk hagyott szöveggel.

A második kézíró 13 lapon keresztül egy psalteriumi részletet ír le, melynek hymnusai és a szentírásból vett canticumai közt olyanok is vannak, melyeket az első kéz már lemásolt Tamás és Bálint psalteriumából s melyek a Döbrentei-codexben is megvannak. Ez a körülmény *Mészöly Gedeont* e szövegek összevetésére indította. Összehasonlítása alapján arra az eredményre jutott, hogy Tamás és Bálint psalteriumainak volt egy olyan közbeeső átdolgozása, mely ránk nem jutott ugyan, de forrása volt a Döbrentei-codex első részének és az Apor-codex második kezétől másolt psalterium-töredéknek. (Magyar Nyelv. 13, 39—40.)

A harmadik kézíró tíz lapon keresztül három egyházi ünnep isteni szolgálatainak rendjét írja le.

A codex utolsó része (157—185 l.) Jézus haláláról és kinszenvedéséről szóló párbeszéd Szűz Mária és Szent Anselmus között. *Volf György* ezt is a második kéz írásának mondja. Azonban a 157. laptól a 180. lap négy első soráig terjedő kézírás hosszúkás betűivel elüt a második kéz markáns vonásaitól és testesebb betűitől. Azonkívül a nyelvben is van eltérés. Ez utóbbi részben ilyen alakokkal találkozunk: *ymadsagokwal ees Beytekwel* (157), *Bezederwl* (172), *kýtwl* (168), *gonoszwl* (171), *rwlmal* (163), *apastalok* (172), *wacharol* (159), *yrdemly* (178), *futyk* (172), *Bezdyh* (165), *týznek wala* (174), *amilyenek* a második kéz írásában nem fordulnak elő. A *tordwla* (164), *yarwla* (165 kétszer), *arwlad* (166), *kenyerwletes* (177), *azzonywnk* (157) stb.-féle alakok itt elég gyakoriak, míg a második kéz írásában a nyiltabb: *nagysagosol* (140), *batorol* (140), *hangosol* (142), *raytonk* (137) stb.-féle alakok az uralkodók. A 180. lap ötödik sorától kezdve („Ezt halwan pýlatos...“) ismét a második kéz írása áll előttünk, bár itt viszont a helyesírás üt el a többitől abban, hogy a hosszú magánhangzókat (és néha a zárt *ë* hangot) feltűnő gyakran jelöli kettős betűvel: *meeg oltalmaznanak* (180), *Thahaat* (180), *azeert* (181), *Byzonsaagoth* (181), *ygassaagh* (181), *keerdest* (181), *werth* (181), *laazaart* (181), *orzaagaban* (183), *chodaat* (183), *feleesege* (184), *swdook* (185), *kezeere* (185), *faakkal* (185), *alaafoly* (185), *vereseegh* (186) stb.

Azt hiszem, nem tévedek, ha a 157. laptól a 180. lap négy első soráig terjedő részt egy negyedik kéz írásának vélem s így a codexet nem három, hanem négy kéz írásának tartom.³

Bibliographia. Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. (Budapest, 1889). I. köt. 168—176. l. — *Ugyanaz:* Nyelvtörténeti közlések. Akadémiai Értesítő 1884. évf. 195—202. l. — *Balassa József:* Codexeink és a nyelvíráások. Hunfalvy-Album (Budapest, 1891.) 9. l. — *Zolnai Gyula:* Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. (Budapest, 1894.) III. l. — *Volf György* a Nyelvemléktár VIII. kötetéhez írt előszó XXXIV—XXV V. lapján. — *Melich János:* A Bécsi- és Müncheneri kodex írói. Magyar Nyelvőr XXVII. 358. — *Szilgy Kálmán:* A Müncheneri Codex kora. Magyar Nyelv. III., 201. — *Ugyanaz:* Tamás és Bálint, a Biblia első fordítói. Magyar Nyelv. VII., 441. — *Mészöly Gedeon:* A Döbrentei-kodex evangéliumai és a Müncheneri kodex. Budapest, 1913. — *Ugyanaz:* A Döbrentei-kodex és az Apor-kodex második keze. Budapest, 1915. — *Ugyanaz:* Legrégibb bibliafordítóinkról. Budapest, 1917. — *Gimár Kálmán:* Magyar kodex-családok. (Irodalomtörténeti Közlemények XXXIX. 16.)

2. *A Csereyné-codex.* A Székely Nemzeti Múzeumnak az Apor-codex után legértékesebb kézírata ez a 73 levélből álló negyedréta alakú kötet, melyet özv. Cserey Jánosné ajándékozott a Múzeumnak s nevét is az ő enlékezetére nyerte. A codex legnagyobb részét Balázs deák írta a XVI. század második felében. Ez a Balázs deák, mint Dézsi Lajos kiderítette, ugyanaz, aki 1559-ben Gyulán a *Sodoma, Gomora vesződelméről* szóló éneket szerezte, s talán ennek a fia volt az a Balázsdeák Márton, ki Vég-Gyula várában mint hadnagy több hősi tettet vitt véghez. Az ő másolatában maradt fenn a gyűjtemény három nagyobb és becsesebb darabja: a Szegedi András-féle Jeruzsálem ostroma, Pesti Györgynek a Halál képeről írott verse s Tinódi Jason király históriája. A két első darabnak codexünkbeli másolata nemcsak azért becses, mert az ismert változatok közt a legrégebb, hanem azért is, mert a későbbieknél pontosabb és hitelesebb másolat. Tinódi Jason királya pedig csak itt maradt fenn. A codexben levő költemények egy részét kiadta *Szilády Áron* a Régi Magyar Költők Tárában, néhányát pedig *Dézsi Lajos* a Csereyné-codexről írt részletes és alapos ismertetésében (Irodalomtörténeti Közlemények, XXI. 58.) Codexünkről *Erdélyi Pál* is írt rövid ismertetést (Énekes Könyveink a XVI. és XVII. században, Budapest, 1899. 68. lap.)

3. *A Vasady-codex.* E könyv ajándékozójáról, Vasady Gyuláról nyerte a nevét. Áll 124 nyolcadrészt levélből. Írása a XVII. század különböző évtizedeiből való, tehát nem oly régi, mint a Csereyné-codex, nem is egészen verses könyv, mert egy része Ovidius és Vergilius fordítást és paraphrasist tartalmaz az 1624. körüli időből. Az énekek másolói Mindszenti Ferenc és Máté. A codex nagyobb része vallásos énekeket tartalmaz, melyek egyrészt Szegedy Gergely Énekeskönyvéből (1569) és Bornemissza Énekek (1582) című gyűjteményéből, másrészt a Cationale Catholicum-ból ismeretesek. De van néhány olyan vallásos éneke is, mely csak itt maradt fenn s van benne néhány világi ének is. Legbecsebb darabja a Szilágyi és Hajmási históriájának változata, melyet Szilády Áron ki is adott a Régi Magyar Költők Tára VII. kötetében. E codexet Erdélyi Pál (i. m. 75. l.) röviden, Dézsi Lajos részletesen ismertette (Irodalomtörténeti Közlemények XXIII. 14—27.) Ugyancsak Dézsi négy énekét is közli az ismertetés során.

4—5. A Múzeum becsesebb kézíratai közül megemlítjük még a 98. tizenkettedrétü lapból álló *Emilia-codexet* (Cserey Jánosné ajándéka), melynek írása szintén a XVII. századra mutat. Ez a művelődéstörténeti és nyelvészeti szempontból egyaránt érdekes és tudomásom szerint kiadatlan kötet egy szakácskönyv kézírata. (*Radvánszky Béla* br. Magyar családélet és háztartás c. becses forrásgyűjteménye nem ismeri). — Nemcsak művelődéstörténeti és nyelvészeti, hanem néprajzi érdekessége is van „nemzetes Apaffi Anna asszony“ negvedrét alakú „Orvosságos könyv“-ének, melyet Fogarasban 1677-ben írt le Ujhelyi István a ma már csonka tartalomjegyzékkel együtt 139. lapon. E kézirat Sambler Domokos ajándékából 1884-ben került a Múzeum tulajdonába. A „Kopatz fűrűl“ a 96. lapon a következő orvosságot ajánlja: „Az sárga gyíkot fogd meg, rekezd két új fazék közzé égesd meg porrá — azzal hincsed az kopatz fejedet, haj nő rajta.“ A 6 lapon őriz egy receptet „Báthori István Lengyel király orvossága“ cím alatt. Ez érdekes kézirat tudomásom szerint szintén kiadatlan.

Vellece es meg fadol a faldel: a ragon
 elhoguet mind a gondolat: Boddy ti
 nek iacob ipere fagedelne a remouege
 a viala ipere fagedly memmet es ppaet
 terget: es mindemellet kék a faldel vud
 nat: ki quis iussagor galdel: tohen itele
 tet kofsupaguet: ad etet chaguet
 Ur meg pua: kofortabat: ve mag viala
 gopit valoket: Ur fel iussagor kofort
 tet: ur ferec iussagor: Ur kofortat
 tet: fogat aiat es galdel: es elyia bo
 nofaltet viala: kofortat galdel: soon
 te ipere mend: nymgaldel: es nymgaldel
Diguetet mat met: illa c. 17
 io as enet: legen mi istengnet
 iussagor es adit dicitet: Ur kofortet
 viala ipere galdel: kofortat: ki
 magit fagedel: kofortat: es meg
 kofortat: a fagedel: ki meg faldel
 lillago knak faldel: es mend a faldel
 neustel neustel: Mag mi viala es nag
 a kofortat: es a kofortat: mindon
 galdel: Ur fogat equiguet: de a faldel
 kofortat mend faldel: En kofortat: ur
 nat vialatban: kofortat mi istengnet
 Ur mag ipere ad iussagor: kofortat ad
 ur istengnet: ad ur viala: no viala: es
 kofortat: ad mag: es mag: mag: mag: mag:

Az Apor-codex facsimiléjének (100-ik oldal) olvasása:

szellete és meg fordól ő földébe: a napon
elvesznek mend ő gondolati, Bódog ki-
nek Jákób istene segedelme ő reménysége
ő urába istenébe, ki töttö mennyet és földet
tengert: és mendeneket kik ő benne vad-
nak, ki őriz igazságot örökké: téssen itéle-
tet bosszuságtűróknak, ad étket éhezőknek
Űr megfejt békózottakat: Űr meg vilá-
gosejt vakokat, Űr fel igozejt le esette-
ket: Űr szeret igazakat, Űr őriz jövevénye-
ket, fogat (= fogad) árvát és özvegyet és elveszti bü-
nösöknek utokat, Országl úr örökké Sion
te istened, minden nemzetekből és nemzetekbe

Dicsérjétek urat mert *All(elu)ja CLVI.*

jó az ének: légyen mü istenöknak
vigasságos és ékes dicséret, Űr J(e)r(uzsá) lemnek
rakója egybe gyűti izr(ae)lnak himletit, ki
vigaszt töredelmes szüvőveket: és meg
kötözi ő töredelmeket, ki meg számlálja
csillagoknak sokasságát: és mend azokat
neveken nevezi, Nagy mű uronk és nagy
ő tehetsége, és ő bölcseségének nincsen
száma, Űr fogad együgyöveket: de aláz
bünösöket mend földig, Énekljétek úr-
nak vallatban: énekljétek mü istenökn-

A lap alján más kéztől: Inti az népet az próféta, hogy dicsérjék az ur
istent az ő hatalmas jó voltáért és hogy hálát adjanak őnéki, mert ismét meg
épitti Jeruzsálemöt.

¹ Újabbán Gálos Dezső és Timár Kálmán ismét megkísérelték elvitatni első
bibliafordításunk husszita eredetét, de ez utóbbi credet melletti érveket nem sikerült
megdönteniök.

² L. még *Zolnai*: Nyelvemlékeink 112—114. l.

³ Első tekintetre úgy látszik, hogy a 185. lap 3. sora közepétől kezdve („hogy
tetyetyék . . .”) az utolsó sorokban ismét más kéz veszi át az írást, de voltaképen
csak a betűk kisebbek, alakjuk és vonalvezetésük itt is a második kézíróra vall.

A CSÍKI ÉNEKESKÖNYVEK

Írta: *Domokos Pál Péter.*

A Székelyfölddel speciálisan foglalkozó írók úgy tüntetik fel Udvarhely-vármegyét, mint a legősibb, legeredetibbet. Udvarhely után Háromszéket említik. Csíkról vagy hidegen írnak, vagy soraik közül az egész megye s összes lakószói ellen bizonyos ellenszenv olvasható ki. Kriza „Vad rózsái“-ból bizony nagyon sok értékes csipkerózsácska maradt ki. Orbán Balázs még a történelmi helyen, Csíksomlyón sem felejt el tolvajostetői csalódását s míg a többi megyéknek két kötetet, vagy legalább is vaskos kötetet szán, addig Csíkkal hamar végez.

Az igazi érték állandó. Azt sem elfelejteni, sem mellőzni nem lehet. Az élesszemű kutató nálunk találta meg a tökéletes nótát. Nem is egyet, nem tizet, hanem könyvének nagy részét Csík nótáival írta tele Kodály Zoltán. A csíki énekek hatása alatt írta meg Bartók Béla „Este a székelyknél“ című zongora darabját. Csíki balladákkal mutatkozott be ez a ma élő két legnagyobb mestere a nagyvilágnak.

Árpádkori templomokat, freskókat talált nálunk Sebestyén József. Nem kis büszkeséggel beszél a „Szent Jánoska“ templom 1613-as mennyezetfestményéről és tudoríves kapujáról sem.

Megvan tehát Csíkban is az eredetiség. A későbbi idők talán beigazolják, hogy tökéletesebbek, eredetibbek, tisztultabbak nálunk a formák, mint máshol. A sok megpróbáltatás, a háromszor szántott agyagos föld, küzdelem az erdővel — rányomta minden itt születettre a bélyegét úgy, hogy a nótáján, viseletén, gondolkodásán is meglátszik.

„Az hol én elmenyek, még a fák es sírnak“ ballada fájdalmas, rejtett búval telt dallama mellett keressük fel az elsárgult régi leveleket, mondjunk néhány szót a csíki énekes könyvekről és azok íróiról.

Erdélyi Pál „Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században“ című értekezésében három csíki kéziratot említ: a Jancsó Benedek kódexet, a Mihál Farkas gyűjteményét és a Bocskor kódexet.

Seprődi János „Adalékok a Kájoni kódex történetéhez“ című értekezésében (Irod. Tört. Köz. XIX. évf. 129, 282, 385 l.) a Seregély Mátyás—Kájoni kódexet fedi fel, fejti meg és magyarázza.

Domokos Pál Péter a csíksobotfalvi Kájoni-kéziratot találja meg és róla a „Zenei Szemle“ 1929 I. kötetében értekezik.

A sorban utolsónak, de értékben sokat ígérőnek kell megemlékezniem a

„Csíki Kéziratos“ néven ismert gyűjteményről, melyet P. Simon Jukundián gyűjtött össze és P. Tima Dénes egészített ki.

A Csíkban nyomtatott énekeskönyvek közül Kájoni János Cationale Catholicum-ja 1676-, 1719- és 1805-ös kiadásairól 1914-ben dr. Jénáki Ferenc

1. Kájoni János, az erdélyi magyarság éneklő Pázmány Pétere.

és végül a Cationale Catholicum édesnek szánt, de mostohává süllyedt gyermekéről, Baka János Erdélyi Egyházmegyei Énekeskönyvé-ről az Erdélyi Tudósító hasábjain Resch György értekezett.

A többi Csíkban írt és általam ismert énekeskönyvek különösebb figyelmet nem érdemelnek, mert régebbi gyűjtemények — legtöbbször rossz — másolatai.

Az említett könyvekről, forrásaim felhasználásával röviden megemlékezem.

A Jancsó Benedek-kódexet Csíkszentkirályon és Kisasszonyfalván, tehát Csíkrákoson írták. Petri András, Petri András György, Réti János és még négy ismeretlen kéz írta. Aláírásuk több helyen látható, pl.: A 43. oldalon *Finis huius cantionis per ma Joannem Retj. Instructori kidafoniEusi*; az 53 b. oldalon: *And. Petri rector scoli Sentkiraliensi*. Az 56 oldalon

A kódexet 1630—1663 között írták a csíkszentkirályi és rákosi iskolames-
terek. 217 magyar éneket és 9 latin himnuszt tartalmaz. Időrendben Csíkban ez az első énekeskönyv.

Dr. Jénáki Ferenc fennemlített értekezésében nem említi a Jancsó Benedek-kódexet, mint a Kájoni kancionale egyik forrását. Én állítom, hogy a Petriek énekes könyve forrása volt Kájoninak. Mert a *Cantionale Catholicum* számozatlan első 14-ik oldalán Kájoni ezt írja:

Hogy pedig jobb, s' alkalmatossabb módgyok lehessen az Egyházi szolgálknak, az Isteni Dicsireteknek éneklésében, sok szép, Új és Régi, Deák és Magyar énekeket, noha sok munkával és fáratsággal, de igen szép rendesen szedtem egybe, mivel láttam, a *Romano Catholica Religion* lévő efféle Énekes Könyveknek szük vóltokat, *úgy annyira, hogy a Cántorok, és Tanító Mesterek, kenszerítették magoknak sok alkalmatlansággal Énekes-Könyvet írni*, és így a sok írás és kézről kézre adott énekek úgy megvesztegetődtenek és corrupáltattanak, hogy az első születésektől igen távol estenek volt, azokat *pedig szép ruhájokban öltöztetvén és elébbeni épségeken állítván kibocsátottam*.¹

Állítom másodszer azért, mert a csíkcsobotfalvi Kájoni Kézirat és a Jancsó Benedek kódexeknek 20 éneke közös.

„E szín alatt a kívánt jó“ című ének a Cs. K. K.-ban² a K. K. I, és I. B. K.-ben szórul-szóra egyezik. Ha a szöveg tökéletesen nem egyezik, annak okát maga Kájoni megírja — itt gondolok a szép ruhába való öltöztetésre.

A Jancsó Benedek kódex után időrendben a Seregély Mátyás-Kájoni kódex következik.

Erről a kódexről Seprődi János fennemlített helyen mindent elmond, csupán az általam használt elnevezést tagadja meg. Ennek a kódexnek a 40-ik oldalán ez a név látható: Seregély Mátyás 1639; ugyanazzal az írással a 30. oldalon Alba Julia 1639. ultima mai.

E kódexben a kétféle írás határozottan észrevehető. A régebbi író Seregély Mátyás. Valószínű, hogy ő kezdte el az írást. Azt sem tartom kizártnak, hogy a kódex speciális kottaírását Kájoni tőle tanulta. Ha tehát kezdeményező, akkor legalább annyit megérdemel, hogy a kódex neve Seregély-Kájoni legyen.

Sokan és sok helyen elmondották a latin mondást: *Quis cantat bis orat*. E mondatra igen nagy szükségem van a most következő férfi jellemzésénél. Egy összehasonlítást teszek. Kájoni Jánost Pázmány Péter mellé állítom és azt mondom róla, hogy Kájoni az erdélyi magyarság énekelő Pázmány Péterje. Nvugodt lélekkel állítom, hogy hálátlan a magyar irodalom és a magyar egyházzenetörténelem ez ember iránt. Hatalmas himnuszgyűjteménye, kódexei meglehetősen ismeretlenül hevernek könyvtárainkban.

A régi írásos-könyvek szeretete, keresése közben egy régi megviselt könyvet találtam Csíkcsobotfalván, Somlyó közvetlen szomszédságában Petres András asztalosnál. Első pillanatban láttam, hogy katolikus írók gyűjteményével van dolgom.

Tüzetesebben átvizsgálva kincsemet, a Kájoni kezeírását ismertem fel benne és a tudat, hogy eszményképemnek új írása került ismét napfényre, végtelen boldogsággal töltött el. Még nagyobb volt az örömem, mikor az énekek között dallamokat is kottázva láttam.

A kézirat egy nyomtatott kottáskönyv hiányos részével volt összefűzve. Tájékozatlanságomban első pillanatra azt gondoltam, hogy a Kájoni Cantionale Catholicum kottás kiadása s könyvek híján Seprődinek már-már igazat is adtam. Utam éppen Budapestre vitt, ahol Kodály professzor úr az első pillanatra megmondotta, hogy a nyomtatott rész Kisdi Benedek Cantus Catholici I. kiadása.

Ez is ritka, tehát figyelmet érdemel.

Annál inkább tetszettek azonban Neki is a kézirat kottái, darabjai. E rendkívül érdekes dallamokat itt közlöm, de kéziratul tekintem.

A Cs. K. K. negyedréte alakú a C. C. I. elől csonkapéldányával összekötött — hátul csonka, belül hiányos 38 mm. vastagságú könyv. Tehát két részből, a C. C. I. csonka példányából és a Cs. K. K. csonkapéldányából áll.

A Cs. K. K.-t összevettem a K. I.-vel. Sajnos, a kézirat utolsó éneke a K. I.-ben már a 291-ik oldalon megtalálható. A K. I. 810 lapból áll. A megmaradt kézirat tehát az eredetileg megírottaknak csak 810/291. része, mondjuk egyharmada lehet. A Cs. K.-ban talált énekek sorrendjét a kéziratban talált sorrendben közlöm: Kyrie sanctorum lumen; Kyrie szenteknek fénye; Sanctus, sanctus, sanctus; Földön lévő nemzetek, csonka; négy utolsó szakasza hiányzik; Siralmunknak oka lőn; Ez világot Ádám hogy elveszté; Mittitur ad Virginem; Küldetik a szent Szűzhöz; Dicsiretes vagy szép szűz Mária 12 szakasz; Jer mi dicsérjük a szép szűz Máriát (*hangjegyes, lásd A példát*); Az öröktől fogván való; Áldott gyümölcse szép szűznek; Idvezlégység Mária ki vagy tenger; Missus est Archangelus; Küldeték az arkangyal; Az Úr Isten im az Ádámnak *hangjegyes B példa*) O fenséges szép hajnal; Krisztus anyja kegyelmes Szűsz; Oh fényességes szép hajnal; Krisztus anyja, kit az angyal; Puer natus in Betlehem (*kottás C példa*). Szent Esaiás így írt; Krisztus Jézus születék Atya Istentől; Úr Istennek szent Fia; Mennyből jövők most hozzátok; Pásztorok kik nyájnál; Most örüljünk, örvendezzünk; Aludj oh Fiacskám; A Szűz egy fiat szült; Serkenj lelkem; Panditur coeli Atrium (*kottás, lásd D példát*); *Megnyilt* mennyország kapuja; Vedd jó néven én szívemet; Mennyei király születék; Jer mondjunk éneket 64 szakasz, K. I.-ben 36; Mikor Krisztus Betlehemben (*kottás, lásd E példát*); Királyoknak királyának (*kottás, lásd F példát*) bővebb, mint K. I.-ben; Oh prae-clara lucida; Oh te fényes kis csillag; Pogányok nemzetségek; Emlékezzünk Istennek (*kottás, lásd G példát*); Mennyei földnek ez világnak ura; Szűz Mária Jézusnak szent anyja; Isten fia magát megalázá; Kérlek én szarándok lelkem; Joseph, Joseph hol vagy (*kottás, lásd H kottapéldát*); Szűz által jött e világra; Hallgass meg minket Uristen; Könyörgésünkre kegyes füleidet; No földnek minden népei; Hatalmas mennyei király; Gyónom az élő Atyának; Bűnös lélek írsárad kérlek (*kottás, lásd I példáját*); Jaj mit látok s mit szemlélek; Coenam cum discipulis; Christus feltámad nekünk; Christus feltámad ki értünk (*kottás, lásd J példát*); Christus feltámad mi bűnünket — bővebb mint K. I.-ben; Feltámad a mi Urunk. — csonka; — Első napján szombatnak — csonka; — Vichtima paschali laudes; Christus mennybe felméne; A Christus mennybe felméne; Krisztus kint szenvedé; Kyrie qui ascendisti (*kottás, gregorián dallam a*

Turóczi Cantionáléban); Az Úr Krisztus Isten fia; Az pünköszt innepnapján; Pünköszt napja, bételvén; Kyrie fons bonitatis (*kottás, nem közlöm*); Jövel szent Lélek Uristen; A szentléleknek malasztja; Üdvözlégy szent kenyér; Üdvözlégy Krisztus szent teste; Imádjuk Istenségedet; Ave vivens hostia; Üdvözlégy élő ostya, a kézirat sajátos darabja; Üdvözlégy Istennek szent teste; Oh áldott manna; Üdvözlégy Krisztus Istennek; Üdvözlégy szent kenyér; Oh kegyelmes szívű Jézus; Válságunknak drága ára; Atya Uristen öröktől fogva; Üdvözlégy szép Jézus; E szin alatt a kivánt jó; Üdvözlégy oh manna; Itt vagon Christus szent teste; Üdvözlégy szentséges ostya; Oh amoris sacramentum; Oh szabadságomnak dñja; Üdvözlégy Christus Istennek fia; Ave hostia salutis; Oh végtelen kegyelmű; Nagy dicsőségben lakozó; Áldott Jézus kenyér-szinben; Az Melchisedek rendén való; Engemet miért szeretgetsz; Áldott Jesus kenyér színben; Idvözlégy felség oltáriszentség; Szent szent szent szent Isten; Te Deum — csonka; — Oh pater sancte mytis; Oh mi szent Atyánk.

A Cs. K. K. 102 éneket tartalmaz, melyek közül 97 teljes, 5 csonka és 12-nek részben eddig ismeretlen dallama le van kottázva. Énekei bővebben vannak írva, mint a Kájoni Cantionale első kiadása, tehát ennél korábbi keletű. Írása piros inicialékkal írt nagyszerű írás. Származási idejét 1651 és 1675 közé teszem.

Nézetem szerint a Cs. K. K. a Kájoni Cantionálé eredeti kézírata. Indokaim: az énekek legtöbbször ugyanabban a sorrendben következnek, mint a K. I.-ben. Úgy gondolom, hogy a Kájoni Cantionálé írásakor a rendelkezésére állott nyomtatott könyvekből a felvett énekeket átnyomtatta, amelyek pedig nem voltak meg nyomtatásban, azokat a már kész kéziratból vitte nyomdájá alá.

A Seregély-Kájoni kodexet s a csíkcsobotfalvi Kájoni kéziratot időben a három kiadást ért hatalmas énekeskönyv, a Kájoni Cantionale Catholicum-ja követte 1676-ban. A könyv leírásával nem foglalkozom, mert azt előttem sokan elvégezték. Csupán annyit mondok, hogy Csíkot, a háromszéki szentföldet, az udvarhelyi katolikus falvakat, a moldovai és bukovinai csángókat ez a könyv tartotta meg katolikusnak és magyarnak. Épen a moldvai csángóknál van meg ez az első kiadás. — mely értékben és eredetiségben összehasonlíthatatlanul többet ér a két utóbbinál, — a legtöbb példányszámban. Különben az egész Moldovában található magyar könyvek katalógusa egy igen érdekes és jellemző mutatója lenne Csíksomlyó hatásának.

Kájoni írása, Somlyóra beállított nyomdájá, az általa épített orgonák, herbariuma, elmondott beszédeinek két kötet gyűjteménye s még — Isten tudja — a jövőben előkerülhető munkái azt igazolják, hogy magyar nemzetét, vallását nálánál senki jobban nem szerette; rendkívül éles szemével meglátta a legsürgősebb tennivalókat. Akaratát szédületesen magas intelligenciával párosult sokirányú szaktudással, minden nehézség dacára érvényesítette.

Könyve három kiadást ért: I. 1676; II. 1719; és III. 1805. A Sándor István és Szabó Károly által említett 1681. és 1685-ös kiadásból még mind a mai napig egy példány sem került elő. Nem tartom valószínűnek, hogy kiadásuk valóban megtörtént volna.

Munkás életének nagy eredményei mutatják örök időkre az ideált: hogy a nehéz időkben végzett becsületes munka mindennél többet ér; hogy munkásának boldogságot és hallhatatlanságot szerez.

2. A csiki Cantionale címlapja. A legelső könyv, mely Kájoni János könyvsajtója alól kikerült.

Mihál Farkas közrendű énekes következik sorban az énekgyűjtők között. Helység nevét nem ír. Az sem tudható, hol született, mikor és hol halt meg.

Könyve 149 levélből áll; bőrbekötött dült oktáv alakú könyv. 105 egyházi éneket, egy vitézi éneket, egy iskolai dráma töredéket és egy verses passiót tartalmaz.

A kéziratról Erdélyi Pál a Philologiai Közlöny 1893. évf. 172—73. oldalán értekezik s a többek között azt írja, hogy e kézirat Kájoninak forrása lehetett.

Én a M. F. gyűjteményében a következő dátumokat találtam:

A címlapon: 1676. 149. b. oldalon: 1678. 145. b. oldalon: 1680. 136. oldalon 1690. 132. b. oldalon: 1678. 123. oldalon: 1683. 121. oldalon: 1678. 115. oldalon: 1678. 96. b. oldalon: 1670. 71. b. oldalon: 1678. 71. oldalon: 1699., 1677. márc. 18. 52. b. oldalon: 1678. 36. b. oldalon: 1687. 27. b. oldalon 1681. 20. b. oldalon: 1690. 3. oldalon: 1677.

A gyűjtemény a datált bejegyzés alapján 1676—1699. között íródott. Kájoni énekeskönyve ajánló levele szerint 1675. november 18-án nyomásra készzen állott. Miképen lehetett tehát a Mihál Farkas gyűjteménye Kájoninak forrása? Az Erdélyi Pál által külön említett verses passió

M. F.-nél:

De Passione Domini nostri Jesu Cristi.

Kájoninál:

Passio Domini Nostri Jesu Cristi.

Kájoninál bővebb, amint alább következik:

Mihál Farkasnál

*Térdre esek a Szép szűz Maria eő
szent fiát Jézust imádnia de őt latom
banat szüvit fogja elalulvan feődre és
sér vala Hogi ezt hala pilatus be kül-
de s urunk Jezus is maganak vive
honnan való ki volna kerdezé de eze-
ket urunktól*

*Ottan monda Pilatus szoli nekem,
nem tudode hatalmammat nékem sza-
bad vagyok téged meglövetnem sza-
bad vagyok el is eresztenem.*

Kájoni Cationale I.

Térdre esék Asszonyunk Maria,

Az achrostichonban szükséges „in“ Mihálnál hiányzik, Kájoninál megvan protege nunc et hora annál, protege nunc et in hora helyesen ennél; ott 154., itt 156. szakasz.

Ezek szerint nem tartom valószínűnek, hogy M. F. forrása volt Kájoninak.

A fáját szerető derék székelv munkája mégis fokozottabb figyelmet érdemel. A filologusok a speciális csíki szavakból sok feljegyzésre méltót találnának. A magánhasználatra készült írásban az időjárásra vonatkozó érdekes feljegyzések is vannak. pl.: a 71. b. oldalon: „olyan hó volt, hogy emberi emlékezet óta sem különb.“

Hogy oe Fiát Jesust imádnája De
hogy látá szivét bánat fogja, El-ájul-
ván a foeldre borula Jesust Urát úgy
Sirattya vala; Kit, méhében Szűzen
viselt vala

Szűzek oetet koeltoegetik vala,
Hogy ne sírna azon kérik vala Né-
pek elől Pilátus bé vivé, Urunk Je-
sus: csak magának vévé, Honnan
való, s'ki vólna kerdezé, De azokat
Urunk elveszteglé

*Hát Pilátus monda: Szoly énnékem,
Nem tudodée hatalmomot nékem,
Szabad vagyok téged megoeletnem,
Szabad vagyok el-is eresztenem.*

A.**MÁS DÉ B-V:**

Jer mi di-csir-jük a Szep Szűz Ma-ri-at,
 mennyek-nek ki-rály-né Asz-szo-nyat, á ki hor-do-zá e vi-lag
 U-ral, az id-vé-zi-tő Chris-fus(nak) Szent A-nyát.

A Cs. K.-ban, a 279 b oldalán 7 szakással található

Megvan a Szegedi Ferenc Lénárt-féle 1674. évi Cantus Catholici 30. lapján „Jer mi dicísjük Jézusnak Szent Annayát” (15 strofás vőltozat), az Egy. Kvt. A 112 jelzetű kézirata 7. lapján, Bozoki, Katolikus Kar. béli kottás énekes könyv² ében 1797. 284. l. „Hála adásunkban rólad emlékezünk” szöveggel.

B.**MÁS RÉGI ÉNEK.**

Az Ur Is-ten im az A-dám-nak, az ő nagy vét-ke ml- at,
 Sza-ba-di-tól 1-gerét, hogy ad ma-ra-dé-ki-nak

A Cs. K.-ban d.-ben 15 szakasz. A dallam megvan az Egyel. Kvt. A 113 jelzetű kézirata 5. oldalán is „Az Ur Isten Adám atyánknak” szöveggel. Ő-ben, 12 szakasszal. Szöveg nem egyezik.

C.**NOTA TERTIA.**

Pu-er na-tus in Beth-le-hem nunc in gau-di-o
 Un-de gau-det Je-ru-sa-lem, cor-de ju-bi-lo dul-ci ju-bi-lo.

Ez a dallam nem ismert.

D.**NOTA Fit porta Christi per via ele**

Pan-di-tur coe-li a-tri-um, Al-le-lu-ja,
 Mil-ti-tur me-di-us tri-um Mun-do. Al-le-lu-ja.

E.**MÁS.**

Mi-kor Christus Beth-le-hem-ben Szű-lé-ték á Sze-geny-ség-ben,
 á Ja-szolynak kö-ze-p-ten He-ro-dés Ki-rály-nak i-de-jé-ben.

Erdélyi Máté Karácsongi éneke 1560. l. RMHT VII. ja. I. Variansa: „Mennyi király születék” szöve 1751. évi kolozsvári ref. é. k. 253 l. 1774. évi debrecsói assottáriusgelük 38. 44. 1778. évi debrecsói k. 262. l. 1778. évi kolozsvári é. k. 121. l. 81b.

Bocskor János Csíkszentlélekről következők a csíki énekgyűjtők sorában. Könyvét Thaly Kálmán 1870-ben ismertette a „Századok“ 118. lapján. 1716. és 1739. között íródott. A könyvet nem volt szerencsém láthatni s így bővebbet róla nem írhatok.

Lányi Ernő és dr. Greska Kázmér „Cantate“ Ima és Énekgyűjteménye (Eger 1898.) V. oldalán ez áll: „— az erdélyi népekekre vonatkozólag P. Simon Jukundián gazdag kéziratos gyűjteményét és P. Tima Dénes adatait használtuk fel.“

Könyvükbe 9 éneket a „Csíki kéziratból“ vesznek. A 113. énekhez: Mennyből követ ma küldetett, — azt írják: „Dallam Csíki Kéziratos 1676, Szöveg Csíki Kéziratos; a 84. ének: Most lett a kenyér: „Csíki Kéziratos 1676.“

Az 1676. év számnál valószínűleg mindig Kájoni I. kiadására gondoltak és Csíki Kéziratost írtak. Most lett a kenyér c. ének azonban K. I.-ben nincs is benne.

A csíksomlyói szentferencrendi zárdában valóban megvan P. Simon Jukundián kéziratos gyűjteménye. A gyűjteményt mai napig nem volt módomban áttanulmányozni; azért erről egy későbbi értekezésben számolok be. Annyit azonban tudok, hogy P. Simon Jukundián a csíksomlyói tanítóképzőnek 1858—1883. lelkes igazgatója. A „Hozzád fohászokunk“ c. ének szerzőjének tartják. P. Tima Dénest ismertem. Mint gyermek neki sokat énekeltem. E „Csíki Kéziratos“-ba neki is bejegyzései, összhangosításai vannak.

A Csíki énekgyűjtők és írók sorát Baka János csíkszentmártoni kántortanító zárja be. Műve: Erdélyegyházmegyei Énekeskönyv a Rom. Kath. Kántorok, a nép és ifjúság használatára Régebbi és Újabb Énekeskönyvek, — a kántorok és A nép ajkán élő hagyományos énekekből összeállította és orgonakísérettel ellátta Baka János ny. kántortanító. Kiadta Sándory Mihály könyvnyomdája Gyergyószentmiklós.

Az előszó 1921. nov. 15-én kelt. A püspöki jóváhagyás 1914. aug. 6. Az előszó a könyvre s afelfogásra jellemző, azért alább közlöm: „Ez az énekeskönyv hosszú idő alatt készült. Szerzője ugyanis még a mult század hatvanas éveiben kezdette volt a Kájoni-féle énekeskönyvek III. kiadásában előforduló ősrégi (?) s különösen a Székelyföldön a r. kath. hívó nép által kedvelt és gyakorolt szép egyházi énekek gyűjtését s miután azok hangjegyekkel nem voltak ellátva, nem annyira szövegeik, mint inkább feledékenységbe menni látszó dal-lamaiknak megörökítése végett.

Évtizedek óta lehetett hallani a székely nép vezetőségének ajkáról, hogy a Csíki vagy másképp Székely Kancionalét hangjegyekkel sajtó alá kellene rendezni. A Gyulafehérvárt megjelenő Közművelődés 1910. év 47. és 50. számai hosszas cikkekben foglalkoznak vele.

B. e. P. Sántha Angelusz szárhegyi szentferencrendi zárdafőnöknek hírlapi cikkeket olvasásakor az a gondolata támadt, hogy miután az ú. n. Csíki Kancionalé eredeti szerzője P. Kájoni János szerzetes ott van eltemetve, ennek emlékeül a zárdá hozzájárul a nyomdaköltségekhez, hogy a szerzetnek ezen kincse az utókor számára megmenthető legyen. Így vállalta magára P. Sánta — a szerkesztésen kívül — a munkának kiadását — és minden egyéb ahoz tartozó ügyek intézését. P. Tima Dénes nyug. tanítóképző zenetanár a Kájoni III. kiadásából az énekszövegek lemásolására ajánlkozott, de korai elhalálózásuk miatt az ígéreten túl alig tehettek valamit.

F.**VIZKERESZT NAPJÁRA VALÓ ÉNEKEK.**

Ki ra lyok nak ki ral lya nak Jé- zús Chris- tus- nak.
Ma ri a nak Sz Fi a nak mi égy U- runk- nak.
Jer mi mondgyunk di esi re tet mi meg Vál tonk- nak
Nem ismert

G.**DE CREATIONE MUNDI**

Em te kez zünk is- 'en nek nagy* ha tal- mas sa-
ga rol ki sem mi bol min dent te rem te
Nem ismert

H.**MÁS**

Jo seph Jo- seph, bol vagy Jo seph? hól té ged én ke res- se lek:
nagy he- gye ken és Vol gye ken. el me gyek hogy meg lél tye lek

Némel eredetű dallam (L. Meister-Baumker, Das kath. deutsche Kirchenlied II 357.) Magyar Va-
riánsai: Szegedi Ferenc Lénárt-féle (Cantus Catholici 1874. 223. l. („me szorúú halál”) és 245.
l. („Jaj én szegény quario tereg”), Cant. Catholici 1875. 153. l. („Jaj miképpen doboz”) és ugyan-
ennek későbbi kiadásában Bozón Mibály Kalólikus kar bels. kötés e. k. 1797. 158. l. („Josef,
Josef, hol vagy Josef”) 18. századi ref. Variáns. „Én istenem sok a nagy bűnöm” szöve 1774.
ún. debr. szolgáltatóknek N° 80. 1776. ún. debr. e. k. 155. l. Értől eltérő változat 1773. újk. kolozsv.
e. k. 104. 5. l. 1778. újk. kolozsv. e. k. 168. l. 31b.

I.**MÁS SZÉP ÉNEK**

Bu- nos te lek. si- rasd ker- lek. U rad. nak nagy ken nyat
Mert ar- tal lan mint egy ba rany. szen- ved a ke reszt- fan
Mégvan e Cantus Catholici 18. századi kiadásában. (1703. 125. l. 1738. 1792. 111. l.)

J.**MÁS**

Christus rei ta ma- da ki er- tünk meg nől va la. min- den- nek u- tat
nyit- ta. az o rok bol dog- sag- ra tr gal- maz te- künk

A fenti címen ismeretes énekeskönyvet először Cationale Catholicum cím alatt P. Kájoni János szentferencrendi áldozár szerkesztette és nyomatta Csíksomlyón 1676. évben. Ezt másodszer szintén Cationale Catholicum cím alatt újra szerkesztette és kiadta P. Balázs Ágoston Csíksomlyón 1719-ben. A harmadik kiadást rendezte s annak Keresztény katolikusok egyházi Énekeskönyve címet adva, újra szerkesztette és kiadta P. Andrásy Rafael 1805-ben Csíksomlyón. Ez utóbbiban, nem értve ide a toldalékot, vagyis a Kath. Kántorok czere-
 moniás könyvét, van 463 ének. Ezek között 75. a Kájoni I.; 85. a Balázs á II. Kancionaléból, 303 pedig a Szentmihályi Mihály kanonoknak Egerben 1769-ben nyomtatott Énekeskönyvből van véve. A mostani negyedik kiadás Erdély-
 egyházmegyei Énekeskönyv címen a fentt elősoroltaktól egészen eltérőleg új beosztással, hangjegyekkel és rendes versalakban írt szöveggel jelenik meg“ stb.

Baka János Csíki székely kancionálét akar írni és a Kájoni székely énekeskönyve (I. kiadás) helyett használja az 1805-ös Andrásy-félet forrásul, mely könyvnek 65%-át Egerből hozták. Nem kell hosszabban magyaráznom e kérdést. Kézzelfogható, hogy e „IV. kiadása a Kájoni Kancionálnak“ eredeti céljától teljesen eltért és a kívánalmaknak egyáltalán nem felelt meg.

A könyv 536 oldalán 442 ének van: K. I.-ből 48 ének; K. II.-ből 10; K. III.-ből 113; Tárkányi Zsaskovszkyból 91 éneket vett; Szemennyei — Kaposy-
 syból 21-et; Kerschből 24-et; Kisdi Cantus Catholiciájából 17-et; Bozókyból 11-et; Kovács Márkéből 6-ot; a Csíki Kéziratából 35-öt; a Kántorok ajkáról 4-et, a nép ajkáról 1-et; saját szerzeményét 15-öt; — chorális melódiát és a többit egyéb forrásokból vette, vagy nem jelölte meg.

Ezen adatokból látható, hogy ez az énekeskönyv sem nem csíki, sem nem székely; sem nem Kájoni-féle énekeskönyv, hanem mindenholnan összeszedett énekgyűjtemény sokszor, sőt a legtöbbször egészen rossz másolással.

János bácsi munkás élete, énekszeretete becsülendő. Egyéni munkássága előtt levett kalappal, tisztelettel állunk. De hadat üzenünk azoknak, akik le-
 térítették Baka bácsit a helyes útról; azoknak, akiknek nem tetszett a régi ének, — mert nem ismerték, — s akik az értékek helyett a ma elterjedt világi melódiákhoz hasonló megbotránkozató énekeket engedtek be templomainkba. A régi énekeket befestett freskók módjára felejtették el a felületes hivatottak. Azért ázni, keresni kell a helyes, az igaz melódiát.

Adja Isten, hogy az igaz ének fontosságát felismerve, a Kájoni első könyvéhez hasonló értékű és elterjedettségű énekeskönyv fogja újból össze ezt a szét-
 esésnek induló népet.

¹ Kántorokat és tanítómestereket említ. Kézzelfogható, hogy a Petriekről és Réti-
 ről van szó.

² Értekezésemben ugyanazon elnevezések többször fordulnak elő, azért azokat a
 következőképen rövidítem:

- K. I. = Cationale Catholicum Kájoni 1676.
- K. II. = „ „ „ 1719.
- K. III. = „ „ „ 1805.
- Cs. K. K. = csíksobotfalvi Kájoni kézirat.
- J. B. K. = Jancsó Benedek kódex.
- C. C. = Cantus Catholici Kisdi B. 1651.

SZEMELVÉNYEK A SZÉKELYEK SAJÁTLAGOS JOGTÖRTÉNETÉBŐL

Összeállította: *Elekes Andor.*

I. A székely örökség (*Haereditas siculica*).

Irott jogforrások sűrűn tartalmaznak rendelkezéseket a székely örökségről, azt azonban nem határozzák meg, hogy a székely örökség miből állott.

Igy például — hogy csak a lényegesebbekből említsek meg néhányat — a Vizaknai Miklós erdélyi alvajda és Vingárdi Geréb János görgényi várnagy által — akiket Hunyadi János kormányzó Marosszék székelyei közé rendelt ki bírának — 1451 évben kiadott végzemény a székely örökségben való elévülés idejét és oldalági örökösödést szabályozza.

Az 1555 évi, Dobó István és Kendi Ferenc erdélyi vajdák által megerősített udvarhelyi székely constitutio (szabályzat) 20—23. pontjaiban a székely örökségben fennállott törvényes örökösödés szokásjogi szabályai vannak codificálva.

A székely örökségre állott fenn — Werbőczy Hármaskönyvének III. rész, 4-ik címe és a fent említett székely constitutio 30. pontja szerint — az a törvényes szabály, hogy azt székely ember semmiképen el nem veszthette, még ha fejét vesztette is, hanem székely öröksége atyjafiaira maradt;

ugyanezen jogforrások szerint, a székely örökségre nézve állott fenn az a perjogi kedvezmény, hogy a csak 3 forintot érő székelyörökségi perek is egészen a királyig voltak felebbezhetők;

a székely örökségre vonatkozólag rendeli el az Approbatae Constitutiones (az 1540—1653. években hozott erdélyi hegybenhagyott törvények) III. része LXXVI. címének VII. articulusa, hogy abba birtokosnak, vagy törvényes utódainak és igaz örököseinek akarata ellenére a „*jus regium*“ (a király adományozási jog) be ne vitessék;

a székely örökségre állítja fel ugyanezen törvénykönyv ugyanezen részének és címének XVI. articulusa azt a tilalmat, hogy azt a hadban szolgáló vitézlő rend (a lófő és gyalog székelység) örökáron semmiképen el nem adhatta.

Az 1846/7 évi erdélyi III. törvénycikk 4. §-a a székely örökséget kiveszi az úrbéri összeírás alól;

az 1848. évi erdélyi IV-ik törvénycikk 6. §-a az adófizető és fegyvert viselő székelyeknek a jobbágyok által birt telkeire és földjeire nézve az úri szolgálatokat stb., csak arra az esetre szünteti meg, ha a tulajdonosok be nem

bizonyíthatnák, hogy a colonusaik kezén levő telek és föld tényleg is majorság vagy székely örökség.

A székely örökség meghatározásánál abból a jogszabályból kell (és lehet) kiindulni, hogy a székely örökség fiú és leány között, egyszerre osztályt nem szenvedhetett.

Ezt a jogszabályt, amely a székelyek között soha vitás nem volt és amelyet a székely örökségi perekben a bíróságok is állandóan alkalmaztak, az 1555. évi székely constitutio 20. pontja úgy fejezi ki, hogyha „Valamely embernek fia, leánya vagyon, az örökség a fiát illeti; de úgy, hogy a fiú a leányt, kiki a maga székének törvénye szerint, kiházasítsa.“

Ez a jogszabály még akkor sem szenvedett változást, ha a meghalt székelynek fia nem, hanem csakis leánya maradt és így a székely örökség az említett constitutio 22. pontja szerint tényleg a leányra szállott,

mert a leány ebben az esetben — jogi fictio útján — fiúvá, fiúleánnyá (*praefecta naturalis*) változott, aminek értelme és jogi kihatása az volt, hogy ez által a székely örökségnek fiági öröklési természete fennmaradt, vagyis, hogy a fiúleány után maradt leszármazók közül, a székely örökséget, ismét csakis a fiág örökölte a leányág kizárásával.

Arra nézve, hogy mely vagyon volt az, amelyben kizárólag fiági örökösödésnek volt helye, Werbőczy Hármaskönyve I-része 5, 17, 18. és 21. címeinek egybevetéséből kétségtelen, hogy kizárólagos fiági örökösödés tárgyát elsősorban az a vagyon képezte, amelyik megnyerésének gyökere a haza és fejedelem részére tett szolgálat, főleg pedig *hadi szolgálat volt*.

Minthogy pedig — amiként azt kőröspataki gróf Kálnoki Antalnak támasfalvi Turi Sándor alperes ellen székely örökségért folyt perében az erdélyi törvényes királyi tábla 1778. március 26-án hozott ítéletében kimondotta — a székelyek birtokai — melyek a Hármaskönyv III. részének 4-ik címében örökségeknek neveztetnek — mint eredetileg fegyverekkel, vérontással és katonai vitézséggel szerzetek, a Hármaskönyv I. részének 5-ik címe értelmében tisztán tábori szerzeményképen (*pro peculio pure castrensi*) biratnak:

kétségtelen, hogy a „székely örökség“ eredetileg *tisztán* abból a birtokból (ingatlanból) állott, melyet a székely a letelepedéskor vagy későbbben, de hadi szolgálattal szerzett meg, illetve foglalt el, amely eme minősége folytán — az idézett ítélet szerint — már az első foglalástól kezdve (a *primae occupationis tempore*) örökség gyanánt fiágról-fiágra szállott (*Haereditas pure siculica*).

Kizárólagos fiági törvényes örökösödésnek volt a helye továbbá abban az ingatlan vagyonban (birtokban) is, amely kizárólag fiágot illető birtok árával vásároltatott vagy ilyen jószággal történt csere útján szerzettetett; továbbá amelyre a vásárló a szerzőlevélben határozottan kinyilatkoztatta, hogy az utána csakis fiúutódait illeti (Dr. Dózsa Elek „Erdélyhoni Jogtudomány II-ik kötet, 374—378. oldalak).

Az így szerzett birtok azonban csak akkor vállt székely örökséggé, ha az illető szerzőnek már volt székely öröksége;

mert „igaz ugyan“ — mondja az erdélyi törvényes királyi tábla homoród-szentmártoni Gábor Ferenc és társainak Szabó István elleni székely örökségi perében az 1816. február 13-ikán hozott ítéletében — „hogy székely örökséget bíró székelyek, amidőn fiúról-fiúra szereznek, az a haereditáshoz (székelyörökséghez, *accrescal* (járul), de ellenben itt, ahol Szabó Ferencnek (alperes jogelődé-

nek) az alperesi megismerés szerint is *siculico jure* (székely jogon) birt haeredít-
tása nem volt, ahoz szerzemény nem is ragadhatott . . .“

Ezt a szabályt jelenti ki a nevezett tábla a Veres leányoknak Ujvárosi Istvánné, Veres Mária alperes elleni perében 1799. június 14-én hozott ítéletében is, amidőn annak megállapítása mellett, hogy néhai Veres Sámuelnek Kököcs községben valóságos *siculica* haeredítása volt — kimondja, hogy „Ezen székely haeredításhoz számllja . . . néhai Veres Dánielnek és feleségének, Gergely Ilonának, úgyszintén Veres Dániel praedecessorainak (jogelődeinek) azokat az örökös ingatlan szerzeményüket is, melyek *cum expressa ad sexum solum virilem regulatione* (kifejezetten csak fiágra való szabályozással) szerezettek, mert néhai Veres Sámuel és Mózes (Veres Dániel fiai) a leányoknak azokból való minden részesítéseken kívül csak ketten osztozván, az által már ezek is a *siculica* haeredításhoz ragadtak . . .“

Ugyanezen elv értelmében ítelt a tábla nemes Bodola Eleknek nemes Bartók Kelemenné elleni perében is az 1798. november 30-ikán hozott ítéletében a következők kijelentésével . . . „Ilyen székely haeredítésnek tartja és ítéli . . . ezen törvényes királyi tábla a felperesek által előadott *acquisitionalis* (szerző) levelekben foglalt ingatlan jókat is, melyek *absque facta ad utrumque sexum regulatione* (mindkét nemre való szabályozás nélkül), csakis fiúról-fiúra maradványról-maradványra szerezettek és Bójte Márton által — az 1669-ik esztendőben kelt testamentoma (végrendelete) szerint — a fiának Bójthe Jánosnak hagyattak, — mert . . . az örökös vásárok és századot felülmuló birtok által már ezek is a *többi Bójthe haeredításhoz ragadtak*.

Mindezekből megállapítható tehát, hogy a „székely örökség“ a székely által a letelepedéskor vagy azután, de hadi szolgálattal szerzett birtok (örökség) és ezen felül az a birtok (ingatlan vagyon, jószág) volt, amely kizárólagos fiági örökösödésre történt későbbi magánjogi szerzéssel és foganatba is ment fiági örökösödéssel tényleg is ahoz ragadt.¹

II. A (volt) két-ág katonaság birtokosság.

A csíki székely krónikában közölt, a magyar vérszerződésnek megfelelő székely kőtörvény 2-ik pontja szerint: Amely földet valaki megszerzett, az neki sajátja maradjon, amelyet pedig egyesült erővel szereztek, az a szerzők között osztassék egyenlően. Vagyis ez, a közösen szerzők egyenlő arányú közös tulajdona marad.

Akár hiteles, akár nem a csíki székely krónika és az ebben közölt kőtörvény, tény, hogy a székelyek által elfoglalt úgynevezett székelyek földjén (*terra sicularum*) a csíki székelykrónikának megfelelő földközösség létezett.

A szék-közösség, a faluk közössége és falu közösség formájában fennállott földközösséget illetően kétségtelen ez nemcsak egyes határoknak (főleg erdőknék és havasoknak) mai napig is fennmaradt elnevezéséből, mint például Csíkszékben a Székhasas, Háromszéken a Bodzán a székerdeje és 32 község erdeje, a bodoki hegységben a 9 község erdeje, Miklósvárszéken a hatod azaz hat község erdeje, hanem okiratokból és törvényekből is.

Igy: egy a Brassó város bírása és tanácsa által 1415. július 15-én kiállított okirat szerint a sepsiszéki Barótfalu, Gidafalu, Borosnó, Uzonfalu, Sancto-Georgio (az az Sepsiszentgyörgy) Bulem (Bölön) és Árapatak községek (faluk)

képviselői egy darab az Olt mellett levő, erdős területet, Botfalunak saját személyükben és a sepsiszéki összes communitások nevében (in ipsorum personis ac totius communitatis sedis Sepsi) adnak el.²

1511. február 1-én Marosszék közgyűlése a székely (maros)vásárhelyi Szentlélek ispotálynak Sospatak nevű községben a szegények és az elhagyott gyermekek táplálására egy vagy két ekealja (kb. 200—400 kat. hold) gazdasági birtokot azzal ad át használatra, hogy ha az ispotály elpusztulna, akkor ez a birtok a Szék közönségére (ad generalem universitatem sedis) száll vissza.³

Az aranyosszéki bogáti praediumnak (lakatlan pusztának) 1827. évi constitutiója szerint „ezen praedalis helynek tulajdonságát (tulajdonát) mostan is a nemes szék magának rezerválja“ ugy, hogy „annak birtokossai mindnyájan csak uzufructuariusok“, haszonélvezők.⁴

A faluk közötti közösség és a falu-közösség létezését az Aprobatae Constitutiones III. rész XXIX. címének a „Faluk birodalmának módjáról“ szóló I. articulusa, továbbá az 1846/7. évi XV. erdélyi törvencikk és az 1871. évi LV. törv.-cikk teszik kétségtelenné.

Tárgyilag a székely földközösség kettős formában jelentkezett ú. m. *a nyilas földekben és a közhatárookban*.

Dr. Tagányi Károlynak a „Földközösség Magyarországon“ című — oklevelekből merített adatokkal alátámasztott — értekezése szerint: a nyilas földekben jelentkező földközösség *eredetileg* abban állott, hogy a falu határában fekvő gazdasági használatra alkalmas földek (szántók, kaszálók és rétek) minőség és távolság szerint külön táblákra, az egyes táblák pedig annyi egyenlő részre daraboltattak, ahány családfő volt a faluban. Az összes tábláknak egy-egy része együttesen egy-egy nyilat képezett és az, hogy a nyilak közül kinek melyik jusson használatra, sorshuzás útján döntetett el.

Innen van Mátyás királynak mérái Magyar Balázs erdélyi vajdához és székely ispánhoz a székelyek három rendjének szabályozása tárgyában az 1473. évben kiadott parancsában a „tres terrae sortes“ (három sors föld) elnevezés.⁵

Ez a csupán használat végetti felosztás azonban végleges és állandó nem volt, hanem időnként — a körülményekhez képest — változott, vagyis a nyilak időnként cseréltettek és a nyilaföldekből az eladdig nem részesedettek is részesültek.

Második János választott királynak — János Zsigmond néven erdélyi fejedelemnek — egy 1569. évben kelt, Telegdi Mihály székelyföldi főkapitányhoz intézett rendelete szerint „az Nyilas Föld elosztása felől is nagy egyenlenség volna“ a Székelyek között, mert „némelyek az mint mi parancsoltuk megosztani az földeket, megelégednének rajta, némelyek nem elégednének és az Lófejek közül volnának Csík-székben főképen, kik kardjaikkal is meg akarnák magukat óltalmazni az mi jobbágyunk ellen az földben, az mint megosztott, némelyek törvénykeztek volna is ez féle föld dolgában az székeken azokkal, akiknek az ő földükbe részt adtak volna...“⁶

Báthori Zsigmond erdélyi vajda és a székelyek ispánja 1591. évben, avégből, hogy az Udvarhelyszéken lakozó gyalog székelyek az ő és az ország szolgálatára serénvebbek lehessenek, Mindszenti Benedek Udvarhelyvára kapitányának és királybírónak, valamint az alkirálybírónak és tiszteknek a mostani és jövődöbelieknek, akiket illet, „keményen“ megparancsolja, hogy azoknak a gyalogszékelyeknek, kiknek „örökségeik nincsenek azon faluknak szokása

és rendtartása szerint, melyekben lakoznak, nyil szerint szántóföldeket és kaszálókat adjanak és szakítsanak⁴⁷...

Ellentétben a nyilas földeknek ezen időleges és változó használati felosztásával a *közhatárok* felosztás tárgyát soha sem képezték és éppen ez a körülmény szabta meg tulajdonképpeni jellegüket.

Dózsa Elek jogtudor szerint (idézett munkája II-ik kötet 196 oldal) ugyan is, ezek — az *Approbatae Constitutiones* III. rész 29 címe értelmében — azon szénarétek, erdők, szántóföldek és egyéb járultsági haszonvételek tömegéből állottak, melyek bizonyos helység tulajdonosai között soha felosztva nem voltak, bárha azoknak némely része, foglalás útján, némely birtokosok kirekesztőleges használata alá jutott legyen is.

Ezek a közhatárok, az *Approbatae Constitutiones* fent idézett rendelkezése értelmében, a helységbeli régi telkek (*antiquae*) járulékának tekintettek és így azoknak hasznai a régi telkek arányában illették azok (a régi telkek) tulajdonosait.

Mint hogy pedig az erdélyi törvényes táblának a bögözi közbirtokosoknak Jakab András és társai ellen folyt közhatárosztály elleni perében 1817. évben,⁸ özv. Bárány Szentkereszti Zsigmondnének a zágoni birtokosok ellen ugyan ilyen tárgyú perében pedig 1831-ben hozott⁹ ítéleteiből is kétségtelen, hogy a régi telkek a székelyek három rendjéhez, az előkelők-nemesek (*primori-nobiles*), lófők-lovaspuskások (*primipili-equites*) és gyalogok-gyalogpuskások-veresdarabontok (*pixidarii*) rendjéhez tartozó székelyek által bírt ősbelsőségek voltak:

így keletkeztek a székelyeknél a közhatárok felosztásakor, a (volt) *kétág katonaság birtokosságok* azokból a közhatárbeli illetményekből, amelyek a lófők és gyalogosok rendjéhez — a tulajdonképpeni vitézlő rendhez — tartozott székelyek ősbelsőségeinek alapul vételével állapították meg ezen elsőségek tulajdonosainak és amely illetményekre ezen elsőségek tulajdonosai az 1846/7. évi erdélyi XV. tcikk. 10. §-a értelmében önként közösségben maradtak, vagy utóbb — az 1871. évi LV. tcikk. 8. §-a és az 1880. évi XLV. tcikk. 25. §-a szerint — közösségben maradni kényszerültek.

Ezek szerint: a (volt) két ág katonaságbirtokosságok általában ama földközösség folytatásai, mely a székelyek között a megtelepedéskor keletkezett, önmagukban pedig olyan vagyonszociális alakulatok, melyek a székelyeknek legsajátosabb (jog)viszonyaira vezethetők vissza.

III. A szomszéd háramlási joga.

Amiként azt a már idézett munkájában Dózsa Elek is megállapítja, törvényes rendelkezések egyáltalában nem emlékeznek meg róla, pedig a székelyeknek máig is élő köztudata szerint is valóban létezett az a jogintézmény, hogy a törvényes örökösök nélkül elhalt (kihalt, egyáltalán magvaszakadt) székely vagyona — végrendeleti örökös nem léteben — a szomszédra szállott.

A törvényes rendelkezések hiányának oka — valószínűleg — az lehet, hogy a vagyonnak ilyen átszállása, az eléggé szapora székelyek között nagyon ritkán fordulhatott elő, mert, hogy az ezen jogintézménnyel összefüggő kérdések nem voltak annyira tisztázottak, hogy azoknak törvényes szabályozására szükség nem volt, már abból nyilvánvaló, hogy a vargyasi Szolga János hites táblai ügyvéd által egy, Marosvásárhelyen 1838. évben kiadott, füzet-

ben a székely jog köréből felvetett 50 kérdés közül, nem kevesebb, mint 10, épen a szomszéd háramlási (örökösödési) jogával kapcsolatos kérdésekre vonatkozott.

Dózsa Elek jogtudor és jogtanár az idézett munkájában (II-ik kötet 407 oldal) ennek a jogintézménynek szabályozását a jövőbeli törvényhozás feladatának mondja; ez a szabályozás azonban elmaradt, mert az Erdélyben 1853. szeptember 1-én életbe lépett osztrák polgári törvénykönyv 760. §-a a szomszéd háramlási jogát teljesen megszüntette, az életbeléptető császári nyílt parancs VII. cikkének 4. pontjával kapcsolatban aképen rendelkezvén, hogy az örökös nélküli hagyaték — mint uratlan jószág — jövőben a kincstár által foglaltatik el.

Jogtörténetről írván, a szomszéd háramlási jogával kapcsolatosan seregesleg felmerülhető kérdéseknek elméleti fejtegetése nem lehet e soroknak feladata.

Jogtörténetileg is bizonyos azonban, hogy a kihalt székely vagyona csakis arra a szomszédra szállhatott, aki *székely* volt.

Mert a kihalt székely vagyonának a szomszédra való háramlásában, a szomszédban, magát a székely nemzetet kell megtestesültnek tekinteni.

Az egész intézményben ugyanis a vezető elgondolást abban lehet és kell keresni, hogy a székely nemzet által megszerzett székely földnek (székely nemzeti vagyonnak) a kihalt székely által birt része a székely nemzetre szálljon vissza.

Ez az elgondolás volt alapja a Werbőczy Hármaskönyvének III. része 4-ik címében és az 1555. évi székely nemzeti constitutiók 30. pontjában codificált annak az ősi székely kiváltságnak is, hogy a székely ember örökségét soha el nem veszthette, ha fejét hűtlenségért el is vesztette, hanem öröksége atyjafiaira maradt. Az-az: atyjafiaiban a székely nemzetre szállott vissza.

Az 1562. évi segesvári országgyűlésnek az a határozata, mely ezt a jogot eltörölte és illetve az a tény, hogy 1562-ben és ezután is a fejedelmek a hűtlenségbe esett székelyek birtokait elkobozva, azokat — nem is mindig székelyeknek — rendszeresen adományozni kezdték, azért volt tehát az egész székelység jogsérelme, az a tény pedig, hogy 1562-ben és azután a székelyek — különösen a főemberek (primori-nobiles) — az addig birt birtokaikra (jószágaikra) fejedelmi adományt (nova donatio) kezdték kérni, azért volt a székely nemzeti jog sérelmére szolgáló jogfeladás,

mert a királyi jognak a székelyek közé e két alapon és alakban történt bevitelével, a fiscus háramlási joga a székely birtokokban törvényesen is életbe lépett, ez által pedig a székelyek birtokának a székely nemzetre történő visszaháramlása csorbát szenvedett.

Ugyanis: a királyi adománybirtokban az adomány levélben megszabott öröklési rend megszakadásával, vagyis az adományosnak ilyen értelemben vett megszakadásával (például a csakis fiágra szóló adományozásnál a fiág kihalásával a fiscusnak joga volt a megszakadást az illető székben kihirdettetni és a birtokot törvényesen magának követelni; az ilyen módon fiscális jószággá vált birtokot pedig a fejedelemnek jogában, sőt kötelességében állott eladományozni.

„Megfontolva s magunkban többször elgondolva“ — írja az öreg (Első) Rákóczy György erdélyi fejedelem a szamosujvári várában 1636. január 30-ikán

kelt kiváltság levelében, — „hogy a Királyok és Fejedelmek a magukat érde-
mesített alattvalóik iránti kegyelmesség és szabadság által, az alattvalók pedig a
fejedelmek iránt kitetsző hűség és egyenesség s az abból kifolyó szolgálatbeli
készség által szinte elválaszthatatlan kapocccsal úgy össze vannak kötve, hogy
az egyik a másiktól születik, egyik a másikat neveli és tartja, annak okáért,
hogy Mi kezdjük és a Mi kegyelmességünk kezdje előbb teremteni a gyümöl-
cseit és Székely Hiveinknek hűséges engedelmségük Irántunk nevedekjék“ —
nevezett fejedelem elrendeli ugyan „hogy ennekutánna soha akármely magva-
szakadtnak magszakadását a székelyek között kihirdetni és végrehajtani ne le-
hessen, sőt azon magvaszakadottnak javaiban a Mi vagy Maradékaink az er-
délyi törvényes Fejedelmek számokra valamely iktatás vagy foglalás se lehes-
sen és tétethessen, hanem a magvaszakadottnak javai mindkét ágon levő ma-
radékaikra, az ők régi szokásuk és szertartásuk szerint szálljanak és menje-
nek által.“¹⁰

Mindazonáltal a székelyek között a kir. adományozási jog (jus regium)
soha többé meg nem szűnt.

Nem szűnt meg különösen azokban az adományos jószágokban, melyekbe
a királyi jog a birtokosok akarata folytán vitetett be; az Approbatae Consti-
tutiones III. része LXXVI. címének VII. articulusa kimondván, hogy amely
jószágokba spontanea voluntate (szabad akarattal) nem más idegeneknek, ha-
nem tulajdonmaguk a legitimus possessorok vagy haeresek (törvényes birtoko-
sok, vagy örökösök) vitték be vagy vinnék be ezután is a jus regiumot, az olya-
noknak mind birodalmuk, mind jövőendő devolutiojuk (háromlásuk) úgy mint
jus regium alatt levő bonumok (javak) az országnak a jus regiumról iratott
közönséges törvényeihez accomodáltassanak (alkalmaztassanak) tam respectu
fisci quam etiam donatariorum (úgy a fiscusra, mint az adományosokra nézve).“

A most idézett törvényhely értelmében a királyi adomány birtokok közül,
mintegy megerősítéseképen annak a tételnek, hogy az elvett jogok vissza-
nyerhetők, de az önként feladottak nem,

csakis azok a birtokok mentesültek a királyi jog (jus regium) alól és száll-
tak vissza a „régii haereditarium jusra“ (örökségi jogra),

„akikbe a régi privilegiumok (kiváltságok) ellen más just be nem vitte-
nek mindezideig is a possessorok (birtokosok), vagyis amelyekbe a birtokos
akarata ellen (a fennt érintett ősi kiváltság ellenére) vitetett be a jus regium és
azok is csak akkor,

„ha annak (adományos) possessorai decedálván (elhalván), mások akárkik
is olyan jószágot apprehendáltak (uralmuk alá vettek) volna és ad fiscum re-
gium nem redeálhatott volna (a királyi fiscusra nem térhetett volna) 32 esz-
tendőnek forgása alatt.“

A királyi jognak a székelyek közé történt bevitele folytán tehát a szom-
széd háramlási joga csakis a magvaszakadt által székely jogon (siculico jure)
birt jószágra nézve állhatott fenn, a kir. adományos birtok ellenben a mag-
vaszakadt székely után is a fiscusra szállott.

IV. A fiúleány részesedése a lófőségi tisztségből.

Néhai Szabó Károly, a kolozsvári egyetemnek hírneves történettanára a
„Régi Székelység“ című munkájában — a vonatkozó okiratok egy részének

közlése mellett — rendkívül érdekesen ismerteti azt a két pert, amelyek közül az egyik Angyalosi László jogutódai, valamint Domokos Mihály és ennek osztályos vérrokona, Becz Pál között a márkosfalvi Szép Péter féle lófőségi (örökség) birtok átengedése (tulajdona) iránt az 1497—1548-as években folyt, a másikat pedig dálnoki (márkosfalvi) Török Mátyásné Angyalosi Margit, Damokos Mihály ellen, 1548-ban, a jelzett lófőséggel járó tisztség átengedése iránt folytatott.

A jelenleg megbeszélés tárgyát képező ennek az utóbbi pernek megértéséhez mindenképp előttről megjegyzendő, hogy a perek idejében minden székely széknek 2 választott főtisztviselője volt és pedig a főhadnagy vagy kapitány (maior exercitus, capitaneus sedis) és a székbíró (judex terrestris), akiket évenként választottak.

Ez a választás ősi szokás szerint, nemek (nemzetségek) és ágak szerint történt és pedig évenként különböző nemből és ágból választották úgy a főhadnagyot, mint a bírót, vagyis például ha egyik évben a főhadnagy a Jenő-nem Besenyő-ágából választott, akkor a bírót, ugyanazon évben, teszem fel, a Medgyes-nem Kürt-ágából választották.

Az idők folyamán azonban — miként azt néhai Szabó Károly épen a megbeszélés perből megállapítja — a választás módja aképpen változott, hogy a tisztségviselés joga a sor szerint következő nem illető ágban bizonyos lófőség birtokához volt kötve és az, aki ilyen lófőség birtokában volt, a tisztséget az illető nem illető ágban törvényesen követelhetette.

A megbeszélés alatt levő perben előadott tényállás szerint 1548. évben a székely primor családból származó alsócsernátoni Damokos Mihályt Kézdiszékben, a Jenő-nem Besenyő-ágán főhadnaggyá választották. Ez ellen a választás ellen dálnoki és márkosfalvi Török Mátyásné, szül. Angyalosi Margit — Angyalosi László *fiúleánya* — azon az alapon lépett perrel fel, hogy a Jenő-nem Besenyő-ágán a tisztségviselés joga, Kézdiszékben, a márkosfalvi Szép Péter féle lófőség birtokához van kötve és hogy így Damokos Mihály a főhadnagyi tisztséget neki átengedni köteles, miután ő (Angyalosi Margit) a fent említett másik perben ezen lófőség birtokát ítélettel megnyerte.

Damokos Mihály a perben azzal védekezett, hogy felperesnek a Jenő-nem lófőségi tisztségében soha semmiféle része nem volt, mert ezt a tisztséget hossz-asz időtől fogva az ő ősei birták és hogy az élő lombos fát — ami úgylátszik — Szabó Károly szerint —, a székely főtisztviselők jelvénye volt — az ő ősei is mindig Csernátonba vitték (innen van Szabó Károly szerint a „zöld ágra jutott“ mondás) és hogy e-szerint: felperes joga, ha létezett volna is valamikor, elévült. De különben is felperesnek van saját lófősége és így, az ország törvényei szerint, más lófőségbe nem léphet. Egyébként is a nőág a férfiág ellen tisztséget (lófőséget) nem birhat, de különben is felperes a lófősége tisztjének jövedelmét már atyjától megkapta.

A perben Nagymihályi Ödönffy László görgényi várnagy, a székelyek alispánja (vicecomes siculorum) bizonyítást rendelt; a bizonyítást a vallató parancsban névszerint megnevezett székelyek Torja (Kézdi)Vásárhelyen fogantatosították is: döntésre azonban sor nem került, mert Angyalosi Margit ügyvéde Besenyey Józsa deák — 1548. június 21-ikén a pert, azzal az indokolással, hogy felperes neve a perben (Margit helyett) Katalinra volt változtatva — letette.

E szerint tehát a perben felmerült konkrét kérdések mellett bíróilag eldöntetlen maradt az az általános — elvi kérdés is, amire nézve Damokos Mihály azzal védekezett, hogy a nőág férfi ág ellen (tiszttséggel járó) lófőséget nem bírhat, hogy vajjon a nő a székelyeknél viselhetett-e ténylegesen tiszttséget?

Nem kétes azonban, hogy erre a kérdésre a bírói döntés csakis határozottan nemleges lett volna.

Mert Werbőczy Hármaskönyvének III. része 4-ik címe szerint a széke-lyek, ősi szokás szerint, tiszttségekben nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesedtek,

már pedig a nemzetség és nemzetségi-ág csakis a férfiakban élt és tesztült meg, mivel a nő a férjhezmenetel által más nemzetségnek válhatott és vált tagjává.

Angyalosi Margit tehát — ha egyébként Damokos Mihálynak nem is lett volna igaza — Damokos Mihálytól csakis a tiszttség (főhadnagyság) jövedelmé-
nek megosztását követelhetette.

Aminthogy tényleg ilyen értelemben ítelt 1486-ban Báthori István egy hasonló természetű és tárgyú perben az alábbiakban teljes egészében közölt ítéletében:

„Mi, gróf Báthori István, Erdélyi Vajda, a Székelyek Ispánja és Felsőes Fejedelem Mátyás ur-Isten kegyelméből Magyar és Cseh ország sat. Királyának Országbirája — adjuk emlékezetre, hogy midőn Kolozsváron vallást tevő Szent Gál ünnepén némely királyi dolgok meghallása és elrendelése végett hoz-
zánk jött és megjelent bizonyos nemesekkel és főszékelyekkel együtt volnánk, Előnkbe jövén vitézlő Hidvégi Mikó Lőrincz és Szent Annai Tóth Miklós, ma-
gok és Nemes Nőiknek t. i. Márhának Lőrincznének, Annának Miklósnének a néhai Szentgyörgyi Balás leánvainak személyekben — Gvörögnek a néhai Szentgyörgyi Barabás fiának jelenlétében — azon Lőrincz és Miklós által elé-
terjesztetett, mi szerint György a nevezett Asszonyokat Márhát és Annát az említett hajdani Balás halálával reájuk és Györgyre örökös i joron szállott szé-
kely örökségekben és hivatalokban résztelenné akarná és törekednék tenni s azon Asszonyoknak a mondott örökségekből és hivatalokból semmi részt sem akarna adni, az elmúlt esztendőben *is azon hivatalok jövedelneit* György csak egyedül vette volna be az Asszonyok sérelmével és igen nagy kárára.

Mit hallván György, így felelt ellene, hogy igaz lenne, miszerint ő a mondott székely örökségeket bírni akarná s a mondott hivatal jövedelmét is az elmúlt esztendőben bevette volna. de azon örökségek és hivatalok a mon-
dott Asszonyokat legkevésbé sem illetnék azért, hogy ő volna a fiú örökös azon örökségben.

Midőn ezek így folvtattatnának, vitézlő Tamási Péter a többek közül előnkbe állván a harmadik részről, így szólott: Hogy mivel a Péter Anyja és Barabás az említett Asszonyok és Gvörög ősei egy atvától és anyától szü-
lettek volna: azért azon örökségek és hivatalok Pétert úgy illetnék, valamint az említett Györgyöt és Márhát és Anna Asszonyokat.

Végre pedig Kerelői Pál a nevezdik részről mások közül hasonlólag előnk-
be állván Nemes Nője Mártha Asszony személyében előterjesztette, hogy nője Mártha Asszony néhai Nemes Mártha asszonymnak t. i. hajdani Szentgyörgyi Barabás leányának volna leánya és hogy azon asszony bizonyos örökségekből részt akarna kapni az ország törvénye szerint.

Mínt hogy a felek ezen származatot nem tagadták, sőt csaknem minden székelyek jóváhagyták: Mi annak okáért azon fő Székelyek tanácsából azon Székelyekkel az ő törvényük szerint a nevezett örökségek *tárgyában ilyen ítéletet tettünk:*

Hogy az említett Asszonyok és Szentgyörgyi György ösének t. i. Barabásnak örökségei, *hivatalai és tisztségei* úgy és azon joggal láttatnak illetni Mártha asszonyt, a Lőrincz és Annát, a nevezett Tóth Miklós Nőiket, mint Györgyöt és közöttük *egyenlőleg kell felosztani.*

Tamási Péternek pedig és Mártha asszonynak, a Pál nőjének addig, míg Györgynek és Mártha s Anna Asszonynak maradványjuk és örökösük leendő, az örökséghez semmi joguk és tulajdonságuk nem lehet, valamint a Székelyeknek előttünk felvilágosított törvényei tartják“ “Kelt az előbbi helyen, a fent megjegyzett határidő harmadik napján Egyezer négyszáznyolcvanhatodik esztendőben.“¹¹

¹ A szövegben felhívott ítéletek közölve vannak kilyéni Székely Mihálynak a Nemes Székely nemzetnek Constitutioji, Privilegiumai és a Jóság leszállását tárgyaló némely ítéletei című 1818-ban megjelent munkájában.

^{2—3} Az oklevelek közölve a Székely Oklevéltár III. kötetében.

⁴ Közölve egy M.-Vásárhelyen 1837-ben kiadott füzetben.

^{5—6} Közölve kilyéni Székely Mihály id. munkájában.

⁷ Közölve lőcsei Spielemberg László M.-Vásárhelyen megjelent „A nemes székely nemzet jussait világosító némely darab levelek“ . stb. című könyvében.

⁸ Közölve Székely Mihály id. munkájában.

⁹ Közölve Spielemberg László id. könyvében.

¹⁰ A kiváltságlevelet magyar fordításban közli lőcsei Spielemberg László idézett könyvében.

¹¹ Az ítéletet közli lőcsei Spielemberg László az idézett könyvében. Az ítélethez csatolt családfa szerint: Szentgyörgyi Balás, György (az alperes) és Mártha a Kereői Pálné anyja testvérek és a Szentgyörgyi Barabás gyermekei voltak. Mikó Lőrinczné és Tóth Miklósné — Mártha és Anna asszonyok — a Szentgyörgyi Balás *fiuleányai* voltak. A Tamási Péter anyja a Szentgyörgyi Barabás testvére volt.

HÁROMSZÉK TELEPEDÉSI TÖRTÉNETE

Irta: Erőss József.

A székelyek őstörténetének egyik nagyon fontos és sokat vitatott kérdése: mikor és hogyan telepedtek meg a székelyek a róluk nevezett (Terra Siculorum = Székelyek földje) földre. Ugy gondolom, hogy a kérdés megoldásához közelebb jutunk, hogy ha először összeállítjuk a Székelyföld telepedési történetét a legrégebb időktől a székelyek megjelenéséig, ez azután világosságot fog deríteni megtelepedésük körülményeire is.

Nagy baj, hogy a Székelyföld régészetiileg még nincs eléggé átkutatva. Imitt-amott találtak a történet előtti korszakokból leleteket, de egy pár helyet leszámítva nem végeztek rendszeres kutatásokat.

Tanulmányaink folyamán arról győződünk meg, hogy a Székelyföldön Háromszékmege területéről van a legrégebb időktől kezdve a legtöbb adatunk, ezért jelen dolgozatunkban e mege telepedési történetével foglalkozunk. Mivel azonban Háromszék mege földje és székelysége történetét nem lehet egészen külön választani, azt az egész székelység őstörténetével együtt fogjuk tárgyalni.

Erdély keleti és déli részén hét medence van: a gyergyói, csiki, háromszéki barcasági, fogarasi, petrozsényi és hátszegi, ezek között a legnagyobb a háromszéki. Négyyszög alakú térszínileg nagy kettős udvarhoz hasonlít, melyet a keleti Kárpátok havasai választanak el Moldovától. Az udvarban északon Csikmegyéből 2 kapun jutunk, egyiket a Kászon vize nyitja, másikat az Olt. Moldovából is 2 kapu nyílik, egyik keleten az Ojtozi, másik délen a bodzai szoros. A két udvar közül a nyugati keskenyebb. Ez a Sepsiszentgyörgy vidékén az Olt folyótól szegélyezett Szépmező, mely a barcasági medence felé nyitva van; a másik a keleti szélesebb a Feketeügy mind két partján Bereczkig húzódik. Az Olt Bükszád felett lép Háromszék földjére. Bodoknál kezdődik a Szépmező. A Feketeügy, a mege belföldi folyója, végig haladván Kézdi és Orbai székeken, Aldobolynál ömlik az Oltba, mely eddigi folyását megváltoztatva előbb nyugati, majd ismét déli irányt vesz s Erdővidéken átfolyva, hagyja el a megyét. A folyók és patakok mentén, a hegyek alján, a völgyek ölnén, századok folyamán 113 község helyezkedett el. Legrégibbek a folyó és patakmenti települések; a hegyek lábánál valók későbbiek s időnkint változtatták helyüket. A leletekből, melyek eddig felszínre kerültek, azt következtethetjük, hogy Háromszék területén a történelem előtti idő csaknem minden szakában laktak telepesek.

A Székely Nemzeti Múzeum régiségtárában vannak elhelyezve azon fegyverek, szerszámok és házieszközök, melyeket az ősember készített. Mi tárgyunkhoz képest csak összefoglalólag emlékezünk meg róluk s célunknak megfelelőleg inkább a lelőhelyeket soroljuk fel, mint látni fogjuk, ezek voltak székely őseinknek is telepedési központjaik.

Kőkorszak. Már a csiszolatlan kőkorszakból (palaeolit) szórványosan kerültek elő durva kőeszközök és szerszámok. Teutsch Gyula, a Barcasági múzeum igazgatója Szita- és Magyarbodza környékén végzett ásatásai folyamán talált tűzkő, jaspis és kvarcból készült vakarókat, furókat, árvésőket stb.¹

Még dúsabb eredményeket ért el a tragikus körülmények közt (1925.) meghalt dr. László Ferenc² Székely Mikó-Kollégiumi tanár és múzeumi igazgató, ki Erősdön, Oltszemen s más helyeken folytatott rendszeres ásatásokat.

Ezek az *ujkőkorszak*-ból (neolit) való leletek, miket a fáradhatatlan szorgalmu kutató felszínre hozott, arról győznek meg, hogy ezelőtt szinte 4000 évvel Háromszék területén rendszeren megtelepedett nép lakott.

A lelőhelyek száma 20. Ezek közül 12 az Olt mellett fekszik: 1. Bükszád—Vápa vára, 2. Oltszem—Vármege, 3. Oltszem—Leánykavár, 4. Oltszem özv. Sánta Gyuláné telke, 5. Málnás—Füvényes tető, 6. Málnástól 4 km. fekvő domb, 7. étfalvi: Templomdomb, 8. sepsiszentgyörgyi: Gémvára, 9. illyefalvi: Forrásdomb, 10. Erősd: Tyiszkhegy, 11. Bodok, 12. Árapatak: Csulakaré. A Feketeügy mellett fekszik 3 telep: 1. a rétyi: Dobolykadomb, 2. Nagyborosnyó és Léczfalva közt: Várhegy. 3-ik Lisznyó. A többi patakmenti telep: 1. Altorja: Csobot J. telke, 2. Alsócernáton: Templomdomb, 3. Kézdimárkosfalva, 4. Egerpatak: Oláhülés, 5. Kisborosnyó: Borzvára.

Kik voltak az őslakók? Hogyan éltek, milyen szokásaik voltak, volt-e vallásuk stb? Ezekről a leletek alapján érdekes képet rajzol Roska Márton dr.³

A Rézkorszakból múzeumunkban a fennemlített telephelyek közül csak 1. az erősi: Tyiszk hegyről, 2. Kisborosnyóról a Borz várából, 3. Kézdimárkosfalvából, 4. a lisznyói Csulakkaréból vannak leleteink. Ezekhez mint új lelőhelyek csatlakoznak: Sepsiszentgyörgy: Örkő és Kézdióvár. Szórványos leletek vannak még Bereczkből.

A bronzkort képviselő lelőhelyek az Olt jobb partján: 1. Mikóújfalu, 2. Málnás: Füvényestető, 3. Étfalva-Zoltán, 4. Az Olt balpartján még Sepsiszentgyörgy, 5. Sepsi-Besenyő, 6. Komolló, 7. a Feketeügy mellett Nagyborosnyó, 8. Rétye, végül 9. Kézdiszentléleken a Táncospatak (vasut) melletti Urnatemető.

A Vaskorszakkal kezdődik a történeti idő. Területünkről írott feljegyzéseink nincsenek. Azonban Erdélynek és benne a legnagyobb medencének fekvése természeti kincsekben való gazdagsága és természetes védművei alapján feltételezhetjük, hogy az a vándorló népeknek rövidebb ideig pihenő, sőt telepedő helyül szolgált. Görög források szerint Krisztus előtt a VII. és VI. századokban a Dunától északra szkiták laktak. A következő századokban (V. IV.) folyt le a nagy kelta vándorlás, mely szintén érintette a területünket. Múzeumunkban a vaskorszakból is vannak értékes leletek. Lelőhelyek: 1. Aldoboly, 2. Alsócernáton, 3. Besenyő, 4. Bikszád, 5. Gidófalva, 6. Illyefalva, 7. Oltszem, 8. Szemerja, 9. Nagyborosnyó, 10. Erősd, 11. Várpatak, 12. Herec, 13. Zabola. Keltáktól származó leletek kerültek elő a torjai Bálványosvárból, Gidófalváról, Árapatakról.

Régmult időknek beszédes emlékei *a várak*. Ezek közül sok már a törté-

nelem előtti időben keletkezett, de az az általános felfogás, hogy a várak képviselik az átmenetet a történelemelőtti időből a történelmi időbe.

Könyöki J. és Nagy Géza⁴ a régi Magyarország területéről, a megyei alispánok hivatalos kimutatása alapján, 1033 várat sorol fel, melyekből 178 van a Székelyföldön. Csikban 22, Háromszéken 61, Marostordában 45, Udvarhelyszéken 40, Torda-Aranyosban 20, melyből 10 van a régi Aranyosszék területén. Tehát több, mint egyharmada a Székelyföldi váraknak esik Háromszék megye területére. Szerző a várakat 5 csoportba osztja: Azt állítja, hogy a pogányvárak eredete visszanyúlik a kőkorszak végéig. Rendesen pogányvárak vagy földvár néven ismeretesek, de gyakori a Bolondvár, vagy Lánykavár és Tündérvár elnevezés is. Megyénk területén 11 ilyen pogányvár van. 1. Kincses vára: Bodókon, 2. Várbércz: Borosnyón, 3. Várhegy: Csomortánban, 4.—5. Óriás, Esztevényesen és Egerpatakon, 6. Vártető: Gelencén, 7. Várhegy: Kovásznán, 8. Nyirtető: Köröspatakon, 9. Törökvár: Lisznyón, 10. Várhegy: Besenyőn és 11. Torja vára.

A várak nagy része (26) elpusztult, 16 romokban hever. Szerzők római erődöt (castrum) csak hármat sorolnak fel, a prae-historicus: Leánykavárat Oltzemen s a komollói és bereczki castrumokat.⁵

Orbán Balázs a megye területén 42 várat sorol fel⁶ és többnek alaprajzát és képét is adja: Kincses vára Bodokon, Hercz vára az Olt balpartján, Oltzemen és Málnástól egyenlő távolságra, Vápavára az Olt jobbpartján, Bükszádtól félóra járásra a torjai Bálványosvára, Ikavára az Ikapatak és a Csernáton vagy Nagypatak összefolyásánál, Szentlélek vára a Perkőn, Várerőse a Kis- és Nagy-Lemhény összefolyásánál, Várhegy a Nagyborosnyó és Léczfalva közötti domb északi részén. Az eresztevényi Óriást és a komollói várat csak megemlíti. Téglás Gábor is foglalkozott a Székelyföldi várakkal. Szerinte a földvárakat a géták és dákok építették, a kővárakat a rómaiak, de építhették más, régebbi időben ittlakó népek is.⁷

Sem a lelőhelyekről, sem a várakról nincsenek hiteles feljegyzéseink, de de azok, mint történelmi pontok, azt mutatják, hogy a megye területén már a Kr. előtti századokban laktak telepések. A várak az utolsó és állandó tulajdosoknak, a székelyeknek lettek birtokai. Az azokról szóló történeteket a mesélni szerető székelyek kiszínezték, azokhoz óriásokról, tündérekről titokzatos mondákat fűztek.

Az első nép, melynek nevét Herodotos Erdélyből följegyezte, az agatirszek voltak. Szerinte ugyanis a Marisz (Maros) folyó mellett az ő korában (450. Kr. előtt) az aranyat kedvelő és trák szokás szerint élő agatirszek⁸ laktak. Ő említi először az Altasz, vagy Olt folyót is.

Ezután a gétákról és dákokról emlékeznek meg a görög források. *Strabó*⁹ azt mondja, hogy a géta és dák egy népfaj. A több törzsre oszlott dákokat Boereliszta (80—44. Kr. előtt) egyesítette először s beütésével fenyegette a római birodalmat. J. Caesar és Augustus is gondoltak rájuk, de csak később váltak veszedelmesekké a birodalomra.

Decebal (75—107. Kr. u.) Domiciánus császárt is legyőzte és megalázó békére kényszerítette. Trajánus háromszor vezetett hadat Decebal ellen. A harmadikban fővárosát, Sarmisegetuzát is bevette, mire a hős király öngyilkos lett.

Ptolomeus földrajzíró (150. Kr. u.) 42 dák várost, vagy helységet sorolt

fel Erdélyből, ezek közül azonban egynek sem maradt fenn a neve. (Király Pál: Dácia. II. k.)

Dio Cassius¹⁰ és Eutropius,¹¹ kik elbeszéli Trajánusz uralkodását, azt írják, hogy a császár kiirtotta Dácia összes férfilakosságát, és helyettük a birodalom minden részéből új lakókat telepített. Ez nem felel meg a valóságnak, mert a dák-harcosok közül sokan elmenekültek s a provincián kívül, mint szabad dákok, a velük rokon kárpokkal — kiktől a Kárpátok kapták nevüket, — egyesültek s többször kísérletet tettek régi hazájuk visszafoglalására. Ez azonban nem sikerült.

Laktak-e dákok a Székelyföldön, nem tudjuk. A római provincia is csak a mai Krassó és Szörény, Hunyad, Alsófehér, Torda, Kolozs, Nagyküküllő megyékre és Szolnokdoboka déli részére terjedt ki; a többi rész, — így a Székelyföld is a Hargitáig, — csak katonai állomásokkal és hadiútakkal volt behálózva. A római út, a Küküllők forrásvidékétől kiindulva Alsórákosnál ért az Olthoz s ennek jobbpartján haladt Olthévizig, innen a háromszéki Szépmező átészelve Komollónál érte el a Feketeügyet s ennek felsőfolyás-vidéke volt a római tartomány keleti határa. Az ojtói szoros védelmére épült a bereczki castrum. Kézdivásárhely határában is találtak római emlékeket (vízvezeték, ezüstváza, épületalap), de hogy ott volt-e castrum is, hitelesen nincs igazolva.

Aureliánus császár 260—270. közt kiűrtette Dáciát, melyet a gótok vettek birtokukba. Tőlük északra a gepidáknak, nyugatra a vandaloknak voltak szálásaik a húnok bejöveteléig (405). Fergetegként jöttek a húnok s a germán törzsek közül Attilának meghódoltak a keleti gótok, gepidák, herulok, rugiak, scirek és résztvettek az ő hadjárataiban.

Attila (453) halálával összeomlott a nagy húnbirodalom, a leigázott germánok legyőzvéen Attila fiait, megosztottak azon, a régi Dáciát a Tiszáig a gepidák foglalták el s birták 100 évig. E területet róluk Gepidiának nevezték el. 566. táján a longobárdok szövetségzén az avarokkal, legyőzték őket s megsemmisítették uralmukat. A longobárdok Itáliába távozván, e terület is az avaroké lett, kiknek uralma 250 évig tartott.

Rómer Flóris 9 avarkerítést (Ringh) vél felismerhetőnek. A kilencediket a Székelyföldre helyezi. Ennek nyomai: a Csörszárok, Gyepü, Ördögárok, Homárka, Húnokárka, Kakasborozda, stb. elnevezésekben maradtak fenn. Homárkának nevezik most Réty községhatárában — a Nyirben, — a Feketeügytől Magyarós felé többnyire vizenyős talajon húzódó 11—14 m. széles és 2 m. magas homoktöltést, melynek folytatása a Csörszárok Magyarósnál.¹²

Az eddig előadottakból megállapíthatjuk, hogy a Székelyföld területén sok nép fordult meg s csaknem mindenik hagyott megyénkben máig is észlelhető nyomokat, miből az következik, hogy itt, ha nem is nagyszámú, de állandó telepesek laktak s ezek nemcsak halász, vadász életet éltek, vagy barmaikkal ide-oda vándoroltak, hanem erődöket, házakat építettek, a földet művelték, iparral foglalkoztak, s szomszédaikkal cserekereskedést űztek. A népvándorlás alatt sok minden elpusztult, de megmaradtak a várak, megmaradtak a hegyek: Kárpátok, úgyszintén a folyók; Maros, Olt nevei. Ezeket az egy- mást felváltó telepesek fenntartották s átadták az utánuk jövőknek.

Bolgárok és szlávok. A népvándorlás folyamán jelentkeznek Közép- és Déleuropában a bolgárok, kik a húnokkal rokonnép voltak. Melich János¹³

megállapítása szerint a IX.-ik és X.-ik században, sőt még azon túl is a Tiszán túl és Erdélyben bolgárok laktak.

Emléküket Háromszéken őrzi több helység-név, a határ- és dülönév.¹⁴ Ugyancsak sok szláv nevű község, határ- és dülönév emlékeztet a szlávokra.

A kereszténység kezdete. Titokzatos homály fedi a keresztény vallásnak területünkön való megjelenését. A milkovi¹⁵ püspökség régiségéről való felfogás szinte történeti tudattá vált az egyháziaknál. Erdély keleti határa, vagyis a régi Dácia egyházi tekintetben a Szeretig terjedt. Itt már a húnok idejében (400) püspökség volt a Milkó folyó mellett (a mai Focşani). Benkő J.¹⁶ szerint a püspök joghatósága kiterjed a székelyekre és a szászokra. A Székelyföldön 6 decanatus volt u. m. az udvarhelyi, sepsi, kézdivásárhelyi, orbai, csiki és gyergyói. Karácsonyi János¹⁶ kimutatta, hogy a milkói püspökség régiségére vonatkozó oklevelek hamisak. Szerinte azokat a szászok, továbbá Gr. Kemény J. és Benkő J. gyártották; mert Moldovában az első püspökséget a kunok részére a Szeret mellett 1227-ben Róbert esztergomi érsek és Béla ifjabb király alapították. Alább részletesebben szólunk róla.

A székelyek megtelepedése. A névtelen jegyző s a későbbi krónikák írói teljes meggyőződéssel hittek a hún és magyar nép azonosságában. Történetirodalmunkban s az egész magyarság köztudatában századokon keresztül élt azon felfogás, hogy a honalapító Árpád fejedelem Attila leszármazottja s a honfoglalás nem egyéb mint a régi örökségnek visszaszerzése.

Ezen hagyományos felfogás körül történetíróink között élénk vita keletkezett, különösen a múlt század 2-ik felében. Hunfalvi és követői azt állították, hogy az egész hún-székely származás hagyománya a mesék országába tartozik; a székelyek, mint azt nyelvüknek magyarral való azonossága mutatja, királyaink által Magyarországról a keleti határ védelmére letelepített határőrök. Bár többen — Szabó Károly, Orbán Balázs, Nagy János, Jakab Elek és Szotyori Nagy Gergely — visszautasították Hunfalvi megállapítását s védelmezték a hagyományos felfogást, a tudományos közvélemény inkább Hunfalvinak adott igazat.

Ujabb tudósaink úgy a magyar, mint a székely őstörténet sok problémáját tisztázták s új megvilágításba helyezték. Nyelvtudósaink¹⁷ megdöntötték Hunfalvi tárgyi tételeit s nyelvészetileg igazolták a hún- török- és magyar nyelv összefüggését. Hóman Bálint pedig a krónikák forráskritikai elemzése alapján bebizonyította, hogy: „a magyaroknál őstörténeti tudat volt a hún-származás hagyománya s hogy azt keletről hozták magukkal és nem idegenektől vették át”.¹⁸

A hún-székely hagyományt is igazolta Hóman B. „Bizonyos az, hogy a hún hagyományt őshazájából magával hozó s magyarsághoz csatlakozó székelyeket már a XI.-ik század végén húnok ivadékaiknak tartották”.¹⁹ A székelység a XII., XIII.-ik században írt latin krónikákból nem meríthette hún-nemzetiségű tudatát és történeti hagyományait, annak forrása csak a nép ősi történeti tudata lehetett.

Hóman B.²⁰ külön tanulmányban foglalkozott a székelyek őstörténetével, melyben részletesen ismerteti a székelyek eredete, neve és telepedéséről szóló elméleteket s miután kimutatja azoknak tarthatatlanságát az újabb nyelvészeti és forráskritikai eredmények alapján, megállapítja: 1. A székely és hún-nép kapcsolatát. 2. Hogy a székely külön népegyéniség, neve népnév, tehát nem

határőr, favágó, vagy előharcos, hanem a magyarral rokon, avval együtt hún-származású s hogy korán elmagyarosodott. 3. A székely nem királyi telepítvényes, hanem ősfoglaló.

A megszállás idejét — úgymond — nem lehet véglegesen megállapítani. Lehet, hogy már a honfoglalás előtt jöttek és már a honfoglaláskor itt laktak. Nagyobb tömegben szálltak meg a róluk nevezett földet. A krónikákban említés történik a székelyek Csiglamezei²¹ hazájáról s a magyarok, illetőleg a húnhagyományt őrző fejedelmi nemzetség ezt még a székely csatlakozás alkalmával megismerte.

Ezek után a székelyek megtelepedésének körülményeit így állíthatjuk össze: a székelyek első hódításának csak azt a területet nevezhetjük, a melyet róluk Székelyek földjének (Terra Siculorum) ismer a történelem. Ez a terület nemcsak területileg, de jogilag is egységet alkotott. Még a területi megosztás után is; pl. a sófalvi és parajdi sóbányák az egész székelységé voltak (1562). Erdélyben egyedül a székelyek az ősfoglalók, a magyar elem nem ősfoglaló, mert a nagy birtoktestek királyi adománynak köszönik létüket s azok birtokosai az anyaországtól szakadtak ide, vagy kir. várjobbágyokból lettek.²² A szászokat a dinastia telepítette a Királyföldre. A Székelyföldön és főleg Háromszék megye területén a történelőtől időben — mint fentebb láttuk rendszeren megtelepedett nép lakott, a történelmi korban pedig különféle népeknek egész sora tartózkodott itt, de állandóan itt maradni s népi egyéniségüket megőrizni nem tudták.

A népek és nemzetek sorsát intéző Gondviselés a székelyeket választotta ki arra, hogy e helyen megtelepedjenek és állandóan itt lakjanak. A székelyeknek főereje abban volt, hogy egy tömegben jelentek meg s együtt foglalták el földjüket. Nem maradozhattak el egymástól, itt is ott is, nem oszolhattak csapatokra, hanem azon a darab földön, amelyet elfoglaltak együtt maradtak. Az első megszállás csak táborozás lehetett, azután az egyes nemzetségek hosszú együttélés és szaporodás után külön területeket kezdtek kiszakítani maguknak.

Vérségi természetű ősszékely társadalmi és gazdasági szervezetük keretében még pogánykorból eredő jogszokások szerint, mely fennállott a XVI-ik századig (1562) egyenlőségben éltek. Telepítésnek semmi nyoma nincs. Ha a királyok korában jutottak volna a róluk nevezett földre, ez észrevétlenül nem történhetett volna, akkor később legalább visszatekintőleg kellett volna azt említeni. Miként a honfoglaló magyarok, úgy a székelyek is hatalmuk alá hajtották a szórványosan itt rejtőzködő néptöredékeket, kik velük megbarátkozva, lassanként székelyekké lettek. A később keletkezett faluk nevei, — mint alább látni fogjuk — mutatják, hogy ezek a régi őstelepek helyén alakultak s hogy azok a székelyek letelepedése után lettek az alakuló egyházi és gazdasági élet központjai, honnan ők a vidéken levő kisebb, főleg szláv falukkal szemben befolyásukat és tulsúlyukat biztosították.

A területi megosztás kezdeteiről már okleveles bizonyítékaink vannak. Így először 1224-ben Terra Sebus néven említették Sepsí földje,²³ 1349-ben mind Districtus Sebus,²⁴ 1404-ben mint Sedis Sebes,²⁵ 1415. mint Sedis Sep-sij,²⁶ 1459-ben Sepsij Zenthgijergh,²⁷ Széke 1307-ben Syculus de kyzdy,²⁸ és Siculi de Kezdy,²⁹ 1320-ban Siculi de Keezd,³⁰ 1427-ben Sedis de Kizd,³¹ 1466-ban Kyzdy szék,³² 1396-ban Siculi de Orbou,³³ 1419-ben Orbai Sedis.³⁴ Ilyen

területi közös birtoklás maradványa Csik és Háromszék revindikált — visszafoglalt — havasai.

Az ősfoglaló székelységnek egy tömegben, egy időben való ideköltözködése ellen fellehetne hozni a székely nyelvjárások, tájszólások egymástól való eltérését s a történeti Magyarország egyes vidékeivel való egyezését. Ezek alapján tudományos életünkben szinte köztudattá vált, hogy előbb telepedtek meg a nyugati — őző, — Udvarhely és Maros s későbbben a keleti — ész — Háromszék és Csik székelyei. E kérdéssel legalaposabban foglalkoztak dr. Erdélyi Lajos³⁵ és Steuer János.³⁶

Erdélyi legújabb művében³⁷ következőképpen összegezi tanulmányainak eredményeit: A keleti háromszéki, csiki és marosszéki székelység, továbbá az udvarhelyszéki székelység keleti részén előforduló *é' i (i)* és *ész*szel, illetőleg részben *öz*szel találkozunk a Tiszától nyugatra fekvő részek nyelvjárásaiban és tájszólásaiban. Az u. n. nyugati székelységben Udvarhelyszék nyugatibb részén (Keresztúr vidéke) az *é* (kiszétszében *i is*) *öz*szel együtt főként az Alsó-Dunántullal, Alfölddel, és a Mátyus-földdel mutat egyezést. Tehát szinte az egész történeti Magyarországgal.

Steuer János³⁸ a székely nyelvjárások együvértartozását hangsúlyozza. Azt mondja, hogy a Homoród-vidéki (Udvarhelyszék keleti részén) székely nyelvjárásban úgy a keleti *ész*-zű, mint a nyugati *öz*-zű székelységnek jellemző sajátosságaira találunk. Az *ész*-zű székely pl. így mondja: Ahajt mennek a tehenyek es. Az *öz*-zű székely ezt így ejti ki: Ahajt mönnek a tehenök is. A Homoród vidéke pedig így: Ahajt mennek a tehenyök es. Szerző saját megfigyelései alapján egyéb tanulmányaiban is a székely nyelvjárások együvértartozását emeli ki, egyben rámutat arra is, hogy a történeti Magyarországon egyes vidékek nyelvjárásában használatos nyelvalakok pl.: *lú, kú, szíp, jány*, a székely nyelvjárásokban nem használatosak, hogy ez utóbbiakban több az egyezés, mint a különbség.

A székelyek és a keresztény vallás. Mély homály fűdi a székelyek keresztény vallásra térésének körülményeit. Eddigi nyomozásaink alapján azt kell feltennünk, hogy mint pogányok jöttek földjükre. A sok pogány elnevezés s azokhoz csatolt pogánymondák, sokféle népszokás, babona is ezt bizonyítja. A pogányokra emlékeztet a székelyek cimereiben a nap és félhold is, amit a kereszténység sem változtat meg. A régi egyház-történetírók a krónikák és legendákra támaszkodva a székelyek keresztény vallásra térése idejét Szent István korára teszik. I. Gyula — ki a magyarok fejedelme, de tulajdonképpen az akkor még Erdélyben lakó törzs feje volt — írja Kedrenos — eljött a császárvárosba ott megkeresztelkedett s 6 év múlva visszatérvén magával vitte Hycroteos szerzetest, ki ott sokat megkeresztelt.³⁹ Ennek a Gyulának a leánya volt Sarolta, ki Géza fejedelemnek lett a felesége. A keletről hozott kereszténység azonban nem volt tartós, már II. Gyula a keresztény vallás ellen fellázadt, de Szent István legyőzte. Hóman B.⁴⁰ szerint Szt. István a keleti részekben, uralkodása második felében, három püspökséget szervezett a marosvárit, vagy csanádit, a biharit és az erdélyit. A püspökök és a székes káptalanban helyet foglaló főesperesek irányítása mellett indult meg a plebániák szervezése. Csaknem egy időre esik a főespereségek és egy-egy vár körüli a várispánságok szervezése. A régi Magyarországból az erdélyi püspökséghez tartozott a szatmári, magában Erdélyben pedig a dobokai, kolozsi, tordai, fehérvári főespereségek.

Hogy ekkor már a Székelyföld egyházilag meg volt-e szervezve, biztosan nem tudjuk.

Besenyők és úzok. A besenyőket az úzok nyomták a lebediai magyarok nyakára; mindkét nép török eredetű s a magyarral rokon volt. Sokat harcoltak a szomszédos orosz fejedelmekkel és a görög császárokkal. Ezekben a harcokban a besenyők elvérzettek. Már Szt. István uralkodásának vége felé kétszer is betörték Erdélybe, azonban kudarcot vallottak. Különbösen az érintkezés a besenyőkkel nem csak háborús, hanem békés is volt. Az egész országban — 27 megyében — szétszórtan telepedtek meg, nevüket sok helynév őrzi. Keresztények lettek s a magyarságba olvadtak.⁴¹

Háromszék megyében Besenyő patak, Besenyő község és a Jenő nemből a Besenyő ág is őrzi nevüket, továbbá Kővár, Szárazpatak, Karatna és Volál régi lakói közt is sok volt a besenyő.⁴²

Az úzokat, kik a besenyők helyét foglalták el az orosz krónikák tork — turk-oknak, a magyarok fekete kunoknak nevezik. Ezek 1068-ban az erdélyi szorosokon át betörték s végig pusztítva a felső Maros és Szamos völgyét s a Meszesen keresztül menve, feldúlták Bihart és a Nyírséget. Visszavonulásuk közben utolérte őket Salamon király Géza és László hercegekkel s Kerlés falu mellett (a költőknél Cserhalom) tönkre verte. Az úzokat a kunok igázták le s egy részüket magukba olvasztották, másrészüket pedig dél felé húzódva a görög császárság területére menekült. Az Úz vize Kászonban, Uzon község, Sepsiben és Uzonka fürdő Málnás és Nagy-Bacon közt emlékeztetnek e rövid életű népre. Az úzok eltűnése után a román fejedelemség területét kunok szállották meg. Háromszék megye szomszédságában a későbbi Moldovában a brodnikok országa volt.

A székely hagyományok őrítették meg leginkább Szt. László emlékét: itt egy helység név, ott egy kápolna, egy hegyorom, melynek kövében fennmaradt lovának lába nyoma s az ezekhez fűződő legendák tették halhatatlanná a daliás szent királyt. Nincs kizárva, hogy az úz és hun harcok alkalmával bukkant Szt. László a székelyekre; ő nyerte meg a kereszténységnek s bírta rá, hogy földjükon állandóan megtelepedjenek. Az ő nevéhez fűződik a küllői és telegdi főesperességek megszervezése is, mely által az egyházi közigazgatásban kapcsolódtak a püspöki székhelytől keletre eső területek.⁴³ A telegdi főesperesség joghatósága, mint látni fogjuk, kiterjedt a Székelyföld nagyrésztére, a mai Udvarhely, Maros és Csik székek területére. Hogy már ekkor létre jött-e a másik — a kézdi székely főesperesség: hiteles bizonyítékaink nincsenek, de valószínűnek tartjuk. — Az 1332/37-iki pápai tizedjegyzékben a fejevári főesperesség plebániáinak felsorolása után következnek a sepsi alesperes plebániái. Sepsi földjéből és még Kézdi földjéből is egyes területek a régi Fejérmegyéhez tartoztak. Csak Mária Terézia 1765-ben osztotta meg Alsó- és Felső Fehér megyére.

A régi Fehér megye nyugatról keletre a Havasalföldig mintegy középen szelte át Erdélyt; belőle szakadt ki Fogaras és Barca districtus.⁴⁴ Átnyult a Székely földre is, ide tartozott: Mikó erdeje,⁴⁵ Sepsi, Kézdi, Miklósvár és Csik székek között, továbbá az u. n. Székföldje, melyen Hidvég, Árapatak, Erőd és később alakult Nyáraspatak és Lüget községek feküdtek. E területet, mely azelőtt Fulkun szászé volt (1240—42), de a tatárok elpusztították, 1252-ben IV. Béla király Vince ispánnak (comes) a Sebesi székely Akadás fiának ado-

mányozta.⁴⁶ Nyén, Bodola és Márkos is Fehér megyéhez tartoztak. Kézdiszékben pedig Kanta, Karatna, Alsó- és Felsővolál, Peselnek és Szárazpatak. Ez utóbbiakat mint Bálványos vár tartozékait Zsigmond király az Aporoknak adományozta.⁴⁷ Szentlélekvár is a király tulajdona volt, 1251-ben IV. Béla Lőrinc erdélyi vajdának megparancsolta, hogy a várat, amely a székelység védelmére szolgál, újra építse.⁴⁸ Várhegy s a közelében lévő Székelynéz vára szintén a királyé volt. Laczkfi András erdélyi vajda a székely ispánhoz és a várhegyi várnagyhoz a vár kijavitása végett intézett rendeletében említi, hogy a várat a régi királyok parancsára a besenyők és pogányok ellen a székelyek építették.⁴⁹ Ezen várak őrzése besenyő és szláv telepésekre volt bízva. A legelőket és szántóföldeket a székelyek már előzőleg lefoglalták, azonban maradtak még a széleken uratlan, jobbára rengeteg erdővel borított helyek, melyek a királyok tulajdonaivá váltak. Itt épültek a várak s alakultak a fenti községek. Ezeket a királyok jobbára székelyeknek adományozták.

Az Orbai székben levő községekről, telepésekről semmi biztosat nem tudunk. Azonban megemlítésre méltónak tartjuk, a nép közt elevenen élő hagyományt a veres barátokról. Barátos község neve, a haralyi templom egyik szöglet fala, továbbá egyes dűlők és határrészek nevei, melyek az Imecs—Szörcei-birtokperekben szerepelnek, támogatják a népi hagyományt. E szerint Haralyban a veres barátoknak megerősített kolostoruk volt, — mikor, nem lehet megállapítani, — ezek a környék lakói fölött zsarnokoskodtak, amiért a telepések szöveteztek s az Imecs család őskének vezetése alatt a barátok kolostora ellen indultak, oda csellel behatoltak, a barátokat legyilkolták s klastromukat földig lerombolták.⁵⁰

Valószínű, hogy Orbai szék telepesei a szomszéd Moldovában lévő Brod-nik országgal a milkói, illetőleg a szereti püspök joghatósága alá tartoztak. Amint fennebb láttuk, e püspökségnek hiteles története 1227-ben kezdődik. Ezen évben Róbert esztergomi érsek elindult a szentföldre, útközben megjelent előtte a kún fejedelem fia és arra kérte őt, hogy jöjjön Kunországba, mert hajlandók a keresztény vallást fölvenni. Róbert érsek azonnal megszakította útját és IX.-ik Gergely pápától apostoli-követi felhatalmazást kért, hogy Kun-és Brod-nik országban s a szomszédos területeken, mivel az ottlakók megtérése remélhető, legyen neki joghatósága prédikálni, keresztelni, templomokat építeni, papokat és püspököket szentelni.⁵¹ A kunok országa a későbbi Havasalföldön, Brod-nik ország pedig a Putna, Szeret és a Prút folyók mentén a későbbi Moldovában feküdt. Az érsek Béla ifjabb királytól támogatva fel is állította itt a szereti, vagyis a milkovi püspökséget. Azonban a püspökség rövid életű volt, a mongol betörés elsöpörte a földszínéről. III. Miklós pápa 1278-ban azt írja, hogy 40 évvel ezelőtt a püspökség elpusztult s most ferencesek (szerzetesek) működnek ott.⁵²

Mivel a román fejedelemségekben úgy, mint a Brod-nikok országában, továbbá ennek szomszédságában Orbaiban székely telepések voltak, valószínűleg innen keletkezhetett az a felfogás, hogy a székelység egyrésze a milkói püspökséghez tartozott. Ezekről a székelyekről emlékezik meg IV.-ik Jenő pápának 1439. levele,⁵³ melyben megparancsolja Benedek szörémi püspöknek, hogy addig is, míg a szereti vagy milkói püspökséget helyre állítaná, gondoskodjék arról, hogy Moldovában s annak szomszédságában lévő székelyek, (Finitimi huic terrae Ciculi) s a Havasalföldén lakó nép papokban szükségét

ne szenvedjen. Még egy ez időből kelt oklevél⁵⁴ is igazolni látszik az Orbai székbeli különállását. Menyhért erdélyi püspökhelyettes megparancsolja Ferenc altorjai lelkésznek és Kézdiszék-i alesperesnek, hogy az Orbai széki székelyeket, kik régi kiváltságaikra hivatkozva magukat a püspök joghatósága alól felmentetteknek állítják, annak parancsait megvetik, miért is azon szék papjait a divinis (istentisztelet végzés) felfüggesztette, a templomaikat bezárta, mégis ismételten gonoszra gonoszat halmoznak: intse meg, hogy az egyházi törvényeknek engedelmeskedjenek.

Sajnos, az Árpádkorból egykorú, eredeti, írott forrásaink nincsenek, sőt különösen Erdélyről és a Székelyföldről csak a XVI-ik század 2-ik felében vannak részletes leírásaink. Okmányainkban először a nyugati székelyek szerepelnek 1116. és 1146-ban,⁵⁵ mikor is a besenyőkkel egyetemben a krónikás ócsárló szavakkal illeti őket. Karácsonyi J.⁵⁶ szerint a XI—XIV. századokban a székelyek a Duna—Tiszaközét s a Tiszán túl fáatlan vidékeit kivéve, szinte az egész Magyarországon elvoltak terjedve, részint egyes családok, részint mint 10—20 családból álló falvak.

A keleti székelyekről csak később szólnak oklevelek, mi érthető, mert az oklevelek mind oly időben keletkeztek, mikor a székelyek már falvakban (— in villis et possessionibus —) laktak. Aranyosföldjének betelepítése 1250. és 70. között már falvankint történt.

A korábbi általános letelepülés idejére figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a szászok, akik 1150. után vándoroltak a királyföldre, az Olt folyó mentén tovább azért nem nyomulhattak, mert ott már székelyek laktak, akiknek tömeges otléte miatt akadt meg a szászok további telepedése, ennélfogva a Küküllő völgyébe vette irányát. A keleti székelyekről csak a XIII. század elején történik okleveles emlékezés. II. Endre 1211-ben a német lovagoknak adta a Barcaságot, amely akkor Pázmár patakig⁵⁷ terjedt. Vilmos erdélyi püspök tizedjogát fenntartotta a Barcaságra vándorló székely és magyar hűveire.⁵⁸ Néhány év múlva a király (1221) adományát növelte a lovagok javára s folytatólagosan a Feketeügy menti területtől is adott nekik, ahol Nyén mellett Cruceburg várát kezdték építeni. Azonban 1224-ben a német lovagokat függetlenségre való törekvésük miatt kiűzte. A Feketeügy menti területen 3 község alakult: Bodola, Nyén (Keresztvár) és Márkos 1224-ben, miről a szászok nagy-kiváltság levelében van említés téve, Darócz és Barót községekről pedig 1224-ben.⁵⁹ 1235-ben fordul elő Bagomér Szoboszló fia, mint a székelyek ispánja és vezére. Ezen történelmi adatokból következik, hogy a XIII. század első negyedében azon a Diploma Andreanumnak 1224-ben történt kiadásakor, amidőn a szászság is egy nemzetté tétetett és így az erdélyi 3 nemzet — magyar, székely és szász — Erdély későbbi alkotmányának e három oszlopa kialakult, a keleti székelység letelepedése véglegesen befejeződött.

Csak kevesen foglalkoztak részletesen a székelyek telepedésének idejével. Pauler Gyula, Sebestyén Gy. és Nagy Géza is csak általánosságban szólnak róla. Karácsonyi János,⁶⁰ Erdélyi László⁶¹ és Szádeczky Lajos⁶² a részletekre is kiterjeszkedtek. Karácsonyi szerint Szt. László 1091 táján a Réz és Meszes hegységek tájékán lakó székelyeknek a Nyárad és Kisküküllő felső völgyeit, a Versecz tájékán lakóknak pedig Szászsebes tájékát adta. 1150 táján a Nagy-küküllő völgyének felső részét, a Homoród és Vargyas völgyét, 1226-ban a Feketeügy, majd az Olt felső völgyét. Erdélyi László még későbbben kezdi te-

lepíteni a székelyeket: A székelyek, úgymond, 1150 táján mentek Erdélybe a Dunántulról, Biharból, Pozsonyból, Szabolcsból s kísérték a Királyföldre jövő százokat. 1225-ben a szász nyomás elől a kézdi (Szászkezd, Segesvár mellett) és sebesi (Szászsebes) székelyek a Barczaságtól keletre kezdtek irtani a később Háromszéknek nevezett erdős területet; a bihari és telegdi székelyek pedig Udvarhely vidéket, még később telepítették be Csíkot és Gyergyót.

Tetszetős Szádeczky felfogása. Szerinte a bevándorlás kezdődhetett Tuhutum vezérlete alatt a Szamos völgyén északnyugat felől, folytatódhatott a Gyulák idejében Bihar felől a Kőrösök völgyén; megújulhatott az Alsómaros vidéki Ajtony legyőzése után. Szt. István kiterjesztvén hatalmát Erdélyre, ő lehetett a székelyek határőri intézményének első szervezője és Szt. László lehetett az, aki a székelyeket azután a kunok ellen erős védbástyaül rendezte be.

A tatárjárás előtt a Székelyföld nagyrésze s különösen Háromszékmegye különféle fajtájú telepésekkel elég jól be volt népesítve; több telep gócpontján templomok épültek, plébániák alakultak.⁶³ E centrumok egyúttal a gazdasági élet központjai is voltak s az itt lakó székelyek urai lettek a környéknek. A papok és káplánjaik magyarok lévén gyorsan ment az elmagyarosodás, még a szláv hegy, folyó és hegység nevek is elmagyarosodtak.

Nagy változásokat idézett elő a történelmi Magyarország területén az 1241—1242-iki tatárjárás. A tatárok Erdélyben két helyen törtek be, a radnai és törcsvári vagy temesi szoroson;⁶⁵ az északon betörő sereg Kolozsvár és Nagyvárad felé tartott s így nem érintette a Székelyföldet; a déli a Barczaságban megverte az eléje álló Solyom fia Pósat s innen Gyulafehérvár felé vonult; e sereg is csak az Olt kanyarulatánál érintette a Székelyföldet.⁶⁵

Rogérius várad kanonok, mint hadifogoly, Moldvában szabadult ki a tatárok kezeiből s az ojtózi szoroson át menekült el. Ő említi meg, hogy Erdélyben a tatárok kivonulása után nagy népsokaság maradt. Kétségtelen, hogy ezek az erdőségekbe s rengetegekbe menekült székelyek voltak.

A székelyek rendes csapatokat szerveztek s nemcsak a határt védték, hanem más helyeken is a királyi hadseregben vitézül harcoltak. V. István (1257—70) a Kézdivélti székelyeknek adományozta hűséges szolgálataik jutalmául a Maros és Aranyos között levő földet.⁶⁶ IV-ik vagy Kun László atyja adományát megerősítette, mert 1282-ben a Kézdi székelyek segítségével verte le Hódótavánál a rakoncátlankodó kunokat. Később, 1285-ben, szintén a székelyek segítségével verte le a székelyföldi szorosokon újra betörő tatárokat, akik dúlva, pusztítva Toroczko várát hatoltak; éppen e vár alatt verték szét őket, amiért Ehellőstől, a vár tulajdonosától (Sz. O. I. kötet, 18 lap) Toroczko várát menedékhelyül kapták.

1250-ben IV-ik Béla kancellárja említi, hogy Joachim szebeni ispán maga mellé vevén a szászokat, oláhokat, székelyeket és besenyőket Bodon (Viddin) ostromára indult.⁶⁷ 1291-ben III. Endre jegyzője így sorolja fel a király előtt megjelenő nemzeteket: „az összes nemzetekkel szászokkal, székelyekkel és oláhokkal tanácskoztunk“.⁶⁸ 1299-ben Budán az országgyűlés jegyzői pedig így: „az összes magyar nemesek, székelyek és szászok“.

Az utolsó Árpádok (1278—1300) alatt a központi hatalom meggyöngült. Az oligarchák kiskirályként uralkodtak az ország egyes részein. Erdélyben László Apor, vagy Apor László vajda s mellette öccse Péter a püspök, voltak az urak. Nincs okleveles bizonyítékunk azon viszonyra nézve, melyben a szé-

kelyek voltak e nevezetes szerepet játszó vajdával szemben (aki a leánykérőbe hozzá menő Ottó királyt fogságba vetette s tőle a koronát elvette).

Különben a vajda joghatósága csak a magyarokra terjedt ki; a püspök, a káptalan és az apátok birtokin lakók, továbbá a székelyek és szászok ki voltak véve a vajda biráskodása alól. A Barczaság a német lovagok elűzése után a székely ispán joghatósága alá került.

A székely nép 1116 óta, az ismert írott forrásoknak tanúsága szerint, a magyartól s minden más a haza területén lakó népektől, mindenkor élesen megkülönböztetett külön nemzet volt; az általa alkotott társadalmi és politikai szervezetének és intézményeinek keretei között élt és magába olvasztotta az itt talált vagy későbbben jövő más nemzetiségeket. Úgy, hogy az Árpádházi királyok alatt az a föld, melyet róla nevezettnek ismer a történelem, egészen székely magyarrá vált. Ebben nagyfontosságú szerepet töltött be az egyház. A 10—20 családból álló kisebb községek dombtetőkön, vagy partmagaslatokon közösen kőtemplomokat építettek s ezek voltak a gazdasági és politikai életüknek a központjai. Az itt lakó papok, káplánjaikkal, nemcsak lelkiéletükről gondoskodtak és erkölceiket szelidítették meg, hanem gazdasági életükre is jótékony befolyással voltak. E centrumok voltak ugyanis az illető telepeknek gócpontjai és innen irányították egész társadalmi életüket s a magyar papok magyarul végezvén a latin mellett egyes szertartásokat, nagy befolyással voltak hiveikre.⁷⁰

A *vegyesházbeli királyok korából* (1300—1526) már valamivel több világot derül a Székelyföldre.

E korszaknak nevezetes okmánya az 1332—37. évekről szóló pápai tizedjegyzék. XX. János pápa 1316-ban elrendelte, hogy minden javadalmas jövedelmének egytizedét a szentszék szükségleteinek fedezésére két részben, tavasszal és ősszel az arra kiküldött biztosoknak (collector) szolgáltatassa be. Ebben az időben az erdélyi püspök Szécsi Dénes volt, kit elődje és nagybátyja 24 éves korában nagyprépostnak tett s ki 1319—56-ig volt püspök. A pápai biztos megjelenvén az egyes egyházmegyékben, megbizottakat (sub-collectores) nevezett ki, rendszeren a káptalan tagjai közül, kik aztán az egyes papoktól beszédtek a tizedet. Az erdélyi egyházmegyében Benedek telegdi székely főesperes és Tamás örkanonok voltak a subcollectorok. Ezek jegyzékbe foglalták az egyes lfkészkek neveit és tizedeiket. Ezen jegyzékeket a beszédett pénzzel a pápai tizedszedő Rómába vitte, hol a vatikáni levéltárban helyezték el. 1771-ben a magyar püspökök kikérték a jegyzék másolatait. A másoló olasz papok nem értvén a magyar ortografiát, hibásan állították ki azokat; ilyen hibás másolatot használtak a régi egyháztörténeti írók, ilyen Orbán Balázs is. 1887-ben Theiner Augustus a Monumenta Vaticana első kötetében adta ki a jegyzéket s ebben szétszórta megtalálható az akkori székelyföldi és így a háromszéki plébániák is.⁷¹

A tizedjegyzék szerint az Erd. egyházmegyében 13 főesperesség volt: dobokai, kolozsi, tordai, fehérvári, szolnoki, kükküllői, telegdi, kézdi, hunyadi, ózdi s az Erdélyen kívül fekvő szatmári, sárvári vagy ugocsi és krasznai. A Székelyföldön két főesperesség volt: 1. A telegdi, melyhez három alesperesség tartozott, az erdőháti, vagy udvarhelyi 38, a marosi 49 és a csíki 18 plébániával; 2. A kézdi 17 plébániával. A sepsi alesperesség a fehérvári főesperesség után van felsorolva 35 plébániával. Így a Székelyföldön már Róbert

Károly idejében 157, egyházilag szervezett, hitközség volt. Ha figyelembe vesszük, hogy sem az utolsó Árpádok kora, sem Róbert Károly uralkodásának első fele nem volt alkalmas új egyházközségek alapítására, fel kell tételni, hogy ezek vagy a tatárjárás után mindjárt, vagy még azelőtt megalakultak. Így érthetetlen Karácsonyi Jánosnak az a megállapítása, hogy a székekelyek csak 1431-ben magyarosodtak meg s lettek a magyarok barátai s a katolikus hitben erősek.⁷² A jegyzékből az tűnik ki, hogy szűk volt a pénz s az egyházak jövedelme kevés. Az egész Székelyföldön legtöbbet fizetett Maros- vagy Székelyvásárhely (Novum forum siculorum) egyháza évenként 1—1 forintot, vagy 60 banalist, ami a mostani érték szerint 360 leinek felel meg, de a kerület többi községei alig fizetnek többet 10 banalistsnál, mi 60 leinek felel meg. Az udvarhelyi kerület hitközségei közül a legtöbbet a bögözi: 13 banalist = 60—65 lei, a többiek csak 2, 3, 5 banalist fizettek. Még szegényebbek voltak a csíki kerület papjai, hol a szentgyörgyi és szentkirályi 10 banalist fizettek, a többiek alig többet 3—4-nél. Legtöbb tizedet fizettek a háromszéki papok: a csernátoni 5 lat ezüstöt azaz 350 lejt, amivel csaknem elérte a marosvásárhelyit. Az alábbiakban közöljük a sepsi és miklósvárszéki községek és a kézdi főesperesi kerület egyházközségeinek neveit. *Miklósvárról*: 1. Nagyajta, 2. Barolt, 3. Bardócz, 4. Bibarczfalva, 5. Bölön, 6. Olasztelek, 7. Miklósvára, 8. Baczon, 9. Szárazajta, 10. Szálldobos. *Sepsiből*: 1. Angyalos, 2. Árkos, 3. Árapatak, 4. Bikfalva, 5. Besenyő, 6. Bodók, 7. Bodola, 8. Gidófalva, 9. Hidvég, 10. Illyefalva, 11. Kilyén, 12. Maksa, 13. Kálnok, 14. Kőröspatak, 15. Oltszeme, 16. Lisznyó, 17. Réty, 18. Szemerja, 19. Szentgyörgy, 20. Szentivány, 21. Borosnyó, 22. Szentkirály, 23. Uzon, 24. Zalán. *Kézdiből*: 1. Bereczk, 2. Csernáton, 3. Dálnok, 4. Esztelnek, 5. Hatolyka, 6. Ika-falva, 7. Lemény, 8. Léczfalva, 9. Márkosfalva, 10. Nyujtód, 11. Oszdola, 12. Peselnek, 13. Polyán, 14. Szentkatolna, 15. K. Szentlélek, 16. Altorja, 17. Feltorja.

E községnevek közül jelentés tekintetében magyar nevű 34 és pedig szentek nevééről: 10, személy- és nép név: 9, természeti tulajdonság alapján: 15, szlávnevű: 16, melyek közül: 4 bolgár, 12 orosz-szláv és szerb.

Szentek nevééről nevezettek: 1. Angyalos, 2. Illyefalva (Szentilyés), 3. Kilyén (Szt. Kilián), 4. Márkosfalva, 5. Szemerja-Szt.-Mária, 6. Szt.-György, 7. Szt.-Király, 8. Szt. Iván-János, 9. Szt.-Lélek, 10. Szentkatolna (Katalin).

Személy- és nép-nevek: 1. Bereck (Briccius), Szék. Okl. T. I. k. 60. lap. 2. Baczon — Back, 3. Bibarczfalva — Tiborc, 4. Miklósvára, 5. Gidófalva (Guidó), 6. Uzon (nép név), 7. Besenyő (nép név), 8. Olasztelek, 9. Maksa (Maximus).

Természeti tulajdonságot kifejezők: 1. Árkos — árokban gazdag hely, 2. Árapatak — áradópatak, 3. Bikfalva — bükkfától, 4. Bölön — bölény vadtól, 5. Hatolyka — behatolni, 6. Hidvég, 7. Nagyajta, 8. Szárazajta, 9. Nyujtód — nyujtani, 10. Kőröspatak kőrösfától, 11. Oltszem, 12. Réty — rét — füveshely, 13. Szálldobos (a harcrahívó szállfa-dobokról), 14. Telek, 15. Léczfalva, falécekről.

Bolgár és orosz (szláv)-nevűek: 1. Bardócz (bolgár) — szélenlakó, 2. Bodók (orosz-szláv) — töviseshely, 3. Bodola — budilla tövist vagy ingerlő növényt jelent, 4. Csernáton (bolgár) — fekete árkos hely, 5. Dálnok — dalinik távoli hely, 6. Borosnyó (bolgár) — nyires hely, 7. Altorja — Furia, 8. Fel-

torja, 9. Ikafalva — Iko, Iszko, Iván, 10. Lemhény — orosz személynév, 11. Esztelnek — sziklászhely, 12. Lisznyó erdővel ellátott hely, 13. Kálnok — (kálnik) iszapos, sáros hely, 14. Peselnek — gyalogos ember vagy paszuly, 15. Ozsdola (izdala) — répás hely, 16. Poian — mezei, erdei legelő helyek.

A községek közül Fehérmegye területéről fel vannak sorolva Bodola. Hidvég, Árapatak és Peselnek. Valószínűnek tartjuk, hogy ekkor már a többi községek is több-kevesebb családdal meg voltak alakulva.⁷³

A városok alakulásának idejéről nincsenek írott feljegyzéseink. A már említett egyházi és gazdasági központokban a környék lakosai vásárokra jöttek össze, ha terményeiket, barmaikat kicserélték. Az ilyen vásárhelyeken árú-bódékat, sátrakat építettek, melyek a következő vásárig ott maradtak, később tulajdonosaik állandóan megtelepedtek ott. A Székelyföldnek legrégebb két városa Székely- vagy Marosvásárhely és Udvarhely. Marosvásárhely 6 község lakosságából lett, Székelyudvarhely 3-ból. Kézdivásárhely kiváltságlevele bizonyítja, hogy Zsigmond korában minden székben volt egy szabadváros, mely kiváltságokkal élt (vásártartás, önálló biráskodás). Mint város először említettük: Marosvásárhely 1344;⁷⁴ Kézdivásárhely 1427;⁷⁵ Székelykeresztúr 1459;⁷⁶ Sepsiszentgyörgy 1461;⁷⁷ Székelyudvarhely 1485;⁷⁸ Csíkszereda 1558.⁷⁹

A városok megalakulásával Háromszék telepedési története befejeződött. Népes községek, ipart és kereskedést űző városok (4) voltak. Az itt talált vagy később jövő népek egybeolvadtak a székelyekkel. Mint mindenütt, úgy itt is a gazdasági és kulturális életnek sok tekintetben vezetője és irányítója az egyház volt, mely egységes központi kormányzatával hathatósan közreműködött a rend és közbiztonság megőrzésében. Van egy hiteles adatunk,⁸⁰ mely azt mondja, hogy a mohácsi vész (1526) előtt Sepsiben 37, Kézdiiben 33, Orbaiban 17, a Miklósváriban 10, összesen 97 plébánia, vagy hitközség volt.

Visszatekintőleg egyes írók feljegyzéseiből azt következtethetjük, hogy a Székelyföld s így Háromszék területe is elég jól be volt népesítve. Oláh Miklós⁸¹ esztergomi érsek (1540) azt írta a székelyekről, hogy „kiállíthatnak 50.000 fegyverest is“. Verancsics Antal (ugyanezen időtájban) De situ Transsilvaniae⁸² írja: „a székelyek manapság 30.000 fegyverest tudnak harcha vinni, anélkül, hogy házaikat védelmezők nélkül hagynák“. Possevino Antal⁸³ (1585) szerint „még nem sokkal ezelőtt 40.000 katonát tudtak kiállítani“. Ha a fenti számokat a szokásos 5-el szorozzuk, a székelyek lélekszámát a mohácsi vész előtt 200.000 lélekre tehetjük.

Elismerjük, hogy e gyér és nem is összefüggő adatok alapján csak töredékes képekben adhattuk Háromszék megye telepedési történetét; de úgy gondoljuk, hogy sikerült bebizonyítanunk azt, hogy a Székelyföld legnagyobb medencéjében egymást felváltó, de állandó telepések voltak, kik kézzelfogható és máig észlelhető nyomokat hagytak maguk után. Az is bizonyos, hogy e telepések nem tudtak e terület végleges birtokosai lenni s népi egyéniségüket fenntartani. A jó Isten utóljára a székelyeket vezette ide, akik megszállván e területet, az ott már meglevő főbb telephelyeket egyházi és gazdasági központokká téve, oly intézményeket létesítettek, melyeknek keretei között népi egyéniségüket megőrizve, az itt talált, vagy később jövő népeket magukba olvasztották, *székely-magyarokká* tették.

- 1 *Roska Márton*: Az Ősrégészet kézikönyve. I. k. 340. l.
 2 *László F.*: Dolgozatok. 1911. évf.
 3 Ősrégészet kézikönyve II.
 4 *Könyöki Nagy*: A középkori várak. Bp., 1905.
 5 m. I.
 6 Székelyföld leírása. III. kötet. Pest. 1369.
 7 Erdélyi Múzeum. 1894.
 8 *Herodotos*: V. k. 102.
 9 *Frölich*: Arch. Ért. 1883.
 10 Dio Cassius L. 68, 6—16. és 32. c. 3.
 11 Eutropius. L. VIII. C. 2—5.
 12 A honfoglaláskori Magyarország.
 13 L. Magy. nyelv. 1926.
 14 I. m. I. L. Bogáts D. dolgozatát e könyvben s alább a pápai tizedjegyzéket, valamint Liebhart O.: Die Ortsnamen des Szekler Gebietes c. munkáját, mely szerint Csernáton, Gelencze és Zalán bolgár helynevek.
 15 Mikolvia. II. 52—80. l. Bécs 1781. 3. U. o. tom. poster. p. 22.
 16 Hibáskeltezésű oklevelek 1400-ig. Budapest 1902.
 17 *Gombocz Zoltán*: A bolgár kérdés és a magyar hünmonda. Budapest. Magyar nyelv. 1891. *Gr. Zichy István*: A magyar őstörténet és a nyelvtudomány, 1923. *Németh Gyula*: Húnok, bolgárok, magyarok. Budapesti Szemle. 1925.
 18 A magyar hünhagyomány és hünmonda c. munkájában (1925. 55. és 57. lap) a szerző megállapítja, hogy a székelyek hüneredetéről szóló kétféle tudósítás egy közös forrásra, a Szt. László kori Gestára (XI. sz. vége) vezethető vissza. Ez a Gesta ugyan elveszett, de mivel krónikáink csaknem mind ebből vették őstörténeti adataikat, szerző azt reconstruálta. A Gesta írója — mondja tovább Hómán, — csak a székely nép-hagyományból, illetőleg e hagyományt ismerő magyaroktól vehette a hün-székely azonosság gondolatát. De pozitív bizonyítékaink is vannak, hogy a székely nép körében, mint népi hagyomány elevenen élt a hün-székely leszármazás. Turóczi, 1498, Bonfini, Verbőczy, Verancsics, Oláh M. és Possevino tanuskodnak erről műveikben.
 19 I. M. 57. 58.
 20 A székelyek eredete, 1921. külön lenyomat.
 21 Kovács I. szerint a Mezőség, Nagy Géza szerint a Kőrös mente, hol sok csigolya-fűz van.
 22 Tagányi K. Ethnografia. 1890. I. évf. 225. l. Bpest.
 23 Szék. Okl. T. I. 5. l. 29 Sz. O. T. I. 37. lap.
 24 Sz. O. T. I. 56. l. 30 Sz. O. T. I. 22. lap.
 25 Sz. O. T. I. 97. l. 31 Sz. O. T. I. 122. lap.
 26 Sz. O. T. I. 109. l. 32 Sz. O. T. I. 205. lap.
 27 Sz. O. T. I. 182. lap. 33 Sz. O. T. I. 1. lap.
 28 Sz. O. T. III. 6. lap. 34 Sz. O. T. I. 205. lap.
 35 Háromszéki nyelvjárásról. M. Ny. t. k. 36. 13 j-hez. Hét nyelvjárást ismerttet, azonban ezek csak árnyalatilag különböznek egymástól.
 36 Tanulmányok a székely nyelvjárásokról.
 37 Magyar nyelvi tanulmányok. II. 93. lap. Bpest. 1929.
 38 A székelykérdés válaszútján. Erd. Irod. Szemle. 1927. 3, 4. sz.
 39 *Hómán B.*: Magyar történet. Budapest. 1928. 169. l.
 40 Ugyanott. I. kötet, 204. l.
 41 *Jernei*: Keleti utazások. Pest. I. 230—251. Magyarországon 27 megyéjében a Székelyföldön négy helyen konstatálta nyomukat.
 42 Szék. Okl. Tár. I. 39—40. l.
 43 *Hómán*: Magyar történet. I. 308. l. Bp. 1928.
 44 *Pesti Frigyes*: Eltűnt vármegyék. Budapest. 1887.

⁴⁷ E területen a mai Bükszád és Mikóújfalú helyvén a XIV. században Gerebench (Gerebench) és Zsombor (Sombur) községek voltak. Szék. Okl. T. I. 53. 57. l.

⁴⁶ Szék. Okl. T. I. 9. l.

⁴⁷ *Szegedi J.*: Decreta et Vitae Reg. Ung. Kolozsvár, 1763. *Kállai F.*: A székely nemzet eredetéről, Nagyenyed, 1828.

⁴⁸ Szék. Okl. T. I. 8. l.

⁴⁹ Szék. Okl. T. I. 63. l.

⁵⁰ A gelenczei Domus historiában fel van jegyezve, hogy a Haralyban lakó veresbarátok a templáriusok voltak s egyik földbirtokuk Barátos volt. Petőfalván egy natronizált hullát találtak a templom melletti temetőben, ruhafoszlányok voltak a csontvázon, szakértők 3—4 száz éves hullának mondták. A nép szentnek tartotta, Csereiné csak nehezen tudta múzeumába elhelyezni, innen Kolozsvárra szállíttatta, de útközben eltűnt. Múzeumunkban van egy vörösréz-ből való kereszt, melynek ágain csillagok vannak. Ez a nép által szentnek tartott veresbarát sírjából való.

⁵¹ Monumenta Hung. Budapest. I. köt.

⁵² Ugyanott.

⁵³ Szék. Okl. T. 143. lap.

⁵⁴ Szék. Okl. T. III. 97.

⁵⁶ *Karácsonyi J.*: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. 10. l.

⁵⁵ Marci Cronica, cap. 68. cap. 30.

⁵⁷ *Karácsonyi J.*: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez, 1927. 15 kisebb, nagyobb értekezésében foglalkozik a székelyek régi történetével. Sem gepida elmélete, sem az, hogy a székelyek favágók voltak, sem a megtelepedésről való felfogása nem talált elfogadásra.

⁵⁸ Erdélyi L. akadémiai székfoglalója (1922) a telepedésre vonatkozólag tisztán okoskodáson alapszik.

⁵⁹ *Szádeczky L.*: Székelyek története és alkotmánya. Bp. 1927. 24-ik lap.

⁶⁰ Sz. Okl. T. I. 2. l., hol Nagyajta és Miklósvár említetnek.

⁶¹ Szék. Okl. T. I. 3. lap.

⁶² Sz. Okl. T. I. 5. lap.

⁶³ L. Sebestyén J. dolgozatát a rétyi gelencei Árpádkori templomokról e műben.

⁶⁴ *Pauler Gy.*: Magyar nemzet története. II. k. 166—670. Budapest.

⁶⁵ Urkund. B. I. 171.

⁶⁶ Sz. Okl. T. I. 21. lap.

⁶⁷ *Karácsonyi J.*: Századok. 1912. lap., idézett okl. az orsz. levéltárban.

⁶⁸ Universitas nobilium Hungarorum Siculorum Saxonum et Cumanorum. Fejér Cod. dipl. VII. 5. k. 502. l.

⁶⁹ U. ott. VI. 135.

⁷⁰ *Sebestyén J.* dolgozata: A nyug. kult. legrégibb eml. keleten.

⁷¹ Rationes collectorum pontificalium etc. Budapest. 1887. — *Beke A.*: Az erd. egyházmegye képe a pápai 10-ed jegyzék alapján.

⁷² Az erd. katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton. 1925. és 25. l.

⁷³ A helyneveket jelentésanilag vizsgálták: Nagy Géza: Szláv nyomok Háromszéken, Szék. Nemz. Múz. Ért. 1891; *Karácsonyi J.*: Orosz-szláv lakosok Erdélyben. Magyar kisebbség. 1925. — A legalaposabban azonban Liebhart tárgyalja Die Ortsnamen des Széklergebietes in Siebenbürgen. 1927.

⁷⁴ Szabó—Szádeczky 1872—1898. Szék. Okl. T. I. 51. l.

⁷⁵ U. o. I. 122. l.

⁷⁶ U. o. III. 108. l.

⁷⁸ U. o. I. 191. l.

⁷⁷ U. o. I. k. 179.

⁷⁹ U. o. II. 145. l.

⁸⁰ *Veszélyi K.*: Erdélyi egyháztörténeti adatok, 309. l. Gyulafehérvár, 1861.

⁸¹ *Oláh M.*: Hungaria et Attila. 195. l.

⁸² *Verancsics A.* összes művei. I. 145. l.

⁸³ *Possevino A.*: Transilvania. L. II. 53. p. Fontes rerum Trans. 1913.

A MAGYAR SZÍNÉSZET SZÉKELY NAGYJAI

Irta: Dr. Gyalui Farkas.

I. A FEJÉR TESTVÉREK

A kolozsvári magyar színházi játszótársaság első alapítói: a három *Fejér* testvér: *János, István és Rozália*, valamint társaik: *Kontz József, Sáska István, Gidófalvi Jantsó Pál, Verestői Mihály, Kis Terézia és Keszegh Terézia*. Közülük az ifjak mind református tanulók voltak.

A XVIII. század végén, 1790-ben, Aranka György az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság megalapításában, a nyelv érdekében sikerrel működött „nagy szorgalmatossággal vala egy létesítendő kis társulat ügyében is.“ A magyar színeszetet — *Ferenczi Zoltán* szerint — kinek adatait fölhasználjuk (A kolozsvári színeszet és színház története. Kolozsvárt 1897.) már a közvélemény is szükségesnek tartotta. Ezért Aranka György 1792. júl. 8-án Soós Márton pesti orvosnövendéknek írt. Többen főúri körökből, Erdélyből, még előbb Kelemen Lászlótól kértek tanácsot a Kolozsvárt felállítandó színtársulat ügyében. Soós válaszában a nehézségekről szólván felemlítette az erdélyi főurak lépését Kelemennél. Nalázi József br. Hunyadmegye főispánja pedig Bécsben járván, Pesten megállott és őt Soós ez ügyben többször fölkereste 1790 nyarán. Kelemen azt ajánlotta, hogy hozzák le 1792—93-ra a pesti társulatot. Br. Nalázi lehozta Kelemen tervét, hogy az 1792 nyarán összeülő országgyűlésen megbeszélje ahhoz értő pártfogókkal a tervet s megbízta Soóst, hogy ő a színészekkel beszéljen. Ezek azonban nem vállalkoztak. Soós azt ajánlotta, hogy a Rhédei házban a terem, melyben német színészek játszanak, úgy is fel van szerelve. A német igazgató pedig Kolozsvárt — ha tud magyarul — pár hó alatt eléggé begyakorolhatná az ajánlkozókat. A további részletekkel nem foglalkozhatunk. Az érdekel minket, hogy Soós tervét hihetően Aranka buzdítására a *három Fejér testvér* és társaik valósították meg, Fejér János lévén a fő mozgató és később vezető. Írt 1792-ben, október 1-én a fő kormányshoz. E kérelem tartalma az előadó íven maradt meg, latinul: „A színdarabok (comoedia) előadására magokat elszánt nemes ifjak társulata, fölfejtven azt, hogy a magyar nyelven írt, vagy pedig ezután írandó darabokat a nemzeti és anyai nyelv nem csekély hasznára kívánja a színház megnyitásával előadni: kéri a királvi főkormányt, hogy adjon engedélyt e játékok előadására bárhol Erdélyben. Ugyan e napon kérésüket az országgyűléshez is beadták s a fő kormányshoz október 1-én Sándor János és Bedaeus Joachim titoknokai által összehasonlítás

végett átkérte beadványukat; addig határozatát felfüggesztette. „Meggyőződ-
vén a Gubernium, hogy éppen azt a kérést foglalja magába, melyet tettek a ki-
rályi főigazgató tanácsnak beadott könyörgő levelek által, hogy tudni illik e
házában a magyar nyelvnek és az ifjúságnak erkölcséne mívelésére játékokat csi-
nálhassanak, melyre nézve a királyi főigazgató tanács úgy vélekedne, hogy a
kért engedelem megadatathassék, úgy mindazonáltal, hogy mindenkor előre
megvizsgált játékokat adjanak elé, nehogy azok inkább megvesztegetésére, hogy
sem mívelésére légyenek az erkölcsöknek.“

Ezt a határozatot, gr. Bánffy György kormányzó maga jelentette be, az
okt. 2-iki ülésen egyhangulag elfogadták. A kiadott engedély szerint „Nem
ellenzi . . . azt, hogy a könyörgők, valamint a nemzetnek úgy a nemzeti nyelv-
nek is nagyobb gyarapítására és pallerozására szolgáló erkölcsös játékokat
ittén Kolozsvár városában s más helyiségeiben is ezen fejedelemségnek, minden
akadály nélkül üzhessenek, mindazonáltal úgy engedtetik meg ezen szabadság,
hogy a könyörgők csak egyedül oly erkölcsös játékokat gyakoroljanak, melyek
már előre cenzurálttának és midőn játékot akarnak üzni, előre magokat a kö-
nyörgők a helységbeli felsőbbbségnél nyerendő szabadság végett jelenteni el ne
mulasszák.“

Ekkor Fejér János a főurakhoz fordult segélyért s ha mindenkitől nem is,
de nagyobb részétől kapott segítséget. *Bethlen Elek* gr. írja egy 1793 III:13-án
kelt levelében, hogy „talán ezen meghálálhatatlan fáradságú Fejér úr többet is
kaphatott volna, ha egy nagyhatalmú úr nyilvanságos ellenségekké nem vált
volna.“ Ez ellenség, akinek kilétét nem ismerjük, nemcsak maga nem adott
segítséget, hanem mindenütt beszélt, hogy jobb lenne *sárba vetni* a pénzt, sem-
mint a vétkes játékokat segíteni.

A játszó helyet gr. *Rhédey Mihályné* br. Bánffy Terézia rendelkezésükre
bocsátotta, úgy, hogy egy évre díjtalanul rendelkezésre bocsátotta ma is meg-
levő házában nagy termét, melyben az álarcos bálokat és a német színielőadá-
sokat tartották.

Úgy ezek a kérelmek, mint a több mint 20 évig hangoztatott elvek mu-
tatiák, hogy a színjátékokat két okból sürgették: mint az anyanyelv ékesítésére
és terjesztésére és mint „az erkölcsök formálására“ szolgáló eszközt. „Ők haza-
fiák voltak, nem komédiások, mint a német vándor színészek, sőt nem is
akartak abban a lenézésben részesülni, mint azok.“ Flozzá teszem, hogy a
kolozsvári színháznak ezt a hagyományos célját későbbi országgyűlések, Er-
dély vezető emberei, a közvélemény, majd a sajtó is mindvégig, mindaddig, míg
tehették — hangoztatták, követelték. Erre vonatkozólag még a mi ifjúságunk-
ban is, félszázad előtt dominált a dráma és a komoly zene.

Fejér Jánosról megállapítandó, hogy ő volt az első társulat alapítója s nem
Kotsi János. Ő volt a társulat első „előljárója“, kiről Bethlen Elek és mások
is, mint „meghálálhatatlan fáradságú, érdemes hazánkfiáról“ szólnak az ő „hoz-
záhasonlíthatatlan“ fáradságáról.

A három Fejér testvér Torda megye *Túr* községéből származott, hol apjuk
Sámuel — Ferenczi Z. adatai szerint — középbirtokos volt. A *család* azonban
a háromszéki Haraly községből származott ki, hol egyik tagja 30—32 évvel
ezelőtt Ferenczi tudtával még birtokos volt . . . Az apáról itt csak annyit,
hogy Tordamegyében több éven át regius perceptor (adószedő) volt, családjá-
val Tordán lakott, neje özv. Miháltzné Pálffy Borbála volt. Az apa még 1780-

ban meghalt, anyagi zavarok között hagyván családját. Nemsokára anyjuk is elhunyt s a *három árva testvér* Kolozsvárra költözött, itt szűkösen élt, a fiúk a kolozsvári ev. ref. gymnasiumban tanultak, hol István 1790 tájt deák volt. Minden jel azt mutatja, hogy Rozália testvérük is jó nevelést kapott. Midőn 1790-ben a színészet — úgymond Ferenczi Z. — mint magasztos nemzeti intézmény megszületett, a három testvér elhatározta, hogy e pályára lép. Ekkor Fejér János tagokért Nagyenyedre ment s neki állítólag maguk a tanárok ajánlották Örményszékesi Kontz Józsefet s Gyulai Sáska Jánost, kikhez Verestói Mihály kolozsvári ref. deák és, az utóbb híressé vált Gidófalvi Jantsó Pál az első magyar komikus csatlakoztak. István ugyanakkor Magyarországról hozott női tagokat, ők voltak az első folyamodók, kikhez ugyancsak Magyarországról két leány: Susánna és Juliánna csatlakozott, kiket Bethlen Elek csak így említ.

Az így megalakult társulat 1792 nov. 11-én tartotta első előadását. *A titkos ellenkezés vagy Köleséri c.* eredeti darabban, de sem a darabot, sem a színlapot nem ismerjük. Ekkor az első magyar szót Kótsi Patkó János mondta, aki hamarosan a színtársulat legnevezetesebb tagja lett és 1794—1808-ig igazgatója. Száz év múlva, 1898 nov. 11-én nagy ünnepélyvel ünnepeltük ezt az első előadást Kolozsvárt, megjelölván emléktáblával a Rhédey-házat.

Kótsi Patkó János kiváló személyénél (sz. 1763-ban Derecskén, Bihar m., meghalt 80 éves korában 1842 febr. 14-én) ezúttal inkább érdekel felesége, az *első magyar színésznő Erdélyben, Fejér Rozália*. Szül. 1777-ben és 16 éves korában lépett erre a pályára s mint férjének jeles tanítványát emlegetik. Szépsége híres volt. „Kótsinéről azt mondják, írja *Déryné*, oly szép volt a színpadon is, hogy midőn keresztül utaztak egyszer Miskolcon s ott maradtak néhány előadásra: egy fiatal tanuló ott ült az első székekben s amint Kótsiné ráemelte szemeit, rögtön elájult. Csakugyan mondják, volt valami igéző a szemeiben, de nagyon jól játszott is s azt hiszem a hatás, melyet a fiatalemberre tett, szép szemén kívül játékának is tulajdonítható.“

Fejér Rozália 1795-ben lett Kótsi neje s vele 1808-ban ő is visszavonult a színészettől M.-Frátára, honnan betegsége miatt Kolozsvárra jött s itt 1811 márc. 4-én meghalt. A minoriták kolozsvári sírboltjába temették. Róla *N. Kótsiné Fejér Rozália emlékezete* címmel *Aranka* György szép költeményt írt, mely többek közt így szól:

Szónak, szépnek igaz testvére, barátja az elme,
A szép elme. Ezért hódolnak néked az elmék.
Élve szerettek; azért keseregtek rajtad az élet
Játékán túl is. Mert a te személyedet hajdan
Szépen játszóttad; szépek seregébe vitettél
S ott fogsz élni, de élj és nyugodj teljes örömben!
Szívnek s jó íznek, ki valál, hív tiszta barátja.
Téged a szép emlék fognak könyvezni sokáig!

Székelyné Ungár Anna, ki Kolozsvárt 1806-ban lett színésznő, tanítványa és utóda volt a szende szerepekben. Mesterének halála után néhány nappal, a színpadon gyászbaöltözve jelentette be Fejér Rozália elhunytát s emlékverset szavalt el. „Feljülhaladta — úgymondta — a boldogultnak jó születését az akkor hanyatlani kezdett nemzetünk nyelve pallérozásának felsegíllésére tett

áldozatja, melynél fogva ő életének szép tavaszát játszó színüinknek ajándékozta s míg ebben foglalatoskodott, mind a két magyar hazának meglegedését volt szerencséje megnyerni.“ Bethlen Elek, már említett levelében, a tagokról rövid ismertetést írt, melyben az első előadásról kedvesen és nobilesan megjegyzi: „Távol volt ugyan ezen játék a tökéletességtől. De amit az ő emberi erejük ki nem tölthetett, azt hallgatóinak nagyobb részekbe hazájához való szeretete kipótolta.“ Ugyanitt első helyen *Haralyi Fejér János úr*-ról ezt írja Bethlen: „a ns. társaságnak előljárója. A tréfás játékokban az egész közönségnek meglegedésén felül játszik.“

Haralyi Fejér István úr-ról: „Az előljárónak testvére; e volt künn Magyarországon lányokért, kik a következők: 1. *Fejér Rosália kisasszony* jó magaviseletét szépsége szemléelőinél annál kedvesebbé teszi, stb.“

Az első színtársulatot Erdélyben már üldözték az „anyagi zavarok.“ A társaság adósságai 1793 nyarán 433 rénes forintra mentek. Ekkor Fejér János lemondott az igazgatásról s a neki szerződött társulatot a tagok megkérdezése nélkül átadta Mihály Antalnak 1793 szept. elején. Mihályt megerősítettéséért folyamadott a guberniumhoz, de bár ő kifizette az adósságot, a társulat benne megnyugodni nem akart, hanem *Kótsi Józsefet* (K. Patkó J. apját) óhajtotta, mint vagyonos embert igazgatónak. A társulatban évekig tartó egyenetlenségek folytak, melyeket nem részletezünk. Célunk volt a Fejér testvérek nagy érdemeit, kivált pedig *Fejér János* és *Kótsiné Fejér Rozália* színészettörténeti szempontból nevezetes jelentőségét kiemelni.

II. GIDÓFALVI JANCSÓ PÁL

Gidófalvi Jancsó Pál az első, az úttörő kolozsvári színészek közé tartozik. Háromszékmegyében, Hidófalván született 1762-ben, lófőszékely családból. Ezért mindig nemesi előnévvel írta Jancsó nevét. A fiú 14 éves korában a nagyszerű nagyenyedi református kollegiumba került és, ha makacs gyerek is volt és jóévtvágyú, — amit hibául igazán nem lehet neki felróni, — de szép hangja által hat év múlva *cantus praeses*-nek, az iskolai énekkar vezetőjének tették meg. Egy nagyszebeni temetésen hangja úgy megtetszett, hogy ott megválasztották kántornak. Nem jól érezte magát Szebenben, a kurátorával is összeveszett, ezért visszatért Enyedre diáknak, majd Vécsre ment tisztartónak. Ott a templomban vasárnaponként tenor hangjával „csúffátette“ a kántort. Gazdája, a báró, fel-felsőhajtott: „Hej, domine Jancsó, ha oly jó tisztartó volna, mint ahogy énekelni tud és haragudni, felérne egy dominiummal.“ 1792-ben gabonát szállított Kolozsvárra, eladásra. Itt találkozott Sáska János színésszel, aki tanulótársa volt és aki elmondta neki, hogy Kolozsvárt magyar színházat akarnak állítani. Sáska ismerte Jancsó jó hangját és rábeszélte, hogy álljon közéjük. Jancsó, főleg hazafias érzésből, elmegy egyik próbára, énekel nekik, mire Fejér János, az igazgató ebédre hívja és Jancsó beáll színésznek. *Gyulai Pál* mesteri módon írja meg róla szóló vázlatában (Vázlatok és képek II. köt.), milyen tragikuma lett életének, hogy nem komoly, nem szerelmes és nem énekes darabokban, hanem *komikus szerepekben* lett a közönség kedveltje. Komikus szerepeit mindig halálos komolysággal játszotta, annál ellenállhatatlanabb volt a komikus hatásuk. Jancsóról tudjuk, a fennmaradt számadásokból, hogy 1795 aug. 16.—szept. 27-ig havi 21 frt fizetése volt. Ugyanakkor Kótsi Jánosnak

és feleségének 30 frtja volt havonta. 1796 febr. 4-én Jancsó és társai is kérészt adtak be a főkormánysszékhöz, hogy mert 1705 augusztustól csak két havi fizetést kaptak, ezért eladósódtak. Ezért kérik *béruk* rendes kifizetését. Volt is eredménye kérésüknek.

1798 május—július havában szüneteltek Kolozsvárt a játékok. A színészek részben falura mentek. Jancsó *gr. Mikó Károlyhoz* ment Sz.-Ujfaluba s ott kapáltatott június 27-től július 15-ig, midőn Wesselényi megbizottai, Nánásy és Sehy Ferenc hazahívják, mert már indulnak *Debrecenbe*. Július 20-án indultak el s 21-én értek Zsibóra, hol aug. 4-ig időztek. A hagyomány szerint a kastély nagy ebédlőjében néhány előadást tartottak. Innen 4-én útrakeltek, persze Jancsó is velük és Sz.-Somlyón, Széplakon (5-én), Létán (6-án) át 7-én 11 órakor érkeztek Debrecenbe, mint az első magyar színészek, kiket e város látott. *Jancsó Pálnak az Erdélyi Múzeum Egyeslet Könyvtárában megvan 1798-ról és néhány későbbi évről való Erdélyi házi és uti ujj Kalendárium*, mely kivált 1798. évben saját érdekes rövid, de pontos feljegyzéseit tartalmazza. A társulat tagjai közt volt Kótsi P. János és felesége Fejér Rozália is. Debrecenben ez alkalommal aug. 21-ig a nagy vásárkor 8 előadást tartottak. Köztük aug. 14-én *Hamlet* (4-ik előadás) és 8-iknak *Az indusok Angliában* színlapjai ismeretesek csupán.

Debrecenből 1798 aug. 22-én Nagyváradra indultak, 23-án értek be és 26-án nyitották meg előadásait a *Süketnéma* c. vígjátékkal. Okt. 3-ig játszottak itt, okt. 4-én visszatértek Debrecenbe a Dénesnap i vásárra (okt. 9—18.) s okt. 5-én megérkezve néhány előadást tartottak. Ezalatt a társaság egy része okt. 14-én a szüretkor a Hegyaljára, *Mádra* indult, hová 15-én érkezett és előadásokat tartott 28-ig. Innen okt. 20. és 23-án kétszer is elküldték Jancsót Tokajba, hogy körülnézzen előadások tarthatása miatt, de hiába. Mádról nov. 12-én újra Nagyváradra mentek s ott dec. 3-ig játsztak. Ekkor Zsibóra indulva 5-ére Wesselényihez szálltak be s 6-án a nagy ebédlőben, Jancsó feljegyzése szerint. *Attilát* játszották, melyet id. Wesselényi Miklós írt, *Feszler D. Attila König der Hunnen* (Breslau 1794.) c. műve alapján. Wesselényi darabja tudtommal ma sem ismeretes. Zsibói időzésük célja az is volt, hogy a színházi törvényeket átnézzék s az új szerződéseket megkössék. Wesselényi új szabályzatot adott ki, magáénak nézve a társulatot. Jancsó dec. 9-ére írja naptárában: „foly a contractus és a törvények dolga.“ Tényleg Wesselényi a tagokat saját nevében szerződtette, mint patronusuk és direktoruk. A színészek dec. 14-én Kolozsvárra értek vissza s ott játsztak 1799 márc. elejéig.

Mint látható, a régi *úttörőknek* elég változatos, fárasztó és keserves útjaik voltak, 1799 ápr.—nov. 17-ig 105 előadást tartott a társulat Debrecenben. Ismerjük műsorukat, mert színlapjaik fennmaradtak. Jancsó, aki naptárában folytatta apróbb feljegyzéseit, velük volt. Váradon is játsztak. Darabjuk száma legalább is 145-re megy. Köztük legtöbb vígjáték. Játsztak: *vígjátékokat*, *drámákat*, *énekes játékokat*, *vitézi játékokat*, *opera részletet*, *szomorú játékot*, *erkölcsös paraszt játékot*, így jelezték színlapjaikon. Jancsóról tudjuk feljegyzése nyomán, hogy 1800-ban Debrecenben jan. 15-ig maradt és csak 20-án csatlakozott a társasághoz, mely Zsibón szintén megállott pár hétig s ott előadásokat tartott. Debrecenből jöttek Zsibóra, majd Kolozsvárra. Jancsónak szokása volt zúgolódni és ilyen utazásoknál el-elmaradozni.

Nem csoda, ha Jancsó a sok kóborlást megunt, nem is bírta. Következő

(1801) évben a társaság szokott magyarországi kirándulására ápr. 8-án indult el, *Jancsót kivéve*, aki saját feljegyzése szerint márc. 30-án játszott akkor utoljára Kolozsvárt s részint hosszabb betegsége miatt, részint mert végleg meg akart válni a színésztől, Kolozsvárt maradt. Jancsó ellenállását Wesselényinek egy máj. 18-án kelt levele megingatta és máj. 20-án ő is Zsibóra ment nejevel s ott máj. 25-én szerződésre lépett, mely szerint: „Jancsó fizetése lészen holnaponként 30 frt és a felesége (fizetése) bizonyos más, már kezénél levő írásban megígért deputátum.“ Máj. 30-án már Debrecenbe érkeztek a társulattal együtt.

További ismert adat Jancsóról, hogy 1805-ben nyilván ő is Marosvásárhelyt volt tavasszal a társulattal, majd visszatértek Kolozsvárra. Innen Debrecenbe indulva, útközben ismét Zsibón megállapodtak, hol *Jancsó Pál*, aki 1805 máj. 1-én Kolozsvárt 30 frtra szerződött, 1805 aug.-ban 35 frtot kapott havonként. Szerződött ezúttal mindaddig, míg Wesselényi báró marad az igazgató, de fenntart magának 2 hét szabadságot bármikor és nyáron 1 hónapot. Debrecenből visszatértükben legalább 10 napot töltöttek a színészek Zsibón, nem egy előadást tartva a nagy ebédlőben. Kolozsvárt pedig csak nov. 9-én kezdték meg előadásukat.

1806—1809-ig a társaság egy része — a vezető Wesselényi volt a bizottsággal — Magyarországon működött. Kolozsvár nem bírta a nagy társaságot, Wesselényi báró pedig ambicionálta, hogy a haza második részében is ő teremtesse meg a színészetet. Így a nagyobbik részt Kótsival, mint igazgatóval Vásárhelyre rendelte, a kisebbiket Zsibón át Debrecenbe s télen Szegedre, majd, mint írta, „másuvá.“ Jancsó 1804-ben Debrecenbe, Szegedre nem ment el.

1807-ben Jancsó 3 hónapon más hivatalt vállalt s nem ment ez idő alatt a színházhoz, 1808 ápr. 29-én Jancsó 3 évre szerződött Wesselényihez havi 50 frttal. Ekkor már neki volt a társulatnál legtöbb fizetése. Wesselényi 1809 okt. 25-én meghalt. Kolozsvárt a színtársulat 1810 máj. 19-én kezdte meg működését. Jancsó havi 45 frttal szerződött, Székelyné, a primadonna 55-öt kapott. Jancsó már 1809 decemberben hazajött Debrecenből havi 30 frt utiköltséggel.

1811-ben *Wándza*, külömben kiváló színigazgató alatt, a társulat egymással összeveszett, a társulat akarta a kasszát kezelni. Jancsó *Wándza* pártján volt, Horváth Dániellel szemben, aki mint vállalkozó akart működni. Jancsó le is mondott; végül újból *Wándza* lett az igazgató. 1812 júniusig. Következő évben ismét *Wándza* a direktor és Jancsó a társulat tagja.

1814 márc. 14-én ifj. Wesselényi Miklós báró, „az árvízi hajós“, anyjának írja, aki mindig érdeklődött a színház iránt: „A magyar theátrum meglehetősen áll, Kótsi, a leánya, Láng és Jantsó igen jól játszódnak, de Horváth, aki most őket dirigálja, fősvénykedik, az actorokat rosszul fizeti . . . Az új magyar theátrum kívülről már készen van s remélik, hogy őszre belül is készen lesz.“ Tudjuk, hogy 7 év kellett, míg „készen lett.“

Jancsó Pál 1814 május 18-ától egy hűlés miatt, mely részben sikerté tette, a színpadtól visszavonult, de Székely és Székelyné rábeszélésére 1818 máj. 24-én újra szerződött és *Hibás lépés és lélek nagysága* c. darabban (énekes játék, írta Ziegler, ford. Ernyi Mihály) a generális szerepében, kiléptekor a közönség tapsal fogadta és „vivát“-tal. Játszott jul. 31-ig; ekkor a társaság tordai és más kirándulásai miatt visszatért Kolozsvárra és csak dec. 26-ra ment vissza a társulathoz. Ekkor már Jancsó 1806-tól számítva, a második színész generáció

tagja volt. Ez utóbbi adatokat, betegségével saját feljegyzéséből tudjuk, melyet 1818-ban írt be kalendáriumába.

1819-ben ismét játszik a társulatnál — 1820-ban *Magyar Kurir* kolozsvári levelezője (l. 157 l.) Jancsót is dicséri a víg szerepekben. Az 1821-iki társulatnál, mely az új színházat megnyitotta, Jancsó Pál *egyik rendező volt, aki a fegyelemre, jó rendre és a játékok helyes menetére ügyelt.* Mondhatjuk tehát, hogy főrendező volt, mert id. Székely József rendező a ruhatárt, Pergő Czelestin rendező a könyvtárt gondozta. Jancsó a próbák megtartására és a színeszek magaviseletére is ügyelt. A három rendező a színházi szabályzat szerint egymásközt szótöbbséggel határoz, s együttesen teszik a följelentéseket is, kivéve a rendetlenségeket, melyeket kiki a maga körében tapasztalt. 1821 márc. 12-én nyitották meg az új színházat, főrangú műkedvelők. A társulat másnap, 13-án kezdte meg előadásait Szentpáli Szabó László: Máttyás király előadásával.

Meg kell ez adatok alapján állapítanom, hogy Jancsó Pálnak fontos szerepe és munkája volt az új színháznál, annak megnyitásánál is. Tudjuk azt is, hogy mi fizetése volt az első állandó magyar színháznál az úttörő nagy művésznek és főrendezőnek: 84 váltó forint havonta, a nyári 5 hónapra pedig 40 frt. Pergő Czelestinnek volt havi 6 frt-tal (90 frt. nyáron 45) több fizetése, mint Jancsónak. Néb Máriának 40 frt volt havonta. Jancsó szigorú lehetett, mert több színész panaszolta, hogy őt megsértette. De az is tény, hogy sok rendetlenség volt a színtársulatnál. A *Magyar Kurirban* 1822 májusban Cs. M. egy 5 számra való cikksorozatban ír a színházról és megdicséri Jancsót „a helyes beszédért és hozzáalkalmazott arcjátékért.”

Jancsó Pálról most már *Déryné* fog érdekes feljegyzést ránk hagyni *Naplójában*. Előbb említsük meg, hogy 1824-ben *főúri részvénytársaság*, részvényenként 40 frttal, vette át a színház igazgatását. Ekkor *Déryné* havi 100 frtot, Jancsó Pál pedig egy-egy estére 5—5 frtot kapott. Ez az időszak 1824 nov. 1-től 1825 jun. 10 tájáig, tehát 7 hónál tovább tartott.

Naplójában *Déryné*, aki 1823-ban jött először Kolozsvárra, így ír (II. köt. 141—144 l.) Jancsó Pálról:

„... Nem oly könnyű volt boldogulni a nagyhírű comicus Jantsó Pál úrral. Ő a vad különcök közé tartozott, kik senkit sem szenvedhetnek, hacsak nem az ő teremtményök, vagy régi közérdek nem köti őket valamely lényhez. Ő is most vákált. Megkeresték, hogy fölhívják a választmány eleibe. Hasztalan. Elbújt. Ha színészt látott menni az utcán: huss, bebújt egy kapu mögé, mintha észre se vette volna a színészt, hogy őt keresi. Végre több idő után, csakugyan nagy kérelemre, sikerült őt megnyerni. Gróf Teleki Sámuel bírta őt rávenni, ki élete fogytáig szabad asztalt engedett neki, már régolta.

Sokat beszéltek nekem az öreg úr különcködéseiről. Ha játszott, mikor én is játszottam, elbújt öltözködve már, a legsötétebb álfalak közé és nem jött elé csak a jelenésre. Nem is beszélhettem vele soha. Csak úgy lestem az alkalmat, hogy köszönthessem őt. Egész arcát betakarta, fülig felhúzott köpenye gallérjába. Mindég igen nagy publikum volt, ha játszatam is, de kivált, ha jutalomjátékom volt, zsúfolt színház volt. Jantsó engemet nem szenvedhetett. Ily alkalommal egyszer oda megy Székelynéhez s azt mondja: „Ez az idegen országi asszony sok pénzt kivisz az országból. Jó volna már haza küldeni.” Szentpéteryt elkeresztelte *Bügözdinek*: „Hát az a *Bügözdi*, hogy meri ő Czelestin szerepeit rongálni?” Mert Szentpéteryt is szerette a publikum.

Mondom egyszer a bizalmasabb nők előtt. Meglássák, megszelidítem Jantsót, minthogy nem szenvedhet. Egy próba alkalmával kilesem, hogy hova bújt. Ha észre vett volna, hogy őt keresem, elszaladt volna. De úgy közeledtem feléje: mindig a földre nézve, mintha elvesztettem volna valamit. Ott dörögtem magamban: „Itt ejtettem el a félkeztyűmet és ... ah kedves Páter! hogy mégis oly szerencsés lehetek üdvözölhetni a nagyhírű művészt, kinek neve egész Magyarhonban hangzik. Fogadja el itt mély tiszteletemet, kedves Páter s engedje meg, hogy én is dicsekedhessem erántami jóindulatával.“ Az alatt ő mindig reszelte a torkát és úgy vettem észre zavarából, hogy engem oda kívánna inkább, hol a bors terem. De nem bocsájtottam a kezét, oly szorosán tartottam, hogy el nem futhatott. „Oh édes leányom — nyögte végre — én igen tisztellem a szép talentumot.“ „Csak szeressen engem, kedves Páterkám! Ugy-e szeretni fog?“ „He, he, he! Oh mindenesetre ...“ — de ezt oly hidegen és vontatva mondta, hogy le kellett mondanom a jó siker felől.

De később egyszer látom, hogy igen kopott, piszkos nadrág van rajta. Próbán voltunk. Mellé ültem az álfalak megett. „Ah kedves Páterkám, de nagy méregbe vagyok!“ „Hát mi baj?“ — kérde. „Hát minthogy én férfiszerepeket is játszom, mindig tartok magamnak férfi ruhákat is. Még Magyarországon csináltattam magamnak egy szép fehér nadrágot. Még nem játszottam benne. Most majd elé vesszük Don Caesariót (hihetőleg Caesarió, a férfigyűlölő c. vígjátékot érti, Wolftól) megpróbálom, hát bő, nem használhatom. Kénytelen vagyok mást csináltatni. Oly nagy, hogy a Páternek is jó volna. Ugy-e nem sérténém meg vele, kedves Páterkám?“ „Oh, oh! Nem. Teljességgel nem, édes leányom ...“ „Hát legyen szerencsém, Páterka, holnap egy findza kávéra.“ Eljött. Senkit se szeretett többé, csak engem. Én voltam előtte minden nőknek legnemesebbje.

Mondták róla, hogy szörnyű fősvény volt, egy garast se ad ki a maga részére senmiért, se enivalóért, se ruházatért. Ez ugyan látszott is rajta, mert soha se látta őt az ember tisztába és mint mondák, sohase volt mégis pénze. De ha az utcán járkált, meglátott egy meztlábás szolgálót, vagy más paraszt leányt, akinek kicsiny lába volt, megállította az öreg úr. „Hová mégy, édes leányom? Hát miért jársz meztláb?“ „Mert nincs min venni papucsol.“ „No, nesze. Vegyél rajta papucsol.“

Sok adomát beszéltek róla. Erántam azután nagy bizalommal volt s tisztelettel viselkedett. (Igy! talán sajtóhiba *viseltetett* helyett.)

Az 1832—3 telén Czelesztin és Balla Károly társasága játszott Kolozsvárt. E társulat tagja volt *Jancsó Pál*, aki pár évig nem játszott. A Honművész c. pesti folyóirat kritikáiban Birch-Pfeiffer Sarolta egyik darabjáról szólva, főleg *Jancsót*, Szentpéteryt és Dérynét emeli ki bírálatában; a *Nemzeti Társalkodó* is dicsérte Jancsót. Ekkor a *kassai* dal- és színjátszó-társaság az ország legjobb színtársulata játszott itt. 1833—34-ben nem volt Kolozsvárt színtársulat, legalább is nyoma nincs. 1834 tavaszán feloszlott a kassai híres színtársulat; tagjainak egy részét több erdélyi főúr, az országgyűlésre Kolozsvárra hívta és 1834 máj. 16-tól 1833 aug. 1-ig egy *konzorcium*, mely Udvarhelyi Miklós, Szentpétery Zsigmond, Szerdahelyi József, Lendvay Márton és Szilágyi Pál tagokból állott, kivette bérbe a színházat. Szerződtették Jancsó Pált is. Jancsót is dicsérte a *Honművész* levelezője, illetve több tudósítója. Azonban ekkor már nyilván apróbb *defektusai* is voltak az idős művésznek. A Honművész 1834

(455. számában) azt írja róla, hogy „Birch-Preffier Tigris Róbertben“ untató vala, de saját szavai szerint:

„Az idő szűl, ront, temet
Jancsó erről mit tehet?“

1836-ban pedig ugyancsak a Honderű már „hajdan kedvelt“-nek nevezi Jancsót. Ez a vég kezdete . . .

Negyvenhárom évi színészkedés után, 1836-ban lépett fel utóljára Kolozsvárott a *Csörgő Sapka* című darabban, melynek Mandolino halász szerepe, egyik páratlan alakítása volt. Jancsó kedvelt darabjai voltak még a *Fortély és szerelem*, Schiller szomorújátéka, ford. Vass István, *Epigram* Kotzebue vígjátéka 4 felv., ford. Lukács Lajos, ebben Hippoltanz szerepét személyesítette. *Ig. tzházi* egy kegyes jó atya. Mulatságos játék öt felv. Irta Simai Kristóf. Ezzel a darabbal kezdte meg előadásait Pesten az első magyar színésztársaság 1790-ben. A darab Brühl német író „Der Bürgermeister“ c. darabjának rövidített fordítása. *A nagy zürzavar* (Kotzebue vígjáték 5 felv., átdolg. Ernyi Mihály). Ebben Jancsó Lákostóit személyesítette. *Újhold vasárnapi gyermek*, opera 2 felv. Perinettől, ford. Horváth József.

A *Csörgő sapka* c. bohózat (melyben utóljára lépett föl) vagy a *Jóltévő zarándok* énekes játék 3 felvonásban *Schikandertől*, zenéjét *Henneberg* szerzette, fordította Szerelemhegyi A. Kolozsvárt 1804-ben adták először. Gyakran játszták Jancsó miatt.

Tele megilletődéssel, hosszabb beszéddel akart elbúcsúzni a közönségtől, de meghatottságában csak ennyit tudott mondani: „Jó éjszakát.“ A függöny legördült (írja Jancsóról Gyulai Pál). És ő kezébe vevé a koldusbotot. Am nem hagyta őt Kolozsvár közönsége éhezni, nyitva állott számára a jó hazafiak ebédlőasztala és ha duzzogott is, mert szerettek tréfálni vele, mégis csak meg tudott élni. Kívált gr. Kemény Samu és báró Wesselényi Farkas voltak legfőbb támogatói.

További életéről, arról, hogy hogyan zsörtölődött mindenkivel, hogy a temető mellett egy asztalosnál bírt kicsiny szobájában, milyen pedáns renddel élt, hogyan jegyezte fel naplójában a piaci árakat, meg egész sereg apróságokat, miként járt és énekelt a régi kántor buzgón a templomban, míg ott el nem szundított, majd, hogy miként halt meg, hirtelen, mikor a gr. Kemény szakácsa őt meghívta lakodalmára és biztosította róla, hogy mindenik kedvelt ételéből módja lesz ehetni, mindezt s kivált elhunytát, *Gyulai Pál* igazán mélyen megható klasszicitással írta meg.

Hetvennégy éves korában búcsúzott el az első magyar komikus szeretett közönségétől, a kolozsvári publikumtól. Annyira ragaszkodott Erdélyhez és Kolozsvárhoz, hogy ő volt az egyetlen, aki a Királyhágón túl csak Debrecenig és Miskolcig követte vándor társait. Meghalt pedig 1845 dec. 2-án, nyolcvanhárom éves korában. Mindenét az akkor épülőben lévő Külmagyar-utcai református templomnak hagyta. Ez a *minden*, bútorából, könyveiből állott és naplójából, melyet most keresek és reménylem, sikerül megtalálnom. Az árverésen mégis kétszáz pengő forint gyűlt be, mert kegyeletből az akkori viszonyok szerint nagy összegeket fizettek egy-egy tárgyáért. Így Horatiusa és bibliája ötven forintért kelt el.

Gyászjelentése így hangzik:

Szomorú jelentés.

A derék agg színész

JANCSÓ PÁL

83 évekre terjedett becses éltét, csak két napokig tartott — inkább elgyengülésből eredett — szelítés következtében, dec. 2-ikán estvéli 6 órakor bevégezte. Az idvezült, az ezelőtt 53 évvel alakult első magyar szintésztársaságnak már ki-tűnő tagja, e félszázad alatt sok vidám órákat szerzett a hazai közönségnek. Mint vallásához buzgó, vidám társalgó, s mindent megbecsülő ártatlan jellemű ember, a közönség becsülését élte végeig birta. Hideg tetemei a temetőkapu melletti szállásáról, egy könyörgés s halotti beszéd után, dec. 4-én — csütörtökön — délelőtti 11 órakor, a köztemetőbe fognak kísértetni.

Minden renden lévők kéretnek, a közönségnek éltnek temetési tisztségét jelenléteikkel diszesíteni.

Kolozsvárt, 1845. dec. 3-án.

Jancsó Pálnak sírköve, melyet „egy öreg tisztelője“ emelt, már teljesen ki-dőlt és sírfeliratának egy része a kő felső rétegének lemállása által megsemmi-sült. *Szerencsére pár év előtt lefotografáltam a sírkövet és így a sírfeliratot is.* A sírfelirat teljes, eredeti szövege, fényképfelvételtem szerint így hangzik:

JANCSÓ PÁL

JELES SZINÉSZ NYUGSZIK ITT
UTTÖRŐ VOLT S ÉLTE
TAPSOK KÖZÖTT FOLYT
S HABÁR KÜLÖNCZ
S KEDÉLYE MOGORVA VOLT
A SZINPADON
BOHOZATOKAT VITT
A BUS MAGYART
GYAKRAN FELDERITETTE.
CSAK EGYSZER
SZOMORITOTTA MEG HAZÁJÁT
MIDŐN EL HAGYTA
SZINPADI PÁLYÁJÁT
S KÜZDELEM TELJES
ÉLETÉT BEVÉGEZTE
MOST E SZERÉNY KŐ
SIRJÁT HAD JELÖLJE
EMELTE AZT
EGY ÖREG TISZTELŐJE.
SZÜL. 1784.
MEGHALT. 1845

A sírfelirat utolsó előtti sorában a születési év utolsó két számjegye nyilvánvalóan téves, ez a két szám vastagabb is, mint a többi. Bizonyára elkopott s mikor később az egész sírkövet restaurálták úgy, hogy befestették a követ olaj-

festékekkel, a sírfeliratot pedig új fekete festékekkel, akkor a kőfaragó 1762 helyett 1784-et vésett a festett kőre.

Beszéltem egy szakiparossal, aki helyeselte azt az ideámat, hogy a régi sírkövet nem kell kicserélni, csak helyreállítani; egy részét lecsiszolni és a hiányzó szöveget a sírfeliraton újból bevésni, az egész sírfeliratot pedig újból fekete festékekkel felújítani. Így újból helyre lesz állítva, eredeti formájában a sírkő és nem esik meg velünk az a fájdalom, hogy az úttörő színművész sírja elkallódik. Hiszem, hogy Erdély, de kivált a Székelyföld kegyeletes közönsége nagylelkűen, adakozásai által fedezni fogja a költséget. „Minden renden lévők kéretnek — ismétlem a szomorújelentés szavait — a közönségnek éltnék sírköve helyreállítási és megújítási tisztességét kegyes adományaikkal díszesíteni.“

III. VIDAM DOLGOK JANCSÓ PÁLRAÓL, AZ ELSŐ MAGYAR KOMIKUSRAÓL

Mindenekelőtt pár anekdotát a vénségére különcködővé vált nagyszerű komikusraól. Kazinczy Ferenc 1818-ban, erdélyi útjában Kolozsvárt is bejárta. Mint oly nevezetes, országszerte becsült *aktorra*, a nagy író meg akart ismerkedni Jancsóval. Döbrentével, aki akkor gróf Gyulay Lajos nevelője volt, s Kolozsvárt lakott, többször kereste, de nem találta. Egy napon Kazinczy és Döbrentei az utcán találkoznak Jancsó Pállal. Döbrentei figyelmezteti Jancsóra Kazinczyt és mindketten eléje sietnek. Kazinczy kedves udvariassággal és szokott jószágával üdvözli Jancsót és örömet fejezi ki, hogy nemzete legnagyobb színéséhez szerencséje lehet. Jancsó kérdi:

— Az úr-e az a Kazinczy, aki könyvében azt írta: „Hány a harang? Magyar idő“. (Shakespeare Hamletjének fordításában . . .) Az úr bolond! — Ezzel a tisztelgőket otthagya.

Egy másik történet az öregraól. Gróf Kemény Sámuel két fia Bécsből, hol tanultak, hazajöttek Kolozsvárra. Szerették volna látni az öreg színészt, akiről annyi furcaságot hallottak. Megkérték atyjukat, hogy ebédre meghivathassák. Az idős gróf szívesen engedett a kérésnek. Asztalnál ülnek és a zöldséget „költik“, amint régebben nem a vers, sem a pénz, hanem az ételre mondtuk. Az egyik úrfi türelmetlenkedni kezd:

— Jancsó úr, jól lakott-e már?

— De hát minek? — felel kérdésben Jancsó.

-- Azért, — mondja a fiatal gróf, — hogy ha jól lakott volna, csináljon nekünk egy-két komédiát.

— Én? Komédiát? Neked?

Erre rettentetes dühvel felállott helyérről.

-- Komédiát? Csináljon komédiát neked apád, te bécsi szamar!

Jancsó ekkor székét hátradőfte és bár — mint a krónika megjegyezte, az étkeknek nagy barátja volt, — semmi szép szó sem használt, szitkozódva eltávozott.

— Látjátok, — szól az ifjak atyja szemrehányó hangon, — elsiették a dolgot. Amit tőle kívántatok, az később magától is meg lett volna.

Tragédiája volt életének, hogy mindvégig tragikus színésznek tartotta magát és becsvágya volt a komoly szerep, melyben azonban nem tetszett. Mikor egy ilyen nem sikerült drámai szereplés után ismét komikus alakot vitt a szín-

padra, a közönség elborította tapsokkal, koszorúkkal, kihívásokkal. Jancsó elkeseredett, lábával tapodta a koszorúkat és a tizedik kihívásnál leszólt a közönséghez:

— Tegnap, midőn okos embert játsztam, kifütyültek. Ma, mikor szamarat játszottam, tapsolnak. *Lehetne a közönség okosabb!*

Jancsó Pálnak egy *vidám végrendeletét*, melyet *Jakab Elek*, Jancsó Pál egy barátjánál talált, ismertetem végül.

A vidám végrendelet 1820—23-ban kelt, elnyomatás idején, a közszellem csak így titokban tudott nyilatkozni s az emberek a politikai elnyomás ellen élcben poharazás közt kerestek vigaszt. Jancsó vidám végrendeletét színész bajtársaihoz intézte, kiket fiaimnak nevezett. A komikus írása így hangzik:

— Fiaim! A világ vége kezdődik, azon poharak, amelyekkel veletek együtt marokban fogva vitézül harcoltam s titeket szüntelen commandirozván, magam is veletek hasonlót cselekedtem, kiürültek; az a drága feje, de nevezetesebben ezen utolsó, berekesztő fojtás, cigánynadrág színű — ó milyen jó liquör! Kiszáradott, már én is élni tovább nem akarok, de érzem is, hogy a fejem szédelegvén és arcám is pirosodván — amint a tietek is — sokáig talpon nem maradhatok, hanem bé kelletik hunynom szemeimet: oda is vagyok, ti pedig csak igyekezzetek, hogy az én nyomdokaimat kövessétek.

Utolsó akaratomat, gondolom Pistácskák vagytok, fiaim teljesítitek és az apátok iránt illő respektussal viseltetni fogtok, mostani elhalásom után is. Azért hát, édes fiaim a következőző Testamentumot hallgassátok és teljesítsétek.

Én, Gidófalvi Jancsó Pál, a borosjenői territoriumnak főlelkipásztora, több uradalomnak, ú. m. Májosfalva, Gömböcberek, Sonkalaka, Bisofpataka, Oldalosmező, Kocsonyavölgy örökös ura, a Káposzta és ahhoz tartozó Cikai praediummal in defessus usurpator, a törzsökös Kalai familia sóskutjának főfelvigyázója, a koronkai Tholdalagi kertnek hajdani vincellérje és gyep plaszszirozója etc., etc. sima fővel, senkinek erőltetéséből, hanem önkéntes akaratomból, hírem nélkül, teli pohárral kezemben, friss menyecskével ölemben ... akarom, hagyom s lelketekre kötöm

1-szor: behúnyván szemeimet, piros borral mossátok meg, az ajkaimat champagnerrel illessétek, perzselj májos szagával füstöljétek, sarjú koporsóba fektessétek, szép lány derekalját alá tegyétek, a fejem alá párnának turósbélest, a két könyököm alá sós-káposzta tölteléket helyeztessetek, gyertya helyett, kolbász, májos; tartó helyett kancsó, állam felkötője gyöngyöshurka, ajakomra gyapot helyett bélpecsenye, talpom alatt cökös cipó legyen, szemfedélnek két füstös szalonna elég lesz.

2-szor: Temetési pompám ily renddel legyen. Elül vigyenek egy nyári kolbászt, májost kiteszöleg fenn tartva, kövesse a korcsmárosok céhe. Keservek legyenek a kolozsvári almaáruló kofák és gesztenyesütőnék. Pap legyen tiszteletes Kettner Gottlieb, cum assistente caplanis Murás Pista és Wenner Sámuel; kántor legyen Wagner Fridrich úr, testvívők a kocsolyások.

A keserves vezetők pedig (következik 10 nő és férfi neve, — polgárok és polgárnők).

Temetési rendre ügyelő: Szentpéteri Lukács. Sírásó: Ditrich Samu az inasaival. Alamizsnát osztogassa az elhunyt lelkiüdvességéért Incze István és Kézsmárki Samu. Trauermarschot Mátéffi Dániel, végtére a sokaságot rekeszszék be a lámpásos fattyuk (akik este sötétben a járókelők előtt világitottak).

éljen vivat kiáltásokkal! Kriptám legyen a Wesselényi Farkas pincéje. Halotti beszédet mondjon a foltos kántor, akit felváltson Hadadi Zsigmond. Búcsúztató legyen a veres kádár. Salvét fogjon lőni Winterling Theophrastus. Hátrahagyott vagyonommal ez a rendelkezésem Pia fundatióul, vegyes alapítványul hagyom a Salamon templomnak és az abban szolgáló vestialis szűznek, hogy osszák fel 999 dénárt. A szebeni gyermekkotyésznek (ketrec) (Transament), hol magamnak is egynehány eleven gyönyörűségek vannak, 66 dénárt. Fekvő jószágaim közül 1° a tükröskémet Szentgyörgyinek, 2° ustoriumomat (vukli égető) Szötsnek, 3° a jucken stiblimet Nagy Györgynek, 4° ezüst láncos köpenyegemet Mátéffi Daninak, 5° mindennemű réz- és vasedényeim Gyulai Antalnak, 6° a sűrke kalapomat Wentzer Samunak, 7° a zoltáros könyvemet és fapisztolyomat Wagner Fridrichnek, 8° a lámpásomat Kertner Gottlibiusnak, 9° a pugillárisomat Szentpéteri Imrusnak, 10° a veres nyakravalómat Szentpéteri Antalnak. 11° a rongyos nadrágomat Farkasnak, 12° a parókámat Incze Pistának, 13° az almáriumomat Szentpéteri Lukácsnak, 14° a pálcámat Kovács Zsigmondnak, 15° a kis pipámat az Archivumnak, 16° az ünnepnap kaputomat Telmán Józsefnek, 17° a zöld korsómat, mosdótálat, suvikszus csupromat kefékkel együtt Murát Pistának, 18° az ágyfámat és pokrócomat Dietrich Sámuelnek, 19° a meszelató prespektívámat Winterlingnek, a — többi felett pedig pofozkodjanak.

Ephitaphiumom (sírfelirat) ez legyen:

Megállj itt utazó, lásd ez a kő nem só
Amiből én ittam, az ugyan nagy korsó.
Ez oka holtomnak, nem az orjas borsó,
Noha forognék én most is, mint az orsó.

Míg éltem, ha nem is voltam egy nagy császár,
Legalább voltam ám egy derék borcsiszar,
Mikor jól ihattam, voltam egy nagy szótár,
Okosan beszéltem, nem kellett zsoltár.

Ha akarod tudni, itt fekszik Jancsó Pál.
Gidófalvi voltam, amit nem is tudtál.
Sokszor volt előttem a káposztás ón tál.
Ettem is, ittam is s maradtam Jancsó Pál.

Ettem háromszor husz s még három esztendő

De rám tett a halál egy bórbándi fedőt.
Tanuld hát használni jelenvaló üdőd!

Signatum in Dominis Farkasverem, decima quinta menzis Martii Anno Millesimo nyolcszáz vigesimo tertio.

(1823. március 15.)

Gidófalvi Jancsó Pál m. p.
(manu propria: saját kezüleg.)

Az első magyar komikus igazi végrendelete azonban sokkal komolyabb volt. Mindenét az akkoriban épülő magyar-utcai kéttornyos református templomnak hagyta.

„Az ő egész mindene — írja róla nagy életírója — csak bútorából, könyveiből és naplójából állott. Sok volt az mégis, mert mindene volt az öreg úrnak. Az árverésen kétszázpengőforint gyűlt egybe, mert a jó emberek magasra érték minden csekélység árát.“

Naplóját régóta keresem, de eddig eredmény nélkül. Azt tudjuk, hogy évtizedeken át jegyezte bele napról-napra a gabona, a bor, a hús, a fa, a vetemény árát, az időjárást, hogy hol ebédelt, kikkel találkozott az utcán, hogy házigazdája nyelves cselédet fogadott. „Sári mosott a kútnál — így szól egy részlet — sohasem láttam gömbölyűbb karokat és domborubb mellett, igazán gusztyusos lány.“ Ez az egyetlen *gáláns* följegyzése.

IV.—V. LABORFALVI BENKE JÓZSEF ÉS JÓKAINÉ LABORFALVI RÓZA

A legnagyobb magyar regényírónak első felesége, laborfalvi Benke József háromszéki kálnoki születésű színigazgató, később leányiskolai tanító leánya.

Jókainé atyja 1781-ben született, unitárius szülőktől, később, hogy nejét elvehesse, katolizált Pesten. Nagyenyeden tanult a Bethlen-kollegiumban, 1793—1803-ig a kolozsvári unitárius kollegiumban tanult, hol 1803—4-ben a poetica classis osztályfőnöke volt s mint ilyen, külföldi útra kéregetés (peregrinatio) végett kérést adott be a consistoriumhoz, de elutasították, mire bosszúságában színész lett a Kolozsvárról Magyarországra indult színtársulatnál, melybe 1804-ben lépett be. Következő évben Wesselényi báró őt küldte Pestre, hogy átvegye a díszleteket és felszereléseket, melyeket özv. gr. Károlyi Józsefné ajándékozott a magyar játszótársaságnak, vagyis a kolozsvárinak és mely színházi felszerelések addig a megyeri uradalomban a grófi család „tulajdon mulatságára szolgáltak.“ Benke nagyon ügyesen járta el a dolgát, mert a gyönyörű ruhatárt is elkérte, meg is kapta s mindent leszállított Debrecenbe. Mint színész, — evedül Szinnyei írja ezt róla — megbukott Debrecenben vagy Szegeden első felléptekor. A színtársulat egyrészével Pesten is volt s ott sikere lehetett neki is. E társaság vezetője Ernyi volt s a többi tagok, Benkével együtt ellene fordultak, panaszt téve ellene Wesselényi Miklósnál, de sikertelenül. Szinnyei szerint első felléptének sikertelensége után *Bécsbe* ment tanulni s ott 8 hónapot töltött és visszatért Pestre, mint tanult színész. Azt tudjuk róla, hogy Wesselényi halála után is szerződttették Kolozsvárra, 1810 tavaszán s fizetése 35 frt volt (Jancsónak akkor 45 frt) havonként. 1811-ben Kemény Jánossal társulatot alapított és ezzel 1811-ben Komáromban is megfordultak. 1815-ben a pesti társulattal Miskolcra költözött s ott 1820-ig játszott. Ekkor búcsút vett a színésztől és Miskolcon letelepedvén, tanár lett (Déryné szerint franciául tanított) Miskolcon később leányiskolát nyitott, melynek igazgatója volt, majd Diósgyőrrre telepedett meg, nyugalomba vonult s ott 1855-ben meghalt. Első házasságából, melyet Rác Zsuzsánna színésznővel kötött, született Judith leánya, aki később Laborfalvy Róza név alatt lett színésznő. Benkéről még annyit, hogy irodalmi tevékenységet folytatott, számos színdarabot fordított le

akkor divatos német és francia szerzőktől, köztük Dumas Sándortól is. Irt *A theatrum célja és haszna* címen egy művet, mely Budán 1809-ben jelent meg. Legnevezetesebb műve volt az általa szerkesztett *Magyar Játékszíni Almanach*, melyben megírta a Nemzeti Játzóársaság történetét 1806—10-ig. Kéziratban maradtak naplószerű emlékei, melyekből Jókai Mór, veje is közölt kivonatokat a Vasárnapi Ujság régebbi évfolyamaiban. Déryné többször emlékezik meg róla Naplójában. Déryné színi pályájának kezdetén a pesti színtársulatnál Benke királyokat játszott, a tragikumban atyákat, minden színdarabban. „Universalis, jó színész volt.“ Dérynének *Schenbach* Róza nevét ő keresztelte el Széppataki Rózának, ezért Déryné őt ettől kezdve mindig *atyusnak* hívta. Benkéről azt is megírta Déryné, hogy igen művelt, értelmes színész volt, beszélt németül, franciául, angolul, fordított is. Déryné (I. k. 269—272 lapon) részletesen leírja Naplójában Benke három nagyszerű szerepében játékát: *A szegény költő* (Kotzebue 1 felv. drámája) *Egyiptomiak* (vígjáték) és *Lessing Galotti Emiliájában*, ez utóbbiban, melyet Kótsi Patkó János is, Kazinczy is lefordítottak. Benke az öreg óbester szerepét játszotta. A közönség az utóbbi szerepében „oly szünni nem akaró, viharos tapsban tört ki, mely bizonyosságot tett arról, hogy Benke művész volt.“ Azonban „borzasztó dühös ember volt, fiatalabb éveiben határt nem ismert“ — írja róla Déryné s felemlíti, hogy Miskolcon házacskát vettek maguknak feleségével és talán szállót és kukoricaföldet is. Déryné szerint, később Miskolcon nem jól ment dolga Benkének, mert leánya hívta fel Pestre s végül az öreg fel is ment leányához és újból játszott a színpadon. Csak aztán ment Diósgyőrbe.

Most pedig az apa után, ki megérdemelte, hogy részletesen szóljunk, térjünk át lányára. Déryné, mint kis 4 éves leánykát ismerte; akkor is, később is nagyon szép volt. 1817-ben született Miskolcon. Nagyon fiatalon szerződtek a színpadra és 1833-ban lépett fel először Kassán Laborfalvy Róza — Déryné tanúsága szerint — oly gyorsan haladott pályáján, oly fiatal korában már, hogy bámolni lehetett s hol a publikum szeretetét megnyerte, nagy részben azért is, mert erényes volt. „El lehet képzelni — úgymond Déryné — hogy oly kitűnő szépségű fiatal ártatlanság körül nem hiányzik az udvarlók serege sem . . . Egy nevezetes fiatal gróf annyira beleszeretett a fiatal Rózába (a nevét nem akarom kiírni, mert most már az főispán), hogy a színház orvosának, Schibulzskynak 500 frtot ígért, ha Rózát rá tudja venni, hogy a gróft elfogadja. De minden utánjárás hasztalan, a szép Róza erényes volt s visszautasított minden ajánlatot.“ Komlóssy szerződtette Kassára és az ő családjánál lakott. Laborfalvy Rózát 1837-ben a pesti Nemzeti Színházhoz szerződtették (akkor *pesti magyar színház* volt a színház neve), melynek ugyanaz év aug. 21-én történt megnyitását Laborfalvy Róza játszta a nagytragikái szerepet Kántorné helyett. aki szegény, mit se tudott arról, hogy őt várják s beteg is volt. Helyette 3 nap alatt tanulta be Laborfalvy Róza a szerepét s át is vette örökét a tragikái szerepkörben. A megnyitó előadáson a „királyi termetű“ fiatal színésznő a legnagyobb hőségben, fekete posztóból készült, három rőfnyi uszályos ruhájában sokat szenvedett a hőségtől. „Szegény fiatal gyermekleánynak (írja róla Déryné, aki szintén részt vett az „Árpád ébredése“ *megnyitó* darabban. Vörösmarty szép művében) még hajáról is nem csepegett, hanem folyt a halálos veríték, de azért szegény Róza átúsztta a tengert és legyőzte föladatát.

Laborfalvy Róza 1839 szeptemberében és októberében már Kolozsvárt vendégszerepel, mint országos hírnő művésznő.

Jókaival való házassága ismeretes. Azóta már az irodalomtörténetben is nagy szerepet kapott a gyönyörű színésznő. 1848 márc. 15-én este a Nemzeti Színházban ingyenes díszelőadás volt. Bánk-bánt játszták. Miután a zenekar a Rákóczi indulót eljátszta, a színészek elénekelték a Hazádnak rendületlenül és Egressy Gábor elszavalta a „Talpra magyart“, a közönség egyszerre azt kívánta, hogy a tömlőcéből kiszabadított Tancsicsot hozzák elő s mondjon beszédet. Hasztalan próbálta meg egyik páholyból Petőfi, majd Irinyi lecsillapítani s felvilágosítani a közönséget, hogy Tancsics otthon van családjá körében s nem volna méltó a nap komolyságához őt most odahurcolni. Végre Jókai felrohant a színpadra, félig sárosan, karbonári köpenyeggel, behorpadt cilinderral, mely mellé nagy veres toll volt tűzve, az ifjú oldalán pedig juratus karddal, hogy beszéljen és lecsillapítsa a közönséget. „Ott találkoztam — írja Jókai Mór — legelőször Laborfalvy Rózával, aki saját nemzeti színű kokárdáját vette le s azt keblemre tűzte; azzal léptem a publikum elé.“ Jókai lecsendesítette beszédével a népet, de nem a saját szívét, mert beleszeretett a művésznőbe és hiába ellenezte Petőfi Sándor, aki Jókai anyját is értesítette erről a tervről s Pestre hozta a beteg Jókainét és leányát, hogy akadályozzák meg a házasságot. Jókai éppen Laborfalvy Róza svábhegyi villájában volt, mikor Jókai Eszter Petőfivel keresésére indult. Éppen ebédeltek, s így amint voltak értesülve, hogy kik keresik, futni kezdtek s a legközelebbi szekérrel Pilis-Csabára mentek s ott 1848 aug. 29-én Jókai Mór és Laborfalvy Róza megesküdtek. Nász-nagyuk az egyházi meg a harangozó volt. „Ilyen volt az én egybekelése — írja Jókai — és az a nő, akit mindenki elakart tőlem szakítani még erőszakkal is hűséges, szerető társam, haláltól, bujdosástól megszabadítóm, dicsőségemnek osztályossa, büszkeségem.“ Az esketéshez szükséges okmányokat Szigligeti Ede szerezte meg Jókai részére.

Nem hiába szerette meg Jókai anyja is később menyét. Jókainé hiába volt 7 évvel idősebb, mint Jókai s hiába emlegették, hogy már lánya volt, mikor Jókai feleségül vette, *önfeláldozó hitves* volt, kinek Jókai nem egy regényében — kivált a *Tengerszemű hölgyben* — gyönyörű emléket állított, elmondván, hogy mily önfeláldozó módon segítette őt, mikor bujdosnia kellett s már előbb Debrecenben a színpadi királyné, mily pompás gazdasszony volt, aki főzött férjének. A világsi katasztrófa után Jókai, aki Szegedre és Aradra is követte a kormányt, Kossuth titkárának és rokonának, Rákóczy Jánosnak, segítségével a szembejövő orosz táboron is keresztül (Rákóczyval, aki kocsisnak öltözött) Gyulára menekült, hol feleségével találkozott.

Nejével együtt menekült a borsódi Bükk rengetegeibe. Tardonán az erdős hegység egyik völgyében elrejtett faluban Csányi Béla földbirtokosnál vonta meg magát Jókai s ott négy és fél hónapig élt, leginkább festegetve, az erdőkhöz sétálgatva. Jókainének, feleségének, sikerült számára egy Klapka által kiállított komáromi menedéklevelet kieszközölni, melyben Jókai, mint Klapka által kinevezett honvédhadnagy szerepel. Ezt a menedéklevelet Szathmáry Zsigmond honvédkapitány, Szigligeti Ede testvére, elvitte Jókainének, aki maga hozta el majdnem búskomorra vált férjét a magányból. Pestre Jókai csak később mehetett, Miskolcon szerzett újabb útlevéllel. Kovács János neve alatt. Pesten is több hónapig részint neje lakásán rejtőzködött Jókai, részint a budai hegyekben Adliczer vendéglőjében. Egészen kétségtelen, hogy ha idejekorán és kellőképpen el nem rejti férjét Jókainé, veszedelembé jutott volna. Hisz

Hegyesi, egy magyar (!) katonai köztudós 34 író, köztük Jókait is halálra jelölte ki és csak egy másik államügyész: Kossalkó mutatta ki terjedelmes emlékiratban, hogy nem az irodalom vezette a forradalmat, hanem az csak visszhangja volt a közérzésnek.

Jókainé 1859-ig maradt a Nemzeti Színház tagja. Ekkor nyugalomba vonult, színi pályája tele volt ragyogó sikerekkel. Teméntelen szerepe közül legnagyobb sikereit aratta a következő szerepekben: Volumnia, Czakó és Leona, Lady Macbeth, Getrud, Lecouvreur Adrienne, Stuart Mária. Jókai több drámai és regényhősnőjét róla mintázta. Szigligeti Ede, Dobsa Lajos, Hegedüs Lajos Jókainénak írták darabjaikat.

A budapesti *Nemzeti Színház* 1883-ban ünnepelte színpadra lépésének 50-ik évfordulóját, amikor Jókainé is föllépet. Ez alkalommal a király a koronás arany érdemkereszttel tüntette ki, a legnagyobb kitüntetéssel, melyet az udvari szabályok szerint egy nő kaphatott, ha csak királyi vér nem folyt ereiben.

Jókainé Kolozsvárt 1853 április 28-tól április 29-ig vendégszerepelt és itt találkozott férjével, aki ez alkalommal először látogatta meg Erdélyt. Jókai 1853. május 5-én indult el Pestről egyenesen Kolozsvárra, hová május 7-én vagy 8-án érkezett. Itt feleségével együtt a Biasini-szállóban vagy, mint akkor hívták, *vendéglőben* lakott, ugyanabban, melyben Petőfi volt szállva s mely mint épület mai napig is létezik. Jókai innen több helyre kirándult Erdélybe. Jókainé pedig ez alkalommal a következő szerepeiben lépett föl (néhány újabb darabot a művésznő hozott le magával) Lecouvreur Adrienne, Dalma, Jókai Mór drámája, Schiller Stuart Máriaja, Jósika Miklós: Két Barcsai, A koldusnő, francia dráma, Sorel Ágnes, dráma, Corneille Cidje, Donna Diana, Angolul és Színész nő vígjátékok; 28-án jutalomjátékkal Lady Tartuffe, 29-én Szapári Péter, Birch-Pfeiffer S. színdarabja. Együtt utaztak el férjével gyorskocsin. Jókainét férjével együtt ünnepelték és több helyen és családoznál is vendégül látták nagy szeretettel.

1871 március 31-én Jókai ismét feleségével, Laborfalvy Rózával érkezett Kolozsvárra, résztveendő a kolozsvári nemzeti színház megnyitásának félszázados ünnepén. Itt volt *Szigligeti Ede*, *Szerdabelyi Kálmán*, *Feleki Miklós* és neje a színészek közül. A színházi ünnepélyek április 1-én és 2-án folytak le. Az első napi előadás színházi képleteiben (csoportozatok görög tűz mellett) részt vettek Göde István és Néb Mária is, akik a színház 1821 évi megnyitásán is közreműködtek. (Néb Mária még én is ismertem. Itt Kolozsvárt élt öregségében és itt halt meg 1884-ben, 85 éves korában.) A jubileum második napjára K. Papp Miklós lapjában, a *Magyar Polgárban* előre jelezte, hogy „Jókai versenyezni fog Jókainéval afelett, hogy a *Szigetvári vértanukban* Anna szerepe szebben van-e írva, mint eljátszva lesz?” Erről az előadásról Herman Ottó, aki akkor az Erdélyi Múzeum természetrajzi táranak igazgatója volt, Jókainéről ennyit írt: „*Jött, fellépett és győzött. Mit mondjunk még?*”

A közönség már az első felvonás után ünnepelte a Jókai-párt, színház után fáklyás zenével tisztelték meg őket. Érdekes epizód folyt le az ünnepélyek alatt. „*Kassainé* alakja, játéka és hangja magának Jókainénak is felhívta figyelmét és Kassainéről, mint olyan tehetségről beszélt, ki előtt szép jövő áll. Igéretet tett Kassainénak személyesen, hogy ha visszatér Kolozsvárra az ősz folytán, készséggel lesz útmutatója, tanácsadója. El lehet képzelni, hogy az igé-

retet Kassainé mily hálával fogadta. „Jókainé jóslata fényesen bevált. Kassainéből *Jászai Mari* lett, akit a következő évben már szerződtettek, a pesti Nemzeti Színházhoz, hol, mint tragika, utódja lett Jókainénak és nemcsak Magyarország, de Európa egyik legnagyobb tragikai művésznőjévé emelkedett. Első fellépte Pesten *Bánk bánban*, Gertrud szerepében volt, miután szokás ellenére vendégszereplése előtt már szerződtették. A lapok általában dicsérték. De Jászai tombolt dühében, mert Jókai lapjában azt írták róla (persze nem Jókai, ő nem is tudott róla), hogy teljes másolata volt a játéka Jókainénak. „És én, — úgy mond Jászai emlékirataiban (41. lapon) — sohasem láttam Jókainét. Irtam Jókainak. Gyermekek szívemből, az én gyermekes írással. Hogy nevetethet rajtam!“

Jókainé később, 1874-ben vendégszerepelt itt egyszer Kolozsvárt, hol a 40-es években szívesen látott vendég volt többször.

A színpadról való visszavonulása után Jókainénak az a nagyszerű és az irodalomra hasznos föladata volt, hogy *megvédte Jókai munkaidejét*. Mikor Jókai dolgozott, felesége senkit sem engedett hozzá. 1886 nov. 20-án halt meg Jókainé, Laborfalvy Róza. Férje, aki őt mindvégig gvöngéden szerette, mélyen megrendítő lapokon kesergett veszteségeért, melyért Olaszországban keresett vigasztalást. A Jókai-múzeumban, a Petőfi-múzeummal egy épületben, két szobát rendeztek be (melyekben egykor Jókai lakott), bennük Jókai és feleségétől való tárgyakkal, melyek ma tisztelt ereklyék. Amint Jókainé Laborfalvy Rózát is, Jókai méltó, megértő és önfeláldozó feleségének tiszteljük.

VI. FELEKY MIKLÓS

Még személyesen ismertem, még láttam őt, mint vendéget Kolozsvárt is, Budapesten is játszani. Őt, aki 1838-ban, mint galambfalvi, udvarhelymegyei szülők gyermeke, húsz éves korában egy Székelyföldről jövő színtársulattal jött először Kolozsvárra, holott papnak szánták.

Itt sugó volt akkor ő, egykoron majd a budapesti Nemzeti Színház tiszteletbeli tagja. Fehér Károly társulatával volt itt és sughatott Dérynének, Lendvaynének, Laborfalvy Rózának, a későbbi Jókainénak, akik 1839-ben mind vendégszerepeltek Kolozsvárt. 1841-ben Pály Elek nagyobb társulatával Bukarestbe utazott, hol magyar nyelven is tartottak előadást. 1844-ben átveszi az igazgatást. Később feleségül veszi Szákti igazgató lányát, Lujzát és a pesti Nemzeti Színháznál vendégszerepelve vándorlásuk után Kolozsvárra kerül, mint társigazgató 1846-ban Gyulai Ferencsel és Tóth Istvánnal.

Társulatukban egy fiatal színésznő van, aki majdan egyik csillaga lesz a magyar színművészetnek: Prielle Kornélia. 1848-ban kolozsvári színigazgató.

A forradalom idején beáll honvédnek, előbb nemzetőr káplár, majd a Kemény Farkas csapatában honvéd hadnagy lett s mikor Urban osztrák tábornok 1848 nov. 17-én bevonul Kolozsvárra, a még megmaradt színtársulat is elszéled, nagyrésze — a főrjak — beáll a magyar hadseregbe.

1848 dec. 25-én bevonul Kolozsvárra *Bem* tábornok. Az ő lelkesedése az irodalom, poézis iránt ismeretes. Ime egy eredeti oklevélről vett másolatom, melynek eredetijét a kolozsvári városi levéltárban olvastam.

Ez a dokumentum bizonyítja Bemnek a színművészet iránt való nagy elismerését is.

„58—1849. K. Térparancsnokság. Kolozsvár t. c. előljáróságának. Kolozsvárt. Január 11. 1849.

A Kolozsvárt érezhető nagy fa szüke miatt — a nemzeti színház azon kedvetlen helyzetbe jött, hogy színházát igazgatósága nem fűtheti, mi szüli azt a következtést, hogy kevesektől látogattathatik.

A színház működése szintúgy közügyi, mint a művészetnek bármely nemese a lelkesedés, mellyel ápoltatik, a nemzet műveltsége emeltyüje s mint ilyen a pártfogást igényli.

Sok évek története tanusítja, hogy a nemzetek sorsa a színházakkal annyira össze volt forrva, miképp egyiknek bukását a másik rövid ideig élhette túl.

Tábornokunk is hason szellemben fogta föl a színházi ügyet, midőn a hadi nép közül a színházi tagokat előbbi pályájukra visszarendelte, nem akarván: hogy hadjárata a nemzeti szellemre oly fontos művészet rovására folytattasson.

Mind Ezek folytán a színház gyámolítását minden kormánynak kellően kellett eszközölni: hogy a napi szükségek miatt a színházról a közönség viszsza vonulni kénytelen ne legyen, hivatalosan ajánlom, hogy az előadások alkalmával bémelegítésre, folyó ára lefizetése mellett elegendő fát adatni rendeljen.

Berzencei Antal,
őrnagy, térparancsnok.“

Hogy az ügyre a térparancsnokság mily figyelmet fordított, mutatja az, hogy czernyi ezer dolga mellett maga Berzencei őrnagy térparancsnok sajátkezűleg írta meg a városhoz intézett átiratot.

Az átiratra kívül rávezették az ügy elintézését „hat öl fát folyó áron fizetés mellett asszignáltam.“

E rendeletből kétségen kívül megállapítható, hogy nem legenda az, hogy Bem apó a színészeket a táborból a színpadra visszarendelte. Így került vissza a honvéd Feleky Miklós — kinek életrajzi vázlatához, mint hervadhatatlan virágszálat teszem le Bem tábornok e parancsát, — a színpadra, hol honvéd színtársai segítségével játszott, amit tudott, s ahogy lehetett.

A lelkes közönség, a már dec. 31-én összeverődött s most megerősöoött társulatot, ismét a Feleky—Szágfy—Gyulai társulat, pártolta. Tudjuk, hogy az előadott színdarabok közt volt a *Szökött katona*, a *Kétfejű sas halála* alkalmi kép a függetlenségi nyilatkozat után, alkalmi quodlibettel, azaz szavalatokkal, énekekkel, azt is tudjuk, hogy március 15 első évfordulóján a színház évfordulót rendezett. Gusztinyi Julia énekelt, Mátéfy Károly hegedűn magyar ábrándot játszott; énekelték a Hymnuszt, Gyulai Ferenc elszavalta Petőfinek *Kárpátoztól le az Aiauniáng* költeményét és Filippovics elénekelt Petőfi *Négy nap döngött az ágyú* költeményét, melyre Laczkó írta a zenét, végül *A nagy nap emléke* cím alatt allegoriat képet mutattak be, bizonyára görögtűzzel, mely még ifju koromban is el nem maradhatott ilyenkor. Egészen hasonlóan folyt le az április 21-iki díszelőadás is, Ferenczy Z. könyve szerint nagyrészt ugyanazon szereplőkkel, midőn Feleky Miklós szavalt Petőfitől alkalmi költeményt

A társulat azonban ismét elszéledt. A férfiak nyilatkozatot írtak, hogy ők visszamennek csapatjukhoz, mert most fegyverforgatást kíván a haza. Feleky örömmel vitte fel az iratot a kormánybiztossághoz, mely belenyugodott az el-

határozásba. Őt magát toborzó biztosnak küldték Udvarhelyszékre, hol két hét alatt egy zászlóaljat szervezett és elküldte Csíkba Gál Sándornak. Ekkor még egy zászlóalj szervezésével bízták meg s azt 1849-ben Bemhez vitte, aki akkor éppen Nagyszébenben volt. A tábornok megszemlélvén a csapatot, meglepéssel fordult Felekyhez: „Sie waren schon Officier?“ Feleky igenlően intett, elmondván, hogy hadnagy volt Kemény Farkas csapatjában. „Na also Oberlieutenant“ — szólta Bem mosolyogva és megveregette vállát. Az új hadnagyot Kolozsvárra s onnan a havasokba rendelték, majd százados lett és csapatjával Torda környékére, Bánffyhunyadra, majd Zsibóra került, hol letették a fegyvert. Az abszolutizmus alatt darab ideig bújosott, majd *Kérőn* rejtőzködött.

Feleky Miklós soha se feledte el, hogy ő honvéd volt, „élte fogytaig az maradt — beszélte róla Ujházy Ede — a negyvennyolcas honvédek pártfogója, a honvédmeház egyik alapítója.“ De még addig sokat vándorol és dolgozik, színpadon is, tollal is. 1849 végén Nagybányán a menekültekből színtársulatot szervezett — ekkor már honvédszázadosi rangban volt — e társulatnak minden egyes tagja, maga az igazgató is egyenlő fizetést kapott. (Ma már ez az adat szinte hihetetlen!) Később Debrecenben, Nagyváradon játszott és igazgató volt.

Ebből az időből beszéli el róla Ujházy Ede ezt a különben nem ismeretlen, de kitűnő történetet:

— Legtöbbnyire Debrecenben tartózkodott, a Nanássy-féle csűrből alakított színházban. Egyszer jutalomjátékára Griseldist adatta. Egész este zokogott a közönség e remdrámán és a darab végén, mikor Feleky mint a gonosz Percival ott marad a színpadon, Griseldistől elhagyatva, a hallgatóság valóssággal felháborodott és felkiáltottak:

— Ez már mégis rettenetes! Hívja vissza Griseldist! Feleky kilépett erre a lámpák elé és a következő beszédet tartotta:

— Nagyrődemű közönség! Ma már nem tehetek eleget becses óhajuknak, mert így van betanítva, de ígérem, hogy legközelebb, ha előadatom a darabot, Griseldis vissza fog jönni!

És úgy lőn, amint ígérte: Griseldis visszajött és vagy hatszor teli ház előtt jött vissza. Feleky pedig teli zsebbel ment társulatával Nyiregyházára.

Életének csak főbb s inkább minket is érdeklő momentumát jegyzem itt föl. 1852-ben a pesti Nemzeti Színházhoz szerződttették, hol 1857-ig maradt, mint színész és rendező. 1857-ben, miután előbb más tanulmányozta Bécsben a német színészetet, bejárta Németországot, meglátogatta Párist, Londont s a legelső színházaknál gyűjtött szakismereteket.

Feleky első feleségétől elvált s nőül vette 1848-ban Munkácsi Flórá, a pesti Nemzeti Színház ünnepelt tagját, aki csodaszép nő volt s akivel boldog házasságban élt. Aztán ismét szerződttették a Nemzeti Színházhoz. 1871-ben Kolozsvárt a Nemzeti Színház épülete megnyitásának félszázados évfordulóján nagy ünnepélyt rendeztek. Részt vett e jubileumon két olyan színész is, akik 1821-ben tagjai voltak az első színtársulatnak, mely az épületben játszott: Néb Mária és Göde István. Néb Máriát magam is nem egyszer láttam, tudtam, hogy mily nevezetes művésznő volt, de személyesen nem ismertem. 1871 ápr. 1-én az ünnepély műsorában többek közt Szigligeti jelenlétében adták a Bajuszt Feleky Miklós közreműködésével is. Április 2-án Jókai Mór jelenlétében adták az ünnepély alkalmával a Szigetvári vértanukat, Jókai történelmi

drámáját, melyben Jókainé-Laborfalvi Róza, Szerdahelyi Kálmán (Prielle Kornélia férje) és Feleky Miklós léptek föl. Feleky Miklós ezután is lejárt Kolozsvárra vendégszerepelni, mint azt előzően is tette. 1857-ben, március 1—27-ig vendégszerepelt Kolozsvárt. A hatvanas években történt vele, mint Ujházy Ede meséli el pompás humorral a régi színészekről elmondott adomában, Kolozsvárt a következő eset. Itt átadom a szót Ujházy Edének, a nagy és kedves művészeknek:

— Már mint Nemzeti Színházi tag gyakran járt vendégszerepelni. A hatvanas évek végén Kolozsvárra ment és a Fehérekben lépett fel, mint Sir Patrik. Van a darabban egy hatalmas apaszerep: Dick, az irek vezére. Négyen is konkuráltak a hálás szerepre. Vasvári Kovács József csak kardalos volt, de Feleky őt protegálta és neki osztotta ki Dick szerepét. Nosza, volt torzsalkodás, összeküdték, hogy valamit csinálnak e méltatlan mellőztetésért. „Sir Patrik, Irland ördöge“, aki az egész előadás alatt agyonkínozta a „Fehérek“-et, istentagadó volt. A darab végén odaszólt a lenyűgözött fehérekhez: „Nos, van-e Isten?“ Erre előlép Dick: „Van!“ — és lelövi Patrikot, akinek holtan kell összeesni. Ezt az esést művészzel szokta Feleky csinálni: nem sablonos szívhez-kapással, hanem egyenesen, mint egy darab fa, arccal a földre esett. Óriási volt! Ki szokták tapsolni, tízszer legalább.

— Nos, hát, amint a jelenet következett, rásüti Vasváry a puskát Felekyre. A puskacsőből valami sustorgós tüzesőféle tódult ki, a végén olyan kápszli-csattanással. Feleky megdermedve állt:

— Süsse rám még egyszer, nekem meg kell halni!

Vasváry még egyszer felhúzta a puska sárkányát, a ravaszt megnyomta és látva, hogy a puska nem sült el, odakiáltott: Pu! . . . Erre Feleky lefeküdt a földre, a függöny legördült, a publikum kacagott.

Feleky feltápáskodva a földről, odaszólt Vasvárynak:

— Na, barátom, én ugyan meg vagyok löve!

— Ne tessék haragudni, Feleky úr! — könyörgött összetett kézzel Kovács, — ha még egyszer adjuk a darabot: agyonlövöm.

*

Feleky Miklóst, az egykori vándorszínészt, majd színigazgatót Pesten 1860-ban a főváros képviselőtestületébe is beválasztották. 1877 áprilisban, mikor első jubileumát ünnepelte: 25-ik évfordulóját annak, hogy a pesti Nemzeti Színházhoz szerződtek, teméntelen ajándékon kívül, melyből későbbi jubileumain is osztályrésze volt, a király a Ferenc József rend lovagjává nevezte ki, később nemeslevelet is kapott. „Azt mondták róla, hogy ő volt a vidéki színészek papája“ — jegyzi meg róla tréfás bonhomióval Ujházy — amivel azt akarja jellemezni, hogy mily nagy úr lett belőle. 1902-ben halt meg köz-tiszteletben.

VII. SZAKÁCS ANDOR

Kétségtelen, hogy megérdemli a színészet nagyjai közé sorolását. Nem művészetének tökéletessége miatt, hanem ideális, tiszta rajongásért a színművészet iránt. E. Kovács Gyula ihletett tanítványa volt, ő vette át E. Kovács Gyulától Shakespeare alakjainak személyesítést és *post tot discrimina verum*

a Sors nehéz csapásai alatt is lelkes, becsületes és szép munkát végzett. Holott nagy családja volt, anyagi gondok és — sajnos — betegség is zavarták, de így is a magyar színészet történetének egyik legnemesebb alakjává nőtte ki magát.

Azzal kezdhetem meg életrajzát, amivel 1900 februárban bevezettem *Shakespeare III. Richárdjában* való fölléptének kritikáját:¹ Valami húszesztendő (ma 39) múlton keresztül látom a kolozsvári református kollégium egyik fiatal diákocskáját, amint színészi babérokra ábrándozik. E. Kovács Gyula játéka, művészete, sikerei fölkeltek benne azt a vágyat, hogy ő is a színpadnak adja jövőjét. Emlékszem még homályosan, hogy levelet írt, talán éppen a nagy művészekről, hogy milyen elfojthatatlan vágy készíti arra, hogy csakis a magyar színpadon keresse boldogulását. A fiatal diákocskát látom amint sápadt arccal járt, kelt: mi lesz az eredménye tervének? Aztán eltűnt szemem elől alakja. Évek gomolyognak közbe, események mulnak, váltakoznak: egyszer csak olvasom nevét a kolozsvári Nemzeti Színház színlapján, néhány év előtt. Szakács Andor itt mint törekvő, a színészet nemes formáiért lelkesülő fiatal embert ismerték. Megint fordult egyet az idő kereke s a fiatal művész eltávozott Kolozsvárról. Vidéki nagyobb magyar városokban működött s komoly törekvése közönsége rokonszenvét mindenütt megszerezte. Most ime, ismét itt van Kolozsvárt s néhány lépésnyire a vén kollégiumtól, a vén színház színpadán föllép oly szerepekben, melyek láttára fakadt benne a színészet után való vágy. Megváltoztunk mindannyian. A két vén épületen alig látni a húszesztendő öregedést, az ifjú diákocská soktagú családnak ad kenyeret művész mesterségével. Lelkeseése úglátszik a régi klasszikus darabot választ fölléptéül. Elődjét elnyelte a nagy sülyesztő, melybe mindnyájan majd lassan leszállunk s most ime, az ő művész-koronájáért, festett fatrónjáért versenyez az egykori kis diák, mint „*Harmadik Richárd*.”

Szakács Andor életrajzához a legbecsesebb adatokat egy áldottlelkű poéta: néhai *Petres Kálmán* buzgalmából kaptuk. „*Késett virág Szakács Andor sírjárát*” címmel a *Pásztorúz* 1924. év 16. számában közzétette Szakács Andornak azt a rövid önéletrajzát, melyet Szakács, Petresnek 1922-ben adott, ez utóbbi kérésére. Azóta nemcsak a művész halt meg, de a csodálatos jószágú és kiváló professzor Petres is. Párisban hunyt el, mikor ott tanulmányokat tett, hogy nemzetének Erdélyben szolgálhasson vele. Hűségese, szerető felesége, mint már bánatos özvegye hozatta haza férje tetemeit, melyek egyazon régi temetőben nyugsznak itt, mint a Szakács Andoré. Két székely magyar, nemes szívvel több porladozik így e megszentelt földben. Szakács adatait kiegészítjük. „Az emlékezetet — ugymond a szelid poéta Petres Kálmán — jó néha nevéen szólítani. Rádobni a csöndes mozdulatlan tó vizére egy rózsát, hogy a mozdulatlanságba halt hullámgűrűk az emlékezések arany láncszemecskéi, ujra gyűrűződni, egymásba perdülni kezdjenek. Hadd hajtom el azt a rózsát: emlékezünk Szakács Andorra!”

*

„Háromszékmege Értfalva községében születtem (1865). *Sepsiszentgyörgyön végeztem 4 gimnáziumot*. Onnan Kolozsvárra jöttem, hogy állandó színházban gyönyörködhessem és itt 1884-ben érettségiztem az ev. ref. kollégiumban. Drága jó szüleimnek legforróbb vágya volt, hogy pap legyek. A 7-ik és 8-ik gimnáziumban a kolozsvári ev. ref. egyház frequentánsa voltam... Akkor nem volt itt theológia. Nagy-Enyeden székeltek és mi, frequentánsok, végeztük

a hétköznap reggeli és délutáni (vecsernye) templomi könyörgéseket, úgyszintén a vasárnap délutáni istentiszteletet, kapván ezért havi 15 erős forintokat, ami horribilis summa volt a magamfajta szegény diáknak! Tellett belőle színházra is bőven. A püspök Nagy Péteren kívül Szász Domokos (Nagy Péter után püspök), Szász Gerő, Herepey Gergely és Balló voltak papjai az egyháznak. Akkor csak két templomunk volt. A hidelveit és monostorit azután későre építették. Szász Domokos, Herepey, Balló mindenképen papot akartak nevelni belőlem az egyház számára. Szász Gerő — E. Kovács Gyula legjobb poéta barátja — mindig azt súgta a fülembe:

— Nem méssz te papnak soha, — látom a szemedből — színész lesz belőled! — Persze tudta, hogy én is az akarok lenni.

Fölmentem Budapestre az Országos Színművészeti Akadémiára — érettségivel a kezemben — és vizsgára jelentkeztem. Fölvettek. 4 éves volt a tanfolyam. Én három év alatt végeztem. Én voltam erre a legelső praecedens, valamint arra is, hogy már első éves koromban — a három hónapi véglegesítési terminus lejártával — 100 forint évi stipendiumot kaptam. Az első évi vizsga után — átugorva a második osztályt — mentem a 3-ik osztályba 200 forint ösztöndíjjal. Negyedéves koromban (1886. máj. 1.) a Nemzeti Színháznak lettem gyakorlatos tagja 1887 június végéig és egyúttal Paulay Ede, az akkori Nemzeti Színház igazgatója helyett — az ő bizalma folytán — nagy elfoglaltsága miatt — én tartottam az akadémiai óráit.

1887 szeptember 1-től Bölöny József intendánsága alatt Ditrói igazgató leszerződött a kolozsvári Nemzeti Színházhoz. Legforróbb vágyam teljesült. Együtt játszhattam a színpadon E. Kovács Gyulával, az én színész-ideálommal, Szentgyörgyivel, Szathmári Árpáddal, Váraival, Gerő Linával, Hunyadi Margittal, Fáy Szerénával stb. stb.

Minden törekvésem odairányult, hogy beváltsam tanárainnak a hozzám fűzött reményeit és az öreg Molnár Györgynek, a nagy tragikus színésznek jóslatát, amelyet Feleky Miklósnak és Bényei Istvánnak mondott:

— Meglássátok, hogy ebből a fiúból, ha *kieszi magát*, egyike lesz a legnagyobb tragikus színészeknek!

Hogy mennyire szeretett és bízott a tehetségemben, bizonyítja az is, hogy a nagy lovag, lágyékgig erő, továbbá a sárga magyar Bánk-csizmáit, görög-római sandálját és összes tricot-it mind nekem ajándékozta. A csizmák Párisban készültek, amikor herceg Apraxin Juliával Párisban volt a budai színház be rendezkedése végett. Én szerencsés voltam ezeknek a valódi nagyoknak a barátságát kiérdemelni. Feleky Miklós, székely atyámfia, bátyám sohasem felejtkezett meg a nekem adandó retekről, amelyet minden este nagy szeretettel nyomott a markomba a törzsasztalnál. (Öneki minden étkezés után retek volt a desszertje.)

Mint kezdő színész Kolozsvárt minden darabban játszottam — operetten is, ha próza szerep volt benne — és mindenféle szerepet, ahogy Ditrói jónak látta.

De négy év után meguntam ezt a szétforgácsolódást és hirtelen dühömben, amikor Jágót Gál Gyulának adta az én nagyszerű Biberachom után — E. Kovács akkor csókolt meg a II. felvonás után és dicsért meg először — elszerződtem Aradra. Nagyvárad, Miskolc, Szabadka, Szeged, Buda, Temesvár után 1900. tavaszán visszajöttem Kolozsvárra, E. Kovács Gyula örökébe. 1905.

őszén mentem Debrecenbe, aztán Pozsony és Fiume után bejártam az akkori Magyarország majdnem valamennyi városát. 1910-ben Dr. Janovics visszahozott Kolozsvárra megint és azóta itt színészkedem.

A színházaknál nemcsak színész, hanem rendező is voltam. Hogy mely darabokat rendeztem be 35 éves színészkedésem alatt és hány szerepet tanultam be és játsztam le (mert olyat is tanultam, amelyet sohse játsztam), azt itt nem sorolhatom föl, de aki kíváncsi rá, beletekinthet a naplómbe és összeszámíthatja, — ha van ideje és türelme hozzá. 35 év óta minden darab, amely repertoire-unkon lejátszódott, le van írva naplómbe, — dátumszerűen — és minden szerep, amelyet én lejátsztam a színházaknál.

Hogy miket játszottam? Izlelítőül legyen elég ennyi Shakespeareből: János király, II. Richárd király, IV. Henrik király, III. Richárd király, Athéni Timon, Coriolanus, Antonius, Brutus, Romeo, Mercutio, Tibald, Capulet, Lőrinc barát, Hamlet, Claudius, Laertes, Színészkirály, Szellem, Machbet, Lear, Edgar, Edmund, Othello, Jago, Theseus, Lysander, Antonio, Bassanio, Gratiano, Shylock, Leontes, Ephesusi Antipholus, Hab, Petruchio, Proteus.

Továbbá játsztam Orestes, Agamemnon, Jasont, Kreont, Tartuffe-öt, Misanthropot, Faustot, Mefisztót, Egmont grófot, Fösvényt, Képzelt beteget. Szerepeim voltak még: Mór Ferenc, Mór Károly, Tell Vilmos, Wallenstein. Leicester gróf, VII. Károly, Essex gróf, Don Caesar, XI. Lajos, Bánk Bán. Petur, Biberach, Michal, Ádám, Lucifer, Petronius Maximus (Kegyenc), Milton, Dózsa György, Könyves Kálmán, Zrinyi, II. Rákóczi F., Gróf Bercsényi, Béli Pál, trónkereső Borics, Gritti, Maróth bán, Szabolcs vezér, Brankovics György, Spartacus, Janus, Vasember, Ocskai brigadéros, Kurucz Feja Dávid, Toldi Miklós, Gyuri Bandi, Viola, stb., stb.

Azonkívül játszottam a modern társadalmi drámák, színművek, vígjátékok, népszínművek vezető szerepeit, amelyeknek felsorolása itt lehetetlen. Pld. Echegaray drámái hőseit mind, Scribe, Augier, a két Dumas, Sardou, Ohnet, Feuillet, Brieux, Bernstein, Bisson, Rostand, Sutro, Wilde Oscar, Schaw B., Ibsen, Björnson, Maeterlink, Gorkij, Bracco, Giacosa, Rovetta, Moser, Schönthan, Hauptmann, Sudermann stb., idegen írók drámái alakjait és végül az összes magyar drámaírók alakjainak legnagyobb részét.

21. éve, hogy Kolozsvárt színészkedem. Hogy hogyan és miképpen? Ennek elbírálása nem tartozik az én hatáskörömbé. Én csak annyit mondhatok, hogy mindíg a legnagyobb odaadással és legjobb tehetséggel iparkodtam kiérdemelni a közönség becsülését és szeretetét.

Most már a következőkben egészítem ki az önéletrajzot. 1890. tavaszán Aradra szerződött Szakács Andor, majd Rakodczai Pál, egy kiváló dramaturg és színészeti esztétikus igazgató társulatához, mellyel bejárta az országot. 1903-ban Budapesten Shakespeare *Otello*-jában Jágót és *Madách*: Az ember tragédiájában Mephistó szerepét játszta nagy sikerrel. Kolozsvárt nagyon nehéz feladata volt Szakácsnak, mikor a közönség által oly nagyon szeretett s oly nagy művész E. Kovács Gyula után neki kellett klasszikus darabokban mestere, ideálja szerepét játszani. Egyszer föl is kellett szólalnom (Ellenzék 1900. szept. 13.), hogy leszereljem a sajtó egyrészének elégedetlenségét, mely bizalmatlan volt előre is, E. Kovács bármely utódjával szemben. De Szakács megállotta a helyét. Ami annál nagyobb érdeme volt Szakácsnak, mert vele a szó legteljesebb értelmében megismétlődött a Demosthenes esete: a diák ifjú

dadogott, beszédhibája volt, melyet bizonynál nagy szorgalommal és lelki-
cróvel teljesen elhagyott s belőle kigyógyította magát.

1921. jul. 6-án ünnepelte a kolozsvári magyar közönség Szakács Andor
színészi pályájának 35-ik évfordulóját. Szakács Shakespeare *Lear király*-át
játssza telt ház előtt, egyik legjobb szerepét. Valaha e szerepet is a régi dekle-
száló módon játszta. Azonban a kritika a jóindulatú bírálat, mely a kolozsvári
közönség kedvelt művészenek egyik iskolája volt, az ő játékát is a saját te-
hetsége által is lecsiszolta. A jubileumon nyílt színen, a közönség előtt a színház
nevében dr. Janovich Jenő, a színház igazgatója üdvözölte Szakácsot:

„Kedves Bandi! — így kezdte szavát — Sallangos szóvirágok helyett,
megszorítom kezedet s ebben a forró kézzorításban minden erdélyi magyar
színésznek hálás köszönete lüktet, a hangokban pedig azok a sóhajos üdvöz-
letek rezegnek, melyek hódolattal és megbecsüléssel szárnyalnak ma ide az új
határvonalakon túli histriók szívéből, kik veled együtt járták és járják az utat,
tisztelőadással hajtják meg előtted fejüket; akik utánad jönnek, azok a Te
példádból fogják tanulni késő időkben is a színpad oltári imádatát, a művé-
szetért való szeplőtlen rajongást, az ideálokban való fanatikus hitet. Az ok-
mány melyet átnyújtok Erdély magyar színészeinek tanuságtétele, a gyűrű,
melyet újadra húzok, az én emlékezőm szerény jelképe, a köszöntés, mely aj-
kamról feléd száll, egész Erdély magyarságának szíve dobbanása. Áldjon meg
Isten vezéreljen tovább.“

Ezután *Hetényi Elemér*, a színház rendezője pályatársai nevében mondott
egyszerű meleg szavakban üdvözletet, üdvözölte pályatársai nevében Szaká-
csot, akitől soha se tanulhattak mást, csak a színpad rajongó szeretetét, hiva-
tásának lelkes megbecsülését.

Szakács Andor tiszta bensőségből fakadó válasza, — ugymond az akkori
hirlapi tudósítás — önvallomás volt arról a nyilvánosság előtt, hogy *neki a
színház mindig temploma volt*; oltár, melynél lehajtott fővel hozta meg a
maga szerény áldozatát. Harmincötéves pályafutása alatt, hacsak egy téglát
sikertült odavinnie a magyar kultúra gigantikus épületéhez, úgy jutalmát el-
nyerte. Pályatársai, szeretett magyar közönségének ünneplése — ugymond —
érdemén túl megy s ezért háláját le sem tudja róni. A közönség a beszéd után,
mint előbb az üdvözletek alatt, lelkesen tapsolt és a jubilánst számtalanszor a
függöny elé idézte. Az előadáson, melyen *Szentgyörgyi István Kentet* játszta,
legalább is ötvenszer kellett az est folyamán Szakácsnak a függöny előtt meg-
jelennie — így referál az Ellenzék — s megjegyzi még, hogy a közönség áté-
rezte, hogy igazán egy hatalmas művészember jubileumában lehetett osztály-
része. Fölemlítem, hogy az estén Szakács Andor leánya, *Erzsike* első szín kísér-
letével *Cordélia* szerepét játszta és az *Ujság* szerint is „ügyes játékkal, nemes
lendületű előadásával lepte meg a közönséget, mely nem késett tapsával fejezni
ki a fiatal, de igen tehetséges kezdővel szemben elismerését.“

Nem sokat játszhatott már Szakács Andor e meleg, neki is feledhetetlen
este után. *Tüdőbaja* mindinkább erőt vett rajta. Ám azért nagy fáradsággal
és az ő nemes lelkesedésével teljesítette kötelességét. *Bárd Oszkárnak*, e kiváló
és jeles erdélyi drámaírónak, aki az erdélyi s kolozsvári sivár viszonyok mel-
lett, mégis törhetetlen lelkesedéssel írt néhány darabot, sikerrel, melyben
a közönség meleg elismerése és méltánylása a legfontosabb volt, Bárd Osz-

Bárd egyik darabjában, *Sylvio lovag* c. drámájában Szakács Andor egy öreg tisztviselőt játszott nagy sikerrel. „Egy szerencsétlen szegény tisztviselő nyomorúságát kellett — írja egyik helybeni lap — néhány mondatban elpanaszolnia s ez a néhány mondat súlyt kapott, megnőtt Szakács előadásában és összefoglalt minden emberi szerencsétlenséget, amit néhány keresetlen szóval ellehetett mondani. Szakács Andort a közönség akkor percekig *ünnepelte*.” Épp ez életrajz írása közben alkalmam volt Bárd Oszkárral beszélni Szakács e nagy — sajnos utolsó — színpadi sikeréről. Bárd maga is meleg szeretettel és elismeréssel volt Szakács ez alkotásáról és mint orvos megjegyezte, hogy Szakács beteg, legnagyobb igyekezettel és nagy munkával dolgozott és fáradt szerepe sikerén. Egy eredeti erdélyi magyar darab iránt való ily lelkesedés — ez is E. Kovács Gyulának, mesterének iskolája.

Szakács Andor 1922. áprilisében kénytelen volt a kolozsvári egyetemi klinika tüdőszanatóriumába menni, hol nyolc hónapig feküdt. *Hatjean* Gyula dr. professzor, a klinika főnöke és *Pop Liviusz* dr., a tüdőszanatórium vezetője gondosan, jóindulattal és humánusan gondozták. Innen az algyógyi szanatóriumba vonult meg Szakács, hol szintén nyolc hónapig volt. Hazajövet állapota súlyosbodott. Ismét a kolozsvári egyetemi klinika tüdőszanatóriumába vétette föl magát. Itt, 1924. márc. 21-én éjjel hirtelen rosszul lett és 1/2¹² órakor éjjel kiszenvedett.

Temetése 24-én volt, egy hétfő napon, délután 4 órakor a temető halottas csarnokából mely néhány lépésnyire van E. Kovács Gyula sírjától. Ravatala mellett *Vásárhelyi Boldizsár* református esperes mondott imát és búcsúztatót. A színház zenekara gyászindulókat játszott, a színház énekkara gyászdalokat énekelt. A gyászkocsi után a zokogó árvák, a Magyar Színház tagjai, a sajtó, irodalom emberei kísérték a művészt, akinek Kéler Ilona néhai drámai művésznő, a közönség kedveltjének sírja mellett ástak sírt. *Vásárhelyi Boldizsár* megható imát mondott, Janovics igazgató beszélt és a zenekar és énekkar a maga nyelvén búcsúzott el a színművészet e lelkes, önzetlen művésztől. A színház által kiadott gyászjelentés, következő sorokban méltatja sokat szenvedett szegény művészenek életét és munkásságát: „A megtett kötelesség boldogságának büszke tudatával és a küldetés végezés nemes önértetével hagyhatta el földi pályáját. Akik vele együtt jártuk az utat, tiszteletadással hajtjuk meg előtte fejünket; akik utána jönnek azok az ő példájából fogják tanulni késő időkben a színpad oltár imádatát, a művészetért való szeplőtlen rajongást, az ideálokban való fanatikus hitet.”

Szép szavak, hallottuk őket Szakács jubileumán is. Am azért Szakács nélkülözésben, szegény ember módjára élt, szenvedett, ami az igazi nagy tehetségek szomorú osztályrésze. Igaz, hogy amiben aztán a pálya üzletembereinek nem lesz részük: Szakács Andor nevét a magyar színészetnek, mint művészetnek története megőrzi s följegyzi, mint lelkesedésben, sikerben, tehetségben, művészete iránt áldozatkészségben gazdag, anyagiakban szegény, de érdemeiért becslésre és elismerésre méltó erdélyi magyar színművészt. Azt hiszem, mégis csak Szakács Andort kegyelte inkább a dráma Muzsája, de a szerencse is, hogy ilyen sorsot adott neki.

ANDRÁD SÁMUEL ELMÉS ÉS MULATSÁGOS ANEKDOTÁI

Irta: *Dr. György Lajos*

A háromszéki barátosi születésű és sok gyötrelmet viselt külföldi élet után a sepsiszentgyörgyi temetőbe örök pihenőre tért Andrád Sámuel (1751—1807) neve, ha teljesen nem is ismeretlen az irodalomtörténeti köztudat előtt, de korántsem részese annak az elismerésnek, amire munkásságával magát érdemessé tette. A nagyenyedi kollégium elvégzése után azzal a tervvel vágott neki a nagy világ ismeretlenségének, hogy Bécsben orvosi diplomát s nemes becsvágyához méltó rangot szerez magának. Azonban az, aki minden csapást az emberre mér s aki egyedül képes minden rosszat megváltoztatni, — mint egyik levelében írja — másképen jelölte ki sorsát: az anyagi gondok felmorzsolták erejét s a 35 éves korában szélütött ember pályája egész életére derékban ketté tört. Szégyen és elkeseredés zárta el útját forrón szeretett és vágyva vágyott hazájába. Betegsége, mely a szobához kötötte, a megélhetés gondja, mely gyötrelmesen kínoztta, s lelkiismerete, mely a félben maradt tanulmányainak jóvátételéért állandóan mardosta, arra készítették, hogy a nemzetének használni ohajtó igyekezetét tehetségének leghajlamosabb területén, az irodalomban, érvényesítse. Erre a Teleki József gróftól kapott némi beneficium is serkentőleg buzdította. Nem volt feltűnést keltő tehetség, sem új irányokat törő eredeti elme, de meglátott bizonyos pótlásra szoruló hiányokat s főképen értett az írás mesterségéhez. Kevesen voltak az irodalmi öntudat ébredésének abban a forrongó időszakában, akik annyi rátermettséggel s olyan ösztönös nyelvérzékkel tudták forgatni a tollat, mint a különös könnyedséggel s veleszületett hajlamossággal író Andrád Sámuel.¹ Így alakul ki a XVIII. század szellemi törekvései közé jellegzetesen illeszkedő irodalmi pályája, amelynek vezérelve volt: használni nemzetének. Jogos önérzettel állapíthatta meg egyik levelében: „Én beteges létemre is eleget kívántam igyekezni; azt tartom, hogy ha az egészséges székely fiak a proportione úgy igyekeznek, nem marad porba a Székely Név“.² Jelen alkalommal nem célunk Andrád Sámuel változatos fordulatokban kevésbé gazdag pályafutását részletezni, amelynek adatait gondos és kegyeletes kezek kutatták össze,³ sem pedig munkásságának valamennyi mozzanatát felsorolni,⁴ aminek csak irodalomtörténeti szempontból s egyetemesebb összefüggésben van némi jelentősége. Csupán egyetlen munkáját akarja méltatni ez a tanulmány, a tőle is többször elégedettséggel emlegetett és sokra tartott két kötetes anekdotagyűjteményét, mely „az én dicső Magyar Nemzetemnek nagy szeretettel s jó kívánsággal“ ajánlva, a következő címen látott napvilágot:

Elmés és mulatságos rövid Anekdoták. Melyeket iminnen amonnan vállogatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven ki-adott Andrád Sámuel. Bétsben Nyomtatott 1789—1790-dik Esztendőben. 8-r. I. Darab XXXII + 380 l. + 12 sztl. lev. II. Darab 3 sztl. lev. + 394 l. + 14 sztl. lev.⁵

Méltán lehetett rá büszke s jogosan érezhette az úttörés önértetét: magyarul eddig még nem jelent meg olyan könyv, mely a fogalmilag is újszerű anekdota elnevezést viselte volna homlokán. És milyen gazdagságát nyújtja ez irodalmilag még bátortalanul jelentkező, mert szokatlan műfajnak: 800 szám alatt 765 anekdotát vonultat fel azzal a sajátságos beosztással, hogy az I. kötetben „egy Fejérnépről sints emlékezet,” a II. darabban pedig „inkább Fejérnépekről van a História.” Tomboló jókedv, élénk szellem, friss ötletesség táncol végig e terjedelmes könyv lapjain, majd finom elmésség és csendes humor mosolya száll fel a kopott régi betűsorokból. Itt az ókor lebben fel előttünk, ott a középkor durvább tréfás kedve érinti szokatlanul mai kényesebb ízlésünket, majd a humanista szellem ironikus mosolya, hol finomabb pikantériája, hol pedig közönségesebb síkamlóssága deríti fel mosolygós kedvünket. Közben érdekesebbnél érdekesebb, beszédesebbnél beszédesebb művelődéstörténeti adatok készítetnek megállásra. És ismételten valahonnan visszacsengő ismerős hangok ütnek meg fülünket: jól emlékszünk, hogy ezt meg azt az anekdotát már valahol hallottuk vagy olvastuk.⁶ Amikor aztán fel akarjuk verni a nyomát, a magyar irodalom szűk ösvényéről kijutunk a világirodalom széles mezejére, — hiszen jól tudjuk, hogy az anekdota maga előtt országhatárokat és nyelvi korlátokat nem ismerő vándortárgy — s a nemzetközi mesemotívumoknak s az európai irodalmi vonatkozásoknak olyan rengetegébe téveszt el, majd olyan magasra nyúló ormóira vezet Andrád, honnan az egyetemes anekdotairodalom kuszáltan egybefonódó összefüggéseire is kiláthatunk.

Gondoljuk el, hogy milyen testi és lelki állapotban írta össze Andrád e jóízű történeteit. „Megvállogatásukra ’s egybe-szedésekre adott nékem alkalmazhatóságot két esztendeig időmet ’s költséget vesztegető szél-ütés nevezetű betegségem,” — jegyzi meg a kötete elé írt előszavában. És jusson eszünkbe, hogy e sokat szenvedő ember másfél-század alatt hány kellemes hangulatot varázsolt, hány mosolyt derített, hány borút űzött el olvasóinak lelkéről s könyve lapjairól szárnyra kelt anekdotáival, amelyek közül igen sok még ma is szájról szájra jár, mennyi vidámságot keltett a magyar szívekben. Ha igaz a Petőfinek, hogy „legszebb küldetés a földön: másokat földeríteni,” kétszeresen érezzük tartozásunkat Andrád Sámuel eddig még kellőképp nem méltányolt s irodalomtörténetileg is elhelyezetlen anekdotagyűjteményével szemben. Föl kell tehát fednünk különféle vonatkozásait, meg kell keresnünk a magyar és a világirodalmi kapcsolatait, s megállapítani, hogy milyen értékű és mennyiségű külföldi irodalmi anyag közvetítését köszönjük Andrádnak: mindebből majd önként adódik anekdotás könyve egyetemes és magyar jelentőségének kijelölése.

I. Ókori és középkori eredetű anekdoták.

„A Magyarok kezében nem igen van még több ilyen könyv, a’ mellynek olvasásával furtsábban lehetne tölteni az unalmas órákat — írja Andrád egykoru ismertetője. — Az itt meg irt elmés mondások, ’s-jeles történetek közzül némellyeken a’ komor hypochondriacus meg-indul; a’ rántzos homloku Philosphus elmosojozik; a’ vigságra hajlandó ember pedig nagyot nevet és haho-

tál.⁷ Valóban olyan sok rétegű, különféle hangulatú és hangnemű elbeszélés, novella, adoma, mese, élc. stb. sorakozik itt egymás mellé s azok oly különféle területek felé ágazódnak, hogy megközelítően is áttetsző csoportosításuk szinte lehetetlen feladatnak látszik. Még megvalósíthatatlanabb célkitűzés lenne Andrád valamennyi anekdotáját tárgyalás alá venni. Tehát csupán a legnevezetesebb eredetűekre s világirodalmi kapcsolataik révén a legelterjedtebbekre szorítkozunk annak szemléltetése végett, hogy Andrád anekdotatárában, mint egy gyűjtőlencsében, egybekerül az elmúlt idők minden hangulat- és ízlésbeli árnyalata, ami csak a mulattató irodalom e nemében évezredek alatt felmerült.

Rendkívül változatos és alig felbecsülhető gazdag anyagának egy része az ókorig vihető le, illetőleg a középkor példa-irodalmáig vezethető vissza.

1. Így a Nagy Sándorról és Diomedesről szóló anekdotája, akik között csupán annyi a különbség, hogy az egyik törvényesen, a másik pedig törvénytelenül kalózkodik és kegyetlenkedik az embereken (I. 366. sz. *N. Sándor és Diomedes*), Cicero egy csonkán maradt helyéből (*De republica*. III. 14.) kerülhetett Szent Ágostonhoz (*De civitate Dei*. IV. 4.), innen a *Gesta Romanorum*-ba (CXLVI. r.),⁸ amely aztán tovább vezette útját a világirodalom még egy néhány nevezetes helyére.⁹

2. Szintén ókori eredetű s a *Gesta Romanorum* révén (XXXIII. r. Haller id. ford. 168. l.), amely Valerius Maximusra hivatkozik, lett közkeletű az a meglehetősen durva, de épen ezzel régi színét híven őrző Andrád-anekdota, amelyben arról van szó, hogy a szomszéd oltóágot kér arról az almafáról, amelyre barátja felesége magát felakasztotta: hátha neki is olyan kívánatos gyümölcs terem (II. 171. sz. *Okos lelkű szilva egy alma-fánn*).

3. Valerius Maximusban jelölhetjük meg végső forrását (*Factorum et ditorum* libri VII. 3.) annak a rendkívüli népszerű apophthegmának, amely elbeszéli, hogy az eszes és emberismerő Anaximenes miképpen mentette meg Lamp-sacus városát Nagy Sándor lerombolásától: ezzel a példázattal Petrarcatól kezdve (*Rerum memor. Opera*. Bas. 1581. III. 2. 436 l.) Temesvári Pelbárton (*Sermones Quadragesimales*. Hagen. 1500. 34 K.) és J. Paulin át (*Schimpf u. Ernst*. 508. sz. „Alexander schwür, was in einer bat, das wolt er nit thün“) egészen Weber *Democritus*áig (IV. 75.) majdnem mindenütt találkozunk. Nálunk is Andrádot (I. 334. sz. *Lampsacust hogy tartja-meg Anaximenes?*) és Dugonicst (*Magyar Példa Beszédék*. Szeged 1820. I. 102 l.) megelőzőleg ismeretelenek már több érdekes nyomára akadunk. Ilyenek pl. Marosvásárhelyi Gergely, *Világ kezdetitől fogva jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái*. Kassa 1623. 292 l.; Pázmány Péter, *Predikációk*. Pozsony 1636. 659 l.; Taxonyi János, *Az emberek erkölcsseinek és az Isten országának tükörei*. Győr 1740—1743. 498 l.

4. Hasonlóképpen Valerius Maximustól ered (IX. 14.) az Augustus császáról és a hozzá feltűnően hasonlító görög ifjúról elterjedt anekdota: ez a császárnak arra a kérdésére, hogy anyja volt-e valaha Rómában, azt feleli: „Az anyám nem, de az apám sokszor volt.“ Ez az ügyes visszavágás később Petrarcanál (*Rerum memor*. II. 3. 420 l.), Paulinál (502. sz. „Ein Jüngling kam gen Rom“), Erasmusnál (*Apophth*. 284 l.) megismétlődik s irodalmi értékesítése egészen Lessingig (*Schriften*. XII. 632 l.) lehúzódik. Az újabb anekdoták a két ókori szereplő személyének kikapcsolásával modernizálták is. Nálunk

szintén nem Andrád (II. 221. sz. *Az anyám nem, de az apám sokszor volt*) az egyedüli feljegyzője (Rajkó, *A régi jó táblalábó.* N.-Várad 1859. I. 94 l. „Szegyet szeggel“; Lauka Gusztáv, *Szellemi szikrák.* Pest 1862. 5. l.).

5. Más és más személyekhez (pl. Aristoteleshez, Democritushoz) kapcsolva, igen jól ismeretes az a régi gúnyolódás, hogy valaki azért vett magának törpe feleséget, mert két rossz közül mindig a kisebbiket kell választani. Andrádnak ez az anekdotája (II. 274. sz. *Sok rossz között a' kisebb jobb*), amellyel más gyűjteményeinkben is találkozunk (megvan már előbb Kónyi Jánosnál, *A mindenkor nevető Democritus*, Buda 1784. 6. kiad. u. o. 1815. I. 56. sz., később Vajda Jánosnál, *Magyar bors*, Bp. 1786. 110. l. „Kicsiny feleség“ és Dvorzsák Jánosnál, *Adcmák és veszemék.* Bp. 1903. 484. sz.) ismét ókori eredetű s Plutarchost vallja gazdájának (*Moralia.* Ed. Didot. Paris 1868—1877. I. 584.).

Általában Andrádnak meglehetősen nagyszámu ókori anekdotája¹⁰ Plutarchosra illetőleg az őt közvetítő Ottmarus Luscinusnak (O. Nachtigall, 1487—1536) a facetia történetében igen előkelő helyet betöltő *Joci ac sales mire festivi* (I. kiad. 1524) c. híres humanista gyűjteményére megy vissza: ez aknázza ki legelőször Plutarchost s tőle kerültek át a későbbi gyűjteményekbe az Alcibiadesről, Archelausról, Agathoklesről, Agesilausról, Aristotelesről, Nagy Sándorról, Agisról stb. szóló apophthegmák.¹¹ Ugyancsak ő értékesítette első ízben a Diogenesről, a cinikus filozofusról, keringő anekdotás eseményeket, amelyekben a néphumor jellemző termékeit kell látnunk. Ennek becsét nálunk Kónyi János ismerte fel először a XVI. században már megjelent német Diogenes-népkönyv¹² valamelyik későbbi változatának átültetésével, amelyet *Diogyenesnek Élete* címen *Democritusának* „Toldaléká“-ba csatolt (II. k. 140—181 l.) s vele egy időben Balla Imre versekbe foglalt.¹³ De Andrád sem mellőzte őket, felhasználva belőlük néhány jellemző darabot: Diogenes a ragyogó pompájú palotában a szolga arcába, az egyetlen rút helyre, köpött¹⁴ (I. 148. sz. *Diogenes ábrázatra pöke*); egy híres rossz lövőnek a célpontja elé állott, mert azt találta legbiztosabb helynek (I. 159. sz. *Diogenes a' tzel eleibe áll!*); máskor meg a szobroktól kért alamizsnát, hogy hozzáedzódjék az emberek kemény szívéhez (I. 218. sz. *Miért instál a' faragott képeknek?*) s a nagy kapujú kicsiny város lakóit pedig felszólította, hogy állandóan tartsák zárva kapujukat, mert még ki talál rajta szaladni szerény terjedelmű városuk (I. 232. sz. *Nagy kapu 's kitsiny város*).

Ezek az évszázadokon át idézett és számtalanszor lenyomatott darabok Andrád gyűjteményének azt a rétegét teszik, amely a XVI. és XVII. század olvannyira népszerű — Pázmánynál és Káldynál is gyakran felmerülő — apophthegma-irodalmával hozható kapcsolatba. Másfelől azonban a középkori híres példatárakból a facetia- és anekdotagyűjteményekbe szakadt elemek is eredménnyel nyomozhatók nála.

6. Ilyen a hűtlen asszonyról elmondott anekdotája, aki a váratlanul betoppanó félszemű férjének ép szemét befogja, miközben szeretője a szobából ki-
osson (II. 58. sz. *Bé-fogja a' férje szemét.* Megvan Kónyinnál, I. 145. sz. és Aszalay Józsefnél is, *Szellemi omnibusz.* Pest 1856. II. 134 l., Weber Demokritusa után): ez már Petrus Alphonsus 1106-ból való *Disciplina Clericalis*-ában fel van jegyezve (A. Hílka és W. Söderhjelm kiad. Heidelberg 1911, 10, 6—8.), a *Gesta Romanorumba* is belekerült (CXXII. r. Haller ford. id. k. 348 l.), s még egy sereg nevezetes gyűjteményben helyet foglal.¹⁵

7. Andrád egy másik anekdotájának hőse a nyugodt lelkiismeretű matróz, ki a sülyedő hajón imádkozás helyett mohó gyorsasággal sonkát falatoz: ha már úgy is innia kell, legalább essék jól s meg ne ártson a sok víz (I. 102. sz. *Sonkát eszik a matróz*). A XIII. században élt Jaques de Vitry dominikánus szerzetes példagyűjteményéig (*The Exempla*. Ed. by Th. F. Crane. London 1890. 203. sz.) kell visszamennünk, amíg megtaláljuk e motívum kiindulópontját. Később J. Bromyard (*Summa praedicatorum*. IV. 17.), Vincentius Bellocensis (*Speculum morale*. III. 4, 4.), J. Pauli (*Schimpf und Ernst*. 235. sz. „Uff dem Moer ass einer vil Saltz“) és Hans Sachs (*Die drey Schwenke*. Goetze-Drescher III. 145 l.) feldolgozásai s az újabbkori francia anekdoták (*Les Récréations françoises*. 1681, I. 325 l.) jelzik évszázados szívós életét.

8. Szintén Jaques de Vitry a végső gyökere (id. k. 235. sz.) annak az anekdotának melyben a *Gesta Romanorum* változatának (CXXVI. r. Haller id. f. 355 l.) hűséges követésével Andrád a nők titoktartó gyöngeségével gúnyolódik: a római asszonyok fellázadnak s a két-férjűséget követelik. A tanács határozatai iránt kíváncsiskodó egyik anyát fia ugyanis azzal a füllentéssel ámította el, hogy a szenátus azon töri a fejét, vajjon mi helyesebb: egy férj és két feleség vagy megfordítva (II. 65. sz. *Egy férj's két feleség, vagy megfordítva*). E motívumnak egy érdekes másféle változata olvasható Pázmánynál, *Predikációk*. Pozsony 1636. 789 l.).

9. A házasságtörő asszonynak az a büntetése, hogy megölt szeretőjének koponyájából kell mindennap innia (II. 216. sz. *Koponyából iszik egy asszony*), a *Gesta Romanorum*ban már meglevő motívum (LVI. r. „De memoria mortis“).

10. Andrádnak az az évődése, hogy Krisztus azért jelent meg először az asszonyoknak, hogy feltámadásának híre rögtön világgá menjen (II. 370. sz. *Miért jelent meg elsőbb a fel-támadott Kristus asszonyoknak?* L. még *Pipa-füst*. Szegvár 1898. 143. l. „Oh azok az asszonyok“), szintén középkori eredetű: J. Herolt angol dómés nyomán (*Promptuarium exemplorum* I. c. F.) már a Cornides-kódexünk egyik predikációjába (113—114 l. Nyelvemléktár VII. 138—139. l.) beleszővődött.¹⁶

11. Van aztán két olyan anekdotája Andrádnak, amely Petrarcat vallja szerzőjének, s így a távoli reneszánsz légkörét érezteti, főképen erkölcsi oldalát lebbenti fel előttünk. Egyik a rút külsejű Vespasianusról szól, aki gazdagon megajándékozta azt a nőt, akiben ő szerelmi érzést tudott ébreszteni (II. 156. sz. *Vespasianusba szeret egy Dáma*). Petrarcatól (*Rerum memor.* I. 418 l.) ez átkerült J. Paulihoz (158. sz. „Eine Fraw küsset Vespasianum“) s később Des. Erasmushoz (*Apophthegmatum libri octo*. Lugd. 1556. 442 l.).

12. A másik Petrarca-adomában egy 12 gyerekes anyáról van szó: ez halála küszöbén busongó férfiének sorjában megnevezi gyerekei igazi apját. Mikor ezt hallja a legkisebb fiu, oda szól, hogy neki gazdag apát jelöljön ki (II. 263. sz. *Gazdag apát kér egy gyermek*). E minálunk kevésbé ismert anekdotának, amely vándorútjában sok nevezetes nyomot hagyott maga után (pl. J. Pauli 204. sz. „Ein fraw het XII. kind vnd XII. väter“); Hans Sachs, „Das weib mit den zwelff Kinden 1546.“ Fab. 4. 75. 286. sz.; D. Federmann, *Erquickstunden*. Basel 1574. 84.: Fr. Guicciardini, *Hore di recreatione*. Antw. 1583. 8 l.; S. Gerlach. *Eutrapelium libri tres*. Leipzig 1656. I. 770; J. P. de Memel, *Lustige Gesellschaft*. 662. sz. stb.), Petrarca elbeszélése adta meg a

mulattató irodalomban állandosult alapformáját (*De remediis utriusque fortunaee*. Lib. II. „De filio, qui alienus inventus est.“ Dial. L. Op. T. I. 146—147 l.).

13. Nehány Andrád-anekdota viszont Johannes Bromyard dominikanus szerzetes, oxfordi teológiai tanár (†1390), Wiklif harcos ellenfelének *Summa praedicantium* című, az egész középkori példa-irodalmat felölelő híres gyűjteményére¹⁷ vezethető vissza. Ő a végső forrása (A. 27. 62.) annak az anekdotának, hogy pénzét a zsigori pap a szentségtartóba rejti „Dominus est in hoc loco“ figyelmeztetéssel, melyet az elmés tolvaj „Surrexit, non est hic“ felírással cserél ki (I. 156. sz. *Fel-támadott, nintsen itt*. Megvan Babik Józsefnél is, *Páter Hiláriusz*. Eger 1892. 231 l.). Ez is a népszerű motívumok közé tartozik.¹⁸

14. A medve bőrére előre ivó három fickó esopusi esete Bromyard óta (A. 21. 20.) számtalan kézen megfordult (Stainhöwel 122.; Waldis I. 94.; Hans Sachs, „Zwey Gesellen mit dem Peren 1559.“ Fab. 2. 76. 222. sz. és „Der vermessen Jäger 1535.“ Fab. 3. 134. 53. sz.; Lafontaine V. 20.). Nálunk Andrád-on kívül (I. 301. sz. *Előre el-adott medve-bőr*) Tóth Béla magyarázata után is (*Szájru! szájra*. Bp. 1901. 166 l. „A medve bőrére alkudni“) jól ismert.

15. Érdekes középkori szokásra utal Andrádnak az a mulatságos elbeszélése, melyben a feleségre kiszabott penitenciát a férj magára vállalja; amikor tekerceses kötéllel a barát szabni kezdi a bűnbánatot, így kiált fel az aszszony: *Üsse, üsse Atyám Uram! mert én nagyon bűnös asszony-ember vagyok* (I. 306. sz.). Ellenkező változata — a gyónásról a penitencia miatt bánatosan hazaérkező férjet a feleség vigasztalja s ő veti alá magát a penitenciának, amit a férj kísér hasonló felsőhajtással — az anekdotairadalomban gyakran felmerül s kiindulópontjának Bromyard elbeszélése (P. 7. 17.) tekinthető. Népszerűsítésről aztán J. Pauli schwankja (287. sz. „Die Frau solt für den Man in Himel“) gondoskodott.

II. Híres facetia- és schwankgyűjteményekből eredő anekdoták

A következőkben az újkor legnevezetesebb — a könyvnyomtatás feltalálása után özönével meginduló s a XVI—XVIII. században nem lankadó népszerűséggel egyre terebélyeskedő — facetia- és schwankirodalmával keressük Andrád kapcsolatait.

1. Poggio.

Igen nevezetesek Andrádnak azon darabjai, amelyek e műfaj legnevesebb képviselőjének, Poggionak, a raktárából valók.

Bracciolini Poggio (1380—1459), a kiváló olasz humanista, ki a latin klasszikusok felkutatásában is elévülhetetlen érdemeket szerzett, az anekdotairadalom európai hírnevű egyik legkiemelkedőbb képviselője. Facetiáinak már 1438-ban készen levő s a reneszánsz szellemét pompásan visszaverő gazdag gyűjteménye, mely a középkori példatárakban felhalmozódott örökéletű néphumor leszűrődése, a könyvnyomtatás koráig másolatokban terjedt, majd 1470-től kiadásainak olyan áradata indult meg, hogy 30 év alatt huszonhat-szor nyomtatták le. Jóízű elbeszélései, vaskos tréfái, sokszor obszcén törté-

neteik, amelyek elsősorban a XV—XVIII. század közönségét mulattatták, — közülök azonban egynemelyik még mai napig sem hervadt el — korán, már a XVI. század elején, angol, francia, spanyol és német nyelvterületekre is átkerültek, majd később egészen a délszláv irodalmakig elkalandoztak. Altláiban a régebbi korban nincsen olyan anekdotatár, amely Poggio gyűjteményétől, a világirodalom e legerősebb hatású kultúrdokumentumától, magát függetleníteni tudta volna.¹⁹

Egészen természetes, hogy egy olyan gyűjteményben, mint az Andrádé, mely a régi hagyományokkal még erős kapcsolatokat tartott, szintén eredménytelenségrel nyomon követhető hatásának messze húzódozó számai.²⁰ Nyolc anekdotájáról tudjuk kimutatni a Poggio-eredetet.

a) Andrád elmés svábjja, aki azzal fenyegeti lusta lovát, hogy vigyázzon, mert nála, kebelében, van a sarkantyuja (I. 131. sz. *Sarkantyú a' kebelében*), Poggio eredeti leleménye (*Fac. 160.*), amelyet Lod. Ariosto (*Sat. V.*) és J. B. Rousseau (*Epigr.* „Un noble fut dans Venise estimé“) is figyelemre méltatott.

b) Egy okos gyermeket mutattak be Medici Lőrincnek, — olvassuk Andrád egyik anekdotájában (I. 200. sz. *Egy okos gyermek*) — s az esetenél éppen jelen volt a maylandi követ. Ez annak a véleményének adott kifejezést, hogy az ilyen gyermekek felnőtt korukban rendszerint ostobák lesznek. „Az Úr is bizonyosan kistsin korában igen okos gyermek lehetett“ — jegyezte meg erre a fiucska. E külföldön és nálunk is igen népszerű elmésséget (Dugonics András, *M. példabeszédek*. I. 179 l.; *Kétszáz adoma*, Pest 1861. 28 l. „Okos gyermek“; Vajda János, *Magyar bors*. 187 l. „Gyermeklogika“; Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*. 1146o. sz.) Poggio Jenő pápáról és Angelottus kardinálisról beszéli el (*Fac. 211.*).

c) Az a példázat, hogy a fogadósok érzelmi világát legbájosabban a pénz kellemes csörgése símogatja. (I. 360. sz. *A fogadósnak tetsző nóta*), mely az Eulenspiegel tréfái közt is szerepel (61. sz.) s Uhlandhoz is eljutott (*Schriften*. 1869. IV. 215. 296 l.), szintén Poggiótól indult ki (*Fac. 259.*).

d) Magyarul egyedül csak Andrádnál olvasható az a jóízű, szintén Poggiótól terjesztett tréfa (*Fac. 175.*), — amelyet ő viszont a XII. században élt Marie de France francia fabliaux-jából merített (*Fabliaux*, par Legrand. Paris 1829. T. III. „Le villain et le loup“) — hogy egy pompás tanács ígérete fejében ingyen szállított utas a túlsó parton örökérvényű szabályként megsugja a révésznek, hogy mesterségét a maga javára hasznóhajtóan csak úgy gyakorolhaja, ha soha senkit pénz nélkül fel nem vesz a bárkájára (I. 376. sz. *Jó tanács a' révésznek*).

e) Hozzá hasonló szellemű a régi anekdotáktól gyakran gúnyolt házsártos, összeférhetetlen asszony esete, akit — vízbe esvén — férje a víz folyásával ellenkező irányban keres azon logika alapján, hogy az, aki egész életében ellenkezett, most sem cselekedhetik másképen (II. 63. sz. *A' vízzel szemben keresi feleségét*). Ez a Poggio-tréfa (*Fac. 60.*), amelynek messzibb eső eredete szintén Marie de Franceig követhető (l. id. kiad. II. 330.) s mely az angolokhoz (J. de Vitry, *The Exempla*. 227. sz.), a franciákhoz (Lafontaine, *Fables*. Liv. III. fab. 16. Oeuvres, ed. Regnier I. 247.), a németekhez (J. Pauli 142. sz. „Das böss Weib ruckt hinder sich“), majd tovább egészen a finn népmeséig (A. Aarne, *Finn. Märchen*. 1365 a. F. F. C. V. 123.) elvándorolt, nálunk annyira megtetszett, hogy a saját környezetünkbe lokalizált ma-

gyar adoma vált belőle (*Adomatár*. Pest 1871. 191. sz. „Következetesség”; Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*, 1349. sz.).

f) A humanista élcelődés szellemére ismerünk a következő beszélgetésben. Egy férfi az előtte haladó csunya nőre azt a megjegyzést teszi, hogy ennél szebb asszonyt életében nem látott. Haragosan válaszol ez, hogy bárcsak ő is azt mondhatná róla. „Megcselekedheti könnyen, — felelte a férfi — ha hazudni akar, mint én“ (II. 148. sz. *Ez a' leg-szebb asszony*). Hogy mennyire modern ez a Poggio-adoma (*Fac. 271.*), amelynek terjesztésében Arlotto (*Fac. 71.*) és Bebelius is (III. 155. sz.) segédkezett, arra jellemző, hogy nemcsak a *Hasznos Mulatságokban* (1820. II. 200 l., 1821. I. 272 l.) és Vas Gerebennél (*No még egyet nevéssünk*. Pest 1856. II. 94 l.) találkoztam vele, hanem az egyik német élcslap mult esztendei évfolyamában (*Die Bühne* 1928. 199. sz.) is szemembe ötlött.

g) Poggio obszcén tartalmú facetiáinak legszelidebb rétegébe kalauzol (*Fac. 146.*) Andrának az az anekdotája, amely érthető nyelven megmagyarázza, hogy miért szépek a városi s miért csúnyák a falusi gyermekek: ennek okát végeredményben az „illetéktelen beavatkozás“-ból fejtí meg (II. 45. sz. *Városi s' falusi gyermekek*; még csattanósabb éllel olvasható ez Kónyinál, II. 205. sz.). Andrád elbeszélése a Bebel-féle változattal (I. 71. sz. „De mercatore et nobili“) tart rokonságot.²¹

h) Andrád Sámuel a kor izlésének mentén haladva, általában nem retent vissza az enyhébben csiklandozó sikamlósságoktól, különösen II. kötetében, ahol majdnem mind a 400 anekdotájában a fejrnépekkel évődik. Erre vonatkozik ismertetőjének a kifogásokat elnémító az a megjegyzése, hogy „ha 'a Philosophus, vagy más akárki talál ezekben a könyvekben olyan Anekdotákat, mellyek az erköltsi Philosophia ellen vagynak: leg-jobban tselekszik, ha azokat olvasatlan hagyják“.²² Ilyen a szegény emberről szóló anekdotája, akit nyomorúságos sorsa családjától messzire, tengeri szolgálatra kényszerít. Évek mulva hazatérve, otthonában mindent megváltozva talál: többek közt egy vígan szaladgáló kis fiun is megdöbben, akit sehogy sem tud emlékeztetőben elhelyezni. Csodálkozó felkiáltására felesége azzal nyugtatja meg, hogy mindez az égből eredő nagy áldás. Megadólag sóhajt fel a szegény ember, hogy az égnek talán túlságosan is sok gondja van az ő házára (II. 301. sz. *Megáldatott az égtől*). Ez az anekdota is, amelynek csendes humora elől a XVI—XVIII. sz. egyetlen jelentősebb gyűjteménye sem tudott elzárkózni, szintén Poggiót (*Fac. 1.*) tekinti gazdájának.²³

2. Bebelius.

Henricus Bebelius tübingai professzort (1472—1518.) a humanista tréfa kiváló mesterének tartja az irodalmi köztudat. 1508-ban megjelent facetiáinak 2 könyve néhány évvel később még egy 3-ik könyvvel gyarapodott.²⁴ Számos lenyomata közül különösen nevezetes az 1600-i lipcsei kiadás, amely a Frischlin schwankjait is magába olvasztotta: ettől kezdve együtt futották a népszerűség útját.²⁵ Bebelius facetiái nagyrészt írott forrásokból származnak: nagy tájékozottságú szerzője a középkori predikációs irodalmat, a *Mensa Philosophicat*, az ónémet költőket, továbbá Boccacciót, Poggiót, Abstemiust ép-úgy kiaknázta, mint a fableaux-kat, a cent nouvelles nouvellest, Arlottót és még másokat. Ezek a nagyobbára síkamlós elbeszélések, melyek az akkori

idők kultúr- és erkölcstörténetéhez is értékes adatokat őriznek, rendkívüli visszhangot keltettek s a következő évszázadoknak is bőséges anyagot szolgáltatnak. Nemcsak Pauli, Wickram, Frey, a népkönyvek (*Eulenspiegel*, *Schiltbürger*), hanem Hans Sachs és Fischart is gyakran fordultak hozzá tárgyért. Félreismerhetetlen hatása Münchenig és Hebbelig kiterjed s Luthernél és Abraham a Santa Claranál is megfigyelhető. Gastius a sokszor megjelent *Convivales Sermones*-be Bebel facetiáinak jó részét átvette, Lodovico Domenichi nagy részüket olaszra fordította, azonkívül a francia és a németalföldi gyűjtemények is szívesen élénkítették velük tartalmukat. Egészen természetes, hogy németre is lefordították (1558).

Figyelmen kívül maradt eddig, hogy Bebelius rendkívül friss, élénk s népies humortól buzgó tréfái eljutottak-e hozzánk s hagytak-e nyomot nálunk. Erre a kérdésre Andrád Sámuel gazdagon kielégítő feleletet ad.

a) Mindjárt az első darabjai közt olvasható anekdotája a Szent Ferencet dicsőítő orációban magasztaló franciskánus barátról, ki az égiek sorában nem talál elég díszes helyet a nagy szent méltó elhelyezésére, mire egy hallgatója ezzel a közbeszólással segíti ki zavarából: „Ha nem tudja Atyaságod hová kelljen helyeztetni, tegye ide az én helyembe, mert én el-megyek“, — Bebel ötletei közé tartozik (II. 81. sz. „De quodam minore“) s vele Andrád elbeszélése (I. 21. sz. *Sz. Ferenczet dítserő beszéd*) szószerint egyezik. A nemzetközi anekdotakincsben lépten-nyomon találkozunk vele, így többek közt Erasmus-hoz (*Ecclesiastae sive de ratione concionandi libri quatuor*. Basileae 1535. I, II. 157 l.) s tőle Bandellóhoz is elkerült, aki ügyesen értékesítette egyik novellájában (10., 3. r. „Fra Bernardino da Feltro volendo porre san Francesco sovra tutti i santi, e da uno scolare beffato“). Népszerűségére még a következő adatokat idézhetjük: Gastius, *Conv. serm.* 1554. 197 l.; Waldis, *Esopus*. 1548. III. 100. sz.; Kirchhof, *Wendunmuth*. 1563. I. 2. 44. sz.; Hulsbusch, *Sylva sermonum*. 1568. 285 1. „Franciscanus commendat suum Franciscum“; D’Ouille, *Contes*. 1644. II. 93 l. „D’un predicateur“; *Nouveaux Contes à rire*. I. 117 l. „Panegyrique de Saint François“ stb.

b) Ősrégi ötlet visszhangja Andrádnak az az anekdotája, melyben a vendég a régi hallal „kedveskedő“ házigazdát tréfálja meg: a hal fejét előbb szájához, majd a füléhez tartja, mintha beszélgetne vele. „Két héttel ezelőtt bátyám a tengerbe fult, — feleli a csodálkozó vendéglátónak — s tudakozdtam tőle, hogy nem találkozott-e vele. Sajnos, azt válaszolta, hogy semmit sem tud róla, mert ő három héttel ezelőtt már kikerült a vizből“ (I. 39. sz. *A’ bűdös hallal beszéll a’ vendég*). Legrégibb feljegyzése Athenaeusnál olvasható (*Deipnosoph.* I. 11. LI. c. VI. 6 1. Casaub kiad. Közli A. Wesselski Bebel-kiad. I. 177 l.), aki a Dinysiosnál ebédelő Philoxenus cytherai költőről mondja el ezt a talpra esett tréfát. Állítólag Domenico Barlacchi, az ismert firenzei népmulattató is, megtette ezt, amikor egy előkelő polgárhoz volt hivatalos (*Scelta di Facezie, Buffonarie, Motti e Burle*. Trento 1585. 44 l.). Az újkorban a Bebelius (II. 21. sz. „De quodam histrione“) és a J. Pauli (700. sz. „Von einem der nit gern schlecht visch ass“) gyűjteménye adott tápot népszerűségének, melynek legnevezetesebb állomásait a Hans Sachs („Mulus, der gross Merfisch 1563“). Goetze II. 548 l. 391. sz.), Abraham a S. Clara (*Huy u. Pfy. Werke* X. 471 l.) és Lafontaine (*Fables* VIII. 8. „Le ricur et les poissons“) feldolgozásai jelzik.²⁶ Minálunk Kónyi (II. 180. sz.) és Andrád ter-

jesztette, s magyar színeket öltve magára, egészen otthonossá lett. Dugonics Andrásnál (*M. példabeszédek*. I. 286 l.), kinek elbeszélését Vas Gereben átvette és kicsinosította (*Neveünk*. Pest 1856. I. 257 l.), még általános keretek között mozog s papi adomaként szerepel. Babik Józsefnél (*Fáter Jukundián*. Eger 1891. 107 l.) Bencze barát tréfálja meg a vasmegyei földbirtokost s egy másik gyűjteményünkben (Garam, *Élcek és adomák*. Pest 1858. I. 108 l.) a fősvény nagybátyjánál ebédelő jurista beszél a dunai hallal. Cigány-adomáink között is találkozunk vele (Gracza György, *A nevető Magyarország*. Bp. é. n. II. 315 l. „Beszélgetés a hallal“).

c) A gyóntató barát diktálja a haldokló, már beszélni sem tudó uraság végrendeletét s természetesen mindent magára testáltat: ez már Kónyinál előforduló (II. 67. sz.) olyan anekdotája Andrásnak (I. 226. sz. *Testáltat egy Barát*), amely mögött rögtön a humanizmus egyházellenes tendenciáját visszhangzó Bebeliusra ismerünk (I. 81. sz. „De monachorum auaritia“). Természetes, hogy a reformáció korának valamennyi érdemes gyűjteménye felkapta és terjesztette: J. Pauli (497. sz. „Einer wolt ein Münch die Stegen abwerfen“), Luscinius (*Joci ac sales etc.* B3a l.) és Gastius (*Conv. serm.* 194 l.) épügy, mint Enricius Cordus (*Op. poetica*. Epigr. I. 11. 1564. 252b l.), Hans Sachs („Der Münich mit dem Testament, 1541“). Fab. 3.273.131. sz. Goetzedrescher III. 273 l.), Kirchhof (*Wendunmuth* 1562. I. 247. sz.) és Hulsbusch (*Sylva sermonum* 1568. 259 l.). Magyar változatai közül legérdekesebb a *Budapesti Hirlap* 1891 aug. 20. számában olvasható tárcacikk, amelynek írója, Baksay Sándor, ezt az anekdotát formálta át elbeszéléssé: Károli Gáspár gönci prédikátor szájába adva a szót annak bizonyítására, hogy a kálvinistáknak miért nincs egyházi vagyonuk (L. még Babik József, *Fráter Jukundián*. Eger, 1891. 275 l.). A Bebel-facetiából néhány évszázad múltán így lett hamisítatlan eredetinek látszó magyar tréfa.

d) Andrásnak az az anekdotája (I. 287. sz. *Szénégető 's a' kintslopok*), amely elbeszéli, hogy egy nyomorúságos szénégető hogy igázza le a szerencsét, véletlenül kiderítve a fejedelem eltűnt kincseinek tolvajait, akik saját magukat árulják el, — a „mindentudó doktor“ híres mesemotívumának Bebelius útján (II. 112. sz. „De quodam carbonario“) az anekdotairodalomba is bejutott nevezetes változata. András darabja a humanista elbeszéléssel minden mozzanatában szószerint összevág. A magyar népköltészet e körbe tartozó darabjait Katona Lajos állította össze a rávonatkozó összehasonlító irodalommal együtt.²⁷ Pótlásul hozzá még a következő adatokat közölhetjük: Kónyi János II. 77. sz.; Dugonics András, *M. Példabeszédek* II. 276 l.; *A Szent István Társulat Naptára az 1911. évre*, 154 l. „A mindentudó doktor“ (Rák Péter varga).

e) Egy valaki, rendesen világi ember, arcul üt egy egyházi férfit puszán próbából, vajjon igaznak tartja-e a szentírás tanítását: akit jobb felől arcul csapnak, tartsa oda a bal orcáját is. Ez valóban így cselekszik, de rögtön vissza is fizet ellenfelének azon bibliai íge alapján, hogy „aminő mértékkal azzal másnak, neked is azzal mérnek“. A dolgot nem értő idegeneket pedig azzal nyugtatják meg a vitakozó felek, hogy nem ellenséges indulatból verekszenek, csak a szentírás egynémely helyét magyarázzák egymásnak. Ez anekdota legelső feljegyzőjénél, Bebeliusnál (III. 56. sz. „De Judaeo“), a két szereplő zsidó és keresztény. Az elbeszélésnek az előbbi rovására eső élet meg is tartották a régi gyűjtemények (pl. Jakob Frey, *Gartengesellschaft*,

1556. c. 104. „Ein jud und ein christ disputierten mit einander vom glauben“; Hulsbusch, *Sylva Serm.* 162 l. „Conferunt Judaeus et Christianus de fide“; Melander, *Joci atque seria.* 1603. 9. sz. „De Christiano quodam et recutito“; Roger Bontemps 1757. 2. 91. „D’un chrétien et d’un juif“), csak az újabb időben került a zsidó helyére más személy, eretnek, együgyű falusi vagy nemes ember (pl. Langius, *Democritus ridens.* 1689. 179 l.; J. P. de Memel, *Lustige Gesellschaft.* 1656. 677. sz.; *Nouveaux contes à rire.* Col. 1722. II. 278. 333 l.; Abraham a S. Clara, *Bescheid Essen.* Wien u. Brünn 1717. 360 l.; Hebel, *Werke* 1869. 2. 3. „Gutes Wort, böse That“). E rendkívül szívesen ismételtetett anekdota-motivum a magyar nyelvterületbe is otthonosan befészkelte magát: Kónyi János jegyezte le először (II. 128. sz.) s utána András Sámuel (I. 311. sz. *A’ Sz. Irást magyarázzák egy-másnak*). Közös forrásukat már az elárulja, hogy mindkettőjüknél egy ifjú ember és egy kandidátus a szereplő. Az ő nyomukon más és más szenvedő alanyokkal anekdotairódmunka következő helyein tűnik még föl: *A Magyar Házi Barát... 1840. szökö évre.* Kassa 112 l. „A rosszul kiütött megboszulás“ (falusi nemes és pap); Garam, *Élcek és adomák.* Pest 1858. I. 95. l. „Bibliái magyarázat“ (falusi tanító, kisbíró); Garam, *Nem úgy van most.* Pest 1860. 113. l. „Kézzel fogható magyarázat“ (kisbíró, hadnagy); *Adomatár.* Pest 1871. 285. sz. „Bibliái magyarázat“ (falusi tanító, kisbíró); Babik József, *Noviczius Gaudenczius.* Eger 1892. 109 l. (prot. prédikátor, szerzetes).

f) A falusi iskolamester a prédikátor szeretői után kíváncsiskodik. Ez megigéri, hogy a vasárnapi istentiszteleten bemutatja őket neki: akik előtt majd megáll és „oremus“-t mond, azok őt „jó szívvel megszenvedik“. Nagy az elképedése a szegény „Oskola-Despotá“-nak, amikor a sok szeretőjű pap az ő felesége előtt is kiejti a titkos értelmű jeligét (II. 46. sz. *Semmi sem, tsak Oremus*). Különféle jelszavak alatt nagy az elterjedtsége ennek a motívumnak, amely Bebel facetiájától (II. 40. sz. „De sacerdote et aedituo) kísérelhető tovább. Gastiusnál is előfordul (i. m. 251 l.) s a Till Eulenspiegel vaskos tréfái közé is bekerült: itt egy paphoz harangozónak szegődött Eulenspiegel a kurtábbat húzó fél (93. Hist. „Brems“ jeligével). Hans Sachs szintén feldolgozta ezt a tréfát („Ewlenpiegel mit dem prems.“ Goetze-Drescher III. 219 l. IV. 99 l.) s a franciákhoz is eljutott (Nic. de Troyes, *Le grand Paragon des nouvelles Nouvelles.* 1531. Éd. Mabille. Paris 1869. 17. nov.).

g) Az előbbihez hasonló szellem lengedez felénk Andrásnak abból az anekdotájából (II. 169. sz.), melyben a hazatérő férjtől rajtakapott, elrejtőző, majd felfedezett s a maga titkolására sertésként rőfögő szerető azzal vágja ki magát: *En bíz egy szegény disznó vagyok.* Legrégibb szövege Bebeliusnál van feljegyezve (II. 92. sz. „De quodam adultero gruniente more suis“).

h) — *Oh, a’ konyhában felejtettem a’ kést,* — mondja a fiatal menyecske a hálószobájába lopakodó szolgájának, mikor ez félénken közeledik feléje. Ez nem is csoda, mert bátorságát előbb azzal hütötte az asszonyka, hogy konyhakéssel fogadja, ha szemtelen vakmerőséggel feléje közelednék. E már Kónyinál meglevő (II. 52. sz.) András-anekdotában is (II. 311. sz.) az obszcén vonásokkal ríktó Bebelius áll előttünk (III. 143. sz. „De puella quadam“).

i) Még vaskosabb ízelítőt nyújt ebből a szellemből András a félszeműről elbeszélte anekdotájában (II. 312. sz. *A’ meg-házasodott egy-szemű*), aki csak a házasság után veszi észre, hogy az „ő Phillise nem a’ Vesta szűzei közül

való“. Szemrehányására a menyecske azzal vág vissza, hogy csak hallgasson, mert ő sem egész: hiányzik az egyik szeme. „Azt velem egy ellenségem cselekedte“ — mondja a férj. — „Velem pedig jó barátaim“ — feleli az aszszony (megvan Kónyinál is, II. 214. sz.). Nagy kiterjedésű rokonságának élén, melynek nevezetesebb helyeit alább felsoroljuk, Bebelius áll, akinek facetiája (II. 6. sz. „De vnoculo“) csaknem azonos formában ismétlődik összes utódainál: Jakob Frey, *Gartengesellschaft*. 1556. c. 50. és 131. „Von einem, der sein fraw stetigs ein hur schalt und was sie ime darüber zu antwort gab“; Gastius i. m. I. 311.; Kirchhof, *Wendunmuth*. I. 340. sz. „Ein eineugiger nimpt ein weib“; J. P. de Memel, *Lust. Gesellschaft*. 750. sz.; *Lyrum larum lyrissimum*. 1701. 132. sz.; Melander, *Joco-seria*. Francof. 1617. I. 276.; *Nugae venales*. 1720. 46. l.; *Le tombeau de la mélancholie*. 1660. 93 l.; Domenichi, *Facezie motti et burle*. 1581. 57 l.; Guicciardini, *Hore di recreatione*. 1583. 187 l.; Federmann, *Erquickstunden*. 1574. 10 l.; Zachariä, *Fabeln u. Erzählungen*. 1777. 107 l. „Der alte Reuter und seine Braut“.²⁹

k) Valamennyi Bebel-eredetű (II. 120. sz. „De alio“) Andrád-anekdota (II. 319. sz. *Catechizál dél előtt és dél után*) közül legvaskosabb a hitelemző prédikátor kétértelmű szózata híveihez, amikor tudomásukra hozza, hogy a leányokat, minthogy fiatalok, „hosszabbacsán és bővebben fogja érdekelni“ (ezt Kónyi még erősebben fejezi ki, I. 84. sz.). Hasonló élel olvashatjuk ezt németül (A. Tabeus, *Mäynhincklers Sack*. 1612. „Ein Pfaff wolte die Weiber treffen“) és franciául is (*Nowveaux Contes à rire*. II. 215 l. „Sotte croyance d’un Paisan entendant prêcher un jeune homme).

3. Pauli.

Az európai anekdotatárgyak egy másik kimeríthetetlenül gazdag gyűjteménye a strassburgi klostrom gvárdiánjának, Johannes Pauli (1455—1530) ferencrendi barátinak, *Schimpf und Ernst* címen a XVI. és XVII. század legkedveltebb népkönyvei sorába jutott világhírű schwank-gyűjteménye. E nagyrészt a mult hagyományaiban, elsősorban Bromyard dominikánus középkori példatárában gyökerező s 700 darab elbeszélést tartalmazó könyv, amely először 1522-ben jelent meg Strassburgban, számos kiadást ért,³⁰ több átdolgozáson esett keresztül, a fordítások tömegét vonta maga után s az utánzatoknak kimeríthetetlen tára volt. Legsikerültebb darabjai az egész világon szétseledtek s napjainkig leágaznak. Andrádnak szintén vannak vele kapcsolatai.

a) A furfangos paraszt, a facetia és a schwank hőse, azt állítja, hogy a rábízott tejet a legyek ették meg: a bölcs bíró tehát felhatalmazza, hogy ott üsse agyon a pimasz állatokat, ahol látja. Az a határozat erejét a bíró orrán mindjárt ki is próbálja. Andrád elbeszélése (I. 29. sz. *Legyek gyilkossa*), amely rövidebb formában Kónyinál is olvasható (I. 137. sz.), teljesen megfelel Pauli eredeti szövegének (673. sz. „Die Imen heten ein Pauren gestochen“); ez Hans Sachs feldolgozásán kívül („Der Pauer mit den Mücken, 1551.“ Fab. 5. 229. 746. sz.) a finn (A. Aarne 1586. sz.) és tatár népmeséig (Bálint G. I. 23. 108. sz.) is elhatolt s Kelettől Nyugatig valamennyi irodalomban nyomot hagyott.³¹

b) Szintén az egész világon elterjedt, még a Nasreddin tréfáira (115. sz.) visszanyuló anekdota az, amelyet Andrád *Meleg pástétom* címen beszél el (I. 66. sz.). A forró étel úgy megegeti az egyik száját, hogy könnyei kicsordul-

nak. Érdeklődő társának azt feleli, hogy nagyapja éppen ezen a napon halt meg s ennek emléke indította meg szívét. Társa éppen úgy jár. „Hát te miért könnyezel?” — kérdi az előbbi. — „Azért, gazember, — feleli ez — hogy tégedet a nagyapád halála napján fel nem akasztottak.“ Legtávolabbi európai nyoma Pauli gyűjteménye (672. sz. „Fier verbranten ir Meuler“) és Waldis híres *Aesopusa* (III. 90. sz. „Von dreien Mönchen“). A nemzetközi³² és a magyar nyelvterületen (Vajda János, *Magyar bors.* 89 l. „Miért sirtak?“, Dvorzsák János, *Adomák és veszemék.* 64—74. sz.; Kálmány Lajos, *Hagyományok.* Vác 1914. I. 101 és 125. sz.) egyaránt kedvelt és elterjedt motívum.

c) A Pauli-féle anekdota-csoportba kell elhelyeznünk Andrádnak azt a jól ismert elbeszélését, amelyből megtudjuk, hogy miként boszulta meg magát a franciskánus barát a dominikánuson (I. 149. sz. *Meg-boszulja egy Franciscenus a Dominicanust*). Együtt utaztak s együtt szálltak meg egy vendéglőben. A szegény franciskánus nem tudta kifizetni tartozását, dominikánus társa pedig nem volt hajlandó segíteni rajta: így kénytelen volt zálogban hagyni könyveit. Tovább ballagtak s egy megáradt patakhoz értek. Szűkülő barát-társát a franciskánus hátára kapta, vállalkozva arra, hogy a vizen átszálítja, ha viszonzásul hozzájut a zálogban maradt könyveihez. A folyó közepén azonban fölébred bosszuálló lelkiismerete s a vízbe ejtette a pénzt zörgető dömést azzal a megokolással, hogy Istennek tett fogadalma tiltja pénzt hordozni magánál. Andrád elbeszélése s egy újabb magyar adoma (Dvorzsák János, *Adomák és veszemék.* 7913. sz.) ez anekdotatípusnak részletesebb változatai közé tartozik. Egy másik csoportban a dominikánus helyén a nemes ember szerepel, — ez olvasható Kónyinál (I. 21. sz.) — s az a kör is eléggé gazdag, amelyikben a paraszt a hivatala s tekintélye vesztett birón vagy papon tölti ki boszuját (*Mátyás Deák Humorisztikus Naptára 1874-re.* I. évf. Bp. 88 l. „A tiszaháti tiszteletes“). Szelleme s a tréfa vaskossága középkori eredetét árulja el ez anekdotának, melynek szálai Paulinál futnak össze (582. sz. „Vber ein wasser trug einer einen“). Nemzetközi rokonsága köréből néhány adatot felsorolunk: Hans Sachs, „Der Pfaff im Pach 1550.“ Fab. 5. 64. 640. sz.; Kirchhof, *Wendunmuth.* I. 64. sz.; F. Bobertag, *Vierhundert Schwänke.* Berlin u. Stuttg. 1887. 330 l.; *Peregrination oder Reyse-Spiegel.* Leipzig 1631. 121.; *Exilium melancholiae.* Strassburg 1643. 6. és 121. sz.; J. P. de Memel, *Lust. Gesellschaft.* 1657. 305. és 959. sz.; J. L. Taliz, *Kurtzweiliger Räyse-Gespan.* Ulm 1702. 81. sz.; Abraham a S. Clara, *Huy! u. Pfuy! der Welt.* Würzburg 1707. H. 2.; Roger Bontemps en belle humeur. Cologne 1731. 66 l.; *Der in allen Wissenschaften erfahrene u. wohlstudierte Pickelheing.* 1720. 165. sz.; O. Shreger, *Studiosus Jovialis.* 1749. c. IX. 19.

d) Andrádnak azt a jóízű anekdotáját (I. 368. sz. *Elöll a' tolvaj, utánna a' hóhér*), amelyben egy temetési menet alkalmával a jurista és a medikus vetekedését az elsőségért a „Praecedat latro, sequatur carnifex“ latin közmondással az előbbinek javára döntenek el, szintén Paulinál olvassuk első ízben (50. sz. „Ein nar vrteilt iuristen zu den artzet gon“). Az anekdotagyűjteményekben rendszerint a híres udvari mulattatók elmésségeként szerepel (pl. Roger Bontemps en belle humeur. 1731. 55 l.; K. F. Flögel, *Geschichte der Hofnarren.* Liegnitz u. Leipzig 1789. 319 l.; Fr. Nick, *Die Hofnarren, Lustigmacher, Possenreisser u. Volksnarren.* Stuttgart 1861. I. 382 l.).

e) A fősvény ember kapzsiságának megbüntetéséről szóló Andrád-anek-

dota (I. 324. *El-vesz egy summa' s a' gyémánt*) szintén régi keletű. A fősvény a becsületes megtalálótól megtagadja a kitűzött jutalmat azzal a kifogással, hogy egy gyémánt is volt a pénz mellett. Az okos bíró úgy ítélkezik, hogy a megtaláló tartsa meg a pénzt, mert a hiányzó gyémánt arra vall, hogy ez a pénz nem lehet a fősvényé. E nyilvánvalóan keleti eredetű elbeszélés, mely a nevezetes törvénykezési esetek gyűjteményébe is belekerült (pl. M. Abele, *Metamorphosis telae judicariae*. Nürnberg 1712. casus XII. I. 45—49. l.), legrégebb formájában szintén Paulinál olvasható (1115. sz.). Nálunk Andrádön kívül is van még két nyoma (Vas Gereben, *Neveünk*. I. 143 l. ÖM. IX. 412 l.; *Pipafüst*. Pest 1898. 99. sz. „Az okos bíró“).

f) Nevezetes vonatkozású Andreádnak a *Jégcsap Gáspár*-ról elbeszélte — Poggio fent ismertetett egyik facetiájával is (*Fac. 1.*) rokonságban álló — anekdotája (II. 153. sz.). Egy olyan gyermekről van benne szó, aki gyanus körülmények között, apjának távollétében, született. A kérdőre vont feleség — a történet színhelye Velence — azt a mesét költi, hogy egy jégcsapot evett s abból lett a gyermek. A férj szótlanul lenyelte bosszankodását. Később gondolt egyet: tengeri útjára magával vitte a gyermeket, eladta s feleségének azt mondta, hogy Jégcsap Gáspár a napsütésben elolvadt. A hóból vagy jégből lett gyermek mesemotívuma ez, melynek legrégebbi ismert feljegyzése egy XII. századból eredő latin vers (Du Meril, *Poësis pop. ant. an. XII. siècle*. 275 l.). Igazi élete azonban csak J. Paulinál (208. sz. „Glacies ismar hiess das Kind“) kezdődik: tőle kiindulva az egész világot bekalandozta. Hans Sachs feldolgozta (*Der Eyszapf*. 1536. Fab. 3. 145. 59. sz.) s Uhlandhoz is eljutott (*Schriften*. III. 321 l.)³³ Nálunk Andrád anekdotája képviseli egyedüli magyar változatát, amelynek összehasonlító irodalmi jelentőségére még Katona Lajos hívta fel a figyelmet.³⁴

g) Szintén J. Paulira, mint legrégebbi forrásra (145. sz. „*Einer verbot seiner Frawen Dencken*“), vezethető vissza Andrád Sámuel elbeszélése arról az asszonyról, kinek a férje megtiltotta a gondolkozást (II. 286. sz. *Meg-tiltani a' gondolkozást*). Ura távollétében az asszony tyukot sütött, mind egy szálig megette s a csontok láttára sopánkodó házastársának pedig azt válaszolta: „Te meg-tiltottad a' gondolkodást, azért nékem bizony még csak eszembe sem jutottál“. A német gyűjteményekben gyakran találkozunk ezzel a motívummal (pl. *Schertz mit Warbeyt*. Frankfurt 1563. 34b l.; Wolgemuth, 500 *frische u ergötzliche Hauptpillen*. 1669. II. 67.; *Bienenkorb* 6. c. 81.).

4. Hans Sachs.

Mária Magdolna napján a bűnös asszony megtéréséről predikált a katolikus pap, — olvassuk Andrád egyik anekdotájában. — Beszéde során rátért arra, hogy az ő gyülekezetében is van egy asszony, aki évek óta igéri, de csak nem teljesíti megtérését. Ezért kénytelen most rápirítani s leleplezni: az lesz az illető, akit imádságos könyvével megdob. Komikus helyzet következett erre: amikor karját dobásra emelte, az összes asszonyok a pad alá húzták fejüket. „Oh idők! oh erköltsők! — kiáltotta a pap, — én azt gondoltam, hogy csak egy vagyon; de látom, hogy sok a' számok“ (II. 51. sz. *A' bűnös asszonyra akarja vetni egy Prédikátor az imádságos könyvet*).

Ez is egyike a legnagyobb vándorutat megtett anekdotamotívumoknak: a részletekben némi eltéréssel — házasságtörő asszonyt, eretneket vagy tol-

vajt akar leleplezni a pap; könyvvel, kövel, papuccsal vagy a lopott tárggyal dob — a világ minden táján ismeretes. Bizonyos, hogy középkori eredetű s így jóval idősebb Hans Sachsnál, aki a legrégebb ismert adatot szolgáltatja („Der Pfarrer mit dem Ehbrecher Bawren“. Fastnachtspiel 1563. máj. 30.). Az utána következő adatok sűrűségéből, melyek közül néhányat kiválogatunk, az látszik, hogy kedveltségének fénykora a XVI—XVII. századra esett: H. Estienne, *Apologie pour Hérodote*. 1566. 534 l.; Jörg Wickram's *Rollwagenbüchlein*. 1555. H. Kurz kiad. Leipz. 1865. XXVI. „Von einem Münch, der die Luterischen mit einem pantoffel wolt geworfen han“; d'Ouville, *Les Contes aux heures perdues*. Paris 1644. 68 l. „D'un Prédicateur le jour de la Madelaine“; Joh. P. de Memel, *Lust. Gesellschaft*. 1657. 5. sz.; F. J. Rottmann, *Lustiger Historien Schreiber*. Freystadt 1717. XVIII. „Der vermahnte Ehbrecher“, stb.

Magyar hajtása is egyike a legtermékenyebbeknek. Már Andrádot megelőzőleg Kónyi feljegyezte (I. 83. sz.): mindkettőjükön érzik, hogy módosítás nélkül ültették át az idegen szöveget. Később azonban a Vas Gereben (*Neveünk*. Pest 1865. I. 64. l. Tüzkő Mihály szordi plébános így keríti meg az öreg asszony ellopott kenderét) és a Jókai Mór (*A magyar nép élce*. Pest, 1872. 159. l. „Jó ötlet“, a pap káposztafejjel akarja megdobni a káposzta-tolvajt) kezén egészen a magyar viszonyok közé illeszkedett. Ugyanők a későbbi feldolgozókat is (*Adomatár*. Pest 1871. 321. sz. „A tolvaj“; Vajda János, *Magyar bors*. 34 l. „A tolvaj“; Babik József, *Fráter Jukundián*. 248 l., mind a háromban a pap így deríti ki a Nagy János káposzta-tolvaját) előnyösen befolyásolták. A magyar anekdotákban általában a lopás motívuma kerül előtérbe (Babik József, *Fráter Jukundián*. 231. l.; *A Szent István Társulat Naptára az 1911. évre*. 157. l. „A tolvajfogó plébános“), csak kivételesen jelentkezik a házasságtörő asszony eredeti változata (Garam, *Nem úgy van most*. Pest 1860. 28 l. „Ki tartja magát bünösnek?“ Göde Márton falusi pap a buja nőszemélyt a bibliával akarja megdobni.) Legérdekesebbek azok a magyar anekdoták, amelyek ezt a komikus motívumot ismert személyekhez kapcsolva, valóságos eseményként beszélik el. Pl. több magyar anekdota tud arról, hogy Blaskovics érsek erki pap korában így derítette ki a Kónya József disznájának tolvaját (Babik József, *Páter Hiláriusz*. 172 l.; Tóth Béla, *A magyar anekdotakincs*. Bp. é. n. II. 143—144 l.; Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*. 718. sz.) Ez anekdotatípus mindkét változata eljutott tehát hozzánk: a lopott jószág keresése, ahol csak a tolvaj hajtja le a fejét, jóval gazdagabban van képviselve, mint a másik, amelyben az összes asszonyok elárulják magukat. Andrád itt is egy nevezetes motívum úttörőjeként becsülhető.

III. Nép- és udvari mulattatók tréfái.

Andrád gyűjteményének igen figyelemreméltó darabjai továbbá azok az anekdoták, amelyek világszerte ismert nép- és udvari mulattatók személyével kapcsolatosak. Nem egyebek ezek, mint híres tréfák megszemélyesítései tartóságuk biztosítására. A nép humora és képzelete mindig hajlandó volt arra, hogy a szájon forgó történeteknek gazdát keressen s természetesen ahhoz fűzte, akit hírneve révén szeretetbe fogadott. Ilyesformán egy-egy elmés emberre, akinek tréfáin évtizedekig nevetett, sok régi történetet is ráruházott. Az eredeti és adoptált elemeket a legtöbb esetben nem nehéz elválasztani. Ezek

a népi és udvari mulattatók elmésségei idővel aztán könyvekbe kerültek s a nemzetközi anekdotakincsbe is felszívódtak. A fejlődés menete később magával hozta azt a természetes folyamatot, hogy nevüket, amely valaha annyi derű, mosoly és vidámság forrása volt, kiküszöbölte, feledés alá takarta vagy mással helyettesítette az idő. A mai köztudat előtt majdnem kivétel nélkül üres nevek ezek. Andrád még ismert és említ közülök néhányat, de sok esetben előtte is homályos az anekdota eredeti vonatkozása, amit mi már csak módszeres kutató munkával tudunk kifejteni. A következőkben ezeket a híres személyekhez kapcsolódó nevezetes vonatkozású anekdotáit rendszerezzük.

1. Arlotto.

Ilyen híres népmulattató volt Piovano Arlotto (1396—1484): kedves jóízű humora révén emléke ma is élénken él a firenzeiek emlékezetében. A maga korában annyira kedvelt és népszerű volt, hogy alakját az olasz képzőművészet is figyelemre méltatta. A későbbi századok meg éppen kizsákmányolták elmés tréfáit, amelyeknek legelső gyűjteménye Bernardo Zucchettánál jelent meg Florencben kevéssel 1500 után.³⁵ Tréfái rövid idő alatt az egész világon elterjedtek: a XVI—XVIII. század minden valamirevaló francia, angol, olasz, spanyol és német gyűjteményébe belekerültek. Francia és német közvetítéssel így jutott el belőlük egynehány Andrádhoz is.³⁶

a) Ennek a híres firenzei népmulattatónak félezer éves kedves mosolya villan elő abból az anekdotából, mely egy udvari bolondról szól, aki könyvet vezetett az emberek esztelen cselekedetiről. Egyszer a királyát is beírta, mert nagy summa pénzzel egy idegent küldött külföldre lovakat vásárolni. — „S hátha visszajön?” — kérdezte a király. — „Akkor kitörlöm a király nevét s helyébe írom az idegenét, mert ő lesz a világon a legnagyobb bolond, ha ezt az alkalmatosságot hasznára nem fordítja“ (I. 61. sz. *Esztelen tselekedetekről való könyv*. Magyarul még a következő helyeken olvasható: Kónyi János I. 14. sz.; Dugonics András, *M. példabeszédek*. I. 111 l.; Aszalay József, *Szellemi röpfontyúk*. Pest, 1859. 207 l.). Állítólag Arlotto és Alfonz nápolyi király esete ez, de nyilván csak utólagos átruházás: biztosan megállapított végső gyökere egy XII. századi — az egész világot bekalandozó s a változatok rengetegét felvető — spanyol elbeszélés.³⁷ A XV. században aztán Arlottóra ruházták s nagy népszerűségű facetiái révén (*Fac. 5.*) végleg az ő nevéhez forrt e tréfa.

b) Ép ilyen, csak utólagosan az Arlotto személyéhez fűzött elbeszélés (*Fac. 41.*) az Andrád Sámuelnél *Hárman egy özvegnél le-tesznek 20. ezer tallért* címen olvasható novella (II. 24—26. sz.). Kereskedők voltak ezek a derék emberek, akik pénzüket azzal adták át a csinos özvegynek, hogy csak az esetben adja vissza nekik, ha mind a hárman egyszerre kéri. A legfiatalabb azonban szerelmi hálót font a menyecske köré: megnyerte bizalmát s a kicsalt pénzzel tovább állott. Perre került a dolog s egy fiatal ügyvéd — a változatok egyik csoportjában maga Arlotto — védte az özvegyet. A bölcs bíróság úgy ítélkezett, hogy az egység értelmében a vádlott csak akkor köteles visszadni a pénzt, ha mind a három kereskedő együtt jelentkezik érte. Ez az egész világirodalmat bebarangoló s nyilván keleti eredetű elbeszélés egyike a leggazdagabb rokonságú anekdotáknak: alapváza a hét bölcs mester történetében is előfordul (*Syntipas* 94), a *Gesta Romanorum*ban is megvan (CXVIII. r.),

Boccaccio (Dec. 8, 10) és Petrarca is (*Res. memor.* 3, 2.) ismerte s feldolgozói közül még J. Pauli (1113. sz. „Die Witfrau soll 600 Gulden keim on den andern geben“), Hans Sachs („Das ainfeltig Witfreulin 1547.“ Fab. 2. 225. 385. sz. és Le Sage (*Vanillo Gonzales* 1734. c. 16.) a leghíresebb nevek. Magyarul Andrád elbeszélésén kívül még három változatát ismerjük: Kis János, *Ifjúság Barátja*. Pest 1816. II. 275 l. „Nay elmés védelmezése“; Vas Gereben, *Neveßiünk*.

I. 289 l.; Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*. 10267. sz.

c) Amíg ezek csupán Arlotto nevének varázskörébe került darabok, eredeti Arlotto-elémekkel is találkozunk — természetesen Arlotto neve nélkül — Andrád gyűjteményében. Ilyen a francia vendéglőben étkező angolról szóló anekdotája (I. 363. sz. *Uss a' borju-hús a' lévben*), aki egyszerre csak felugrik s a vendéglős rémületére vetkeződni kezd, hogy a tálba ugorjon s a leves-océánon át a kicsin borjuhús-szigetre úszhasson (megvan Kónyinál is II. 118. sz.). Így cselekedett Arlotto is, amikor egy vendégségben olyan borsó levest találtak eléje, amely csupán leves volt borsó nélkül. (*Fac.* 105.)

d) Annak az Andrád-anekdotának is (I. 290. sz. *Hogy eszi a' tsigát a' ló*; hasonló formában megvan még Kónyinál I. 79. sz., az 1871-i *Adomatárban* 38. sz. és Dvorzsák Jánosnál 5621. sz.), amelyben egy utazó s a zsufolt vendéglőben helyhez nem jutó katona csigát rendel lovának, mire az összes vendégek bámulatára szaladnak a kényes ízlésű lónak s így ő kényelmesen helyet és meleget szerez magának, szintén Arlotto az eredeti gazdája (*Fac.* 34.) A különbség csupán az, hogy Arlotto mesét költ az útközben elvesztett aranyforintjairól, ami a vendégeket a pénz hiábavaló keresésére csalja. Ez az eredeti Arlotto-elem is eljutott hozzánk (*Kétszáz adoma*. Pest 1861. 56 l. „Elementek 500 ftot keresni“), sőt magyar szereplőkkel magyar környezetbe illeszkedett (Dvorzsák J. 7494. sz.).

e) Nem kevésbé szellemesen oktatta ki Arlotto azokat, akik az utasokat különféle megbízásokkal terhelik, de pénzt hozzá nem adnak. Kivánságát mindenkivel egy darab papirosra iratta, s mikor a hajó elindult, a földézetten a cédulákat szépen kirakta: azoknak papirszeletét, akik pénzt adtak, aranyforintjaikkal gondosan lenyomtatta. Természetes, hogy az első szellőre csak ezek maradtak meg: a pénz nélküli commissiók a tengerbe kívánczoltak (*Fac.* 122.) Ez az Arlotto-tréfa is nagy népszerűséget aratott: viszontlátjuk J. Camerarius egyik híres meséjében (*Aesopi... vita*. Tubingae 1538. 177b l. „Pastoris memoria“), Hans Sachs legutolsó schwankjában (1573. Goetzedrescher II. 625 l.) és B. de la Monnoye *Commissions* c. rimes versében (*Recueil des meilleurs contes en vers*. A Geneve 1774. 107 l. Magyarul Kónyin (I. 35. sz.) és Andrádon (I. 174. sz. *Péñz nélküül való Commissió*) kívül az 1851-i *Keresztény Naptárban* is előkerül (Pest, 45. l.) az eredeti Arlotto-tréfa főmózzanattal egybevágó változat.

j—g) Szintén Arlottótól ered ez a tréfás megállapítás, hogy a félszeműnek könnyű a halál, mert csak egyik szemét kell behunynia (*Fac.* 221.), s a haj azért szürkül meg korában, mint a szakáll, mert az legalább is 20 esztendővel idősebb (*Fac.* 222.). Mindkettő Arlotto neve nélkül s új vonatkozásokkal módosult formában Andrádhoz elszármazott (I. 212. sz. *Fél-szeműnek halála*; I. 96. sz. *A' haj idősb a' szakállnál*) s a magyar anekdota-anyagba is bejutott.

A humanista szellemet legkifejezőbben képviselő Arlotto-tréfákból tehát 7 darab színesíti Andrád anekdotatárának változatos tartalmát.

2. Gonella

A XV. század egyik leghíresebb, a későbbi idők emlékében is még sokáig élő udvari mulattatója volt Gonella. Először Estei Miklós őrgróftól (†1441), majd ennek fiát, Borso ferrarai herceget (†1471), mulattatta. Ez utóbbi különösen szerette a tréfákat,³⁸ ami szabad folyást engedett Gonella féktelen jókedvének. Vidám, legtöbbször azonban a durvaság határait surló tréfáit gyűjteményes munkákba³⁹ csoportosította az utókor. Egy alkalommal — így olvassuk a róla fenmaradt emlékekben — sok vendég gyűlt össze a hercegnél. Többé-kevésbé mindenik neheztelt Gonellára, aki már sok borsót tört az orruk alá: azt az esztelen tréfát találták ki tehát, hogy levágták lovának a farkát. Gonella úgy fizetett vissza, hogy a tréfás vendégek lovainak alsó és felső ajkát kimetszette: így a szegény állatok azt a benyomást tették, mintha nevetnének. Megmutatta aztán a hercegnek a vendégurak furcsa tréfáját, ami olyan pompásan sikerült, hogy még a lovak is nevetnek rajta. Más alkalommal vitába keveredett urával s azt állította, hogy Ferrarában orvos van a legtöbb. Ezt úgy bizonyította be, hogy felkötött állal megindult a városban: minden ismerőse megállította s résztvevő szavakkal ajánlott valami gyógyító szert. Végre a herceghez állított be, aki szintén beleesett a csapdába: különféle fájdalomcsillapító orvosságokat sorolt fel neki. Gonella ekkor elővette jegyzékét s bebizonyította igazát, hogy orvos van a legtöbb: három nap alatt 300 embertől 300-féle gyógyítót hallott a fogfájás elmulasztására. Ritka szeretettel ragaszkodott urához ez a jó Gonella. Halálának is ez volt az oka. Abban a hiedelemben, hogy a negyednapos hideglelésé ellen legjobb gyógyszer a ráijesztés, belökte a herceget a Póba, miután a veszedelem elhárítására a kellő óvintézkedéseket előbb már megtette. A herceg szintén csak tréfából halálra ítélte kedves mulattatóját, de meghagyta a hóhérnak, hogy a szem bekötése után egy dézsa vízzel öntse nyakon Gonellát. Azonban a víz ugyanazt a hatást tette, mint a bárd: Gonella élettelenül maradt a vesztőhelyen.

Gonella életéből és tréfáiból e pár szemelvényt azért ragadtuk ki, mert épen ezek kerültek be a mi anekdotairódalmunkba. Itt is Andrádé az úttörés érdeme. Ő tőle halljuk először a nevető lovak esetét (I. 81. sz. *Nevetnek a lovak*), amelyet az ujjab magyar gyűjteményeink a Józsa Gyuri híres tréfájaként emlegetnek (Garam, *Nem úgy van most*. 72. l. „Uri tréfa.“ Józsa Gyuri és K. gróf; Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*. 3855. sz. Józsa Gyuri és Keglevich Miklós gróf). Hasonlóképpen ő az első magyar lejegyzője a „mindenki orvos“ anekdotánk (I. 128. sz. *Orvos van leg-több*), amelynek terjesztésében a Kulcsár István lapja is segédkezett (*Hasznos Mulatságok* 1821. I. 131 l., 1823. I. 192 l.). Igen jól ismert lehetett nálunk, mert csak így történhetett meg, hogy a későbbi gyűjteményeinkben eredeti magyar anekdotaként szerepel: Csokonai Vitéz Mihály hasonlóképpen bizonyítja be ezt a tételt Budai Ezsaiásnak (Tóth Béla, *A magyar anekdotakincs*. II. 166—169 l.; Dvorzsák János i. m. 1144. sz.). Gonella utolsó tréfájáról és belőle következett haláláról szintén van két magyar novellánk: az egyik Andrádnál (I. 254. sz. *Egy nagy tréfából halál következett*, csakhogy Borso és nem Miklós herceg alatt történt, mert ez utóbbit G. túlélt), a másik Kulcsár Istvánnál (*Hasznos Mulatságok* 1823. II. 399 l. „*Gonella Halála*“) olvasható.

3. Clément Marot.

A híres udvari költő és neves zsoltárfordító, Clément Marot (1496—1544), aki szellemességével I. Ferenc francia királyt szórakoztatta, szintén hőse lett egy sereg anekdotának.⁴⁰ Francia, holland és német nyelven megjelent gyűjtemények⁴¹ terjesztették a róla költött tréfás eseteket, amelyek közül egy — a neve nélkül — Andrádhoz is eljutott. Ez arról szól, hogy egyszer séta közben a fejedelem jobboldalára szegődött: ez megszólította, hogy jobbkéz felől maga mellett nem szenvedhet semmiféle bolondot. Marot azzal a válaszzal, hogy ő azt igen könnyen el tudja viselni, a másik oldalra került (I. 391. sz. *Jobb-kéz felől a' bolond*). Alakja azonban minálunk már korábban jelentkezik: az Erd. Muz. Egylet levéltárában őrzött kéziratos *N.-Enyedi siró Heráklitus, és — Hól mosolygó s hól kaczagó Demokritus* c. kötetben (1759. 97. sz.) fel van jegyezve róla az az ismeretes anekdota, hogy a pápai kihallgatásról eszeveszetten kiszaladt, amikor látta a szent atya lábait csókoló fejedelmek nagy alázatosságát: félt, hogy az ő alacsonyrangú személye nagyon rosszul fog járni. A francia urak aztán azzal mentették a pápa előtt, hogy „csak az utra hozták volna el magokkal, mint asztali embert, udvari komát, s igen facit-us Poetát“.

4. Pietro Aretino.

A híres Pietro Aretino olasz satirikusról (1492—1557), a cinquecento legeredetibb vígjátékírójáról, akit kortársai az „il divino“ melléknévvel tüntettek ki, szintén több anekdota kering a nemzetközi forgalomban. Igen jellemző az Andrádtól róla feljegyzett eset: szerencsétlen afrikai hadjárata után V. Károlynak legelső dolga volt megkötni Aretin csipős nyelvét egy aranylánccal, amit a poéta ezzel a kijelentéssel fogadott el: „E bizony elég könnyű és kitsin egy olyan nagy ostoba tselekedetért“ (I. 48. sz. *Aretinus Satiricus*). Tudjuk, hogy ez az anekdota többé-kevésbé a valóságot fedi: Aretin hírhedt volt arról, hogy a nyelvétől rettegő fejedelmeknek és nagy uraknak pénzért osztogatta dicséreteit. Így többek között Szapolyai János magyar királyt is megsarcolta.⁴²

5. Santeuil.

Jean Baptist Santeuil (1630—1697) nemcsak arról ismert, hogy a leghíresebb modern latin költő,⁴³ hanem ötletei révén is jó neve van a mulattató irodalomban. Andrád is ismeri egy rosszul prédikáló papra tett azon megjegyzését, hogy a tavaly sokkal jobban beszélt, mert akkor t. i. egyáltalában nem prédikált (I. 62. sz. *Tavaly jobban tselekedett*), s azt a furfangos tréfáját is tudja, hogy miként szedi vissza a kapustól a késői bebocsáttatásért fizetett aranyát (I. 210. sz. *Santeuil Poéta és a' kapus*, megvan ez Kónyinnál is II. 55. sz.). A *Hasznos Mulatságok*-ban is olvasható róla egy elbeszélés (1830. I. 258 l. „Az Ördög mint Poéta“).

6. Bois Robert.

Egy másik francia poéta, akiről szintén sok anekdota járja, François le Metel de Bois Robert (1592—1662) volt. Kezdetben ügyvédnek készült. Tervével azonban szakított, mert ez a hivatás semmiképpen sem illett vidám kedé-

lyéhez és bohókásságához. Követte hajlamait s az irodalom terén maradt, ahol igen jó nevet szerzett magának költeményeivel, novelláival s 16 drámájával.⁴⁴ Bensőséges jó viszonyban állott Richelieu biborossal, akinek sok derüs percet szerzett az udvari, városi pletykák s más tréfás históriák közlésével. Nem csak a humor iránt rendelkezett kitünő érzékkel, hanem előadni is kiválóan tudott. Legkedveltebb darabja volt a Racan poéta és Gournay kisasszony furcsa megismerkedésének elbeszélése. Ez utóbbinak forró óhajtása volt, hogy korának e leghíresebb költőjét személyesen láthassa. Bois Robert, akit azonban Gournay kisasszony nem ismert, közvetítette ezt a kívánságot Racanhoz: ez kész örömmel megigérte látogatását, pontosan kitűzte a nagy esemény napját és óráját. Bois Robert erre felbérelte egyik barátját, hogy a megállapított időtájban keresse fel a költőnt és viselkedjék Racan-ként. Úgy is történt. Gournay kisasszony boldog volt, de fölöttébb meglepődött, amikor pár perc múlva ismét jelentkezett egy újabb Racan, — most maga Bois Robert — aki oly ügyesen viselkedett s annyi dicsérettel halmozta el a kisasszony költészetét, hogy az egészen megfeledkezett az első Racanról. Alig távozott ez, jött az igazi Racan: ez az érthetetlen Racan-sorozat Gournay kisasszony gascognei temperamentumát oly mértékben felingerelte, hogy „az egyik pántóflíját-is úgy üté a’ fejibe, hogy a’ szegény Márquis Racan azt hinné, hogy K. Asszony Gournay meg-tébolyodott“, — amint Andrád Sámuel elbeszélésében olvassuk (II. 315. sz. *Ma mind tsak Racant hallok*. Kulcsár István lapjában is megvan: *Hasznos Mulatságok* 1821. I. 3 l. „A sok Racanok“). Bois Robert ezt a történetét, melyen kitünően mulatott az akkori francia udvar, Racan társaságában is előadta, s mikor megkérdezték a költőt, hogy igaz-e ez az eset, azt válaszolta, hogy van benne valami.⁴⁵ Ma már tudjuk, hogy Bois Robert leleményessége csak egy régi anekdotát⁴⁶ alakított át és ruházott ismert személyekre, azonban kétségtelen, hogy az ő szelleme adott neki életet. Azért is kapcsolódott hozzá és állandósult az ő neve alatt.

A figyelemébresztésnek különös módját találta ki Bois Robert, amikor unokáját akarta bemutatni Richelieunak. A biboros sok embertől körülvéve egy medence szélén állott s így nem vette észre kedves emberét: ez, hogy magára vonja a figyelmet, unokáját belökte a vízbe. Ez a Bois-Robert-tréfa szintén eljutott hozzánk (*Hadi és Más Nev. Történetek* IV. szak. 1791. 391 l.; *Hasznos Mulatságok* 1820. II. 316 l. „Különös Bémutatás“), sőt meg is magyarosodott: egy földesur hasonlóképpen mutatja be fiát a főispánnak (*Adomatár*. Pest 1871. 236. sz. „A sikerteli bemutatás“). Így vándorolnak és cserélnek gazdát az anekdotamotívumok a nemzetközi forgalomban.

7. Herceg Roquelaure.

Andrád anekdotás könyvében több ízben megállásra készítet a Gaston-Jean-Baptiste Roquelaure (gróf, később) herceg (1617—1683) neve, akit a hagyomány XIV. Lajos udvari mulattatójának tart. Rendkívül furcsa figura volt: feltűnően törpe termetű és kacagtatóan tömpe orrú.⁴⁷ Tréfái miatt a király állítólag többször száműzte, de nélkülözni nem tudta, kegyeibe tehát mindig visszafogadta.⁴⁸ Vele is csak az történt, mint a többi híres anekdota-hőssel: a köztudat egy csomó régi tréfába vonta be nevét, — nem alaptalanul, mert hiszen a Roquelaure-ok ötletessége ép olyan közismert volt, mint a Montemare-ok finom szellemessége — s feltételezte, hogy ezeket a jóízű dolgokat

csak ő vihette végbe.⁴⁹ Az a kiadó is, aki 1727-ben Kölnben közzétette a *Le Momus François, ou les Aventures divertissantes du Duc de Roquelaure c. tréfas és sikamlós tartalmú könyvet, nem talált alkalmasabb nevet az övénel, amely ezt a gyűjteményt egészen napjainkig életben tartotta. A polgárok káröröme az udvar hibáit és fenkölségét groteszk hévvel vesszőző, rendszalagos rút kis Roquelaure, akinek zsebében minden női öltözőszobához van titkos kulcs, még ma is népszerű a francia — nagyobb rész a pornográfia területére eső — irodalomban.*⁵⁰

Ennek a nevezetes tréfálkozóknak szintén Andrád Sámuel vert utat hozánk. Állítólag ő volt az, aki egy vendégségben a szokatlanul nagyorrú puyi püspököt szüntelenül bámulta s egyre ezt a bókot sóhajtozta előtte: „Jaj be nagy orr!"; amikor pedig ez megharagudott, hízélgését így módosította: „Jaj be kis orr!"; Andrád nem Roquelaure-ról, hanem egy bolondról beszéli el ezt az esetet (I. 147. sz. *Jaj be nagy orr! jaj be kis orr*), ami eredetibb formája is az anekdotának, mert az jóval idősebb a francia hercegnél: Joh. Paulinál olvasható már (41. sz. „Ein Narr schmecht ein mit der Nasen“), Clauss Narr esetei közt is előfordul (*Historia von Clauss Narren*. Frankf. 1542. 249 l.) s a Hans Sachs feldolgozásából is ismeretes („Der Doctor mit der Nasen“. 1545, 1559. *Fab. 4. 12. 247. sz. 2, 224. 263. sz. Fastnachspiele 7, 113, 83. sz.*). Szintén jóval régibb Roquelaure-nál az a ráfogott tréfa, hogy a disznóöléskor szokásos ajándékosztogatás zavarából úgy segíti ki barátját, hogy ravaszul ellopja tőle a leölt állatot (I. 373. sz. *Az el-lopattatott disznó*): ezen már a Poggio közönsége jól mulatott a XV. században (*Fac. 148.*). Ellenben már a sikamlóssága elárulja, hogy eredeti Roquelaure-eset a házassági históriája s ennek árán szerzett hercegsége (II. 232—233. sz. *XIV. Lajos meg-házásítja Hertzeg Roquelauret*. Megvan Aszalay Józsefnél is, *Szellemi omnibusz*. Pest 1855. I. 163. l.), valamint arra vonatkozó véleménye, hogy hány becsületes asszonyt ismer (II. 323. sz. *Tsak 3. betsületes asszony van*, — kettőnek nevét megmondja, hogy harmadiknak mindenki saját magát gondolhassa).

8. Kyau.

A híres tréfa-mesterek közé tartozott Friedrich Wilhelm Freiherr von Kyau (1654—1733) is, a maga korának jól ismert vitéz katonája. Először Brandenburgban, azután Szászországban teljesítet szolgálatot, ahol III. és IV. János György fejedelmek, majd II. Ágost lengyel király alatt a katonai pályán egyre emelkedett: generális és Königstein parancsnoka lett. A török hadjáratok idején járt Magyarországon is s résztvett Buda visszafoglalásában. Számos mulatságos esemény és elmés ötlet fűződik nevéhez.⁵¹ Közülök egyet — nevének említése nélkül — Andrád is elbeszél: hogyan fizeti ki a zsaroló vendéglőst egy szézen forrósított tallérral, mire az lemond követeléséről, az ördög cimborájának gondolva Kyaut (I. 98. sz. *Az ördög meleg tallérja*). Kónyi, aki a katonaiéletből bizonyára jól ismerte a vitéz generális híret, „Kiao“ névvel szintén elbeszéli ezt a ravasz boszút (II. 119. sz.) s még egy másik mulatságos eseményt is tud róla (II. 94. sz.). Később is szórványosan neve még előkerül anekdotairódmunkban (*Hasznos Mulatságok* 1821. I. 207 l., Lauka Gusztáv, *Szellemi szikrák*. Pest 1862. 101. l.).

9. Taubmann.

Ötletessége és szellemessége hosszú évszázadokon át nagy hírbn tartotta

Friedrich Taubmannt (1565—1613), a wittenbergi egyetem költészet-professzorát, aki az irodalomban is sokra becsült nevet szerzett magának. Humora és elméssége miatt nemcsak a deákok és tanártársai közt volt kedvelt és népszerű, hanem az udvar előtt is tiszteletben és kegyben állott. Különösen II. Keresztély gyakran meghívta asztalához, hogy tréfáit, találékonyosságát és ötletes megjegyzéseit hallhassa. A neve alatt forgalomba került anekdotákat, az ú. n. *Taubmanniana*-kat, amelyek rendkívüli eredetiségükkel tűnnek ki, halála után összegyűjtötték s életrajzával együtt kiadták.⁵² Így azok csakhamar szél-tében-hosszában elterjedtek, az anekdotagyűjteményekbe is utat találtak s közülök a legjobbak még manapság is élnek.

Hozzánk legelőször Kónyi János hozott el belőlük kettőt (I. 70. és II. 98. sz.), mindjárt utána Andrád négy újabb Taubmann-aneidotát említ (I. 347. sz. *Holnapról szorgalmatoskodni*; I. 348. sz. *Szarvast löni, hogy annak bőre meg ne lyukadjon*; II. 285. sz. *Az én anyám foeminini generis*; II. 363. sz. *Taubmann Dye'szában*). Érdekes, hogy népszerűsége a magyar mulattató irodalomban ezzel nem záródik le: még egy jó évszázadig követhetők a nyomai. Legtöbb Taubmann-aneidotát (11 db.) Döbrentey Gábornál találunk (*Karaktert festő Aneidoták*. Pest 1826, 55—63 l.) s a *Hasznos Mulatságokban* is gyakran olvassuk a nevét (1820. I. 368 l., II. 223 l., 1823. I. 324 l., 1824. I. 272 l.). Dugonicsnál (*M. példabeszédek*. I. 40 l.), az őt forrásul használó Vas Gerebennél (*Neveünk*. I. 178, 229 l. ÖM. IX. 439. X. 346 l.), továbbá Lauka Gusztávnál (*Szellemi szikrák*. Pest 1862. 20, 223, 288 l.) szintén fordulnak elő Taubmann-vonatkozások, amelyeknek frissesége még ma is elevenen hat (Dvorzsák János i. m. 6575., 10342. sz.), sőt egy Taubmann-motívum még a Jókai figyelmét is megragadta („A király pohara“. *Költemények*. Bp. 1898. ÖM. 99. k. 13 l.). A legérdekesebbek s a wittenbergi professzor tartós humorára legjellemzőbbek azok az esetek, amikor egy-egy kifogástalan magyar öltözékű adomában az ő eredeti élcére ismerünk (Garam, *Élcek és adomák*. Pest 1858. I. 7 l.; Hang Ferenc, *Kalocsai szellemi omnibusz*. Kalocsa 1897. 240 l.). — Taubmann e huzamos hatásának egyengetése megint csak az Andrád érdemeit gyarapítja.

IV. Világhírű mesemotívumok.

Mellőzve az egymást százsámra követő, kisebb jelentőségű s csak szűkebb körben ismert Andrád-aneidotákat, a következőkben még azokat emeljük ki, amelyek európai csereforgalomban levő világhírű mesemotívumok változatai.

1. Ilyen az ostromlott városból férjüket, mint legkedvesebb kincsüket, hátukon megmentő — végeredményben a keleti költészetre visszanyúló — weinsbergi asszonyok mondai motívuma (II. 7. sz. *Viszik az asszonyok férjüket a' hátaikon ki a' városból*), amelyet az állítólagos esemény után mintegy 40 évvel, 1187-ben, a *Kölni Krónika* jegyzett fel legelőször.⁵³ A leleményes nő hűségnek ez az egész világon elterjedt mondai apotheozisa már Andrádót jóval megelőzőleg ismert és igen kedvelt volt minálunk (Mikes Kelemen, *Törökországi Levelek*. CVIII., Taxonyi János, *Az emberek erkölcséinek és az Isten igazságnak tükörei*. Győr, 1740—1743. II. II. X. 311 l., Faludi Ferenc, *Téli Éjszakák*, 81 l.).

2. Ellenben a Bosnyák Zsófia történetére emlékeztető, régi jogszokáso-

kon nyugvó s Tennysontól is feldolgozott angol Godiva-monda, amelynek legelső feljegyzését a XIV. században keletkezett *Chronicum Anglicum* őrzi,⁵⁴ Andrád Sámuel gyűjteménye révén (II. 141. sz. *Godina mezitelen lovagol*) vált először ismertté minálunk.⁵⁵

3. Andrád világhírű mesemotívumai között találjuk továbbá a Nagy Károly leányának kedves megszőktetéséről szóló Eginhard és Emma mondáját (II. 316. sz. *Kedves tereb*), amely egyike a legnépszerűbb nemzetközi tárgyaknak: versben, prózában és színdarabban, komoly és tréfás hangon, számtalanszor megírták ezt a históriát, amelynek elemei a népköltészetbe is behatoltak. Feldozói közül a legkimagaslóbb nevek: Schiller („Der Handschuh“ c. balladája), Benedicte Naubert (1785), Langbein, Alfred de Vigny (1831), Longfellow. Hatása, mely a spanyol és a portugál románcokig is eljutott, a legújabb időkig lehuzódik.⁵⁶ Magyar ismeretéhez Andrádon kívül is van még két adatumk (Mikes Kelemen, *Törökországi Levelek*, CIII. és CC., Tótfalussy Károly, *Eginhard és Emma története*. Szépliteraturai Ajándék a Tud. Gyűjteményhez, 1821. II. eszt.)

4. Az Andrádhoz került s gyűjteményének folklorisztikai értékét tekintélyesen emelő nemzetközi motívumok sorából való az álomban látott s valóban feltalált kínos meséje⁵⁷ (I. 302. sz. *Az álom ki-ásatja az apja kintsét*), mely a legkelendőbb vándortárgyak egyike. Ebbe a rokoni körbe számítjuk Tompa: *Diós-Győr* c. elbeszélését is.⁵⁸

5. Megtaláljuk továbbá Andrádnál a három pupos meséje messze elágazott családfájának egy oldalhajtásaként tekinthető póruljárt udvarlók esetét (II. 291. sz. *Egy özvegy asszonynak három szereteje*), amely Boccaccio feldolgozásán (*Dec.* IX. 1.) kívül egy középanyol balladának, Pauli *Schimpf und Ernst*-jének s egy korzokai és poitoui mesének is a tárgya.⁵⁹

6. A cinkotai kántor világhírű⁶⁰ — a mi irodalmunkban⁶¹ is gazdag történetű — típusa, melynek legősibb szerkezetét az arab Ibn-Abdulhakam történetíró jegyezte fel a IX. században, szintén helyet foglal Andrád anekdotái között (I. 12. sz. *A' molnár meg-felel a' négy kérdésre*).

7. Ráakadunk anekdotái közt a Münchhausen-motívumra is (I. 87. sz. *Szeget szeggel, hazugságot hazugsággal*), amelynek legrégebb magyar emlékét a fent idézett *N. Enyedi siró Heraklitus* (1759) két darabjában (119. és 166. sz.) kell látnunk.

V. Andrád gyűjteményének értéke és egyik közvetlen forrása

A fenti rendszerezés Andrád Sámuel anekdotáinak alig egytizedét mérítette ki: épen csak a tárgy történeti és összehasonlító irodalmi szempontból legértékesebb darabjait válogatta össze. Nyolcadfélszáz anekdotájához viszonyítva ez csekély szám, de értékben súlyos mennyiség, ha abból a szempontból vetjük mérlegre, hogy több mint hetven európai nevezetességű vándormotívum megtelepedését s a külföldi szellemi kapcsolatok ugyanolyan mértékű gyarapodását jelenti ez irodalmunkban. Az adatok — felsorolásra is — fárasztó tömege annak szemléltetésére került egybe, hogy e páratlanul gazdag gyűjtemény a műfaj majdnem valamennyi világhírű képviselőjével összekötésben áll. *Valerius Maximus* és *Plutarchos* ókori nyomai épúgy fellelhetők nála, mint a középkor legnevezetesebb példatárainak elemei: itt a *Gesta Ro-*

manorum, Boccaccio, Petrarca, Vincentius Bellovacensis, Jaques de Vitry, J. Herolt, Marie de France s Bromyard nevei jelzik kapcsolatainak jelentőségét. Az újkor anekdotairódmának alapjául szolgáló valamennyi számottevő facetia- és schwankgyűjteményéhez rokoni kapcsolatok fűzik: ebben a körben *Bracciolini Poggio, Henricus Bebelius, Johannes Pauli* és *Hans Sachs* azok a kiemelkedő állomások, a mulattató irodalomban sajátosan jellegzetes szellemükkel külön fajt képviselő nevek, amelyek révén Andrád a XVI—XVII. századi valamennyi hírneves francia, olasz, német, angol és spanyol anekdotagyűjteményével közeli vonatkozásba kerül. Az elmúlt századok leghírveesebb udvari- és népmulattatóinak személyéhez fűződő tréfás esetek megint olyan nevezetes pontjai Andrád könyvének, amelyek a nemzetközi anekdotakincs legnépszerűbb elemeivel hozzák rokoni viszonyba. A mindenütt jól ismert *Arlotto, Till Eulenspiegel, Gonella, Clément Marot, Pietro Aretino, Santeuil, Roquelauze, Bois Robert, Kyau, Taubmann* tréfáinak és szellemes ötleteinek, végelcmzésben a néphumor e legpompásabb termékeinek, amelyeken három évszázadig mulatott az európai lélek, részben ő volt az első úttörője és továbbterjedésük egyengetője irodalmunkban. Nevezetes mesetípusok egyetlen vagy első feljegyzései teszik továbbá rendkívül becseessé, a népek szellemi életét keresztül-kasul járt vándortárgyaknak szinte páratlanul álló képviselőjévé Andrád gyűjteményét. Tartozunk Andrád Sámuel érdemeinek azzal a megállapítással, hogy senki annyi hozzánk beözönlő külföldi irodalmi anyagnak nem nyitott utat, mint ő. Ha ehhez még azt is hozzászámítjuk, hogy gyűjteménye a néphumor legfrissebb elemeit tartalmazza s egészen az ókorig lenyuló múlt valamennyi anekdota-típusát, ízlés- és hangulat-árnyalatát bemutatja oly mértékben, ahogy azt se előtte, se utána senki meg nem tette, megkapjuk azt az értékelő szempontot, amely Andrád Sámuel az eddigi szerény helyéről kiemeli s irodalmi ranghoz juttatja: rászolgált erre a gazdag és színes tartalmú anekdotás könyvével, amely e műfaj európai színvonalon álló képviselőjének s a nyomában termékenyen tovább ágazó adomairodalmunk szerencsés úttörő kezdeményezőjének tekinthető.⁶² Az előbbi két évszázadban hiába keressük nálunk azokat a mulatságos könyveket, amelyeket a nyugati irodalmak éppen ebben az időben áttekinthetetlen mennyiségben ontanak. Andrád elmés és mulatságos anekdotatárában kapjuk az első gazdag reflexét s mintegy sűrített kivonatát annak a szellemnek, mely a magyar olvasóközönséget az elmúlt idők kedélyvilágába kapcsolja. A felsorolt adatok arról is meggyőznek, hogy a magyar lélek ezeket az elemeket feldolgozta s magához idomította.

Az irodalomtörténetnek az is feladatai közé tartozik, hogy elfeledett és rejtőző értékeket kikutasson s azokat a megillető helyükre illeszse. Ezt az igazolást másfélszázada várja Andrád. Meggyőződése új utakat vágó munkássága maradandó értékéről iratta vele Dániel öccséhez 1791 jan. 3-án azokat az önérzetes szavakat, hogy anekdotagyűjteménye „... bizonyosan az Andrád névnek becsületére leszen, de a Székely Nationak se fog éktelenségére szolgálni”.⁶³ Ma készségesen elismerjük, hogy ez a munkássága valóban az Andrád-névnek tartósságát s fájának tiszteletet szerzett.

Hiányos lenne azonban a gyűjteményéről alkotott képünk, ha nem keresnénk feleletet arra a kérdésre, hogy honnan szedte össze Andrád a rengeteg anyagát: valóban közvetlenül ismerte-e mindazokat a forrásokat, amelyeket fent anekdotáinak végső gyökerül jelöltünk meg, vagy csak közvetve jutott

közelükbe. Meglehetősen nehéz ennek meghatározása, mert egy olyan irodalommal állunk szemben, amelyet csak részben dolgozott fel és tekintett át a félszázadnál alig idősebb anekdota-kutatás. Andrád maga csupán annyi útbaigazítást ad I. kötete előszavában, hogy „a’ más emberek esze-gyümöltse . . . , melyet ebbe a’ hitván kis kosárba“ betegesen egybeszedegtetett. „A’ könyvekről, melyekből szedegettem, — úgymond — és Személyekről, kiktől az eddig egybe-gyűjtött, ’s már rész szerént itt kiadott Anekdotákat hallogattam, azért nem emlékeztem, hogy ennek a’ könyvetskének nagysága ne nevedjen“. Ebből is megállapítható, ami az egyes darabokból még nyilvánvalóbban kitetszik, hogy jórészt irodalmi forrásokra támaszkodott s csak kisebb felében emlékezetére, hallomás útján való feljegyzésre. Irodalmi forrása csak német nyelvű lehetett: munkásságának többi termékéből s bécsi környezetéből biztosan megállapítható, hogy csak ezt az egy idegen nyelvet ismerte és olvasta. Eligazodni azonban a német irodalom e területén s megkeresni a mintául maga előtt tartott könyvet, vagy könyveket, — szinte kilátástalan vállalkozásnak tűnik föl. A XVI. század elejétől a XVIII. század végéig a facetia-, schwank- és anekdota-gyűjtemények olyan zuhataga árad szét a németeknél, ami még a tájékozódás látóhatárait is elzárja előttünk. Andrád anekdotáinak bizonyos forma- és tárgy történeti vonatkozásai azonban útbaigazítanak, hogy közvetlen forrását ne keressük a XVIII. századnál korábbi időben. A nagyrészt régi eredetű anyaga külső megjelenésével is elárulja, hogy kétségtelenül a XVIII. század simításán esett át, amely már megkezdte a régi részletező elbeszélések összevonását és csattanós kiélezését. De mindhiába lapozzuk e század kevés eredetiségű egymást ismételtető, az előbbi korok gyűjteményes munkáiból táplálkozó lapos anekdotatárait. Több-kevesebb reminiszcencia mindenikben megragad, de Andrád anyagának gazdag változatosságát egyik sem közelíti meg. Csak egyetlenegy készlet megállásra s az egybevetés fáradságos, de eredményes munkájára: a kortársai közül legnagyobb terjedelmével kiváló *Vade Mecum*, amelyhez mérhető teljességben egyetlen gyűjtemény sem kompilálta egybe az előbbi századok javatermését. Szerzője, ki a IV. és V. kötetben altonai ifj. Simon Ratzebergernek nevezi magát, mint a Herder levelezéséből kitűnik,⁶⁵ a berlini *Friedrich Nicolai* (1733—1811) könyvkereskedő volt.

Rendkívül vegyes, kevésbé választékos, a legkülönfélébb, távoli és közeli elemekből egybezsufolt tartalma⁶⁶ azonnal Andrád hasonló természetű gyűjteményét juttatja eszünkbe. Az összehasonlítás nem is üt ki eredménytelenül: föltétlenül ez a *Vade Mecum* volt az a legfőbb kalauza, amelynek segítségével az anekdota egész birodalmát bejárta s közben legtetszetősebb darabjait leszedegette. Csak így tudjuk megérteni az óriási távolságok, a különféle szellemi irányzatok, a szélsőséges ízlésbeli eltérések és hangulatképek egybekerülését: mindezt együtt találta ebben a maga nemében egyedül álló gyűjteményben, amely épen azokban az évtizedekben keltett feltűnést és élte le népszerűségét. Közelfekvő az a gyanú is, hogy talán épen ez a gazdag gyűjtemény adta az első gondolatot Andrádnak, hogy viszonylag hasonló szerkeszteni a magyar irodalom ebbeli hiányosságának pótlására. A részletvizsgálatok még jobban megerősítenek első benyomásunkban: 765 anekdotája több mint felének, pontosan 443-nak (I. k. 227. II. k. 216.), szószerinti szövegét olvassuk a berlini könyvkereskedő munkájában. E nagy mennyiség találkozására, s az a megfigyelés, hogy épen az igen gazdag változatú anekdota-típusok árnya-

latai pontosan egyeznek (még az Andrádtól a szokatlanabb magyar szavak értelmezésére zárójelbe tett német kifejezések is találunk), kirekeszti a véletlenséget, s annak megállapítására készlet, hogy elmés és mulatságos anekdotái egybeszerkesztésénél legfőbb és legkiadósabb forrása a *Vade Mecum*, az ilyen néven később igen elszaporodott anekdota-gyűjtemények őse volt. Természetes, hogy ez nem kisebbíti érdemét: minden anekdotatár többé-kevésbé így készült.⁶⁷ A szerkesztő egyénisége így is megnyilvánul. Kiváló-gatásukban olyan gazdag érzéket és humoros hajlandóságot tanúsított, az elő-adásba pedig annyi eredeti magyar és székely jóízűséget vitt bele, hogy olvasásuk közben eszünk ágában sem fordul meg kételkedni eredetiségükben. És úgy is van: ezek a magyar anekdotakincs szerves részeivé honosultak.

Mivel Andrád anekdotás könyve a kutató érdeklődésnek bizonyára még tárgya lesz s a *Vade Mecum* nehezen hozzáférhető, alább felsorolom mindkét gyűjtemény egymásnak pontosan megfelelő párpait. A római szám a kötet számot, az arabs szám az anekdoták sorrendi számát jelöli.

A n d r á d		V a d e M e c u m	
I. 5	Monsieur Villars	II. 90	Der Gascognier, welcher zum Marschall von Villars will
I. 6	Köppenycg széke egy Követnek	VII. 262	Schnelle Besonnenheit
I. 8	Maximilián aranny tyukjai	I. 4	Das Present von goldenen Eyern
I. 12	A' molnár meg-felel a' négy kérdésre	I. 11	Das Wahrsagen
I. 13	Kender-vető paraszt és két Huszár	I. 15	Eine gleiche Antwort
I. 14	Szomszédja kapuja előtt a' fája	IX. 228	Höflicher Vorwurf
I. 20	A' kis konyha nagy gazdaság	I. 18	Die gute Wirtschaft
I. 21	Sz. Ferenczet dítserő beszéd	I. 31	Das Lob des heiligen Franciscus
I. 29	Legyek gyilkossa	I. 32	Der Fliegentodtschlag
I. 31	Protagorás és Evalthes	II. 271	Der nicht zu entscheidende Rechts-handel
I. 34	A' bolond nem Követnek való	I. 39	Uebeler Gebrauch der Narren
I. 39	A' bűdös hallal beszéll a' vendég	I. 40	Das Gespäch mit dem Schellfische
I. 41	Demonstro, hogy a' nyereg öszvér	I. 41	Die Demonstration
I. 43	Nézni sem érkezelt az égre	V. 153	Die beste Entschuldigung
I. 43	Hogy változik a' számár Deákká?	I. 43	Der Eseldieb
I. 48	Arelinus Satiricus	V. 152	Verwegene Antwort
I. 49	Méri a' lovat egy fősvény	I. 54	Der verschlagene Geizige
I. 57	Nem egékbe vezérlő ut	I. 67	Der Edelmann und Geistliche
I. 59	Szamarakon szántani	I. 74	Nichts ist so schlecht, welches nicht zu etwas kann gebraucht werden
I. 60	Nem kell már a' háló	I. 113	Der zum Abt gewordene Fischer
I. 61	Esztelen tselekedetekről való könyv	I. 124	Das Buch der Thorheiten
I. 63	A' bor beszélletti az embert	I. 78	Das freymüthige Geständniß
I. 66	Meleg pástétom	I. 80	Die heisse Pastete
I. 67	T-t-amás	II. 45	Die Elster
I. 68	A' tőke-halak Nórimbergából jönnek	III. 19	Wo die Stockfische herkommen
I. 69	Sz. Lucianus napja	V. 162	Die kluge Entschuldigung
I. 70	Paddy viszi lábaitlan pajtássát	VIII. 110	Er traute bloss den Worten
I. 71	A' Pap miért jár lovon?	I. 82	Der Priester und Richter
I. 72	Egy békétlen	VI. 177	Klage eines Unzufriedenen
I. 73	Öltsó stüblük	I. 84	Ein Paar Stiefeln, das nichts kostete
I. 75	A' Fejedelmekről 's Philosophusokról	I. 89	Der Tyrann Denis u. der Philosoph Aristippus
I. 76	Tyrannusnak lábán a' füle	I. 89	Der Tyrann Denis u. der Philosoph Aristippus
I. 77	Költsön kért kabát	IX. 224	Der Witz macht Leute oft zu bösen Schuldnern
I. 78	Páltzán lovagol Agesilaus	I. 97	Der nicht Kinder hat, kennet keine zärtliche Vaterliebe
I. 79	Egy Tisztnek el-lövök a' lábát	I. 101	Der Seeoffizier
I. 81	Nevetnek a' lovak	I. 148	Ein Hofnarr rächete sich an einigen Cavalieren, die ihn vexieren wollten
I. 85	Zöld tseresznye	III. 44	Die grüne Kirschen
I. 86	Nevetnek a' gólyvások	I. 107	Auch die Hesslichsten halten sich oft für schön

A n d r á d		V a d e M e c u m	
I. 87	Szeget szeggel, hazugságot hazugsággal	IV. 229	Man muss eine Lüge mit der andern vertreiben
I. 88	Ritka baráti hívség	I. 117	Die Treue zweyer Freunde
I. 89	Nem marad, a' mit el-veszessen	I. 126	Der Vater und Sohn
I. 90	Igen, Nem.	IV. 225	Der ewige Jasager
I. 91	A' Lángvedoki Deputatusok	I. 127	Die Deputirten von Languedoc
I. 93	Le-esik a' házról, és agyon üt mást	I. 129	Der getödtete Spanier
I. 94	A' restség nem dolog	VI. 511	Recht sonderbar gewünscht
I. 95	Miért zöld a' vére	VI. 238	Wie erklärte Farbe
I. 96	A' haj idősb a' szakállnál	I. 130	Der witzige Antwort eines Alten
I. 97	Fejér szakáll és fekete haj	IV. 48	Ursache eines grauen Bartes
I. 98	Az ördög meleg tallérja	V. 276	Die angeführte gewinnsüchtige Wirth
I. 99	Máséval dítsekedni rut	IV. 92	Man muss sich auf den Ruhm der Vorfahren nicht zu viel zu gute thun
I. 100	Ártatlan bosszu-állás	III. 86	Unschuldige doch merkwürdige Sache
I. 101	Szem-üveget vásárol a' paraszt	II. 135	Die Brillen
I. 102	Sonkát eszik a' mátróz	I. 165	Der Matroze
I. 105	Ha. Nem.	VIII. 109	Lakonische Antwort
I. 106	Bolondoknak testái a' Prókátor	I. 158	Der Advocat
I. 107	Mi között van az ajtó	III. 208	Der Unterschied
I. 108	Egy Pap aluszik a' templomban	IV. 280	Das kräftige Frühstück
I. 109	Kik voltak a' Preadámíták?	I. 139	Der Streit über die vornehme Geburt
I. 110	Két tsap-szék közt a' feszület	II. 18	Die beyden Wirthshäuser
I. 111	Egy vak a' lámpással	III. 23	Der Blinde mit der Laterne
I. 112	Tréfának sok, valóságnak kevés	IV. 24	Antwort eines Türkischen Gesandten
I. 113	Varju fészekben találtaik-meg a' ló	V. 129	Wo man verlorne Sachen suchet
I. 114	Ó tsak meg-szappanyozza az embert	VI. 176	Das heisst einander in die Hände arbeiten
I. 115	Fenygetés	VIII. 166	Starke Drohungen
I. 117	Második Sámson	I. 60	Der andere Samson
I. 123	A' fősvénynek istrangja	V. 165	Der bezahlte Strick
I. 127	A' paraszt fás szamarával	III. 240	Der Bauer und Barbierer
I. 128	Orvos van leg-több	I. 175	Ein jeder will ein Arzneyverständiger seyn
I. 129	Semmire-kellők	II. 80	Antwort eines Candidaten
I. 130	Luther nints pokolban	III. 189	Wer andere aufziehen will, muss gleiches erwarten
I. 131	Sarkantyú a' kebelében	IV. 50	Ein Schwabenstreich
I. 132	Bolond-magot vet	V. 127	Die Narrensamen
I. 133	A' sült kánári madár	VI. 165	Er war lecker, und sparsam zugleich
I. 134	Az örüvel való tolvaj próba	VII. 241	Probestück eines Künstlers
I. 136	Hólnap halva fél kel	VIII. 9	Erbauliche Todesbetrachtung
I. 135	Bolond-ház, és a' Tanátsi rang	VI. 275	Die Beförderung
I. 142	Titius és Sempronius	II. 17	Der Notarius
I. 144	Várja a' víz le-folyását	VIII. 242	Das grösste Bild der stupidesten Dummheit
I. 145	Pap és az ut-mutató	VII. 137	Priester und Wegweiser
I. 146	Hiszen én-is tolvaj vagyok	V. 133	Die verlangte Theilung
I. 147	Jaj be nagy orr! jaj be kis orr!	III. 115	Das allemal übel abgelaufene Urtheil eines Narren
I. 148	Diogenés ábrázatra köp	II. 122	Der sonderbare Spuckkasten
I. 149	Meg-boszulja egy Franciscanus a' Dominicanust	I. 6	Listige Rache eines Franciscaners über einen Dominicanern
I. 150	Le-esik a' lóról a' sánta Frantzia	I. 150	Der lahme Reuter
I. 156	Fel-támadott, nintszen itt	III. 72	Der schlecht verwahrte Schatz
I. 159	Diogenes a' tzel eleibe áll	V. 114	Diogenes beym Ziel
I. 165	Héródes disznaja	IV. 139	Es ist am besten, nicht jünger seyn zu wollen als man ist
I. 170	Domitianus kegyetlen volt	VIII. 248	Vibius Crispus
I. 171	Bé-fér a' kövér Abbás-is a' kapun	III. 83	Der dicke Bischof
I. 173	Rendre beszéljétek	III. 21	Einer nach dem andern
I. 174	Pénz nélkül való Comissio	I. 122	Nützlicher Unterricht für diejenigen, so andern Comissiones auftragen
I. 176	Toll nő az orrára a' tolvajnak	VIII. 271	Das böse Gewissen
I. 180	Bajusszal töltött mátráz, s három Székely Huszár Tiszt	I. 76	Eine grosse Gasconade
I. 186	Frantzia Gránátéros és Prussus Huszár	VI. 14	Denn hatte er das Leben verdient
I. 188	Egy kovács és két takács	VII. 16	Ein Schmidt und drey Schneider
I. 189	Archelaus tsátsogo beretvássa	VI. 218	Eine neue Mode zu frisieren
I. 191	A' sütő fejből el-lopják a sapkát	IX. 127	Der sagte es doch, dass er stehlen wollte
I. 193	Egy Bolond és a' Gavallér	II. 41	Der Hofnarr Königs Jakobs des Ersten in Engelland

Andrád

Vade Mecum

1. 196 Egy magát meg-akarja lóni
 1. 197 A' Fejedelmek adakozásáról
 1. 198 Vitczsége egy katona-Tisztnak
 1. 199 Köppenveg-lópó
 1. 200 Egy okos gyermek
 1. 201 Mi a' molnár a' kettő között
 1. 202 Allj ki előllem! mert ha nem de —
 1. 206 Egy Lengyel kalmár kotsissával
 1. 208 Ha az erszény nem, az ész jól-tart
 1. 210 Santeuil Poéta és a' kapus
 1. 211 Eneklő foltzó varga
 1. 212 Fél-szeműnek halála
 1. 214 A' pódágrás kíván lábat tseréni
 1. 215 Strázsa és az ágyu
 1. 216 Határ nélkül való hatalom
 1. 217 A' disznót lopja, még-is fizet
 1. 218 Miért instál a' faragott lépeknak
 1. 220 Mikor ő ott volt, több bolond volt
 1. 223 Három dolgot nem szeret
 1. 221 Négy öt torintat bizony fel akaszíthatja magát
 1. 225 Egyik orr kergeti a másikat
 1. 226 Testáltat egy Barát
 1. 227 A' tolvajoknak jobb pénzét ad a' Lord
 1. 231 H. Fridrik Laudonnak az asztalnál
 1. 234 szereti szembe ülni
 Tsudálatos visszhang
 1. 239 Több szelet kíván az Orgonista
 1. 241 Tetves familia izimere a' füsük
 1. 243 A' gödröt híjánosság nagytíja
 1. 244 E soha sem történek rajtam
 1. 245 Gyertyán sütni a' tojást
 1. 2. 9 Jó'sué állította-meg a' napot
 1. 2.0 Két szarándok el-oszt 4. mérföldet
 1. 254 Egy nagy tréfából halál következett
 1. 255 Hét ember 's 4000 kenyér
 1. 256 Epen ma van a' bolond napom
 1. 257 Szégyenli, hogy beteg nem volt
 1. 258 A' tál bajos emészte
 1. 259 Miért beszélt a' Bileám számára?
 1. 260 Allani és szaladni való saru
 1. 267 Hogy adod ezt a' bőr-dudát?
 1. 268 A' jókor fel-költ el vesztette pénzét
 1. 271 Egy légy az I. Jákob király orrán
 1. 272 A' szárazon szigetbe menni
 1. 273 A' Rénusból főtt jó Rénusi bor
 1. 274 Jó tüdők
 1. 275 Öregség miatt kíván meg halni
 1. 276 Szeget lopó 's tallért lopó
 1. 277 Hóból söt tsinálni
 1. 282 Tüzet ad a' strása
 1. 284 Meg akarja magát pofoztatni egy Deák az ebéd árába
 1. 286 Egy fösvény alkusz a' hólérral
 1. 287 Szén égető s' a' kints lopók
 1. 288 Nem tsuda, mert töllem látta
 1. 289 Ha még egyet iszol, Mahumed leszél
 1. 290 Hogy eszi a' tsigát a' ló
 1. 291 Egy lovas Obesier nem tart lovat
 1. 292 Szamárl állj-ki az utból
 1. 293 A' juveliros Sídó kézre-kerül
 1. 296 Adeieul engemet viszen
 1. 299 A' viléznék egy kard sem rövid
 1. 300 Huntzfutok! pároslag menyetek

- IV. 41 Der durch ein vernünftiges Wort ge-
 rettete Selbstmörder
 I. 10 Die Freygebigkeit der Fürstern erst-
 reckt sich nur über die, denen das
 Glück günstig ist
 1. 132 Die Bravour eines Offiziers
 1. 185 Der Manteldieb
 II. 21 Das kluge Kind
 II. 77 Der Müller
 II. 145 Der Fuhrmann
 V. 139 Der Selbstverrath
 IV. 212 Die Begierde zum Gewinst lässt leicht
 verführen
 III. 25 Mit gleicher Münze bezahlt
 III. 169 Der singende Schuhflicker
 III. 214 Der eines leichteren Todes sterbende
 Einäugige
 III. 242 Der Podagrast u. der Deliquent
 IV. 17 Die schwäbische Schildwacht
 IV. 124 Die gefährliche Regierung
 V. 7 Die Erfindung wohlfeil zu kaufen
 V. 166 Diogenes und die Statuen
 VI. 107 Eine gute Antwort vielleicht von
 ohngefähr
 V. 163 Die Wünsche
 VI. 6 Man hätte ihr zum Burgermeister
 machen sollen
 VI. 123 Die verlogte Nase
 VI. 284 Recht so
 VII. 98 Grossmuth für Grossmuth
 VIII. 127 Schönes Kompliment
 II. 300 Das Echo
 V. 246 Etwas vom Winde
 IV. 22 Ein schieklich Familien-Schild
 VII. 195 Der Beyname des Grossen
 VIII. 256 Solche Fälle sind selten
 VII. 117 Rechtfertigung des Teufels
 IV. 170 Seit wenn stehet die Sonne stille
 VIII. 173 Geheiliter langer Weg
 I. 125 Ein grosses Schrecken kann Kranke
 heilen und Gesunde tödten
 I. 260 Der Dorfpriester und der Schultze
 IV. 60 Viel Gegenwart des Geistes
 V. 94 Eine seltene Ursache zur Schaam
 V. 254 Die schwer zu verdauende Speise
 IV. 207 Warum hat Bileams Fsel geredet
 VII. 61 Die Schweizerstuhle
 VI. 81 Das abgeführte Kauflustige
 VI. 81 Vortheil der Faulheit
 III. 42 Eine Fliege auf der Nase
 III. 85 Eine zu gute Meynung von der Macht
 IV. 8 seines Herrn
 V. 104 Es wäre zu wünschen
 VI. 108 Geantwortet, wie man auf eine derbe
 Lüge antworten muss
 VII. 48 Die gewählte Todesart
 VII. 267 Der Normann u. der Gaskonier
 IX. 18 Art, das Salz zu bereiten
 I. 220 Der tumme Soldat
 I. 181 Von einem Gasconier, welche eine gute
 Mahlzeit genoss, ohne sie bezahlen
 zu dürfen
 II. 13 Der geitzige und der Scharfrichter
 II. 286 Die ohngelehrte Entdeckung
 III. 238 Der ungeschickte Laquay
 IV. 265 Furcht eines Arabers
 V. 186 Das Mittel sich zu wärmen
 VII. 18 Der Oberst von der Cavallerie
 VI. 312 Alles was man verlangen konnte
 IX. 257 Der ertappta Betrüger
 I. 235 Der vermeynte Teufel
 I. 261 Einem Tapfern ist kein Degen zu kurz
 II. 171 Der Schulmeister u. seine Schüler

A n d r á d		V a d e M e c u m	
I. 301	Előre eladott medve bőr	II. 258	Die verkaufte Bärenhaut
I. 302	Az álom ki-ásatja az apja kintsét	V. 111	Träume sind nicht zu verachten
I. 303	Herkulesnek 13-dik Munkája	IX. 177	Die dreyzehnte Arbeit des Herkules
I. 304	Vizbe szök egy Anglus	VII. 184	Der Engländer
I. 305	Koponyát hoz a' telem-kamrából	VIII. 118	Seltene Dreistigkeit
I. 306	Casimirt pofon ütí egy Nemes ember	VIII. 143	Ruhige Grossmuth
I. 307	Te ringy-rongy 'Sidó	VIII. 263	Gut geantwortet
I. 308	Az Inspector véletlen visitál	IX. 69	Anwendung einer biblischen Stelle
I. 311	A' Sz. Irást magyarázzák egy-másnak	VI. 11	Versuch in der exegetischen Theologie
I. 314	'Sidó bőr	I. 197	Der zweydeutige Kaufhandel
I. 315	Vissza-kerül a' vak kintse	II. 20	Der treue Gevatter
I. 316	Instructio szerént tselekszik a' szolga	II. 167	Einem Narren geschiehet recht
I. 317	Egy szegény suszter meg-fosztja a' Gavallért	II. 279	Grossmuth gegen einen ehrlichen Strassenräuber
I. 318	Torony oldalán mászkáló	III. 78	Die Brodlose Kunst
I. 319	Láthatatlan büdöss Auster	III. 132	Der auf eine lustige Art erregte Streit
I. 322	Elégett az iskola	V. 128	Der magere Trost
I. 329	A' tserebogarat le lövi a' fáról	V. 116	Der Käferkrieg
I. 330	Egy majom meg gyógyítja Saliviánt	V. 222	Ein Affe curirt einen kranken Cardinal
I. 331	Alszik, hogy hiába ne üljön	II. 22	Der Nutzen der Nachmittagsruhe
I. 334	Lampsacust hogy tartja meg Anaximenes	VIII. 154	Schneller Einfall
I. 335	Egyik hág fel, a' másik száll-alá	VII. 174	Die zwey Minister
I. 336	Parókás Absolon	VII. 91	Das Schild des Perückenmachers
I. 337	Az ördögnek bolond fija	VII. 41	Die kaltblütige Antwort
I. 338	De mit mond Dávid?	VI. 310	Antwort, wo sie nicht verlangt wurde
I. 339	V. Károly 's a' 4. tolvaj álmodnak	VI. 52	Die Träumer
I. 340	Ne láttással bölsnek a' Király előtt	IV. 107	Man macht sich manchmal auch durch Verstand unglücklich
I. 341	Ó prédikálna az ördög felett	VIII. 136	Teufelskinder
I. 342	Tsak vigy gályára ismét	V. 73	Die gefährliche Kritik
I. 343	Itt van a' tsak-hogy -- --	IV. 214	Das erklärte Aber
I. 345	Fel akasztja a' vén-is az ifjut-is	IV. 158	Das sicherste Urtheil in solchem Falle
I. 346	Usz a' parók a' levesben	IV. 49	Der schwimmende Perücke
I. 347	Hólnapról szorgalmatoskodni	III. 122	Die Sorge für den andern Morgen
I. 348	Szarvast löni, hogy annak a' bőre meg ne lyukadjon	III. 110	Unterricht für Jäger, wie sie schiessen sollen
I. 349	Itt tsak egy szokta fel-tenni a' kalapját	II. 59	Penn u. König Carl der Zweyte
I. 353	Kitsin és nagy fül	II. 223	Von langen Ohren
I. 356	Legyek a serben	IX. 175	Dazu hatte wohl keiner Appetit
I. 357	Nem vágthatják el a' fület, ha nints	II. 270	Der Dieb ohne Ohren
I. 358	A' szulonnás Czigány ördöggé lessz	II. 156	Der sich zum Teufel machende Dieb
I. 360	A' fogadóskanak tettöz nőta	II. 124	
I. 361	Tanáts a' fegyvertelen utazóknak	II. 118	Etwas f. Reisende, die kein Gewehr führen
I. 362	Fe.it huzd ki 's felit égesd-el	II. 47	Guter Rath für schlechte Schriftsteller
I. 363	Usz a' borju hus a' lévben	I. 229	Des Engelländers Spott über die Suppen
I. 364	De ha el nem jó, mit mondjak néki?	I. 213	Die überflüssige Frage
I. 366	N. Sándor és Diomedes	IV. 201	Eine sehr dreiste Entschuldigung
I. 368	Elölli a' tolvaj, utánna a' hóhér	VI. 143	Rangstreitigkeiten
I. 369	Hol terem a' két-fejű sas?	I. 8	Die gleichförmige Antwort
I. 370	Egy Franciscanus a' szamarával	I. 147	Der Franziskaner auf einem Esel
I. 371	Egy bátor katona kegyelem pénzt kér	I. 177	Der dreiste Soldat
I. 372	Oltso koszt és drága pervátá	I. 232	Lächerlicher Vorfall mit einem Französischen Offizier
I. 373	Az el-lopattatott disznó	I. 114	Das gestohlene Schwein
I. 374	El lopatik a' gyóntató Pap órája	I. 245	Der Beutelschneider
I. 375	A' Tóbiás kutyája farka	II. 119	Tobias Hündgen
I. 376	Jó tanáts a' révésznek	II. 154	Der Schiffer
I. 377	A' lelkek által költözéséről	II. 280	Die Seelenwanderung
I. 378	Kis bajnok	III. 102	Der beherzte kleine Duellist
I. 379	Macedót lát, az tolvajt	III. 113	Die empfindliche Zweydeutigkeit
I. 380	Add az Uram erszényét 's ihol a' füled	III. 183	Der Laquay, wecher seinen Herrn rächet
I. 381	Hol ennek fel a' pupjába	VII. 25	Die Masque mit dem Höcker
I. 382	Biró Uramat ki-vévé	VIII. 130	Den Herrn Bürgermeister ausgenommen
I. 383	Mennyre állott a' veszekedéstől?	VIII. 139	So die Frage, so die Antwort
I. 384	Pardont nyer egy Pipás	VIII. 258	Man muss keinen Augenblick des Vergnügens versäumen
I. 389	Ezt a' pofot bé nem venném tréfának	V. 160	Spass und Ernst
I. 394	Prédikáll egy Barát a' tolvajoknak	I. 17	Predigt eines Franziskaners, welche er um seine Ranzion vor einigen Strassenräubern gehalten
I. 396	A' kalmár halála jelentetik	V. 55	Nachricht vom eigenen Tode

A n d r á d		V a d e M e c u m	
I. 397	Kérdésekhez való feleletek	VI. 222	Der abgefährter Frager
I. 398	Hány személyre fűtsön-bé?	VII. 113	Der Marqueur
I. 399	Leó Pápa a' Menny-Ország kapuján	VII. 79	Pabst Leo der Zehnte
I. 400	Már aluagyatok és nyugodjatok	I. 257	Die beleidigende Predigt
II. 14	A' Hertzeg jó ember, de a' Hertzegné	VII. 111	Naivetat eines Bauern
II. 15	Mínerva mellé bagoly van festve	VIII. 97	Aus der mythologie
II. 16	Az ujj tszmat-is el-veijük, ha sért	I. 88	Es gibt gewisse Maausübel, welche man nicht nennen kann
II. 19	Kintsem! nem vagy te ennek oka	IV. 103	Ein tröstlicher Zuspruch
II. 20	'Sidó-nyelvet tanul egy Hertzeg Kis-Asszony	III. 250	Der hebräische Sprachmeister
II. 21	Egy Basának hideg helye	V. 31	Der kühle Ort
II. 23	Gyürü az ágyban	III. 217	Mancher spricht sich unwissend sein Urtheil
II. 24-26	Hárman egy özvegynél le-tesznek 20. ezer tallért	IX. 86	Ein besonderer Rechtsandel
II. 31	Az asszonyoknak-is szükséges a' Pap	VI. 4	Es hilft nicht alles, was helfen soll
II. 33-34	Nem nyul az oroszlan ahoz, mit a' farkas meg-rágsált	VI. 50	Alle Löwen möchten so grossmüthig nicht seyn
II. 35	Satyricus és az ének-lónék	VII. 49	Der bezahlte Satyricus
II. 40	Két szeretök rövid levele	IX. 260	Ein Brief nebst Antwort
II. 41	Vén szerelem	VIII. 241	So würden sie alls sagen
II. 42	Gyónás Deakul	VII. 274	Die zierliche Beichte
II. 43	Mindég tsak azon egy bakkot vagy bokrot nyessni	IV. 299	Immer emerley Kost erweckt Ekel
II. 45	Városi 's falusi gyermekek	II. 284	Vorzug der bürgerlichen Hahnreye vor den adelichen
II. 47	Nem akar köntöst tsináltatni feleségének	II. 10	Ein guter Rath für hübsche Weiber
II. 48	Ló-herélés	II. 211	Vom Nutzen des Caffee
II. 51	A' bünös asszonyra akarja vetni egy Prédikátor az imádságos-könyvet	I. 24	Das ertappte böse Gewissen der Frauen
II. 52	A' virtust mutató leány gyermek-ágyban fekszik	IV. 14	Man ist das nicht allzeit was man vorstellt
II. 53	Vekszelen küldött gyermek	VI. 231	Das erklärte Kindbette
II. 54	Hát én kerítö volnék?	IX. 24	Der Zank
II. 55	Mikor nevet, nints ereje	I. 63	Die übermannte Jungfer
II. 62	Mikor szünöl-meg játszódni?	I. 49	Das Spiel um die Liebe
II. 63	A' vizzel szembe keresi feleségét	II. 16	Die widerspänstige Frau
II. 64	Miért méhek a' férfiak?	IX. 38	Männer sind Bienen
II. 69	Esmerem Kegyelmedet, mert nagy K —	IX. 235	Ein Spassvogel auf dem Sterbette
II. 70	Egy nagy rangu különös tolvaj	IX. 104	Der besondere Dieb
II. 71	Könyvez a' szeme a' nagy füst miatt	IX. 206	Da war wahrhaftig die Frau Herr im Hause
II. 74	Az állásban el-fáradt Kis-Asszony	VII. 227	Die seine Liebeserklärung
II. 75	Nem minden ludtól vesznek vámot	IX. 124	Nicht alle Gänse geben Accise
II. 76	Nem tudta, hogy a' lova Madám volt	VII. 116	Der Franzose, der Hausknecht, das Pferd und das Füllen
II. 77	Udvari ember 's annak kamara-leánya	VII. 24	Der Hofmann und die Kammaerjungfer
II. 80	Nem aluszom, addig mentünk vala, hol az Asszony az Officerral hált	V. 101	Die ohngefähre Entdeckung
II. 85	Nagy tsuda, ha az Ur nem prédikált Asszony-igéret	II. 3	Die Predigt im Arbeitshause
II. 87		I. 111	Es ist oft der Klugheit gemäss, seinen Verdruss zu verbergen
II. 88	Nem adom-el a' lovat mert ki tudja? még meg-házasonodhatok	I. 164	Das Pferd, welches den Tod einer Frau verursachete
II. 89	Fel-támad meg-hólt férje	I. 262	Der von der Todten auferstandene
II. 90	Gyónja egy asszony a' kendözödést	IV. 76	Eine Sünde, die nicht viel zu bedeuten hat
II. 93	Maszkorás asszony	II. 34	Die Masque
II. 94	Feleségemé a' ház-dolga	II. 388	Etwas von der Haushaltung
II. 100	Ditsértesség! Mind örökké Amen!	VI. 48	Das unrecht verstandene Compliment
II. 102	Tsak a' lakadalom késétt	III. 200	Die allzufrühe Entbindung
II. 103	Mit nem tsinál ember az egészségéért	III. 231	Was thut man nicht, um gesund zu werden
II. 106	Mezitelen férfi	IV. 253	Dem Reinen ist alles rein
II. 108	A' képit el-házasiathatja, de —	V. 43	Das billige Erbieten
II. 109	Jó — szível —, ha feleségnek nevez	V. 173	Die Bedingungen
II. 110	Lakadalmi textus	V. 282	Der zweyfache Trautext
II. 111	Valami az asszonyi ravaszágról	VI. 79	Man wirds hoffentlich verstehen
II. 112	Már most a' ház ura vagyok	VI. 183	Der Hausprozess
II. 113	Gonosz asszonyok eredete	VII. 35	Wodurch die bösen Weiber in die Welt gekommen
II. 114	Egy kép-író és az ortza festő-szin	VII. 131	Die hübsche Farbe
II. 125	Egy Actrix sokszor Actort jádzik	I. 171	Zwo Comödiantinnen
II. 128	Rágja-meg a' szálkát	II. 35	Der Splitter

Andrád		Vade Mecum	
II. 129	Nagy szoknya	II. 44	Die kleine Mannsperson
II. 130	Minden napi foglalatosság	I. 92	Die unglückliche Woche
II. 131	Hát tsak egy férje volt-e?	I. 115	Die zweydeutige Frage
II. 132	Az egész bolondnak fél bolond gyermeke	III. 24	Die Narren
II. 133	Semmire kellő a' más oldala-is	IV. 297	Es ist mit dem Umkehren ein misslich Ding
II. 134-135	Zöld salaváris (lábtyús) Dáma	VI. 41	Die grünen Strümpfe
II. 136	Szerelmestől nem várhatni okosságot	VI. 111	Das unschuldige Verbrechen
II. 137	Jó párti lett volna	VI. 210	Die versäumte Gelegenheit
II. 138	Egy ifjat rágnak az asszonyok formájáért	IX. 31	Sie sahen die Balken in ihren eigenen Augen nicht
II. 139	Egy maszkorás ösztövérvén Dáma	IX. 151	Eine Allegorie, die sie vielleicht verstand, aber nicht verstehen wollte
II. 148	Ez a' leg-szebb asszony	I. 135	Ein Frauenzimmer und zwey Mannsleute
II. 149	Sokfélére készítetik a' tsuka	I. 99	Der murrische Mann
II. 150	Félre innen a' deszkát	II. 66	Die Versöhnung im Bette
II. 151	Apól ne mennyen által a' vonáson	II. 176	Die Procuratorfrau
II. 152	A' mig él, midig fiu-gyermeknek marad	II. 243	Man erhält oft seine Bitte zur Strafe
II. 153	Jégtsap Gáspár	III. 142	Der aus einem Eiszapfen gebohrne Knäblein
II. 154	Az ördög leánya	III. 160	Des Teufels Töchter
II. 157	Hívségtelenségnek mérges jutalma	IV. 45	Das gegenseitige Bekänntniss
II. 158	El-veszett szemérem	III. 232	Die verlohnrne Schamhaftigkeit
II. 159	Az a' hugom, a' pedig a' feleségem	IV. 32	Man weis oft nicht, mit wem man spricht
II. 160	Nyughatatlan nyugodalmas ágy	VI. 71	Das Ruhebette
II. 164	A' királyné a' kengyelbe akad	IV. 246	Wunderbare Vorurtheile
II. 168	Nem attya gyilkossa, mert a' nem volt attya	II. 189	In der Noth wird oft eine unangenehme Wahrheit bekannt
II. 169	Én biz egy szegény disznó vagyok	II. 285	Der in ein Schwein verstellte Liebhaber
II. 170	Gyóntató Papja lessz a' maga férje	III. 96	Der Mann als Beichtvater
II. 171	Okos lelkű szilva egy alma-fánn	IV. 224	Die seltsame Frucht eines Baumes
II. 173	A' meleg vas-fűtő bélyegez	VIII. 157	Unheilbarer Schaden
II. 176	A' gyűrű és nyakló	II. 221	Ein beleidigender Schertz macht empfindlich
II. 178	Ha időd nims, király se légy	II. 202	Die dreiste Antwort einer Frau
II. 180	Napjainkat nem bánom, töltjük együtt	IX. 83	Der Korb
II. 191	Hát te Tamási miért vagy itt pokolban?	I. 198	Der ächte Adel
II. 192	A' földön nem adhat többet	VIII. 212	Anna von Bullen vor ihrem Tode
II. 193	Egy asszonyból való Titus	IX. 130	Ein weiblicher Titus
II. 194	A' tudósoknak lehet-e szeretni?	VI. 206	Vielleicht
II. 195	Tud-e ugy az Ur! mint az én férjem?	V. 71	Der Nachahmer
II. 196	A' hűdöss szél-is jó szagot fuhat	IV. 276	Ein böser Wind kann gute Folge haben
II. 197	Miért veszen a' Török sok feleséget	IV. 66	Ein galanter Türke
II. 198	Tsak éjszakára hozza haza a' szívét	IV. 98	Aus gleichgültigen Dingen muss man nicht Beleidigungen machen
II. 199	Ezüst pohár és egy tsuka	V. 113	List über List
II. 200	Madám! mitsoda idősök legyünk?	VI. 130	Eine Beratschlagung
II. 201	Sz. M. Magdolnát-is emlitse egy két szóval	VI. 242	Das war doch ein wenig aufrichtig
II. 202	Ézékiel és Tábita	VIII. 182	Stil der englischen Quäker
II. 209	Oh Rómeó Rómeó!	IX. 208	Das konnte vielleicht wahr seyn
II. 210	Könyv szeretne lenni egy asszony, de Kalendáriumnak kívánná a' férje	II. 172	Die Frau ein Buch
II. 220	Vak Dáma 's vak koldus	I. 20	Die Blinden
II. 221	Az anyám nem, de az apám sokszor volt	I. 51	Die Aehnlichen
II. 222	Hátul szép de előll rut	I. 137	Die Schöne von hinten
II. 223	Bőr nadrág és kakas a' tizerben	I. 186	Das böse Zeichen am Hause
II. 226	Hívségtelenség miatt még egy asszony sem holt-meg	II. 246	Einer kann mehr vertragen, als der andere
II. 228	Szívébe rejtette férjét	II. 62	Die unerwartete Antwort
II. 229	Kíván az imádságba bele-téteni	II. 259	Das Kirchengebeth
II. 230	Legyen Africám a' Madám!	III. 15	Die gefallene Dame
II. 231	Mi haszna? én bizony nem-is kereslek	III. 55	Das Trotzen hilft oftmals nicht
II. 232-233	XIV. Lajos meg-házasiítja Roquelaurét	II. 126	Die Vermählung des Herzogs von Roquelauré
II. 234	Édes az élet	III. 188	Die Süßigkeit des Lebens

A n d r á d		V a d e M e c u m	
II. 235	Egy herélt szépe énekel, de —	IV. 16	Urtheil eines Frauenzimmers über einen Kastraten
II. 237	Azt magam is véghez viszem	V. 10	Unverlangte Dienste
II. 238	Gabrielliné gyémántos órája	VI. 15	Sehr schalkaft für einen Pabst
II. 240	A' szépségnek helytelen helye	VI. 254	Etwas aus der verkehrten Welt
II. 241	Egy sok Románt olvasotról	IX. 23	Der Romanheld
II. 242	Vízbe hányni a' posztátaikat	II. 57	Die Hahnreye
II. 243	Két hasonló testvérek	II. 139	Die gleichen Brüder
II. 244	Nadrágába türi a' fejér keszkenőt	II. 263	Grosse Verlegenheit, so ein Schnupf-tuch verursacht
II. 245-249	A' Király ismét egybe-házasítja	III. 161	Nichts zum Lachen
II. 250	El-égett házával felesége is	IV. 18	Schlimm und auch nicht schlimm
II. 251	Az ökör-e restebb vagy az asszony?	IV. 58	Wer ist fauler als ein Ochs
II. 252	A rut kezét miért festi szépen?	IV. 250	Witzige Entschuldigung eines Malhers
II. 253	Az utolsó bokorban tsak olyan páltzát vágunk, a' milyent kapunk	V. 41	Die unentschlüssige Schöne
II. 254	Három 50. eszt. gondviselőnek	V. 59	Die Haushälterinnen
II. 255	A' szamar a' vízbe nyargal asszonyával	V. 277	Rache eines Eifersüchtigen
II. 256	Kétfélék az Angyalok	VI. 169	Das ist schlimm
II. 258	Miért vette el a' vén banyót?	IX. 28	Entschuldigung einer ungleichen Heurath
II. 259	Miért változandók a' szép leányok?	IX. 196	Warum schöne Mädchen meistens unbeständig sind
II. 260	Még eddig tsak három gyermeke van	I. 106	Der wohl aufgenommene Verweiss
II. 261	Feleséged nem volt soha incapax	I. 183	Der unvernünftige Ehemann
II. 262	Mázás kép oszlop	II. 231	Die Verwechslung
II. 263	Gazdag apát kér egy gyermek	III. 135	Die Bitte eines Kindes um einen reichen Vater
II. 264	Három minéműségű férfi	III. 173	Der Accord vor der Hochzeit
II. 265	Mint a' légy a' téjben	IV. 43	Die Fliege in der Buttermilch
II. 266	Vén majom 's tengeri matska	IV. 218	Eine gelinde Rache
II. 267	Hogy tud ebédelni a' fősvénynél?	IV. 259	Eine Wette, die einen Geizhals um eine Mahlzeit bringt
II. 268	Jó áru árnyék-szék	VI. 232	Der noch unvollkommene Teufel
II. 270	Eb tanító mester:	V. 26	Der Hundelehrer
II. 272	Szülni vagy egy tojást le-nyelni	I. 58	Das leichte Gebähren
II. 273	Ketten szerettek egybe	I. 66	Die Verliebten
II. 274	Sok rossz között a' kisebb jobb	I. 95	Die kleine Frau
II. 275-280	Boszorkányságot mutat egy katona	I. 133	Von einem jungen Soldaten, welcher die Rolle eines Hexenmeisters auf eine lustige Art spielte
II. 281	Cambyses hugát veszi feleségül	IV. 132	Ein König kann sich leicht über die Gesetze erheben
II. 282	Király kardja hüvellyével	II. 180	Der Degen und Scheide
II. 283	Ugy szereti mint a' lelkét	II. 219	Der Weichling
II. 284	Egy Török nem itél a' piros ortzáról	II. 233	Antwort des Türkischen Gesandten
II. 285	Az én anyám foeminini generis	II. 247	Der gelehrte Schulmeister
II. 286	Meg-tiltani a' gondolkozást	III. 95	Das verbotene Denken
II. 287	Hej ha mindenkor uj libériát adnék	III. 222	Die unbelohnte Ehrenrettung
II. 288	Hogy gondolkozhasson most a' szerezetről?	IV. 71	Die unrecht verstandene Liebe
II. 289	Nap fogvatkozása	IV. 125	Die Sonnenfinsterniss
II. 290	A' harangtól várni tanátsot	IV. 158	In dieser Sache ist schwer zu rathen
II. 291	Egy özvegy asszonynak három szereteje	II. 253	Die Wittwe und die drey Verliebten
II. 292	A' strása nem bostátja-be a' rutokat	V. 252	Die nach dem Buchstaben befolgte Ordre
II. 293	Inkább szereti a' leánykákat, mint —	VI. 61	Das glauben wir ohne Eidschwur
II. 294	Miólta nem jók a' tükrök?	VI. 184	Die Abnahme der Künste
II. 295	Egből jó az áldás	IX. 22	Der Ehesegen
II. 296	A' strutz madár vissza-kivánja tollait	IX. 35	Die Maske
II. 297	Melyik férje volt jobb az Asszonynak?	II. 242	Welches ist der Frauen ihr liebster Mann?
II. 300	Férjének kedvébe jární tudó asszony	I. 55	Die vernünftige Frau
II. 301	Meg-áldatott az égtől	II. 125	Der Segen
II. 302	Hogy tanulja-ki feleségét?	III. 158	Kennzeichen der Hahnreyschaft
II. 303	Félek, hogy ugy te se lehetsz Király	III. 235	Kein Stand entschuldigt das Laster
II. 304	Miért vett sok feleséget?	IV. 206	Ursache der Polygamie
II. 305	Különös postán jött kakas	VI. 98	Gleiche Erfolge gleiche Ursachen
II. 306	Üsse Atyám Uram! üsse, mert én nagyon bünös vagyok	VI. 146	Eine gute Art recht bussfertig zu seyn
II. 307	A' részeges ne kívánáé az italt?	VI. 227	Zwei gleich ungläubliche Dinge
II. 308	A' Frantzia Tisztek miért nem hordozták magokkal feleségeiket	IX. 32	Sehr begreiflicher Grund

A n d r á d		V a d e M e c u m	
II. 309 310	Három katonának kívánságok	I. 144	Grossmuth des Herzogs d'Ossone gegen drey Soldaten
II. 311	Oh! a' konyhában felejtettem a' kést	I. 156	Die vorsätzliche Vergessenheit
II. 313	Nem pénzzel való jutalmaztatás	II. 190	Es gibt noch andere Belohnungen, als baar Geld
II. 314	A' mennyiben nékem került, annyiért oda engedem	II. 212	Das Vermächtniss aus Liebe
II. 315	Ma mint tsak Racant hallok	II. 217	Geschichte der drey Racans
II. 316	Kedves tereh	II. 251	Die angenehme Bürde
II. 317	Ro'sdátlan törrel által vert szív	II. 277	Entschuldigung eines alten Mannes wegen seiner Heyrath
II. 318	Szüz asszony viz vakság ellen	III. 20	Ein Augenwasser, das schwer zu lindnen ist
II. 319	Catechizál dél előtt és dél után	III. 166	Die Vor- u. Nachmittags Catechisation
II. 320	Erőszakos házasság	II. 283	Die erzwungene Heyrath
II. 321	Egyik lába az égben, a' másik pedig —	III. 180	Wer kann alle Worte abwiegen
II. 322	A szerelem mind a' két szemével vak	III. 192	Die Liebe ist auf beyden Augen blind
II. 323	Tsak 3. betsületes asszony van	IV. 3	Es gibt nur drey ehrliche Weiber
II. 324	Reá aggattatik az ing	III. 184	Die betrogene Leinwandhändlerin
II. 325	Nagy az anyai szerelet	IV. 142	Von der mütterlichen Liebe
II. 326	Cromwell meg-házasítja a' Káplányát	IV. 230	Gegenwart des Geistes rettet aus einer grossen Gefahr
II. 327	Jó emlékezetűek az asszonyok	IV. 285	Die Frauenzimmer können lange denken
II. 329	Férjének engedelmeked pro forma	VI. 30	Die Wirkungen einer lächerlichen Geschichte
II. 330	Sbében hordozza a' szemeit	IX. 25	Die Brille
II. 331	Scha sem látott okos asszonyt	IX. 63	Kinder u. Narren sprechen die Wahrheit
II. 333	Szeretik egymást feleségestől	I. 104	Die Starke eheliche Liebe
II. 339	A' nevem nem vétek	I. 33	Die Dame und der Pater
II. 340	Az asszony alája vettetett férjének	VIII. 11	Naivelät
II. 341	Anyóka! mindenkor beteg, mikor —	IX. 121	Ein naives kleines Mädchen
II. 342	Meg esett vagy gyaláztatott Leány	I. 7	Das geschändete Mädchen
II. 343	Czet-halból jött gyermek	VII. 44.	Der Fischbeinrock der Frau Leonore
II. 344	Miért nem hált Jó'sef Pótifárnéval?	VIII. 12	Gründliche Antwort
II. 345 346	Házassági hamis Contractus	IV. 155	Der falsche Contract
II. 349	Szemibe nem néztek az ifju koldusnak	II. 81	Der Bettler
II. 350	A ló 18. eszt. korában vén de a' leány nem	I. 153	Zweeen Pfarrer mit ihren Mägden
II. 353	Két Dámák le gazolták egymást	VI. 164	Nur eins hindert die Wiederver-söhnung
II. 354	Az első hibáját meg-kell jobbitani, osztán a' többit	II. 55	Man hört allenfalls seine Fehler, bessert sich aber nicht
II. 355	A' Tanátsnak belé kéne tekinteni	IX. 143	Wo der Magistrat Einsehen haben sollte
II. 356	Pompéjust el-hagyja a' két lábu hideg	I. 72	Das weggegangene Fieber
II. 357	Az ágy alatt való vendégség	III. 20	Die Mahlzeit unter dem Bette
II. 358	Jobb gondot viselni a' gyermekre	VI. 93	Das konnte er freilich am besten wissen
II. 360	Ha fa-lábbal születik, úgy enyém leszén	I. 57	Die Entscheidung
II. 370	Miért jelent meg elsőbb a' fel-támadott Kristus asszonyoknak?	IV. 68	Die Frauenzimmer müssen immer herhalten
II. 371	Hosszu az asszonyok beszéde	II. 7	Predigt von der Samaritanerin
II. 372	Előre-is fizet felesége sebéért	I. 142	Der Mann, der seine Frau schlug
II. 373	Nem fogoly-madár hanem tsátságó szajkó	V. 280	Der unglückliche Geburtstage
II. 374	Halgatás a' menyben	II. 89	Frauenzimmer kommen nicht in den Himmel
II. 375	Nagyon lármáztak a' házasok	VIII. 165	Eheleute
II. 376	Nem tölle hanem a' nyelvtől fél	IV. 100	Nicht vor der Person, sondern vor der Sache fürchtet man sich manchmal
II. 377	Más a' heti-vásár 's más a' sokadalom	II. 76	Unterschied zwischen Markt und Messe
II. 380	Nem aluszom és minden embernek	I. 81	Die vergessene Verstellung
II. 381 384	Fra Pásquál Barát katonát játzodik	IX. 220	Geschichte des Mönchs Fra Pasqual u. eines sizilianischen Soldaten
II. 385	Soha bizony Jóbb olyan sert nem ivott	VI. 31	Eine schlechte Nachfolge
II. 386	A' magtalan Ánglusné feredése	VIII. 253	Vorsorge ist besser, als Nachsorge
II. 388 395	Egy Deák bosszut áll az ifju özvegyen	III. 244	Die Rache ist süsse
II. 397	Nó hát mi az újság? Épen semmi sintsen	VI. 16	Die vorbereiteten schlimmen Nachrichten

¹ Azon legelső írók közé tartozik, aki a székely beszéd fordulatait és nyelvjárási elemeit az irodalmi nyelvben tudatosan használta. Ez irányú készsége és jártassága oly ismert volt, hogy földije, Baróti Szabó Dávid is, hozzá fordult támogatásért. 1791 jan. 3-án írja Andrád a Dániel öccséhez intézett levelében: „... tegnap vettem a Kassai Tudós Társaság fejének, Titt. Szabó Dávid Urnak levelét, melyben kér, hogy a mely Székely szókat tudok, explicációjokkal együtt ne sajnáljam megküldeni, melyeket *Kis Szótárjába* beiktathasson“. (Kiadatlan levél Dr. Balogh István földbirtokos úr tulajdonában.)

² L. a fenti levelet.

³ Jakab Elek, *Andrád Sámuel mint író és fordító*. Figyelő 1881. X. 1—12 l. U. ő. *Még néhány adat Andrád Sámuelről*. Figyelő 1883. XIV. 70—75 l. U. ő. *Andrád Sámuel halála éve és napja*. Figyelő 1885. XVIII. 157 l. — Balogh István, *Andrád Sámuelről*. Sepsiszentgyörgy, 1907.

⁴ Erre nézve eddig ismeretlen adatokat lehet találni *A' Bétsi Magyar Merkuriusnak Első Esztendejé*-ben, 1793. 274, 314, 1039. lapjain.

⁵ 1000 példányban jelent meg, így meglehetősen elterjedt s ma sem tartozik a ritka könyvek közé. Több kiadás belőle nem készült. A *Pesti Napló* 1900-ban *Samu bácsi anekdotái* címen hét folytatásos közleményben (márc.—aug.) 70 anekdotát adott ki Andrád gyűjteményéből.

⁶ Katona Lajos, aki egy pár soros cikkében először irányította a figyelmet Andrád gyűjteményének jelentőségére, írja: „... most, hogy e könyvecskében lapozgatok, nem egyszer szórul szóra ugyanazokat a jellemző kifejezéseket és fordulatokat találok benne, amelyekkel boldogult nagybátyám ez anekdoták némelyikét hajdani katonapajtásaitól hallott alakjukban mesélni szokta.“ *Ethnographia* XII. 1901. 41. l.

⁷ *A' Bétsi Magyar Bibliothéca Első Esztendeje*, 1793. 112. l.

⁸ Haller János ford. 1695. Katona Lajos kiadása, RMK. 18. sz. Budapest, 1900. 387. l.

⁹ L. R. Köhler, *Kleinere Schriften*. II. 559. l. és a *Revue des trad. pop.* XVI. 172. l.

¹⁰ I. k. 11., 18., 27., 31., 44., 54., 75., 76., 78., 82., 83., 89., 104., 105., 122., 137., 155., 158., 160., 164., 169., 170., 175., 184., 189., 190., 209., 248., 263., 279., 265. II. k. 5., 9., 49., 97., 352., 356. sz.

¹¹ H. Arthur Lier, *Ottmar Nachtigalls „Joci ac sales mire festivi“*. Ein Beitrag zur Kenntniss der Schwanklitteratur im 16. Jh. Archiv für Litt.-geschichte. Leipzig, 1882. XI. 1—50. l.

¹² *Diogenes. Ein Lustige vnnnd Kurtzwyilige History von aller Ler vnnnd Läben Diogenis Cynici des Heynischen Philosophie*. Getruckt zu Zürich, by Rodolff Wyssenbach. M. D. L.

¹³ *Tréfás elméjü boelts Diogénes filosofusnak Historiája*. Magyar versekbe foglaltatott az olvasoknak kedvéért. Kolosvárat. Nyomtatott Kollman József Ferentznél 1782. 8-r. 39 l.

¹⁴ Elterjedtségére l. Romania III. 164 l., R. Köhler, *Kl. Schriften* II. 561 l., *Zeitschrift f. deutsches Alterthum* XVII. 181 l.

¹⁵ L. H. Osterley W. Kirchhof *Wendunmuth* kiadásának jegyzeteit, Tübingen 1869. V. k. 102 l.

¹⁶ Horváth Ciryll, *Nemzeti irodalmunk a reformációig*. Budapest, 1891. 122 l., Katona Lajos, *Adalékok codex-irodalmunk forrásaihoz*. Irodalomtört. Közl. IX. 1899. 374 l.

¹⁷ Első kiadása Nürnberg 1485, a továbbiak: Nürnberg 1518, Lyon 1522, Venlence 1586, Antwerpen 1614.

¹⁸ L. J. Bolte *Pauli*-kiadását, II. 276. l.

¹⁹ Legújabb és legjobb kritikai kiadása: *Die Schwänke und Schnurren des Florentiners Giau-Francesco Poggio Bracciolini*. Übersetzung, Einleitung und Anmerkungen von Alfred Semeran. Leipzig 1905.

²⁰ L. e részlet behatóbb fejtegetését a szerzőnek Poggio- és Arlotto-elemek a magyar anekdota-irodalomban c. tanulmányában. Budapesti Szemle 1929. jul. sz.

²¹ Irodalmára vonatkozólag l. L. Stiefel tanulmányát, Zeitschrift f. vergl. Lit.-gesch. N. F. XII. 169 l.

²² A' Bétsi M. Bibl. id. h.

²³ Az adatokat l. A. Semeran Poggio-kiad. 200 l., A. Wesselski Bebel-kiad., I. 141 l. 52. sz. jegyz. és a Zeitschr. f. vergl. Litt.-gesch. N. F. XII. 176 l.

²⁴ *Bebeliana opuscula noua. Argentoraci M.D.VIII., Opuscula noua et adolescentiae labores*. Strassburg 1512.

²⁵ Legújabb kiadása: *Heinrich Bebel's Schwänke*. Zum ersten Male in vollständiger Übertragung herausgegeben von Albert Wesselski. München u. Leipzig 1907. I—II. Bevezetésében (I—XXVIII.) Bebel életrajza és művei.

²⁶ E motívum rendkívül gazdag irodalmát l. R. Köhler, *Kl. Schriften*. I. 506 l., II. 566., 636 l., J. Bolte Pauli-kiad. II. 407—408 l.

²⁷ Katona Lajos *Irodalmi Tanulmányai*. Budapest 1912. I. 258—262 l.

²⁸ A. L. Stiefel, *Zur Schwankdichtung im 16. u. 17. Jb.* Zeitschrift f. vergl. Lit.-gesch. N. F. XII. 1898. 175—176 l.

²⁹ L. Herrigs Archiv 94. k. 131. és 137 l.

³⁰ Tudományos célra két kiadása áll rendelkezésükre: H. Osterley kiad. Stuttgart 1866. Bibl. d. Litt. Vereins LXXXV. és Joh. Bolte, *Johannes Pauli Schimpf und Ernst*. Berlin 1924. Alte Erzähler. Th. I—II.

³¹ L. Bolte Pauli-kiadás, II. 402 l.

³² Zeitschrift f. Volkskunde. XIII. 89 l.

³³ K. V. Reinharstoettner, *Zu Johannes Paulis „Schimpf u. Ernst“*. Zeitsch. f. vergl. Lit.-gesch. VII. 1894. 473 l. XII. 176 l.; R. Köhler, *Kl. Schriften*. II. 564 l.; Romania V. 82 l.; Zeitschr. f. deut. Alterthum II. 82. VII. 377. XIX. 119. l.

³⁴ *Etnographia* XII. 1901. 42 l.

³⁵ Első kritikai kiadását halálának 400 éves fordulójára Giuseppe Baccini rendezt: sajtó alá: *Le Facezie del Piovano Arlotto*. Firenze 1884. Ezt németre fordította A. Wesselski: *Die Schwänke und Schnurren des Pfarrers Arlotto*. Berlin 1910.

³⁶ L. erről behatóbban a szerzőnek Poggio- és Arlotto-elemek a magyar anekdotairodalomban c. tanulmányát, Budapesti Szemle 1929. jul. sz.

³⁷ Juan Manuel, *Libro de los Enxiemplos del Conde Lucanor*. Enx. 20. Knust kiadása, Leipzig 1900. 76 kkl.

³⁸ Emléke ma is él egy olasz közmondásban: „Non e piu il tempo del Duca Borso“ — „Nem élünk Borso herceg idejében“. Arra mondják, ha valaki tréfát akar üzni.

³⁹ Két ilyen gyűjtemény ismeretes: *Scelta di Facezie, Buffonerie, Motti e Burle*. Cavate da diversi Autori. In Trento 1585. 40 kkl.; *Scelta di Facezie, motti, burle et Buffonerie di diversi cioé del Piovano Arlotto, del Gonella etc.* Venez. 1729.

⁴⁰ K. Fr. Flögel, *Geschichte der Hofnarren*. Liegnitz u. Leipzig 1789. 345 l.

⁴¹ *Das Kurtzweilige Leben von Clemet Marot, Oder Allerhand lustige Materie für die Kurtzweil-liebende Jugend*. Franckenau 1660, 1663, 1665, 1667.

⁴² Irodalomtört. Közl. 1891.

⁴³ *Nouv. Biogr. Gén.* Paris 1864. Tom. 43. col. 311—313.

⁴⁴ *Biographie Universelle*. Paris 1843. Tom. IV. col. 585—586.

⁴⁵ Menage, *Menagiana*. Tom. II. 52 l., K. Fr. Flögel i. m. 451 l.

⁴⁶ *Scelta de Facezie, Buff., motti e burle etc.* Trento 1585. 40b l.

⁴⁷ L. erről egy anekdotát a *Szent István Társulat 1891-ik évi naplójában*, 118 l. „A legrutabb ember.“

- ⁴⁸ K. Fr. Flögel i. m. 373—378 l., Nouvelle Biogr. Générale. Paris 1863. Tom. 42. col. 616.
- ⁴⁹ Roger Bontemps en belle humeur par le Duc de Roquelaure. Cologne 1731.
- ⁵⁰ Mémoires secrets du Duc de Roquelaure. Paris 1895. 1—8 k. K. Fr. Flögel i. m. 376., 377 l.
- ⁵¹ Cregander, *Merkwürdiges Leben und Thaten des weltberühmten königlich polnischen und churfürstlich sächsischen Generallieutenants F. W. v. Kyau*. Cöln 1735., 1737., 1751. I—III. k., Friedr. v. Ebeling, *Kyau und Brühl*. Zwei hist. Porträts. Leipzig 1885. 79—131 l.
- ⁵² *Glänzende Taubenflügel, das ist ausführliche Bericht von dem Leben und Todt Herrn Friedrich Taubmanns, aufgesetzt von Friedr. Brandt*. Kopenhagen 1675. — *Taubmanniana, oder des sinnreichen Poetens Fr. Taubmanns nachdenkliches Leben, scharfsinnige Sprüche, kluge Hof- und scherzhafte Studentenreden*. Frankf. u. Leipzig 1713. — Friedr. W. Ebeling, *Friedrich Taubmann*. Ein Kulturbild, zumeist nach handschriftlichen Quellen. Leipzig 1883. Anekdotait 123 sz a. közli, 163—220 l.
- ⁵³ E. Bernheim, *Die Sage von den treuen Weibern zu Weinsberg und der Zusammenhang sächsischer Annalen*. Forschungen zur deutschen Geschichte. Göttingen 1875. XV.. 239 l. — Heller Bernát, *Magyar mese- és mondaclemek egyetemesebb kapcsolatokban*. Ethnographia XX. 1909. 131—133 l.
- ⁵⁴ F. Liebrecht, *Godiva*. Zur Volkskunde 103—165 l.
- ⁵⁵ Elek Oszkár, *Godiva mondája Andrád Sámuel gyűjteményében*. E. Phil. Közli. XXXVIII. 1913. 637 l.
- ⁵⁶ Hnr. May, *Die Behandlungen der Sage von Eginhard und Emma*. Berlin 1900. Forschungen zur neueren Litt.-gesch. XVI. L. ehhez még a következő kiegészítések: Euphorion VIII. 1901. 727—734 l. X. 1903. 657—658 l., Munckers Forschungen XXI. 38 l., Anzeiger für deutsches Alterthum XXVIII. 264 l., Zeitschr. f. deut. Philologie 35. 1903. 407—412 l.
- ⁵⁷ Binder Jenő, *Alom a hídon levő kincsről*. Ethnographia XXXI. 1920. 41—45 l.
- ⁵⁸ Versényi György, *Tompa Diós-Győr című mondájának egy variánsa*. Irodalomtörténet 1918. 299—300 l.
- ⁵⁹ Pillet, *Das Fableau von den Trois Bossus Ménestrels und verwandte Erzählungen früherer u. späterer Zeit*. Halle 1901., Balogh Miklós, *Egy fableau története*. EPhK. XXIX. 124—135 l., Heller Bernát, *A póruljárt udvarlók meséjének magyar nyelvű és magyar vonatkozású változatairól*. Ethnographia XIX. 1908. 272—274 l., Gálos Rezső, *A három púpos meséjének egy magyar származéka*. Ethnographia XVIII. 1907. I, 65 l., Heller Bernát, *A Constant du Hamelről szóló fableau forrása*. Ethnographia XIX. 1908. 371—372 l., Gálos Rezső, *A póruljárt szerelmesek meséjéhez*. Ethnographia XXII. 1911. 382 l.
- ⁶⁰ Bolte-Polivka, *Anmerkungen zu den Kindern- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Leipzig 1918. III. 214. l., Walter Anderson, *Der Schwank vom Kaiser und Abt bei den Minsker Juden*. Dorpat 1921., U. ő., *Kaiser und Abt*. 1923. F. F. C. 42., J. Bolte Pauli-kiadás, II. 270—271 l.
- ⁶¹ Katona Lajos, *A cinkotai kántor*. Ethnographia XI. 1900. 191—192 l., Körösi Sándor, „*A cinkotai kántor meséjének ősei*”. Népelet 1923/24. 149—151 l.
- ⁶² Erdemeiből mit sem von le, hogy ebben a dicsőségben némiképen osztozkodnia kell a Kónyi János néhány évvel idősebb *Democritus*-ával, amelynek hasonló elemzését egy más alkalomra és más helyre tartja fenn a szerző.
- ⁶³ Kiadatlan levél Dr. Balogh István földbirtokos úr tulajdonában.
- ⁶⁴ *Vade Mecum für lustige Leute enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherz witziger Einfälle und spasshafter kurzer Historien aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*. Berlin I. 1764., II. 1768., III. 1767., IV. 1768., V. 1770., VI. 1772., VII. 1771., VIII. 1781., IX. 1783., X. 1792. Közel 3000 anekdotát tartalmaz. Egy

három kötetes kivonata is jelent meg: *Das neue Vademecum für lustige Leute*. Frankf. u. Leipzig 1777 és 1786. Mind a 10 kötetet együtt megtalálni a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. L. H. Hayn, *Bibliotheca erotica et curiosa*. München, 1912. VIII. 59—61 l. Annyira népszerű volt, hogy fordítás is készült belőle: *Vademecum til Tidsfordrio*. Kibbenhavn 1781 és 1783.

⁶⁵ Bolte Pauli-kiadása II. 253 l.

⁶⁶ „Eine wahre Olla Potrida, ein Allerlei verdorbener und guter, stinkender und wohlduftender Gerichte“ — írja róla Fr. W. Ebeling, *Kom. Litt.* III. 541 l.

⁶⁷ „Die Bücherschreiber sind zum theil wie die Guckguck, einer guckt den andern nach, und wenn man einen hört, so hört man sie fast alle“ — állapítja meg egy régi német szerkesztő, G. Ph. Harsdörffer, *Ars Apophthegmatica*. Nürnberg, 1662. 3542. sz.

GR. TELEKI SÁMUEL MAROSVÁSÁRHELYI KÖNYVTÁRALAPÍTÁSA

Irta: *Gulyás Károly*

Van valami csudálatos erő a székely szellemiségben, ami messze föléje emeli az átlagon ennek az emberfajtának őszproduktivitását.

A háromszéki székely-magyar *Kőrösi Csoma Sándor* neve *Nagyenyed-ről* kerül oda mint: „Siculo-Hungarian of Transylvania“ — 1834-beli tibeti nyelvtana élére. Másik világhírű tudósunkat, a marosmenti *Bólyai Jánost* meg, — egyenesen „halhatatlannak“ nevezi az amerikai *Gheorge Haltsted*, „the immortal János“, „a világtörténelemben a lángész legtokéletesebb megtestesülésének“ hirdetve őt. (1901.) *The American Mathematical Montly*.

A székelyek hajdani „generálisának“, *Teleki Mihálynak* unokája, gróf *Teleki Sámuel* kancellárnak marosvásárhelyi könyvtára hasonlóképpen világszerte ismert, mint akinél a társadalmi rétegeződés csak abban tetszik meg többi székely vérei közül, hogy ő mint a történelmi osztály tehetős tagja, — áldozatos munkájával járul fajának tudományos pallérozásához, amikor egész életének gyümölcsét, bibliothékáját adományozza erre a célra.

Ebben a könyvtárban jártakor rázkódott „öszve az álmélgodástól“ *Kazinczy Ferenc*, ki helyesen értékelte, hogy ez a negyvenezernyi könyvtár a Teleki páratlan organizációjából, ismeretszomjából, tudomány szeretetéből jött létre, minthogy „őseitől egy darab könyv se maradt reá“ — és ugyancsak ez a Teleki ajándékozta mindezt „*Musis Patriis*“, a hazai Múzsáknak, ahogy könyvtárának főbejártán van ez kőbe vésvé.

És a Teleki-könyvtárnak az a sajátos egyéni becsé is van, hogy kulturhistóriánk kimagasló alakjától, a gróf stilusos egyéniségétől el sem választható. Könyvtár és alkotója egyazon kulturális közösségben éltek; a nagy alapító enciklopédikus tudásának — önmaga szerette könyvtára az alapja. Benne ott ragyog a 18-ik századnak minden számottevő értékkel bíró tudománya.

Miképpen nőtt belé a székelysárdi udvarházban cseperedő emberpalánta *Teleki* ennek a századnak tudományos életébe, hogy lett tagja a göttingai, a varsói tudományos társaságoknak, belégyökeresedve évek folytán az akkori tudományos világ letéteményeseinek díszes sorába, — erre nézve megint csak a hagyományos székely mentalitás adja meg a feleletet.

Teleki gróf a 18-ik század történeti osztályának tipikus tagja. Apjának úri házában megfordulhattak a celnai tiszteletes külföldet megjárta barátai, akiknek társalgásából értesülhetett a távoli világok állapotáról, az ottani kulturális viszonyokról és ahogy egyszer „vizontagságos“ gyermekévei elteltek, — azonnal igyekezett „elméjét a tisztességes tudományokra adva, külső országokat járni“.

És végig járja egyéb iskolákkal együtt a számára megnyitott életiskolát is, fanatikus könyvbarát lesz, bizalmas udvari tanácsadója négy monarchiának és egymásután, *Mária Théréziát*, *II. Józsefet*, *II. Lipótot*, *Ferenczet* szolgálja a bécsi Hofburgban. De a *Petky Nagy Zsuzsánna* fián, a székely kancellár *Telekin* ugyan

nem fog a magyarságot fojtogató udvari léggör feudális rozsdája. Szívós, magyar öntudattal tanulja, gyűjti könyveit több mint 50 esztendőn át, hogy aztán 1802-től kezdve — 1822-ben bekövetkezett haláláig, folyton irányíthassa hazájába, Marosvásárhelyre, nemes szenvedélyének eredményét, a maga idejében jól kiépített könyvtárát.

Gróf Teleki Sámuel.

Azután végrendeletében hangsúlyozza ki könyvanyagának rendeltetését, mint aki tisztán látója a könyv messze körökre gyűrűző hatásának. Higgadtan diszponál drága könyvanyaga elidegeníthetlenségéről, könyvtárának fennmaradását nagyértékű ingatlanokkal biztosítja (1798., 1811.) Így lesz utódlás révén jelenlegi tulajdonosa gróf Teleki Károly (Sáromberke).

És teszi ezt a gróf abban a sivár 18-ik században, mikor éppen a legnagyobb szükség van ilyen nagyarányú, döntő hatású kezdeményezésre, mikor a sokszorosán megtépázott nemzeti közérzés annyi jelszót elsíratott, mikor a köztudat, a magyar tudományosság is halálos álomba dermedten tengődik, illetőleg a tudományos életnek még lappangó szikráira is ránehezedik a finom bécsi latinos, németes, franciás hatás.

Ez az idegen idioma temeti maga alá az iskolázás kérdését is. Teleki külföldre kerülésekor (1759), mint a bázeli egyetem polgára, — a saját személyében tapasztalhatta iskolázásbeli elmaradottságát, hiszen még a műveltségi közösség alapismerteteit sem vihette magával hazulról.

De Telekit székely intellektusának ereje mihamar túlsegítette a nyelvi akadályoktól kezdve mindenben, s ettől kezdve az önmaga művelésére felhasznált könyvanyag megismerésére szorgalmasan gyűjtögetett könyszerzeményével alkalmat akart adni székely testvéreinek is. Tudatosan gyarapított könyvtárának a lehetőségig egyetemes tudományos színvonalon való tartásán állandóan munkál s ezt a rendkívüli tehetségek öntudatával teszi.

Ezért állapíthatja meg Bajza György 1842-ben, hogy a „*Teleki-ház* mindig védbástyája volt az elnemzetlenülés nagy özönéből menekülő magyar nyelvnek“.

Bajza fel is sorol valami 15 *Telekit Janus Pannoniustól* kezdve a XIX. század közepéig, akik mind joggal kérnek több-kevesebb részt maguknak irodalmi s történetírói halhatatlanjaink sorából.

Az erdélyi Telekiek közül természetesen gróf *Teleki Sámuel*t helyezi az élre, mint akinek saját szerkesztésű könyvtárkatalogusáról így ír: „a felületesség gyarló fia szánakozva mosolyogja meg ezt a sok éves fáradozások eléggé soha meg nem hálálható gyümölcsét“.

Pedig Bajza magát a Teleki-könyvtárat nem látta színről-színre soha, nem ismerhette azt a lenyűgöző hatást, amit a gróf bibliothekája gyakorol érdeklődőre, kutatóra egyaránt.

Az a tény, hogy a könyvtáralapító maga állítja össze könyvtárának szakcím-tárát, egymaga biztosítja polihisztorságát (4 kötet, 1796, 1800, 1811 és 1819. évekből, Bécs).

Századának nyelvén, a latinon olvassuk, hogy könyvtárával „*a könyvek szükségében szinylődő haza javára akar munkálni, mire nézve a közhivatalok komoly gondoljai közt soha el nem mulasztott egyetlen alkalmat sem, amiképen sem élete gondoljai, sem az országok távolsága nem birta elcsüggeszteni*“.

A kancellár nagy kortársai közül: *Benkő József*, *Bél Mátyás*, *Bod Péter*, *Cornides Dániel*, *Horányi*, *Wallaszky* latin tudományos buzgólkodásokkal nevezetesen, *Kazinczy*, *Kölcsey*, a *Kisfaludyak*, *Csokonai*, az előbbiekkal ugyanegy talajból fakadó érzésükkel hevültek nemzeti irodalmuk fejlesztéséért.

A *Teleki* folyton *Bécsben* munkáló szelleme a minden irányú tudományos fejlődésre gondolva s a történeti kialakulás eshetőségeit tartva szem előtt, — bizonyos egyetemességre törekedett könyvtárában: látva hazája tudományos fejlődésének tepsedését, nehogy az általa tervelt haladás helytelen irányt vegyen, megnyugvással kapcsolja át kedvenc könyvei tudományosságát az akkori műveltség nyelvvel, — a latinnal.

A könyvtár csarnoktemplomszerű hatalmas terme áttört emeleti rendszerben épült és körülfutó folyosókkal van ellátva. *Kazinczy* szerint „az építész (Müller 1779), jól tevő a rajzot, minden oldalról kellő világosság jut a könyvekre“.

Szakok szerinti elrendezésben, közvetlen az alapító képe körül sorakoznak speciális tárgyának, a matematikának és rokonszakmainak művei, mögötte való sorban ezeknek a francia akadémia teljes nagy szótára, a másik oldalon pedig a kancellár korának diplomatikai, államrezontudományok serege.

Túlannal impozáns méretekből, hatalmas foliánsokban a földrajzi, történelmi munkáknak, atlaszoknak rendkívüli értékű sorozata.

Majd ékesebbnél-ékesebb kiadásokban következnek a könyvtáralapító kedves klasszikusai, kódexek, Aldusok, Elzevirek, inkunabulák serege. Szakosztályonként sorakoztatva ismét: arab, héber, görög, latin, német, francia, angol, olasz theologiai, jogi, bölcselmi, történelmi, irodalmi művek.

A marosvásárhelyi Teleki-théka.

Mindegyik könyvritkaság címlapján ott ragyog gazdájának néhány soros méltatása, csak a Servetus, Restitutio christiansmi“-ját „parentálja“ el más helyen, amelynek 1553-as kadását — „pedig még a tudósok közül sincs olyan, aki ezt a nevezetes művet ismerte volna“, mégis oda kellett adni József császárnak és neki csak — a másolata maradt.

Feleségének magyar könyvtára nagybecsű hungarikumaival az emeleten van szintén elhelyezve a magyar vonatkozású külföldi irodalom szomszédságában, a klasszikusok folytatásaképpen, a szent atyák, zsinatok iratainak társaságában, a legfényesebb kiállítású velencei kiadások drága foliánsaiban — a református magyar főúr bőkezűségéből.

Megható gondoskodására vall a kancellárnak az a messzemenő gondolata is, hogy a székely vármegyék gyűléseinek, tractáinak jegyzőkönyveit is lemásoltatta könyvtára részére; vármegyei levéltárak anyaga sorakozik fel óriási protokollumokban ezen a könyvosztályon.

Az emeleti oszlopsort szobrokon kívül erdélyi ásvány-gyűjtemény is díszíti, az alapító korán elhunyt fiának ez irányú munkássága van ebben megörökítve.

A művészet iránt érdeklődőket a festményeken kívül nagybecsű *Piranesi* teljes metszetgyűjtemény gyönyörködteti.

Nem a könyvtáralapítón múlt, hogy ilyen mindent felölelő nagyvonalú elgondolása örök életet nem nyerhetett.

... Tulajdonképpen a kancellár halála után következik a magyar reneszánsz, a magyar nemzeti élet ébredése, aztán ezzel a virágos tavasszal párhuzamos viharos korszak. A politikai és társadalmi együttthatás, a diadalmas nemzeti előhaladás életlendülése bizony sehogysen fért össze a *Teleki*-Thékába avult klasszikus szellemmel.

Igy merevül meg könyv-múzeummá a Teleki-könyvtár.

Magyar Göttingát akart teremteni Bibliothékájával a „székely fővárosban“ *Teleki* kancellár.

„Interessál“-é bibliothékám és kiket? — érdeklődik 1809-ben Bécsből a tudós gazda akkori könyvtárosától.

A felelet a kancellár életében még megnyugtató e tekintetben. Az *Aranka Györgyék* irodalmi mozgalmát, az akkori kollégiumi professzorok munkásságát még foglalkoztatja ekkor a théka.

De már 1822. óta egyre lanyhul az érdeklődés a könyvkincsek iránt. A két Bolyai adorálása révén az 1840—1850-es években újra nekilendül az érdeklődés.

Bolyai Farkas 1854-ben így ír János fiának: „a Teleki-thékában nagyszerűen lehet elálmodni ezt a különben kiálthatatlan életet: *La Place Mechanique Coelestique*-jében s másokban ezer évek gyönyöre, forrása vagyón“.

Gróf Mikó Imre az „*Erdélyi Történelmi Adatok*“ 1885—1888-as kiadásait innen szerkesztette, a Teleki thékából, mert úgymond: tizszer essünk el és valamig történeteink állanak, újra felkelhetünk és mert Teleki „a férfias helytállást és munkásságot vállalta kötelességének az irodalom terén“, azzal, hogy „az egyes családoknál szerteszéjjel heverő történeti ritkaságokat összpontosítá“, akkor, mikor nem volt egyetemes erdélyi történetkönyvünk, amiből múlt életünk folyását az ifjú nemzedéknek megtaníthatnók“, mikor *Mikó* „úgy teszi közzé a valót, ahogy ez az adatokban van“. Ezek a drága forrásai könyvtárunkból: *Borsos Sebestyén* (1562), *Borsos Tamás* (1618—1620), *Sepsi Laczkó Máté* (1521—1624), krónikái.

Szabó Károly bibliografusunk 1850—1855. dolgozik itt, a Teleki-könyvtár magyar könyvritkaságait tanulmányozva és 1879-ben megjelent *Régi Magyar Könyvtár*-ban ismerteti könyvtárunk magyar könyvkincseit, amelyeknek nagy számban 7 unikum hungarikumot talált II. Rákóczy György és I. Apafi Mihály saját kézírású naplóján kívül.

Hanem az 1880-as évek óta csak mint kuriózumok gyűjteménye szerepel a könyvtár. Különben is 1882. óta lényeges gyarapodás nem történt egyetlen szakmában sem. Megszakadván a kapcsolat több mint száz esztendeje a naponta haladó tudományossággal, többé nem veheti fel a versenyt az élő, folyton gyarapodó könyvgyűjteményekkel.

Ma bizonyos méla akkord vonul végig az egész impozáns könyvtáron. Az egész itt előmlő ünnepélyesség a nagy felfedezők, a nagy alapítók tragikus sorsát tárja elénk, ahogy keresztüllép mindegyiken a haladó idő.

Zárt egység már a Teleki-könyvtár a sok mindent lebíró időnek folyásában, de a maga korának minden fényével és dicsőségével.

Azért még sincs miért rekriminálnunk. Hiszen a költő is azt mondja:

„A szellem elrendeltetése: élet,
Feltámadás és örök diadal“.

ÖTFOKÚ HANGSOR A MAGYAR NÉPZENÉBEN

Írta: Kodály Zoltán

Aki nyomtatásban megjelent népdalgyűjteményeink szegényes tartalmát ismeri és tudja, hogy ez is csak néhány vidékünk dalainak felületes megfigyeléséből ered: nem csodálkozik, ha újabb, rendszeresebb, nagyobb területre kiterjedő gyűjtések sok újat hoznak, sok olyanra tanítanak, amit Mátray, Szini, Bartalus gyűjteményeiből nem is sejtettünk.

Hogy az ötfokú hangsor, annyi régi nép, talán minden népek zenéjének kezdete: nálunk is él és virágzik, 1907 óta tudjuk, mikor *Bartók Béla* először talált nagyobb tömegben eféle dalokat a Székelyföldön.

(*Hol található?*) Amennyire azóta megállapíthattuk, az ötfokú dallam-típus otthonos az egész székely területen, a bukovinai csángó-székelyeknél; nyomai vannak Dunántúl és a felvidéki magyarság közt, egyszerűen mindenütt, ahol még maradt valami a magyar népkultúra régibb rétegéből. Hogy ez a népkultúra valamikor egységes lehetett, azt valószínűvé teszi az a meglepő analogia, melyet a legkülönbözőbb, egymástól távolos vidéken előkerült törmelékei mutatnak.

Valamikor az ú. n. magyar skálát tartották a magyar zene legjellemzőbb sajátjának. Ez már rég tévedesnek bizonyult. Ha ma keresünk oly saját-ságot, amely a magyarok zenéjét megkülönbözteti minden más környüllakó néptől, a ritmus mellett elsősorban az ötfokú hangsor bizonyul ilyennek.

(*Szerkezete.*) A mi ötfokú hangsorunk olyan „természetes“ (vagy lefelé haladó melodikus-) moll-hangsor, melyből kimaradt a 2-ik és 6-ik fok. Ha pl. g'-t választjuk tonikául, akkor a sor: g' b' c'' d'' f''. A legtöbb dallam ezen az öt hangon kívül érinti a tonika alatti f'-et, és a tonika oktávját g''-t; igen ritkán előfordul a felső terc: b''. A lehető legnagyobb terjedelem (ambitus) tehát: f' g' b' c'' d'' f'' g'' b'', a minimum: g' b' c'' d''; néhány dallam t. i. négy hanggal beéri, úgy volt voltaképp tetra-tonikáról is lehetne szó. De ez kivétel. Minthogy félhang nem fordul elő, hangsorunk a félhang nélküli an-hemitonikus pentatonika típusához tartozik.

(*A dalok tempója.*) Tempóra nézve találunk élénk mozgású, végig változatlan tánc lépésben maradó dallamokat is, de nagyobb részük rubato, inkább lassú. Ehhez képest víg szöveget csak a táncdalokban találunk, ott se mindig; a lassú szövege mind komoly, sőt a legszomorúbb. A székelyek „keserves“-nek nevezik ezt a fajtát; s egy-egy dallamba belemelegedve ki nem fogynak a búsán búsabb versekből. A rubato nem annyira hirtelen tempóváltozásokat

jelent, inkább a fermáták, sorközi szünetek különböző hosszúságára vonatkozik, a parlando-részletek időmértéke általában nem nagyon sokféle. Az alább közölt példák némelyikén kísérlet történt a rubato lehető pontos jelzésére.

(*Ritmus.*) A dallamok izometrikusak (egyforma terjedelmű sorokból állók), a sorok 6, 7, 8, 11 és 12 szótagosak; táncdalokban leggyakoribb a 11-es; „keserves”ben a 8-as. A sorok száma egy-két kivétellel: négy. A szövegek, a dallamnak megfelelően, 4-soros strófákban tagolódnak, de különösen a 8-asok és 12-esekre nem ritkán 2-soros töredékeket is hallunk, egyes vidékeken pedig a dallam 4—4 sorára a szöveg 2—2 sorára esik, minden sor ismételve. A dallam és szöveg viszonyának tisztázására még sok megfigyelésre van szükség.

(*Ornamentika.*) A lassú „keserves” nótának feltűnő sajátja a gazdag ornamentika. Tévedés ezt akár kántori modorosságnak, akár románosságnak tartani, — hogy a két legtöbbször hallott véleményt említsem. Tudjuk, hogy az ornamentika a 16. század végétől szinte a 19-ik elejéig Európaszerte uralkodott a műzenében; az előadóművészet egyik külön, bonyolult ága volt. Hogy mennyiben ennek a stílusnak maradványa a székely és általában a régi magyar ornamentika (mert az idősebbek országszerte több-kevesebb cifrázattal énekelnek maig, vagy mennyiben van köze a keleti zenék hasonló jelenségeihez: ma nem tudjuk. Akármi az eredete: bizonyos, hogy érdekes régiség, minden hangja figyelmet érdemel, annál inkább, mert sokáig már nem halljuk. A mai 20—30 évesek már nem tudnak, nem is akarnak úgy énekelni. Az ízlésváltozás folyamatát szinte kézzel foghatjuk, szemünk láttára megy végbe. Az előadásmóddal együtt többnyire a dallamok is letűnnek.

Nagy értéket veszít ezzel az élő népzene. Ez a stílus annak, aki beletanul, aki meg tud szabadulni a nyugati (főképp német) zenében való elfogultságtól: a legnagyobb művészi gyönyörűséget szerzi, még az iskolázatlan énekesek előadásában is nagy leszűrtség, érettség és tökéletesség, egyszóval: zárt stílus benyomását kelti.

Az ornamentális hangok és hangcsoportok előadása mindig lágy, glissando-szerű portamento, még akkor is, mikor egyes hangok határozottan kihallatszanak a csoportból. Ha némi fogalmat akarunk szerezni e dalok hangzásáról: csak énekelni próbáljuk őket, sohase zongorázni.

Megjegyezzük, hogy a díszítő hangok során átmenetben, egy-egy pillanatra megszólal a 2-ik, ritkán a 6-ik fok is, anélkül, hogy a különleges pentaton karaktert a legkevésbé érintené.

(*Melodika.*) A dallamszerkezet nyitjára leghamarább úgy találunk, ha a sorok záróhangját vesszük szemügyre: ez a négy oszlop, amely a dallam épületét tartja. Megkönnyíti az összehasonlítást, ha minden dallamot közös *finalis*-ra hozunk. Erre legalkalmasabb hang a g’.

Ez a nyolc hang dalainak egész hangkészlete. Ebből telik ki csodás változatosságuk, szépségük és erejük. A hangok neveit számokkal helyettesítve

minden négysoros dallam sorvégeit egy háromjegyű szignatúrával fejezhetjük ki. Pl. 1 4 5 jelzésű dallam első sora g'-n, második c'-n, harmadik d''-n végződik. A negyediket azért fölösleges jelölni, mert úgymint mindig g'.

Pentatonikus dallamaink leggyakoribb sorvégei:

	leginkább	ritkán	soha
I. sor végén	5, 7, 4	VII, 1, ♭3, 8	♭ 10
II. sor végén	♭3	VII, 1, 5, 4, 7	8, ♭10
III. sor végén	♭3, VII, 1	4, 7	5, 8, ♭10

Legnagyobb a sokféleség az I. sor, legkisebb a II. sor végén. A felső terc (b'') sohasem áll sor végén, különben is ritkán hallható.

Az egyes sorok melodikájának megfigyelésére lássunk néhány jellemzőbb példát.

(Példák.) A táncdalokkal kezdjük. (Gy. = a gyűjtő neve.)

Tánclépés $\text{♩} = 108-120$. Szerkezete: 5, 1, 1. 1. Méra, Kolozsm. 1912. Gy Balabán J.

Hat ökor a föl-det nem ma-gá - nak szántja, É-des any - ja lá-nyát sem ma-gá-nak tart-ja.

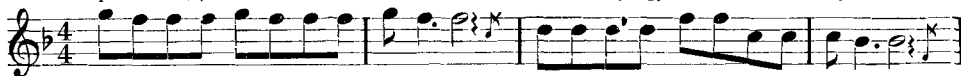
Igen elterjedt dallam,¹ bár tánclépésben 6-os kevés van. (Más példa: Bartók „A gyermekeknek“ XXXI. darabja.) Legtöbb a II szótagos. Az alábbi 2. 3. 4. sz. alattiak is igen el vannak terjedve, amint ezt számos változatuk bizonyítja, jóformán közismertek Csikszék- és Marosszékben.

Tánclépés 2. Resznek, Zala vm.

Jú ki disznu a berekből csak a fülő lát-szik, Kanászlegény a bokorba menyecskékkel játszik.²

Tánclépés. Sz. 7, ♭3, 7. 3. Gyergyócsomafalva 1907. Gy. Bartók B.

1. Ha ki-me-gyek arr' a ma-gas te - tő - re, Ta - lá - lok én sze - re - tő - re ket-tő - re
2. Nem kell nekem sem a ket - tő, sem az egy, Hadd sze-res-sen a - ki ed - dig sze-re-tett.

1-2. Ej, baj, baj, baj, de nagy baj, Hogy a ba - bám szí-ve o-lyan, mint a vaj.

Tánclépés. Sz.: 5, 1, VII. 4. Gyergyóalfalu 1910. Gy. Kodály Z.

Fölszántom én a sze - be - ni nagy ut - cát, Ve - tek be - le pi - ros pün - kös - di ró - zát,

¹ Rendes szövege: „Virágos kenderem elázott a tóba“ stb. A fönti változat egy más dallam szövegét vette kölcsön.

Bartók: A magyar népdal. Budapest, 1924. 302. példa.

Én is be-le ve-tem ma-gam pa-lánt-nak, A-ki sze-ret sza-kit-son le ma-gá-nak.

Ezt a fajtát egyelőre még nem fenyegeti a pusztulás. A föntemplített ízlésváltozás csak a lassú, rubato, ékített dallamokat érinti, magának a pentatonikus gondolkodásnak, a fiatalság közt is erős még a gyökere. Az alábbi, valószínűleg újabb keletű dalocska is ezt mutatja. (A csíki cseléd hazasóhajtása.)

Tánclépés. Sz.: 2-soros. 5. Csik-Szt.-Mihály 1907. Gy. Bodon P.

J'é-des a-nyám Csék-or-szág-ból te-leg-rán-cson pos-tán kül-dött
le-ve-let: „Je-re ha-za j'é-des lá-nyom ha-le-het.

2. Honne mennék, j-édes anyám

Kietekért akár hogy is,
Négykézláb is, mezitláb is,
Bocskorban is, zekében is,
S vonaton is, taligán is,
Szekeren is, tránvájon is, de nem lehet:
Kéredzettem aszonyomtól, nem enged.

(A 2. versszakban az első ütem 5-ször ismétlődik.)

Következnek a lassúk. Pontos leírásuk nagyon nehéz, főképp mert sok irracionális, mostani kótairásunkkal ki nem fejezhető érték szerepel bennük. Minden kísérlet csak többé-kevésbé megközelíthető lehet. Egyes hangok megnyújtásának sok fokozata van. Be kell érünk kettőnek a jelzésével: \sim rövidebb \curvearrowright kétszeres és annál nagyobb nyújtást jelent. Zárójeles fermáta: ad libitum-nyújtás, mely el is maradhat. A kotta-érték némi megrövidülését följétett \sim jel mutatja.

$\text{♩} = 72-76$. poco rubato. Sz.: 5, 1, $\frac{3}{8}$. 6. Bodok, Nyitram. 1906. Gy.: K. Z.

1. Csak azt szá-nom bá-nom, tő-led el-kell vál-nom,
2. Csiz-mám el-szág-gat-tam, pat-kóm el-kop-tat-tam,
Sok u-tá-nad - va-ló já-rá-som saj-ná-lom.
Még-is é-des rú-zsám tő-led el-ma-rad-tam.

Lassú beszédtempó. Sz.: $\flat 3$, $\flat 3$, $\flat 3$.

7.

Gyergyószárhegy 1910. Gy. K. Z.

1. Is - te - nem, Is - te - nem, (de) Ki - nek te - gyek pa - naszt, (Ej)
2. Ha más - nak meg - mon - dom: An - nak hí - rit hal - lom, (Ej)

Az i - de - ge - nek közt Ki - től kér - gyek vá - laszt?
Ha ma - gam - ba tar - tom: Szi - vem el - fony - nyasz - tom.

Mindakettő a hangsor első 4 hangján forog, nem számítva a 7. sz. f-jét, mely el is marad néha.

Rubato, parlando. Sz.: 7, VII, VII.

8.

Gyergyóujfalu 1907. Gy. Bartók B.

Annyi bá - nat a szű - vemen, Ké - trét hajlott az e - ge - ken

Ha még e - gyet haj - lott vol - na Szű - vem ket - té ha - sadt vol - na.

Ilyesfajta két dallamot olvashatunk az Ethnographia 1908, 48. és 109. lapján.

Rubato, parlando. Sz.: 4, $\flat 3$, VII.

9.

Gyergyószentmiklós 1910. Gy. K. Z.

(Aj) Tő - lem a nap úgy te - lik el (Aj) Ha fel - jó a - lig ha - lad el.

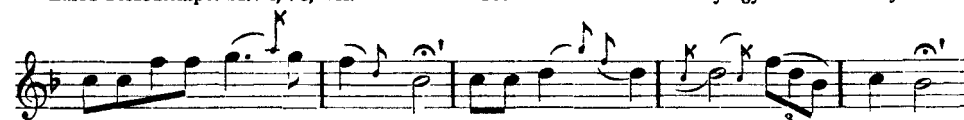

Nem vir - radok ő - ró - mőm - re, Nem só - té - tü - lők ked - vem - re.

Lassu beszédtempó. Sz.: 4, $\flat 3$, VII.

10.

Gyergyóalfalu 1910. Gy. K. Z.

El - in - du - la há - rom ár - va, Hosszú út - ra, búj - do - sás - ra

Azt kérte a szép szűz Már - ja: „Ho-va mentek, há - rom ár - va ?“

Tulajdonkép változata az előbbinek, mégis mennyire más.

Rubato, $\text{♩} = 54-56$, ritkán, egyes sorok 60-63. 11.
Sz.: 8, \flat_3 , \flat_3 .

Fogadjisten, Bukovina 1914. Gy. K. Z.

Me-nyek az ú - ton le - te - lé Sen - ki se mond -

ja: gye - re bé! Gye - re bé ró -

zsám, gye-re bé, Csak ma-gam va - gyok i - de-bél

Egyike a még gyakrabban hallhatóknak. Változata: Ethnographia 1908, 112. lap. Meglehetősen elterjedt a következő 12. sz. természetesen, mint a 8-11. sz. is, csak idősebbek közt.

Parlando $\text{♩} = 92$. Sz.: 1, \flat_3 , 1.

12. Kisgörgény, Marostorda m. 1914. Gy. Bartók B.

Ár-va va-gyok, mint gör-li-ce Mint - a - ki-nek nincs sen -

ki - - - je. Ár - - - va va - gyok

én-ma - gam is, Ár - va az én ga-lam - bom is.

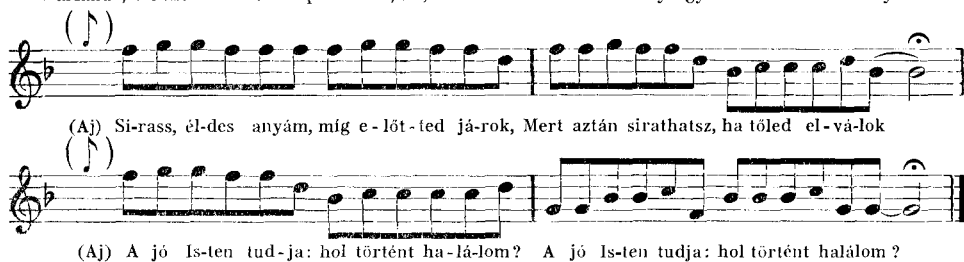
Itt látjuk az ékítő hangok közt a hiányzó 2-ik és 6-ik fokot. A kezdő hangra c"-d" tájáról, bizonytalan magasságból indul a hang. Gyakori szokás a sorok kezdetén is. A hangsúlyos hangnak előlről való megtámasztása úgy látszik fiziológiai szükség, s mert a nyelv nem ad hangsúlyelőtti szótagokat,

az énekes így segít magán. Majdnem mindig hallunk a dal első hangja előtt bizonytalan mellékhangokat, mint ä, m, n, aj, hej, hej-de; magánhangzós kezdetnél a glissando gyakori. Sokszor világosan megkülönböztethetők ezek a támasztó-hangok, így a fenti 12. sz. dal II., III., IV. sora elején.

Bemutatunk még 2 példát a 12-esre. Ezek a leghosszabbak, s talán ez az oka, hogy néha élénkebben recitálják, úgy hogy az első sor után kevés vagy vagy semmi szünet, csak a második végén van pihenő.

Parlando, élénkebb beszédtempó. Sz.: 5, \flat_3 , \flat_3 . 13.

Gyergyószentmiklós 1910. Gy. K. Z.

(Aj) Si-rass, él-des anyám, míg e-lőt-ted já-rok, Mert aztán sírathatsz, ha tőled el-vá-lok

(Aj) A jó Is-ten tud-ja: hol történt ha-lá-lom? A jó Is-ten tudja: hol történt halálom?

De hallani azért lassan is 12-est, sőt minden 6-ik hang utáni szünetekkel:

Parlando $\text{♩} = 120$. Sz.: 5, \flat_3 , VII.

14.

Ehed, Marostorda vm. 1914. Gy. Bartók B.

Az hol én el-me-gyek, még az fák is sír-nak Gyön - ge á-ga - ik - ról

le-ve-lek le - hull - nak Hull - ja - tok le-ve-lek rejt-se-tek el

en - gem, ³Mert az én é - de-sem mást sze - ret nem en - gem.

Ez a dallam, — egyike a legösmertebb székely dallamoknak, — már 1883-ban megjelent, Bartalus III. kötetében, 3 változatban, (12., 14. és 66. lapon) negyedik változata pedig a VI. k. 7. lapján. Ötfokú voltát természetesen csak most vesszük észre.¹ A VI. k. változata tiszta, a többiben itt-ott egy átmenő hang.

Bartalus lejegyzésében cifrázatnak nyoma sincs, a szabad recitativ pedig egyforma $\frac{4}{4}$ -ütemben szorog, az előadás módjáról nincs szó: a leírás megközelítő képet sem ad az eredetiről. S ezt nemcsak ebben az esetben kell megállapítanunk. A magyar népdalok gyűjtését nemcsak azért kellett újra kezdeni,

¹ Bart. IV. 114. I. egy másik ötfokú dalt találunk, átmeneti 2. fokkal. L. még Bartók és Kodály: 20 m. népdal. (Bpest, 1906. Rozsnyai kiad.) 1., 7., 20. számait.

mert kevés a régebben gyűjtött anyag: még ami megvan is, jórészt hasznavehetetlen a leírás fogyatékosága miatt.

(*Pentaton frazeologia.*) Bizonyos, hogy abban a sajátos hatásban, mely ezeket a dalokat minden egyéb zenétől megkülönbözteti, része van a ritmus, ornamentika, szerkezet különösségeinek. Az utóbbira nézve említettük, hogy feltűnő sokszor áll meg a 2-ik sor vége a tercen, írásunk szerint b²-n. Ez az ideiglenes záróhang úgy viszonylik a véglegeshez, mint a pontosvessző a ponthoz. Igen természetes tagoltságot ad különösen a recitáló jellegű daraboknak. (pl. 7., 9., 13., 14.) Gyakran együtt jár vele, hogy a dal egész első fele magasabb regiszterben mozog, mint a második; magasan kezdődik, s egyre lejjebb száll:

Tánc lépés

15.

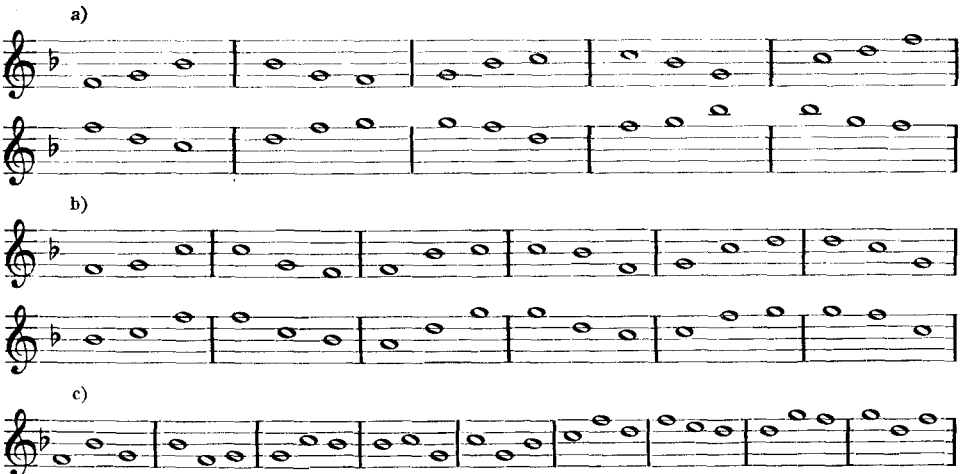
Gyergyóalfalu. 1910. Gy. K. Z.

Hal-lot-tá-tok Pál-fa-lá-ba mi tör-tént? Szegény esőndért más pénz-ért meg-öl-ték.
Hét ó-ra-kor Korond kö-zött ká-vé-zott, Tíz ó-ra-kor pi-ros vé-re ki-om-lott.

(L. még 1., 2., 4., 5., 9., 11., 12. sz.) De ez a magyar dallamot általában jellemzi, amennyiben nincs fúga-szerű (kvint-szekvenciás) kezdete.¹

Itt bemutatott dallamaink különös zamatát leginkább azok a hangközkapcsolatok adják meg, melyek az ötfokú rendszerből következnek. Legsűrűbben a kis terccel vagy kvarttal párosult nagy szekundot halljuk, ebből a 3-féle hangközből tevődnek össze a különleges pentatonizmusok:

a)

b)

c)

¹ Erről bővebben l. Bartók idézett könyve XIII—XXXIV. lapjait, s az ott idézett példákat.

Két nagy szekundra, nagy tercre csak egyszer van alkalom: b'—c"—d", b'—d". A d) alatti fordulatok a közölt dalokból még tetszés szerint szaporíthatók.

(A pentaton és a dur-moll-rendszer viszonya.) Tekintve, hogy falvaink is már régóta el vannak árasztva dur és moll-zenével, csodálkoznunk kell, hogy az ötfokú rendszer, ha csak néhány tucatnyi példával is, teljes tisztaságában fönmaradt. Még azokban a dalokban is érintetlen maradt a pentaton alap, amelyekbe a hétfokú skála behatolt. Viszont hétfokú alapon álló dalok pentatonizmusokat vettek fel.

Négy csoportra oszthatjuk az idetartozó dalokat. 1. Tiszta ötfokúak. (Példáink többsége.) 2. Amelyekben itt-ott, átmenetben, ékesítésképen megjelenik a hiányzó két hang. (Példáink közül: 7., 9., 10., 12., 14.) Ezeknek többnyire van tiszta változatuk is. 3. Amelyekben a rendszeren kívül eső hangok külön szótagot kaptak. (*-al jelzettek 15. sz.) A példákból látható, hogy a 2. és 3. csoport lényegben nem különbözik az 1-től, amelyekben a dur és moll hangnem, továbbá a tonika-dominans viszony behatása többé kevésbé elmosta a pentaton alapszerkezetet, de egyes dallamfrázisok pentaton eredetre mutatnak. Ebbe az — átmeneti — csoportba tartozik a legtöbb példa. Szépen megfigyelhető rajtuk a fokozatos távolodás a tiszta típustól egész addig, mikor már csak egy-két pentatonizmus árulja el, hogy a változott rendszer alatt is tovább dolgozott a dallamszöveg régebbi irányja.

Poco rubato. (Szerk. 8, 5, ♭3.) ♩ = 112—120. 16.

Zabar, Gömörm. 1906. Gy. K. Z.

Hal - lot - tad - e Vi - dróc - ki - nak nagy hí - rit? Pin - tér Pis - ta hogy le - vág - ta

a fe - jít? Pin - tér Pis - ta úgy le - vág - ta

egy - szer - re, Mind - járt le - ho - rú - t Vid - róc - ki a föld - re.

Tánc lépés (♩ = 116—126).

17.

Zsére, Nyitra. 1911. Gy. K. Z.

A mē há - zunk Fe - lett, csak egy csil - lag van, An - nak a csil -

lag - nak se - tét fé - nye van, I - ri - gye - lik tő - lem, tyu - haj,
 azt a csil - la - got, A - me - lyik a há - zunk fe - lett meg - ál - lott.

E két példában együtt találjuk az ötfokú rendszert a modern moll, sőt (17.) dur-hangsorral. Az újabb fejlődési fok nem tolta félre a régit, az alig 2—300 éves mai rendszer megtűr békés szomszédságban egy olyant, melyet már Kr. e. 350 évvel archaikusnak mondtak a görögök, s még sokkal régebben használták a kínaiak.

Egészen sajátos módon küzd a régi rendszer az újjal a dunántuli területen. Régi, tiszta pentaton szerkezetű dalokat, kétségkívül a darskáli hatása alatt, ott gyakran úgy hallani, hogy terc és szeptim magasabb. Ez a magasság néha eléri a dúrskálát, úgy hogy látszólag tiszta dur dallal van dolgunk. (Bartók 244. példa.) Ha ebben a példában leszállítjuk a tercet és szeptimát egy-egy fél hanggal pentaton skálát kapunk. *És ebben a formában is él a dallam!* Számatlan esetben a terc és szeptima nem elég határozott: sem elég magas, sem elég mély arra, hogy akár ide, akár oda soroljuk. A kettő közt lebeg. Néha ugyanazon éneket hol mélyebben, hol magasabban intonálja. De az ilyen dalok egész dallamszövése kétségtelenné teszi, hogy a pentaton rendszerben gyökeresnek.

(*Pentatonikus területek hatása.*) Említettük dalaink főbb lelőhelyeit. Ezek közül különösen némely erdélyi vidékünknek még oly erősen pentatonikus a levegője, hogy odakerült más rendszerű dallamok is asszimilálódnak, pentonizálódnak.

Tánclépés (♩ = 116—126).

18.

Mezőpanit, Marostordam. 1912. Gy. Lajta L.

Jó bort iszom, dí - ó - fá - val tü - ze - lek, De sem - mi - re - va - ló le - gényt sze - re - tek.
 Nem bánom én ha semmire - va - ló is, Sem - mi - re - va - ló vagyok én ma - gam is.

Országszerte elterjedt, közönséges dur-melodikában mozgó dallam, b'-vel végződik rendes alakjában. Ez a változata a 3-ik sor 6—7 utolsó hangjával pentatonikus kerékvágásba zökken, befejezésével pedig az egész dallamot a mi 3. és 14. példánkhoz teszi hasonlóvá, a melyeknek elsőfele látszólag b-dur-ban marad, s második része fokozatosan g-mollba torkollik. (Megjegyezzük, hogy ötfokú dallamokhoz tulajdonképpen nem szabad modern összhangzati fogalmakkal közeledni: dur-hoz, moll-hoz 7-fokú skálához nincs közük. Csak könnyebb megértés céljából beszéltünk néha a mai zenész nyelvén.)

(Végszó.) Bármily érdekes volna a pentatonika és az újabb rendszerek küzdelmét a példák százain végigkísérni: legyen elég ennyi, figyelemgerjesztésül. Arra is csak épen rámutatunk, hogy Európa zenéje az utolsó évtizedek alatt sűrűn tarkállik pentatonizmusokkal. A legkülömbözőbb műfajok, a legmagasabbak és a legalacsonyabbak tele vannak vele. Innen ered bizonyos frazeológiai rokonság egymástól külsőleg-belsőleg nagyon távol álló művek közt is. A forrása különböző: néhol az exotikum, másutt a régiség vagy népiség sugalmazta, s mindenütt a majmolás laposította el. Itt is az eszme-áramlatok terén gyakori jelenség figyelhető meg: többen, egymástól függetlenül, más-más kiindulópontból, más-más céllal, hasonló eredményre jutnak. Bizonyos, hogy a pentaton melodika a maga primitív, de férfias energiájával üdítő újsággal hatott a megelőző korszak agyonkromatizált melodikája után.

Nem lehet célunk belebocsátkozni sem a pentatonika lényegébe, sem a különböző népek pentatonikájának összehasonlításába. Úgy hisszük, az ötfokúság oly kulcs, mely a magyar melopoeia sok bezárt kapuját nyitja meg. Egy tekintet a főntebbi motívum-táblázatra megmutatja, hogy számos kedvelt dallamfordulatunk a pentaphon rendszerben gyökerezik.

De meg kell még említenünk, hogy míg egyrészt a szomszédnépek zenéjében nem találjuk, vagy legalább nem oly alapvető tűnényképen mint nálunk, másrészt a rokon népek zenéjében is van nyoma. A magyar nyelvhasználat utját követni és rendszeres dallam hasonlításba bocsátkozni ma még alig lehet, mert a rokon népek zenéjéről igen kevés megbízható feljegyzés áll rendelkezésünkre. De nem tekinthetjük véletlennek azt az egyezést, amelyet Bartók könyve Appendix-ében (87. l.) közölt cseremiszi dallamok, továbbá az Ilman-krohn közölte votják és hegyi-cseremiszi dallamok mutatnak a mi ötfokú dallamainkkal.³

E meglepő egyezések láttára arra kell gondolnunk, hogy bármily messze esik a cseremiszek földje Csiktól és Zalától, vannak ősi elemek a néplélekben, amelyeket sem az idő, sem a távolság nem tud megváltoztatni.

¹ Sammelbände der Internat. Musikgesellschaft III. 1901—2. 430 sk. 741 sk. lap.

AZ ELSŐ VIDÉKI (SZÉKELY) MAGYAR HÍRLAP S IRODALMI MELLÉKLAPJA

Irta: Dr. Kristóf György

Az 1838-dik év az erdélyi hírlapirodalom történetében a legjelentősebbek közé tartozik. Két olyan megmozdulás történt, amelyeknek fontossága erdélyi és általános magyar viszonylatban is külön méltánylást érdemel. Egyik hírlapirodalmunk s általa szellemi életünk belső fejlődésére, az eszmék tisztázására és a vélemények szilárdságára volt jótékony hatással. A másik mozzanat expansív jellegű, a politikai látókör s a szellemi műveltség átmérőjét iparkodott meghosszabbítani.

Az egyik jelentős mozdulatot Szilágyi Ferenc kolozsvári ref. koll. tanár, történetíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja — a Sándor atyja — tette meg. 1838 februárjában folyamodik az erdélyi főkormányshoz a *második* kolozsvári politikai hírlap engedélyezéséért. Egy t. i. már volt: a Pethe Ferenc alapította (1827.) *Hazai Híradó*, amely mindjárt a következő évben nevét *Erdélyi Híradó-ra változtatta* s amelyet 1831-től kezdve tizenhét évben át 1848 júniusáig Méhes Sámuel szerkesztett. Méhes szintén ref. kollégiumi tanár volt, tekintélyes összegű alapítványtételével az iskola jötevője s szintén tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. És mindenek fölött lelkes hazafi, a reformoknak, a szabadelvű és demokratikus haladásnak s így az akkori ellenzéknek híve, lelkes harcosa s mint ilyen, később Kolozsvár városának egyik követe.¹ Lapját is, az Erdélyi Híradót, ebben a szellemben szerkesztette, úgy, hogy a főlap, valamint két melléklapja, a *Nemzeti Társalkodó* (1830-tól) és a *Vasárnapi Ujság* (szerkesztette Brassai Sámuel) a haladásnak, a szabadelvűségnek és a demokratikus átalakulásnak volt a közlönye. A második politikai hírlapnak, amelyre Szilágyi Ferenc kért engedélyt, épen az volt a célja, hogy az Erdélyi Híradót, a szabadelvű ellenzéki szellemet ellensúlyozza s a kormány és a kormánnyal tartó conservatívek politikáját terjessze. Csodálatos mégis, hogy az engedély végleges érvénnyel csak két évnél hosszabb idő múlva adatott ki úgy, hogy a Szilágyi hírlapja a *Mult és Jelen*, s melléklapja, a *Hon és Külföld*, csak 1841-ben indult meg, hogy aztán meggyökeresedve, a reformok ellen hadakozva élien ugyancsak 1848 közepéig, amikor aztán ellenlapjával együtt hangja a harci zajban elvész, megszűnik. De a kezdeményező gondolat 1838-ban merült föl. Az eszmék megvitatásának és a vélemények tisztázásának szükségérzete, az egészséges és tisztító politikai küzdelemnek ez a természetes és szükséges feltétele, 1838-ban kapott először lendítő erőt Erdélyben, Kolozsvárt.²

Ha meggondoljuk, hogy 1837-ben összesen csak négy magyarnyelvű politikai hirlapunk volt: a *Hazai és Külföldi Tudósítások* és a *Jelenkor* Pesten, a *Hírnök* Pozsonyban és a negyedik, Erdélyben az egyetlen, a Méhes említett *Erdélyi Hiradója* s ha megjegyezzük, hogy ennek következtében Pest után Kolozsvár a második város, amelyben egyidőben két politikai ujság jelent meg: vajon tagadható-e a Szilágyi Ferenc folyamodásának és lapjának nagy jelentősége?

Pedig bizonyos szempontból a Szilágyi kezdeményezésénél sokkal jelentősebb az 1838-dik év hirlapirodalmunk történetében az ez évben Brassóban megindított *Erdélyi Hírlap* című politikai lapnak s irodalmi társlapjának, a *Mulattatónak* megjelenése által. Ez az év s ez a két közlöny jelzi az erdélyi s általában a magyar vidéki hirlapkiadás, hirlapírás kezdetét.

Mert igaz ugyan, hogy az első magyar erdélyi hírlap, az *Erdélyi Magyar Hírívő* (1790), nem Kolozsvárt, az ország fővárosában és szellemi középpontjában, hanem Nagyszebenben jelent meg. Ámde Szeben abban az időben még magyar szempontból sem tekinthető vidéknek. Erős német-szász szellemi csomópont volt már évszázadok óta s az önálló erdélyi fejedelemség megszűnte után a legfőbb katonai hadparancsnokságnak, huzamos ideig az erdélyi főkormányzóknek is, székhelye és az erdélyi országgyűléseknek tanácskozási helye. Bár nem kimondottan főváros, de vidék semmiesetre. Így az első erdélyi hírlap, ha nem is az ország természetes fővárosában, de mégis központi helyen jelent meg, a gubernium székhelyén. Hogy ebben az időben is mennyire hozzá volt kötve a sajtó a központiséghez, semmi sem mutatja csattanóbban, mint épen az *Erdélyi Magyar Hírívő* sorsa. Mikor t. i. épen megindulás évében (1790) a főkormányzók Szebenből áthelyezték Kolozsvárra, az *Erdélyi Magyar Hírívő* is tüstént átköltözködött: későbbi számai, megszüntéig, ott jelentek meg.² Az erdélyi hirlapirodalom valamennyi későbbi terméke egészen a szabadságharcig a brassói kezdeményezés kivételével Kolozsvárt jelent meg, az ország természetes politikai és szellemi középpontjában. Így a két brassói közlöny, mint az erdélyi vidéki sajtó első és a szabadságharcig egyetlen terméke jelentős esemény.

Lényeges és fontos azért is, mert nemcsak erdélyi, de magyar viszonylatban is az *Erdélyi Hírlap* az első valóban vidéki politikai hirlapunk. 1838 előtt Kolozsváron és Pesten kívül hol jelent meg magyar nyelvű politikai hírlap? Csak Bécsben és Pozsonyban. Ha még Nagyszeben sem megy ez évtizedekben vidék számba, lehet-e vidéknek tekinteni a koronázó Pozsonyt, az országgyűlés székhelyét, avagy Bécsset, a császárvárost, a magyar állam annyi fontos szervének állandó székhelyét, irodalmunknak is hosszú évtizedeken át egyik középpontját? Hiszen épen az volt a baj, hogy egy vagy más szempontból mindenik inkább volt főváros s inkább volt középpont politikai és szellemi tekintetben is, mint maga Pest-Buda. Mert politikai szempontból nem vidék, hanem centrum az olyan hely, ahol törvényt vagy jogszabályt kezdeményező állami intézmények és szervek léteznek, ahol az ügyek végrehajtásában és igazgatásában végérvényesen intézkednek. És szellemi szempontból sem vidék az a hely, ahol a szellemi alkotásokat nemcsak egyszerűen fogyasztják, hanem egyúttal van kezdeményező készség, alkotni kész akarat, teremtő tetterő. Ha nem is volt egy kialakult fővárosunk, de Kolozsvár mellett Szeben, Pest-Buda mellett Pozsony és Bécs nem volt vidék.

Ellenben Brassó tökéletesen vidék politikai és szellemi szempontból egyaránt. Legalább a magyar szellemi élet szempontjából mindenestre. Az ország legkeletibb pontján a Czenkhegy lábánál elterülő iparos és kereskedő városban nem volt semmi jelentékeny állami szerv. Lakócai között tekintélyes számban vannak ugyan magyarok és románok is, de az értelmesebb és vagyonos osztály a szászok, melynek itt Honterus óta jó iskolái, nyomdája volt. Brassó az erdélyi szászságnak egyik gócpontja volt s mint ilyen mindjárt Szeben után következett. Az itt lakó magyarság egy jó része cseléd és szolganép s csak a másik kisebb része tartozott az értelmiséghez, leginkább mégis az iparos osztályhoz. De ezek is részint számuk csekélyebb voltánál, részint a céhekbe tartozásnál fogva is tulajdonképpen benne éltek a német-szász ipari, kereskedelmi és szellemi közösségben. Magyarok maradtak, magyarként éltek ugyan, de kezdeményező erő és készség nélkül, élvezve vagy túrva a szász fejlett szellemi élet előnyeit és hátrányait.

Ez előnyök közé számítható, hogy Brassónak ebben az időben már volt németnyelvű hírlapja, a *Siebenbürger Wochenblatt*. Pedig németnyelvű újság is ekkor még csak Aradon (Arader Kundschaft), Kassán (Kaschauer Zeitung) és Szebenben jelent meg (Siebenbürger Bote). Sőt volt már Brassóban a német nyelvű újság és melléklapja mellett még román nyelvű újság is, a *Gazeta de Transilvania* és melléklapja a *Foae de Dumineca*.

Épen az utóbb említett román és német lapok adnak magyarázatot arra nézve, hogy miért jelent meg Brassóban az első magyar vidéki politikai hírlap.

Ugyanis úgy a német *Siebenbürg. Wochenblatt*nak, mint a román *Gazeta de Transilvania*-nak a kiadója ugyanaz volt: Gött János. Gött Bodenheimból (Hessen fejedelemség) vándorolt be Erdélybe s vett, illetőleg alapított nyomdát Brassóban. 1834 jan. 22-én kapott engedélyt német nyelvű lap kiadására. Ez volt a „*Siebenbürg. Wochenblatt*“ s melléklapja a *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*. 1837-től kezdve új engedély kérése nélkül kiadta a *Gazeta de Transilvanian* és a *Foae de Dumineca*t. Ugy látszik, hogy 1834-ben kapott engedélyében is volt már szó nemcsak német nyelvű lap szerkesztéséről. Erre mutat az a körülmény, hogy a román lapot újabb engedély kérése nélkül adta ki. Csak utólag kellett igazolnia, hogy erre is szolgált engedélye. Gött engedélyét most, 1838-ban, még tágabban értelmezi s megindítja magyar nyelvű lapjait, az *Erdélyi Hírlapot* és a *Mulattatót*.⁴ Kétségtelen, hogy erre a lépésre üzleti szempont, német és román hírlapjainak sikere biztatta. Német és román hírlapjai meggyökeresedtek, kivált a román nyelvűek egyenesen korszakalkotóvá fejlődve éltek meg. Minthogy a német és román lapok jól jövedelmeztek, a kiadónak volt elég műveltséggel párosult üzleti szelleme s vállalkozó kedve arra, hogy bevételeit egy magyar nyelvű hírlap által is fokozza. Ilyen szándék az akkori sajtóviszonyok között s főképpen a Gött János helyzetében tulajdonképpen nagyon egyszerűnek és könnyen megvalósíthatónak mutatkozott. Mert miről is volt szó? Az engedéllyel, a hírlapszerkesztés legfőbb akadályával nem volt baj. Az anyagot, a lap tartalmát pedig nagyjában össze lehetett állítani a német és román lapból. Voltaképpen csak az anyag magyarra fordításáról kellett gondoskodnia. Tehát jó-részt csupán technikai szerkesztésről, mert az anyag úgy is készen állt, nyomtatóműhelye pedig ugyancsak bírta a munkát; nyomdája jól fel volt szerelve, mintegy öt éven keresztül számos és jelentős terméket adott ki.⁵

Nemcsak az üzleti szempont, hanem a pszichológiai mozzanat is kedvező volt ekkor Brassóban magyar nyelvű hírlapi vállalkozásra. Éppen 1837-ben a brassói szászok között a magyar nyelv iránti rokonérzés és célszerűségi szempont figyelemreméltó határozatot és intézkedést hozott létre: az otáni szász középiskolába rendes tantárgyként bevezették a magyar nyelvet. E tanszékre alkalmazták *Köpe Jánost* (1807—1876) a magyar nyelv tanítójául. Köpe arról a vidékről való, hétfalusi lutheránus csángó, külföldi akadémiákon is megfordult férfiú volt. Mint végzett diák 1831—36 között több előkelő székely családban nevelősködött. Magyar lap kiadása tehát most nem ellenkezett a szászok hangulatával se, sőt számítani lehetett még néhány szász előfizetőre is. A szerkesztésére pedig keresve se lehetett volna alkalmasabb embert találni, mint Köpét, aki vallásilag egy volt a szászokkal, fajilag és személyi összeköttetéseinél fogva meg a székelység előtt jelentett vonzó erőt.

Mert az első magyar vidéki hírlapnak meg van az a szellemtörténeti érdekessége is, hogy teljes tudatossággal és minden ízében *székely* akart lenni. Az élelmes és nem értelmetlen szász-német kiadó előfizetők és munkatársak tekintetében egyenesen a székelysége számított s a székelység külön helyi érdekeinek akart a szószólója lenni. Előfizetési jelentésében is előbb általánosan a *Nagylelkű Honfiakhoz a Magyar Hazában* fordulva így szól: „Felséges Urunk atyaskodó uralkodása virágoztatja a dicsőn elhunyt ritka érdemű és felséges érzésektől lelkesült *Császár és Király első Ferenc* ápolása alatt fejlődött Árpádi nyelvünk bájhangjait; édes érzés a két dicső magyar Hon virágzásának szemlélése, midőn az őskorú hunniai nyelv csirájából a mivelte nemzetek bámulatára egy gyönyörkellemű és minden tudományokra alkalmas nyelv alkottatik... Mi teheti nagyra dicső nemzetünköt? Nem egyéb, mint a tudomány, közértelem, az anyai nyelv bájhangjainak pártolása, az erre szolgáló eszközök, ú. m. jeles tudományos intézetek, oskolák, folyóiratok stb. gyámolítása. Azért folyamodunk mi is a magyar nemzet világszerte ismeretes nagylelkűségéhez azon buzgó kérésünkkel, hogy a Nemes Szász Nemzet egyik k. sz. városának, Brassónak falai között keletkező magyar hírlapunkat gyámolítani és pártfogolni sziveskedjék.“ Majd így folytatja: „*Különösen a bajnoklelkű Nemes Székely Nemzet apállásáért (sic) és szives pártolásáért buzgón esedezünk, tőlük reméljük és bizton várjuk a legnagyobb segéllést,*“ mert ismervén a Nemes Székely Nemzet hazánk iránti buzgóságát, tudván mily készséggel gyamolít minden jót, erényest, dicsőt, tapasztalván édes anyai nyelve eránti forró ragaszkodását, nem tehetjük, hogy e nagylelkű nemzet hathatós pártfogásába egész bizodalommal magunkat ne ajáljuk... Felszólítunk ezennel minden tudósokat a magyar Honban írásaikkal, jelentéseikkel, észszíleményeikkel Hírlapunkat és Mulattatónkat érdekesíteni, de *különösen az itt közelebb lakó Nemes és bátorszívű Székel és a Nemes Szász Nemzet között létező számos tudósokat,* hogy ezen Hírlapunk éltetésére segedelmeket meg ne vonják minden nyomtatott fél vagy egész ivért illendő *jutalmat biztosítván tehetségünk szerint.*“ Hasonló határozottsággal és világossággal appellál a székelysége — előfizetők és munkatársak tekintetében egyaránt — a melléklapnak, a Mulattatónak beköszöntő *Közírás* című cikke is. „...Hány jeles elme, nagyralátó tudós nem létezik különösen a Nemes Székely Nemzet körében, kik egy folyóirat fenntartására elegendő tudománnyal és hazafiakarattal díszeskednek, bírnak; kiknek ezennel legjobb út nyílna magukat honnok eránt érdemesíteni s e sok te-

kíntetben ismeretlen erdélyi részt a világgal közelebről megismertethetik? Három-, Udvarhely-, Csikszékekben könyvnyomtató műhely nem létező, Brassó az a hely, ahol legcéleányosabban lehetne egy folyóirat eszközését létesíteni: Brassó Vidéke a Magyarosodásban szép előmenetelt tett... igen kevesen vannak, kik magyarul nem értenének. Mily népes hetivásárok tartatnak e városban, milly számosan jelennek meg Háromszékről, Erdővidékről, Udvarhelyszékről, Csikból az itteni vásárokon minden héten és milly könnyű munka volna innen hírlapokat elvitetni és milly könnyen gyámolíthatnók a Nemes Székely Nemzet közt létező számos tudósok újságlapjainkat jelentésekkel, tudósításokkal, sőt rövid kidolgozott munkákkal is, mellyek a Mulattatóban... egész örömmel felvételnek...“

Ezek alapján elmondható, hogy az első erdélyi vidéki hírlap, amely egyúttal az első székely újság is, anyagilag, technikailag jól volt megalapozva, érdekkörét okosan fogta fel és jelölte ki a székelységben. Az Erdélyi Híradóval — bevallja — nem akart és nem is tudott volna versenyezni. Szerény keretek között, azzal párhuzamosan akart megélni főként oly olvasók megnyerése által, akik az Erdélyi Híradótól távolabb laknak s egyáltalán nem olvastak hírlapot. Nemcsak a kiadó tekintette lapját székely lapnak, de a közönség és a munkatársak is. A két utóbbi inkább csak elméletileg. Mert bizony az előfizetők száma alacsony (alig 100) volt úgy, hogy a lap már a második félévben küzdött. A Mulattatóban (1838. é. 33. sz.) Benedek Áron, nagyborosnyói ref. pap, egyik legbuzgóbb munkatárs, verses oktató mesét ír, melyben a szerkesztő beszél egy Angoly utazóval. Mi újság? — kérdezi az angol utazó a szerkesztőtől. Ez lemondással válaszolja:

*... Az újság lapok már úgy elébeztek,
Hogy sírjok széléhez közel is érkeztek,
Hol az újságsajtó kenetlen csikorog,
Hírlap s Mulattató kevés házban forog...
Székelyek! pártoljuk szomszéd Hírlapunkat,
Im csak most születék s már sírjába készül,
Ki tudja, a jövő ilyet is mikor szül?*

Ezt a sírba készülődést emlegeti az Erdélyi Hírlap szerkesztősége is (1838. é. 48. sz.) Előfizetési jelentésében: „Egy éve már, hogy Erdélyi Hírlapunk is társával, a Mulattatóval a folyóiratok rögzös pályáján sántikál s köszönet ezen folyóiratot alapító, idegen ajku ugyan, de a nemzetiség s mindaziránt, mi annak kifejtésére hasznos és szükséges, oly melegen érző kiadó urnak azért, hogy csak sántikál is... A ns. Székely nemzet, melyért főképp ezen újság alapula, hideg iránta... mégis áll s még egy éven keresztül állani fog...“ Aztán hivatkozva a melléklap székely tárgyú közleményeire, így folytatja: „A politikai világ napról-napra érdekesebb, a keleti bonyolódások kifejlődésre várnak. Vajon több pártolóval nem fejlődhetnék-e Hírlapunk a keleti tudósítások kulcsává a magyar hírlapok kiadására mostoha, de az ily közlekedések folytatására legkedvezőbb fekvésű Brassóban?“

Mindhiába, az első vidéki hírlap és szépirodalmi melléklapja két évi pályafutás után elbukott, megszűnt.

Megszűntének tartalmi és külső okai vannak. A tartalmi okot úgy is-

merjük meg, ha megállapítjuk minő anyagot és milyen beosztással közölt olvasói számára.

A főlap, az *Erdélyi Hírlap* félíven, negyedrért alakban jelent meg hetenként *nyolc oldalnyi* terjedelemben. Szerkesztője 1838-ban az említett Köpö János, 1839-ben *Veress* György brassói ügyvéd. Tartalma szinte kizárólag politika. És pedig leginkább külpolitika. Természetesen abban a szövegben, ahogy azt a cenzura engedélyezte Bécsben, Pesten, Kolozsvárt vagy Szebenben. Tüsitásait is onnan szerezte be s azt a brassói cenzor újra felülvizsgálta. Az első rovat volt *Erdély*, a második *Magyarország*, aztán következett *Ausztria*, *Anglia* s a többi külállamok. Erdélyi és magyarországi híreket majd minden számban közölt. A többi államokból csak alkalomadtán. Az erdélyi hírek között ritkán volt helyi (brassói vagy székelyföldi) érdekességű. Így pl. mindjárt 1838 elején többször olvasunk olyan tudósításokat az akkori elég nagy földrengésről, amelyek a kolozsvári Erdélyi Híradóban nem lelhetők föl, amelyeket tehát a *saját tudósítók*, levelezők küldtek be. De ilyent keveset találunk. Mert épen ez volt az Erdélyi Hírlap legfőbb gyöngéje: *anyaga legnagyobb részét nem eredeti, hanem ollózott anyag*. Van több szám, amelyeknek tartalma elejétől végig, az utolsó sorig ollózás a Jelenkorból, Hirnökből, Wochenblattból és az Erdélyi Híradóból. Becsületére legyen mondva, az átvételt elég pontosan és lelkiismeretesen jelezte is. Ellenben a két évfolyamnak szinte egyetlen cikke után sem olvashatjuk a szerző nevét már azért se, mert tulajdonképeni cikkei, mint egy mai hírlapnak szokott lenni, nem voltak. Hisz még a Méhes lapja is csak most kezdett önálló fejtegetéseket és cikkeket közölni! Képzeljünk el egy mai lapot csupa téviratokból összeállítva. Akkor fogalmunk lesz arról, hogy miből telt ki az Erdélyi Hírlap tartalma. A főbaj azonban mégis nem az ollózás maga volt,⁹ hanem az, hogy ugyanazt az anyagot úgy a kolozsvári magyar újság, mint a szebeni és brassói nem magyar lapok *hamarább és részletesebben hozták*. Többfélét vagy többet adtak, mert terjedelmük is kétszer akkora volt. Az Erdélyi Hírlap a maga *félannyi* terjedelmével mindig utánuk kullogott. Világos, hogy aki lapot rendelt, előfizetett, inkább a Méhesét vagy valamelyik német lapot járatta. Az gyorsabb és részletesebb volt. Mindenki szivesebben merít a forráshoz közelebb, mint távolabb, kivált ha nemcsak frissebb, de bővebb is a víz. Az anyag vékonyságát és az ollózást — ismétlem — nem pótolta a helyi hírek és tudósítások közvetlensége sem. Amennyiben és amikor ilyenek voltak is, az Erdély és Magyarország (később összevontan Magyar és Erdélyországok) című rovat elején kell keresni. Itt közölte a fontosabb kinevezéseket, kitüntetések, halálozásokat. Itt referált az országgyűlés tanácskozásairól is.

Nem politikai természetű dolgot keveset közölt, majdnem semmit. A Méhes lapja is csak ebben az időben kezdett közölni irodalmi, színházi híreket, közművelődési tudósításokat. A szépirodalmat és tudományt kizárólag csak az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság hivatalos közleményei képviselik. Színházi hírei nem voltak, mert Brassóban e két év alatt magyar színelőadás nem igen volt. A közművelődést is csak néhány *társalgási egyesület*(casino) közgyűléséről adott rövid tudósítás képviseli. Fehér holló az olyan vidéki hír, mint amilyent az 1838 é. 5. sz.-ban olvasunk, hogy Maroscapón a Réz Sámuel udvarházában összegyűlt karácsonyi vendégsereg lelkesen megünnepelte *Széchenyi*

István nevenapját. Onnan felkerekedve másnap Kutyalván Zeyk Jánosnál, a szorgalmas és termékeny, de tehetségnélküli költőnél, jánosnapoztak.¹⁰

Az Erdélyi Hírlap hírszolgálatára, tartalma terjedelemben, színvonalban és változatosságban messze mögötte maradt az Erdélyi Híradónak. De *széke-lyebb, vagyis a helyi érdekeket jobban szolgáló sem tudott lenni.*¹¹ Az Erdélyi Híradó: e tekintetben nem érte utól, nemhogy — vallott célja és kitűzött szán- déka szerint — felül tudta volna mulni.

A főlapnak ezt a gyengéjét nem tudta pótolni a melléklet, a *Mulattató* sem. Pedig a *Mulattató* a főlapnál határozottan többet ért, noha szintén meg- voltak a maga gyengéi.

Terjedelme ugyanakkora volt, mint a főlapé. Szerkesztői is ugyanazok. Tartalmát a már említett *Közírás* című külömben magas színvonalú beköszön- tő, illetőleg programcikk így körvonalazza: „E kezdendő folyóirat célja a Hír- lap mellett ez: erkölcsi, tudományos, természettörténeti és gazdasági jelentése- ket, rövid kidolgozásokat, nevezetes emberek életrajzát, rövid események el- beszélését, különösen Erdélyország gazdag történeti tárházából, a lélek felde- rítésére célzó kisebb rezényeket, hasznos fordításokat közölni, általjában a nép- ben a hazaszeretetet élesíteni és a hasznos dolgokról értesíteni.“ S mindennek kapcsát a hazaszereteten jelöli meg. E meghatározás tehát elég tág, minden- féle tárgy beleillik, elfér. Semmi okunk csodálkozni azon, hogy sokat markol. Hisz akkor szaklapok, külön sajtóscélú közlönyök még nem voltak. Minden sajtóvállalatnak előnye, de egyúttal terhe is, ha minden virág a szellemi élet terén neki nyílik. A programmon főnakadni, a tartalmat csak ahhoz mérni tehát sem jogos, sem igazságos ez esetben nem volna.

A *Mulattató* cikkeinek sörrendjében nagyobb és tartósabb állandóság nincs. Legfőlebb annyi, hogy első helyen (félhasábon), rendszerint költeményt közölt. A végén pedig igen sokszor valami aphorisma, adoma, dal vagy epigramma zárta be a sort. A közlemények száma is változik. Vannak számok (1838 é. 14., 37., 1839 é. 26., 27., 28., 29. sz.), amelyekben összesen két köz- lemény olvasható; a második néha nem több, mint négy sor. Viszont máskor 8—10-re rug a cikkek száma. Ilyenkor legalább egy közlemény folytatás. Mert — s ezt szerkesztési hibául kell felrónunk — a kis terjedelem ellenére (vagy épen miatta) gyakran ad folytatásos cikkeket, ami kétségtelenül nem vált javára. És végül, hogy a külsőségekkel végezzünk, itt is elég gyakran működik az olló, hogy a Társalkodóból, Jelenkorból és a többi hírlapból¹² vagy folyóiratból adjon — mulattatót. Ellenben nem hibának, de egyenesen erényül tudom be az elég sűrű *közlést* (Cserei Historiájából vagy Apor Meta- morphosisából, amelyek ugyan kéziratban számos nemes és pap könyvtára- ban meg voltak, de amelyek tudvalevőleg nyomtatásban csak a szabadság- harc után, a *Nemzeti Könyvtárban* jelentek meg) és *utánközlést* (pl. Pap Endré- nek, Ajtai Gyulának a Kisfaludy-Társaság-nál jutalmat vagy dicséretet nyert balladáit; részletek Kölcsey nagyjértékű Paranesiséből).

Kik voltak a *Mulattató* munkatársai?

E kérdés megválaszolása nemcsak a *Mulattató* értékmérője, de bibliogra- fiai szempontból is figyelmet érdemel. A *Mulattató* munkatársainak egy része ugyanis a Szinnyei Magyar írók-jában még névszerint se fordul elő.¹³ Aki pe- dig Szinnyeinél előfordul, annál is hasztalan keressük a *Mulattatóba* írt mű-

vek¹⁴ jegyzékét. Még általában sincs fellemlítve, hogy írt, dolgozott a Mulattatóba.

A munkatársak s a Mulattató két évfolyamában közölt dolgozataik a következők:

1. *Benedek Áron*, nagyborosnyói ref. pap. Művei: a. *Kedves és hasznos társalkodás* (1838. évf. 2—9. sz.) Erkölc bölcséleti fejtegetés arról, hogy kik az akadályai a kedves társalkodásnak: a rágalmazók, busolygók (melancholicusok), nagyra-vágyók, kevélyek és hiuk. Második részben a főrangúknak, tudományosoknak, ifjaknak, lelkészeknek, barátoknak ad tanácsot a hasznos társalkodásra. Végül szól a könyvekkel való és a casinoi hasznos társalkodásról. Felosztása naiv, de okoskodása, érvei sok tanultságról tesznek tanubizonytságot. A classicus írókon kívül idézi Bateauxt, Kantot, Boileaut, Rousseut, Popet stb. A casinók eszméjét dicséri s végezetül egy előfizetési felhívást intéz két részből álló esztétikai kész művére. Az első füzet: *A szép* — öt részből áll. A tartalmát részletesen jelzi. Legérdekesebb a 3. és 4. fejezet. Az előbbiben a köv. alfejezetek vannak: Az eszt, szép filozófi szempontból, lehetőségig népszerűsítve. Ennek főbb tárgyai: A szép iránti tetszés más látszékony tárgyakkal összehasonlítva. A szépnek határozatai. A szépnek érdekei. Testi szép. Szellemi szép. Az ideálok. A szépnek ideálja s. a. t. A negyedik részben: A szép mint látás és hallás tárgya a természet s mesterség miveiben. Taglalati észrevételek, melyekben a természet s művészet szépségeiből folyó gyönyörünk okai felvilágosíttatnak, a képzőművészet általánosan s a régi görögök Ideáljaik különösen bővebben érdekeltetnek. A második füzet címe: *A felséges*. Ígér egy harmadik füzetet is, melyben a beszédbeli szépet és felségest tárgyalta volna — „felhozandó példákkal az élő s e jelenkori külföldi s honyi írókból.“ Benedeknek ezt a cikkét egy *Aplusbé* álnevű író megtámadta (1838. 14.) *Csak kicsit és ugyan jót* c. iskolás fejtegetésével. Benedek *Biráljunk, de ne rágalmazzunk* (1838. 19, 22.) c. vág vissza. Maga probléma épen nem elvi értékű és jelentőségű. Bizonyos, hogy a Benedek tudása, komolysága nagyobb, mint kákán is csomót kereső ellenfeléé. A polemiában övé a fölény, övé a győzelem. Ennél azonban érdekesebb előfizetési fölívása, illetőleg esztétikai munkájának terve. Sajnos, hogy nem jelent meg, mert a terve arról tanuskodik, hogy az esztétika anyagát ismerte. Valószínű, hogy nem eredetisége által vált volna jelentőssé. Nem lett volna egyéb, mint *Krug: System der theoretischen Philosophie* c. művének kivonatolása s magyar példákkal is megvilágítása (Krugra hivatkozik is!). Ámde ennek ellenére is nagyjelentőségű lett volna a magyar esztétikai irodalom történetében. Megelőzte volna Gregusst és adta volna annak a német esztétikusnak rendszerét, akinek oly nagy hatása volt úgy költőinkre, mint kritikusainkra, sőt esztétikusainkra is.

Benedek további cikkei b) *Javallati alaprajz egy úzkár segedelmező papi egyesületre.* (1838. 6.). c) *A földrengés* (1838. 9. 19. sz.). d) *Afrikai végzemény.* (Adoma Nagy Sándorról). e) *Eredeti mese, mint próba gyűjtő* c. alatt verses oktató mesét a köv. címekkel. 1. A juh és a farkas pere. 2. A magyar újságíró és Angol utazó. 3. A szunyog és a vizsla. 4. A réce és a fecske. 5. A bagoly és a szarka. 6. A pénz. 7. A hajnal és a baglyok. 8. A jégeső és gabonák. 9. A kiáradt folyam és Nymphája. 10. A pók és légy. 11. A szunyog és a dongó. 12. A szerif és villám. 13. Az Atya és fija. 14. Phoebus és Luna. 15. Furcsa emberek Uchtwer szerint. szabadon. 1838. évf. 32, 33, 34, 35, 37, 38, 49, 51. sz. 16. A gyomok és gyomlálók. 17. A mennydörgés gonosztevő. 18. A méhek és a méhész. 19. A fülemile és a kakuk. 20. A méh és a pók. (1839. 4, 5, 6, 7, 9.). A mesék indítéka részben Phaedrusra, részben La-

fontainere, illetve a magyar meseírókra nyúlik vissza. A tanuság is nagyon változatos. Vannak erkölcsi, poetikai tanuságok, de vannak kortörténeti, magyar vonatkozásúak is. Pl. A hajnal és a baglyok c. mese tanusága ez:

Miért mondjátok, hogy a Magyar egén
Igen hirtelen és koránt virrad?
Hiszen hangzék még a mult száz végén:
Pitymallik már és a hajnal hasad!

Stilusa elég költői és könnyen folyó. Verselése néhol csengés nélkül való. Benedek készültség, tudomány szerint sokoldalú és alapos író. Kedve, írói készsége sohasem lankad. Van izlése, tudományos érzeke és figyelemreméltó költői gyakorlata. Úgy tetszik, több volt benne a terv és szándék, mint a fegyelmezettség és kitartás. Esztétikai munkájáért különösen kár. A Mulattató egyik legbuzgóbb munkatársa. Szinyei Benedekről azt mondja, hogy szerkesztette a Mulattató két évfolyamát.

2.* *Biré Sándor*, rétyi ref. prédikátor. Cikke: *Rétyi jégeső* (1839. 36—7. sz.).

3.* *Bodó Béni Sebestyén*, oktató: *Egy két szó a Hírlap és Mulattató szerkesztőségéhez*. (1839. 4.) Tudósítás arról, hogy látva az ifjúság műveltségbeli fogyatkozásait, a két lapot „minthogy az egyébiránt is a nemes Székelység finomítására van főleg felállítva“, az ifjúsággal megrendeltette s hogy az ifjak örömmel olvassák. Év végén a számokat beköttei és ezzel elkezdte az ifj. könyvtár megszervezését.

4.* *Botskor János* gyergyóremetei pap: *A Czenk-terői elmélkedőhöz*. (1838. 17.) Verses válasz Györffinek hasonlócímű elegiájára. L. ott.

5.* *Csiszér István*: a) *A mulandóság* (1838. 6.) Elégia: minden mulandó, de a lélek megmarad. b) *Titok* (1838. 21.) Szerelmi költ; a titok: szép Klárcsinak hű szerelme.

6.** *Dózsa Dániel*: *A megcsalt*. (1839. 19.) Szerelmi költ.

7.* *Farkas Ádám*: a) *Kaland*. (1838. 17.) novella. b) *Talleyrand* (1838. 19.) *Lord Byron* (sic!) a görög nemzethez. (1838. 21.). d) *A fálusi utazók fátuma*. Bohózat (1838. 45—46—7.) Humoreszk. Sem a két novellának, sem a két jellemzésnek különös értéke nincs. Adat a Byron cultushoz.

8.** *Ferentzi János*: a) *Ika vagy Csonkavár* (1838. 25—26.). b) *A torjai Búdös hegy* (1838. 29—33.) c) *A katonai vitézség felgyújtására s magát feláldozó elszántaságra a muzsika vagy szónokság teszen-e többet?* (1838. 34—35.) d) *Az óriáskigyónak croszlánycsaláddal való harca*. (1838. 36.) e) *Bethlen Gábornak fejedelemségettle, házasságára és halálának környülállása leírása Kemény János kéziratából* (1838. 43—45.) f) *A hajdankori székely vitézség*. (1839. 1—3.) g) *Hitszegés büntetése, tört. adoma* (1839. 12.) h) *Fegyver ellen orvosság*. (1839. 13.) Ugyanaz. i) *Székely hűség régi példái*. Ugyanaz. (1839. 14.) j) *Utazási levél*. (1839. 49—51.) Jancsó József levelei Fiuméből és Dalmáciáról.

Ferentzi — Benedek mellett — a Mulattató legszorgalmasabb munkatársa. Valószínű, hogy a legtöbb névtelenül beküldött tört. adoma is tőle került ki. Szép ismeretű, a természetért, de különösen faja multjáért lelkesedő férfiú.

9.* *Gyárfás Ferenc*: *Az árva*. (1839. 37.) Szerelmi dal.

10.* *Györffy Lajos* brassói káplán: a) *A Czenk tetőn*. (1838. 3.) elégia. b) *A lelkiismeret*. (1838. 4.) Novella franciából áttéve az Atheneumba, onnan olvasó közönségünkhöz alkalmaztatva. c) *A földindulásnak származása, veszélyei és némely bátorságosító módok*. (1838. 7.) Az egyik bátorságosító mód: „ha az ajtó küszöbei közé szorul az ember,“ másik a hit Istenben. „E kettőre támaszkodva legnagyobb bátor-

sággal várhatni be a természet hatalmas urának véghatározását.“ d) e) *Gyógycseppek* bizonyos nyavalya ellen. (1838. 11, 21.) Erkölcsei tanítások. f) *A szív panasza*. (1838. 10.) lírai költemény. Tiszta lélek, derült és a szív öröme. g) *Örömdal ő cs. kir és apostoli Felsége, Erdélyország született nagyfejedelme, I. Ferdinánd születése napján ápril. 19. 1838.* (18. sz.) Hat strófás, (hat soros) óda. Refrainje:

Hazám édes oh kívánd,
Soká éljen Ferdinánd! —

úgy azonban, hogy a páros versszakokban e két sor fel van cserélve. Lojalitástól csepegő üres óda. h) *Hunyadi János kardja*. (1838. 15.) i) *A Rotschildok* (1838. 20—21.) j) *Saphir humorisztikai felolvasott darabjából némely töredékek* (1838. 31—32.)

Győrffi szintén a buzgóbb munkatársak közé tartozik. Sokoldalu érdeklődésének bizonyossága, hogy ír verset, morális fejtegetést, történeti rajzot stb. Sem tudása, sem izlése nem felelt. Több benne a rajongás a szép és igaz iránt, mint a tehetség. 1839-ben nem közöl semmit. Valószínűleg áthelyezték Brassóból messzire a Mulattató szerkesztőségétől és támogatóitól. Ezek közé tartozik Kovács Antal brassói plébános is aki Jekeb Elek szerint a leginkább biztatta Gött Jánost a kiadásra.

11.** *Jakab Elek: Levéltöredék*. Utirajz. (1839. 32—33.) Szolnokdobokai útjának, főként Csicsóvárnak leírása. Ez utóbbi eredeti leíró költeményre is ihlette, amelyet Utirajzába illesztve közöl.

12.* *Jakab Gergely* (szentgerlicei, id): *Zápolya János Sigmond magyarországi király és Szuleiman török szultán közt 1530 évben kötött szövetség*. Fordítás latinból az eredeti megnevezése nélkül (1839. 15.)

13.** *Jakab József*: a) *A veréb és a tengelic*. (1839. 35.) b) *Az örvöseb*. (1839. 37.) Tanító mesék prózában.

14.** *Kis Ferenc*: a) *A tűz*. (1838. 18.) költ. b) *Aphorismák*. (1838. 25.)

15.* *Kónya Endre: Reggel*. (1838. 27.) szerelmi költ.

16.** *Koronka József*: a) *Mulattató-rejtvények*. (1839. 9—10.) b) *Napoleon önvallomása*. (1839. 11.) c) *Az emberek és zsákok*. (1839. 12.) *Erk. példázat*. d) *Országútak vasútak*. (1839. 14.) Humoreszk arról, hogy a vasútak terjedése kiirtja az országutak poézisét. „Az országuti poézis Shakespeari sokfélysége.“ Eleven tollal. örletesen van megírva. e) *Holmi allegoriák*. (1839. 17.) f) *Asszonyi klubok*. (1839. 18.) Elmélkedés a nőemancipációról.

17.** *Kosztá József: Gondolatok a szívnek teljességéről*. (1838. 48—52.) Erkölcsei fil. értekezés. Németből átdolgozás; eredetije nincs megnevezve.

18.** *Köpe János: Közírás*. (1838. 1—3.) a) Szerkesztői beköszöntő és program. A két évfolyam egyik legmagvasabb cikke. b) *Villitánc*. Néprege (1838. 51—52.) Hőse Oroszlányvári, Trencsén vár ura, és leánya, Emelke és végül ennek imádója, Gyula lovag. Lovagrege; valószínűleg valamelyik német elbeszélés után.

19.** *Kőváry László*: a) *Kerlés, Deés, Szamosújvár*. Utirajz. (1839. 20—21.) b) *Szellemátka*. Vashington Irvingtól. Németből. (1839. 21—24.) A buzgó novellista, később neves tört. író e munkáit sem Szinnyei, sem Köblös nem említi. (Kővári László irodalmi munkássága. Erdélyi Múzeum. 1907. évf. 336—349. l.)

20.* *Iaborfalvi: A játékszín mint erkölcsképző intézet*. Schillerből fordítás.

21.** *Medgyes Lajos*: a) *Aphorismák*. (1838. 15. 16.) b) *Kesergés*. (1838. 19.) c) *Küzdés*. (1838. 20.) d) *Hozzá a távolból*. (1838. 22.) e) *Tavaszi dal* (1838. 24.) f) *Egy mulató házacska falára*. (1838. 27.) g) *A rágalmazókhoz*. (1838. 27.)

h) *A szellőhöz.* (1838. 28.) i) *Búcsudal.* (1838. 29.) j) *Nettibe.* költ. (1839. 23.) k) *Barátimhoz.* (1839. 24.) l) *Ömledés a magányhoz.* Költ. prózában. (1839. 40.)

Az ekkor még nagyon fiatal, de később jól ismert s általában, de kivált Erdélyben becsült neves költőnek itt közölt kísérleteit nem említi se Szinyei, se az eddig legjobb Madgyes életrajz. Versényi György: *Medgyes Lajos.* Erdélyi Múzeum. 1895. évfolyam.

22.* *Ormy Béla:* a) *A megcsalt.* (1839. 18.) b) *Biztatás.* (1839. 33.). Lirai költemények.

23.* *Pái János:* a) *Ritkaságok.* (1839. 31.) b) *Törlött fegyver.* (1839. 37.). Történeti jegyzetek.

24.** *Sándor István* (lokodi): *Előkorbeli historiai töredék a nemes székely nemzettről.* Közli Apahidáról — (1839. 29—31.)

25.* *Ifj. Sebesi István:* a) *Ninához.* (1838. 8.) b) *Feltétel.* *Ninához.* (1838. 20.) c) *A pénzhez.* (1838. 26.). Költemények.

26.* *Sükösd D.:* Csupán észrevétel (1838. 16.) A földrengésről.

27.** *Szász Károly: Nemzetünk korai.* A n. Enyedi ref. Collégiumban nyári közpróbatételkor szavalta Szász Károly, harmadik osztályu tanuló (1838. 45.) Irodalmunknak és költészetünknek ez a kiváló alakja már ebben az első nyomtatásban megjelent versében oroszlán körmöt mutat. Az erővel és ünnepi ritmusban gördülő hexameteres költeményt nem említi se Szinyei, se Novák Sándor (*Szász K. élete és művei.* 1904.).

27.** *Szentiványi Mikó* (Mihály): a) *Mindenütt rossz, de legrosszabb otthon.* (1839. 6—8.) Novella, átvéve a Remény c. Kolozsvárt megjelent zsebkönyvből, melynek második és harmadik kötetét Szentiványi szerkesztette. b) *Előfizetési jelentés.* Bohózatos elbeszélés. (1839. 28—29.) Tréfás, ötletes előfizetési felhívás egy képzel *Satyrus* c. irodalmi satirikus hirlapra.

Szentiványi az erdélyi ifjuságnak politikában és költészetben egyik legmunkásabb és letehetségesebb vezér egyénisége, a *Bekecs alatt Nyárádttere* és az *En vagyok az árvagyerek* c. népdalok szerzője. Nagy veszteségnek tekintette mindenki korai elhunytát. Nem kisebb ember, mint Kemény Zsigmond érezte szükségét művei gyűjteményes kiadásának s életrajza megírásának. Amabból megjelent egy kötet; az életrajz azonban tollban maradt.

28.** *Szilágyi Ferenc:* a) *Hazafi felszólítás.* (1838. 6.) Polemikus cikk a Vasárnapi Ujság 1838. 196. l. megjelent közleménnyel, amely azt mondja többek közt hogy Kolozsvár hasonlít Kamcsatkához. b) *Az okos bolond.* (1838. 10.) c) *Országgyűlési magaviselet. Tudós képviselő.* (1838. 15.) d) *A kurtító. Gyermeki szeretet. Angol laune.* (1838. 16.) Történeti adomák.

Szilágyinak hirlapmegindítási törekvéseiről fentebb szólottunk. Már most elkezdett a Méhes lapjaival vitatkozni. E vitatkozási kedve lapjában már szenvedéllyé izmosult.

29.* *Szőkefi Emil: A sír.* (1839. 42.) Költemény.

30.* *Vári László:* a) *Gondolatok.* (aforismák, 1839. 11, 12, 30, 31.) b) Három epigramma: *Egy széphez. Egy uracshoz. Magyarfi.* (1839. 30—31.)

31.** *Ürmösi Sándor: Búcsudal.* (1839. 6.) Költemény.

Ime a *Mulattató* munkatársainak és közleményeinek felsorolása. E név-aláírással ellátott cikkek mellé sorakozik, *mint nagyobb tömeg,* az írói jegygyel, álnévvel, vagy névtelenül megjelent közlemények nagy mennyisége.

Jeggyel megjelent cikkek: 1. S. I. a) *Gondolatok* (1838. 38—43., 45., 47., 51—52. 1839. 21—23, 40.). b) *Rövid utazási jegyzetek ns Udvarhelyszék külső Homoród vize környékén* 1839-ben (1839. 34—38). (S. I. = Sebesi István.) 2. I. Z. J. (= **Zeyk János): a) *Visszhang* (1839. 22). b) *Népdal. Mohács. Ekedal* (1839. 25). c) *Andalgás a romok fölött* (1839. 39—40). d) *A pacsirtához* (1839. 48). *Költemények*. 3. Sz. M. (= Szentiványi Mihály). *Honfi.* (1839. 21). *A katonai. Népdal. Vármegyei népdal* (1839. 26—27). 4. K. J. (= Koronka József.) *Peres versengés a gyógytudomány és sebészet között* (1839. 16). *Érzékekről* (1834. 41—47). 5. B. A. (= Benedek Áron). a) *Kivonatok Boldizsár Adám pap naplójából* (1839. 25). b) *Életelvek* (1839. 45—47).

Ezekon kívül még a köv. írói jegyekkel találkozunk, amelyekből a valódi névré nem lehet rájóni: K., L. x. y., I. S., V. T., G. B. M., L., G. L., P. S, stb,

A furcsa álneveknek se szeri, se száma: *Tóhádi Tubutum* (1839. 43). *Szettyevölgyi Andor* (1839. 8, 42). Utleírást ad Gyulafehérvárról és Marosújvárról. *Tordaífi* költeményt ír (1838. 38), *Népfői* anekdotákat (1838. 51), *Órhegyi* Enyedről küld be anekdotát s több népies költeményt (1838. 24., 48). *Egy székely, Nyárádtavi, Bilibog, Sírásó, Aplusbé, Vinter, Bobó* és más furcsa álnevekkel találkozunk, akik költeményt, adomát, novellát, útirajzot szállítanak a szerkesztőségnek.

És végül jön a *névtelen* cikkek halmaza; műfajuk, tartalmuk rendkívül változatos. Nem volna célja ezek részletes ismertetésének, mert a folyóirat egész író gárdája és tartalma így is jól jellemezhető.

Mai szemmel nézve a *Mulattató* cikkeit, meglepő sok a névtelen közlemény és álnév. Akkor azonban ez nem volt feltűnő. Ugyanezt tapasztaljuk a kolozsvári hírlapokban is. Magyarozatát két körülményben leljük meg. Először is a névtelenség vagy ismeretlenség paizsul szolgált a kor egyik irodalmi betegsége, a megtámadás, a polemia ellen. Másodszor pedig az egyéni felelősségvállalás kerülésére mutat azért, mert vagy az író volt oly fiatal, hogy szerénységéből is elhallgatta nevét, vagy azért, ami gyakoribb, mert érezte művének gyengeségét vagy nem egészen eredeti voltát.

Mert ami az írók *életkorát* illeti, rendszerint kezdő fiatalok, titánkodó zöldek. Tekintélyesebb idősebb munkatárs csak Szilágyi Ferenc, Zeyk János és, legalább localis értelemben, Benedek Áron. A többi még iskolapadban ül, vagy alig hagyta el az iskola küszöbét, mint Szász Károly, Medgyes Lajos stb.

Vidéki hírlapról lévén szó, nem érdektelen a munkatársak *lakóhelyét* is figyelembe venni. A szerkesztőn és Győrfin kívül Brassóból más munkatárs meg nem állapítható. Ellenben van Fogarasból, Csikból, Apahidáról, de a legtöbb Enyedről és Kolozsvárról. Enyed és Kolozsvár adta ki a munkatársak nagy részét, mint Dózsa D., Medgyes, Kőváry, Szilágyi, Szentiványi, Szász Károly, Vári László, Ürmösi, Zeyk s az álnévűek közül is egy egész sereg.

A lap gyökérverésére, megizmosodásához egyik körülmény sem előnyös. A Brassótól távol lakó munkatársakkal a szerkesztői kapcsolatot elevenen fentartani az akkori postai közlekedés miatt nehéz volt. A névtelenség pedig, akármi a magyarozata, a hírlapi tekintélyt szintén nem emeli. Nem különösen akkor, ha a névaláírási cikkek szerzői is túlnyomóan ismeretlen kezdők, sőt tanulók. Elmondható, hogy a *Mulattató* munkatársait nem a szerkesztői gondosság és toborzó szervezés hozta össze, hanem az irodalomért lángoló szent hevület, az ifjúság rajongó lelkesedése, buzdgó alkotni vágyása, romantikus álomszövése az irodalom, a költészet felderülő fényéről, a politikai,

tudományos és költői életnek általuk hitt, remélt s ezért általuk is létrehozandó virágkoráról.

El kell ismerni és örömmel meg lehet állapítani, hogy a közlemények fajsúlya, tartalmi értéke sokkal nagyobb, mint az iménti külsőségek után következtetni lehetne. Nem a versek között található üres bombasztokra, édeskés epekedésekre vagy almanachízü népieskedésekre gondolok. Ámbár még a versek között is van néhány derék alkotás, és pedig, jellemző, épen az álnevű népdalok között. Ellenben a történeti tárgyú cikkek, akár hazai, akár külföldi jellegűek, érdekesek, színvonalosak és időszerűek. Filozófáló közleményei rendszerint ütik a kor mértékét anélkül, hogy igényt tarthatnának eredetiségre és rendszeres tudományos jellegre. Legtöbb naivság van a természettudományi cikkekben.

A munkatársaknak is érdeme, de első sorban mégis a szerkesztő céltudatos törekvését dicséri az, hogy a cikkekből reformvágy, haladásszeretet, a haza földjének és népének rajongó cultusa csendül elé mindenütt. Számban is elég tekintélyes, terjedelemben pedig épen imponáló hazai útleírások, történelmi jellemrajzok, forrásközlések fokozták a honismeretet s a történelmi és közművelődési öntudatot. A szépirodalom jó részét novellák teszik ki. Az eredetiek nem gyengébbek, mint a kor átlaga; a fordítottak szerzői meg legalább is — divatosak voltak.

Sajnálni lehet, hogy ezt a munkát, a történelmi öntudat erősítését és az irodalmi élet fejlesztését nem szolgálta a *Mulattató* kritikai rovattal. Egyetlen egy könyvismertetés olvasható csupán (1839. 51.) a következő műről: *Nachlese aus dem Felde der ungarischen und Siebenbürgischen Geschichte nach authentischen . . . Quellen.* — Az irodalom elvi kérdéseiről nincsenek cikkek; a dramaturgiát is csak fordítás képviseli Schillerből—Laborfalvitól.

Öreg hiba volna azonban a *Mulattatóban* Budapesti Szemlét keresni s munkatársai között az Akademia vagy a Kisfaludy-Társaság tagjait. Ugy kell vennünk és méltatnunk a *Mulattatót*, amint a kor törekvései között megjelent. És ekkor a mérleg serpenyője legott az Erdélyi Hírlap és *Mulattató* és szerkesztői javára billen.

Az Erdélyi Hírlapnak, főleg a *Mulattató*nak érdeme, hogy eléggé sivár hírlapirodalmunkat számszerűleg gyarapította. Érdeme és jelentősége, hogy az első valóban vidéki hírlapvállalat. Nem versenyez a meglévőkkel, hanem azoktól földrajzilag távol ugyan, de az irodalomszeretletben és történelmi öntudat fejlesztésében párhuzamosan haladva, a *székelység* közlönye akart lenni. Innen kért és várt munkatársakat és előfizetőket. A székely jelleget a politikai főlapon egyáltalán nem tudta — az akkori sajtó viszonyok között nem is tudhatta — kidomborítani. Az irodalmi melléklet, a *Mulattató* már jobban megközelítette a székely célt. Hozzájárult mindkét lap az eszmék és gondolatok közvetítésének fontos munkájához. Így ha előfizetőinek alacsony létszáma miatt s súlyt jelentő munkatársak hiányában pályafutása csupán két évre is terjedt, törekvése mégse volt hiábavaló. Nem a német-szász kiadón, sem a szerkesztőkön mulott a további fenmaradás. Gött Jánosnak jól felszerelt s hosszú életű nyomdája volt. Köpe János tanár, majd utóda a szerkesztésben, Veress György ügyvéd, a kor színvonalához mért lapot adtak, illetve szerkesztettek. Megölte lapjukat a vidék, a megjelenés helye, amely nem volt magyar szellemi gócpont, sem munkatársakat, sem kellő számú előfizetőt adni

nem tudott. Elsorvasztotta az, hogy a főlap tartalma tulajdonképpen kivonatalás vagy átvétel volt a többi magyar vagy német lapból. Csak az irodalmi melléklap, a *Mulattató* volt és maradt némileg eredeti. De tekintélyre s elterjedéshez ez se tudott jutni, mivel munkatársai jobbára az enyedi és kolozsvári kollégiumok diákjaiból kerültek ki. A szárnypróbálgatók között van néhány tekintélyes név is. Ott van többek között a kilenc éves Szász Károly,¹⁵ a későbbi jeles költő, Arany János, Gyulai Pál és Lévy József kortársa, barátja. Érdeme továbbá a *Mulattató*nak, hogy az akkor még kézíratos erdélyi történelmi feljegyzéseket érdekes szemelvények közlése által ismertette s hogy főlapjával egyetemben a viszonyokhoz mérten szabadelvű szellemet s az irodalom és tudomány, általában a szellemi élet jelentős tényei iránt érzéket mutatott.

Az Erdélyi Hírlap és *Mulattató* történetének fontosságát mutatja az is, hogy a szabadságharc alatt keletkezett s csak pár számban megjelent hadi újságokat nem számítva (Székely Hírmondó — Kézdivásárhely, Csiki Gyutacs és Hadi Lapok — Csikszereda, Brassói Lap és Brassó Ujság — Brassó) csak jó három évtized múlva, a kiegyezés idejében jelent meg Erdélyben (Marosvásárhelyt) vidéki hirlap. (Brassóban 1871-ben a *Nemere*, politikai közlöny.)

Hírlapirodalmunk történetében két sajátságos, de egymással lényegileg összefüggő jelenség állapítható meg. Egyik a fejlődés lassúsága. Az első hirlap Erdélyben csak 1790-ben indul meg, hogy hamarosan leélje kérész életét. A másodikig, a Hazai Híradóból kifejlődött Erdélyi Híradóig közel félszázadnak kellett eltelnie. A másik feltűnő jelenség az, hogy időben is, elterjedtségben is kezdetben a németnyelvű lapok vezetnek, hogy *ugyanazon helyen előbb született meg a német hirlap* (Arad, Kassa, Győr, Szeben, Brassó) s csak utóbb a magyar. Ennek következtében hírlapírásunk hajszálgökei valahogy a német kultúráig nyúlnak le. Erdélyben az első magyar hírlapot Szebenben indította meg a szász Hochmeister s az első magyar vidéki hírlapot is a brassói német Gött János hozta létre.

Mi az oka ennek? Talán nem volt megfelelően felszerelt s vállalkozni kész magyar nyomda? Vagy nem akadt bátor és megfelelő tudású szerkesztő? Avagy talán a magyar olvasóközönség nem érezte szükségét annak, hogy hírlapjai legyenek s hogy azok magyarul szóljanak hozzája?

Városainknak többnyire német eredetű polgársága a dolog természeténél fogva élénkebben kapott az újságok iránt, kíváncsibban olvasott újsághireket, mint falun élő köznemességünk. És mégsem csak az olvasási kedv hiánvára vihető vissza hírlapirodalmunk lassú menetű s német gyökerű fejlődése. Alkalmatlan nyomdában és megfelelő készütségu szerkesztőben sem volt hiány. Ellenkezőleg. Számos nyomda és sok hivatott író kísérlet meg újabb és újabb kérelem benyújtásával azt, hogy lapkiadásra engedélyt nyerjen. Erdélyben éppen nagyszámban történt ilyen kísérlet — eredménytelenül. A kormány a kérelmező személyét rendszerint nem találta politikailag eléggé megbízhatónak. Ezért az engedélyt vagy azonnal megtagadta, vagy a húzás-halasztással hiúsította meg. Ha ellenben német volt a kérelmező, a kezdeményező, mindjárt megbízható is volt. Kérését teljesítették. Így kapott hosszú ideig kizárólagos szabadalmat újságszerkesztésre Hochmeister Márton, mint lojális és hasznos állampolgár. Így indul meg Erdélyben először a *Siebenbürger Zeitung* Szebenben s követi ott nem sokára a második is, majd Brassóban a harmadik német

hírlap, amikor magyar még csak egy van. Ezért kapott Szeben hamarabb állandó színházat. Persze a német Muzsa számára annak a gróf Bánffy György gubernátornak támogatásával, aki Kazinczyt névleg se ismerte s a személyes bemutatkozásakor is valami magyarul jól beszélő lengyelnek gondolta. Nem a magyar kéz hiánya, nem a magyar ész merevsége, hanem a kormány bizalmatlansága és a cenzura szigora az oka úgy a lassú haladásnak, mint annak is, hogy a kezdő lépésnél rendszerint ott van a megbízható németiség is.

Bár így áll a dolog s bárha az első magyar vidéki lap bölcsőjét is egy derék német nyomdatulajdonos ringatta meg, jelentősége el nem homályosul. Őszinte elismeréssel és hálával kell feljegyeznünk a derék kiadónak nevét s a szerkesztők érdemét. Nevükhöz fűződik az első magyar vidéki politikai hírlap és irodalmi melléklapjának megalapítása, amellyel két éven át szolgálták a haladás szellemét, a történelmi öntudatot és közműveltséget a magyar faj legkeletibb, szinte magára hagyott részénél, a székeltek körében.

Az első magyar vidéki hírlap s irodalmi melléklapjának kezdeményező szellemtörténeti jelentősége kellő méltánylásban nem részesült. Még a vonatkozó bibliografiai adatok is hiányosak és hibásak. Szinnyei József, az 1839 évi szerkesztőt, Veress Györgyöt *Jánosnak kereszteli (Hírlapirodalmunk a XIX. sz.-ban. Vasárnapi Ujság 1864. 671 l.; a Magyar írók lexiconában¹⁶, is Veress Jánosról jegyzi föl, hogy szerkesztette az Erdélyi Hírlapot, pedig a Nemzeti Múzeumban levő példányszámra hivatkozik.)* Viszont a *Mulattatóról* Benedek Áron életrajzában azt mondja, hogy mindkét évben Benedek szerkesztette. Pedig az első évfolyamban mindenik számon olvasható, hogy szerkesztette Köpe János, a másodikban Veress György. Benedek csak munkatárs volt. A tényleges szerkesztésben már csak azért sem vehetett részt, mert nem Brassóban lakott. A Szinnyei téves adatait átvette Petrik is, Veress Jánost írva s a *Mulattató* szerkesztőjének Benedek Áront. (Magyarország Bibliografiája II. K. I. r. 791 l.) Gross (i. m.) viszont egyáltalán nem említi Verest, mint szerkesztőt, csak Köpét, mint a *Mulattató* szerkesztőjét. Az Erdélyi Hírlap szerkesztőinek nevét nem jegyzi föl.

Az értékelésben is egyoldalúságot tapasztalni. Szinnyei csak a *Mulattatóról* mond annyit, hogy a „hasznos eszmék terjesztésében munkás volt” s itt jelent meg Dózsa Dániel első verse. (Vas. Ujs. i. h.). Ferenczy József¹⁷ külön említi fel a két lapot, de csak egy-két sorban. Az *Erdélyi Hírlapot* jelentéktelennek mondja, mely *elv és irány nélkül állt fenn*. Határozott elvet és irányt keresni és kívánni ebben a korban, az akkori cenzura mellett egy kissé filius ante patrem. Másfelől meggondolandó, hogy az Erdélyi Hírlap cikkei tulnyomóan a Méhes lapjából, az Erdélyi Híradóból voltak ollózva. S így az Erdélyi Hírlapnak is volt annyira elve és határozott reform iránya, amennyire a Méheséknak volt, illetve lehetett. A *Mulattatót* is tévesen értékeli, amikor egyszerűen annyit állapít meg róla, hogy gvenge vállalat volt, melynek szépirodalmunk nem sok haladást köszönhet s amely „arra a színvonalra se jutott el, melyen főlapja a politikai hírlapok sorában állt”. (I. m. 228—29 l.) Ha haladás alatt kizárólag csak a benső fejlődést érthetnők, akkor még hagyján a Ferenczy értékelése. De ha a haladás fogalmába beletartozik, pedig beletartozik, a terjedés is, akkor a *Mulattató* érdeme elvitathatatlan: az első székelv jellegű irodalmi közlöny. Színvonala meg határozottan magasabb, mint a politikai főlapjáé már csak azon okból is, mert amannál sok-

kal inkább eredeti. Ferenczy hibásan mérte fel e két lapot a mának mértékével. Innen értékelésének fonáksága, amelyet Ürmössy Lajos is utánmond így: csak amolyan szárnypróbálgatás. (I. m. 296 l.) Igaz ugyan, de nem az egész igazság. Mert a *szárnypróbálgató* Daedalus és Ikarus regéjét akkor is tudni fogja a világ, amikor a mai merész record repülők neve már rég kiesett az emberi emlékezésből. Jakab Elek nem értékelt, adatai pontosak és helytállóak (I. m. 61—65 l.).

Az Erdélyi Hírlap és a Mulattató mint kezdeményezés fontos, mint szellemtörténeti jelenség figyelemreméltó és jelentős volt. Megszűntét veszteségül jegyezte fel a kolozsvári Erdélyi Híradó is.

Az egykorú hírlaptárs elismerő véleményét az utókor, a történelem is elfogadja.

¹ Szinnyei: Magyar írók élete és művei. XIII. k. 891 l. és Török István: A kolozsvári ref. kollegium története. II. k. 196—233 l.

² Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története*. Bpest. 1882. Musnai Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapjai*. Kolozsvár. 1907. Szinnyei és Török István i. m.

³ L. Gyalui Farkas: *Az első erdélyi magyar hírlap*. Kolozsvár. 1890.

⁴ Az Erdélyi Hírlap és Mulattató ára postaköltség nélkül félfévre 1 for. 20 x 1. pp.: postán küldve 2 for. — x p. p.

⁵ L. I. Gross: Kronstädter Drucke. A Gött nyomdája 1833—1865-ig állott fenn Ettől kezdve fia és utódai vezetik tovább.

⁶⁻⁷ A szerző húzta alá.

⁸ Figyelmen kívül hagyja a Szentferencrend csíksomlyói nyomdáját.

⁹ Jellemző, hogy a Gött német lapja, a Wochenblatt is ollózott még a magyar Erdélyi Híradóból is. Természetesen lefordította.

¹⁰ Ismerve Zeyk Jánost, valószínű, hogy épen ő küldte be ezt a hírt is az Erd. Híradónak, ahonnan át van véve.

¹¹ A szerkesztőség, mint láttuk, a keleti tudósítások kulcsáról ábrándozik akkor, amikor keletről még annyi hírt sem közöl, mint a Wochenblatt, vagy az Erdélyi Híradó. Ellenben közli a lutrin kihuzott nyerő számokat. A moldovai csángókról s általában a két román fejedelemségből nincsenek hírei. Merész külpolitikai ábrándot szőni akkor, amikor az othoni kender fölfonása sem volt lehetséges, valóban nem fokozta az előfizetőknek sem számát, sem ragaszkodását.

¹² Pl. a *Hírnök*ből is, amely egy ízben meg is rója az Erdélyi Hírlapot, illetőleg a Mulattatót azért, hogy a forrás megnevezése nélkül vett át közleményt. Viszont a *Hírnök* is többször ollóz az Erdélyi Hírlapból — a forrás megnevezésével. Ez a tény, továbbá az a körülmény, hogy Csató Pál, korának egyik legműveltebb izlésű írója, a *Hírnök* lapszemléjében rendszeresen jelzi a Mulattató tartalmát, sőt Benedek Áron fentebb ismertetett meséjét újra közlésre is érdemesíti (1838. 77 sz.), bizonyosága annak, hogy e két hírlapot a kor maga is számon tartotta s jelentőségéhez mérten meg is becsülte.

¹³ A felsorolásban *-gal jelzettek.

¹⁴ A felsorolásban ***-gal jelzettek.

¹⁵ Szász Károly első nyomtatott műve iskolai búcsuztató ódo (épen, mint a Petófié) s mutatja írója hangulatának az alkalmazkodásban, a hozzásimulásban is eredetinek maradó fennenszárnylását. Vörösmarthyből merít ihletet, de aztán eredeti hévvel és tüsszel száll a maga útján. A kilenc éves Szász Károly nyomtatásban megjelent első költeményét újra kiadtam és métattam a Pásztortűz 1929. évf. 12. sz. 265—66. lapon.

¹⁶ XIV. k. 1105 l. A lap megszűntét is hibásan jegyzi fel Szinnyei 1839 okt. 10-re, mert csak dec. végén szűnt meg.

¹⁷ *A magyar hírlapirodalom története*. 220 l.

BÁRÓ ORBÁN BALÁZS ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE

— *Írta s a Székely Nemzeti Múzeum által Orbán B. születése 100 éves fordulója alkalmából 1929. február 5-én tartott emlékünnepen elmondotta: Sándor József. —*

A múlt század polgári-demokrata és nemzeti szelleme, már csak rokon történelmi intézményeinél és sajátosságainál fogva is főkről fokra magával ragadta a székely népet, vagy régi közjogi kifejezéssel élve, a Székely nemzetet is. 1818-ban öt évvel a Himnusz születése és hét évvel a Refom-korszak megkezdése előtt, jelenik meg a *Csiki székely krónika* első kiadása, mely bár — más népek hasonló példájára (a cseh Königinhofi kézirat, Libussa stb.) — műalkotás, mégis egy Benkő Józsefen, Kőváry Lászlón, Benkő Károlyon, Balássy Ferencen, Szilágyi Sándoron, Kerékgyártó Árpádon stbin keresztül, akik hittek annak hitelességében, termékenyítőleg hat a székely öntudatra. 23-ban jön Aranyosrákosi Székely Sándor: *A székelyek Erdélyben* c. hőskölteménye, Hadurral (Ormuzd) és a gonosz szellem Nemerével (Ahrimán, ármány), mely kezdet *Zalán futása* megírására ösztönzi Vörösmartyt, míg a Hadur szó később átcsúszik a magyar közjogba is. 29-ben lát napvilágot, ugyancsak a Csiki krónika számbavételével, a volt székely hadbíró Kállay Ferenc munkája, Debrecenben: *A nemes székely nemzet eredetéről* s 42-ben Kőváry László: *Székelyhonról* c. műve. Az elnyomatás idejében, gróf Kemény Józseffel szemben jön 1854-ben Szabó Károly lelkes föllépte a *Székely krónika hitelessége* és a hun eredet tárgyában; 58-ban jelenik meg Dózsa Dániel: *Zandirhám* c. hőskölteménye, az Ukkon-pohárral és a rabonbánok torhonával; 59-ben indul a háromszéki székely gróf *Mikó-kollégium* és a székelységre is kiterjedőleg az *Erdélyi Múzeum Egyesület*. 1863-ban jönnek Kriza János: *Vadrózsái*, a világhírűvé lett székely balladákkal. És a kiegyezés után 72-ben indul a *Székely-oklevéltár*; 73-ban jön a *Székely történelmi pályadíjalap*; 74-ben Budapesten a *Székely művelődési és közgazdasági egyesület*; 75-ben özv. Cserey Jánosné-Zathureczky Emiliával a *Székely Nemzeti Múzeum* megindulása; 76-ban Hunfalvy Pál: *Ethnografiája*, mint a később megjelenő, *A székelyek* c. műve kezdete; 77-ben gróf Teleki Domokos: *A székely határórség története*; 79-ben a *Székely Nemzeti Múzeum* végleges megalapítása és Kozma Ferenc akadémiai pályanyertes műve: *A Székelyföld közművelődési és közgazdasági állapotáról*; 81-től következik Nagy Géza: *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez* stb. működése; míg 1884-ben, első sorban székelyek által s a székelység felkarolása jelszavával lép fel az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület*.

E korszakba esik lengyelfalvi báró Orbán Balázs születése, működése és elismert íróvá, közéleti férfiúvá létele, aki, egy évvel a párisi juliusi forradalom előtt, született 1829 febr. 3-án az udvarhelymegyei Budvár mögötti kis Lengyelfalvan melynek lakói száma, 145 házzal, ma is még csak alig félezer. Ezeknek túlnyomó része róm. kath. s csak egy kis töredéke református, unitárius és izraelita. Február 3-ika a torokfájásgyógyító és vadállatszelistító remete Szent Balázs-napja s jelezve, hogy ő maga is magános remeteéletet fog élni, innen hősünk keresztneve is.

Br. Orbán Balázs, a Székelyföld leirója.

A lengyelfalvi báró Orbán-család — Kőváry László: Erdély nevezetesebb családai, Sebestyén József és dr. Persián Kálmán (Geneál. füzetek 1911. 2. és 3. sz.) adatai szerint — az 1506. évi agyagfalvi gyűlésig viszi föl kimutatható nemes eredetét, hol az első ős Udvarhelyszék nevében írja alá a Székely konstitúciót. A család tagjai ezután törvénytudók, jurátus-nótáriusok, táblai asszessorok, fő- és alkirálybírák, fejedelmi hopmesterek és korlátnokok, az egyik éppen az Approbáták és Compiláták szerkesztő-bizottságának tagjai is. Mígnem 1744. nov. 13-án, a kegyes Mária Terézia alatt, Orbán Elek aranyosszéki főkirálybíró és felesége, uzoni Béli Klára, meglehetősen egyházi támogatással báróságot kapnak, úgy, hogy a régi családi cimereben tartott kard markolata „az igazhívő képességgel összekötött katonai vitézség

jelül, lecsüngő rózsafüzérrel, vagyis a Szentséges Szűznek olvasókoszorús imajelvényével“ díszítették. Nem bizonyult tehát valóznak a Kőváry László idézte tréfás székely közmondás, hogy: Bögözön felül, hová Lengyelfalva is tartozik, harcra, zsidó és báró nem található. De igaznak bizonyult az ugyancsak az ez író használta ama meghatározás, hogy: „A báróság kapása után a család tagjai többnyire katonák, de föl nem igen viheték s addig honn vagyonuk összement.“

Fordulatot jelenthetett volna a család történetében az a regényes házasság, melynek rövid leírása a következő: Múlt század elején Muhamed török szultán, magyar királyi hozzájárulással tizenkettő magával országába hívja Knechtel János végzett selmeci bányászakadémikust, aki ügyességével és szorgalmával a török birodalom főbányaigazgatójává lesz. Nőül veszi dúsgazdag és szép görög úrhölgy Foresti Eugéniát, kinek Pérában sok háza és egyéb vagyona volt. Apa honvágyból, egyetlen tizéves kis leányával, Eugéniával egy épen induló hajón Magyarországra szökik s gyermekét Kassán, háromévi tartásdíj lefizetésével, nevelőintézetben helyezi el. Nejét is rábirandó, visszamegy, hajótöréssel tengerbeful, szál megszakad. Kassai intézetben tanul Balázs báró nagyatyjának, őrnagy báró Orbán Pálnak négy leánya is, kiknek anyja, szul. grófi Dessewffy Klára, a konzervatív író és politikus gróf Dessewffy József nagynénje, kis árvát gondjaiba veszi és tovább neveltetí. Balázs bárónak huszárszázados atyja, János (szül. 1779.), napoleoni háborúkban megsebesülve, anyja házánál, Kassa melletti Mindszenten megismeri bájos, szép árvát, nőül veszi s házasságukból három fiú és két leány születik. Balázs: második gyermek és fiú. Hosszas kölcsönös nyomozás után konstantinápolyi anya és leánya fölfedezik egymást, előbbi Lengyelfalvára jön, több évig ott marad, aztán visszamegy, veje családjának palotát épít, ismét visszajön, majd a család utánaköltözése végezt előremegy. Indulnak; 46. május 11-én megérkeznek, de már útközben értesülnek, hogy az anya április 22-én váratlanul meghalt s közti néhány nap elég volt, hogy török papikincstár, Vakuf minden ingatlant, mint gazdátlan tulajdont, kegyes célokra lefoglaljon, végrendeleti végrehajtó pedig összejátszva, minden felkelhetőt, ékszert, pénzt stb. magáévá tegyen. Tizenhét évig tartott pört kezdenek, mely vagyont emészt s végén is csekély részen kívül, tömérdek hodzsset, vagyis török írás övék.

Orbán Balázs, aki a kimenetelkor 17 éves, a székelyudvarhelyi róm. kath. és ref. középiskolákban kitűnően végzett hét osztállyal — közülök kettő: filozófia — marad. De képi magát s az ősök ismeretszomjától, katonás jellemétől és utazásvágyától vezetettve, hiszen az egyik őse Thökölyvel öt évig bujdosik s az egyik nagybátyja, jeles heraldikus, Amerikában tűnik el, annak a kornak utazó és ősnymkereső szellemében — Körösi Csoma Sándor, Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan, Széchenyi, Wesselényi stb. — 1847. március 28-án Konstantinápolyból maga is útnak indul. És bejárva Palesztinát, Sziriát, Arábiát, Egyiptom s Görögország kiválasztott részeit, november 1-ére visszatér, de újra útra kel s így jár kb. 48. közepéig. Utijegyzetekkel gazdagon megrakódva, a régi demokrácia s a görög szabadságharc miatt is kivált az egykori Hellász földje — Marathon, thermopilei szoros, Akropolis stb. — ragadja el. Jeruzsálemben megbotránkozik az ereklyékkal űzött kufárságon és a keresztényen felekezeti versengéseken.

Athénben értesülve a magyar szabadságharc kitöréséről, szülőihez siet. Magyarországra akar jönni, de útlevélnehézségek miatt ez egyelőre nehezen sikerül. 49-ben egy piemonti volt magyar légió-parancsnok, Balogh Dániel 60 emberéhez még 90-et toborzanak össze s id. Andrássy Gyula konstantinápolyi magyar követ útján útlevélet kapnak, hogy kettenként szűrődhetnek haza. Ezt az emberek nem fogadják

el s útközben Viddinnél értesülnek, hogy Világossal a szabadságharcnak vége van. A határőrök is útjokba állanak. Sztambulban találkozik az első menekültekkel, akiket útbaigazit, segéllyel lát el s találkozó helyül számukra magyar kaszinót létesít. Aztán Kiutahiában — jellemző név — jön össze Kossuthtal, Mészáros Lázárral, Guyonnal és a többiekkel, az angol követ vagy konzul útján kiderítve, hogy a horvát eredetű Joannovich osztrák konzul, Magyarország volt kormányzóját méreggel akarja elveszteni. Kossuth egy darabig csak az Orbán Balázs gyűrűjével lepecsételt ételekből eszik.

1852-ben, miután az osztrákok mint állítólagos katonaszökevényt is körözik az ősmagyarokat keleten kereső s onnan visszatért, félig már idegbeteg Berzenczey László volt kormánybiztossal, az agyagfalvi gyűlés összehívójával, Konstantinápolyból angol hajón két évre Londonba megy, itt más hontalanok példájára maga is iparágat, órásmesterséget tanul s keleti útijegyzetei kiegészítése végett szorgalmasan járja a British Múzeumot. Megtanul angolul is. Megismerkedik a nagy köztársasági és forradalmár olasz Mazzinivel, a francia Louis Blanc-nal és Ledru Rolinnel, a mai szavazatjog első hőseivel, kik Kossuth Lajossal együtt a mai Páneurópa elődjeként általános „Európai köztársasági komité“-t — ami az 1854. évi Makk-Gál-féle székellyöldi tragédia kiindulása — alapítanak. 1854-ben az angol Jersey, majd pedig Guernsey szigetekre menekült szélső radikális Hugó Viktorhoz kerül. Itteni élményei egyike, hogy meg akarva javítani a nagy költő kedvelt óráját, azt összerakhatatlanul szétszedi, ezért öngyilkos akar lenni s egy másik műórás útján csak gróf Telcki Sándor ezredes, Petőfi, Liszt Ferenc és Viktor Emánuel barátja, szintén emigráns, menti meg. Nemkülönb az angol hatóság, kolerajárvány miatt a népes kolónia különben való elűzetésének terhével, a pénztelen Hugó Viktort 24 óra alatt a közegészségügyi és köztisztasági intézkedések megtételére hívja föl, ezt a fiatal báró, a ráduplázó hazafias gróffal éjszaka csendben — reggel a tenger vizében megfürödve — saját kezüleg végzi el. Mert bibliai magaslatról nézve, ez az emigráció és a demokrácia! A nagy költő az ifjat annyira megszerette, hogy azt mondta, mikép Balázsunak 200 franciával meg tudná buktatni a francia császárságot is.

1855-ben szülőihez visszatérve, végre 1859. nov. 9-én, tizennegyedik évi távollét után, a család Magyarországra visszaköltözendőleg útnak indul s a hó végén, vagy december elején elérik az ősi lengyelfalvi ház küszöbét. Predeálnál „a romlatlan szív tiszta érzelmeivel, mely nem ismer más szenvedélyt, mint a fölmagasztosult honszeretetét“, Orbán Balázs saját szavai szerint áhitatos hívőként megcsokolja a haza földjét, amit csak az tud igazán megérteni, aki a hazát, miként e sorok írója is, hosszabb ideig nélkülözé.

Itthon az immár 30 évesé lett férfiú, aki magyar lapokhoz Bakalun törökös álnéven már a külföldről küldött cikkeket, a kor jelében, midőn kivált a magentai és solferinói csaták után magyar ruhával a sastollas Kossuth-kalap, sarkantyú, görbe magyar kard, vagy: Ne bánts a magyart! — fölírással a fokos kezdte járnai, talán a Kossuth korábbi iparvédmozgalma hatása alatt is először székely darócposztóból készült magyar ruhát visel. E nemzeti ruhát, később világos fekete, keleti selyemszövetből le nem teszi aztán a koporsóig. Ép úgy, mint viszont a kor szellemében s különben is kifogásolva Bécsből a címekkel való elaltatást, bárói címét is letéve, örökre egyszerűen csak Orbán Balázs marad. Érdemrend sem díszítette soha mellét. Hiába csinálta az egykori lelkes jezsuita páter a családra az Orbán-Báron anagrammot. Külsőjében daliás, karcsú, komoly, fehérarcú, sugárzó meleg tekintetű, széles homlokú, hollófekete szakállú, erős bajuszú és hullámzó hajú kellemes jelenség, akin

különösen feltűnő: anyjáról a szépen metszett görög orr. Jellemére nézve különben a szerénység, egyszerűség, férfias egyenesség és puritán erkölcs maga. Illik rá, amit egyik óséről írtak a múltban: „Igyenes, jó magyar, szokimondó vala, Tisztességes körben vala szép tréfája.“ E tisztességes körhöz tartozott a háromszéki Zabolán gróf Mikes Benedek is, akinél Balázs kezdetben, mint unokafivérénel sokat tartózkodott.

Folyton dolgozva *Utazás keleten* c. művén, végre 1861-ben megjelenik az, hat kis nyolcadrét kötetben Kolozsvárt, Stein Jánosnál, jóbarátjának, a Zandirhám írójának ajánlva, akivel ez utazásról már gyermekkorukban ábrándoztak. Főleg a történelmi részre ügyelt. „Nincs benne doktrinér rendszeresség“, írta maga a szerző. A közönségnek tetszett, ellenben kissé szigorú bírálatban részesítette az Arany János-féle Szépirodalmi Figyelőben egy ismeretlen kritikus, aki éppen a szépirodalmi részt, mely képzelettel teljes, és a könyvtári részt kifogásolta a könyvben. Mindazonáltal a művet nálunk hiánypótlónak jelentette ki és köszönettel üdvözölte a szerzőt.

Következik nemsokára, ugyancsak 1861-ben, midőn Udvarhelyszék id. főjegyzőjévé választották, a *Kelet tündérvilága, vagy Saif (kard) Züliázán szultán* c. arab rege fordítása, szintén Stein Jánosnál, mely valójában egy tündéri éposz, azt tárgyalva, hogy az arab hős számtalan kaland és csodás harc után, hogyan hódítja meg iszlám hitének Cham fiait, a négereket. Kik a bibliai jóslat következtében, hogy Szem fiainak szolgálói lesznek, véres küzdelemmel előre félnek a jövődőlés beteljesedésétől. Orbán Balázs ifjú lelkületére már a külföldön nagy hatást tett ez a szerinte is Theseushoz, vagy Rodálhoz hasonló legendás alak. Európában az első fordítás az övé. Ugyanez év márciusában mint meghívott tag jelen volt Kolozsvárt a gróf Bethlen János által egybehívott Székely nemzeti gyűlésen. Április 25—27. az udvarhelyszéki székely ösgyűlés ad hoc jegyzőnek kiáltja ki.

Ezután a Provizórium idejében 61-től 68—69-ig, nyolc éven át minden idejét: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természeti s népismei szempontból* c. nagy mű, Orbán Balázs főműve megírására szentelé. Vezette ebben, egymaga csinálva azt, amit egy intézménynek vagy az országnak kellett volna tennie, a székely nép és föld, régi kifejezés szerint a Székelyország iránt való ellenállhatatlan szeretete, a hun eredet alapgondolata és az a tudat, hogy a nyugatot a századok küzdelmei rendjén, hősiesség ellenállásával kelet felől első helyen Erdély és abban kiváltképpen a székelység mentette meg. Szemben az abszolutizmus akkori elnyomásával, mily erőteljes erkölcsi és szellemi kutforrás ez a gondolat! A mű költői, utleírászerű élvezetes formája, de azért teljesen tudományos lényege mellett az irodalomtörténetben kevés van hasonló önfeláldozó, beható, a helyszínén minden kis részletre személyesen kiterjedő, gondos nagy munka, mint az Orbán Balázsé, melyhez talán leginkább szent Jeromosnak, vagy páter Didonak (Jézus élete) szentföldi helyi kutatásai hasonlíthatók. Szentség, kegyelet és pietás neki a tárgy, annyi éven át éjjel-nappal, esőben-hóban, hőben és fagyban fölemészelve a meglett férfi munkabíró erejének a legjavát, amihez a *Keleti utazás* s a Székelyföldről különböző lapokban, folyóiratokban stb. megjelent, kiránduló és leíró cikksorozata csak előtanulmány és előkészület vala. Faj- és helytörténeti mű ez, megrakódva a segéd-tudományok gazdag anyagával és tudós módszer szerint számbavéve az irodalmi előzményeket is. 1868. április 13-án jelent meg az előfizetési felhívás, természetesen megint csak a székely gróf Mikó Imre, aztán id. gróf Teleki Domokos, gróf Mikes János, Klapka György tábornok, Thury Gergely és Pap Alajos aláírásával s hat kötetben, 205 nagy negyedrért íven, 49 önálló és 250 a szövegbe nyomtatott kép-

pel, ami akkor nagy dolog volt, így látott napvilágot a Székelyföld 463 községét, annak víz- és térrajzi képét, földtanát, népét, határait, szokásait, meséit, mondáit, balladáit, régi íratait, cimertani adatait stb. megörökítő munka, mellyel a Székelyföldet fölfedezi és megörökítve először mutatja be a világ előtt. Nagy gondot fordított a hovatovább mind fontosabbá váló toponimiára s még geologusként is sokat megsejtett, ami ma már szakszerű tudás. Így látott napvilágot, még pedig az I—IV. kötet 68—70-ig, az V—VI. kötet pedig 71—73-ig Budapesten, tehát külön hat évig, ami a megírással együtt összesen 14 év, tartott csak a kiadás is. Benne van az öt — Udvarhely, Csik, Háromszék, Maros és Aranyos — székely széken kívül a csángókkal együtt a Barcaság is s figyelme kiterjed a moldvai, romániai és besszarábiai székely vonatkozásokra is. Ösnyomkereső buzgalmában fölfedez és leír 75—80 várat, 36-nak az alaprajzával vagy képével együtt, talál 162 régi templomot, templomkastélyt és kápolnát, 111 régi harangot, nagyrészt most már a világháború áldozatait, 24 régi kelyhet és így tovább. Az általa fölfedezett *énlaki* felírással stb. határozottan hun-szittyá szám- és betűrovásírásra következtet s ha a grafogónia mai haladása és az újabb leletek alapján nézzük, a szív következtetése nem is áll oly messze az elme mai megállapításaitól. Ma már tudjuk, hogy az ú. n. székelymagyar-hun-szittyá rovásírás a szuméron át egyenesen a legrégebb föníciai első rovásírásból keletkezett, rokon a középtengermelléki pelázg, etruszk stb. írásokkal, de eredeti ó-török jelekkel is. A „rovás“ szó bizonyítéka szerint, tőlünk vették régi írásukat a velünk szomszédos bolgár, cseh, görög, horvát, ruthén, szerb, tót és délnémet nemzetek is. Románban is megvan a rovás, rávas, rabozs kifejezés. Művéből egyes részeket — Marosvásárhely sz. kir. város leírása, Toroczkó és vidéke ismertetése, Brassó sz. kir. város leírása, A barcasági tiz magyar falu leírása — külön is kiadott. A kritika kedvezőleg és a közönség még kedvezőbben fogadta a művet. Éposz volt ez is nemzeti ellenállásunk idejében s éposz marad — minél tovább halad az idő. Régészeti szempontból Rómer Flóris méltatta a Tört. Társ. közlönyében. Jókai Mór hét kiválasztott könyve közé sorolva A Székelyföld leírását is, „Minden poklon keresztül“ címmel regényt írt a könyv egyik régi kézírata alapján. Mások is felhasználták. A kiadás gondjaival elfoglaltan, Orbán Balázs már a 60-as évek végén Budapesten, Váci-utca 9. sz. alatti II. emeleti szűk szobáskájából, melyet sohasem hagyott el azután, maga intézi a dolgokat s a pesti előfizetőknek a könyvpéldányokat szíjrafűzve maga hordja ki. Mert ilyen a székely és a lángoló szeretet!

Eközben 65-ben felháborodva afölött, hogy Fogarassy Mihály erdélyi róm. kath. püspök, ellentétben a hazafiságból inkább lemondott nagy elődjével, Haynald Lajossal, a közvélemény ellenére bement a nagyszebeni tartománygyűlésre, egyházából kilép és unitáriussá lesz. Lehet, hogy része volt ebben szentföldi emlékeinek és amaz atávizmusnak is, mely szerint ötödik ősanja, a szombatos Pécsi Simon kancellár unokája vala; egyik, nemeságbeli oldalági őse pedig I. Rákóczi György alatt szombatosssá lévén, ezért egyelőre vagyonát is veszítette. Különben kora humánus, liberális és demokrata szellemében, Orbán Balázs a szabadság, egyenlőség és testvériség szentháromságát vallotta hitvallásának s elismerve Krisztust, hazafiságáért az emberiség nagyjai közé tette Robespierret is.

1867-ben Kolozsvármegy rendes főjegyzőjévé választják s két eredménytelen fellépés után, 70-ben Marosvásárhely és folytatólag 72—81-ben kétszer a székelykeresztúri választókerület orsz. képviselője lesz. E három ciklusban a Ház egyik jegyzője is. Azután megint megbukik, de a Székelyföld leírójának kárpótlásul a bi-

harmegyei Berettyóújfalu ad élete végeig kerületet. Bukását sohasem felejtí el és saját szavai szerint „úgy áll bosszút“, hogy a székelykeresztúri unitárius gimnáziumnak háromízben összesen 9200 K alapítványt tesz. A Székelyföld leírásából kifolyólag éri az a megtámadtatás, mely szerint műve marosszéki részében leírva a Török-Gálffy-Horváth-féle „összesküvést“, melynek Háromszéken is volt két áldozata, megnevezi az árulót, aki sajtópert indít, de a budapesti esküdtszék 71. márc. 2-án Orbán Balázst országos tárgyalás szenzációi közt felmentette. A parlamentben szorgalmas, jó szónok s kivált páratlan választási propagandás úgy, hogy halálokor pártelnöke, Irányi Dániel utóbbi tekintetben „pótolhatatlan“-nak jelentette ki. Mert hát gondolkozását, előéletét s ideális, lelkes jellemvonását tekintve, természetes, hogy Orbán Balázs csak a Kossuth Lajos Függetlenségi és 48-as pártjához tartozhatott. A kiengedés után az állami hivatalok, birtokok és vállalatok, a vicinálisok, beruházások és megrendelések stb. idejében, amiknek láttára Deák Ferenc kedélybeteg lett s úgy fordult el sok „reálpolitikus“ hivatól, akik „48-as elveik fenntartásával“ szállították a hazát, ami Balázsunk mi is lehetett volna más, mint ellenzéki, vagyis amint akkor mondták, baloldali. *Parlamenti beszédei* 70—87-ig kiadta hat kis kötetben. El nem felejtendő jellemvonása marad, hogy választásokkor tűzzel forgatva meg táncban a leányokat és a menyecskéket, őket családjaikkal együtt minden vesztegetés nélkül a függetlenségi eszme leglelkesebb híveivé nyerte meg s életök végéig nem felejtették el a „kedves“ Orbán Balázst. Képviselősege kezdetén meglátogatva az aradi vértanúk Kálvária helyét, fül- és szemtanú jelenlétében megjósóla, hogy ez, még az „élok által megérdemlőleg“, az Égtől bosszúlatlanul nem maradhat!... Viszont mint szem- és fültanu többen tulajdonítják maguknak azt az esetet, hogy korteskedéskor a közös államadságra nézve minden községben más-más összeget mondva, a megrovókat igen helyesen azzal tromfolta le, hogy hiszen a kamatok minden pillanatban nőnek, ami tényleg úgy van. Ideális puritán gondolkozásához nem felejtendő el az sem, hogy amíg képviselőtársai közül nem egy elverte ősi birtokát, ő példaadólag dicsekedett, hogy Budapesten napi 30 krajcárból megél. Ezen különben az állandó hazai küldemények is segítettek, kenyérét megosztva a székely egyetemi hallgatókkal is. Mert ez az ember, Ecce homo, az Irás szerint!

Tizenhét évvel a Székelyföld leírása után — kissé elkésett méltatás, amiben része volt talán ellenzéki politikájának is — 87. május 17-én választva meg öt levelező tagjává a M. Tud. Akadémia, 88. márc. 5-én tartott székfoglaló beszédében a II. Történelmi szakosztályban: *A székelyek származásáról és intézményeiről* értekezett. Szembeszállt ebben Hunfalvy Pál már idézett munkáival, a pusztá nyelvészkedés ellenében változatlanul fenntartva az autochton hun eredet, habár csak közvetetten állítva és a történelmi intézményekből következtetve, amit később külföldi tudós is kimutatott, hogy t. i. a székelység ittléte a magyar állam megállapításánál korábbi eredetű. Azt azonban, hogy megismerje Thury József, Sebestyén Gyula, Karácsonyi János, dr. Erdélyi László, dr. Szádeczky Lajos stbinek a székelység eredetére és nevére vonatkozó későbbi fejtegetéseit, már nem érhetette meg.

Halála előtt egy évvel, 89-ben jelent meg 74 negyedrév ív 479 oldalán, a 12 önálló és 33 szövegképet tartalmazó utolsó nagy műve, *Torda város és környéke* leírása, mely most már formájában is bevégzettebb s mely monográfián — „le akarva dolgozni szakmáját“ — fáradhatatlanul munkált tíz éven át. Kiegészítője és egyszerűsmind befejezője ez A Székelyföld leírása c. nagy művének, melynek az Aranyosszéket tárgyaló V. kötetébe akarta volt a kérdést beilleszteni. De terjedelménél fogva nem ment és így a nagyrészt székely eredetű derék város és vidéke magyar népének e

díszes kötetet szentelé, melynek — különben is díszpolgárává választva meg őt — búzgó támogatója volt Torda városa is. Megható, hogyan beszéli el a város akkori főjegyzője: Orbán Balázs tízéves munkájának menetét. Észrevétlenül, úgy mond, kora hajnaltól mindig a hegyen és mezőn, táskájában kis hideg étellel s vízivó pohárral, esőben, forróságban egy-egy kis hodály földjén sarjú vagy szénaalkotta fekhelyen, prémes felöltőjével takaródzva s mérve és vizsgálva egész napon át. Este szegényes vendéglői szobácskájában, gyöngye fény mellett és senkitől sem láttatva, jegyzeteit rendezé. Uj nemzedék, jegyezd meg, így készült 61—69-ig a Székelyföld leírása is!

Ugyanez év júl. 1-én 800 magyarral Turinba Kossuth Lajoshoz s onnan a párisi világiállításra indul. Ott a legmelegebben fogadja őt a nagy hazafi; itt pedig a Pantheonban beszédet tartva Hugó Viktor sirjánál, egy francia nő úgy kiáltott föl, hogy soha sebb férfit nem látott életében. Pedig hősrünk ekkor már a 60-ik életévhez közeledett.

Kisebb művei közül kiemelendő a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1882. évi kötetiből, — szerkesztik és kiadják Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób, — öt krisztusi mondával együtt mintegy tíz közleménye is, míg többi cikkeinek és dolgozatainak összeállítása, magától Orbán Balásztól elkészítve, megtalálható Szinyei József: *Magyar Írók Tára IX.* kötetében. Ugyanott az 1870—1891-ig megjelent, többnyire díszmagyar ruhás, de francia szalonkabátos arcképeinek és életrajzainak kimutatása is. Egy adat szerint, hagyatékában állítólag több műve maradt volna kéziratban is? . . .

Takarékos és szerény életmódja közben, hiszen vendéglőbe és kávéházba sem járt soha s magyar ruhás viseletéhez is bizonyára hozzájárult az egyenruha gondolata is, megindító az Emkéhez való viszonya, mely országos érdeklődés közepette kötötte le a közönség figyelmét. Kezdetből alapító tag, amit egy év múlva megismétel. Jár a köz- és választmányi gyűlésekre. Résztvesz a munkaterv megállapításában. 87. júl. havában Budapestről hazajövet, rongyokba burkoltan 200 drb. aranyat talál a szolnoki pályaudvaron s ezt az összeget — legjobb barátja, öreg Ugron Gábor állítása szerint bizonyos kitérésből eredetileg is a saját pénzét — az egy évi hirdetési időn túl az Emkének ajánlja föl. 88-ban ugyancsak ezt teszi akadémiai székfoglaló értekezésének tiszta jövedelmével is. 90. ápr. 19-én Budapesten 61 éves korában váratlanul bekövetkezett halála előtt négy nappal, — megjegyzendő, hogy atyja 92 évet élt, — közvetlen család hiányában végrendeletileg az Emkére hagyja vagyonának azt a részét, mely — úgymond — leginkább a saját szerzeménye. Állott ez Tövisen 28 hold 413 □-öl szántóból és kaszálóból, félholdas belsőségből, külön udvarból és egy pusztá telekből, segédilletményekkel és egy csákyai szállóhelyből. Kedvelt Szejke-fürdőjét, székely-Gasteinnak nevezve azt, melyre annyi gondot és költséget fordított, 60 hold földdel együtt egyik fivérére, mint különbeni *általános örökösre* hagyva, az illetőt húsz éven át az Emke és a székelykeresztúri unit. gimnázium számára, utóbbinak már előbb jelzett alapítványában, évi 4—400 K járadék fizetésére kötelezé. Utóbbi hagyatékra nézve húsz évi áldatlan per után, melyben az Emke az alperes, az egyesület a végén is társadalmi befolyásra 8000 K helyett öt év alatt lefizetett 3000 K-ban kiegyezni kényszerül. És a végrendelet értelmében minden értékesítettvén, br. Orbán Balázs összes áldozata az Emkénél 16.780 K. Ezt az egyesület a nagy férfiú emlékére 20.000 K-ra egészítve ki, az ma a következő állami beváltás folytán 10.000 Leire szállt. Ominózus volt, hogy barátja, gr. Károlyi Gábor által lepecsételt végrendelete a pecsét égése miatt a borítékból kiesetten érkezte Kolozsvárra, erre, bár küldője betegségéről nem tudott, Sándor József rögtön megmondotta, hogy Orbán Balásznak vége van. És úgy volt, mert

a végrendelet, melyre sajátkezüleg az volt írva, hogy a hagyatéktevő halála után felbontandó, a sors által a halál idejében tényleg felbontatott. Ugyanakkor hatalmas dörögés közt szétrepedt Orbán Balásnak kedvelt íróasztala és könyvszekrénye is. Elhunytát néhány napi szenvedés után állítólag heveny gyomorhurut, más változat szerint, gonoszszándékú mérgezés idézte volna elő, miután ékszerait és egyéb értékeit, miként nagyanyjával történt, elébb kirabolták. Mindkét tényért egyik volt orsz. képviselő, ügyvéd barátja utján, végnapjaiban, de aztán abba hagyva, pert is indított. Halála előtt néhány nappal tartotta azt a parlamenti beszédet, ezért is ment fel beteg Budapestre, melynél gyermekded és romlatlan lelkületénél fogva nem látszott sejteni, hogy a kérdés olyatén megoldása Bécsből rendeltetett. Utolsó napjaiban is csak azt siratta, hogy záróbeszédét, amelyre készült, nem tarthatá meg, mert ez talán a többségi pártfegyelem dacára is — milyen ábránd! — megváltoztathatta volna a javaslatot.

Emlékbeszédet fölötte a M. Tört. Társ. választmányi ülésén 1890. okt. 2-án és a M. Tud. Akadémia Tört. osztályában Jakab Elek tartott igen részletesen (lásd Századok, 1891.) s számos kisebb-nagyobb füzet és megemlékezés — dr. Boros Györgytől, Sándor Józseftől és Jánostól, Szentmártoni Kálmántól, Bányai Jánostól stb. — jelent meg róla a legnagyobb szeretettel.

Temetése Budapesttől kezdve általános megbecsülés és tisztelet megadásával, az udvarhelymegyei Szejke-fürdőn folyt le, mely alkalommal többek között az Emke nevében e sorok írója is beszélt. A fürdő később a tulajdonos általános örököstől idegenkézre eladatva, életében emelt kriptája, hol édesanyjával és Olga nevű unokanővérével pihent, még a világháború előtt romlásnak indult, mígnem az egyházi és társadalmi kegyelet a hamvakat a krypta előtti földben hantolta el. Most ott áll a sirhant megjelölésül az várja a végleges intézkedést. Az udvarhelyi unitárius lelkeszi kör, kolozsvári egyetemi hallgatókkal, annak idején mozgalmat indított, hogy a nagy hazafi és író számára Székelykeresztúrt szobrot emeljenek. Gyűlt is be bizonyos összeg, mely ma már nehányezer lei s megvan Pap Mózes volt gimnáziumi igazgató kezelésében. Vajha mind a sirhely, mind pedig a szobor kérdése föltámadva, vagy mind a két eszme egyesítve, az adakozás oly irányt venne, mely a kövön és ércen kívül, illetékes szaktudósok véleménye szerint *A Székelyföld leírása* felhasználását illetőleg inkább megfelel a tudomány, a kegyelet és hála követelményeinek. Megfelel Orbán Balás végrendelete ama hitvallásának, mely szerint: „Amint egész életem küzdelem volt — úgy mond — a jóért, az igazért, a haza üdvéért s miként életemben sohasem kerestem ez önfeláldozásomért az öntudatnál más jutalmat, aként oda kell törekednem, hogy halálomból is némi haszon háramoljék a szegény magyar hazára, amelynek egész életem tevékenységét szentelém . . . Családdal nem lévén megáldva, a magyar — közelebbből a székely — népet tekintem családomnak!“

Legyen úgy, minden elfogadható és célravezető módon örökítsük meg a tudós Orbán Balás emlékezetét!

MIKÉNT BIZONYOSODOTT BE A SZÉKELY RÓVÁSÍRÁS HITELESSÉGE?

Irta: *dr. Sebestyén Gyula.*

A magyar történelem legrégebbi adalékai közt egyetlenegy sincs, amelynek hitelességét annyi tudományos és tudománytalan tévedés, annyi ügyetlenül eltorzult följegyzés és annyi ügyes hamisítvány támadta volna, mint az erdélyi székelység hun-szkitha korinak vallott rovásírását. A baj már az 1221 táján kikerekedett Árpádkori Nemzeti Krónikának azzal a meglepő állításával kezdődött, hogy a hun utódok élethalál harcából megmenekült székelyek nem Pannóniában, hanem „a vlachokkal együtt a határhegyek közt nyertek osztályrészt; ahonnan a vlachokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.“ (Bécsi Képes Krón. Toldynál XVII. l. U. o. Szabó K. ford. XVI. l. M. Flórianus: Fontes Som. SS. Vol. II. 120. l.) Ebből folyólag a székely rovásírás ügye román részen rokonszenves, magyar részen ellenszenves tárgy lett. A rajongók mindkét részen hamisítványokat hoztak forgalomba. Az így elfajult állapot aztán a szűkszavú XIV—XVI. sz. krónikásokra és emlékiratokra utalt magyar tudományt a fogyatékos XVI—XVIII. századi írott és nem írott tájékoztatókkal és rovás-másolatokkal szemben a túlzó kritizmus végletéig hajszolta.

Midőn 1888—9-ben az ethnografusok, folkloristák, geográfusok, archeológusok, nyelvészek, őstörténészek, összehasonlító irodalomtörténészek stb. fiatal gárdája összeverődött, hogy a M. Néprajzi Társaságot megalapítsa, én és Nagy Géza a M. Nemzeti Múzeumhoz kerültünk. Én, hogy vidékre ne menjek, ő hogy otthagyja a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum őrhelyét (ami a folyosó végén egy éjjeli szállásul is szolgáló szalmazsák volt). Én a tudománygyetemről Gyulai, Beöthy, Budenz és Heinrich keze alól kerültem ki; ő a székelyek eredetéről már egész kötet mondanivalót adott ki. Én mint folklorista ősi mondáink fejtegetéseibe merültem; ő pedig oktatott engem, hogy legrégebbi mondáinkat a hun-székely kapcsolat tisztázása nélkül megfejteni nem lehet. Így jutottunk el addig, hogy a székelyek eredetének kérdésében a székely rovásírásnak döntő szerepe van. Akik Nagy Geza genialis fejtegetéseit rajtam kívül hallgatták, kételkedve intettek és óvtak attól, hogy a „déli bábosnak“ tetsző kutatási munkálatokba én is beletévedjek. Az aggodalmaskodók Hunfalvy Pál emberei voltak. Ha melléjük és nem Nagy Géza mellé állok, a M. Tud. Akadémia az országossá terült tudományos zürzavar-

ban aligha igazodott volna el és bizott volna meg éppen engem, hogy számára 1915-ben megírjam *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című 18 műmelléklettel és 54 ábrával ellátott ivretű kötetet.

Az eligazodást lehetetlenné tette az, hogy Thúróczy 1488-iki krónikája, utána Bonfini, Oláh Miklós 1536 táján, s az 1573-ban elhunyt Verancsics Antal, Szamosközi István 1593-ban, Baranyai Décsi János 1598-ban, még fapálcákra kézzel rovott ősi írásról beszél, a XV—XVI. századi emlékek pedig mind tollal írva, másolatban kurzivvá torzulva maradtak reánk. Mert ez annyira megtévesztő volt, hogy Bél Mátyás az 1718-ik évi felhívásban már nem is rovott, hanem írott emlékek felkutatását és gyűjtését szorgalmazta. Így történt meg aztán, hogy Telegdi János kiadásra szánt, de soha meg nem jelent „Rudimenta“-jának másolatai a rovásírást a XVII. század elejétől fogva már a latin és héber írás tollal írható társául kezdték terjeszteni és divatba hozni. Ezért vesztette el a székely betűsor rovás-jellegét, vagyis hiteles merevségét. Nyilván ez volt az oka annak is, hogy az énlaki templom mennyezetére 1668-ban már ecsettel festett rovásbetűk kerültek. Csak az elpusztult 1501-ki csíkszentmihályi templomfelirat másolói tudták igazolni azt, hogy másfél századdal előbb a templomon dolgozó munkások még rovott betűkkel örökítették meg a saját emlékezetüket.

A sóvárogva kutatott büszke művelődéstörténeti kincsek hiányát mindenhol rajongó hamisítók akarják pótolni. Nálunk Bél Mátyás könyve létrehozta a „Túróczy fakönyv“-et. Telegdi „Rudimenta“-ja és a csíkszentmihályi felirat nyújtott tápot Literati Nemes Sámuel gyarló és Somogyi Antal ügyes hamisítványaihoz. A román Buradát pedig a mi Árpádkori Nemzeti Krónikánk tüzelte fel, midőn arra ragadtatta magát, hogy a Beszterce folyó mentén gyűjtött tutajos-jegyek közé egy brassói Lakatos-féle kéziratból feltűnő sajátosságaival egyetemben a székely rovásírás néhány betűjét és betű-összetételét is belecsempéssze. Szerencsére velük csak a magyar-román Moldován Gergelyt tudta félrevezetni és így jóval kevesebb bajt okozott, mint Tar Mihály, a tudákos omori (Temes vm.) paraszt, aki Király Pált és Fadrusz János szobrászművészüket irodalmi eredetű rovásírásával annyira félre tudta vezetni, hogy az említett nagy művész a zilahi milleniumi emlékre Somogyi Antal hamisított pogány énekeit Tar Mihály hamis betűsorával róttá fel.

A székely rovásírás hitelét a hamisítványokon kívül a meggyőző emlékek hiánya, az írott betűsor kurziv jellege, a zsidós sorvezetés és a keleti eredet hihetetlennek tetsző régisége ingatta meg. Ilyen ősi székely írás lehetősége ellen először két erdélyi szász hazánkfia, Tröstler József Nürnbergben 1666-ban és Toppeltunus (Töppelt) Lőrinc Levdénben 1667-ben emelte fel szavát. A magyar kételkedők sorát Otrokocsi Főris Ferenc nyitotta meg 1693-ban. A hamisítás vádját elvégre egész nyíltan Timon Sámuel tudós jezsuita mondotta ki egy 1734-ben Apor Péterhez írott levelében. A gyanút a csíkszentmihályi felirat sem tudta utóbb eloszlatni. Schwartner Márton, Sándor István, Pápay Sámuel és a debreceni grammatikusok elítélő nyilatkozatai után Révai Miklós vette először észre, hogy az ilyen állásfoglalással a régi kútfők és emlékiratok állításainak mibenlétele még nincs elintézve. Ő mondotta ki, hogy ezek az egybehangzó állítások hitelesek, a forgalomban levő székely betűsor azonban későbbi hamisítvány. Később Hunfalvy Pál még a régi följegyzések hitelét is támadni tudta azzal, hogy az „írás“ régi nyelvünkben festést, tarká-

zást jelent. Noha ezzel szemben állítható az, hogy a „betű“ neve török kölcsönszó és késsel rovott írásjegyet jelent, Réthy László mégis tovább ment és azt bizonyította, hogy a régieket a számrovás vezette félre s e félreértés alátámasztására gyártotta valamely héber írást ismerő XVI—XVII. századi teológus a ránk maradt székely írásjegyeket.

A csikszentmiklósi és énlaki feliratok megértői az ilyen megsemmisítő támadást csak egyéni véleménynek tekintették. Hiszen annyi bizonyíték sem állott rendelkezésére, mint a védelemnek. Ezért Szabó Károly és Fischer Károly Lajos nyugodtan megírták „a régi hun székely írás“ és „a hun magyar írás“ kimerítő monografiáit. Azon sem ütköztek meg, hogy Kállay Ferenc epigrafiai és paleografiai kutatásai alapján főnyciai zsidó, görög, gót és székely írástörténeti kapcsolatokat keresett, — Hodoly László pedig a sémi csoportba tartozó arameus, hiniparathi, moabit-betűkkel való hasonlatosságok megállapítása közben már azt is bizonyította, hogy a székely betűsor magánhangzói glagolit forrásból származnak. Mikor a Jenissei és Orchon melletti ó-török feliratok megfejthetetlen szövege ismeretessé lett, Nagy Géza még csak a hasonlóságot vitatta (1890). A megfejtő dán Thomson Vilmos előzetes jelentése s az orosz Radloff Vilmos kiadványa után (1895) pedig már bizonyította azt is, hogy a formai találkozásokat a hangtani érték szintén fedi. Ám az ellentábor épp oly meddő buzgólkodásnak vélte, mint Borovszky Samu összehasonlításait, amelyekben ugyanígy germán rúnák szerepeltek.

Ebben a bizonytalannak tetsző tudományos állapotban állott elő Fadrusz János a „Szilágy“ című zilahi újság 1902 szeptember 18-iki számában azzal, hogy a leleplezendő zilahi Tuhutum emlékre felrovtott pogány énekek és rovásírásuk perdöntő fordulóhoz ért. Mert íme: „Kitudódott, hogy a rovásírás nemcsak emlék, de való eleven kincse a magyar nemzetnek, hogy máig is él a magyar nép között és hibátlanul fenntartja eleink ősi kultúráját. Klasszikus tanuim Tar Mihály és fia, Tar István, földművelők Omoron, akik ma is írják és rójják is . . .“ A nagy meglepetést országos érdeklődés, majd pedig egy mértéktelen tudományos és tudománvtalan kavarodás követte. Mikor az utóbbi már türhetetlenné lett, a M. Tud. Akadémia Szily Kálmán főtitkár kérésére bizottságot küldött ki ifj. Szinnyi József, Fejérpataky László és Sebestyén Gyula személyében. A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterium kezdeményezésére beavatkozott a M. Nemzeti Múzeum is, mely a beteges Nagy Géza helyett ugyancsak engem bízott meg, (mert a M. Néprajzi Társaság főtitkára és egyik szerkesztője, sőt a székely-kérdés kutatója is voltam), hogy a rovás és rovásírás népi emlékeit Tar Mihály szülőföldjén (a gyulai és csorvási pusztákon), lakóhelyén (Temes vm.-ben) és Erdélyben, a Székelyföldön a legmesszebbmenő végletekig felkutassam.

Az Akadémia számára készült jelentésben bizonyítottam be, hogy a pogány énekeket tartalmazó „Karacsay-kodex“ és nyolc társa csupán olyan rovásírásos szöveget tartalmaz, amelynek tartalmát XVI—XVIII. századnak tetsző rovásírásával együtt Somogyi Antal hamisította. Tar Mihálllyal jóval kurtábban sikerült végeznem. Omoron mint írásszakértő állottam vele szemben. Kérdéseimre zavarba jött s töredelmesen bevallotta, hogy a rovásírás könyvből tanulta meg. A dentai könyvtárból kikölcsönzött könyv címét elfeledte, de körülírásából kideríthettem, hogy dr. Toldy László: „A régi magyarok míveltségének története“ című füzetkéjéről van szó. Ez a nyomtat-

vány lett aztán árulója az ő szövegében szintén előforduló Toldy László-féle íráshibáknak.

Az egyidejűleg megejtett kutatások selejtes eredményeire a tudomány ezután sem lesz ráutalva. Erdemes dolgokat még Szily Kálmán és munkatársainak nagy köre sem tudott felkutatni. (L. „A rovásírás élt-e a magyar nép között?” c. akadémiai kiadványt.) E meddőségből folyólag arról győződött meg, hogy Herman Ottónak és Réthy Lászlónak volt igazuk, mikor azt bizonyították, hogy a Nemzeti Krónika s minden későbbi XV—XVI. századi feljegyző is a pásztorok és a velük érintkező gazdák számrovását tévesztette össze az ősi rovásírással. Szakasztottan úgy, mint ahogy gyermekkorában Tar Mihállyal is megtörtént a gyulai pusztákon. Ezért tartotta Szily a székely rovásírás betűsorát későbbi találmánynak. Arról pedig akadémiai felolvasást akart tartani, hogy a csikszentmiklósi felirat 1501-es évszáma csak másolási hiba lehet 1701 helyett. Mielőtt dolgozatát bemutatta volna, hozzászólás végett közölte velem. Meggyőztem, hogy erről csakis epigráfiailag lehetne szó; de ugyancsak epigráfiailag Nagy Gézával kiderítettük azt, hogy a felirat kezdő szavai: URNAK:MEGET:TEGYEGFO:GVÁN: nem másolási, hanem romlási, korhadási hibák. A felsorolt régi szöveg gerendájának rostjai a betűk szögleteinél kipattogtak s aki a szokásos kifetéssel segített rajta, mint hozzá nem értő, hibásan restaurálta. Ha tehát a romlás természetét szem előtt tartva kezdjük az elrontott betűmaradványokat vizsgálni és rekonstruálni, akkor világosan olvasható lesz ez az érthető szöveg URNAK:SZÜLETÉSÉTÜL:FOGVÁN: stb. Az olvashatlannak tetsző s az egyik másoló által teljesen el is mellőzött szövegzáradék pedig olvasható lesz így: EL. J. 'A. S. Cs. TN. N'A. LT. A. — Szily belátta, hogy ha az 1751-ben lemásolt felirat 1701-ben készült volna, akkor aligha korhadtak volna ki a betűrészek ennyire. Ezért a felolvasás végleg el is maradt.

A felismert szövegromlásnak tulajdonképpen jelentősége az volt, hogy teljes mértékben igazolta a másolás után elpusztult, tehát magát már nem igazoló 1501-ki felirat hitelességét. Egyben igazolta a székely ősi rovásjellegét, igazolta a későbbi emlékiróknak s a korábbi Thuróczinek is azt az állítását, hogy a székelyek ősi írásrendszerüket „metszés mesterségével rovás módjára használják.“ E döntő bizonyíték birtokában értesültem arról, hogy a rovásírás hitelét tagadó kutatók birtokában vannak Thomsen Vilmos egy levelének, amelyben a székely rovásírás hitelességét ő is kétségbe vonja. A hírnök hitelt kellett adnom, mert hiszen a világhírű dán tudós már akkor állást foglalt, midőn az ó-török rovásírást megfejtő örökéletű művének tájékoztatójához fűzött pár soros jegyzetében 1896-ban kijelentette, hogy a Király Pál angol füzetében szereplő hun-scytha betűsor „látszólagos hasonlatosságai nagyon csekély számúak és alig számbavehetőek ahhoz, hogy a két betűsor rokonságát igazolhassák“. Vádaskodásomra Király Pál töredelmesen bevallotta, hogy egy londoni kongresszus ünnepi lakomáján az étlap üres hátára hevenyészve írta le azt a komolyan nem tárgyalható betűsort, amelyhez angol hallgatóságának egyik tagja hozzáírta mondanivalóinak rövid kivonatát és a betűsorrall együtt az ő neve alatt kiadta.

Engem tehát nemcsak a rovásírás kockánforgó ügye, hanem Thomsen állásfoglalása is sarkalt, hogy a betűrovásra, rovott tulajdonjegyekre és számrovásra vonatkozó adat-gyűjteményem tömegének feldolgozásával a székely

rovásírásra és a vele viszonyba hozható idegen írásrendszerekre elvégre olyan világot derítsek, amelyben a tudományos kutatás és az érdeklődő művelt közönség eligazodhatik. Így jött létre „Rovás és rovasírás“ című nagy dolgozatom, mely a M. Földrajzi Társaság „Ethnografia“ című folyóiratának 1903—4. és 1906—7. évfolyamaiban jelent meg. A négy évfolyam folytatólagos közleményeinek különnyomatából lett a „Magyar Néprajzi Könyvtár“ ama II. sz. testes kötete, amelyet „Thomsen Vilmos egyetemi tanár úrnak, az orchoni és jenísei ó-török feliratok megfejtőjének és a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának Kopenhága“ ajánlottam 1909 június havában.

A mű elment Thomsenhez. Utána pár év múlva ugyanoda bekopogtatott Babinger Ferenc würzburgi fiatal tudós levele egy fényképmásolattal. Arra kérte a nagy orientalistát, hogy a fényképen látható runa-szerű jegyekről turáni alapon mondjon véleményt, mert őket indogermán és sémi írástudománnyal megszólalásra birni nem lehet. A magyarul is tudó dán tudós előke-reste a neki ajánlott magyar könyvet és segítségével olvasni kezdte: EZER. ÖTSZÁZ. TIZENÖT. ÉSZTENDŐBEN. ÍRTÁK ESZT. L'ASZLO. KI-R'ALY ... Magyar nyelvtörténeti ismeret nélkül a gyötrelmesen nehéz további megfejtés már nehezen ment. Ezért Thomsen a fényképet és megfejtési kísérletét azzal küldte vissza Babingernek, hogy forduljon hozzám, én majd megfejtem az egészet. Mikor ez megtörtént, a hozzá tartozó bőséges történelmi adalékok felkutatása után, a M. Tud. Akadémia 1913 április 21-iki ülésein, Babinger Ferenc nevében s Thomsen és a saját megfejtésem gyanánt be is mutattam, mint olyan emléket, melyet a szöveg szerint kedei Székely Tamás rovott fel 1515-ben a konstantinápolyi követségű szállás egyik kőlapjára. Tegyük hozzá: a csikszentmiklósi feliratnak és Telegdi Rudimentájának betűsorával és rovas-törvényei szerint.

A székely rovasírás hitelességének ügye most már nemcsak külső okok, hanem írástörténeti adalék alapján is végleg el volt intézve. Ez a nem várt tudományos elégtétel számomra egyben gyűjtő hatással bíró meglepetés is volt. Újra fölvettem a kutatás fonalát és nem riasztott vissza többé az a hihetetlenül hangzó biztatás, hogy Bolognában egy fára rovott középkori székely naptár másolatát fogom megtalálni. A könyvészeti nyom az ottani egyetemi könyvtár gazdag Marsigli-gyűjteményére utalt. Mikor rátaláltam, a M. Nemzeti Múzeum könyvtára számára az összes rovasírásos lapokat lefényképeztettem. Az első lapon nagy ámulatomra olaszul ez volt olvasható: „A Székelyföld régi scita lakói nyelvének fára faragott gyűjteménye, mely a katolikus hitre először áttértek használatára a mozgó (helyesebben: nem mozgó, változatlan) ünnepek naptárát tüntette fel s amelyet ugyanazon fadarabról magam gyűjtöttem s küldtem el olaszországi gyűjteményembe akkor, midőn Erdély szorosait elzártam.“

Marsigli Alajos Ferdinánd olasz gróf, osztrák szolgálatban álló, kitűnő hadimérnök, Buda és Nándorfehérvár visszafoglalása után Erdélyben 1690-ben működött. A címben jelzett naptárt a rovas-bot négy lapjáról másolta le. Másolataiból megállapítható, hogy a bot két részre volt osztva s a naptár melletti másik négy rovaslapon a rovasírás ABC-je s a főbb bibliai nevek gyűjteménye volt található. Ivretű gyűjteményének 671-ik lapjára először az ABC rovas-lapját másolta le s valamely székely segítséggel a betűk hangértékét is odajegyezte. A betűsor után áttért a naptári rész szomszédos első lap-

jára, amelyre január 1-től (Kiskarácsonytól) március 25-ig (Boldogasszonyig) voltak a nevek felróva. Ez a szöveg gyűjtéletes kötetének 673. számozott lapján van, a 674. hátlapon pedig olaszul ez olvasható: „A nagy rovás első oldalán ez van.“

A rákövetkező 675. lapon meglepetésünkre nem Ápr., Máj., Jun. nevei, hanem egy negyedév átugrásával Jul. Aug. Szept. nevei következnek, a 676. hátlapján pedig nyilvánvaló tévedéssel ez olvasható: „Másik oldalán ez van.“ A 677. lapra helyesen Szept. végének s Okt. Nov. és Dec. nevei kerültek, a 678. hátlapon pedig tévesen megismétli: „Második oldalán ez van.“ A következő 679. lapra a naptár végének rovás-lapján levő másik szöveg került. Ezt úgy értjük, hogy az elválasztó jelet figyelembe nem véve, a bot rovás-lapján betűzött tovább. Ez pedig azt teszi, hogy a kalendárium utolsó rovás-lapja után a másik szöveg utolsó szomszédos lapját másolta le. Csupa bibliai név került le róla hibásan lemásolva és még hibásabban megfejtve. A 680. hátlapon ugyancsak hibásan van jelezve: „A harmadik oldal ez.“ A következő levél 681. lapján (ismét egy rováslap átugrásával) a másolás már oly rossz lett, hogy pár szó kivételével sem a másoló nem tudta, sem mi nem tudjuk megfejteni. A 682. hátrapra ismét elvétele ez van: „Negyedik oldal.“ A 683. lapon találjuk a naptár kifejejtett Ápr.-Jun. havi második negyedét, a 684. hátlapon pedig ezt: „A nagy rovás első oldalán ez van.“ (Tehát ugyanazt, ami a 674. hátlapon is olvasható.) A másolat utolsó levelének 685. lapján csak két bibliai név van, a többi — noha ezeknek is meg volt vonalazva — másolatlan maradt, a 686. hátlapra pedig (ismét hibásan) ez van olaszul írva: „A harmadik oldal ez.“

Szóval a vonalak vezetéséhez nem értő hadimérnök a rovásírásos ódon szöveg lemásolásába annyira belezavarodott, hogy a bibliai nevek utólag másolt első lapját (a 681. lapon) már elhevenyészte, a legvégül lemásolt második lapját (a 685. lapon) pedig le sem írta. Ugyan miért?

A kérdés annyira titokzatos, hogy a tudomány számára a válasz talán örökre elmaradt volna, ha én az 1902 év őszén, midőn Fadrusz János és Tar Mihály ügyét az újságok az egész ország érdeklődése mellett bolygatták, — Sepsisztgyörgyre nem vetődöm s egy városvegi sétám alkalmával (mikor a híres tilinkóst temették) nem találkozom egy sepsiszentkirályi fuvaros emberrel, aki egy szekér nyírfát szállított a város felé. Megállítottam s beszédbe ereszkedve, megtudtam tőle, hogy a szemközti hegyoldal erdőirtóinál még szerepel a rovás. Nehogy oda fáradjak, szívesen elmagyarázta ezt a rovás, aztán beszélt más-fajta rovásokról, — amelyeket akkor már mind ismertem, — végül rám nézett, egy nyírfaágat kihuzott, gondosan négyszögletűre faragta, aztán róni kezdett, mondván:

— Most aztán álljon az úr mellém (eddig t. i. szemben álltunk), mert akármilyen nagy is a feje, ezt másképen nem érti meg.

Melléje álltam, ő meg róni kezdett. Egyenes vonalakat metszett s minden ötödiket és tizediket, ötvenediket és századikat jelezte a rovás szomszéd lapján is. Amit nehezen lehetett megérteni, az volt, hogy a kétsoros rovás akkor, midőn az 1. és 2. lap végére ér s a 3. és 4. lapon köteles módon visszafordul, *kezünkben a rovást is meg kell fordítanunk* s vele (az 1. és 2. lap számjegyeihez viszonyítva) a 3. és 4. lap számjegyeit már *fejtetőre állítva rójjuk*. Ezt a csodálatosan tökéletes megfigyelést, mivel egyenes és részarányos (1, †, X.)

számjegyekről volt szó, csakugyan nehéz volt megérteni. De mikor megértetem, már az Isten szabad ege alatt tisztában voltam azzal, hogy az egyszerű székely a nemzetközi epigrafia legnagyobb tudományos titkát a jobbról balra irányuló s minden második, tehát minden visszaforduló sorában a betűket fejtetőre állító ókori eredetű bustrophedon, vagy barázdáló írás eredetének hét lakattal elzárt titkát tárta fel előttem. Bebizonyosodott, hogy a feliratokban szereplő bustrophedon nem más, mint a rovásán szereplő rovásírás lapjainak szolgálai másolata. Ez egyben azt is jelenti, hogy ahol bustrophedon fordul elő, pl. a görög, ó-itál, etruszk, ó-germán és ó-török feliratokban, ott mindig rovásírás volt forgalomban. Ez volt forgalomban a zsidóknál is, csakhogy ők a lemásolt rovást az ujjaik közt nem pergették, hanem minden sornál visszaforgatták. Ezért csakis a jobbról balra irányuló sorvezetés igazolja az ó-testamentumot, amely íróképről beszél. Ugyancsak rovásírást tud igazolni Thuróczi és a XVI. sz. emlékirók, valamint Telegdi Rudimentája nélkül a székely ősrész „zsidós” sorvezetése is.

Midőn tehát én a folyton szerepeltetett s ábrával is igazolt (Rovás és rovásírás 16—7. l. — „A m. rovásírás hiteles emlékei“ 137. l. — Ursprung der Bustrophedonschrift.“ Zeitschrift für Ethnologie, Berlin 1903. 760. l.) sepsiszentkirályi kétsoros rovásból kiindulólak a bustrophedon eredetét végérvényesen megfejtettem, annak a nagy igazságnak a birtokába jutottam, hogy a rovásán szereplő középtengermelléki és középázsiai írásrendszerek közös eredetűek, egy családba tartozók. Ez az oka, hogy az egymás mellé állított betűsorok egyes írásjelei nemcsak formailag hasonlóak, hanem hangtanilag is azonosok. Kiderült tehát, hogy mindenkinek igaza volt, aki a székely rovásírás betűsorát a fóniciái és zsidó írással, az ó-germán runával és az ó-török betűsorral akarta rokonságba hozni.

Noha kutatásaimnak nemzetközi eredménye a fenti német folyóiratban megjelent, az Iwan v. Müller Handbuch-jának Larfeld-féle görög epigráfiai része a bővített és javított új kiadásban még sem vett tudomást arról, hogy én a rovásbotról szolgálilag lemásolt bustrophedonok barázdoló, vagy kigyózó sorvezetésének titkát megfejtettem. Felszólalásomra azt az udvarias választ kaptam, hogy én csak a székely számrovásán és a fogalomjegyes szibériai rovott naptárokon fedeztem fel bustrophedont, de fapalcán létrejött betűrovásos bustrophedon még sehol került elő a világon.

Nos hát, nekem Marsigli hibás másolatainak vizsgálata közben az a gondolatom támadt, hogy a kitűnő hadimérnök a naptár első lapjának első évnegyede után nem azért másolta-e a harmadik évnegyedét, mert az előző lap második évnegyedének betűi a betűrovás természetes sorvezetéséből folyólag fejtetőn állottak? Mivel ez csakugyan azért történt, minden további tévedéses másolás oka is nyilvánvalóvá lesz. Mikor ugyanis a páratlan lapok szövegét már lemásolta, a rovás-botot zsidómódra visszafordította és másolni kezdte — nem a kiugrott második rováslapot, hanem a harmadik után következő negyediket másolta le. És ahogyan kezdetben átjött a betűsor szomszédságában ugyanazon rováslapon levő naptárra (a 671—2 lap tartalma után a 673—4-ére) most a naptár végéről ugyanúgy visszament a betűsoron kezdődő másik szövegnek ugyanazon lapon levő végére, vagyis negyedik részére (677—8-ról a 679—80-ra). Mivel a rovás megfordítása után ennek harmadik részén (a 685-ön levőn) a betűk fejtetőn állottak, másolta a másodikat (a 681-en levőt) és

a folytatásában levő második naptárlapnak ugyancsak talpra állított fentebb elhagyott második évnegyedét.

Igy aztán Marsigli is rájött tévedésére. A rendetlen másolás elkedvetlenítette, bennünket pedig birtokába juttatott a következő két tökéletes bustrophedonnak:

← Márc. 25. 673 Jan. 1. →	← ZYX 671 CBA →
← 674 →	← 672 →
← 684 →	← 682 →
← Apr. 14. 683 Jul. 11. →	← 681 →
← 675 Jul. 13. →	← 685 →
← Szept. ? 676 →	← 686 →
← 678 →	← 680 →
← Szept. 14. 677 Dec. 31. →	← 679 →

Íme, a kétes hírvű székely rovásírás országossá terült, de utóbb elsőkélyesedett ügye a módszeres kutatás részéről diadalmasan lett elintézve. Bebizonyosodott, hogy ez az ó-korba visszanyúló művelődéstörténeti emlék nemcsak az epigráfiai belső okoknál fogva (a betűsor rokonsága révén) hiteles, hanem igazolva van a középkori eredetű bolognai rovásnaptárral, az 1501-ki csikszentmiklósi felirattal, az 1515-ki konstantinápolyi felirattal, Szamosközy István rovásírás-emlékeivel, Telegdi Rudimentájával, az énlakai felirattal, sőt Kájoni János 1673-ból származó késői, de hiteles följegyzéseivel is. Az pedig világgraszáló jelentősséggé tisztázódott, mert az egyetemes művelődéstörténet legbüszkébb adalékai közt fog elhelyezkedni, hogy a rovásboton a székely rovásírás élt minden idegen társa között legtovább és hogy a rovásboton kialakult bustrophedon egyedül a székely rovásírás egyik emléke őrizte meg az emberi művelődés egyetemes története számára.

E busás eredménnyel szemben sem szabad kicsinyelni azt, hogy a székely rovásírás betűsorának tanulmányozása az eredet kérdésében is tud felmutatni némi eredményt. Azt találjuk ugyanis, hogy e betűsor palatálisai (a gy, ny, ty) nemcsak a latin betűsorban, hanem a székelyben is összetett jegyek. Mindkét helyen azért, mert ahonnan vettük, nem voltak palatális hangok, tehát írásjegyük sem. Mivel a székely jegyek a mi latin jegyeinknél régibb tulajdont jelentenek, a rovásírás régi birtokosai közt mint közvetítő csakis a törökség jöhet tekintetbe. Egész sereg dolgozatom van, amelyben az Árpád-kori krónikák kettős székely csatlakozásának hitelét bizonyítom. Voltak csatlakozó pannóniai hun-avar maradványok és nyolcadik honfoglaló törzszül csatlakozó kozár-kabarok. Ha ezek közül csak egyik is hun, vagy török volt, már meg van magyarázva, hogy elmagyarosodásuk után a palatális magyar hangokra is alkottak jegyet. Így jött aztán létre az Árpád-kori oklevelek magyar szavainak palatális jegy-összetételei szerint a d+i rovásjegyekből gy, az n+i jegyekből ny és ty.

II.

EVOLUȚIA STUDIILOR DE ARHEOLOGIE DIN ULTIMELE DECENII ÎN ROMÂNIA

I. Andrieșescu

Profesor la Universitatea din București, Director al Muzeului Național de Antichități

Mai puțin fericită decât istoria sau filologia, considerate, în parte cu cea mai mare dreptate, ca studii de bază pentru afirmarea politică și culturală a României contemporane, în mijlocul națiunilor și statelor vecine, — arheologia a avut la noi un mers mult mai încet. Reprezentanții ei sunt și ca număr mult mai puțini, cu tot cu precursori. O organizare a studiilor și cercetărilor arheologice e aceia cuprinsă în cadrul Comisiunii Monumentelor Istorice, care are însă în grija sa, cu mijloace reduse, toate monumentele țării și din toate timpurile. Răposatul istoric și arheolog Vasile Pârvan a visat zădarnic un Institut arheologic, cu al cărui gând a murit cu mult înainte de vreme. Totuși o satisfacție a putut să aibă în primele roade valoroase ale Școalei române dela Roma, întemeiată de dânsul, paralel cu aceia a d-lui N. Iorga dela Paris.

Avem Comisiuni regionale ale Comisiunii centrale a Monumentelor, cari lucrează pe regiuni, unele cu mult spor față de mijloacele de cari dispun. Avem corespondenți și colecționari iubitori și harnici, mai mulți decât s'ar crede; deasemenea un șir întreg de inițiative oficiale și particulare aferente. Am întocmit o listă a lor, care este apreciabilă, pentru edițiunea cea mai nouă a publicațiunii internaționale, care apare la Berlin, — „Maecenas“. Muzeele regionale sunt însă de cele mai multe ori neînchipuit de sărace și cel mai lipsit este acela, care ar trebui să fie în fruntea lor, — muzeul național de antichități din București. Fără ajutorul Academiei Române și al Ministerului de Culte și arte¹ și fără înțelegerea cuprinzătoare pentru întreg trecutul nostru, a d-lui N. Iorga, Președintele Comisiunii Monumentelor Istorice, instituțiunea numită ar fi de mult numai o umbră. Dar nu este. Lipsit de un local propriu, care se cuprindă într'o așezare corespunzătoare, monumentele ei cele mai caracteristice, unele de o valoare remarcabilă și unică în Europa sudestică, precum și achizițiile mai noi, obținute prin săpături, cari stau astfel în lăzi, — Muzeul condus întâi de Gr. G. Tocilescu și apoi de Vasile Pârvan a ajuns, sub direcțiunea acestuia din urmă, centrala cercetărilor și descoperirilor arheologice din întreaga țară, în înțelegere și colaborare cu aproape toate forțele științifice ale acestei discipline la noi. Aceasta este răspântia, la care ne aflăm, așteptând și lucrând pentru mai bine.

Intre generația dela sfârșitul veacului trecut, reprezentată de Gr. G. Toci-

¹ Sub ministerul d-lui Al. Lepedatu s'a reparat interiorul Muzeului, iar sub acela al d-lui A. Vlad s'a achiziționat casca de aur din Prahova.

Ilescu, arheologul dela Adamclissi, dar mai ales epigrafistul de totdeauna, — și generațiunea actuală, diriguată, din nefericire așa de scurt timp, de Vasile Pârvan, întemeietor de școală, stimulator de energii și de colaborări variate și fidele, — deosebirile sunt esențiale, progresele sunt evidente, chiar mai mult decât numai acelea, cu cari o generație are datoria de a întrece pe aceia, care a precedat-o. Perspectivele nu sunt astfel lipsite pe alocurea de deschideri luminoase spre viitor, și odată rezolvate, cu un ceas mai curând, greutățile financiare, sub care suferim, cred că putem întrevede, fără nici o exagerare, o angrenare din ce în ce mai deplină a arheologiei noastre, în mișcarea generală a acestei științe, care ocupă un loc așa de caracteristic în viața spirituală a vremii de față. Și nu numai prin rezultatele ei științifice, unele revelatoare, ci și prin acelea așa de potrivite pentru răspândirea culturii generale în masse cât mai mari, abatându-le dela multe din zădărniciile vieții curente, pe calea cea mai simplă și expresivă a lucrurilor văzute, în colecții și muzee, menite a fi cele mai bune școale ale viitorului. Cu tot modernismul și ultramodernismul actual, dragostea de trecut, chiar cel mai îndepărtat, nu a pierit, dintr-o dovadă dovedindu-se prin aceasta încă odată, că face parte dintre resorturile cele mai adânci și durabile ale sufletului omenesc. Exemplele sunt nenumărate, în întreaga lume, cu și fără snobismul ce le însoțește pe alocurea, ca o fatalitate.

*

Datorită unor norocoase și pricepute cercetări regionale, putem urmări astăzi viața Daciei, altfel decât cu puțini ani în urmă, încă din epoca paleolitică. Nu numai în Ardeal, ci și în Basarabia de Nord, în Dobrogea, în Moldova de mijloc, pe valea Prutului. A început cercetarea peșterilor subcarpatine, vor urma altele pe linia Dunărei.

Se cunoaște destul de demult, ce viață intensă și caracteristică în mijlocul Europei sudestice au avut diferitele regiuni ale Daciei scitice și romane, în timpurile anterioare neolitice și de început al lucrului metalelor. O serie de arheologi regionali, aparținând tuturor elementelor etnice conlocuitoare, au descoperit și publicat materiale, sau le-au strâns în colecțiuni publice și private, sau chiar în muzee. Un frumos exemplu este tocmai Muzeul din Sf. Gheorghe și prodigioasa activitate de o viață întreagă a director-custodului ei, regretatul Francisc László. Nimeni însă nu și-a putut închipui măcar, că această viață a fost chiar așa de răspândită, încât nu e vale de apă sau loc mai propice, care să nu dea urme de tot felul, unele cu totul nouă. Câmpia dunăreană departe de a fi fost pustie, cum s'a crezut multă vreme, a fost des și bine locuită. Deasemenea, toate platourile mai bine așezate de pe țărmurile râurilor ce se varsă în ea, ca și toate ostroavele din apele ei însăși. Nu este săpătură ce se întreprinde, care să aducă lucruri noi, fie ca obiecte, fie ca legături. Cu toate încercările de sinteză, foarte onorabile, în aceste săpături stă taina, de a cărei înțelegere avem datoria de a ne apropia: problema succesiunilor de cultură, ca și de seminții și neamuri ce au trăit sau au trecut pe aici, în timpurile anterioare mileniului al II-lea înainte de Hristos.

Timpurile următoare se cunosc deasemenea din ce în ce mai bine. Nu lipsesc nici frumoase descoperiri întâmplătoare, ca recent aceia a unui depozit din epoca de bronz în regiunea Dunărei. S'au făcut și săpături, cu date precise, de așezare și inventar, ca și de rit funerar. E o lume deosebită de aceia a timpurilor anterioare, cu manifestări aproape total altele, în unele privințe. Numai pe această cale, vom putea ști în viitor, ce a fost Dacia în mileniul al

II-lea înainte de Hr. Nu numai ca civilizație, dar și ca popor. Vasile Pârvaș a înseilat, în marea sa operă *Getica* — ademenitoare aspecte ale vieții de aici, contemporane cu strălucita viață miceniană. Sunt viziuni, cari trebuiesc urmate de cercetări și fapte.

Acelaș lucru se poate spune despre Hallstatt-ul nostru. In ce privește perioada scitică, trebuiesc cercetate toate măgurile Basarabiei de sud și ale Dobrogei, măguri, cari acopăr întreaga țară, ca tot atâtea ruine ale timpurilor ce au trecut.

Cu mult mai bine începe să se cunoască epoca direct preromană. Nu numai către Dunăre, ci și în interior, până în Moldova de sus. Viață intensă, mișcare, relații. Vrednice de o deosebită luare aminte sunt deasemenea cercetările cetăților din Carpați. Ca să înfrângă pe Daci și să cuprindă Sarmisegetuza, Cassius Dio ne spune, că Traian a trebuit să cucerească pe rând toate cetățile din calea sa. Deabia acum vedem, că nu e o floare retorică. Cetățile din Carpați încep să arate ce erau, deci care va fi fost cu adevărat viața preromană a regilor daci, stăpânitorii din Carpați și până spre Dunărea de mijloc, înspre Răsărit și Sud, până la Olbia și până la Varna. In orice caz, o viață cu totul alta decât aceia concepută mai înainte.

Referitor aproximativ la aceleași timpuri preromane, viața coloniilor grecești dela Marea Neagră e urmărită an cu an, în diferitele ei centre. Tot așa viața romană din Ardeal și din Oltenia, până la Ulpia Traiană însăși. Intensitatea și caracterul stăpânirii romane se văd într'o lumină tot mai clară. In ce privește Dobrogea, cu complementul așa de interesant, al vieții vechi creștine, despre cari s'au găsit unele dovezi noi.

Nu poate să întârzie prea mult vremea, când să se dea o atenție egală și timpurilor următoare, epoca migrațiunilor. Cercetarea lor stă însă în raport sine qua non cu cercetarea extensivă și intensivă a câtor mai multe dintre locurile semnalate ca antice la noi. Din marea massa a așezărilor neolitice și a timpurilor următoare, datele arheologiei preistorice medievale se vor detașa încetul cu încetul, ca să ne aducă din ce în ce mai multe fapte și dovezi, despre înfățișarea extrem de interesantă a vieții de aici, într'o epocă greșit socotită în chip simplist, numai ca un haos, sau ca o vâltoare de invazii și prăpăd, până la întemeierea Principatelor, începutul statului român de astăzi.

AZ ARCHEOLÓGIAI TANULMÁNYOK FEJLŐDÉSE ROMÁNIÁBAN AZ UTOLSÓ ÉVTÍZEDEKBEN

(FORDÍTÁS)

Irta: I. Andrieșescu, a bukaresti egyetem tanára s a Nemzeti Régészeti Múzeum igazgatója.

Az archeológiának nálunk lassabb és kevésbé szerencsés fejlődése volt. mint a történelemnek, vagy filológiának, melyeket, részben teljesen jogosan, a jelenkori románságnak a szomszédos nemzetek és államok között való politikai és kulturális érvényesülése szempontjából alaptudományoknak tekintettek. Képviselői számbelileg az összes előfutárokkal együtt is sokkal kevesebben vannak. Az archeológiai tanulmányok és kutatások a Történelme Műem-

lékek Bizottsága (Comisiunea Monumentelor Istorice) keretében vannak megszervezve, melynek azonban feladata az is, hogy szerény anyagi eszközökkel az ország minden időből származó összes műemlékeit gondjába vegye. Vasile Pârvan, az elhunyt történetíró és archeológus hiába álmodozott egy archeológiai intézetről, amelynek gondjával idő előtt sírba szállt. Mégis bizonyos elégtételül szolgált nekik a Jorga párisi intézetével párhuzamosan általa alapított római román iskola (Școala Română dela Roma) első értékes termékei.

A Műemlékek Központi Bizottságának vannak vidéki bizottságai, amelyek vidékenként munkálkodnak; egyesek a rendelkezésükre álló anyagi eszközökhöz képest nagy eredménnyel. Vannak kedvvel dolgozó és szorgalmas levelezőink és gyűjtőink, sokkal többen, mint ahogy hinnők; azonkívül egész sor hivatalos és magán kezdeményezés van. A Berlinben megjelenő „*Maecenas*” című, nemzetközi kedvezményeket tartalmazó mű legújabb kiadása részére ezeknek igen figyelemre méltó névsorát állítottuk össze. A vidéki múzeumok azonban legtöbbször elképzelhetetlenül szegények és legszegényebb a bukaresti Nemzeti Régészeti Múzeum (Muzeul Național de Antichități din București), amelynek az élükön kellene állania. A Román Akadémia és a Vallás- és Művészeti miniszterium segítségével,¹ valamint N. Jorga úrnak, a Történelmi Műemlékek Bizottsága elnökének egész multunkra kiterjedő hathatós támogatása nélkül, az említett intézet már régóta csak árnyék volna. De nem az. Bár saját helyisége lnem rendelkezik, amelyben megfelelő elhelyezést nyerhetnének a legjellegzetesebb műemlékei, — amelyek közül egyesek igen figyelemreméltó értékűek és Dél-Európában unicumok —, valamint az ásatások útján nyert újabb szerzemények is, amelyek emiatt ládákban állanak: a múzeum, melynek vezetője előbb Gr. G. Tocilescu, majd Vasile Pârvan volt, ez utóbbinak az igazgatósága alatt ezen tudománnyal foglalkozó majdnem összes erőink támogatása és közreműködése mellett az egész ország régészeti kutatásainak és felfedezéseinek központja lett.

Ez a helyzetünk; várunk és dolgozunk a jobb jövőért.

A különbségek lényegesek a mult század végének nemzedéke, — melyet Gr. G. Tocilescu az adamclisi archeológus, a különösen jelentős epigrafus képvisel — és a mostani nemzedék között, melyet, sajnos, oly rövid ideig vezetett Vasile Pârvan, az iskola alapító, aki sokoldalú és hűséges együttműködésre ösztönözte a munkaerőket. A haladás nyilvánvaló, sőt sokkal nagyobb, mint amivel egy nemzedék felülmulhatja a megelőzőt. Kilátásaink ekként nem teljesen sötétek és ha egyszer, minél hamarább, a pénzügyi nehézségeink, amelyekkel küzködünk, megoldódnak, minden túlzás nélkül hiszem, hogy a mi archeológiai tudományunk olyan fejlődési fokot fog elérni, mely őt megilleti, azon jellegzetes helyzeténél fogva, amit a jelenkor szellemi életében elfoglal, nem csak a tudományos, némelykor felderítő eredményeinél fogva, hanem azoknál fogva is, amelyek annyira alkalmasak az általános kulturának minél szélesebb rétegekben való terjesztésére; elvonván az embereket a mindennapi élet sok hiábavalóságától, és a látott dolgok legegyszerűbb és legkifejezőbb útján vezetvén be a gyűjteményekbe és múzeumokba, amelyek a legjobb iskolái a jövőnek. A jelenlegi modernizmus és ultramodernizmus elelnére a mult, sőt a régmult iránti szeretet nem veszett ki, sőt ezáltal még egyszer bebizonyosodott, hogy ez egyike az emberi lélek legmélyebb és legtartósabb indító erőinek. Az egész világon számos példáját találjuk ennek, a mit végzettszerűen hol a nagyképűség, hol a szerénység kísér.

Egyes szerencsés és szakértelemmel vezetett vidéki kutatásoknak köszönhetjük, hogy ma Dácia életét már a paleolit korszaktól kezdődőleg is másképpen kísérhetjük figyelemmel, mint csak néhány évvel ezelőtt is. Nem csak Erdélyben, hanem Észak-Beszarábiában, Dobrudzsában, Közép-Moldovában s a Prut völgyében is. Megkezdődött a subkárpatikus barlangok felkutatása, amit követni fog a Duna mellett fekvő barlangok feltárása. Elég régóta ismerjük, hogy Délkelet-Európa közepén a neolitikus korszakot megelőző időkben és a fémkorszak kezdetétől fogva milyen kiterjedt és jellegzetes éle folyt a szkita és római Dácia különböző vidékein. A vidéki archeologusoknak egész sora, nemzetiségi különbség nélkül, fedezett fel és tett közzé anyagot, vagy gyűjtötte azokat össze nyilvános, vagy magán gyűjteményekben, sőt múzeumokban. Szép példa erre a sepsiszentgyörgyi múzeum és igazgató-örének néhai dr. László Ferencnek, egy egész életen át folytatott termékeny működése. Senki sem tudta azonban még csak elképzelni sem, hogy ez az élet annyira kiterjedt volt, hogy nincs folyóvölgy, vagy alkalmasabb hely, mely ne nyújtana mindenféle, némelykor teljesen új nyomokat. A dunai síkság távolról sem volt pusztaság, mint ahogy azt sokáig hitték, sűrűn és jól lakott terület volt Hasonlóképpen a beléje ömlő folyók partjain levő kedvező fekvésű összes fensíkok, úgyszintén magukban a folyókban lévő szigetek is. Nincsen ásatás, mely ne hozna felszínre új dolgokat, akár tárgyakat, akár kapcsolatokat. Az elismeréreméltó összefoglaló kísérletek ellenére is ezekben az ásatásokban rejlik a titok, melynek megértésére kell törekednünk, t. i. a kultúra örökléseinek problémája, valamint az ivadékoké és nemzetségeké, melyek itt éltek, vagy a Kr. e. II. ezred év előtti időkben mentek keresztül.

A következő időkben hasonlóképpen mind jobban megismerjük. Nem hiányoznak a véletlennek köszönhető szép felfedezések sem, mint legutóbb a Duna vidékén egy bronzkori telep. Ásatások is történtek, melyek pontos adatokat hoztak napfényre, letelepedésre, a használati tárgyakra és a temetési szertartásokra vonatkozólag. A korábbi időktől különböző világ ez, bizonyos tekintetben majdnem teljesen más megnyilatkozásokkal. Csak ezen az úton fogjuk a jövőben megtudni, hogy mi volt Dácia a Kr. e. II. ezer évben. Nemcsak mint civilizáció, hanem, mint nép is! Vasile Pârvan, a „Getica“ c. nagy művében az itteni élet csábító kilátásait összetévesztette a mykaenei egykorú fényes étellel. Vannak víziók, melyeket nyomon kell követnie a kutatóknak és tényeknek.

Ugyanezt lehet mondani a mi Hallstatt-korszakunkról is. Ami a szkita korszakot illeti, fel kellene kutatni Dél-Beszarábiának és Dobrudzsának minden dombját, valamint azokat a dombokat, a melyek az egész ország felszínét borítják s a melyek az elmúlt időknek megannyi romjai.

Sokkal jobban kezdik megismerni a közvetlen prerómai korszakot. Nemcsak a Duna felé, hanem az ország belsejében is egész Felső-Moldováig. Kiterjedt élet, mozgás, kapcsolatok. Különös megemlítésre méltók hasonlóképpen a kárpáti várakra vonatkozó kutatások. Azt mondja Cassius Dio, hogy Traianénak a dákok meghódoltatása és Sarmisegetusa elfoglalása érdekében az útjába eső összes várakat sorban meg kellett hódítania.

Csak most látjuk, hogy ez nem retorikai szövirág. A kárpáti várak kezdik megmútatni, hogy mik voltak, azaz, hogy valóban milyen lehetett a dák királyoknak a rómaiak előtti élete, kik urai voltak a Kárpátoknak, sőt a Közép-

Dunáig terjedő területnek is keletre és délre Olbiáig és Várnáig. Mindenesetre egészen más élet, mint a milyent ezelőtt elgondoltunk. A Fekete-tengeri görög gyarmatoknak körülbelől ugyanezen preromán időbeli életét különféle központjaiban évről évre jobban nyomon követhetjük: úszintén az erdélyi és olteniái római életet egészen Ulpia Traianáig. A római uralom kiterjedését és jellegét mind tisztább fényben látjuk. Dobrudzsában a régi keresztyén életnek oly érdekes kiegészítésére vonatkozólag újabb bizonyítékokat találtak.

Nem késhetik sokáig az idő, amikor egyenlő érdeklődést fordítanak a következő időkre, a népvándorlás korszakára is. Ennek felderítése azonban feltétlen kapcsolatban van azzal, hogy a nálunk régieknek jelzett helyek közül minél többet extensiven és intenziven kutassanak fel. A neolitikus és a következő korszakból való települések nagy tömegéből lassan-lassan elkülönülnek a középkori és prehistorikus arheológia adatai, hogy mind több tényt és bizonyítékot nyújtsanak az itteni életnek rendkívül érdekes külső megjelenésére vonatkozólag, egy olyan korszakban, amelyet egyszerűen csak kaosznak, vagy inváziók és rombolások forgatagának egészen a fejedelemségek megalapításáig, a mai román állam kezdetéig helytelenül tekintenek.

¹ Az Al. Lapedatu úr minisztersége alatt kijavítottott a múzeum belseje, az A. Vlad úr minisztersége alatt pedig megszerzettett a prahovai arany sisak.

A SZÉKELYFÖLD ŐSKORA

Irta: dr. Roska Márton

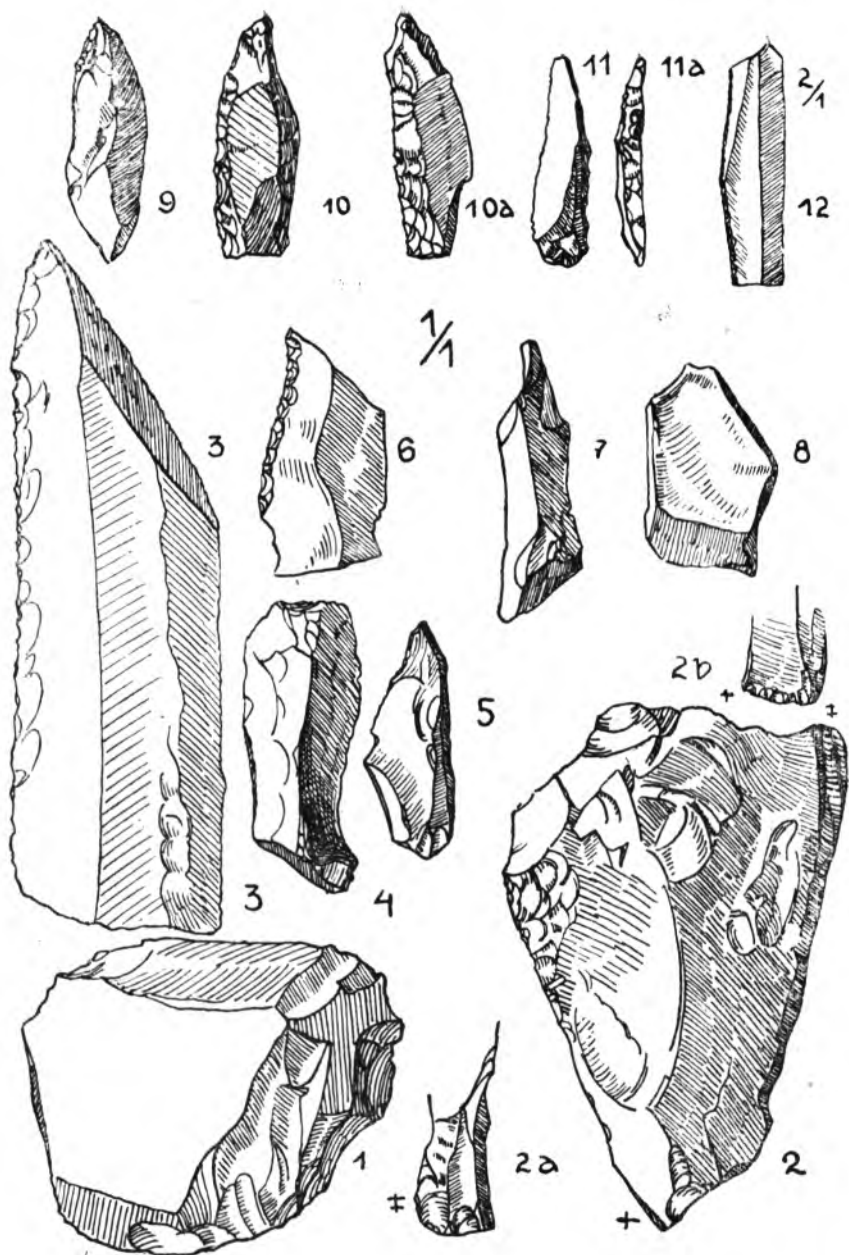
A Székelyföld Erdély szerves része. Őskori művelődése párhuzamosan halad Erdélyével. Földrajzi helyzeténél fogva bizonyos közvetítő szerepe van, melyet annál könnyebben tölthet be, mert a bodzai, ojtózi, gyimesi, Békás- és tölgyesi szorosok révén az ó-királyság felé vannak meg az érintkezési lehetőségei, benne pedig a Maros, Aranyos, Olt, részben a Küküllők, végül a Feketeügy völgyeinek utolsóelőtti, ú. n. városi terrásza a legjobb közlekedési utak jelentőségével bírtak mindenkoron.

Valamely terület megtelepülése feltételekhez van kötve. Ezek a mindennapi élelem megszerzésének lehetőségei, az ott élés biztonsága úgy helyi, mint a távolabbi szomszédokhoz való viszonylatban. A lét biztosításával függ össze azoknak az anyagoknak a beszerzési lehetősége, melyekre az embernek szerszámai, fegyverei elkészítésére mulhatatlanul szüksége volt és amelyek koronkint változtak.

Az ember a negyedkor első felében, a pleisztocen, vagy diluvium elején már annyira felfejlődött, hogy céljainak megfelelő eszközöket és fegyvereket készített magának. Az éghajlati viszonyok kedvezők voltak, a természet bővelkedett mindenben, ami a gyomorral összefügg, a Székelyföld nagy része temérdek megtelepülésre alkalmas hellyel bír. Mégis, hogy az akkori ember valahol felüsse a tanyáját, elengedhetetlenül szükséges volt, hogy az illető területen, vagy ahoz közel megtalálja a szerszámai és fegyverei elkészítéséhez szükséges nyersanyagot: a tüzkövet, opált, jászpist, chálcedont, stb. melyek között vezet a tüzkő, de ennek hiányában beérte a most említett többi anyagokkal is. Fát, csontot kapott bárhol, de ezek másodrendű jelentőséggel bírtak.

A Székelyföldön sok helyütt fordul elő opál, de ennek a fontos anyagnak előfordulási helyein még nem történtek meg azok a szakszerű terepszemlék és kutatások, amelyek pl. a Fehér Kőrös völgyében és a szatmármegyei Bikszád mellett már megállapították, hogy ezeken a területeken tanyát ütött a legelső emberfaj.

Két helyütt történtek ásatások is. Így a marostordamegyei Szentgerice (Sângerita) határában, az ú. n. Gyepüszegárkánál, ahol 1914. augusztus havában e sorok írója mammut (*Elephas primigenius*), bison, *Rhinoceros tichorhinus* és *Cervus euryceros*, tehát hideget tűrő fauna maradványai társaságában, szénmaradványok között egy fehér kvarcvakarót lelt, mely már a diluvium középső nagy kulturális periodusába helyezendő,¹ melyet moustiérinek nevezünk s amelyet az jellemez, hogy beleesik a jégkorszakba, mely másutt katasztrófális

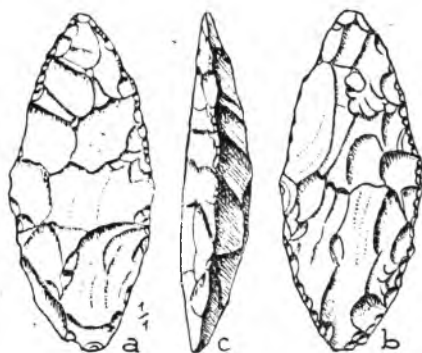

1. kép. Középső aurignaci leletek a szitabodzai Valea cremeneiből.

volt, nálunk azonban a Kárpátok öve megővta a kultura akkori hordozóit az elpusztástól, amit az is kézzelfoghatólag bizonyít, hogy a szentgericei telep nyílt sínen fekszik, akárcsak a kolozsmegyei kardosfalvi (Cardos), türei (Turea), andrásházapusztai, vagy a hunyadmegyei bujturi (Buitur) telep. Ott, ahol a természet védett otthonról gondoskodott, ahol barlangok, sziklafülkék és sziklaernyők vannak, természetesen ezek oltalma alá menekült s a tűz ismeretének birtokában sikeresen bírkozott meg az élet nehézségeivel, küzdelmeivel s biztosította a kultura folytonosságát s eddigi eredményeinek fennmaradását.

A jég visszahúzódásával fölszáll a hőmérséklet, beköszönt a steppék ideje, a maga kedvezőbb létfeltételeivel, nagyobb mozgási lehetőségeivel. Új népfaj népesíti be Európát, mely valószínűleg Kelet felől jön s így útjába kellett ejtenie Erdélyt is.

Benne vagyunk a felső diluviumban s ennek alsó kulturális horizontjából, az ú. n. aurignaci periodusból, ennek is a középső szakaszából nagy kiterjedésű

2. kép. Középső solutréi dárdagegy tűzkőből, a szitabodzai Părăul chichereuluiból.

telepeink és műhelyeink vannak a háromszékmegyei Szitabodza (Sita) déli végénél levő Valea cremenei jobboldali városi terrázsán, aztán felette az u. n. crăciunești magas terrázsán s ennek lábánál a Valea chichereului és Părăul chichereului utolsóelőtti terrázsain. Felfedezésük érdeme a brassói *Teusch Gyuláé* és *Gräf Józsefé*, kik már 1911-ben ráakadtak ezekre a telepekre.²

E telepek, illetőleg műhelyek létét a jó megtelepülési viszonyok mellett az a körülmény is létrehozta, hogy a mellettük levő Dealu Negru-ban (Fekete hegy) a kova, jáspis, opálosodott homokkő, kvarc roppant nagy bőségben fordul elő.

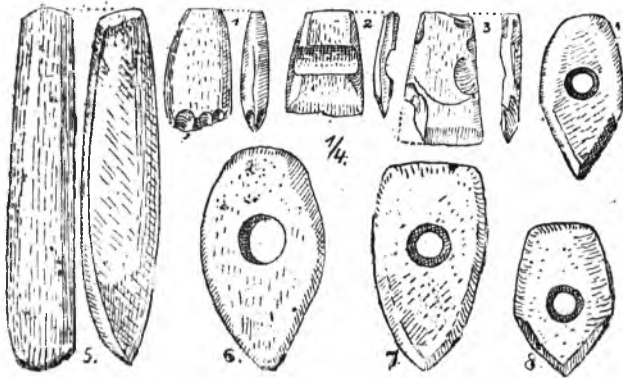
A Valea cremenei jobboldali terrázsán részben feltárt telepről I. sz. képkönyvön vakarókat (1.—6.), fúrókat (7. 8.), árvésőket (9. 10.), egy retusált pengét (11.) és egy mikrolithikus pengét (12.) mutatok be.

Mindenütt megtaláltam az ott élés és lakás kétségtelen nyomait a telepet előntő iszapba ágyalt szénmaradványokban, de a táplálékul szolgáló állatok maradványaiból mindössze egy lófogat leltem. Ezek a tűzközeszközök voltaképpen arra szolgáltak, hogy velük a fát és csontot megmunkálják. Az eddigi feltárások még nem hoztak felszínre csonteszközöket és fegyvereket, amiket

pedig föltétlenül várunk kell s amiket minden valószínűség szerint meg is fogunk találni a folytatólagos kutatások rendjén.³

A most említett telepek környékén megfordult a következő fejlődési fásis embere, az ú. n. solutréi kultúra hordozója is, de hogy hol pattintotta a maga eszközeit és fegyvereit és hogy hol lakott, azokat a helyeket még nem sikerült megállapítanunk. Szorványosan került elő egy pár alsó és középső solutréi dárdahegy, melyekből egy szép példányt 2. sz. képünk szemléltet s amelynek az a jellemzője, hogy babérlevélalakú s hogy az egész felületre kiterjedő, nyomás útján eszközölt, pikkelyes pattintással dolgozták meg. E korszak fejlődésének középső fázisából származik.⁴

Egy harmadik biztos lélőhelyünk is van, és pedig a homoródalmási (Merești) barlang Udvarhely megyében, ahonnét egy megmunkált csontszilánkot őriz az Erdélyi Múzeumegyesület Ásványtára. E barlangról tudjuk, hogy

5. kép. 1. 2. kővésők Raváról, 3. u. a. Bardócról, 4. kőfejsze Székelykeresztúrról, 6. u. a. Bözödújfalúról, 7. u. a. Szentháromságról, 8. u. a. Raváról, 5. kaptalalkú halta Krizbáról.

barlangi medve (*Ursus spelaeus*) és barlangi oroslán (*Felis leo spelaea*) maradványait is szolgáltatata, tehát hideget tűrő faunát s így a most említett csontszilánk vagy a középső, vagy pedig a felső diluvumból származik. Pontos hovatartozását a jövőben eszközrendő kutatások szabják meg.⁵

Tekintetbe véve azt a kedvező körülményt, hogy a Székelyföld területéről több helyről ismerünk diluviális állatmaradványokat, jogosult az a reménységünk, hogy az azok előfordulási helyei közül egyiken, vagy másikon megtaláljuk majd a diluviális ember kulturmaradványait is.

Ilyen helyek Aldoboly (Doboli de jos, Háromszék m.), Ákosfalva (Acățari, Udvarhely m.), Bereck (Brețcu, Háromszék m.), Bölön (Belini, Háromszék m.), Homoródszentmárton (Martiniș, Udvarhely m.), Senterzsébet (Gusterița, Udvarhely m.), ahol *Elephas primigenius* maradványait lelték, Kökök (Chichiș, Háromszék m.), ahonnét *Cervus elaphus* foss. maradványait ismerjük, Patakfalva (Văleni, Udvarhely m.), ahonnét *Equus primigenius*, *Bos spelaeus*, *Cervus elaphus* csontvázrészeit lehetett megmenteni.⁶ Pókakeresztúron (Păcureni, Tordaaranyos m.) *Rhinoceros tichorhinus*, *Elephas primigenius* és *Cervus foss.* maradványait lelték.⁷

Ezzel ki is merítettük a régibb kőkori nyomok ismertetését. E kor végén a hőmérséklet felszáll, az a rettenetes jég- és hótakaró, ami Európa tekintélyes részét borította, elolvadt, a jéghegerek visszahúzódnak mai kiterjedési vonalaikra s az újabb időköt egy átmeneti periódus, az ú. n. középső kőkor vezeti

A HÁROMSZÉKMEGYEI TELEPEK TÉRKÉPE. PLAN DES STATIONS DU COMITAT DE HÁROMSZÉK.

4. kép. Háromszékmegyei festett kerámikás telepek, László F. után

be, melyet az újabb kőkor követ, a mai klimával, növény és állatvilággal.

A régibb kőkor embere halászott, vadászott, gyűjtögette a természet nyújtotta javakat, kőeszközeit tisztán pattintotta, ezzel szemben az újabb kőkor embere berendezkedik a földművelésre, állattenyésztésre, ahol pedig alkalma van, tovább is halászik és vadászik, gyűjtögeti ő is a természet nyújtotta javakat, de van állandó otthona, élete nincs kitéve az esetlegességeknek,

mert a földművelés és az állattenyésztés révén sok tekintetben függetleníttette magát. Technikai felkészültsége is fejlettebb: a követ nemcsak pattintja, hanem csiszolja és fúrja is s úrrá lesz az agyag felett, melyből edényeket tud készíteni magának. Új idők, új emberek, a kulturális berendezkedés új képei kapnak meg, bármerre forduljunk. Az emberek, népek, népcsoportok érintkezése is mintha békésebb lenne, egymás javait, gondolatait, könnyebben cserélik ki s ilyenformán a tisztán helyi színezet mellett általánosabb jellemvonásokat is találunk az e kor kulturáját képviselő ember külső és belső életmegnyilvánulásaiban. Ma még nem tudjuk, hogy időben meddig vihetjük vissza az újabb kőkort. Végét, nálunk, a negyedik évezred utolsó századaira tehetjük.

Az életviszonyok kedvező volta mellett bizonyít az a körülmény, hogy a Székelyföld az újabb kőkör rendjén meglehetősen sűrűn lakott. A folyók,

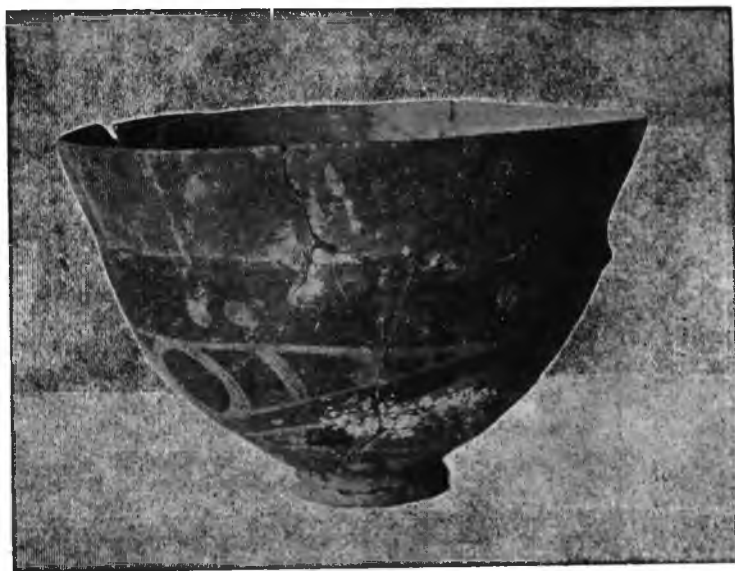
5. kép. Festett csésze Oltszemről.

patakok völgyében mindenütt ott találjuk a neolithikus telepeket, és pedig rendszeren az utolsóelőtti terrászokon, vagy padokon, melyek védettek voltak a mélyebben fekvő területeket gyakran elöntő áradásokkal szemben. S ha ma nem tudjuk az egész területre kiterjedőleg kimutatni a sűrűbb nyomokat, ez a körülmény inkább amellett szól, hogy még sok a kutatni való, helyenkint több volt a lelkes, a Székelyföld legrégebb múltja iránt érdeklődő s a felszínre került emlékeket megmentő munkatárs, míg másutt ügyet sem vettek a földmunkálatok alkalmával fölbukkanó leletekre. Aránylag legjobban föl kutatott terület a Maros völgye, aztán Háromszék és Udvarhely megye. Csik intelligenciájára még nagyon sok feladat vár, hogy a múltak mulasztásait

helyrehozza. Ne feledjük, hogy a szakember kezében a leghaszontalanabbnak látszó cseréptöredék is fontos tudományos kérdések levezetéséhez segíthet.

Vannak magasabb terrászokon fekvő telepeink is, melyek egy része sánccal erősített.

E korszak emberének legfontosabb eszköze a balta, fejsze, véső, aztán a kagylósan hasadó s éles élt adó kőzetekből pattintott különböző vágó, vaskaró, kaparó és fúró eszközök. 3. sz. képünkön mutatunk be egy pár neolitikus holmit ebből a sorozatból. A korszakra legjellemzőbb eszköz a kaptafa alakú

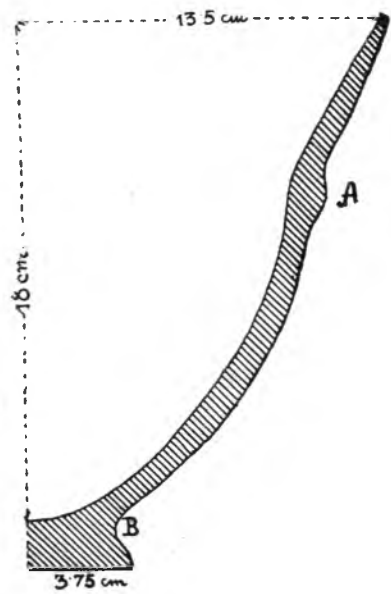
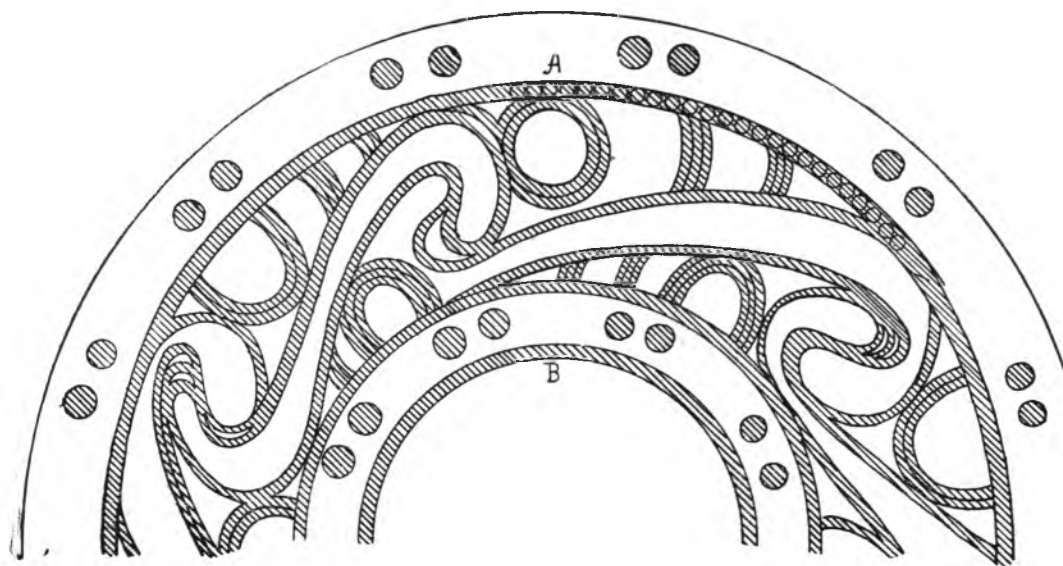
6. kép. Festett csésze Oltzsemről.

balta, vagy véső (5. sz.), melyet egyesek ekének vélnek. Az átfúrt példányok azt bizonyítják, hogy inkább a bárd szerepét töltötték be.

Az ekét még nem ismerték, a szántó föld megkapálására ásó botot, szarvasagancs, vagy kőkapát használtak. Ez utóbbi meglehetősen ritka szerszám.

Edényeiket legnagyobb részt agyagból készítették, szabad kézzel, korong nélkül formálták, rendszeren mélyített vonal-, pont-, vagy a kettő kombinálásából keletkezett szalagdísszel látták el.

A korszak vége felé fellép az edényfestés. Ma is eldöntetlen kérdés, hogy vajjon idegen befolyás alatt, vagy pedig Erdélyben s itt is Háromszék megyében, vagy pedig a Kárpátokon túl Moldovában született-e meg. Tény, hogy a Székelyföld roppant gazdag az ezzel a kerámiával jellemzett telepekben és itt is Háromszék vármegye vezet. Felfedezésük, a tudomány számára való feltárásuk érdeme a megboldogult dr. *László Ferencé*, aki több csoportot különböztetett meg. (4. kép.) Az egyik a Baróti hegység keleti és déli lábánál a Háromszéki síkság szélén, az Olt jobb partján, vagy az abba folyó patak mentén fekszik. A második csoport telepei a Bodoki hegység nyugati és keleti lábánál, a harmadik pedig a Bodzai hegyek nyugati és északi szé-

sárgas-vörös barna
 brun jaune rougeâtre

szürkésfehér
 blanc grisâtre

7. kép. A 6. képen ábrázolt csésze kiterített rajza.

lén, a Háromszéki síkság peremén az Olt mellett és a Feketeügybe ömlő patakok mentén fekszik. *László* megkülönböztet még egy negyedik csoportot is, mely a Bodzai hegyek és a Bodoki hegység telepeit kapcsolja össze és amelyek a Háromszéki síkságból kiemelkedő két domb déli oldalán Réty és Vár-hegy mellett közvetlenül a Feketeügy felett terülnek el.

Velük szoros összefüggésben vannak a Barcaság szélén, Brassó megyében, már az Olt balpartján elterülő telepek.⁸

Egy újabb székelyföldi csoportot fogunk majd kapni a Maros mentén jelentkező telepek révén, melyek száma a kutatások szaporodásával fog nőni.⁹

8. kép. Festett fazék Erősdről.

Ennek egyik elágazása lesz az Aranyos és mellékvizei mellett (Tordai hasadék!) jelentkező telepek csoportja.

A háromszéki telepek általános jellemzését, azok legjobb ismerője, dr. *László Ferenc*, az alábbiakban írja le: „az őslakók a megtelepülésre a természet által kellően megvédett területeket választották ki. Mindenik őstelep az alluviális síkság feletti legelső terrászhoz csatlakozó, magasabban fekvő hely, valamely fenntéréség előrenyúló hegyfoka, vízmosás alkotta két, vagy három árok között, vagy valamely dombnak Délre néző oldala, ahonnan messze el lehetett látni s amellet kellően védett is volt. A településre megválasztandó hely kijelölésében lényeges szerepe jutott a víz közelségének is. Nincsen egyetlen telep sem, melynek közelében folyó vagy patak ne volna. Közvetlenül az Olt mellett fekszik tiz, a Feketeügy mellett kettő, a többi az Oltba, vagy a Feketeügybe ömlő patakok mellett épült. A hegynyúlványokat

két, vagy három oldalról vízmosás útján létre jött meredek partok védték, a negyedik oldalon, ahol a szomszédos fenntéréssel összefüggött, az úgynevezett *nyak*-részen, a lakótelep szélén, mesterségesen ásott sánc szolgált védelmül. A magaslatok előrészen sáncgyűrűk nyomait csupán Étfalván (Eta) lehetett kimutatni, különben az oldalfalak meredeksége miatt ilyen sáncgyűrűkre nem volt szükség.“

A tudomány pótolhatatlan vesztesége, hogy aki annyi lélekel feküdt bele szűkebb hazája őstörténetének felderítésébe, csak két helyen végezhetett ásatásokat: Oltszemen (Olteni) és Erősdön (Ariusd). *László* így is egy nagyszabású munka alapjait rakta le s megszabta annak kereteit is. Az oltszemi telepen elébb kezdődött az élet, mint az erősdin.

Legterjedelmesebbek az erőrdi Tyszk-hegyen eszközölt ásatásai. Itt alulról fölfelé a következő rétegegymásutánt állapította meg: 1. alsó szuvatréteg,

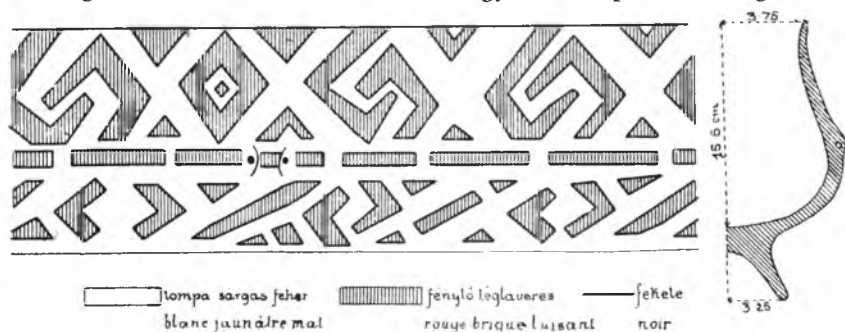
9. kép. Talpas pohár Oltszemről.

mely alatt egy alsó terramare-réteg terül el, 2. felső szuvatréteg, mely alatt az ú. n. középső terramare-réteg, felette pedig 3. a felső terramare-réteg terül el. 4. Fennt az egymástól színben is különböző két humuszréteg helyezkedik el, a *Lászlótól* alsó- és felsőnek nevezett humuszrétegek. Ezek alsóját a benne nagy számban előforduló szuvatrögök alapján legfelső szuvatréteggel is nevezik.

Itt tehát hét ásatási réteggel van dolgunk, ami voltaképpen csak négy települési periodusnak felel meg, melyek elsőjét az alsó terramare- és alsó szuvatréteg, másodikát a középső terramare- és felső szuvatréteg, harmadikát a felső terramare- és legfelső szuvatréteg, negyedikét pedig a legfelsőbb humuszréteg képviseli. A három alsó az újabb kőkor végéről származik, festett keramikás, a negyedikből már hiányzik ez az agyagmivesség s az újabb kőkor és

bronzkor közötti átmeneti (aeneolithikus), illetőleg rézkori periódus emlékeit őrizte meg számunkra, köztük egy kettős ellentett élű rézcsákányt is.

Az oltzemi és erődsdi festett keramikából s egyéb leletekből az 5—12 képeken mutatok be egy pár emléket.¹⁰ Gondos technikával készültek, finomabb iszapanyaggal vannak bevonva s erre jött rá a festés, mely hol egyszínű, vagyis az edény felületét vörös festékekkel vonták be, vagy többszínű, amikor a vörös alapszínre jött rá a festés, mely lehetett fehér, fekete, élénkebb, vagy tompább téglavörös. A díszítés motívumai egyenes és spirális szalagok, melyek

10. kép A 9. képen ábrázolt pohár kiterített rajza.

igen gazdag kombinációban jelentkeznek. Fejlődésük csúcspontját a gazdag és változatos kivitelű spirálsmeánder dísz képviseli.

A régebbi kivitelű edények díszítését úgy eszközölték, hogy a motívumokat kisorolták az edény testéből, a fiatalabb fázisba tartozó edényekre ráfestették azokat.

Az egész telepen végigvonulnak a hornyolt díszű edények, szerényebb csoportot képviselnek a mélyített díszű holmik.

E kerámikai csoport mellett, vele párhuzamosan van használatban, divatban a közönségesebb használatra szánt, durvább mívű, díszítetlen edények nagy csoportja.

Fontos jelenség, hogy nálunk Erdélyben a festett kerámika társaságában tünnek fel az első rézholmik. Az erődsdi telep mindenik rétegében lelt *László* vörösrézről készült ékszereket és eszközöket. Számuk szerény. A legalsó rétegben vörös rézhuzal töredékét, kéthegeű, vékony rézárát, rézhuzalból készült kis karikát és egy tömörebb árat (13. kép 2. 3. sz.) lelt. A felső szuvatrétegben egy jobbmódú családnek egész kincses kamráját találta meg. Egy ép fazékban csupa kőpengék voltak, mellette edénytöredékek és agyagrögök között egy nagyobb ékszerleletet talált (14. kép), melynek tartalma: átfúrt szarvaszszemfogakból készült s a rézroszdától zöldre festett függőcskék, — kőből, csontból, kagylóhéjból, szarvasagancsból készült, 3 oldalú hasáb —, vagy hengeralakú, átfúrt gyöngyök különböző nagyságban. A legkisebbek 2—3 mm., a nagyobbak 25—30 mm. hosszúak. — Zöldre festődött, két lyukkal ellátott gyöngyök (15. kép 3. 7. sz.), melyek hosszúkás lemezekből hengeralakúra összehajlítva készültek (15. kép 5. sz.). Nagyságuk négyféle, a legkisebbeknek 0:09, a legnagyobbaknak 0:67 gr. a súlyuk. — Vörös rézből spi

rálisan hajlított, 8:5, 6:5, 5:5 cm. átmérőjű tekercsek (16. kép), melyeket *László* szerint, azonkívül, hogy különböző holmik készítésére nyers anyagul szolgáltak, karperecekül is használhattak.¹¹ Az edénytöredékekből egy fazekat és egy csuprot lehetett összeállítani. A fazékban voltak elhelyezve a lelet összes tárgyai, a csuporral befedték a fazekat. Az ékszerlelethez tartozott még egy 7 cm. hosszú és 3 mm. széles rézár (15. kép 1. sz. és egy pengeszerű, 6,5 cm. hosszú és 1,5 cm. széles rézlemezke (ú. a. kép 2. sz.), végül egy 3 mm. széles lemezből készült, 8 mm. átmérőjű, ötször csavart aranytekercs. A felső terramararé-

11. kép. Talpas tál Erősdről.

tegen lelt *László* egy babérlevélidomú rézpengét (13. kép 1. sz.), a felső humuszréteg alján pedig egy kettős, ellentett élű rézcsákány került felszínre (17. kép),¹² ez azonban már kiesett a festett kerámikás kultúra köréből, új telepések kulturahagyatékából származik, akik már az ifjabb kőkor és bronzkorszak közötti átmeneti idő művelődésének a hordozói.

Ennek az átmeneti időnek első felét aeneolithikus periódusnak a másodikat pedig rézkornak nevezhetjük, melyben Erdély fontos művelődéstörténeti szerephez jut, amelyből a Székelyföld derekasan kivette a maga részét. Ennek magyarázata, hogy a csíkmegyei Balánbányán a vörösréz, ércei közül pedig Balánbányán a cuprit, Csikszentdomokoson (Sândominic) pedig a calchopirit fordul elő. Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtára Gyergyószentmiklósról (Gheorgheni) őriz egy rézcsákányt, melynek csak egy éle van, foka az élre keresztben áll (18. kép) és erős használati nyomokat mutat. A gróf Lázár-féle birtokon

lelték más kilenc darabbal együtt, ami éles világot vet Balánbánya nagy szerepére, melynek rézbányáját minden valószínűség szerint már az aeneolithikus periódusban nyitották meg. Ezek a csákányok t. i. bányászszerszámok, amiket használhattak a helyszínen, de amikkel élénk kereskedést is űztek Erdély sóvidékei felé s Erdélyen kívül is.

Nem ez az egyetlen gyűjtélkes lelet a Székelyföldről. 1928. folyamán Árkoson (Archita, Háromszék m.) került felszínre egy két fejszéből álló lelet, s ú. a. évben Bányabükkön (Baniabic, Tordaaranyos m.) 21 rézfejszét lelték együtt, melyek főbb típusváltozatait 19. sz. képünkön adjuk. Ki merné kétségbe vonni, hogy ez utóbbi fejszék előfordulási helye szoros összefüggésben van a tordai sóbányákkal, Erdély egyik legfontosabb természeti adományával.

A legtöbb lelet szórványosan került elő. Több típusal vannak képviselve. A legegyszerűbb a trapezoid véső, vagy balta (20. kép 1. sz. Szentgericéről, Sângerita, Marostorda m.),¹³ aztán a szélesebb balta (u. a. kép 2. sz. Magya-

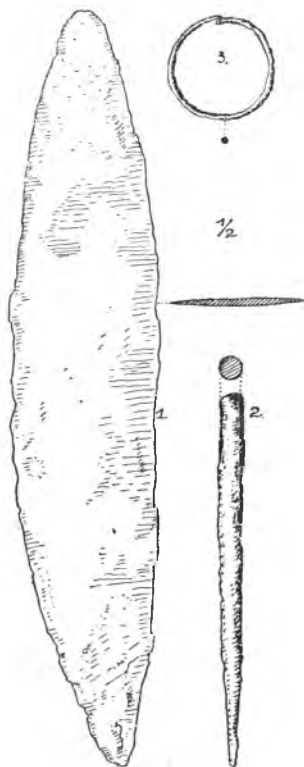

12. kép. Festett kanál Erősdről.

rosról, Măgheruș, Háromszék m.) A vésőnek egy ritkább változata a lapiskaformájú (21. kép, Hévizről, Udvarhely m.).

A nyélluknyújtványos balta is több változattal van képviselve. Egyik egyszerűbb formáját 22. sz. képünk szemlélteti. Lelőhelye Sáromberke (Dumbrăvioara, Marostorda m.). Változatait Szederjesről (Sedriaș, Udvarhely m. 20. kép 3. sz.) és Nyárádgálfalváról (Galești, Marostorda m. u. a. kép 4. sz.) is ismerjük. A nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeuma Kovásznáról (Covasna, Háromszék m.) őriz két olyan változatot, melyek nyélluka körívesen bevágott (23. kép.). Ezek egyike a nyélluk mindkét oldalán spirálissal díszített. A Székely Nemzeti Múzeum 8 hasonló típusú baltát őriz Sepsibessenyőről (Beșinau, Háromszék m.),¹⁴ Altortjáról (Toria de jos, Háromszék m.) és Szemerjáról Háromszék m.) Sepsibessenyőről az Erdélyi Múzeumegyesület Régiséggyűjtőjében is van egy hasonló balta, a székelyudvarhelyi múzeum pedig a hasonló típusu baltáknak egy tagoltabb példányát őrizi (24. kép), melyet Székelyszomboron (Jimbor, Udvarhely m.) lelték.

Hasonlóan gazdag számmal vannak képviselve a kettős ellenetett élű rézcsákányok is. A Székely Nemzeti Múzeumban Várhegyről (Subcetate, Csik m.), Albisról (Albiș, Háromszék), a bodoki erdőből (Bodoc, Háromszék m.) és Csernátomból (Cernatul, Háromszék m.) van négy példány (25. kép). Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában a székelyudvarhelyi Budvárról (26. kép 1. sz.), aztán Háromszék m.-ből közelebbi megjelölés nélkül (26. kép 2.

13. kép. Erőrdi részletek: 1. tőr a felső terramararétegből, 2. ár, 3. karika az alsó terramararétegből.

sz.) valamint Mezősámsondról (Samșudul câmpiei, Marostorda m.) van még egy kettős ellenetett élű, az elébbinél hosszabb rézcsákány.

Dr. Nagy Jenő csikszentmártoni ügyvéd gyűjteményeiben van a 26a. sz. képünkön látható rézcsákány. Leőhelye Csikbánkfalva. Jellemző a fokképzése, mely elüt az eddig ismert változatoktól.

Sepsibessenyő fontos rézkori kulturális központ lehetett. Erre mutat az a körülmény is, hogy innét ismerjük az egyetlen rézfokost a Székelyföld területéről (27. kép, az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárában.)

Az egyes telepek feltárása rendjén felszínre került leletek is beszédes emlékei e korszak művelődésének. Hivatkozunk a többek között a sepsiszentgyörgyi örköi telepre, mely a maga kerámikai maradványaival (köztük zsi-

negdíszes edénytöredék is!), részben az erősi felső s a perjámosi alsó réteg emlékeivel mutat rokonságot és egyezést, másfelől vörösréz-ből öntött peremes baltájával és a fokán kalapálás, ütés nyomait mutató vörösréz-vésőjével (28. kép,) melynek derekán mindkét oldalon sajátos mélyülést spórolt ki egykori öntője, tanulságosan egészíti ki e korszak egyidejű emlékeinek képét.

A réz drága fém volt, bizonyos célokra szükségből megfelelt a kő is. A Székelyföld területén roppant sok olyan kőcsákány, fejsze került felszínre, amely a rézformát utánozza, vagy legalább is annak hatása alatt keletkezett. Legyen elég e helyütt a 29. képen izelítőül bemutatott három példányra hivatkoznom, melyek közül az 1. sz. Bereckről (Brețcu), a 2. sz. a Székelyföld-

14. kép. Az erősi tűzköpenge- és ékszerlelet a felső szuvatrétegből.

ről, közelebb meg nem jelölt helyről, a 3. sz. pedig Oklándról (Ocland) került a Sz. Nemzeti Múzeum birtokába.

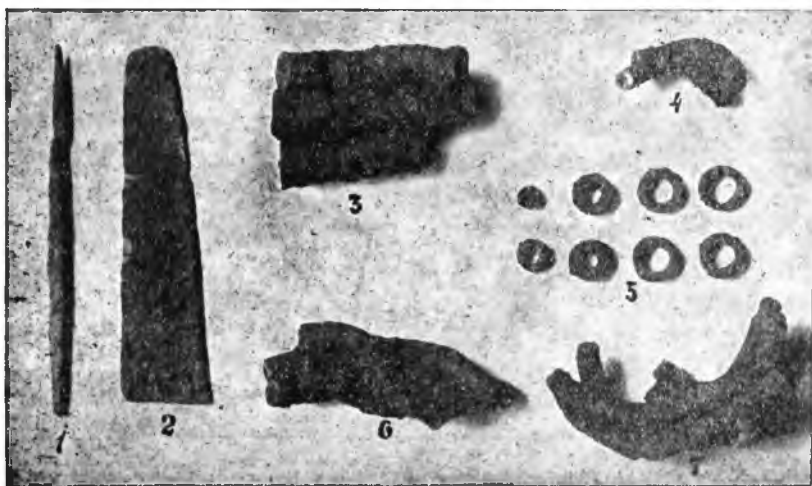
A képen is bemutatott rézcsákányokkal a Székelyföld igen nagy kiterjedésű területekkel mutat mívelődési összeköttetést. Ezek határai Nyugat felé Alsóausztria, Cseh- és Morvaország, Északon Szilézia, Galicia, Délén Szerbia, sőt a bányabükki rézbaltákkal Kréta szigetig követhető az összeköttetéseknek ez a fonala. Kelet felé Kubán vidékéig vezet ez a fonal. A Székelyföld tehát, akár csak az újabb kőkor végén a festett kerámika révén, az aenolithikus és rézkori periodusban is fontos kulturális tényező, amellyel komolyan kell számolnunk.

Az ezt a korszakot jellemző telepek száma is meglehetősen nagy, amiből a Székelyföld aránylagosan sűrű lakosságára lehet következtetni.

Az erősi felső réteggel egykorú települések nyomait ismerjük Alcsernátonról (Cernatul de jos, Háromszék m.), Sepsibesenyőről (Beșineu, Háromszék m.) Kisvölgy és Bábolnai határrészekén), Dálnokról (Dalnic, Háromszék m.) Fótosmártonosról (Mártanuș, Háromszék m.) Kézdiszentkeresztről, Kézdi-

szentlélekről (Tamáspad és Urakszerelábja határrészekben), Komollóról (Comălașu, Háromszék m.), Nagyborosnyóról (Boroșneul mare, Háromszék m.), Oltszemről (Olteni, Háromszék m.), Szentkatolnáról (Cătălina, Háromszék m.), Sepsiszentgyörgyről (az Olt balpartján és az Örkön), Tórxjáról (Turia, Háromszék m.), stb.

Az e telepeken lelt kerámikai maradványok sok fontos tanulság levezetéséhez segítenek, melyek közül ez alkalommal csak háromra kívánok rámutatni. Az egyik: ebben az időben termékenyül meg a székelyföldi agyagipar díszítése a zsinegdísszel, mely a Maros közvetítésével Nyugat felől hatol be Erdélybe s így a Székelyföldre is. Az erósi felső réteg kerámikai maradványai között, a Sepsiszentgyörgyi Örkön és málnásfürdői Fünyvestetőn

15. kép. Rézholmik a 14. képen ábrázolt leletből.

levő telepről¹⁵ fontos adatokat mentett meg *László Ferenc*. — A másik: ebben az időben érzi meg a Székelyföld is az edénydíszítésnek azt a módját ami a kifejezetten harangalakú edényeken jelentkezik. Ez az edénytípus, mint ilyen, ma még hiányzik Erdély területéről, de fölös számban maradtak ránk edénytöredékek, melyeknek díszítése két párhuzamos vonal közé szorított, mélyített pontsorok olyanszerű kivitelben, mint azt az igazi harangalakú edényeken látjuk. — A harmadik: a Maros közvetítése révén a Székelyföld szoros kapcsolatot tart fenn a folyó alsó szakasza mentén fekvő ú. n. terramara-telepekkel, mint pl. a milyen az aradmegyei Pécska és Szemlak határában levő Nagysánc és torontálmegyei Perjámos stb., aminek beszédes bizonyítékait szolgáltatta a többek között a rétyi, (Reti, Háromszék m.) erdővidéki és a szentkatolnai (Cătălina, Háromszék m.) telep.

Ezt a kulturális kapcsolatot sok tekintetben a rézzel hozhatjuk összefüggésbe, mely ilyen formán az aenolithikus periódustól kezdve egyik fontos kulturális tényezője lesz a Székelyföldnek. Ennek a tényezőnek a fontossága csak nő az idővel.

Mondottuk, hogy az erdélyi újabb kőkor végét a Kr. e. negyedik évezred utolsó századaira tehetjük s amint láttuk, a festett kerámiával már feltűnnek nálunk az első rézholmik. A szó igazi értelmében vett aeneolithikus és a rézkori átmeneti periodust megközelítő pontossággal a Kr. e. harmadik évezred első felére helyezzük.

Mielőtt áttérnénk a következő kulturális periódus, a bronzkor, tárgyalására, meg kell emlékeznünk még röviden egy pár kérdéstről, egy pár művelődéstörténeti jelenségről, mely úgy az újabb kőkort, mint az átmeneti periódust annyira jellemzi.

Ez alkalommal, térszűke miatt, legyen elég pusztán a lakásviszonyokról és a temetkezési eljárások egyikéről-másikáról, valamint az idolatriáról meg-

16. kép. Vörösrézkarperec a 14. képen bemutatott leletből.

emlékeznünk, mint amely életjelenségekre a Székelyföld olyan fontos adatokat szolgáltatott.

E korszak lakásai részben földalatti meghúzódo helyek, részben pedig a földszínen épült egyosztagú, vagy kétosztagú négyzetes építmények. Sokszor a kettőt kombinálják.

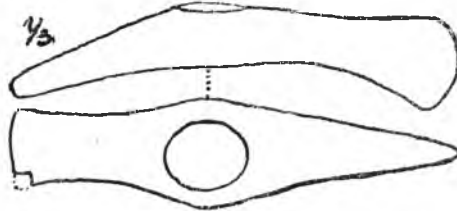
Putrilakásokat tárt fel dr. *Kovács István* a marosvásárhelyi Mikszáth Kálmán-uccában, számszerint négyet, mint egy részben tönkretett telep utolsó maradványait. Az egyiknek alakja hengeres volt, átmérője 220 cm., mélysége 122 cm. Hengeres volt a második is, átmérője 2 m., mélysége 140 cm. volt. A harmadik üreg átmérője 150 cm., mélysége 160 cm. volt. Az üregből s közvetlen közelükből felszínre került emlékek az erődsdi telep leleteivel mennek együtt.

A harmadik üregből a 30. képen látható díszítésű edényke került felszínre, amely eltér az erődsdiektől. Ugyanez az üreg szolgáltatta a 31. képen ábrázolt emlékeket.

Hasonló, 180 cm. átmérőjű és 190 cm. mély üreget tárt fel *Kovács István* a marosvásárhelyi Köteles Sámuel-uccában is.¹⁶

Putriszerű üregeket *László* is konstatált Erősdön a 3. sz. lakás alatt. Itt azonban fontosabbak a kétosztagú felszíni lakások. 32. sz. képünkön adjuk

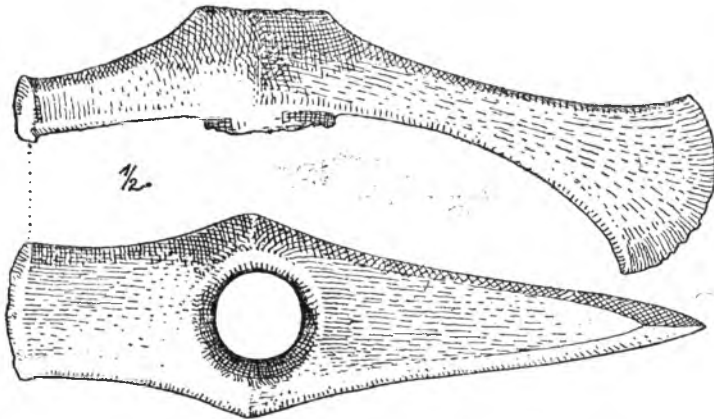
az 1. sz. lakás alaprajzát, mely áll egy lakószobából és egy pitvarszerű helyiségből, ez utóbbinak szintje alacsonyabb, mint a tapasztott és döngölt házföldé. Cölöpsor határolja, tehát a fölébe ugró fedél alá volt támasztva, kivéve az egyik sarkot, melynél *László* nem lelt cölöpüreget és ez a többi lakások pitvarának egyik sarkánál is hiányzott. Ebből pedig az következik, hogy itten-

17. kép. Kettős élű vörösrézcsákány az eródsi felső humuszrétegből.

olyan átmeneti lakásformával van dolgunk, mely az ereszes házból fejlődött tovább. Ez szolgált előképkül a görög megaron kifejlődésére.¹⁷

Az újabb kőkor temetkezései égetetlen hullatemetkezések, a halottat ritkábban nyújtott, többnyire zsugorított állapotban helyezték sírjába. A perió-

18. kép. Kettős élű vörösrézcsákány Gyergyószentmiklósról.

dus vége felé s az átmeneti periódusban feltűnnek szórványosan az égetett temetkezések is.

Feltűnő, hogy a Székelyföld területéről alig ismerünk temetkezéseket ami minden bizonnyal a kutatások elégtelen voltának tudható be.

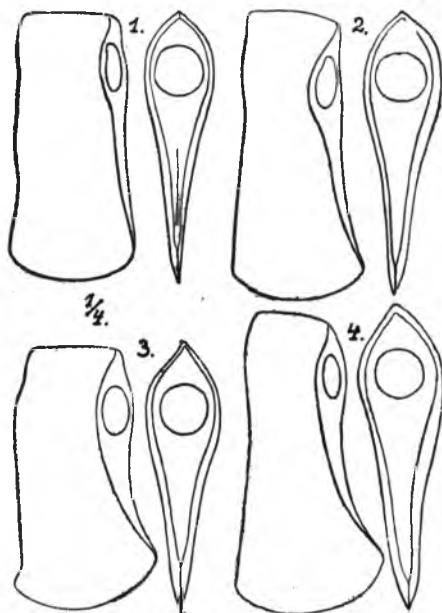
E kérdéssel kapcsolatosan különös hangsúllyal kell felhívnom a figyelmet arra a körülményre, hogy a Székelyföldön három helyen is konstatáltak megalithikus emlékeket, vagyis kőből emelt temetkezési helyeket, sírokat.

Dániel Gábor még 1867-ben tárt fel a Bardóc (Brăduț) és Bibarcfalva (Biborteni) községek határa érintkezésénél levő halmokból kilencet. Ezek közül háromban kőlapokból emelt sírokat lelt, számszerint hatot.¹⁸

Solymossy Endre ugyancsak az udvarhelymegyei két Homoród vize közt elterülő Kövesbércen 38 halmot figyelt meg, ezek közül tizennyolcat felásott, az egyikben tábla alakú kövekből fölépített sírkamrát konstatált, melynek hossza 150 cm., szélessége 61 cm. volt. Benne emberi csontmaradványokat lelt.¹⁹

László F. a háromszék megyei Eresztevényen (Erestegiu) ásott ki egy sírkamrát, melyet hasonlóképen halom takart.²⁰

Idolok vagy idolumok azok az állati és emberi alakot mutató, többnyire, agyagszobrocskák (másutt kő- és csontszobrocskák is kerültek felszínre), melyek közül különösen a női alakot utánozók bírnak nagy fontossággal a

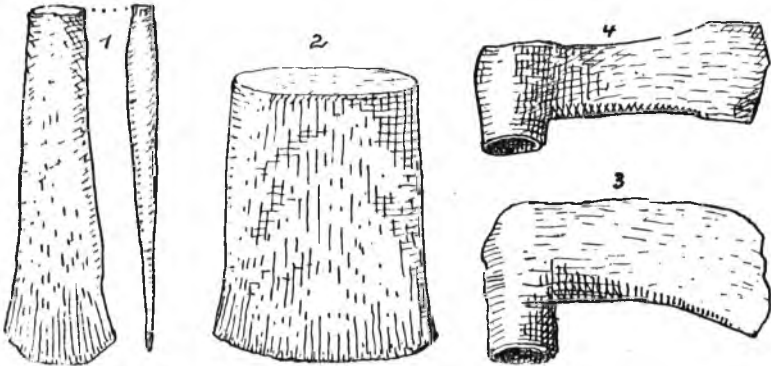
19. kép. Rézbalták Bányabükkről.

festett kerámikás székelyföldi telepek szempontjából. A 33. képen látunk egy ilyen szobrocskát. Oltszemen lelte *László*. Jellemzője, hogy feltünteteti a mellbimbókat, köldököt, csipőit erősen kiállanak s ennek megfelelőleg fara erősen hangsúlyozott. Némelyik a hossz tengely irányában két külön darabból van összeragasztva s ismerünk több példányt, amelyik bekarcolt díszítésében, vagy esetleg utólagos festésében megőrizte a test bőrének egykori festését, vagy tetoválását.

Olyan természetű emlékek ezek, amelyek révén — a festés technikáján, ízlésén kívül — székelyföldi festett kerámikás telepeink szintén erősen kapcsolódnak egyrészt a szomszédos területek hasonló felfogásból fakadó emlékeivel, másrészt egy olyan anthropológiai vonást őriztek meg, mely megvan a régebbi kőkor felső harmadában, megtaláljuk ma is Afrika egyes néger törzseinél. Az időben s területileg egymástól annyira messzi fekvő területek ilyenmű emlékeinek, jelenségeinek megfejtése nemcsak az ősrégészet, hanem az ember-tan körébe is tartozik.

BRONZKOR

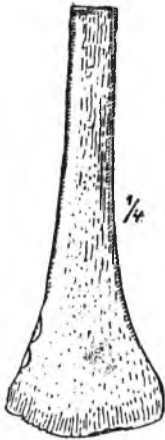
A Székelyföld területén felszínre kerülő emlékek általában, de különösen az ásatások rendjén különböző rétegekből előkerült leletek arról beszélnek nekünk, hogy itten az őskori kultúra az újabb kőkortól kezdve, folytonos volt s ha ma egy s más tekintetben még nem tudjuk megrajzolni a képet minden

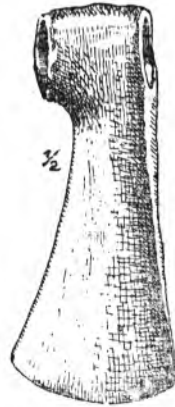
20. kép. Rézeszközök: 1. Szentgericéről, 2. Sepsimagyarosról, 3. Szederjesről, 4. Nyárádgálfalváról.

részletében, ez inkább annak tudható be, hogy a kutatások még nem öltöttek olyan mérvet, mint ahogy ez a terület megérdemelte volna.

Erdély a bronzkor rendjén hatalmas ipari központ jellegével bír s mivel, mint fennebb említettük, ennek tényezőit a Székelyföldön is megtaláljuk

21. kép. Rézvéso Hévizről (Udvarhely m.).

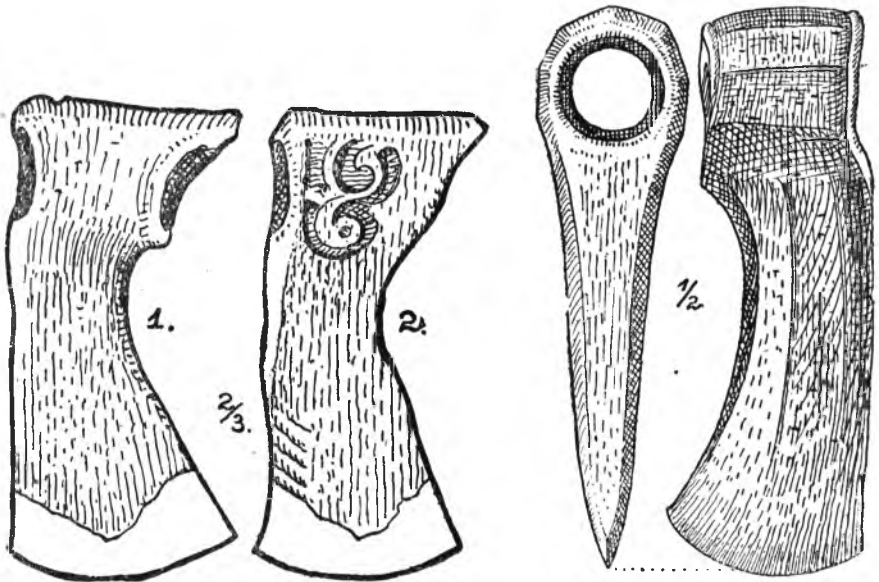
22. kép. Rézbalta Sáromberkéről.

(Balánbánya, tordai sóbányák, az Aranyos folyó aranytartalma stb.), magától értetődő dolog, hogy ebből a mozgalmas, színes művelődési ténykedésből a Székelyföld is kivette a maga részét.

Ezt bizonyítják a szórányosan felszínre került leletek, ezt az ú. n.

kincsleletek és a ma ismert települési nyomok, melyek száma az idővel fog szaporodni, nemkülönben a temetők, temetőnyomok is.

A bronzkor szerves folytatása a már említett aeneolithikus, illetőleg rézkori periódusnak, ennek alapján a fokról-fokra fejlődést, mint általában Erdélyben, a Székelyföldön is nyomon kellene követnünk úgy, amint azt a haladó élet a maga különböző fázisaiban elibénk tárja. Csakhogy ebben a tekintetben a leletek nagy száma mellett sem lehet összefüggő képet összehozni, viszont épen a leletek bősége és tarkasága jogosít fel a reménységre, hogy egy kis jóakarattal, áldozatkészséggel sikerülni fog idővel úgy kiépíteni a Székely-

23. kép. Rézbalták Kovásznáról.

24. kép. Rézbalta Székelyszomborról.

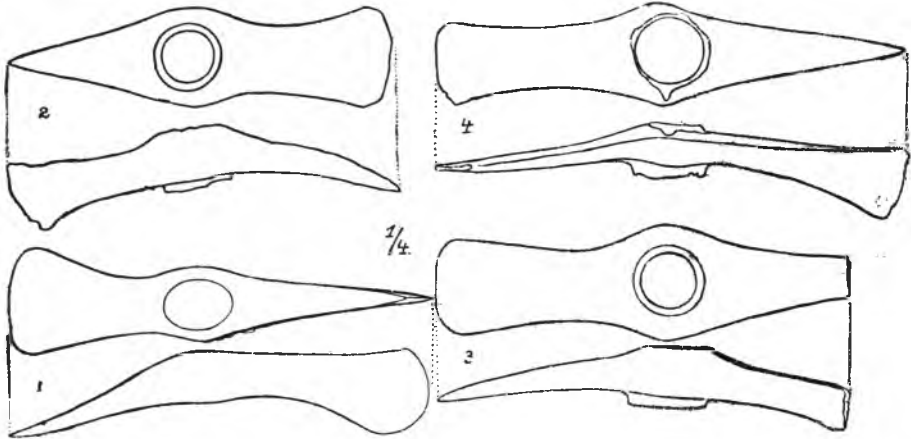
föld bronzkoráról szóló fejezetet, hogy a lánc folytonosságát mi sem zavarja meg.

Az eddig ismert emlékek eszközök, fegyverek és ékszerek csoportjára oszlanak. Az eszközök között a vésők, vagy balták vezetnek. Egész Erdély területéről feltűnően kevés sorrendi fejlődést felmutató peremes, (34. kép, Mezősámsondról az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárában I. 4148. lelt. sz. alatt) talpas (35. kép, Sepsiszentgyörgyről, u. o. I. 1864. sz. alatt) és szárnyas balták száma (36. kép, Bölönről a Sz. N. Múz.-ban), annál több azonban, a fejlődés legmagasabb fokán álló tokos füles balta. Ennek okát kétségtávolú abban a körülményben kell keresnünk, hogy a régebbi típusok rendre-rende beolvasztásra kerültek. A bronzkor végéről aránylag sok a kincsleletünk a szorosabban vett Székelyföldről is s ezek sokszor őriztek meg régebbi típusokat is, így különösen szárnyas vésőket, melyek divatja különben sem szorult ki a tokos balták feltűnésével.

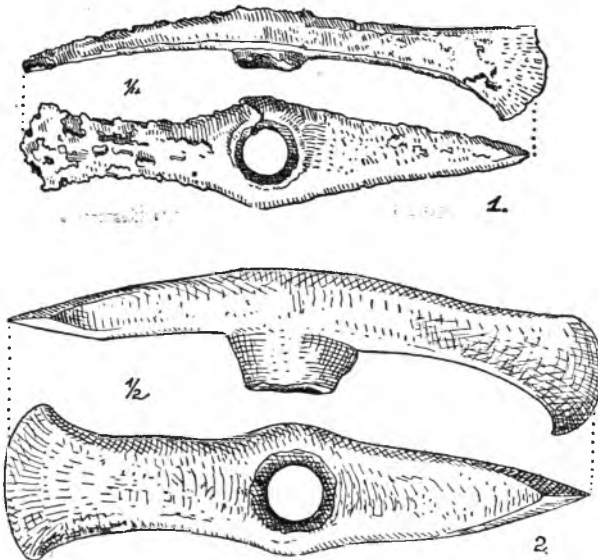
37. képünk tokos füles baltákat ábrázol Kézdivásárhelyről. Ezek közül külön is felhívjuk a figyelmet a félholdasan bevágott szájú típusra (5. sz.),

melyet az irodalom mint magyar típust ír le. Mi erdélyi típusnak nevezzük.

A kalapács általában a ritkaságok közé szokott tartozni. A zágoni (Cseremás) bronzkincsben van belőle egy tokos példány a Székely Nemzeti Múzeumban.

25. kép. Kettős élű rézcsákányok: 1. Várhegyről, 2. Albisről, 3. a székelyudvarhelyi Budvárról, 4. Csernátonról.

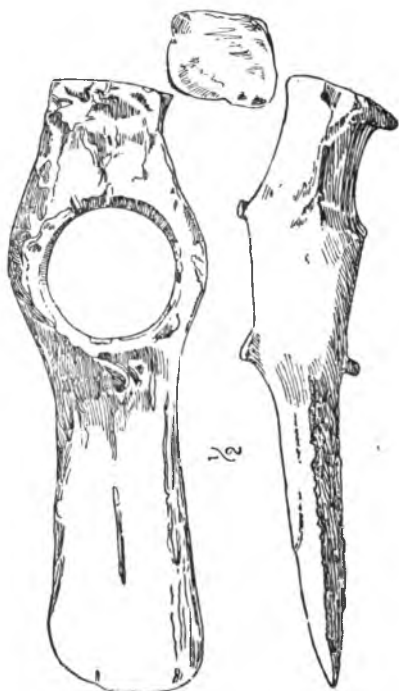
26. kép. Kettős élű rézcsákányok: 1. a székelyudvarhelyi Budvárról, 2. Háromszék m.-ből.

A bronzsarló a mezőgazdasági szerszámok csoportjába tartozik, meglehetősen nagy számban fordul elő, ami a bronz drágasága mellett elég feltűnő jelenség. A szórványosan előforduló példányokon kívül sok van a kincsletek-

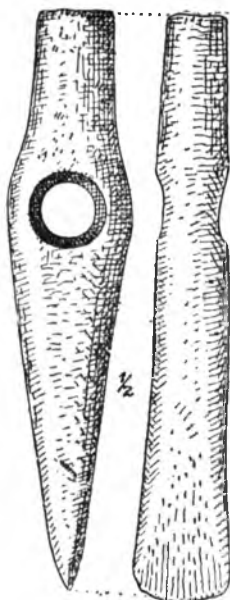
ben. Közülük azt a típust, melynek fogantyúnyúlványa ívesen hajlik meg, magyar típusként tárgyalja a világirodalom. Helyesebb, ha erdélyi típusnak nevezzük. T. i. itt fordul elő legnagyobb számban. Ilyent tartalmaz pl. a málnási, zágoni, mezőcikudi és csikbánfalvi bronzkincs is. Mellettük az egyenes nyélnyújtványosak nagyobb számban ismeretesek.

A bronzeszközök csoportjából még a zágoni és málnási leletben előforduló nyélnyújtványos bronzkésekre kell felhívnom a figyelmet.

A fegyverek csoportjából a védelmielők nincsenek képviselve. A támadó fegyverek közül a közléről hatók, mint a milyen a tör, kard, harci csákány,

26a. kép. Rézcsákány Csikbánkfalváról.

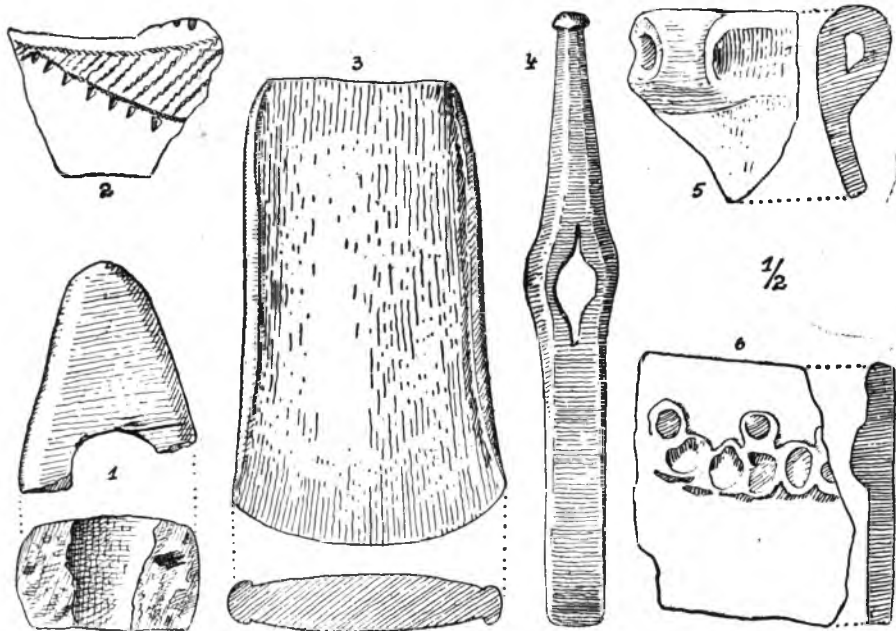
27. kép. Rézfokos Sepsibessenyőről.

buzogány, meglehetősen szerény csoportot adnak. A Sz. N. Múzeum gyűjteményében csupán két bronztört találunk, az egyik egy kisméretű, mély patinájú, rhombikus átmetszetű példány (38. kép 2. sz.), mely Kézdimartonosról (Martiniş) származik, markoltanyúlványa pecekszerűen emelkedik ki a pengétől. A másik (39. kép) Zaboláról való (Zăbala, Háromszék m.), pengéje és markolata egybe van öntve és áttört. Korát az erdélyi bronzkor legvégére tehetjük.

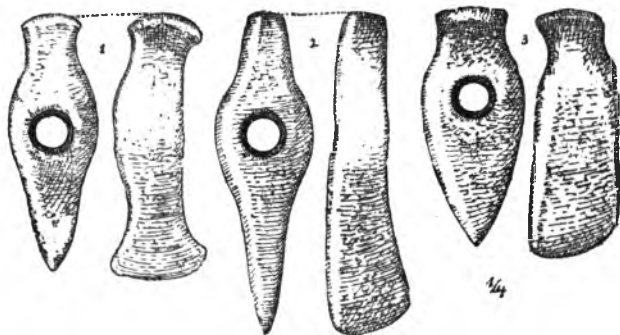
Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtára a maroshévízi (Toplița) bronzkincssel együtt szerzett két törpengetőredéket, IV. 4414. sz. alatt pedig a gróf *Kuún Géza* hagyatékából Székelyszenterzsébetről (Eliseni, Udvarhely m.) őriz egy nyélnyújtványos példányt (38. kép I. sz.) I. 4147. sz. alatt pedig Mezősámsondról (Samsud, Marostorda m.) van e gyűjtemény leltárába be-

iktatva a 40. sz. képünkön látható hosszabb, markolatnyújtványos, de törött tőr, melynek hossza 30.5 cm. s így rövid kardnak is beillik.

Ami a kardokat illeti, a Sz. N. Múzeum Magyarosról (Măgheruș) 16.—1884. sz. alatt őriz egy bronzkardot (41. kép 3. sz.), mely 92 cm. hosszú és

28. kép. Leletek a sepsiszentgyörgyi őrkői telepről.

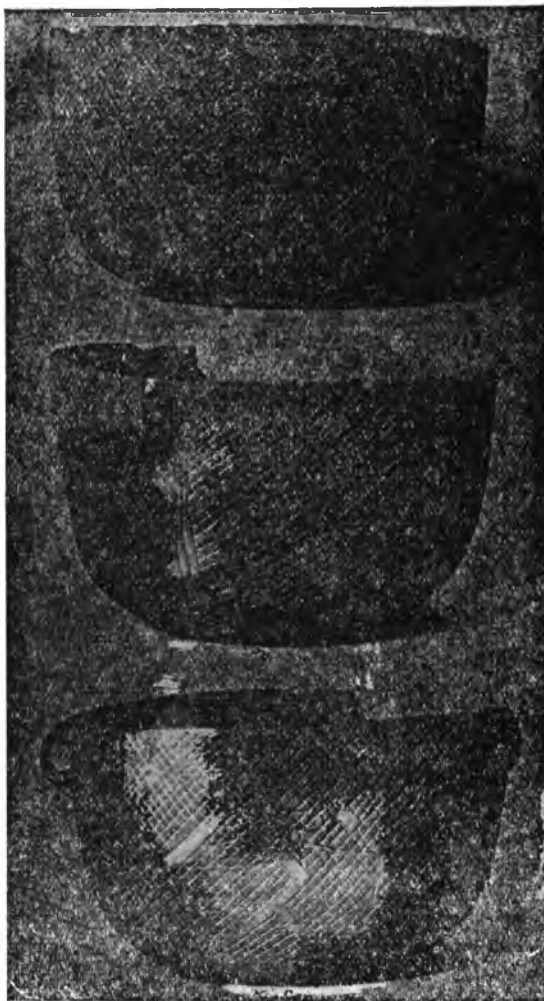
29. kép. Rézformát utánzó kőcsákányok: 1. Bereckről, 2. Székelyföldről, 3. Oklándról.

markolatnyújtványos. Ez azonban letörött róla. A penge közepén határozott borda vonul végig. Ugyanez a gyűjtemény A. 989. sz. alatt Kovásznáról (Covasna) őriz egy kard két töredékét (41. kép 4. sz.). Markolatnyújtványa ennek is hiányzik.

A bardóci (Brăduț, Udvarhely m.) gyűjtélkes leletben volt a többek

között egy kardpengetőredék is, az altorjai lelet legszebb díszét pedig egy lilomlevélalakú, csonka markolatú bronzkard képezi. A marosfelfalui (Suseni, Marostorda m.) vegyes gyűjtelésű leletben hat darab kardpengetőredék is volt.

Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában egy altorjai kardtöredéken kívül két ép kard is van. Az egyik (41. kép 2. sz.) Sáromberkéről való,

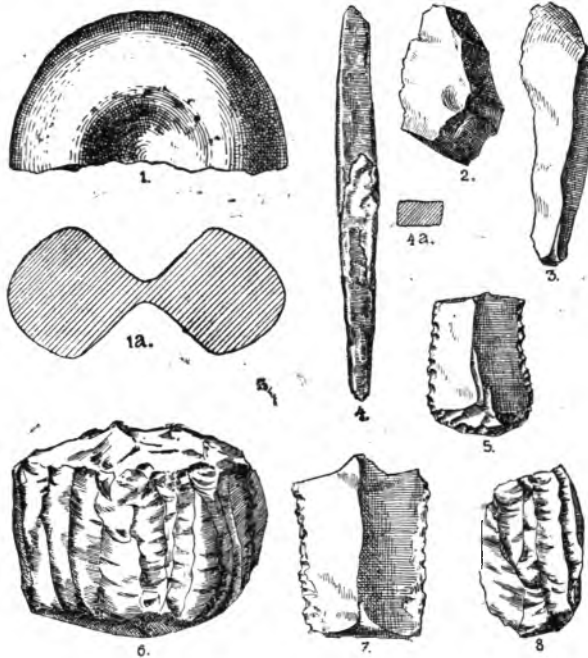
30. kép. A marosvásárhelyi telep 3. üregének leletei

(Dumbrăvioara, Marostorda m.) szokatlan görbe idomú, pengéje hegyes, középtűt erős bordája van, élei feltűnően vékonyak, hossza 99,5 cm. Markolatnyúlványa nincs, a pengető kissé nyelvesen megnyúlik, a külön markolat hozzáerősítésére három lyukkal átütött. A másodiknak lelőhelye a Székely-

udvarhely melletti Budvár (u. a. kép 1. sz.). Leltári száma 195. Markolatnyújtványos, liliumlevélalakú, pengéjének hossza 70.5 cm., a markolatnyúlványé 10 cm. Ennek tövén kétoldalt 2—2, középen pedig 4 lyuk van, hogy a fa-, vagy csontmarkolatlemezeket rá lehessen nyitolni. Középen erős borda vonul végig, e mellett jobbról is, balról is 4—4 határozott s a középborda, vagy gerinc menetét követő vonal halad a hegy felé.

Az eddigi leletek még nem szolgáltattak bronzmarkolatos kardot a Székelyföld területéről.

Közelről ható fegyver volt a csákány is. A Sz. N. Múzeum gyűjteményében egyetlen példánnyal van képviselve, de ez is törött. Lelt. sz. 124. f.

31. kép. Leletek a marosvásárhelyi telep 2. (1.—4a. 6) és 3. (5. 7. 8.) üregéből.

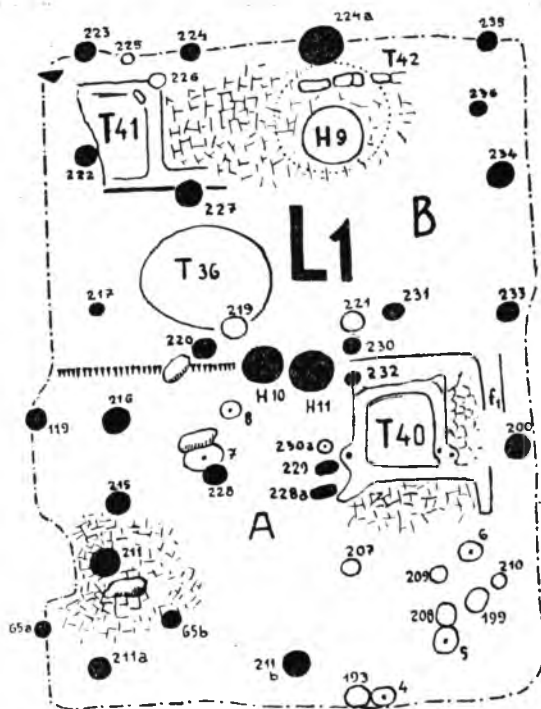
1885. A nyárádszentannai határban lelték. A gr. *Teleki Domokos* letéteképen az Erdélyi Múzeumegyesület Régiség-tárába került leletek közt IV. 1890 lelt. sz. Sáromberkéről (Dumbrăvioara) szerepel egy ritka szép példány. A falu feletti agyagveremből került felszínre (42. kép). A korongos, kúpos fejű csákányok csoportjába tartozik. A mi példányunk értékét növeli a korong felső lapjának díszítése: egy 6 ágú csillagdísz, melynek háromszögei a hegyes kúp alján körbefutó szalaggal egyforma mélységűek. Utólagosan inkrusztáltak, de ez jó részt kihullott s csak helyenkint őrzi az emléket élénkebb zöld patina.

Van a Székely Nemzeti Múzeumban két csillagos bronzbuzogány is. Az egyik (43. kép 1. sz.) az udvarhelymegyei Felsőrákosról (Racoșul de sus) származik, a másik (u. a. kép 2. sz.) lelőhelye ismeretlen, de valószínűleg a szorosabban vett Székelyföld területéről jutott a gyűjteménybe.

Mindkettő azt a típust, illetőleg annak változatát képviseli, amely az erdélyi és magyarországi bronzkornak olyan sajátos fegyvere s amely Dél-nyugat felé Olaszországgal, Kelet felé pedig a Kaukázus vidékével köt össze bennünket.

A lándsacsúcs voltaképpen átmenet a közlelről ható fegyverektől a távolra hatókhoz. Harcolhatok vele úgy, hogy kézben tartom, de megfelelő gyakorlat mellett dobhatom is s ez esetben a kopja, vagy gerely szerepét tölti be.

A Székelyföld területén két főtypussal van képviselve. Az egyik szárnyújtványos s ez a nyúlvány hosszúkás nyelv alakjában áll ki a pengetőből. Ez a típus két egyforma példánnyal van képviselve a marosvásárhelyi kultur-

32. kép. Az erődsi 1. sz. lakás.

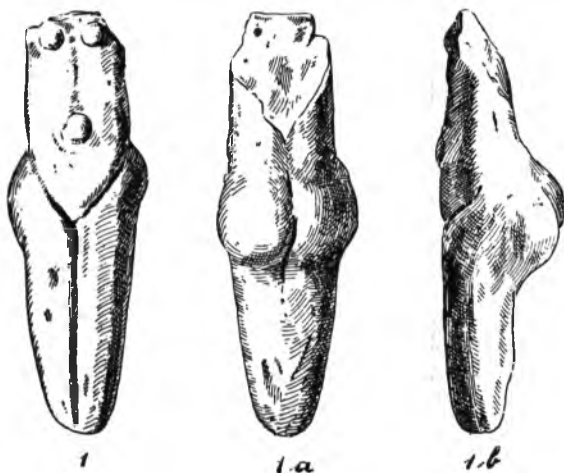
palota gyűjteményében. Mindkettő Mezőbándról (Bandul Câmpiei) származik. A másik főtypus köpűs s több változatot mutat. 44. sz. képünkön 2. sz. alatt Karatnáról (Caratna) mutatunk be egy 10,5 cm. hosszú példányt, melynél a lándsanyelet erősítő szegecs lyukai a köpű felső szélén vannak, u. a. képen 1. sz. alatt pedig az udvarhelymegyei Medesérről (Medeşer) látunk egy ugyanolyan típusú köpűs lándsacsúcsot, melynél a most említett lyukak a köpű töve közelében ülnek. U. e. típust képviseli egy az Erdélyi Múzeum-egyesület Régiségtárában IV. 2590. lél. sz. nagygalambfalvi példány, melynek hossza 12 cm. A marosfelfalui (Suseni) leletben nyolc darab köpűs lándsacsúcs is volt. Ezek közül némelyikén a lyukak a köpű közepén vannak,

mások pedig olyan típusváltozatot képviselnek, melyek szárnyai a köpű tövénél kiszélesednek, aztán ismét keskenyülnek.

A lándsacsúcs elég nagy számmal szerepel a székelyföldi kincsleletekben s szórványosan is több példány került felszínre.

A zágoni metehegyi bronzleletben kilenc darab van, a málnási gyűjté-
lékes leletben egy, a csikbámfalviban kettő. Az Erdélyi Múzeumegyesület Régi-
ség-tárában Bereckről (Breţcu), az ojtózi szorosból és, amint láttuk, Nagy-
galambfalváról (Porumbeni Mari, Udvarhely m.) vannak lándsacsúcsok.

Az ékszer nemcsak a jobb mód fitogtatása, hanem a kényelmi szem-
pontok kielégítésének s a fejlettebb ízlésnek a kifejezője is. A kényelmi szem-
pontok kielégítése, a szebbé levés ősi ösztöne nemcsak arról beszél nekünk,
hogy az ember a maga technikai tudásával mennyire úrrá tudott lenni az

33. kép. Női agyagidolum Erősdről.

anyag felett, hanem egyúttal hatalmas ösztökélő erőt képvisel az alkotás terén. Ha aztán a különböző ékszereknek, aszerint, hogy azokat a férfi és nő a nyakán, a fején, fülében, karjain, stb. hordotta, más és más volt a célja, más és más hatást akart vele kiváltani, más lapra tartozik.

Ha szemlét tartunk a Székelyföld területéről felszínre került ékszerek felett, meglepően szegényes a kép, amit azok alapján megrajzolhatunk. És e tekintetben édes keveset segít az a körülmény, hogy több helyen nemcsak bronz-, hanem aranyholmik is jutottak felszínre.

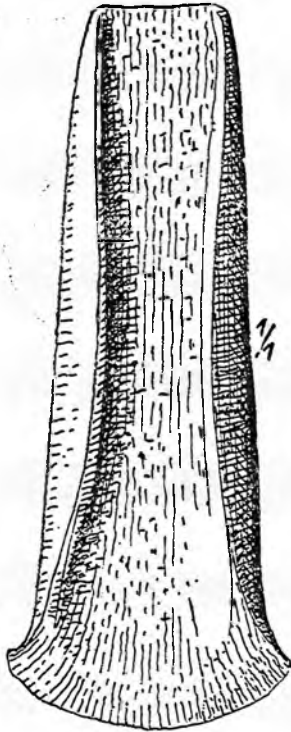
Jóformán karperecekkel van dolgunk, melyek között akad pl. a rétyi leletben egy példány, amelyik tizenháromszor, kettő csak háromszor és van egy egyszer csavart karperec is.

Nem kis számban van képviselve ez az ékszer a gyűjté-
lékes leletekben is. Így a bölöni (Belini) leletben több karperectöröredék van, a zágoni leletben 21 drb. karperec és töröredék szerepel, a málnási gyűjté-
lékes leletben egy ép példány és hét töröredék van, a csikbámfalviban öt darab és több példány-
nyal van képviselve (köztük töröredékek is) a marosfelfalui leletben.

Az ékszerek csoportjába kell sorolnunk a bölöni bronzlelet füles bronzkorongját, a zágoni lelet két füles korongját stb., bár akkor sem tévedünk, ha lószerszámdíszeknek véljük.

A kisebb méretű karikák alig tartoznak ide. De épen olyan jogosan oszthatjuk a viselet, mint az ékszerek csoportjába a tűket. E helyütt egy Erősdről származó, vörös homokkőmintát említünk meg, amelybe két tű mintáját karolták bele s amely a helyi bronzöntésnek is egyik beszédes bizonyítéka.

Az ékszerekkel kapcsolatosan lesz helyénvaló megemlékeznünk a székelgyöföldi aranyleletekről. Az udvarhelymegyei Bardócról (Brăduț),²³ Kará-

34. kép. Peremes bronzfejsze Mezósámsondról.

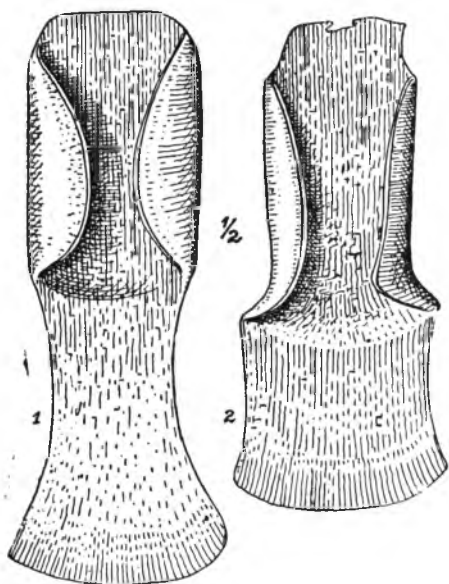
35. kép. Talpas bronzfejsze Sepsiszentgyörgyről.

csonyfalváról (Crăciunel) aransodronyokat,²⁴ Olasztelekről (Tilișoara)²⁵ aranykarikát (az Erd. Múzeumegyesület gyűjteményében), sófalváról aranytekeracet említ az irodalom.²⁶ Marosvásárhelyről (Târgu Mureș) I. 3106—7. sz. alatt rovátkos aranykarikát és I. 3109.—3109. a. sz. alatt hasonló karikák töredékeit őrizi az Erd. Múzeumegyesület Régiségtára. Ugyanezen gyűjteményben I. 3930. lelt. sz. alatt egy őskori aranyfülbevaló van, melyet, az eladó bevallása szerint, Marostordamegyében leltek.

A háromszékmegyei cőfalvi (Țufalău) kincs még 1840-ben került felszínre. Állítólag kilenc arancsákányt, aztán nyers aranyat és aranylemezből

vert ékszereket leltek együtt, melyekből egy csákányt és a lemezes ékszereket a wieni cs. és kir. múzeum szerzett meg, a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába pedig fölvarrára alkalmas, körídomú lemezes ékszerek (egyikén hullámos dísz) kerültek.²⁷ 45 képünkön adjuk négy csákány képét, melyek közül csak az 1. sz. van meg a wieni gyűjteményben, a többi elveszett, rajzukat Horváth K. őrizte meg. Erdélyi aranyból valók.²⁸

Ezt a leletet votivus jelentőségének lehet felfogni, amit a 2. sz. csákányon látható állatrajz és napkorong is igazol. A szakirodalom a kora-hall-

36. kép. Bronz szárnyas fejszék: 1. Sinfalváról, 2. Bőlnőről.

37. kép. Bronz tokos balták Kézdivásárhelyről.

stattperiodusba helyezi, tekintet nélkül arra, hogy olyan csákánytípusokat képvisel, melyek prototípusai nálunk Erdélyben, az Ókirályságban, Magyarországon stb. rézben, cinszegény bronzban és előfordulnak.

A most felsorolt aranyleletek roppant nagy fontossággal bírnak abból a szempontból is, hogy mutatják azt a kereskedelmi utat, mely Erdély aranytermő vidékeit Udvarhely megye közvetítésével Háromszékkal s ennek közvetítésével Moldovával is összekötötték.

Épen ilyen beszédes emlékek a gyűjtélkes, vagy kincsleletek, amelyek sokszor vándor bronzművesek, vagy házaló kereskedők elrejtett holmijai, máskor bronzöntő műhelyek maradványai s van eset arra is, hogy votivus jelentőségűek.

A Székelyföld területéről máig ismert fontosabb gyűjtélkes leletek a következők:

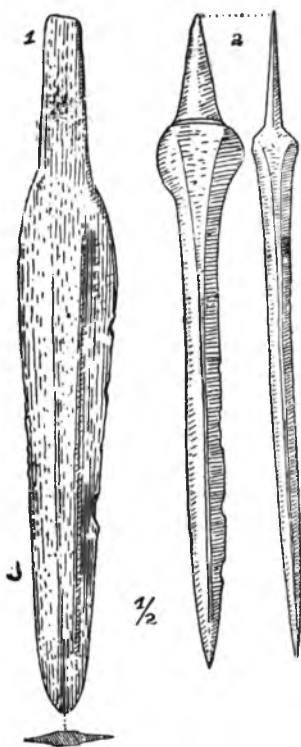
1. Alsójáráról (Iara de jos, Tordaaaranyos m.),²⁹ az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárában van egy pár bronzemlék, melyet az irodalom úgy említ, mint egy nagyobb kincs töredékét. Ezek: 7 fűrész-töredék, 2 torquestöredék,

1 karika, 2 bronz törpenge (46. kép I. 2. sz.), 3 bronztű (u. a. kép 3. 4. 5 sz.) és egy nyílcsúcsszerű bronzlemez (u. a. kép 6. sz.)

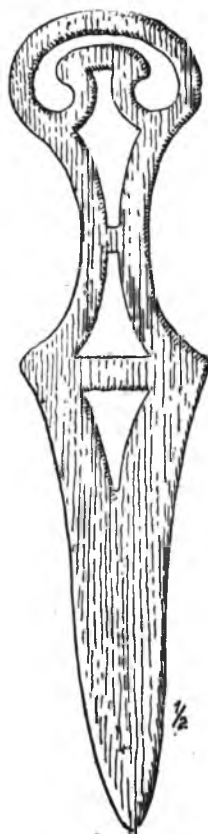
2. Bardóc (Brăduț, Udvarhely m.).³⁰ Volt benne 25 gyűrűded aranytekercs, 2 bronzfejsze, 2 bronzsarló, 1 bronz kardpengetőredék, 2 bronzüst.

3. Bereck (Brețcu, Háromszék m.). Tartalmazott egy bronzbaltát és lándsacsúcsokat.³¹

4. Bölön (Belini, Háromszék m.). A Sz. Nemzeti Múzeum karperec-töredékeket, 3 zablatagot, sarlótöredékeket, szárnyas és tokos baltatöredékeket, füles bronzkorongot s egy bronzedény töredékeit őrzi innét. (47. kép).

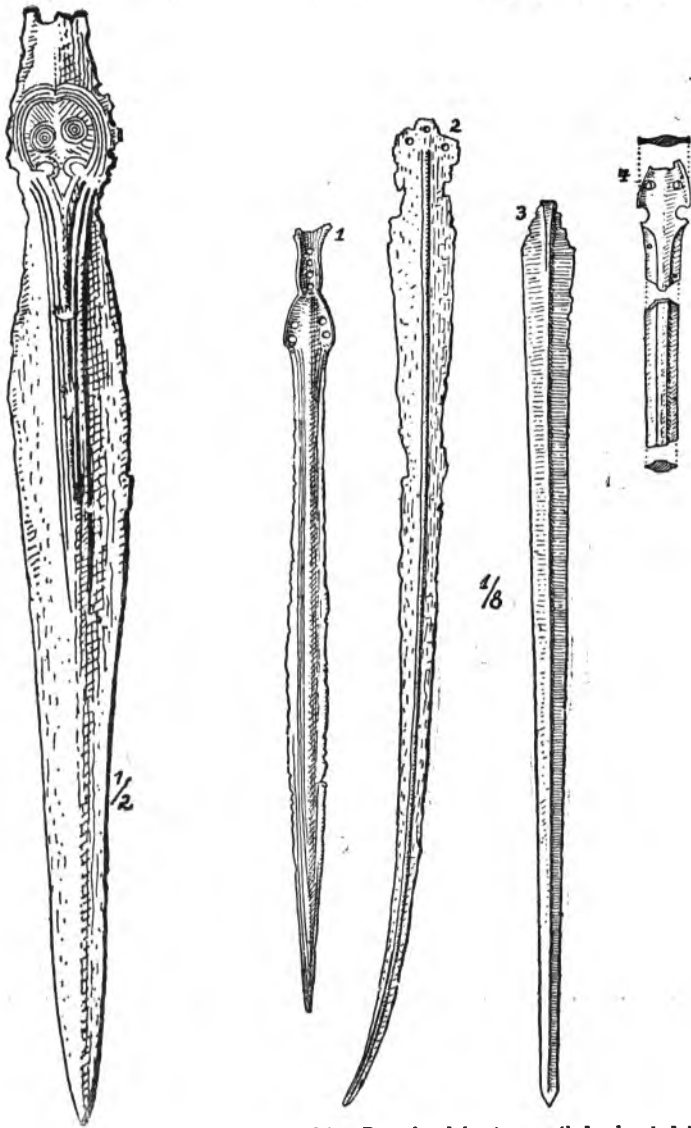

38. kép. Bronztörök: 1. Székelyszenterzsébetről
2. Kézdimartonosról.

39. kép. Bronztör Zaboláról.

5. Csikbánkfalva (Bancu, Csik m.) öntőműhely maradványait szolgáltatva. A lelőhelyen köralakú tűzhely is volt. A Sz. N. Múzeumba került innét: 15 tokos füles balta, 5 karperec, 10 sarló és töredékeik, köztük 8 erdélyi típusú, 2 lándsacsúcs. A csikszeredai róm. kath. gymnasium gyűjteményében 2 tokos füles balta van innét (48. kép.). Ugyancsak e leletből két tokos füles baltát mentett meg gyűjteménye számára dr. Nagy Jenő csiksznetmártoni ügyvéd is.

40. kép. Bronztőr (rövid kard) Mezősámsondról

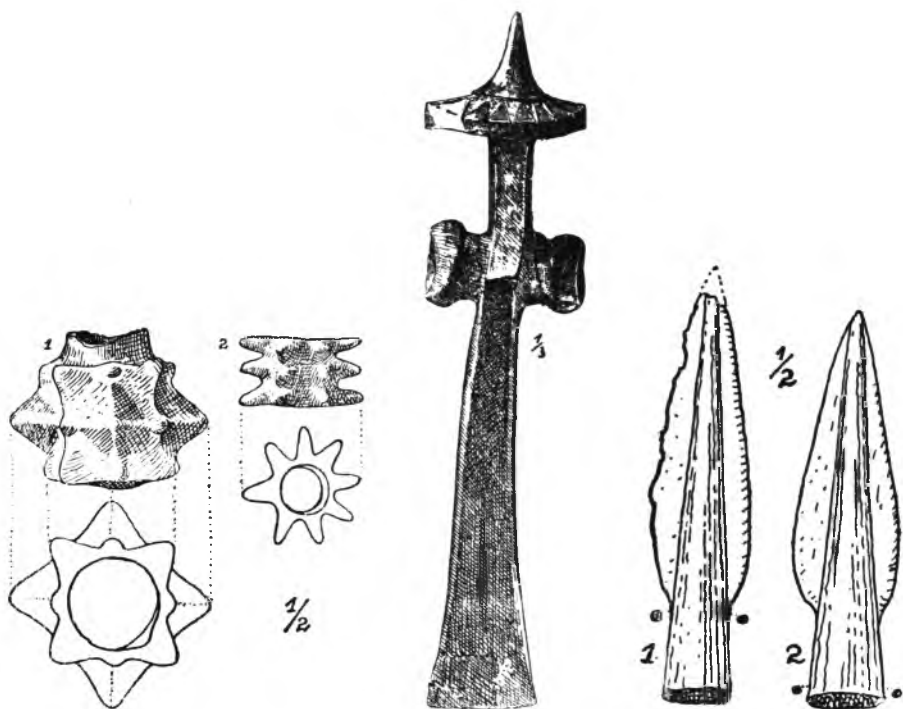
41. kép. Bronzkardok: 1. a székelyudvarhelyi Budvárról, 2. Sáromberkéről, 3. Kézdimartonosról, 4. Kovásznáról.

6. Daróc (Udvarhely m.) 1810—12. közt az akkori jegyző kb. 30 bronzbaltát lelt a kertjében másfél láb mélyen, egy a földre szúrt kard körül szabályszerűen elhelyezve.³²

7. Erdőszentgyörgy (Sângeorgiu Pădureni, Marostorda m.) Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtára I. 4807.—39. sz. alatt őriz egy nagyobb kincsleletet, mely a következő tárgyakat tartalmazza (49. kép): 22 tokos füles

baltát, melyek némelyikén vasrozsdafoltok vannak, egy keskeny tokos vésőt, 2 sima bronztányárt, 1 füles bronzcsészét, 1 füles bronz merítő csészét, 1 felálló fülű bronz merítő csészét, 1 bronztányérkát, 1 bográcsot, 1 lószerszámdísz és egy bronzfogantyú bordázott töredékét. Leletkörülményei ismeretlenek.

8. Felsőpotsága (Poșaga de sus, Tordaaranyos m.) A hunyadmegyei múzeum (Déva), szerzett innét 7 ép és törött karperecet (50. kép 4—6. 14. 16. sz. 1 tokos baltatöredéket (ú. a. kép 2 sz.), 4 sarlótöredéket (ú. a. kép 3. 17.—19. sz.) 5 fűrészlemez-töredéket (ú. a. kép 11.—13. és 20. sz.), 1 deformált

43. kép. Bronzbuzogányok:
1. Felsőrákosról, 2. a Székelyföldről.

42. kép. Bronzsákány
Sároamberkéről.

44. kép. Bronzláncsák:
1. Karatnárról, 2. Medesérről.

bronzsodrony, melyen hengerded tekercs van (u. a. kép 1. sz.), 3 csüngő lemezt (u. a. kép 7/a. sz.) 1 villás csüngődísz (u. a. kép 15. sz.), 1 sodronykorongós ékszerészletet (u. a. kép 21. sz.) és 1 bronzgombot (u. a. kép 10. sz.) — Mindezek a holmik a község patakja mellett kerültek felszínre s egy agyagfazékban voltak elrejtve.³³

9. Kézdivásárhelyről (37. kép, Târgu Săcuiesc, Háromszék m.) az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárában van 6 tokos füles balta, mint egy valószínűleg nagyobb bronzlelet maradványa. Leltári számuk I. 1857.—62.

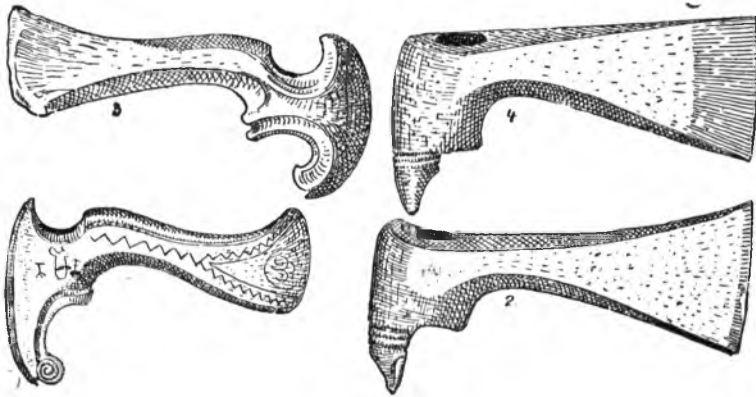
10. Marosfelfalu (Suseni, Marostorda m.) A marosvásárhelyi kulturpala gyűjteményébe a következő tárgyak kerültek: 8 drb. láncsacsúcs, 10 drb. tokos füles balta és töredékeik, 14 drb. sarló és töredékeik, 14 drb. kar-

perec és töredék, 6 kardtöredék, 3 kés, bordázott fogantyutöredékek, fibulák, övrészesetek stb.³⁴

11. Marosvásárhelyről (Târgu Mureş, Marostorda m.) 24 drb. tokos füles baltát szerzett a Magyar Nemzeti Múzeum.³⁵

12. Málnásról a kőbánya mellől (Malnaş, Háromszék m.) a következő tárgyak jutottak a Sz. N. Múzeum őskori gyűjteményébe: 6 erdélyi típusú sarló, 1 köpüs lándzsacsúcs, 1 markolatnyújtványos kés, 1 véső töredéke, 1 ép és 6 karperecdöredék, bronzedény töredékei. (51. kép.)

13. Bronzöntőműhelyt kell feltételeznünk Mezőcikudon is (Ticud, Tordaaranyos m.), ahonnét az Erd. Múzeumegyesület Régiségtára 1918. elején szerezte meg egy nagyobb lelet maradványait (52. kép). Van benne: 5 drb. bronzrögtöredék (1.—5. sz.), 2 tokos füles balta (6. 7. sz.), 18 bronzsarló s azok töredéke (8.—24. sz. az egyik, melynek leltári száma IV. 1642. nem

45. kép. A cőfalvi aranybalták.

fért a rajzra, u. o., mint a 10. sz.) Valamennyinek mély haragoszöld patinája van, egy része használt, más részén még rajta vannak az öntési varratok s akad köztük hibásan öntött példány is, mint pl. a 15. sz. A lelet hiányosan került a múzeumba. Az összetört sarlók töredékei a legtöbb esetben hiányoznak s csak a 12. sz.-nak vannak meg a darabjai. A múzeum leltárában IV. 1633.—1659. sz. alatt vannak bevezetve.

14. A Székely Nemzeti Múzeum őrzi a mezőkapusi (Căpuşul de câmpie, Tordaaranyos m.) bronzleletet, melyben van 2 tokos balta, 1 tokos véső, 7 sarló s azok töredékei, 2 nyélnyújtványos kés, 6 fűrészes és azok töredékei, 14 karperec s azok töredékei (53. kép.).

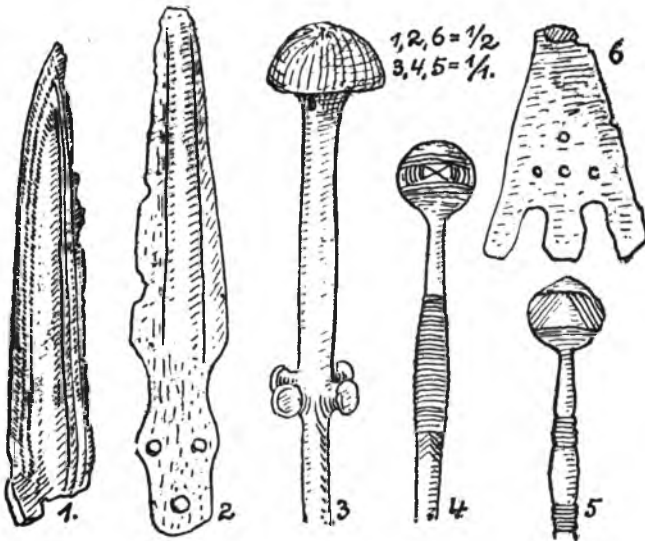
15. Olasztelekről (Tilişoara, Udvarhely m.) I. 7940.—44/a. sz. alatt bronzsarlótöredéket, karperecet és horgot őriz az Erd. Múzeumegyesület Régiségtára. Valószínűleg egy nagyobb bronzlelet tartozékai.

16. Tordaaranyos m.-ből Sinfalváról (Corneşti) van a Sz. N. Múzeumban egy nagyobb bronzlelet, egy bronzöntőműhelynek a maradványai, képviselve 7 drb. nyers bronzröggel, 13 drb. tokos füles baltával s azok töredékeivel, (köztük 2 erdélyi típus), egy fűrészel, egy lapos karikával, 3 karperecdöredékekkel, egy nyélnyújtványos peckes sarlóval, 1 sujtásos fibulával,

2 drb. csüngődísszel, 1 kardtöréddel s egy bronzedény maradványaival. (54. kép).

17. Toplicáról (Toplița, Maroshéviz, Marostorda m.) 6 sarló, 5 fűrész, 2 törpengetőredék, egy hegyes eszköz és 2 sarló került az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárának birtokába.³⁶

18. Zágónról (Háromszék m.) két nagyobb bronzkincsel gazdagodott a Sz. N. Múzeum. Az egyik (55. kép) a Metehegyen került felszínre s tartalmaz: 15 tokos füles baltát, 5 sarlót és azok töredékeit, 9 tokos lándsacsúcsot, 3 bronzkarikát,³⁷ a másik pedig a Cseremás nevű határrészen került elő s van benne: 1 szárnyas balta, melynek szárnyai a keskeny oldalon vannak,

46. kép. Leletek az alsójárai bronzkincsből.

8 tokos füles balta, 1 tokos kalapács, 18 ép és törött sarló, 1 markolatnyújtványos kés, 2 füles, korongos gomb, 1 lószerszámdísz, 1 bronzcsésze felső része, 11 karperec és azok töredékei (56. kép).

Ezek a leletek jórészt a bronzkor végéről valók, részben már áthidalják a következő (hallstatti) periódust. Olyan jelenség, amellyel unós-untalan találkozunk az erdélyi bronz kincsleletekben, melyek korát a Kr. e. 9. századra kell tennünk, amikor a vas kezd itt is használatba jönni. Láttuk, hogy pl. csikbánkfalvi lelet egy pár darabján meg lehet állapítani a vasrozsda maradványait. Erről beszél a marosfalfalui lelet is, stb.

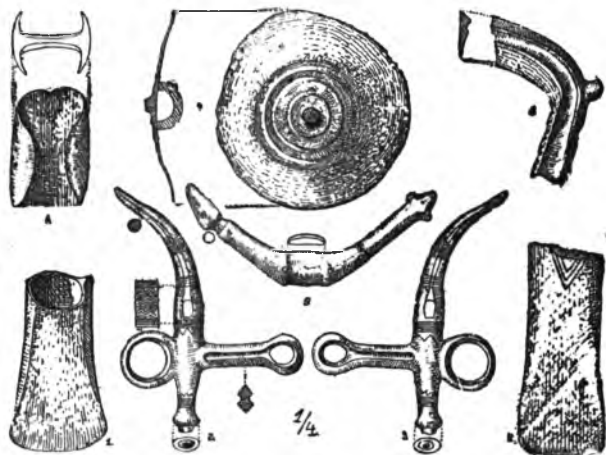
Mindaz, amit a Székelyföld bronzkoráról elmondottunk, e területen élt bronzkori lakosság anyagi kulturáival függ össze és egyfelől ékes bizonyítéka annak, hogy mennyire belekapcsolódott ez a terület az egyetemes emberi művelődés vérkeringésébe, másfelől pedig, hogy e területnek is megvolt a maga fejlett ipari élete.

Az emberi tevékenység külső jelenségeihez tartoznak a települési viszonyok is. E tekintetben azonban még roppant sok a tenni való, mert ma a

Székelyföldnek igen kevés pontjára tudunk rámutatni, hogy a bronzkor rendjén lakott volt.

E tekintetben vannak irodalmi adataink, melyek már több évtizede sejtetik, hogy az illető helyek lakottak voltak. *Orbán Balázs* (I. k. 120. l.) arról értesít, hogy Szentábrahám határában (Avramești, Udvarhely m.) az ú. n. Jog völgyében nagy mennyiségben fordultak elő vastag edénytöredékek és agyagrögök s ugyanott került felszínre egy 14 cm. hosszú bronzbalta is, mely az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárában van. A cserepek és bronzeszköz együttes előfordulása sok valószínűséggel beszél arról, hogy itten telep lehetett. Ezt igazolják az égett agyagrögök, melyek vagy tűzhelyek maradványai, vagy pedig a lakások feltapasztásából származnak.

Az udvarhelymegyei Erked (Archita) *Vár* nevű határrészében két párhuzamos földhányás van, ezek lábánál 5 láb mélyen tűzhelyeket, hamut,

47. kép. Leletek a bölöni bronzkincsből.

szenet konstatáltak. A vasutépítéskor pedig e községben bronzbaltát leltek. Hasonló tűzhelyeket fedtek fel ugyancsak vasutépítés alkalmával a község felett. — Ismét egy adat, mely hangosan sürgeti az utánnnyomozó, a hitelesítő ásatásokat.³⁸

Csomortány (Lutoasa, Csik m.) határában, a Remete-völgyben fekvő Várdombon egy 270 láb területű s ezen belül egy kisebb töltés nyomai látszanak. (V. ö. *Orbán* II. 22. l. és *Goos* i. m. 17. l.) Olyan adat, melynek a helyszínen senki sem nézett utána.

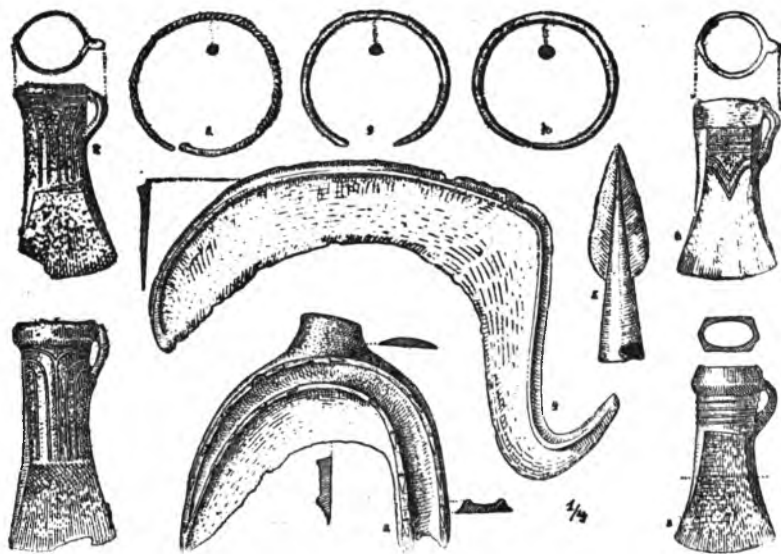
A Sepsiszentgyörgyön az Olt balpartján létezett telepről már megemlékeztünk. Az onnét felszínre került kerámiakai maradványok részben együtt mennek az erődsi felső réteg emlékeivel, részben pedig már bronzkoriak. (57. kép.)

Szentkatolna, a sepsiszentgyörgyi Epresteső és Szépmező, Réty (58. kép), mint bronzkori telep, még teljes feltárára vár.

Mezőbánd (Bandul Câmpiei, Marostorda m.) Rózsapatak nevű dűlőjében több agyagedény és bronztárgy került felszínre, melyek annak idején

Sándor Pál mezőbándi birtokoshoz kerültek. Az edények egy része az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárába jutottak, ahol I. 6183.—84. sz. alatt őrzik.

Rózsapaddal szemben a Hârtoape nevű magaslat elődombján dr. Kovács István az 1906. és 1907. év folyamán eszközölt ásatai rendjén³⁹ bronzkori telepmaradványokra és temetkezésekre akadt, amelyeket részben tönkretettek a későbbi, népvándorláskori temetkezésekkel. E telep emlékét őrizte meg a szorványosan előkerült leleteken kívül négy földbe mélyített (lakás-) üreg, melyek közül az egyiknek szája 110—120 cm., mélysége pedig 180 cm. volt. A fenekén két drb. terméskövet, fennebb pár faszenet, edénytöredéket s összetört kavicsdarabokat lelt Kovács. Az edénytöredékek egy vékonyabb falú, feketés-szürke tónusú és egy vastag falú, vörösre égett edény hiányos tarto-

48. kép. Leletek a csikbánkfalvi bronzkincsekből.

zékai. — A második üreg szájának átmérője 110 cm., mélysége pedig 120 cm. volt. A belőle kikerült kerámikai emlékeket 59. képünk mutatja. — A harmadik üregnek a szája elliptikus volt, átmérője 140×90, mélysége 120 cm. Ebben a mélységben köralakot vett fel s ebben a formában még 20 cm.-t nyúlt le. Belőle 40 cm. mélységig népvándorlási edénytöredékek, az aljáról pedig őskori kerámikai maradványok kerültek ki. Ezt a jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy az egykori őskori üreg helyén a népvándorlások korában sírt ástak, ezt kirabolták s ezáltal ennek az üregnek s tartalmának őskori egyöntetűségét is megzavarták. — A domb alján egy negyedik üreget is konstatált Kovács, melynek szája 120, mélysége 190 cm. volt.

Bronzkori telep maradványait tárta fel e sorok írója is Marosveresmar- ton (Veresmort, Tordaaranyos m.) a gróf Bethlen József kertjében. (60. kép.)

Az irodalom több helyről említ temetőmaradványokat anélkül, hogy pontosabban lennének tájékozva azok természetéről.

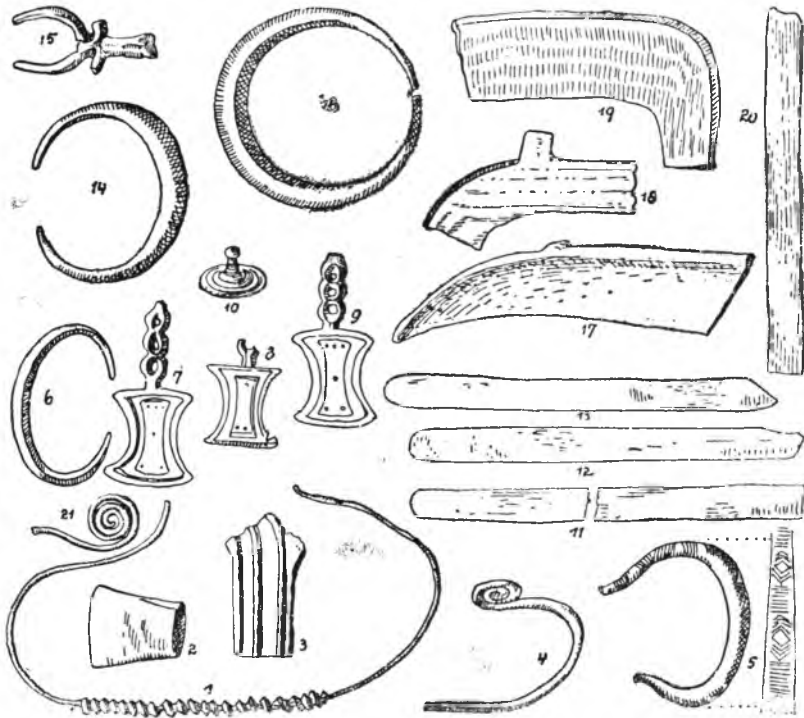

49. kép. Az erdőszentgyörgyi bronzkincs.

Még 1874-ből származik az az adat, hogy Firtosváralján (Firtuşeni, Udvarhely m.) bronzvésőket s urnát letek, melyek az udvarhelyi ref. kolégium gyűjteményébe kerültek. Ugyanakkor került felszínre egy aranyzabla is, mely az etédi lelkész kezei közé jutott. A nevezett gyűjteményben nem akadtunk a lelet nyomaira.⁴⁰

Várhegyről (Háromszék m.) hamuval, földdel telt urnákat említ Gooss. Ezek egy része a nagyszebeni Bruckenthal-Múzeumba került.⁴¹

Kézdiszentkeresztről (volt Kpolyán, Háromszék m.) két kettős fülű

50. kép. A felsőpotsági bronzlelet.

urna, egy kis bögre, cserepek, megmunkált szarvasagancs-töredék és egy bronzsarló került az Erd. Múzeumegyesület Régiségtárába.⁴²

Köpecen (Chepeţ, Háromszék m.) urnatemetkezésekre bukkantak. Maga az urna a most említett gyűjteménybe került.⁴³

Csikszentgyörgyön (Ciuc-Sângeorgiu, Csik m.) a templom közelében akadtak egy urnatemetőre. A sírok melléklete gyanánt tokos füles bronzbaltákat letek.⁴⁴

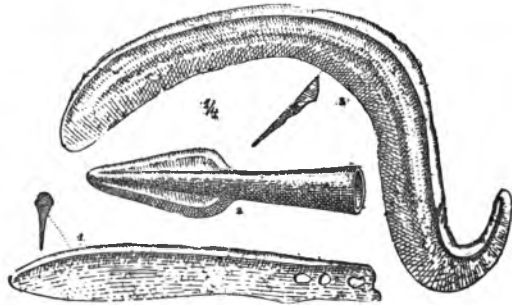
Mezőmadarason (Mădăraş, Marostorda m.) a Csupi-láb nevű határrészből említ urnákat Gooss.⁴⁵

Kereskedő útján szerzett a Magyar Nemzeti Múzeum egy pár edényt és bronztárgyat (61. kép),⁴⁷ mely utóbbiak az edényekben feküdtek s Marosvásárheyleen ásták ki. Minden valószínűség szerint sírlelettel van dolgunk.

Az agyagedények két nagyobb urnával, egy tállal és két füles csuporral, a bronzholmik pedig két nyiltvégű karpereccel, két négyélű karikával (melyek vége egymásra van hajtva), két korongos sodronytekercs maradványával, két vékony sodronyból összehajlított karikával, egy kúpos fejű tűvel, két hajlított szárú, korongos fejű tűvel (egyiknek korongja hiányzik), egy lemezes karikával, vagy gyűrűvel, melynek külső felét gömböcsdíszek ékítik (18. sz.), végül egy kúpos gombbal (15. sz.) vannak képviselve. És ezen kívül az adatoknak egész halmaza, melyekkel nem foglalkozhatunk ez alkalommal.

Mindezek olyan természetű értesítések, melyek régen megérdemelték volna a hitelesítő ásatásokat s amelyeknek mielőbbi foganatosítása a székelység tudományos becsületbeli kötelessége.

Vannak rendszeres ásatásokkal feltárt sírjaink is. *Dr. Kovács István* a már említett mezőbándi telep és népvándorlási temető feltárása rendjén három sírra is akadt.⁴⁶ Az egyiknek nyomait a 29. sz. népvándorláskori sír üre-

51. kép. Leletek a málnási bronzkésből.

gében fedezte fel. Mindössze egy pár cserép, aztán két bronztű maradt meg belőle a népvándorlási sír mellékleteivel összekeverve.

Az őskori sírt a népvándorláskori sír ásása rendjén bolygatták meg.

A 2. sír 20 cm. mélyen feküdt, alakja 90 cm. átmérőjű körded fészek volt, ebbe volt helyezve egy nagyobb fazék (62. kép 4. sz.), ennek szája egy égett emberi csontokat tartalmazó tállal volt lefedve (u. a. kép 1. 1/a. sz.), a csontok között pedig egy kis csupor volt (u. a. kép 6. sz.) A tál, még mielőtt a fazék megtelt volna földdel, három darabra tört, beleesett a fazékba, s így mentődött meg, míg a fazék a földnyomás következtében összetört, részben pedig szántás alkalmával szenvedett sérüléseket.

A fazék barna anyaga szemcsés, fala vastag, kívül halvány vörös, belül szürkés-barna tónusú. Nem simított. — A tál is szemcsésen iszapolt agyagból készült, halvány vörös tónusú. Egy helyen vízszintesen átfurt füle van. Peremét négy enyhe hajlású karéj tagolja és ott, ahol a karéjok összeérnek, a peremrészek felemelkednek, kissé kifelé hajlanak és bütyökszerűleg megvastagdonak. Díszítését egy négyzetes alakú, síma felületű és egy másik hegyes szerszámmal eszközölték. Mélyített. A tál vállán csúcsaikkal lefelé fordított háromszögek, illetőleg gömbszögek, a fenék körül pedig csúcsaikkal felálló, gömbszög alakú területeket tölt ki. Magán a tál fenekén a következő díszítést látjuk: a fenék szélét benyomkodott kör szegélyezi s a kör alakú területet egy keresztidomú díszítés négy mezőre osztja, melyek mindenikébe más-más

52. kép. A mezőcsikudi bronzlelet.

formájú és elhelyezkedésű, görbevonalú idom van benyomva, amit *Kovács* fazekasbélyegzőtől származónak minősít. Szemcsés anyagú a kétfülű csésze is, a tónusa vörös. Két szalagfüle a perem fölé emelkedik, külön fenékképzése nincs. Az edényke gömbformájú alsó részének megfelelően gömbölyded oldalát haránt barázdák tagolják.

A harmadik sírra 15 cm. mélyen akadt *Kovács*. Benne egy agyagfazék szétesett töredékeit (u. a. kép 2. sz.) lelte. Ebbe volt elhelyezve a kevés emberi hamvat tartalmazó kétfülű edényke (u. a. kép 5. sz.), a fazék cserepei mellett pedig egy második edénykét lelt (u. a. kép 3. sz.).

Mindhárom edény u. a. technikával készült, mint a 2. sírban letek, tónusuk halvány vörös. A fazéknak füle volt, a hamvakat tartalmazó bögrének eredetileg a perem fölé emelkedő két hengeres átmetszetű füle is csak részben maradt meg, a fazék mellett lelt bögrének már szalagos füle volt, de ez is a perem fölé emelkedett és kihajolt úgyhogy a perem két szelíd hajlású karéjt alkotott. Feneke lapos, a vállán benyomkodott díszítés szalad körül.

Sepsiszentgyörgyről a Váradi József-utcából van a Sz. N. Múzeumban egy zsugorított fekvő temetkezés mellől kikerült pár mélyített és kimetszett díszű edénytöredék. E sír valószínűleg temetőt sejtet ezen a helyen.

A VASKOR

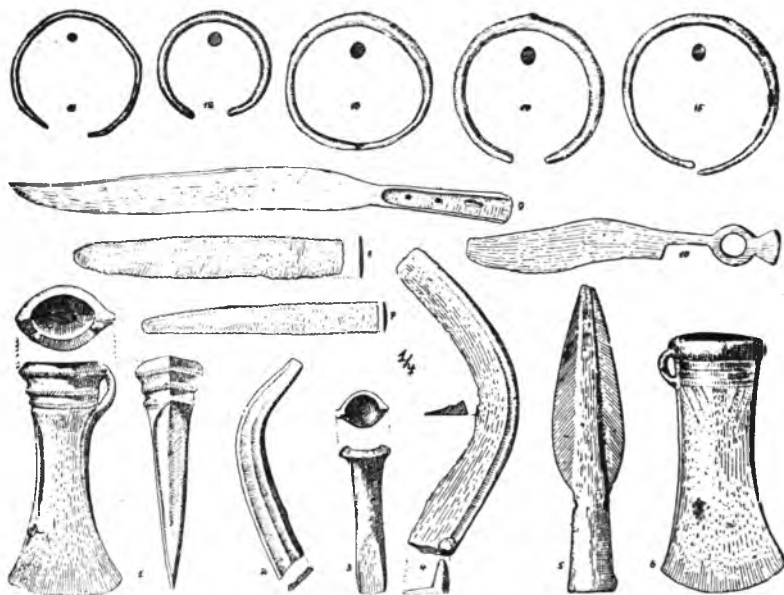
Bármilyen tetszetős fém is volt a bronz s bármekkora haladást jelentett az emberi művelődés történetében, az a körülmény, hogy roppant drága s nehezen megszerezhető volt, nem lehetett hozzáférhető mindenki részére s ez erős megkötöttséget jelentett. Növelte ezt az a körülmény is, hogy csak önteni tudták s így a könnyen előrt példányok hamar haszavehetetlenekké váltak s unosuntalan fellépett azok becserélésének, ép darabokért való beváltásának szükségége.

Rá kellett jönnie az emberiségnek egy nagyobb mennyiségben előforduló, mindenki által könnyen megszerezhető, demokratikusabb fémre. Ezt kapta meg a vasban, melynek első ismeretei fölnyúlnak Egyiptomban s Krétában a Kr. e. XV. sz. derekáig, de akkor még olyan nehezen lehetett előállítani, hogy értéke majdnem egyenlő volt a nemes fémekével, amit az a körülmény is igazol, hogy egyelőre jórészt ékszereket készítenek belőle. Lassan-lassan azonban megtanulták érceinek kibányászását s belőlük a vasnak egyre nagyobb tömegben való kiolvasztását. Egyiptomban, Krétában már a Kr. e. XII. sz.-ban kezd általánossá lenni, ugyanakkor tér át Görögország is a vas nagyobb mérvű feldolgozására, valamint Sicilia, Dél- és Középitália is. Északitália valamivel későbbben jut a birtokába. Középeurópa már Kr. e. X. sz. táján ismeri meg, de itten csak a IX. sz. és a VIII. sz.-tól örvend általánosabb használatnak. Északeurópában a Kr. e. VII. sz.-ban történik meg ez.

Az emberi művelődés történetében új fejezet nyílik meg, melyet a legjellemzőbb használati fém után vaskornak nevezünk s amely két főszakaszra tagolódik, az első az osztrák Salzkammergutban feltárt temető lelőhelye után halstattinak, a másodikat keltának, vagy pedig La-Tène-nek nevezi az irodalom a Martin és Préfargier között (a Neuenburgersee északi végén)

levő cölöpépítményes telep után. Az ilyen, helyhez kötött elnevezések szokásosak a régészetben s rendszeren azok a lelőhelyek szolgálnak egy-egy korszak elnevezésére, ahol az illető periódus jellemző emlékeit első ízben lelték. A kelta elnevezés azt akarja kifejezni, hogy a vaskor második szakasza mívelődésének főhordozói a kelták vagy gallok voltak.

Erdély s így a Székelyföld is a maga központi fekvésénél fogva hármashatás befolyása alá kerül az első vaskor rendjén: keleti, déli és délkeleti

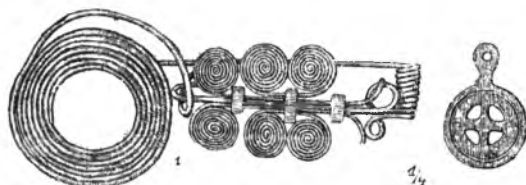
53. kép. Leletek a mezőkapusi bronzkincsből.

kulturális áramlatok szerencsés találkozó helye lesz, minek útja már a bronzkor rendjén jól ki volt taposva.

A székelyföldi bronzleletek tárgyalása rendjén említettük, hogy pl. a csinkbánkfalvi és erdőszentgyörgyi bronzlelet egyik-másik darabján vasroszda nyomait lehet megállapítani. Ezeket a leleteket a Kr. e. IX. sz.-ba helyeztük s így a vas első ismerete nálunk ebbe a századba teendő. Erdély ekkor már élénk kereskedelmi összeköttetést tart fenn Északolaszországgal, Görögországgal, a tőle Keletre fekvő területekkel, melyek már beléptek volt a vaskorba. Azok a bronzedénymaradványok, amelyeket a zágoni, bölöni leletekből említettünk, a bardóci lelet két bográcsa, az erdőszentgyörgyi bronzkincs bográcsa, füles csészeje, tányérjai Felsőolaszországból kerültek ide s egyáltalán nem mellékes, hogy az az útvonal, amelyiken felszínre kerültek, egyrészt Szováta felé (Erdőszentgyörgy), másrészt pedig az Olt és mellék-vizei közvetítésével a moldovai (Târgu-Ocna) sóvidék felé vezet.

Ezt bizonyítja a csikszentkirályi bronzkincs (63. kép), melyből egy bogrács, egy csésze, egy serpenyő, 21 bronzkarika s két bronzrög került a debreceni városi múzeumba.⁴⁸

De az új művelődési áramlat hamar gyökeret verhetett a Székelyföldön a külső adottságok révén is: több helyütt megvannak a vastermelésre szükséges előfeltételek. Csikmadarason (Mădăraș), Csikdánfalván (Dănești), Fülén (Fulea), Csikszentimrén (Sântimbru), Csikszentsimonon (Simonești), Verebesen (Vrăbia), aztán Alsórákoson (Racășul de jos), Vargyason (Varghiș), Bibarcfalván (Biborteni), Szentkeresztbányán bőségesen van limonit s pl. a szentkeresztbányai kohó ma is működésben van. Kászon (Căson), Kovászna

54. kép. Leletek a sínfalvi bronzkincsből.

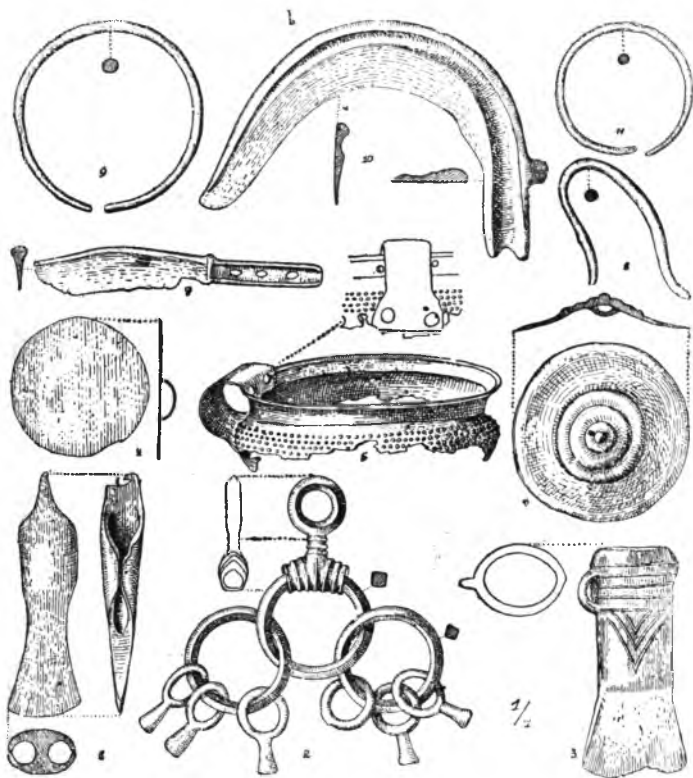

55. kép. Leletek a zágoni melehegyi bronzkincsből.

(Covasna) agyagvasércrőől nevezetes s pl. Sepsibessenyőn (Beșinău) őskori kohászatot tételez fel *Téglás Gábor*, melynek nyomait ma is őrzik a község határában a partos lejtőbe vájt gödrök, aknával ellátott olvasztókemencék, salaktömbök, őskori telepől származó edénytörödékek stb. Olyan adat, ami hangosan kiáltja, hogy mielőbb hitelesíteni kellene. Az állítólagos 28 drb. bronzfejszéből álló lelet, amit innét említ *Téglás*, csak emeli a hely művelődéstörténeti jelentőségét. Ugyanő tesz említést arról, hogy a bikszádi Bűdöshegyben is lehet olyan salakot lelni, mint Bessenyőn.⁴⁹

A vas általánosabb elterjedése nálunk a skythák foglalásával indul meg. Ez a lovas, nyilas, nomád nép Ázsia belsejéből indul Nyugat felé és ez a vándorlás Kr. e. kb. 1500—1600 közt nagyrészt be is fejeződik. Erdélyt Kr. e. 700 táján hódítják meg s itt vannak a negyedik századig, amikor a Nyugat felől meginduló kelta áramlat elől kénytelenek hátrálni.⁵⁰

Erdéllyel azonban kellett fenntartaniok bizonyos összeköttetést a foglalás előtt is. Gyűjtelékes bronzleleteink u. i. arról beszélnek nekünk, hogy

50. kép. Leletek a zágoni cseremási bronzkincséből.

békés, vagy harcias érintkezésben állottak, minék emlékeit őrzik pl. a bölöni lelet füles bronzkorongja, a zágoni lelet két füles gombja, stb.

Az első vaskor székelyföldi emlékei két csoportra oszlanak: az egyikbe tartoznak a szórványos leletek, a másikba pedig a sírokból, temetőkből felszínre került holmik. Jellegük a fentebb említett hármaskulturhatás által van meghatározva.

Határozottan skytha eredetűek a következő szórványosan felszínre került leletek:

1. Az aldobolyi kard (Doboli de jos, Háromszék m. v. ö. *Fettich N.* cikkével ebben az Emlékkönyvben.)⁵¹

2. A gernyeczegi, sátoztartó, bronz póznavég (64. kép, két nézetben

Ghernesig, Marostorda m.), melynek tetején guggoló szarvasborjú ül. Alsó fele áttört, ezek az áttörések háromszög alakúak s négyesével 2—2 sorban helyezkednek el. Magassága 17 cm., aljának átmérője 9 cm. Analógiáit a délorosz síkságon át követhetjük azon a területen, amely a skythák Nyugat felé vonulását jelzi.⁵²

3. Makfalváról (Ghindari, Marostorda m.) 1908-ban került felszínre a 65. képünkön látható bronztükör. Közelebbi lelőhelye a községtől Keletre

57. kép. Leletek a sepsiszentgyörgyi Olt balparti telepől.

58. kép. Agyagedények: 1. 2. Szentkatolnáról, 3. Rétyről, 4. 5. Sepsiszentgyörgyről.

az Etédre vezető Szolokma nevű oldalvölgy, mely szomszédos a siklódi póznadisz lelőhelyével.

4. A nagyborosnyói (Boroşneul mare, Háromszék m.) két szárnyas, köpös, szakás bronznylhegy (66. kép) a Sz. N. Múzeumban.

5. Nyárádszentbenedekről (Murgeşti, Marostorda m.), két bronznyílhegy (67. kép) az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában. Leltári sz. 10068—69.

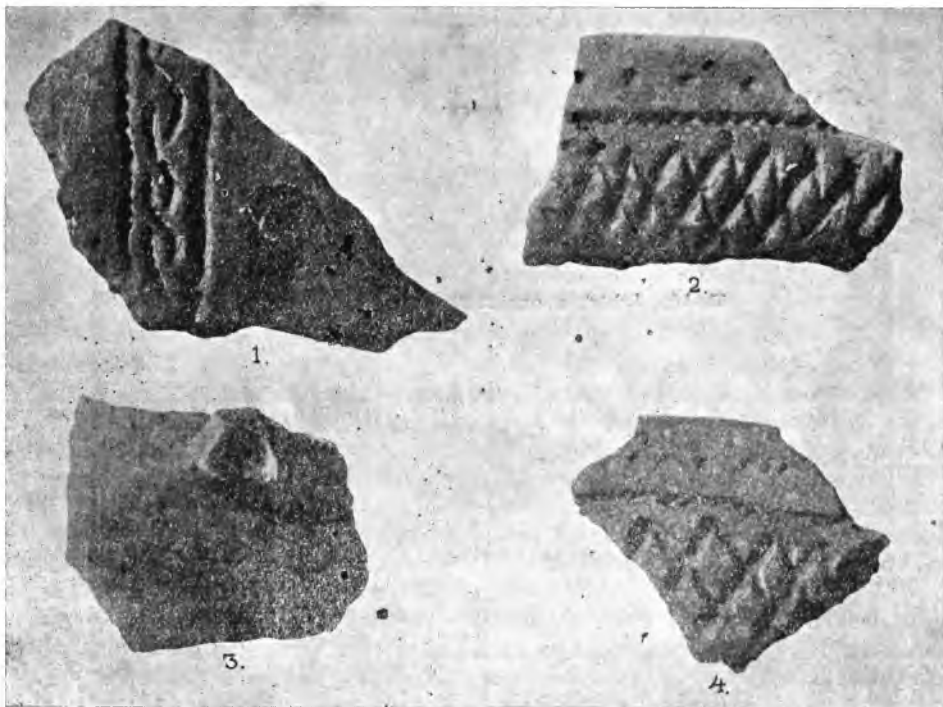
6. Siklódról (Siclod, Udvarhely m.) egy bronz zászlórúddísz ismerünk, e formában az egyetlen példányt Erdély területéről (68. kép).⁵³

7. Tordáról (Turda) az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában I. 7957 a-b. sz. alatt őrzött s 69. képünkön bemutatott fogantyus bronztükrő.

8. Várfalváról (Dumbrăveni, Tordaaranyos m.) egy nagyobb kiadású, kétszárnyú, szakás, köpűs bronznyílhegy (70. kép). Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtára őrzi IV. 2699. sz. alatt.

Vannak más természetű leleteink is, főleg kerámiai maradványok, mint az erdélyi skytha-halstatti periódus kézzelfogható bizonyítékai.

A Sz. N. Múzeumban Dálnokról (Dalnic), Erősdről (Ariuşd), Barótról (Baraolt), Ikafalváról (Icafalău), Rétyről (Reti), Gidófalváról (Ghidfalău),

59. kép. Edénytöredékek a mezőbándi telep 2. üregéből..

Ilyefalváról (Ilieni), Kézdivásárhelyről (Târgul săcuiesc, 71. kép), Nagyborosnyórol (Boroşneul mare), Sepsiszentgyörgyrol (Sfântu Gheorghe, 72. kép), az étfalvi Oldalra néző határrészből *Imreh Béla* tulajdonában levő csésze (73. kép) és Tórxárol (Turia), tehát csak Háromszék vm.-ből 12 helyről vannak edények és edénytöredékek, melyek e kor művelődésének meglehetősen széles körben való elterjedéséről szólnak nekünk.

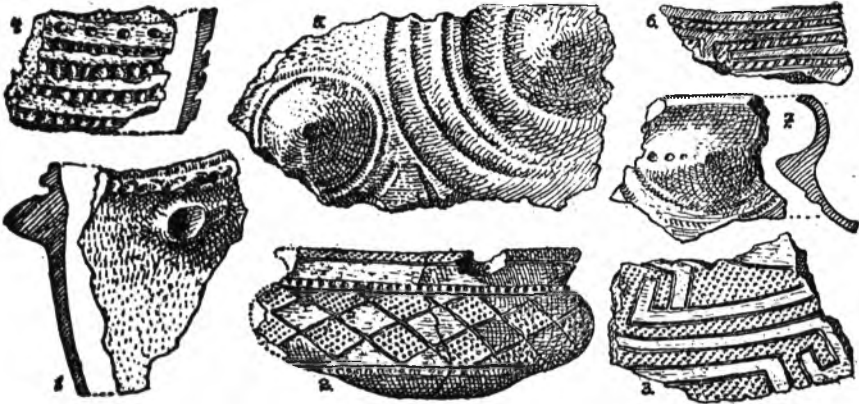
Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában Székelyszáldobosról (Doboseni, Udvarhely m.) II. 5448. sz. alatt tipikus villanova-urna (74. kép.) Zabolárol (Zăbala, Háromszék m.) skytha csupor füle, Marosszentkirályrol (Sâncraiu de Mureş) egy korongos fejű, nyakán négy dudoros bronztű (75. kép)

1. sz.) a Sz. N. Múzeumban egy hasonló, A. 1720. lelt. sz. másik tű (lelőhelye ismertlen, 75. kép 2. sz.)

A szórványos leletek egy része minden valószínűség szerint sírokból származik, csak nem volt, aki megfigyelje őket s a velük előforduló tárgyakat a maguk egészében mentse meg a tudomány számára.

Vannak hiányos feljegyzéseink is, amelyből arra következtethetünk, hogy helyenkint első vaskori temetők lappanganak, vagy ilyeneket tett tönkre a tudatlanság.

Nagygalambfalváról (Porumbenii mari, Udvarhely m.) az ú. n. Vártető nevű határrészből, valamint a Kisküküllő és Vágás-patak közti terrászokról olyan vastag cserepeket említ az irodalom, amelyek kívül feketék, belül

60. kép. Edénytöredékek a maro veresmarti (gróf Bethlen József kertje) telepből.

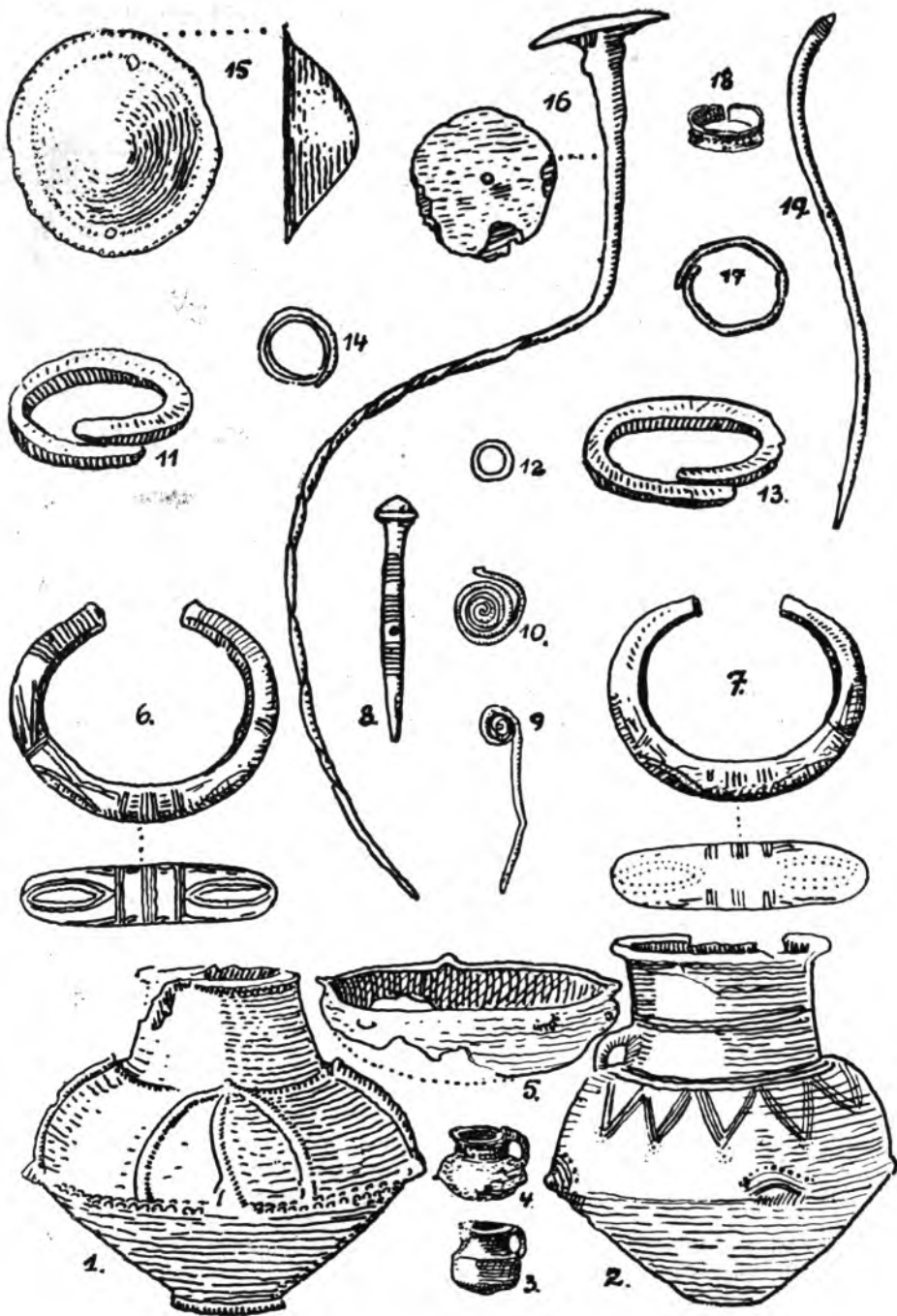
pedig vörös tónusúak s néha mélyített díszítésűek.⁵⁴ Ilyen technikával készült kerámiai emlékek Erdély vaskora első szakaszában több helyről ismeretesek.

Aldobolyról (Doboli de jos, Csik m.) az ú. n. Büske-mezőről üstformájú sírokat ír le *Orbán Balázs*, melyekben hamú, föld, szén közt néha vastagfalú, vörös urnák, serlegalakú edények, szűrőedények, csontok, vasvésők és kések voltak. A községnek az őskor foyamán való lakottságát az a körülmény is igazolja, hogy a felette levő Bász-halmon bronzládsákat, buzogányokat és vésőket is leltek.⁵⁵

Erkeden (Archita, Udvarhely m.) ott, ahol a Muzsna felől jövő völgyet a vasút szeli, szintén konstatáltak üstformájú sírokat, amelyek földdel, hamuval, hullámvonaldíszű cserepekkel voltak tele. Ugyanitt leltek bronznyílhegyeket, két vastórt, melyek egyike több nyílhegygel együtt a segesvári múzeumba került (76. kép).⁵⁶

Ezek a leletek kétségkívül sírból származnak s így aligha lehet közülük a katlanszerű üregekhez, melyek, az aldobolyiakkal együtt, valószínűleg más kor emlékei, amit az állítólagos hullámdíszű edénytöredékek is bizonyítanak.

A tör, vagy inkább rövid kard, hossza 31.5 cm. (76. kép 1. sz.), ebből a hiányos markolatra (melynek felső kereszttagos része hiányzik) esik 7.2 cm., a pengére pedig 21.8 cm., de ennek hegye is hiányzik. A kettőt egy

61. kép. Marosvásárhelyi sírletek.

62. kép. A mezőbándi 2. (1. 1a. 4.—6.) és 3. (2. 3. 5.) urnasír leletei:

5 cm. széles, 2.5 cm. hosszú, tipikus szívformájú ellenző köti össze. *Reinecke*, aki a leletet leírja, kb. 40 cm.-re teszi ennek a rövid kardnak az eredeti hosszát.⁵⁷

A nyílcsúcsok (76. kép 3.—6. sz.) köpüsek, kétszárnyúak, szakájuk

63. kép. A csíkszentkirályi bronzlelet.

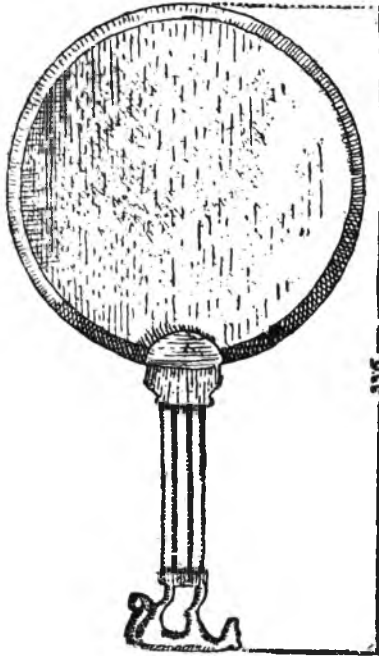
64. kép. Skytha sátoztartó pöznavég bronzból, Gernyeszegről

van, egy kivételével, amelyik rhombikus, nagyméretű, a szokott típust képviselik.

Ugyanebből a sírból került a segesvári múzeumba egy ritkaidomú bronz nyárs (76. kép. 2. sz.), melynek hossza 11 cm., háromélű bronzlemezéből készült, levélidomú, közepütt csak kevésé vastagodó pengéje egész hosszának majdnem a felére terjed. Köpüjét úgy formálták, hogy a széleit

egyszerűen behajtották, vége felé bővül, fala két helyütt át van ütve, hogy a köpübe illesztett nyelet szegecs segítségével jobban oda lehessen rögzíteni. Valószínűleg ez akar lenni a második lándsacsúcs, amiről *Gooss* után *Hampel* is említést tesz.

A korong alakú bronzgomb, melynek közepéből vastag gomb emelkedik ki s az alján füle van (u. a. kép 7. sz.) épen úgy lehetett lószerszámdísz, mint a ruházathoz tartozó emlék. A marosgombási skytha temető feltárása rendjén a bronzgombok vagy a koponya körül feküdtek, vagy pedig a bal combcsont mellett, tehát a kucsmát és nyíltartó bőrtársolyt dí-

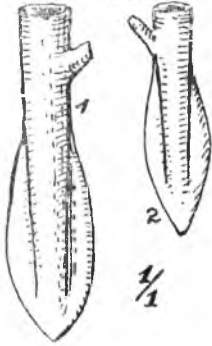
65. kép. Skytha bronzfűrök Makkfalváról.

szítették, ami azonban egyáltalán nem zárja ki azt, hogy ilyen s még díszesebb gombokat a lószerszámok díszítésére is használtak.

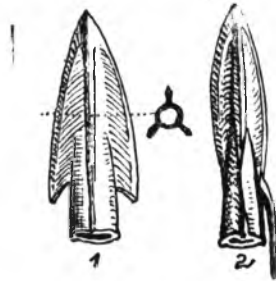
A Nyárádszenbenedek (Murgești, Marostorda m.) és Backamadaras (Pășăreni) közt elvonuló országút javítása alkalmával még 1880-ban akadtak egy skytha sírra, mely mellett 30 drb. nyílcsúcs, egy vaslánda, egy áttört díszű törhüvelyvég került a backamadarasi ref. lelkész, Losonczi József birtokába, aki négy bronznyílcsúcsot, a vaslándsát és a törhüvely véget a nagyenyedi Bethlen-kollégium gyűjteményének ajándékozta (77. kép).⁵⁸ A nyílcsúcsok közül három drb. háromélű, a negyedik levélalakú. A háromélűek közül kettő szakás. Valamennyi köpüs. Hosszúságuk 2.8—3.5 cm. A vaslánda hossza 35 cm., melyből a köpüre 15 cm., a pengére pedig 20 cm. esik. A penge szélessége közepén 5 cm., a köpű átmérője 2 cm. A köpű hengerdeden indul, de a penge felé négyszögűvé alakul. A pengén erősen ki-magasló, szögletes gerinc vonul végig.

Herepei ásatott a sír környékén, de újabb nyomokra nem akadt, minek alapján magános sírnek véli.

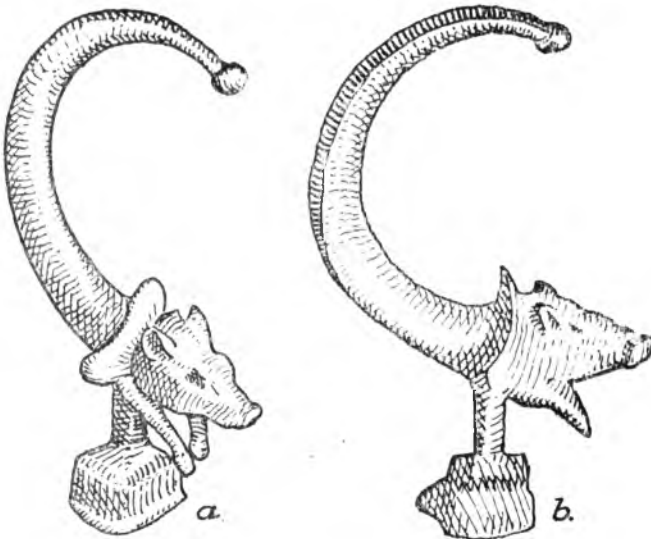
Vannak rendszeres ásatásból származó emlékeink is. Kovács István a marosvásárhelyi csatornázási és uccarendezési munkálatok során a Kőteles

66. kép. Skytha bronznyílhegyek Nagyborosnyóról.

67. kép. Skytha bronznyílhegyek Nyárádszentbenedekről.

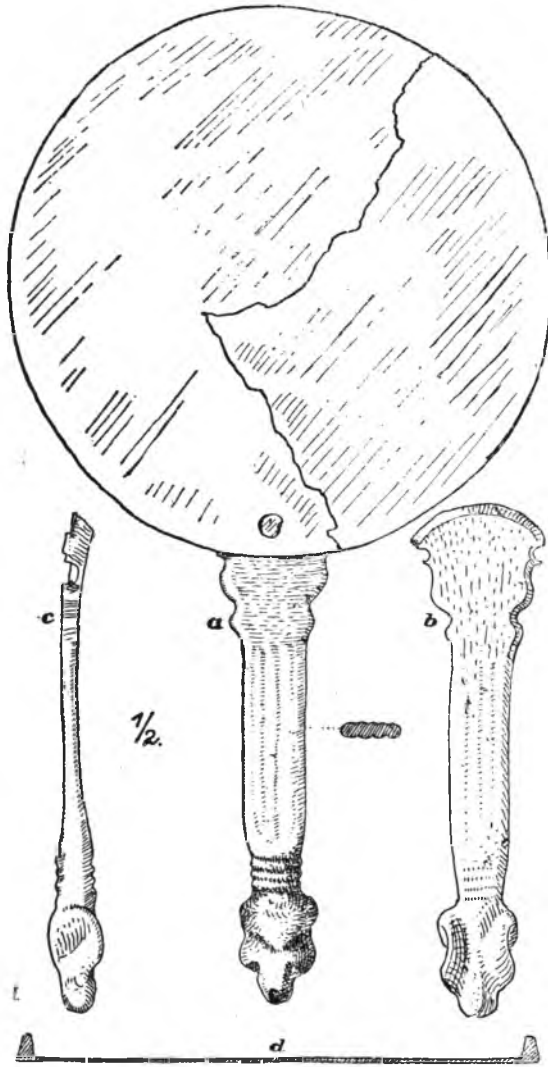

68. kép. Skytha sátoztartó póznavég bronzból Siklódrról.

Sámul-uccában egy összeesett nagyobb edényt lelt, melyet utólagosan összeállítva 78. sz. képünk szemléltet. Kétségtelenül sírmelléklet lehetett, az az első vaskori temető azonban, melyhez tartozhatott, a dulások áldozatául esett. Nem messze tőle a Mikszáth Kálmán-utcában kilenc első vaskori sírt tárt fel Kovács, mint egy nagyobb temető részét.

A temető síkföldi csontvázas temetkezéseket tartalmazott. A sírok mélysége változó volt: öté alig haladta meg az 1 métert, négyé 140—170 cm. közt váltakozott. A formájuk téglalap alakú volt, tájolásuk kelet-nyu-

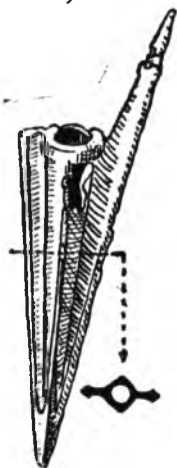
gati. A halottat hanyatt fektették sírjába, kinyújtott lábakkal és a testhez simuló karokkal. A koponya Nyugatra volt, tehát a meghalt arccal Kelet felé tekintett. Mellékletekben szegények. Mindenik sírban lelt Kovács agyagedényeket, és pedig az 1. 4. 6. 7. sz. sírban egy-egy bütykös fazakat és egy-

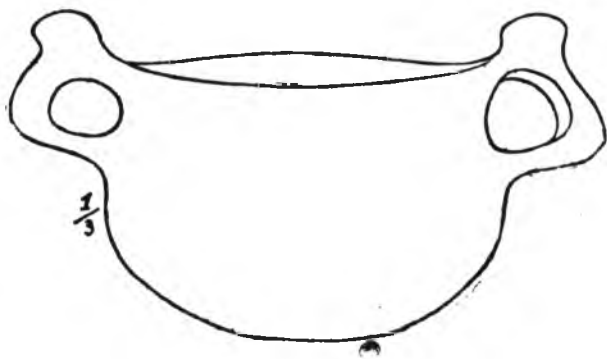
69 kép. Skytha bronztükör Tordáról.

egy füles csuprot és egy tálat, a 6. sz. sírban a szokásos bütykös fazakat és két füles csuprot, a 9. sz. sírban (79. kép) két fazakat és két füles csuprot, az 5. sz. sírban csupán egy fazakat, a 3. sz. sír bolygatott volt. A 2. és 4. sírban a halántékok táján 2—2 kúpos végű, nyitott bronz fülkarika jutal-

mazta az ásató fáradságát. (80. kép 5. 6. 8. 9. sz.) Ugyanebben a két sírban a nyakon pászatagyöngyfűzert is lelt, (u. a. kép. 10. sz.). A 4. 5. 9. sírban vaskés (u. a. kép 12. sz.), a 6. sz.-ban egy árféle vaseszköz is volt (ú. a. kép. 13. sz.). Fegyvert csak az 5. sz. sírban lelt: egy bronznyílhegyet u. a. kép 11. sz.). Ételmaradékot képviselő disznócsontok voltak a 4. 5. és 9. sz. sírban. A 2. sz. sírban lelt egy palakőlapot, mely szolgálhatott az edény szájának befedésére, de felhasználhatták csiszolókö gyanánt is, mint azt a 4. sz. sírban lelt s csiszolási, fenési nyomokat mutató homokkőlap igazolja. A 2. sz. sír gyomra táján feküdt egy kovakődarab (ú. a. kép 2. sz.). A 9. sz. sírban a kova a baltérd külső oldalán feküdt. A 2. sz. sír jobb könyöke táját lelt Kovács két kis agyagkúpot (80. kép 17. sz.) a 3. sz.

70. kép. Skytha bronznyílhegy Várfalváról.

71. kép. Skytha edény Kézdivásárhelyről.

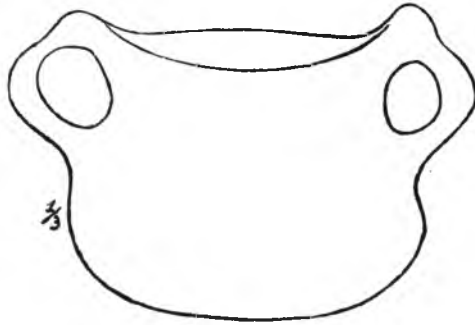
sírban pedig egyet. Esetleg a korábban itt létezett telepől kerülhettek ide. A 2. sz. sír vörös festékgöröngyöt is tartalmazott (ú. a. kép 3. 4. sz.).

Még mielőtt Kovács megkezdte volna a maga rendszeres kutatásait, egy pár agyagedény, egy csontár, két bronzkarika s ami ezeknél is sokkal fontosabb, egy széles láblemezű, bronz ívfibula került felszínre szórványosan. (80. kép 14.—18. sz.).

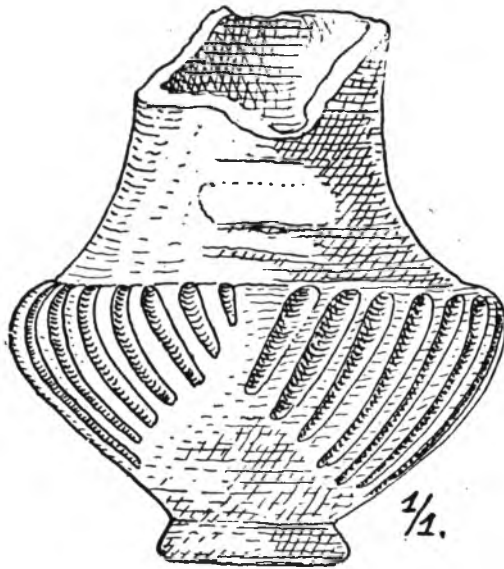
Fennebb említett tételünket, hogy Erdély területén az első vaskorban hármaskulturhatás találkozik, e temető is kézzelfogható módon igazolja. A temető kerámikus anyaga a felsőolaszországi nagy kulturális központtal mutat közeli rokonságot, a széles láblemezű ívfibula görögöldi termék, mely kerülhetett hozzánk a skythaság közvetítésével, akik a Pontus vidékén már alaposan belekerültek a görög művelődés hatásába, a nyílhegy, kúpos végű bronzkarikák, vaskések mindenütt otthon vannak, ahol a skythák vándorlása végig haladt, Kelet felé követhetjük őket a délorosz síkságon át s mindenütt mint a skythák kulturális hagyatékát ismerjük. A most említett fibula azt is megmondja nekünk, hogy e temető korát, Kovács szerint a Kr. e. IX.—VII. sz.-ra kell tennünk, tehát abba az időbe, amikor a skythaság még csak hatást gyakorolt Erdélyre, illetőleg még alig kezdett itten beren-

dezkedni. A temetkezések egységes voltát különösen ki kell emelnünk, mert pl. Marosgombáson a csontvázak és égetett temetkezések ugyanabban a temetőben együtt fordulnak elő.

A kb. három százados skytha uralomnak a Nyugat felől hirtelen felkerekedő kelta áramlat vet véget. A kelták, vagy gallok, kik hosszabb időn át egybeolvadt különböző (franciaországi őslakosság, Északról leszivárgó,

72. kép. Skytha edény Sepsiszentgyörgyről.

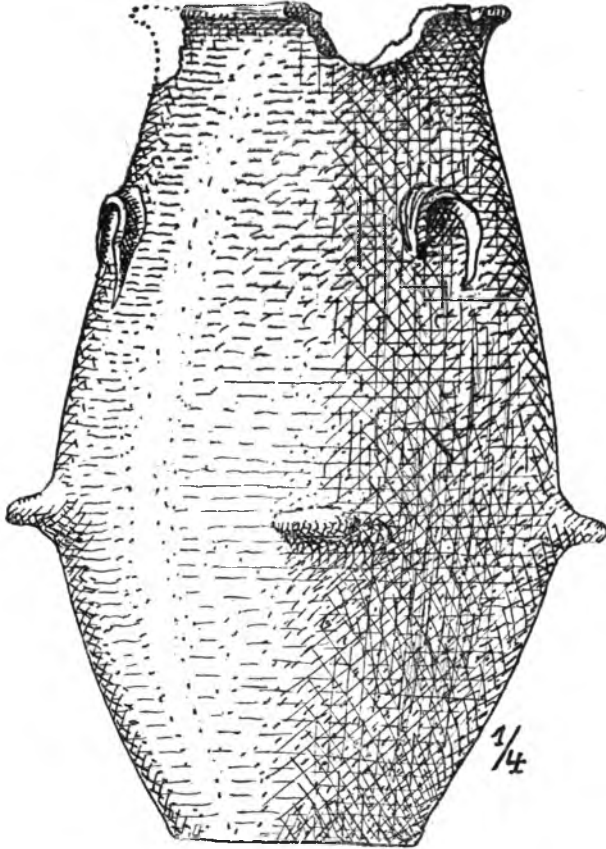

73. kép. Hallstattkori csupor Étfalváról.

az Alpesek vidékéről benyomuló) elemekből formálódtak, Franciaország keleti, középső és északi részén, a Felsőrajna vidékén már a Kr. e. VI. sz.-ban a hallstatti kultúra hatása alá kerülnek, melyet az itáliai és görög kultúra hatásai követnek. Ez a jól megszervezett, meglehetősen mozgékony nép már a Kr. e. hatodik században megkezdte a maga hódításait Spanyolország felé, a negyedik században Anglia felé, a harmadik században pedig Kelet felé.

Az erőszakos hódítást egy csendes kulturális beszivárgás előzte meg, mely a maga hatását korán érvényesíti egész Erdélyig. Ezt bizonyítja a Sebeskőrös balpartján fekvő Iklód-pusztáról ismeretes kora-La-Tène-fibula, erről beszél nekünk a nagyenyedi Winkler-szőlőben lelt kelta sír is, mely a periódus második szakából származik s amelyben ott találjuk a skytha tört és vaskést a többi kelta emlékek társaságában.

Ma még egész Erdély területéről igen szórványosak azok az emlékek, amelyek a keltaságnak területünkön át Kelet felé való hatását és vándor-

74. kép. Hallstattkori urna Székelyszáldobosról.

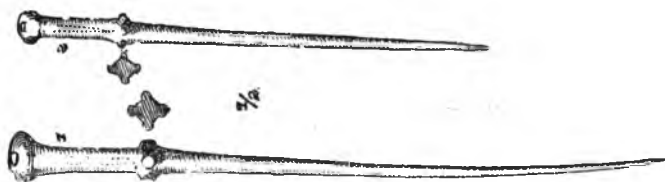
lását valamennyire megvilágítják. És ebből is édes kevés esik a Székelyföldre. A torjai Bálványos várról és Sepsibesenyőről kelta gyöngyöket és egy vasláncát őriz a Székely Nemzeti Múzeum (81. kép), Köpecről (Chepet) már korongon készült edénytöredékek kerültek e múzeum őskori csoportjába.

Van azonban az Erdélyi Múzeumegyesület őskori gyűjteményében egy pár olyan lelet, ami fontosság tekintetében messze túlhaladja azokat.

Az egyik a mezőbándi kelta sír maradványai, melyeket *Kovács István*

mentett meg a tudomány számára. Az itteni bronzkori telep és temető, valamint nagy kiterjedésű népvándorláskori temető feltárása rendjén akadt egy kb. 15. cm. mély sírfészkekben egy maroknyi égett emberi csontra, egy halom vastöredékre és egy égetett agyag orsógombra. A vastöredékek figyelmesebb vizsgálata mellett kitűnt, hogy azok egy hüvelyébe bujtatott, a gyász jeléül összehajlított, idővel több darabra tört s a rozsdától alaposan tönkretett vaskard, egy hosszabb vaslánda és egy vékony vaslemezről készült edény maradványai (82. kép). E sír közelebbi korát a kardhüvelynek az a sajátosága határozza meg, hogy a zárótagja kétoldalt borítja a hüvelyt s lennt keresztben elhelyezett pálcátaggal van átkötve, ami a kardhüvely fejlődésének harmadik fázisát jellemzi s így a legjobb esetben is a Kr. e. I. század elejére kell tennünk.

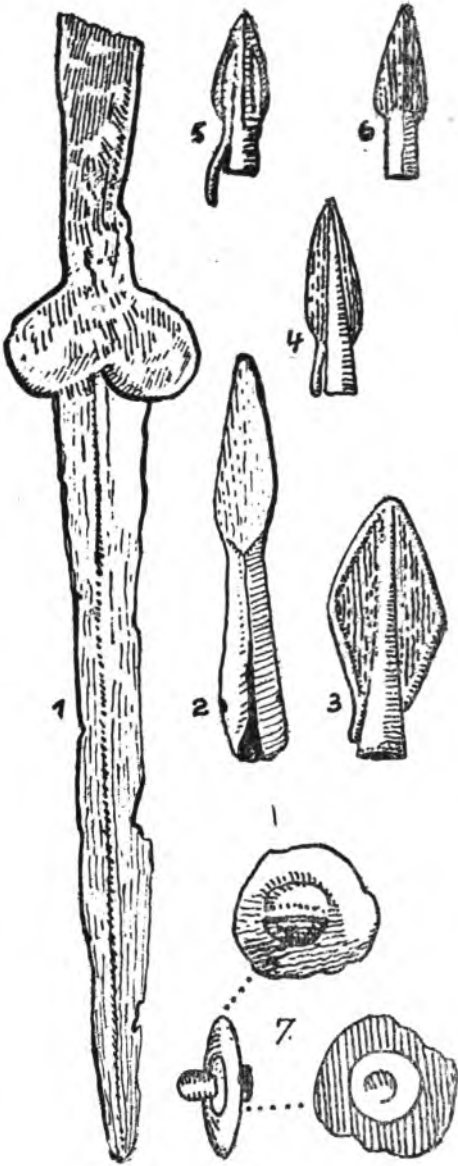
Borbély Samu ajándékkaképen került az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárának birtokába a 83. képen bemutatott pár lelet, mely kelta sze-

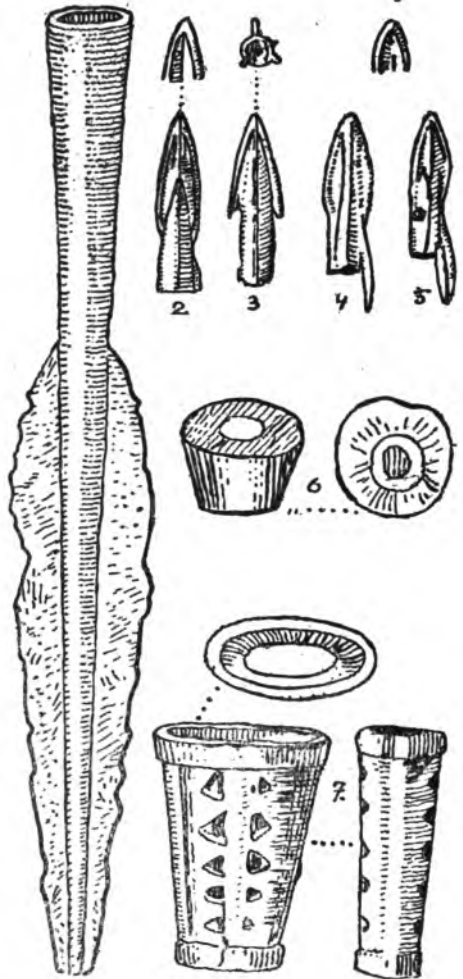
75. kép. Bronztűk: 1. Marosszentkirályról, 2. a Székelyföldről.

kéretmetkezés emlékeit őrizte meg számunkra, az egyetlen, amit Erdély területéről ismerünk. Ez a fontos lelet Székelykeresztúron (Cristurul săcușc) került felszínre a Csekefalvi-ucca végén kifelé menve a községből, jobbra feltérve a szőlők felé, az oldalon az út mellett balra a partban a Csekefalva felé vezető úttól kb. 30 öl távolságra a palabánya fölött, 1902. március 24.-én. A szerencsés találó *Horváth Lajos* akkori harmadéves képezdész, ma az ottani áll. tanítóképző tanára, volt, aki hozzám intézett levelében pontosabban is megjelöli a leletkörülményeket. Azt írja, hogy az ú. n. Cserépsúr nevű oldalon bukkant rá a sírra, amiből omlás következtében kiállott egy vaskard, ami felhívta figyelmét a nevezetes leletre. A sírmellékletek egy fürdőkád alakú, vastag falú agyagedényben voltak, melyet a földnyomás összetört, köröskörül vasabroncsok övezték, benne több összetört edény, bronzkarika, egy díszgomb, egy vaskés, melynek markolata lófejet utánoz s a szeméi gödrében piros zománc ült, a nagy edény fenekén égett emberi csontok feküdtek. A leletet átadta igazgatójának, *Borbély Samunak*, akinek ajándékkaképen a következő tárgyak kerültek be a fent említett gyűjteménybe:

1. 1 a. Vaskard pengéjének markolatnyulványos része és hegye, — 2. vaslándsacsúcs, — 3.—6. vas-kerékpánt négy töredéke, — 7.—|b. vaskés lófejes bronzfogantyúja, — 8. 8/a. bronzgomb, melynek átyukasztott szegcse vasból van, — 9. egy bronzkarika. E leletekkel együtt, ugyanezen helyről jelezve, még egy pár agyagedénytöredék került a múzeumba, melyekből egy kelta tálra s egy skytha-hallstattkori, durvább mívű tálra lehet következtetni. A két különböző korbeli emlékek összekeveredése valószínűleg onnét származik, hogy a kelta harcos eltemetés alkalmával bolygatták

76. kép. Skythia sírletek Erkedről.

77. kép. Skythia sírletek Nyárádszentbenedekről.

meg a régibb sírt s az újnak a földjébe kerültek annak töredékei is. Az összes leletek s leletkörülmények arról beszélnek nekünk, hogy itt sírral van dolgunk, mely lehet magános, de lehet egy kisebb, vagy nagyobb temető

78. kép. Villanova-urna a marosvásárhelyi Kőteles Sámuel uccából.

része, melyben a keltán kívül, a korábbi skytha-hallstatti kultúra itteni hozozói is temetkeztek.

A kb. 4 cm. széles kerékpántok, bármily töredékesen és hiányosan maradtak ránk, fontos és egyedüli bizonyítékai annak, hogy a szóban forgó leletek kapcsán szekértemetkezéssel van dolgunk, mely, mint említettük, az egyetlen ilyen nemű leletünk Erdély területéről. A 16 cm. hosszú vas lánscsúcs annyira tönkrement, hogy csak éppen igazolja kelta voltát. A bronz-

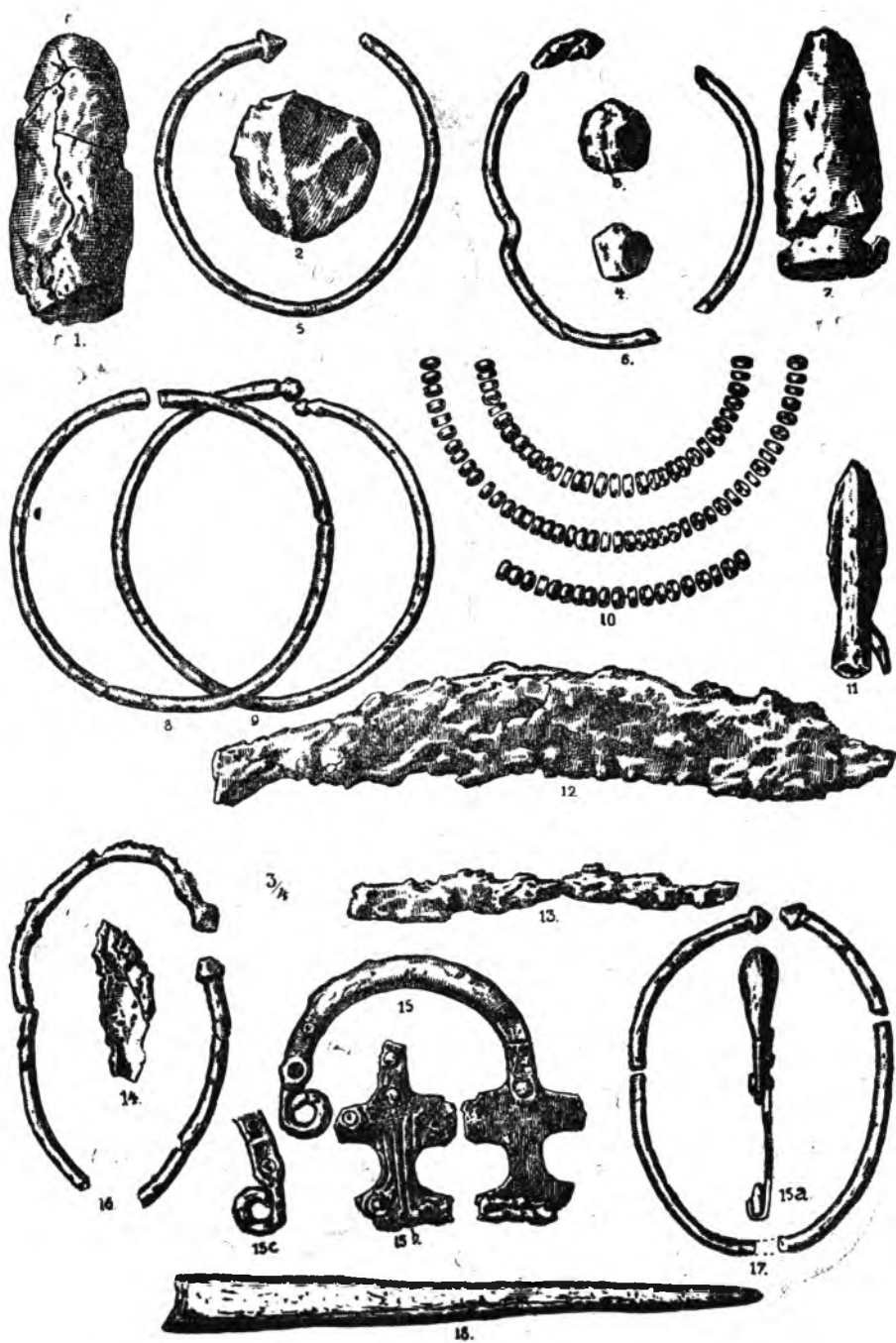
fogantyús, lófejes vaskés maradványa e nemben az egyedüli leletünk Erdélyben s biztató jelenség, hogy a kelta művészet figurális ábrázolásainak leltára, az intenzívsabb kutatások és a lelkiismeretesebb felfigyelések nyomán örvendetesen szaporodhatik meg. Ez a bronzfogantyú meglehetősen rövid s csak a ló fejét és szügyét adja. Kissé merev, bizonyos mértékig stilizált, de azért elég kifejező. A szemeket két lyuk jelzi, melyek a ló fejében összeérnek. Halványan jelezve van a sörény is. Az orr tagolódását egy pár mélyített vonal juttatja kifejezésre. A szemgödrökben valamikor vörös zománc

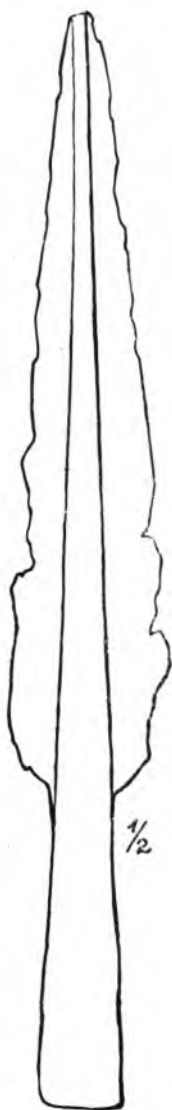
79. kép. A marosvásárhelyi 9. sz. skytha sír edényei.

ült, amelyek egyike, mint *Horváth Lajos* írja, a kibontáskor veszett el, a másik későbbben. Az öntött bronzgomb a maga egybefonódó, a gomb tetején összekapcsolódó, különben pedig négy mezőre oszló, domború díszítésével a *Reinecke*-féle második kelta periódus, jellemző emléke. Ebbe a periódusba tartozik a vaskard is, mely még szúró, döfő fegyver számba megy, de kissé szélesebben kezelt pengéjű s a pengető is veszített abból az ívelésből, amely a kora-La-Tène-kardokat jellemzi, bár e tekintetben a provinciális módosulásoknak, konzervatívizmusnak (mint azt a mezőbánci kard is mutatja) is tág tere nyílhatott. Sírunk kora a Kr. e. negyedik század.

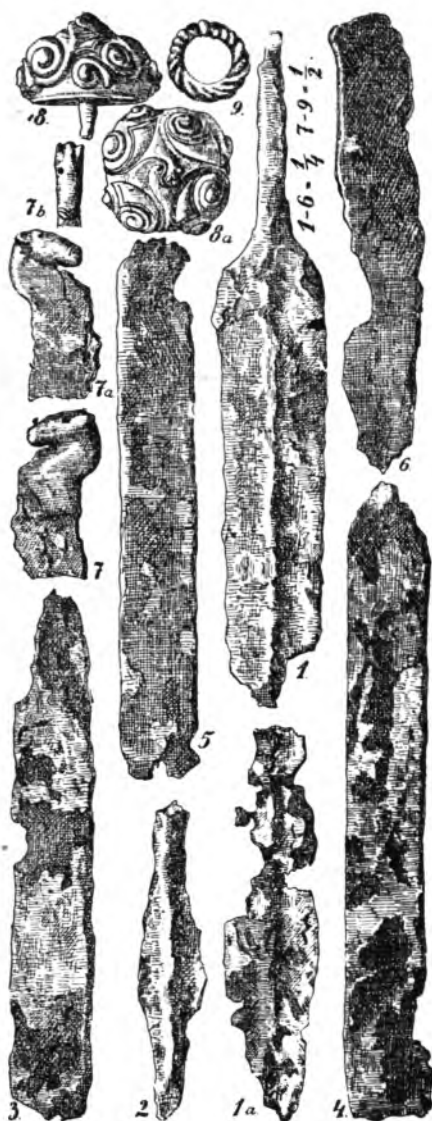
Korábban a Balsa (Szabolcs m.) község mellett a Földhordó nevű ha-

80. kép. Mellékletek a marosvásárhelyi 2. (1.—7. 10.), 4. (8. 9.), 5. (11. 12), és 6. (13.) sz. skytha sírból és hasonlókorú szorványos leletek (14.—18.)

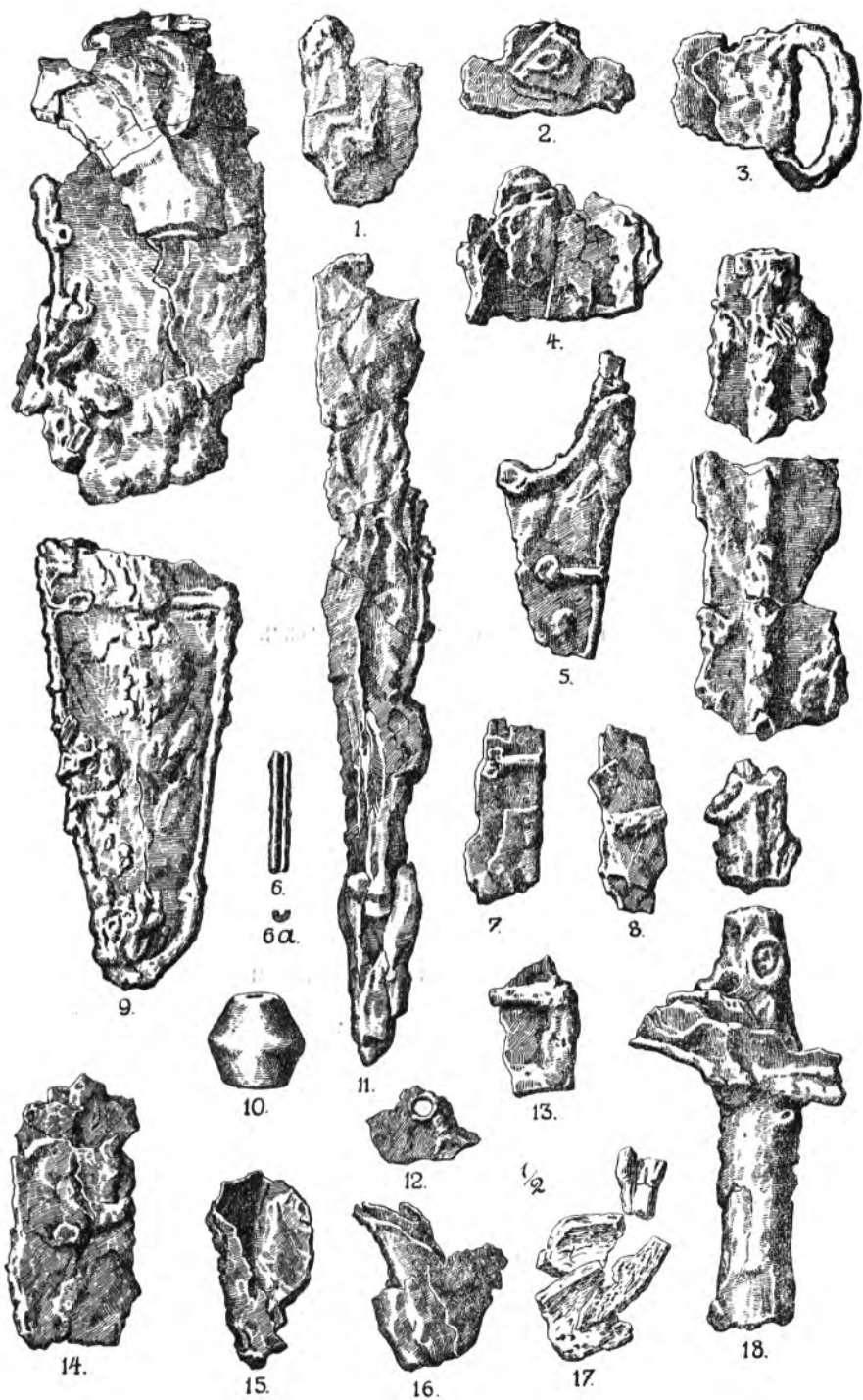

81. kép. Kelta vaslánda
Sepsibessenyőről.

83. kép. Kelta szekéretmetkezés
Székelykeresztúrról.

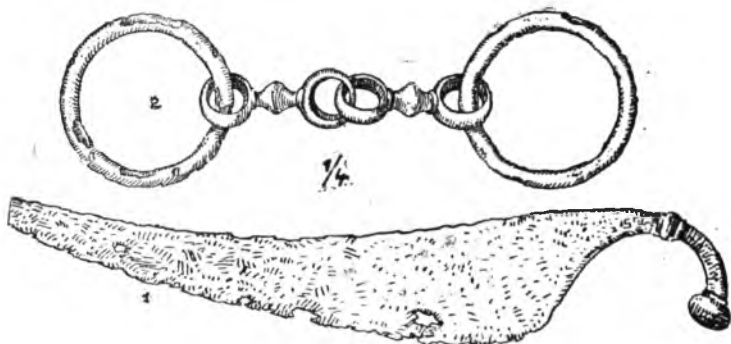
lomban lelt kelta szekéretmetkezés volt a legkeletibb ilyen temetkezésünk.⁶¹ A most ismertetett székelykeresztúri sírral ez a határ messze kitolódik Kelet felé. Ez a sír egyttal annak is beszédes bizonyítéka, hogy a kelták a főfolyók völgyeinek (Maros, Szamos) meghódítása s az azokon való berendezkedés után rávetették magukat a mellékfolyók völgyére is, hogy így hódí-

82. kép. Kelta sőrmeleletek Mezőbándról.

tásuk hálózatát egyre teljesebben építsék ki s hátukat biztosíthassák a Kele-
tebbre való hatolás idejére. Erről beszélnek nekünk a sepsibesenyői, a torjai
Bálványosvár és berecki leletek, egyben mutatják az utat is, melyen a kelta-
ság Erdélyből kitört. A moldovai Târgu-Ocna mellett két év előtt lelt kelta
sír szolgáltatja a székelyföldiekkel való közvetlen kapcsolatot. E mellett ta-
nuskodnak a szindi és gerendi leletek is.

A tordaaranyosmegyei Szindről (Sind) I. 860.—61. sz. alatt egy kelta

84. kép. Kelta vaskéz és szabla Szindről.

85. kép. Kelta vadkan bronzból, Gerendről.

vaskést és egy vasból készült lószablát őriz az Erd. Múzeumegyesület Régi-
ségtára (84. kép), melyek minden bizonnyal sírból származnak.

Ugyancsak a tordaaranyosmegyei Gerendről (Grind) vadkan bronz-
szobra (85. kép)⁸² gazdagítja ezt a gyűjteményt. Leltári száma 105.

A kelta periódussal részben párhuzamosan megy Erdélyben az ú. n.
dák uralom ideje. Dák emlékeket ma még nem ismerünk a Székelyföld terü-
letéről. Ezt az uralmat a római hódítás dönti meg s Erdély a Kr. u. 101.
102. 105. és 106.-ban vívott harcok árán római provincia lesz, felgyúlnak
itt is a történetet világító fáklyái s ha ezek nem is világítottak be minden kis
zugot, megszűnt az őskor Erdély területén, kezdődik a történeti feljegyzé-
sek kora.

Ez a rövid, népszerű összefoglalás, amit a Székelyföld őskoráról ad-
tunk, arra tanít bennünket, hogy Erdélynek ez a része is már a régibb kő-
kortól kezdve megadta az embernek azokat az életlehetőségeket, amelyek

mellett hozzáfoghatott a munkához, az alkotáshoz. E munka gyümölcsei nem veszték el az egymásra következő korszakokban, hanem tovább fejlődtek az időben és a térben. Ez a fejlődés fokozatos és ebben a fokozatosságban nincsenek zökkenők, nincs megállás, ez a fejlődés folytonos. Az a nagy művelődési folyamat, melynek vázlatos képét a fentiekben megrajzoltuk, sok tekintetben e földben gyökerezik, sok tekintetben kapcsolódik a szomszédos és távolabbi területek művelődési fellendüléseivel. Miképpen Erdély általában, a Székelyföld is megérezte minden újabb megmozdulást, abba szervesen belekapcsolódott, és így tényezője lett az általános emberi művelődésnek. Kapott művelődési elemeket kívülről is, de sokat termelt ki a maga sajátosan egyéni lelkéből és e lélek kincseivel nem zárkózott el a világ elől, hanem azok részesévé tette első sorban a közvetlen szomszédjait, aztán ezek közvetítésével a távolabbiakat. Így tett a Nyugat felől kapott művelődési hatásokkal is. A Székelyföldnek ez a szerepe földrajzi helyzetével függ össze. Ez a földrajzi fekvés és a terület felszíni változásai, természeti viszonyai erős munkát követeltek az itten megtelepedettektől már az őskorban is, ezt a munkát létük érdekében vállalták, becsülettel el is végezték.

E munkáról, sajnos, csak vázlatos képet adhattunk, aminek szomorú magyarázata, hogy e múlt emlékeivel szemben nem mindenki mutatta azt az érdeklődést, melyet mutatnia kellett volna. Ha a megboldogult *László Ferenc* nemes lelke és önfeláldozó munkássága egyformán érintett volna meg mindenkit, aki magát intelligens s földje múltja iránt érdeklődő székelynek vallja, ez a kép sokkal teljesebb és színesebb lett volna. Hittel hiszszük, hogy e sorok közre fognak hatni olyan közszellem kialakulására, mely a jelenen túl tekint s figyelmet fordít e föld múltjának emlékeire is. Ha *Horváth Lajos*, a harmadéves képezdész, eldobja a kelta sír szekértemekzését egyedül bizonyító kerékpántokat, mint haszontalan ócska vasat, szegényebbek lennének egy olyan tudományos adattal, mellyel ma büszkélkedni tudunk. Hány ilyen adat ment veszendőbe a kevésbé megvilágított századok lepergése folyamán részben a tudatlanság s ami ennél is súlyosabb, a könnyelmű nemtörődömség miatt!

Ma Középeurópának régészeti szempontból legjobban átkutatott területe Csehország. Ezt az óriási munkát nem hivatalos hatalom és támogatás végezte el, hanem jó részben a cseh intelligencia, mely korán tudatára ébredt annak, hogy mivel tartozik szűkebb hazájának. Ha a székelységet is ugyanaz a közszellem és a múlt emlékeinek ugyanaz a szeretete fogja áthatni, sok tekintetben pótolni tudja a múltak mulasztásait és csodákat fog művelhetni szülőföldje távolabbi múltja emlékeinek megmentése tekintetében. Ezzel tartozik első sorban önnomágnak, tartozik annak a földnek, melyhez sorsa kötötte, de tartozik történeti elhivatásnak is.

* * *

Az erődsdi, oltszemi, marosvásárhelyi és mezőbándi anyag kliséinek szives átengedéséért az Erdélyi Múzeum Egyesület Érem- és Régiséggyűjtőjének, a rajzok egy tekintélyes részének elkészítéséért köpecsi *Sebestyén József* barátomnak és *Gödri Ferenc* úrnak, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-kollegium rajztanárának tartozom hálás köszönettel.

¹ *Roska M.*: Az ősrégészet kézikönyve, I. A régibb kőkör 306. l. és 185. kép 6. szám.

² *Teutsch Gyula*: A magyarbodzai aurignacien. Barlangkutatás — Höhlenforschung II. 1914. 51—64. l. Das Auringnacion von Magyarbodza. — *H. Breuil*: Stations paléolithiques en Transylvanie. Bulletin de la Société des Sciences de Cluj, II. 1925. 193—217. l. — *Roska M.*: Recherches sur le paléolithique en Transylvanie, u. o. 183—192. l.

³ *Teutsch Gyula*: A magyarbodzai aurignacien. Das Aurignacien von Magyarbodza. Barlangkutatás II. 1914. 51—64. l.— *H. Breuil*: Stations paléolithiques en Transylvanie. Bul. Soc. de Stiințe, Cluj, II. k. 193—217. l. — *Roska M.*: Recherches sur le paléolithique en Transylvanie u. o. 183—192. l. — U. a. Az ősrégészet kézikönyve I. k. A régibb kőkör, Cluj-Kolozsvár 1926. 331—333. l.

⁴ *Roska M.*: Le solutréen en Transylvanie, Bul. Soc. de Stiințe III. k. 193—196. lap.

⁵ V. ö. *Breuil* i. m.

⁶ Erdélyi Múzeum Évkönyvei V. k. 119. 124. 133. 134. l. és *Gooss*: Chronik 9. 10. 13. 15. 20. 31. 43. l. A homoródszentmártoni agyart az Erdélyi Múzeum Egyesület Régiségőrtára őrsi I. 1510. sz. alatt.

⁷ Erd. Múz. Évk. V. 24. l. — *Gooss*: i. m. 45. l.

⁸ *Dr. László Ferenc*: Háromszékmezei praemykenaei jellegű telepek. Stations de l'époque prémycénienne dans le comitat de Háromszék. Dolgozatok-Travaux II. 1911. 175—259 l. — U. a. Asátás az erödsi őstelepen 1907—1912. Fouilles à la station de Erösd. I. közlemény. Dolgozatok-Travaux V. 1914. 279.—414. l. — U. a. Festett edények az erödsi és oltszemi telepekről. Archaeológiai Értesítő 1912. évf. 57.—66. l. — U. a. Les types des vases peintes d'Ariuşd (Erösd). Dacia, Bucureşti, I. k. 1924.

⁹ V. ö. *Dr. Kovács István*: A marosvásárhelyi őskori telepek, skytha- és népvándorláskori temető. Station préhistorique de Marosvásárhely, cimetière de la Pépoque scythe et de la migration des peuples. Dolgozatok-Travaux VI. 1915. 226.325. l.

¹⁰ A 4.—20. és 22., 24.—26. sz. képeket *Lászlótól* vettük át.

¹¹ Brassóban a Barcasági Múzeum Erösdről őriz 2 drb. 16-szor, 1 drb. ötször, 1 drb. háromszor csavart s kb. 5 cm. átmérőjű és egy drb. hatszor csavart kb. 9 cm. átmérőjű kartercsot és egy réz-, vagy bronzbalta élrészét.

¹² *Roska M.*: A kettős ellentett élű rézcsákány stratigrafiai helyzete Erdélyben. Die stratigraphische Lage der Doppelbeile mit gekreuzten Schneiden aus Rotkupfer in Siebenbürgen. Archeológiai Értesítő ú. f. XLII. 1928. 48.—53. és 305.—306. l.

¹³ *Téglás G.*: Rézkori tárgyak az erdélyi medence területéről. Arch. Ért. ú. f. VIII. 1898. 116.—125. l., ahol megemlékezik a magyarosi, sepsiszentiváni, bodoki, kovásznai, oroszfájai, nyárádgálfalvi, szentgericei leletekről. Adja egyúttal azok tökéletlen rajzát is. — U. a. A rézkori civilizáció emlékei Háromszéken és a szomszédos vidékein. A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője, II. rész 1891. 9.—15. l., ahol a sepsiszentiváni rézcsákányról, magyarosi rézvésőről és a kovásznai rézfejszéről emlékezik meg. — *Pulszky F.*: A rézkor Magyarországon, Budapest 1883. 27. l. említ két baltát Marosvásárhelyről. — *Much M.*: Die Kupferzeit in Europa, Jena 1893. 167.—169. l. említi a szentgericei vésőt, a kovásznai két baltát, valamint egy rézkalapácsot, ami Szentábrahámon került felszínre. — *Nagy Géza*: Skytha leletek. Archeológiai Értesítő XXXIII. 1913. 295.—318. l.

¹⁴ *Hampel I.*: A bronzkor emlékei Magyarhonban, I. k. 1880. 31. tábla 4. sz. alatt hibásan szerepel Altorja *Bessenjó* helyett.

¹⁵ *Roska M.*: Über die Schnurkeramik in Siebenbürgen. Præhistorische Zeitschrift XVI. k. 1925. 85.—86. l. — U. a. A zsinegdíszes agyagművesség nyomai Magyarországon. Restes de céramique cordée en Hongrie. Dolgozatok—Travaux V. 1914. 418.—436. l. — U. a. Adatok a magyarországi zsinegdíszes agyagművesség kérdé-

séhez. Quelques données pour la question de la céramique cordée en Hongrie. Dolgozatok-Travaux VI. 1915. 1.—18. l. — V. ö. erre *M. Hoernes* kifogásait a Wiener Prähistorische Zeitschrift II. 1915. és az Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 2. kiadás, Wien 1915. 607.—608. l. és erre *Roska M.* válaszáat: Egy kis helyreigazítás — Un petit rectification címen a Dolgozatok-Travaux X. 1919. 147.—149. l.

¹⁶ *Dr. Kovács István:* A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorláskori temető. Station préhist. de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples. Dolgozatok-Travaux VI. 1915. 226.—325. l. A 30., 31. sz. képeket innét vettük.

¹⁷ *Roska M.:* A görög megáron eredete. Csengery-émlékkönyv, Szeged 1926. 260.—264. l.

¹⁸ *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása, Pest 1868. I. 222. l. — *Gooss:* Chronik 12. l., melynek adatai nem fedik az *Orbánéit*.

¹⁹ *Solymosy Endre:* Az oklándi kúnhalmokról Udvarhely vármegyében. Archaeológiai Értesítő új folyam XV. 1895. 417.—419. l.

²⁰ Múzeumi és Könyvtári Értesítő IV. 1910. 131. l.

²¹ A zágoni bronzkincsre v. ö. az Archaeológiai Értesítő ú. f. II. 1882. k.

²² *Filimon A.:* Le depot en bronze de Suseni. Dacia, I. București 1924. 343.—358. l. — *Párvan V.:* L'âge du depot de bronze de Suseni, u. o. 359.—362. l.

²³ *Gooss:* Chronik 12., 13. l. — *Hampel:* Bronzkor II. k. 8.—9. l.

²⁴ *Orbán B.:* I. k. 168. l. és *Gooss* i. m. 29 l.

²⁵ *Gooss* i. m. 42. l.

²⁶ *Hampel* i. m. II. k. 134. l.

²⁷ *Hampel* i. m. II. k. 23. l. és *Gooss* i. m. 18. l.

²⁸ *Ebert:* Reallexikon II. k. 171. tábla után.

²⁹ *Hampel* i. m. II. k. 3., 4. l. és XVIII. t. 2., 3. sz. LIV. t. 12. sz. A lelet inkább a skytha-hallottatti periódussal mutat rokonságot.

³⁰ *Hampel* i. m. II. k. 8. l.

³¹ *Gooss* i. m. 13. l.

³² *Gooss* i. m. 13. l.

³³ *Hampel* i. m. II. k. 23. I.—II. — *Hampel* i. m. II. k. 119. l. és CLXV, CLXVI. tábla. V. ö. *Téglás Gábor:* A potsági bronzleletről. Arch. Ért. ú. f. VIII. 148.—151. l.

³⁴ *Filimon* és *Párvan* i. dolgozatai a Dacia I. k. 343.—358. és 359.—362. l.

³⁵ *Hampel:* Bronzkor II. 89. l.

³⁶ *Hampel* i. m. II. k. 164. l. — *Gooss* i. m. 56. l.

³⁷ *Nagy Géza:* A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Arch. Ért. ú. f. II. 1882. 28.—32. l.

³⁸ *Hampel* i. m. II. k. 31. l. — *Gooss* i. m. 11. l.

³⁹ *Dr. Kovács István:* A mezőbándi ásatások. Les fouilles de Mezőbánd. Dolgozatok-Travaux IV. 1913. 265.—429. l. Innét vettük a 62. sz. képet.

⁴⁰ *Gooss* i. m. 20. l. — *Hampel* i. m. II. 42. l.

⁴¹ I. m. 61. l.

⁴² U. a. 46. l.

⁴³ U. a. 31. l.

⁴⁴ *Orbán B.* II. 39. l. — *Gooss* i. m. 24. l. — *Hampel* i. m. II. 39. l.

⁴⁵ I. m. 34. l.

⁴⁶ *Kovács István* most idézett dolgozata, ahonnan az 55. és 58. sz. képeket vettük.

⁴⁷ *Hampel* i. m. CCXXIV. t.

⁴⁸ Múzeumi és Könyvtári Értesítő III. k. 1909. 134.—136. l.

⁴⁹ Praehisztórikus vasolvasztó Bessenyőn (Háromszékm.). Arch. Ért. ú. f. VII. 1887. 153.—157. l.

⁵⁰ V. ö. *Nagy Géza*: A skythák. Értekezések a tört. tudományok köréből, XXII. k. 3. sz. Budapest 1909.

⁵¹ *Nagy Géza*: Az aldobolyi kardról. Arch. Ért. ú. f. VI. 1886. 234.—238. l. — *Hampel J.*: Skythische Denkmäler aus Ungarn, Ethnologischen Mittheilungen aus Ungarn IV. k. 1895. 1. sz. Bpest 1895.

⁵² *Hampel J.*: Skytha emlékek Magyarországon, Arch. Ért. ú. f. XIII. 1893. 385.—407. l. A most bemutatott képet *Hampel* 23., 24. ábrája után adjuk. — *Téglás Gábor*: Erdélyi skytha tükrök. Archaeológiai Értesítő XXXIII. 1913. 318.—327. l.

⁵³ *Nagy Lajos*: Egy skytha zászlódíszítmény Siklódról. A Hunyadmegyei Tört. és Régészeti Társulat tizennegyedik (1903.—1904.) Évkönyve, Déva 1904. 21.—22. l.

⁵⁴ *Orbán B. I.* 29. l. és *Gooss* i. m. 21 l.

⁵⁵ I. m. III. k. 36. l. és *Gooss* i. m. 9. l.

⁵⁶ *Hampel*: Bronzkor II. k. 31. l. — *Gooss* i. m. 31. l. — Archaeológiai Értesítő ú. f. XVII. k. 14.—15. l.

⁵⁷ *Reinecke P.*: Magyarországi skytha régiségek. Archaeológiai Értesítő új f. XVII. 1897. 1.—27. l., különösen a 14., 15. l. Az itt adott képet *Reinecke* cikkéből vettük.

⁵⁸ *Herepei Károly*: A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről. Archaeológiai Értesítő, új f. XVII. k. 63.—68. l. s különösen 63., 64. l. A mellékelt ábrát innét vettük, a lándzsa képét pedig Alsófehér vm. monográfiája II. (1. k. XVI. táblája 145. sz.-ről, ahol a nyílcsúcsok (147.—150. sz.) és hüvelyvég rajza is szerepel. *Herepei* a monográfia most említett tábláján 151. sz. alatt egy csonka, átfúrt bronzkúpot is említ, amiről az Arch. Értesítőben fent említett cikkében nem tesz említést. Mi a megyei monográfia után képünkön 6. sz. alatt ezt is bemutatjuk.

⁵⁹ *Dr. Kovács István*: A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorlás-kori temető. — Station préhistorique de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples. Dolgozatok-Travaux VI. 1915. 226.—325. l. A 78.—80. sz. képeket innét vettük.

⁶⁰ *Kovács István*: A mezőbándi ásatások. Őskori telep és temető, La-Téné-izlésű temetkezés, népvándorlaskori temető. — Les fouilles de Mezőbánd. Traces de stations et de cimetière du temps des migrations des peuples. Dolgozatok-Travaux IV. 1913. 265.—429. l. A 82. sz. képet innét vettük.

⁶¹ *Roska M.*: Kelta sírok és egyéb emlékek Balsáról. Tombeaux celtiques et autres monuments de Balsa. Dolgozatok-Travaux VI. 1915. 18.—48. l.

⁶² V. ö. *Hampel*: Bronzkor LXVIII. tábla 4. sz.

DIE BEMALTE KERAMIK IM KOM. HÁROMSZÉK

Von Dr. H. Schroller aus Hannover

Die beiden siebenbürgischen Forscher Dr. Franz László¹⁾ Sepsiszentgyörgy und Julius Teutsch Kronstadt haben eine grosse Anzahl von bemaltkeramischen Fundorten in ihrem Gebiete festgestellt. Übereinstimmend machten sie die Beobachtung, dass die bemalte Keramik häufig von einer ganz anders gearteten Kultur überlagert wird, die nach dem Orte ihres reichsten Vorkommens den Namen *Schneckenbergkultur* erhalten hat. Gelegentlich meiner Ausgrabungen auf dem Priesterhügel im Jahre 1928 und andere Beobachtungen, die ich an verschiedenen Fundstellen des Burzenlandes gemacht habe, konnte ich diesen Grabungsbefund vollauf bestätigen.

Ich glaube jedoch diese Beobachtung noch dahingehend ergänzen zu können, dass sich an sämtlichen 27 Orten der Háromszék und des Burzenlandes eine sogenannte *Uebergangsstufe* zwischenschalten lässt, die die *Formen der bemalten Keramik beibehält, aber die Gefässbemalung nicht mehr kennt.*

Die Formen der südostsiebenbürgischen bemalten Keramik — es gibt auch eine mittelsiebenbürgische Gruppe, von ganz anderer Art — hat am eingehendsten László behandelt, auf dessen in Dacia I. Bukarest 1924. erschienene Arbeit: *Les types de vases peints d'Ariuşd* ich hiermit verweise.

Die Ornamente werden durch aussparen gebildet. Wenn wir Hubert Schmith's Einteilung seiner Cucuteni Ware² in die Gruppen A, A—B, und B¹ unseren Fundstellen zu Grunde legen, dann gehört deren Keramik zum kleineren Teil in die A, zum grösseren Teil aber in die A—B Gruppe.

Die Tonidole mit Ritzverzierung² gehören ebenfalls noch in die A Gruppe.

Der bemalten Keramik ist die *Steinbohrung* unbekannt. Die Hirschhornhacken weisen geschnittene Stiellöcher von rechteckiger Form auf. (Abb. 1.) Die Steinbeile sind sogenannte einseitige Flachbeile mit rechteckigem Querschnitt.³ Die Feuersteinpfeilspitzen haben die Form von gleichschenkligen oder seltener gleichseitigen Dreiecken. (Abb. 2.) Hervorzuheben ist das Vorkommen von Pintaderas.

Die *Uebergangsstufe* wächst nach meinen Beobachtungen auf dem Priesterhügel allmählich aus der bemalten Keramik hervor. Auf dem Priesterhügel konnte ich keine festabgesetzten Schichten und vor allem keine Spur von Lehmbrand feststellen. Der gelbe Urboden geht allmählich in eine bräunliche Schicht über, die nach oben fast unmerklich an den schwarzen Humus anschliesst. In der braunen Schicht wurden die bemalten Scherben immer spärlicher, je mehr sie sich der Oberfläche nähert. Es erscheint eine mit rotem Schlich überzogene oder auch tongrundige Keramik, auf der dunklerrote, polierte und mit schwarzen Linien eingefasste Bänder auftreten (vgl. Abb. 3 a, b.). Daneben kamen Scherben vor, die nur schwarze Streifenmalung (vgl. Abb. 3 c.) besaßen. Es handelt sich bei diesen Stücken, das muss hervorgehoben werden, um *positive* Malerei.

In grosser Zahl fanden sich solche Scherben, die überhaupt keine Bemalung aufweisen, dabei aber deutlich dem Formenkreis der bemalten Keramik angehören (vgl. auch Abb. 4 u. 5).

Die Vermutung lag nahe, dass durch die chemische Einwirkung des Bodens oder durch besondere Lagerungsverhältnisse bedingt, die Farbe von diesen Stücken entfernt worden wäre. Dies ist jedoch nicht der Fall, da dann auch der Schlich angegriffen worden wäre, oder aber sich an einzelnen Stücken die Farbe wenigstens in Spuren erhalten hätte.

Diese unbemalte Gruppe konnte ich im Burzenlande verschiedentlich als *selbständige* Stufe feststellen, über der stets die Schneckenbergstufe lagerte (Várnyak bei Neudorf, „im Schirleng“ bei Marienburg, Bächel bei Neustadt).

Von der bemalten Keramik unterscheidet sie sich noch dadurch, dass sie Steinbohrung kennt.

In Erösöd ist die Uebergangsstufe nicht nur typologisch, sondern auch chronologisch vorhanden. Dem Besucher des Klausenburger Museums, der die nach Schichten aufgestellten Erösöder Funde betrachtet, fällt sofort auf, dass sich die eigentliche polychrone Keramik nur in der untern Schichten 7—4 findet. *In den Schichten 3 und 2 ist fast keine bemalte, dagegen lauter unbemalte Ware der Uebergangsstufe vorhanden.*

Die oberste Schicht birgt die Keramik der Schneckenbergstufe. Aus den Schichten 3 bzw. 2 stammen die Bruchstücke von durchbohrten Steinhämmern (Kat. Nr. 3266 bzw. 4866 Mus. Sepsiszentgyörgy.)

Bezeichnend für die *Schneckenbergstufe* ist, dass László bei seinen Erösöder Grabungen in dieser Schicht eine sogenannte siebenbürgische kreuzschneidige Kupferaxt gefunden hat.⁴ Ferner wurde das Bruchstück einer solchen Axt in der Siedlung von Csáklya-Cetea gefunden,⁵ die von der Schneckenbergstufe bis in die späte La Tènezeit fast ständig bewohnt war. Vielleicht gehören die daselbst gefundenen Kupfergusskuchen auch schon in diese frühe Stufe. Die Keramik weist Beziehungen zum Aunjetitzer Kreise auf. Bezeichnend ist das Auftreten von echter Schnurkeramik, die auf dem Örkö und in Erösöd,⁶ aber auch auf dem Schneckenberg, Steinbruchhügel und Käsberg beobachtet wurde. Typische Steingeräte sind: der Knaufhammer (Abb. 6), ein Krummesser meist aus Sandstein gefertigt (Abb. 7), und Feuersteinfeilspitzen mit eingezogener Basis (Abb. 8). Idolplastik ist vorhanden.

Die Bestattungsform dieser Stufe ist das unter die Erdoberfläche versenkte *Steinkistengrab*, das einen oder mehrere liegende Hokker birgt.

Meiner Untersuchung der bemaltkeramischen Fundorte der Háromszék habe ich das von László gesammelte Material zu Grunde gelegt und habe die in seiner Arbeit Háromszékvármegyei praemykenaei jellegű telepek publizierte Karte übernommen und ergänzt. In der bemalten Keramik sind elf Fundstellen besiedelt (Abb. 9). In der folgenden Uebergangsstufe verdoppelt sich die Besiedlung nahezu. Die alten Siedlungen werden beibehalten und 9 neue angelegt (Abb. 10). In der Schneckenbergstufe geht die Besiedlung wieder zurück. Von den frühern Siedlungen haben sich nur drei gehalten und vier neue kommen hinzu (Abb. 11). Von Bereck stammt ein Knaufhammer als Streufund.

Die bemalte Keramik und die Uebergangsstufe können wir als *steinkupferzeitlich* ansprechen in dem Sinne, dass das Erscheinungsbild dieser Kulturen mit seiner reichen Feuerstein- und Quarzitindustrie durchaus steinzeitlichen Charakter trägt und die aus reinem Kupfer gefertigten Schmuck- und Gebrauchsgegenstände Importware darstellen. Im Gegensatz dazu ist die Schneckenbergstufe als *kupferzeitlich*

lich zu bezeichnen, wie die Kupferäxte beweisen, die wir als heimisches Erzeugnis werten müssen. Zu den von *Roska* in seiner erwähnten Arbeit aufgeführten Stücken kommt noch ein Exemplar aus der Siedlung von Csáklya-Cetea hinzu. Über die Verwendung der kreuzschneidigen Aexte als Bergwerkshauen vgl. *Roska*'s citierte Arbeit.

Zeitlich geht die Schneckenbergstufe der mitteleuropäischen Aunjetitzer Kultur parallel.

¹ *Hubert Schmidt*: Die Ausgrabungen von Cucuteni und Sărata-Monteoru im Lichte der ägäischen Forschung. Jahrb. d. Deutsch. Arch. Inst. 1924. S. 350.

² *Franz László*: Háromszékvármegyei praemykenaei jellegű telepek. Dolgozatok 1911. S. 242 und 243, Fig. 84 u. 85.

³ *H. Schroller*: Hausbau in der jungsteinzeitlichen bemalten Keramik. Tagungsber. d. Deutsch. Anthr. Ges. 1928 S. 92.

⁴ *M. Roska*: A kettős, ellentét élű vörösrézcsákány stratigrafiai helyzete Erdélyben. Arch. Ért. 1928. S. 49.

⁵ *Téglás*: Rézkori tárgyak az erdélyi medence területéről. Arch. Ért. 1888. S. 116—125, mit 33 Abb. passim.

⁶ *M. Roska*: Über die Schnurkeramik in Siebenbürgen. Präh. Zeitschr. 1925 S. 85—86.

⁷ *M. Roska*: Az ősrégészet kézikönyve Bd. II. S. 420 Abb. 274.

A HÁROMSZÉKI FESTETT KERAMIKA (FORDÍTÁS)

Irta: *Dr. Schroller Hermann*

Még a múlt század kilencvenes éveiben *Teutsch Gyula*, a későbbi Barcasági Szász Múzeum igazgatója, különböző festett keramikai telepeken végzett ásatásaival felhívta a tudományos világ figyelmét Európa délkeleti vidékére. Majdnem tíz évvel későbbben a tudomány számára igen korán elhunyt tudós dr. *László Ferenc* a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-kollégium tanára és a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-őre a múzeum 1904. évi programjának végrehajtásaképpen, megkezdte rendszeres ásatásait Háromszék megyében.

Sikerült neki több festett keramikás telepet felfedeznie. Egyet ezek közül és pedig az Erősd fölötti Tyiszk hegyen levő telepet 1907.-től kezdve rendszeresen és tudományos szempontból kifogástalan módon tárta fel, de csak részben. Ez az ásatás bárhol Közép- vagy Keleteurópában becsülettel megállja a helyét. Eredményeit különböző kiváló munkáiban közölte.

László az erősi hét ásatási rétegben két kulturát különböztetett meg.¹ Az egyik festett keramikás és összefoglalja az alsó hat (VII.—II.) réteget, a másik teljesen eltérő kulturát az első, vagyis a legfelső (I.) réteg képviseli és ennél fogva fiatalabb, mint a festett kerámika.

Ezt az utóbbi kulturát többször tanulmányozták.² A Brassó melletti

Csigahegy (Schneckenberg) után, ahol legtöbb emléket leltek, „Csigahegyi“ kulturának nevezték el.

László azon megállapítását, hogy az erősi Tyiszkhegyen két kultúra fordul elő, a múlt évben végzett paphegyi (Priesterhügel) ásatásaimmal és újabb lelőhelyen végzett megfigyeléseimmel akképen tudtam kiegészíteni, hogy az összes háromszéki és barcasági lelőhelyeken — eddig 27-et ismerünk, a tiszta csigahegyi kultúra telepeit nem számítva, — még egy önálló

Fig. 8. kép. Tűzkőnyílhegy. Csigahegy—Schneckenberg. Feuersteinfeilspitze.

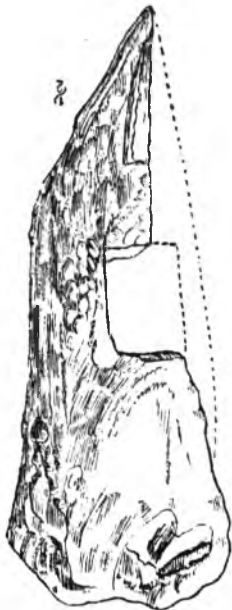

Fig. 1. kép. Szarvasagancsbalta. Hirschhornhacke. Erőd.

Fig. 2. kép. Tűzkőnyílhegy. Erőd. Feuersteinfeilspitze.

átmeneti kulturát lehet közbeiktatni, amelyik a festett kerámika formáit megtartja, de az edényfestést már nem ismeri.

Az erdélyi délkeleti festett kerámika formáiról legrészletesebben László számolt be. „*Les types des vases peints d'Ariusd (Erőd)*“ című dolgozatában, amelyik a *Dacia* című folyóiratban I. k. 1.—27. oldalán jelent meg.

Az ornamentumokat kispórolt spirálisok vagy meanderek, vagy azoknak részei képezik. Schmidt Hubert cucutenii keramikájának osztályozása szerint az A, A—B és B-csoportokba,³ az edényeknek kisebbik részét az A csoportba sorolhatjuk, míg a nagyobbik része az A—B csoporthoz tartozik.

A bekarcolt díszítésű agyagidolumok⁴ szintén még az A csoportba tartoznak.

Külön megemlítendők az agyagbélyegzők, amelyek Erősdön csak a legmélyebb rétegben fordulnak elő.

A Háromszék és Barcaság festett keramikájával képviselt kulturában, ismeretlen a kőfűrés, ezért a különböző rétegekben átfűrt kőszközöket és fűrés-magokat nem is találunk. Ezért a sarvasagancsbaltáknak négyszögletesre vágott nyéllyukuk van. (1. kép.) A kőekék egyoldalúak és derékszögű

keresztmetszettel bírnak.⁵ A nyílhegyek tűzkőből készültek és egyenlőszárú, vagy egyenlő oldalú háromszögek formáit mutatják (2. kép.)

A Paphegy rétegeit csak föltételelesen tudjuk tagozni. A sárga őstalaj lassanként barna színű lesz és alig észrevehetően a fekete humuszba megy át, amely ma az egész hegyet fedi. Szuvatrétegekre egyáltalán nem és szénrétegekre is csak legkisebb mértékben bukkantam, az egész hegyet 40. m. hosszú és 3 m. széles árokkal az őstalajig átvágtam. Csak annyit lehetett észrevenni, hogy bizonyos helyeken, még pedig főként kisebb, vagy nagyobb gödrök fölött, a leletek és a hamu szaporodtak, úgy, hogy ott a rétegek színváltozását lehetett észlelni.

Az említett barna átmeneti rétegben, megfigyeléseim szerint, a festett cserepek mindinkább fogytak. Ellenben leltem olyan cserepeket, amelyek felülete vékony réteggű finoman iszapolt vörös agyaggal volt bevonva, amelyre feketén szegélyezett, sötétebb vörös, szalagok voltak festve. Mellett olyan cserepekre is bukkantam, amelyek tisztán csak fekete szalagot mu-

Fig. 3. kép. Átmeneti jellegű kerámika. — Keramik der Übergangstufe. a. c. Málnásfürdő; Füvényestető, b. Sepsiszengyörgy; Gémvára.

tattak. Ezen daraboknál ugynevezett pozitív festésről van szó, azaz az ornamentumok közvetlenül az edény falára voltak festve. Ez a csoport ezáltal ellentétben van a többszínű kerámiával, amelynek ornamentumait ki-spórolták.

Az egyszerűen feketével festett cserepek mellett nagy számban fordultak elő olyanok is, amelyek egyáltalán nem voltak festve, de amellet határozottan a festett kerámika formaköréhez tartoztak. Ezek talpas tálak, edénytálcák, csészék, átfűrt lapos bütyökfüllel ellátott fazekak, kanalak töredékei voltak.

Az edények jól iszapolt agyagból készültek és gondosan vannak égetve. A falaik gyakran finomabb iszapolt agyaggal vékonyan vannak bevonva és simítottak. A festett kerámiában gyakori hornyolás itt is gyakori. Valószínűnek látszott az a feltevés, hogy ezen darabokról a festék különféle kémiai behatások, avagy talajviszonyok következtében leoldódott, lemosódott. Ez azonban tévesnek bizonyult, mert ez esetben azon vékony réteg, mely az edény felületét mázszerűen be szokta vonni, szintén eltűnt volna, vagy pedig a festék legalább apró foltokban megmaradt volna.

Ezen festetlen csoportról a Barcaságban több ízben megállapíthattam, hogy az egy önálló fokozatot képvisel, amely fölött mindenkor a Csigahegy-i

réteg fekszik (Várnyak, Újfalu mellett „Im Schirleng,“ Földvár mellett, „Bâchel“ Keresztényfalva mellett).

Míntogy pedig ez a fokozat a festett kerámika és Csigahegy-i fokozat közé ékelődik és emellett határozottan az előbbiből származik, ennél fogva egyszerűen *átmeneti* fokozatnak nevezem (3.—5. kép).

A festett kerámitól abban is különbözik, hogy a kőfűrást ismeri.

Ez a fokozat, az ottani anyag tanúsága szerint, Erősdön is megvan.

Kolozsváron az Erődsi ásatások egy évi eredményeként a *László* által 7 rétegre osztott leleteknél szembe tűnő az, hogy a polichrom (többszínű) kerámika csupán a VII.—IV.-ig terjedő rétegben lelhető fel, *míg a III. és II-ban semmi festést nem találunk, hanem ehelyett az „átmeneti fokozat“ festetlen kerámitikai emlékei szerepelnek.*

Az átmeneti fokozat felállítását nemcsak a tipológia, hanem a chronológia is megköveteli.

A II. és III. rétegből származnak a 4866, illetve 3266 leltári számú átfűrt kőbalták töredékei.

A Csigahegy-i kulturára jellemző a *László* által Erősdön lelt keresztelű rézcsákány.⁶ A Szentgyörgy melletti Örkön lelt peremes rézbalta, (I. Roska

Fig. 4. kép. Alesernátoni talpastál
Fusschale von Alesernáton.

Fig. 5. kép. Alesernátoni edény.
Gefäss v. Alesernáton.

cikkét), szintén a Csigahegy-fokozatból származik. A Brassó melletti Csigahegy és Bertalan-hegyen (Gesprengberg) lelt tűzkőbalták ezt az alakot utánozzák.

A kerámika vonatkozásokat mutat az aUNETITZI kulturakörrel is.

Azonkívül előfordulnak oly edények is, amelyekeken díszítésképpen bütykök, vagy kerekenfutó barázdák vannak: ez utóbbiak alatt pontok által szegélyezett háromszögek csüngnek alá.⁷ Ezen edények szájrpereme néha gyenge emelkedést mutat, amely a következő periódusokban még magasabbra emelkedik és jellemzővé válik a következő fokozatokra.

Az Örkön, Erősdön,³ Csigahegy, Steinbruchhügel-en és Käsbergen észlelt zsinégdíszes kerámika szintén nagyon jellemző.

Tipikusak a következő kőeszközök: a gombos fejű csákány (fokos) (6. kép), egy félholdalakú, többnyire homokkőből készült kőkés (7. kép) és bemélyülő alappal bíró, tűzkőből készült nyílhegyek (8. kép).

A szarvasagancsból készült baltákon a nyéllyuk kerek.

Az idolumplasztika, amely a festett keramikából van átvéve, szintén megvan. Az emberalakok többnyire ülő helyzetben vannak ábrázolva. Ezzel összefüggésbe hozhatók a Barcaságban gyakran és Erősdön is előforduló agyagszékecskék. Az állati idolumok csak igen ritka esetben árulják el azt, hogy milyen állatot ábrázolnak.

A Barcaságban sikerült megállapítani, hogy a Csillaghegy-kultúra temetkezési módja a föld alá sülyesztett kőláda. Ezen sírok homokkőlapokból készültek és átlag 1—2 m. hosszúak, 80 cm. szélesek és 50 cm. mélyek. Általában a termékeny évszázadok óta művelt síkságban található többnyire, csekély mélységben, csak 40—50 cm.-nyire a föld felületétől. Hogy sírdomb volt-e felettük, az már meg nem állapítható.

A sírok belsejében egy vagy több összezsugorított csontváz található, kevés melléklettel.

Egy épen maradt koponya, mely a brassói ládasírból származik, tiszta dolichocephál típusra vall.

A háromszéki festett keramikai telepekre vonatkozó tanulmányaimnál alapul szolgált a László által összegyűjtött anyag, melyet jórészen: *Három-*

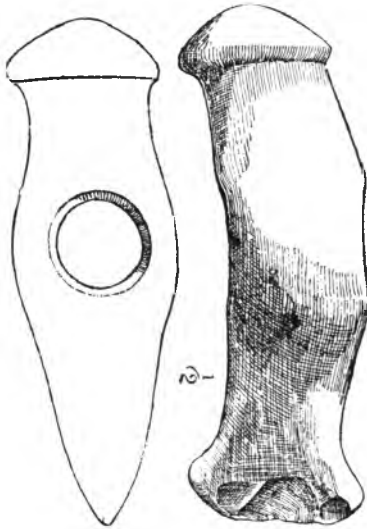

Fig. 6. kép. Gombos fejű esákány
Knauflhammer. Berek

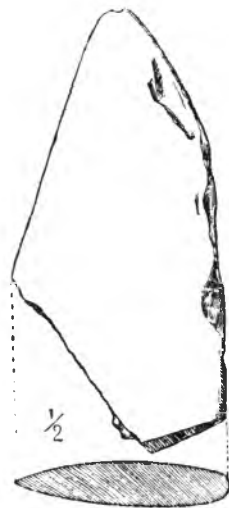

Fig. 7. kép. Homokkőkés.
Krummesser. Sepsiszentgyörgy: Örkő.

székmegyei praemykenaei jellegű telepek című dolgozatában közölt. Az ott adott térképet átvettem és abba bevezettem az azóta nagyobb részt még László által felfedezett lelőhelyeket is.

Az említett térképen 18 lelőhely szerepel, amelyek a festett keramikát, az átmeneti fokozatot, vagy mindkettőt is felölelik. Ezen lelőhelyek egyikét, és pedig a Málnásfürdőtől 4 km.-re fekvőt, a tanulmányaimból ki kellett kapcsolnom, mivel a múzeum gyűjteményében nem akadtam nyomára.

A festett keramikai telepek a következők: 1. Málnásfürdő, Füvenyes-

tető, 2. Oltszem, Vármege, 3. Oltszem, Leánykavár, 4. Étfalva, Templomdomb, 5. Sepsiszentgyörgy, Gémvára, 6. Erősd, Tyiszkhegy, 7. Alsócernáton, Templomdomb, 8. Lisznyó, Jenejekhegy, 9. Kisborosnyó, Borzvára, 10. Réty, Dobjka, 11. Nagyborosnyó, Várhegy.

Az átmeneti fokozatban ezen lelőhelyek mind lakottak. Azonkívül kiterjed még e település a következő helységekre:

1. Bükszád, Vápvára, 2. Illyefalva, Forrásdomb, 3. Oltszem, özv. Sántha Gyuláné belsősege, 4. Erősd, Lenkert, 5. Alsótorja, Csoboth János belsősege,

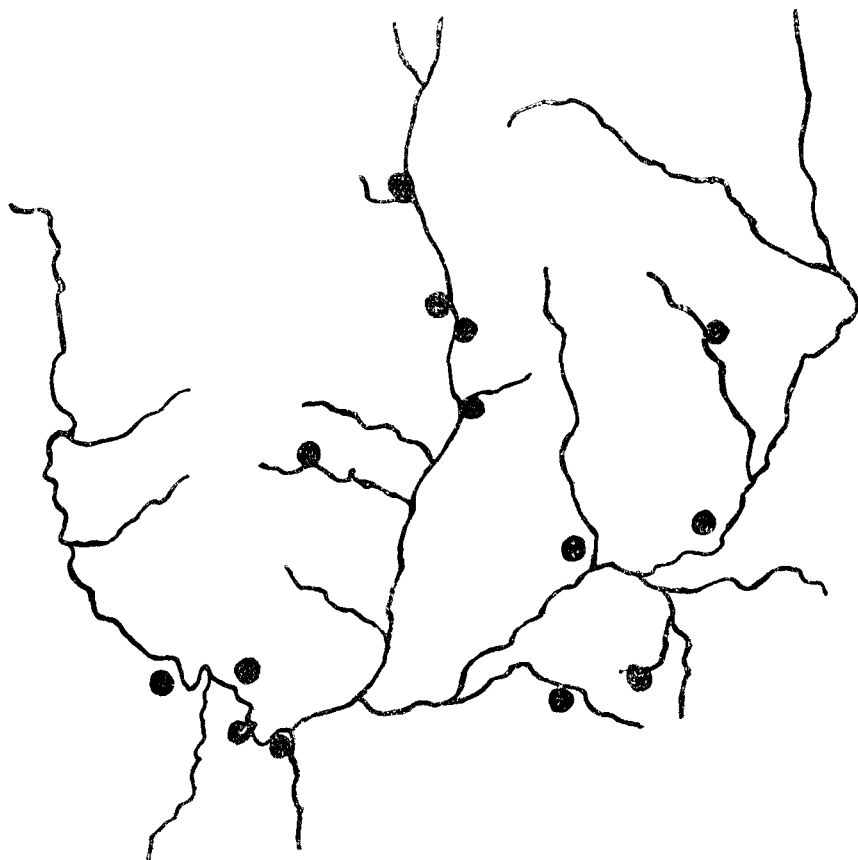

Fig. 9. kép. Háromszékmegyei festett kerámikás telepek — Ansiedlungen mit bemalter Keramik in Kom. Háromszék.

6. Egerpatak, Oláhülés, 7. Bodok, 8. Kézdimárkosfalva, 9. Árapatak, Csulakkaréj. Az utóbbi 3 lelőhely a *László-féle* térképbe még nincs bevezetve.

A Csigahegy-kulturában ritkul a település. A korábbi telepek közül a következők lakottak: 1. Erősd, Tyiszk-hegy, 2. Kisborosnyó, Borzvára, 3. Kézdimárkosfalva.

Ezekhez még újonnan a következők sorakoznak: 1. Sepsiszentgyörgy, Örkő, 2. Lisznyó, Csulakkaréj, 3. Kézdikóvár, 4. Bereck, 5. Erdővidék.

Ez utóbbi név alatt a katalogusba bevezerve találunk egy pár apró edényt melyeknek pontos lelőhelye ismeretlen és így csak megemlítem őket, anélkül, hogy a térképbe felvehettem volna.

Berecket nem tekinthetjük telepnek, csupán mint olyan helyet említtem meg, ahol szórványos leletként egy gombfejű kalapácsot letek.

Vizsgáljuk meg most a festett kerámikai telepek térképét (9. kép). Szembetűnik, hogy a település a folyó mentét követte. Amint *László* leírásából

Fig. 10. kép. Az átmeneti fokozat telepei. — Ansiedlungen der Übergangsstufe.

kitűnik, ezek mind jól megerősített pontok, amelyek azonkívül nyakárokka és más védelmi művekkel voltak ellátva.

Az összes lelőhelyek polychrom festésű kerámikát tartalmaznak, kivéve a sepsiszentgyörgyi Gémvárát, mely az átmenet fokozat kerámikáját szolgáltatja, kivéve a 383—1901. lelt. sz. cserepet. Ez egy vörösre égetett kanálynylötredék, amelyen két fekete sáv van, közrefogva egy vörös fényezett csíkot (3. b. ábra.)

A Málnásfürdő melletti Füvenyestetőn, bár ritkán, de mégis előfordul a

polichrom festés. Gyakoribb a vörös agyagra ráakott fekete festés 13/a (3 a, c, ábrát). A kerámika túlnyomó részben az átmeneti fokozathoz tartozik.

Az átmeneti fokozatban a település majdnem megkétszereződik. (10. kép), ellenben továbbra is a folyóhálózathoz kapcsolódik. Ezen hirtelen szaporodást talán azzal magyarázhatjuk, hogy a lakosság kívülről jövő tömegekkel gyarapodott. Az újonnan érkezőknek lényegileg teljesen idegen edényfestés csök-

Fig. 11. kép. A csigahegyi kultúra az átmeneti fokozat és festett kerámikás telepek. Ansiedlungen d. Schneckenberg u. Übergangsstufe u. mit bemalter Keramik.

ken és lassanként teljesen elvész, amint ezt a sepsiszentgyörgyi Gémváránál és Málnásfürdő mellett a Füvenyestetőn megfigyelhettük. Mint haladottabb technikai ismeretet hozta magával ezen áradat a kőfűrást.

A csigahegy-fokozatban a település erősen csökken (l. II. képet). Az előbbi fokozat 20 lelőhelyéből már csak három lakott terület maradt. Ezek közül kettő a festett kerámikába nyúlik vissza. Új település csak három keletkezik, a bereczki szórványos leletet nem számítva ide. Egy oly lakosságról van szó, amelynek inventariuma északnyugati származásra vall. Ami a kerámikáját illeti, a festett kerámikával szemben nagy visszaesést mutat, ami vonatkozik úgy az alakra, valamint az iszapolás-, égetés- és díszítésre.

A festett kerámikát és az átmeneti fokozatot mint kő-rézkorbelit tekint-
hetjük oly értelemben, hogy ezen kultúrák jellemképe gazdag tűzkő- és quar-
zit iparály teljesen magán viseli a kőkorszak bélyegét, viszont a tiszta réz-
ből készült dísztárgyak és használati eszközök importátut képviselnek.

Ezzel szemben a csigahegy-kulturát határozottan rézkorszakbelinek te-
kinthetjük. A gyakran előforduló keresztelű rézcsákányok bizonyára hazai
(erdélyi) gyártmányok és az erődsdi lelet tanulsága szerint ebbe a kulturába
tartoznak.⁹ Ugyanezt bizonyítják a Csáklyán lelt ilyenmű csákánytöredékek is,
amely telep kezdve a csigahegy-kulturától a késői la-Tène korszakig állan-
dóan lakott volt. Megemlítendő, hogy ezen telepen öntésből visszamaradt réz-
pogácsát is leltek, amely esetleg az előbbi kulturából származik.¹⁰ Ezen lakos-
ság minden bizonnyal ismerte a rézöntést. A keresztelű csákányt valószínűleg
bányászatnál használták, amint *Roska* föntt említett dolgozatában a lelő-
helyek alapján kimutatja. Ez a rézkorszaki kultúra időben párhuzamosan
halad a középeurópai aujetitzi kultúrával.

¹ *László F.*: Ásatások az erődsdi őstelepen. Dolgozatok — Travaux. Kolozsvár.
1914. 251 l.

² *Teutsch Gy.*: Praehistorische Funde aus dem Burzenlande. Mitt. d. Antrop.
Gesellsch. Wien. 1900. 191—194. l. — U. a. Die spätneolitischen Ansiedlungen mit
bemalter Keramik am obren Laufe des Altflusses. Mitt. d. Praehist. Komiss. Bd. I.
Wien. 1903. 393 l. — *Schroller H.*: Ein Knoschenidol vom Priesterkügel bei Bren-
dorf. Mannus Erg. Bd. VI. 1928, 232—235 l.

³ *Schmidt Hubert*: Die Ausgrabungen von Cucuteni und Sarata-Monteoru im
Lichte der ägäischen Vorgeschichte. Jahrb. d. dtsh. Archaol. Instituts 1924. 350 l.

⁴ Háromszékvármegyei praemykenaei jellegű telepek. Dolgozatok. 1911. 242.
és 243. l. 84., 85. sz. képek.

⁵ *Schroller H.*: Hausbau in der jungsteinzeitlichen bemalten Keramik. Tagungs-
ber. der D. Anthr. Ges. 1928. S. 92.

⁶ *Roska M.*: A kettős ellentett élű vörösrézcsákány stratigrafiai helyzete Er-
délyben. Arch. Ért. 1918. 49 l.

⁷ *László F.*: Háromszékvármegyei praemyk. jellegű telepek, Dolgozatok — Tra-
vaux, Kolozsvár, II. k. 188 l. 7. kép, 2. sz.

⁸ *Roska Márton*: A zsinédíszes agyagművesség nyomai Magyarországon. Dolg.
1914. 418—433. l. 2. kép. 1—2 fig. — U. a. Über die Schnurkeramik in Sieben-
bürgen Praehist. Zeitschrift 1925. 85—86. oldal. — U. a. Az ősrégészet kézikönyve.
II. k. Az újabb kőkor 420. l. 274. kép.

⁹ *Roska M.*: A kettős ellentett élű vörösréz-csákány stratigrafiai helyzete Er-
délyben. Arch. Értesítő 1918. 49. l.

¹⁰ *Téglás Gábor*: Rézkori tárgyak az erdélyi medence területéről. Arch. Ért.
1888. 116—125. l. 33 képpel, passim. — *Herepey Károly*: Alsófehérvármegye ős-
kora. Alsófehérvármegye monografiája II. kötet, 1. rész, Nagyenyed.

ERŐSD AND DIMINI

By Childe V. Gordon

Several years ago I draw attention to the peculiarly close relation subsisting between the civilization with painted pottery of the Upper Olt valley and the Dimini culture which appears intrusively in Eastern Thessaly in the second neolithic period there (1). The affinity is attested in the type of settlement, house-forms and other traits, but above all in the pottery. Forms (2), decorative motives and techniques are common to both regions. As is well known Dimini ware, apart from an unpainted incised fabric to which we shall return, is divisible into five main categories:

1. white on red;
2. black on red or brown on buff;
3. warm black on creamy slip;
4. white outlined in black on red;
5. red out lined in black on cream (slip).

Of these categories Nos. 1, 4, 5 (rarely) and perhaps 3 are represented at Erősd though there natural red of the clay has often been enhanced by a red wash.

When, however, we come to examine the ceramic material in greater detail, we notice differences that suggest that Dimini is not simply an offshoot of the Erősd culture. For instance, we find in Thessaly an incised ware foreign to Transylvania and in the latter area a moulded pottery to which Dimini offers no parallels. More significant are differences in the content and style of the decoration. Dimini ware is distinguished from the Transylvanian by the use of a series of rectilinear figures, notably chequers, step-motives and key-patterns, unrepresented at Erősd. Unlike the spiral, all these are natural to basketry, and are indeed undoubtedly inspired by plaited straw. They are therefore termed plectogene. *A priori* they might be regarded as taken over from the older Thessalian first period tradition (Seskó ware) which was likewise inspired by basketry though only a few of our specific patterns, chequers and step-motives, go back to that epoch.

What is more important is that on the individual vases the rectilinear patterns alternate with the spirals and with one another in panels. This panelling is foreign to the Erősd style and the older Sesklo art. Jenny³ regards it, as well as many of the contemporary motives, as a trait distinctive of the „culture cycle of Hither Asia“ (vorderasiatischer Kulturkreis) and indeed, explains its appearance elsewhere as the result of intensive influence from that quarter. Matz⁴ adopts a diametrically

opposite standpoint. All the motives of Dimini ware are capable of endless repetition, a feature which he finds peculiar to Aegean and Danubian art. Though their continuity be interrupted by panelling, the divisions do not serve to emphasize the structural features of the vases as do the stripes of the truly Asiatic ceramic art. In other words, the decoration is not tectonic. Moreover, in many cases the patterns do not follow the main axis of the vessel but are twisted athwart it, a device termed by Matz the „torsion-motive“. He regards this too as typically Danubian-Aegean⁵ and not Asiatic. Let us note that it occurs also at Erösd.⁶

Be that as it may, the peculiarities of Dimini ware just enumerated are to be found as a whole north of the Balkans. We meet them, not indeed on the painted wares of the Upper Olt (except for the torsion), but throughout the developed Danubian II culture further west from Butmir to Jordansmühl. The closest parallels are to be found in a dark-faced incised ware recently identified in copper age cemeteries along the Tisza—Bodrogkeresztur,⁷ Tiszadada, Hajduszoboszló,⁸ Pusztavánháza⁹ — and at Marosvásárhely¹⁰ on the Upper Maros. This ware shows just the same alternation of panels, sometimes twisted, as at Dimini, and forms its patterns with the same regular hatchings, here of course incised (Figs. 1 & 2). Even a peculiar Dimini shape (Fig. 3), a globular flask with smooth slightly conical neck and two strap handles or lugs just under the rim, is common in this ware (cf. Fig. 2). I term this fabric Danubian II hatched ware.

It is further to be noticed that since the war painted sherds have turned up at Starcevo in the Banat (Figs. 4. & 5.) that are as closely related to Dimini ware as are the Erösd fabrics. The material from the site, exhibited at Belgrade, is not derived from regular excavations and is far from unitary, but the painted sherds form a homogeneous group. Three varieties are represented: white on red, black on polished red and warm black on buff (probably slipped); they thus correspond to the first three categories of Dimini ware. The patterns include, besides running spirals, chequers of alternating cross-hatched squares, a motive missing at Erösd but common to Dimini ware and the Danubian hatched ware just discussed.

The foregoing analysis shows that, while the intrusive character of Dimini ware in Thessaly and its close kinship with the Erösd group remains unassailable, a simple one-way relation will not explain all the facts. Four interpretations are left open.

1. Erösd and Dimini may represent divergently specialized branches of a culture that evolved in the Tisza—Maros—Danube basin. 2. Dimini ware results from a fusion effected in the same area, between the Erösd culture proper and the Lengyel culture in one of its variants. 3. Dimini represents a blending of Erösd and Sesklo elements which then reacted upon the Middle Danube cultures inspiring the Danubian hatched ware and its congeners. 4. Dimini and Erösd are both inspired by a current from some unknown centre to the east which then also reached the Middle Danube basin through Thessaly.

The last interpretation can be accepted only as a last resort since it involves an appeal to the unknown.¹¹ The third is incompatible with the chronological scheme advanced by Schroller.¹² That author gives reasons for equating the beginning of Erösd with only the later phase of the Moravian-Danubian crusted ware (Polgár ware). The influence of a culture derived from Erösd on the older phase would therefore be unthinkable. But a number of the Dimini patterns and stylistic peculiarities foreign to Erösd seen already on the older crusted ware of Moravia.

I have indeed previously advocated a different chronology according to which

both Erösd and Dimini would be older than the earliest crusted wares. I based this view on the fact that the said crusted wares correspond exactly with the so-called $\Gamma\gamma$ ware of Thessaly. The latter succeeds Dimini ware (notably at Rakhmani) and is therefore *a fortiori* later than its ancestor at Erösd. Schroller's arguments¹³ by no means undermine the foundations of this stratigraphically determined relation. None the less, by insisting too strictly thereon we are obliged to stretch out the life of the Erösd—Cucuteni I cultures inordinately (over nearly 1000 years) to bring down Cucuteni B within the limits assigned to it by the fragment of Minyan ware (circa 1700 B. C.) discovered in that stratum by Hubert Schmidt.¹⁴ Moreover we should have to invoke, influence from some still unidentified eastern centre to explain the rise of painting on the Upper Olt. The force of the latter objection has indeed been materially diminished now that the whole Eurasiatic steppe is seen to have been embraced in a great spined pottery province; and it remains true that the hollow supports of Erösd, László's group F, not found farther west, have close, and very ancient parallels in Mesopotamia; Erösd possesses bowls and pedestals as well as the pedestalled bowls resulting from their amalgamation, that alone are found farther west. Nevertheless I am now disposed to admit that the chronological relations, established south of the Balkans, may have been reversed farther north, crusted ware becoming not a cultural index; a derivative of Polgár ware might, that is, have been brought to Thessaly by an easterly route before its direct descendant reached that area by another way. I must still insist upon the identity of the Thessalian crusted wares $\Gamma\gamma$ and those from Vinca (middle strata), Lengyel, Polgár and Moravia. That implies firstly a persistence of the crusted ware tradition in part of the Middle Danube basin (probably Pannonia), throughout the period represented by Dimini¹⁵ and secondly a very early arrival of Dimini culture in Thessaly after its hypothetical ancestor had been differentiated on the Middle Danube.

The last named requirement would hardly allow time for the three long stages implied in the second interpretation — evolution of the Erösd culture between the Tisza and the Olt, its spread backward (? down the Maros) to the Tisza basin and its fusion there with the native Tisza group of the Lengyel culture. That interpretation likewise involves first an elimination of certain „oriental“ elements, e. g. panelling, present in crusted ware but not at Erösd, and then their reabsorption.

We are left to conclude that Erösd and Dimini are related as brothers rather than as parent and child. The common ancestor remains unidentified. We may suggest that its home was nearer Pancevo than Transylvania or Thessaly that it was included within the range the Lengyel culture in the widest sense and that another descendant is to be found on the Adriatic at Molfetta and Levkas.¹⁶

The adoption of coloured ceramic decoration by some groups within the Lengyel culture, and for a short time only, was, according to Menghin, the result of the same current of influence from the southeast that introduced about the same time, Mediterranean and Red Sea shells, new types of figurine, pintaderas, clay imitations of Minoan cubical stone vases¹⁷ etc. The nearest group that could have supplied the models is the Sesklo ware of the first period in Thessaly. Indeed the technique of coating the vase surface first with yellowish and thereover with red colour and scraping out lines in the latter to produce the pattern, illustrated by some sherds from Rajhrad (Raigern) in Moravia,¹⁸ is identical with that employed

at Lianokladhi in Thessaly.¹⁹ And a couple of sherds from Strelice at Brno look as if they might have been imported from Thessaly too. For the transmission of the Asiatic motives (if such they be) we need not of course assume importation of pots but of stuffs, comparing the popularity of cotton prints in Africa or the Pacific today.

Along the Tisza we have to distinguish three ceramic group related to the Lengyel culture. The oldest probably is printed in warm black on a buff ground apparently before the firing. I term it Harpály ware the only recognizable shape is a very shallow dish standing on a broad pedestal like Fig. 6. easily distinguishable from the classical pedestalled bowl of Erösd or Lengyel. The patterns include spirals, but hatched triangles, sometimes grouped in panels, are commoner. I know examples of this ware from Lucska, Sátoraljaújhely, Gáva, Bodrogkeresztúr and Polgár on the Upper Tisza and from Herpály near Berettyó Újfalu, Guttmann telep at Nagyvárad (Oredea-Mare), Szent András and the cave of Davence in the Kőrös basin. At Bodrogkeresztúr it was found together with Bükk ware in hut-foundations disturbed by the graves of the well-known copper age cemetery. Similarly at Harpály the strata containing painted ware are overlain by another containing black ware of a copper age character. The motives painted on the sherds from Sátoraljaújhely²⁰ agree precisely with those incised on Bükk sherds from the same site. Hence we must conclude that this ware stands near the beginning of our series since Hillebrand places Bükk ware in that position.

Considerably later than the foregoing is the unpainted dark faced fabric typical of the great cemeteries of Lucska, Hajduszoboszló, Bodrogkeresztúr etc. It includes the hatched Danubian ware already discussed. The finds from Marosvásárhely prove it to be contemporary with some phase of the Erösd culture. There remains the crusted wares of Polgár, Lengyel and Moravia. (Fig. 7.) The peculiar technique of daubing the red or black polished surface of the vase with a thick layer of colour seems to be a barbaric attempt to produce the effect of painting on the part of people who were unable so to regulate the firing as to produce a light surface. The home of this technique was on the Upper Tisza near the Hegyalja whence it, whit obsidian, reached Moravia, Pannonia and even Thessaly in period III. It is this ware that is usually connected with the Erösd style. But unfortunately its chronological position in its home-land is not stratigraphically determined. Hillebrand would seem to assign it an intermediate position between Bükk, and therefore also Herpály, wares and the full copper age of Bodrogkeresztúr. On the other hand Herpály ware is certainly like the latest variant of crusted ware distinguished by Palliardi in Moravia.²¹

The Polgár ware certainly often comes near Erösd fabrics in respect of its patterns. Among the sherds at Nyiregyháza are quite a number with thin lines or ridges of white incrustation bordering wider stripes incrustated with red on a black or reddish ground, a feature reminiscent of the use of outlining colour on Erösd vases. It seems to me by no means impossible that the Polgár wares will turn out to be parallel offshoots of the stem that gave birth to Erösd and Dimini. But before a positive opinion on that point can be given it will be necessary to ascertain more details about Herpály ware.

¹ *JHS.*, xlii (1922), pp. 25aff., xliii, p. 164; *JRAI.*, liii, pp. 265, 287.

² Of the Erősd shapes distinguished by Dr. László, *Dacia*, i, pp. 6ff., something like A₉, G₁, C₁₅ and D₆ recur in Thessaly, but in no case is the agreement exact.

³ *MAGW.*, lviii, pp. 68, 71.

⁴ *Die frühkretischen Siegel*, p. 200. I may here state that I am profoundly sceptical as to the value of the stylisticaesthetic criteria invoked by these authors and others such as Frankfort (*Studies on the Early Pottery of the Near East*). The criteria remain purely subjective leading each author to entirely different conclusions.

⁵ Matz regards all three features as originally „Danubian“. I believe they are proto-Mediterranean and reached the Danube valley thence; cf. *Antiquity*, ii (1928.), p. 283.

⁶ *Dacia*, i, pl. II, 13, 14; pl. III. 7, 8; pl. VII, 3 etc.

⁷ *WPZ.*, xii, p. 92.

⁸ *Jelentés Debrecen Sz. k. Város múzeumának 1928. évi*, p'45.

⁹ *Archaeologia Hungarica*, iv, pl. V. 2.

¹⁰ *Dolgozatok—Travaux, Kolozsvár*, vi, (1915.), p. 243, fig. 16.

¹¹ The Bulgarian copper age culture, besides having no local roots is definitely later than Dimini, *Man*, xxlii, 2.

¹² *MAGW.*, lvii, p. (154).

¹³ Stone celts with a rectangular cross section are produced by the use of the saw and so need have no connexion with the Nordic flint celts (Vouga in *WPZ.*, xi, p. 21); clay stamps or pintaderas have so long a range in the Aegean area and Hither Asia, going back at Susa to the beginning of the third millennium at latest (Childe, *The Most Ancient East*, p. 151.), as to be chronologically worthless. Moreover László states explicitly (*Dacia*, i, p. 27.) the absence of such above the lowest tenger was due chance in his opinion.

¹⁴ *Jahrbuch des deutschen arch. Instituts, Arch. Anzeiger*, 1923/4. p. 351.

¹⁵ Though the excavators give no exact figures one gets the impression that the second period in Thessaly was of comparatively short duration, cf. Wace and Thompson, p. 146.

¹⁶ For Matera see the article in Ebert's *Reallexikon*, viii; for Levkas, Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, p. 336. Note that in both regions spiraliform patterns alternate with rectilinear as at Dimini.

¹⁷ *MAGW.*, lvii, p. (185).

¹⁸ Palliardi, *MPK.*, i, pl. V, 7; Schranil, *Urgeschichte Böhmens und Mährens*, p. 53.

¹⁹ Wace and Thompson, p. 14; they term this variety A₃.

²⁰ *Arch. Ért.*, xxxii, p'247 but note that one pedestalled dish in this fabric seems to come from Lucska, ?from the cemetery.

²¹ Cf. Schranil op. cit., p. 52.

ERŐSD ÉS DIMINI

(FORDÍTÁS)

Irta: Childe V. Gordon

Néhány évvel ezelőtt felhívtam a figyelmet arra a különös szoros kapcsolatra, mely a Felső Olt-völgy festett kerámikás civilizációja és a neolitikum második korszakában Kelet Thessaliába benyomuló Dimini-kultúra között fennáll.¹ A rokonság megállapítható a település típusában, a házalakokban és egyéb jellegzetességekben, de mindenkéfelett az agyagművességben. For-

mák,² díszítő motívumok és technika közösek mind a két vidéken. Amint ismeretes, a dimini tárgyak, eltekintve a festetlen, mélyített díszű gyártmányoktól, melyekre még vissza fogunk térni, öt főcsoportba oszthatók:

1. fehér piros alapon,
2. fekete piros alapon vagy barna barnássárga alapon,
3. élénk fekete krémszínű bevonaton,
4. feketével szegélyezett fehér szín piros alapon,
5. feketével szegélyezett piros szín krémszínű bevonaton.

Ezen csoportok közül az 1., 4., 5. (ritkán) és talán a 3. számú is képviselve van Erősdön, bár ott az agyagnak természetes piros színe gyakran jobban érvényre jut a piros lemosás által.

Mégis, amidőn a kerámikai anyagot részletesebben kezdjük vizsgálni, olyan különbségeket vehetünk észre, melyek azt gyaníttatják, hogy Dimini

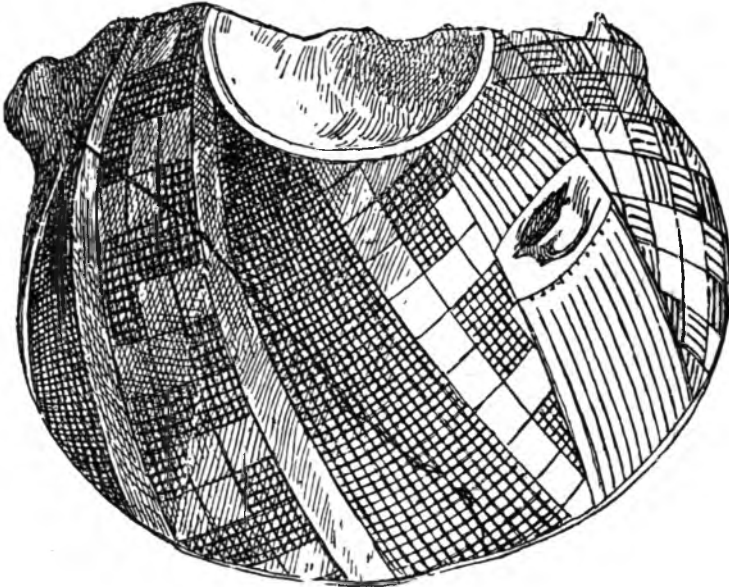

Fig. 1. ábra Mélyített díszítésű fazék Bodrogkeresztúrról, (Tompa Ferenc után) váltakozó rácsos és csavart motívumokkal. — Incised bowl from Bodrogkeresztúr showing alternating hatched patterns and torsion-motive after Franz Tompa.

nem egyszerűen csak az erődi kultúra egyik ágazata. Például Thessaliában találunk olyan mélyített díszű tárgyakat, melyek Erdélyben nem fordulnak elő és ez utóbbi területen olyformán alakított edényeket, melyekhez párhuzamot nem találunk Diminiben. Jelentősebbek a különbségek a díszítések és a stílus tekintetében. A diminii tárgyak az erdélyiektől megkülönböztethetők az egyenesvonalú idomok egész sorozatának, sakktabla-, létramotívumok, billentyűminták alkalmazása által, melyek Erősdön nincsenek képviselve. A spirálistól eltérőleg mindezek a kosárfonásra emlékeztetnek és kétségkívül a szalmafonás hatása alatt keletkeztek. Ezért ezeket plectogéneknek nevezik. *A priori* ezeket úgy lehetne tekinteni mintha a régebbi thessaliai első periódus tradíciójából (sesklói edények) vették volna át, melyeket hasonlóképpen a kosár-

fonás befolyásolt, bár a mi különleges mintáinkból csak egy néhány, a sakk-tábla- és létramotivum megy vissza abba a korba.

Fontosabb, hogy az egyes edényeken az egyenesvonalú minták a spirálisokkal és egymással táblákban váltakoznak. Ez a táblákra osztás nincs meg az erósi stílusban és a korábbi sesklói művészetben. *Jenny*³ ezt, mint sok egykorú motivumot is, az előásztiai kulturkör jellemvonásának véli és tényleg ennek másutt való előfordulását ezen terület intenzív befolyása eredményeként magyarázza. *Matz*⁴ merőben ellentétes álláspontot foglal el. A diminii tárgyak összes motivumai alkalmasak végtelen ismétlődésekre, amit az aegi és dunai művészet különös jellemvonásának hisz. Bár ezeknek folytonosságát a táblákra osztás megszakította, a beosztások nem szolgálnak az edények szerkezeti jellemvonásainak kidomborítására, miként az igazi ázsiai kerámiai művészet. Más szóval a díszítés nem tektonikus. Sőt sok esetben a minták nem követik

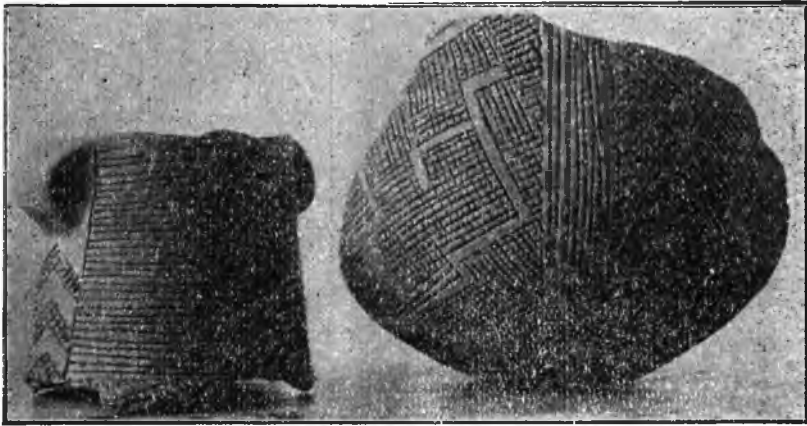

Fig. 2. ábra Mélyített díszítésű amphora (törött) Tiszadadáról. (Nyiregyházi Múzeum.) — Incised amphora (broken) from Tiszadada. Museum Nyiregyháza.

az edény fő tengelyét, hanem ferde helyzetűek, amint *Matz* „torsion-motiv“ (csavart motivum)-nak nevez. Ő ezt hasonlóképpen tipikus dunai-aegi-nek⁵ és nem ázsianak tekinti. Jegyezzük meg, hogy ez Erősdön is előfordul.⁶

Mindenesetre a diminii tárgyak jellegzetességei, melyeket felsoroltunk, teljesen feltalálhatók a Balkántól északra. Megtaláljuk czekek, ha nem is a Felső Olt-völgy festett edényein (kivéve a csavartakat), hanem az egész kifejlődött dunai II. kulturában, továbbá nyugatra Butmirtól Jordansmühlig. A legszorosabb párhuzam állapítható meg azokban a tiszamenti — bodrogkereszturi,⁷ tiszadadai, hajduszoboszlói,⁸ pusztaitvánházai⁹ és marosvásárhelyi¹⁰ (felső Marosvölgy) — rézkori temetőekben lelt sötétszínű, mélyített gyártmányokban, melyeket csak most hitelesítettek.

Ezek az edények a tábláknak ugyanazt a váltakozását mutatják, némelykor még ferdeirányúak is, mint Diminiben és mintáikat ugyanazokkal a rendszerácsozásokkal alakítják, itt természetesen mélyítés által (1. és 2. ábra). Sőt egy különös diminii alak (3. ábra), egy síma karcsú kúpszerű nyakkal bíró gömbömdomú korsó és két edényfül éppen a perem alatt közös ezekkel a tárgyakkal

(v. ö. 2. ábra). Én ezeket a tárgyakat II. dunai rácsozott kerámikai produc-tumoknak nevezem.

Megjegyzendő továbbá, hogy a háború óta festett cserepek kerültek fel-színre a Bánátban Starcevonál (4. és 5. ábra), melyek oly közeli rokonságban állanak a diminii tárgyakkal, mint az erődsdi gyártmányokkal. Az ezen telepről való anyag, mely Belgrádban van kiállítva, nem származik rendes ásatásokból és nem egységes, azonban a festett cserepek homogén csoportot alkotnak. Három változat van képviselve: fehér piros alapon, fekete csiszolt piros alapon és élénk fekete barnássárga alapon (valószínűleg bevonattal): ezek így meg-felcélnek a diminii tárgyak első három csoportjának. A minták közül a futó spirálisok mellett előfordul a váltakozó kereszt rácsozatú kockák-ból álló sakk-tábla-motívum, mely hiányzik Erősdön, de amely közös a diminii és az épen most tárgyal-t dunai rácsozott tárgyakkal.

Az előbbi analízis azt mutatja, hogy míg a diminii tárgyakkal Thessa-liába való import jellege és annak az erődsdi csoporttal való szoros rokonsága

Fig. 3. ábra. Mélyített díszítésű amphora Diminiből, (Tsountas után). — Incised amphora from Dimini after Tsountas.

vítán felül áll, az egyszerű egyoldalú rokonság a tényeket még nem magya-rázza meg. Négy magyarázat lehetséges.

1. Erősd és Dimini képviselhetik egy a Tisza—Maros—Duna medencéjé-ben kialakult kultúra eltérően specializálódott ágazatait. 2. A diminii tárgyak az erődsdi és lengyeli kulturának ugyanezen területén létrejött egyesüléséből származnak annak egyik változata gyanánt. 3. Dimini az erődsdi és seskloi ele-meknek egy vegyülékét képviseli, mely azután kölcsönhatással volt a közép-dunai kulturákra, inspirálva a dunai rácsozott, hasonló jellegű tárgyakat. 4. Diminit és Erősdöt valami keleti ismeretlen központból származó áramlat ins-pirálta, amelyik azután Thessálián keresztül a közép-dunai medencét is elérte.

A legutolsó magyarázat csak végső esetben fogadható el, miután az ismeretlenhez folyamodik.¹¹ A harmadik össze nem egyeztethető a Schroller¹² által összeállított időrendi táblázattal. Ez a szerző érveket hoz fel amellet, hogy az erődsdi kultúra kezdete a morvaországi-dunai tüzdelt szalagos tárgyakkal (Polgár) későbbi fázisával egyezik. Erősdről származó kulturának a régebbi fázisra gyakorolt hatása ezért elgondolhatatlan. A diminii mintáknak és stilisztikai különlegességeknak egy része, melyek Erősdön nem fordulnak elő, már a morvaországi régebbi tüzdelt szalagos edényeknél láthatók.

Én korábban valóban ettől eltérő időrendi megállapítás mellett voltam, amely szerint Erősd és Dimini régebbi volna, mint a legkorábbi tüzdelt szala-

gos edények. Ezen nézetemet arra a tényre alapítottam, hogy az úgynevezett tűzdelt szalagos tárgyak pontosan egyeznek a thesszaliai úgynevezett *Trj* gyártmányokkal. Ez utóbbi a diminii leletek után jön (nevezetesen Rakhmaninál) és ezért a *fortiori* későbbi, mint annak erősi őse. *Schroller* érvei¹³ semmi esetre sem ássák alá ennek a rétegtanilag megállapított viszonyoknak az alapjait. Annál kevésbé, mert ha tulságosan szigorúan ragaszkodunk ahhoz, kénytelenek vagyunk rendkívülieg kiterjeszteni az Erősd-Cucuteni I. kulturák életét (több mint 1000 évre), hogy a Cucuteni B. alá helyezhessük az abban a rétegben *Schmidt Hubert*¹⁴ által felfedezett s a minyek hagyatékát képviselő (kb. Kr. e. 1700) edénytöredék alapján megállapított határoknak megfelelőleg. Sőt valami fel nem fedezett keleti központ befolyását is fel kellene tételeznünk, hogy az Olt felső völgye festésének kifejlődését megmagyarázhassuk. Az utóbbi

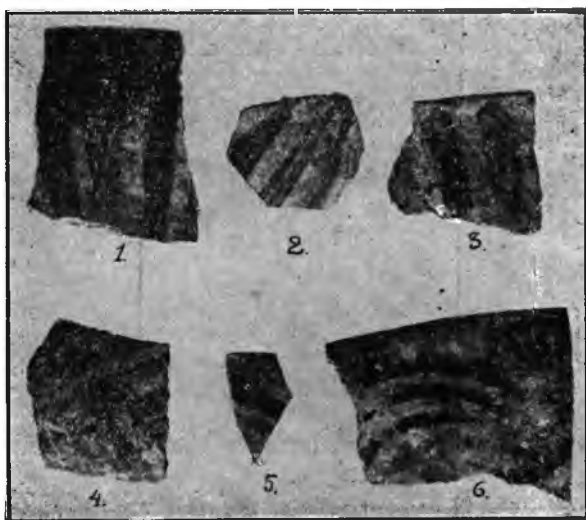

Fig. 4. ábra. Festett edénytöredékek Starčevoról. — Painted sherds from Starčevo

ellenvetésnek ereje lényegesen csökkent most, hogy az egész eurázsiai steppe egy nagy festett agyagművességgel bíró terület kebelébe tartozónak látszik és az is igaz, hogy az erősi putrilakásoknak *László* szerinti F. csoportja, melyet nyugaton tovább nem találunk, Mezopotámiában szoros és igen régi párhuzamaik vannak; Erősdön előfordulnak fazekak és talpcsövek épen úgy, mint talpcsöves edények, melyek a kettő egyesítéséből állottak elő s melyek tovább nyugatra csak magukban találhatók. Mindazonáltal most hajlandó vagyok elfogadni azt, hogy a Balkán déli részén megállapított chronologiai viszonyok tovább északon megváltozhattak, amennyiben a tűzdeltszalagos kerámika nem chronologiai, hanem kulturális indexet jelent, a polgár-i edénynek egy származékát egy keleti út alkalmával levihették Thessaliába, mielőtt közvetlen származéka ezt a területet más úton elérte volna. Én még ragaszkodom a thesszaliai *Trj* tűzdeltszalagos edényeknek és a vincai (középső réteg), lengyeli, polgári és morvaországi kerámikának azonosságához. Ez magában foglalja elő-

ször a tüzdelt szalagos edények tradíciójának a Középső Duna-völgyben (valószínűleg Pannoniában) a Dimini¹⁵ által képviselt korban való fennmaradását és másodsor a diminii kulturának az ő feltételezett őse után Thessaliába való igen korai megjelenését, mely a Közép-Dunánál differenciálódott.

Az utóbb említett előfeltétel nehezen enged időt a második magyarázatban foglalt három fejlődési fokozat számára, az erósi kulturának a Tisza és Olt közötti kialakulására, annak hátrafelé (talán a Maroson le) a Tisza medencéje felé való terjeszkedésére és annak ott a lengyeli kulturájú bennszülött tiszai csoporttal való egyesülésére. Ez a magyarázat hasonlóképpen magában foglalja először bizonyos „keleti“ elemeknek, p. o. a táblás rendszernek a kiküszöbölését, melyek a tüzdelt szalagos edényeken megvannak, de Erősdön hiányzanak és azután azoknak újból való feledését.

Az a feltevés maradt hátra, hogy Erősd és Dimini inkább testvéri, mint szülői és gyermeki rokonságban állanak. A közös ős még felderítetlen. Felte-

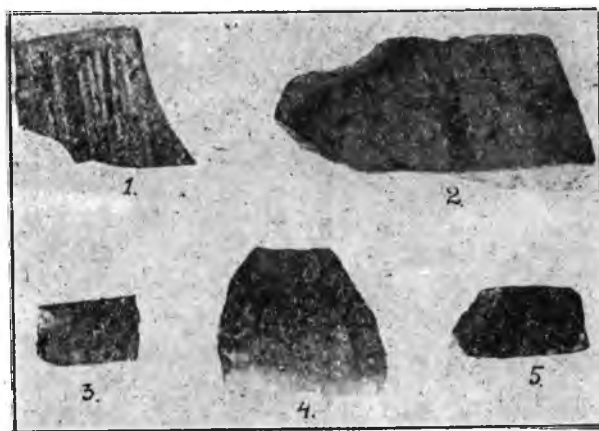

Fig. 5. ábra. Festett edénytöredékek Starčevoról. — Painted sherds from Starčevo.

hetjük, hogy annak otthona közelebb volt Pannoniához, mint Erdélyhez, vagy Thessaliához, hogy az a legteljesebb értelemben a lengyeli kultura fokozatába foglalható és hogy annak egy másik leszármazottja az Adriánál, Molfettánál és Levkasnál¹⁶ található.

A színes kerámikai díszítésnek néhány, a lengyeli kulturához tartozó csoport által történt elfogadása, hacsak rövid időre is, ugyancsak a délkeletről jövő befolyásáramlatnak lehet az eredménye, mely ugyanebben az időben behozta a földközi- és vöröstengeri kagylókat, új szobrociska típusokat, pintadérákat (bélyegzők), a minosi kővázák agyagutánzatait¹⁷ A legközelebbi csoport, mely a mintákat szolgáltathatta, a seskloi első periódus Thessaliában. Valóban az a technika, mely az edény felszínét először sárgával s azután arra piros színnel vonja be és az utóbbira vonalakat karcol be a minták előállítására végezt s amelyeket néhány Rajhrad (Raigern, Morvaország)¹⁸-ról való cserép mutat, azonos a thessaliali Lianoklandhiban¹⁹ alkalmazott eljárással. És egy pár Brünn melletti Strelice-ből származó cserép úgy néz ki, mintha azokat is

Thessaliából hozták volna be. Az ázsiai motívumoknak (amennyiben lehetnek) bevándorlására vonatkozóan nem kell feltételeznünk mindjárt edényeknek, hanem szövetnek a behozatalát, amire példa napjainkban a gyapotkelmék népszerűsége Afrikában és a Csendes óceánban.

A Tisza mentén három keramikai csoportot különböztethetünk meg, melyek rokonságban állanak a lengyeli kulturával. Valószínűleg a legrégebbi a sárgásbarna alapon szemmel láthatólag az égetés előtt sötét feketére festett áru. Ezt én herpályi edénynek nevezem. Az egyedül felismerhető alak egy nagyon alacsony tál, mely a 6. ábra szerint széles talpon áll, könnyen megkülönböztethető az erősi és lengyeli klasszikus talpcsöves edényektől. A minták között

Fig. 6. ábra. Herpályi típusú talpcsöves tál Tiszadobról. (Nyíregyházi Muzem.)
Pedesaalled dist. of form current in Herpály ware from Tiszadob, Museum
Nyíregyháza.

találunk spirálisokat, de közönségesebbek a rácsozott háromszögek, melyek táblákba vannak csoportosítva. Ebből a csoportból Lucskáról, Sátoraljaújhelyről, Gáváról, Bodrogkeresztúrról és Polgárról a Tisza felső folyásától és Berettyóújfalu mellett Herpályról, Nagyvárad mellett a Guttman-telepről, Szentendréről és a Kőrös medencéjéből a Devence-barlangból ismerek példányokat. Bodrogkeresztúrnál bükki tárgyakkal együtt kunyhótelepülésekben találtam, melyeket a jólismert rézkori temető sírjai zavartak össze. Hasonlóképpen Herpályon a festett edényt tartalmazó réteg felett rézkori jellegű fekete cserepeket tartalmazó réteg feküdt. A sátoraljaújhelyi edényekre²⁰ festett motívumok pontosan egyeznek a bükki bemélyített cserepekével ugyanabból a településből. Ezért fel kell tételeznünk, hogy ez az anyag közel áll a mi sorozatunk kezdetéhez, mióta *Hillebrand* a bükki tárgyakat erre a helyre állítja.

Jelentékenyen későbbiek az előbbinél a lucskai, hajduszoboszlói, bodrog-

kereszturi stb. nagy temetők tipikus festetlen sötétszínű gyártmányai. Ezek magukban foglalják az előbb tárgyalt dunai rácsos edényeket is. A marosvásárhelyi leletek ezeket az erődsdi kultura bizonyos fázisával egykoruaknak bizonyítják. Hátravannak még a polgári, lengyeli és morvaországi tüzdelt szalagos edények (7. ábra). Az a különös technika, mely az edénynek pirosra vagy feketére csiszolt felületét vastag festékréteggel vonja be, barbár kísérletnek látszik a festés hatásának elérésére azon népek részéről, amelyek képtelenek voltak a kiégetést úgy szabályozni, hogy világos felületet kapjanak. Ennek a technikának az otthona a Tisza felső folyásánál a Hegyalja mellett volt, ahonnan az az obszidiánnal együtt elkerült Morvaországba, Pannoniába, sőt

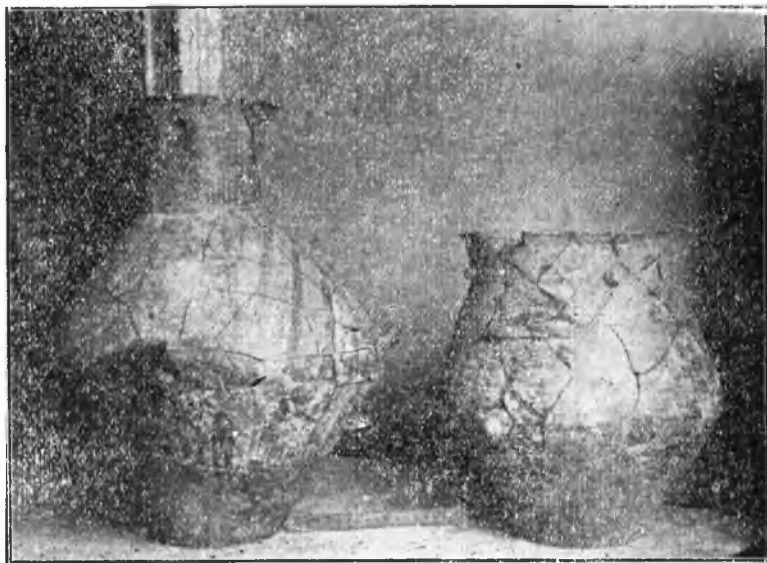

Fig. 7. ábra Morvaországi stílusú lüzdelt szalagos edények Polgárról. (Brünni Múzeum.) -- Crusted vases of Polgár style from Moravia, Museum Brno.

a III. periodusban Thessaliába is. Ezek azok a tárgyak, melyek rendszeren kapcsolatban vannak az erődsdi stílussal. Sajnos, ezeknek chronologiai helyzete szülőföldjükön rétegtanilag nincs meghatározva. Ugy látszik, hogy Hillebrand ceket átmenetieknek véli a bükki és így a herpályi tárgyak, valamint a bodrogkereszturi tárgyak teljesen hasonlóak a tüzdelt szalagos edényeknek *Paliardi* által Morvaországban megkülönböztetett legutolsó változatával.²¹

A polgár-i gyártmányok igen gyakran közel állanak a minták tekintetében az erődsdi edényekhez. A nyiregyházai cserepek között egész sereg van, melyeknél vékony vonalakkal vagy fehér incrustált éllel vannak szegélyezve szélesebb fekete vagy vörös alapon lévő incrustált szalagok. Olyan jellemvonás ez, mely az erődsdi edények színhasználatára emlékeztet. Semmi esetre sem tűnik fel előttem lehetetlennek, hogy a polgár-i leletek parallel származékának bizonyulnak annak az ősnak, amelytől Erőd is Dimini is erednek. De mielőtt erre vonatkozóan határozott véleményt lehetne mondani, szükséges volna a herpályi edényeket részletesebben tisztázni.

- ¹ JHS., XLII. (1922.), 252. és köv. o., XLIV. 164. o.; JRAI., LH. 265., 287.
- ² Az erösi edények közül dr. László megállapítása szerint, Dacia I. 6. és köv. o., némelyik, mint A9., G1., C15. és D6. Thessaliában is előfordul, azonban a meg-
egyzés semmi esetre sem pontos.
- ³ MAG. XLIII. 68., 71. o.
- ⁴ Die frühkreitischen Siegel, 200 o. Itt megjegyezni kívánom, hogy én kétke-
déssel fogadom a stilisztikai és esztétikai kritériumok értékét, melyekhez ezek a
szerzők és mások is, mint Frankfort (Studies on the Early Pottery of the Near
East) folyamodik. Ezek a kritériumok tisztán subjectívek, melyek a szerzőket telje-
sen különböző következtetésekre juttatják.
- ⁵ Matz mind a három jellemvonást eredeti „dunai“-nak tekinti. Én ezeket
- ⁶ Dacia I. k. II. k. t. 13., 14.; III. t. 7., 8.; VII. t. 3. stb.
proto-mediterraninak vélem, melyek onnan jutottak a Dunavölgybe; I. *Antiquity*,
II. (1928.), 283. o.
- ⁷ WPZ. XII. 92. o.
- ⁸ Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeumának 1928. évi állapotáról, 45. o.
- ⁹ Archeologia Hungarica, IV. k. V. t. 2.
- ¹⁰ Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, VI. (1925.) 243. o. 16. á.
- ¹¹ A bulgáriai rézkori kultúra, melynek különben nincsenek helyi gyökerei, ha-
tározottan későbbi, mint Dimini. Man. XXIII. 2.
- ¹² MAGW., LVII. 154. o.
- ¹³ A négyyszögletű keresztmetszetű kőbaltákat a fűrész használata által állították
elő és így nem szükséges, hogy kapcsolatban álljanak az északi kőbaltákkal (Vouga
WPZ., XI. 21. o.); agyagbányászóknak, vagy pintadéráknak oly széles kiterjedésük van
az aegei területen és Előázsiában egészen Susaig, legalább a harmadik ezredév kezdetéig
visszamenőleg (*Childe*, *The Most Ancient East*, 151. o.), hogy chronologiai szempont-
ból értéktelenek. Sőt László kifejezetten azt állítja (Dacia I. 27. o.), hogy véleménye
szerint ezeknek a legalsó réteg felett való hiánya a véletlen következménye.
- ¹⁴ Jahrbuch des deutschen arch. Instituts, Arch. Anzeiger, 1923/24. 3510.
- ¹⁵ Bár az ásatók nem adnak pontosabb képet, mégis azt a benyomást keltik,
hogy a thesszaliái másoik periódus aránylag rövid tartalmú volt, v. ö. Wace and
Thompson, 146. o.
- ¹⁶ Materara vonatkozásban Dörpfeld, Alt-Ithaka 336. o. Megjegyzendő, hogy
mindkét vidéken a spirális minták egyenesen vonalakkal váltakoznak, mint Diminél.
- ¹⁷ MAGW., LVII. 185. o.
- ¹⁸ Palliardi, MPK., I. k. V. t. 7.; Schranil, Urgeschichte Böhmens und Mährens,
53. o.
- ¹⁹ Wace and Thompson, 14. o.; ők ezt a változatot A3^d-val jelölik.
- ²⁰ Arch. Ért. XXXII., 247. o., de megjegyzendő, hogy egyik ilyen gyártmányú
talpcsöves tál Lukácskáról a temetőből valónak látszik.
- ²¹ V. ö. Schranil id. m. 52. o.

AZ ALDOBOLYI KARD KORÁRÓL

Irta: Fettich Nándor.

A Praehist. Zeitschr. XIX, 3—4 füzetében, Berlin, 1928, 144—152. oldalakon részletesen beszámoltam arról a felfedezésről, melyet az aldobolyai kardnak eredetiben való megvizsgálásakor 1928 tavaszán tettem. Ez alkalommal sikerült a keresztvas állatmotívumát, mely a vonalaknak aránylag erős elmosódottsága miatt első pillanatra kissé nehezebben vehető ki, közelebből meghatározni és így a déloroszországi szkita emlékek motívumainak egy jellegzetes csoportjához kapcsolni. A kard markolatrészéről részleges rekonstrukciót készítettem, mely az állatmotívum sajátosságait hangsúlyozottan (de mindennemű fantasztikus kiegészítés nélkül!) tünteti fel. (1. ábra.)

A keresztvas két, vasból öntött állatpárból van összeillesztve. Az állatmotívum mellső combján előforduló kampóscsőrű madárfejnek felfedezése szükségessé teszi, hogy a kardnak eddigi időmeghatározását revízió alá vegyem és ezzel kapcsolatban a rendelkezésemre álló néhány adattal újabb oldalról világítsak rá ennek a világhírű, rejtélyes emlékek korára.

A hazai és külföldi szakirodalom eredményeinek rövid ismertetését az említett német folyóiratban adtam (144. o.). Ebből kitűnik, hogy a datálás körül még a legújabb irodalomban is nagy bizonytalanság uralkodik. Hogy egyebet ne említsek, G. v. Merhart, *Bronzezeit am Jenissei*, Wien, 1926. 160. o. a Kr. sz. utáni századokra teszi, míg V. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten im Südrussland*, Berlin—Leipzig, 1928. 42. o. óvatosabban nyilatkozik, egyrészt a rendkívüli hosszúságot veszi a datáláshoz alapul és így a Kr. e. V.—III. sz.-nál későbbi időre, az ú. n. szarmata-periódusra datálja, másrészt bevallja, hogy semmi adatunk sincs arra nézve, miszerint ez a szkita kardtípus a III. sz. után is élne a Duna-vidéken.

Következőkben az aldobolyi kard korát annak alakja, egyes részeinek összeillesztése és az általam meghatározott állatmotívum alapján fogom vizsgálni.

Az aldobolyi kard az ú. n. antennás kardok körébe tartozik. A markolat felső záródása kétoldalt fölfelé hajlik és befelé visszakunkorodik (2. ábra). A markolat föltűnően rövid és egy közepes kéz számára is alig elegendő. A keresztvas szokásos szívidomalakú képzése itt állatpárrá alakult át. Rostovtzeff helyesen állapítja meg, hogy a markolat antennás végződése a hallstatti kardokra, a keresztvas állatmotívuma a minusszinski törökre emlékeztet (*Skifija i Bospor*, Petrograd, 1925. 607. o.). A penge feltűnően hosszú, kétélű és szimetrikus. Az egész darab hossza 112 cm. ebből 8 cm. esik a markolatra.

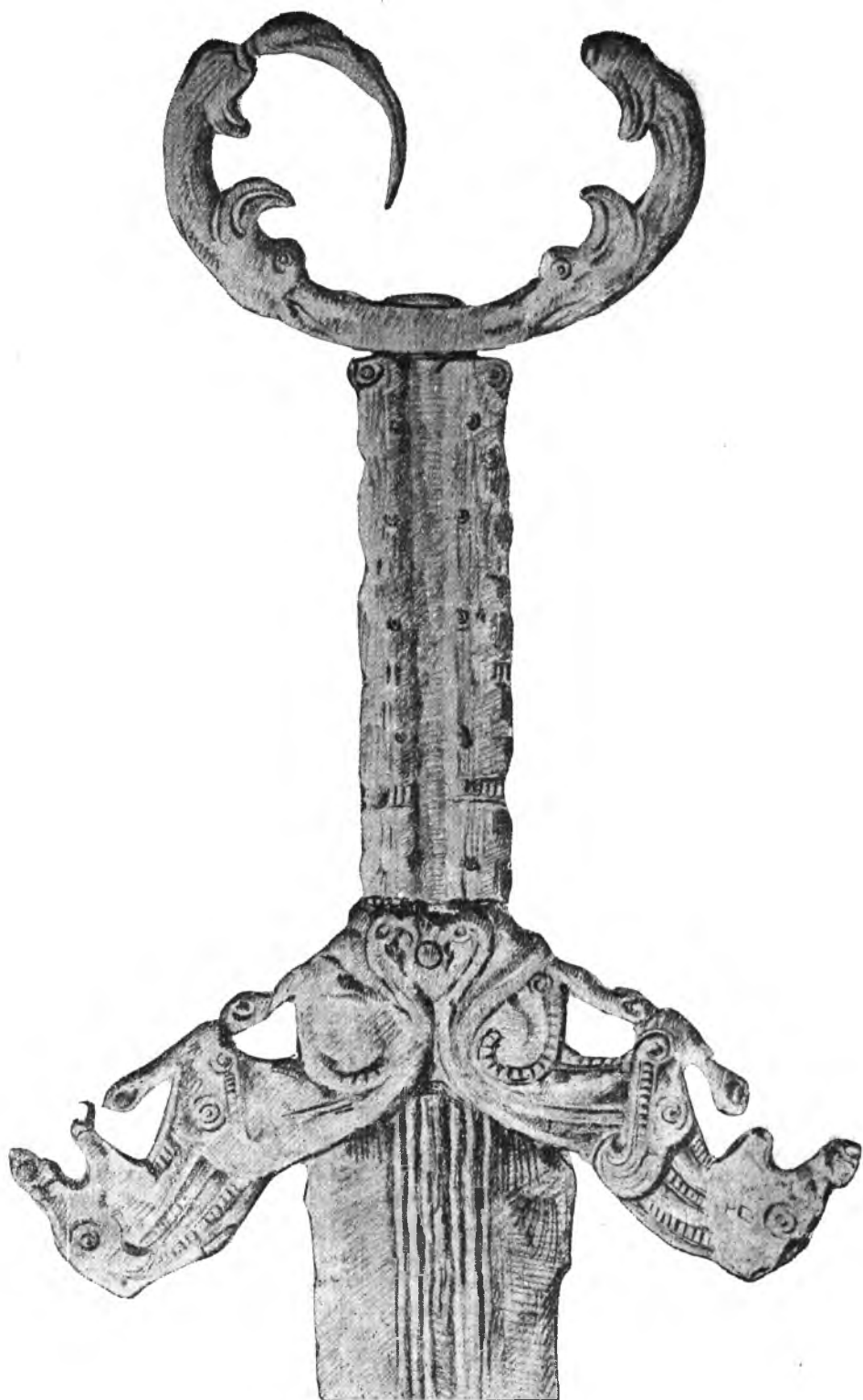

Fig. 1. ábra. Az aldobolyi kard részleges rekonstrukciója. Term. nagys. — Die genaue Rekonstruktion des Schwertes v. Aldoboly. Nat. Gr.

Az alaknak ezen aránytalansága miatt a kard használata annyira nehézkes, hogy inkább díszkardnak, mint közönséges használatra szánt fegyvernek volnék hajlandó tekinteni. A penge aránytalan hosszúsága régóta feltűnt és ez téves datálásra is szolgáltatott alapot. Véleményem szerint a penge hosszúsága ez esetben egyáltalán nem tekintendő későbbi (szarmata, vagy kora népvándorláskor) korszak jelének. Sőt a pengének a markolathoz való ezen viszonya.

Fig. 2. ábra Az aldobolyi kard antennája. Term. nagys.
Die Antenne des Schwertes v. Aldoboly. Nat. Gr.

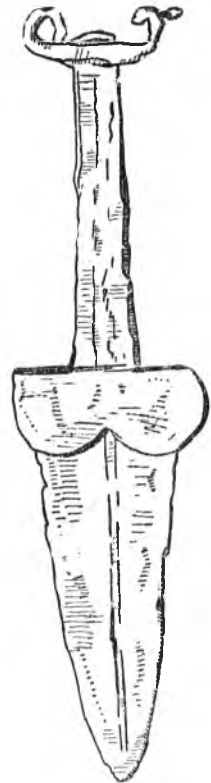

Fig. 3. ábra. A maroscsapói tör, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárában. $\frac{1}{2}$ nagys.
Der skythische Dolch v. Maroscsapó. Siebenb. National-museum. $\frac{1}{2}$

az egész kard alakjával együtt, inkább a megelőző Hallstatt-kor kardjainak reminiscenciája.

Az aldobolyi kard alakja nem izolált jelenség a magyarországi és erdélyi szkita régiségek körében. Roska Márton úr szivessége folytán módomban van hivatkozni az Erdélyi Múzeum Régiségtárának egy publikálatlan szkita törére, mely az aldobolyi kardnak kisebbített és leegyszerűsített mása (3. ábra). Le-lőhelye Maroscsapó (Kisküküllő m.), 1908. év folyamán került elő vasutépítés alkalmával és Szokolay István ajándéka gyanánt jutott a Múzeumba. Teljes hossza 19.8 cm., a markolat teljes hosszúsága 8.5 cm., a penge a szívidom-

4

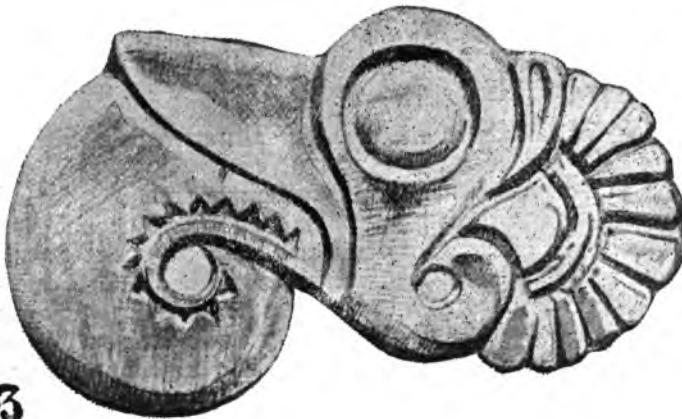
2

1

5

3

Fig. 4. ábra. Skythaletek Oroszországból:

1. Vitova Mogila, Charkowi korm.,
2. Derewki, Charkowi korm.,
3. Sieben Brüder,
4. Cherson és Tauria korm. határa,
5. Jablanowka, Kiewi korm.

Az 1. 2. 4. 5. aranylemezről préselt a moszkvai Áll. Tört. Múzeumban, a 3. sz. bronzból öntött, a leningradi Eremitageban. Majdnem természetes nagys. — Skythische Fundstücke von Russland:

1. Vitova Mogila,
2. Derewki, Guw. Charkow,
3. Sieben Brüder,
4. Grenzgebiet der Guw. Cherson und Tauria,
5. Jablonowka, Guw. Kiew.

1. 2. 4. 5. aus Goldblech gepresst im Hist. Mus. zu Moskau, 3. aus Bronze gegossen im Staatl. Mus. Eremitage zu Leningrad. — Etwas verkleinert.

alakú keresztvasat nem számítva 9 cm. A markolat felső részéhez külön daraból készült antenna van erősítve ugyanúgy, mint az aldobolyi kardnál; a markolatvas vége, mint csap van beleerősítve az antenna vertikális nyílásába (v. ö. a 2. ábrával). Az antenna két vége itt is fölfelé hajlik és befelé görbül. A markolatvas szokott hármass tagozású, a keresztvas külön lemezpárból készült. A penge kétélű szimmetrikus és közepén két vékony vércsatorna húzódik; olyan vonás, mely éppen az aldobolyi kardnál három pár formájában ismétlődik.

A maroscsapói tör már jól ismert forma a magyarországi és erdélyi szkita török sorozatában. Típusa nem egyéb, mint a *szirmabesenyői* (Ginters, i. m. 13. tábla a), *verseczi* (Arch. Értesítő, 1898, 408. o.), *pilini* (Arch. Ért. 1893. 387. o. 3. ábra), *berczeli* (Arch. Ért. 1915. 135. o. 1. ábra) és *beregvidéki* (Arch. Ért. 1893. 387. o. 2. ábra) töröknek olyan változata, melynél eltérés csak az antenna két végének felgömbülésében van, egyébként az egyes részek alakja és aránya ugyanaz. Így az aldobolyi kard, mely viszont nem egyéb, mint a maroscsapói törnek kardba való áttétele, ugyancsak szervesen illeszkedik a ma-

Fig. 5. ábra. Aranylemezről préselt állatalak Vitova Mogilából. Charkovi korm., a moszkvai All. Történeti Múzeumban 6 példányban. Term. nagys. — Tiergestalt aus Goldblech von Vitoma Mogila, Guv. Charkow. In 6 Exempl. im Moskauer staatl. Geschichtsmuseum. Nat. Gr.

gyarországi és erdélyi szkita emlékek miliójéhez. A tör-típusnak kardba való áttétele e területeken nem ismeretlen jelenség. A *pilini* rövid kard (Ginters, i. m. 13. tábla b) a *gyöngyösi* törnek (Ginters, i. m. 13. tábla d) nagyítása, amint azt a markolatvas és penge egyezése mutatja (a pilini kard pengéjének jelenlegi alakja deformálódás következménye, eredetileg egyenes volt, markolata pedig kissé előrehajló). A *beregmegyei* (Arch. Ért. 1893. 387. o. 2. ábra) rövid kard-változatát az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárának egy ugyancsak még kiadatlan vaskardja képviseli. Lelőhelye *Noszoly*, (Szolnok-Doboka m.), honnét 1908. folyamán került *Schilling Ottó* ajándéka gyanánt a múzeumba. A markolat felső része letört, a meglévő rész a keresztvassal együtt olyan mint a beregmegyei töré. A darab teljes hossza 40 cm., a markolat ebből 8 cm. A penge kétélű, közepén bordával, vége felé lassan keskenyülő (*Roska Márton* úr szíves közlése).

A magyarországi és erdélyi szkita kultúra korát *P. Reinecke* a Kr. e. VII. sz. vége és IV. sz. közötti időre határozta meg (Arch. Ért. 1897. 11. o.). Az újabban előkerült nagy szkita fejedelmi sírleletek: a *tápiószentmártoni* és *zöldhalompusztai* aranyleletek azt mutatják, hogy a szkita kultúra hatalmának tetőpontja itt a Kr. e. V. sz. körüli időre esik. (Fettich, *A zöldhalompusztai szkitha lelet*, Archeologia Hungarica, III. Budapest, 1928. 16. o.). A szkita

tőreink között vannak olyanok, melyeknek egyes részei még bronzból készültek (*Pánád*: Arch. Ért. 1897. 67. o. 7. ábra; *Nagyenyed*: Arch. Ért. 1898. 268. o. 2a-b; *Magyar—Boros—Benedek*: Ginters, i. m. 13. tábla c). Ezek az átmenetet képezik a bronztőrökből a vastőrökhöz, ezért az itteni szkita kultúrának inkább első, mint második feléből származóknak tekintendők.

Az aldobolyi kard markolatának hármastagozása már régóta feltűnt és ez alapon kapcsolatba hozták többször a magyarországi szkita tőrökkel (Arch. Ért. 1893. 388. o.). Az összefüggés sokkal szorosabb, mint azt korábban gondolták. A markolat hármastagozása és a két szélső tag rovátkoltsága valóban a *pilini* és *gyöngyösi* darabok markolatával rokon. Emellett azonban az aldobolyi kard szerkezete is ugyanolyan, mint amelyet a magyarországi és erdélyi példányok egyrésze mutat. Amint a *maroscsapói* tőrrel kapcsolatban már érintettem, a keresztvas két vaslapból van összeillesztve, az antenna pedig vertikális nyílásával van a markolatvas végének csapjára illesztve. Az antennának és keresztvasnak ugyanezt a szerkezetét találjuk az említett *maroscsapói* tőrön kívül még a *pilini*, *nagyenyed-mirislói* (Arch. Ért. 1897. 67. o. 6. ábra), *gyön-*

Fig. 6. ábra. Aranylemezből préselt állatalak Zabotinból, kievi korm., a kievi múzeumban. Term. nagy. — Tiergestaltl aus Goldblech von Zabotin, Guv. Kiew, im Kiewer Museum, Nat. Gr.

gyösi, *berczeli*, *szirmabesenyői*, *verseczi*, *magyarborosbenedeki*, *beregvidéki* és az imént ismertetet *noszolyi* tőröknél, illetve kardoknál.

Az eddigiek alapján megállapíthatom, hogy az aldobolyi kard a magyarországi és erdélyi szkita tőrök és rövidkardok köréből származik és kora ezektől nem lehet lényegesen különböző.

További támpontot a kor meghatározáshoz a keresztvas állatmotívumának összefüggései szolgáltatják. Amint azt a Praeh. Zeitschr. fentebb idézett helyén kimutattam, ez a motívum a szkita művészetnek egyik jellegzetes alapmotívuma, melyre jellemző a guggoló helyzet, a lefelé tartott fej és a mellső combnak madárfejjé, spirálissá, vagy valamely állatalakká való stilizálása. Idéztem legközelebbi analógiáit a Kr. e. VI. századi sírokból: *Derevki* (Charkovi korm.), *Vitova Mogila* (Charkovi korm.): Praeh. Zeitschr. 1928. 3-4, 149. o. 2. és 3. ábrák (4. ábra). A fark itt is madárfejben végződik, akár az aldobolyi kardnál, a lábak ez utóbbi esetben is madárfejben végződtek, a csőr azonban a lábak végéről letörött, és megmaradt az ovális alakú madárfej, közepében a szemmel. Az említett déloroszországi, aranylemezből préselt példányoknál ezek a részletek is épségben maradtak meg.

Mint az aldobolyi kard állatmotívumának egy változatát idéz *Merhart* (i. m. 158—59. o.) a *cigirini* kerületből egy félhold-alakú bronzöntvényt, mely-

nek szélén egy kuporgó állatalak foglal helyet. Korával azonban nincs tisztában és részben ebből származott az aldobolyi kardra vonatkozó túlságosan késői datálása is. Ebert a cigirini bronzot a Kr. e. VI. sz.-ba teszi (*Reallex. „Südrußland“* 92. o. 37. C. tábla a). Boroffka (a Bossert-féle *Gesch. des Kunstgewerbes* I. Berlin, 1929. 133. o.) az V. sz. első felére datálja.

Nagyon messzire vezetne, ha a keletporoszországi és minusinski kardok és török hasonló állatmotívumainak részletes tárgyalásába bocsátkoznánk. A

Fig. 7. ábra. Bronzból öntött díszítmény Mátraszéléről, Nógrád m., a Magyar Nemzeti Múzeumban. Term. nagys. — Gegossene Bronzeverzierung von Mátraszele, Kom. Nógrád, im Ungar. Nationalmuseum, Nat. Gr.

samarai kard (Pósta, *Régészeti tanulmányok az orosz földön*, 102. o. 57. ábra) és a visimskaja dacei tör (Pósta, i. m. 252. o. 157. ábra) állatmotívuma csakhogyan közeli analógia. Pósta datálása azonban (Kr. sz. körüli századok) úgy ezekre, mint az aldobolyi kardra vontkozóan helytelen. A visimskaja dacei törnek közeli analógiája öntött vasból a minusinski medence vidékéről, a kor-dacini tör (Boroffka, Bossertnél, i. m. 121. o. 6. sz.), antennáján két állatalak kuporgó helyzetben és ugyanolyan elrendezésben, mint az aldobolyi kardnál. de fejfelé. Boroffka datálása erre vonatkozóan: kora vaskor. Ugyanennek

Fig. 8. ábra. Aranyszarvas Tápiószentmártonból, Pest m., a Magyar Nemzeti Múzeumban. Term. nagys. — Goldener Hirsch von Tápiószentmárton, Kom. Pest, im Ungar. Nationalmuseum. Nat. Gr.

változatai Merhartnál i. m. X.—XI. táblán 5. és 6. Boroffka kora vaskora Minussinskre vonatkozóan a pontus-vidéki szkita kultúra archaikus korával egyezik: Kr. e. VII. sz. vége és VI. sz. (i. m. 122. o.).

Ha e távoli, keletoroszországi és délszerbiai analógiákat nem is vennénk tekintetbe a korhatározásnál, a közelebbi, pontusvidéki és középmagyarországi analógiák mégis ezen korai idők emlékeivel való kapcsolódás mellett tanuskodnak. Mindenekelőtt lássuk a nyak hármas, hosszanti zsinórzását. A legkorábbi állatmotívumokon a zsinórzás, mint önálló stíluselem általában még nem szerepel, csupán mint a szőrzet stilizálása fordul elő, meglehetősen háttérbe szorulva a felület kubikus képzése mellett (*kozromskajai és zöldhalompusztai arany szarvasalakok*). A nyak azonban már az archaikus korban élből találkozunk két hosszanti síkkal van képezve: a nyak közepén tehát hosszanti irányban egy él húzódik. A főntebb említett VI. századi *Vitova Mogilából* előkerült hat darab aranylemezből préselt kőszáli kecske-alak nyaka (5. ábra), ezt a képzést mutatja (Boroffka, *Scythian art*, London, 1928. 3. D). Körülbelül ugyanezen időben fellép ezen állatmotívum a *kievi* eszkita emlékcsoportban, *Zabotinban*. (6. ábra) de már valamivel stilizáltabb nyakkal: a nyak közepén és két szélén, az élek helyén zsinór foglal helyet, ugyancsak a mellő comb hátsó részén is. (datálása VI. sz. Ebert, *Reallex.* „Südrußland“ 92. o., 37. D. tábla a). Az aldobolyi állatmotívumon a mellő comb zsinorszegélyezése úgyesen bele van komponálva a mellő comb helyét elfoglaló madárfej alsó részébe.

Szerencsés véletlen folytán módomban van az aldobolyi állatmotívum stilizálásához a középmagyarországi szkita kultúra köréből is felhoznom analógiát, abból a körből tehát, amellyel való kapcsolatról a kard alakjának és szerkezetének tárgyalásánál részletesen szóltam. Az 1928. év tavaszán előkerült *mátraszelei* szkita leletben, melyet *Dornyay* Béla ismertetett a *Praeh. Zeitschr.* 1928. 3—4. 340—347. oldalakon, egyebek mellett egy fordított keresztalakú bronzöntvény fordul elő (7. ábra), melynek három rövidebb szára egy-egy ló-protoméből áll (i. h. 36. tábla 1). A stilizálás erőteljes, a nyakon ugyanaz a hármaz zsinórozás, mely az aldobolyi állatmotívum nyakán látható. E darabban az egész lelettel behatóan foglalkoztam a kéziratban lévő „*Avarkori műipar Magyarországon*“ II. közleményben és ott arra a megállapításra jutottam, hogy a mátraszelei lelet még a VI. sz.-ből származik és hogy az aldobolyi kard állatmotívumának ennél jóval későbbinek kell lennie.

Az aldobolyi állatmotívumon a nyak hármaz zsinórzása mellett még a has alján, a test közepén és a hátsó combon jelenik meg a zsinórdíszítmény. Ez mindenesetre további fejlődésnek eredménye. Méltán hasonlítottam össze a *Praeh. Zeitschr.* i. h. 151. oldalán a *tápiószentmártoni* arany szarvasalak zsinórdíszítményével, melynél, mint egyezés, különösen a hátsó comb spirálisa vonja magára a figyelmet. (8. ábra). Míg azonban a tápiószentmártoni szarvasalak az V. századi szkita művészetnek tiszta stílusú, legjobb produktumai közé tartozik, addig az aldobolyi kard állatmotívuma merev, síkszerű állatábrázolássá változott át. A zsinórzás vastagabbá lett, ellaposodott és a *bolgáriai* szkita emlékek némelyikére emlékeztet: *Brezovo*, *Praehist. Zeitschr.* 1927. 1—2, 8. tábla 9. A *bolgáriai* és azzal rokon „*craiovai*“ leletek, amint azt *Katharina Malkina* Hubert *Schmidt*-tel szemben legujabban kimutatta, a Kr. e. IV. sz. legelejéről származnak. (*Praehist. Zeitschr.* 1928. 3—4. 168—173. o.). Az aldobolyi kard ebbe a késői korba már alig vihető le.

A mondottakat összefoglalva, azt látjuk tehát, hogy úgy a kard alakja és szerkezete, mint a keresztvas állatmotivuma Magyarország, Erdély és a Pontusvidék idevágó anyagából a VI.—V. századi emlékekhez kapcsolódik, a későbbi, szármata korszakból pedig, amint azt V. Ginters is jól látta, Középmagyarországon és Erdélyben a számbajöhető emlékek teljességgel hiányoznak. Ezért az aldobolyi kard készítésének idejét a középmagyarországi szkita kultúra virágzásának idejére, a stilussajátságok miatt annak is inkább végére helyezném, ami hozzávetőlegesen a Kr. e. V. sz. közepe és IV. sz. közötti időre esnék.

ÜBER DIE ZEITSTELLUNG DES SCHWERTES VON ALDOBOLY

Von Dr. Nandor Fettich.

Im 3—4-ten Heft der Praehist. Zeitschrift XIX, Berlin 1928, S. 144—152 habe ich die Entdeckung genau beschrieben, die ich machte als ich das Originalstück im Frühjahr 1928 untersuchte. Bei dieser Gelegenheit gelang es mir das Tiermotiv der Parierstange, welches im ersten Augenblick etwas schwer zu erkennen ist, genauer zu bestimmen, und es so einer charakteristischen skythisch-südrussischen Gruppe anzugliedern. Von dem Griffteil des Schwertes habe ich eine Rekonstruktion angefertigt, die, die Eigenheiten des Tiermotivs besonders betont, aber jede phantastische Ergänzung vermeidet. (Abb. 1.)

Die Parierstange ist aus zwei gusseisernen Tierpaaren zusammengefügt. Die Entdeckung, dass am Vorderschenkel der Tiergestalt ein Vogelkopf mit Krummschnabel vorkommt, verlangt eine Revision der bisherigen Zeitbestimmung des Schwertes. Zugleich will ich mit einigen mir zur Verfügung stehenden Daten die Zeitstellung dieses weltberühmten, geheimnissvollen Stückes von einer andern Seite beleuchten.

In der oben erwähnten Zeitschrift habe ich die Ergebnisse der heimischen und ausländischen Forscher kurz zusammengestellt. (S. 144.) Hieraus geht hervor, dass um die Frage der Datierung auch in der neuesten Literatur noch grosse Unsicherheit herrscht. Um nur Einiges anzuführen: G. v. Melhart setzt in seiner „Bronzezeit am Jennissei“, Wien 1926 S. 160, das Schwert in die Jahrhunderte nach Christus, während V. Ginters in „Das Schwert der Skyten und Sarmaten in Südrussland“, Berlin-Leipzig 1928 S. 42, sich vorsichtiger äussert. Auf Grund seiner ausserordentlichen Länge setzt er es in die Zeit nach dem V—III. vorchristl. Jahrhundert, in die sog. sarmatische Periode; anderseits gibt er zu, dass wir keinerlei Anhaltspunkte besitzen, wonach dieser skythische Schwerttypus auch nach dem III.-ten Jahrhundert im Donauebiet fortlebte.

Im Folgenden werde ich die Zeitstellung des Schwertes von Aldoboly an Hand seiner Form, der Zusammenfügung einzelner Teile und des von mir festgestellten Tiermotivs untersuchen.

Das Aldobolyer Schwert gehört zu den sog. Antennenschwertern. Der

obere Abschluss des Griffes schweift beiderseits hinauf und dann nach innen zurück (Abb. 2.). Der Griff ist auffallend kurz und kaum für eine mittelgrosse Hand berechnet. Die Herzform der Parierstange ist hier in ein Tierpaar umgebildet worden. Rostovtzeff stellt richtig fest, dass das Antennenende des Griffes an die Hallstattschwerter, das Tiermotiv der Parierstange an die Dolche von Minussinsk erinnert (Skifija i Bospor, Petrograd, 1925 S. 607). Die Klinge ist auffallend lang, zweischneidig und symetrisch. Die Länge des ganzen Stückes beträgt 112 cm., wovon nur 8 cm. auf den Griff fallen.

Durch diese Unproportioniertheit ist die Verwendung des Schwertes so beschwerlich, dass ich es eher als Prunk- denn als Gebrauchsschwert ansprechen möchte. Die unverhältnismässige Länge ist schon längst aufgefallen und hat auch den Grund zu falschen Datierungen gegeben. Meiner Meinung nach ist die Länge der Klinge in diesem Falle überhaupt nicht als das Zeichen einer spätern Zeit (sarmatische oder frühe Völkerwanderungszeit) aufzufassen. Im Gegenteil dieses Verhältniss der Klinge zum Griff ist zusammen mit der Form des ganzen Schwertes eher eine Reminiszenz an die Schwerter der voraufgegangenen Hallstattzeit.

Die Form des Schwertes von Aldoboly ist keine isolierte Erscheinung im Kreise der skytischen Altertümer aus Ungarn und Siebenbürgen. Durch die Güte des Herrn Martin v. *Roska* bin ich in der Lage, mich auf einem unveröffentlichten Skythendolch zu beziehen, der in der Altertümersammlung des siebenb. Nationalmuseums aufbewahrt wird und das verkleinerte und vereinfachte Abbild des Aldobolyer Schwertes darstellt (Abb. 3.). Sein Fundort ist *Maroscsapó* (Komitat Kisküküllő). Im Jahre 1908 kam er gelegentlich eines Bahnbaues zum Vorschein und gelangte als Geschenk des Herrn *Szokolay István* in das Museum. Seine Länge beträgt 198 cm., wovon 8.5 cm. auf den Griff, 9 cm. aber auf die Klinge ohne die herzformige Parierstange fallen. An den Obertheil des Griffes ist eine, aus einem besondern Stück gefertigte Antenne befestigt, genau wie beim Aldobolyer Schwert. Das Griffende ist als ein Zapfen in die vertikale Öffnung der Antenne eingelassen. (Vgl. Abb. 2.). Die beiden Enden der Antenne schweifen auch hier hinauf und dann nach innen zurück. Das Griffeseisen hat die gewohnte Dreigliederung, die Parierstange besteht aus einem besondern Plattenpaar. Die Klinge ist zweischneidig, dünn und symetrisch; in ihrer Mitte ziehen sich zwei Blutrinnen hin, beim Aldobolyer Schwert finden sich ganz ähnliche Blutrinnen, und zwar in Ganzen 3 Paare.

Der Dolch von *Maroscsapó* ist eine schon gutbekannte Form in der Serie der Skytendolche aus Ungarn und Siebenbürgen. Seine Form ist nichts anders als eine Variation der Dolche von *Szirmabessenyő* (Ginters a. a. v. Tfl. XIII.), *Versec* (Arch. Ért. 1908, S. 408), *Pilin* (Arch. Ért. 1893, S. 387. Abb. 3.), *Berczel* (Arch. Ért. 1893. S. 387. Abb. 2.); die Abweichung beruht nur im Hinaufschweifen beider Enden der Antenne, im Übrigen ist jedoch die Form und das Verhältniss der einzelnen Teile dasselbe. So fügt sich das Schwert von Aldoboly, das nichts anders ist, als die Übertragung des Dolches von *Maroscsapó* in die Schwertform, organisch in das Milieu der Skytendenkmäler aus Ungarn und Siebenbürgen. Die Übertragung der Dolch- in die Schwertform ist in diesen Gebieten keine unbekannte Erscheinung. Das Kurz-

schwert von *Pilin* (Ginters a. a. O. Tgl. XIII.) ist die Vergrößerung des Dolches von *Gyöngyös* (Ginters a. a. O. Tgl. XIII.), wie das die Übereinstimmung des Griffes und der Klinge zeigen. (Die gegenwärtige Form des Piliner Schwertes ist die Folge einer Deformation, ursprünglich war sie grad der Griff aber war etwas noch vorne gebogen.) Die Variation des Kurzschwertes aus dem Bereger Komitat (Arch. Ért. 1893, S. 387. Abb. 2.) vertritt ein noch uneditiertes Eisenschwert der Altertümersammlung des Siebenbürgischen Nationalmuseums. Sein Fundort ist *Noszoly* (Kom. Szolnokdoboka), von wo es im Jahre 1908. als Geschenk des Herrn *Ottó Schilling* ins Museum gelangte. Der obere Teil des Griffes ist abgebrochen; der restliche Teil mit der Parierstange hat dieselbe Form, wie der Dolch von Bereg. Die Gesamtlänge beträgt 40 cm., wovon 8 cm. auf den Griff antfallen. Die Klinge ist zweischneidig, besitzt eine Mittelrippe und verdünnt sich gegen das Ende (nach freundl. Mitteilung des Herrn Dr. M. v. *Roska*).

Die Dauer der ungarischen und siebenbürg. Skytenkultur hat P. *Reinecke* zwischen dem Ende des VII-ten und dem IV-ten Jahrhundert angesetzt (Arch. Ért. 1897. S. 11.). Die in neuerer Zeit zum Vorschein gekommenen grossen skytischen Fürstengrabfunde wie: die Goldfunde von *Tápiószentmárton* und *Zöldhalompusztá* zeigen, dass der Gipfelpunkt der skytischen Kultur hier in die Zeit um das V.-te Jahrhundert fällt. (Fettich: *A zöldhalompusztai skita lelet*, *Archaeologia Hungarica*, III. Budapest, 1928. S. 16.) Unter den skytischen Dolchen finden sich solche, die teilweise noch aus Bronze gefertigt sind. (*Pánád*: Arch. Ért. 1897. S. 67. Abb. 7; *Nagyenyed*: Arch. Ért. 1898, S. 268, Abb. 2 a—b; *Magyar—Boros—Benedek*: Ginters a. a. O. Tfl. 13. c.) Diese bilden den Übergang von den Bronze- zu den Eisendolchen und sind daher eher in die erste, als in die zweite Hälfte der hiesigen Skytenkultur gehörig zu betrachten.

Schon lange war die Dreigliederung des Griffes des Schwertes von *Aldoboly* aufgefallen und in dieser Hinsicht wurde es öfter mit den Skytendolchen aus Ungarn in Zusammenhang gebracht (Arch. Ért. 1893, S. 388.) Der Zusammenhang ist viel enger, als früher angenommen wurde. Die Dreigliederung des Griffes und die Kerbung der beiden Aussenglieder ist wirklich mit den Griffen der Stücke von *Pilin* und *Gyöngyös* verwandt. Ausserdem ist aber auch die Konstruktion des *Aldobolyer* Schwertes dieselbe, wie sie sich bei einem Teile der ungarischen und siebenbürgischen Stücke zeigt. Wie ich im Zusammenhange mit dem Dolch von *Maroscsapó* schon erwähnt habe, ist die Parierstange aus zwei Eisenblättern zusammengefügt, während die Antenne mit ihrer vertikalen Öffnung, auf den am Griffende befindlichen Zapfen befestigt wurde (Abb. 2.). Dieselbe Konstruktion der Antenne und der Parierstange finden wir ausser beim erwähnten Dolche von *Maroscsapó* noch bei den Dolchen bzw. Schwertern von *Pilin*, *Nagyenyed*, *Miriszló* (Arch. Ért. 1897, S. 67. Abb. 6.), *Gyöngyös*, *Berczel*, *Szirmabessenyő*, *Versecz*, *Magyarboros-benedek*, *Bereg* und bei dem schon erwähnten Stücke von *Noszoly*.

Auf Grund des Bisherigen kann ich feststellen, dass das Schwert von *Aldoboly* dem Kreise der ungarischen und siebenbürgischen skytischen Kurzscherter und Dolche entstammt und zeitlich nicht stark von ihnen abweichen kann.

Einen weitem Stützpunkt zu seiner Zeitbestimmung bieten die Zusam-

menhänge, des auf der Parierstange angebrachten Tiermotives. Wie ich in meiner erwähnten, — in der Praehist. Zeitschrift erschienenen, — Arbeit gezeigt habe, ist dies Motiv ein charakteristisches Grundmotiv der Skytenkunst, für welches die zusammengekauerte Lage, der gesenkte Kopf und die Umstilisierung des Vorderschenkels in einen Vogelkopf, in eine Spirale oder in eine andere Tiergestalt bezeichnend sind. Seine nächsten Analogien aus den dem VI-ten vorchristl. Jahrhundert angehörigen Gräbern von *Derevki* (Guv. Charkov) u. *Vitova Mogila* (Guv. Charkov) habe ich in den Praehist. Zeitschr. 1928. 8—4, S. 149. Abb. 2. u. 3. wiedergegeben (Abb. 4). Der Schwanz endigt hier, wie beim Schwert von Aldoboly, in einem Vogelkopf; die Beine endigten im letzteren Falle auch in einen Vogelkopf, jedoch ist der Schnabel abgebrochen und es blieb nur der ovale Vogelkopf mit dem Auge in der Mitte. Bei der erwähnten südrussischen aus gepresstem Goldblech verfertigten Stücke sind diese Einzelheiten ganz erhalten.

Als eine Variation des Tiermotivs vom Aldobolyer Schwert citiert *Merhart* (a. a. O. S. 158—59.) einen halbmondförmigen Bronzeguss aus dem Kreise *Cigirin*, an dessen Rand sich eine kauernde Tiergestalt befindet. Er ist jedoch mit dem Alter dieses Stückes nicht im Klaren, und teilweise ist darauf seine übertrieben späte Ansetzung des Aldobolyer Schwertes zurückzuführen. *Ebert* setzt die Bronze von *Cigirin* in das VI-te vorchristl. Jahrhundert (*Reallex: „Südrussland“* S. 92. Tf. 37 b.), *Boroffka* (Bossert: Geschichte des Kunstgewerbes, I. Berlin, 1892. S. 132.) datiert sie in die erste Hälfte des V.-ten Jahrhunderts.

Es würde sehr weit führen, wenn ich mich in die genau Behandlung der Tiermotive von den *ostrussischen* und *minussinskischen* Dolchen einliesse. Das Schwert von *Samare* (Pósta, *Régészeti tanulmányok az orosz földön*, S. 102. Abb. 57.) und der Dolch von *Visimskajer Daca* (Pósta a. a. O. S. 252. Abb. 157.) bieten durch ihre Tiermotive tatsächlich enge Analogien. Póstas Datierung (um Christi Geburt) ist jedoch für diese, wie auch für das Aldobolyer Schwert, unrichtig. Eine Analogie zum Dolch von *Visimskaja Daca* bildet der gusseiserne Dolch von *Kordain* aus dem minussinsker Becken (*Boroffka*, bei Bossert a. a. O. S. 121, Abb. 6.). An seiner Antenne befinden sich zwei kauernde Tiergestalten in derselben Abordnung, wie beim Aldobolyer Schwert, aber mit dem Kopfe abwärts. Die Datierung von *Boroffka* lautet: Frühe Eisenzeit. Seine Variationen bei *Merhardt* (Tfl. X—XI. 5. u. 6.) und *Boroffkas* frühe Eisenzeit stimmen mit Bezug auf *Minussinsk* mit der archaischen Zeit der skytischen Kultur im Pontus überein: Ende des VII.-ten u. VI.-ten Jahrhunderts (a. a. O. S. 122.).

Auch wenn wir die entfernten ostrussischen u. südsibirischen Analogien bei der Zeitbestimmung nicht berücksichtigen, so zeugen die näheren Analogien aus dem Pontus und aus Mittelungarn mit ihren Denkmälern doch für eine Verbindung in dieser frühen Zeit. Vergleichen wir zunächst die dreifache Längsverschnürung am Halse. Bei den ältesten Tiermotiven spielt die Verschnürung als selbständiges Stilelement noch überhaupt keine Rolle, sie wird nur zur Stilisierung des Haarkleides angewendet und wird durch die kubische Gestaltung der Oberfläche ziemlich in den Hintergrund gedrängt. (Hirschfiguren von *Kostromskaja* u. *Zöldhalompuszta*.) Der Hals aber wird schon in der archaischen Zeit durch zwei in einer Kante zusammenlaufende

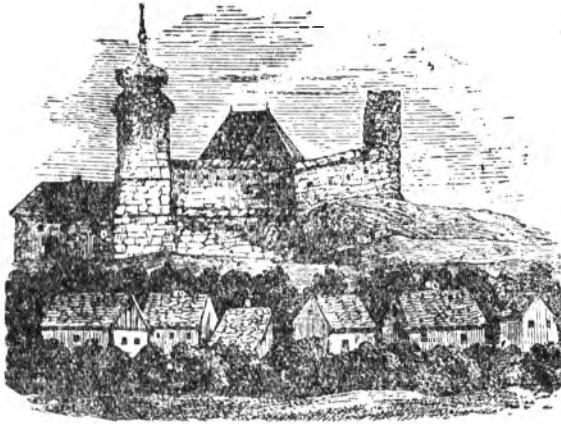
Flächen gebildet; über die Mitte des Halses läuft also in der Längsrichtung eine Kante. Die aus gepresstem Goldblech hergestellten sechs Ziegenfiguren, die von *Vitova Mogila* stammen, gehören dem VI.-ten Jahrhundert an und zeigen die erwähnte Form des Halses (Abb. 5.) (Boroffka, *Scythian art*, London 1928, 3 D.). Ungefähr in derselben Zeit tritt dies Tiermotiv in der *Kiever* skytischen Gruppe auf, in *Zabotin* (Abb. 6.), aber schon mit etwas stilisierterem Halse: die Mitte und die beiden Ränder des Halses werden statt durch Kanten, durch Schnüre gebildet und ebenso der hintere Teil des Vorderschenkels. (Seine Datierung ist VI.-tes Jahrhundert, Ebert *Reallexikon* „Südrussland“ S. 92, Tfl. 37. D. a.). Am Tiermotiv von Aldoboly ist die Schnureinfassung des Vorderschenkels geschickt in den unteren Teil, des den Platz des Vorderschenkels einnehmenden Vogelkopf hineinkomponiert.

Durch einen glücklichen Zufall bin ich in der Lage, zur Stilisierung des Aldobolyer Tiermotives aus der mittelungarischen Skythenkultur Analogien aufzuführen, aus jener Kultur, von der ich bei Behandlung der Schwertform und Konstruktion ausführlich sprach. In dem im Frühjahr 1928 bei *Mátraszele* zum Vorschein gekommenen Skytenfunde, den *Dornay Béla* in der *Præhist. Zeitschrift* 1928, 3—4, S. 340—347 publiziert hat, ist u. a. eine umgekehrt kranzförmige Bronzform gefunden worden (Abb. 7.), deren drei kürzere Arme aus je einer Pferdeprotome bestehen (a. a. O. Tfl. 36, 1.). Die Stilisierung ist kraftvoll; an den Hälsen ist dasselbe Schnurwerk, wie beim Schwert von Aldoboly zu erkennen. Mit dem Funde von *Mátraszele* habe ich mich in dem handschriftlich vorliegenden zweiten Teile von „*Avarkori mláipar Magyarországon*“ ausführlich beschäftigt und bin zum Ergebnis gekommen, dass dieser Fund noch aus dem VI.-ten Jahrhundert stammt und dass das Tiermotiv des Aldobolyer Schwertes ziemlich viel jünger sein muss.

Am Tiermotiv von Aldoboly erscheint die Schnurzierung ausser am Halse, noch am Bauch an der Mitte des Körpers und am Hinterschenkel. Dies ist jedenfalls das Ergebniss einer Weiterentwicklung. Mit Recht habe ich diese Schnurverzierung in der *Præhist. Zeitschr.* a. a. O. S. 151 mit der der goldenen Hirschfigur von *Tápiószentmárton* verglichen, bei welcher letzterer, als Obereinstimmung, insbesondere die Spirale des Hinterschenkels die Aufmerksamkeit auf sich zieht (Abb. 8.). Während aber die Hirschgestalt von *Tápiószentmárton* zu den reinstiligen, besten Erzeugnissen der Skytenkunst des V.-ten Jahrhunderts gehört, hat sich das Tiermotiv des Aldobolyer Schwertes in eine steife, flächige Tierdarstellung umgewandelt. Das Schnurwerk ist dicker geworden, und verflacht und erinnert an einige der *bulgarischen* Skytendenkmäler: *Brezovo*, *Præhist. Zeitschr.* 1927, Tfl. 9, 1—2, 8. Die bulgarischen und damit verwandten „*craiovaner*“ Funde stammen, wie dies *Katarina Malkina* — im Gegensatz zu *Hubert Schmidt* — neuestens gezeigt hat, von dem Beginn des VI.-ten vorchristl. Jahrhunderts (*Præhist. Zeitschr.* 1928, 3—4, S. 168—173.). In diese späte Zeit kann das Schwert von Aldoboly kaum eingestellt werden.

Zusammenfassend sehen wir, dass die Form u. Konstruktion des Schwertes, wie das Tiermotiv der Parierstange an das einschlägige Material des VI.—V.-ten Jahrhunderts aus Ungarn, Siebenbürgen und dem Pontus anschliessen, während die späteren in Frage kommenden sarmatischen Denkmäler, wie das auch *Ginters* erkannte, in Mittelungarn u. Siebenbürgen vollständig fehlen.

Daher möchte ich die Entstehung des Aldobolyer Schwertes in die Blütezeit der mittelungarischen Skytenkultur setzen, und zwar wegen seinem Stileigentümlichkeiten eher an das Ende, als an den Beginn dieser Periode. Zeitlich gesprochen wäre dies die Spanne zwischen der Mitte des V.-ten und der Mitte des IV.-ten vorchristl. Jahrhunderts.

A sepsiszentgyörgyi ref. vártemplom képe Jókai Mór rajza után

A SZÉKELYFÖLD RÓMAI RÉGÉSZETI FELADATAI

Irta: Dr. Buday Árpád

Valamikor úgy terveztem, hogy néhány nyáron bejárom egész Erdély földjét és számbaveszem a még látható római kori maradványokat. Megtudom tehát, hogy hol, mi a teendő? Aztán neki fogunk egy pár vállalkozó egyetemi hallgatónak az alapos, ásató munkának. Előbb Erdély nyugati felén kezdek, aztán északon folytattam volna. Legutoljára hagytam a Székelyföldet. Nemcsak azért, mert ott volt a Székely Nemzeti Múzeum, mely a munkából sokat vállalt, hanem azért is, mert ott van *Orbán Balázs* leírása, mely épen a munka első felét, a számbavételt mérhetetlenül megkönnyítette volna.

A munkát meg is kezdtük: a Székely Nemzeti Múzeum a komollói tábor ásatásával, magam a meszesi római nyomok felkutatásával. A munka legelején, az első eredmények alapján egyszerre a megfejtendő kérdések tömege tárult elénk. Olyan kérdések, melyekre már az adandó feleletek körvonalai is kezdtek kibontakozni. Még pedig nagyon meglepő formában. Kezdtük észrevenni, hogy szép Erdélyországunk római-koráról alig tudunk valamit. Kitűnt az is, hogy amikor a Székelyföld római kori emlékeit kutatjuk, a székely múltnak is egész sor olyan emlékét fogjuk feltárni, amiről semmi írott adatunk ez idő szerint nincs.

Már *Orbán Balázs* leírásából világosan megállapítható s az azóta napfényre került emlékek csak megerősítenek ebben a feltevésemben, hogy Marosvécsről Olthévizig: Mikháza, Sóvárád, Énlaka, Székelyudvarhely, Homoródszentpál irányában római határ vonult. Olthéviztől egy darabig az Olt mentén volt a határ, majd a Feketeügy vonalán, s folytatódott Berecken át Poiana felé. Megdőlt tehát az a feltevés, amit ókori térképeinken általában látunk, hogy a római birodalom a Hargitától keletre fekvő Székelyföld, s Bukovina és Moldova területét is felölelte volna. Mert az már bizonyosra vehető, hogy az említettem Marosvécs-Olthévízi vonal volt e helyen a római birodalom keleti határa. Aminthogy ettől keletre a Székelyföldön egyetlen római emlék nem ismeretes és egyetlen római lelet napfényre nem került. Legyen szabad erre a kérdésre kissé bővebben kitérnem.

A déli Kárpátoktól északra, ill. a keletiektől nyugatra fekvő Dácia keleti határát illetőleg, a legújabb időkig nagy bizonytalanságban volt a szaktudományosság. A magyarázat egyszerű: nem történt meg a most említettem irányban található római maradványoknak alapos, szakszerű tanulmányozása. Ho-

lott sokkal többnek kell lennie, mint a mennyiről véletlenül tudunk. Ámbár ez sem épen jelentéktelen.

Idestova száz esztendeje, hogy már nemcsak tudomásul vették őket, hanem írtak is róluk. *Kelemen Lajos* barátom, kinél jobban aligha ismeri valaki Erdély múltját, évekkal ezelőtt — az ideális összedolgozás boldog idején — figyelmeztetett arra, hogy *Nagyajtai Kovács Istvánnak* a Nemzeti Társalkodó 1830. évi folyamában van egy „*Római útnyomozás*“ című cikke, melyben a Bekecsen levő római limesmaradványokat ismerteti. A leírás nyomán *Kelemen Lajos* nemcsak megtalálta a limesszakaszt, hanem be is járta egy részét s megállapította, hogy az édes testvére a Meszes hegységbeli limesmaradványoknak, melyekről viszont a felsőgermániaival való rokonság kétségtelen. *Téglás Gábor* viszont 1895-ben, az Arch. Közlemények XIX. kötetében, a vonal déli részéről, a Homoród-mellékéről közöl teljesen azonos nyomokat. T. G. nem elégszik meg a maradványok pusztá közlésével, hanem harcászati, általában katonai fejtegetéseket is fűz hozzá, amik — természetesen — egészen feleslegesen. A németországi limeskutatások esete mutatja, hogy minél kiválóbb modern katona valaki, annál kevésbé használható e kutatások magyarázásánál, s erre igen jó erdélyi példát is lehetne felhozni. De T. G. hadászati fejtegetései és következtetései általában hibásak is, maga a tény, hogy a szóban forgó vonalon római limesmaradványok vannak, feltétlenül bizonyos. Megállapítható ez, mint látni fogjuk, *Orbán Balázs* leírásából is.

A szóban forgó limesvonallal szerves összefüggésben állott az a római táborsor, melynek tagjaiul Mikháza, Sóvárad, Énlaka, Homoródszentpál és Hévíz kétségtelenül megállapíthatók, Görgényszentimre és Székelyudvarhely legalább is gyanúsíthatók. S ha tekintetbe vesszük, hogy e sor legészakibb tagja — Görgényszentimre — Vécsen keresztül majdnem egyenes vonallal köthető össze a Besztercze melletti Várhely (Burghallen) római maradványai-
val, mely viszont a Tihó (tulajdonképen Szurduk), Alsókosály, Alsóilosva táborsor legkeletibb tagja, — nem kétséges, hogy az általam, bizonyos általánosítással Hargita-limesnek nevezett vonal, a római birodalom daciai keleti határát jelenti, melynél keletebbre a római uralom sohasem terjedt.

Mondhatná u. i. valaki, hogy: jól van! Csakugyan nem lehetetlen, hogy egyszer, vagy akár kétszer is — t. i. a fokozatos előnyomuláskor — itt volt a határ; de volt idő, amikor jóval keletebbre, a keleti Kárpátokon túlra terjedt a római birodalom... Erre azonban semmi bizonyíték nincs. Először is, amint már említettem, e vonaltól keletre egyetlen római emlék nincs, egyetlen római lelet napfényre nem került. Ami azonban a régészetben nem bizonyíték, mert hiszen ha eddig nincs is, lehet a jövőben. Ami azonban azért valószínűtlen, mert vannak adataink arra nézve, hogy Kr. u. II. sz. derekán miféle barbarus népek laktak, a rómaiakkal állandóan harcolva, a Keleti és Északkeleti Kárpátokban.

Van azonban ennél határozottabb bizonyítékunk: Már a kolozsvári *Dolgozatok-Travaux* 1911-évi folyamában kimutattam, hogy ez a Hargita-limes, ill. az ahhoz tartozó táborok csak a Kr. u. II. század derekán keletkeztek, vagysis ez a vonal a rómaiak daciai terjeszkedésének legkeletibb határát jelenti, s abban az időben keletkezett, mikor már keletről és északkeletről veszedelmes és azután soha meg nem szűnt támadások érik a birodalmat. Amikor tehát a daciai csapatoknak nem újabb területek hódítása, hanem a már

megszerzették védelmezése a feladata. E támadások egy részéről bővebben szóltam az E. M. E. dési vándorgyűlésének Emlékkönyvében, rámutatva arra, hogy nemcsak az Alsóilosva, hanem a mai Szamosújvár mellett volt tábor is pusztulást szenvedett, sőt maga a főváros is veszedelemben volt. Az itt röviden összefogott érvek alapján tehát bizonyos eredményeket sikerült megállapítanunk. De semmi kétség, hogy amíg az elmondottak megerősítésére újabb bizonyítékokra számíthatunk alapos kutatások révén, másfelől egészen más természetű eredményekre is komoly kilátások vannak.

*Orbán Balázs*nál olvassuk u. i., hogy a most említettem vonal irányában itt is, ott is, gyakran összefüggően, kilométereken keresztül máskor megszagatva, — töltés és árok, vagy ma már — csak töltés vonul, mely nyilvánvalóan emberi és nem természetes alkotás. A nép különféle neveket ad neki: *Rabsonné útja, Tündérek útja, Ördög útja, Oriások árka, Kakasborozda, Papok sánca*. Egyes pontjain kisebb, máshol nagyobb, sőt hatalmas épületek romjai látszanak. Ezeket is szépen elnevezte a nép ilyen, vagy olyan váraknak. *Orbán Balázs* egyik-másiknak az alaprajzát is közli s e közlésekben annyi a meglepő vonás, hogy az ember szeretne felkelni az íróasztala mellől, odamenni: lássuk csak!! De mivel ez nem olyan egyszerű dolog, a leírás alapján okoskodik.

S rájön az ilyen feltevésekre: az a sok különféle nevű út és borozda talán nem is tartozik egy kalap alá s valószínűleg a különböző „várak” sem. Egy részük kétségtelenül római; ez vitathatatlan. De más részük épen olyan kétségtelenül nem az.

De hát mi, ki és mikor építette? Hiszen épen ezt kellene tudnunk. A rómaiak előtt és után, az őskortól a magyar honfoglalásig, s azután is, annyi ellenséges beütéstől és állandó fenyegetettségéről tudunk e vidéknek — és mennyiről nem tudunk! — hogy ezeknek az erődítményeknek az emelése túllontúl indokolt. Bizonyára vannak köztük ős-, de közép- és újkoriak is. *Orbán Balázs* lelkes és tanult ember volt: korának egyik legkiválóbb és legderekabb embere. Az idén ünnepeljük születésének századik évfordulóját, s azóta épen a régiségtudomány hallatlanul gyarapodott. Amit ő még nem tudott ellenőrizni, hanem feljegyezte becsületesen, amit hallott és látott, azt mi már sokkal biztosabban megtudjuk itélni, ámbar még a kelletténél gyakrabban állunk mi is tanácstalanul. Igazán világosan csak akkor fogunk látni, ha mindazokat a helyeket alaposan átkutattuk. Akkor fog kiderülni, hogy azok az árkok, borozdák, utak és várak részben összetartoznak, egyidőben, azonos rendeltetéssel épültek; részben azonban csak térbeli az összefüggésük, s más-más időből származnak.

Nagy csoda lenne, ha a kutatások során nem kerülnének napfényre olyan adatok, melyek a Székelyföldnek a magyar honfoglalás során való megszállását, annak menetét világosítják meg. Csak egy jelenségre utalok: a Gyepes falúnévre. *Orbán Balázs*nál olvasunk a község és neve keletkezéséről egy mesét. Kétségtelen, hogy ez a magyarázat sokkal később keletkezett, mint a község s mert a név eredetét akkor már nem tudták, csinálták reá a magyarázatot. Gyakori jelenség, nemcsak a székelységnél. Nekem az a gyanúm, s bár ez idő szerint semmi bizonyítékom nincs reá, mégis valószínűbbnek tartom, hogy ez a Gyepes községnév a gypűvel, a kezdetleges határral függ össze.

Hasonló nagy kérdőjel elé állít bennünket: a *Homárka* vagy *Honárka*,

sőt némelyek szerint *Hunárka*. *Orbán Balázs* már úgy ír róla, hogy eredete évszázadok óta foglalkoztatta az embereket. S azóta sem tudunk róla semmivel sem többet. Magam nagyon szerettem volna rajta végig menni, át a hegyeken, addig, ameddig vezet. A háború alatt nem lehetett: azután még kevésbé; ma talán inkább lehetne, hiszen a hegyerincről eltűnt a határ. Az a gyanúm, hogy semmi köze sem a húnokhoz, sem a német lovagrendhez. Annál több a rómaiakhoz. Az utóbbi feltevés megerősítéséhez nagy mértékben hozzájárulna, ha világosan lehetne tisztázni a Komolló és Drajna de sus melletti táborokhoz való viszonyát. *Orbán Balázs* a Homárka melletti bemélyülésekről, melyek az ő korában részben tavakká alakultak át, azt hiszi, hogy a töltéshez való anyagot emelték ki belőlük. Nem lehetetlen. De nem tekinthető kizártnak az sem, hogy ezek az egykori őrhelyeknek a maradványai.

És itt legyen szabad ismét részleteznem egy kissé.

Az elébb említettem, hogy a Homárka jelentőségét akkor lehetne eldönteni, ha sikerül tisztázni Komolló és Drajna de sus táborokhoz való viszonyát. A kérdés összefügg azzal a feltevéssel, amit a már említett Dolgozatok-Tra-vaux 1916 (VII.) évfolyamában (9. s köv. l.) fejtettem ki, s amelyben azt bizonyítom, hogy a mai Erdély földjéből a rómaiak először a Bereck, Feketeügy vonaltól délre a Kárpátokig, nyugatra az Olt vöröstoronyi vonaláig terjedő területet hódították meg, s ez a terület később is nem Dáciához, hanem Moesia inferiorhoz (Muntenia) tartozott. De nem egyszerre hódították meg az egész területet, hanem fokozatosan. Az egyik vonal, mely ilyen ideiglenes előhaladás határa lehetett, az a sánctű, mely a Duna melletti Flământától Pitești, Câmpolung és a Brassó melletti Rozsnyó táboránál elhaladva, valahol a Feketeügy torkolatánál éri el az Oltot. Nem lehetetlen azonban, hogy volt még egy megelőző állomás, melynek nyugati határát a Homárka jelölte, meghosszabbítva Drajna de suson át. Bizonyítékunk erre még kevés van, s így ugyan-csak szükség van újabbakra. A hódítás mindenesetre a Kr. u. 138—140. években érte el az Olt havasalföldi vonalát, hol ebben az időben szorgalmasan építették a táborokat.

Az említettem helyeken részletesen előadott érveim ellen egyetlen kifogás hangzott el, legalább tudtommal. *Fabricius E.* freiburgi egyetemi tanár, a német limesbizottság elnöke tette azt a kifogást (Pauly—Wissowa, Realencyc. XIII. 642. 645. 646.), hogy okoskodásom megdőlt azon a tényen, hogy a Rimnicu melletti tábor neve *Castra Traiana* volt, ami azt bizonyítja, hogy az Olt melletti táborsort Traianus alapította.

A dolog azonban korántsem olyan egyszerű. Semmi sem bizonyítja u. i., hogy *Castra Traiana* nevű tábor lett volna e helyen, hanem ez a név csak néhai *Tocilescu* prof. elírásából került a köztudatba. A *Tabula Peutingeriana* néven ismert római útitérkép u. i. *Castra Tragana* néven jelzi ezt a táborát, s Ptolemaios is említi *Tracana* nevű helységet. A kettő lehet egy, t. i. *Tracana*-*Tragana*, de semmiestre sem *Traiana*. Viszont az is érthető, hogy *Tocilescu* prof. mindenképen természetesnek találta a *Traiana* elnevezést, mások pedig kételkedés nélkül vették át azt. Annál inkább, mert a név nem okvetlenül vonatkozik *Ulpius Traianus* császárra. Volt u. i. egy *Decius Traianus* nevű császár is, aki épen ezen a vidéken esett el (a Dobrogeában) Kr. u. 251 nyarán a gótok elleni harcokban; elébb pedig évekig volt *Moesia inferior* császári helytartója, s állandóan harcolt a támadó barbarusokkal. Mivel azonban a *Traiana* név hi-

bás, természetesen nincs miért keresnünk az eredetét annak, ami nincs és nem volt. Az itt rövidre fogottan elmondottakból kitűnik, hogy a Homárka nem valami önmagában álló jelenség, hanem összefügg más emlékekkel. Első sorban a mellette levő s *Orbán B.* által említett bemélyülésekkel, melyeket alaposan meg kell vizsgálni. Azután Komolló táborával, de tovább menve Bereck, Kissink, Hévíz és Rozsnyó táboraival, végeredményében pedig az Olt-menti és az u. n. hargitai táborokkal. Tehát éppen eléggé fontos és nagy feladatokat tár a kutató elé.

Azt, hogy sem a Homárka, sem a többi — különféle jelzős borozda, árok, út — nem volt út, egészen biztosra vehetjük. Úttá csak később lett egyik-másik, amikor eredeti rendeltetése elfelejtődött: Szeged és Makó környékén a régi, újjal pótolta Maros és Tisza-töltéseket, helyenként a maiakat is, használják útként. Németországban is gyakran használják mezei erdei útnak a limes-maradványokat. A rétyi Nyiren szekérral közlekedők számára önként kínálkozott útnak az ősi töltés — kivált esős időben — éppen úgy, mint pl. a Bácskában a római sáncok. Természetes tehát, hogy eredeti rendeltetését nem tudván, útnak tekintik.

Igy volt ez Németországban és máshol is. Megfeledkeznek az emberek arról, hogy ilyen nagy munkát kívánó utat, mint amilyen a Homárka megépítése is volt, csak nagyon forgalmas helyen építenek. A nagy forgalmú utat azonban jelentős részben kőből építik még ott is, ahol messze földről kell a követ odahordani. De a Homárkában — éppen *Orbán Balázs* tanúsága szerint — kő egyáltalán nincs; földből épült jó részben a többi is, holott a Székelyföldön a kő éppen nem ritkaság. Hozzá kell vennünk, hogy aki ekkora fáradsággal utat épít, legalább annyira szélesnek csinálja azt, hogy két szekér kitérhessen egymásnak, ami a szóban forgó „útnak”-nál elég ritka eset lehet, ha egyáltalán előfordul. Ut volta ellen szól, úgy ennek, mint a többinek az, hogy igen gyakran az út számára legkevésbé alkalmas tetőknek megy neki, néha olyan kapaszkodóval, hogy szekérral fel sem lehet menni rajta, lejönni még kevésbé.

Mindezeknek és az ezekkel összefüggő kérdéseknek alapos helyszíni tanulmányozását tűztet ki annak idején — kb. ezelőtt 25 esztendővel — tudományos életcélmúl, s kétségtelen, hogy nem egy kérdésnek nyitját sikerült volna összetett erővel megtalálnunk.

Harminckét esztendőös voltam, amikor tisztán láttam a feladatot és magamat eléggé felkészültnek éreztem a munkára. Azóta eltelt majnem két évtized. Rengeteget nem lehetett volna elvégezni. De három esztendő múlva kitört a háború, mely az én nagy terveim terebélyes fáját is kettétörte.

De talán akadnak fiatal székely hajtások, akik ismét neki kezdenek a munkának, az ünneplő Székely Nemzeti Múzeum védőszárnyai alatt.

Az ő buzdításukra írtam e sorokat.

A KÖZÉPKORI, NYUGATI MŰVELTSÉG LEGKELETIBB HATÁRAI

Irta: Keöpeczi Sebestyén József.

I.

Nemzetünk megkeresztelkedésével a nyugati műveltség palántája a Székelyföldön is életerős gyökeret vert és sok vihart kiállott, örökéletre termett törzssé növekedett.

Róma hitből és szeretetből fejlődött műveltségének éltető kisúgárája áldásosan és el nem múlóan megtermékenyítette a lelkeket, áldozatos, alkotó munkára serkentve eleinket.

Az a műveltség, mely Rómából beragyogta a Nyugatot, a Kárpátok hatalmas vonulatáig terjedt. Épen mi székelyek vagyunk az a nemzet, mely a legtávolabbi Keleten — egy másik világnézeten alapuló műveltség határán — szívvel-lélekkel Nyugat eszmeköréhez, műveltségéhez csatlakozott. Az erdélyi szász nemzet magával hozta őshazájából Nyugat műveltségét, melynek itt hatalmas tényezője lett, ami kulturemlékeink közül a legrégebbek még beköltözkedésük előtti időkből származván, így az alapot a mi műveltségünkhöz nem ők adták, hanem közvetlen forrásból merítettük azt. Későbbi kulturhatásuk azonban elvitázhatatlan.

Az a műveltség, mely a mi Kárpátvonulatunkon kívül van, a Kelethez tartozik; ennek világnézetéből fakadó művészete már a másik — most is elevenen, sőt megújult erővel élő — kulturcentrum, Byzánc kisúgárájának eredménye.

A francia és német nemzet a verduni szerződéssel (840) vált ketté. A felosztás következtében a császári korona fénye — mely a műveltség és művészetek felvirágoztatója volt — elhalványult, s a Nyugat műveltségének egyik igen szomorú korszaka következett be. Németországban a választott császárságnak nem volt állandó székhelye, s így tulajdonképeni kulturcentruma sem, s a tradíció sokáig Rómát tartotta a császárság központjának. Keleten pedig a másfélszázados képprombolás után, a művészet új virágzásnak indul. Megszületik a byzánci műstil, mely a pogány hagyományokat teljesen elhagyja, tisztán keresztényen alapról meríti tárgykörét, formakincsét, kifejezőmódját. E művészetet plántálta Nyugatra a byzánci császár biborban született leánya Teofána, II. Ottó császár felesége, magával hozva Németországba hazája műveltségét, fényűzését, szertartásait. A Nyugat műveltségének renaissancea Teofánától számítható (972). Nyugat kulturája Keleten termett, s így a mi emlékeinknek is — közvetve bár — az egykorú nyugatiakkal együtt, Keleten ringott a bölcsője.

Azon byzánci kereszténységnek, melyet Géza fejedelem Hierotheos apostol által ideplántáltatott volna, semmi emléke sincs, sem a Székelyföldön, sem egész Erdélyben. E hagyomány emlékekkel nem bizonyítható.

Erdélyben, — nem a Székelyföldön — a románság beszivárgásával keletkeztek azok a tulnyomó részben fatemplomok, melyek belsejünkben és elrendezésükben byzánciak, külsejünkben azonban az itt már akkor régen kifejlődött, virágzó nyugati stilushoz alkalmazkodtak. E két stilus dr. Petranu Coriolan szerint „nem Moldvában és Valachiában keveredett össze, ahol a nyugati befolyás csak egyes esetekre szorítkozik, hanem Erdélyben... A Munteniából behozott byzánci-román építészet to-

vábbi hatással volt az erdélyi román templomépítészetre, mely elfogadta a nyugati stílusokat is és így hullámai az ország nyugati határáig elsodrótak.¹ Szerinte e típusnak keletkezése a XIV. század második felére tehető.

Ezen művészeti iskolának nálunk Székelyföldön, tudunkkal egyetlen képviselője sincsen. Ami most felsorolandó Árpádházkori emlékeinkkel egykorú byzancias jellegű pedig, egyáltalán egész Erdélyben sincs. Ezek eredetileg keleti vendégek voltak, külsőségeikben a mi nyugati stílusunkhoz alkalmazkodtak, lényegükben azonban keletiek maradtak, s a mi nyugati szellemű kulturánkra semmi hatást sem gyakoroltak.

* * *

A műveltség hordozója a vallás. Ameddig a Nyugat vallása terjedt, addig terjedt Nyugat műveltsége. Viszont az a hatalmas terület, melyet a hajdani Byzánc műveltsége termékenyített meg, a Kelet kulturterülete.

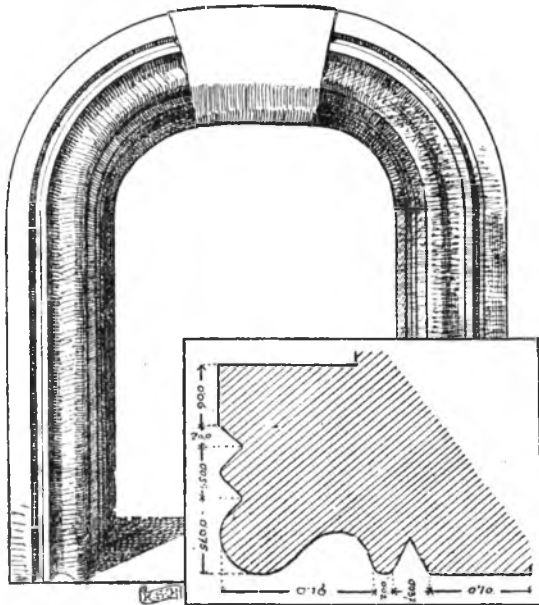
1. A rétyi ref. templom és belseje.

A keresztyén eszményiség és érzület terjesztésének leghatalmasabb eszköze a templom volt. A keresztyén templomépítő-művészet nálunk a nemzet megkeresztelkedésével, a XI. századdal kezdődik. Azon emlékeink, melyek ez időponttól kezdve az Árpádház kihalásáig keletkeztek, a nyugati, köríves (román) műstílus emlékei.

E korból örökölt emlékeink csak a régi, kétségtelenül legelső tempomaink faragott és szerencsére az újabb, nagyobb templomokba felhasznált, vagy elhelyezett részleteiből állanak. Csak sejthetjük, hogy milyenek lehettek az ősi templomok, melyeknek részei ránk maradtak. Ezek sem nagyságban, sem értékben nem vetekedhetnek a Nyu-

gat egykorú, hatalmas emlékeivel, hiszen sem az anyagi mód — sem pedig a magasabbrendű emlékek megteremtésére elengedhetetlenül szükséges, tartós béke nem volt meg — talán a hozzáértő mesterek is hiányoztak, mégis — bár igen szerények emlékeink, ezek a Nyugat legkeletibb határát jelzik és ez emlékeket ugyanaz a szorosan nyugati világnézet hozta létre, mely Nyugaton a nagy alkotások genesisé volt. Speciálisan székely, vagy magyar jellemvonást nem fedezhetünk föl bennük, ezek a nyugati műveltség legkeletibb hullámverésének emlékei.

A XI. században az olaszországi Benediktinusok építik első templomainkat, a lombardiai templomok alapelvei szerint, s ezek mintájára. A XII—XIII. században Árpádházi királyaink a Benedekrend tagjait, s az ezekből kivált cisztercieket és premonstreieket — már politikai okokból is — Franciaországból hívják be, s ők építik e korban a mi templomainkat, hazájuk és rendjük meghatározott szabályai szerint. Te-

2. A csíkszentdomokosi r. kath. templom nyugati bejárója.

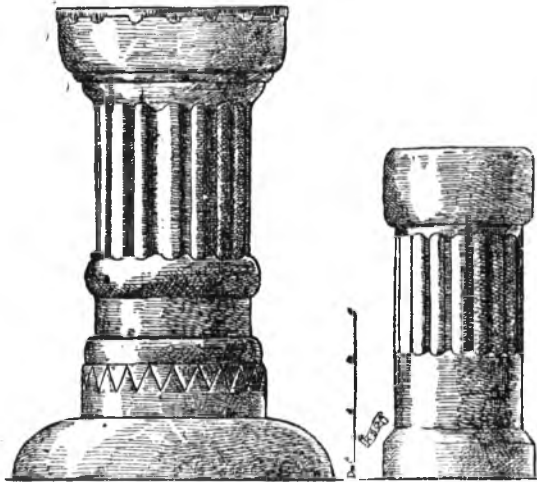
hát a mi Árpádházkori székely templomaink is az egykorú olasz, majd francia építő iskolának lehettek szerény tagjai. E szerzetesek hazájuk kifejlett építőművészetét ültették át hozzánk falvainkba.

A jelenleg Csíkszentdomokostól Délre és Délkeletre Nagykászonig és kis részben Háromszéken felkutatott terület kulturája feltétlenül tiszta székely. E nemzetnek letelepedése előtt más olyan nemzet vagy nép nem lakta e területet, mely a terület későbbi kulturáltságának alapját megteremthette volna. Lakói a székelyek előtt, mint néhány — kevés számú — helységnév mutatja, szlávok voltak, kik egyszerű pásztori sorban élve, kulturemlékeket nem hagytak hátra. Itt római emlékek sincsenek, melyek a kultúra kifejlődéséhez hozzájárultak volna, s így eleink itt teljesen kulturálatlan területet tettek műveltté, a Nyugathoz tartozóvá.

* * *

A nyugati kultúra legkeletibb határán köríves Árpádházkori építészeti emlékeink közül egyetlenegy egész templom sem maradt napjainkra, mert az első a lakosság gyarapodása és szaporodása következtében csakhamar szűknek bizonyulván, lebontatott és új, nagyobb Istenháza épült. Egyik-másika 200—250 éves időközökben bővítettett, vagy újra épült. A régeből egy-egy ajtókeretet falaztak ebbe, s a keresztelő kútakat és szenteltvíztartókat is gyakran megmentette a kegyelet. Ez nagy szerencsénk, mert különben semmi bizonyítékunk sem volna arra, hogy itt a régi határszélen a honfoglalás utáni legelső századokban nyugati kultúra virágzott.

Egyetlen megmaradt építészeti emléküink e korszakból a *rétyi* ref. templom apsisa. Ennek alapja félkör, tengelye a félköríves diadalív belszinétől számítva 4.89 m., szélessége 5.90 m., a boltozat magassága a jelenlegi padlótól 5.88 m. A diadalív szélessége 4.46, magassága pedig 4.64 m., a fal vastagsága 78 cm. Az egész homokkőből épült s ezzel van boltozva is. Egyetlen köríves ablaka sem maradhatott meg eredetiségében, mert a barokk időkben kiszélesítették azt. Három, kétségtelenül későbbi támasztó-

3. A csikszentdomokosi r. kath. templom keresztelő kútja és szenteltvíztartója.

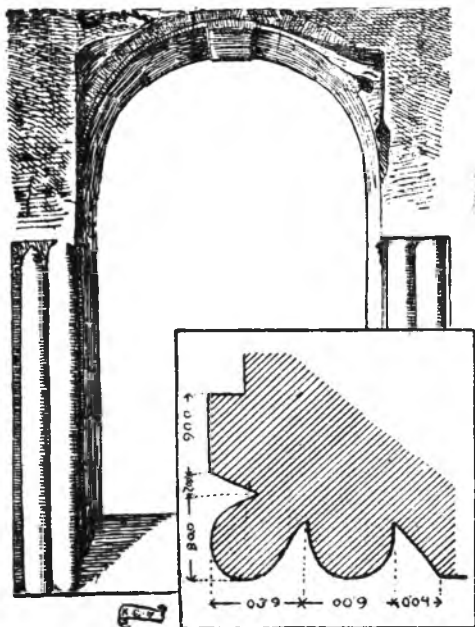
pillére erősen meredek lecsapású; azt a kettőt, mely a diadalív feszítését volt hivatva ellensúlyozni, a mostani barokk templomhajó keleti falába foglalták. Koronázó párkánya sem az eredeti, mert a falat a boltozaton kívül kereken magasabbra emelték s így az első párkány megsemmisült. Az evangéliumi oldalon a diadalív bevágásai ujjakkoriak, a szószék elhelyezésére szolgáltak. Faragott emléket ez az apsis vagy templom nem tartalmaz.

A második emlék, amely a régi köríves alapjára épült, a *gelencei* későgót róm. kath. templom; ennek egyik szenteltvíztartója a románkori templomból maradt meg.

Vége a *menasági* r. k. templom apsisának méretei is az Árpád-ház korára mutatnak. A többi románkori faragott emlékeket geográfiai sorrendben közlöm, községenként, éjszakról-délre.

Csikszentdomokos. A mai XVIII—XIX. század fordulóján épült templom helyén a nagy tatárjárás előtti templomocska állott. Ezt a lakosság számának növe-

kedésével — kicsiny volta miatt — lerombolták. Faragott kövei szerencsére az új templomba foglaltattak. Mindkét bejáratának és sekrestyéjének ajtókeretét a régi templomból vették ki és az új templomba helyezték át. A nyugati, toronyalatti köríves kőajtókeret a díszesebb; profilja a szögleten egy erőteljes félhengertagból, külső oldalon egy ugyanilyen horonyból és egy lekerekített élű háromoldalú pálcatagból áll. Ez ajtókeret jelenlegi belvilága 197×128 cm. Eredetileg keskenyebb volt, mert az új templomba való beépítéskor felül egy új, kevésbé kidolgozott kötömb beékelésével megszélesítették. Ezen ajtókeret díszességénél fogva a régi templom déli bejárója lehetett. A régi nyugati, köríves bejáróajtó és kerete jelenleg a templom déli oldalán van s profilja egy erős félhenger tagozatot mutat. Belvilága kis, falusi templomnál

A csikrákosi r. kath. templom déli bejárója.

szokatlanul nagy, 219×139.5 cm. Ehhez hasonló profilja van a sekrestye köríves ajtókeretének is, mely valószínűleg a régi templomban is e helyen lehetett. Belvilága az előbbinél lényegesen kisebb: 186×91 cm. Mindhárom ajtó profilos része végig, tehát a küszöbig ki van dolgozva; nincs mint a XIII. századbelinek sima talpzata.

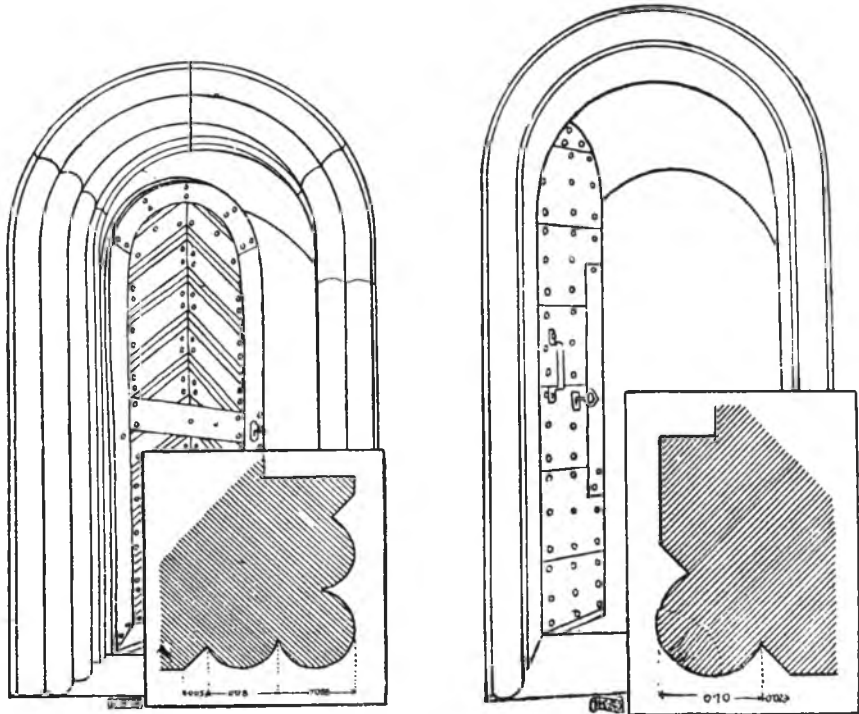
E templom e három ajtókereten kívül még két Árpádházkori emléket őrzött meg, egy keresztelőkútát és egy szenteltvíztartót.

A kő keresztelőkút felső, medencerésze kerek, profiljában hármastagozatú. Peremét vasbronz övezi; ennek alsó széle egyszerű félkörös csipkézettel van ellátva. A szár alapjában hengeres, melybe tizennégy félhengeres pillér van bevésvé. A hátsó oldalon egy pillér helyén sík lap maradt, melyet felülről le vésett cik-cak vonal díszít. A féloszlopok alúl egy kerek, domború szélű gyűrűtagban (astragal) végződnek; alatta a szárnak itt sima hengertagja, majd egy keskenyebb kerek párnatag alatt egy felső felében cik-cak díszes szélesebb hengertagon áll, mely a nyomott féldomború talapzatba van illesztve. Az egész elrendezés feltűnő hasonlatot mutat a saintmenoni

(Bourbonnais) templom egyik oszlopának formájával; hasonló a saint-menouxi (Alier) templom egyik oszlopa is. Az első a XII., a második a IX—X. századból való.²

E keresztelőkútnál egyszerűbb a szenteltvíztartó, mely ma is használatban van. Ennek medencéje kerek, felső széle lekerekített. Szára tizenegy féloszlopot mutat, melyek a szár hengerded alsó részébe mennek át, hátsó részén egy féloszlop helyett sík lap van. Talpa kissé szélesebb, ferdén kiugró, hengeres.

Csikrákos. Szentdomokostól kb. 14 km.-re délre a csikrákosi templom őrzött meg napjainkra egy Árpádházkori emléket: a déli bejáró kőkeretét. Ennek két oldala közül a baloldali teljesen ép, a jobboldali rongált. Felső, köríves részéből csak részletek vannak, ezek is megrongálva, teljesen elvakolva és legfelső részében barokki-

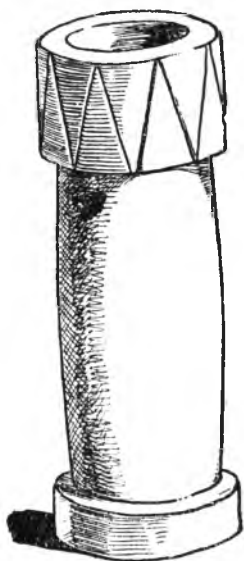
5. és 6. A csiksomlyói Szent Péter plebániatemplom ajtókeretei.

zálva. Profilja szögletében egy megnyújtott nyakú, karcsubb félhengertagot mutat, külső oldalán egy vastosabb félhengertagot. A profilozás itt is az ajtókeret talpáig ér. Belvilága 219×120 cm.

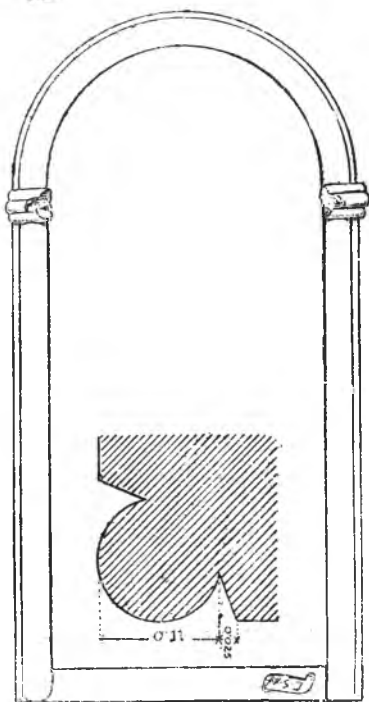
A csiksomlyói szent Péterről nevezett plebánia-templomnak két Árpádházkori műemléke maradt napjainkra. Ez Csikrákostól délkeletre 12 km.-re fekszik. E két ajtókeret a barokkizált, XV. századbeli, gótikus torony két oldalán épült két kisebb helyiségnek, a szertárnak és könyvtárnak bejáratául szolgál. A díszesebb hármás, az egyszerűbb pedig egy hengertagot mutat; utóbbi a szentdomokosival hasonló profilú. Mindkét somlyói ajtókeret teljesen ép; profilozásuk talpukig van kidolgozva. Alsó részüket az épületbe helyezéskor simára vakolták. A díszesebb belvilága 181×81, az egyszerűbbé pedig 188×78 cm.

Valószínűleg e templomból származik a szomszédos, *pálfalvi*, kis, XIX. század-
eleji róm. kath. templom Árpádházkori, kő szenteltvíztartója. Ennek hengerded
medencéje az oldalain vésett háromszögekre osztott díszítésű. Szára közepe felé kissé
domborodó, hengerded. Talpa keskeny korongszerű.

Csikszentkirály. Somlyótól délre, kb. 12 km.-re, e község róm. kath. temploma
őrizte meg az Árpádkor két emlékét. A templom toronyalatti, nyugati ajtajának
kőkerete profiljában egy erőteljes ép hengertagot mutat; felül, az ívelés kezdeténél,
mindkét oldalon egy-egy hármás pálcatszerű, vízszintes, a félhengertagot átfogó
díszítés van, sajnos, erősen letöredezve. Az ajtókeret profilrozása a küszöbig van

7. A pálfalvi r. kath. templom
szenteltvíztartója.

8. A csikszentkirályi r. kath. templom
nyugati bejárója.

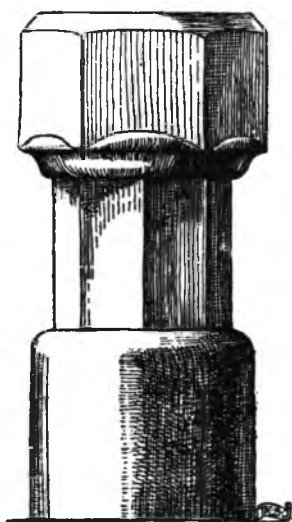
kidolgozva; belvilága 253×106 cm. szokatlanul nagy. Reménységünk van arra, hogy
e templom déli, nagyon díszesnek mondott, Árpádházkori portáléja, más egykorú,
faragott kőrészekkel együtt elő fog kerülni. E templom másik románkori emléke a
kő keresztelőkút. A medence hatoldalú; oldalainak alján az eredetileg hengerded kő
domború részeit lekerekítve meghagyták s érdekes díszül szolgálnak. Szára a medence
voluta metszetű alja alatt nyolcoldalú; talpa pedig hengerded, felül, a szár felé le-
kerekített.

Szentkirálytól 12 km.-re, a mai 1838-ban épült *tusnádi* róm. kath. templom
helyén Árpádházkori templom volt, ebből azonban csupán az igen érdekes kő ke-
resztelőkút maradt meg napjainkra. Ez alapjában négyoldalú, a medence alatt szár-
ral, nádusszerű díszítéssel és talppal. Élci menedékesen le vannak szelve olyformán,

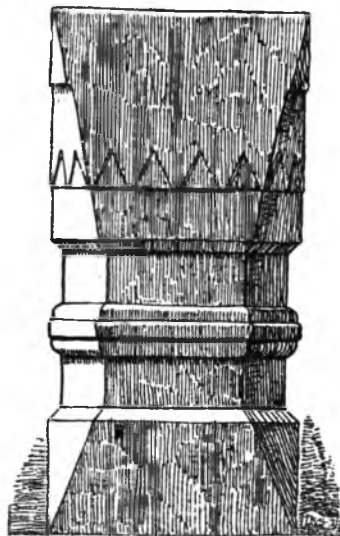
hogy a szárának metszete majdnem pontos nyolcszöget mutat, medencéjének felső széle és a talp alapja pedig négyzetes. A medence alsó harmadát minden oldalon összefüggő cikcak díszíti, melynek oldallal lefelé fekvő háromszögeinek síkja mélyebb, mint a medence felső oldalai.

Csikkozmas. Tusnádtól északkeletre, a kozmási templom egy románkori emléket mentett meg napjainkra, egy a falba épített nyelű, kerekded fenekű szenteltvíztartót. Ennek felső részét körülfogó szalagja alul cikcakkos díszítésű. Ez a díszítés a mi Árpádházkori emlékeinken igen gyakori, mint a tusnádi, pálfalvi és szentdomokosi keresztelőkútak mutatják. A kozmási szenteltvíztartó rokonságot mutat a franciaországi soissonais-i (Oise), XII. századi szenteltvíztartóval, utóbbinak feneke azonban lapos.³ E templom keresztelőkútja is románkori, de későbbi a szenteltvíztartónál.

Nagykászton. Kozmástól keletre, 12 km.-nyire a nagykásztoni róm. kath. XV.

9. A csikszentkirályi r. kath. templom keresztelő kútja.

10. A tusnádi r. kath. templom keresztelő kútja.

századi templom is megmentett részünkre egy románkori emléket, bizonyítékául annak, hogy e gótikus templom helyén az Árpádház korában már templom volt. Ez emlék a templom keresztelőkútja, mely ezek sorában a legszebb. Medencéje fazékalakú, mely díszes tartóba helyeztetnek van ábrázolva. A nyolcas tagolású s egyenként, felül ívelt és közepe felé karcsúsodó, összefüggő díszítésű szár négy lándzsalevélalakú, lábszerű díszítéssel van összekötve a kettős, négyszögű, lágyvonalú, párnaszerű talapzattal. Az alul hegyes levélben végződő lábnak felső, mandorlaszerű része mély bevésést mutat. A négy oldal felső ívét egy-egy elkeskenyedő ív követi s a szabadon maradó, befelé ferdülő ívben egy-egy kerek, lepényszerű díszítés van. Az alsó, a talapzattal szerkezetileg összekötött, négyoldalú, csonkagulaszerű rész minden oldalába egy-egy felül ívelt, alul lapos fülke van bevésve. Szája meg van aroncozva; magassága 69 cm.

Menaság. E sorban a legkeletibb Árpádházkori emléket a Kozmástól 14 km.-re északkeletre fekvő s freskóíróról híres, románkori alapon épült XV. századbéli mena-

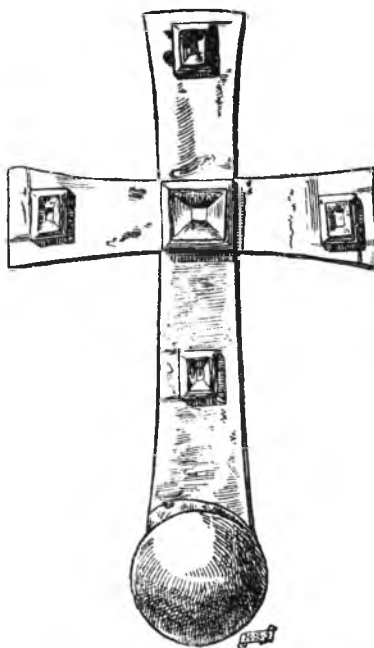
sági róm. kath. templomban találjuk. E későgót templom sekrestyéjének oromfalába van falazva az a kerek kőlap, melynek közepén domború, kerekded díszítés van félkörökből képzett csipkészetű széllel s közepén nagyobb kerek lyukkal. E díszített korongból indul ki keresztalakban négy keskeny, külső végein köralakban végződő világítórés. Ezen emlék valószínűleg egy régebbi, XI—XIII. századbeli templomocska szerény, apsis vagy kórus ablakrozsjája lehetett. Hasonlók francia és olaszországi románkori emlékeken láthatók.

* * *

A felkutatott terület első, nagy építkezési korszakának szerény emlékeit itt felsoroltuk. Bár szerények és jelentéktelennek látszók legyenek is, mégis értékes dokumentumai az összékelyek nyugati kultúráltságának.

A román műstílus addig terjedt, meddig Nyugat vallása, műveltsége. A mi Árpád-házkori emlékeink egész Európának legkeletibb románkori emlékei, tehát nemcsak reánk nézve fontosak és értékesek, hanem általános műtörténelmi szempontból is, ezek lévén Nyugat középkori műveltségének határkövei.

Különös érdekességük az is, hogy ez emlékek egymástól 12—14 km.-re vannak.

11. A csíksomlyói Mária-szobor tiorájának Árpád-házkori országalmája.

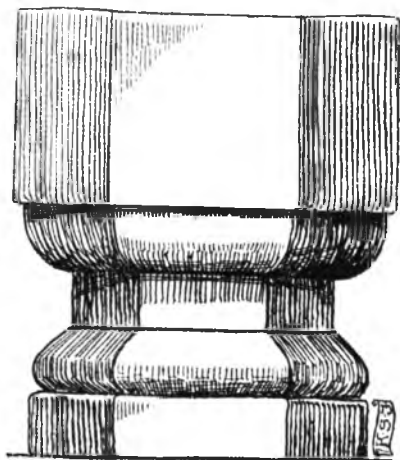
II.

A második középkori nagy székelvi építkezési korszak összesik Mátyás király uralkodásának idejével. Ez időből, a XV. század második feléből való emlékeink már nem esnek oly távol — 12—14 kilométerre egymástól, hanem faluról-falura gyönyörködhetünk bennük.

E nagyobb és díszesebb templomok a lakosság megszaporodásának köszönhetik elsősorban létrejöttüket. A régi szűk lett — egyszerű. Bár főképpen az első ok bontatta le a régi templomot, de a második ok is nagyban és döntően hozzájárulhatott egy új templom építéséhez; mert a régi templomhajót is lehetett volna megnyújtani, oldal- vagy kereszthajóval megbővíteni. Azt hiszem, hogy pszichikai okok voltak azok, melyek a régi templomot eltüntették, hogy teljesen újnak adjanak helyet. Nem elégedhettek meg többé a román stílus nyomott, nehézkes formáival, naiv festmé-

12. A csikokozási r. kath. templom szenteltvíztartója.

13. A csikokozási r. kath. templom keresztelő kútja.

nyeivel, faragványaival, mert e kor szelleme tisztább, mélyebb és alkotni vágyóbb lett. Az alkotásvágy soha sem élt oly hatalmasan, oly eminens, tettekre kész erővel a lelkekben, mint e korban. A szellem alkotásaiban a magasságok felé törekedett s magasbatoró vágya különösképpen az építőművészetben érvényesülhetett. Újabbnál újabb formákat talál s játszi könnyűséggel oldja meg a legnehezebb, eddig lehetetlennek látszó építészeti problémákat. A fatalizmus béklyójából szabadult alázatos emberből magasabb szellemi életet élő, akotóvá lett.

* * *

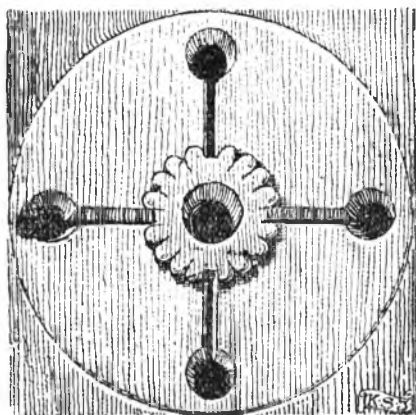
A csúcsíves, később helytelenül gótnak nevezett stílus bölcsője Franciaországban ringott. Első nyomait a XII. évszázad végén, a roueni székesegyház építésénél látjuk. Innen Angolországba s az Iberiai és Appenini félszigetre terjedt. A leggyönyörűségesebben Németországban fejlődött ki, hol virágzása a XIV. század első felében volt. Magyarországon az Anjou-ház alatt kezdődik és pedig francia befolyás alatt. Itt, Székelyföldön, talán a kézdiszentléleki róm. kath. templom az első nagyobb, góti-

kus építmény 1401-ből. E műstílus épen úgy, mint a románkori, a Kárpátok vonu-
latáig tartott s a mi gótikus templomaink e szellem legkeletibb képviselői.

A gótika rányomta karakterét a régi moldvai és munteniai templomokra is. A templom e területen természetesen byzanci stílusú és elrendezésű. Ezt kívánta meg a kultusz maga. Ez a programja az épület alapgondolatának s ehhez kellett alkalmazkodni szerkezetnek és ornamentációnak is s így semmi *belső* relációja nincs a gótikával.⁴ E templomokon — melyeknek előképe az Athos hegyén keletkezett s Szerbiából terjedt el a román területekre — gótikus a magasabb felépítés, a támasztó-
pillérek megjelenése, a kő, ajtó- és ablakkeretek és a faragott kőrészletek. Byzantinus
terv, melyet gótikus kezek készítenek, gótikus szellemben. Hogy erdélyi, vagy len-

14. A nagykászoni r. kath. templom keresztelő kútja

15. menasági r. kath. templom sekrestyéjének körablaka.

gyelországi mesterek készítették-e ezen byzantinus-gótikus templomokat, a jövő kutatás fogja eldönteni.⁵ A Moldvában, Nagy István vajda idejében épültek nagyon szépek és tanulságosak.

* * *

A felkutatott terület gótikus emlékei nem nagyszabásúak, kevesebb dísszel épült, falusi templomok. Mindenik templom egyhajós s ha kereszt-, vagy néhol oldalhajói vannak, úgy ezek minden esetben újabb keletűek, leginkább a barokk korszak toldalékai. E korszak sokat rontott rajtuk, némelyikének nemes, gótikus jellege egészen eltűnik a barokk díszítések alatt. Itt is élénken szemünkbe ötlik, hogy az ellenreformáció idejében a jezsuita ízlés milyen ellenszenvvel viseltetett a csúcsíves műstíl iránt: magas ablakait félig befalazta, mért műveit kitördelte, csúcsívét lekerekítette.

A gótikus diadalívet kerekre alakította stb. Még szerencsés körülménynek mondható, ha valamely egyházközség ez időben szegény volt, mert így leginkább megmaradt temploma a maga gótikus nemességében.

E templomok valamennyije lőréses, bástyás várfallal van övezve s legtöbbször a falun kívüli magaslaton épült.

A Szentdomokostól Nagykaszonig tanulmányozott terület gótikus emlékeit alább ismertetjük:

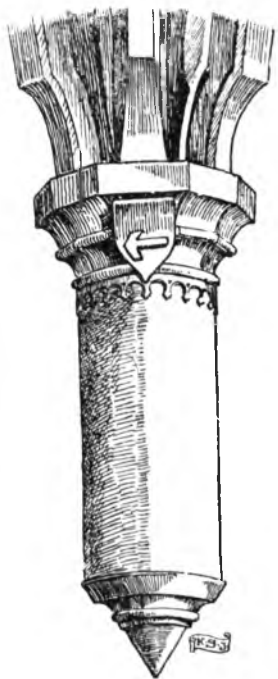

16. A csikrákosi róm. kath. templom.

Csikszenttamási romtemplom. A falun kívül, ettől Délre eső magaslaton áll a terméskőből épített, kb. 11 m. magas toronyrom, melynek nyugati fala ép, éjszaki falának alja s déli falának keleti oldala, valamint keleti fala egészében elpusztult. Északnyugti támasztópillére egészen, a délnyugati pedig csupán felső részében megmaradt. Legfelül két nagy csúcsíves ablaknyílása ép, a másik kettő pedig csak részleteiben maradt meg.

E toronyromon nagyon jól kivehető és tanulmányozható a középkori terméskőfalazat építési módja. A fal külső és belső színét a gondosan összeillesztett természetes kövekből, kövér mészhabarccsal kb. félöl magasságig felépítették, azután a két fal közti üregbe meszet öntöttek, kevés éles homokkal keverve; ebbe dobálták azután az apróbb és a külszín építésére alkalmatlan köveket, tégladarabokat. A mész itt néhol a kevés víz, vagy elégtelen kavarási folytán megsült, mi helyenkénti vörhenyes színéből állapítható meg. Ebből az következik, hogy a meszet a falközben oltották meg. A fal építése ilyen modorban folytatódott felfelé.

Az ablakok és ajtók boltívei nagyjából téglából épültek; gyakran lapos, kiválogatott kövekből. E téglák sajátosan kicsiny formájúak, $20 \times 13 \times 4$ cm. méretűek

17. A csikrákosi r. kath. templom egyik boltgyámköve.

18. A csikrákosi r. kath. templom címeres boltzáróköve.

s kiválóan jó minőségűek. E kis téglatípus jellemző a mi székelyföldi középkori építkezésünkre. Méretük néhol valamivel nagyobb, de hosszúságuk a 22 cm.-t nem igen haladja meg.

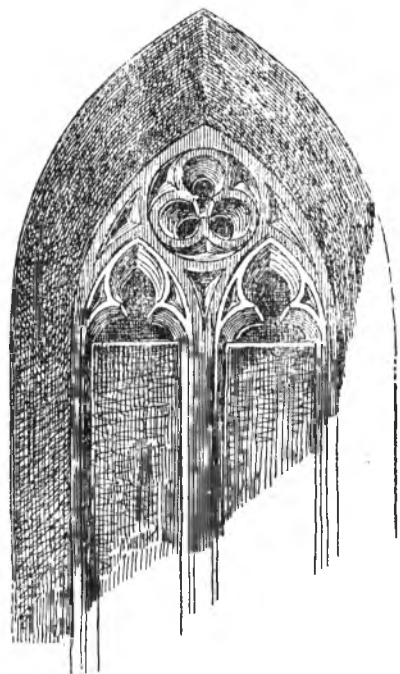
E toronyrom oldalai kívül 4,75 m. szélesek s a fal vastagsága 87 cm. Az északi fal pedig 95 cm. vastag. A torony a teljesen elpusztított templom tengelyében volt, ezzel összefüggésben, bár keleti fala nem volt a templom nyugati falára építve.

A templom egyhajós és apsisa polygon záródású volt. Utóbbi támasztópilléreinek nyomáiból és a középen levő nagyobb törmelékhalmaiból következtetve, boltzott volt. A hajónak pedig sima famenyete lehetett. A templom egész belső hossza kb. 18 m. volt. A sekrestye nyomai is kivehetőek. Az egész várfallal volt övezve s ennek beltere temetőül szolgált és szolgál ma is.

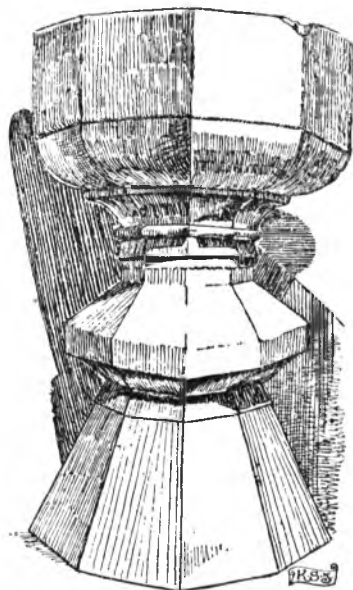
A templom egyhajós és apsisa polygon záródású volt. Utóbbi támasztópillérei-templom felépítésére használták. A falak alapját a fű benőtte s csupán a domborulatokból lehetett a valószínű alaprajzot megállapítani. Építésének kora az alap arányaiból és a torony stílusából következtetve, a XV. század második fele.

Csikrákos. Egyhajós csarnok-templom, polygon záródású apsisal, melynek alapja a tizszögnek négy oldala s magas toronnyal. Egyike a legnagyobb csiki róm. kath. templomoknak, mely a falun kívüli magaslaton, lőréses és bástyás körfalával a szemlélőben maradandó benyomást kelt.

Arányainál s díszítésénél fogva egyik legjellegzetesebb későgót templomunk. Bel-

19. A csikrákosi r. kath. templom apsisának egyik mértműves ablaka.

20. A kerezfalvi r. kath. templom gótikus keresztelőkútja.

világa 26.10 m., ebből az apsis 15.68 m. Rövid hajó, hosszú, keskeny apsis. A hajó szélessége 8.76 m., az apsisé 7.78 m. Külön érdekessége, hogy az apsis tengelye a hajó tengelyétől 8°-ra balra elhajlik, mi dr. Léstyán József szóban közölt véleménye szerint a felfeszített és kiszenvedett Krisztus fejének aláhanyatlását jelképezi.

Kereszthajója a barokk műstílus idejében épült (1756—58). A sekrestye megnyújtatott s ennek nyugati oldalához építtetett egy kápolna, mely az északi kereszt szárnyat képezi. Ezzel szemben van a déli kereszt szárny, melynek szélessége és mélysége a másik szárnyéval — ebbe a sekrestyét is belefoglalva — egyenlő (9.62 m. széles, 6.58 m. mély). Magassága e két szárnynak belül kisebb, mint az apsisnak.

Diadalíve csúcsíves; ívelését egy-egy kis kőpárkány választja el függőleges oldalaitól. A két párkány közepét egy-egy, sajnos, ma üres pajzocska ékíti.

Az apsis belseje szép bordázatával kellemes, gótikus benyomást tesz.

A boltívek gyámkövei félhengerdedek, felül csinos kapitellel, melyek kettős, gótikus profilozás felett, nyolcszögű lapfelével fedettek s alul profilos télkúpban végződnek. Ezek némelyikén, valamint a diadalív párkányának közepén trianguláris, plasztikusan kidolgozott pajzsok vannak. A leckeoldalon, a diadalívtól második pajzs mezéjében — pólya helyén — kalapács látható, mely talán — bár így, szokatlan beállításban — Krisztus kínszenvedésének emlékét jelenti. A többiekről a barokk türelmetlenség leverte a címerképeket. A kalapácsos címerképű pajzsral szemben levőn, Magyarország egyik Hunyadikori címertípusát sejthetjük, a sekrestyeajtón túl pedig a Hunyadi holló körvonalait véltük kivehetni.

Az apsis bordái három boltzárókőbe támaszkodnak. A legbelső, a záródásban, ötszirmú, teljes, tehát belső szíromkoszorús rózsát mutat; a diadalív felőli szintén ilyen mértműbe foglalva.

21. A eszterházyi r. katb. templom címeres boltgyámkőve.

Minket leginkább a közbelső zárókő érdekel, mert ez négykarajos mértművében egy címerképes plasztikus és színezett háromszögpajzsot tartalmaz. A pajzs vörös mezejében egy fekvő, szarvaival lefelé fordított, arany holdsarló van s ennek ölében alul egy ötágú arany csillag. Bár a címerábrázolás hibás, mert a pajzsban a címerkép lefordult, mégis a Hunt-Pázmán nemzetség címerét ismerjük fel benne és pedig János, Szentgyörgy és Bazin grófja, erdélyi vajda révén.

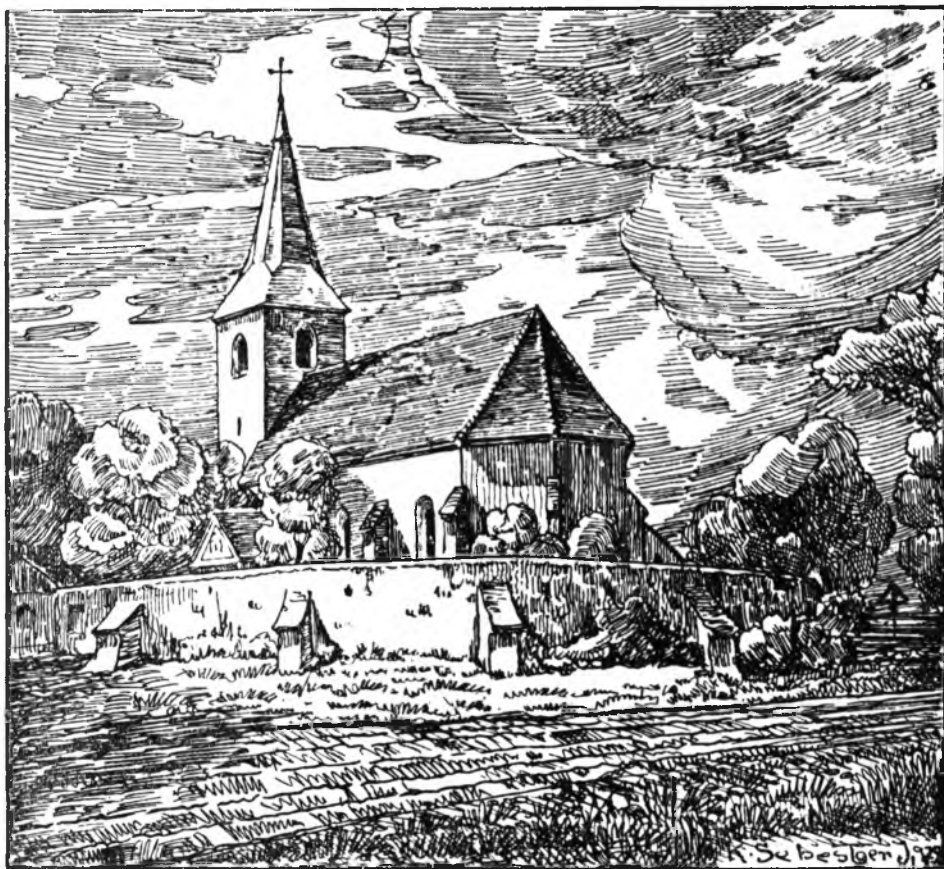
A hajó erősen barokkos. Menyezete lapos, stukkós. Barokkori keletű a kórus feiéipítése, valamint a templom déli oldalán a kórusfeljáró és a boltíves, oszlopos folyosó is, mely a déli bejárótól a kereszthajó külső szintjéig halad.

A déli bejáró kőkerete románkori, jelölül annak, hogy e templom helyén az Árpád-korban templom volt. A sekrestye ajtaja leszelt ívű, gótikus. Az apsis ablakai közül egyiknek csúcsíves alakja van, mértművei azonban kitörtettek; a második befalaztatott, de igen szép mértműve szerencsére megmaradt. Egy igen szép mértművű ablak nyílik a templom belsejéből a déli kereszthajó menyezete fölé a padlásra. A sek-

restyének keletre egy kis kőkeretes, négyszögű, gótikus ablaka van. A másik, mely nyugatra nyílik, jelenleg az északi keresztszárnyba szolgál; ez csúcsíves és egykorú vasrostélya is.

A templom nyugati bejáratának kerete köríves, barokk. Úgy látszik az a le-szeltíű, gótikus ajtókeret, mely a déli barokk szárnyba, emelet magasságban van beépítve és befalazva, innen került e helyre. Ide alkalmasint kórusfeljáró terveztetett.

A támasztópillérek egykorúak az épülettel, de át vannak alakítva.

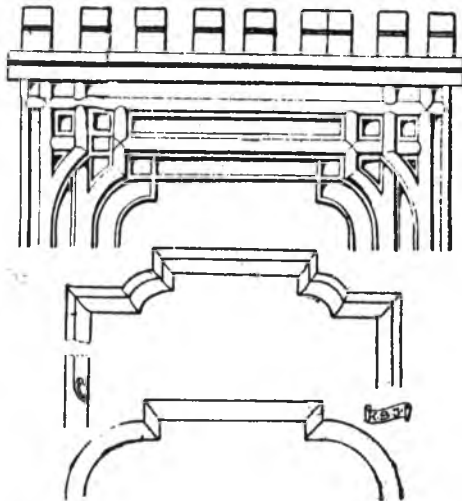
22. A csikdelnei r. kath. Szent János templom

A hatalmas, koronázó párkányáig 30 m. magas torony a templomhajó tengelyében áll, ezzel összeépítve. Négyoldalú; terméskőből épült, a boltozásra s más helyekre 21×13×3 cm. méretű téglák alkalmaztattak. Bejárata egyszerű, lemetszett élű csúcsíves kőkeret. A templom oldalain, emeletenként egy-egy lőrészerű világító-rés van, ezek nem esnek pontosan egy függőleges vonalba. Felül pedig mindnégy oldalán egy-egy nagy, csúcsíves nyílás (csiki toronytípus). Négy kis fióktornya való-színűleg későbbi toldalék.

Koronázó párkányprofiljának metszete egy erőteljes, félhengertag feletti kihajló ívet mutat. Ugyanilyen koronázópárkánya van a templom régi részeinek is.

A torony a maga egészében, kívül festve van. Quaderezés s ezek közt rendszertelenül vörös festékekkel állatok, emberek, égitestek tarkálnak a torony falán. E festés mesterét is ismerjük, mert a templom déli keresztzárnyának boltozata felett, a fedél alatt, nehezen megközelíthető helyen a következő vörös festésű minusculás felírat olvasható: Hoc. opus. fecit. petrus. Zabya. Előtte pedig . nno M o s o f o l o . — (1507). A torony koronázópárkányának festése igen dekoratív. A felső íven, fehér alapon lefüggő, fekete lóherlevél sor, s a hengertagon vörös-fehér harántsávozás díszlik. A templom párkányzatán, mint a felírat feletti, elfedett részen látszik, az egészen, tehát a hengertagon is, váltakozva öt vörös-fehér-vörös, függőleges sáv és utána öt lefüggő, fekete lóherelevélalak sorakozik; itt a lóherlevélsor alatt a hengertag fehér.

E templom főoltárának képét Math. Veress festette 1794-ben s Krisztus születését ábrázolja.

23. A csikdelnei Szent János templom kő-ajtószemöldökei.

A templomot lőréses, bástyás várfal övezi.

E község határában, a meredek Bogát hegyen, — melyen hajdani erődtésekre mutató földbevágások és árkolások látszanak — áll egy kis kápolna, melynek alakja, polygon záródása, csúcsíves ablakai a XV. századra mutatnak.

Csikkarcfalva. A falun kívüli, magas hegyfokon épült s magas kőfallal övezett róm. kath. templom igen festői hatású.

Barokk átalakítású, egyhajós, polygon záródású apsisú templom, külön a várfalba beépített magas toronnyal.

Apsisának záródása, a nyolcszög három oldala, szép gótikus bordázattal. A hajó az apsis felé meghosszabbított, illetve utóbbi megrövidített azzal, hogy a régi diadalív lebontott és bennebb építetett, természetesen barokk stílusban, körívesen.

A gótikus bordák gyámkövei tagozott kúpalakúak, különbözők. Legérdekesebb

az a gyámkő, mely az evangéliumi oldalon, a záródás kezdetének szögében van; ezen egy szakállas, de bajusztalan, befonott körhajú férfifej van kifaragva, nagy kerek kalappal (glóriával?).

Az apsis bordázatának két záróköve van. Az egyik lapos, modern festéssel, a másik át van fúrva.

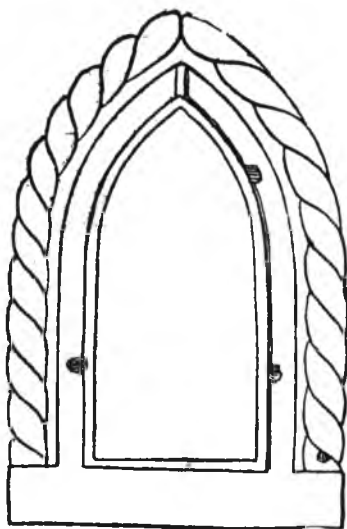
Hajdan csúcsíves ablakai ma barokk stílusúak. Kívül kőkereteik és kitört mértműveik csonkjai kivehetők. Régi ajtókeretei eltűntek, ma barokk ajtajai vannak.

Régi szentségfülkéje az apsis evangéliumi oldalán megvan. Két oldalán baldachin alatt üres szoborfülkéje van, felül három fialás számárhátív fedi.

A támpillérek fedőlapjainak alsó lapja befelé lejt, hosszában félhenger horonnyal.

Az apsis koronázó párkánya is megmaradt s díszesebb a rákosinál, bár lényege ugyanaz. A hengertag felett az ívelt részt mutatja s e felett még egy pálcátagot.

A nagyon szép, gótikus, kehelyalakú kőkeresztelő kútat nem használják.

24. A csikdelnei Szent. János templom népies-gótikus szentségfülkéje

E templomot erős, magas várfal övezi, ép vívófolyosókkal, lőrésekkel. Ennek donjonja, illetve kaputornya a templomtól külön épített torony, kívül egy kis elővárral. A torony külsejében barokk, beisejében azonban megtaláljuk az alacsonyabb XV. századbeli tornyot, ennek nagy, befalazott, csúcsíves ablakaival.

Csikszentmihály. Egyhajós, polygon záródású apsisu templom, hozzáépített magas, karcsú toronnyal. Apsisa 10.36 m. hosszú, 6.62 m. széles s a nyolcszög három oldalával záródik. A hajó 11.11 m. hosszú, 6.59 m. széles s ehhez a déli oldalon egy barokk oldalhajó épült. Az apsis tengelye 5°-kal hajlik el jobbra a hajó hossz-tengelyétől.

E templom apsisa nem tartozik bár a nagyobb műgonddal épültek közé, mégis kellemes hatású.

A bordázatnak két záróköve van. A záródásbeli az érdekesebb. Erre egy tárcsapajzs van kifaragva, melynek mezejében, — nyelével lefelé, — gerenda helyén ka-

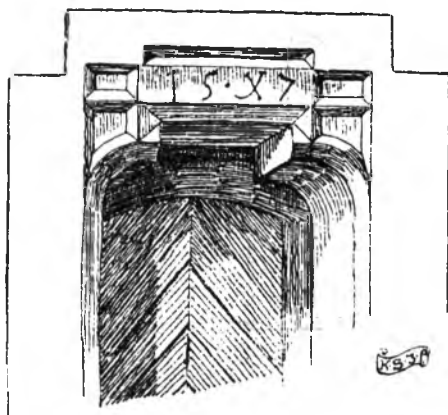
lapács van, melynek nyelét jobbháránt egy összecukott harapófogó keresztjezi s jobboldalt egy szeg kíséri; ez az ábrázolás Krisztus kínszenvedését szimbolizálja. A másik zárókövet Mária jelvénye, a rózsza ékesíti.

A boltgyámkövek kehelyidomúak. Az evang. oldalon levő középsőn tárcsaalakú pajzs van kifaragva, kissé homorú lappal (a későgót pajzsokra jellemző), melynek mezcjében fekvő félhold s ölében hatágú csillag a címerkép. A pajzs eredeti festése vörös volt, a csillag sárga, a félhold színe meghatározhatatlan. Ez a Hunt-Pázmán nemzetség címere és pedig János, Szentgyörgy és Bazin grófja, erdélyi vajdáé.⁶

A diadalív barokk.

A templom nyugati, toronyalatti bejárata csúcsíves, két pálcatagot és két hornyolatot mutat, csillaggal díszített talpazattal. Az ablakok mind átalakítottak a XVIII. században. Az eredetiek nyomai még kivehetők. A hajónak és az újabb oldalhajónak, valamint a sekrestyének lapos, stukkómenyezete van.

E templomnak igen szép a tornya. Magas, karcsú, csiki toronytípus, természetből építve; a helyenként felhasznált téгла mérete 21×13×4 cm.

25. A csikszentkirályi r. kath. temetőkápolna kő-ajtókerete.

A torony ajtaja nem egykorú az épülettel. Ez ajtókeret alakjában bár gótikus reminiscenciákra mutat, mégis díszítésénél fogva készítése a XVI. század végére tehető. Oldalai s felső két szögében ívelt, felül vízszintes szemöldökének lapja táblás díszítés közt különböző alakú rózsákat mutat és pedig hetet. A toronynak faragott kőből való, csúcsíves világítórései vannak, felül pedig négy nagy csúcsíves nyílása. E toronyt az építésnél alacsonyabbra vették, mert a nagy csúcsíves ablakok alatt hasonlók vannak befalazva. Úgy látszik, hogy az építők nem voltak vele így megelégedve, mert még egy emeletet raktak rá. Koronázó párkányának profilja ugyanolyan, mint a rákosi, hasonló festéssel, mely kétségtelenül a Zabya Péter műve. A torony felső részén feliratok voltak, de ezek nem olvashatók.

A templom, mely szintén a falun kívüli magaslaton fekszik (ma már a falú erre terjedt), lőréses, bár alacsony körfallal van övezve, melynek nyolc bástyája van.

Csikszentmiklós. E róm. kath. templom teljesen átalakítottatott, úgy, hogy semmi része sem mutatja, hogy középkori eredű. Mára egészen barokk. Tornya azonban érintetlenül maradt. Ez egyike a legszebb és leghatalmasabb XV. századi gótikus, csiki tornyoknak.

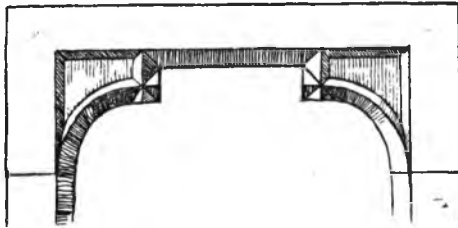
A templomot lőréses és bástyás várfal övezi

Csikdelne. E község határában, künn a mezőn, egy magaslaton fekszik magányosan a várfallal övezett Szent János templom.

Későgót tornyával együtt jelentősebb átalakításon nem ment át, csupán 1613-ban midőn díszes famenyezete, éjszaki támpilérei és sekrestyeajtaja készültek, s 1710-ben midőn portikusa épült és kimeszeltetett.

A templom egyhajós, s polygon záródású apsisa van. Diadalív csúcsíves. A 10.11 × 6.75 m. méretű apsis záródása a nyolcszög három oldala. A boltgyámkövek kehelyidomnak; egyikükön, a lecke oldalon, olasz lófőpajzsocska van kifaragva mezejében latin kereszttel, ez arra mutat, hogy építője olasz volt.

Három boltivzáróköve van, mindhároman erőszakos letörések nyomai. A záródásbelin olaszos pajzs van, melynek alsórése letörött; a pajzsban domború szív, s ezen egy lóherelevélkereszt, melynek alsó szára kiszélesedve a szív síkjába enyészik. Ez vallásos jelvény. A középső záróköven tárcsapajzs van, melynek baloldala letöredezett; ennek címerképe alkar, kezében fenyőtobozt (?) tartva (meg nem határozható címer). A harmadik záróköben alul-felül kidomborodó oldalú téglalap van, benne egy futó farkassal. Ha az utóbbi címer, úgy ez talán a Szapolyaiaké.

20. A csikdelnei Ferenczrendi zárda. gótikus ajtókerete.

A templom ablakainak mértművei kitörtek és a csúcsívek kerekké alakították. Csupán a hajó diadalív melletti — és a sekrestye ablakocskája csúcsíves, de nem mértműves.

Ajtókeretei erdetsiek. Legdíszesebb a déli, mely későgót, leszelt íves, egymást keresztező pálcatagokkal és szemöldökén, felül kő oromsorral. Itt a mester beosztási hibát követett el, mert két orom összekerült. A nyugati bejáró kőkerete, valamint a sekrestyéjé is egyszerűbb, leszelt ívű, későgót.

A szentségfülke átkerült a leckeoldalra, s itt a Delnei Incze család stallumának háta megett van. Érdekes, mert falusi munkának látszik, népies gótika.

A hajónak nagyon szép, 1613-ban készült, festett menyezete van. Virágmotívumai a mi erdélyi renaissansunk gyönyörű példái, s nem ismeretlenek az erdélyi, fejedelmi 1605—30. közt keletkezett ármálisok tanulmányozói előtt. A gyulafehérvári, fejedelmi udvar is hatalmas kultúrközpont volt.

A delnei torony zömökebb, mint a rákosi, szentmiklósi és szentmihályi, bár ezekkel egykorú, a XV. század második feléből való. Keskeny, csúcsíves világítórészei vannak, felül négy nagy csúcsíves nyílással.

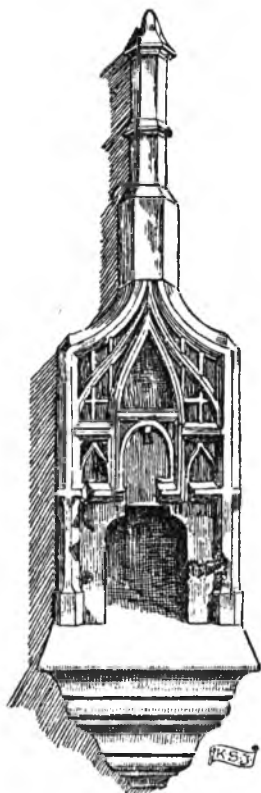
E templom faragott dísziből és pajzsformáiból következtetve olasz mester munkája.

A *csikdelnei kápolna*, a falú elején, az országút mellett van, s jelenleg ez a község róm. kath. temploma. E XV. századbeli emlékek a XVIII—XIX. század fordulóján épültek.

lóján megnyujtott, s toronnyal ellátott hajója polygon zárodású, gótikus apsisa van, melyet nem terveztek boltozatnak; egyszerű, stukkó menyezete van. Diadái csúcsíves. Ajtókeretei leszelt ívűek, egyiket, a nyugatit az előhozatalnál megváltoztatták, szemöldöke barokk. Ablakai gótikusok, XV. századbeliek, csúcsívküket azonban lekerekítették.

Csikzsögödön szintén XV. századbeli, kisebb templom van, szép boított apsisal. ajtókkal, ablakokkal és támaszpillér fedőlapokkal, s a barokk korszak sok átalakításával.

Csiksomlyón, a Szent Péterről nevezett plebániatemplom helyén, mint előbb lát-

27. A csíkcsütöségi r. kath. templom szentségfalkéje.

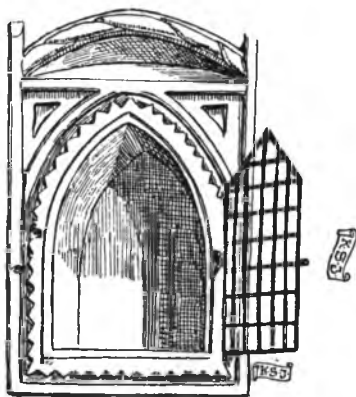
tuk, Árpádkori templom volt. Ezt a XV. század második felében későgót templom követte. Ezen második építkezési korszak emlékeit főként a torony őrzi, melynek belsőjében mind a keskeny, gótikus világítórések, mind a négy felső, csúcsíves nagy nyílás — betalazva — kivethető. A templomot körülvevő várfalba egy leszelt ívű, későgót ajtókeret van befalazva, mely szintén e kor emléke. Gótikus profilja van a támaszpillérek fedőköveinek is.

E nagy, díszes templom 1680-ban meg bővítettett. Jelenlegi alakját a XIX. században nyerte.

Csiksomlyón, a Ferencrendi zárda alapjait szintén a XV. században tették le, mint nehány, bár kevés számú kőemléke bizonyítja. E korszakra utal az a leszelt ívű, későgót kőajtókeret, mely a zárda földszinti keresztfolyósója délkeleti szárnyának falába van beépítve. Ugyane korból való a pince ajtókerete és egy kis, négyszögű pinceablakkeret is. A zárda jelenlegi, hatalmas épülete, a monumentális templommal együtt a barokk korszakból való. A nagyterjedelmű, díszes zárdatemplom erdélyi barokk emlékeink közt a legelső helyet foglalja el.

Csikszentkirály. E templom helyén az Árpádház korában, román műízlésű templom állott, mint a jelenleginek nyugati kő ajtókerete bizonyítja. A jelenlegi templom a XV. század második felében épült, mint hosszú, polYGON záródású apsisa, s ennek záródásában a későgót bordák — részben ezek helyei — valamint kívül a támpillérfedőlapok bizonyítják. A barokk műízlés korában e templom XV. századbeli tornyával együtt, — melyet egy emelettel megmagasítottak — átalakították. Keresztelőkútja románkori.

E község barokk temetőkápolnájának leszelt ívű, későgót kőajtókerete van, 1517 évszámmal.

28. A csikszentléleki r. kath. templom népies-gótikus szentségfülkéje.

Csikszentimre. Temploma gótikus volt. Apsisának záródásában a csúcsíves boltsüvegek még megvannak, s a bordák helyei kivehetők. A XVIII. században annyira átalakították, hogy ma teljesen barokk.

E község határában van a XV. századbeli Szent Margit kápolna, két magas, keskeny, felül inkább háromszögben, mint csúcsívben végződő kő ablakkerettel, s leszelt ívű későgót ajtókerettel. Ez egyszerű lapos, fehérre meszelt deszkamenezetű kápolna egyetlen ékessége szép, XVI. századi szárnyasoltára.

Csikcsatószeg. Temploma alapjában későgót. Apsisának polYGON záródásában a három boltsüveg a bordák helyeivel meg van. A déli bejáró ajtókerete, valamint a sekrestyéjé leszelt ívű, későgót. A templom egyebekben teljesen barokk. E templom őrizte meg a feltárt terület legszebb gótikus szentségfülkéjét, eredeti helyén.

Csikverebes. Temploma a XV—XVI. század fordulójáról való, a legfiatalabb a középkori templomok sorában. Apsisa polYGON záródású, a nyolcszög három oldalával záródik, s ebben régi boltozatának kevés maradványa látható, a bordák helyeivel. A hajónak újabb boltja van, s az egész templom a barokk korban nagyon átalakult.

Didalíve barokk. Két ajtójának kőkerete leszelt ívű, kései gót, belül vésett rosettákkal díszítve. Ablakai körívesek, de látszik, hogy csúcsívesek voltak. Sekrestyéjének boltozata a régi, dongabolt. Érdekes, régi szenteltvíztartója van.

Csikszentlélek. A falun kívüli dombon festői képe van e várfallal övezett, középkori, róm. kath. templomnak.

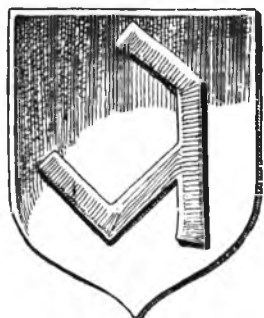
Hosszú, polygon záródású (a nyolcszög három oldala) apsisa van (11.93×6.58 m.) s eredetileg rövid (5.30 hosszú, 6.80 széles) hajója, melyet 806-ban megnyújtottak s tornya is ekkor épült.

Tengelye nem pontosan kelet-nyugati irányú, mert 24°-kal délre hajlik.

Diadalíve csúcsíves. Az apsisa szép, gótikus hálóboltja van, zárókövek nélkül. A gyámkövek tagozott, kehelyszerűek s mind egyformák. A hajónak boltozata barokk.

Az apsis ablakai csúcsívesek, mértműveiket azonban újabban kitorrték. Ajtókeretei közül a déli egykorú a templommal; ez csúcsíves, s három hornyolat közt két pálcátagot mutat.

Különös figyelmet érdemel már népművészet-történelmi szempontból is — az eredeti helyén, az apsis evangéliumi oldalán levő — csúcsíves szentségfülkéje. Ez falusi, nem iskolázott kőfaragó munkája, népies gót. A csúcsíves nyilást körülvevő cikcakos ráját pedig valószínűleg valamely románkori emlékről másolták. Felső ívének csavart pálcátagja rokonságot mutat a delnei szentségfülke hasonló keretével. Talán egy ember kezemunkája mindkettő. A szentlélekinek rácsos vasajtaja is ránk maradt, mely szintén primitív, falusi kovács munka.

29. A csikmindszenti r. kath. templom egyik gyámkövének mesterjegye pajzsa.

30. Ablakmértmű Csikmindszentről és Ménaságról.

Szentlélek határában, a Csikszereda felé vezető országút mellett van az u. n. *Vereskép*. Ez egy 160×160 m. alapú, kb. 5 m. magas, tömör, négyoldalú, felül újabban kőkereszttel ékített, csonkakúpalakú, toronyszerű építmény, egy minden oldalon 20 cmmel szélesebb terméskő alapon. E torony mindnégy oldalán egy-egy felül köríves bemélyített képsík van (145—98 cm.). E felett van a gótikus koronázópárkány, melynek a falazat felé élesen beugró lapja mély, hengerszerű hornyolatot mutat. E párkányt mindnégy oldalon a csonkakagulaszerű csúcsba átmenő, hasonlólag felül kerek s kőkerettel körülvett képsík szakítja meg. A mű nyolc képsíkján freskónyomok vannak, ezek sajnos nem restaurálhatók. E mű valamely győzelem, vagy más nagy esemény emlékére a XV. században épülhetett, s valamely hasonló ok emlékére a XVII—XVIII. század fordulóján, leginkább felső részében újra építetett. Rcm-landóféiben van, restaurációra szorul.

Csikmindszent. Szép, középkori templom, polygon záródású, szépen boltozott apsisal, a barokk műstílus korában átalakított hajóval, s újabb toronnyal.

A későgót apsis — melynek záródása a nyolcszög három oldala — hosszú, keskeny (11.10 × 5.46). Boltozata erőteljes bordázatú, melynek három záróköve van; a két belső csillagdíszítésű, a külsőbe görögkereszt van vésvé. A gyámkövek egyszerű, factás és tagolt consolok. A leckeoldali középső gyámköven egy nagy, plasztikus későgót, homorú háromszögpajzs van kifaragva, mezejében egy nagy, szépen kidolgozott mesterjeggyel.

A diadalív köríves, barokk. A hajó boltozata és egész mai képe barokk. Az ajtók mind újak. Két apsisablaknak szerencsére a szép mértműve, s középoszlopa megmaradt, bár belül a méretmű be van falazva.

31. A menasági r. kath. templom címcres boltozgyámköve.

Különösen szépen indult, gótikus, de be nem fejezett szentségfülkéje eredeti helyén van, s megmaradt rácsos vasajtaja is.⁷

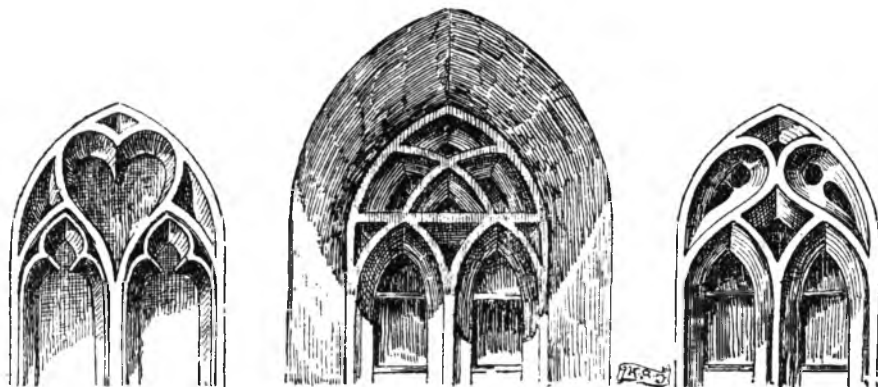
E templomot lőréses várfal övezi, ebből a szomszédos plébánia udvarába egy szintén félbehagyott, csúcsíves ajtó vezet.

Menaság. E falu van a legkeletebbre, a havasok alján, hova a középkor műveltsége — a természeti viszonyok folytán eljuthatott. A védelemre épült várfallal övezett templom sok tekintetben a legérdekesebbek egyike a felkutatott területen. Ennek helyében már az Árpádház korában templom volt, melynek szerény körablaka a mostani sekrestye oromfalába van falazva. A mai templom apsisa Árpádkori alapra épült, a nyolcszög három oldalával záródik. Mérete 4.68 m. hosszúság mellett 6.32 m. szélesség, tehát szélessége nagyobb, mint hosszúsága. Arányai hasonlóságot mutatnak a rétyi ref. templom apsisának méreteivel. A rétyi apsis záródása félkörös, a menaságié pedig szögletes. A régi, Árpádházkori alapra épült fel a XV. század második felében —

a székely nemzet második, nagy templomépítő korában — a mai későgotó apsis, esetleg csak e korban alakítottatott át. Az első korszakból való a kicsiny sekrestye is, csúcsív metszetű boltozatával.

E templom belseje szépséges freskóival, egy régen letűnt kor poézissal teljes, gazdag lelkiéletének emlékeit sugározza ránk. Feledhetetlenül kedves és felemelő az a benyomás, melyet e komoly, áhitattól megszentelt, kedves templominterieur a szemlélő lelkében megörökít.

Diadalíve csúcsíves, s belső ívmezejében freskók vannak. Az apsis menyezetének szép hálóboltozata van. A boltgyámkövek kehelyidomúak, s mind másformájúak és díszítésűek. Az evangéliumi oldalon, a záródás szögében levő, egy igen karcsú pajzs van plasztikusan kifaragva, s ennek mezejében ismeretlen címerkép látható. Félhold, szárvaival balra fordulva, melynek öbléből szárainál fogva oldalszarufa tör elő, melynek csúcsa ékszerűen ki van hegyezve. E szarufa két szárának és csúcsának képzelt keresztmetszete tompaszögű háromszög, s így a szarufa lapjai középen éles ormósok. A pajzs korai renaissance típusú, hosszú, karcsú pereme mindkét szögében karajosan

32. A csikszentgyörgyi és csikmindszenti r. kath. templom ablak-méртművei.

A bordák kereszteződéseiben renaissance formájú hársfa pajzsocskák vannak felerősítve, ezeknek nagyjából fiktív címerképei vannak. Úgy látszik, hogy az 1655. évi restauráció alkalmával átfestették őket és így eredeti jellegüket elvesztették. Egyik pajzsban az ősi, székely címer egy változatát ismerjük fel. Ez vörös pajzsban — ennek baloldalán előtűnő felhőkkel — előtörő, lefordított páncélos kar könyökével föl — kezében vörös szíven átszúrt egyenes kardot tartva; a pajzslábban sisak, — a kar fellett levágott s ezek közt ívesen kikanyarított. A felső szöglet alatt a pajzs erősen elkarcsusodik; oldalai lejjebb, a pajzseréken könnyedén kikerekedve — baloldalt szögben törve — futnak a hosszú, hegyes pajzsládba. A pajzs felső része homorú, dereka domború, s lába felé ismét elhomorodik. A középső peremív csúcsaiból egy-egy éles borda fut a pajzsládba; a két borda a közepén egyesül s innen ékszerűen enyészik az alsó csücsökbe. E címer így nem ismerős. Alkalmasint, a Hunt Pázmán nemzetségi címernek idegenszerű ábrázolása.

A bordáknak zárókövei nincsenek, ezek helyére hársfakorongok vannak felerősítve, festett színes rozettákkal.

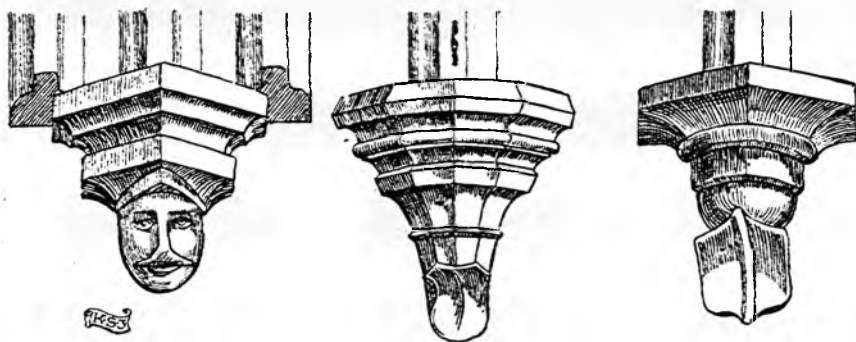
pedig ismeretlen címerkép lebeg. Több tagolt mezejű pajzsban a magyar vörös-fehér sávokat találjuk meghatározhatatlan címerképekkel kombinálva (pl. 1—4 magyar vágások, 2—3 fehérben fekete rózsza). Esetleg meghatározhatók lesznek ezek: vörös rámás fehér pajzsban, harántkeresztben átnyilazott szív, s felette lebegő gyűrű. Négyelt pajzs, 1—4 kékben pelikán fiókáival, 2 fehérben vörös félhold, 3 fehérben vörös csillag.

A hajó megnyújtott, barokkos átdolgozású, lapos menyezetű, barokk kórussal. Déli oldalán oldalhajó épült, s ennek a diadalív mellett egy kis, keskeny, csegelyes csúcsívű ablaknyílása van az oldalhajó felé, alsófele elfalazva.

A templom nyugati, toronyalatti bejárója csúcsíves kőkeretű, a többi új. A régi déli bejáró későgót, leszelt ivének töredékdarabjai a cinteremben vannak; profiljuk két hornyolat közt, egy félhengeres pálcatagot mutat.

A támasztópillérek fedőlapjai gótikusok; beugró lapjuk mély derékszöget képez a felső lappal, mély félhengereszerű horonyt mutat.

A templom románkori alapon, a XV. század második felére utaló későgót stílusban épült, mit abiakmértművei, ajtómaradványai, támpillérfedőlapjai igazolnak.

33. A csikszentgyörgyi r. kath. templom boltyámkövei.

Eredetileg az apsis is lapos, famenyezetű lehetett s ezt a XV. század első felében cserélték ki a mai boltozattal, mit bordametszetei, freskói és pajzsformái bizonyítanak.

Csikszentgyörgy. E bástyás várfallal körülvevő templom a tanulmányozott terület nagyobb egyházi építkezései közé tartozik. Nagyságra és kidolgozottságra nézve a csikrákosi után következik; egy nagyon szép középkori műemlékünk.

Tervezésének alap gondolata s részletei arra mutatnak, hogy e két templom ugyanegy mesternek a műve. Szép apsisa, hatalmas boltíveivel és bordázatával maradandó benyomást tesz a szemlélőre.

Az apsis a nyolcszög három oldalával záródik. Négy kerek- és három trianuláris zárókő van. A keresztbordák kerek záróköveinek lapjába sugárkörök vannak bevésve. A pajzsokba pedig — melyeknek tengelye középkorosan ferdén áll — közelebbi renovációk évszámai vannak felfestve. Nem valószínűtlen azonban, — ismerve Rákosról, hogy e mester mennyire kedvelte a címereket, melyek, sajnos, nem maradhattak ránk — hogy e feliratok és festések alatt a pajzsokban címerképek rejlenek. A gyámkövek hasonlóak a rákosiakhoz, de ennél gyengébb minőségű kőből készültek.

A hajónak eredetileg lapos, famenyezete volt, mit bizonyít mai, nagy barokk boltozata felett, a hosszanti falaknak a fedél alatti erősen megrongált freskómaradványa, a XVI. század elejéről.

A sekrestyének ajtaja egyszerű, leszelt ívű, gótikus. Ugyanilyen a toronyalatti, valamint a cinteremből a parochia udvarába vezető is. A templom régi, déli bejárójának kőkerete, mely a barokk oldalhajó építésével kivált helyéről, darabjaiban a cinteremben van. Ez csúcsíves volt, profilja két horony közt egy körtettagot s legbelül, az ajtónyílásnál egy vékonyabb pálcáttagot mutat.

Az apsisnak három szép mértműves ablaka maradt ránk. A déli ablak mértműve ritka, a kék ablakív feletti vízszintes tagozatánál fogva.

Támasztópilléreinek fedőlapjai azonosak a menasági temploméival.

A templomot övező várfal délkeleti részébe kívül kőtábla van helyezve (53×27 cm.), melynek felírata felül 1673, alatta VA : FICZ : GK.

Csikszentmárton. E lőréses, várfallal övezett templom újabbkori felépítésű, barokk. Ennek helyében XV. századi gótikus templom volt, melynek — bár töredezett, de érdekes kompozíciójú — szentségfülkéje a cinteremben, a várfalba van befalazva.⁹ Szép e templom XVI. századi, korarenaissance keresztelőkútja.

A falu szélén, a Csikszezsimon felé vezető út mellett áll egy kis kápolna, mely mai felépítésében XVIII. századi barokk. Helyében azonban XV. századvégi, gótikus kápolna volt, melynek leszeltívű, középkori ajtószemöldöke s oldalának egy darabja a fal mellé van támasztva.

Csikkozmas. Nagyobb későgót templom, melynek helyén alkalmasint, mint a már ismertetett szenteltvíztartó mutatja, Árpádkori templom állott.

Apsisa jelenleg rövidebb, mint eredetileg volt és a nyolcszög három oldalával záródik.

Diadalíve csúcsív felé hajló tojásdad nyílású. Belső, felső mezejében magyaros, kissé népies, sűrű virágmotivumfestés van, melynek csupán középrésze táratott fel. Évszáma 1573.

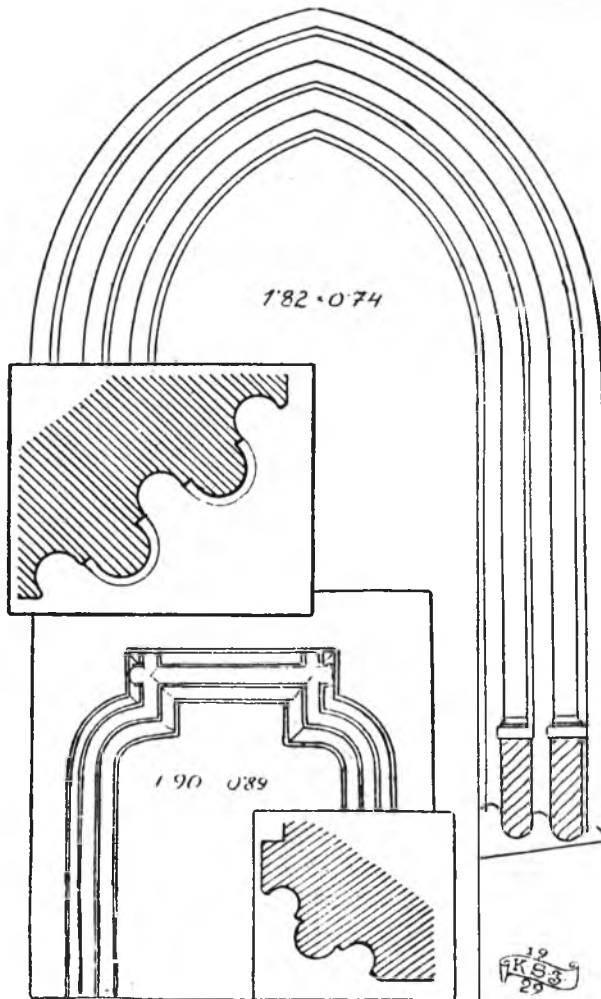
Az apsis tágas (10.72×7.50 m.). Úgy látszik, hogy a diadalív nem az eredeti helyén van, hanem a XVI. században előbbre vitetett, hogy ezzel a hajó megnövekedjen, az előző kétszögletes csúcsíves volt. A diadalív előbbre helyezését az apsis boltozata is bizonyítja, mert két bordája — szokatlanul — belefut a diadalív felső részébe és ott nincs gyámkövel alátámasztva.

A két kerek zárókő lapjába sugárkör van vésve. A középső ív csúcsán egy pajzs van, melynek pereme egyenes, két felső szöge le van vágva, oldalai egyenesek, lába pedig kétoldalt kissé ívelten, de asszimetrikusan levágva; a jobboldali levágás nagyobb a baloldali kisebb. A levágások közt a pajzs alsó csücske lapos, egyenes. A pajzs mezeje homorú és beszegett; hossz tengelyén erős, félhengerded borda vonul végig. Színe vörös; lehet, hogy a festés alatt címerkép rejtőzik.

A boltozatnak érdekes gyámkövei vannak. Az evangéliumi oldal harmadik, konsolszerű gyámkövének alján bajszos férfifő van kifaragva, mintha homloka felett sisakja felvont visirjének széle látszanék. Ezzel szemben pedig egy nagyon megsérült női fej van a gyámkő alján (valószínűleg a donator és donatrix képmása; alkalmasint az itt élt hatalmas Becz-család tagjai). E két gyámkőre három-három borda támaszkodik, úgy, hogy a két szélsőnek csak széle fért el a fedőlapon. Három gyámkőven egy-egy ritkább pajzsforma van kifaragva. Ezek alakja hatszög, melynek két függőleges oldala hosszabb, mint az alsó és a felső oldalak s kissé befelé íveltek. Mezejük homorú s hossz tengelyükön erős, félhengerded borda vonul végig. Nagyon

hasonlítanak e pajzsok Mátyás király korának pajzsaihoz. Egyik nagyon szép, facet-
tás, konzolszerű gyámkő alján pedig szintén Mátyáskori, homorú mezejű tárcsa van.

A templomhajó barokk boltozatú és átalakítású. Kereszthajója 1761-ben épült,
barokk (az éjszakiban egy pár szép hársfastallum van a XVII. századból, 6—6
üléssel)

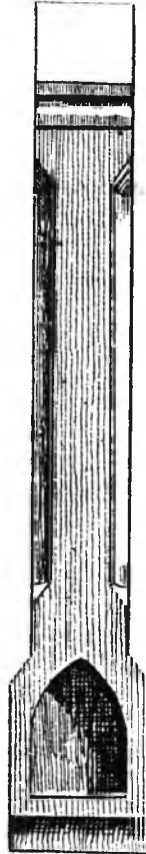
34. A nagykászoni r. kath. templom ajtókeretei.

Az ajtókeretek XV. századbeliek. A déli bejárón kerete díszes, leszelt ívű, gótikus profilja két hengerded horony között egy profilhengeres pálcatagot mutat. A nyugati bejárón pedig kívül egy félhengeres pálcatag és két hornyolat közt egy körtemszetű tagozat van. Az ablakokat eredeti alakjukból kivették s csúcsíveiket lekerékítették.

A torony felső emeletéig középkori (XV. szd.). Bejárata szép arányú, csúcsíves. A mostani barokk harangház alatti nagyobb ablakai eredetileg csúcsívesek voltak s azután kerekre boltoztattak.

A rámpillérek fedőlapjai a menaságiakhoz hasonlóak (XV. szd.).

E templom is lőréses várfallal van övezve s ez épült a belé helyezett tábla felírata szerint 1720-ban „főtisztelendő Lukács Mihály, Csik-, Gyergyó és Kászonszék főesperese, Kozmási plebános alatt, ki alatt 1719-ben a pestisbe elhaltak 11234. Élet-

35. A nagykászoni r. kath. templom szentségfülkéje.

ben maradtak 14562 : A kozmási plebániában elhalt 826, életben maradt 1124“.

E templom későromán keresztelőkútja is figyelmet érdemel.

Nagykászón. A tanulmányozott terület földrajzilag legkeletibb középkori emléke a nagykászoni róm. kath. templom, mely a falun kívüli magaslaton imponálólag hat.

A mai gótikus, XV. századi templom helyén az Árpádház korában már hihetőleg templom volt, mint a már ismertetett, szép keresztelőkút valószínűvé teszi. Ezt bizonyítja a tágas apsis alaprajza is, mely szélesebb, mint a későgót műstílus

korának apsisai. Ez a rétyi és ménasági után a legszélesebb — hosszúságához viszonyítva — a tanulmányozott területen (hossza 9.15, szélessége 7.23 m.). Az apsis a nyolcszög három oldalával záródik. Beosztása, bordametszetei, gyámkövei és zárókövei a rákosira és a csikszentgyörgyire emlékeztetnek. Nem lehetetlen, hogy e templom — régi alapon való — XV. századbéli felépítése e kettővel együtt egy mesternek egyszerűbb, bár ízléses munkája.

A gyámkövek — mint Rákoson — hengerdedek, bár azoknál egyszerűbbek. A zárókövek közül a záródásbeli mezejébe rózsza, a külsőbe hatágú csillag van bevésve.

A diadalív csúcsíves, ugyanazokkal a párkánydíszekkel, melyeket Rákosról ismerünk, de a pajzsok nélkül.

A hajó boltozata barokk, a torony új. A templom ajtajainak kőkeretei XV. századbeliek. A déli bejáró leszelt ívű s két hornyolat között egy felül kereszteződő pálcattaggal van díszítve. A sekrestye ajtaja csúcsíves, oldalai három hornyolat közt két félhengeres tagot mutatnak, melyek a ferdén leszelt talapzaton, csavart díztésű nyéiből indulnak ki. A nyugati bejáró kőkerete ennél valamivel egyszerűbb.

Érdekes szokatlanul magas és egyszerű díztésű gótikus szentségfülkéje is (2.52 m. magas), régi festés nyomaival.

Több jel arra mutat, hogy e templomnak mind külsején, mind belsején a vakolatréteg freskókat takar.

* * *

Itt felsoroltuk és — amennyire e mű terjedelme megengedhette — ismertettük a Székelyföld egy kis részének középkori, székely emlékeit, a nyugati világnézetben alapuló műveltség legkeletibb határvégeit. Ez emlékek rendszeres, monografikus feldolgozását legfontosabb — egyúttal legkedvesebb — feladatunknak tekintjük.

A kegyelet meghatódottságával emlékezünk meg azokról — a templomaik alatt pihenő — régi katolikus papokról, kik Nyugat legkeletibb határán, fel tudták gyűjtani eleink lelkében a Nyugat hitének, világnézetének és eszményeinek soha el nem alvó lángját s bennünket megtelepedésünk első idejétől kezdve mindörökre a Nyugathoz kapcsoltak.

¹ Dr. Petreanu Coriolan: Az erdélyi román műemlékek művészettörténeti jelentősége. Vasárnap, XI. évf. 4. sz. 68—71. l.

² Viollet le Duc: Dictionnaire raisonne de l'Architecture francaise, du XIe au XIVe siecle. II. köt. 11. l.

³ U. o. II. 201. l.

⁴ G. Balş: Bisericile lui Ştefan cel Mare, 12. l. E' szép' és értékes munka a Román Műemlékek Orsz. Bizottságának kiadásában jelent meg. (XVIII. évf. 1925.)

⁵ U. o. 13—14. l.

⁶ E hatalmas nemzetség címere a Bécsi Képes Krónika miniatürje szerint (12. l.) vörösben ezüst kutyafej volt (Fr. Nyáry A.: A herald vezérf. 71. l.). Két szembe ágaskodó, pallostartó kutya van az e nemzetségből származó Ujhelyiek címerében (Wertner: Magy. Nemzetségek a XIV. század közepéig. II. köt. 61. l.). A tulajdonképeni nemzetségi címer fekvő félhold és hatágú csillag, vörösben. Ezt használták e nemzetség családjai egészen, részleteiben, vagy más címerképpel kombinálva. — A Szentgyörgyi és Bazini grófok kék pajzsban, az aranyra és vörösre jobbaránt szelt csillagot viselték (Nyáry: 139, továbbá Siebmacher Taf 441—42.). György, János

és Zsigmond Szentgyörgyi és Bazini grófoknak III. Frigyes császár (Bécs, 1459. jun. 19.) címerét megbővíti azzal, hogy sisakjukra a császárhoz hasonló koronát adományoz, hogy őket az ország összes főurai és a nádor felett való elsőség illesse meg; egyúttal a vörös pecsétviasz használatának jogát is megadta részükre (Nyáry: 111.). Péter gróf XVI. századbeli címerének pajzsa négyelt. 1—4 csillag, 2—3 oroszlán. — János gróf, mint erdélyi vajda, érthető okokból nem használta a Frigyes-től kapott címert, ellenben nagyobb méltósága okából nemzetsége címerét alkalmazták a rákosi zárókőre és a szentmihályi gyámkőre. — A székely nemzet címere nem lehet, mert ez időben, mint a bögözi (Udvarhely m.) ref. templom egyik gyámkővének tárcsapajzsa mutatja (s még több helyen), koronára állított, hónaljából vágott, páncélos és bőrkeptyüs kar volt, kezében szíven és medvefőn átszúrt, egyenes kardot tartva. A pajzs színe, mint az Erd. Nemz. Múz. egyik csiki, XVI. századelei oltár predellája mutatja, vörös volt. — Hogy a zárókővön levő pajzsban a címerkép lefelé fordulva ábrázoltatott, a lényegen nem változtat, egyszerűen a kőfaragó hibája. — E címer e templom épülésének korát is meghatározza; épült Mátyás király korában, János Szentgyörgyi gróf vajdasága idejében, 1457. év és az 1467. évi forradalom közti időben.

⁷ Fényképe és leírása kiadva Batthyaneum I. 110. l.

⁸ Fényképe és leírása kiadva Batthyaneum I. 108. l.

Varga N. Lajos önarcképe.

SZÉKELY SZÁRNYAS OLTÁROK

Irta: *Divald Kornél*

A középkori művészet legpompásabb alkotásait, a gótikus dómokat, évszázados művészeti fejlődésnek s a városi polgárság szívében gyökerező valóságosságnak és áldozatkészségnek köszönhetjük. Az antik görög művészet Phidias korabeli virágzása óta a művészet különböző ágainak művelői alig dolgoztak valaha akkora egyetértéssel, mindent egyetlen nagy célnak, Isten dicsőségének alárendelve, mint a XIII. században megkezdett óriási székesegyházakon. Innen a fölülmulthatatlanul tökéletes harmonia, amely a dómok rendkívül változatosan tagolt architektúráját és díszítését jellemzi. A légius könnyedséggel égfelé törő tornyok, a tömör falazást kiküszöbölő óriási csúcstíves ablakok, a mennyezetes fülkékre és egymás hátán fölfelé emelkedő tornyocskákra bontott pillérek, a támasztó ívek, szövevényes boltozatok, a mindent elborító plasztikus díszítés, a falképek és üvegfestmények pazar pompájából kisebb városi és falusi plébánia templomoknak alig jutott valami. A gotika szellemét ezekben szinte csak a szárnyas oltárok képviselték, amelyek Európában mindenfelé elterjedtek, ahova a nyugati kereszténységben gyökerező kultúra eljutott.

Ha voltak is művészi és nagyobb arányú gótikus templomaink, ezek a kaszai dómon és a brassói Fekete-templomon kívül, történelmünk évszázados viharai folyamán elenyésztek. A gótikus templomok legszebb felszerelési tárgyai, a szárnyas oltárok azonban, bár szintén nagy pusztuláson estek át, akkora számban maradtak fenn nálunk, különösen Felsőmagyarországon és Erdélyben, hogy ennél nagyobb gazdagsággal e téren Németország szárnyas oltáiraikról nevezetes vidékei sem igen dicsekedhetnek.

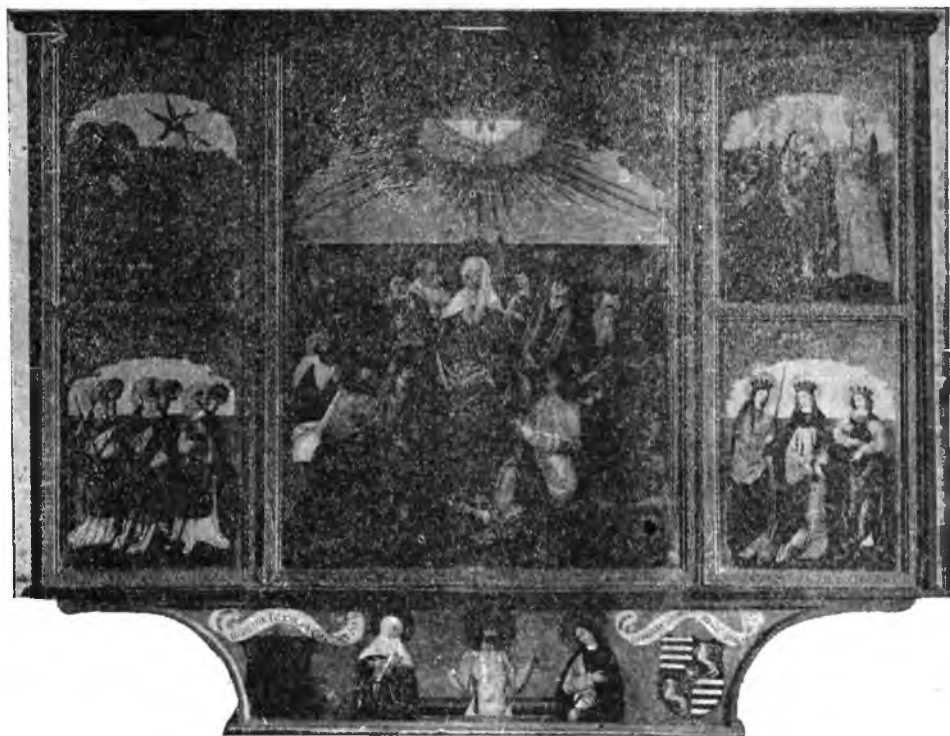
Stilus dolgában szárnyas oltáraink szoros kapcsolatban állanak délkeleti Németország ilyfajta emlékeivel. A német kutatás csak újabban kezdi méltányolni azt a jelentős hatást, amelyet Németország szobrászatára és képírására a nyugati kereszténységhez tartozó délkeleti Európa gyakorolt.

Igaz, hogy ennek a hatásnak keresésében ma még Bécsnél tovább nem megy; de miként XV. századbéli legkiválóbb bécsi mestereknek, így *Kassai Jakab* szobrásznak, származása elvitázhatatlanul magyar, annak a művészetnek a gyökerei is, amely itt sarjadt, jóval tovább keletre, jelesül Budán keresendők. Magyarország ősi fővárosa, bár középkori és renaissance emlékei szinte nyom nélkül elpusztultak, az Anjouk és Mátyás király korában az európai művészetnek számottevő s nem egy e téren később híressé vált német várost túlszárnyaló központja volt.

1. kép. Szűz Mária a szentekkel, a csiksömlyői XV. sz. festett szárnyas oltár fő-része. Budapest, M. N. Múzeum. — Maria mit den Heiligen, Hauptteil des Flügel-altars aus d. XV. Jahrh. v. Csiksomlyó. Budapest, Ung. National-museum.

Néhány szétszórtan fönmaradt klasszikus építészeti emlékünkhöz kívül ennek a királyi udvarnak pártfogása alatt pompásan virágzó művészetnek a legtöbb emléke ötvösműveink és szárnyas oltáraink sorában maradt fön. Utóbbiak között különösen a felvidéken vannak szobrok és festmények, amelyek egymással szoros rokonságban állva, a művészi fejlődésnek oly magas fokát képviselik, hogy ebben a tekintetben Németországnak nemcsak legkiválóbb

2. kép. A csikszentléleki szárnyas oltár 1510-ből. Budapest, M. N. Múzeum. -- Flügelaltar aus d. Jahre 1510, von Csikszentlélek. Budapest, Ung. National-Museum.

szárnyas oltáraival versenyeznek, de ezek zömét felül is múlják. Fafaragásaink és képírásunk vidékeken szétszórt legszebb emlékeit csakis egyetlen hatalmas hatásával az egész országra kiterjedő művészeti központból lehet származtatnunk, amely, ösmerve politikai és kulturális történetünket, a XV. század folyamán csakis Buda városa lehetett.

Az Anjouktól kezdve a mohácsi vészig Buda volt politikai, kulturális és művészeti életünk középpontja. Legjobb mestereink innen kerültek ki, itt tanultak s részben innen származtak át és telepedtek át és vidékre. S mint ahogy a mi művészeink külföldre jártak vándorolni, az idegen mesterek nem egyszer Budáig jöttek el tanulni s délkeleti Németország képírásában az ugynevezett *dunai iskola* stílusáról mindinkább nyilvánvaló, hogy a XV. század elején a nagy folyam mentén fölfelé és nem fordított irányban terjedt el. Mint manap-

3. kép. Krisztus kínszenvedése, a csikszentléleki oltár külső szárnyképeiből. —
Leiden Christl auf d. äusseren Flügel des Altars v. Csikszentlélek,

ság is vidéki városaink és falusi templomaink a fővárosinál jóval szerényebb művészekkel is beérik, amelyben kisebb jelentőségű hazai mestereken kívül vándorútjuk közben hozzánk tévedt idegeneknek is jutott szerep. Innen van, hogy másodrendű emlékeinken igen különböző értékű művészettel és különféle hatásokkal találkozunk. Ahol azonban a hívek áldozatkészségéből készültek szárnyas oltárok, ott nálunk is keletkeztek helyi iskolák, amelyek vezető mesterei, mint pl. Lőcsén *Pál mester*, nem egyszer Európa legkiválóbb fafaragó szobrászaival sorozhatók egy rangba s amelyeket sajátos vonásainál fogva még a velük szomszédos, vagy épenséggel összekeveredő iskoláktól is élesen meg lehet különböztetni.

Ilyen sajátos festő és fafaragó iskolája volt valamikor a szászok területével szomszédos, az ebbe a részbe beleékelte Székelyföldnek is Erdélyben. A ránk maradt székely szárnyas oltárok és ezek romemlékeinek száma igen kevés. Jóformán csak néhány csíki katolikus templom őrizte meg ilyfajta fölszerelésének töredékeit, ezek is ma már jórészt közgyűjteményekben őriztetnek.

Szárnyasoltárból maradt fenn a csíksomlyói ferenciek templomának fából faragott híres Madonna-szobra, amely a szászsebesi és a székelyzsombori szárnyasoltár Mária-szobraival együtt az erdélyi fafaragás legszebb ily tárgyú emlékei közé tartozik, amelyeket nagyobb bensőségével és lendületesebb formáival csak *Brassai Ulrik* Pieta szobra múl fölül 1506-ból, a nagyszebeni Bruckenthal-múzeumban.¹

A székelyzsombori szárnyasoltár 1909-ben már nem eredeti állapotában került az Erdélyi Múzeum Egyesület Régiségtárába. Az oltárszekrényt betetőző tornyocskákból, támasztóívekből, lombkítményekből álló s fülkéiben szobrokkal díszített orom helyett itt egy kisebb oltárszekrényt látunk, amely valamikor egy másik szárnyasoltár főrésze lehetett s amelynek keretében három szent férfi áll, még pedig amennyiben ez csonkaságából megállapítható, alighanem Szent László, Szent István magyar királyok és hosszú fűrtű ifjú képében Szent Imre herceg. 1500 körül készülhettek a székelyzsombori főoltár középső nagyobb szekrényének szobrai: a Madonna s a négy szent szűz vértanú lány kisebb alakjai, amelyek stílusuknál e korbeli egyéb erdélyi és felvidéki átlag emlékeinkhez csatlakoznak. A valószínűleg magyar származású *Stósz Vid* fiai által Nürnbergből közvetítetten kívül, közvetlen német hatás sem az erdélyi szász, sem a székely szárnyasoltárok fafaragványain nem igen érvényesül. Kétségtelen, hogy német fafaragó legények az erdélyi szász városokban is megfordultak, ám *Stósz* fiait nem tekintve, épenséggel nem a javából. Sokkal különbek voltak erdélyi fafaragóink, mint a feljebb említett *Brassai Ulrik* s mások, akik ép úgy, mint a festők jó része is a felsőmagyarországi mesterekkel tartanak szoros rokonságot, akik a Felvidéken kívül Lengyelországban is sűrűn fordultak meg, aminthogy erdélyi festőkkel a középkorban nem egyszer román fejedelmek udvarában is találkozunk.

Több az erdélyi sajátosság a szász és székely szárnyasoltárok ornamentális felszerelésében és festett díszítésében. Utóbbiban a német hatás szintén többnyire csak közvetve, *Schongauer* és Dürer metszetei révén érvényesül, amelyeket akkor a festők kompozíciókhoz Európaszerte, még Franciaországban is, fölhasználtak.

A szobrokat magukban foglaló s különösen nagyobb oltároknak nagybőjt idején zárva tartott szárnyait festményekkel nem egyszer már csak az oltár föllállítása után s néha csak sok évvel később díszítették.

4. kép. A csikmenasági XVI. sz.-beli szárnyas oltár, Bpest, M. N. Múzeum —
Flügelaltar aus d. XVI. Jahrh. von Csikmenaság, Budapest, Ung. National-museum.

Igy történhetett ez a székelyzsombori szárnyasoltárral is, amelynek mind sajátosan erdélyi jellegű predella-képe, mind szárnyképei a szobrokénál későbbiek. A predellát egész hosszában Krisztus búcsúját anyjától ábrázoló széles kompozíció díszíti pompás, *dunai iskola*-jellegű, mély távlatú tájképpel. A szárnyképek az oltár nyitott állapotában Mária életének négy, zárt állapotában Krisztus kínszenvedéseinek nyolc jelenetét örökítik meg s szinte mind Dürer metszeteinek több-kevesebb szabadsággal történt felhasználásával. Bár ornamentális felszerelésük, mint pl. a festmények fölé s alatt préselt és aranyozott menyezetszerű lombékitmények, a szászöldi oltárokon levőhöz hasonló, mind a szászzsombori, mind egyéb székely szárnyas oltárok festményének a stílusa nagy mértékben elüt a szász festőkétől és az ezek munkáival sok rokonyonást tanúsító felsőmagyarországi festményektől. Egész modern ízű impressionizmus érvényesül székelyföldi szárnyasoltáraink festett képein, amelyek mesterei gyors, széles és biztos ecsetvonásokkal rakták föl drámai elevenséggel teljes mozgalmasságú kompozíciókban ábrázolt alakjaikat az oltárszárnyakba foglalt képekre s csak a tájképi hátteret dolgozzák ki nagy szeretettel részletezőben, s ebben aztán az erdélyi havasok világából merített és erdei motívumoknak jut nagy szerep.

A festett képeinknél fogva legérdekesebb székely szárnyas oltárokat a budapesti Nemzeti Múzeum szerezte meg, ahol ma ennek történeti osztályában láthatók. A Madonnát szentekkel ábrázoló, fárafestett nagy kép Csíksomlyóról a XV. század végéről, (1. kép) valamikor festett szárnyas oltár főrésze volt, amelynek magyar szenteket ábrázoló szárnyai a múlt század nyolcvanas éveiben még léteztek.² A nagyméretű kép a Madonnát kőtrónusán ülve Szent Péter és Szent Pál között ábrázolja; feje fölött lebegő angyalok tartanak koronát, lábai előtt parányi alakban ábrázolva Szent Ferenc és Domokos, a két nagy rendalapító térdepel. A koránál jóval régiesebb hatású kép, olyan mesterre vall, aki a Kárpátokon túl is dolgozott s megismerkedett az ottani görög-keleti templomok pl. a Curtea de Argeş bizánci stílusú festményeinek merev pompájával. Az alakok felfogása és jellemzése azonban nyugati jellegű, amint hogy más székely szárnyfestményeken is a formák lapos kezelése és a virító színezés inkább a nyugati miniatűrre, mint bizánci hatásokra vezethető vissza.

Igy a csikszentléleki hatalmas és végig festményekből összerótt szárnyas oltáron (2. kép), amelyet predellájának címeres felirata alapján 1510-ben a Czakó-fiak bőkezűségéből festettek. Az oltár főrésze itt a Szentlélek eljövételét ábrázolja a köralakban ülő apostolok között Szűz Máriával. A belső szárnyképeket Szent Ferenc stigmatizációján kívül hármásával csoportosított szentek díszítik; a szárnyak külsején (3. kép), az oltár zárt állapotában, Krisztus kínszenvedésének nyolc jelenete látható, jórészt Dürer nyomán. Darabos rajz, ám hatalmas erő és drámaiság, kemény, de virító színezés és pompás dekoratív hatás jellemzi ezt az oltárt, amelynek mestere korlátlanul uralkodott művészetének eszközein, de csak addig erőltette meg magát, amennyire falusi templom félhomályába szánt művének dekoratív hatása megkövetelte.

Hasonló elnagyoltság jellemzi a csikménasági szárnyas oltárt (4. kép), még pedig a szekrényébe foglalt szobrokat és szárnyfestményeit egyaránt. A szobrok a Madonnát ábrázolják feje fölött koronát tartó s már szinte barokk módon nyugtalan angyalokkal, a szekrényfelek fülkéiben egymás fölött ket-

5. kép. Krisztus kinszenvedése, a csikmenasági oltár külső szárnyképeiből. —
Leiden Christi auf d. äusseren Flügel des Altars v. Csikmenaság.

tessével, négy szent kisebb szobra áll. A Passio képek a szárnyak külsején (5. kép) rikoltó színezésükkel és nyugtalan rajzokkal szinte Grünewaldra emlékeztetnek. Annál szelidebb harmonia hatja át a predella és az orom festményeit. Az előbbi Krisztus síratását ábrázolja az oltár fele hosszában, faragott és aranyozott kacskaringós akantusz-indák között. Az orom áttört lombos és delfines díszű keretében Szent Annát látjuk harmad magával, vagyis Máriával és a kis Jézussal, nagy szeretettel kidolgozott, a háttérben havas hegycsúcsot ábrázoló hangulatos erdei táj ölén.

Kétségtelen, hogy a szárnyak képei és az utóbbi két festmény nem egy mestertől és nem egy időből valók. A szárnyképek, ha nem is egy műhelyből, de egyazon iskolából kerültek ki, mint az 1510-ben festett csikszentléleki oltár. A predella és az orom képe későbbi s nyilván az oltár teljes befejezésére vonatkozik a szekrény alján végig húzódó hibás felirat: *Regina celli letare* 1543.

Maga a szekrény szobraival, szárnyképeivel végig renaissance stílusú építményeivel 1520. körül alighanem készen volt. Felsőmagyarországon a renaissance építmények szárnyas oltárokon 1510. körül kezdik háttérbe szorítani a gótikus elemeket s 1520-tól általánosak, mint Lőcsén a Szent Jánosok és Szent Anna oltárán. Az erdélyi oltárok renaissance ornamentikája nagy mértékben elűt a régi felsőmagyarországiakétól s jóval részletezőbb. Ám egyik sem mondható német renaissance-nak, amelynek kialakulása csak később kezdődik.

Rendszeres kutatás esetén a Székelyföld és Erdély magyar vidékeinek templomaiban, különösen későbbi barokk oltárok keretébe foglalva, középkori szárnyas oltárokból még nem egy részlet felfedezésére lehet kilátásunk.³ Minthogy azonban a városi nagy templomok ily fajta emlékműve a szász templomokén kívül mindenfelé elpusztult, ezek a romemlékek a székely és magyar szárnyas oltárokról ismereteinket már nem igen fogják gyarapítani. Azonban az emlékeknek írásban és jó képekben való tüzetes ismertetése, beható elemzés és a szász vidék oltáraival való összehasonlítása a helyi kutatásnak még nem egy hálás feladatot nyújt.

¹ Az erdélyi szárnyas oltárok föl kutatásával és ismertetésével *Roth Viktor* szerzett nagy érdemeket, akinek idevágó munkái: *A székelyzsombori és a szenterzsébeti oltárok*. Erdélyi Múzeum 1910. évf. 9—21. l. — *Erdély szárnyas oltárai*. *Forster Gyula*: Magyarország műemlékei c. művének III.-ik kötetében. Budapest, 1913. 117—180. l. *Siebenbürgische Altäre*. Strassburg, 1916. 8° 242 l. 102. tábla kép.

L. *Huszka József* cikkét az *Archeologiai Értesítő* 1888. évf.-ban 131. l.

³ Már ismert, de behatóbb méltatásra váró emlékek a csikszentmártoni Madonna-szobor (*Gyárfás*: *Batthyanaeum*, Brassó 1911. 96. l.), két oltárszárny nyolc szent festményével Csikcsatószezen (*Huszka*: *Archeologiai Értesítő* 1886. 131. l.). Ide sorozható a magyarfenesi festett szárnyas oltár a gyulafehérvári püspöki palotában, amelyet *Roth V.* ismertetett.

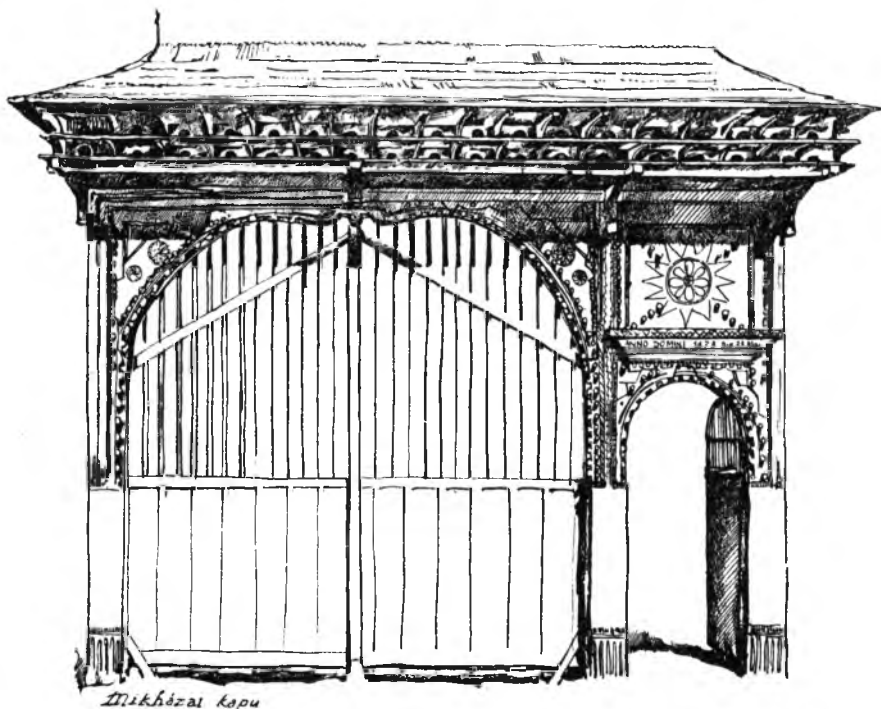
A SZÉKELY NÉPMŰVÉSZETRŐL

Irta: *Viski Károly*

Gondolataink, lelki képeink, hangulataink, érzelmeink mindennapi kifejezője a nyelv, a beszéd. Egyben-másban különböző ez még egyazon nemzeten, sőt a nemzet egy-egy csoportján belül is: a nemzeti nyelvek nyelvjárásokra tagolódnak. Még a székelység nyelvén belül is vannak különbségek: másként zeng a magyar nyelv Csikban s másképpen Aranyosszéken vagy Székelykeresztur körül. Még érdekesebb, hogy a székely nyelvjárások valamennyi szemtetünőbb sajátágát megtaláljuk más magyar nyelvterületeken, vagy a magyar nyelv történetében. A magyar nyelv e vidékenként való helyi, nyelvjárás színeződése nem jelent elkülönülést. A magyar nyelv valamennyi nyelvjárásával egyetemben olyan egység, mely évezred alatt alig mutat megértést zavaró változásokat. A csiki vagy háromszéki s a győr- vagy nyitramegyei magyar a legkisebb nehézség nélkül megérti egymást. Amilyen egység a nyelvünk, — mely csak a nyelvjárások színeivel különbözik vidékenként, — olyan egység a magyar nép művészkedése is: dalolása, zenéje, tánca, költészete, díszítő művészete. Így fog össze bennünket magyarokat nemcsak a nyelvünk, hanem a magyar lélek minden megnyilatkozása. A magyarság magyarul beszél tehát művészetében is, mint ahogy a művészet nemzeti nyelvén szólal meg minden számottevő nép. Mint nyelvében, ebben is más, mint szomszédai, mert más az eredete, származása s mások hagyományai, ideáljai, ízlésbeli szempontjai, technikai fogásai, lelke formálói, öröklött vagy szerzett aravalóságai. Ez a *más* az, ami a népeket egymástól megkülönbözteti. Minél kevesebb egy nép lelki vagy tárgyi kulturavagyonában ez a *más*, azaz minél inkább hasonult vagy hasonul szomszédaihoz, annál kevésbbé van önálló népisége, azaz annál több joggal lehet róla más népekkel egybefogva beszélni. — Például a magyarságtól délre és keletre lakó európai népek bizonyos csoportját oly sok közös vonás fogja egybe, hogy joggal egy kalap alá lehet venni őket, ahogy a tudomány és az élet csakugyan beszél is erről a közös népkulturáról. Közös történeti sorsuk, erőtlen földrajzi határaik, egymással való keveredésük, évezredes szolgaságuk, félévezredes török hódoltságuk, bizánci jellegű szellemi kulturájuk, nevezetesen a keleti vallás által való meghatározottságuk, múltbeli távolmaradásuk mindenünnen, ahol a nyugati művelődés folyamatában történeti szerepeket osztogattak, vagy eredményeket tettek közkinccsé, — sajátos kulturkörbe fogja őket össze, amelyet egyszóval balkáninak szoktunk nevezni.

A jelenségek egy nagy csoportja azt bizonyítja, hogy a magyar népkul-

tura keleti, turk jellegű, ősi elemekre van alapozva, arra a rétegre, amelyet, ezer évvel ezelőtt az őshazánkból hoztunk magunkkal. Ősi soron tehát egészen más forrásokból merítette kezdeteit, mint az imént említett csoportba tartozó népkulturák. E keleti eredetű örökségünk azonban egy évezred óta a nyugateurópai kulturkör hatása alatt áll. Mert ide, a Nyugathoz kapcsolt minket a római keresztyén egyház, az európai szellemű királyság intézménye, a lovagi eszmények követelménye és szolgálata, amire akár a székely falusi templomocskák középkori Szent László-freskói is ékesen beszélnek, a Magyar Magna Charta: az aranybulla, a nyugateurópai írásforma, az írásbeliség, a humanizmus, mely a XVI. század közepén magyarra fordíttatja Sophokles Elek-

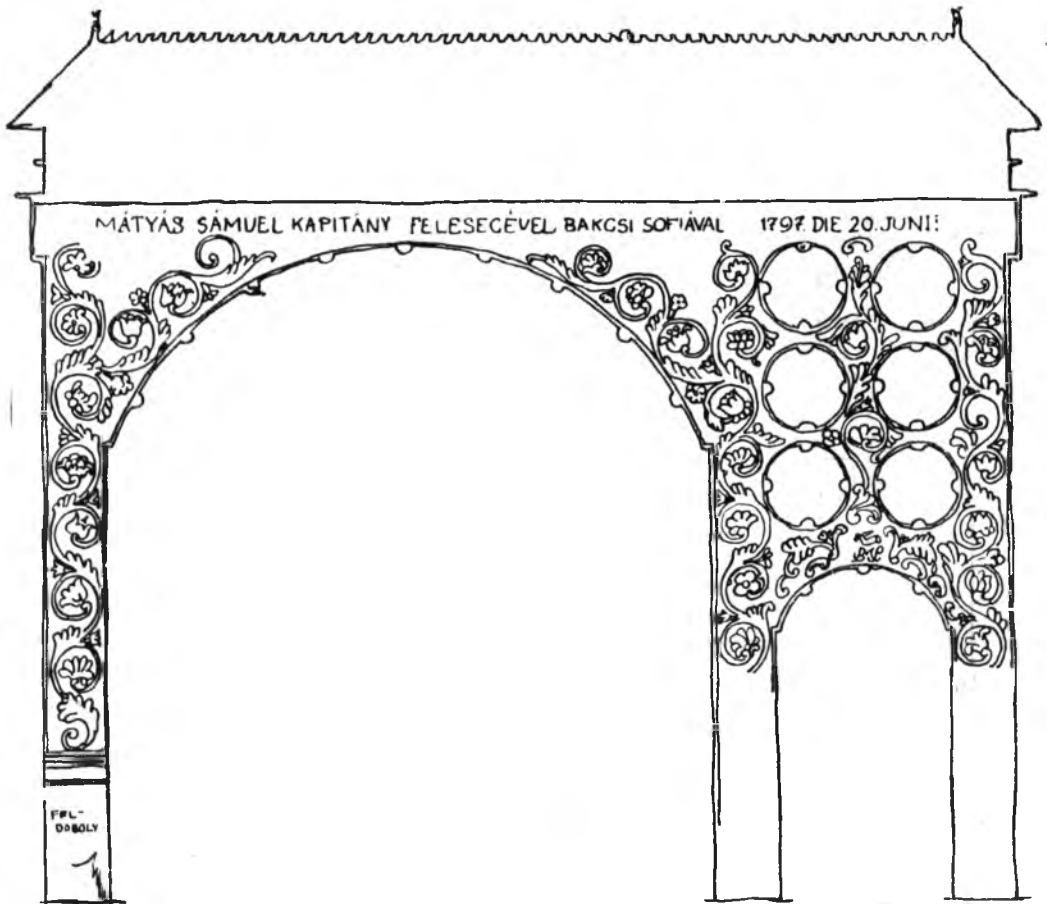

Mikházai kapú.

tráját, a középkorforduló könyvnyomtatása és protestántizmusa, a történeti művészeti stílusok századról századra követett divatja, a nyugati keresztyén kultúráért történt elvérzésünk, a vallásszabadságért folytatott nehéz harcaink, nemzetiségünk védelmében hullatott vérünk, demokratikus szellemű függetlenségi harcunk s annyi más tett és ideál, ami a magyar történelem és művelődéstörténet lapjaira föl van írva. Ezek és hasonlók alkotásában, szolgálatában és eredményeiben ezer éven át részes volt a székelység is, mint a magyarság nagy értékű keleti bástyája s kulturájának szélső virágos kertje. A nyugateurópai szellemű művelődést Erdélyben két nép hordozta és gondozta: a magyar és a szász, vagy a múlt közjogi nyelvén szólva, három nemzet: a magyar, székely és szász. Erdély a magyar kultúra szerencséjére, nyugateurópai kap-

csolatait nemzeti fejedelmei alatt akkor is megtarthatta, mikor az ország nagys talán legjelentősebb részei a török hódoltság alatt az elbalkániasodásnak voltak kitéve.

Ebben a nyugateurópai szellemű kultúrában alakult, fejlődött, módosult az ősi hagyaték, amelyet leghivebben és legtovább a nép széles rétegei őriztek meg máig, élő bizonyosságaul keleti származásunknak. E keleti származást a tör-

Feldobolyi kapú.

téneti tényeken, kívül legvilágosabban nyelvünk igazolja, amelynek ősi elemei ugor-török nyelvtani és szótári elemekkel vannak telítve. Nyelvünk mellett keletre mutat egy másik kifejező készségünk, ősi szellemű művészetünk is: költészetünk, zenénk, táncunk, díszítőművészetünk, ezuttal nem is szólva népkultúránk másnemű jelenségeiről. S ahogy nyelvünk gyarapodott nyugateurópai elemekkel, formálván az idegen kölcsönzést a magyar szellem és magyar lélek törvényei szerint magyarrá, éppen úgy gyarapodtak nyugati elemekkel népi művészeink is, formálván őket a *magyar szép* törvényei szerint. A ma-

gyar népművészet tehát egy magasfokú, nagy múltú keleteurópai-délázsiai, turk jellegű művészet legnyugatibb s a nyugateurópai népművészet legkeletibb ágazata.

Ennek a magyar népművészetnek egyik legérdekesebb nyelvjárása, dialektusa, egyik leggazdagabb területe a székely népművészet, mint ahogy minden magyar hagyománynak is dús kincsébányája Erdélynek székely földdarabja. Ebből a székely-magyar művészi beszédből mutatunk itt be egy sor megszólalást, csupán csoportjaikhoz fűzve néhány magyarázó szót, hiszen beszélnek ezek maguk mindenki számára, aki a magyar művészet öröklött nyelvét érti. Ezzel csak tudatosabbá akarjuk tenni őket, mint ahogy nyelvtant is

Havadi kiskapú.

Kálnoki harangláb.

azért tanítunk, hogy tudatosan tudjuk nyelvünket, hiszen beszélni mindnyájan beszélünk magyarul. — De van más célunk is; e jellemzőbb példák mutogatásával rá akarunk mutatni arra, hogy mit, sőt mi mindent össze kell gyűjtenünk, meg kell becsülnünk, ha nemcsak nyelvünkéből, de egyéb magyarságunkból is kivetközni nem akarunk. Ez apró s néha kicsinyesnek látszó jelenségek százaiból, ezreiből lehet megállapítani, hogy mi az állandó, a ránk nézve jellemző, a kezünk alatt szabályszerűen ismétlődő, azaz egyszerűen szólva, hogy mi a miénk. Hogy e tárgyakban nyilatkozó nemzeti szellem megismerésével is hozzájáruljunk nemzeti mivoltunk hű, igaz képének megrajzolásához, egybefogván fajtságunk legjellemzőbb elemeit. — Gyűjtsük össze székelységeinket.

günk bizonyosságait a székelység templomába, a székely nemzet múzeumába. Jelszavunk az ősi hellén jelszó: *ismerd meg tenmagadat!* Mert az önismeret az első lépés az önbizalom felé. Bizni pedig önmagunkban annyi, mint bizni jövődönkben, történeti elhivatottságungban.

Isten mindenütt jelen van, de megtisztelni és megimádni legszebben és legigazabban templomában lehet. A székelység minden székben, minden faluban, sőt minden egyes székely emberben benne van, de a székelység szellemét megismerni, megbecsülni, megtisztelni legalkalmasabban és legszebben múzeumában lehet. Vigye el kiki áldozatát a székely lélek templomába, a székely nemzet múzeumába.

* * *

A székely népművészet (díszítőművészet) egészét e helyen bemutatnunk természetesen lehetetlen. Az erdőt sem lehet lerajzolni minden fájával egye-

Mezőcsávási fatorony.

temben. Csak néhány csoport néhány példányával mutogathatjuk, mit termelt a székely rengeteg. E csoportokat a munkába vett anyag szerint állítottuk össze s ennek rendében szólunk a fa, az agyag, a kender és gyapju, a bőr anyagában jelentkező szépről s azokról a körülményekről, vagy okokról, amelyek a székely nemzeti szépet olyanná formálták, mint amilyen.

* * *

Famunka. A székelység erdős hegyvidék lakója. Ez az erdőség a középkorban természetadta védelem is a keleti barbárság ellen. A székelység a fát nemcsak irtotta, égette, — mint a havasi pásztornépek szokták, — de mint katoná védélmezte is ez országgyepüket, hogy alkalomadtán katonai országvédő

hivatásában segítségére lehessenek. A székely ezért is fa-szerető nép. Valószínű, hogy legnevezetesebb, legszebb építménye a „székelykapu“ is egykori katonai védelmi műveinek ránk maradt emléke. Erdőlakó népek általában jeles famunkások, különösen ha már régen állandóan megtelepültek. — A magyarság körében ilyenek a bakonyi, mátrai magyarok is. De inkább az aprófafaragásban, míg a székelység, — mely ura volt erdejének, — szabad erdejéből mindig szabadon építkezhetett is. Ősi idő óta lehetősége volt tehát arra, hogy sajá-

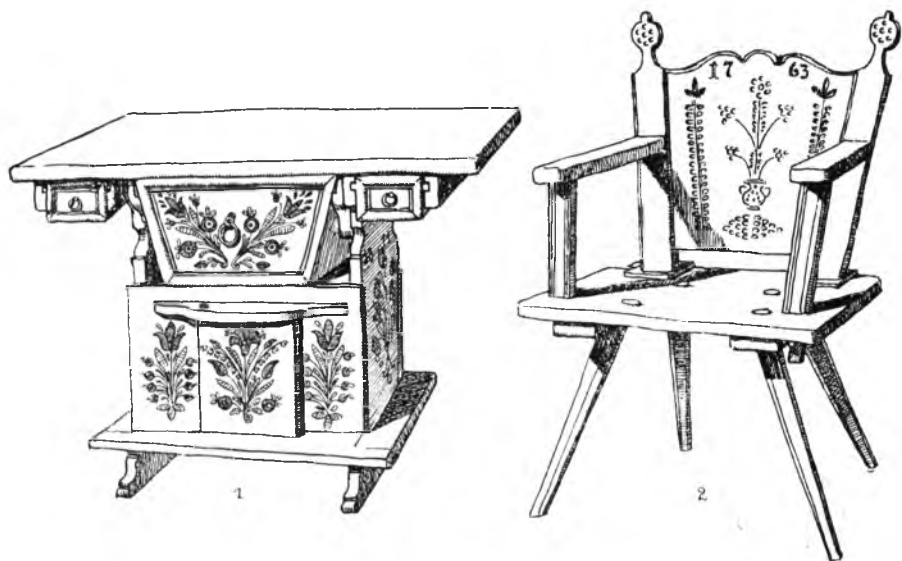

Tálasok: 1. Farcádról, 2. Sztegyházásfalúról.

tos építő hagyományai kifejlődhessenek. Olyan hagyományok, amelyeket igényei kívántak és ízlése diktált.

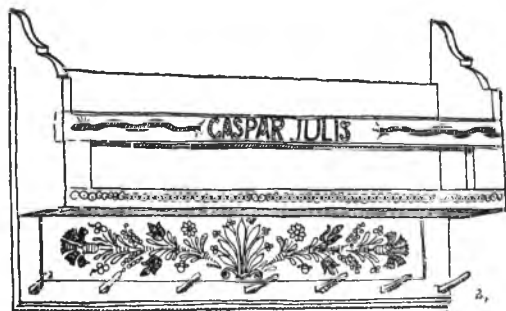
A székely famunkák a fa anyagának, szerkezeti és díszítésbeli lehetőségeinek alapos ismeretéről tanuskodnak. De azt is mutatják, hogy az eredetileg síkföldi magyarság miképpen tud alkalmazkodni természeti környezetéhez. Ez az alkalmazkodás adja életének, alkotásainak környezetével való harmóniáját. Így harmonizál az alföldi magyarság nádas sárháza, a Balaton melletti magyar kőháza azzal a természettel, mely körülveszi s mindazzal, amit a környező ter-

mészert jóvoltából vagy parancsára maga a nép alkot. Ez a harmonia csak ott borul fel, ahol messziről jött, a helyi hagyományokkal nem ismerős emberek okoskodása, mesterségbeli tudása vagy éppen tudálékossága beleszól a hagyomány szavába; ahol például a nép már nem maga épít, hanem helyette a helyi építő hagyományokkal nem ismerős vagy azokat nem becsülő hivatásos iparos akarja fitogtatni tudományát. A székelység körében ez még nincs így, mert minden székely többé-kevésbé ért az építés mesterségéhez s ha épít, jó ízlése s ősei hagyományainak szavára hallgatva székelyül épít. Már magának az anyagnak, szerkesztésnek, az épületrészek arányainak is vannak szépségei. Milyen szép például a tapasztatlan boronaház boronákkal csikozott oldala! De a díszítő faragásnak is szerepe van a házon. Faragott a tornácoszlop, az ajtó-, ablaktok, a mestergerenda, az ablakrács, az „eresz“ (tornác) deszkázata stb. Szerkezeti szempontból a magasabb házak fedett lépcsői, tornácai, sok-

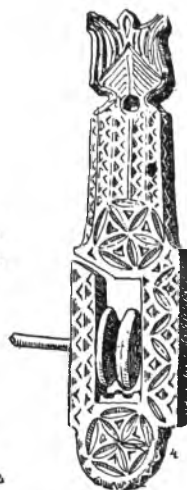
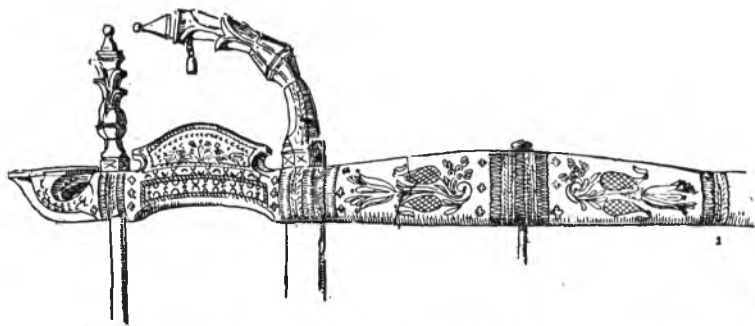

Festett kamaraasztal Homoródalmásról 1871-ből és faragott karosszék Sükőről.

szor ereszekkel kombinálva, a nem egy helyen szokásos körülfutó tornác, mind igen figyelemre méltó kedves, jellemző alkotás. De kétségkívül legszembetűnőbb s jellegzetessége miatt figyelemre legméltóbb a székely nagykapu, a „székelykapu“, amely az utcák mentén sorakozva egészen sajátos képet ad a székely falunak. Erről azonban itt csak annyit említsünk meg, hogy a nagyfaragásnak a kapu a leggazdagabb területe. Monumentális alkata, a rávésett díszítmények, ősi gyakorlatu fölírásai oly népről tanuskodnak, amely nem tegnap tanulta meg az építés mesterségét. Ha ez a kapuforma kiveszne, kirothadna a székely falu utcásorából, ezzel a székelység legjellemzőbb alkotását, művészi tehetségének, díszítő kedvének legbeszédesebb bizonyosságát veszítené el, nagy kárára magának s az egész magyarságnak. A székelykapu a székely falunak, utcának, „életnek“ címe, cimere, büszkesége, a székely mult, történeti hivatás fába vésett nagyszabásu bizonyága, fába rótt oklevele; olyan, amilyennel

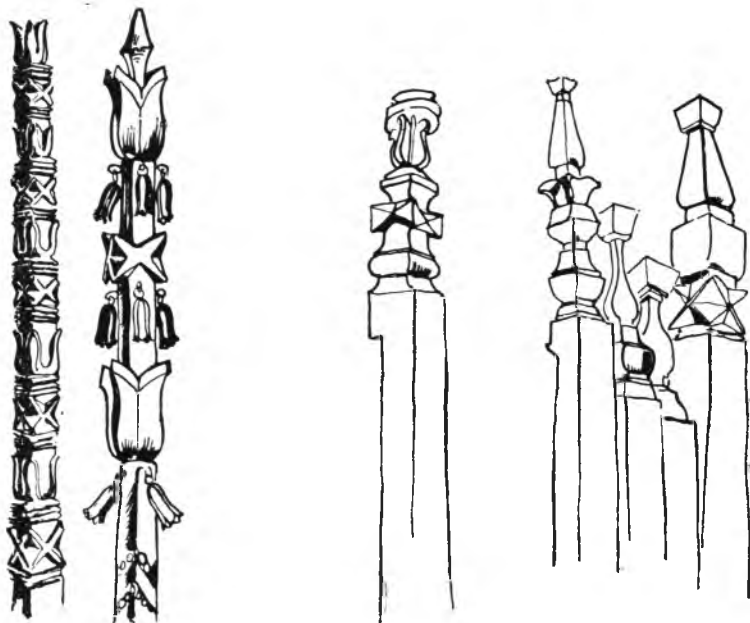

1. Festett sótartó Erdőfűléről, 2. festett kis fogas Hodgyáról 1854-ből, 3. templom-
ajtó festett díszé Karácsonyfalváról 1867-ből.

1. Festett, faragott járom Muzsnáról 1912-ből, 2. faragott fészítő Kecskisfaludról,
3. festett, faragott guzsaly Homoródszimatronról, 4. sikolyú Székelyudvarhelyről.

kevés nép dicsekedhetik. — A székely háznál és kapunál nem kevésbé nevezetes, nagyszabású építmény a csűr, mely nem egyszer monumentálisabb, hatalmasabb építmény, mint az elébbi kettő. Ez sem oktalanul ilyen. Az Alföldön például nyoma sincs ilyen építménynek. Ott másképpen csépeltek a múltban s másként tartották a takarmányt, állatot. Ugy ahogy a természet kívánta, parancsolta, vagy megengedte. A csűr is, mint a kapu, a székely „élet“ (udvar) képének mellőzhetetlen része. Szépsége szerkezetében van, de helyenként az odailló faragás sem hiányzik róla. A csűrkapusarak faragott díszítése a legszebb fafaragások sorába tartozik.

Guzsalysok: 1. Atyhárról,
2. Balavásárról.

Kopjafák Középjáttáról.

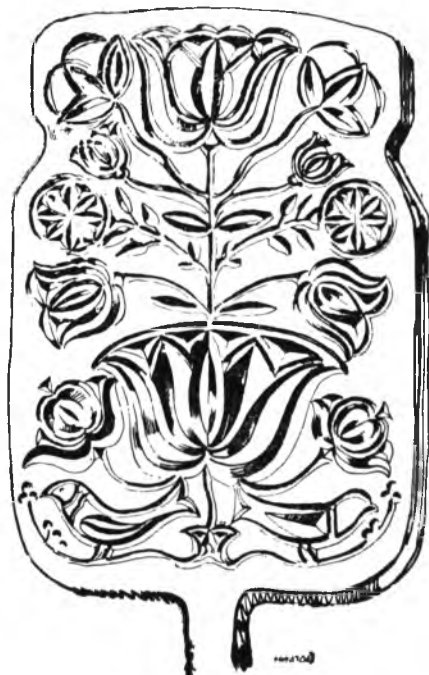
A székely háznak is az a szokása, — ha van is kivétel — mint általában a magyar házé, — hogy nem rug ki az utcára.

*Mert ugy vala e jó ősi ház kiszabva,
Ugy látta helyesnek, aki helyben hagyta,
Hogy sose bámuljon országba-világba,
Nézzen igaz bölcsként befelé, magába.*

Ez a magyar ház építésének regulája, így épít tehát a székelység is. Így, ahogy Arany János, a nagy magyar poéta, a magyar nép legkiválóbb ismerője írja. A ház előtt kis kert szokott lenni, benne a kedvelt virágok zsúfolódnak: pünkösdi rózsza, szekfű, viola, oroszlánszáj, császárszakál, pelargónia, rozsmarint, boldogasszonylapi és a többi.

A székely faluban két középület van, amelyben a hagyományos építő-

készség ünnepélyesebben megszólalhatott, a *faluháza* és a *templom*. Az elébbi nem egy helyen a lakóház tekintélyesebb alakja — mint országszerte, — mert építésébe nem szólt bele a közigazgatás tudálékossága. Ilyen például a lövétei vagy a parajdi faluháza. — Általában monumentális építmény a templom s a gyakran különálló harangláb. Az elébbi régi idő óta általában kőből, téglából épült, de harangláb még nem egy van fából. E fatornyok a székely építőtudás, technikai jártasság legbeszédesebb bizonyosságai s többnyire ösztönös jóízlelésről, fejlett szépérzékről tanuskodók, — a magyar megszólalás jellemző pél-

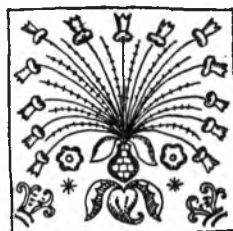
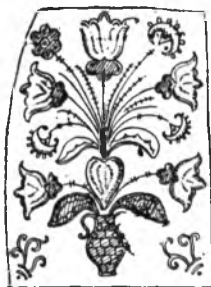
Súlykoló Sóváradról.

dái. Azé a megszólalásé, amely már a nyugateurópai ízlés iskolájában is megfordult, hiszen a magyarság, nevezetesen az erdélyi magyarság, székelység (valamint a szászság) a nyugateurópai eszmék, ízlésdivatok és technikák legkeletibb hordozója. A székely tornyok, vártemplomocskák, nagykapuk szimbolikus jelentőségűek: ezeken túl a Kelet, a Balkán területére lépünk, más történeti sors, más életforma, más ízlés, világnézet területére. — Legbeszédesebb emlékek a székely templomocskák freskómaradványai, amelyeken a középkori magyar lovagi eszmény, a magyar szellemből, magyar költészetből fakadt Szent László-legenda beszél e vártemplomocskák s népük történeti hivatásáról.

E templomocskák román, gótikus és renaissance berendezése, díszítményei kétségkívül hatással voltak a székely népművészet egyes ágazataira. A rekeszes renaissance famenyezet, a belső berendezés farészeinek díszítő festésze iskolája volt a népies butorfestésnek azok számára is, akik nem járták

a külföld vagy a hazai céhek iskoláját; — s általában formálták az egész ősi hagyatékot, mint a szászsnágnál is.

Kétségtelen azonban, hogy vannak olyan tárgycsoportok, amelyek a házi iparszerűség, vagy helyesebben az autarkia szintjén maradvá, ősbib ornamentális elemeket őriznek. Ilyenek a famunkák területén a padlák, szuszékok, kisszékek, szerszámtartók, jármok, gereblyék, guzsalyok, a szövészek egyes részei, amelyeket más szemmel kell néznünk, mint a kései fejlődésű butorfélék forma- és díszitménykincsét. Sőt vannak olyan ornamentális elemek, amelyek úgyszólván történelemelőttiek, hiszen valamennyi európai, sőt más világ-

1—3. szines festésű menyezeldiszek a székelyudvarhelyi Jézus-kápolnából, 4. festett paddisz az alsócsernátoni ref. templomból, 5. festett karzatdisz az árvátfalvi ref. templomból 1845-ből, 6. az árvátfalvi ref. templomajtó festett disze, 1849-ből. — Lokódi Balázs Műzestől.

részbeli népek művészetében is otthonosak. A mi szomszédságunkban például a balkáni népek őriztek meg ezekből nagy és gazdag díszitménykincset, amely népeket tudnillik az európai történeti hatások kevésbé vagy egyáltalában nem érintették. Legszembetűnőbbek ezek között a geometrikus jellegű díszitmények, amelyeket Erdély románsága is nagy gazdagsággal őriz. De nyomokban a székelységben is feltalálhatók, különösen a most említett ősbib eredetű tárgycsoportban.

Mint ahogy a székely nyelv nem azonos az egész Székelyföld területén, hanem valamennyi magyar nyelvjárás sajátjaiból őriz elemeket — s ezért a székelység mai hazájában való „elmagyarosodásról“ beszélni magasfoku tudatlanság — éppen úgy művészkedésében is vannak dialektusok, amelyeket

néha történeti okok teremtenek. Ilyen pl. a famunkák körében a temetők művészete. A katolikus temetők keresztjével szemben a református és unitárius temetőkben sajátos alaku fejfákat, „gombokat“, „kopjafákat“ látunk, amelyek mai tudásunk szerint az eurázsiai nagy művelődéskörben a turk népekre jellemzők. Ugyanilyen fejfákat találunk a dunántúli vagy a duna-tiszai református temetőkben. E szép siri jelek a kopjás temetés emlékét őrzik, emlékét annak az ősi szokásnak, hogy a halottal fegyvereit is veleadták. E szokás legtovább az udvarhelyszéki székelységben élt, (még a múlt század közepén is). Nálunk közvetlen ázsiai turk kulturhatás ez, — nevezetesen lobogós-

Korsók: 1. Parajdról, 2—5. Székelyudvarhelyről, 3. Felsőrákosról és 4. palack Sztyebházafalúról.

kopjás formája —, jöllehet a fegyverrel való temetkezés a földkerekség nem egy népének szokása.

Ámbár, — amint említettük, — a székely ház ma szokásos festett butorzatát nem tekinthetjük nagyon réginek, a festett butor mégis különös figyelmünkre méltó, hiszen valamely népművészet esztétikai értékének nem régisége a fokmérője, legfennebb eredetisége kérdésében jöhet számba történeti kialakulása. Bármilyen eredetű is a székely butor, kétségtelen, hogy díszítését nem egy helyen tanulatlan, iskolás sablonokhoz nem ragaszkodó, céhszabályokkal meg nem kötött falusi emberek, u. n. kontárok, sőt asszonyok, „íróasszonyok“ gyakorolták s gyakorolják talán még ma is. Bő alkalom ez az egyéni lele-

mény érvényesülésére, a díszítő elemek szabad, korlátlan alakulására, esetleg fejlődésére. A magyar lélek szerint való lehetőség és eljárás ez, mely más művészetünket, pl. táncunkat s részben zenénket is jellemzi. Mert a must-rát sohasem „írják” kész minta után, hanem mindig emlékezetből. A festett butor s általában a fafestés minél fiatalabb, annál magyarabb. Minél régibb, (pl. a templomok kórusának, székeinek, mennyezetének mezőin), annál inkább emlékeztet nyugateurópai (pl. német, sőt akár skandináv) példákra, szerte a művelt világban barangoló mesterlegények mindenünnen összeszedett minta-

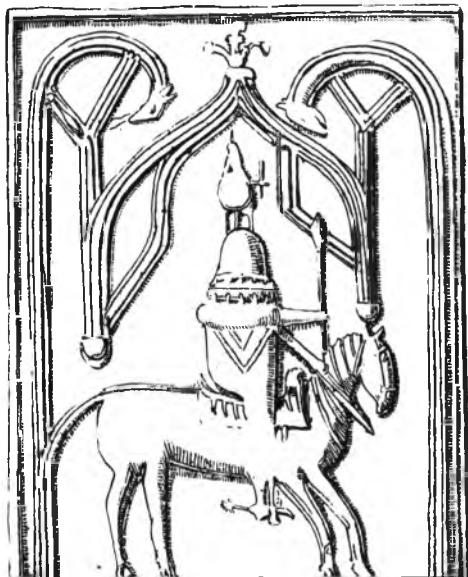
1. Üntöző, 2. tányér Agyagfalváról, 3. háztetődísz Parajdról, 4. tányér Székelyudvarhelyről, 5. u. a. Gyepesről.

könyveire. Hasonlóképpen a legrégibb asztalok, szuszékformájú ládák őrzik a középkori művészeti stílusoknak legszebb emlékeit.

Az építészetben és a butorban legeredményesebben tanulmányozhatjuk azt a folyamatot, hogy miképpen szállnak a nyugateurópai stíluselemek alább-alább a társadalmi rétegekben s miképpen keverednek el a hagyományos nemzeti forma- és díszítőelemekkel, mint ahogyan a keleti magyar ornamentikából európai magyar ornamentikát, mint ahogyan a pogánykori nyelvünk-ből ezer év alatt a filozófia, a természettudományok, a jog- és társadalomtudomány s számtalan más ismeret- és gondolkör kifejezésére alkalmas, hajlékony, szabatos európai magyarnyelvet formáltunk, részben ugyancsak nyugat-

európai minták szemeltartásával. E rejtett s ma még jobbára földérintetlen úton váltak a magyar milliók a nyugateurópai népek műveltségbeli rokonaivá. Ez a kapocs sokkal erősebb, mint az a nyelvi, vagy ugynevezett faji kapcsolat, amely például a sátoros cigányokat fűzi egybe a franciákkal, hiszen mindkettő indogermán nép, holott mi magyarok eredet szerint egészen más nyelvi és faji népcsaládba tartozunk.

Agyagmunka. A székely faragó nép; a ház építéséhez, butorok, szerszámok készítéséhez mindenütt értenek. A fazakas mesterség azonban már csak a jó nyersanyag korlátoltabb előfordulása miatt is, inkább kisiparszerű foglalkozás. A székelység területén is vannak fazekasfalvak, mint országszerte, olyan helyen, ahol kitűnő nyersanyag található. Nem egy helyen háziipar-

Kályhacsempe a Sz. N. M.-ban.

Kályhacsempe a Sz. N. M.-ban.

szerűleg folytatják s részt vesz benne a család minden felnőtt tagja. Ilyen helyen a férfiak a technikai, a nők a díszítő munkát végzik. Mint a butorfestésben, itt is emlékezetből rakják a díszet, mely eképpen itt is lassu változásnak van kitéve. A díszítmény állandó változására legszebben a „cserepesek“ csempéi („kajháí“) mutatnak rá, mert ezek minden más cserepholminál maradandóbbak. Természetesen csak azóta, mióta a székely házban a régibb vesszőfonásos „gógányok“, „cserevények“ helyett „cserepesek“ vannak. Ha elrontják a régi cserepest, ép csempéit a cserepes hátába építik s így igen régi darabok maradtak ránk, amelyek a legújabbakkal együttesen rendkívüli díszítménybeli gazdagságról beszélnek. A kézben forgó edényféle ennél sokkal romlandóbb, hogy úgy mondjuk halandóbb s a székely edények között alig ismerünk valamit, ami korára nézve a XVIII. századot meghaladná. A száz-százötven éves darabok javarésze is inkább szegődve csinált, alkalmi munka, egyházi

boros edény és más efféle, mely a fazekas tudására nézve ugyan jó bizonyosság, de kevésbé a nép ízlésére. A régi edények másik csoportja az úri házak hagyatéka, hiszen a porcellán és üvegedények vagy éppen a vas- és bádoghalmik előtt az előkelő házakat is fazekas látta el edénnyel. Éppen ez okból a régi időben a magasabb igények gondosabb, szebb munkára sarkalták a mestert s fazakasságunk előtünk ismeretes virágkora a XVII., XVIII. századra esik. Mára e mesterség nagyon aláhanyatlott, mert a mester csak úgy élhet meg, ha gyorsan és olcsón termel, hogy sokat és olcsón adhasson, különben a modern gyári porcellánnal, üveggel, bádoggal nem tud versenyezni. Napjai így is meg vannak számlálva s mint annyi jeles régi kisiparunk, ez is halálra van ítélve. Éppen ezért kötelességünk, hogy a régi szép, gondosan készített darabokat a magyar kisiparos, háziiparos tudásának, ízlésének e tanúságait legálább múzeumainkban megőrizzük s a jövődőknek eképpen megmutassuk.

Kályhacsempe a Sz. N. M.-ban.

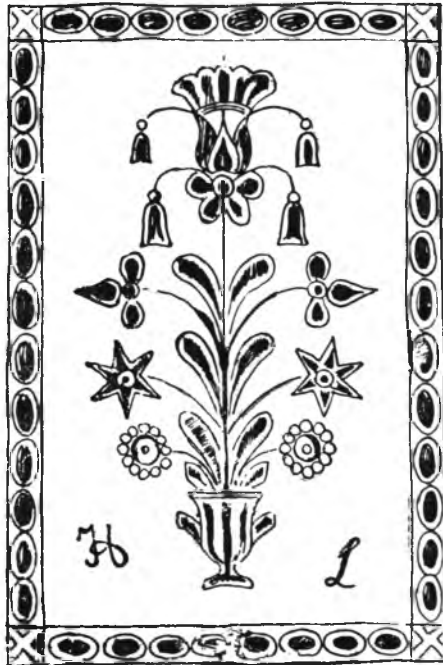

Kályhacsempe a Sz. N. M.-ban.

Fazekasságunk készítményei is, mint művészkedésünk más területei, részben más népekkel is közös prehisztórikus (történelőtti) elemeket, részben nyugateurópai hatásokat őriznek, de ezek mellett ezekben is kiütözik a sajátos magyar díszíthetőség és ízlés, amely akár magasabb foku, mint szomszédaié, akár nem, de mindenesetre *más*. Oktalan dolog azon vitázni, hogy melyik a szebb, hiszen minden népnek a magáé a legszebb. A magyar nép pl., minthogy benne a magáénak tudatos ismerete számtalan nemzetiséggel való együttlakása miatt nagymértékben kifejlődött, megelégszik azzal, hogy az ízlésével nem egyezőt *tótosnak, rácsonak, németesnek* mondja; az erdélyi magyar gyakran mond egyet-mást *szászosnak*, a nagyon tarkát, színnel, díszítménnyel tulságosan rakottat pedig *beszerikásnak*; de ezeket sem mondja csunyának.

Az erdélyi magyarság s benne a székelység kétségkívül sokat tanult a szászagtól vagy helyesebben abból a közös nyugateurópai forrásból, amelyből

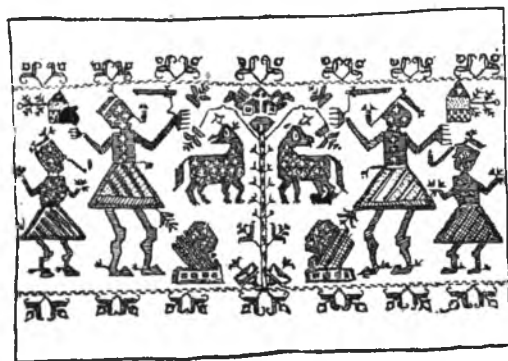
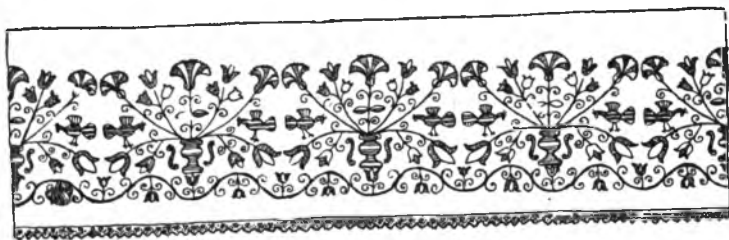
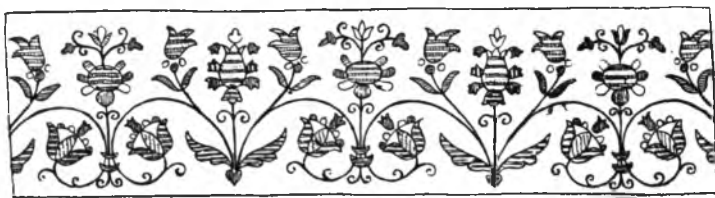
mindketten merítettek. Az erdélyi magyar iparos és tudománykereső ifjak éppen úgy járták a külföldi műhelyeket és főiskolákat, egyetemeket, mint a szászok, s velük egy forrásból merítettek tudást és ízlést. S a fejedelmek is gondoskodtak nyugateurópai mesterekről. Hogy csak tárgyunknál maradjunk, „Velencéből s más külső országokból hozattak fő fundáló és kőmives s egyébféle jó mesterembereket“ írja az egykori krónikás. Ami az agyagművességet illeti, kétségkívül legtöbb hatással volt az erdélyi magyar és szász gyakorlatra, technikára és díszítő modorra a közelebbi századokban az úgynevezett *újkereszténység*, az az anabaptista felekezet, a habánok, akik sajátságos zárt tár-

Kályhacsempe a Sz. N. M.-ban.

sadalomban, házközösségben élve, a maguk magasfoku ipari titkaikat sokáig megőrizték. Erdélybe az erdélyi szellem hozta őket, ugyanaz, mely Európában először iktatott törvénybe felekezetek közti szabadságot. Az *újkereszténynek* eredetileg déltiroli németek, akik kései olasz renaissance ízlésüket elébb Morvában (XVI. század) majd Magyarországon Nyitra megyében (XVI. XVII. század) terjesztették kiváló ipari alkotásaikban s mikor a féktelen felekezetieskedés áttértette vagy a hajthatatlanokat innen is kikergette, a vallás-szabadság klasszikus földjén, Erdélyben telepedtek meg, Alvincen, ahol a nagy fejedelem, Bethlen Gábor adott nekik menedéket, privilégiumot, szabad vallás-gyakorlatot, földet, várat, ahol boldogulhattak, nyugodtan és megbecsülten dolgozhattak. — Új példa az olasz-német nyugateurópai ízlés erdélyi istapolására, megbecsülésére, szeretésére. Az újkeresztény iparosság rendkívüli ha-

tással volt az erdélyi magyar és szász iparosság, nevezetesen az agyagművesség fejlődésére. Nem maradtak ez akkor divatos és nagyrabecsült készítmények ismeretlenek a székelység előtt sem, hiszen a székelység akkor is, mint ma, keresztül-kasul járta Erdélyországot a maga terményeivel s korántsem élte azt a zárkózott életet, amiről a hegyi népeket illetőleg a köztudat beszél. A székelység azonban nemcsak mint háziiparos kereskedő járta Erdélyországot, hanem mint hivatásos katona évszázadokon keresztül a két magyar hazát s a

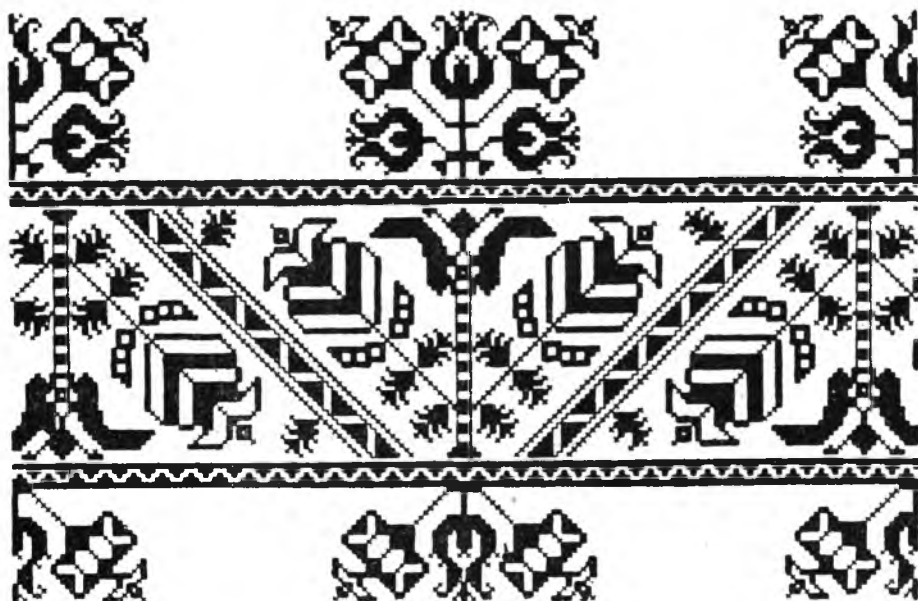
1. Lepedőszél Vargyasról, 2. u. a. Parajdról, 3. párnacsup Szentgyházafalúról.

szomszédos országokat is. Azaz évszázadokon át járta a tapasztalat tanuló iskoláját.

A nyugati hatásokon kívül azonban az agyagművességben is, mint egyes famunkákban, még két kulturréteget kell számontartanunk — egyéb magyar példák utmutatása szerint — az ősi, prehisztorikus elemeket és a keletről hozott hagyományokat. S ezeken kívül még egyet: a törökkel való hosszú, békés érintkezést, kereskedelmi kapcsolatokat.

Ha a székely agyagművesség termékeit néhány szóval jellemezni akarnók: díszitményei közt a magyarságra általában jellemző virágelemek sajátos stilizálásán kívül kedvelt színeit említhetjük: sárgás-fehér, zöld, kék, barna.

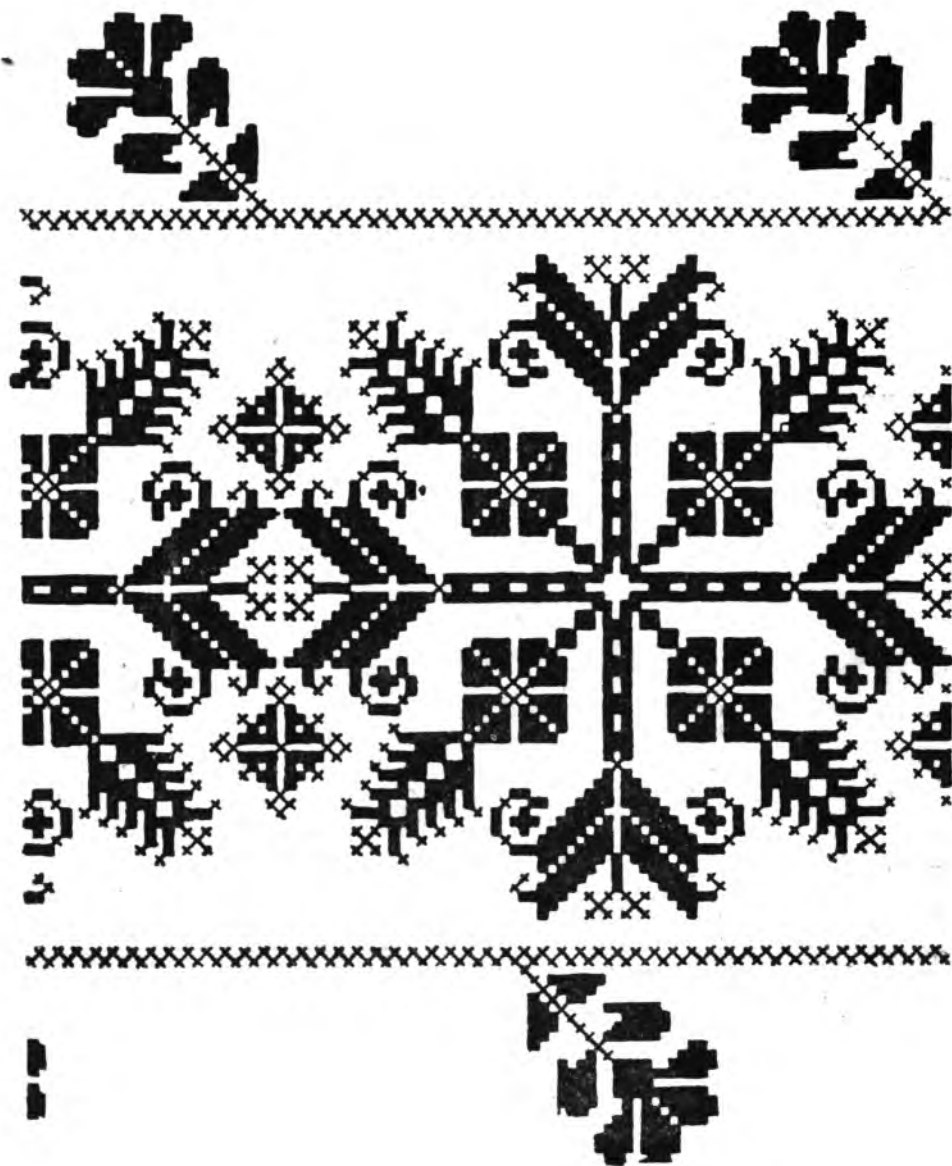
Kender- és gyapjumunka. Egy háború előtti statisztikai összeírás szerint 10.000 székely asszony sző. E nagy szám ez asszonyi ősfoglalkozás ma is eleven életét bizonyítja. Kellő szervezéssel oly közgazdasági tényező lehetne, mely átfornálná a székelység közgazdasági képét. Így szervezetlenül nem haladja meg a házi szükséglet kielégítésének mértékét. A székely szőttés művészetét ma is a technika irányítja, mint minden józan népművészetet. Fára véső alá, cserépre ecset alá, szőttésre a szövőszék részeinek kiszabott útjai szerint

Párnacsup-hímzés Csikszentgyörgyről.

tervezi díszitményeit. Természetes tehát, hogy díszitményei között a szőttésbeliek a leginkább geometrikusak, mint szerte a magyarság egész területén. Nem hiányzik ugyan a virág- és alakos-ábrázolás sem, de nem ez jellemzi az alkotások tömegét. Színei is a magyarság szőttés és hímzésbeli kedvelt színei; leggyakrabban vörös, ritkábban kék vagy fekete. *Sohasem tarka, beszerikás.* A testi fehérmű *fehér, sohasem színes.* Szín csak a terítőkre, kendőkre, párnacsupokra vágyik, tehát a szobabeli tárgyakra. Testi fehérműjét általában hímzéssel sem díszíti, legfennebb csipkével, amit a női ing kézelőjén vagy nyakán találhatunk. Pedig hímzőművészete magasfokú, mint általában a magyarságé. A magyarságban a hímzésnek két hivatásos céhbeli mestere volt már a középkorban: a *magyar szücs* és a *szürszabó*. A hímzésnek tehát, mint önálló művészeti technikának a magyarság művelődéstörténetében nagy szerepe volt, ami a magyarság keleti ízlésű pompaszeretetében leli magyarozatát. A ma-

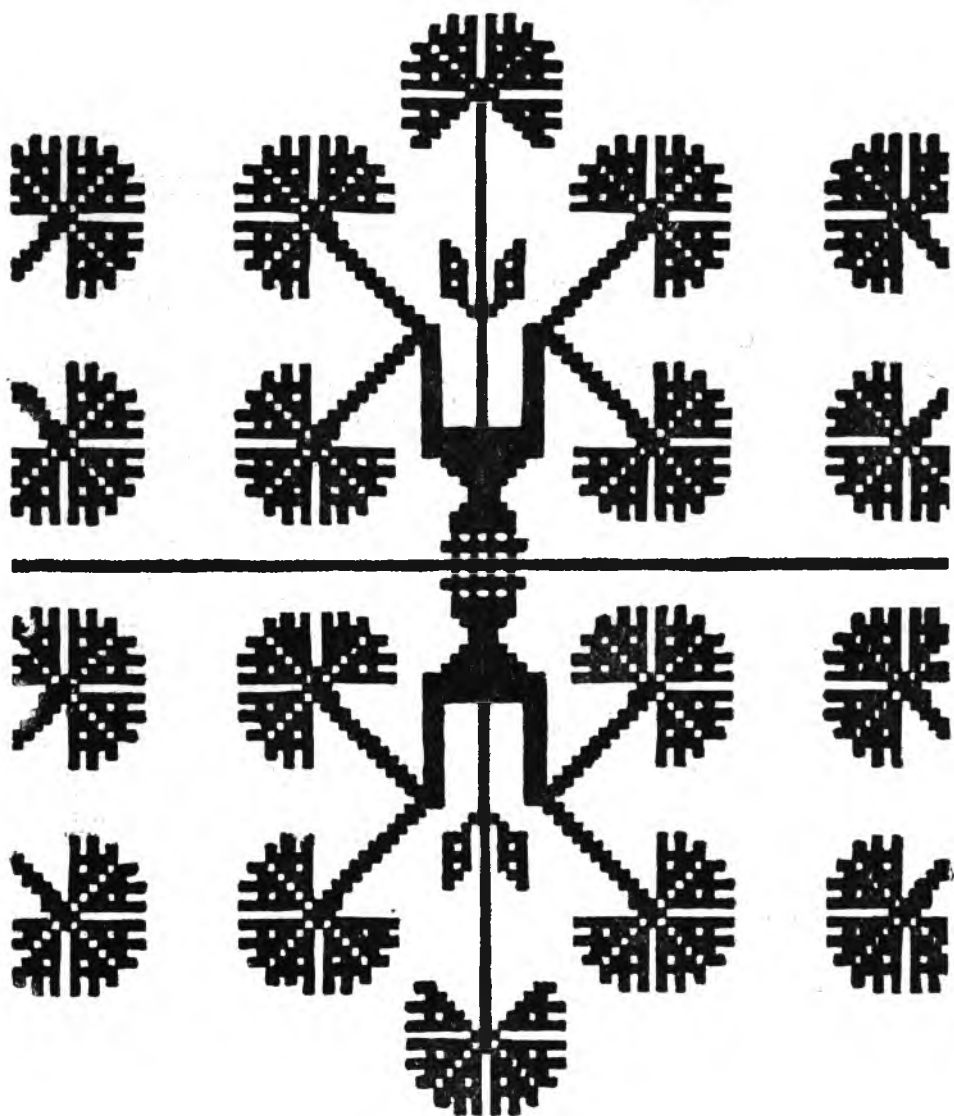
gyar himzóművészetnek az iparban is képviselt e nagy múltja magyarázza a magyar himzés ama rendkívüli s bátran mondhatjuk, páratlan változatosságát,

Párnaesup-himzés Kászonújfalúról.

amivel más európai nép nem vetekedhetik. E gazdag virágos mezőnek egyik része a székely himzés, amely jellemének lényege szerint a felsődunántuli íz-

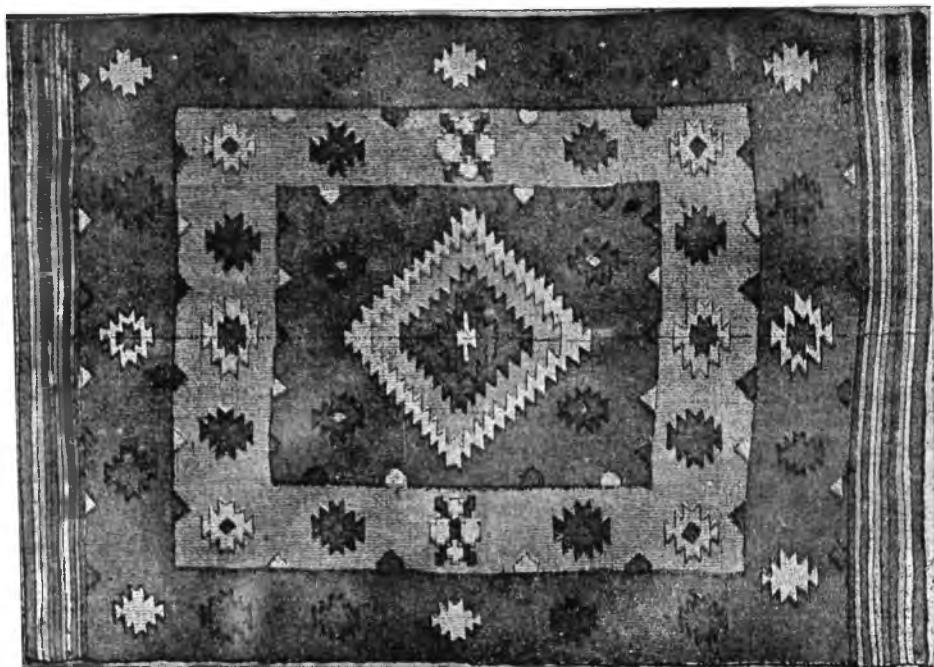
léshez és technikához áll legközelebb. Jellemző színe a piros és a kék, külön-
 külön s néha — székelyesen — együttesen. Jellemző technikája a szálánvarrás,
 ritkábban az írás után való azaz a szálakra való tekintet nélküli, előzetes rajz

Párnacsup-himzés Csíkszentsimonról.

után való dolgozás. A rajzot a szabatos megtervezés s a himzés bizonyos disz-
 krét fölrakása jellemzi; sohasem zsufolt, legfennebb a geometrikus jellegűek-
 ben, ahol az a cél, hogy a himzett felületek mellett a himzetlen alap is kiadja

a maga külön mintáját. A pozitív minta mellett egy negatív minta. A székely himző ornamentika elemei közt török motívumok is találhatóak, amit a történeti érintkezés magyaráz. Hogy régebbi úri himzéseink is hatottak rá, azt mondanunk sem kell, hiszen a felsőbb társadalmi rétegek hatása a népművészet minden területén kétségtelen. Ami ez úri himzéseket illeti, az erdélyiek mindenben egyezők a többi magyarral, amelyek ismert történeti okokból legnagyobb tömegben a török által meg nem szállt Felvidéken maradtak fenn, s amelyeket az ottani tótság fejlesztett tovább. A székely himzés tehát mélyregeesen különbözik ama balkáni jellegű tarka, zsufolt geometrikus himzéstől,

Csiki festékes szőnyeg.

amely nyilván mutatja, hogy a himzés anyjának, a szőttesnek kebeléről még nem tudott leválni s amely himzésről első látásra nehéz megmondani, hogy himzés-e vagy szőttes. A himzett szőttes-utánzat még nem himzés, csak szőttes, egy még kéllőleg meg nem értett technikával. A székelység ezen már régen túl van; himzései valóban himzések.

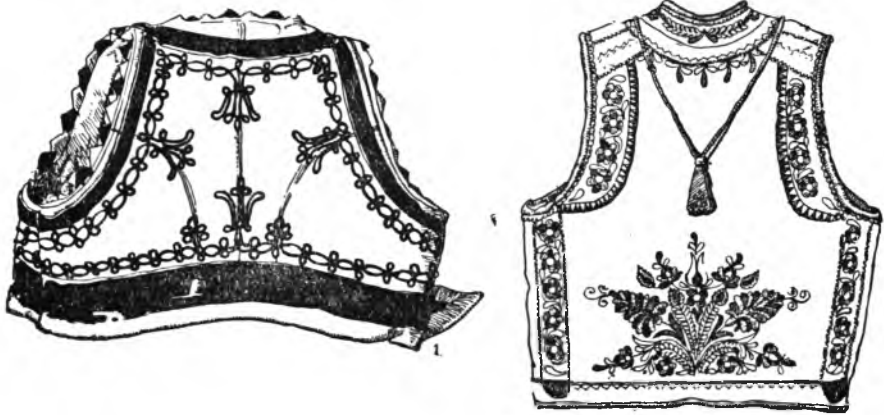
A gyapjuszőttek között általános a fehér, szürke és barnás-szürke *harisnyaposztó*, amiből a *harisnya*, *zeke*, *kurti* s egyéb felsőruhaféle készül. Népművészeti tekintetben ezekről nincs mondanivalónk, ha csak vitézkötéseikről, zsinórzatukról és paszományszerű díszítéseikről szót nem ejtünk. — A gyapjuszőttek között azonban külön figyelmet érdemelnek az úgynevezett *festékesek*, ezek a pokróc és takarófélek, amelyek józanul megmaradtak a szövőszékadta díszítő lehetőségek határain belül. Egészen mások tehát,

Szűcsminták Székelyudvarhelyről.

miñt a balkáni jellegű hasonló szőttemények ama csoportja, amely a török (arab, perzsa) csomózott szőnyegek ornamentikáját, tehát megint egy egészen más technikáét erőlteti a szövőszékre. A székely festékesek ezektől színeik szerénységével is különböznek s általában három-négy színnel vannak előállítva. A magyar népművészet területén sehol sem maradt fönn annyi, az egész szövő emberiséggel közös primitív ornamentumkincs, mint éppen ezekben a szőtteményekben. Keleti hatást látunk — mait vagy régít, ki tudná megmondani — vörös alapszínükben s körülkeretelt zárt formájukban. Erre mutat el nem aprózott, nagyvonalu geometriájuk is.

Bőrmunka. Már fentebb érintettük, hogy a magyar népies szellemű iparosrend egyik legjellegzetesebb, legmagyarabb tagja a szücs, a *magyar szücs*, e

1. Lájbi Muzsnáról, 2. bunda Homoródszentmártonról

még ma is jelentős termelésű iparos, a középkorra visszanyúló magyar himzőipar egyik letéteményese. A magyar szücsmunkák igazi hazája a szélsőséges klímájú Alföld, ahol régen a pásztornép is, különösen a juhász, mestere volt az efféle munkának. Nyugateurópából már rég kipusztult a népi ízlésű felső bőrruhaféle, a magyarság körében is nagyon hanyatlik. A székelység is már régóta szivesebben ruházkodik posztóval, mint szőrösbőrrel, mindazáltal a régi magyar szücsmesterségnek még nem egy remeke található ezen a tájon is. E maradványok egybegyűjtése azért volna nagyon kívánatos, mert nincsen népi ízlésű ruhaféléink között még egy, mely jobban bizonyíthatná az egész magyarság enné ízlésbeli egységét. Ugyanazok az applikációk, ugyanaz a rajz s ugyanolyan színszeretet, a színek ugyanolyan elrendezése. Ugyanolyan mértékű stilizálás s azonosan szabatos fogalmazása, egybefogása az egyes elemeknek. Azt hinné az ember, hogy ennek magyarázata a legényeknek a céhek idején való vándorlása, — azonban a kontár falusi parasztszücsök munkáiban is ugyanazt találjuk.

A fenti anyagokon kívül számtalan más van, mely népművészeti tekintetben többé-kevésbé számbavehető, vagy számbaveendő lesz, ha megfelelő gyűjtemények állanak majd rendelkezésünkre; ha múzeumaink ezeket is gyűjteni fogják. Ilyenek a szalma- és gyékénymunkák, vesszőfonások, puskapor-

tartó agancsok, a taplótárgyak, gyermekjátékok és számtalan más, amelyek nem annyira a hagyományos népművészeti formakincs és ornamentika, mint inkább a technikájuk miatt érdemelnék meg a jövődő vizsgálódók, első sorban a gyűjtők figyelmét.

A szokásvilággal egybetartozó művészkedésből csupán a *pirostojást* említjük, amely — megint ellentétben némely szomszédokéval — valóban piros, mint a neve is mutatja, s nem olyan tarka-barka, mint amazok. Batiktechnikaival készülnek s a viasszal rajzolt ékitmények közötti területet vízben el-

Gyergyószentmiklósi női viselet.

dódó festékekkel festik őket. Ahol több színnel dolgoznak, ott régen különböző növényi festékek voltak divatosak.

* * *

Ha a székely népművészet egészét néhány szóval jellemezni akarjuk, legkönnyebben ornamentikája fontosabb jeleinek összefoglalásával tehetjük meg, bár technikáiban is vannak jellemző módok. Mindenek előtt említendő a székelység fatechnikában való kiválósága. Minthogy természeti viszonyai a mezőgazdálkodás mellett ipari foglalkozásra s a vele járó kereskedelemre is utalják, más szóval és egyszerűbben: minthogy hagyományos életszínvonala megtartása érdekében többet kell dolgoznia, mint szerencsésebb helyre települt magyar testvéreinek, művészetében is takarékosabb. Egyszerűbb és józanabb, a technikákat alaposabban megfontoló. Nem pazarol sem anyagot, sem munkát,

sem színt. Mint egész külső megjelenésében, színeiben is szerényebb, a rajzolásban is takarékosabb, azaz talán még alaposabban stilizál, mint más, különösen nem erdélyi, magyar terület. Legkedveltebb színe a vörös és a kék, mint általában a magyarság nagyrészeé, különösen himzéseiben, faragásaiban, szőtteseiben. A nők háziszőtt szoknyáinak lilás színe is e két szín keveréke. Csak a szücsolmik kivételek, amelyek keleti hagyatékképpen színpompásak. Helyenként kapui is szembetűnően színesek, nevezetesen éppen az anyaszékben, Udvarhelyszéken. Az építkezés, nevezetesen a nagykapuépítés terén olyan monumentálitással találkozunk, különösen Háromszéken, amihez legfennebb az alföldi szücsmunkák és némely dunántuli pásztorfaragás fogható. A prehisztorikus hagyományú geometrikus elemeken kívül — amelyek javarészt közősek valamennyi európai néppel — ornamentikája jellemzően virágornamentika, amelynek elemei mindig stilizáltak, sohasem naturalisztikusak. Ez közös magyar hagyománynak tekinthető. A történeti stílusok élénkebben érintették, mint bármely más magyar terület népművészetét, mert Erdély földjének, népének a tatárjárás óta zavartalanabb volt történeti élete, mint más magyar területeké, nevezetesen az Alföldé, vagy a Dunántulé, ahol helyenként a török világban kő kövön nem maradt, megsemmisültek tehát történeti emlékei is. — Az állatvilágból csak a madárnak van számbavehető szerepe díszítőművészetében. — A vallásfelekezeti vonatkozásokat nem kedveli, sőt kerüli. Ezt azzal magyarázzuk, hogy őt vallásfelekezethez tartozik s minthogy a felekezeti helyzetében azt vallja, hogy minden vallás jó vallás, csak a kárvalás rossz vallás, nem fitogtatja azt, ami a XVI. század közepén a másik két nemzettel a magyarral és a szásszal együttesen fogalmazott törvénye szerint „Isten adománya.“ — Vagyonát, hozományát a fehérség nem hordozza a nyakában, mint a Balkán asszonynepe szokta, ruháját nem himzi arannyal, ezüsttel, bár bőséges példa volt előtte a vagyonos régi magyar úrrend páratlanul gazdag öltözetében. Ha akad egy-egy fehér petákja vagy sárgacsikója, szívesebben őrzi a ládafiában. — Férfinepe ma a régi székely gyalogkatona uniformisában jár, gallérján kék, zöld, veres, fekete hajtokával s ugyanilyen színű zsinorzáttal és vitezskötéssel. Ez egyszerűséghez alkalmazkodik asszonya is. Egyik sem akar többet mutatni, mint a mi, mint a mennyit számára a környező természeti viszonyai szerint való gazdasági helyzete, történeti sorsa s szorgalmas munkája megenged.

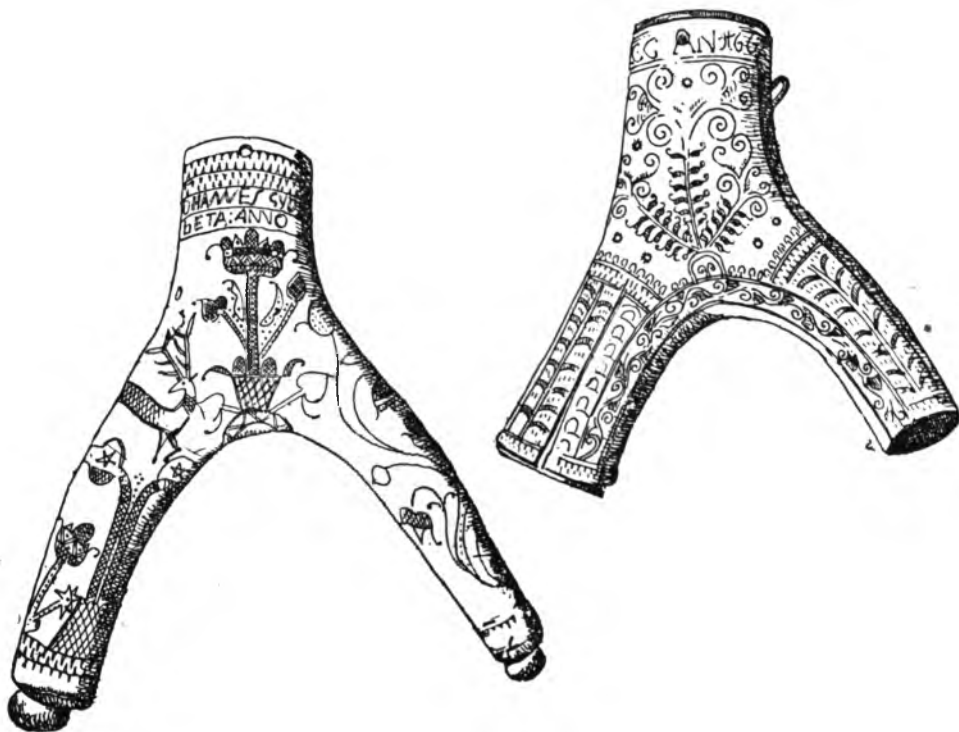
* * *

E futólagos áttekintés, a szembetűnőbb jelek és holmik érintése után tegyük föl a kérdést, vajjon ismerjük-e a székely nép művészkedését vagy általában bármi néprajzi megnyilatkozását (azaz ősi hagyományos népi kultúráját) oly mértékben, amelyet ma már nemcsak saját érdekünk, önmagunk ismeretének érdeke, de a nemzetközi tudomány és érdeklődés is megkövetel. — Sajnos, nem ismerjük. Pedig e hagyományos megnyilatkozások, formák, színek éppen úgy teszik a székelyt székellyé, magyarrá, mint ahogy azzá teszi nyelve, zenéje, költészete, szokásvilága, életmódja, közmondásaiban nyilatkozó életbölcselete. Becsülnünk, tisztelnünk kell ezeket, mert ősünk hagyatéka s hogy mindenki megismerhesse, össze kell gyűjtenünk múzeumainkban. A tudomány s a nagyközönség elsősorban múzeumainkban vesz tudomást a székelységről s az ott fölhalmozott bizonyosságokból alkot véleményt e nagy múltu,

tehetséges és nagy jövőre hivatott népről. E rendszeres gyűjteményekből derül ki leghamarabb a futólagos látogató előtt is, hogy mit jelent ez a szó *székely* s miben különbözik ama szomszéd emberektől, akik egy egészen más művelődéskörben nevelkedve, egészen más, a székelytől merőben különböző népkultúrát jelentenek a népek dolgai iránt érdeklődők szemében.

* * *

Repertorium. A székely népművészet alaposabb megismerésére alkalmas

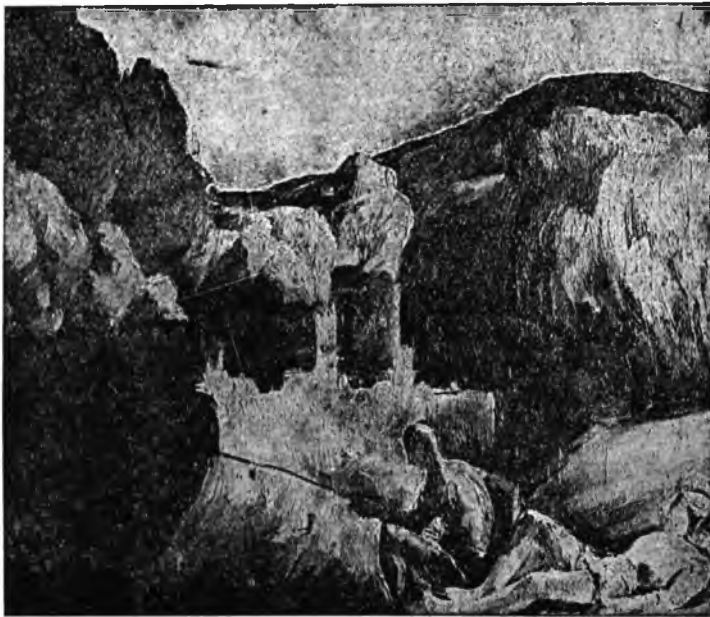

Lóportartók szarvas agancsból: 1. Muzsnáról, 2. Patakfalváról 1662 ből.

leggazdagabb tudományos kincs a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában van összegyűjtve. Hasonlóképpen gazdag a Székely Nemzeti Múzeum idevágó gyűjteménye. Speciálisan udvarhelyszéki anyagban gazdag a székely-udvarhelyi ref. kollégium mintaszerű néprajzi gyűjteménye, amelyet *Haáz F. Rezső* ottani rajztanár és megértő tanítványai példás buzgalmának köszönhetünk. Ilyen kisebb, helyi gyűjteményt minden székely város, sőt nagyobb község is könnyűszerrel szerezhetne, amelyekből időnként a sepsiszentgyörgyi nemzeti múzeum hézagait ki lehetne tölteni, hogy legalább egy helyen lehetőleg hiánytalanul legyen képviselve az egész székelység néprajza.

Könyvek, cikkek. Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. Második kötet. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Budapest, 1909. 312. l. (Sok száz képpel.) — Huszka József: Magyar

díszítő styl. Budapest, 1885. — Huszka József: Magyar ornamentika. Budapest, 1898. — Szinte Gábor: A kapu a Székelyföldön. A Magy. Nemz. Múz. Néprajzi Osztályának Értesítője. X.—XI. évf. 1909—1910. — Balázs Márton: A háromszékvármegyei irott tojásokról. A Sz. Nemz. Múz. Értesítője. III. r. 1902. — Viski Károly: Erdélyi magyarság. Népm. Budapest. (Év nélkül. Bevezetéssel ellátta Petri Pál. Megjelent angol, francia, hollandi és finn nyelven is.) — Viski Károly: Székely himzések. 1. Csikmegyeiek. 32. táblával. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. Budapest, 1924. (A magyar Népművészet c. sorozat VII. füzete). — Viski Károly: Székely szőnyegek. 16. színes táblával. A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának megbízásából kiadja a Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Budapest. (A Magyar Népművészet Kincsestára c. sorozatban). — Egyes cikkek találhatóak a Nemz. Múz. Népr. Oszt. Értesítőjében, a Magyar Iparművészet c. folyóiratban, az erdélyi s általában a magyar illusztrált folyóiratokban és újságokban.

Varga N. Lajos: Nirvana

EGY SZÉKELY FALU ÖLTÖZETE

Irta: Haáz Ferenc Rezső

Udvarhelyszéken, a Hargita délnyugati szélén, a Homoród vize két partján fekszik *Lövete* község. Székely vonatkozásban nagy falu. 3600 szín székely lakja. Jellegre merőben elűt a többi székely falutól. Típusosan hegyi jellegű. Keskeny utcák, emeletes kőházak. Oly szűk itt a Homoród völgye, hogy egyetlen háznak sem telt kertre. A falu főutcáján folyik a Homoród malomárka, az utóbbi a község ősrégi három malma kedvéért, még pedig egymással párhuzamosan, körülbelül másfél méternyi szintkülönbséggel.

A falu népe az ősihez csudálatosan ragaszkodik. Az egész Székelyföldön talán ők őrizték meg legtisztábban viseletükben is az ősit. Éppen ezért választottam tanulmányom tárgyául ennek a falunak a népviseletét. Dolgozatom anyagát helyszíni tanulmányaim és saját rajzaim szolgáltatják. Szólok a népviseletnek azokról a darabjairól is, amelyekről már csak a legöregebb emberek elbeszéléséből szerezhettem tudomást.

Férfi viselet.

A lövétei férfiviselet főképpen abban különbözik más székelyvidéki férfiviseletektől, hogy jóval egyszerűbb és bizonyára ősbibb is. Még a katonasorral járó díszítések, pl. az egyébként általános sujtásdísz sem volt meg rajta eredetileg.

Az *ing*. Anyagát, a kendert ők termelik. A két nyüstön szőtt szürke vásznakat *behamvazzák*, vagyis hamuval meghintik s így főzik ki kétszer-háromszor, amíg fehér nem lesz. Még általában *kötős* inget viselnek. Csak az egészen fiatalok kezdik már a *bongost*, vagyis gombost szeretni. Az ing dereka, mert *keskenyt szőnek* (13 bordába kb. 50 cm) *három darabos*. Csípőnél egy araszszal lejjebb ér. (1. sz. ábra). 35—40 évvel ezelőtt még *kieresztve* hordták. Hossza így combközépig ért. A *betűrt*, vagyis a nadrágba kötött és a régi, *kieresztett ing* szabása azonos. Gellérja ráncba rakott részéhez van varrva, 7—8 cm. magas és visszahajtott. A vállvarrat nyakfelőli része a *cikőlben*, egy kis háromszögű betoldásban végződik. A gallért elől 2, 15—15 cm. hosszú *kötővel* kötik össze. Ezeket a gallér széléhez varrják. Az ingujj *egy darab* bőségű. Hónaljába egy négyszögű betét, a *pába* van bevarrva. Az ujj a csuklónál ráncba szerve *gallérral* végződik. Ezt szintén kötőkkel kötik. Ezek kb.

10 cm. hosszúak. Nincsenek odavarrva a gallérlyukhoz, hanem kivarrott lyukba huzzák őket és hogy ki ne essenek (*suvadjanak*), az egyik végükre bogot kötnek.

Még 40—50 évvel ezelőtt általában *kieresztett* inget hordtak. Ezt derékban 10—15 cm. széles *dűszűvel* szorították le. (12. sz. ábra.) A *dűszűt* két, vagy három sárga rézcsattal csatolták fel. A csatokat a dűszűre varrott vékonyabb szíjnak végére varrták. Rendszeren a kőhalmi vásáron vették szász szíjgyártóktól. Nagyon öreg emberek ma is hordják, de már csak *bétűrt* ingre. A *bácsok* (juhászok) is viselnek még *dűszűt*, de nem bőrből, hanem posztóból valót.

1. Férling.

A régi ing szabása azonos volt a maiéval, de ennél hosszabb, combközépig érő és gallértalan volt. Ujja egy *darab* bőségű, csuklónál nyitott. A nyak *hasítéka* s a nyitott ujj alsó szélé egy ujjnyi szélességben vörös *fejtővel* volt *fej-tőzve*, vagyis pamutfonallal kivarrrva. A *kieresztett* és *betűrt* ing között átmenetképen általánosan viselték ezt a ruhadarabot, úgyhogy az elejét megcsavarintották és az ellenzöbe *felcsippentették*, vagyis abba beletűrték.

A *gagya* (gatyá) rendszeren vastag *csepű-vászonból* (durva kendervászon) készül. Szára bokáig ér és egy *darab* bőségű. Nincs korca, sem madzagja, sem hasítékja; egyszerűen *cigányboggal* fogatják a derékhoz, azután a harisnyaszíjjal szorítják le. A gatyát előrehuzzák, bogot csavarnak belőle és ezt a derékba dugják. Ez a *cigánybog*.

A *hajviselet* kb. 50 évvel ezelőtt az öregeknél a *csimbók* volt. Elöl-hátul nyírták a hajukat, a halántéknál meghagyták és ezt, a *fülhaját* megcsavarintva *csimbókra* kötötték. Ma oldalt választott, vagy rövidre nyírt hajat viselnek. *Bajuszt* hordanak. Öregebbek középen nyírják. Sohasem pedrik.

Körszakállt nem hordanak, nem is hordtak, csak *Kossuth-szakállt*. Ez ma is akad pár öregén. (2. sz. ábra.)

A *kalap*. Ma fekete, kerek tetejű, nemez kalapot hordanak. Háromszög-mintás selyemszalag van rajta. (3. sz. ábra.) Az öregje még hordja a régebben általános, magas, lapostetejű kalapot bársonyszalaggal. A rendesen zölddel szegett szalagot a fiatalok körül tüzdelték színes üvegfejű *bongostűvel* (4. sz.

2. Kossuth-szakállas öreg székely.

ábra). Sőt a szalagra is tűzködtek *cifrát* (különbéféle figurákat) ebből. A téli fejviselet fekete bársonybőr-sapka, amit *kereksapkának*, vagy *kucsmának* hívnak. (5. sz. ábra.) Tetejét betűrik, csúcsa 2—3 ujjnyira kiáll. Régebben *hajtó-*

3. Nemez —, 4. bongos túskekalap, 5. kucsma, 6. hajtókás sapka.

kás sapkát is hordtak. A leeresztős részt vörös *fejző csokor* fogta össze. (6. sz. ábra.)

A *nyakravaló* fekete asszonyi fejkendő. Egyszerű bogra kötik. Végét az

ing hasítékán betűrik. Régebben maguk szőtték. Egyszínű vonalas mintával cifrázták ugyan, de alapszíne mindig fekete volt. A fiatalja kezdi már elhagyni.

A *bunda*, vagy *küsbunda*. (7. és 16. sz. ábra) fehér juhbőrből készül. Melső része irha. Ezen van a fehér bőrből sodort sűrű sujtás és egy zöld, himzett rozsmaring levélkoszorú, mely felül nyitott és 3 biborszínű tulipán motívumban végződik. Gallérja egész felszínén ugyancsak e két színnel van kivarrva, levél és rózsza motívumokkal díszítve. A bundát a szélén köröskörül, úgyszintén a karöltőt és zsebszéleket is piros bőrral szegik. E szegés mellé a gallérra, a melli részre, továbbá a zsebbőr felső és alsó szélére csipkés, tarajos, piros színű bőrdíszet varrnak. Hátrésze síma, dísznélküli. A bundát nyáron

7. Küsbunda.

8. Ujjas bunda.

nyitva hordják, télen három gombbal begombolják és ujjast húznak rá. Ezelőtt, csak piros szegéssel és piros *bonggal* hordták virágdísz és sujtás nélkül. A *kevély* (hiú) legények a jobb felüli *bongház* (gombhurok) sorba végig *drótlábú* (amelynek a füle helyén két szál drót van) kék *éveg-bongot* (üveggombot) tűznek.

Ez idő szerint három helybeli mester látja el a falut bundával.

Kiveszőben levő téli felsőruha, a fehér juhbőrből készült *ujjas bunda* (8. sz. ábra) — ez csípőig ér és dísz nélküli — és a bokáig érő *kozsó*k, amiből egy-kettőt látni még. (9. sz. ábra.)

Az *ujjas*, vagy *posztó-ujjas*, házilag szőtt, ványolt szürke gyapjú kabát.

Az ünneplő ujjas 5 cm. széles, fekete bolti posztóval van szegve (10. sz. ábra), a hétköznapi szegetlen.

A *zeke* bokáig érő, házi posztóból készült sötétszürke vagy barnásszürke ruhadarab. Szigorúbb téli időben hordják, de ma már csak az öregek. Egy *darabból* szabják. A nyak helyét kivágják, az első részt középen végig hasítják. A hónalj-részébe *páhát*, oldalába csípőtől lefelé *aszalyt* toldanak, hogy bővebb legyen. (11. sz. ábra.) Gallérja nincs. Az áll alatt piros *szörkötő* (gyapjúgaland) fogja össze. Gomb nincs rajta. Régebben a fekete színű zeke ünnepi ruha volt. Templomba, lakodalomkor, temetéskor ezt hordták. Ha a zeke rövid, akkor *zeke-bolond* a neve. (12. sz. ábra.) Szabása hasonló a zeke szabásához, de gallérja is van. Ez tenyérszerű széles és felálló. Ma már csak pár,

9. Kozsok.

nagyon öreg ember hordja. Szerintük ez volt a posztó-ujjas általánosan hordott formája.

Lábbelijük a puha szárú, szegett szélű, oldalt varrott *magyar csizma* (13. sz. ábra). Sokan hordják már az olcsóbb *cepőket* (bakkancs) is. Régen *rámás*, (varrott talpú) *ko-dován* bőrből készült csizmát hordtak. A piperkőc szegény emberről azt mondták:

*Rámás csizma bongos ing,
Az asztalban semmi sincs.*

A szegény ember lábbelije a *bocskor* volt (14. sz. ábra). Téli *erdőlő* munkában a bocskor ma is kedvelt lábbeli, mert meleg és olcsó. Olyan kvadrát alakú posztó-kapcára húzzák, amelynek széle-hossza kb. 40 cm. és majdnem fél lábszárig ér. Ezt a bokán felül kb. két méter hosszú szíjjal kötik le. A bocskorba *tákot*, posztó talpbatét félét helyeznek, hogy puhább járás essék benne. Régen sokkal általánosabb volt. 40—50 évvel ezelőtt templomba, táncba is bocskorba mentek. Három fajtája volt. A *fűzött*, egyszerű fűző likakkal, *telkeekkel* a szélén a szíjj átfűzésére. A *tőzött* bocskor elől két oldalt bőr tűzéssel (14. sz. ábra) és a *szőrös*, csak fűző likakkal, kidolgozatlan marhabőrből. A három bocskorfajtáról azt tartja a lövétei szólásmód:

10. Lővétei székely.

11. Lővétei székely.

12. Lővétei székely.

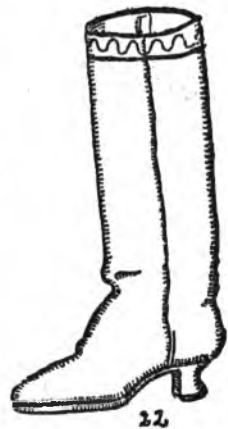
13. Magyar csizma,

14. tűzött bocskor,

15. száratlan csizma,

22. női csizma.

Fűzött bocskor tisztesség,
Tőzött bocskor kevélység,
Szőrös bocskor tehénség (lustaság).

A *bokkancs* vagy *cepők* zsiros bőrből készült, dúrva fűzős cipő.

Egészen letűnt lábbeli a belül fűzőre járó (15. sz. ábra) száratlan csizma, amit az öregek szerint 40—50 évvel ezelőtt általánosan hordtak. Ezt is azért, mert rövid *csizmabolondnak* hívták.¹

A *harisnya* (10. és 16. sz. ábra). Fehér gyapjú posztó, feszes, ellenzős nadrág. Oldalt a varráson, hátul a tomporon és az ellenző szélén, fekete posztó csikkal díszítik. Réz csattos szíjj tartja a csípőn. A szíjj korcba fűződik

16. Lövetei székely.

17. Jegy.

és olyan hosszú, hogy a derekat még egyszer körüléri. A végét színes szőr-kötővel egy fényes fémgombra akasztják. (16. sz. ábra.) A harisnya szára alul hasított és két singnyi *kegyellel* (posztócsikkal) tekerik a bokára.

A fiataloknál nyáron a fekete magas *lajbi* kezd divatos lenni, mert olcsóbb és könnyebb a bundánál.

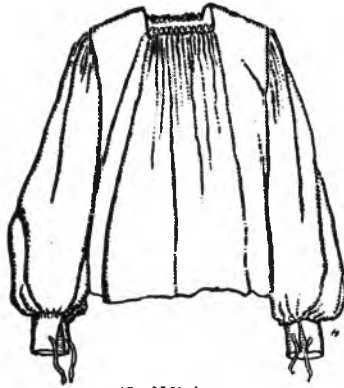
A *völegény ruhája*: az ünneplő szegett ujjas, bunda, harisnya, csizma, kalap. A kalap mellett a *jegy*. Ez (17. sz. ábra) kb. 8 cm. átmérőjű, kerek, kitömött, piros-kék, piros-zöld, szín-zónás selyem párnácska. Fehér és zöld üveggyöngysor rávarrással van díszítve. Körülveszi egy valódi rozsmaring koszorú, amely helyenként aranyfüsttel van *megpillizve*.

A húshagyó keddi táncban tűzi a leány választottja kalapjára. Ha a leány elfogadja, akkor jegyeseknek tekintik őket. A jegy feljogosítja a legényt arra, hogy a leánynál háljon, de csak a padon és harisnyában, csizmában, vagyis felöltözve.

A halott férfit ingben-gatyában temetik el. Lábára külön e célra varrott fehér vászon *istrimflit* húznak. Legénytemetéskor a legények az ujjast panyókára veszik és bal vállukra hosszú, *magyargyászszalagot* tűznek. Fekete alapon ragyogó, piros-fehér-zöld virág motívumokkal díszített bolti selyem szalag ez. (23. sz. ábra.)

Női viselet.

Az *ing* házi szőttés, gyolcs. Rövid, csípőig ér. Másfél *szélből* szabják a derekát, úgyhogy az elő és hátrész egy darab. A nyak kivágása négyszögletes és akkora, hogy a fej kényelmesen keresztül fér rajta. (18. sz. ábra.) Ezt a kivágást elől-hátul tűhegygel ráncolják, amint mondják *hurokba veszik* és *közbe összekapják*, vagyis 4—5 redőt egy csomóba varrnak. Az újj is másfél

18. Női ing.

pendely, azaz egyszerű dísznélküli szoknya. Ez régebben csepű — most kendervászonból készül. Első és hátsó része a vászon szélesség, kb. 50 cm., kétfelől *aszallyal* bővítve. Felső része mentén kivarrott lyukak vannak rajta, amelyekbe galandot fűznek. Ez a pendely korca és kötője.

A régi női ing abban különbözik az újtól, hogy a nyak kivágás ráncolása veressel volt szegve. A válfő, vagyis az ujj a nyak kivágásnál kezdődött. Az ujj alján hiányzott a gallér, azaz nyitott vége volt, amely meg volt *szedve* piros *fejtővel*.

A *kötő*, vagy *karinca* anyaga eredetileg házi szőttés. E mellett nagyon elterjedt az olyan is, amelyet bolti selyemből, vagy más olcsóbb gyári anyagból készítenek. Belül *bé van gallérozva*, vagyis lapos redője van, (20. sz. ábra). Ez olyan hosszú, hogy még egyszer átéri a derekat. Néha egyszerű színes hímzés díszíti. (19. sz. ábra.) A gallér végére egyszínű bolti *szőrökötőt* (pamutgalandot) varrnak. A *kötőt* elől ezzel kötik fel és csokrát előre lógatják. A szőttés kötő alja kb. másfél arasznyira az alapnál sötétebb, különböző színű

szél bőségű. A válfőn ráncba szedik. Hónaljában a *pába*, lent a *galléron*, azaz kézelőn szintén ráncba szedik. Az ing alatt csípőn felül kötődik a térdik érő (kék, fekete, sötét-vörös) csíkokkal van díszítve. A csíkok kettesével-hármasával vízszintes pásztákba futnak. A *kötő* ezelőtt síma volt, most redőzik, vagyis megvizezve az anyagot, ők maguk *szedik le*. Újabban saját horgolású csipkével is szegik és ilyen csipke betétet is alkalmaznak.

19. Kontyos székely nő.

20. Lövetei leány.

Surcnak nevezett kötőt is viselnek. Ennek anyaga ritka szövésű vastag posztó. Alul fekete csíkkal díszítik. *Dologba'* hordják.

Hajviselet. A leányok ünnepélyes alkalommal egy ágba fonják a hajukat és a szoknya aljáig érő színes pántlikát kötnek belé. Az olyan leányra, akinek szoknyáján alúl ér a pántlikája, azt mondják, *férjhez akar menni*. Hétköznap a hajukat két ágba fonva koszorúba kötik.

Az asszonyok kontyot hordanak. Ezt úgy rakják, hogy hajukat előbb

21. Lövétei asszony.

két ágba fonják, azután a copf tövét felcsavarják egy 15 cm. hosszú, 3 cm. széles lapoc tadarabra, a *kontyfára*. (19. sz. ábra.) A fonatokat a kontyfa fölött hosszasan elrendezik és két végét egy zsinórral összekötik. A *kontyfat* a völegény faragja.

A leány hajadon fejfel jár, még a legnagyobb hidegben is. Az asszonyok *fejrühát* (fejkendőt) hordanak, amit a boltban vásárolnak. Ünnepek és évszakok szerint különfélék. Télen posztó (21. sz. ábra), nyáron *szőr* (szövet) és selyem az anyaga. Otthon dolog közben hátul kötik meg, úgyhogy a kötés a fejruha hátulsó csücske alá kerül. Ünnepeles alkalommal mindig az áll alatt kötik. Nyáron mezei munkára széles karimájú, egyszerű szalmakalapot — *bétai* (Béta községben font) *kalapot* — tesznek. Azelőtt *bözödit* hordtak. Ennek magas, hengeres teteje volt, melynek oldala ujnyi vastag szalmazsinór sujtással volt cifrázva.

Megesett személy leeresztett hajra fejkendőt tartozik kötni.

Az asszonyok *főkötőt* is viselnek. Régen mindegyiknek volt egy viselő

23. Lővétei menyasszony öltözete.

és egy ünneplő *főkötője*. Ma csak egy van, az, amelyet *felkontyolás* után *beavatáskor* tesznek fel (első templomba menéskor). Ez áll készen vett, keményített fekete csipkéből készült előrészből, mely fültőig köríti az arcot és a fejbúbra húzott, lent ráncba szedett fejrészből. Áll alatt kötik fekete szalaggal. Ezen a szalagon az áll alatt az ú. n. *álladzót* húzzák át, ami nem más, mint egy derékon alul érő, *magyargyászszalag*. (20. sz. ábra.) A *főkötő* fejrészére borítják a fehér gyolcs *nagy fejrühát*, úgyhogy a hosszabbik ágát az áll alatt elhúzzák és úgy tűzik tüvel a rövidebbikhez.

Nyakba asszonyok is, leányok is piros, vagy fekete 4—5 sor *faragott* (szabálytalan alakú) *éveg* gyöngyfűzért kötnek. Divatját multa a *nyakszorító*, fekete bársonyszalag, melyre hátul *megcsokorolt* másfél sing hosszú, színes pántlikát tűztek.

A derékra *küsbundát* húznak. Ez csípőn jóval felül érő, ujjatlan, rövid júbőr bunda. Elöl mélyen ki van vágva, piros bőrrel szegve és a férfiakéval egyező, vékony sújtással díszítve. Zsebe nincs. Télen-nyáron magukkal hordják, ha nagy meleg van, karon.

Általános női viselet a *lajbi* (pruszlik) is. (19. és 20. sz. ábrák.) Régen nem ismerték. A drágább bunda helyett hordják télen-nyáron, de bunda alatt nem. Alsó része kb. 20 cm. széles, fekete bársony. Ugyancsak fekete bársony a karöltő vékony és a kivágás szélesebb szegélye. A felső rész zöld, kék vagy piros selyem. Elöl a széles bársony szegélytől és a mély kivágástól alig egy ujjnyi csík látszik csak. A lajbi elöl nem ér össze. Felül három, alul két ujjnyi széles hézag van. A lajbi szélét fekete *szőrzsínórral* fűzik össze. A bársony szegély és a kivágás bársony szegélye *éveg recevel* van szegve. Ilyen, 3 ágú üveg rece dísz van a hátközépi varráson a bársony alsó része fölött is. (19. és

24. Lövétei menyasszony öltözete.

20. sz. ábrák.) Az *éveg rece* hosszú cső gyöngyökből varrott szalagdiszítés, amelyet a boltban készen vesznek.

Öregebb asszonyok télen csipőig érő nyaktalan *posztó ujjast* viselnek. (21. sz. ábra.) Ezt sötétkék háziposztóból varrják. Végig nyitott, csak a nyak kivágásnál fogja össze *szőrkeötő*.

A *rokolya* mindig házi szőttesből készül. Ebben különbözik a *szoknyától*. Felül lapos ráncra rakva *bégallérozják*. (19. sz. ábra.) Újabban *leszedik*, vagyis lerakják. Adventkor és nagybőtkor fekete vagy sötétkék, máskor leginkább piros rokolyát hordanak. A szoknya bősége 7—10 sing. Leghasználatosabb szőttesminta az *egyes*, a *békaszemes*, *tetves*, *barackmagos*, *apró vesszős*, *nagypántlikás egyes* és *szilva magos*.

A *szoknya* téli viselet. A rokolyától abban különbözik, hogy anyaga

posztó, mindig sötétkék. (21. sz. ábra.) Legalúl keskenyebb, egy arasszal fennebb 4 ujjnyi széles, fekete, vagy zöld bársony rávarrással díszítik. Rokolya is, szoknya is valamivel a térden alul ér.

Az *alsó nyoknya* 2—3 nyüstös fehér gyolcs. Hármát-négyet hordanak. A legalsó szűk, hogy tánc közben ne kelljen a szoknya után kapkodni.

A *női lábbeli* is a *csizma*. Puha szárú, felül egyenesen vágott, piros bőrrrel szegett, magas sarkú. (22. sz. ábra.) Kapcával hordják. Bokánál kitöltik ronggyal, hogy feszüljön és ne ráncoljon. Öreg asszonyok valamikor még piros kordoványbőrből készült, felkunkorított hegyes orrú, rámás csizmát hordtak.

Nyáron *papucsot* vagy *pampot* viselnek mezei munkára. Ezt gyapjuból kötik. Ma különösen nyáron kezdik felkapni a *félcipőt*, fekete harisnyával. Azelőtt vékony bőrrű, bokaszíj nélküli bocskort is hordtak az asszonyok.

A *menyasszony öltözete*. (23. és 24. sz. ábra.) *Rokolyája* fehér gyolcs. *Kötője* világoskék selyem. A lajbi felső része szintén. Csizmájára a patkó nem 7, hanem 9 szeggel van felütve és a sarka szélén köröskörül *rovátkás*. A menyasszonyi *fejdísz* 4 különálló részből áll. Elöl a homlokra kötik a *gyűngyös bársonyt*. Ez egy tenyérnyi széles, karajos kivágott fekete bársony szalag, a szélén fehér üveggyönggyel díszítve. Erre jön a fejtetőt beborító hármás *virágkoszorú*. Az első és hátulsó része fehér, a közbenső rózsaszín művirágkoszorú. A hátulsót piros kötővel az áll alatt kötik meg. Ez fogja le a *magyargyász álldzó* szalagot. A másik két koszorú hátul kötődik. A kontyot az asszonyokétól eltérően nem a *kontyfára* kötik, hanem a kétágba osztott *összesírtett* (csak tekert és nem font hajat) nagy tűbe fűzött piros vékony galanddal *bévarrják* (összeöltögetik); miután pohárral, vagy csészével szép kekre, konty alakra formálták (23. sz. ábra.) A kontyra teszik a keménypapírból és vászonból készült, üveggyönggyel telisteli varrott *pártát*, melynek aljából a *rokolya* széléig, két ágban *magyargyász* szalag lóg le. A konty tövét még körülkötik egy hosszú színes szalaggal. Ez mindig rózsaszín, csak az árvánál kék. Két vége a *magyargyász* szalaggal együtt lelóg, de csak térdhajlásig.

A *halott leányt* ingbe, fehér gyolcs *rokolyába* és kék *kötőbe* öltöztetik.

Az asszonyt nagy *fejruhás főkötősen* fekete *rokolyásan* és fehér *kötősen* temetik. Legény temetésére kivonult leányok fejdísz nélküli menyasszonyi ruhát öltenek. Hajukat kibontják és a tövén kék szalaggal átkötik.

A *gyermek öltözete* iskolás koráig egy hosszú ing, semmi egyéb. A legényke legfennebb még egy kalapot kap. Télen sem jár ki nekik egyéb, úgyhogy ha *nem vigyázzák őket, csicsonkázni* is így szoknek meg a Homoród jegére. Ha iskolás lesz a fiú, akkor kap *harisnyát, csizmát*, vagy inkább *bokkancsot* és posztó *ujjast*. Nyáron *szóttas ruhát*. A leányka szintén csak iskolás korában kap tulajdonképen ruhát. Ez ugyanolyan, mint a nagy leányoké. 10 éves korában első áldozáskor fehér *rokolyát, pendelyt* és *művirág koszorút* kap.

A halott gyermeket a keresztszülő öltözteti és magacsínálta sárga *viaskoronát* tesz a fejére.

A ruházat anyaga általában a házból kerül ki. A háború utáni nagy drágaság miatt a szövés-fonás itt is újra éledt. A posztó is házi készítmény, csak *ványolni* viszik a Dobogóra.² Nem hivatásos kézművesek, hanem régi

szabó- és szücs-nemzetséghez tartozó falusi emberek varrják a férfiruhát. A nők jórészt maguk varrják meg ruhájukat.

Émlítésre méltó, hogy a házasulók miket *visznek* ruhaneműben az új háztartásba. Az új asszony ellátja az urát fehéreneművel, *viszen* neki 10–12 inget és ugyanannyi *gagyát*. Az anyósnak egy *fejruhát*, az apósnak egy inget. Lakodalomkor ő adja a *nagynyuszulyónak* (nyoszolyóasszony) a *fejkendőt* és a *kötőt*, a *kisnyuszulyónak* a pántlikát a hajába. A férj *visz* egy vetett- és hálóágyat. Ez utóbbiba egy rend ágyneműt. Ő veszi a menyasszonyi csizmát és egy ünneplő *fejruhát*.

¹ Ennek a rajzát a nagyszombati Bruckenthal-múzeum 60-as években készült egyik fényképéről vettem.

² Dobogónak hívják Lövétén felül, a Homoród folyón levő ványoló malomsort.

Nagy Imre festőművész és szülei

Zsögöd, 1928

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN ŐRZÖTT SZÉKELY EREDETŰ VARROTTASOKRÓL

Irta: *Roediger Lajos.*

Vallomást kell tennem arról, miként kerültem — más irányú életfoglalkozásom dacára — a varrottasok birodalmába, mert ez a kis kitérő igen rátartozik a varrottasainkra.

Az 1904. év nyarán Múzeumunk fennkölt gondolkozású alapítónőjénél, özv. Cserey Jánosnénál Imecsfalván tisztelegvén, feltűnt a beüvegezett veranda függönyzete, mely akkor merőben szálhúzásos (subrikált, ma ú. n. á jour os) „madaras varrottasok“-ból állott, körülbelül 70 darabból. Csereyné észrevéve meglepésemet, megmutatta varrottasokkal telt gyűjtőládáját, amikor még sok más „madaras varrottas“-ban gyönyörködhettem.

A rákövetkező 1905. évi tisztelegésem alkalmával már fényképező gépemmel jelentem meg. Az akkor felvett madaras varrottasok egy spanyol fal díszítésére szolgáltak. A negatívokat a Sz. N. Múzeum őrzi, azon 3 drb „madaras varrottas“-sal egyben, melyet akkor az alapító úrnőtől kaptam emlékül. Ő tőle tudom, hogy a madaras varrottasokból körülbelül 200 darabot gyűjtött össze, egy nagy részét Háromszékről és pedig azok közül sokat hajdani katonai és jobbágy-családbeli asszonyoktól. Kovásznán még él a 85 éves özv. Kozma Lászlóné asszonyom, ki az ő nagyanyjától, Kocsis Mária katonarendű zágoni lakostól egy lepedő fejnek használt subrikált madaras varrottast 1888-ban 2 (két) forintért adott el özv. Csereynének.

Alapító úrnő felhíván figyelmemet a Sz. N. M. varrottasaira, 1907-től kezdve 3 éven át haza hordogattam a Múzeum varrottasait és azok közül 150 drb. keresztzemes varrottast leolvastam és megnagyítva lerajzoltam (minden keresztzsem $\frac{1}{3}$ cm. oldalú négyzetben) és 20 drb írásutánit azon gondolattal, hogy átengedjem valamely lelkes székely műbarátnak, ki ezeket székely leányiskoláink számára kinyomatván, az ősi formák fennmaradását elősegítsük.

Az idevágó irodalomnak általam is hozzáférhető szűkös részét olvasgatva odaadóbban kezdtem megfigyelgetni a kezemen megfordult darabokat, főleg Szmik Antal műgyűjtő¹ és dr. Pekár Károly iparműv. múz igazgató² közleményeinek behatása alatt.

Nem mellőzhetem Szmik Antalnak az Orsz. Iparműv. Egyesület 1904 március 10-én tartott szakosztályi ülésén, a magyar háziipar akkori állapotáról szóló fejtegetéséből felemlíteni a következőket: „Csodálattal emlékezik meg előadó az 1700-as évek derekáról származó szép magyar himzésekről és szőtteseikről. Gondosan tilott len vagy kenderből, finom vékony egyenletesen sod-

rott fonálból, az ősi osztovátán szőtt nyüstös egyforma tömött vászonra hímeztek, varrtak nagyanyáink. Tökéletes és komoly hatású a munkájuk. Maguk festették a fonalat, a háznál termelt festékes növények gyökereiből, leveleiből készült színekkel, a patak vizében tették szintartóvá. A kivarrásnál nem kimélték a szemet, így jöttek létre a szebbnél-szebb varrottasok, hímezések, subrikálások, melyek maradandó alkotások.“

Ezen idézethez — Múzeumunk anyagára való tekintettel — csak annyit kell megjegyezni, hogy abban, ha „patyolat ing kivarrva“ nem is fordul elő, de „patyolat vállkendő kivarrva“ annál szebb példányokban mutatkozik. Am varrottasaink alapanyaga mégis túlnyomó számban jóféle kender-vászon és nem is mindig a könnyebb fajtából.

Itt hálás terület mutatkoznék kitérni a kender és lennek a Székelyföldön való termelése, feldolgozása és az azoknál használt eszközök, a fennmaradt festési módok néprajzi szempontból való leírására, de feladatomból korlátolt terjedelme nem engedi azt meg.

Múzeumunk varrottasai a következő 6 csoportba oszthatók be:

I. Keresztszemések.

II. Irásutániak.

III. Szálhuzásosak. (Subrikáltak.)

IV. Urkolásosak. (Hurkolásosak = slingelések. Ma: á-jour-osak.)

V. Ruhaneműek kihímzése.

VI. Tüll varrások.

Vegyük sorjában szemle alá az egyes csoportokat.

I. Keresztszemések.

A Múzeumunkban őrzött keresztszemes varrottasokat tanulmányozva, a következő eredményekhez juthatunk:

A) A székely asszony keresztszemes varrottasainak színe: vörös vagy kék, ritkábban ezen két szín együttesen. Más színt nem használt.

B) Anyaga mindig háziszőtt kender vagy lenvászon. Sok darabnál durva vászon. (Rudi lepedők. Lepedő szélek. Párna бүтүк. Түрүлкүзүк.)

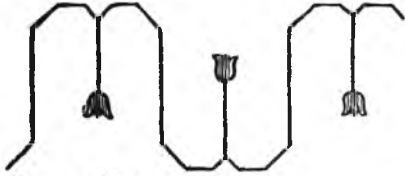
C) A keresztszemes varrottasokon megkülönböztethetünk: 1. Egy középrészt, amely után kapja a nevét is a minta; 2. A középrészt mindkét oldalon határoló keskeny szegély vonalat; 3. A szegély vonalak külső oldalain eső szegély díszeket.

A középrész mintája után neveződik el a keresztszemes varrottas és pedig Kovács Tamásné kászonyjakabfalvi és özv. Tima Lajosné K.-Feltizi, továbbá László Ignácné K.-Jakabfalvi asszonyaim bemondása szerint a leggyakrabban előforduló minták és pedig a) a nagysájos, b) kis sájos és c) asztallábas. Továbbá d) nagy tányéros, e) tüzes nyilas, f) nagy almás, g) kakas tarés, h) kereszt szeges (kerek szeges), i) fenyő galyas (fenyő tobzos), j) kűs rózsás (sűrű rózsás), k) papos, l) tüzes papos, m) tűz-vasas.

A ritkábban előfordulók közül:

n) sődi lapis; o) kakasos, p) pávás, — nevükben hordják jellemzőjüket. r) De játszi kedvében a „sűrű rózsás“ végébe oda szorította a tevét is vezetőjével, sőt — nyilván idegen hatásra — kihímmezte több változatban Ábrahám és Izsák históriáját is.

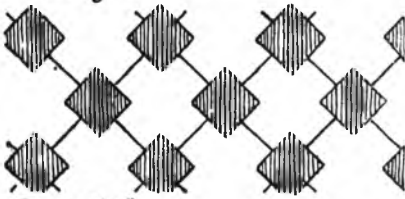
D) A minták középrésze — nagyszámú méréseim szerint — az egész ki-varrott rész összes szélességének átlag $\frac{3}{4}$ (háromnegyed) részét teszi.

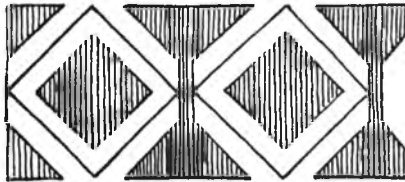
Kagysájos

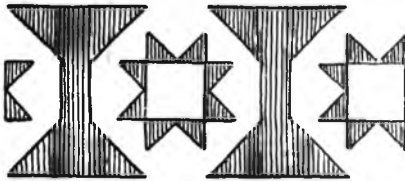
Kissájos

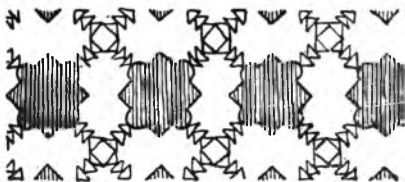
Asztallábas

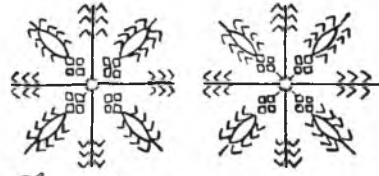
Kagylányeros.

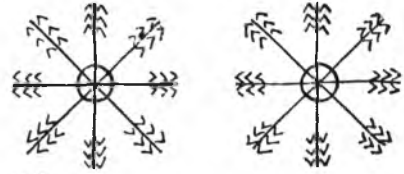
Tűzesnyilas.

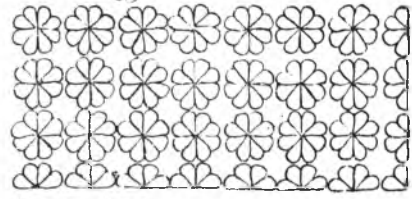
Kagymás

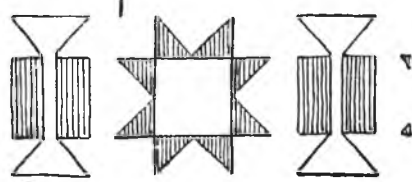
Fenyőlobzós

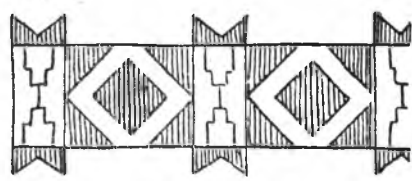
Kerekszeges

Sűrűrózsa

Papos.

Tűzespapos

Tűzvasas.

C) A mintái a vékony és kevéslevelű száruk miatt elég sűrűek ugyan, de 1, 2, 3, legfejebb 4 kereszt szemre terjed. Ennél szélesebb szegélyvonal már szomszédos — szász, román, csángó — hatásra mutat. A szegélyvonal csak ritkán marad el.

F) A szegély vonalaktól kifelé eső díszítmény, a minta teljes szélességének átlag $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{8}$ (egynolcad-egynolcad) részét teszi magával a szegély vonallal együttesen. Ez a szegély dísz is csak ritkán marad el.

G) A szegély vonalakon kívül eső díszítmények mintái (levelek, ágak, virágok stb.) igen sok esetben *hözzállók* a középrész mintáihoz, de *elhelyezésük független* a középrész alakjaihoz képest. Elhelyezésükben nem kereste a székely asszony a szimmetriát.

H) A székely asszony keresztzemes varrottasai, a hátsó oldalon, a fonákján is némi mintát mutatnak, mert rendet *tartott* az öltés vezetésében.

J) Az előszeretettel használt vonalvezetés a „nagyásjos“, melynek úgyszólván minden darabja önálló változat. Fényes bizonyítéka ez ősi eredetének. Az ősrégészeti leletek ezeknek turáni eredete mellett bizonyítanak. Az Arch. Értesítőnek csupán az 1904—1910 évfolyamaiban³ 60 drb avarkori és honfoglaláskori sírból — a régi Magyarország határain belől — származó bronz, ezüst, arany szíjvégen találjuk föl a nagyásjos vonalvezetést. Másfelől dr. Almásy György⁴ és dr. Princz Gyula⁵ turáni tanulmányaik során a díszítő elemek közt megtalálták a karakirgizek kezén ma is a nagyásjos vonalvezetést. Ezekkel igazolva van, hogy a magyarságnak nem kellett nyugatról kölcsön vennie a nagyásjos vonalvezetést.

K) A keresztzemes varrottások mintái nem túltömöttek.

És mindeme szép, „mustrákat“, mint saját szememmel meggyőződtem arról, Kászonjakabfalván lakó Anikó hugomasszony — 1910-ben 61 éves korában jártam nála — csak úgy fejből hányogatta a vászonra. Igaz, hogy csak 10 cm. láttávolból öltögette a „fejtőt.“

Ma is megvan a veleszületett rátermettség székely leányainkban a díszítő elemek emlékezetből való kivarrására. Itt a falunkban látom, hogy ha 2—3-szor levarrta már a minta elemet, azután már emlékezetből varrja a folytatását.

II. Írásutániak.

A Múzeumunkban őrzött írásutániakat tanulmányozva, csak akkor tudunk eredményhez jutni, ha a magánkézen és más székely múzeumokban őrzött példányokat is bevonjuk megfigyeléseink körébe. Ezek alapján aztán a következő megállapodásokhoz jutunk:

A) A székely asszony az írásutániaknál már sokféle színt használ. De színei közt első helyet foglal el a vörös, azután jön a barna, kék, fekete és sárga (e két utóbbi szín igen gyakran együttesen, annak bizonyosságául, hogy hosszú időn át feküdt a székelységen a fekete-sárga átok). Kiváló szép hatásúak a régibb darabokon a meggy szín (gránát szín), zöld, ezüst, arany (skófiúm = aranszállal körül csavart selyem szál).

B) Az írásutániak anyaga is a kender és len háziszőttés. A legaprólékosabb és legszebb darabok anyaga is, a finomnak éppen nem mondható kender-vászon, főként a mindkét oldalán egyforma varrású, ezüsttel, arannyal kidolgozott domború hímzések. (Urasztala és oltárterítő, rúdi lepedők, párnabüti, lepedőszélek és fejek.)

C) A mintái a vékony és kevés levelű szárak miatt elég sűrűek ugyan, de semmiként se tömöttek.

D) A motívumok, melyekből az írásutániak mintái összetevődnek, amint arra Huszka⁶, Walter Crane⁷, Zaya Aknal⁸ és dr. Pekár Károly⁹ rámutattak, mind virágmotívumok, emlékeztetnek a perzsák díszítő elemeire.

A használatban és gyakorlatban előforduló díszítő elemek ezek:

a) tulipán (a turáni steppék virága), b) szemes virág, c) aranyvirág (kri-zántémum), d) gránátalma, e) szegfű, f) szív, g) napraforgó, h) lilium, i) rózsa, j) rózsabogyó, k) makk, l) madár, m) indák, leveles ágak, kacsaringók.

Újabbán az a)-tól m)-ig felsoroltakon kívül, gyakrabban előfordul a Páva. Kakas. Gyöngyvirág, Szappanvirág. Ezek a motívum alakját nevükben hordják.

E) A felsorolt díszítő elemekből, könnyed kézzel kivarrt, éppen nem zsúfolt, írásutáni varrottások csak ritkán vannak szegély vonalakkal határolva és akkor is csak egyik oldalukon, a keresztszemes varrottások „kissájos“ mintáira emlékeztetve. Ha szegély-vonalas a minta, akkor a szegélyvonal külső mezején keskeny díszítő sorozat csatlakozik melléje.

F) Ha van szegély-vonal, akkor az igen keskeny, 1—3 keresztszemnek megfelelő.

G) A párnabütükön alkalmazott írásutáni minták igen gyakran kosárból, kehelyből, cserépből indulnak ki; csokor benyomását keltik.

H) Az írásutániak kihímzésénél használták a száröltést, láncöltést, a lapos öltést, zsinoröltést (több együvé vett szállal varrt láncöltést), a domború (magas) hímzést és eváltalában minden keletfelől behatoló nép hímzés kitöltési módját, így Diwald szerint a kazul (perzsa) öltést is.

Semmiként se szabad elfelejtenünk, hogy a Székelyföld keletfelőli szomszédságát az 1200-as évekig a történelmi adatok és atlaszok szerint „Cumania“-nak nevezték, melynek területéről előbb kereskedés, majd az onnan betelepülő kunok, besenyők révén a turáni minták újra éledhettek. Innét később a keleti tatárság révén is hozzá juthattak a keleti ornamentumokhoz; és még később, midőn 160 éven át közelebbi összekötetésben állott Székelyföldünk a törökökkel, ezek révén pedig a tatárokkal, bőséges alkalom nyílt az ősi motívumok felélesztésére.

A részrehajlatlan igazságosság miatt azt se szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy újabbán 1764-től a határőri idők alatt, az ide betelepedett tiszti családok révén nyugat felől is bekerülhettek újabb keleti minták

III. Szálhúzásosak.

A Múzeum szálhúzásos (subrukált) varrottásai között vannak olyanok, melyeknél az egyébként írásutáni modorban hímzett munkadarab csak aránylag kicsiny felületén van subrikálva és vannak olyanok, melyeknél igen nagyterületre terjed ki a subrikálás. Az első csoportbeliek igen élénk benyomást keltenek. Azok a darabok azonban, hol a terület nagyrésze terjed ki a subrikálás, majdnem merev hatásúak és ezeknél a gyakorlatban a minták száma igen korlátolt. Ezeknél leginkább madár (kakas, páva) és egy bizonyos virág motívum fordul elő. Így az alapítónő birtokában 200, legtöbbször madaras subrikált darab fordult elő, melyek közül a Sz. N. Múzeum ma 35 darab madaras és 7 darab virágosat őriz.

Mindkét csoportnál találunk tiszta fehérhímzésűeket, — ez esetben a moti-

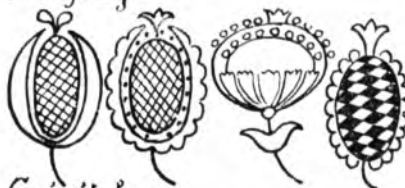
Tulipán (alváru szeptek virága)

Szemés virág

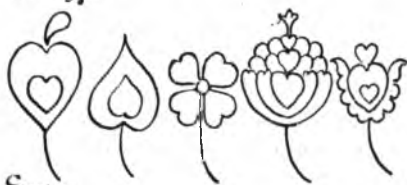
Aranyvirág

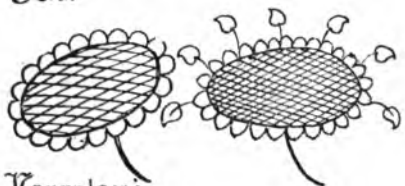
Gránátalma.

Szegfű

Sziv:

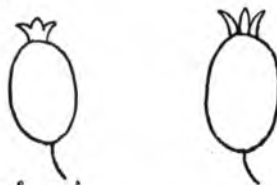
Kaprajorgó.

Liliom

Róssa.

Rózsabogyó.

Makk.

Madár:

Indák leveivel.

Kacsaringók

vumok inkább szétterpeszkedők — és találunk színes himzésűeket, mely esetben a szélesen indult világos motívumnak mintegy a tetejébe varródik lapos öltésekkel, de már keskenyebben a motívum, a kakas (némelyek pávának látják) és az a bizonyos virágmotívum.

A változatok száma nem is nagy és az egyes példányok közt a különbség sem lényeges.

IV. *Urkolásosak.*

Ámbár a kilyukacsolt és huroköltésekkel bevarrt „urkolások“-ból (lyukacsolás, hurkolás, slingelés) Múzeumunkban több darab fordul elő, de mert nincs elegendő példányunk azok tanulmányozására és a meglevők is inkább nemzetközi jellegűek, ezen alkalommal nem is foglalkozunk azokkal.

Míg hajdanában szabad kézzel rajzolták rá a vászonra a mintavonalakat, melyeket huroköltéssel kivarrva aztán lyukacsoltak, ma készen kapják az előnyomással ellátott vászondarabokat és emiatt aztán jellegük is nemzetközi lett.

V. *Ruházati darabok kivarrása.*

Múzeumunkban az utóbbi 2 századból van ugyan jó egynehány kivarrott ruházati darab, de ezen viseleti tárgyak inkább csak a korszak divatjáról adnak számot. Mivel pedig azok úgy a helyszűke, mint a megfelelő szekrények hiánya miatt is ezidő szerint nem voltak kiállíthatók; mivel továbbá azokat rajzban a magas költségek miatt (jelenleg) nem mutathatom be — az érdeklődők kedvéért — hogy igen-igen érdekes példányok vannak ezek közt, csak megállapítom, de ezek ismertetését rábízom szerencsésebb érdeklődő társaimra.

A fehérhímzés igen díszes vállkendőkön kívül, a sok színes vállat, ingvállat, kötényt szoknyát nem is említve, találunk skófiummal (aranyfonal) kivarrt. islóggal (aranyozott fémpikkelyke) boglárval (ezüsből, aranyból készült, ékkövekkel kirakott kisebb, gömbded ötvösmű) kirakott darabokat. Szépek a régi misemondó ruhák is.

VI. *Rece kitöltések. Tüllhímzések.*

A Sz. N. Múzeumban, ha ideszámítjuk a házilag szőtt hímzövászonra varrott hímzésmintákat és a tüllvarrásokat is, jelentősebb számú, ezen cím alá sorolható, összegyűjtött anyag van. Ezek egy része azonban inkább művelődéstörténeti emlékeink közé tartozik.

Magát a „rece“ alapanyagát, az azzal foglalkozó egyén fáradtságos munkával készíti el és ha a megfelelő nagyságu darab kész, csak akkor térhet annak „kitöltés“-ére. Párna bütüket, terítőket, régi divatú öltöző asztalkák terítőit, sőt vállborító kendőket készítettek recével.

Mivel a rece hálózatának kitöltése igen sokféle ügyeskedéssel lehetséges, azért a recemunkával elkészíthető minták száma is igen sokféle lehet. A tüllt is igen apró hézagokkal bíró recének tekinthetjük, éppen azért a tüllvarrottasok mintái már valóban nagyszámuak, amelyekből lehelletkönnyűségű darabok állíthatók elő.

Inkább csak emlékezet okáért említem fel, hogy még gyermek koromban is sok szép súlyos aranyat vettek föl a háromszéki leányok tüllvarrottasaikért a szomszéd nép fátyolt viselő gazdag asszonyaitól.

Ezen emlékezet buzdította ezelőtt mintegy 24 évvel most már özv. Bálint Benedeknét, hogy megkísérelje felújítani a túllvarrottasok divatját. A férje által tervezett és általa előállított színházi belépőt, menyasszonyi zsebkendők, sztórok, függönyök, vitrázsok, úrasztal és oltárterítők, miseingek sokasága, szemet, lelket gyönyörködtető látványt nyújtottak. Fájdalom, nem valósíthatták meg szép eszméjüket, melyet e munkákkal elérni óhajtottak, hogy azzal a székelly árvaleányoknak kenyérkereső alkalmat nyújtsanak.

A Cserey-család nagy kiterjedtsége miatt, — hiszen rokonságban áll Erdély igen sok családjával — nem csodálható, hogy özv. Cserey Jánosné pl. a szászvárosi Dobay, az Alsó-Járába bebiró Endes, a gyerőmonostori br. Kemény, stb. családok révén idegen, éppen nem székelly típusú varrottasokkal is gyarapította Múzeumunkat. Ezekre a nem székelly eredetű darabokra azonban nem terjeszkedhettünk ki.

Aldott emlékéü alapító úrnőnk, midőn az apósa, Cserey Zsigmond által megpendített „Cserey Múzeum“ eszméjét megvalósítani kezdte, nem oknélkül

Kakastarėjos himzés.

helyezte a súlyt a székellyföldi varrottasok gyűjtésére. Mintegy az ő gondolatmenetének ad szót dr. Pekár K. már idézett művében, midőn így ír:

„Becsüljük meg e motívumokat, melyeknek nem egyikéről több ezer év gondolatárszédítő régisége imponál felénk, megkövetelve tőlünk továbbra is — fajunk erős konzervatívizmusától el is várható — tiszteletben tartásukat, megőrzésüket és szeretettel való továbbfejlesztő ápolásukat. Egyik európai nép sem mutathat föl eredetükben ily ősi motívumokat.

Ne nézzünk ezekre a nemzetit kevélyen megvető, a klasszikus ornamentikába belehabarodott rajzprofesszorok idegen szemüvegével, hanem magyar lelkünk belső szemével, magyar szívünk egész melegével szeretettel ápolva továbbra is, mind örökre, nemzeti létünk e sajátos jellegét a vonalak művészetében is.

Őrizzük meg a régmúlt eme hagyományait, mert ezeknek megőrzése kezekedni fog a jövődőkéről is. Különösen a családi szentély, a családi tűzhely van erre hivatva, amelynek csendes világában fennmaradhat évszázadok, évezredek hagyományja és nemesítheti, acélozhatja, formálhatja a jövődők nemzedékét erősnek, nemzetinek, magyarnak.“

¹ Szmik Antal: Házi iparunk és a külföld igényei. Ethnographia. 1904. é. 3—4. füz. Múzeumi Mell. könyvismertetés.

² Dr. Pekár Károly: A magyar díszítő motívumokról. 1906. Magyar Művészet. I. kiadv.

³ Arch. Értesítő. 1902. évf. 312 o. — 1903. évf. 385 o. — 1904. évf. 305 o. — 1905. évf. 18, 19, 23, 25, 27, 28 o.; 364, 365, 373, 377 o. — 1906. évf. 150, 214, 294, 295, 297, 298, 299, 301, 309, 310, 312 o. — 1907. évf. 349, 361 o. — 1908. évf. 213, 217, 223, 332, 335, 407, 425 o. — 1909. évf. 100, 104 o. — 1910. évf. 92 o.

⁴ Dr. Almássy György: A karakirgizek ornamentikája. Ethnographia. 1904. évf. 6—7 füzet melléklete. A Magy. Nemz. Múzeum Népr. Oszt. Értesítője. 165 o.

⁵ Dr. Princz Gyula: Néprajzi megfigyelések a Tiensánban. A Magy. Nemz. Múzeum Népr. Oszt. Értesítője. 1908. évf. 69 o.

⁶ Huszka J. Magyar díszítő stíl. 1880. — A magyar ornamentika 1898.

⁷ Lásd. Dr. Pekár K.

⁸ Zaya Aknal. Vasárnapi Ujság.

⁹ Dr. Pekár K. A magyar díszítő motívumokról.

SZÉKELY KAPUK MESÉJE

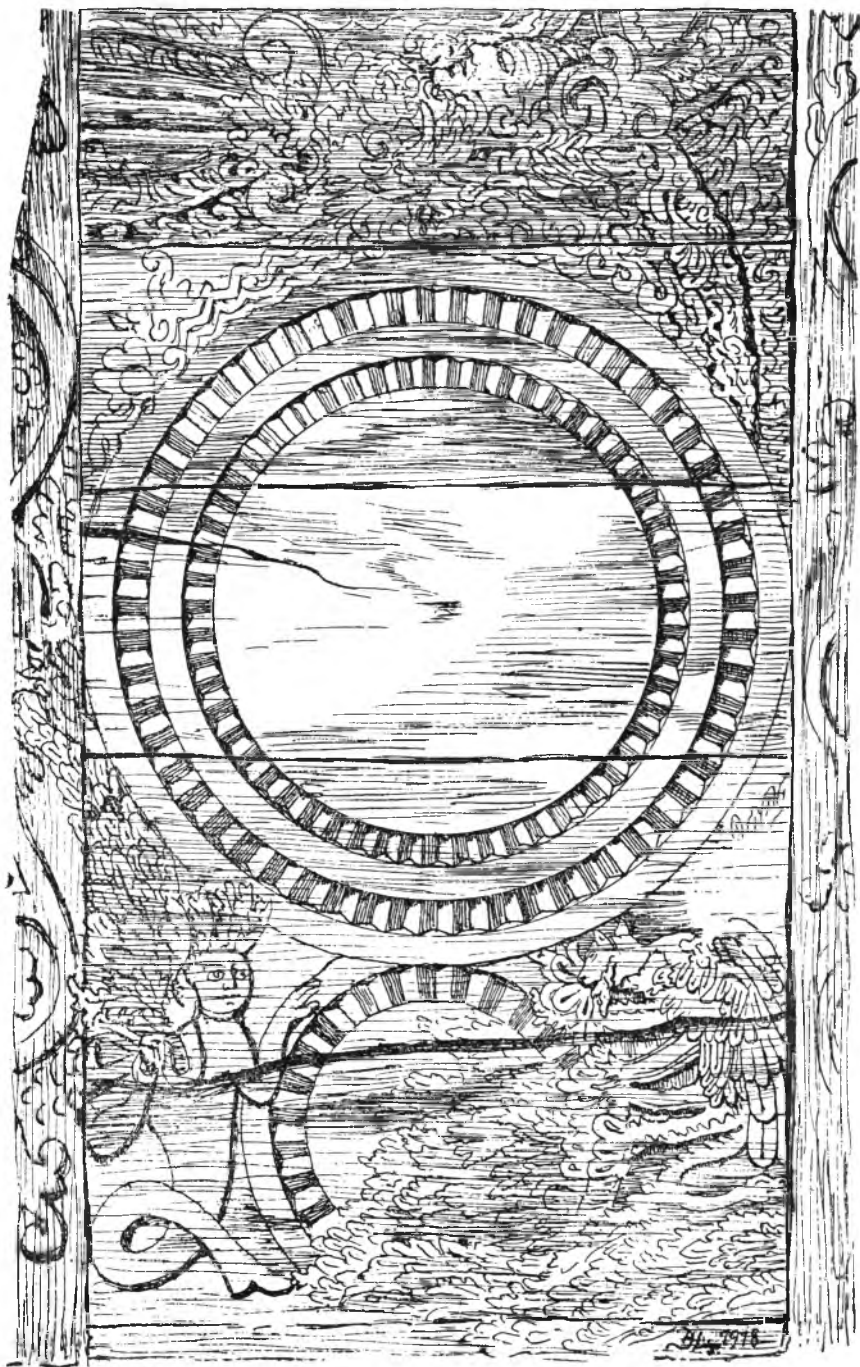
Irta: Huszka József.

A Krisztus előtti vallásban a Baálban, meg Sámásban megszemélyesített örök teremtvő isteni erőnek női része volt a galambkedvelő főnői Asztarté, a mezopotámiai Istár, a kisázsiai Kübele és Ceres-Demeter, a magyar Boldogasszony, már a Kr. e. másodévezredben Nyugatáziában, mint a fenntartó, tápláló, életadó, továbbképző isteni erőnek megszemélyesített jelképe. Az ő tiszteletére és dicsőítésére emelt hódoló emlékmű lehet csak a magántulajdon bejáratát őrző díszes nagykapu, a székelyek galambbugos kapujával egyetemben — szerte egész Ázsiában, amerre csak ugorok jártak.

A székely galambbugos kapu nem a galambtenyésztést szolgálja, mert hiszen inkább csak festett galambokat látni rajtuk és csak elvétve élőket. A galamb Asztarté madara volt már a mykenei korban, a Kr. e. II. évezredben, a mykenei aknasírok és egyéb leletek, meg írott emlékek szerint, s így a *galambducos kapu ősi jelképes, vallásos emlék* és nem állattenyésztési, hasznothajtó eszköz, épület.

A székely kapunak minden jelképes díszje és vallási hódoló-émlék mivolta mellett is alkalmazkodnia kell a helyzetéből folyó viszonyokhoz, vagyis a kerítés sorában támogatnia kell a ki-bejárók kívánságát s így a gyalog embert meg a szénásszekeret is be kell eresztenie: tehát elzárható kis és nagynyílással kell bírnia. A két nyílás különböző nagyságból folyik, hogy a kapu nem lehet szimmetrikus, dacára a nagykapunyílás patkó alakjának (ami különben a magasra és szélesre megrakott szénás szekér beférését szolgálja) és uralja az egész szerkezetet. A nagykapu mellett meghúzódo és kényelmes ki-bejárást nyújtó kiskapu csak embermagas nyílással készül s így a nagykapuív magasságáig nem ér fel, vagyis fölötte a nagykapunyílás főgerendájáig egy négyszögű tér marad, ami nagyon alkalmas képszék. Ide kerül aztán festve-faragva a tulajdonos nemesi cimere, esetleg mesterességét jelző cégére képben vagy írásban vagy ezeknek hiányában díszesen kivágott rácozzattal töltik ki a kapuablak nyílását. A főgerenda által összefogott három kapupillér-gerendájának (a kapuzábénak) utca felőli síkját relief-dísz lepi el, gyakran megszakítva a gerendák egymáshoz szögezését eszközlő erős faszögek gerezdelt kiálló szögfejei által, melyek kellemes díszítésként hatnak. A kivágott deszka rácsos, vagy csak egyszerű lécrácsos ajtók, aztán már egyébként dísznélküliek, aminek oka bizonyval a használat folytán előálló nagy pusztulandóságukban keresendő.

Egy ilyen kapuablak cimerejét akarom most bemutatni 1751-ből Veres Péter uram kapujáról Dálnokról (1. kép), amelyet tölgyfadeszkára faragtatott lapos reliefben és több színben ki is festetett. A címeralakok a Nap és a Hold: egy nagy egész napkorong a kép közepén és a fogyó Holdnak egy sokkal kisebb korongjából látható C betűje a napkorongja alatt. A napkorong szélét két sor sugár köríti, míg a Hold szélét csak egy, mivel a Hold felényire sem olyan világos. Veres Péter uram cimere tehát a Nap és a sarlós Hold volt, de ezt képünk egész történet elmondásával

adja tudtunkra. Van ugyanis a Nap és a Hold alakján kívül még három alak a képen: egy virágágyon nyugvó nő, egy nagy csokrot tartó hableány és egy griff.

A teljes egészében látszó napkorong fölött virágos indákból vetett ágyon a sok virágból egy lecsukott szemű, hanyatt fekvő női fej profilja látszik, akinek lábait több ráncú szoknya borítja még. Körülötte fejénél hátrább és az ágy hosszában végig buja levélzetű erdő adja a háttérrel. Ez a délszaki sűrűség, a sok virágtól ellepett ágyon alvó nőalak a napkorong felett vajjon hogy került össze a Nappal? Földről lefelé az első sorban ő az első, megelőzi a Napot és már dolgát végezte, mert aludni tért virágos ágyán a rengeteg sűrűjében! Ki volna ez más, mint a Nap hirnöke, a szépséges Hajnalka, aki a teljes napfeljöttével aludni tér. Veres Péter uram cimereképe tehát a bevégzett napfelkelte.

Az antik világnak a Nap előtt repülő vagy szekeren vágató ifjú leánya együtt halad a Nappal: az alvó Hajnalka azonban jelzi, hogy volt, de már nincs, mert fenn van a mindent elborító fényes Nap, melynek sima korongjába, ha bele nézel, nem látsz semmit, mely a Holdat is láthatatlanná teszi. Ha már feljött a Nap, átveszi az uralmat a föld felett és a tengerek leánya, a halfarkban végződő hableány, segít a griffnek tengerbe süllyeszteni és teljesen eltüntetni a homályon uralkodó és a sötétséggel szövetségben élő Holdat, hiszen már az fölösleges. A Nap képe alatt elől az egyik kezével a Holdat lefelé nyomó hableány, másik keze egy nagy kupalakú, csupa levél és virágból álló csokrot tart, amely ki is nyúlik a képereten túl. A hableány fejét is dús, leveles koszorú borítja.

A napkorong alatt a Hold másik oldalán, a kép sarkát egy szárnyas griff foglalja el, amely virágfelhőt hömpölyget a Holdra úgy, hogy csak egy nagy C-re való rész látszik ki belőle.

A griff nagy, virágos talpú, négylábú és inkább medvefejú, mint madárcaőrös, amilyen közönségesen egy griff lenni szokott. A griff szárnyai elég természetesek, tollal fedvék és mintha a repülést most kezdenék, vagy végeznék, olyan helyzetben ábrázolja őket a Veres Péter uram székely faragó mestere.

A hableánnyal (a szirénnel) szemben álló és a Holdat virágfelhővel eltakarni igyekvő griff a hableánnyal együtt tolja-nyomja lefelé a tengerbe a Holdat, mivel-hogy a hableány tengerlakó. Közösen süllyeszti le a tengerbe az egyébként nagyrésztben már virágfelhővel is eltakart Holdat. Feljött a ragyogó Nap, s így leszáll a Hold, még pedig a tengerbe, mert a griff felhője még nem sötétíti el egészen. *A griff tehát sötétít* s így bátran vélhetjük *a sötétség szellemének*, amint hogy az ősi babilonai griffek csakugyan a sötétséget, az éjjelt jelképezték. *A griff őse Tiamát asszony*, a kezdeti kaosz, a sötétség, *aki harcol az istenek ellen, s akit a fény istene győz le*. Veres Péter uram holdat elsötétítő griffje az utolsó griff a magyar ornamentikában, amely az ősi jelképes értelmet oly világosan érzékelteti, hogy bátran beillenék a Kr. előtti kor jelképes ábrázolásai közé. De hát nem is lehet ez a mai napfelkelte semmiképpen sem a XVIII. század alkotása, hiszen a mai Székelyföldön már nem tengerbe száll le nyugaton a felkelő Nap elől az elsötétető Hold, mivel vándor őseink ott hagyták a tengerpartot. Veres Péter uram napfölkeltét ábrázoló kapuképeinek sokszor kellett újrászületnie, illetőleg sokszor kellett lemásolnia újra kifaragni az Ázsiából hozott képet, hogy újra születhessék 1751-ben is. Olyan tenger partján faragták az első képet, amely tőlük nyugatra terült el, tehát az Azovi vagy a Fekete-tenger partján, ha nem a sziriai partokon még. A sűrű, délszaki növények kifaragott reliefjei ráutalják a gondolkodót azon feltevésre, hogy a kép születése előtt már megjárták Indiát, s így csak a Fekete-tenger jöhet tekintetbe.

Ez a szimbolikus jelentésű gyönyörű napkelte, úgy látszik, nem cimerekép, hanem a régi világ kettős elvének érzékeltetése, a győzedelmes világosság és a sötétség harca: *tehát vallásos jelkép*, az ő alvó Hajnalkájával, a tengeri hableánnyal és a vesztes, mintegy menekülő sötétségével, a griffel.

Egy másik székely kapu középső, már rákládba állított kapuláb pillérén az istenfa pálmáját nélkülöző stilizált növényi díszek indái egy női alak fejéből (talán csak a háta mögül) látszanak kinőni. (2. kép). A másik két kapuláb reliefjei is növényi indák: emberi alakot csak a nagykapu-nyílást a kiskapu nyílástól elválasztó pillér gerendán faragott a mester, hanem aztán ehhez hasonló nincs egyetlen más kapun sem. Ez az egészen szemben álló női alak mindkét kezét feltartja mintha imádkoznék, noha a jobb kezében egy liliomszerű virágot is tart. A felső testét csipkés, díszes ruha (ing) fedi, amelyet alól karikából álló lecsüngő bojtsor szegélyez. A bojtsor-dísz már a csipőn alul ér és az innen kiinduló kettős sasos kötény alsó szélét már a rákláb födi. A kötény kétfejű sasának szárnyai repülésre készek és hosszú evező és rövid csukló tollakból állanak és a két csoport élesen elválik egymástól, mintahogy már a Kr. előtti ezredévekben is ábrázolták a szárnyakat. Mit keres a kettős sas a székely nő kötényén, mikor világért sem az osztrák sas, mert se keze, se lába, se koronája, bár hogy az egész kötényt betölti? Aki tudja a kétfejű sas születését, az könnyen eljuthat a székelynő köténye kétfejű sasáig. A legrégebb kétfejű sas (amely voltaképpen vállal egymásnak dülő két sas volt) ismeretes már a mykénei aknasírokból, ahol a két sas egy emberfejet kergetel, mintha az emberi fej fölött dőlt volna egymásnak a vállával a két sas. Aztán ismerünk Cyprus-szigetéről két márványszobrot Golgosból, melyeknek egyiptomias kötényén elől meg van a két összedülő sas. Úgy látszik, az egyiptomi hódoltság korából származó golgosi szobrok kötényén a kettős sasok voltaképpen két-kötényt díszítettek, mert Cyprusnak ezen részét akkor még (Kr. e. az I. évezred kezdetén) a kérták lakták görögök nélkül. Hogy a kétfejű sasos kötény (a két-kötény) hogy maradt meg ezredéveken át, azt csak Kelet magyarázhatja meg, de hogy egy székely kapura még faragták a XVIII. században, az azt mutatja, hogy akkor még divatban volt s valószínűleg még jelentésére is emlékeztek. A kettős sas mint egész kétfejű sas sziklába állva, cimereként és istenek társaságában, mint azok talapzata, megvan sziklába véve a jasilikájai szikla képek között is, ahol ugyanis istenek és emberek (papok, katonák és más népek) felvonulását látjuk. A körmenet csoportjai egyenesen vallási cselekményt tárnak elénk s így a *kétfejű sastól nem lehet a vallási jelentést elvitatni!* Hogy a birodalom isteneit hordozza, hogy külön is meg van, az egyenesen a két birodalom cimérének állítja elénk a kétfejű sast, amely az istenségek alapja, talapzata.

A két sastól őrzött országcimert ma is himzi még a nép a ruhájára. Egy kúnási subán a magyar cimeraizst két oldalán két sas felső teste őrzi, amely nem az osztrák pénzeken kétfejű sasának másolata, mivel ősi ázsiai visszaemlékezés szülőttének látszik. Festett edényeken és himzéseken is gyakran látunk még az osztrák kétfejű sastól nagyon elütő sasokat. Az osztrák kétfejű sasos cimere gyűlölt volt nálunk, pedig hát voltaképpen a két birodalom cimere volt eredetileg s így a hun-magyar nép első cimere. Átvették a törökök, a bizánciak, a német birodalom, később az orosz birodalom is. A német birodalomból kilökött osztrák császár Ausztria hivatalos cimérévé tette s így gyűlölte meg Magyarországot a magyar nép ősi, talán első cimereképét.

A kétfejű sasos díszel ellátott kötény nagyon szokásos lehetett a székelyeknél és ősciknél, hogy még a XVIII. században is emlékeztek rá, jelképes értelmének tudása nélkül.

TULIPÁN ORNAMENTIKÁNK EREDETE

Irta: *Dr. Balogh Ernő.*

Valamely nép jellegzetes karakterisztikumát antropológiai vonása, nyelve, szokásai, mondavilága és viselete, illetőleg népművészete együttesen határozzák meg. E vonások közül némelyek többé-kevésbé elmosódottak lehetnek, amennyiben más népek megfelelő vonásaival hasonlóságot mutathatnak, viszont más vonások erősen kidomborodhatnak. Egyes vonásoknak más népekéhez való hasonlósága mutathat eredési rokonságra, vagy beolvadásra, keveredésre, illetőleg egymásra való hatásra, melyek közül a valót az illető tudományág objektív vizsgálata van hivatva kifürkészni. Természetes, hogy ilyen vizsgálódásnál a kutatásnak sokszor a messze múltba kell visszamenni, melynek sokszor szinte hagyománytalan homályában nehéz a tapogatózás a való igazság után.

A mi „magyar“ jellegünket megadó sok vonás közül egyik a népművészetünk s ebben a tulipán, melyről senki se tagadhatja, hogy közvetlen szomszédaink között nem specialis jellegünk.

A tulipánról, mint magyar népművészeti motívumról a legutóbbi tudományos felfogás az, hogy csak a XVII. században honosodott meg, csak azután, miután a törököktől behozott tulipán virág a nép között is elterjedt.¹ Részemről ezzel szemben e motívum ősi eredetisége mellett foglalkozom állást, mint azt már néhány korábbi népszerű cikkemben is tettem.²

A tulipán motívum XVII. századbeli születésének két fő bizonyítékát hozzák fel. Először, hogy a XVII. század előtti időkből származó semmiféle emlékünknél nincs meg ez a díszítés és másodsor tulipán-díszítési motívumunk már azért sem lehet korábbi, mert maga a „tulipán“ szó sem ismeretes a XVII. század előtti idők magyar szókincsében, vagyis a tulipán virág megismerésével vettük át magát a „tulipán“ szót is vagy a németből, vagy az olaszból.

Mindkét bizonyíték azonban csak negatívum, melynek nincs abszolút bizonyító ereje. A kő, fa, vászon, bőr stb., melyeken a tulipán díszítés a korábbi időkből is fennmaradhatott volna, hamar pusztuló anyagok úgy, hogy a XVII. század előtti időkből egyáltalában micsoda népművészeti emlékünknél van? Ilyen jellegűeknek ugyanis nem tarthatjuk sem az ötvös művészeti emlékeket, mint-hogy ez az iparművészeti ág bizonyára régen is az uralkodó internacionalis divatirányzat hatása alatt állott, sem a régi kódexek és okmányok díszítményeit, mert hiszen kik ezeket készítették, vagy egyáltalában nem is voltak magyarok, vagy ha azok is voltak, mint külföldet járt, vagy ilyenektől tanult egyének már saját presztizsük emelése érdekében is igyekeztek valami újszerűt

produkálni, amit talán el is vártak tőlük. De nem lehet idesorolni a főúri körökből származó iparművészeti termékeket sem, mert valószínű, hogy e körök ízlése igyekezett már akkor is a külföldre símolni és már a megkülönböztetés kedvéért is kerülni a közönségséget.

Hogy tehát népművészetünkben a tulipán motívum a XVII. század előtti időkből nincs meg, legfeljebb csak azt jelentheti, hogy nem ismerjük, aminek

Tulipán-dísz régi kolozsvári sírkövön 1625.

Tulipános részlet a pócai református templom mennyezetéről 1661.

az alapján azt kereken tagadni nem lehet. Ime Csefkó közleménye elején levő az a kijelentés — melyhez a cikke végén egyébként már nem is ragaszkodik szigorúan — mely szerint a tulipán motívum használata nem lehet régebb a XVII. század közepe tájánál, már sem áll, mert a kolozsvári temetőben Hintz Mátyásnak 1625-ből származó magyar feliratos sírkövén már ott van a tulipán. (1. kép.) Ez eddigelé különben a legrégebb tulipános emlékünk.

Csefkó az írásos feljegyzések alapján részletesen ismerteti a tulipán virág európai elterjedésének menetét. E szerint a tulipán itt Augsburgban nyilott először 1559-ben. Bécsbe csak 1573-ban jutott el, Angliába pedig 1577-ben. Terjedése tehát meglehetősen lassúnak látszik, bár mint exotikum, bizonyára nagyon kapós volt. A nép közt való általános elterjedése tehát csak jóval később következhetett be már azért is, mert egyfelől az első évtizedekben méregdrága volt, másfelől az akkori népet egyik gazdája sem tartotta valami nagy virágkedvelő hangulatban és helyzetben, sem földesura, sem a török.

De ha Csefkóval együtt valószínűnek is tartjuk azt, hogy Magyarországon hamarabb jelent meg a tulipán, mint nyugaton, amennyiben itt hamarabb kapták első kézből, a töröktől, az általános elterjedés itt is lassan mehetett, a feltéte-

lezett általános elterjedést sem követhette rögtön diszítő elemül való felhasználása úgy, hogy ezek alapján az időtartam kevésnek látszik ahhoz, hogy a tulipán ilyen előzmények után került volna a fenti 1625 évből való sírkőre, melyről pedig azt sem állíthatjuk, hogy éppen ez lett volna a tulipán legelső ilyenmő ábrázolása.

De a dolog igazi lényege nem is ebben áll, hanem abban, hogy ha a közkedvelt népi virágokat olyan hamar átveszi a népművészet, miért tesz kivételt például a többek között a muskátlival, mely ott virít minden falusi ablakban s ezzel szemben a tulipánt ha első rangra emeli művészi motívumaiban, miért hanyagolja el annyira kertjeiben? Ha tényleg a tulipánvirág elterjedése vonta maga után a jellegzetes tulipán motívumokat, miért nem történt meg ugyanez Hollandiában, mely akkor valóságos tulipánkert lehetett hosszú ideig, hiszen az egész Európának Hollandia lett a tulipán szállítója? Ha itt Erdélyben elterjedt a tulipán, ez bizonyosan nem kerülte ki a románokat sem, mégis miért van, hogy az ő népi ornamentikájukból teljesen hiányzik? És miért hiányzik általában a balkáni népeknél (a bolgárok kivételével!), holott őket a tulipánhoz török legelőbb és legtovább boldogította?

Az ezekből kirikító ellenmondás is arra mutat, hogy a népművészet karakterisztikus vonása nem lehet hirtelen jött divatáramlat, pillanatnyi megtetszés szüleménye s annak vérré való válásához nem elég pár évtized.

Felteszik azt is, hogy a tulipánvirág megismerése után a tulipános diszítés előbb műipari termékeken jelent meg és innen szívárgott lefelé a néphez. E magyarázat abból az analógiából indul ki, hogy Franciaországban a tulipánmánia idejében kiadott himzés minta gyűjteményben ott van a tulipán is, de ennek a felülről jövő inspirációnak dacára hol van a francia népművészetben a jellegzetes tulipán? Egyébként is tudott dolog, hogy a nép minden felülről jövő hatással szemben mennyire zárkózott. Látni ezt pl. az egyébként nagyon közkedvelt „mű“ magyar népdalainkon, melyek nem nyernek a népnél polgárjogot még ma sem, mikor pedig más, a népi karaktert nem érintő dolgokban a falu erős városiasodása észlelhető. Hogy nálunk a XVII. század második felében a műipari termékeken megjelenik a tulipán, ez kétségtelenül a tulipán virág elterjedésének a következménye, de ebből nem az következik, hogy az innen lefele ment a néphez, hanem épen megfordítva állhat, t. i. a divatossá vált virág maga után vonta a tulipános diszítés divatát, melyhez a motívumot a műipar a népművészettől egyszerűen átvehette. Hiszen ma is tapasztalhatjuk, hogy a divat szeszélye egyes népies vonásokat favorizálni kezd, sőt a divat orra sokszor annyira nem finnyás, hogy — mint láthatjuk — tökéletesen vad és műveletlen népek táncait is kultuszba hozza.

A másik negatívum, melyre tulipán motívumunknak a XVII. században való meghonosodási nézete támaszkodik, az, hogy maga a tulipán szó is idegen, melyet szintén csak akkor vettünk át. Hogy a „tulipán“ szóval legelőbb csak 1646-ban találkozunk (l. Csefkő), ez még nem bizonyítja föltétlen, hogy azelőtt ne lett volna meg szokásunkban. Senki se állíthatja, hogy 1646-ig csak annyi szavunk lett volna, amennyit az eddigi idő előtről fennmaradt írásbeli emlékekből felszótároztak. A tényleg meglevő, de írott emlékekben fent nem maradt szavak között ott lehetett a „tulipán“ is, melynek nevével előbb csak azért nem találkozunk, mert ez a virág csak ebben az időben került a közérdeklődés homlokterébe.

A „tulipán“ szóval kapcsolatban különben egy pár más megjegyzést is tehetünk. Miért kell e szót a németből, vagy az olaszból átvenni? A fordítottját jobban igazolja az a valószínűség, hogy ezt a növényt a törökök jóvoltából hamarabb ismertük, mint pl. a németek s ha ismertük, valamiképen hívtuk is. A honfoglalás előtti magyarságnak okvetlen volt szava a tulipánra, ha ez nem is épen a „tulipán“ volt. Őseink ugyanis igen hosszú időt tölthettek az ázsiai steppében, ahol ez a növény — mint alább szó lesz róla — annyira feltűnő, hogy szóbeli megjelölésének hiánya merő képtelenség. Mikor őseink később olyan helyekre kerültek, hol tulipán nem volt, lehet, hogy a szó maga feledésbe ment, amennyiben pusztán elstilizált ábrázolása nem volt alkalmas a név megőrzésére.

Ez esetben tehát úgy lehetünk a tulipánnal, mint a hóddal. Ez nálunk régen nagyon közönséges volt, ma már kipusztult, a régi Magyarország területén 1868-ban látták az utolsót. Vele együtt eltűnt a hód név is, melyet ma a közéleti nyelvben teljesen a „biber“ helyettesít. A „hód“ ma már még csak néhány névben szerepel, pl. Hódmezővásárhely, Hódostó stb., de ezeknek a kiejtésekor már senki se gondol a hódra, sőt a Hódostó már kezd átvedleni „Csegei“ tóra. Ha e tényt most már áthelyezzük a XVI—XVII. századba, nyelvi adatok alapján úgy látszana, mintha nálunk a „biber“ az azelőtt való időkből ismeretlen lenne. A „biber“ igen, de a „hód“ nem, ezt a nevet pedig kérdés, hogy elő lehetne-e kaparászni még olyan régi idők emlékéből, vagy rájönni, hogy valami szóösszetételben eldugott szótag értelmileg a biberrel azonos.

Bárhogyan vagyunk is azonban magával a „tulipán“ szóval, ettől egészen független tulipándiszítészeti motivumunk, melynek a modelljéhez nem a törökök juttattak, hanem még régi őshazánk. Ebben senki se kételkedik egy pillanatig sem, aki ezeket a turáni steppéket ismeri, melyek a Káspi- és Aral-tavaktól északra terülnek el.

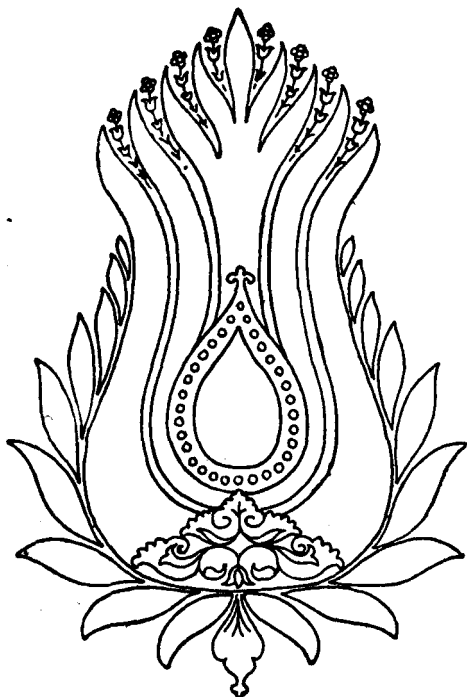
Különös hely ez. Mondjuk nyár van. Forrón süt le a nap a sík, itt-ott hullámos vidékre, melyen sehol egy fa, mindenütt csak az egyforma porlepte fű. Sehol egy üde folt, sehol egy virág, csak itt-ott nyújtogatja valami örömféle bokor vézna kóróit az ég felé, mintha esőért könyörögne. Eső? Hiszen volt már egyszer a tavasszal, talán lesz is még egyszer a nyár folyamán. Itt csak ennyi a nyár eső porciója. Itt nyáron csak por esik, mely a délre fekvő sivatagokról jön s amelytől sokszor annyira terhes a levegő, hogy a napot is eltakarja. A gyakori nagyobb viharok alkalmával pedig, mikor a hőmérő 40—45 C°-ra is felszökik, a sárgás-vörösén átderengő por egyszerűen elnyeli a világot.

Ez a nyár, melyet szeptember-októberi kevés, kellemetlen hűvös esőzés után hirtelen a tél vált fel. Igazi szibériai tél hatalmas hóeséssel, meg-megújuló kegyetlen viharokkal és 35—40 C°-ú dermedtő hideggel. A szaharai poros, fullasztó nyárra tehát olyan tél jön, melynek januáriusi középhőmérséklete épen olyan, mint az innen messze északra fekvő Szentpéterváré.

A tél szinte tavasz nélkül hirtelen csap át a nyárra. A hirtelen elolvadt hőtömeg okozta áradások megszűnte után aztán májusban olyan kép tárul az ember szeme elé a steppéken, melyet első pillanatra inkább káprázatnak tart, mint valóságnak. Eget és tulipánt. A tiszta kék, a portól még el nem csufított égre visszakacagó tulipánerdőt. Az ú. n. tulipánsteppéken pedig valóságos tulipántenger hullámozik beláthatatlan partokkal. Mintha az egész világ ünneplőbe

öltözött volna, mintha mindazt a díszet, pompát, ékességet, melyet másutt a természet csak apránként beosztva nyújt, e vidék egyszerre öltené magára.

De e varázslat épen csak felvillan a szem előtt, teljes pompája alig tart pár napig. Azon túl ismét jön a forróság, mely mindent leperzsel, a por, mely mindent belep és a földre szakadt tündérország ismét visszasülyed egy hosszú évig tartó poros, havas, fergeteges kietlenségbe. Aki itt éli le életét, annak évenként csak egyszer szép a természet, akkor is csak pár napra, de ekkor

Keleti tulipánhímzés a 16.—17. sz.-ból.
(Ferdinand Enke: Handwörterbuch der
Textilkunde. Stuttgart, 1904.)

Fayance tál tulipános festett díszítéssel
Taskentből. (Martin: Moderne Keramik
von Zentralasien. Stockholm, 1897.)

olyan fenséges szép, melyet csak tündéri álom nyújthat. Évenként csak egyszer lát virágot, ekkor is szinte csak egyfélét, de ebből egész tengert lát.

Ebben a sivár kertben oly tüneményesen megjelenő tulipán olyan hatással lehet az itt lakó népekre, hogy még az is érthető lenne, ha bizonyos vallási tiszteletben részesítené. De az meg egészen természetes, hogy népművészeti vezérmotivumai közül semmi esetre se maradhat ki, hiszen erre a növényvilág itt semmi más modellt nem nyújt.

Kölcsön kért, vásáron vett virág adta volna legjellegzetesebb népművészeti motívumunkat? Hova marad ennek indok-ereje a turáni tulipánerdőknek a lélekgyökeréig markoló varázslatos tengere mögött?! Ezen az alapon tulipán motívumunk lélektanilag annyira indokolt, hogy épen az volna feltűnő és annak kellene okát kutatni, ha népművészeti alapelemeink közül történetesen hiányozna.

Tulipános őshazánkban ma lakó kirgizek egyik diszító vezérmotivuma szintén a tulipán. Legkülönbözőbb tárgyaikon, eszközeiken ott találjuk a mieinkben családásig hasonló módon, pedig az már csakugyan semmiféleképen nem állítható, hogy ezt a tulipánt akár felülről, akár alulról mi, Európából szállítottuk volna nekik. És ha oda valamely más nép kerül és hosszú időn keresztül ott él, annak diszító elemei közé is föltétlen bekerül a tulipán. Őseinknél is így kellett lenni, mert a tulipános diszítésnek e vidéken szükségképpen ki kell fejlődnie. A magyarság pedig lovas néppé csakis úgy lehetett, ha hosszú ideig steppe lakó volt.

Az a kérdés mostmár, hogy valamely nép kiforrott népművészeti karakterét képes-e hosszú időn át megőrizni? Igen. A kínai népművészet mai karakterisztikus vonásai, pl. a sárkány, már a legrégebb emlékeken is megtalálhatók s ez alapon legalább is 3000 évesek. Az a sok népnél nagyon elterjedt szövési idomokat mutató ornamentika meg épen a kőkorszakba nyúlik vissza.

A népies viseletben tapasztalható rendkívüli konzervativizmusra mutat az, hogy a magyar népviselet „egyes formái 1^{1/2}, 2, sőt 2^{1/2} ezer év óta szinte megmerevedtek. A szűr formája pl. már az ókori méd-perzsa domborműveken feltűnik s diszítése is, a pávaszemek virágok, rózsák, tulipánok stb. a szasszanida-kori perzsa ornamentikának a maradványai.”³³

A népi viselet konzervativizmusának nálunk is megállapítható egyik példája Kalotaszeg, mely népművészeti és viseletileg Erdélyben egy egészen izolált kis fölt. Itt a viseletben jellegzetes pl. a nőknél a két oldalt a csipőre feltűzőt szoknya, a ruházaton a dús bojt diszítés (bojtot még az ökor szarva hegyére is tesznek) s a szizma erősen felkunkorodó orra. Mindezt itt sehonnan se vehették át, mert sehol sincs, jelenleg célszerűségük sincs, tehát csak őseredeti hagyomány lehet és határozottan tatár vonásra vall. Különben magukról tényleg azt is vallják, hogy idetelepített tatárok utódai, amely mellett gyakran feltűnő ilyen antropologiai vonásuk is vall. Ha viseletükben föltétlen megvanak az ősi vonások, miért ne lenne ősi a viseletükkel közvetlenül összefüggő diszítési mód, a karakterisztikus bojtjal együtt a tulipán is, melyet itt fából kifaragva még a háztető ormára is kitesznek?

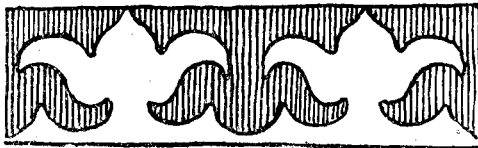
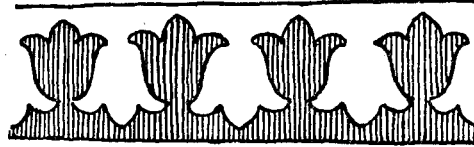
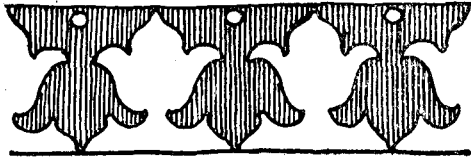
Almásy írja:⁴ A kirgizeknek fa- vagy kéregedényük nincs, bár az északabbra általánosan elterjedt nyírfakéreg edényekhez a könnyen mozgó belső ázsiai kereskedelem útján kényelmesen juthatnának. Ilyen edényük azonban „még azon nomád törzseknek sincs, melyek már legalább 300 esztendeje a Tien-san bércei között laknak, hol könnyűszerrel készíthettek volna hasonló edényeket a fiatal fenyőfák kérgéből. Ebből következtethetjük, hogy a nomád turkok Szibéria erdős vidékére abban az időben kerültek, mikor igényeik már meglehetősen megállapodott stádiumba jutottak s a szokás teljesen feleslegessé tett minden újítást.”

Ime ha még a célszerűségi szempontok is olyan nehezen terelik új irányba a beidegzett szokást, mennyivel inkább áll ez a diszító elemekre, hol még ez az indok is elesik.

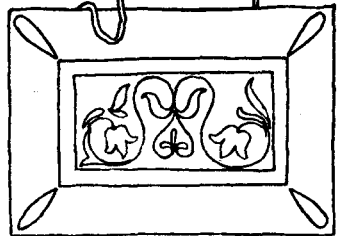
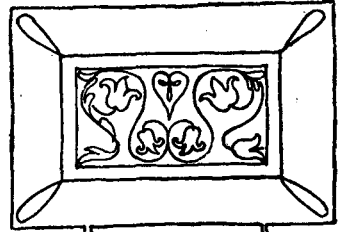
Képzelnék el, hogy vagy 1 millió kirgizt egy tömegben ide Erdélybe telepítenének le, egy másikat meg valahol Kanadába, s az a régi vasút, gőzhajó, rádió stb. nélküli világ lenne. Idegen táj, sok tarka, szebbnél-szebb virág, csak tulipán nincs. Vajjon mi lenne az ősi tulipán motívummal? Továbbra is megmarad, mert a fiú az apjától tanul faragni vagy festeni, a leány meg az any-

jától himezni, ezek kezét pedig az évszázadokon keresztül beidegzett szokás ösztönösen a tulipánra vezeti, de még a késői unokák kezét is, még akkor is, mikor a tulipánnak esetleg még a neve is kivész az emlékezetből. Miért tűzi fel csipőjére a szoknyáját a kalotaszegi menyecske? Azért, mert anyja, nagyanyja és ismeretlen messze időkig minden ősanyja is odatűzte.⁵ Vagy feltehető-e az, hogy hazát változtatva elhagyná a kínai 3000 évnél idősebb sárkány ornamentikáját?

Amit ezekben az esetekben legalább is nem állíthatunk, mi okunk van éppen a magunk esetében feltenni. Nemcsak a képzelt és lélektanilag indokolt,

Kirgiz tulipán-motívumok. (Dr. Almásy György: Karakirgizrek ornamentikája. Népr. Ert. 1904. 182. lap.)

Kirgiz lótarakó rávarrott tulipándisszel. (R. Karutz: Unter Kirgisen und Turkmenen. Leipzig, 1911. 152. lap.)

hanem a pozitíve megállapított példák is azt igazolják, hogy a nép ősi szokásaihoz konokul ragaszkodik, különösen azokhoz, melyek megváltoztatását a megélhetés sem parancsolja. Első sorban áll ez tehát a monda-világra és a népművészetre. Az előbbi szájról-szájra száll, az utóbbit kéz adja kéznek tovább. A kettő lényegileg annyira azonos, hogy a népművészetet szinte látható mondának tarthatjuk. Se egyik, se másik nem változhat lényegesen igen erős és meg-rázó befolyás nélkül s új kidomborodó vonást is csak úgy kap, ha a történet, illetőleg a környezet valami lélektanilag hatalmasan megragadó új motívumot egyenesen rákényszerít. Népművészetükben pedig a tulipánt illetőleg ilyen kényszerítő hatásnak sem a magasabb körök majmolását, sem egy egyszerűen divatos lett új virágnak az elterjedését nem tekinthetjük. Ilyen hatás folytán díszítő elem a karakterisztikum polcára a népművészetben nem emelkedhetik.

Ismeretes, hogy a tulipán ábrázolása más európai népek népművészetében is feltalálható, de csak szórványosan és karaktert nem adó jelleg nélkül. Olyan formán, mint ahogy nálunk is előfordul pl. a gyöngyvirág, a pipacs, a mar-

garéta stb. Ehhez természetesen már az ismert élő tulipánvirág szolgáltatta a modellt, de épen itt látható az, hogy a tulipán virág elterjedése tényleg menyire befolyásolta a népművészetet. Csak annyiban, hogy adott neki egy egyszerű, minden karakter nélküli színfoltot.

Feltűnő azonban, hogy a bulgárok és észtek népművészetében már szintén jellegzetes vonásnak látszik a tulipán. A bulgárokról ez szinte köztudomású (sajnos, utánajárásom dacára sem jutottam idevonatkozólag közelebbi adatokhoz), az észteket illetőleg pedig álljanak itt dr. Csekey István tartui (Dorpat) egyet. tanár és Jakó Géza tallinni (Reval) iparművészeti isk. tanár urak levélbeli közléseiből — melyekkel hálás köszönetre köteleztek — idevonatkozólag a következők:

(Csekey) „... a tulipán motívumokból aligha lehet közös finn-ugor népművészeti sajátosságokra következtetni, egyrészt mert 2—3 ezer évre visszamenőnk lehetetlen, másrészt pedig ez a motívum megvan az oroszoknál és skandináv népeknél is. Az észteknél meg-lehetősen elterjedt úgy, hogy kezdetben magának is feltűnt. Igen gyakori motívum, de a XVI. századig visszamenőleg itt alig lehetne nyomon követni.“

(Jakó) „Az észti ornamentikát erősen befolyásolta az orosz és svéd népművészet úgy, hogy nagyon nehéz tisztán látni ... A tulipán igen gyakori.“

Hogy a tulipán motívum gyakorisága az észteknél jellegzetességet jelenthet, ez kiténik a következőkből.

Murakin Anst észti festőművészt, mikor a háború alatt magyar hadifogságban volt, megkérték, hogy rajzoljon észti népművészeti motívumos himzés-mintát. Négy ilyen eredeti rajzot ismerek — közülök egyik mellékelten látható is — és mind a négyen szinte dominálólággal domborodik ki a tulipán. A fenti közlés ama kitétele, hogy a tulipán „megvan az oroszoknál és a skandináv népeknél is“, nem mondja, hogy az ott is gyakori. Lehet, hogy csak szórványos, mint mondjuk a németeknél. A nagy időtől pedig a kalotaszegi példa után nem kell megijjenednünk, a kínaiakra hivatkozva még 3000 évtől sem. Egyébként ha az összehasonlító nyelvészetnél az idő nem akadály, miért kellene népművészeti összehasonlításoknál az időtől visszaretetni?

Az észti, bolgár és magyar jellegzetes tulipán ugyanis a legnagyobb mértékben gondolkodóba ejthet. Véletlen közös vonás is lehetne, ha népi származásunk nem mutatni egyébként is az ősi közös törzs s a közös őshaza felé. Hogy közben a bolgár a nyelvét is elvesztette, az csak azt bizonyítja, hogy az ősi népművészeti karakter még a nyelvénél is szívósabb életű lehet. Mindhárom turáni nép, mindhárman szétszóródott tagjai vagyunk ugyanazon őshazának, mely lakóira a tulipán ornamentikát egyenesen rákényszeríti s ha fiai megválnak tőle, tulipános keresztlevéllel bocsátja őket útjukra.

Egy erős munkával dolgozó román irányzat ma annak a bebizonyításán fáradozik, hogy a székelység elmagyarosított románság. Ha ez így volna, hol van eredeti mondaviláguk és ősi román népművészetük, vagy legalább is azoknak valami kétségtelen relikuma? Ellenkezőleg. Mondaviláguk s tulipános karakterű népművészetük okvetlen turáni eredetre vall — ha valaki nem is akarja tiszta magyarnak elfogadni. A történelmi kutatásokból leszűrődött végeredmény szerint a székelység valami hunn-bolgár töredék, de hogy román lett volna, azt a névelemzések kétes és elasztikus alkalmazásával lehet erőszakolni, de a keresztlevélben mégis csak turáni áll.

Természetes, hogy különböző jellegű népművészeti határoknál lehet, van is keveredés, különösen olyan helyeken, hol két különböző nép között a nagyfokú egymásra való utaltság, vagy más ok folytán élénk a szociális érintkezés. Speciálisan azonban a székelység, illetve a magyarság és románság között még

Kirgiz bőrlőportartó beégetett tulipánokkal. (R. Karutz: Unter Kirgisen u. Turkmenen. Leipzig, 1911, 161. lap.)

Észt népies himzés minta (Murakin Ants észt festőművész rajza).

ilyen átszivárgás sincs, köztük a mondavilági, népművészeti, és nyelvi határ mindenütt egybeesik és szigorúan merev.

Kisebb elszigetelt népfoszlányok teljes beolvadása más idegen népbe könnyen érthető. De a székelységhez hasonló zárt tömegben levő nagyobb nép-egységek eredeti nyelvüket ha fel is cserélik újjal, de legalább népművészeti jellegükhöz körömszakadtig ragaszkodnak. Kalotaszeg maroknyi népe jó példa erre. Mert népekre nyelvet, vallást szépszerével, vagy tüzzel-vassal rá lehet erőszakolni, de hogy otthon ki mit fest, farag és himez és hogy a nagyapók mit mesélnek unokáiknak, azzal különösen régen ugyan ki törődött? Ha pedig az

eredeti románság székellyé való metamorfózisa alkalmával eredeti népművészetéből és ősi mondavilágából is teljesen kiforgatódott, az meg csak olyan óriás tömegű magyarságba való tökéletes beékelődés mellett történhetett, mely meg épen elvágja a fát a román felfogás alatt.

Azt hiszem, hogy a tulipán ornamentikánk őseredetisége mellett több érvet hoztam fel, mint amennyi a másik felfogás mellett szól. A tulipán virág elterjedése a már meglévő motívumra legfeljebb csak felfrissítőleg hathatott. Az az út, melyen a tulipán diszító elemhez, mint közös jellegzetes turáni vonáshoz jutottam, még nem eléggé elegyengetett, bár tulipán motívumunk őseredetiségéből logikailag következik. Nagyon kívánatos volna, ha valaki, kinek a közelebbi adatokhoz való jutás kisebb nehézségekkel jár, nem hagyná ezt a kérdést kezdeti stádiumban. Hiszen ezzel esetleg olyan adat birtokába juthatunk, melyet az őstörténetben is hasznosítani lehet.

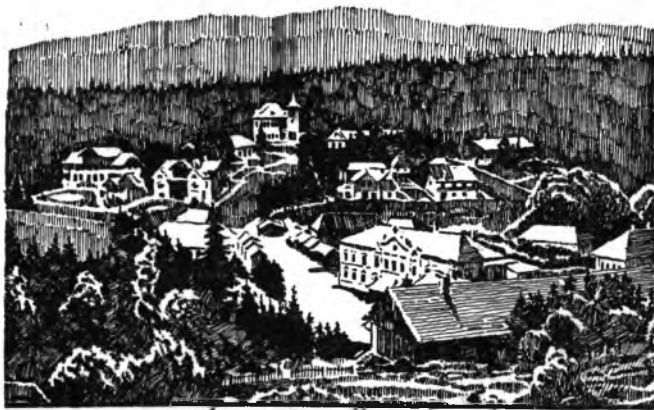
¹ Csefkó Gyula: A tulipán szó és motívum történetéhez. Népünk és nyelvünk. I. évf. 1. füzet. 1929. 15—19. l.

² Dr. Balogh Ernő: A tulipán hazájában. Erdélyi Magyar Lányok. I. Kolozsvár, 1921. 3. sz. — Dr. Balogh Ernő: A tulipán. Magyar Nép. II. 19. sz. Kolozsvár, 1922. Dr. Balogh Ernő: A mi ősi tulipánunk. Hírnök. XXVI. 9. sz. Kolozsvár, 1929.

³ Révai Nagy Lexikon XIII. 277. l.

⁴ Dr. Almásy György: Vándorutam Ázsia szívébe. A Kir. Magy. Term.-tud. Társulat kiadása. 1903. 709 l.

⁵ Azt tartják, hogy e szokás abban gyökerezik, hogy régi tatár őseiknél a nő is férfimódra ülte meg a lovat, ezért a célszerűség diktálta a szoknya oldalra való feltűzését. Ugyancsak erre vezetik vissza a csizma orrának erős felhajlítását is, hogy t. i. a láb ne csusszon ki a kengyelből.

BORSZÉK · FÜRDŐ · LÁTKÉPE

A SZÉKELY SÜTŐKEMENCE KELETKEZÉSE

Irta: dr. Cs. Sebestyén Károly

Az európai kemence eredetét általában a rómaiakra vezetik vissza. A rómaiak ú. n. kúpolás kemencéket építettek, amelyeknek a boltozata egymásba dugott cserépedényekből volt szerkesztve s ezek a kemencék, római telepek feltárása alkalmával még az Alpesektől északra fekvő vidékeken is előfordulnak. Csakhogy az eddig ismert leletek mindig csak ipari égető-kemencéket derítettek ki, fazekas-kemencét és üvegyártó-kemencét, de kenyérsütő-kemencét vagy szobakemencét eddig még nem sikerült megállapítani. Mindazonáltal azt állítják, hogy a kemencét valószínűleg a rómaiaktól vették át a germánok s ők a fűtőberendezés továbbfejlesztői.¹ Lehet, hogy ez valóban így van, bár kevés valószínűség szól emellett, mert tudjuk, hogy a római műveltség hanyatlásával a mesterségek és technikák visszafejlődtek, sőt el is pusztultak. Ha meggondoljuk, hogy pl. még a téglaegetés mestersége is feledésbe ment a mai Németországban a rómaiak visszavonulása után s csak évszázadok múlva vált újra ismeretessé, igazán csodálatosnak kellene tartani azt, hogy éppen csak a sütőkemence menekült volna meg ebből az általános pusztulásból. Mert ezek a római kemencék sokkal komplikáltabbak voltak és sokkal nehezebben voltak előállíthatók, semhogy könnyen túlélhették volna azt az időt, a későbbi középkori sütőkemencék pedig sokkal primitívebbek voltak, semhogy azok egymás leszármazottai lehetnének. Sokkal valószínűbb, hogy a középeurópai sütőkemence önálló feltalálás eredménye, amely akkor találódott fel és fejlődött, amikor szükség lett rá, amikor t. i. a germán népek a rendszeres gabonatermelésre adták magukat, de bizonyosan akkor, amikor a kovászos kenyér használata általánossá lett.

Az újabb kor embere kenyerét forró köveken sütötte csakúgy, mint még ma is sok tengerentúli primitív nép. Az újabb kőkor végétől kezdve azonban az ember már megtanulta az agyagedényeknek kemencében való égetését s a régészek azt mondják, hogy valószínűleg ez vezette rá a bronzkor emberét a kenyérsütésre is.² Csak az a kérdés, szüksége volt-e a bronzkori embernek már akkor a kemencére a kenyerének megsütéséhez. Mert kényszerítő szükség nélkül még a legközelebb fekvő és legkinálkozóbb példákat sem használják föl a népek. Példaként elég rámutatni arra, hogy még ma is egész földrészek és országok élnek sütőkemence nélkül, pedig lett volna módjuk és idejük rá, hogy megtanulják használatát szomszédaiktól vagy a köztük élő másfajú népektől.

Ahol pl. nem terem meg a búza s a nép tengeripuliszkával él, ott ritka a sütőkemence.³ Ez egyformán vonatkozik egész Erdély és a Bánát kukoricatermő hegyvidékére. A boszniai ház sem ismeri a sütőkemencét⁴ és így van ez Romániában⁵ és az egész Balkánon is, és mindenütt, ahol kukoricából készül a minden-

napi kenyér, nem pedig kelesztett tésztájú búzalisztból. A kukoricalisztből való keletlen kenyér tudvalevőleg általában nem sütökemencében, hanem *sütőharang* alatt készül. Szilády kitünő értekezésében, Erdély régi tűzhelyeiről szólva, részletesen és pontosan írja le a sütőharang ismeretes alakjait, készítését és használatát.⁶ *Bujdosó, cserepulya* és *puplika* név alatt ismerjük a sütőharangot. Az elsőt kőből faragják, a másik kettő cserépből való. Somogy megyében *vörzsnye* (a szláv *vršnik*-ből),⁷ a bánáti hegyvidéken *ceszt (tást)* a neve. Dél-Dalmáciában a cserépből való sütőharang neve *sac* és az alatta levő agyaglap a *crepnja*.

A bujdosó alatti sütés úgy történik, hogy a padkán tüzet raknak, amely egyrészt átmelegíti a padka helyét, másrészt a láncon fölébe akasztott bujdosót is megmelegíti. Ha ez megtörtént, akkor szétkaparják a zsarátnokot, a helyét feltisztítják s a kenyérnek való tésztát ráteszik a forró helyre, a bujdosót pedig a lánconál fogva ráeresztik és ráborítják a tésztára. Végül körülrakják a bujdosót a megmaradt parázzsal, sőt a tetejére is tesznek belőle, ha van elegendő.

De nemcsak a kukoricakenyér vidékein van szokásban a sütőharang alatt való kenyérsütés, hanem másutt is mindenütt, ahol még az ősi lepényalakú, keletlen tésztából való kenyeret eszik. Így van ez pl. Szíriában a beduinoknál éppen úgy, mint a transzkaspai tatároknál.⁸

A sütőharang valóságos *vándorló sütökemence*, a nomád pásztoréletet élők sütökemencéje, mint fenti két adatunk mutatja, s mint azt Szilády is mondja.⁹ A honfoglaló magyarok is valószínűleg *ezt* a sütökemencét ismerték, mert hisz minden bizonnyal ők is csak a lepényszerű keletlen tésztából való kenyeret ették. Hogy mi lehetett ennek az ősmagyar sütőharagnak a neve, azt ma már nem lehet megállapítani, mert az eszközzel együtt a neve is elveszett. A sütés ősi módjáról ma már csak egyetlen nyelvi emlék tanuskodik, a *hékő* vagy *hőkő* szó, melynek különféle korokból való jelentései: „forró kő (amelyen előbb tűz égett), a kemence tüzes feneke“;¹⁰ „kemence vagy kályha előtt levő kisebb tüzelő“;¹¹ „tűzhely, kemence“.¹²

A *kelesztett kenyér* készítését a honfoglaló magyarság valószínűleg az itt talált szlávágtól tanulta, erre mutat a *kovász* szó szláv eredete.¹³ Lehet, hogy a kenyérsütéshez való kemencét is a szlávoktól vette át, de ez csak a magyar alföldi részekre vonatkozhatik, mert Erdélyben szerintem a sütőharangból fejlődött a sütökemence.

Az erdélyi sütökemencék általában kisebbek mint a síkságokon divók; gondoljunk csak a hatalmas, nagy magyar alföldi boglya- vagy banyakemencékre, amelyekben kenyeret is sütnék. Az erdélyi sütökemence kisebb méretét megmagyarázza a gyéribb lakosság, a kisebb házak, kisebb családok, a kevesebb gabona, a kevesebb és kisebb kenyér. Azonkívül Erdélyben *fával* tüzelnek, az Alföldön pedig szalmával. Ez a kisebb méret magyarázza meg szerintem azt is, hogy a székelységnél a sütökemence valószínűleg először a „ház“-ban, a cserepes melléképítményeként fejlődhetett ki, s csak később, mikor megnagyobbodott, került ki az ereszbe.

Ha már most körültekintünk az Erdélyben használt különféle sütökemenceformák között, azt találjuk, hogy legrégebbi alak a félgömbformájú. Kerek, gömbölyű, kúpos, de leginkább félgömbhöz hasonló. Ilyen a miriszlói és a hidas boglyakemence,¹⁴ ilyenek az udvarhelymegyei sütökemencék Siklódról,¹⁵ ilyen a hétfalusi csángó kemence¹⁶ és ilyen legérdekesebb változatuk, a torockói régi ú. n. *fűleskemence*. Mindezek kőből, palából, sárból készülnek, s ha nem állanak közvetlenül a földön, többnyire négyszögű alacsony padka van alattuk, az ú. n. *töltés*.¹⁷

A székely cserepes régebben nem *kaholyok*-ból, vagyis cserélapokból, hanem *cserény*-ből, vagyis vesszőfonásból készült. Éppen így a kalotaszegi sütökemencéről is van adatunk, hogy régebben cserényből fonták, de ma palából építik.¹⁸ Sőt már a XVII. századból is van adatunk *sövénykemencé*-ről.¹⁹ Ezek alapján tehát feltehetjük, hogy a ma általában kőből és palából készülő gömbölyű sütökemencéket Erdély egyéb vidékein is régebben cserényből fonták. Ez a vesszőfonásos kemence-

építési technika különben igen régi, már a rómaiak is ismerték.²⁰

De térjünk vissza még egyszer a sütőharanghoz. Ez, mint fentebb láttuk, vagy kőből, vagy cserépből, vagy vasból készült.²¹ A három készítési mód közül kétségtelenül a vasból való a legújabb. Hunyad- és Krassó megyében ismeretes, a kaláni, illetőleg a resicai és aninai vasművek körzetében. Aránylag újabbnak kell tartanunk a kőből faragott sütőharangot is, de mindenesetre régiek a cserépből készültet.

A prehistóriából tudjuk, hogy az ősember cserépedényei kezdetben vesszőfonásból készültek és agyaggal voltak kítapasztva.²² Van egy rendkívül fontos adatumunk, amely azt mutatja, hogy a sütőharangot is valamikor alighanem így készítették. Pécs vidékén ugyanis *puplika* a neve a cserépből készült sütőharangnak,²³ de Hont- és Bars megyében *puplik*-nak nevezik a vesszőből font, alul széles, felül szűk nyílású tágas kosarat, amely alá a baromfiakat rekesztik,²⁴ Esztergom megyében pedig a vesszőből font etetőkosarat.²⁵

Ha az ember figyelmesen nézi a félgömbalakú erdélyi sütőkemencét, de különösen a torockói *füles-kemencét*, önkéntelenül a sütőharangra gondol. Malonyai is azt mondja erről, hogy olyan felborított szakajtó formája van.²⁶ Valóban hasonlít a szakajtóra és a sütőharangra, csak nagyobb méretű ezeknél. Önkéntelenül felmerül már most a következő feltevés:

Ez a sütőkemence úgy keletkezett, hogy egyszer valaki arra a gondolatra jutott, hogy a mozgatható sütőharangot egyszersmindenkorra a tüzelőpadkához odarögzíti. Ha a szokottnál nagyobbra csinálja ezt a „földhöz ragasztott” sütőharangot, akkor az oldalába vághat egy akkora nyílást, amelyen keresztül tüzelni lehet a belsejében s amelyen keresztül lehet a kenyeret be-kihúzni. Már a sütőharangnak is volt egy kis nyílása, fent, ezt csak meg kellett nagyobbítani, az alsó nyílás pedig sütés idejére el lehetett zárni valami hozzátámasztott lappal.

Sok előnye volt ennek az újításnak. Nagyobb, vagy egyszerre több kenyeret lehetett sütni benne, mint a sütőharang alatt, mégis kevesebb tüzelőfa kellett hozzá. Nem kellett annyit vesződni a sütőharang elhelyezésével, a láncon való fel- és lehúzásával. Feleslegessé vált a rudról lógó lánccs, s a sütőharang tetején erre a célra alkalmazott fület vagy fogót el lehetett hagyni. Ámbár megszokásból s most már csak díszül meghagyhatták ezt a fogót még a beragasztott sütőkemence tetején is. Egyszer talán kitorrött ennek a fogónak a középső része s két oldalsó része maradt meg rajta. Később azután, mikor az unokák már elfelejtették, hogy miért volt az a fogó a kupola tetején, mikor már nem emlékeztek annak rendeltetésére, elvált az alakja, átalakult s meg nem értett csökevénye lett egy használati célt szolgáló résznek. Az unokák és dédunokák ezeket a végződéseket hasonlatosságuk miatt szarvaknak nézték s tovább már ilyenek formálták, amikor újabb kemencét készítettek. Így keletkezett a torockói *füles-kemence* két füle vagy szarva. Szóval nem állatfejet jelképez alakjával és két szarvával, vagy fülével és nincsen semmi mitológiai vonatkozása.²⁷

¹ A. Dachler, Das Bauernhaus in Öst.—Ung., 129.

² Forrer, Reallexikon, 74.

³ Népr. Ért. XVII, 103.

⁴ Meringer, Das deutsche Haus. 39.

⁵ Umschau. 199, 815.

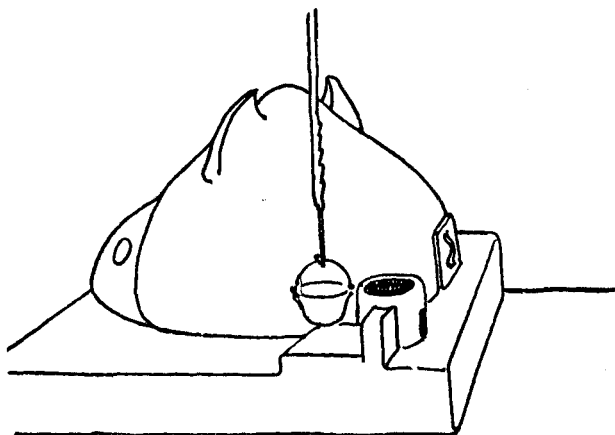
⁶ Népr. Ért. X. 7.

⁷ U. o. XII. 261.

⁸ Umschau. 1909. 813.

⁹ Népr. Ért. X. 9.

- 10 Magyar Tájszótár.
 11 Nyelvőr XXXV. 42.
 12 U. o. XLVII. 129.
 13 U. o. XXX. 20.
 14 Népr. Ért. X. 13—14.
 15 U. o. XII. 116—117.
 16 Bünker, Herde und öfen, 26.
 17 Népr. Ért. XII. 12. MNy. III. 332.
 18 U. o. VIII. 63.
 19 Takáts S.: Rajzok a törökvilágból.
 20 Meringer, Das deutsche Haus, 58.
 21 Népr. Ért. X. 9; XII. 262.
 22 Feldhaus, Technik de Vorzeit. 1177.
 23 Népr. Ért. X. 9; XII. 262; MNy. XIV. 43.
 24 Magyar Tájszótár.
 25 Népr. Ért. XIV. 55.
 26 Malonyai: A magyar nép művészete. II. 307.
 27 Népr. Ért. X. 13. 15.

BARABÁS MIKLÓS

Irta: *Hoffmann Edith*

Barabás Miklós 1810-ben született Márkosfalván, Háromszék vármegyében. Tanulmányait Nagyenyeden és Nagyszebenben végezte, ahol 1828-ig maradt, azután másfél évet töltött Kolozsvárott. Rendkívüli tehetsége és erős megfigyelőképessége már fiatal éveiben kezdett mutatkozni: a még gyermekifjú apró kis krétarajzokban fejezte ki mindazt, amit áhítatos, kutató szeme az emberi arc formáin keresztül az emberi lélek mélységeiből megértett. S már ezek a korai rajzai is annyi életet lehelnek, hogy az „Erdélyi Híradó“ 1828-ban így ajánlotta be a két magyar haza minden lakosainak: „az egész nemzet dicsőségének fogja tartani, mikor hallja, hazánkban efféle szembetűnő eszmék teremnek“. A jövő megmutatta, hogy ezt az előlegezett elismerést nem hiú reménykedés sugallta. 1828—35-ig a komoly tanulmányok ideje következett, melynek Bécs, Bukarest és egy olaszországi út voltak főbb állomásai. A bécsi akadémián tudását fejlesztette ki, az a teljes művészi elszigeteltség pedig, melyben két évig Bukarestben élt, zavartalan belső kifejlődését tette lehetségessé; olaszországi útja látókörét bővítette. 1835-ben megérkezett Pestre olyan tudással, olyan érettséggel és olyan műveltséggel, amilyent eddig mégcsak idegen művészen ismertek Magyarországon. Az óriási lendülettel fejlődő Magyarország a friss akarások, a lelkesen és szívósan folytatott kulturális munkálkodás nagyszerű országa volt ekkor. A jelen lázas tevékenységének célja és a jövő nagy ígérete — az ország önálló kulturája volt. A mozgalom élén izmos fiatal tehetségek álltak: Toldy, Vörösmarty, Bajza. Érdeklődésük mindenre kiterjedt, a nyelv kiművelésére, tudományra, költészetre, irodalomra egyaránt. S az irodalomban főleg azokat a műfajokat művelték, melyek nálunk eddig hiányzottak s leginkább divatoztak külföldön. Hiába kerestek azonban immár két évtized óta olyan magyar festőtehetséget, ki a magyar művészet ügyét is meg tudja oldani. Idegen, bécsi művészek árasztották el az országot, s minden rendelés nekik jutott. A nagy magyar tehetségek pedig, Markó Károly és Brocky foglalkoztatás híján kénytelenek voltak idegen országokba letelepedni. Az a tehetség, aki itthon maradva felvegye a harcot az idegenekkel s érvényt tudjon szerezni művészetének, egyben a többi, otthon dolgozó kisebb tehetségnek is s rá tudja erőszakolni a vásárló közönséget, hogy magyar művészt foglalkoztasson, az mindeztől késett. A lapok hiába sürgették egyre türelmetlenebbül a hazai művészet előmozdítását, az írók hiába próbálták, hol ezt, hol azt a fiatal művészt kiképeztetni, minden erőfeszítés eredménytelen volt. Ekkor érkezett Barabás Pestre. Mikor a legnagyobb szükség volt reá s feltűnése olyan, mint a beteljesülés. Rendkívüli ügyességével és leleményességével meg tudta tenni, hogy pusztán megjelenése eseményszámba menjen, s mindjárt első munkái a legnagyobb, megérdemelt sikert váltották ki. A számottevő emberek örömteli izgalommal fogadták

minden újabb alkotását s a jövőt mérlegelő várakozással néztek munkássága elé. Maga Széchenyi István meleg sorokban ajánlta őt egyik vármegyének arcképe megfestésére. Országos hirt igyekeztek csinálni Barabásnak, hogy tekintélyével az ország tekintélyét növeljék. Barabás pedig a boldog emberek azon fajtájához tartozott, kik a velük szemben táplált várakozásoknak csaknem minden tekintetben meg is tudnak felelni.

Az ország minden részében szétszórt tehetségek benne vezérhez jutva, most már mint számottevő művészgárda léphettek elő és összességükben súlyt nyertek. Pár év

A három nővér.

alatt a helyzet úgy alakult, hogy idegenekre semmi szükség sem volt, mert a közönség elismerésétől bűzdított hazai művészek minden szükségletet ki tudtak elégíteni.

Barabás legnagyobb jelentősége ebben a térhódító munkájában rejlik. Az ébredő magyar kulturának ő ezáltal époly fontos támaszává lett, mint az az író csoport, mely őt pártfogásával érvényre juttatta.

Hivatásának betöltésében tehetségén kívül nagy segítségére volt rendkívüli szorgalma. Az arcképek ezreit készítette, s azonkívül még számos egyéb munkát, életképeket és tájképet, sőt még a kisebb feladatokat, könyvillusztrációkat, divatképeket és cégéreket sem vetette meg. Nincs az a jelentékeny embere a negyvenes és ötvenes évek-

nek, író vagy tudós, politikus vagy színész, kinek vonásai elvesztek volna számunkra. Az ország egyik legfontosabb korának egész nemzedékét hiánytalanul őrzik munkái, biztos tudásánál és formaérzékénél fogva, többnyire igen találó képekben. Evvel olyan kulturhistóriai kincset hagyott az utókorra, melyet nem lehet eléggé megbecsülni. Hogy a nagy termelésben művészi fegyelme néha lanyhult, hogy kora ízlésének engedve az igazság rovására gyakran a tetszetősséget választotta, azt fájjalhatjuk oly férfiak arcképeinél, mint Petőfi, Görgey vagy Kossuth, de természetesnek, sőt magyar

Barabás Miklós önarcképe.

festészet szempontjából kívánatosnak kell tartanunk, mert ha nem tudott volna a közönség ízlésének engedni, képtelen lett volna térhódító hivatását betölteni. Sokat festett olajban s ez arcképek között akad sok elsőrangú munka, de legsikerültebb s ma is legkeresettebb munkái mégis akvarellminiatűrjei voltak. Ezeknek színpompája, kedves beállítása, a ruhának, hajnak, szalagoknak, virágcsokrocskákknak könnyedsége és üdősége elragadó.

Munkásságának egyik fontos része volt a litográfiai felvirágoztatása is. Hasonlatos ez ahoz, mint mikor írórtársai addig kevésbé művelt irodalmi műfajokra vetették rá magukat. Barabás biztos ösztönnel érezte meg, hogy a nálunk művészi célokra addig alig alkalmazott technikának kifejlesztése mily ígéretes távlatokat nyit meg. Először

tisztán művészi szempontból, de azután praktikus szempontból is. A lehetőségek egyszerre csak kitágultak. Ezekkel, az olcsóságuk folytán könnyen megszerezhető és ezért gyorsan terjedő lapokkal, a művészet népszerűsítésének olyan eszköze kínálkozott, melyent semmi más módon nyerni nem lehetett volna.

Barabásnak ez a harmadik nagy kultúrhistoriai érdeme Kolozsvárhoz van kötve. Már Bukarestből jövet kitűnő sikerrel próbálkozott a litografálással, de utóbb, mikor 1838-ban a pesti árvíz következményei elől Kolozsvárra menekült, s ott hosszabb ideig

Barabás Miklósné arcképe.

tartózkodott, a református kollégium néhány év óta fennálló litográfiai intézete lehetségese tette, hogy fokozott mértékben foglalkozzék a könyvnyomással. Arcképeinek legnagyobb része azontul ebben a technikában készült, a nagy színész sorozatok és egyebek. Ezzel a magyar grafika történetében új korszakot vezetett be.

Barabást régebben a magyar életkép megteremtőjének is szokták volt tartani. Ennek a tárgykörnek Magyarországon való első művelése azonban nem az ő érdeme. Az életkép egészen kis művészek révén, bécsi hatás alatt honosodott meg minálunk, s Barabás csak legtekintélyesebb művelőjévé lett. Legjobb ily tárgyú képével, a Vásárra menő román családdal, (Budapest, Szépművészeti Múzeum) a bécsi kiállításon is szép sikert ért el. Általában azonban nem tartozik azon magyar művészek közé, kiknek neve a kül-

földön is ismeretes volna. Nem volt legnagyobbjaink közül való. De élete munkájával előkészítette a talajt és egyengette az utat az utána jövő nagy nemzedéknek. Épen ezért munkásságát tisztán művészi eredményei után megítélni egyoldalúság volna, mert művelődéstörténeti és történeti jelentősége vetekszik magyar művészettörténeti fontosságával.

Barabás a klasszikus magyar kornak egyik legjelentősebb s hatásában legfontosabb alakja. Munkásságával kiáltó hiányt pótol s nagy ajándékot adott nemzetének.

Varga N. Lajos: A hintázó.

GYÁRFÁS JENŐ FESTMÉNYEI A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN

Irta: *Gödri Ferenc*

Múzeumunkban Gyárfás Jenőnek jelentékeny számú és igen értékes festményei vannak. Bár nem a müncheni tartózkodásának idejéből valók, sem a közvetlen utána következő évek alkotásai, mégis a férfikor megállapodott, kiforrott értékeit csillogtatják; a biztos tudást, fejlett művészi előadást, kifejezésbeni erőt, finomságot, tónus gazdagságot és teljes festőiességet.

Alkotásai közül különösen kiemelkedik a két Kossuth kép 1900-ból és 1908-ból, melyeken művészetének összes kiválóságait feltaláljuk. *Kossuth* legendás alakját két nézőpontból örökítette meg: mint államférfit és mint hadvezért. Nehéz eldönteni, melyik szebb, erre nézve művészi körökben is megoszlanak a vélemények. Mindkét képén hatalmas tudással gyönyörű harmoniában tartja Kossuth alakját az épen oly mesterien megfestett környezettel anélkül, hogy a mű egységességére bántó volna vagy a monumentálitást csökkentené. A klasszikus befejezettségéből a művészi köteleesség legmagasabb értéke bontakozik ki, magánhordozva az egyéniség speciális karakterét, mely által a laikus szemlélő is oly könnyen felismeri nagynevű alkotóját. Kisúgázzik belőle a zseni, a világmárka, ki Isten adta tehetsége és komoly szorgalma által a művészet külföldi nagyjaitól összegyűjtött kvalitásokat, melyeket egyéniségével még gazdagított, magáévá formált, itt mint sajátját, festői lelkének színmézét nyújtja. Másik két nagyobb alkotása Ferenc József királyt és Erzsébet királynét ábrázolja 1904-ből. Az előbbin a gazdag és színpompával megfestett drapéria, királyi palást, az utóbbin Erzsébet finoman megfestett arca, nemes lelke, királynői termete jutnak kifejezésre. Többi arcképei közéleti nagyjaink arcképeit ábrázolják, kiknek kiválóbb szerep jutott székely kulturánk fejlesztésében, vagy magának a múzeumnak megteremtésében. Ezek gróf Kálnoky Dénes háromszéki főkirálybíró, Szent-Iványi Gyula, Potsa József főispánok, nagyajtai özv. Cserey Jánosné szül. Zathureczky Emilia, a múzeum megalapítója és Gödri Ferenc, Sepsiszentgyörgy város polgármestere, a múzeum igazgatóválasztmányi elnöke. Gyárfás Jenő ezen arcképeit nemcsak a portréhűség, hanem a grandiózitás is jellemzi, melyek a nagy festők oly magasra becsült értékei. Művei féltett kincsei múzeumunk meglehetősen szépen gyarapodásnak indult képtárának, s ha majd élete története behatóan megíratik, e kevés számú, de nagy értéket képviselő gyűjtemény ahhoz nélkülözhetetlen és becses anyagul fog szolgálni.

GYÁRFÁS JENŐ

Irta: *Lyka Károly*

Erdély legnevezetesebb festője Barabás, Székely Bertalan és Gyárfás. Körülbelül egy-egy negyedszázad választja el őket egymástól s mindenikük egy-egy külön művészeti világot tár elénk. Nagy kort ért meg mind a három, de míg Barabás és Székely szinte beláthatatlan bőségű munkával gazdagította művészetünket: Gyárfás Jenő a legritkább mesterek egyike. Évtizedek múlnak el, míg műveinek valamelyikét elibénk veti a véletlen. A világ kiállítási katalógusaiban is hiába keressük nevét: igen nagy időközökben bukkan fel nagyritkán. Művei szét vannak szórva azon a nagy darab földön, amelynek egyik végében Brüsszel, másik végében Sepsiszentgyörgy áll. Sokáig szinte csak egyetlen képét ösmerte a nagy nyilvánosság, azt, amely egyik dísze a budapesti Szépművészeti Múzeumnak: a Tetemrehívást. Oly ritkák Gyárfás festményei a művészeti központban, hogy munkásságának stílusáról, annak változatairól egyelőre nem is alkothatunk magunknak megbízható képet. Csak annyit tud mindenki s ez valóban biztos és találó is, hogy egyike volt a legkiválóbb magyar festőtehetségeknek. Igazi művész-egyéniiségét majd csak a jövő fogja szabatosabban meghatározhatni, ha majd gondos kezek összegyűjtik műveit.

Művészetünk e csillagával úgy vagyunk, mint az ég csillagainak sokaságával: tudjuk, hogy nagyok, de mást nem tudunk róluk. Legalább egyelőre.

Úgy is tűnt fel, váratlanul és hirtelenül művészetünk látóhatárán, mint akárhány a az ég vándorainak: fényesen, ritka tűneményként, hogy azután gyorsan eltűnjék az űr ködében. A közönség alig tudott róla valamit első nagy művének feltűnése után. Valósággal legendás alakká vált, mióta visszavonult Sepsiszentgyörgyre.

A Tetemrehívásnak folyton voltak bámulói s nevét akkor kezdték újra sűrűbben emlegetni, amikor a nagy kép mellé még egy kisebbet is szerzett a Szépművészeti Múzeum: Karlovszky Bertalan ifjúkori arcképét. Míg amazon a dráma nagyerejű megragadását csodálták: az arcképen a rendkívüli festőiség, a mély művészeti kultúra, a tónusok ritkán látott finomsága biztosít szerzőjének elsőrendű helyet művészetünk történetében. Akkorák ezek az értékei, hogy bármely nagy európai múzeumnak díszére válnának.

Ki tehát ez az ember, — kérdezgették s a föld melyik zúgában él, hogy senki sem tud róla semmit s ha egyszer-másszor mégis felbukkan valamely alkotása a művészetek nagy versenyterén, az meglepetést, bámulatot kelt?

A mester, aki így rejtélyessé vált Budapesten, a messzi Sepsiszentgyörgyön, szülővárosában élt csendes elzárkózottságban (ott született 1857 április 6-án s ott is halt

meg 1925 december 13-án), onnan került a budapesti rajztanárképzőbe, utóbb a müncheni akadémiára. Mindenütt kitüntetésekkel ösmerték el tehetségét és törekvéseinek komolyságát. Két említett főműve is részben Münchenben készült: a Tetemrehívásnak a koncepciója, ezt (1881) be is fejezte szülővárosában, s a Karlovszkyarckép, amelyet egy évvel előbb festett. Attól fogva egész munkálkodása egy rövid olaszországi tanulmányúttól eltekintve, Sepsiszentgyörgyhöz kötődik.

Onnan küldte a Tetemrehívást az 1881-iki évi budapesti kiállításra. A kép rendkívüli sikert aratott, megkapta a Képzőművészeti Társulat nagydíját, amely Gyárfáson kívül még csak Benczur és Mészöly egy-egy művének jutott ki. A mester há-

Gyárfás Jenő önarcképe.

lából, hogy két ízben is kapott ösztöndíjat a kormánytól, a Nemzeti Múzeum képtárának ajándékozta azt.

Ugyanaz az esztendő még egy érdekes kitüntetést juttatott neki, amely bizonyára még jobban csett neki, mint a nagy díj: Brüsszelben kiállította „Az első fog” című képét, amelyet mindjárt az első napon megvásárolt a belga művészeti akadémia igazgatója. Idegen földön művész kolléga részéről jutott ki az elismerés az ismeretlen székely festőnek.

Egy-két életképen kívül (Disznótor, Az első bál) alig adott magáról életjelt.

Hosszú filozofáló óráinak gyümölcseként végre megjelent Budapesten az akkori egyházpolitikai küzdelmek művészi lecsapódásaként a Pax c. képe, a millenáris kiállításon pedig V. László esküje, amely Temesvármegye székháza számára készült. Attól fogva finomtollú illusztrációkon kívül semmit sem látott tőle Budapest. Nem csoda, hogy ha már azt sem tudják ott az emberek: él-e még? meghalt-e már?

Élt s dolgozott: hol arcképet festett, hol kompozícióval foglalkozott (Gábor Áron halála), hol verseket irogatott, szilvását ápolgatta, gimnázistákat tanított, rokonsága ügyes-bajos dolgait szedegette rendbe. A nagyvilág művészetével azonban soha többé nem kapcsolta össze munkásságát. Néha éveken át nem is nyúlt ecsethez: felújult szembaja lehetetlenné tette azt. S talán az elszigeteltség érzete is megbénította érellyét. Talán túlon túl érezte a nagyraserkentő motívumok hiányát, talán a kor művészi stílusának nagy elváltozása is kedvét szegte. Ki tudná pontosan elemezni mindazokat az okokat, amelyek következtében került a művészet nagy küzdőterei s csak szűkebb hazája megrendelői számára dolgozott. Lehet, hogy irodalmi hagyatékának tanulmányozása majd egyszer megvilágítja remeteségének okait, lehet, hogy Erdélyben szerteszórt, soha kiállításra nem került képei adnak erre nézve némi útbaigazítást. Tény, hogy ma is egyik rejtélye művészetünk történetének s magányba vonulása ma épen oly titokzatosan regényesnek látszik, mint amilyen volt váratlan és hirtelen feltűnése. Egy okkal több arra, hogy buzgón és szeretettel gyűjtsük a reá vonatkozó adatokat, főképen festett műveit, amelyekkel a székelység legnagyobb művészei közé emelkedett.

MÁRKOSFALVI BARABÁS MIKLÓS

Írta: *K. Sebestyén József.*

Ez Istenáldott székely tehetségünk születésének és fejlődésének korszaka abba az időbe esik, mikor az emberiség a nagy napoleoni háborúknak fáradalmait pihente, sebeit gyógyíttatta, s gazdasági leromlását igyekezett helyrehozni. E kor nem volt bár az emberiségnek nagy építkező korszaka, mégis maradandó, kedves emlékeket hagyott ránk. Az otthon őszinte szeretetének korszaka volt ez és erőtűjtés a későbbi küzdelmekre. A házból és annak berendezéséből a békeesség szeretetének melege sugárzik a későbbi korok nyugtalan időben élő emberére. Eltűnnek a barokk kor cirádái, nyugtalansága, hogy helyet adjanak az egyenes, nyugodt formáknak. A poéták halk szavúak; a festők színei és formái szelíd kedveskedők, romantikusak. Az épületek egyszerűek, barátságosak. E kornak hangulatát tükrözik vissza a nagy székely festő művei.

Múzeumunk Barabás Miklósnak tizenegy művét őrzi, ezek mindenike arckép. Mindenikből megérezzük a gondos, részletező kidolgozás mellett a hűségre és hasonlatosságra való törekedést, bár korának ideálistól romantikus előadásától ő sem volt mentes.

Fejlődésében két világnézeti felfogást kell megkülönböztessünk. — Az első, a szabadságharc előtti, mely meleg tónusaival, gazdagabb szín pompájával, s kissé édeskés, kedveskedő beállítással merőben elüt a szabadságharc utáni, második korszakától, melyben modelljeit egyszerűbben, természetesebben állítja be, színei hidegebbek, s egyúttal anyagszerűbbek az előbbieknél. E műveiben monumentálásra törekedik. Az első felfogásból a másodikba az átmenet nem volt ugrásszerű.

Művészetének első korszakából múzeumunkban két műve van: az első, dátum szerint is a Három nővér pompás képe (1836). Úgy érdekes beállítása, mint szépséges ideálistól színei folytán ez a legszebb és legértékesebb képzőművészeti emlékünknél ez időből. Onarcképe (1837), mely őt körszakállal, nyestprémes kék kabátban ábrázolja, bár kissé realisabb színezetű, mégis édeskés formájában, mint koloratúrájában korának festői felfogását és ízlését mutatja be.

Ez édeskés iránytól való eltérést, először Székely Gizella fehér selyem ruhás arcképén (1842) tapasztaljuk, hol már az arc színe valamivel hidegebb, kevésbé színes; első korszakára itt a nő szőke hajfürtjei közé tűzött és kezében tartott rózsza emlékeztet. — Ez arcképpel egykorú feleségének portréja. E művén csupán a felesége enyhe mosolygása utal a korábbi irányára. Beállítása egyszerű, színezése kissé hideg. E két műve képviseli az átmenetet a későbbi,

monumentális felfogására. Ennek a korszaknak a múzeumunkban egyik legkimagaslóbb és legjellegzetesebb emléke a Deák Ferenc térdképe (1876). A haza bölcsének képét komor fenség jellemzi. Egyszerű, fekete magyar ruhában áll szemben s a sötét háttérben csupán a függöny nyomott vöröse s az asztalterítő tompazöldje visz néni színt. Tisza Kálmán arcképe (1879) kissé rajzosabb s még kevésbé színes, nem oly monumentális, mint előbbi. Barabás későbbi művei valamivel színesebbek lesznek. Ez különösen br. Dániel Gábor arcképén (1886) állapítható meg; oka kétségtelenül a magyar dísz-ruha ötvösművei és ékköveinek színpompája. Ugyanilyen gr. Mikó Imre nagy díszmagyaros, Lipót-rendes és szalagos arcképe is (1881). Első kedveskedő modora még egyszer viszsztatér Székely Dávid trakkos, keztyűs kezében cilindert tartó arcképén (1888), melynek meleg tónusa korábbi műveire emlékeztet.

Aquarell miniaturjei közül sajnos, egyet sem őriz múzeumunk. Barabás színeinek és festékanyagának megválasztásában is monumentálításra törekedett és az örökkévalóságnak igyekezett dolgozni. Azokat a finom és gyönyörűsége-sen szép színű, de sajnos, igen mulandó festékeket, melyek Gyárfás Jenő műveire oly jellemzők, ő nem használta, a Három nővért ábrázoló munkáját kivéve. Gyárfás lírikus volt, gyönyörű színezetű művei romlandó anyaguk miatt el fognak mulni, Barabás pedig a festői szép próza mestere, a monumentálításra és halhatatlanságra törekedő alkotó művész.

A SZÉKELYFÖLD KÉPZŐDÉSE

Irta: Dr. Szádeczky K. Gyula.

Az emberi élet rövid ideje alatt alig változik meg valamennyire a föld felülete, ezért a mindennap gondjával lekötött ember a földet változatlanak tekinti.

Csak mikor megmozdul alattunk a szilárdnak ismert földkéreg, — mint a Marosmentén Palotailva környékén 1925-ben, vagy sokkal nagyobb mértékben Bulgáriában és Görögországban 1928 április havában, — csak akkor ébredünk kétségbeesve annak a tudatára, hogy a földnek nem az a rendeltetése, hogy a teremtés koronáját eltartsa.

Japánban, ahol most olyanféle viszonyok vannak, aminők nálunk a mi hegyeink születésekor voltak, ott már nem olyan csendes a föld. A japánok világfelfogása lényegesen is különbözik a miénktől.

A TEKNŐ, MELYBEN HEGYEINK SZÜLETTEK.

Ez az oka annak, hogy a föld hosszú időn át végbement életnyilvánulása rövid áttekintésben nekünk mesészerűnek tűnik fel, hogy a Székelyföld képződésének foglatát akár így is kezdhethém: hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy húsztól negyven millió esztendő előtt egy *Nummulittenger*, amelyik kelet-nyugati irányban nyújtózott végig Eurázia testén Keletindiától Nyugatindiáig. Ez a tenger nummulit nevét pénzhez hasonló (nummus = pénz, lithos = kő) egyik jellegzetes primitív lakója után kapta, amelyik mészházát reánk örökül hagyta. Nálunk *Szent-László pénzének* nevezik ezt a kövületet, amelyikkel a Gyalui havasok szegélyén útak köveznek, a Székelyföldön azonban meg csak elvétve található, például Lövétén ritkaságképen.

A *korai harmadik időnek* Nummulittengere utóda volt a még néhány tíz millió esztendővel idősebb és a föld még nagyobb részére kiterjedt és sok millió esztendőn át tartott második időszaki mezozoos (kréta, jura, triász) tengernek. Ennek a lerakódásait szétszakgatott, felforgatott, részben átalakított roncsokban a Székelyföldön legszembeütően a Nagybagmás hegységben látjuk. Kiseb területen a Vargyas mentén és az alsórákosi Oltzorosban is megmaradt belőle valami. A helytálló kavicsok azonban mutatják egykori általános elterjedését Erdélyben.

A második időszak hosszú, csendes élete, meleg klimája fejlesztette ki az állatvilág szörnyűséges óriásait, az emeletes ház nagyságú dinosaurusokat és a

most már csak képzeletben létező sárkányokat: ezeket a különböző állatcsoportjainkat összekötő rég, kiveszett alakokat. De semmi sem tart örökké!

Ennek a nagy lassan lesüllyedő geosinklinálisnak tektonójában születtek Euráziának kelet-nyugati irányban kanyarogva hosszan elnyúló jelenlegi legmagasabb hegyei, sőt az északafrikai Atlasz is, tehát a Pireneus, Alpes, Kárpát, Kaukázus, Himalája stb. láncolatai. Ezeknek a hegyeknek is meg voltak az elődei, tőlük északra és délre a föld sarkai felé eső területen, amelyek jelenleg lekopva, mint a közeli nagy Orosztábla, a földkéreg erősebben megkeményedett, merevebb régi burkát alkotják. A mostani hegyek képződése is a régiekéhez hasonlólag úgy ment végbe, hogy a földkéreg gyengébb, lesüllyedő, összeráncosodó részén a mélyebb szint tüzes anyaga lassanként kidagadt.

A Keleti Kárpátok képződése. Az évek sok, hosszú millióin át tartó ezen hegyképződéseknél az alig elképzelhető óriás kéregnyomás és a mélyben székelő több ezer fokos nagy hőségű folyós magma játsza a főszerepet. Ezek együtt átdolgozzák, beolvasztják, összeráncosítják, kristályospalává alakítják az egykori vízi medencék üledékeit, amelyek testébe plutói gránitos tömegeket nyomnak és ahol a láva a felületre vergődött, vulkáni hegyeket gyújtanak és építenek fel.

Igy jött létre a régi nagy hegységéből az évek százmillióin át sík földdé kopott Orosztábla és ennek ellenállása folytán merész kanyarodásra kényszerült Kárpátok ívében a Székelyföld legkeletibb hegye, a Nagyhagymás csoportját hordó kristályospala vonulat. Ennek a vonulatnak legtekintélyesebb gránitos magját a ditrói nefelin-szienittömeg alkotja, az ő rendkívül sokféle, változatos, némelykor virághoz hasonló tarka ásványcsoportjával. Ide tartoznak a kőzetek legszebb fajtái. Ezek egyike ditróit néven a világirodalomban is polgári nevet nyert.

Amilyen különös helyet foglal el a ditrói szieneit tüzes származású közeink közt, épen olyan különös annak képződési módja. *Daly*, a Harvard egyetemnek kiváló tanára irányította a figyelmet arra, hogy az effajta kőzetek miúdig mészkő, vagy általában szénsavban gazdag kőzetek társaságában fordulnak elő, ahol ezek bazalt magmába jutva a felszabaduló szénsav és egyéb illanó anyagok adják meg a kristályosodó magma alkotórészeinek azt a könnyű mozgást, amelyik azután ilyen változatos ásványcsoportosulásra vezetett.

A ditrói szienittömeget északról Borszék, nyugatról Szárhegy, keletről a Nagyhagymásvonulat kiemelkedő, gyönyörű csipkés mészkövei környezik.

Ezen társaság története a legszembeszökőbbben mutatja a hegyképződésnél szereplő erőket, átalakulásokat. Mert azt látjuk, hogy a hegyképződés folyamán a magasba került Nagyhagymás mészköve még megőrizte másodkori tengeri származását bizonyító kőületeit is és csak a kristályospalával érintkező alsó részén kristályosodott át. A borszéki, szárhegyi és az egész nyugati, a kristályospala testébe ékelődött mészkővonulat azonban egészen márvánnyá változott, ennek már semmi sem mutatja szerves származását. A kettő közti mészkőrész pedig a *Daly* elmélete szerint a hegyképző katasztrófák során a felnyomuló tüzes magmába sodródott és gázzá lett anyagával alkalmat adott a szienitcsalád sok szép tagjának a képződésére.

A ditrói szienittömegnek vékony, szakgatott összenyomott, veres alkáli-gneisz, vagy gránitburka van, amelyik elhúzódik messze délre a Nagyhagymásvonulat alá, sőt azon túl is. Ilyen veres gránitot és egyéb, a Keleti Kárpátok

kristályos és nem kristályos kőzeteihez hasonló, de önálló jellegű hegyroncs maradókat találtam a Hargitavonulat nyugati oldalán, a fiatal harmadszaki tenger kavicsaiként, ahol azok *Homoródalmáson* és *Keményfalván* helyeztélő, kőfejtésre szolgáló apró másodkori mészkőszirtekkel állnak kapcsolatban.

Tehát a Keleti Kárpátok kristályos hegyeihez hasonló hegyek a Hargita születése előtt folytatódtak tovább nyugatra és apróbb szigetek alakjában még az *Erdélyi medence* tengeri életében is a felszínen voltak. Ezek szétszakadozása, lesülyedése fokozódott a medence közepe tájáig, ahol Dicsőszentmártonvidéken érte el legnagyobb mélységét, ahogy azt a Sármáson, Sámsondon, Magyarsáronon kidagadó methángázás vonulat dacittufás rétegeinek vizsgálata alapján megállapítottam.

Vasláb és Delne közt a felületen megszakad a Keleti Kárpátok kristályos palán nyugvó vonulata és a Hargita fiatal vulkáni termékei alá kerül: de dél-nyugati csapása irányában, Vargyas táján a Mérketetőn ismét felületre jön és a Persányi hegyeken át merész kanyarodással csatlakozik a Déli Kárpátok kristályos ivéhez.

A HARGITA KÉPZŐDÉSE

Mindezekből kitűnik, hogy a Hargita felépülése a néhány tíz millió esztendőn át folytatódott hegyképződésnek az utolsó fejezete

A Keletindiától Nyugatindián át húzódtott hegyképző, ráncosodó, sülyedő területet harántul szegi a föld kérgének egy másik gyenge vonulata. Ezen épült fel a Hargita. Az Erdélyi tengeri medence az északi részén kezdett szárazfölddélé változni és fokozatosan délfelél szoruló kisebb medencéinek folytatásaként beszakadt a Feketetenger és az után tovább délen egészen fiatal geológiai időben az Aegei szárazföld sülyedt a tenger alá. Itt Santorin, Milos táján az eleven vulkáni működések még most is folytatódnak. A két éve borzalmas méreteken pusztított bolgár és görög földrengés is a Hargita egyik déli ága, az oltmenti bazaltvonulat irányában következett be. Ezeket a jelenségeket én a délfelél időben és térben fokozatosan eltolódó, délen még mindig tevékeny hegyképződés megnyilvánulásának tartom.

Ha meggondoljuk, hogy az Aegei tenger a szuezi öblön át a Verestengerrel áll összefüggésben, ez pedig része a Kelet Afrikán át Madagaskárig húzódtó, vulkánokkal kapcsolatos összetoredező, széthúzódtó, nagy tavas vonulat-rendszernek: akkor tisztán áll előttünk, hogy *a mi hatalmas Hargita-Görgény-Kélemt-hegységünk az ő 150 km. hosszú vonulatával csak egy érdekes epizódja a föld egész testén, szerves összefüggésben mutatkozó életnyilvánulásnak*. A mélyből feltörekvtő vulkáni anyag, amelyik a Keleti Kárpátok felráncosodásakor a kéregben megakadva szienitet és egyéb gránitos kőzeteket hozott létre, végre a felületre dolgozta magát és a harmadik időszak végén, a negyedikben, a diluviumba átmenőleg felépítette Európának egyik legjelentékenyebb vulkáni vonulatát, ami kedves Hargitánkat.

Ha a föld életében jelentéktelen is ez az egy pár millió évre terjedő folyamat, nekünk változatos eseményekben való gazdagságánál és a szerves életre való kihatásánál fogva rendkívül fontos. Mindaz, amit eddig tudunk, arra vall, hogy a Hargita vonulatát felépítő kitorések északon, a kiemelkedő, hosszsan elnyúló szárazföld partján, a jelenlegi Marosáttörés táján kezdődtek. Eb-

ben az időben a fiatal harmadszak tengere Szováta vidékén mélyen benyúlt a Keleti Kárpátok lábához. Az a konyhasó, amelyik a *Sóvidéknek* egyik nevezetessége, az akkori forró, száraz klimában már ki volt válva a haldokló, koncentrált sóstenger vizéből. A vastag sótestet a később rátelepedett homok és durva kavicsos réteg választotta el a kitörések kezdetén a félig sósvízű szarmata és a későbbi még jobban kiédesült pontus-pannoniai tengerek vizétől. Ezen tengerek üledékében található *kavicsok és konglomerátok* nem egyebek, mint az akkori tenger fenekéről felmeredő, veresgránit és kristályospalamagu szigetek és szirtek törmelékei, amelyeket a kitöréseket bevezető heves földrengés, továbbá óriás robbanásoktól felkorbácsolt hullámok zúztak szét.

Ember még nem volt a földön, akit a kitörések kezdő szakának borzalmas jelenségei megfélemlítettek volna. Mi is csak az utóbbi évtizedek folyamán ismertük meg a vulkáni működések egyes olyan rémítő fajtáit, aminők bizonyára lejátszódtak Hargitánk felépülése közben.

1888-ban Japánban a *Bandai San* nevű hegynek 650 m. magas, 2 km.-nél hosszabb része repült a levegőbe, tátongó calderaszerű mélységet hagyva maga után, anélkül, hogy ez alkalommal valamilyen vulkáni anyag a felületre került volna. A *marosmenti Zebrákövolgyben* és ennek környékén akadtam nagy területen, különböző magasságban a vulkáni kitörések előtti időnek vegyes kéregroncsaira, amelyek származását csak a *Bandai San* katasztrófája nyomán tudom magamnak megmagyarázni. A Zebrák tájon a vulkáni működés folyamán kiszórt és kidagadt breccsiás andesit, azután pedig tömör telérféle felnyomulás és végül arany- és ezüst-ércet hozó kitörés következett a bevezető, víztől származó freatikus robbanás után.

Egy másik olyan jelenség, amelyik a Hargitavonulat képződése alatt gyakran megismétlődött, az, amelyet legjobban a *Martinique sziget Pelée* vulkánjának 1902 évi kitörésekor ismertünk meg, amikor az az alatta elterülő *Saint Pierre* tengerparti várost 36.000 vígkedélyű francia lakosságával és a kikötőjében volt hajókkal együtt néhány perc alatt elpusztította. Ennek a borzasztó katasztrófának az oka az volt, hogy a régi burok alatt a kráterben felnyomuló, félig kemény andesitdugó megakadályozta a mérges vulkáni gázoknak szabad elszállását. Ezek a gázok a robbanásokból származó finom hamuval terhelve, tüzes felhőként omlottak le a szerencsétlen városra. Efféle kidagadó breccsiás dugókat bőségesen találtam hegyvonulatunk északi részében. Ezekhez hasonló, kisebb felnyomulást tártak fel a parajdi vasuti állomás megetti kőbányában is.

St. Pierre katasztrófájának megismerése után hasonlóknak kell tartanunk a *Vezuv Kr. u. 79-iki* kitörését is, amelyik *Pompeit* és a közeli községeket pusztította el.

Eltekintve a vulkáni élet eme különösebb megnyilvánulásaitól, a Hargita is — az úgynevezett réteges — (strato) vulkánok módjára — kidobott anyagok és lávafolyásokból épült fel. A robbanásokból származó kidobott anyagok különösen a felépülés első felében termelődtek nagy mennyiségben. Magából a vulkáni magmából is sok gáz száll el, amikor az a nagyobb nyomású mélységből feljőve, kisebb nyomás alá kerül, ahol lehűlvén, megindul kristályosodása. A Hargita kezdő kitöréseinél azonban sokkal nagyobb szerepet játszott az áttört fiatal tengeri üledékek vizéből származott gőz, amelyik fehér horzsa-köves, tufás, homokos anyaggá fújta fel és szétrobbantotta az izzón folyó vulkáni terméket.

Több száz méter vastagságban halmózodtak egymásra az így képződött finomabb és durvább breccsiák, bombák főleg a Hargita nyugati oldalán és a vonulat északkeleti részén, ahol Maroshévízen azok 500 m. vastagságot is elérnek. A keleti oldalon azonban Marosfő állomásnál és másutt is, ahol kristályospalan, vagy általában régi, száraz kőzeten történt az áttörés, nem szétrobbant darabokat, hanem egységes összefüggő tömeget találunk első termékül.

Ez az oka annak is, hogy a hegység keleti oldalán — eltekintve a gergyói medencétől, ahol legmélyebben benyúlt a tenger — sokkal kevesebb a tufás üledék, azt inkább vulkáni homok helyettesíti. Délkeleten a breccsiák is kövesebb természetűek, inkább szétszakadt kisebb lávafolyásoknak, mint felújít, szétfreccsent daraboknak felelnek meg. Kivétel ez alól csak ott van, ahol a fiatal dáciai, vagy levantei vízi üledékekkel érintkezett a feljövő magma.

Ebben találjuk a magyarázatát annak a szembeszökő különbségnek, ami a Hargita nyugati és keleti fele között van. A keleti részen nyoma sincs annak a Láz-nak nevezett fensikszerű széles, impozáns szegélynek, a kiszórt breccsiák és északon hatalmas lávafolyások termékének, ami a hegység nyugati felét végig kíséri. E helyett keleten többnyire apróbb andesitdombokat találunk, a meggyengült, visszahúzódó vulkán későbbi ivadékait, amelyek mellett sok helyütt látható a régi alap is. Ezeken át, keletről jöve, könnyebb a vízválasztóra feljutni, mint a nyugati magas peremen, a Láz-on át.

A Hargita két oldala tehát részaránytalan, nem olyan szimmetriás, aminek az eddigi geológiai térképek mutatják.

AZ ERUPTIVUS ANYAG VÁLTOZATOSSÁGA.

Változatos sorsa van a hegyképződéssel, — a gyűrődés, szakadozás, rátozás folyamata kapcsán — a mélyből a felületre kerülő magmának. Már a Keleti Kárpátok kristályos vonulatának vázolásánál is említettem, hogy az abban megakadt, a felszínre nem jutott magma az ő *plutói termékei* között a szienit-család tagjain kívül egyéb gránitos kőzeteket is termelt.

A felületre került vulkáni kőzetek közül a legnagyobb fajsúlyú, tehát a legmélyebbről származó *bazaltot tartjuk a legtisztább magma képviselőjének*. A föld izzónfolyó állapotában a nehezebb résznek kellett a mélyebb helyet elfoglalnia. A Kárpátok sok szép vulkáni hegységében a bazalt mindenütt legutoljára jelent meg a felszínen a kitörések során.

A Hargitavonulat vulkáni kőzetei színük, összetartásuk, színes ásványaik szerint nagyon sokféléknek mutatkoznak, pedig vegyi összetételük, tehát anyaguk tekintetében nincs köztük olyan nagy különbség, úgy hogy *a legtöbbre illik az andesit név*. Csak délnyugaton ismerünk régóta az alsórákosi vonulatban igazi *bazaltot*. Másrészt egyes kisebb előfordulásokat kvarctartalmuk miatt *dacit* néven írtak le, amely nevet azonban, mai felfogásunk szerint, nem érdemlik meg.

A KÜLÖNBÖZŐ ANDESÍTEK KÉPZŐDÉSE.

Sok fejtörést okoz a régi időktől kezdve a különböző kitörési kőzetek származását kutatóknak annak a megfejtése, hogy a magmából milyen úton jönnek létre a különböző kőzetek. A magma szétválásának — differentiatációjá-

nak — problémája az ez évben Délafrikában összeíró XV.-ik nemzetközi geológiai kongresszusnak is egyik kitűzött fontos vitatárgya.

Abból, amit a Hargitavonulat tanulmányozása alapján tapasztaltam, azt kell következtetnem, hogy a tüzes eredésű kőzetek képződésénél az áttört kéregből fejtett és megemésztett anyagnak sokkal nagyobb szerepet kell juttatnunk, mint eddig gondoltuk. Kétségtelen, hogy a Hargitavonulatban olyan nagy mennyiségben levő robbanási termékeket nem a magma újonnan születő, juvenilis víze, hanem sokkal nagyobb mértékben az atmoszférában is megfordult régi víz hozta létre. Azok a változások, ingadozások is, amelyek hegységünk felépítése mentén anyagának minőségében mutatkoznak, sokkal jobban magyarázhatók az áttört savanyubb kéregrészből való felvétel és megemésztéssel, mint az egységes magmának szétválásával.

A Hargitavonulat vulkáni magmájának a szereplése is több millió évre terjedt. Ez alatt bőségesen volt alkalma magas hőfokon, nagy nyomás alatt összeházasodni a felső kéregrésszel. A bazalttól legjobban különböző, legsavanyubb dacitféle kőzetek nincsenek szétrobbanva. Ezek egyrészt északon, a Kelemen csoportban, másrészt délen a Büdös táján, tehát a végeken, a régi, tömör száraz kérgen való áttörés helyén fordulnak elő, ott, ahol megszületésük nehezebben ment végbe. A mikóújfalusi Nagymurgó csak a szélén, a kárpáti homokkővel való érintkezésénél áll kvarctartalmú hybrid dacitféle kőből, belső nagyrésze andezit.

A VULKÁNI KŐZETEK EGYMASUTÁNJA.

Hegységünkben a vulkáni kőzetek kitörési sorozata vidékek szerint különböző, de egészbenvéve északon, a Maros és a Görgény mentén, ahol sorozatunk a legteljesebb, a kitörések két szakaszát látom, amelyeknek mindenike a savanyubb taggal kezdődik és a tisztább, a bazaltba átmenő andezittel végződik.

Itt, ahol a tenger legmélyebben férközött a Keleti-Kárpátok lábaihoz és legtovább tartotta magát, breccsiás, szétrobbant állapotban jelent meg, nemcsak az első savanyú amphibolandesit, hanem az olivines bazaltandesit is. Ezeknek hatalmas rétegsorozatát legfeljebb apró, lávaszerű közbeékelődések tarkítják. A Görgény völgyében a Fancsaltorkolat felett következik egy általános feltűnést keltő, fantasztikus kőtorony, oszlopcsoport. Ez is ilyen bazaltos andezitnek homokos, breccsiás, kiszórt termékéből áll.

Ezen a tájon csak a második, savanyubb kitörés-sorozattal merült ki a hosszan tartott exploziós működés és kezdődött a nagy kiömlések csendesebb fázisa, amelyik a magasabb régiók gyönyörű lávafensikjét felépítette. Szovátától keletre, a Mezőhavas csoportjában, valamint a Marostól északra az Istenszék tábláján is már a második sorozat bázisosabb piroxenandezitjének hatalmas, valószínűleg repedésen kiömlött lávájával van dolgunk. Ezekben és a tulajdonképeni Hargita többi tetőkrátereinek lávaömléseiben érte el a vulkán legerősebb kifejlődését. Később lassanként már fogy az ereje és a felületen látható működését a felépült széles vonulat keleti és nyugati alsóbb régiójába helyezi át.

A Tusnádtól nyugatra emelkedő Mitacs bazaltandesitjét eddigi tudásunk szerint az első sorozat végső tagjának vehetjük. Kvarc zárványai, valamint a

körülötte előforduló régi kavicsok azt mutatják, hogy ezen a déli részen ő a korai kitöréseknek egyike, amelyik alatt közel ott van a régi alap.

Hasonló viszonyok között, de sokkal mélyebb szinten és későbbi idő termékeként jelenik meg az *Alsórákos vidéki igazi bazalt*, az egész vulkáni sorozat legbázisosabb, legegyszerűbb ásványos összetételű tagja.

Az utolsó kitörésekhez tartozó apróbb *bazaltandesit*-felnyomulásokat a nyugati lejtő mélyebb szintjén Görgényorsován, Szovátán, Parajdon ismerék. A keleti oldalon is sok helyütt lesznek idetartozó apróbb piroxenandezitkitörések, amelyek közül a csikszenttamási templomdombjához geyzirműködésből származó opálleraakódás is csatlakozik, ami szintén az igazi vulkáni működés végét mutatja. Amilyen meglepően érdekes ezen templomdomb geológiai szerkezete, éppen olyan lebilincselő maga a régi templom, aranyból készült, igazi drágaköves remek kegyszereivel.

A VULKÁNI VONULAT DÉLI RÉSZÉ.

Vulkáni vonulatunk délfelé húzódásában fokozatosan elveszti északi nagy vastagságát, lassanként beléfűl a kárpáti homokkő mindinkább kiemelkedő tömegébe. Ezt a veszteséget szélességben való kiterjedéssel, több ágra szakadással iparkodik pótolni. Az alsórákosi nyugati ágon kívül ott van középtűt a málnási, azután a keleti Bűdös vonulat. Utóbbinak folytatásába esik Románia legveszedelmesebb földrengési vonla a Focşani-Galaţ-Tulcea-vonal.

Hogy ezek a déli nyúlványok fiatalabbak az északi nagy tömegnél, azt külső formájuk is elárulja. Északon a *Kelemen*, *Fancsal*, *Mezőhavas* megviselt kitöréshelyeinek beszakadt vad kalderái megfélemlítik a felmenésben kifáradt turistát.

Ezzel szemben délen a *Szentanna* az ő ép, szügiesen kedves kráterével, a benne meggyűlt, az egyszer lepároltnál is tisztább vizével valósággal elbájol mindenkit.

A Bűdös környéki diluviális terrászokban levő tiszta vulkáni homok azt mutatja, hogy a déli nyúlványok kitörése folytatódott abba a késő időbe, amikor a szerves élet fejlődése során már az ember is megjelent és készítette a vulkánok opálos termékéből kezdetleges kőszerszámaikat.

KÉSŐ VULKÁNI MŰKÖDÉSEK ÉS KIHATÁSUK A SZERVES ÉLETRE.

A Hargitavonulat 2000 méteres magaslataival a Keleti Kárpátok szigetvonulata és a lassankint kiszáradt tenger közé egy új hegyláncolat és azzal változatos klímazorozatot iktatott a szóban lévő kéregrézbe, ami magában véve is igen nagy hatással volt az itteni szerves világra. A vulkánizmus életének utolsó szakában azonban sok olyan anyagot termelt, sőt termel még most is, amelyik az emberre nézve fontos tényező.

Ércek. Az utolsó bázisos felnyomulásokkal látszanak kapcsolatban állani azok az arany-, ezüst-, vas-, réz-, higanyércek, amelyek leginkább a kráterek szegélyén telérrepedésekben váltak ki (Sárigág, Mezőhavas, Fajdosa (Gainoasa), Batrina, Zsirka, Zebrák, stb.)

Ezek a fémek rendszeren kénnel vegyülve, mint sulfidok fordulnak elő. Képződésükkel a záptojás szagú kénhidrogén gáznak elszállása és terméskén kiválás is gyakran kapcsolódik. Innen van a hegynek „Büdös” neve nemcsak Torián, hanem a vonulat egyéb helyein is. A Kelemen déli lejtője egyik tekintélyes kénhidrogénes völgyének szintén Puturoasa (büdös) a neve.

Szolfatarák. Nápolyvidéki elnevezés szerint *szolfatarának* nevezzük az ilyen kénes gázelszállásokat.

Ilyenekkel kapcsolatban *timsókó-alunit* képződésére is akadtam a gyergyói Remetétől nyugatra emelkedő Batrina érces csoportjában, ahol a kén-savas káliumnak agyagfölddel volt alkalma vegyülni.

Sokkal gyakrabban találkozunk a Hargita vonulatában azonban vas-ércekkal, főleg *linomittal*, amit több helyütt régóta felhasználtak vasolvasztásra is. A solfatarák nyomán az andezitek oldhatlan kovasavas sóiból oldható kénsavas sók képződnek, amelyek épen úgy, mint a vulkáni tevékenység magasabb fokán elszálló chlor és fluorvegyületekből származó oldható chloridok, fluoridok is kiválasztják az andesitek vastartalmát. Ilyen úton képződtek a korai chlorelszállások kapcsán a Kakukhegy szép fényes *hematitkristályai* is, amelyek gyűjteményeink egyik dísztét képezik.

A vulkáni kőzet bázisos *alkotórészeinek* eltávozásával visszamaradt *kovasavat* vagy mint *kvarcot* találjuk kiválva az érces telérekben és a Batrina alunitja mellett, vagy pedig sokkal gyakrabban a forró víz feloldotta és *felszökő forrás-, geyzirként* a felületre szállította ezt a kovasavat és lehülve zsel-(gel) állapotban geyzerit, — vagy különböző színű *opálként* lerakta. A Hargitavonulatban nagyon sok helyütt fordul elő így képződött *opál*, amelyik Szentkeresztbányától keletre vagy 6 Km.-re levő lerakódásában 20 m. vastagságot is elért és sárga *okker festékül* használt limonitlerakódással áll kapcsolatban.

A kovasavas víz a növényekbe jutva, azokat úgy megkövesíti, hogy legfinomabb szövetük is megmarad. Gyergyóremetéről igen szép ilyen opálosodott nyírfa van gyűjteményeinkben.

TALAJKÉPZŐDÉS, SZERVES ÉLET.

Amikor a chlóros és kénes exhalatiók vízben oldható sókat csinálnak a vulkáni kőzetek oldhatatlan kovasavas vegyületeiből, és így azokat érces és egyéb értékes termékek alakjában széthordják, akkor eltávolítják a növények életére szükséges kaliumot és foszfort is. Ebben a tekintetben szerencsésnek kell mondanunk, hogy a vulkáni kőzeteknek a légbeliek hatása alatt bekövetkező rendszeres elmálása nem ilyen folyamat. A mállás lényegében a levegő vize és a szénsava által létrehozott okszidálódás, melynél *a növényi életre hasznos alkotórészek a talajban maradnak*. Hargitánkat érceiről, ásványkincseiről nem mondhatjuk híresnek, ellenben olyan hatalmas őserdőket, elbájoló, virágos réteket, nagy és kis vadak gazdag állományát találjuk benne, aminők párjukat ritkítják e földön. Ki ne hallott volna a görgényi híres királyi vadászterületről? Báró Kemény János erdeje pedig az egy vadászaton elejtett 15 medve számával pár év előtt világrekordot ért el.

MOFETTÁK.

Visszatérve a mélybe húzódó, kialvó vulkáni működések kapcsán az előbbieket követő postvulkáni jelenségekre, a *szénsavgazzállásról*, vagy — ahogy ezeket nápolyvidéki elnevezésük szerint világnyelven hívják — mofettákról kell még megemlékezni. A felületen láthatók között ez a legalacsonyabb hőfokon végbemenő, legutolsó, legtovább tartó megnyilvánulása az elhaló vulkáni életnek. Szénsavas források a mi vulkáni vonulatunkban sok esetben több km. távolságban is megjelennek a felületen látható vulkáni kőzetektől. A borvizek mutatják az irányt, amerre a vulkán visszahúzódott. Másrészt ezek a tulajdonképeni Hargitában a fővonulat tengelyén, a legmagasabb helyek között is ott vannak; bizonyára itt is a közelben lévő alaphegységet jelentik.

A mofetták elszálló szénsava nem egyéb, mint a vulkáni kitörés előtt képződött szénsavas kőzeteknek az aktív vulkáni anyag vegyi hatására felszabaduló gáza, amelyik a nagyobb mélységből rendszeren törésvonalak, vagy áteresztő homokos, konglomerátos rétegek mentén jön a felszínre. Ez az oka annak, hogy a szénsavas forrásokat, a *borvizeket* gyakran egyirányban sorakozva találjuk, amely irányok némelykor keresztezik egymást, akárcsak nagyban a Nummulit geoszinklinális és a Hargita szakadásrendszere.

A *szénsavgaz helyenként egymagában, szárazon lép a föld felületére*, ahol a levegőnél kissé nehezebb súlyánál fogva a mélyedésekben, barlangokban meggyűl. Félelmetes, halálhozó helyek ezek a mélyedések, nem azért, mintha a szénsav mérge volna, hanem, mert az életre elengedhetlen szabad oxigén nincs benne. Az ilyen helyek azonban kiválóan alkalmasak a szénsavnak szilárd testté sűrítve kereskedelembe hozatalára, vagy — kellő óvatossággal használva — szénsavfürdőkre.

Sokkal gyakoribb az az eset, hogy a felszálló szénsavgaz a föld kérgében keringő vízzel találkozik, amelyik a mélyebb hely nagyobb nyomása alatt belőle sokat elnyel és így mint üdítő *borviz forrás* jön a felületre. A *Székelyföldnek elsőrendű nevezetességei, kelleleg nem méltányolt és nem értékesített kincsei ezek a borvizek*. Mert ezek nemcsak szénsavat tartalmaznak, hanem az eruptívus anyagból egyéb ásványos alkotórészek is kerülnek belé és a szénsavas víz az átjárt kőzetekből is felold bizonyos elemeket, úgy hogy ilyen módon *nagyon sokféle: vavas, földes, kénes, alkalis savanyú ásványos gyógyvizek származnak*. Az alkális vizek főleg keleten, az alkális eruptívus kőzetek vonulatában fordulnak elő, jelölül annak a benső összefüggésnek, ami a földkéreg különböző képződményei között van.

Hogy mit jelenthetnének ezek az ásványvizek a Székelyföld gazdasági életére nézve, annak megvilágítására röviden megemlítem, hogy Borszék egyetlen Főkútjának csak kisebb részben értékesített vize 1897-ben 15 millió Lei forgalmat hozott. Ha meggondoljuk, hogy Borszéknek a Főkúton kívül van sok más, nagyon különböző összetételű gyógyforrása és hogy a Hargita borvizeinek számát lelkes kutatóiuk, *Bányai János* tanár legalább kétezerre becsüli, fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy milyen kincset rejtenek magukban ezek az ásványvizek.

A SZÉKELYFÖLD MEDENCÉI.

Végig kísértük a Székelyföld hegyei képződésének káprázatos menetét. Említettem, hogy az csak parányi epizódja a föld összes hegyei egymással szerves összefüggésben álló képződésének. Az a nagy tengeri bölcső, amelyben a hegyek — a mélyből a felületre jutott tüzes anyag hatása alatt — megszülettek, a hegyek képződésével lépést tartva lassanként becsukódik. Ennek folyamán a tengerben lerakódott üledékek fokozatosan összeráncosodva kidagadnak, tehát szélességük csökken. Eleinte a redők iránya, a tenger hosszúságának megfelelőleg kelet-nyugati volt. Később a bölcső szélét alkotó merev *Orosztábla* nyomása alatt, annak közvetlen közelében, a Székelyföldön északnyugat-délkeleti és észak-déli irányu kidagadások is támadtak.

Mint a bimbó levelei, úgy sarjadzanak ezek a hegyek egymás után és a bölcső medencéjének bezáródásával rétegeik kifordulnak a passzív szerepet játszó szegély felé.

A hegyképződéssel áll kapcsolatban a medencék képződése is. A Hargita-vonulat felépülésével elzáta a Keleti Kárpátokról az erdélyi medencébe folyt vizeknek egyenes útját, ami már egymagában medenceképződésre vezetett. A Székelyföld medencéinek kialakulásánál azonban a szakadásoknak, vetődéseknek is nagy szerepük van. *A medencék legáltalánosabb vonásuk szerint a hegyképződés folyamán kellően alá nem támasztott, beszakadt területeknek tekinthetők.*

A *gyergyói medencét* keletről az 1545 m.-re emelkedő ditrói szienittömeg, nyugatról pedig a Mezőhavas csoportjának vagy 500 m. vastag, kiszórt andezittörmeléke és az erre omlott, még vagy 500 m. vastag lávatömege határolja. E közt a két jól megerősített hegy között a ditrói tömeg nyugati határán, a szárhegyi márványtest feltárásaiban a rétegek különböző csapásai, meredek dőlésük, szakadásaik, azok mentén lisztfinomságra zúzódtott, a laikusoktól kaolinnak tartott márványpor, tisztán elárulják a medence leszakadt szegélyét.

A gyergyószentmiklós-békási út vonalán semmi nagyobb megerősítő kitörései kőzet nincsen. Ellenben délen a marosfői állomásnál tridymites andesitlávafolyás és tovább keletre a Nagybagmás vonulatában tekintélyesebb gneiszszá nyomott ditróit és savanyubb áttörés, vékony alkaligránittelérekkel erősítik meg a kristályos alapot és elválasztják a gyergyói medencét a keskenyebb *Csíki medencétől*.

A csíki medencétől keletre nincsenek többé tekintélyesebb eruptívus felnyomulások, itt eddigelé csak kisebb diabas áttöréseket és vékonyabb alkali gránitot, a nyugati oldalán pedig kamptoniterek ismerünk. A kristályospalák maguk is helyenként nem a Keleti Kárpátok, vagy a Hargita csapásirányát, hanem a kelet-nyugati közelítik meg. Az az irány ez, amelyik a fiatal eruptióktól nem nagyon zavart Déli Kárpátoknak is az iránya.

A medencék közt legtekintélyesebb a sokágú *Háromszék-Barcasági, Baróti medence*, amelyik a Hargita elvesző déli ágai között terül el ott, ahol a felületen látható kitörési kőzetek nem igen erősítették meg a föld felső kérgét, ellenben törés-vonalak, amelyek mentén a medence lesülyedt, bőven mutatkoznak.

Töréseken szállnak fel a kovásznai, kézdivásárhelyvidéki, sepsiszentgyörgyi, zajzoni és a többi rendkívül gazdag szénsavas gázkiömlések, amelyek-

kel kapcsolatban Kovásznán reálgár-lerakódások is elárulják a mélybe húzó-
dott vulkánizmust. A *Herbich* geológiai térképén megjelölt vaskohászat szem-
pontjából fontos *szferosideritvonulatok* is hasonló származásra vallanak. A
medence peremét másodkori képződmények, többnyire flislerakódások
alkotják.

Ezek a medencék nemcsak síkföldjük termékeny talajával, hanem a ben-
nük meggyúlt kiédesült fiatal harmadszaki vizeknek, különösen a szélein ki-
fejlődött gazdag növényéletből származó vastag lignittelepekkel és ásvány-
vizeikkel is számottevő gazdasági jelentőséggel bírnak. Legelső helyen áll az
energiát adó lignit tekintetében a *Barót-köpecsi* legrégebb lignittelep, amelyik
a *müotiai tóban*, olyan rétegek között rakódott le, melyekben még nyoma
sincs a Hargita vulkáni anyagának. Az andesittufa és lapilli csak az erre
következő, vagy 120 m. vastag, az *előbbinél* sósabb vízre valló kőületeket
tartalmazó *pontusi üledékek* tetején jelenik meg. Ez is mutatja a vulkáni ki-
töréseknek a vonulat déli részén való későbbi kezdetét.

Sok apró, lignittermő tó volt itt, főleg a nagy medence szegélyén, de
ezek, valamint a háromszéki (ilyefalvi) és a gyergyói (Ditró, Borszék, Bélbör)
medencék lignittelepei is már a pontusi után következő ismét kiédesült *daciai*
vagy levantei időnek a termékei.

A medencék süllyedése a lignitlerakódás után is folytatódott. A felületen
keringő víz is ősidőktől kezdve állandóan végzi koptató működését: elszállítja
a kiemelkedő helyek anyagát a medencéken átfolyó Maros és Olt postáján.
A különbség csak az, hogy ezek a vizek a Hargita felépülése előtt a legrö-
videbb úton egyenesen nyugatra folytak be a harmadszaki tengeri medencébe,
míg jelenleg a Maros kezdetben északra, az Olt pedig délre folyik és csak
azután törik át az új hegyeket, jutnak a régi tengeri medence területére.

Ezzel a Székelyföld meseszerű képződése vázolásának végére értem. Csak
a durvább körvonalait ismerjük eddigelé ennek a bonyolult szerkezetű épület-
nek. Sok érdekes részlet vár még felderítésre. A beható kutatások még a jövő
feladatai közé tartoznak.

Sok tízmillió esztendőnek a története van megírva a Székelyföldben. Mi
ez az évekkel szinte nem mérhető idő ahhoz a néhány tízezer évhez viszony-
lítva, amióta az ember szerepel a földön és gyermekes képzelődésében
újabbán elhitegeti magát, hogy azt hatalmában tartja, rajta uralkodik?

Aminő homályos a Székelyföld képződésének sok részlete, éppen olyan
homályos magának a székely népnek legrégebb származása is. Az bizonyos,
hogy az ősi közös haza messze Ázsia szívében, az öreg Orosztafán túl hatal-
masan kiemelkedő fiatalabb hegyvidéken volt.

Hosszú vándorlásuk alatt őseink a sík földön nem találtak megfelelő
hazát. Az itt lemaradt testvérek nagyobbára beolvadtak az idegen népekbe. A
Kárpátoktól koszorózott terület, különösen a Székelyföldnek bércei száрма-
zásuknál fogva is hasonlítanak az ősi hazához. Erdélynek a környező síkság-
ból várszerűen kiemelkedő földén ezer esztendőnél nagyobb időn át meg-
őrizte a székelység magas kultúrájú őshonából hozott kiváló fizikai és szellemi
tulajdonságait.

Az utóbbi időnek mostoha viszonyai sok székelyben felébresztik az újabb
vándorlás gondolatát. De a szerves világ fejlődése arra tanít, hogy az új idő-
szakokat bevezető kataklizmák csak a jólétben elpuhult nagy szervezeteket

pusztítják el, az életrevaló erők ellenállnak és a kataklizmák után felvirágoznak. Hát ilyen elpuhult, élehetetlen volna már a székely nép? Vagy maroknyi törzséből, vitézsége, határszéli helyzeténél fogva nem eleget veszített volna máris?

A ritka ásvány, növény és állatfaj védelméről a kultúrnépek törvényhozással gondoskodnak ... Nem volna-e legalább is ennyire fontos közérdek megmenteni azt a népet, amelyiknek úgyszólván minden községe kiváló egyéneket adott az országnak, sőt a világnak?

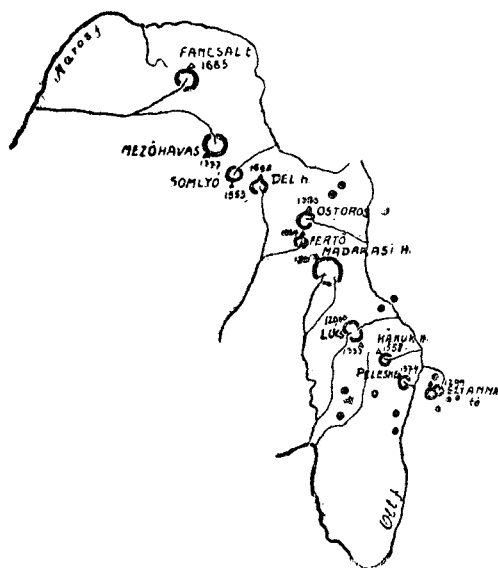
Kanada és a kivándorlásra csábító többi hely az Orosztáblához hasonló lekopott régi része a földnek. Az ide cseppent székely nyomtalanul vész el a népek tengerében. Tehát a messze múltba visszatekintő geológiai okoskodás alapján sem mondhatunk mást, mint amit a költő jövőbelátó ihlettségében rég megénekelte, hogy:

A nagy világon e kívül nincsen számodra hely,
Aldjon, vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell.

A HARGITA VULKÁNIKUS KÖZETEINEK ELTERJEDÉSE

Irta: *Bányai János.*

Az észak-déli irányban húzódó Hargita erupciós vonulata külső méreteiben is imponáló módon emelkedik ki a keleti Kárpátokon belül elterülő erdélyi medencéből. Az erupció taraján kiemelkedő nagyobb csúcs-csoportok nagyjában az erupciós centrumokat jelölik, amelyeket a leszálló gerincrészek eléggé feltűnően tagolnak szerte.

A Hargita vonulat kráterei

Ezek a hágók szolgálnak egyben átkelési helyül keletről a nyugati nagy medencébe.

A *Bucsintól* (1287 m.) délre eső nyergek, melyek a vonulat tagolásában részt vesznek, a következők: *Borzontfő* és a *Nagy Somlyó* közt a *Putna tető* (1138 m. m.), ahol a gyergyóiak Parajd felé vezető régi, most már felhagyott sútja van. Hogy miért kellett ezt a 150 m-el alacsonyabb és kedvezőbbben vezetett utat az új Bucsiniért felhagyni, az igazán rejtélynek látszik!

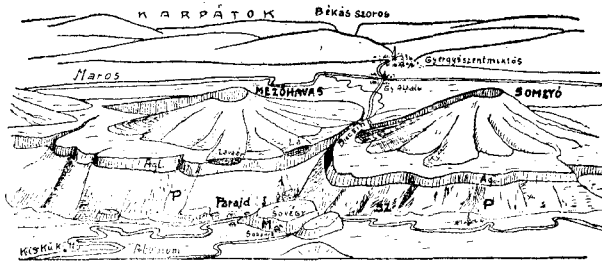
A *Délhegy* és az *Osztoróc* (a katonai térképeken tévesen *Osztoros*) közt a *Libán hágó* (991 m. m.). Itt kezdődik a tulajdonképpen *Központi Hargita*, mely a *Toivajos* tetőig tart (997 m. m.). A Hargita déli részében (a katonai térképek elég tévesen Baróti hegységnek nevezik!) a tagolódás már nem ennyire kihangsúlyozódó. A *Lucs mejjéke* hatalmas tőzeges kalderáját a már elég magas *Bányapatak hágója* (1340 m. m.) választja el a *Kakukhegyi* kitörési központtól. Már alacsonyabb a *Kakuk* hegy és *Nagy Peleske* közti *Mitács hágó* (1210 m. m.), amelyen a csíki vasút megépítése előtt a híres mitácsi országút vezetett keresztül.

Teljesen különállónak látszik a *Nagy Morgó* kúpja; melyet már a homokkő alaphegységből álló *Borvizliziget* (712 m. m.) alacsony nyerge választ el a *Peleskétől*.

A Hargita-gerinc említett leszálló helyei az utóbbi kivételével valamenynyien a kidobott vulkáni törmelék anyagból, míg a csipkés tarajok kifolyt lávából vannak felépítve.

Igen érdekes módon a fő erupciós vonulatra merőlegesen nyugat-keleti irányban is helyezkednek el nagyobb andesitláva tömegek, melyeket a régibb kutatók kevés figyelemre méltattak, kivéve talán a *Szent Anna-tó Búdosi* és a *Csik Magosai* csoportokat.

A *Csík-szentmihály* fölötti *Kőd teteje*, *Csíkzsögödön* a *Nagy Harom*

A Bücsini hágó környékének block diagramja.

Várhegy és a *Csík-somlyó* melletti *Somlyó hegye* már morfológiai szempontból is magukra hívják figyelmünket. Nagyon sok azoknak az apróbb andesit kibuvásoknak is a száma, melyek mint kis parazitikus oldal-kitörések foghatók föl. Ilyenek pl. *Fülné* a *Magas Les* bronzitos, *Magyarhermányban* a *Nagy Máté* teteje amfibolos s a közelében levő *Bálványos vár* és *Nagy Hegyes* szintén biotit-amfibolos, a *Geréces* amfibolos, a *Csík-karcfalvi* templomdomb piroxenes, a *Málnás-fürdő* melletti *Ligettető* augit-hipersthenes és jó messzire a *Szotyor* közelében levő *Óriáskő* amfibolos andezitjei.

Amint a szerkesztét álló apró kis foltok összetételéből is látszik, a Hargita vonulata anyagában sem egységes kifejlődésű.

Igen érdekes, hogy a vonulat északi és déli részét az amfibolok jellemzik (*Borzontfőnél* 1—2 cm. hosszú amfibol kristályakkal is! Míg délen a *Szent Anna-tói* csoportban s a *Peleske* andezitjében uralkodók az amfibolok, de itt már vannak olyan részletek is, ahol a biotit kerül túlsúlyba. *Csíkzsögödig* az amfibol mindinkább fogy s vele keveredve már a piroxenek lépnek be.)

A Hargita középső részét már a piroxen andezitek jellemzik. Itt is kb. a

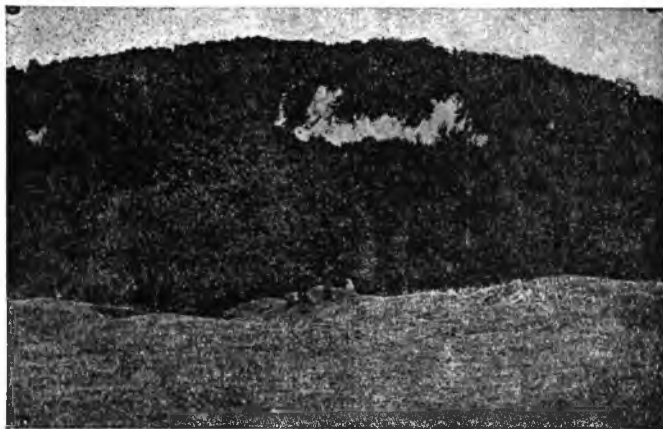
Madarasi csúcsig a hipersthenek az uralkodók, innen észak felé egész el a *Putna hágói*g az augitok kerülnek tulsúlyra.

Mint succesorikus elegyrész igen érdekesen lép fel a *tridimit* is, még pedig az olyan helyeken, ahol az erupciós kürtő a kvarc tartalmú alaphegységet vágta át. (Csíkzsögödnél, Málnásfürdőnél, a Csík Magasa és a Gerécesi előfordulásoknál!)

Bronzitok a Füle melletti Magas Les önálló erupciós kúpjában ferdülnek elő, de megtalálhatók északnak tartva a Hargita gerinchen is, mindinkább fogyó mennyiségben *Csíkzsögöd* felé is.

Több helyen apró láva folyások alakjában egy bazaltos kinézésű, tömött, fekete, kagylós törésű andezit is található, mely Szádeczky Gyula megállapítása szerint a Hargita vonulatban a legbázisosabb típust képviseli s néhol olivint is tartalmazván, amolyan átmeneti típust képez, melyet a franciák a főként labradorit földpát tartalma miatt, mint *labradoritest* említeneek. (Fertő keleti oldalán, a Madarasi Hargita nyugati lejtőjén a Köves domb (891 m. m.) nevű helyen, Mitács hegyen stb.)

A Hargitát és környékét. ameddig az eruptiv anyagai eljuthattak, legnagyobbbrészt a kidobott törmelék anyagok fődik. E területen feltűnők azok a nagy, sokszor 1—2—3 m. átmérőjű andezit tömbök, melyek igen sokszor egész

Firtos vára andezit törmelékből álló csúcsa. Oldalán a mondabeli „Fehérlő“-va!.

idegen környezetben fekszenek. Ezeknek a származása többféle lehet. Az erupciós központokhoz közeledő területekre egyenesen mint kidobott láva tömbök kerülhettek. A távolabb eső darabok már az egykori, higan messzire elfolyó lávának a szétdarabolásából keletkeztek. Ez könnyen érthető is, mert a vékony, sokszor alig 1—2 m. vastag lávaáarak a ráhulló laza törmelék anyagnak az egyenetlen tömöttödése s a medencék általános sülyedésével kapcsolatos mozgási folyamatok alatt széttöredezték s később az általános denudációs letarolással a felszínre kerültek fel.

Igen sok helyen a mélyebben fekvő és eltakart lávaáarak a szurdukszerűen bevágódó völgyek által tártattak fel (Szentkeresztbánya alatt.) Hargitaliget-Kérulyfürdő között, Csíkdánfalvánál stb.).

A kráterekből kiszórt anyag a Hargita nyugati oldalán Szováától egész Nagybaconig egy hatalmas nagy platóvá egyenlítette ki az addigi térszínt. A felfelé hátráló völgyekkel ugyan ez nagyrészt feldarabolódott, de Oláhfalva és Korond környékén még mindig tiposus részletek maradtak meg (az ú. n. láz).

A keleti részen csak Csíkdánfalva, Csíkszenttamás, valamint délen Csíktusnád és Lázárfalva környékén maradtak meg e plató részletek szépen.

Általában mondhatjuk, hogy a kidobott törmelék nem egységes szerkezetű mindenütt s így legjobb andezit *agglomeratum* gyűjtő névvel illetni az egészet. Ez aztán épp úgy magában foglalja a tuffákat, breccsiákat és konglomerátokat, mint a gyakori és nagy területeket borító törmelékletőket és deltaképződményeket is!

Mivel ezeket nagyon nehéz volna még egy nagyobb méretű lapon is elválasztani egymástól, azért csak tipusként a legfontosabb előfordulásokat említem meg.

Primer tufa van Tusnádfürdő mellett és a torjai Büdös felé a Zsombor patak felső felében. Breccsiából áll a Korond melletti Sólgyomkő és Hollókő,

Andezit lávafolyás a Rakottyás p. által feltárva Zetelaka mellett.

Kérolyfürdő-Hargitaliget környéke. Konglomerátokat találunk Bükszád-Málnásfürdő közt s a Geréces hágón. (Marosfő állomás.)

A lehordott anyag rendszeren már keverve az alaphegység törmelékével a háromszéki medencében Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely mellett képez nagyobb kiterjedésű deltákat.

Az átmosott törmelékanyag másodlagos kiképződésére jellemző példákat az erdővidéki medencében találunk, hol az andezites breccsiákban levantei kővületes márga tömböket, szferészideriteket és cementmárga darabokat találunk. (Barót—Köpec lignitbányái körül!)

Hatalmas törmelék lejtők vannak andezitből az alcsíki és gyergyói medencék nyugati oldalán. Homoródszentmártonnál a temető közelében a *finoman iszapolt*, kaolinósodott andezittufa primer andezit törmelékkal van fedve.

Füle közelében az Aranyos patak középfolyása táján, tehát már benn a Hargita szívében az andezit törmelék anyag közt egy kisebb méretű lignit

lencse fekszik, ami az akkori felszín egy nyugalmas időszakának mocsaras életét jelenti.

Az erupciók teljes megszűnése után a felszínt alakító erők veszik át a munkát s azoknak az eredménye a mai képében kialakult térszín.

A külső módosító erőkkel párhuzamosan az utó vulkáni működésként keletkező *gázömlések* (*kénhidrogén, széndiokszid*) és *forró vizek* (*geizirek*) és *ásványvizek* nagy mértékben hozzájárultak a környezetük anyagának a megváltoztatásához. Így egyes helyeken teljesen fehér *kaolinná* mállott az andezit (Csicsói-torjai Büdös, csíkszentsimoni Aladár). Más helyeken a kovasav koncentrációja folytán *kvarcos* részletek (Csíkszentimrei Büdös, Aladár) keletkeztek. A *geizirek* működése nyomán némely helyen hatalmas *opálsziklák* található manapság is. (Hargitaliget a Tolvajoson, Csíkkarcfalván a barompiacon, Fülén a Koság patakában!) A *kénhidrogénes* (büdös) kiömlési helyeken a felszíni repedésekben sok kén rakódott le (Torjai Büdös) s bensőleg pedig csillogó pirites impregnációk álltak elő (Vargyas patak forrás területén). A *borvizeink* kiömlési helyein még ma napság is hatalmas iszapolt *okker* (limonit) telepek rakódnak le (Szentkeresztbánya, Tusnádfürdő). Ahol a mésztartalmú alaphegység közel van, akkor meg a feloldott meszet a források a felszínre szállítva, ott lyukacsos *mésztuffa* dombok alakjában rakták le (Torjai Büdös környéke, Homoródalmás határában a Kecskés fürdő).

Ezek volnának a Hargita kutatások eddigi főbb eredményei. E vázlat után a részletek leközlése fogja igazán impozáns módon bemutatni, hogy mily sok érdekes tudományos és közgazdasági problémát rejtegetett az eddig oly rejtélyes zsfinkszünk, a Hargita.

ADATOK A HARGITAI ÁSVÁNY- VIZEK GEOLÓGIÁJÁHOZ

Irta: *Bányai János.*

A Hargita probléma megoldás alatt álló részletei közé tartozik a vulkáni utóhatásokra visszavezethető ásványvizeinknek és gázforrásainknak is az ismerete, melynek gyakorlati jelentősége elvitázhatatlan.

Csodálatos, hogy több mint 100 évvel ezelőtt sokkal nagyobb és alaposabb megértéssel kezelték e témát, mint az utóbbi időkben!

Átlag minden öt évben újabb meg újabb munka jelenik meg az ásványvizeink részletes ismertetésével, olyan részletességgel, hogy most 100—150 év múlva még csak gondolni sem mernénk ilyen speciális témának a kiadatására! Érdekes, hogy abban az időben sokkal több víznek az elemzése volt ismeretes, mint manapság! Ma már azok közül sok el is tűnt és csodálatos módon e régi adatokat az újabb irodalom egyáltalán még csak meg sem említi, pedig ezt már a szokásos szakirodalmi tempó is megkívánta volna. Ezeknek az agyonhallgatott forrásoknak a helyét manapság csak a minden talpalattnyi helyet jól ismerő pásztorok útján lehetett, — hogy azt mondjuk, — újból felfedezni.

1700-as évek két szorgalmas munkása, *Béltelki és Pataki* — talán még hozzájuk számíthatjuk *Gergelyffy*t is, — sokkal több ásványvíznek az elemzését készítették el, mint amennyit az újabb modern elemzésekből ismerünk!

Most volna szükség igazán két olyan fáradhatatlan kémikusnak a működésére, mint ők voltak! Most, mikor a részletesebb vegyivizsgálatokat az azóta nagyot haladt geológiai kutatásokkal lehetne párosítani.

Az újabb analizisek — sajnos — nem kimondottan tervszerű tudományos célokat szolgáltak, hanem tisztán a kitermelés alatt álló források engedélyezési követelményeinek támogatására valók voltak. (Kivéve egy pár tiszteletre méltó munkát!) A helyzetet súlyosbította az is, hogy a forrás gázak legtöbbszörre nélkülözik a pontos adatokat! Pedig, hogy erre milyen nagy szükség volna különösen a Hargita külső zónájában, legjobb példa erre a Székelyudvarhely melletti vizek klasszikus analízise (Lengyel B., Solymossy L.), hol a széndioxid mellett metánt és szénoxidszulfidot sikerült kimutatni. Főként a szejkai sóskénés víz gázelemzési adataiból tűnt ki, hogy az itteni széndioxid és a bűdös szagjáról magát már messziről eláruló kénhidrogén a szénoxidszulfidnak a levegőn történő bomlásából keletkezik s viszont a kénhidrogénnek a további redukciójából származó kénszemcskék a vizet opálizáló színre festik.

A földtani kutatások itt egy földgáz (methán) dómot mutattak ki és sikerült a legutóbbi időben azt is megállapítani, hogy a víz a szarmata emelet

dacittufa alatti Cerithiumos, Cardiumos szintek alatti sós zónájából származik s így fossilis sós víznek tarthatjuk, amelynek a hargitai vulkáni utóhatásokhoz semmi köze nincsen.

Valószínűleg így vagyunk a korondi szép aragonitot lerakó sós vizekkel is, melyekben állandóan metán, szénnoxiszulfid, illetve a bomlásából származó kénhidrogén és széndioxid gázak szállnak fel. (Nagy kár, hogy e gázak pontos analizésére nincsenek adataink!)

Az eddigi kutatásoknál teljesen figyelmen kívül hagyták azokat a tisztán kénhidrogénes édes vizeket, melyek a Hargita külső zónájában már a neokon kárpáti homokkővön jutnak a felszínre. (Főként Háromszék megyében Miklósvár, Bölön, Sepsiszentgyörgy, — Szemarjai részben, — Sepsibesenyő, Dálnok, Felsőcernáton, Kézdialmás, Osdola, Lisznyó, Bodza stb., Csíkban Borzsova, Ménaság, Szentmihály, Szenttamás, Gyimes, Sötétpatak stb., amelyek nagyrészt igen jó érzékkel már Orbán Balázs is említi!

Ezek sincsenek semminemű összeköttetésben a Hargita vulkánizmusával! Eredetüket valószínűen a márgákban található szulfidek vagy a mélyben a sós zónában levő szulfátok bomlására vezethetjük vissza. Hasonló, — vagy még valószínűbben — organikus eredete lesz a Hargitától nyugatra az Erdélyi Medencében levő miocénhez kötött sóforrások kénhidrogénes tartalmának is!

Ha ezeket elválasztjuk a Székelyföld többi ásványvizeitől, akkor közélebbi vizsgálatra azok maradnak vissza, melyeket a közönség is *savanyúvíz* vagy *borvíz* néven ismer s amelyek kimutathatóan a vulkáni utóhatásoknak köszönhetik eredetüket.

Ha a források vegyelemzési adatait összevetjük környezetük geológiai viszonyaival, érdekes szabályszerűségeket vonhatunk le!

I. Igen *vasdús lerakódásaikkal* azok tűnnek ki, melyek felszállás közben tisztán andeziteken jönnek át (főként az augit, hypersthen, amfiból, biotit tartalmuaknál feltűnő!) az egykori kráterekben vagy azok közelében. (Ugyan a gazdag vastartalomra a homokkőzónában is találunk példát, hol a felszálló vizek útjukban vasdús márgákat, szferoszideriteket érintettek, mint Kovásznán és Előpatakon!)

Ahol a forrás gázak kénhidrogént is tartalmaznak, ott a környezetet a pneumatolitikus folyamatok eredményeképpen elkaolinosodik, s az átalakulások folyamán a vastartalom állandó jelenléte miatt vasszulfidok, azaz piritek keletkeznek másodlagos úton. E csillogó impregnációk már sok atyánkfiát „arany bányászatra“ csábították. E piritek rendszerint tovább bomlanak a felszínhez közel s még jobban fokozzák a kiömlő ásványvizek vastartalmát, annyira, hogy a kiömlésnél óriási gombaalakú okker lerakódások keletkeznek. E vizek nagy része a rendkívüli nagy vastartalom miatt úgyszólván élvezhetetlen. (Madarasi Hargitában a cinóber bányáknál, csicsói, szentimrei Büdös, szentsimoni Aladár, tusnádfürdői Tizsás, Ördöglik és Bánya Patakok forrásai!)

Az andezitek különböző fajtái közül azok, melyek alkotó ásványaikban mangánt is tartalmaznak (augit, biotit, amfiból), bőséges anyagot szolgáltatnak a mangán vasérces (psilomelan) lerakódásokra. (A Sandberger-féle laterálszekréción elméletre¹ itt jellemző példákat találunk. Magyarhermányi Keselyő patak, Tusnádfürdő Komlós árok!)

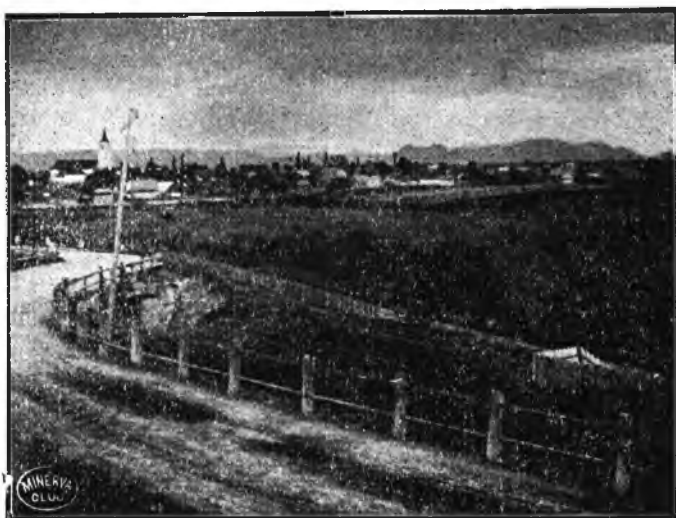
A vasas vizeknek egy másik érdekes csoportját a sok alkalikus, illetve földes elemet tartalmazó típus képezi.

Alkalikus-vasasok a bibarcfalvi „Baross“ (újabbán hol „Bibor“, hol „Oltul“ néven szerepel) és a „Borhegyi“.

Földes-vasasok a felsőrákosi „Mária“, a Hargitaligeti „Hargita“ (régiben „Kamilla“).

E tipikus keveredések közé általában azokat számíthatjuk, melyek az andezit agglomerátum területén kerülnek felszínre, ahol az alaphegység rétegei közel vannak s tulajdonképp az a mélységbeli szülő anyjuk.

Az előbbi keveredést még jobban komplikálja a konyhasónak olyan mértékű szereplése, hogy határozottan sós jelleget ad a víznek (Selters típus!). Jellegetes képviselője e fajnak a lövétei Bélmező szejkéje, vagyis a modern nevén a „Székely Selters“, mely noha andezit agglomerátumon lép felszínre, mindazonáltal sikerült a közelében a szarmata sós zónának a jelenlétét kimutatni s ily módon megérthetjük a konyhasó tartalmának az eredetét. Lövéte község-

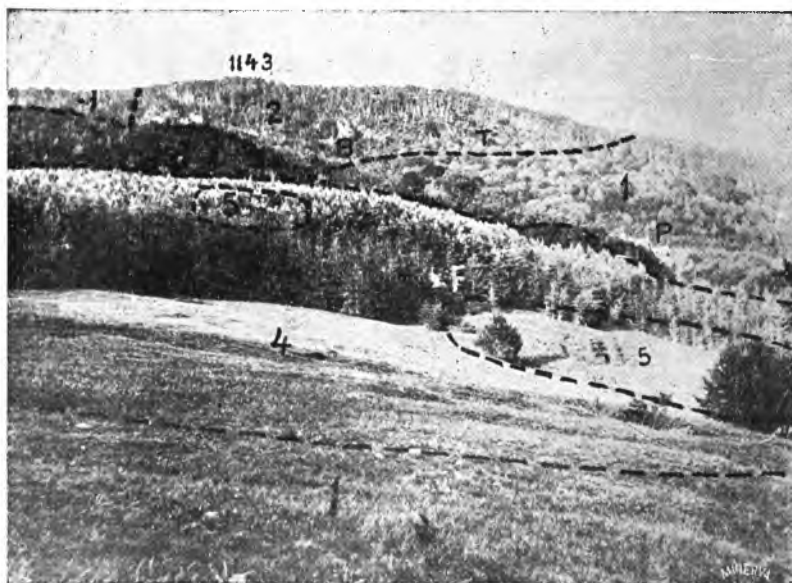

„Borsáros“ ásványvizesláp Csikszentkirály mellett.

hez közeledve, ahol már sótestek is bujnak ki a felszínre, annyira felszaporodik a sótartalom, hogy a víz teljesen ihatatlanná válik.

Hasonló típust képviselnek a torjai „Büdös“ környékén található *sósborvizek* (Fidelis és Imolaforrás, Mikóújfaluban több kut és a határban az „Atilla“ Málnásfürdőn a „Siculia“ és a „Mária“, Csiksekefalván a „Palacsinta sütő“ forrás, Kovásznán a „Galambok“, „Horgász“, „Árpád“ stb.) A torjai „Büdös“ sósvizei annál is inkább nevezetesek, mert közelükben gipsz lerakódások és bitumenes agyagpalák találhatók. A kovásznai Méz patak forrásai azért érdemelnek különös kiemelést, mert az agyagos palák összetört kemény rétegeit argonit, realgar és auripigment cementálja egybe. Nagy kár, hogy az ásványvizek analízisei e tekintetben semmi támogató adatot nem tartalmaznak, pedig e sós forrásoknak a lerakódásai úgy az argonit, mint az árzénes ásványok, melyek pedig mai napság is keletkeznek!

II. Az ásványvizek gyakoribb lerakódásai közé tartoznak a *mésztrufa* felhalmozódások is, melyek a *földes ásványvizeknek* a jellemzői. Általában azt hihetnők, hogy e vizek csak az alaphegységet képező zónában, tehát a Hargitától távolabb eső területen fordulnak elő. Pedig nagyon sok példa van rá, hogy az eruptivumon belül szinte a Hargita szívében is vannak mésztrufás lerakódások. Legtöbb esetben sikerült azonban kimutatni, hogy e vizek eredetüket tulajdonképp az eruptívummal eltakart meszes homokkövekből, illetve márgákból nyerik. (Tusnádfürdői „Főkut“, Tusnádfalu mellett a „Nádas“ alatt, Sepsibüszádön a „Bugyogó“ s a Rakottyapatakbeli forrás, Homoródmáson a Farkasmező környékén a „Kecsés“ és „Korsós“. Már az olaszteleki „Likaskő“

Torjai Büdösbarlang környéke. 1 = Homokkő, 2 = Andesit, 4 = Limonit lerakódások, 5 = Mésztrufa lerakódások.

borvize a kárpáti homokkő és a fölötte levő levantei márgákból oldja ki mésztartalmát!)

III. Különcsoportba kell soroznunk inkább a fizikai, mint kémiai tulajdonságuk alapján a mai *langyos forrásainkat*, melyeket az egykori geizir működések utolsó maradványainak kell tartanunk s amelyek geológiai szempontból is nagy fontossággal bírnak, mivel fontos tektonikai problémáknak a megmagyarázóit. Ezek valamennyien a felső Olt szorosokban találhatók.

Csíkrákosnál a Bogáti szoros kristályos paláinak a szélén 20° C (Mogyorósi) s még feljebb Dánfalvánál szintén 20° C (Dugás fürdő). Lejebb Csíkszögödnél s Csíkszentkirálnál (Borsáros) a 20° C s Tusnádfürdő 23° C hőmérsékletű vizei feltűnően különböznek az általában hidegnek ($8-14^{\circ}$ C) tartott többi székelyföldi ásványvítzól.

Csíkszögödnél a piroxen andezitek szélén található e források nem mesz-

sze a kárpáti homokkő alaphegységtől, amelynek darabkáit az andezit láva anyag magába zárta.

Tusnádfürdőn meg a felgyűrt homokkő szélén vannak éppen a források. E langyos forrásokat tehát az egykori forró vizet adó geizirek mindinkább kihűlő utódainak kell tartanunk, melyeket a régi korban a dús kovasav lerakódások jellemeztek s amelyek a manapság is meglevő hatalmas opállerkódásokról ismerhetők fel! A kovasavas lerakódások legtöbb helyen szerves maradványokban igen gazdagok! Ez arra látszik mutatni, hogy vegetációval bőven borított területen működtek (levéllenyomatok, kővültta maradványok, petrifikált tapló, nád, fű stb.) Valószínű nagy terjedelműket látszik igazolni az, hogy az opál dombok szélén a lehűlő víz bőséges életközösségek adott alkalmat (Diatomák, Planorbis, Limnaeus fajok, Gastropoda embriók. Sőt szárazföldről begurult Helix maradványok is találhatóak az opál bekérgezésekben.) A kiváló kovasav gyors bekérgező hatásának lehet tulajdonítani a vízbe hullott fadarabok elszenesedését.

Gazdag lelőhelyek találhatóak ilyenekből a hargitaligeti festékbányánál (Tolvajos patak), Bardócon (Egeres p.) Fülén (Koság p.) Magyarhermányban (Varjuvár). A bodvaji, dobostortához hasonló rétegzettségű limonitos opál keletkezését a difúziós jelenségek ritmikus leválásával magyarázhatjuk meg, ahol a redukáló szerepet a széndioxid töltötte be!

A melegvizek kontrasztjaként meg kell említenünk a *leghidegebb vizet* is, mely a Madarasi Hargita északi oldalán a felhagyott cinóber bányák közelében van. Ez az ú. n. Kúpüs borvíz. A napsütötte helyen fekvő forrás nyári időben, délben 5° C hőmérsékletet mutatott. Így az összes eddig ismert közt a leghidegebbnek bizonyult.

(A víz hidegségének a kifejezésére vonatkozik a torjai Búdösnél a „Valató“ elnevezés!)

Meg kell említenünk e helyen okulás kedvéért, hogy a tükör fürdő medencéinek a hőmérsékletét igen befolyásolja maga a környezet! A hidegfürdőinknek mocsaras melléke nagy felületen párologva el lehüti az egész környezetet, olyan sok meleget vonván el onnan. Más alkalommal pedig a díszítés célját szolgáló s árnyékot adó sűrű fák a kellemes hőmérsékre felmelegítő napsugarakat zárják el. Ezért feltétlen vigyáznunk kell a fürdőink építésénél, hogy a napsugarak lehetőleg egész nap ériék a víz felületét!

Vízbőség tekintetében igen tág határok közt mozoghatunk! Vannak olyan forrásaink, melyek alig egy pár liter napi vízbőséggel rendelkeznek. Ezek valamennyien kívül esnek valamivel a megfigyelt s posztvulkánikus hatásokat felmutató diszlokációs vonalakon.

Sok van olyan, mely valósággal patak módjára ontja magából a vizet (Csíkszeredai „Katalin“ fürdő, Tusnádfürdőn „Tiszás“ és „Ördöglik“ forrásai, stb.).

A forrásoknak *magassági szintek szerint való eloszlása* igen változó. Legmagasabban fekszik az 1300 m.-ével a Csicsói „Büdös“, vagyis újabbi nevén Hargitafüred, legmélyebben pedig a felsőbrákosi „Mária“ forrás (476 m.).

A *relatív magassági elhelyezkedésük* szerint egyesek közel a hegycsúcsokhoz (Csíkszentimrei Bányapataki fürdő, Torjai „Büdös“-nél a Károly forrás, Csíkmadarasi határban a Kúpüs borvíz stb.) Nagyon gyakoriak a hegyek oldalán előforduló források, legtöbbször azonban a patak medrekben vannak fel-

tárva, rendszerint az árterületen, melyek egy-egy áradás alkalmával előntve, új meg új helyeken keresnek kibuvót a felszínre. Naponként megfigyelhető jelenség ez Kovásznán!

Mivel a források felszínre emelkedésének az erejét a közeli patakok szintmagassága szabja meg, nyilvánvaló, hogy a völgyek mélyülésével az ásványvíz források szintjének a leszállása is bekövetkezik. Ez az egyik oka a vizek vándorlásának! Az egykori magasabb helyet mindig a hátrahagyott lerakódásokkal jelzi a forrás. (Csíkszentmárton mellett, Fülén felül a Kormos és Aranyos patakok mentén, Torjai „Büdös“ környékén stb.)

Az ásványvizeink medencékben összegyűjtött tömege igen érdekes színvariációt mutat, ami még a laikusok előtt is feltűnő és sok érdekes megjegyzésre adott alkalmat. Előre megállapíthatjuk, mint azt különben gondolni is lehet, hogy a színbeli eltérések mindig a külső tényezők behatására állanak elő.

A csicsói „Büdös“ (Hargitafüred) „Hammas“ fürdője szürkés opálizáló színét az andezit kaolinosodott szemcséinek a bemosásától nyerte. Az alig 100 lépésre levő „Szemmosó“ már csokoládé barna, mert az erősen felbugyogó víz a tőzeges környezetéből a finom tőzeg sarat sodorja magával. (A torjai „Büdös“ környékén ép az ilyen színre vonatkoznak a fürdőknek „Cseres, „Bükös“, „Csokoládés“ elnevezései.)

Az erősen vasas és bőforrással, nagy erővel feltörő vizek igen sok kolloidális limonit szemcsét tartanak állandó mozgásban, melyek egy bizonyos vöröses okkersárga szint kölcsönöznek neki. (Ilyen az andezites területeken felszínre kerülő legtöbb borvizünk.) Erre vonatkoznak a „Veres“, „Vaseres“, „Érces“ elnevezések.

Egészen más, fehéres-sárgába átmenő színárnyalata van a kénhidrogén savanyúvizeinknek, melyek főként az egykori kráterek szomszédságában erednek (Tusnádi Bányapatak). Ezeknél ugyanis a tetemes kiváló vastartalom is hatással van az árnyalat kialakulására. Már a homokkőterületeink édes vizű kénhidrogén forrásai tejfehéres zavarodást mutatnak a kiváló kénből, amely aztán a medence szélére finom fehéres iszap alakjában mint kentej rakódik le!

A borvizeinknek a homokkőben levő forrásai az eliszapolt szürkészínű homokkövektől rendszerint szürkés színűek (Csiszárfürdő).

A mocsaras környezetben feltörő s kis vízbőségű vizek a meleg nyári napok alatt teljesen megzöldülnek a bennük elszaporodott moszatok miatt. Színüket azonban a légnomás csökkenésével hamar sárgára változtatják. Ilyenkor ugyanis nagyobb mértékben bocsátja ki magából a víz az addig tömegben elnyelve tartott széndioxidot s így az oldóképessége is csökken a víznek, s emiatt nagyobb tömegben csapódik ki a vas, amely végre nagyobb tömegével elnyomja az addig uralkodó zöld színt. (Hatolyka, Oroszfalvi, Fortyogó.)

Főként az ilyen vizeknek a felszínét lepi el egy zöldes rozsdás hab. Mikroszkoppal megvizsgálva egy egész kis élővilágot (mikrokozmosz) látunk ott. Az egysejtű moszatok mellett fonal moszatok is. Igen gyakoriak benne a csinos kovamoszatok (Diatómák), sőt szivacs kovatük is gyakran láthatók briozoákkal együtt.

Mikroszkopizálóknak érdekes és hálás új kutatási terület volna a hargitai ásványvizeknek a biológiája, amely kutatásokra a külföldi irodalomban is oly kevés példa akad!

Már az eddigi kutatások eredményeiként is leszegezhetjük azt a tényt, hogy

a legtöbb forrás-tulajdonos a víznek köpübe való foglalását egyáltalán nem tartja valami nagy mesterségnek. Megelégedik egy egyszerű falusi kőműves szakértelmével. Ennek pedig, mint az eddigi szomorú példák is mutatják, az az eredménye, hogy nem számolva a víz születésének a természetével és a környezet geológiai viszonyaival, a rosszul elhelyezett köpü miatt a víz egyszerűen megszökik a cifa köntösből s a tulajdonos nem kis bosszúságára rendszerint egy egész nem várt és kellemetlen helyen üti ki a fejét. A Székelyföldön az operálásoknak ez az eredménye már annyira közismert, hogy már előre jóslgatják a forrás elromlását! Így érthetjük aztán meg, hogy nagyon sok helyen — főként ott, ahol közvagyonról van szó — egyenesen ellene szegülnek s mindenképpen megakadályozni igyekeznek az ilyenemű kísérleteket. (Sok forrás mellett hever az utólag még is csak kidobott s nagy drágán beszerzett köpü!)

Sajnos, hasonló eseteket látunk még az iparilag jól jövedelmező vizek kezelésénél is!

A rossz forrás foglalás s a vizek természetének a nem ismerése okozza a palackozott ásványvizeknek is az utólagos felzavarodását, nem is beszélve arról, hogy nagyon sok víz a rossz köpü miatt már a születése pillanatában felzavarodik. (Gyakori baj a víz mennyiségének a csökkenése is! A nehézségeket aztán fokozza az is, hogy az éppen a forgalom növekedésével járó nagyobb teljesítmény idejére esik.)

Az okot nagyon könnyen megérthetjük. A nem jól záró köpüben a vasas vizeknél a limonit kollodialis primer alakja csapódik ki s igen hamar pehelyként úszik a vízben. A meszes vizeknél meg hasonló módon a calcium carbonát Vater-féle amorf módosulata keletkezik, mely nemcsak zavarossá teszi a vizet, hanem a forrás kifolyásánál bőségesen lerakódó anyagával elzárja lassanként a kiömlést. Igen érdekes megfigyelni az ilyen vizeknél, hogy a lerakódások (mészutufa, aragonit) néha annyira felvastagodnak, hogy a víz hidrosztatikai nyomása, melyet fokoznak a felszálló gázok is, nem képes a kiömlésig emelni a vizet s így az oldalt, egy másik alacsonyabb nivón keres magának új útát. Erre a földünk testén keletkező hegg képződésére sok példát éppen a Székelyföldön találunk! A tudományos kutatások nagy kárára legtöbb helyen ezeket a kis mészdombokat mészégetésre termelték ki! (Tusnádfalunál a Nádasfürdő alatt, Sepsibükszádon a Rakottyá patakban, Tusnádfürdő Főkut!)

Tehát az ilyen helyeken gyakori a források helyének a változása s ha előzetes intézkedésekkel nem biztosítjuk a kiömlés állandóságát, akkor később, amikor már úgy az erősségének, valamint a mennyiségének a csökkentését észrevesszük, már nem igen segíthetünk, legfeljebb csak meghosszabbíthatjuk a haldoklását.

Erőteljes operációval ugyan hozzá lehet nyulni a dologhoz, de tekintve azt, hogy az ilyen források a kihasználás és a köpüzés miatt már agyon vannak építve, azért az meglehetősen költséges és hosszan tartó mulatság.

Az utólagos drága reperációs munkálatokat el lehet kerülni, ha a természetes kis forrásnak az első ízbeni foglalását az *anyakőzetre* helyezzük. Erre főként ott kell vigyázni, hol a források nem direkt sziklából, hanem törmelékkel vastagon fedett rétegen jönnek át, mint a törmelékes oldalakon s még inkább lenn a kiöntési területeken.

Az új foglalásoknál nagy csalódást szokott okozni a vízszint magasságának a leszállása is! Amit könnyen megérthetünk, ha arra gondolunk, hogy az

eredeti természetes forrása felszálló vize egy kis repedésen át ért a felszínre és ott csak egy kis medencében összegyűlő víz nyomását kellett leküzdenie. A hatalmas méretű új köpük nagy vízmennyiségükkel vissza nyomják valósággal a vizet s ha nagyon erőltetjük az emelkedését, akkor egybűtt s a forrás kezelése szempontjából rendszerint rossz helyen szokott az új útát keresni magának. A víznek minél gyorsabban való megszökését elősegíti az is, ha a köpű törmelékre van ráépítve!

Az eddigi kutatási eredmények közlésével rá akartam mutatni arra, hogy a székelyföldi ásványvizekkel való foglalkozásnak nemcsak tudományos, hanem közgazdaságilag is első rangú jelentősége van.

Mindkét szempontból a további kutatások csak akkor vezethetnek eredményre, ha egyszer végre rendelkezésünkre fognak állani az egyes forrásokra vonatkozó összes geológiai adatok, kiegészítve a praktikus adatoknak egy olyan tömegével, melyekből egy pontos ásványvíz katasztert lehet összeállítani. Ehhez pedig elsősorban az összes vizeknek pontos analizisére volna szükség, kibővítve a mai modern másnemű vizsgálatokkal és főként a források részletes gáz adataival.

Sajnos, e nemű igényeinkre jelenleg még kevésbé gondolhatunk, mint ezelőtt 150 évvel, amikor e kérdés fontosságát jobban ismerték, mint manapság!

A SZÉKELY SZÉKEK ÖSFÖLDJÉNEK ÁLLATI ÉS NÖVÉNYI ÉLETE.

Irta: *Dr. Gaál István.*

A Székelyföld földtani fölépítéséből azt olvashatjuk ki, hogy ez a terület a geológiai multban még a mainál is jóval változatosabb, tagoltabb volt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ősmult évmilliói folyamán Erdélyt részben vagy egészben több ízben borította hol mély, hol pedig csak síkér tenger. Később, mikor a föld belső erői részint a földkéreg gyürése és törése, részint pedig a föld mélyéből hasadékokon föltúduló izzónfolyó anyagok óriási mértékű kiömléstése révén a mai hegyrajzi viszonyokat megalapozták, egyes kisebb tengeröblök, majd félsós, végül édes vízzel telt kisebb-nagyobb medencék s ezekhez kapcsolódva mocsarak, tőzeges lápok, folyóvölgyek alakultak ki Erdélyben.

S ahol pedig valamely időben szárazzá lett a felszín, az egyik-másik korszakban buja forróégyövi: trópusi növényekkel, sok helyütt nagykiterjedésű lappal vagy erdősséggel volt borítva. Más időszakban pedig vagy máshelyütt sivatag, puszta terület el rajta.

A geológiai mult képének illetén futólagos megrajzolásakor, — de egyébként is — alig lehet Erdély fogalmát a Székelyföldétől különválasztani. Hiszen az öt székely szék Erdélynek olyan jelentős része, s ennek jellegzetességeit annyira felöleli, hogy sohasem jogosabb a „pars pro toto“ elvének alkalmazása, mint éppen ebben az esetben.

Am ha ezek után a Székelyföld ekként vázolt őstörténete döntő erejű bizonyosságainak: a növényi és állati ősmaradványoknak rövid ismertetését tűzünk ki célunkkul, a Székelyföld területéhez természetesen a lehetőségekig szorosán ragaszkodnunk kell. Itt bizonyos nehézségeket az a körülmény okoz, hogy miután a Székelyföld úgynevezett természetes határok nélkül szükölködik, egy-két szakíron kívül a bűvárok legnagyobb része a Székelyföldön, vagy ennek esetleg csak kisebb részén kívül több esetben jelentékeny nagyságú szomszédos területet vont be kutatásai körébe. Ilyen esetekben sokszor nehézségekbe ütközik az idetartozó részek pontos körülhatárolása és kiemelése. Még több nehézséggel jár azonban azoknak az őslénytani adatoknak összegyűjtése, melyek a címök szerint tisztán geológiai, hydroológiai, vagy talán közzetani, bányászati, sőt esetleg földrajzi, illetőleg éppen turistasági érdekű fejtegetéseket ígérő tanulmányokba vannak elszórva. (L. a Bibliográfiában a Székelyföld őslénytanára vonatkozó részt.) A Székelyföldön napvilágra került ősmaradvá-

nyok számát és egyúttal tudományos szemszögből való jelentőségét a magyar és a külföldi szakirodalomban található, róluk szóló tudományos dolgozatok tekintélyes sorozata már önmagában is eléggé bizonyíthatja; sőt azt is nyilvánvalóvá teszi, mely földtani időszakoknak miféle faciesű állat- vagy növényvilága minő tekintetben érdemel különös figyelmet.

Ez Emlékkönyv VII. fejezetében „A Székelyföld őslénytani viszonyai-
val foglalkozó irodalom“ című bibliográfiai összeállításban található ada-
tok figyelmes áttekintése még nyilvánvalóbbá teszi, hogy a Székely-
föld egészével, mint esetleges földtörténeti egységgel, aránylag nagyon
kevés szerző foglalkozik. Mert ámbár pl. *Lörenthey* ott idézett három
tanulmánya a címek szerint „a székelyföldi s z é n k é p z ő d m é n y“ földtani
viszonyairól, s általában a Székelyföld geológiájának kérdéseiről szól, lényegé-
ben mind a három csupán a barót-köpecsi lignites területnek vagy környéké-
nek föld- és őslénytani megvilágítását tűzte ki céljául. S ugyanígy — de a cím-
ben is világosabban megjelölve — *Telegdi Roth Lajos* csak a Székelyföld *n e o g
é n j é n e k é d e s v i z i* állatvilágát ismerteti, vagyis szintén csak kis részle-
tet ölel fel. Csaknem hasonló megítélés alá eshetik *Staub Mór*ic „Adatok a
Székelyföld fossil flórájához“ címen közölt tanulmánya is. Mindezekkel szem-
ben tehát határozottan kiemelkedik *Herbich* — „A Székelyföld földtani és őslé-
nyntani leírása“ címen megírt — hatalmas tanulmánya; ennek jelentőségét és
értékét megjelenésének korai (1878) évszáma is fokozza. Nem szabad ugyanis
megfeledkeznünk arról, hogy a fáradhatatlan, lelkes kutató jórészt töretlen
úton haladt s bűvárkodáshoz megfelelő segédeszközökben is szükségét látott. S
végül azt se feledjük, hogy a később őt ért fölényeskedő kritika legnagyobb részt
alaptalan s így jogosulatlan volt.

Herbich alapvető munkáját tehát bizvást elfogadhatnók kiindulásunk
alapjául. De viszont természetes, hogy az azóta lefolyt félszázad kutató bűvá-
rainak eredményeit itt-ott lényeges vonással, vagy legalább egy-egy jelentős
(plain air) színfolttal egészítették ki a klasszikus alapvető monumentális raj-
zát, s így a mai teljes kép ismertetése során az újabbakról sem feledkezhetünk
meg. De egyébként is célszerűbbnek látszik, hogy a Székelyföld ősi növény-
és állatvilágát egyfelől *ő s é l e t t a n i*, vagyis tisztán tudományos értékelés
szempontjából, másfelől *r é t e g t a n i*, azaz földtani, sok esetben egye-
nesen bányászati tekintetben foglaljuk össze és méltassuk. Nem ritka eset azon-
ban, hogy a Székelyföldön napfényre került egyik-másik őslény vagy az őslé-
nyek kisebb-nagyobb csoportja mindkét tekintetben jelentős.

*

A Székelyföld őállatvilágának oroszánrésze kétségen kívül a geológiai
középkor tengerének gerinctelen állat-fajaiból áll. S ezek közül is leginkább a
puhatestűek: csigák, lábasfejűek és kagylók jutnak az irodalomban nagy sze-
rephöz. Ennek a rövid ismertető összefoglalásnak keretébe nem illenek bele a
Székelyföldön gyűjtött őállatfajok teljes felsorolása s így természetesen a
mesozoikus gerinctelenek több fajtát sem sorakoztatjuk itt föl. Legyen elég csu-
pán annak hangsúlyozása, hogy a székelyföldi mesozoikum ősmaradványok-
ban való gazdagsága az idevonatkozó vizsgálataikkal úttörő kül- és belföldi
szakembereknek is föltűnt s így már a múlt század 60-as és 70-es éveinek iro-
dalmában is bőven találunk idevágó adatokat. Ebben a tekintetben különben
igen jó áttekintést nyújt *Koch A.* összefoglaló munkája (54), amely azonban

a rétegtani viszonyokra helyezi a legnagyobb súlyt. Viszont mi nem mulaszt-hajuk el a legelőször a Székelyföldön gyűjtött, innen újként leírt, a tudomá-ny szemszögéből tehát minden egyes esetben érdekes és fontos őssallatok elő-sorolását.

Nyissuk meg a sort Mojsisovics „*Tropites dacus* néven újként leírt ammoniteszével (egy ós négykopoltyús polip-fajta), amely Balánbánya fölött, az Őcsémteteje és az Egyeskö sziklák között levő nyergen felső-triász kori vörös mészkőrétegből került napfényre. Nincs okunk ezzel a lábasfejű fajjal részletesebben foglalkozni, de azt megjegyezhetjük róla, hogy miután ed-dig egyedül csak ez a faj ismeretes az említett vörös mészkő rétegből, mind ősélettani, mind rétegtani szempontból nagyon nevezetes. Annál is inkább, mert a triász nemcsak a Székelyföldön, hanem egész Erdélyben nagyon hézagosan van kifejlődve, illetőleg a triász kori képződményeknek máig csak egy-egy fosz-lánya maradt fenn.

Osszehasonlíthatatlanul gazdagabb a Székelyföld júrakori puhatestű faunája. Elég csak *Herbich* alapvető művét végigolvasnunk, hogy ennek a tételnek helytálló voltáról meggyőződhesünk. Az őslénytani irodalom a Nagy-hagymás hegység alsó júrájából nyolc ammonitesz-fajt sorol föl, köztük azon-ban csupán két jellegzetes székelyföldit, illetőleg erdélyit találunk. (*Aegoceras Althii Herb.* és *Phylloceras transsylvanicum Herb.*) Viszont a Persányi hegy-ségben, az úrmösi Töppépaták völgyében *Herbich* 1866-ban rendkívül gazdag lelőhelyet fedezett föl. Az annak idején innen leírt új ammonitesz-fajok a kö-vetkezők:

Aegoceras Alutae, *Ae. tenuicostatum*, *Ae. Albense*, *Phylloceras Persányense*, *Ph. Bieizi*, *Ph. Úrmösense*, *Ph. Rákosense*, *Ph. transsylvanicum*, *Ph. aulonotum*, *Ph. silvestre*, *Lytoceras altencinctum*. Valamennyi *Herbich* faja. Meg kell jegyez-nünk, hogy *Prinz Gyula* utóbb (72) a *Ph. Úrmösense*-t a *Kochites* álnemzet-ségbe osztotta be, a *Ph. aulonotum*-ot pedig az *Úrmösense* mutatójának (*Kochites Úrmösensis Herb.* mint *aulonota Herb.*) minősítette. Újabbán *Vadász* tanulmányozta behatóan a Persányi hegység alsó-júrakori állatvilágát. (86., 87., 88.) s neki is sikerült innen több új fajjal gazdagítania a tudományt. Ime az újabb kutatás eredménye:

Rhacophyllites gigas Fuc. var. *intermedia V a d.*, *Phylloceras Lipoldi Hau.* var. *primitiva V a d.*, *Ph. hungaricum V a d.*, *Ph. infraliasiacum V a d.*, *Ph. Prinzi V a d.*, *Ph. oenotrium Fuc.* var. *complanata V a d.*, *Aegoceras adnethicum Hau.* var. *involuta V a d.*, *Ae. simplex V a d.*, *Ariatites raricos-tatoides V a d.*, *A. obtusus Sow.* var. *vulgaris V a d.*, *A. subreductus V a d.*, *A. pseudospiralis V a d.*, *A. carenatus Fuc.* var. *antiqua V a d.*, *A. spiratissimus Quenst.* var. *simplex V a d.*, *A. ultraspiratum Fuc.* var. *costata V a d.*

Itt emeljük ki a Töppépaták völgyében föltárt, táblásan rétegezett, vörös agyagos mészkőnek azt a sajátágát, hogy a benne tömegesen előforduló ősmaradványok csaknem kivétel nélkül nautiluszok, illetőleg ammoniteszek. Rajtuk kívül nagyon szórványosan csak tengeri liliomok, kagylók, csigák alig fölismer-hető maradványai és töredékei kerültek napfényre. Mindenesetre szembeszökő tehát a helyi fajok nagy száma mellett a faunának ez az egyöntetűsége. S ha pedig emlékezetünkbe idézzük az ősélettannak azt a még megoldatlan problé-máját, hogy az ammoniteszeknek feltűnő nagy tömegben való összezsúfolódása vajjon azt jelenti-é, hogy azon a helyen annak idején valóban nagy számban

éltek ezek az állatok, vagy pedig talán csak üres héjjaikat terelte így össze a hullámverés — a kérdés megoldására keresve sem találhatnánk alkalmasabb területet a Székelyföldnél. S amint Prinz értekezése bizonyítja, a *Phylloceras* családjában megfigyelhető tarajképződés kérdésében az alsórákosi új *Phylloceras* (Vadász szerint jórészt *Rhacophyllites*) fajok érdekes bizonyítékokat szolgáltatnak.

Vadász-nak igen fontos megállapítása az, hogy az alsórákosi alsójúrákori fauna „határozottan kevert, amennyiben a lias α -nak mind a négy szintjébe és a lias β -nak, obtusus szint-jébe tartozó alakok együtt fordulnak elő benne.“ (86. p. 359.) S ugyanő arra is felhívja figyelmünket, hogy miután a tengervíz fizikai és kémiai tulajdonságai azok a tényezők, amelyek az ammoniteszek életmódján és elterjedésén visszatükröződnek, az egyes fajok vagy csoportok alapján nem klíma-övek, hanem zoogeografiai provinciák jelölhetőek ki (88. p. 366.)

Az itt felsorolt alsó júra kori (lias korszak) ősszállat-maradványok — ismételjük — mind ennek a korszaknak legalsó szintjájából valók; az alsó-júra középső szintjére jellemző faunát csak Brassó közelében, míg a felső szintre valló maradványokat csupán Zajzonnál és Keresztényfalvánál mutattak ki. Viszont a júra középső korszakának (*dogger* korszak) bizonyítékai bőven találhatóak a Székelyföldön. S itt legelsősorban újra csak *Herbich* monografiájára kell hivatkoznunk, akinél (23., p. 99.) ezt olvashatjuk: „A jól megtartott kőületekben dús doggert 1867-ben fedeztem föl a nagyhagymási hegység keleti lejtőjén, a Vereskőpatak mellékvölgyében, mely itt az 1838-ik évi hatalmas hegyomlás következtében az úgynevezett Verestóvá, vagy más néven Gyilkos-tóvá alakult át. Itt a dogger sötét, szürkés fekete, s néha barna oolithos mészkőből áll, mely számos kőületeket tartalmaz...“ Az innen napfényre került mintegy 30 állatfaj maradványai közt *Herbich* 9 ammonitesz fajt talált, míg a többi maradvány legnagyobbbrészt brachiopodákból (lábaskarú héjjas férgek) és kagylókból áll. A legérdekesebb pedig bizonytal az innen előkerült s akkoriban újnak bizonyult tengeri tuskésbőrű volt, amelyet *Herbich Collyntbes siculicus* néven vezetett be a szakirodalomba.

Még gazdagabb és változatosabb a felső júra malm-korszakának állatvilága. Ezt *Herbichen* kívül újabban *Vadász* is gyűjtötte s *Jekelius* (28, 29) a brassóvidéki faunával kapcsolatban is feldolgozta. Előfordulási és jó feltárási helyei a Nagyhagymás-hegység területén a következők: a legészakibb részben, a Vereskő környéke, továbbá a fehérmezői fensík, a Csofronka-szírt környéke s végül a Fekete-Hagymás lejtői. A gyűjthető ősmaradványok meglehetősen jó megtartásúak, s eléggé változatosak, amennyiben a gerinctelenek legtöbb típusán kívül két hal-fajmaradványai is előkerültek (*Lepidotus*-fog, *Sphenodus* *Thithonius* *Gemm*). A vezérszerepet természetesen ezúttal is a lábásfejük s ezek közül is az ammoniteszek játsszák, míg egyéb puhatestűek közül főként a csigák valóságos ritkaságnak mondhatók (*Natica*, *Pleurotomaria*); brachiopodák és tuskésbőrűek szintén elég nagy egyedszámban találhatóak. A fauna egy részét *Neumayr*, más részét *Herbich* határozta meg. Itt a következő új fajokat sorolhatjuk föl:

Phylloceras leptoptychum Herb., *Ph. Békásense* Herb., *Haploceras tenuifalicatum* Neum., *H. Balanense* Neum., *Oppelia Kochi* Herb., *O. pugilis* Neum., *O. Mikói* Herb., *O. Hentkeni* Herb., *Cosmoceras nitidu-*

lum Neum., *Perisphinctes siculicus* Herb., *P. metamorphus* Neum., *P. Tantulus* Herb., *P. oxypleurus* Herb., *P. stenonotus* Herb., *P. bospes* Neum., *P. betaerus* Herb., *Simoceras Herbichi* Ha u., *Aspidoceras Haynaldi* Herb., *A. Báthory* Herb., *A. Deáki* Herb., *A. Verestóicum* H e r b. *Neaera transsylvanica* Neum., *Cbenendropora Herbichi* Neum.

Jekelius munkájában (29) a Székelyföldről (Nagy-Hagymás, Őcsémteteje, Békásszoros, Gyilkoskő) többek közt a következő, sok tekintetben érdekes és fontos fajokat ismerteti: *Diceras arietinum* L a m., *Pecten subtectorius* M ü n s t., *Lima latelunulata* és *L. tithonia* L k.

Már *Herbich* hangsúlyozza, hogy a felső júra a Nagy-Hagymás hegycsoportban rendkívül tekintélyes (330—340 m. vastag) fejlettségű, de feltűnő, hogy „már kicsiny távolságokra is más jelleget ölt.“ Míg a fehérmezei fensíkon elég gyakori a *Pteroceras* nevű csiga faj, s ezen kívül más alig található, addig a Nagy-Hagymás megmászhatatlan sziklafalaiban, vörös mészkőben főként *Nerinea*-kat gyűjthetünk: „a kovácspataki völgy görélyaiban óriási *Nerimeák* 13—15 cm. szélességi átmérővel“ fordulnak elő. Ezekkel szemben az Őcsémteteje tiszta fehér mészkőből áll, s ez gyakran *Diceras* kagylók héjjaival van tele; a *D. arietina* „néha óriási nagyságot ér el“, s ezzel együtt nagy *Nerimeák* más két faja gyűjthető. „Ezen hatalmas terjedelmű képződményekben sehoh egyetlen Ammonitot sem találhattam s egyáltalában több évi kutatás dacára sem sikerült az itteni Tithonemelet képződményeiben, melyek tagadhatatlanul a strambergi rétegeknek megfelelőek, csak egyetlen egy Ammonitot is találni; a Tithon-emelet *Cephalopoda faciese* ennélfogva a nagyhagymási hegységben hiányzik.“ (23., p. 157.). Ne feledjük ugyanis, hogy abban az időben a facies helyettesítés elvét még alig alkalmazták.

A Székelyföld kréta kori képződményei legnagyobbbrészt Erdély szélső, jóformán lakatlan keleti peremét foglalják el; érthető, hogy ott — különösen régibb időben — nagy akadályokba ütközött a gyűjtés, amit másfelől a kövületek ritkasága amogy is nehéz földadattá avatott. *Herbich* 1886-ban ismételten is sürgeti a Keleti-Kárpátok föld- és őslénytani földolgozását (24.). Ahol csak tud, kövületet gyűjt, fáradozását azonban kevés siker koronázza. De azért az adatai is hozzájárultak a feltűnően részaránytalan teknőjű rudiszták (*Requienia*, *Radiolites*, *Hippurites*) elterjedési viszonyainak tisztázásához, amivel, mint ismertes, a krétakori tengerek délibb és északibb típusainak elkülönítése válik lehetővé. Ezenkívül, főként az Ūrmös környéki f.-krétából. lábasfejúeken és tengeri tuskésbőrűeken kívül igen sok érdekes kagylót, köztük számos *Inoceramus* fajt gyűjtött. Az *Inoceramus* kagyló-nemzetség ősélettani tekintetben nagyon figyelemre méltó, egyfelől mert egy-két töredéke a hírhedten meddő kárpáti homokkő rétegekben is föl-fölbukkan, másrészt pedig azért, mert egyike azoknak, amelyek sós és félig-sós (brak) vízben egyaránt megéltek. S ezzel kapcsolatban annál szembeszökőbb, hogy ez a nemzetség a kréta időszak végén épp oly nyomtalanul letűnt a teremtés színpadáról, mint többek közt a rudiszták, s az ammoniteszek.

Sok tekintetben nagyon érdekes eredményre jutott *Kiss Ernő* a Baróti hegység átkutatása közben. Az Árkos-cserelői kőbányáknak homokkővekkal váltakozó homokos agyagmárgáiban sok páfrány és moszat lenyomat mellett elég gazdag faunára bukkant (34., p. 10); a gyűjtött ammonitesz-fajokat *Vadász* ismertette röviden (82). Az apró *Crioceras*-ok töméntelen mennyiségével jellem-

zett árkos-cserelői fauna határozottan az alsó-kréta barrême emeletére utal. A Baróti-hegység barrême üledéksorában helyenként vékony, *Fucoida*-kban gazdag mészkőpadokat is talált Kiss Ernő, s ezeket azonosoknak tartja a Berecki hegység hasonló kifejlődésű rétegeivel, amelyeket Herbich a neocomba helyezett volt. Ezenkívül tengerparti zátonymész ősmaradványokban gazdag foszlányaira is bukkant Kiss, s ezeket a velük szoros összefüggésben álló görgeteg-kavicsokkal összefoglalva, az apti emeletbe osztja be. Kiss Ernő kutatásai tehát a Baróti hegység kréta képződményeit egészen új világításba helyezték, amennyiben kiderült, hogy „a Baróti hegységben a felső kréta nincsen képviselve, mint ahogy azt Uhlig „Bau und Bild der Karpathen“ (1905) című művéhez csatolt térképe föltünteti.“ (34., p. 16.).

Érdekes végül, hogy Herbich azt a csík-gyergyói görgeteg-kavics és mészkőképződményt, amelyet előtte Hauer és Stache az eocénbe osztott volt be, kétségtelenül korhatározó ősmaradványok (*Caprotina*, *Requienia*) alapján az alsó-krétába helyezhette.

*

A Székelyföld rendkívül tanulságos másodkori (mesozoikus) állatvilágától az újkori (kainozoikus) sem marad el. Sőt azt mondhatnók, hogy amennyiben már a harmadkori képződményekből is aránylag szép számmal kerültek elő ősmemlős maradványok, — a negyedkoriakból pedig hasonlóképpen, — a kainozói fossilis fauna, ha a fajok számát illetőleg nem is, de változatosság és ősléleltani szemszögből való fontosság tekintetében fölötte áll a másodkorinak. De ha nem tévesztjük szemünk elől, hogy a Székelyföldön magán, vagy a vele szorosan összefüggő egyéb erdélyi területeken a bányászat tekintetében annyira jelentős só, földi gáz, olaj-nyomok, valamint kőszén kinyerése minél alaposabb rétegtani tájékozódást tesz szükségessé, ez pedig az alsóbb rendű állatok maradványainak útmutatása nélkül el nem érhető, — nyilvánvalóvá válik, hogy a gerinctelen állatok csoportját sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Igy pl. a parányi kagylós rákok (*Ostracoda*) is jó szolgálatot tehetnek a Maros és Küküllők közt fekvő terület rétegtani vizsgálata során, minthogy azon a vidéken, — miként az Erdélyi Medence belsejében általában — egyébként alig akadunk más állatmaradványra. Ezzel az állatcsoporttal Héjjas foglalkozott behatóan (15.) Kutatásainak jelentős eredménye egyfelől az, hogy a szóban forgó üledékek felső-miocén korát megállapíthatta, — s ez helyesnek bizonyult, jóllehet utóbb mások más eredményre jutottak volt, — másfelől nevezetesen, hogy nem csupán új fajokat, hanem új állat-nemzetséget is írhatott le innen. Új fajai: *Bairdia transsylvaniae* Héjjas és *Candona reticulata* Héjjas, az új nemzetségbe sorozott új faj pedig *Kochia trigonella* Héjjas. Valamennyi Maros-Vásárhely, illetőleg Nyárad-Szereda vidékén került napfényre.

A nagy székely szénteknő: a barót-köpeci lignit-telep mind földtani, mind pedig őslénytani tekintetben régóta foglalkoztatja a tudomány s a gyakorlat embereit egyaránt. A lignit-telepeket kísérő rétegek faunájával Neumann y r-on (26) és Herbich-en (23 és 26) kívül többek közt Hoffmann (27), Koch (39, 40, 44, 53), Lőrenthey (55, 56, 57), Maier (58, 59), Papp Károly (64), Telegdi Roth Lajos (83), valamint legújabban Bányai János (3, 4) foglalkozott. Az innen előkerült új puhatestű fajok érdekesebbjei a következők:

Cardium Budaii Lőr., *C. Staubi* Lőr., *C. Fuchsi* Neum., *Dreissensta cristellata* Roth., *Bythinia Bodosensis* Roth., *B. adnata* Neum., *Vivipara Herbichi* Neum., *Lymnaeus transsylvanicus* Roth., *Tropidina Eugeniae* Neum., *Planorbis transsylvanicus* Neum.

Ez a fauna részint a Vargyas-patak, részint pedig a bodosi Köves-patak kék vagy sárga palás agygrétegeiből került nagyfényre; de hasonló ehhez az állattársaság is, amely Száraz-Ajta, Nagy-Bacson, Ára-patak s más szomszédos helységek agyagos, homokos vagy esetleg meszes édesvízi lerakódásaiból gyűjthető.

Főképpen tudományos, de részben gyakorlati szempontból is fontos annak megállapítása, vajjon melyik földtörténeti időszak képződménye ez a tömegére nézve jelentős lignit? A terület első alapos kutatói: Herbich és Neumayer a barót-köpecsi rétegösszetet a pontusi emeletbe helyezték, természetesen abban az értelemben, ahogyan ezt jórészt máig is fölfogják: a nálunk leginkább *Congeriá*-kkal jellemzett szintbe, amelyet Lőrenthey utóbb *pannonia*-nak nevezett el. Ezzel a fölfogással először Lőrenthey szállott szembe (55., p. 208), azt hangoztatva, hogy noha a viviparák tömeges föllépésével jellemzett székelyföldi pliocén (!) képződmény részben csakugyan felső-pontusi, de mégis inkább levantei jellegű, tehát okvetlenül az utóbbiba sorolandó. Okul erre a pontusi képződményre jellemző *Congeria* fajok és *Limnocardium*-ok hiányát, másrészt *Dreisseniák*, zárt *Cardium*-ok, *Vivipara*, *Hydrobia* és *Melanopsis* fajok tekintélyes számát hozza föl Lőrenthey. Szerinte az *Unio maximus* Fuchs is levantei korra vall. „Az eddigi eltérő nézetekkel szemben — zárja le okoskodását Lőrenthey — most már határozottan kimondom, hogy az egész szóban levő képződmény, mind a három szintjével együtt az alsó-levantei emeletbe tartozik.“

S minthogy ezt a fölfogást utóbb, összefoglaló nagy munkájában Koch is átvette (53), nincs mit csodálnunk, hogy Papp Károly (64), sőt a helyszínen és részletesen kutató Bányai (3, 4) is ezen a nyomon halad. Pedig újabban Halaváts (11., p. 197) kimondta, hogy a háromszéki zárt medence faunájában semmi olyan elem nincs, ami a levantei korra vallana, s ezért azt továbbra is pontusinak tartja. S minthogy a közép- és délkelet-európai fiatal harmadkori üledékek korviszonyait e sorok írója behatóan átvizsgálta, idevágó, bár általánosabb vonatkozású cikkei alapján (itt csak a 9-re hivatkozva) is kimondja, hogy a háromszéki medencék korviszonyainak megállapításában Herbich alig, míg Lőrenthey alaposan tévedett. Sőt legyen szabad ez idő szerint kéziratban levő, s az erdélyi viszonyokat is részletesen tárgyaló összefoglaló munkám idevágó eredményét legelőször itt közölve hangsúlyoznom, hogy a dunántúli s az erdélyi „pannon“ üledékek, valamint az ezektől egészen érthetetlen módon elkülöníthetőnek minősített háromszéki „levantei“ rétegek is az orosz közép- és felső szarmatikummal, valamint részben a meotikummal egykorúak. (Ennek a fölfogásomnak egyébként „A Föld története“ 1923 című könyvemben is kifejezést adtam.) Herbich tehát csak annyiban tévedett, amennyiben az ő idejében még nem is gondoltak arra, hogy a nálunk nyomozható szarmatikum az oroszországinak csak legelső harmada, s ő maga még kevésbé gondolhatott arra, hogy a „pontusi“ elnevezést teljesen hibásan alkalmazzák a mi congeriás üledékeinkre, amelyek sem az orosz, sem a balkáni „pontien“-nel nem azonosak.

Belátom, ez a kitérés a Székelyföld egyéb őslénytani kérdéseivel szemben aránytalanul nagy helyet foglalt el, de hiszem, hogy egyfelől a probléma tudományos jelentősége, másfelől az első jubileumát üllő Székely Nemzeti Múzeum székhelyének szoros területi összefüggése az itt szóban levő vitás területtel a bővebb megbeszélést megokoltta és így elfogadhatóvá teszi.

Azt már ezek után mondanunk is fölösleges, hogy a Vitális munkájában (91) érintett udvarhelyszéki (Agyagfalú, Bögöz, Kányád, Mátisfalva, Miklósfalva és Székelyderzs községek határában levő), valamint a Papp K. könyvében (64) tárgyalt maroszeiki (Déda, Maroskövesd, Galonya pusztá) lignites képződmények, úgyszintén a többi szerzőknél „pontusi-pannon“ néven szereplő üledékcsoportok határozottan a felső-miocénbe, nem pedig az alsó-pliocénbe sorozandók be. Ennek őslénytani megokolásául legyen elég csupán arra hivatkoznom, amit az Erdélyi Medence neogénjének rétegtani és hegyszerkezeti viszonyait tárgyaló munkámban a meotiszi emelet kérdésével kapcsolatban (9. p. 23—24) írtam volt: „... igazán nem várhatjuk, hogy az Erdélyi Medencében Dél-Oroszország meotiszi faunájával megegyezőt mutathassunk ki“, mert hiszen ugyanabban az időben, amikor Dél-Oroszországban még típusos félsós vízű volt a Turáni tó, a Kárpátok ivén belül levő kisebb, nagyobb víztükrök attól elszakadva, kiédesedtek, ami természetesen állatviláguk nagyfokú megváltozásával járt. Az erdélyi viviparás és planorbisus fauna tehát a dél-orosz *Donax lucida* s félsós vizi faunával teljesen egykorú.

Arra elég itt csupán futólag rámutatnunk, hogy az Erdélyi Medence belsőjeinek őslénytani tekintetben egyhangúnak látszó rétegsora egyes pontokon nagyon érdekes faunát rejtget (l. Gaál 8, 9, Héjjas 15, Koch 36, 44, 48—53, Vitális 91), az eddig ismert lelőhelyek száma pedig könnyen megsokszorozható. S ennek a megsokszorozásnak szüksége valóban fönn is forog, mert csak az alapos őslénytani kutatás teszi lehetővé a rétegtani viszonyok kibogozását, ez utóbbiak ismerete nélkül pedig a szerkezettől alkotott kép csak elhamarkodott vagy torz lehet, amint erre az 1911—13-ban folyó földgáz-kutatások során elég sok példát láthattunk.

*

Sokszorosán igazolt tétel, hogy az aránylag ritka gerinces ősmaradványok fontossága ritkaságuk mellett főként megtartási állapotuk teljessége arányában növekszik. Áll ez különösen napjainkban, amikor az őselettan célkitűzései a biológia célkitűzéseivel haladnak szoros párvonalban.

Ha az Erdély harmadidőszaki ősemlős maradványait tárgyaló tanulmányok során végigfutunk, bizonyára szembeötlik, hogy az értekezések legnagyobb része a Székelyföldről származó lelettel foglalkozik. Természetes, hogy ez a jelenség legelső sorban a háromszéki lignit-bányászatban leli egyszerű magyarázatát. Mert való, hogy a barót-köpeci lignit-fejtések nélkül máig is a föld rétegeiben rejtőznének azok az emlősmaradványok, amelyek rövid ismertetését az őshódéival nyitjuk meg.

„A baróti szénben — írja Herbig — egy rágcsáló koponyájára akadtam; de ez fájdalom, a szénnel együtt darabokra omlott szét; csupán a fogakkal benőtt alsó állkapcsot tudtam megmenteni, melyet a kolozsvári múzeumba tettem le. Legvalóbbszínű, hogy e lelet valami *Castor* maradványa.“ (23. p. 237.) Nyilván ez a lelet az, amelyről Koch (46, p. 460) a következőket írja: „*Castor* cfr. *fiber* L. — Alsó bal állkapcsa az összes fogakkal, mely

nagyon közel áll a recens *C. fiber*hez, mellyel összehasonlítottam.“ Valamivel részletesebben H a l a v á t s foglalkozott ezzel az érdekes lelettel (10), amelyben a meglevő fogak pontos méreteit adja és a mostani európai hód (*Castor fiber* L.) megfelelő fogáival hasonlítja össze. Tanulmányát azzal zárja H a l a v á t s, hogy a baróti őshód — s vele együtt a Magyarország különböző helyein előkerült más őshód maradványok is — a ma élő *Castor fiber*-rel azonosítandók.

Itt azonban el nem mulaszthatom annak kiemelését, hogy ez az azonosítás a legnagyobb mértékben kihívja a kritikát. A dolog ugyanis csakugyan úgy áll, hogy, mint K o c h írja, a baróti állkapocs „nagyon közel áll a recens *C. fiber*-hez“, s hozzátehetné volna: ettől csak az emlős osteológiában teljesen jártas szakember tudná elkülöníteni. De ez az elkülönítés — egészen bizonyos — nem is fog elmaradni, mihelyt mammológus tanulmányozhatja a leletet, amit az a körülmény is kétségtelenné tehet, hogy — mint föntebb látuk — tulajdonkép miocén-végi, vagyis legalább 3—4 millió esztendő fajról van szó. Egyenesen példátlan lenne, hogy annyi idő óta nem változtak volna a *Castor fiber* faji bélyegei!

Ezt az esetet azért tettem részletesebben szóvá, mert ugyanilyen megítélés alá vonandók a köpeci ősz maradványai is. Ezeket K o c h *Cervus capreolus* L. *fossilis* néven említi, s megjegyzi, hogy „az élő őztől alig eltérő faj“, melynek alsó bal állkapocs-töredéke a sepsi-szt.-györgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona, míg egy másik, gyatrább példány Kolozsvárott, az Erdélyi Múzeumban látható. Itt is okvetlenül meg kell jegyeznünk, hogy a köpeci ősz csak abban az esetben látható el — s így is csak ideiglenesen — a *Cervus capreolus fossilis* névvel, ha a „fossilis“ jelző a mai őztől való legalább valamelyes eltérés jelzését szolgálja. Vagyis: lehetséges, hogy a köpeci ősz a mai *Cervus capreolus* egyenes őse, de egészen bizonyos, hogy faji tekintetben nem azonosíthatók.

A Bardócz határában napfényre került *Mastodon arvernensis* Croiz.— J o b. zápfoga, amelyet szintén a sepsiszentgyörgyi múzeum őriz, érdekesség tekintetében nem kelhet versenyre sem az előbb felsorolt két ősmaradvánnyal, sem pedig a szintén Köpecen talált *Parailurus anglicus* Boyd D a w k i n s, illetőleg *Ursus Böckhi* S c h l o s s. fajokkal. (73).

A *Parailurus* közeli rokonságban áll ugyan a Himalája hegységben ma is élő *Ailurus* nemzetséggel, de mégis annyira különbözik tőle, hogy ez utóbbi le sem származtatható a *Parailurus*-tól, hanem mindkettő jóval régebben élt közös törzsalakra vezetendő vissza. Ime egy kis intelem és útmutatás azok számára, akik a köpeci őszállatokat fajilag a maiakkal azonosaknak hajlandók minősíteni!

A *Parailurus anglicus*-nál is érdekesebb az *Ursus Böckhi* valóságos ősmévedve faj, erről azonban minthogy már modern földolgozója is akadt (58, 59) külön ismertetésben részletesebben is szólunk. Viszont itt óhajtom a figyelmet arra az ősló zápfogra fölhívni, amelyet K o c h (41, p. 22. és 46, p. 460.) *Equus primigenius* M e y. néven sorol föl, s azt írja róla, hogy „az *E. caballus* megfelelő fogával szemben semmi lényeges eltérést nem mutat.“ Az eddigiek alapján bizvást mondhatjuk, hogy vagy nem a köpeci lignitből előkerült őslófogról van szó, vagy pedig az eltérések — nagyon jelentősek.

Kár, hogy H e r b i c h nem jegyzi föl, hol őrzik azokat az apró rágcső

fogakat, amelyeket ő két fenyő tobozzal egyetemben a sepsiszentgyörgyi szénből kapott volt (23, p. 238.) A Miocén végén élt apró rágcsálók maradványainak nagyon is szűkében vagyunk!

Ami ezután a Székelyföldön előkerült negyedkori emlősmaradványokat illeti, mindjárt előrebocsáthatjuk, hogy közöttük jelentősebb lelet nincsen. A Székelyföld nem bővelkedik barlangokban, s így nem csoda, ha *Primics* (71) még a barlangi medvét (*Ursus spalaeus Rosen*) is csak a Bedellői s a Homoród-Almási barlangból tudja felsorolni. Ezzel szemben a mammut (*Elephas primigenius* Blb.) nemcsak Erdély földjén általában, hanem a Székelyföldön is nagyon gyakori. Háromszéknek 9, Marosszéknek 12, Aranyosszéknek 4, Udvarhelyszéknek pedig 2 lelőhelyéről sorolja föl már Koch első összefoglalása (46, p. 462) is. A jóval ritkább gyapjas orrszarvúnak (*Diceros antiquitatis* Blb.) igen szépen megtartott koponyája Póka-Keresztúron került napfényre; ezenkívül azonban az aranyosszéki Örményesen és Sepsiszentgyörgy közelében is ráakadtak maradványaira. Ez utóbbi helyen az őstulok (*Bos primigenius* B o j.) csontjai is előkerültek. Még érdekesebb azonban a jávor szarvas (*Alces palmatus* Gray) háromszéki és aranyosszéki előfordulása, míg Gyergyóban az óriás gím (*Megaceros giganteus* Blb.) csontjai tartoznak a kétségtelenül diluviális emlősök sorozatába. Ezzel szemben érdekes, hogy Pálffy Mór (65) a Borszék fürdő melletti Bor-patak völgyében a Jégbarlang alatt levő mésztufából kifejtett és *Bison priscus*-nak meghatározott koponyát nem tartja kétségtelenül diluviálisnak, mert a kőzetben csak ma élő *Helicidák* héjjai láthatók, s a *Bison* néhány száz év előtt ott is élt még.

Ezzel beszámoltunk az öt székely szék területén napfényre került nevezetesebb ősszállati maradványokról. Mindenesetre sajnálatos, hogy a terület nagyon érdekes és tanulságos ősnövény-maradványaira aránylag sokkal kevesebb gondot és figyelmet fordítottak, s minthogy ezenkívül e sorok írója a palaeophytológiában teljesen járatlan, a meglevő irodalmi adatok részletesebb ismertetésére sem vállalkozhatik. Viszont mégis elmaradhatatlan, hogy legalább függelékkül — itt is föl ne hívjuk az esetleg érdeklődők figyelmét egyik- vagy másik ősnövény-lelőhelyre, illetőleg egyik-másik phytopalaentologiai tárgyú értekezésre.

*

Mindenekelőtt legyen szabad arra az egészen magában álló, s mindenképpen tisztázásra szoruló adatra föl hívnom a figyelmet, amelyet „Széntelegek és szénkutatók Erdélyben“ című cikkemben közöltem volt. Ebben ugyanis (p. 68.) Nagy Dezső geológusnak egy 1902-ből keltezett szakvéleményére hivatkoztam, amely Gyimes vidékén liasz, sőt esetleg karbon korú kőszénteleget jelez. A Salamás patakmenti föltárásról Nagy D. ezeket írja:

„Az innen származó kőszén az előbb említettől (t. i. a Szakadát hegy lejtőjén kibukkanótól) teljesen elütő, amennyiben törése határozottan kagylós, s egyéb fizikai tulajdonságai is finom feketeszénre vallanak. Reakciója alkalis.“ Ugyanő előzetesen meg is elemezte ezt a szenet, s három próbában 70, 75 és 86% carbonium tartalmat, 0,5—1,0% ként és 4,5—12% hamut állapított meg; kalóriáját pedig 6900—7200-nak határozta meg. Mindez nagyon is paleozóli szénre vall. — Cikkemben ehhez a következő megjegyzést fűztem:

„Megjegyzem, a szakértő ez utóbbi szénképződmény korára nézve nem nyilatkozik (valószínűleg liasz korúnak tartja), minthogy azonban ugyaninnen

Calamites törzsöt is gyűjtött, s emellett oly lényegesen idősebb szenet mutat, mint az előbb érintett liasz korú, — természetesen teljes fönntartással — karbon korúnak tartom egyelőre.“ (7, p. 68—69.)

Ezúttal pedig azt óhajtom még megjegyezni, hogy — miután a *Calamites* meghatározásának esetleg téves mivoltát egyelőre semmi okunk sincs föltenni — az Erdélyben teljesen idegen karbon szisztéma helyett talán a *permire* gondolhatnánk. Ez a kérdés azonban mindenesetre megérdemli a részletesebb vizsgálatot!

Mínthogy Keresztényfalva környékének alsó-júra kori széntelepei s a velők kapcsolatban megvizsgált ősnövénymaradványok nem tartoznak a székellyföldiek keretébe, a Baróti-hegység alsókrétájában pedig Kiss Ernő csak futólag említi p á f r á n y o k és tengeri m o s z a t o k (fukoideák) meghatározhatatlan lenyomatait, a kárpáti kréta homokkövek tárgyalása során viszont Herbach, Paul, Primics, Tietze, stb. szintén csak mellékesen érintik a növényi ősmaradványokat, át kell térnünk a barót-köpecsi ligniterületre. Ennek gazdag ősnövény anyagából már Herbach is gyűjtött — főként Bodos és Bibarcfalva környékén — s ezt a zanyagot U n g e r határozta meg. A következő fajokat sorolja föl:

Carpinus grandis Ung., *Quercus grandidentata* Ung., *Fagus Feroniae* Ung., *Planera Ungerii* E t t., *Ficus Dombeyopsis* Ung., *Acer saxonicum* Ung., *Liquidambar europaeum* A. Br. Ezeket az Erdélyi Múzeum őrzi. Viszont több növényfajt, amelyet munkájukban Hauer és Stache felsorolnak, Herbach kétesnek minősít. Igaz, hogy Staub, aki külön tanulmányt szentelt (75) a Kövespatakban s a Remetepatakban gyűjtött növény-maradványoknak, az ilyenétkép kétségbevonott *Quercus serra* Ung.-t szintén megtalálta. A már felsorolt fajokon kívül pedig a *Castanea Kubinyi* K o r., *Ulmus Boonni* Ung., *Ficus tiliaefolia* H e e r-t mondja uralkodó fajoknak.

Nagyon hasonló különben az a flóra is, amely a borszéki üveghutában használt tinovai széntelepekből került napfényre. Staub meghatározása szerint *Fagus Feroniae*-n, *Carpinus grandis*-on és *Castanea Kubinyii*-n kívül itt többek közt *Phragmites Oeningensis* A Br., *Glyptostrobus europaeus* Brongt., *Quercus mediterraneus* Ung., *Acer sanctae crucis* Stur, *Ilex opaca* Ait. a jellemzők.

Az irodalmi jegyzék tanúsága szerint Staub a borszéki mésztufa lerakódásban fönmaradt ősnövényi maradványokat is tanulmányozta (76). Ez az a lelőhely, (a Nádas és Fokhagymás patak összefolyásánál), amely a föntebb említett bölény koponyát is rejtette. A növénymaradványok a maival megegyező flóra mellett bizonyítanak.

*

Ennek a rövidre fogott beszámolónak végén el nem mulaszthatom annak ismételt hangoztatását, hogy jóllehet a Székelyföld ősmaradványokban való gazdagságát az eddigi kutatások bizonyos mértékig az avatatlanok számára is világosan körvonalozzák, lényegében mégis úgy áll a dolog, hogy eddig csak a szakember tudja igazán megítélni, az őt székely szék földje színpompás geológiai multjának minő beszédes bizonyítékait rejtje a föld méhe. Az ősmult képét visszaidéző maradványok napfényre jutása eddig rendszerint a véletlennek volt köszönhető. Igaz ugyan, hogy eddig sok nagy értékű találmányt és fölfedezést köszönhattünk a véletlennek, ezt a régibb hatalmat azonban az

újabb: a „tervszerű kutatás“ mind kisebb térre szorítja. Jó példa erre az Amerikai Természettudományi Múzeum „Góbi expedíció“-ja, mely alig is értékelhető tudományos eredményekkel gazdagította ismereteinket.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum anyagi eszközei — jól tudjuk — szűkre szabottak. De bizonyosan mégis meg tudja találni a módját annak, hogy a háromszéki miocén-végi üledéksorba betemetett ősmaradványok rendszeresebb kutatását és gyűjtését irányíthassa. Mert, — amint ebből a rövid ismertetésből is nyilván kitűnhetik, — a lignites rétegsorban évmilliókon keresztül napjainkig fönmaradt növények, gerinctelen és gerinces állatfajok tanubizonyossága szerint az Ós-Székelyföld is az a környezettől teljesen elütő, dús színekben pompázó, sajátos életet élő földdarab volt, mint aminő — legalább nyelvében a mai Székelyföld, amelynek minden röge „drága gyöngyöt ér.“

A HÁROMSZÉKI ŐSMEDVE

Irta: Gaál István.

A háromszéki lignit-medencéből napvilágra került emlős-ősmaradványok jelentőségét már számos nagy nevű tudós méltatta, de legnagyobb hírnévre eddig a Köpec vidéki ősmedve — jóllehet hiányos, de nagyon jellegzetes — maradványai tettek szert. Ennek kétségtelen bizonyossága az, hogy első ismertetésük óta, vagyis kereken 30 esztendő leforgása alatt nagyon sok, tudományosan elmélyedő vitára szolgáltatott alkalmat. S ez a vita még most is nagyon távol van a lezárástól, sőt szélesebb, s egyúttal mélyebb mederben folyik.

A háromszéki ősmedve első ismertetőjének, a müncheni Schlosser-nek, s újabban az ősember történetével oly alaposan foglalkozó párisi tudósnek, Boule-nak az a fölfogása, hogy ez a harmadkori — pontosabban szerintők a pliocén korszak közepén élt — medve faj az Európában később élt valamennyi ősmedve fajnak, de még a mi barna medvének is egyenes őstörzsanyja. Sőt Boule még az amerikai rettentő medvét s az ázsiai örvös medvét is a háromszéki őstől származtatja. Ám ez a leszámaztatás kihívta egy fiatal magyar bűvárnak, Maier Istvánnak, aki egyenesen a medve-félék specialistája, a kritikáját. Maier különben az első leírás (1899.) óta előkerült, s az irodalomban eddig nem szerepelt újabb ősmedve maradványokat is bevonta napjainkban megjelent ismertetései körébe, s így nagyobb tudományos anyagra támaszkodhatott állásfoglalásában. Sajnálatos csak az, hogy a fiatal tudós figyelmét elkerülte az erdélyi úgynevezett „pannon” és „levantei” képződményeket tárgyaló újabb irodalom. Így még ő is azt a téves nézetet vallja, hogy a háromszéki ősmedve a harmadkor ötödik ötödének, a pliocénnek derekán élt.

De ne vágjunk elébe a dolgoknak, ismertessük ezt a kérdést gyökerén kezdve.

*

A háromszéki ősmedve maradványainak első fölbukkanását nem tudjuk pontos évszámhoz kötni. Csak annyit találunk följegyezve, hogy a m. kir. Országos Földtani Intézet gerinces-gyűjteménye 1885-ben, a budapesti egyetem Ásványtani Intézetével lebonyolított csere útján, az erdővidéki ú. n. „alsó-levantei” lignitből származó ragadozó-maradványokkal gazdagodott. Ezek a maradványok abban az időben két alsó szemfögből, hat alsó utózápfögből, továbbá az alsó jobb negyedik előzápfog töredékéből állottak. Tudományos földolgozásukra Schlosser Miksa müncheni őseletbűvár vállalkozott, aki

a maradványok alapján a Földtani Intézet akkori igazgatójának, B ö c k h J á n o s-nak tiszteletére *Ursus Böckhi*-nek elnevezett háromszéki ősmedvét új fajként vezette be a szakirodalomba (1899.) — Még ugyanebben az esztendőben — D e á k A l b e r t és H o f f m a n n G é z a bányaigazgatók ajándekaként — két újabb ősmedve-fog, 1908-ban pedig két állcsont-töredék, s végül 1909-ben újabb fogak és állcsont-töredékek jutottak a Földtani Intézet birtokába. Minthogy ettől fogva — vagyis 20 esztendő óta — újabb idevágó lelet nem bukkant napfényre, s a helyszínen való gyűjtés nehézségekbe ütközik, a háromszéki medve eddig le nem írt maradványait M a i e r szakszerűen leírta és ismertette. Erre a lépésre azonban — mint már érintettük — főleg B o u l e állásfoglalása ösztönözte. Igaz másfelől, hogy nem csupán miocén-kori, hanem pliocén-kori medvék maradványai Európában is, de az egész földkereken is a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, s ennél fogva a velük foglalkozás a szakemberekre nézve mintegy magától adódik.

A nevezetes ősmedve-csontok, s az ezekkel együtt előfordult volt más gerinces maradványok lelőhelyét S c h l o s s e r értekezése pontosan megjelöli. Tudnunk kell, hogy a barót-köpeci fiatal harmadkori képződmény a bűvárok megegyező fölfogása szerint három szintre tagolható. A legalsó szint foglalja magában a 8—10 m. vastagságú lignit-főtelepet, s ennek legfelső szinttájából kerültek elő az emlős csontok, ezek közt a Hímalájában, 2000—4000 m. magasságban élő, nyulánk termetű m a c s k a-m e d v é k h e z (*Ailurus*) nagyon közelálló ősmacska-medve (*Parailurus anglicus*) koponyája, amely elég épen maradt meg napjainkig. Eredetileg ugyancsak megvolt itt a háromszéki őshód egész koponyája. Sajnos, hogy végül mégis csupán alsó állkapcsát sikerült a bezáró kőzetből kiszabadítani. Ez az értékes lelet különben még mindig várja szakértő földolgozóját. Ezekon kívül — úgy látszik — ugyancsak ebből a szinttájából kerültek elő egy-egy apró rágcsáló, ősz, gazella, meg ősló maradványai, valamint egy édesvizi teknős váza és egy nagy termetű festék-kagyló (*Unio*) teknői is. Mindezek szintén földolgozatlanok.

Nagyon érdekes továbbá a köpeci ősflóra, amelyben *Ficus*-on, *Plamera*-n, őstölgy, ősgesztenye és ősgyertyán fajokon kívül az e u r ó p a i á m b r a f a (*Liquidambar europaeum*) is díszlett; ennek egyetlen óvilági rokona, a keleti ámbrafa (*L. orientale*) ma csupán Kis-Ázsiában él.

Erre a nyilván inkább szárazföldi érában képződött rétegcsoportra olyan rétegek sorakoznak, amelyek a beléjük zárt állatvilág tanúsága szerint édesvizből üledtek le. Így a középső szintben tömegesen fordulnak elő egészen apró édesvizi csigák (*Bythinia*, *Hydrobia*, *Planorbis* stb.), a felsőben pedig a fiálló (eleven-szülő) csigák több faján (*Vivipara*) kívül a *Dreissentia* kagyló teknői gyakoriak és jellemzők.

Íme, ebben a környezetben élt Székelyország ősföldjén a háromszéki ősmedve, amely, mint az alábbiakból nyilván kitűnik, jelentőség dolgában meszsze túlszárnyalja eddig előkerült kortársait.

*

A továbbiak megfelelő kidomborítása szemszögéből szükségessé válik a barót-köpeci fiatal-harmadkori rétegcsoport korának pontosabb meghatározása. Első pillanatra tisztán elméleti jelentőségű kérdésnek tűnik ez föl, valójában pedig nagyon is fontos kihatású.

Ismeretes, hogy N e u m a y r r a l egyetemben H e r b i c h, majd —

a közben kialakult ellentétes nézettel szembeszállva — H a l a v á t s is azt hangoztatta, hogy a háromszéki medence a *pontusi* emelet idejének üledékes képződményeit foglalja magában. Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a fölsorolt neves tudósok idejében a pontusi emelet a pliocén korszak első harmadával volt egy jelentésű, amennyiben szerintük a pontikum közvetlenül a miocén utolsó szakaszára, a *szarmatikumra* települt. Am ujabban, főként neves orosz bűvárok kutatásai során kiderült, hogy a pontikum és szarmatikum közé a *meotikum* ékelődik be. Ha tehát még ez utóbbit is a pliocénbe helyezzük, a pontikum már nem jelentheti a pliocén korszak elejét.

De még más bökkenője is van a dolgnak. S c h r é t e r Z o l t á n és e sorok írója kiderítette, hogy a magyar pontikum, amelyet L ő r e n t h e y óta inkább *pannonikum*-nak nevezünk, elválaszthatatlanul összefügg az orosz-nak első harmadát jelentő magyar szarmatikummal. Vagyis ez a kettő csak együttesen állítható párvonalba a hármas tagozatú orosz szarmatikummal. Itt derült ki aztán, mekkora eltérést jelent idő dolgában a Herlich-ével szembeszállott, s ma is elterjedt L ő r e n t h e y-féle nézet, amely a háromszéki üledéksort a pliocénnek nem is az elejére, hanem derekára: a *levantei* emelet elejére helyezte.

A fiatalabb harmadidőszak (neogén) rétegsorával tüzetesen foglalkozó kutatók előtt kétségtelen, hogy a háromszéki medence lignites üledéksora semmi esetre sem a pliocén közepe táján, hanem ennél jóval korábban képződött. Igen jól érezték ezt mind azok a bűvárok, akik nem kagylók és csigák alapján, mint L ő r e n t h e y, hanem a napvilágra került emlősfauna alapján hasonlították össze a barót-köpeci képződményt Európa neogén üledékével, de sajnos, nem akartak szembehelyezkedni a hamarosan szelvében elterjedt L ő r e n t h e y-féle fölfogással.

Mi azonban — az itt érintett, de ezen a helyen tovább nem részletezhető, alapos okokra támaszkodva — bizvást elfogadhatjuk azt a megállapítást, hogy a háromszéki ősmedve legalább jó egymillió esztendővel régiebb, mint eddig általában gondolták, mert hiszen nem a pliocén derekán, hanem még a miocén végén élt.

*

Hogy ez a fölfogás minden tekintetben helytálló, többek közt akkor is kitűnt, amikor M a i e r a háromszéki ősmedve családfáját állította össze. Ez az éleszemű fiatal bűvár ugyanis észrevette, hogy az *Ursus Böckhi* egyes faji bélyegei semmiképpen sincsenek összhangban a levantei korrall, illetőleg a többi, fiatalabb pliocénkori medvefaj fejlettségi fokával, s a törzsfagrafikonban a háromszéki medve a pliocén legelején szerepel. Azt is érzékelteti a M a i e r-féle törzsfagra, hogy az *Ursus Böckhi* s a hozzá legközelebb eső közép pliocénben élt faj közt meglehetősen nagy a fejlődéstani különbség. Ezekon kívül pedig a „levantei alap“-ra helyezkedő M a i e r kénytelen volt a fiatalabb kori: felső pliocén, pleisztocén medvéken megfigyelt egyes szervezeti átalakulásokat gyors ütemeknek nyilvánítani; holott, ha a háromszéki ősmedvét az őt megillető korba helyezi, az átalakulások (fog-redukciók) ütemét teljesen normálisoknak állapíthatta volna meg.

Ami pedig a háromszéki ősmedve törzsszülei mivoltát illeti, B o u l e-lal szemben bizonyára M a i e r-nek adunk igazat, elfogadva azt a tételét, hogy a háromszéki ősmedve a medvék törzsfája egyik mellékágának végső, Európá-

ba vetődött tagja, amely leszármazottak nélkül halt ki. S itt mindjárt hozzátehetjük a fiatal búvárnak azt a megállapítását is, hogy a háromszéki medvénél fiatalabb pliocén-kori és diluviális, sőt a jelenkori medve fajok is valamennyien más földrészen, valószínűen Ázsiában fejlődtek ki, Európában tehát épp olyan „jövevény”-ek voltak, mint a háromszéki medve. Ebből természetesen egyenesen következik, hogy az európai medve-fajok egymásnak sem voltak közvetlen ősei. Annál érdekesebb, hogy fogazatát illetőleg a háromszéki medve a jeges medvével több tekintetben annyira megegyező, hogy köztük legalább távoli atyafiságot kell föltételeznünk.

S itt bizonytalannal nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy Maier szerint a diluviális üledékekből gyakran idézett „fossilis barna medve” nemcsak hogy nem azonos a ma élő barna medvével, hanem — mint a fentebbi tétel is kimondja —: még csak nem is közvetlen őse a mi mackónknak.

Hogyan lehetne tehát a köpeci őshódat, őszözet, őslóvat stb. a ma élő hóddal, őzzel és lóval fajilag azonosítani?!

*

Hátra van még annak a bizonytalannal többünket érdeklő kérdésnek tisztázása, hogy vajjon mekkora és minő külsejű állat lehetett a háromszéki ősmedve!

Itt jegyezhetjük meg, hogy a Köpecen eddig előkerült ősmedve-maradványok legkevesebb négy, teljesen fejlett példánytól származók. Az addig gyűjtött fogak alapján már Schlosser is megkísérelte a háromszéki ősmedve nagyságának megállapítását, s arra az eredményre jutott, hogy állatunk nagyobb volt a főként Elő-Indiában elterjedt jakos medvénél (*Melursus ursinus*). Eszerint ősmedvénk vállmagossága 80 cm-nél, testének hossza pedig 180 cm-nél több lehetett, s így súlyát is többre kell tartanunk 150 kg-nál. Ez a körüírás annyit jelent, hogy Schlosser körülbelül a mi mackónkéval összemérhető nagyságú medve fajnak tekintette az *Ursus Böckhi*-t, mert hiszen a barna medve marmagossága az új magyar Brehm adatai szerint 1—1.25 m. közt, testének hossza pedig 2—2.2 m. között változik, míg súlya 200 kg. körül van.

Ezzel szemben Maier, aki számításaihoz a fogak méretein kívül az alsó állcsont magosságának méretét is fölhasználhatta, annak a véleményének ad kifejezést, hogy a háromszéki ősmedve nagyság tekintetében az örvös medvéhez (*U. tibetanus*) vagy az amerikai baribálhoz (*U. americanus*) volt mérhető. Számokkal kifejezve ez annyit jelent, hogy állatunk vállmagossága 0.8—1.0 m. közt volt, hosszúsága pedig átlag 1.7—1.8 m. lehetett; súlyát sem tehetjük sokkal többre 120 kg-nál.

A maradványok beható vizsgálata nélkül természetesen nem cáfolhatom meg Maier méret-rekonstrukcióit, két idevágó megjegyzésemet azonban mégsem hallgathatom el. Ezek egyike az, hogy általános törvényszerűség az állattípusoknak a geológiai kor arányában való törpülése. Más szóval: az egy állattípusba tartozó állatfajok közül a geológiailag régibb a kisebb termetű. Ezt a törvényszerűséget bizonyára Maier sem tévesztette szeme elől, de aligha tévedek, ha az *Ursus Böckhi* állítólagos „levantei kora” őt abban az irányban befolyásolta, hogy egy-egy korrekció alkalmával a méreteket ösztönösen is inkább fölfelé korrigálta.

Másik megjegyzésem pedig arra a gyakori tapasztalatra vonatkozik, amely szerint a geológiai korokban visszafelé haladva az állatok egyes koponya

csontjai, kivált az alsó állkapocsei aránytalanul nagyobbak. Ha tehát az ősi állkapocs méretei alapján a mai arányokat tartjuk szem előtt, a rekonstruált állat méreteit túlozzuk.

Mindezzel csupán azt a véleményemet óhajtom alátámasztani, amely szerint ha a háromszéki ősmedve teljes csontváza kerül valaha napvilágra, ez határozottan kisebb lesz a baribálénál.

Az *Ursus Böckhi* életmódjáról fogai alapján csaknem teljes bizonyossággal elmondhatjuk, hogy főleg növényi táplálékon élt. Lapos, gyöngye utózáfogai ezt világosan elárulják. S hogyha állatunk ősi környezetét képzeletünkben kiépítjük, úgy találjuk, ő is az erdőség állata volt: mozgékony, ügyes, úszásban és mászásban mester. Sátorfáját bizonyára faodvakban vagy a fák sűrű koronájában ütötte föl. Valószínűen még fiait is odvas fákban hozta a világra.

Abból, hogy a Székelyföld egyetlen pontján legkevesebb 4 fejlett példány maradványaira bukkantak, teljes joggal következtethetünk gyakoriságára. Ez viszont reményt nyújthat abban az irányban, hogy idők folyamán még több, s esetleg még többet mondó vázrészei is napvilágra kerülhetnek.

*

Ime, a Székelyföld ősvilágának egyetlen piciny, fényes mozaik-lapja! A tudomány szövétnekének ráeső sugarát ez a kis mozaik-lap egész színskálára bontva veri vissza, s ebben az ősvilág életének ezer színe-hangja vibrál . . .

A háromszéki ősmedve, az ősmacskamedve, az őshód, az ámbrafa, s a többiek mind ilyen fényes kis mozaik-lapok. Az eddig megismertekből is színes kép tárul már elénk, de mennyivel színesebb, teljesebb, elevenebb lehetne ez!

S hogy ez valóban ilyen legyen, csak a mozaik-kövecskék további szorgalmas gyűjtögetésén, csak — székely testvéreim akaratan múlik!

A SZÉKELYFÖLD FÖLDRAJZA

Irta: Dr. Tulogy János.

A Székelyföld a Kárpátok ívének délkeleti szögletében a belső oldalon levő terület.

Határa kelet felé a Keleti-Kárpátok vonulata, melyen túl a Kárpátok ráncainak elsímulása után az ősrégi Orosz-tábla vízszintes rétegei következnek. A Kárpátokkal párhuzamosan húzódik a Görgényi havasok és a Hargita vulkáni vonulata — a Székelyföld gerince.

A két vonulat között a Gyergyói-, Felcsiki-, Alcsiki- és Háromszéki-medence sorakoznak egymásután.

Ezen a területen van északon Csikszék, délen Háromszék.

A Hargita nyugati oldalán terjed tovább a Székelyföld a Vargyas, Homoród mentén, a Nagy- és Kis-Küküllő felső folyásán az ősi Udvarhelyszék, tőle északra a Kis-Küküllő mentén, a Nyárad terén és Marosvásárhelynél átnyúlva a Maroson a Kapus patak középső részéig a Mezőségbe: Marosszék.

Mint különálló darab a történelmi Székelyföldhöz tartozik még a Maros és az Aranyos között levő szeglet, Felvinc környéke: Aranyosszék.

Ez a terület a Székelyföld.

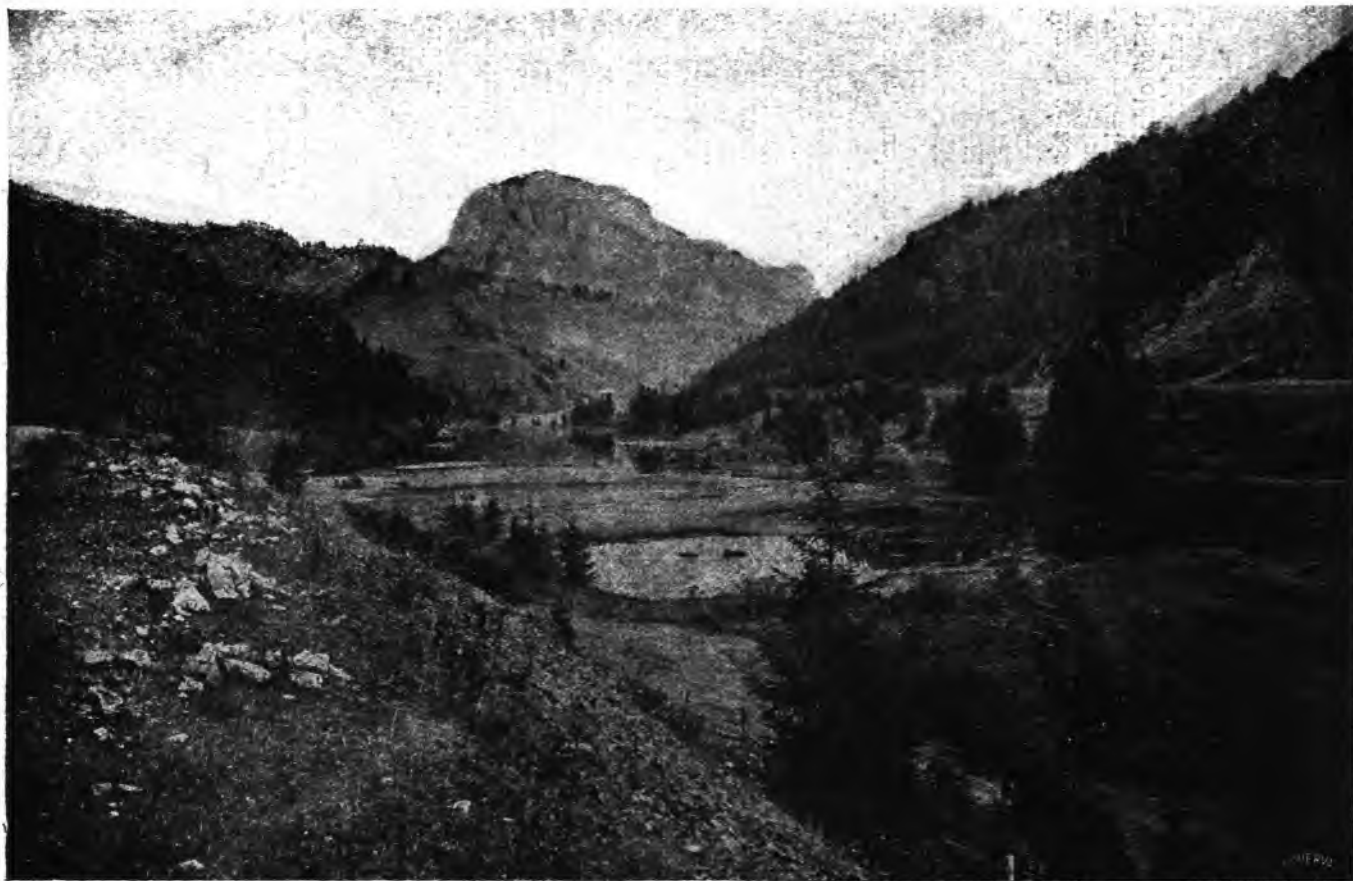
Ez a terület kisebb igazságszolgáltatási területekre, a felsorolt „szék“-ekre volt tagolva, melyeknek királybírói osztották az igazságot egészen 1876-ig. Ekkor a területeket közigazgatási területekké, megyékké alakították, azonban a székelység lelkében él és élni fog mindörökké az ősi beosztás, a székek emléke.

A Székelyföld keleti határát alkotó kréta és harmadkorszakban felgyűrődött Keleti-Kárpátok belső részein a kristályos öv fokozatosan keskenyedve nyúlik be Csikszereda tájáig.

Északi részét Gyergyói-havasoknak nevezzük. Ebben a kristályos (csillámpala, gneisz és márvány kőzetből álló) vonulat van jól kifejlődve. Borszáken triász kori mészkő és dolomit adnak szép tájképet és kiránduló helyeket.

Belső oldalán van az eololith-szienitből (ditróit) álló Ditrói hegység, mellette átalakító hatásának eredményeképpen Szárhegy, Vasláb gyönyörű hófehér márványai — sajnos — nagyrészt zúzott, repedezett állapotban.

A kristályos vonulat külső oldalára támaszkodik a gyűrődéstől kiemelt szirtes mészkő-vonulat, melyben a Székelyföld leggyönyörűbb tájképei: az 1507 méter magas Nagy Cohárd alatt, a Likas-patak völgyében 1838-ban hegyomlással keletkezett Gyilkos-tó, utána a Békási-szoros, tovább a Nagybagmász vonzák a turistákat. (1. 2. 3. 4. kép.)

1. kép. Gyilkos-tó.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

2. kép. A Békási-szoros bejárata.

A Nagyhagymás alatt a kristályos vonulatból rézércet bányásznak Balánbányán.

A terület patakjai, az Aranyos-Beszterce és a Kis-Beszterce, kristályos kőzetekben erednek. Utóbbi a Tölgyesi-szoroson, a Békás-patak a páratlan szépségű Békási-szoroson vágja át a Kárpátokat.

E gyönyörű helyen a szoros bejáratánál most már modern menedékház várja a turistákat, hogy a Gyilkos-tó és Békási-szoros szépségeiben gyönyörködhessenek, gyopárt szedhessenek a Nagy Cohárd hatalmas mészkőszirtjén. A szoros megközelítése ma igen könnyű és kényelmesnek mondható, mert Gyergyószentmiklósról gyönyörű úton autó és autóbusz közlekedés áll a turisták rendelkezésére.

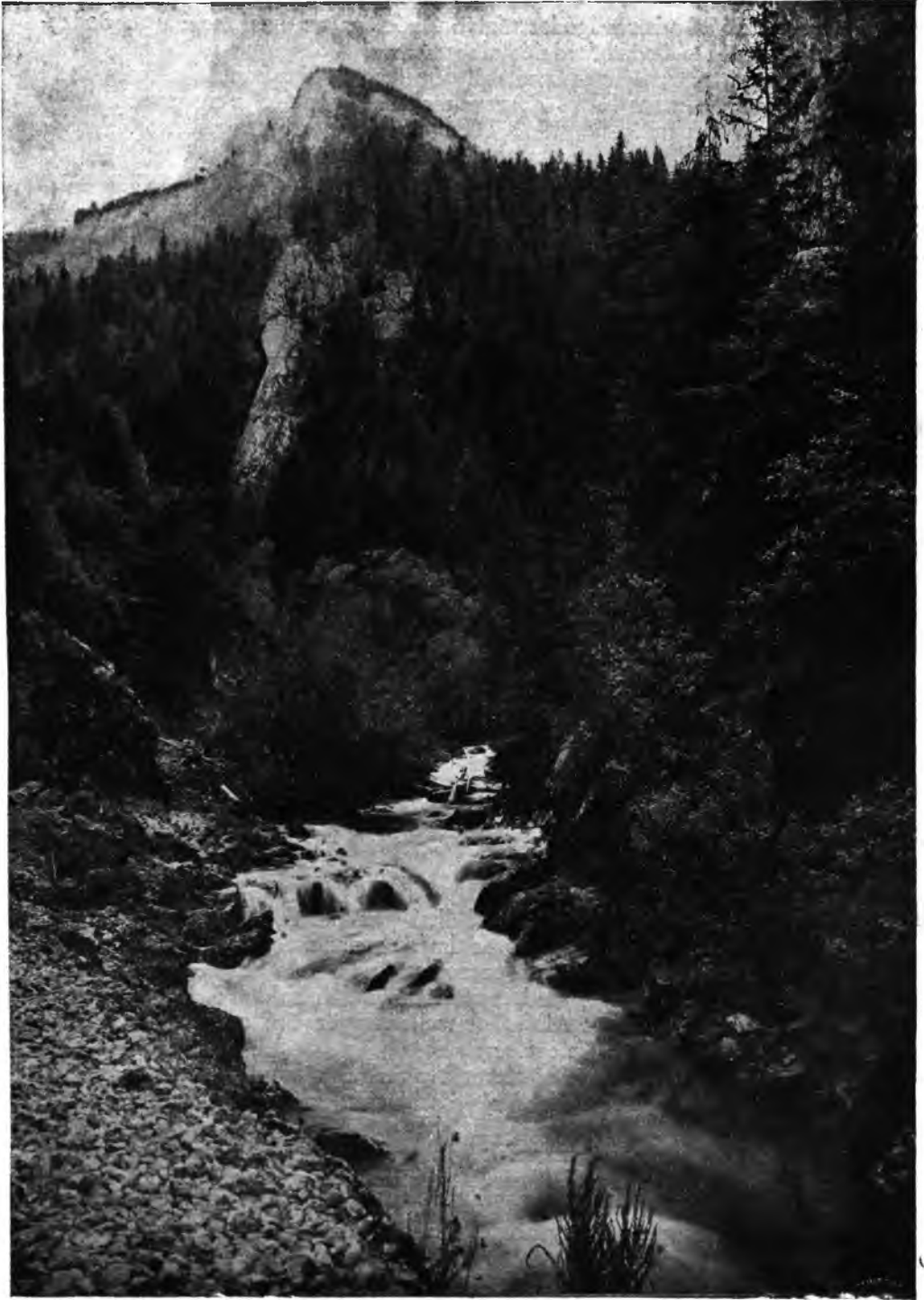
3. kép Alagút a Békási-szorosban.

Dél felé ez a vonulat is megszűnik és átveszi a mészkővonulattól keletre húzódó homokkőzóna az uralkodó szerepet.

Ez négy ágra oszlik: 1. A Székelyföld határán húzódó Csiki-havasok és Berecki-hegység vonulata; 2. a Bodoki-hegység; 3. a Baróti-hegység és 4. a Homoródi-hegység.

A homokkő-vonulaton a Gyimesi-szoroson tör át a Tatros. Azután a Székelyföld határa a Csiki-havasok és a Berecki-hegység legmagasabb csúcsain húzódik a Tarhavason (1662 m.), a Gyimesi-szoros után a Nagy Sándoron (1640 m.), az Ojtoz-patak várrommal ékes Ojtozi-szorosa után a Csilyánoson (1605 m.). Ezek azonban nem vízválasztók, mert Moldova folyói bevágódtak a legmagasabb vonulaton belül.

A vonulat déli részén a Bodzai-szoros a kijáró, melyen át Muntenia felől

4. kép. Részlet a Békási-szorosból.

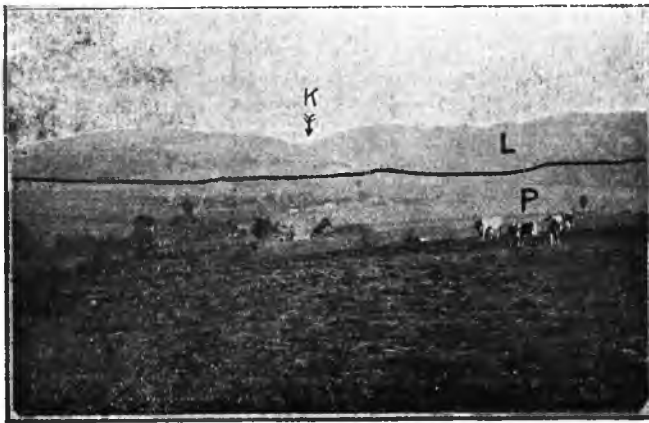
a hátráló erózióval visszavágódott folyó elhódítva az észak felé futó Bodzapatákat, az érdekes Bodza-fordulót alkotta meg.

A fővonulatból a Gyimesi-szorostól délre ágazik ki a Bodoki-hegység, mely a Kászoni-patak magasán fekvő Kászoni-medencéjét határolja nyugatról.

A Bodoki- és Berecki-hegység a Háromszéki medencét zárják körül, melyből a Feketeügy Rétynél folyik ki az Olt síkjára.

A harmadik ága a divergáló homokközónának a Baróti-hegység, mely Magyarhermánynál bukkan ki a Hargita vulkáni kőzetei alól. Főképpen homokkőből épül fel, mészkő tuskókkal tarkítva. Nyugati oldalán Erdővidék pliocen lignittelepét Köpecnél bányásszák.

A negyedik ága a homokkővonulatnak Homoródalmásnál váltja fel a Hargita vulkáni kőzeteit s a Homoród patakkal párhuzamosan haladván a Homoródi-hegység nevet kapta. Főképpen homokkőből áll ez is, de a Nagy Hagymásnak a Hargita vonulata alatt eltűnt mészkőrétegei itt ismét előtűnnek

5. kép. Központi Hargita Oláhfalú felől. (P = plató, L = andezitláva, K = kráter.)

és mészkőszirtekkel tarkítják. Turisták által gyakran felkeresett helve a Vargyas gyönyörű szorosában a Homoródalmási barlang.

Az Olt Alsórákosnál a Rákosi-szorosban vágja át a hegységet és mélyebb bepillantást nyújt a hegység szerkezetébe. Az itt felbukkanó mezozóli korú eruptívus kőzetek mellett az Alsórákos melletti gyönyörű oszlopos bazalt előfordulásoknak van nagyobb jelentősége.

A Kárpátok lánacán belül következik a Székelyföld vulkán vonulata.

Ennek a Székelyföldre eső első része a Marostól délre a Görgényi havasok, melynek déli részén a Mezőhavas déli lábánál a Kis-Küküllő völgye a határ. Az ettől délre levő Somlyó vulkáni kúpja már a Hargitához tartozik, (5. kép), mely a Gyergyói-medence déli részénél kiszélesedik, majd nagyjában fokozatosan elkeskenyedve egészen Torjáig húzódik.

Ezen a területen tehát egy hosszú repedés keletkezett a harmadkor fiata-

labbb szakában, melyen andezit lávából álló vulkánok épültek fel és ontották hosszú ideig a vulkáni hamut, a breccsiát és a lávát.

Az Erdélyi medence harmadkori rétegeire (paleogén, neogénben a pontuszira is) rakódott le a vulkáni anyag s így tehát kitörése a pliocénben történt.

A vulkáni törmelékből gyönyörű formákat dolgoztak ki a mélyen bevágódó völgyek; így keltkezett a Korond feletti Firtos és a regékkel teleszótt Rapsonné vára is.

A vulkánok által kiszórt finom vulkáni hamú a medence tengeri lerakódásai közé települt s andezittufa réteget alkot.

A hajdan izzó lávát öntő vulkánok elcsendesedtek, de közülök még ma is elég épen megvannak a Görgényi-havasokban a Fancsáltető, a Mezőhavas, a Hargitában a Madarasi Hargita (1801 m.), a Nagyköbűkk, a Kakukhegy, a Nagy Piliske, melyeknek kráterét egy-egy patak átvágva kalderává alakította.

6. kép. Szentanna-tó.

A Nagyköbűkk kalderájában a hajdani krátertó helyén az eltözegeedett Lucstó található.

A Hargita vulkáni működése a déli részen átcsap az Olt balpartjára, elfedi egy darabon a Bodoki-hegység komokkó rétegeit és a végén az 1294 m. magas Csomád 300 m. mély ép kráterében a gyönyörű Szent Anna-tó kristálytiszta vize csillog. A tó annyira feltöltődött a kráter oldalairól belejutott törmeléktől, hogy legnagyobb mélysége csak 8 méter. Ikertava a Mohostó már teljesen eliszapolódott, eltözegeedett, felületét ritka növényzetű ingovány alkotja.

A Szent Anna-tavához Tusnád fürdőről gyönyörű fenyő erdőben vezet az út kényelmes szerpentineken. A tó partján új, kényelmes menedékház várja e páratlan szépségű helyen a természet imádjait. (6. kép.)

Tusnád-fürdő mellett a Csomád oldalában levő Komlós-árokban az Olt

folyó terrasz lerakódásában gyönyörű, ép vulkáni bombákat lehet találni, ami azt bizonyítja, hogy itt még a pleisztocén korban működött a Csomád vulkánja.

A vulkánizmusnak ez a fiatalsága magyarázza meg az egész vulkáni vonulat nagyon erős postvulkáni működését.

Ennek első fázisában (fumarola működés) feltörő forró vizek opálos lerakódásokat alkottak, melyek között legszebb a hargitaligeti opál előfordulás, hol egy barlang is van benne. Meleg vizek ma is törnek még fel Tusnádon, Csikszeredán.

Sok érc-előfordulást is köszönhetünk a vulkáni utóműködésnek: a Kakuk-hegyi híres hematit kristályokat, a csikmadarasi higanyt és cinobert, pirit és okker előfordulásokat. Már részben ezen ércek keletkezésénél szerepelt kéntartalmu gáz (szolfatára működés), melynek eredményeként a legfiatalabb Csomád-vulkán mellett a Büdös-hegyben a Torjai-büdösbarlangban (7. kép) még ma is száll el széndioxid mellett kénhidrogén gáz. Hogy régen kitörése erősebb volt, bizonyítják azok a vékonyabb kénrétegek, melyeket itt bányásztak is.

Ilyen kénes gázfeltörések, ahol rendszeren széndioxiddal együtt szárazon tör fel a kénes gáz, még több helyen (Csicsó, Szentimre, Lázárfalva határában) található. Ezeket a helyeket a székelyek a kénhidrogénnek a záptojáshoz hasonló szagáról „Büdös“-nek nevezik.

A Hargita vulkanizmusa ma a mofetta-stádiumban van, melyet nagy mennyiségű, uralkodólag széndioxid gáz feltörése jellemez.

Ennek eredményeképpen a feltörő széndioxid a földkéregben cirkuláló vízben feloldódva, annak oldóképességét növeli s így ásványvizek keletkeznek. Ezeket nevezzük széndioxid tartalmuk miatt savanyú-vizeknek, vagy székelesen borvíznek.

Ahol andeziten törnek fel, ott limonit lerakódások keletkezhetnek belőle, például Szentkeresztbányán, Fülén stb.

A Torjai-büdösbarlangnál és főképpen Borszékenél, mivel mésztartalmu rétegeken tör fel a borvíz, vastag mészkőrétegek rakódtak le belőle, a beletett virágcsokrot pedig mészkőréteggel vonja be a víz.

A Székelyföld összes borvízfeltöréseinek számát 1000-nél sokkal többre tehetjük. Köztük sok olyan bő, hogy fürdőket táplál, hol sokan kapják vissza egészségüket annak belső és külső használata révén. Soknak vizét palackozva vagy korsókban szállítva nemcsak a közvetlen környezet használja, hanem messze idegenbe is szállítják. Csak a legismertebbeket sorolom fel: Borszék, Homoród, Tusnád, Málnás, Bodok, Kovászna a híres Pokolsárral. Előpatak, Udvarhely mellett Orbán Balázs Szejké-fürdőjének vize és végül Korond-fürdő a leghíresebb fürdőhelyek s a legkedveltebb palackozott borvizek forrásai.

Korond-fürdőn vasas, sok széndioxidot, kénhidrogént, metángázt tartalmazó vízből rakódik le az aragonit, a „székely drágakő“, melyből szép dísz tárgyakat készítenek. (8. kép.)

A Keleti-Kárpátokról a vizek a levantei korszak előtt konzekvensen folytak le a medencébe és a Hargita vulkáni anyaga által a medencéből levágott terület vizei tavakká duzzadtak, majd feltöltődtek és a területet észak felé a Maros, dél felé az Olt csapolta le.

A Nagy Hagymás nyugati oldalán a Gyergyói-havasokban eredő Olt, a Felcsiki- és Alcsiki-medencén átfolyva Tusnádnál gyönyörű szurdokban átvágta a Hargitát. Azután a Baróti- és Bodoki-hegység közötti fokozatosan tá-

guló tektonikus völgyben folynak habjai tova. Felveszi a Kászoni-medence vizét is hozó s a Háromszéki-medencén végig folyó Feketeügyet s a Barcaság szélén a Baróti-hegység lábánál észak felé kanyarodva a már tárgyalt alsó-rákosi Olt-áttörésen át kifut az Erdélyi-medencébe.

Az Olt forrásaival szemben a Gyergyói-medence délkeleti sarkában ered a Maros, mely a marosszékieknek viszi a székelység szent hegyének, a Hargitának beléfolyó vizeit a szép Maros-szoroson át.

E két nagy folyó völgyét követi az országút mellett az 1897—1907. közt épült székely körvasut. Ennek a Háromszéki-medencéből (Bereck—Kézdivásárhely—Kovácszna) nyuló kiágazása Sepsiszentgyörgynél kapcsolódva a fő-

7. kép. A torjai Bűdös-barlang.

vonalba, Brassón keresztül, a Barcaságon át az Olt mentén vezet ki az Erdélyi-medencébe. Észak felé a tusnádi szoroson, az Olt völgyén az Alcsiki- és Felcsiki medencén át Mádéfalvától, — ahol bekapcsolódik a Moldovából a Gyimesi-szoroson jövő vonal, — fővonallá emelkedve Marosfőnél az Olt és a Maros vízválasztójánál átvág a Maros völgyébe, a Gyergyói-medencébe. Innen áttörve a vulkáni vonulatot a Maros gyönyörű szorosán, Maroshévíz és Déda közt áthaladva, a Görgényi patak betorkolásánál kiér az Erdélyi-medence területére, ahol a vásárvonalon Szászrégen keletkezett, de ez már nem tartozik Marosszékhez.

Udvarhelyszéknek a Hargita lábánál elterülő része és Marosszék az erdélyi harmadkori medence területén fekszik.

Ennek tengeréből rakódtak le a neogén korszakban azon tufa-rétegekkel váltakozó agyagos rétegek, melyeket a jelzett területen találhatunk.

Ezen tenger elpusztult állatvilágának holtteste bomlásából keletkezett a földgáz, mely Marosszék északi csücskénél Mezőszámsondon, Pagocsánál fordul elő nagyobb mennyiségben. Székelykeresztur közelében a fiátfalvi „Fehérszék”-ben az iszapvulkánok sejtetik előfordulását.

Ebből a tengerből ülepedett le a kőszó, mely azután a felette lerakódott rétegek nagy nyomása alatt erősen összegyűrődve, kibuggyant Szovátánál, közvetlen a Hargita lábánál s a messze földön híres sóhegyeket alkotta (9. kép.) Itt a nagy sóbánya mellett híres hely a Medve-tó, mely 1873-ban a víz oldó hatása következtében a sótestben történt beomlás útján keletkezett (10. kép.) A só vizének szokatlan melegsége (15 m. mélyben 65 C), amint *Kalecsinszky Sándor* megfejtette, onnan származik, hogy a sós vizre ráfolyó pataknak rajta elterülő édesvíz rétege megakadályozza a napsugaraktól felmelegedett sósvíz melegének kisugárzását. Így benne a Nap melege valósággal akkumulálódik.

8. kép. A korondi Csigadomb aragonit felturásai. (P = pontusi márga, A = aragonit telér, Ag = andezit agglomerat.)

A medence rétegeit nagyjában a Déli-Kárpátok irányával párhuzamos vetődések érték olyan formán, hogy a megbillent darabok déli pereme van magasabban. Ezeknek a töréseknek a bezökkenését követi az Olt, Nagy- és Kis-küküllő, a Maros folyása.

A Maros vonala egyúttal azért is fontos határjelző, mert tőle északra van a Marosszék mezőségi része, melyen a szarmáciai rétegek alkotják a legfiatalabb harmadkori lerakódást. Ennek homokos és kemény homokkőpados rétegeibe nem vágódhattak be mélyen a patakok, ezért alacsony, lapos tetejű mezőkkel borított dombok alkotják forrásokban szegény területét.

A Marostól délre viszont a szarmáciai réteget fedik a puha pontuszi rétegek, melyek a terület észak felé lankásabb dombsorainak jellegzetes kifejlődését szabják meg.

Ezekbe a rétegekbe vágódtak be tehát a Küküllők és a Maros mellékvizeikkel, — köztük legnagyobb a Bekecs alatt a Nyárád terén Marosba siető Nyárád, — és alkották annak tipusosan eróziós dombvidékét. Ezen a terüle-

ten a morfológiai viszonyok kialakulásában nagy szerepük van, a homokos rétegeken átszivárgott víztől, az agyagos rétegen keletkezett suvadásoknak. Ezek legszebb példáját e területen Lövete-Székelykeresztur községek mellett lehet látni.

A folyók völgyei felett ott láthatjuk a folyók elhagyott régi szintjét jelző pleisztocén terraszokat: a 60—80 m. magas fellegvári terraszt és az alacsonyabb 15—20 m. magas városi terraszt, melyen épült például Marosvásárhely és Székelyudvarhely egy részét.

A Székelyföld utolsó darabja a Maros és Aranyos szögletében Aranyos-szék, melynek székhelye Felvinc volt és 22 község tartozott hozzá.

Ezt a területet az erdélyi-medence harmadkori rétegei építik fel. Bele a patakok lankás domvidéket alakítottak, a Marost és Aranyost pedig szépen

9. kép. Szovátai sósziklák.

kifejlett pleisztocén terraszok kísérik. A nyugati részén mezozoos eruptívus kőzetekből a Székelykő mezozoos mészkőszirtje emelkedik ki meredek fallal 1130 m. magasságra Toroczkó fölé, az északi határán pedig a természeti ritkaságairól messze földön ismert Tordai-hasadék fekszik, melynek jobboldali sziklafala a „Lónyomos kövig“ még Aranyos-székhez tartozott.

Úgy a Tordai-hasadék, mint az egész Aranyosvölgy fel a Székelykő nyugati lábánál fekvő Toroczkóig és Toroczkó-Szentgyörgyig a turisták kedves kiránduló helye, kik itt főleg az ősi várromos Székelykő messze terjedő szép kilátásában, a toroczkói gyönyörű népviseletben s a toroczkószentgyörgyi szép várromban gyönyörködhetnek.

De ezek a helyek egyuttal zárandok helyei is a világ összes unitáriusainak, akik itt nemcsak a szorgalmas és munkás nép szép háziipari készítményeiben és festői népviseletben gyönyörködhetnek, hanem a Brassai Sámuel szülőházánál áldozhatnak is a nagy tudós és nagy ember emlékének.

Ez a terület a Székelyföld, melyet Isten olyan bőven megáldott természeti kincsekkel. A Székelyföld tájképi szépségei valóban a legnagyobb válto-

zatossággal tárják a turista elé a természet csudás szépségeit. Vadvirágos mezői, a Kárpátok bércei, a Hargita kimeríthetetlen tárháza gyönyörű, részben ősidők óta itt élő növényeknek. Óserdeiben gazdag zsákmányt hajt a vadász elé kutyája. Földjét bőven öntözi az Isten áldása és megtermi a székelységnek a mindennapi kenyeret. Erdeinek fáját, földjének kincseit is mind az ő fiai javára teremtette az Isten.

10. kép. Szovátai Medve-tó.

GOMBÁK A SZÉKELYFÖLDRŐL

Irta: *Dr. Moesz Gusztáv*

Ennek a dolgozatnak élére csak a fenti címet írhattam. Szebben hangzott volna ugyan, ha a következő címet használhattam volna: „A Székelyföld gombái“, de a Székelyföldről ismeretes gombák kis száma nem engedte meg, hogy ezt a többet mondó címet használjam. Sajnos, a Székelyföld virágtalan növényei iránt alig mutatkozott érdeklődés. Rendszeres kutatás pedig nem is folyt. Hogy ennek mi lehetett az oka és hogy e tekintetben kit terhel a mulasztás vádja, arról érdemes volna gondolkozni. Valóság az, hogy a hegyekben, völgyekben, erdőkben, mezőkben, ormokban és lápokban gazdag gyönyörű Székelyföldnek gombáit, moszatait és zuzmóit alig-alig ismerjük.

Ebben a dolgozatban mintegy 160 gombát sorolhattam fel, holott legalább is 20-szor annyinak kell a Székelyföldön teremnie.

Szomorú, hogy az elmulasztott alkalmak többé nem térnek vissza és ezért a Székelyföld felkutatása egy újabb nemzedékre hárul. Talán engem, aki nyolc kedves esztendő telt el Brassóban, szintén érhet az a vád, hogy elhanyagoltam a Székelyföldet. Most, amikor Brassótól, a Székelyföldtől és munkára mindig készséges ifjúságomtól oly messzire estem, valóban úgy érzem, mintha soha helyre nem hozható mulasztást követtem volna el, amikor a Székelyföld alacsonyabb rendű növényzetét figyelemre nem méltattam. Be kell azonban vallanom, hogy a szándék meg volt bennem. Tervemet be is jelentettem egy magas tudományos forumnak, de azt kivitelre nem fogadták el. Így azután kutatási területem csakis Brassó közeli környékére zsugorodott. Akadt ott is sok tennivaló. Többször jártam Réty vidékén, a Rétyi Nyírben, melynek csodálatos növényvilágát „A Rétyi Nyír növényzete“ című dolgozatom tette 1910-ben a botanikusok előtt ismeretessé. Ezt a területet *Alex. Borza*, a kolozsvári egyetem tanára, éppen botanikai érdekességei miatt, legújabbban a megvédendő területek közé vette fel. Annak idejében, első sorban a virágos növények érdekelték és a gombák rendszeres gyűjtésére sem elegendő időt, sem elég figyelmet nem fordíthattam, mégis sikerült Réty vidékén 76 gombát is gyűjtenem. Hálás szívvel emlékezem meg itt is *Nemes Hermann* úrról, aki előzékenységével és kedves figyelmével nagyon megkönnyítette a Rétyi Nyírben való kutatásaimat.

Amikor 1907-ben Budapestre kerültem, mindinkább halványodott az a reménységem, hogy Brassó vidéke és a Székelyföld gombavilágát tüzetesebben felkutassam. Ilyen körülmények között mostani feladatomban nem lehet más, mint a Rétyi Nyírben gyűjtött gombákon kívül felsorolni mindazokat a gom-

bákat, amelyet különböző művekben, mint irodalmi adatokat össze tudtam böngészni.

Talán *Mátyus István* „nemes Küküllő és Maros-Székéből egyesült Vármegyének physicusa“ volt az első, aki a Székelyföldről gombákat említ. Ez a jeles és tudós orvos „O és Új Diaetetica“ című 6 kötetes művének 2-ik részében, 1787-ben, a gombáknak is szentelt egy fejezetet. A gombákról általában eléggé megvetően nyilatkozott. Azt írta róluk, hogy: „A gombák, mint ganéjok, tsundaságok közt született, senyvedő, hitvány matériák: éppen olyanok, mint nyárban a barmokkal bánó, télben azoknak ganéjait ki-takarító, alatson, tsunda, paraszt, ízetlen, búzetlen, rossz erkölcsű, vagy ehető, tolvaj, hitvány béresek, pásztorok és legalatonabb szennyos szolgák, szolgálók.“

Mi végre teremtettek a gombák? Erre a kérdésre *Haller* híres svájci orvos és botanikus munkájából idéz feleletet: „A gombákat a Természetnek Bölts Gazdája tsak a férgeknek, nyűveknek, tsigáknak és egyéb eféle tsúszó-mászó állatoknak eledelére rendelte.“ Majd az írta, hogy csak a „felettebb utálatos irigy telhetetlenség“ viszi az embert arra, hogy a nemesebb ételeknek kimeríthetetlen bősége mellett is „illy alávaló kívánságra vetemedik és mindent egyedül igyekszik felfalni.“ A gombákat a föld szemetének mondotta „melyek undok helyeken nőnek és utálatos matériává változnak, melyre nem lehet irtózás és csemer nélkül nézni és nem lehet eléggé szégyelni az eféle „oktalan nyaláncságot.“

Ha rossz véleménye volt is *Mátyus István* vármegyei fizikus úrnak a gombákról, a fontosabb ehető gombák ismertetése kapcsán kénytelen elismerni, hogy azoknak jó tulajdonságaik is vannak. A *tövisalj gombáról* (*Lactarius deliciosus*) úgy emlékszik meg, mint „legfőbb tsemege-étel“-ről. A *tseperke gomba* (*Psalliota campestris*) is „igen kedves, jól tápláló tsemege.“ A *szegfűgomba* (*Marasmius oreades*) fűszerszámos levével a gyomrot erősíti. „Hasonló kedvessége, de jótska szagjával együtt lévő tápláló és elevenítő erejére nézve még nagyobb kelete van nálunk a *süveggombának* (*Morchella esculenta*). A *tőke*, vagy *pisztritz gombák* egyes fajait „húsforma édes izekért az Uri Rendek is kedves tál-étkeknek tartják.“ „Nagy kelete van néhol a köz-népek közt Május kezdetével a *Sz. György-gombájának* is.“

Nem akarom a kevés számú példák sorát folytatni. Minket közelebről az az adata érdekel, mely azt bizonyítja, hogy a föld alatt termő szarvasgombák székelyföldi előfordulásáról már tudomása volt. Erre vonatkozó szavai így hangzanak: „találják nálunk a Tsiki és Gyergyói havasokon.“ Kétségtelen, hogy itt az úgynevezett fehér szarvasgombákról, a *Choironomyces*-ről van szó, mert a fekete szarvasgombát (*Tuber*) eddig még senki sem találta a Székelyföldön.

Másik érdekes adata a „*lasagombá*“-ról szól, melyről azt írta, hogy „találtatik itt Erdélyben s kétségkívül Magyar-Országban is.“ „A sűrű bik és tere-erdőken a lehullott és a földön elrothadt fákból késő ősszel láb nélkül egész testel nőv ki és a laska levelek, vagy a tyúkok állók alatt levő rétes taréjok formán, sok, kövér, fényes, síma levelenként nagy halmokba kiterjed. Friss korában húslévben vagy vízben megfőzve, szalonnával, vajjal, tej-fellel, petrezselyemmel együve rántva, megsózva és fűszerszámozva a havas alatt lakóknak nagyon kedves ételek.“ Egyébként a „ketské-szakállal egy nemzetből, a Clavariák közül láttatnak lenni.“ *Mátyus* ezt a gombát *Bauhinus*

„Fungus maximus hungaricus“-ával egynek tartotta. Ebben azonban téved, mert a *Bauhinus*-féle „nagy magyar gomba“ a mykologusok véleménye szerint nem más, mint *Polyporus frondosus*, melyet *Istvánffi Gyula Clusius* „bokros gombájával“ azonosított. *Mátyus lasagombája* pedig bizonyára a *Clavaria flava*-val egyezik, melyet *Istvánffi* szerint Bikszádon és Háromszékmegyében most is *lasagombának* mondanak.

Erdély flórájának első komoly tanulmányozója *Baumgarten János* (1765—1843) volt. Alapvető munkájában (*Enumeratio stirpium Magno Transilvaniae* ... I—III, 1816, IV. 1846) azonban a gombákról, nem szól. *Schur Ferdinand* (1799—1878), aki Erdélyt keresztül-kasul járta, hogy annak növényzetét megismerje, a gombák közül csak egy-két üszökféléről emlékszik meg; ezeket a Székelyföldön látta. *Fuss Mihály* (1814—1883) volt az egyetlen, aki a virágos növények mellett a virágtalanokra is gondolt és az addig ismeretessé lett gombákat „Systematische Aufzählung der in Siebenbürgen angegebenen Cryptogamen“ című munkájában fel is sorolta. A Székelyföldről csak 7 gombát közölt! *Simonkai Lajos* (1851—1910), aki *Baumgarten*, *Schur* és *Fuss* alapvető munkáinak eredményeit kritikailag feldolgozta, a gombákat és általában az alsóbbrendű növényeket nem vette fel munkatervébe. Magyarország nagy mykologusai: *Schultzer*, *Kalchbrenner* és *Hazslinszky* nem jártak a Székelyföldön.

Nagyobb számu, — mintegy 40 gomba — csak 1895-ben lett a Székelyföldről ismeretessé *Istvánffi Gyula* „Adatok Magyarország gombáinak ismeretéhez“ című dolgozata révén. Az itt felsorolt gombák nagyobb részét *Szilvássy János dr.* borszéki fürdő- és bányarvos gyűjtötte Borszádon és vidékén. Nehány gombát *Barabás Sándor dr.* sepsiszentgyörgyi gyakorló orvos is küldött *Istvánffinak*. Mindezek a gombák nagyobbtermetűek, főképpen a kalapos terméstestűek köréből valók. Ugyanezeket az adatokat megtaláljuk *Istvánffi* „A magyar ehető és mérges gombák könyve“ című, 1899-ben megjelent művében, amelyben a szerző néhány saját adatát, továbbá *Tamás Albert* udvarhelymegyei gombáit közölte; utóbbiak termőhelye azonban nincs közelebbről megjelölve.

Szilvássy János dr. nevével *Hollós László dr.* „Magyarország gasteromycetái“ című művében is többször találkozunk. Itt a Borszék vidékén talált pöfetegek és földcicsillagok szerepelnek. *Hollós László* ezen és „Magyarország földalatti gombái“ című munkájában (1911) körülbelül 10 gombafaj van a Székelyföldről feljegyezve.

Römer Gyula brassói szász leányiskolai tanár 1884-ben Zajzon erdőiből közölt néhány (7) gombát.

Felvettem a gombák névsorába azt a néhány gombát is, amelyet a Magyar Nemz. Múzeum gyűjteményében találtam, vagy amelyeket meghatározás céljából a Székelyföldről nekem küldöttek. Mindezek a következő gyűjtőktől származnak: *Bányai János*, *Degen Árpád*, *Hóhr Henrik*, *Jávorka Sándor*, *Karkoványi A.*, *Kiss Jakab* tanító Marosvásárhelyen, *Lengyel Géza*, *Linhart Gy.*, *Nyárády E. Gy.*, *Paál Árpád*, *Péterfi M.*, *Radványi A.* és *Tuzson János*.

Azoknak a gombáknak a száma, amelyeket magam gyűjtöttem Rétyen és a rétyi Nyírben: 74. Két gombát Tusnádfürdő mellett szedtem. Mindezek többnyire apró gombák (*Micromycetes*), melyek, egy-kettő kivételével, ebben a dolgozatban kerülnek először a nyilvánosság elé.

A Székelyföldről eddig ismeretessé vált gombák száma sokkal kisebb, semhogy azok alapján a Székelyföld gombavilágát általánosságban jellemezni lehetne. Tekintettel arra, hogy a Székelyföld hatalmas erdősegei, csodás lápjai, dús kaszálói és megművelt területei még tömérdek gombafajt rejthetnek magukban, köztük kétségkívül teljesen ismeretleneket is, alig képzelek hálásabb feladatot, mint a Székelyföld mykologiai felkutatását. A megfigyeléseket ki kellene terjeszteni a gazdasági növények gombaokozta betegségeire is. Azok, akik a Székelyföldet a gombák tanulmányozása céljából be fogják járni, azzal is jó szolgálatot fognak tenni a kultúra ügyének, ha vidékenként összegyűjtik a gombák népies neveit és ha feljegyzik a székely népnek vélekedését az egyes gombák ehetőségéről vagy káros tulajdonságairól.

Hogy a székelyek a növényeknek a magyarországi elnevezésektől teljesen eltérő, eredeti neveket adtak, az köztudomású. Magam is több érdekes székely és csángó növénynevet jegyeztem fel és közöltem a „Magyar Nyelv“ 1908 évi IV. kötetében. *Istvánffy Gyula* is megjegyezte, hogy: „egyes vidékeken meglepő zamatú s részben ősi nevekkkel él a nép. Ilyen a székely Harapégés, Parancsolatgomba, Lasagomba, Petresselyemgomba, Cérnagomba, Medvefarokgomba, Csirkelábgomba, Özgomba, Kakastaréjúgomba, Pétergomba, Kutjavargánya, Nyulicagomba, Harmatgomba, Tikgomba, Papsapka, Kókistaréj, Gévagomba, Selyemgomba, Tinótortya stb.“

Egy szóval: sok még a tennivaló! Nagyon kívánatos volna, ha a Székelyföld iskoláinak tanárai vállalnák a Székelyföld alsóbbrendű növényzetének és így gombáinak is felkutatását. Első sorban az ő feladatuk volna ez. Maguknak jó nevet és a székelység kultúrájának dicsőséget szereznének!

I. Nyálkatelepes gombák (*Myxomycetes*).

Arcyria incarnata Pers. Rétyi Nyír, nyírfa tuskóján.

Didymium melanospermum (Pers.) Macbr. Rétyi Nyír, mohán.

Hemitrichia vesparium (Batsch) Macbr. Székelyudvarhely, fadarabon. Gyűjtötte Paál Árpád.

Stemonitis fusca Roth. Rétyi Nyír, redves tuskón.

II. Moszatszerű gombák (*Phycomycetes*).

Albugo candida (Pers.) O. Kuntze. Réty, a Capsella bursapastoris levelén és szárán. Őcsém havas, az Erysimum Wittmannii-n. (Fuss: Archiv, 430).

III. Tömlős gombák (*Ascomycetes*).

Chlorosplenium aeruginosum (Oed.) De Not. Csomádhegy Tusnádfürdő mellett, redves tán.

Choiromyces meandriformis Vitt. Ozdola, Étfalva, Ditró, Borszék; Ke-rekszék, Csikszentmihály, Csikszentlélek. (Hollós: Magyarország földalatti gombái, 1911., 62 old.). Gyergyószentmiklós: a szomszéd havasokon (Istvánffy adata Hollós idézett munkájában, 109 old.) Mátyus a csiki és a gyergyói havasokból közli.

Claviceps microcephala (Wallr.) Tul. Rétyi Nyír, az *Alopecurus pratensis* virágzatában.

Claviceps purpurea (Fries) Tul. Rétyi Nyír, a *Baldingera arundinacea* virágzatában.

Cucurbitaria Karstenii Sacc. Rétyi Nyír, nyírfán.

Daldinia concentrica (Bolt.) Cés. et de Not. Zajzon, nyírfából készült kerítésen. Römer. (Verh. Mitt. Hermst. 1884. 145.)

Diatrype bullata (Hoffm.) Fries. Rétyi Nyír, száraz fűzágon.

Diatrype disciformis (Hoffm.) Fr. Rétyi Nyír, száraz fűzágon.

Elaphomyces granulatus Fr. Szentesegyházas Oláhfalú, fenyvesben. Gyűjtötte Krausz Ernő, m. kir. erdész. (Hollós: Magyarorsz. földalatti gomb. 77 old.)

Elaphomyces variegatus Vitt. Székelyudvarhely, gyűjtötte dr. Török. (Hollós id. mű 73 old.)

Erysibe polygoni DC. Őcsém havas, *Scabiosa columbaria* levelén. (Fuss: Arch. 462.)

Gyromitra esculenta (Pers.) Fr. Borszék, április—május hóban. „Kókkis-tarék.” Gyűjtötte: Dr. Szilvássy.

Hypoderma scirpinum DC. Rétyi Nyír, a tavi káka elhalt szárának tövén. (*Schoenoplectus lacustris*).

Hypoxylon fuscum (Pers.) Fries. Rétyi Nyír, az égerfa és a nyírfa ágán. Csomádhegy, (Tusnádfürdő mellett), bükkfa kérgén.

Hysterium alneum (Ach.) Schroeter. Rétyi, Nyír, öreg nyírfa törzsének kérgén.

Lachnum virgineum (Batsch) Karst. Rétyi Nyír, faágon.

Leptosphaeria Crepini (West.) de Not. Csik-Gyimes erdejében, gyűjt. Karkoványi Á. (1891-ben); Csürköve, Szováta mellett, gyűjtötte Radványi A. 1908-ban. A gazdanövény mindkét esetben a *Lycopodium annotinum*. (Lásd: Moesz, Mykol. Közl. III. 1918.)

Leptosphaeria culmorum Auersw. Rétyi Nyír, a *Poa compressa* száradó levelén.

Leptosphaeria nardi (Fries) Cés. et de Not. Rétyi Nyír, a *Nardus stricta* száradó levelén.

Leptosphaeria ogilviensis (Berk. et Br.) Cés. et de Not. Rétyi Nyír, az *Oenothera biennis* kóróján.

Melanconis stilbostoma (Fries) Tul. Rétyi Nyír, a nyírfa száraz ágán.

Microsphaera evonymi (DC) Sacc. Rétyi Nyír, az *Evonymus europaea* levelén.

Morchella conica Pers. Borszék, bükkösben, április-májusban. Gyűjtötte Dr. Szilvássy.

Mycosphaerella caricicola (Fuckel). Rétyi Nyír, a *Carex Goodenowii* száraz levelén.

Mycosphaerella innumerella (Karst.) Schroeter. Rétyi Nyír, a *Potentilla palustris* hervadó levelén.

Mycosphaerella pteridis (Desm.) Schroet. Rétyi Nyír, a *Pteridium aquitinum* száraz levelén.

Mycosphaerella violae A. Potebnia. Őcsém teteje (Csik m.) a *Viola alpina* elhalt levelén. (Gyűjt. Degen A. 1901. VI. 18.) Ez a gomba csak mes-

terséges tenyészetből volt ismeretes mindaddig, amig Degen Árpád gyűjtésében rá nem akadtam. (Lásd: *Moesz: Myk. Közl. V. 1922, 6 old.*)

Pseudombrophila pluvialis (Cooke) Boud. Marosvásárhely. Egy szoba nyirkos falán találta Kiss Jakab állami tanító 1913. IV.

Pseudopeziza trifolii (Biv. Bernh.) Fuckel. Rétyi Nyír, a lucerna élő levelén.

Rhizina inflata (Schaeff.) Quél. Görgényszentimre, a lucfenyő csemeténének gyökerén találta Tuzson J., kb. 1200 m. magasságban, 1904. jún.-ban.

Rosellinia ligniaria (Grev.) Fuckel. Rétyi Nyír, nyírfán.

Schizoxylon Berkeleyanum (Dur. et. Lév.) Fuckel. Rétyi Nyír, az *Oenothera biennis* kóróján.

Sphaerotheca mors-uvae (Berk.) Schwein. Réty. A község kertjeiben, az egres, Ribes grossularia fiatal hajtásain és bogyóin. Az egresnek ezt a veszedelmes betegségét, melyet „amerikai lisztharmit“-nak neveznek megtalálták a Székelyföld következő helyein is: Szentkatolna, Gelencze, Felsőrákos. Mindennütt 1908-ban jelent meg először. E gomba első megtalálásra Magyarországon Réty nevéhez fűződik. Azóta elterjedt ez ország egész területén. Lásd: *Moesz: Az egres amerikai lisztharmitja hazánkban — Növényt. Közl. 1908. 5. füz.*)

Taphrina Tosquetii (West.) Magn. Rétyi Nyír, az éger levelén.

IV. *Bazidiumos gombák (Basidiomycetes).*

Üszökgombák — Hemibasidii.

Cintractia caricis (Pers.) Magnus. A következő sásfélék termésében: *Carex echinata* és *Carex lasiocarpa*; mindkettő a Szentanna tónál (*Schur, 1859*). *Carex Milliechoferi* az Őcsém havason, gyűjtötte *Schur*. *Carex polygama*, Görgényszentimre mellett találta *Nyárády E. Gy.*

Ustilago avenae (Pers.) Jensen, a vetési zab magházában, Marosludasról említette *Fuss* 1857-ben.

Ustilago hordei (Pers.) Kellerm. et Swingle, az árpa magházában, Marosludas (*Fuss*).

Ustilago major Schroeter. Rétyi Nyír, a *Silene otites* portokjában.

Ustilago tragopogonis-pratensis (Pers.) Winter. Rétyi Nyír, a *Tragopogon pratensis* virágzatában.

Ustilago tritici (Pers.) Jensen. Réty. A búza kalászában.

Ustilago zae (Beckm.) Unger. Réty. A kukorica növényén.

Hogy a Niessl féle *Ustilago Fussii*, melyet *Fronius* talált a Hargitta hegységben, a boróka (*Juniperus intermedia*) levelén, mi legyen, azt az eredeti anyag megvizsgálása nélkül megállapítani nem lehet. *Saccardo* ugyan felvette a *Syloge Fungorum*-be, de teljesen kétes fajnak tartom, mely aligha tarthatik az üszögfélék sorába.

Rozsdagombák — Uredinales.

Aecidium asperifolii Pers. *Palotailva* (Maros-Torda vm.), a *Symphytum cordatum* levelén. (*Nárády E. Gy.*)

Aecidium euphorbiae Gmel. Rétyi Nyír, az *Euphorbia syparissias* levelén.

Coleosporium cacaliae (DC) Wagner. Kelemenhavas az *Adenostyles albifrons* levelén. (*Fuss, 1857*).

Coleosporium melampyri (Rebent.) Kleb. Réty. A *Melampyrum arvense* levelén.

Coleosporium pulsatillae (Strauss) Lév. Rétyi Nyír, a *Pulsatilla australis* levelén.

Coleosporium senecionus (Pers.) Fries. Rétyi Nyír, a *Senecio Fuchsii* levelén.

Melampsora salicina Lév. Kislekence (Maros-Torda vm.), a *Salix purpurea* × *viminalis* levelén.

Phragmidium disciflorum (Tode) James, Réty. A *Rosa canina* levelén.

Phragmidium potentillae (Pers.) Karsten. Réty. A *Potentilla arenaria* levelén.

Phragmidium rubi (Pers.) Winter. Erdőszentgyörgy (Maros-Torda vm.) a *Rubus caesius* levelén. (Gyűjtötte Hóhr Henrik.)

Puccinia asperulae-cynanchicae Th. Wurth Rétyi Nyír. Az *Asperula cynanchica* szárán.

Puccinia bistortae (Strauss) DC. Csukás hegyen és a Nagybagmáson a *Polygonum viviparum* levelén. Előbbi helyen Linhart, utóbbi helyen Degen gyűjtötte.

Puccinia caricis (Schum.) Rebent. Réty. A csalán (*Urtica dioica*) levelén aecidium.

Puccinia caricis-montanae Ed. Fischer. Rétyi Nyír. A *Centaurea micranthos* élő levelén aecidium.

Puccinia coactanea Bub. Rétyi Nyír. Az *Asperula glauca* levelén aecidium.

Puccinia coronifera Kleb? Görgény. A *Rhamnus saxatilis* levelén aecidium (Gyűjt. Lengyel G. 1913. V.)

Puccinia graminis. Pers. Réty. A búza szárán és levelén.

Puccinia silvatica Schröter. Réty. A *Taraxacum officinale* levelén és tököcsányán aecidium.

Puccinia soldanellae (DC) Fuckel. A Hargita hegységben, Zetelaka mellett; Ivópatak, a Madarasi csúctól nyugatra, 900 m. m., a *Soldanella montana* levelén. Gyűjtötte Bánvai János 1927. IV.

Puccinia tragopogi (Pers.) Corda. Réty. A *Tragopogon orientale* levelén aecidium.

Uromyces minor Schröter. Rétyi Nyír. A *Trifolium strepens* levelén.

Uromyces striatus Schröter. Réty. A *Trifolium arvense* levelén.

Uromyces scutellatus (Schrank.) Lév. Rétyi Nyír. Az *Euphorbia cyparissias* levelén.

Himeniumos gombák (Hymenomycetinae.)

Amanita muscaria (L.) Pers. Borszék. (Gyűjt. Szilvássy dr.) Istvánffi szecint a Székelyföldön „légygomba“ a neve.

Amanita pantherina (DC) Krombh. Borszék. (Gyűjt. Szilvássy dr.)

Amanita rubescens Pers. Borszék: Kerekszék havason gyűjtötte Szilvássy dr. Itt „szarvasgomba“ a neve.

Amanitopsis vaginata (Bull.) Roze. Borszék. (Gyűjt.: Dr. Szilvássy.)

Boletus bulbosus Schaeff. Borszék. (Gyűjt.: Dr. Szilvássy); Zabola erdejében (Rómer Gy.); Udvarhelymegye, ahol Tamás Albert szerint a következő neveken ismerik: tinorú gomba, tinóorrú gomba és tinótorty.

- Boletus scaber* Fries. Zabola erdejéből említi Römer Gy.
- Boletus subtomentosus* L. Borszék és Tusnád. (Istvánffi.)
- Cantharellus cibarius* Fries. Zabola erdejében (Römer Gy.); Borszék, Tusnád, Udvarhely megyében Tamás Albert szerint nyúlgombának és vargányának nevezik.
- Clavaria abietina* Pers. Borszékről Fuss említi (Arch. 458. old.)
- Clavaria botrytis* Pers. Borszéken dr. Szilvássy gyűjtötte; itt fűgombának nevezik. Istvánffi szerint Háromszékben gyomorgomba és úrigomba a neve. Udvarhely megyében Tamás Albert szerint csirkelábgombának és parlaggombának mondják. Dr. Barabás József szerint a Székelyföldön pisztrícgombának hívják.
- Clavaria coralloides* L. Borszék. (Közli Fuss 1883.)
- Clavaria flava* Schaeff. Borszék (dr. Szilvássy.) Itt szegfű virággomba a neve. Bikszád, Háromszék, ahol lasagombának mondják. Istvánffi szerint „a székelyek káposztalébe főzve eszik.”
- Clavaria pistillaris* L. Borszék. (Dr. Szilvássy); Tusnád, fenyvesben (Istvánffi.)
- Clitocybe cerussata* (Fries) Quél. Borszék. (Dr. Szilvássy.)
- Clitocybe maxima* (Gartn. et Meyer.) Quél. Borszék. (Dr. Szilvássy.)
- Clitocybe mellea* (Wahl) Ricken. Udvarhely megyében szilvaaljgombának nevezik (Tamás Albert.)
- Coprinus comatus* Fries. Borszék. Kövér pázsiton. (Dr. Szilvássy.)
- Corticium roseum* Pers. Rétyi Nyír, száraz ágon.
- Exidia glandulosa* (Bull.) Fries. Rétyi Nyír, égerfa ágán.
- Exidia repanda* Fries. Rétyi Nyír, nyírfa ágán.
- Hydnum erinaceus* Bull. Udvarhely megye, ahol Tamás Albert szerint cérnagombának mondják.
- Hydnum fragile* Fries. Borszék. (Dr. Szilvássy.)
- Hydnum suaveolens* Scop. Borszék. (Dr. Szilvássy.)
- Irpex obliquus* (Schrader.) Fries. Rétyi Nyír, száraz faágon.
- Lactarius deliciosus* (L.) Fries. Borszék, ahol dr. Szilvássy szerint fenyűalja gombának nevezik. Udvarhely megyében Tamás Albert közlése szerint a következő neveket viseli: tövisaljgomba, fenyőaljgomba, fenyőgomba.
- Lactarius piperatus* (Scop.) Fries. Borszék. (Dr. Szilvássy); Zabola erdejében (Römer Gy.)
- Lactarius torminosus* (Schaeff.) Fries. Borszék. (Dr. Szilvássy); Udvarhelymegyében szörgomba a neve (Tamás Albert.)
- Lactarius volemus* Fries. Zabola erdejében (Römer Gy.)
- Lepiota clypeolaria* Bull. Tusnádfürdő fenyveseiben (Istvánffi.)
- Lepiota procera* Scop. Borszék (Istvánffi.)
- Lepiota rhacodes* Vitt. Borszék (dr. Szilvássy.)
- Marasmius caryophylleus* (Schaeff.) Udvarhelymegye: Szegfűgomba (Tamás Albert.)
- Mycena galopus* (Pers.) Fries. Tusnádfürdő. (Istvánffi.)
- Panus rudis* Fries. Rétyi Nyír. Nyírfa tuskóján.
- Phaeodon imbricatus* (L.) Schroeter. Borszék: őzgomba. (Dr. Szilvássy.)
- Phlegmacium coerulescens* (Schaeff.) Borszék. (Dr. Szilvássy.)

- Pleurotus ostreatus* (Jacqu.) Quél. Sepsiszentgyörgy: Laskagomba, (Barabás dr.)
Polyporus ovinus (Schaeff.) Fries. Sepsiszentgyörgy, (Barabás dr.)
Polyporus squamosus (Huds.) Fries. Borszék, (Szilvássy dr.)
Polystictus hirsutus (Wulf.) Fries. Rétyi Nyír. Fatönkőn.
Psalliota campestris L. var. *vaporaria* (Otto) G. Winter. Borszék: csapirka, csepirke. (Szilvássy dr.)
Russula cyanoxantha (Schaeff.) Fries. Borszék: kékhátú gomba, (Szilvássy dr.)
Russula depallens Fries. Borszék, ősszel a fenyvesekben, galambgomba. (Szilvássy dr.)
Russula vesca Fries. Borszék, (Szilvássy dr.)
Russula virescens (Schaeff.) Fries. Zabola erdejében (Rómer Gy.)
Schizophyllum alneum (L.) Schroeter. Rétyi Nyír. Nyírfa száraz ágán.
Solenia anomala (Pers.) Fries. Rétyi Nyír. Nyírfa száraz ágán.
Stereum hirsutum (Willd.) Fries. Rétyi Nyír. Nyírfa száraz ágán, gerendán.
Tomentella elaeodes (Bres.) v. Hoehnel et Litsch. Rétyi Nyír, korhadó fán.

Pöfetegombák (*Gasteromycetes*).

- Bovista nigrescens* Pers. Borszék: Kerekszék (Szilvássy dr.)
Bovista plumbea Pers. Tusnád és Bükkuszád (Hollós L.) Rétyi Nyír.
Calvatia caelata (Bull.) Morg. Torjai Büdös hegyoldal és Borszék (Hollós L.)
Calvatia maxima (Schaeff.) Morg. Háromszék: lóposzogó, (Istvánffi.)
Gautieria graveolens Witt. Borszék: Bükkhavas. Találta Szilvássy dr. (Hollós L.)
Gautieria morchelliformis Vitt. Borszék. (Szilvássy, Hollós.)
Geaster coronatus (Schaeff.) Schroeter. Borszék: Kossuth erdőben találta Szilvássy dr. (Hollós.)
Geaster fimbriatus Fries. Borszék: Bükkhavas és Kerekszék, (Szilvássy dr.); Tusnád, a fürdő mellett (Hollós.)
Geaster triplex Jungh. Borszék: Bükkhavas, (Szilvássy dr., Hollós.)
Hysterangium fragile sensu Hesse. Borszék: Bükkhavas (Szilvássy dr.), Csikmindszent, Remete (Hollós.)
Lycoperdon furfuraceum Schaeff. Tusnád és Bükkuszád közt (Hollós.)
Lycoperdon gemmatum Batsch. Tusnád, Borszék, Székelyudvarhely. Szilvássy dr. és Török dr. gyűjtései. (Hollós.)
Lycoperdon hyemale (Bull.) Vitt. Tusnád. (Hollós.)
Lycoperdon laxum Bon. Borszék. (Szilvássy dr.)
Lycoperdon muscorum Morg. Borszék: Polytrichum moha gyepjében gyűjtötte Szilvássy dr. (Hollós.)
Lycoperdon pusillum Batsch. Tusnád. (Hollós.)
Lycoperdon pyriforme Schaeff. Borszék (Szilvássy dr.), Székelyudvarhely (Török dr.), (Hollós.)

Lycoperdon umbrinum Pers. Tusnád és Borszék: Bükkhavas (Szilvássy dr.), (Hollós.)

Scleroderma vulgare Hornem. Torjai Büdös körül (Istvánffi.)

V. Konidiumos gombák (*Fungi imperfecti*).

Sphaeropsideae.

Cytospora fertilis Sacc. Rétyi Nyír. Fűzfa száraz ágán.

Glutinium laevatum (Fries.) Starb. Rétyi Nyír, korhadt fán.

Hendersonia grossulariae Oud. Réty. Ribes grossularia szárán.

Phyllosticta pseudacori (Brun.) Allescher. Rétyi Nyír. Iris pseudacorus száraz levelén.

Polystigmina rubra (Desm.) Sacc. Réty. A szilvafa levelén.

Septoria oenotherae West. Rétyi Nyír. Az Oenothera biennis élő levelén.

Septoria orchidearum West. Kovászna. A Platanthera bifolia levelén gyűjtötte Jávorka S.

Septoria Pantocsekii Baumler. Rétyi Nyír. A Polycnemum arvense levelén.

Septoria scleranthi Desm. Rétyi Nyír. A Scleranthus annuus levelén.

Melanconiaceae.

Colletotrichum lineola Corda. Rétyi Nyír. A Poa compressa és a Calamagrostis epigeios levelén.

Coryneum Notarisianum Sacc. Rétyi Nyír. A nyírfa ágán.

Libertella betulina Desm. Rétyi Nyír. A nyírfa kérgén.

Melanconium betulinum Schm. et Kuntze. Rétyi Nyír. A nyírfa száraz ágán.

Hyphomycetes.

Acrostalagmus cinnabrinus Corda. A Pseudombrophila pluvialis termőtestén, Marosvásárhely.

Bostrychonema alpestre. Ces. Nagybagmász, Csik m. A Polygonum viviparum levelén. Gyűjtötte Degen Á.

Cladosporium aecidiicola v. Thümen. Rétyi Nyír. Az Euphorbia cyparissias aecidiumán.

Cladosporium graminum Corda. Rétyi Nyír. A Poa compressa és a Carex gracilis levelén.

Cladosporium herbarum (Pers.) Sink. Rétyi Nyír. Számos elhalt növényen, továbbá nedves papiroson.

Coniothecium betulinum Corda. Rétyi Nyír. A nyírfa száraz ágán.

Fusarium aecidii — *tussilaginis* Allescher. Palotailva, Maros-Torda vm. Az Aecidium asperifolii aecidiumán a Symphytum cordatum levelén. Gyűjt. Nyárády E. Gy.

Fusarium roseum Sink. Réty. A Rubus egyik gubacsán, melyet az okozott.

Oenularia farinosa (Bon.) Sacc. Palotailva. A Symphytum cordatum levelén. (Nyárády E. Gy.)

Vermicularia dematium (Pers.) Fries. Rétyi Nyír. A Dianthus marisensis levelén.

Vermicularia herbarum West. Borszék. A Dianthus superbus hervadt levelén. (Péterfi Márton gyűjtése).

GUBACSAK A SZÉKELYFÖLDRŐL

Irta: Moesz Gusztáv dr.

Apró gombák keresése közben gyakran találunk a növények különböző részein szemölcsalakú kinövéseket, gyűrődéseket, szösös képződményeket és mindenféle eltorzulást, melyeknek egy részét régebben gombaokozta elváltozásoknak tekintették. Az *Erineum* és *Phyllerium* sok faja is azelőtt gombák gyanánt szerepelt az irodalomban és a gyűjteményekben, amíg csak ki nem derült, hogy ezek voltaképpen mikroszkopikus kicsinységű állati szervezetektől, atkáktól eredő beteges elváltozások a növény testén. Mint a rendestől eltérő, feltűnő képződések könnyen szembetűnnek. Példaképpen említhetem a fás növények ágain képződött boszorkányseprőket, vagy a szőlő szösös leveleit. A gubacsok okozói közt azonban nemcsak atkák, hanem számos más rovar, főképpen gubacsdarázs és gubacslégy is van. Egyedül a tölgyfán több százféle gubacsot találtak.

Magyarország területéről 654-féle gubacsot jegyeztem össze, amelyek 401 féle növényen fordulnak elő. Ha ezzel szemben felemlítem, hogy a Székelyföldről mindössze csak 13 gubacs került elő, akkor be kell látnunk, hogy a Székelyföldön cecidiológiai tekintetben is még sok a tenni való. Meg vagyok arról győződve, hogy egy-két lelkes kutató, vagy akár csak érdeklődő is, rövid időn belül százakra emelhetné az itt felsoroltaknak csekély számát.

A gubacsokat, illetőleg azok okozóit a gazdanövények betűrendes sorrendjén közlöm.

1. *Acer campestre* L. levelén: *Eriophyes macrorrhynchus cephaloneus* Nal. f. *aceris campestris* Nal. — Torjai Büdös barlang. (Bányai J.)

2. *Acer campestre* L. levelén: *Eriophyes macrochelus megalonyx* Nal. — Torjai Büdös barlang. (Bányai J.)

3. *Alnus incana* (L.) Munch. levelén: *Eriophyes brevitarsum typicus* Nal. — Balánbánya. (Degen Á.)

4. *Betula pendula* Roth levelén: *Eriophyes rudis typicus* Nal. — Torjai Büdös barlang. (Bányai J.)

5. *Cerastium brachypetalum* Desp. A virágzat eltorzulásának okozója: *Trioza cerastii* H. Löw. — Torjai Büdös barlang. (Bányai J.)

6. *Galium verum* L. virágzatában: *Eriophyes galicibus* Can. — Székelykeresztúr. (Bányai J.)

7. *Malus silvestris* (L.) Mill levelén: *Eriophyes goniothorax* Nal. — Székelykeresztúr. (Bányai J.)

8. *Prunella vulgaris* L. virágzatában: *Macrolabis brunellae* Rübs. (?) — Torjai Büdös barlang. (Bányai J.)
9. *Rubus caesius* L. szárán: *Diastrophus rubi* Hartig. — Réty. (Moesz).
10. *Salix alba* L. Ágtorzulás: boszorkányseprő. Atkák okozzák. — Kézdivásárhely. (Bányai J.)
11. *Salix purpurea* L. levelén: *Pontania vesicator* Bremi. — Kézdivásárhely. (Bányai J.)
12. *Ulmus glabra* Mill: *Tetraneura ulmi* De Geer. — Kovászna. (Jávorka.)
13. *Veronica officinalis* L.: *Eriophyes anceps* Nal. — Rétyi Nyír. (Moesz.)

**A · SÉPSI-KÁLVÁNYI · UNITÁRIUS · TEMP-
LOM · ÉS · RÉGI · FATORNYA · A · XVII · SZBÓL**

A VIZEK ÉS A VÍZBEN BŐVELKEDŐ TALAJOK NÖVÉNYZETÉRŐL A HARGITÁBAN

Irta: Nyárády Erasmus Gyula

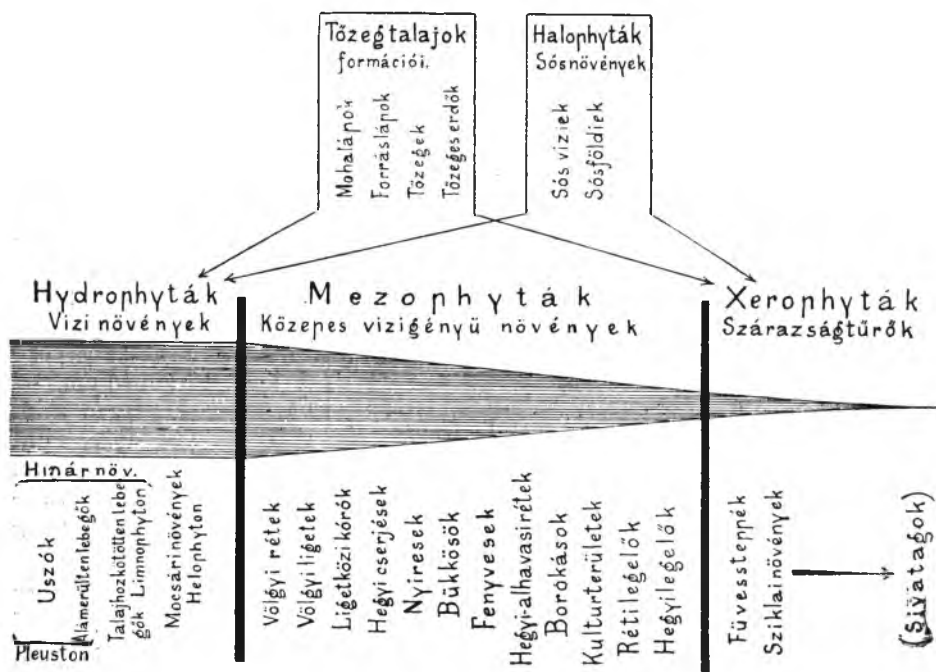
Ismeretes, hogy úgy az egyes növényegyének, mint az azokból különböző tényezők hatására összeverődött növényiszövetkezetek kifejlődése és fennmaradása bizonyos tényezőknek, így a talajnak, a levegőnek, a melegnek, a világozásságnak, a víznek és a létért való küzdelemből eredő biotikus erők összhatásainak az eredménye. Ezen tényezők közül talán egyik sem nyom a növényekre külsőleg is oly feltűnően megnyilatkozó bélyeget, mint épen a víz. A víz nemcsak mint táplálék, mint táplálék közvetítő és mint hőszabályozó eszköz nélkülözhetetlen a növénynek, hanem az mint környező médium, — legyen az akár a levegőben, akár a talajban eloszolva, vagy képezzen mint olyan médiumot — elhatározó bélyeget nyom úgy az egyes növényre, mint a növényiszövetkezetekre. Ezek az elhatározó bélyegek az egész földfelületet tekintetbevéve szerfelett változatosak lehetnek, mert hiszen a víz is, valamint a vele együtt működő tényezők is igen különböző módon vannak megoszolva és egymással kombinálva.

A Hargita hosszú vonulatának növényzetére is megfelelően rányomta a víz a maga bélyegét s ha végig vonultatjuk lelkiszemeink előtt a Hargita-vidék növénytermőhelyeinek különféle változatait, úgy az azokon létrejött növényiszövetkezeteknek különféleségei és harmonikus tarkasága tölti el gyönyörűséggel lelkünket s rögtön észrevesszük, hogy a víz különböző mértékű behatása nemcsak a növényekre s szövetkezeteik alkatára, hanem általuk a tájkép fiziognomiájára is rányomja az eredetiség, avagy a különösség bélyegét.

Hogy a Hargita vidékén található vízuralta növényformációk sokféleségében bizonyos áttekintést szerezzünk, tartsunk egy kis szemlét a Hargita vidékén előforduló nevezetesebb formációk fölött. Ebből a célból vegyük segítségül a mellékelt sémát (1. ábra), amelyen a vízszintesen fektetett figura képviseli a vizet; elkeskenyedése, illetőleg szélesedése, az illető növényformációkra ható vízviszonyokra óhajt rámutatni.

A növényzet tehát a víz jelenlétének mennyisége szempontjából a Hargitában három kategóriába osztható. *Hydrophyták* vagy *vízi-növények*, vegetatív szerveikkel teljesen, vagy részben egész életükön át a vízben vannak.

Ezek lehetnek a víz felszínén elhelyezkedve úszók, lehetnek a vízben beme-
 rülve lebegők, lehetnek gyökérzet útján a vízfenékhez kötöttek, végre pedig
 egy átmeneti állapotot találunk a levegőbeli életmódhoz a mocsári, vagy
 parti növényzetnél. A vízi növényzet a Hargita vidékén úgyszólván lépten-
 nyomon van képviselve, ámde megállapítható, hogy az egész vonalon vissza-
 húzódnó, vagy eltűnőfélben van. Sokkal nagyobb elterjedtségnek örvende-
 nek a *mesophyták*, vagy *közepes vízigényű növények*, mert mint egy 90%-
 ban fedik a Hargitát és környékét; ezek elkerülik a szélsőségeket, akár
 a víz bősége, akár fogyatékossága által állana az elő. A mesophyták tehát
 csak kellően leszűrődött talajban élnek s megkivánják a talaj szellőzöttségét,

1. A Hargita nevezetesebb növényközösségeinek szemléltetése.

a levegő kellő nedvességét, a gyakori esőt. A mesophyt növények szövetke-
 zései nagyon változatosak s a Hargita vidékén észlelhető változataikat meg-
 ismerhetjük a bemutatott sémából.

A *xerophyták* vagy *szárazságtűrők*, azok a növények, melyeknek szer-
 vezete a környezet igen nagyfokú kiszáradását is elbirja s hogy erre képesek
 legyenek, szervezetük sajátos módon, vagy különleges szerveket fej-
 leszt. Szárazság alatt rendszeren fizikai szárazságot értenek, amidőn a talaj
 nem, vagy csak igen kis mértékben tartalmaz vizet. Ámde a víz bő jelen-
 léte mellett is állhat elő olyan állapot, amidőn a növény xerophytikus be-
 rendezésekre szorul. Ekkor fiziológiai szárazságról beszélünk. Így ha a talaj-
 nak van elég vize, de azt annyira kötve tartja, hogy a növény nem képes

felszívni, amely eset a turfatalajoknál szokott előfordulni, vagy ha a talaj vize túlságosan tömény, sok só, vagy szabad humuszsavat tartalmaz, vagy ha a talaj szellőztetlensége miatt oxigén hiányban, ellenben túlsok széndioxidban bővelkedik, akkor fiziologiai szárazságot szenvednek a növény. Miután a xerophyt növények szárazságot szenvednek, alkalmazkodási berendezkedéseik oda irányulnak, hogy a kipárolgást a minimumra csökkentsék. Ilyen alkalmazkodásszámba megy többek között, hogy a xerophyt növény leveleit megkicsinyíti, vékony szális, nyelecskeszerűvé válik, sőt a levél hosszában széleivel be is kunkorodik, elfedvén ily módon a párolgó nyílásokat (erikaszerű levél). A levél finom viasz bevonatot kaphat, bőrneművé válhat, a párolgást végző nyílásokat sejtszemölcsökkel zárhatja el, a leveleket szorosán ráfekvő finom szőrözettel zárja el stb. Meg kell jegyezni, hogy a mesophytákhoz sorolt fenyők szintén rendelkeznek olyan képességekkel, hogy a szárazság ellen eredményel küzdjenek, hiszen a fiziologiai szárazságot okozó nagy hidegben módfelett lecsökkentik, vagy éppen be is szüntetik párolgásukat. A fenyők ezen berendezkedése azonban nem a szárazsághoz való alkalmazkodás ökológiai eredménye, hanem törzsfajlódástani eredetű, vagyis bonctani szerkezetüknek az ősidőktől datálódó egyszerűségére vezethető vissza. Xerophyt növények a Hargitában alárendelten fordulnak elő. Napnak dülledő meredek lejtők steppés növényzöngyege, valamint a Hargitában szintén ritkábban előforduló sziklák növényzete rejtegetnek xerophytákat, természetesen a legtöbbször nem is tipikus kiképződésben, mert a talaj fizikai szárazságát a levegő nedvességtartalma egyensúlyozhatja, ami a Hargitában meg is történik.

A hydrophyták, mesophyták és xerophyták mellett a Hargita vidékéről meg kell még említenünk két külön álló csoportot, amelyek nem illeszthetők közvetlenül a sorozatba. Ezek a *turfatalajok* és a *sóshelyek* formációi, melyek hol a xerophytákhoz (turfatalajok), hol pedig a hydrophytákhoz mutatnak vonatkozásokat, létrehozván ők is amazokéval parallel alkalmazkodási elváltozásokat.

Mіндеzen formációk közül a további fejtegetéseinkben a hydrophytákat és az ezekkel összefüggésben lévő átmenetes mesophyt formációkat, minők a völgyi rétek, nemkülönbén a turfás talajok formációit fogjuk bonckés alá venni.

A lápok és a tőzegesek élete általában a víz bőséges és állandó jelenlétéhez van kötve. Miután azonban a víz nagyon is nyugtalan természetű médium, mely megérkezése vagy lehullása után különféle módokon és utakon ismét eltűnni igyekszik, ezért lápok csak ott keletkezhetnek és maradhatnak fenn, ahol bizonyos tényezők ezt lehetővé teszik. Ilyenek: a talajnak olynemű kiteknősödése, ahol nagyobb tömegű víz összegyűlhet, víz átneresztő talaj jelenléte, a vidék csapadékos természete, valamint az atmoszféra mentől alacsonyabb általános hőmérséklete. Az utóbbi körülmény jelenléte nemcsak a lápok fennmaradására nézve nagy jelentőségű, de a tulajdonképeni lápflóra milyenségére nézve is eldifferenciáló hatással működik közre. A Hargita hatalmas felülete nagymennyiségű csapadékvíz felfogására képes. Ezek a vizek az idők folyamán tömérdek völgyeléseket vájtak a Hargita mindkét oldalán s vezették le a vizeket a megfelelő folyamrendszerekbe. Azonban a vizek levezetése ma sem történik egyformán a Hargita keleti és

nyugati oldalán. A Hargita keleti oldala meredekebb és rövidebb, a vizek gyorsabban folynak le s a Hargita keleti alján lévő medencékben összeroldódnak, így a Gyergyói, Felcsiki és Alcsiki medencékben. Ezekhez a hargitai vizekhez hozzácsatlakoznak a Gyergyói és Csiki havasokból leszaladó vizek is, amelyek észak felé a Maros, dél felé az Olt útján — főleg egykoron — nem tudván mind levezetődni, a medencékben kitedjett tavakat, utóbb pedig lápokot, mocsarakat alkottak. Mindezeket a vizeket szaporítják azok az igen nagy számmal feltörő források is, amelyeket postvulkánikus hatások egyuttal ásványvizekké alakítanak át s melyek igen gyakran önmaguk körül alkotnak lokális mocsarakat.

A Hargita nyugati oldalán egészen más a helyzet. Itt a hegység meredksége leírányban csak mintegy 1000 m.-es nivóvonalig tart. Innentől kezdve a Hargita észrevétlenül kisebbedő szövevényes hegyvidékben folytatódik nyugat felé. Ezen a széles hegyvidéken át számos hosszú patak és ezek mellékvölgyeléselei vezetik le a Hargita nyugati oldalának vizeit. Amde ezen hegyvidék, különösen a Hargitához genetikailag szorosan hozzátartozó rész, vagyis a vulkáni tufa és hamu vidék, a maga sajátos lapos, sokszor egy valódi síkság képét nyújtó hátjaival, felette alkalmasok a rájuk közvetlenül le hulló csapadékok megkötésére, alkotván ott a legtöbbször erdők által védett és rejtett ingoványokat, amelyeknek nedvessége csak igen lassan szűrődik le a sekélyes mellékhornyok útján. Különösen említésre méltó az Oroszhegy—Parajd (Dealul—Praid) vonaltól ÉK. felé kiterjedő óriási vulkáni hamuplató, mely morfológiaailag a Délhegy—Nagysomlyó csoport nyulványa. Ezt a területet tehát még nem tagolta az erozió olyan mély völgyekkel, mint a Sikaszó völgytől délre eső platókat. Tehát több és laposabb háta, igen sekély völgyteknők található ott, amelyekről nehezebb a víz lefolyása. Éppen ezért ezen óriási, ligetekkel, erdőkkel, kaszálókkal, legelőkkel, nyári parasztlakokkal tarkázott és sekély völgyelésekkel alig erodált fennsíkon nagyon sok erdők közé rejtett mocsár van. Mindenik mocsár vízváltatója két vagy több patakocsának, melyek ezen mocsaraktól erednek s sietnek a Küküllők völgyei felé. (26. sz. térkép.) A Hargita nyugati oldalán tehát a vizeknek csak egy része jut egyenes lefolyás útján a tengerbe, más részük igen nagy felületen oszlik meg, mocsarakat alkotva.

Azonban tavak és mocsarak jóval fennebb, a Hargita tetején is találhatóak. A Hargita domborművi térképén meggyőzően lehet szemlélni, hogy a Hargita gerince a kráterek egész sorozatából áll. Ezek a kráterek hajdanta tengerszemeket csillogtattak belsejükben, amelyekben minden biztonnal vízi növényzet is volt. Ezek a kráterek később a víz munkája következtében lankint megnyitattak s a bennük lévő tó vagy láp lefolyáshoz jutott, aminő pl. a Mezőhavas krátere. Számos kráter még képes volt ideig-óráig tengerszemét megtartani. Ősi lefolyástalanságát ezideig csak a Szentannató krátere őrizte meg. (18. sz. térkép.) A Hargitában tehát több kráterfenék tartogat általában 1000 m-en felüli magasságban fekvő lápokot. A Hargita területén eszerint, ideértve a medencéket is, sok lápos terület van, melyet általában a hydrophytákat szolgáltató mocsarak és a tőzegesek csoportjába sorolunk, melőlözve a régi beosztást, mely al- és fellápokról beszél.

Történelmi visszapillantás tekintettel a hargita-vidéki vizek állapotára.

A geológusok előtt kétségtelennek látszik, hogy a Kárpátok vonalának felépítődése, ez eruptív részek kivételével, a harmadkor közepéig nagyjában befejeződött. A fiatal hegység széleit az Erdélyt elborító harmadkori tenger mosta. E tenger partjain még szubtropikus és mediterrán erdőség díszlett, pálmákkal, babérokkal és más melegövi növényekkel. A harmadkor vége felé a miocén táján nagy katasztrófa zavarta meg a kárpáti tengerpart csendéletét. Óriási vulkáni kitörés vette kezdetét, melynek súlypontja mindjárt kezdetben a Kelemen-havas helyén lehetett. Sok évezreden át dübörgött a föld, szórta kifelé rémséges lángjait, láváját, salakját és hamuját, tüzes gyomra egyre mind délebbre terjesztve ki működését, míg végre kifejlesztette a hosszú Hargita vonulatot a Kelemtől a Sztannató katlanáig. Nagyon különös látvány lehetett a föld ezen újszülötte. Sötét, merev, osztatlan sziklatömeg, a legcekélyebb völgyelések nélkül, mert hosszú időnek kellett eltelnie, míg a szűz sziklák felszíne magasabbrendű növényzet befogadására alkalmassá vált. Hire-nyoma sem volt még a Marosnak, sem pedig az Oltnak. Közte és a Kárpátok között egy hosszú mélyület tátongott az egész vonulat mentén végig, mindkét végén lávasziklával tökéletesen elzárva. E mélyület rekeszekre volt osztva, mert a Hargita több helyen át volt hidalva a Kárpátokkal, részint láva által, részint a feltolt régebbi kőzetek által. Az áthidalások legnagyobb részét már elmosta a vizek munkája s helyeit a fennsík összeszűküléseinnél kereshetjük, de a legnagyobb áthidalás megkopottan bár, máig fennmaradt a gyönyörű Marosfő vízválasztójában. A víz azonban munkájában soha egy percre sem zavartatta magát. Elkezdte koptatni, vájni a fiatal Hargitát. A lefolyó vizek mindenünnen, így a Kárpátokról is, a rekeszekre osztott, teljesen zárt mélyületbe folytak össze, ahol felszaporítva az egykori tenger maradékát, csakhamar hatalmas lefolyástalan beltavak, vagy talán egy hosszú egységes mély beltó keletkezett, melynek szélén és szigetein egy darabig a mediterrán élet folytatódott, majd a jégkorszak közeledtével folyton újabb és újabb sarkvidéki növények telepedtek meg mohákkal együtt, melyek végre is tundrás képződményeket keltettek életre. A vízi vegetatió eldorádóját élhette itt épp úgy, mint a nem működő kráterek vizében is.

Hosszú idők teltek el, miközben a víz mind beljebb és beljebb marta a Hargita andezitjét s lassan-lassan kialakultak a Hargita szűk völgyei, melyek között mind feltünőbb és folyton nagyobb méretűvé vált az az északi és déli nagy erozió, melyeknek utolsó pallói is végre leszakadván, szépen kialakultak a Maros és az Olt áttörési szorosai. Mindaddig, amíg e szorosok meg nem születtek, a víz által lesodort mindennemű hordalék a Gyergyói és Csiki medencék roppant mélyületeit töltögették fel. A szorosok megnyitásával aztán szabad lett az út a tengerek felé s a völgyekből kikerült törmelékek is oda szállítottak. A Maros igen hamar elhelyezhette őket a Hargitán túl lévő és még ki nem száradt erdélyi medence tengerében, eltemetve őket annak iszapjában. Amikor a medencék óriási tavai a szorosokon át levezetődtek, szabaddá lett a tófenék az ő kisebb-nagyobb teknőivel, melyekből hosszú időközön keresztül szinte napjainkig tavak és mocsarak víztükre csillogott a nap fé-

nyében, kifejlesztve egy elsőrangú viziflórát. Ez a flóra lassankint eltözege-
sítette a tavakat, örökül hagyta ránk azokat a roppant tőzeglepenyeket, ame-
lyek a csiki medencétet itt-ott betakarják.

A Hargita születésével kapcsolatos események létrehozták tehát azt a
hosszú észak-dél irányú medencét, amely a marosfői vízválasztóval két részre
van osztva. Az északi, a gyergyói egységes, míg ellenben a déli a Bogáti és
a Zsögödi szorosok által három részre osztott. Ugy látszik, hogy e fennsíkok
területe inkább a Keleti Kárpátok tartozéka volt, sem mint a Hargitáé, mi-
után utóbbi kidobott anyagait inkább nyugat felé helyezte el s kelet felől a
hajdani tengerfenék lávamentes maradt. Lávamentes voltát a keleti oldal
hirtelen kiemelkedésén kívül az is igazolná, hogy Gyergyóban a Hargita lá-
bánál olyan köveket kaphatni, melyek a keleti Kárpátokból valók. A Hargita
kitörésekor u. i. a keleti Kárpátok hordalékait tartalmazó tengerfenék fel-
emeltetett, de lávamentes maradt. A Harmadkor vége felé díszlett flórának
határozott nyomait és maradványait a Hargita DNy-i oldalán megtalálták
s le is írták.¹ A csiki medencéből ilyen bizonyítékokat tudtommal nem ta-
láltak, ami azonban nem zárja ki, hogy a Hargita megszületése után közvet-
len itt nem lett volna vegetáció. Véleményem szerint ama vegetációra utal a
gyergyóremetei fossilis tölgyfák lelete. Itt tehát a jégkorszak beköszöntése-
kor hatalmas tölgyesek lehettek. Manapság már a medencében, vagy akár a
Hargita keleti oldalán semmi nyomát sem találjuk a tölgyeknek, bár Fe-
kete és Blattny szerint² Csikszentimrén (Sántimbru) kertekben terem
a tölgyfa, ami szerintők azt bizonyítaná, hogy ezek egykor a Csiki meden-
cék területein vadon is előfordultak. Azonban az említett kerti tölgyek nem
szükségképpen maradékaik egy egykori medencebeli tölgyflórának, mert bi-
zony azokat hozhatta a tölgykedvelő tulajdonos távolabbi vidékekről is.
Egyébként akár volt a közelmúltban a medencékben tölgyflóra, akár nem,
a gyergyóremetei (Remetea) fossilis maradványok sokkal régibb időkre vo-
natkoznak. A fossilis tölgyek Remetétől (Remetea) déli irányban 1 km.-nyire
találhatók a Maros balpartján. Ezeket a tölgyeket a Maros mossa ki a kb.
20—25 m. magas meredeken lecsapó plató aljából, tehát jelentékeny vas-
tag földréteg alá vannak temetve. Ha a plató anyagát diluviális eredetűnek
vesszük,³ akkor ezek a fák igen régiek s a jégkorszak kezdetébéli nagy töl-
gyesekből valók. Nyilvánvaló, hogy a nevezett plató régebben mélyen bele-
nyulhatott a medencébe, de a Maros folyton nyugatra tartó oldalgásával azt
elpusztította, elhordva az ott talált megkövesült erdőt is. Szabó József
ig.-tanító szerint, — aki a falu környékén felmerülő jelenségek iránt nagy
érdeklődéssel van — hasonló fák vannak a plató szélétől kissé távolabb a
Maros medrében is, amelyeket a víz nem sodorhatott el, miután a meder
nem szállt annyira alá, hogy a víz alájok kaphasson. Az is érdekes, hogy
ezen fák a Marosban mind a folyóra harántosan és egymással párhuzamosan
vannak fektetve. Ezek a törzsek kis vízálláskor nagyon jól látszanak, bár
nem kerülnek a vízszín fölé s nagyon vastagok, rajtok kényelmesen át lehet
sétálni a tulsó partra. Ezt az egykori erdőt a jégkorszakbeli hordalékok dönt-
hették le s fektették a fákat mozgási irányukba, majd lassankint a felvasta-
godott plató által mélyen eltemették. Az alluviumban kialakult Maros
aztán addig ásott, amíg felszínre hozta őket. Azokon a darabokon, amelye-
ket a Maros szélén a talajból kiszabadítottunk s magammal hoztam, kitü-

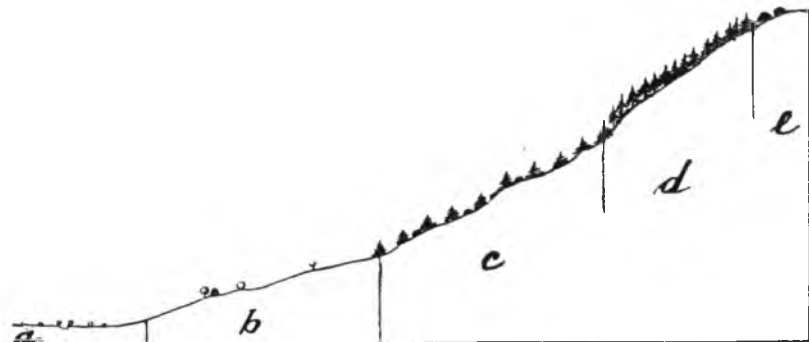
nően látszik a fa szerkezete, évgyűrűi, edényei. Maga a fa anyaga puha, uj-jaink között könnyen szétmorzsolható. Amennyire a külső szemlélet útján helyesen lehet meghatározni a fa nemét, elfogadhatónak találok a lakosság megállapítását, hogy az illető fák a Quercus nembe tartoznak. A magammal hozott darabok keresztül-kasul vannak szöve ma élő növények gyökereivel, melyek végig bújnak a vékony edények csövein is.

A jégkorszak fokozatos beálltával lassankint eltűnnek tehát a harmadkeri erdők a dudvás növényzettel együtt s a medencék tóvidékének minden lehetséges helyét a sarkvidék felől bevándorolt növények, törpe sarkvidéki nyiresek, moha és zuzmó tundrák népesítették be. A Maros és Olt szorosok megnyitásával bekövetkező lecsapolódások dacára, még a jégkorszak elmúltával sem szűnt meg a medencék mocsaras jellege, de sőt az még napjainkig tartja magát. Ámde már a történelmi időben e jelleg lényeges változásokon ment át. Egy bizonyos idő óta az egész Hargita vidékének kiszikkadó tendenciája van. Ezt a kiszikkadást az ember kulturája nagy mértékben elősegíti. Bizonyos változások oly hirtelen következtek be, amelyekre még a ma élő öregebb emberek is jól emlékeznek.

Valaha, különösen az embernek a medencékbe való befészkelődése előtt a fennsíkot egy érintetlen vad erdőség fedte. Lejtőkön, dombosabb helyeken szárazabb, a síkságon mocsaras rengetegek díszlettek, amelyek kolosszális hydrophyt formációkat, sphagnetumokat és mohás réti lágokat rejtegettek maguk között. Ez elől a gondolat elől készakarva sem lehet elzárkózni annak, aki alaposan megszemléli pl. a Gyergyóalfalu (Joseni)—Marosfő vidékét, különösen pedig a Bakta és Kisborzont patakok közötti vidéket. Ha az ember a Putna hágoról Csomafalva (Ciumani) irányában száll le a régi sóúton, úgy a rendkívül hosszú, lassan lejtő mezőkön számtalan apró pocsolás morotvával, vagy patakocskákkal megszakgatott területet talál, melyek az erdőség több-kevesebb nyomait mutatják; úgyszintén az erdő itteni végződésének szemlélése, önkéntelenül jövő következtetéseket nyújtanak az ősi állapotra vonatkozólag, amidőn az ember kulturája a bölcsőkorát élte itt. Ebből a szempontból fölötte jellemzőnek tartom a fenyő elritkulását, mihelyt az erdő a síksági legelők zónájába jut. A ritkuló fenyőt boróka kíséri. Majd hirtelen megszűnik e fenyőelegy s következnek azok a jellemző, immár mohával bevont s a fenyők kidőlte alkalmával mindig keletkező „dömbögödör“-ök. Ezek kopottak, elmosódottak már, miként az elhagyatott sirhant, jeléül annak, hogy már rég kidőltek itt a délceg fenyők. Majd messze lennebb újból boróka foltok tűnedeznek fel, egy, két, vagy több kinlódó luccal köztöttük, melyeket az ember ideje hiányában az erdővel viselt háboruja közben „véletlenül“ még nem tüntetett el. De ezek a lefelé mindinkább gyérülő és egyenkint álldogáló, százszor megtépászott fenyők, mintegy védeni látszanak a fenntebb sértetlenebb körülmények között élő állományukat a kultúra csapásai ellen. Önkénytelenül kiegészítődik lelki szemeinkben az itt nyert kép, a fenyők hajdani fénykorára, amidőn fenyő foglalta el az egész medencét éppúgy, mint a Hargita ormait. Csak lassan, kezdetben nehezen, de annál szívósabban szorította vissza az ember, hogy megritkított soraikba bevonuljon a legelőül használt sovány gyp, vagy a szintén sovány szántóföld.

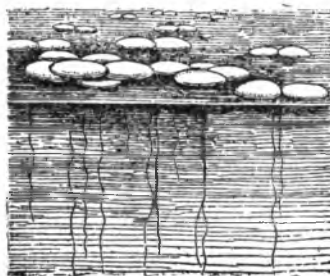
A Csomafalvi (Ciumani) Nagysomlyó pataktól tovább észak felé, a párhuzamos patakok közötti domborubb lejtők, melyeken mindenütt fenyők

sötét sávjai nyomulnak lefelé, hasonlóan megritkítva, elpusztítva. Jól látszanak a nyiresek hatalmas foltjai is a Bakta és Fehér patakok közötti tőzegtalajon. A Gyergyói medencét s minden bizonnyal az alsíkietek is valaha hatalmas mocsaras fenyes borította el, melyet helyel-közzel mocsaras nyiresek tarkítottak. (32. ábra.)

2. A kultúra térhódítása a hegyek oldalain az erdők rovására. a. Völgyi rétek, mocsaras rétek, lőzeges rétek, az emelkedettebb helyeken szántóföldek beékelve. b. Ha a lejtő délre néző: szántóföldek, ha északos: kaszálók. Gyakran nedves vagy száraz égeres, nyírfás vagy mogvorós ligetekkel, sokszor borókával is. c. Kiritkított vagy eltűnőfélben lévő fenyesek, bükkösök, egyenkint vagy csoportosan álló fákkal; közöttük gyakran elhatalmasodik a bcróka, ilyenkor legelő; ha borókamentes, rendszerint hegyi kaszáló. d. Zárt fenyes, bükkös ritkán tölgyes tarkítva vágásokkal, vagy füves tisztásokkal. e. Alhvasi legelő, borókával bőven bőnöve, itt-ott kiterjedt Vaccinetumokkal is.

Amikor az ember a síkságot megtisztította az erdőktől, akkor fogott a hegyi erdők állományának megdezszmálásához. Ma már mindenütt felhangzik a panasz, hogy „nincs erdő“, kevés a kihasználható erdő. Valóban, ha széttekintünk a Hargita oldalain, mindenütt nagy tarkaságot látunk, mindenütt vannak nagy kopasz oldalak, erdővágások, vagy füves rétek, szét-

3. Lemna minor vagy apró békalencse.

szórtan álldogáló fenyőpagonyok. Ezeket a foltokat vagy az ipar érdekei, vagy pedig a helyi lakóság gazdasági szempontjai létesítették. A helyi lakóság működése nem lekicsinyelendő, mert hiszen sok legelő, sok kaszáló kell a népnek, amelyeket mind csak az erdő rovására tudott létesíteni. A successiv erdőirtást szemléletesen mutatja be az ide mellékelt 2. ábra.

A kultura okozta erdőirtásra nézve igen tanulságos Varság (Vârşag) esete, mely a Délhegyről DNy-ra lenyúló, 800—900 m. magas platón helyezkedik el. Valamikor Oroszhegynek (Dealul) jelentéktelen telepe volt. Ma, óriási területen ritkásan szétszórt házakból álló önálló község templommal és iskolákkal. Mintegy 150 év előtt az egész Varságplató még összefüggő erdőség volt. Főleg a községekben bekövetkezett túlszaporulat okozta, hogy kezdetben egy pár család elvégezvén a maga számára szükséges irtásokat, megtelepedett. Az első emberek kecskéket tartottak, melyeket télen farüggyekkel teleltettek. Felette olcsón és könnyen tenyésztvén az állatokat, csakhamar meggazdagodtak. Ezt látva a környező lakóság, (Oroszhegy (Dealul), Korond (Corund), Zeteleka (Zetea) stb.) lassankint mind többen jöttek fel a platóra, helyet foglaltak s irtottak maguknak s lassankint mind kiirtották az erdőket, pusztává, mezővé alakították e magasnak fekvő tájat. Egy-egy hatalmas fenyőszál, amely némely ház mellett „kovász“-nak megmaradt, az egykori erdőség maradványai. B a k o s A n t a l ny. ig. tanító szerint, aki 32 éve

4. Potamogeton natans vagy uszó békaszőlő.

lakik Varságon, az öreg emberek még jól emlékeznek a régi erdőállapotokra s pontosan meg tudják mondani, hogy egyik-másik ház helyén miféle erdő állott.

A Csomafalvi (Ciumani) délhegyen (1695 m.), vagy sok más helyén a Hargitának, a legmagasabb helyekig nyári munkaházak, szénatartók vannak építve, melyek körül kiterjedt szénafüvek vannak; mindmegannyi az őserdő rovására keletkezett. (31. ábra.)

Az Olt és a Maros útján való természetes lecsapoláson és a tavaknak, pocsolyáknak eltözegeződésén kívül az utóbbi idők nagymérvű erdőirtásai okozták különösképpen a Hargitának és a Csikimedencének rohamos szikkadását. A kiszikkadás demonstrálására ime egy példa. Remete (Remetea) idősebb embereinek előadása alapján meglehet állapítani,* hogy a Maros jobb partján lévő borvizkúton túl a nagy rét belsejében pár évtized előtt nagy tótükrök, nádasok voltak rengő süppedékes területekkel körülvéve. Ezekben a nádasokban nemcsak a vizimadarak légiói tanyáztak, hanem többek között nádi ró-

* Ezeket az adatokat Szabó József ig. tanító úr útján szereztem.

kák tanyája is volt az, mely állatok sok kellemetlenséget okoztak a falu szélén élő lakoságnak, a tyukállomány folytonos dézsmálása által. Ma már mind-ezeknek legfeljebb csak emléke él egyesekben, a nádasok, a víztükrök eltőze-gesedtek, főleg pedig vizük elapadt, s ma holnap tiszta mesophytikus jellegű ré-tekké változnak, melyeken most már egészen jól lehet járni. Ezelőtt a Maros is gyakran változtata tengerré a síkságot, manapság a Maros nyugodt, nem igen lép ki medréből. Ennek oka az, hogy a roppant erdőirtások miatt számos hegyi patak kiszáradt vagy meggyengült s így a Maros az ő gyűjtőterületéről keve-sebb vizet szedhet össze.

Csikszentkirály (Sâncraieni) és Sztimre (Sântimbru) közötti rétek (650—655 m.) is régebben nagyon mocsarasak voltak. De amióta azon keresztül egy műárkot az „Uj Oltot“ készítették, eltűntek a mocsarak, megszikkadt a talaj s mesophyt. völgyi rétté alakult át az egész terület. Természetesen itt az ember nem az erdők irtása útján, hanem direkt úton szárazasztott.

Nagy meglepődést és csalódást hoztak számomra a Csikszentmárton (Sân-martin) és Sztsimon (Simionești) közötti rétek (660—670 m.). A katonai térkép rajza szerint ezek a rétek felette mocsarasaknak vannak feltüntetve, sőt az út mentén egymás végtében sorakoznak magános, kettős, sőt hármas források is, melyek bő táplálói a rétek víztartalmának. A jelenlegi viszonyok azonban se-hogy sem egyeznek meg a térképen feltüntetettekkel. A nagykiterjedésű rét most egyike a legszárazabb réttípusoknak; a sok forrást seholsem tudtam megtalálni, sőt az odavalók sem tudtak ilyeneket megjelölni.

Jellemző az Ördögtő esete is, mely kb. 1190 m. magasban fekszik a Sikaszóhágtól DDK-re. A katonai térkép alapján arra lehet következtetni, hogy ezen sajátságos alkotású katlanban (vagy talán kráterben?) nagyszabású mocsaras terület rejtőzött. A topográfiai viszonyok alakulása folytán a Sika-szó p. és Sugó p. legfelső végei alkotnak mocsarat ott; ma azonban szinte élettelenek ezek a helyek, különösen a tulajdonképeni tőzeგრész, miután a mocsártól DK-re eső hatalmas oldalai az 1394 m. magas Vigyázókötetőnek és a még ma-gasabb Komsatetőnek teljesen le vannak tarolva. Ennek következménye aztán az, hogy az Ördögtő tőzegesei kiszikkadtak s a rajta lévő tőzegegrdőség mint egy elhagyatott sziget kínlódik, küzdve a gyilkoló szelekkel és a nap hőszó-rásával. (11. ábra.)

A kiszáraztás nemcsak az ipari célokból kiirtott erdők által történik, de anak gyorsabb elérése okából az említett lecsapolásokon kívül egyenesen fel is gyűjtják a mocsaras erdőket, amiről még a Lucs leírásánál fogok megemlékezni.

Az elmondottakból tehát nyilvánvaló a kiszáradási tendencia, s manap-ság vizuralta területeket inkább csak közvetlenül az Olt, ill. a Maros mentén s a síkság olyan kimélyüléseiben lehet találni, amelyeket a határos dombok aljá-ban fakadó források táplálnak. Az előrebozsátottak után most már vegyük számba a megmaradt vizuralta területek állapotát, amelyben ma találhatók.

A Gyergyói medence növényzeti érdekességei.

Hogy a Gyergyói medence mocsaras vidékeit jobban megérthessük, te-kintsük elsősorban a 800 m-es rétegvonalat, amely DK-en a Maros forrásánál hegyesszögben csúcsosodik ki. E csúcsosodásnál kétfelé ágazván, É-felé egy-mástól mindjobban eltávolódnak, majd Gyergyóvárhegy (Subcetate) táján

újából egymáshoz közeledvén, egy görbült ellipszist zárnak be, melynek legnagyobb szélessége Alfalu-Sztmiklós (Joseni-Gheorgheni) vonalában van. Ezt az ellipszis alakú medencét nyugaton a Hargita és a Görgényi havasok, keleten a Gyergyói havasok szegélyezik, DNy-on a Maros forrásának csaknem 800 m. magas érdekes vízvásztója választja el a Csiki medencéktől. É-on pedig mielőtt a 700 m-es rétegvonalhoz leszállnánk, Várhegy (Subcetate) táján sziget-szerűen kiemelkedő gáthegek vetnek véget a Marosvölgy eddigi síkság jellegének. A 800 m-es rétegvonalat kitűnő határvonalnak tekinthetjük, miután éppen e vonalon kezdődnek a tulajdonképeni hegyek lejtői is. A Gyergyói medence a 800 m-es vonaltól a Maros-felé mindkét oldalon egyenletesen lejt. Természetesen mentől közelebb van a hely a 800 m-es réteg vonalhoz, annál szárazabb és annál alkalmasabb földművelési célokra. Viszont a Maros felé hovatovább nedvesebb a talaj s a Maros mentén végig van egy zóna, melyen egész éven át döntő éghajlati tényezőként szerepel a tömegesen jelenlévő nedvesség. Ebben a zónában a mesophyt rétségek az uralkodók, amelyekkel szorosan és átmenetesen kapcsolódnak más formációk, minők a mocsári növényzet, tőzeges ligetek és a nem átmentesen, hanem feltűnően megjelenő pleuston úszó, vagy lebegő hinárformációja.

Gyergyó pleuston és limnophyton növényzetéről.

Nyílt víz a Maros tükreán kívül aránylag kevés található Gyergyóban. Legnevezetesebbek Alfalau (Joseni) igen mocsaras DNy-i végén lévő vizes gödrök, a kenderáztatók, valamint a vasut menti árkokban meghonosodott vizek. Így tehát a hydrophyt növényzet szegényesen van képviselve. Az alfalaui tócsák tükreében nevezetes pleuston a *Lemna minor* (3. ábra.) a ritkább *Spirodella polyrrhiza* és az *Utricularia vulgaris*. A *Lemna minor* különben a vasut menti árkokban is közönséges. Limnophyták Alfalunál a *Potamogeton pusillus* var. *tenuissimus*, a Marosban pedig a *Potamogeton crispus*, *natans* (4. ábra) és *perfoliatus*. Amphiphytikus növényzetet, vagyis olyanokat, melyek a víz eltűnése után szárazföldi élethez alkalmazkodnak, nem tapasztaltam.

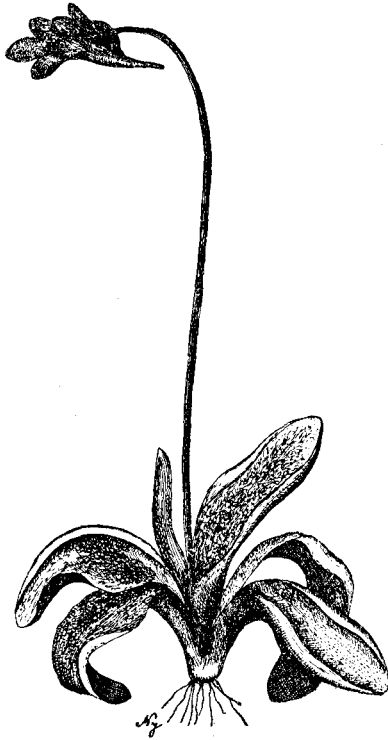
Helophyton vagyis parti vagy mocsári növényzet azonban bőven van. Ezek azonban annyira összefüggésben és össze elegyedésben vannak a völgyirétekkel s oly hirtelen léphetünk egyikből a másikba át s oly sok közös növényük is van, hogy sokkal élvezhetőbb formája lesz az előadásnak, ha őket közösen tárgyaljuk. Physiognomiailag is teljesen egybe olvadók, legfeljebb a szétszórtan kiemelkedő *Salix* bokrocskák jeleznek olykor helophytonokra. S bárha gazdasági szempontból a völgyi rétek magasabb minőséget jelentenek a helophytákkal szemben, mégis teljesen egységesen kezelik a széna készítésénél. Azok a foltok a réteg belsejében, amelyekre kancsal szemmel néz a gazda, mert kaszálni sem érdemes, marháját sem hajthatja bele, azok már a turfás talajokhoz számított moha vagy forrás lápokhoz tartoznak.

Miután a medencében a legmélyebb pont is 700 m-en felül van, azért a síkságnak némi subalpinikus jellege is észrevehető, minélfogva az ország legzordonabb kultúrvidékeihez tartozik. A zord klíma, a sok víz és a magas hegyek közelsége felette alkalmas arra, hogy hatásukra a lehető legszebb és legbujább réti vegetatio fejlődjék ki, ha legalább némileg is kedvezőek az edaphikus viszonyok. Valóban, aki vonattal átszelte Gyergyót, láthatta, hogy a vonat folytonosan hatalmas rétségeken robog keresztül. Ezek a rétségek mint

szénaontó területek fontos kincses bányái az ottani székelyeknek. Ha ez így van, nem is csoda, ha dr. Elek és Márton ujfalui jegyző szerint Gyergyóujfaluban (Suseni) a község melletti rétek holdja 80—100.000 leiert is elkel.

Mocsári növényzet (helophyton), völgyi rétek^{3a} és mohlápok Gyergyóban.

Hóolvadás után a rideg átmeneti idők elteltéig sokáig holt szürkék maradnak itt a gyepek, mert a nagy éjjeli lehüléseken kívül a napirenden lévő leperzselő tavaszi szelek minden növényfejlődést visszazorítanak. Május első napjaiban azonban egy csapásra kezd kizöldülni minden. Általánosan uralkodó

5. *Pinguicula vulgaris* vagy hizóka, rovarévó növény.

növények itt a *Carexek* vagy Sások, melyek már a hideg szelek utolsó fuvalmai alatt kikidugdossák egyszerű porzós füzereiket, viszont csak a virágzás lezajlása után fejlesztik ki leveleiket, melyek aztán kaszálásig dominálnak jelentékeny foltokban a rétek fűtömegeiben. A sástenger egyhanguságát kedvesen szakítják meg tavasszal a feltűnő színes foltok, így a tojássárga Mocsári gólyahír (*Caltha*), a lilásfehér Kakukttormák (*Cardamine pratensis*). A sokféle *Carex* közül domináló szerepe van a *Carex Goodenowii*-nak, a *C. caespitosa* és *C. Hudsonii*-nak és az utóbbi kettő hybridjének, mely nagy kerek kiálló zombékokat

növeszt, melyeket a legnagyobb erőfeszítéssel lehet turistacsákányunkkal megbontani, hogy magunknak tanulmány céljára részleteket szerezhessünk. A sok *Carex* között, minő pl. a *C. caryophyllea*, *umbrosa* és más későbbben nyíló szélesebb levelűek között, delikatesz számba megy a *C. canescens* és *elongata* megtalálása. Régi emlékek elevenednek meg bennem e rétegségek láttára, mert rendkívül emlékeztetnek a Magas Tátra alján elterülő Poprád menti rétségekre, amelyeknek úgyszólván vezérnövényei májusban a gyönyörű azurkék *Gentiana verna* nagy sokasága és valamivel később a sok lilavirágú Hizóka, *Pinguicula vulgaris* (5. ábra), amelynek pepszínes levelei rovarokat tapasztanak meg és emésztenek el. Ezeket itt a völgyben hiába kerestem, pedig a környező hegyeken mindkettő megterem. Van azonban júniusban egy más gyönyörű *Gentiana*-nánk, a *G. utriculosa*, melyet pedig a Tátra alatt hiába keresnénk. Egyébként a réteket mindenütt kellemesen tarkítja a filigran *Ranunculus auricomus* vagy aranyos boglárka. A májusi rétek fajokban való szegénysége arra készítet, hogy menjünk át a Maros baloldalára, mert érdekes ligetformáció csábít egészen a Görgényi havasokig. E liget már tőzeges terület s bájait nem tárjuk még fel, míg a gyergyói rétek teljes júniusi pompáját nem mutatjuk be. (L. a 573 l.)

Június második feléig kell a réteket tanulmányozni, miután azon túl mind sűrűbben jelennek meg a lekaszált foltok s július első napjaira az emberek tarkaságától megelevenedett s a horizontig elnyúló réteken már csak a boglyák végláthatatlan sokasága van látni való. Lekaszálják, ledöntik a nagyszerű réteket, melyeknek térdig, vagy övig érő fütengere csodálatra birnak a föld termelőereje iránt, mely erőt a nap sugarai bontakoztatják ki. Csodálatosan változnak ezek a rétek, ami különösen akkor feltűnő, ha vonaton vagy auton járunk be hirtelen nagy vonalakat. Csak így válik szemléletessé a főntebb már elmondott jelenség, hogy t. i. mennyire összeszőődik egymással, a különféle formáció, ami a növényzet madártávlati megjelenéséből is sokszor kiolvasható.

Lássunk most már egy júniusi rét tipust, amelyet Gy.-újfalu táján a Maros jobb partján a „Nyirtartománya“-val átellenben figyeltünk meg. Virágtenger az egész rét, amelyen az általános színhatás a piros, amíg csak a szem ellát. Ez a szín a *Lychnis flos cuculi*-tól ered, melynek sokasága összefolyó szint eredményez s csak alig 100 m-en belül különböztethető meg az a „lila“ árnyalat, mely körülöttünk ugyan tulnyomóvá válhatik, de a távolban mindjobban elvan nyomva a piros színétől s csupán módosítani képes azt. Ez a „lila“ a *Campánula patula* csengettyüiről sugárazik felénk. Ugyancsak 100 m-en belüli távolságban vehetjük észre, hogy a nagy élőszőnyeg színharmoniját a sárga pontok egyenletesen elszórt milliói is gyarapítják. Valamennyi pont a *Ranunculus acer* virágocskáinak világító mécsétől ered. Megtörténik, hogy a *Ranunculus*ok is tulsúlyra vergődnek s ilyenkor domináló sárga foltokat hoznak létre, ahol aztán alárendelt jelentőségűvé válnak az előbb említettek színhatásai. A *Ranunculus*foltok azonban csak olyanok mint egy laza, kiterített sárga fátyol, melynek szélei észrevétlenül tűnnek el a tarka környezetben; azonban vannak ennél sokkal erősebb, határozottabb és élesen izolált foltok, melyek a *Hieracium*ok sűrű kolonias összcsoportosulása utján jutnak érvényre. Miután a fű itt magas, a *Hieracium pilosella* nem igen érvényesül. Ellenben a *H. auricula* magas réti alakja feltűnő kénsárga foltokat idéz elő. A hajnalpiros *H. aurantiacum* színhatása inkább csak közletről bir igen meglepő hatásal, ámde az utóbbi kettő hybridjének a *H. Blyttianum* sárgavörös színe, mint valami élő tűzfolt teszi fe-

ledhctetlenné ezeket a pompás réteket. Ez a lángszínű Hieracium sehol sem terem olyan tömegesen, mint a Hargitában s végig az összes Maros és Oltmenti réteken; mint a Hargita szülöttét a subsp. „*Hargittanum*“ néven vezették be a tudományba. Alakköre úgylátszik nagyon változatos, elegyedik a *H. Bauhinivel* is; érdekes alakjai még további tanulmányt igényelnek. A piros virágtengert itt-ott, néha elég sűrűn, éles fehér foltok szakítják meg, melyekről hamar megállapíthatjuk, hogy a *Galium boreale*-tól erednek, mely még a szeptemberi sarjban is buján virágzik a csiki réteken, holott ezt a növényt mint Erdélyben nem termőt. S i m o n k a i Lajos törölte volt Erdély flórájából. Ezt a szépséges színharmoniót, amelyet látni és élvezni kell, de amelynek elképzeltetésére semmiféle toll ereje nem képes, hellyel-közzel egyhangú szigetek szakítanak meg, hogy aztán az általános szinhatás annál harmonikusabb legyen. A hol ugyanis bizonyos ökológiai tényezők bizonyos tultengésben szerepelnek, így pl. a víz tömeges behatása kifogyhatatlan, ott már nincs többé talaja a völgyi rét növényeinek, helophyták jutnak uralomra s itt már teljesen egyhangú zöld szín dominál. Itt már bokáig kell vízben gázolnunk, ha a szőnyegdarabot összealkotó sásfajokat óhajtjuk megállapítani. Másutt meg plasztikusan kiemelkednek a színes réttakaróból egyhangú gömbedő tömegek, ezek a *Salix fragilis*, vagy a *S. cinerea* bokrai vagy fái. De ezek a fűzek valóságos vonallá szövődnek össze a réten áttörő patakocska mentén, követve hűségesen annak kigyózó vonulatát. Ami rétünkön a Heveder patak siet a Maros felé. Őt egy ágtorlasz hang adásra készíti s így csobogása messziről hallszik. Ámde a patak tükrét, melynek szélessége kevéssel haladja meg az egy métert, csak akkor pillanthatjuk meg, ha a partjára ráakadtunk, sőt könnyebben lehet kitapasztalni e tükröt, ha abba váratlanul befordultunk, mert a két parton lévő fűtenger összehajló tömegei teljesen elzárják szemünk elől a patakot. Csak ott találjuk meg könnyebben, ahol az említett fűzfásor ezt megjelzi. Átkelünk a patakon. Észrevesszük, hogy itt a Maros és a Heveder p. szögletében a lejtési viszonyok változnak s ezzel változik a növényzet karaktere is, mely utóbbi olyan, mint a legfinomabb analvtikai mérleg; megérez s kifejezésre juttat az egvoldalról jövő minden legcsekélyebb behatást is. A szinhatás tehát megváltozik. Emitt magas nyeleken széttekintgető barna-piros csomókban álló virágok tengere csábitgat magához, hogy megismerjük a nagy *Cirsium rivulare* társaságot, majd hirtelen megváltozik mindez s egy magas szárú, baranazöld laza virágzatú búgatengernek ad helyet; az ezt összetevő növények pántlikaszerű levelei még virágzat nélkül is elárulnák, hogy a *Scirpus silvaticus*-sal van dolgunk. A *Sc. silvaticus* türelmetlen, nem hagy élni maga között más növényt, az ő szövetkezete egységes, monoton, melyet keretszerűen szegélyeznek díszesebb elemek, minők az *Anthriscus silvester*, *Vicia sepium*, *Symphytum officinale* és mások. A rét változatosága tovább folytatódik. Amott az *Alopecurus pratensis* rozsmagas szálainagy csoportját hozza himbáló mozgásba a legcsekélyebb szellőcske is, majd az *Alopecuruson* túl más szövetkezetek következnek, minő a *Deschampsia caespitosa* az ő selymesen fénylő, rőtzöld színű egvoldalra konnyuló nagy bugáival. A patakparton a *Ranunculus repens* szegélyező bokrainak hosszú indái himbálóznak a víz fürge hullámain, vágyakozva szilárd talaj után, hogy gyökeret verhessenek. Nem lehet elhallgatni a partot díszítő, nagy kerek levelekből alkotott *Caltha* csomókat, valamint a most virázzó magas tormaszálakat sem, mert ők is dekoratív tényezői a nagy növényezőnyeknek.

Néhol elmarad a méteres réti növényzet, törpébb és ritkébb lesz a vegetáció s kevesebb a virág. Itt *Thymus auctus* dombocskák jelennek meg, melyek körül mint ujdonságok mutatkoznak a *Polygonum bistorta*, *Centaurea austriaca*, *Festuca sulcata*, *F. fallax*, egy-egy réti sóska, vagy a *Carex vulpina* fűcsomóiból ferdén kihajló barna szegesbuzogányok. Gyakoriságra tehet szert itt a *Myosotis scorpioides*, *Alectorolophus minor*, melyek között a *Veratrum album* kövér levélbokrai is otthonosakká válhatnak.

Majd eljutunk a rét legmélyebb részéhez, melyről könnyen belátható, hogy egykor, s talán nem is nagyon régen, egy tó tükrét zárta ölében, melyet a növényzet elhódított s megszilárdított. Az embert minden baj nélkül megbirja, ámde a csákány hosszú nyelét könnyűséggel mélyébe szurhatjuk, anélkül, hogy megakasztó ellenállásra találánánk. Ez már turfa talajokhoz tartozó réti lap, pontosabban mohaláp, melyek idegenszerű és sajtóságos növénytönyege keveset ér a mezőgazda szempontjából, de mindig ingerlő és csábító a tudományos érdekekért fáradozó botanikusnak. Ez a hely puha és rugalmas, mintha párnán járnánk; és csakugyan puha mocsári mohpárnával van fedve itt az egész terület. Ebből emelkednek ki az *Equisetum heleocharis* ágatlan szálai, a *Galium palustre*, *Carex canescens*, *Poa trivialis*, *Geum rivale*, *Pedicularis palustris*, és a ritkébb *Potentilla palustris*. Ebbe az egyhangú színhatásba merészeben elegyedik bele a karcsu *Eriophorum latifolium*, mely ahol tulsulyra juthat, hófehér foltokat alkot. Botanikai csemege itt a *Carex diandra*, melyek között már bokáig süppedünk a réti mohába s ugyancsak bővíben akad *Carex echinata*, *Salix repens* és a *Parnassia palustris* szívalakú levélkéi. Sőt a szerény *Alchemilla silvestris* v. *micans* mellett egy régi ismerősünk, de itt feltűnő nagy virágot fejlesztő lóhere, a *Trifolium pratense* is üdvözöl. Végre megtaláljuk a mohaláp legigénytelenebb és legjelentéktelenebb növényét, mely mégis a legnagyobb örömet okozta, a *Carex dioica*-t. Azért volt nagy az öröm, mert e szerény sás faj régen közölt erdélyi lelőhelyei meglehetősen bizonytalanok. Itt nagyon szegényesen, csak a porzós alakjában rejtőzködött, de 3—4 km-el fennebb a Maros rétején termésben bőven szedhettem. Általában úgy ez a sás, mint testesebb rokona a *C. Davalliana* felette korlátolt elterjedésű a Hargita vidéki mocsaras réteken. Ami rám nézve azért meglepő, mert a Magas-Tátra hasonló természetű mocsaras rétején közönségesek.

A növénytönyeg elemzése közben eljutunk a Marosig. Csodálkoznunk kell rajta, hogy az alig folyó 2½ méter széles Maros, mozgó mocsárrá alakult át, mely teledestele van *Equisetum heleocharis*, *Schoenoplectus lacustris*, *Carex rostrata*-val, a nád benyomását keltő *Baldingera arundinacea*-val és itt ott nyulánkózó *Potamogeton natans*-sal. (4. ábra). Olyan itt a Maros, mintha nem is patak, hanem valami posványos álló víz volna tömve hydrophyt növényzettel. A Heveder patak torkolatánál puha vizes iszapon Nád-ból, a *Baldingera*-ból, *Equisetum heleocharis*-ből, *Poa trivialis* és *Catabrosa aquatica*-ból hatalmas fűtenger szövődik össze, mely hónaljig ér, de fejtetőn is túl, ha közéje menve besüppedünk.

A hol a hely kissé dombossá válik, a szikkadtabb talajon a *Viscaria vulgaris* tömegei olvadnak élénk piros színben össze, majd meg nagy területen rozsdaveresbarna mezőket varázsol elő a Sóska, amelyeknek hézagait harmonikusan tölti ki a *Trifolium strepens*, *montanum*, *Antennaria dioica*, *Rumex acetosella*, *Hypochoeris radicata* és mások.

Valóban igen színesek, elbájolók a gyergyói rétek, azonban színponpjuk intenzitásával nincs éppen arányban a fajokban való gazdagsága; a növénylista tehát amit a rétek elemzésénél összeírhatunk nem túl gazdag. A lista kiegészítésére íme a többi növény, mely ezeken réteken terem, de legalább június hónapban szerényebb mértékben vesz részt a rét dekorálásában: *Leontodon hispidus*, *danubialis*, *Potentilla erecta*, *Alchemilla silvestris*, *Trifolium repens hybridum*, *Plantago media*, *major*, *Cerastium caespitosum*, *Anthoxanthum odoratum*, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Vicia cassubica*, *Genista tinctoria*, *Hypericum perforatum*, *Briza media*, *Festuca pratensis*, *rubra*, *fallax*, *sulcata*, *Stellaria graminea*, *Carum carvi*, *Lotus corniculatus*, *Serratula tinctoria*, *Agrostis alba*, *Lathyrus pratensis*, *Viola canina*, *Alectorolophus major*, *Linum catharticum*, *Polygala comosa*.

Még mielőtt a Marosfő vidék szárazabb jellegű hegyi rétejére érkeznénk meg kell emlékeznünk a Gyergyóvaslábtól délre fekvő, Maros melletti mohalapos rétről, melynek szélén fűzfa tövén borvíz is fakad fel. Mint említve volt, ez a rét a *Carex dioica* lelőhelye. Ezen lápréten László Gábor⁴ szerint az érett gyepközeg egy kis medencét tölt ki 1.6 m. vastag rétegben. Mai állapota szerint sovány, szárazabb, színtelen réteknek itélem, belsejében mohalappal, mely szintén kiszikkadt. Mindazonáltal bőven van itt a *Carex dioica diandra*, *caespitosa*, *Goodenowii*, *Orchis incarnatus*, *Myosotis scorpioides* f. *memor*, *Polygonum bistorta*, *Equisetum palustre*, *Deschampsia caespitosa*, *Eriophorum latifolium*, *Salix cinera* bokrok, *Galium palustre*, *Caltha*, *Cardamine pratense*, *Blysmus compressus*, *Salix repens*, *Valeriana officinalis*, *Lychnis flos cuculi*, *Rumex acetosa*, *Cerastium caespitosum* és *Phragmites communis* szálan-kint az egész réten. A tőzeges réten túl a rét flórája megváltozik s jól látszik a Hargita felé eső távolabbi részeken a réteknek virágpompában való tarkasága.

Marosfő felé a rétek mocsaras jellege folyton kevesbedik, a jobban le-szűrődő víz hegyi kaszálókat hagy hátra. Bájos ligetek vannak ezen a tájon, melyeknek alakulásában nagy szerepe volt az ember kezének is. Marosnyir a neve az egyik ligetnek, melynek mérsékelt nedves talaját (800—900 m.) fenyővel kevert sudar nyírek díszítik, melyek között elterülő hegyi rétek kivirulása pár hetet szokott késni a mélyebben fekvő gyergyói rétekkel szemben. Tovább a Tinkák és a Boták fenyőligetes rétjei következnek, fel egészen a Marosfői állomásig, melyek a vasuton utazók figyelmét is megragadják. Inkább fenségesen komor, mint bájos ligetek ezek, melyekben mindenütt szétszortan magányos fenyők álldogálnak, melyek nem lévén befolyásolva szomszédos fák árnyékolása által, földig terjedő pyramisokat alkotnak. A fenyőknek ilyen egvenletesen elszórt növekedése szintén az ember szabályozó kezének eredménye, aki ily módon kedves környezetben árnyékolás útján kellőleg nedvesen tartott szélmentes kaszálókra tett szert. E fenyők között csak elvétve találunk *Corylust*, *Betula pendula*, *pubescens*, *Populus tremula* és *Juniperust*, melyek bővebben vannak a Marosnyir-ben, megtoldva még ott a *Viburnum opulus*, *Salix cinerea*, *Alnus incana*, és *Rhamnus frangula*-val. Ennek a fenyőligetnek az elején van a Maros kis forrása, pár száz méternyre a Marosfői állomástól 866 m. magasságban. Egy kád van téve a forrásba, hogy méríthető legyen és e kádtól kezdődnek a Maros árokszerű medre. Ez a forrás a Maros gyergyói szakaszának meglehetősen egyenes vonalában van s bizonyára ezért tekintik a Ma-

ros szülőjének. Pedig a forrás közelében hatalmas patakok rohannak le a hegyekről, amelyek inkább megérdemelnék, hogy a Maros eredetének tekintesenek. A vita nem is mai keletű. Így Schur, az erdélyi flóra második összefoglalója már 1858-ban⁵ azt írja, hogy a Maros forrásának tekintik sokan a Hargitához tartozó „Magas teteje” nevű csúcson (1084 m.) felbuggyanó forrást, mely nem messze a 966 m.-es Maros forrástól egyesül ennek vizével. Viszont Schur szerint, több joga van Maros eredetnek tekintetni az 1538 m. magas Fekete-rez csúcson eredő pataknak (Meszes p.) mivel ez sokkal hatalmasabb, mint a többi patakágak.

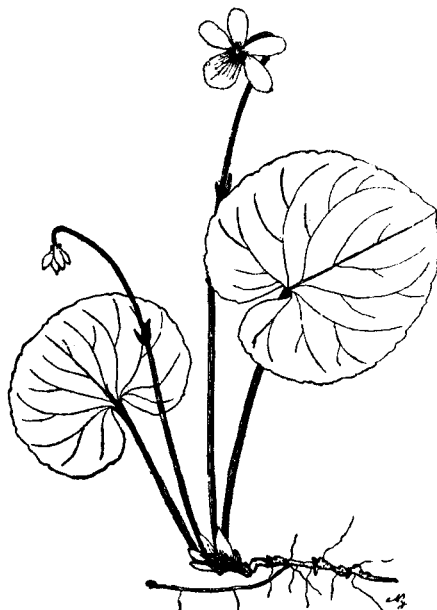
Gyönyörű flórája van ezeknek a ligeteknek, melyek a Marosnyirével együtt csak közvetlen a Maros mentében bírnak mocsaras növényekkel; hegyi rétjei most nem témánk, de a terület egységéért, s mert e terület még egyszer sem volt ismertetve, beiktatjuk ide az itt élő növények listáját: *Athyrium filix femina* még kinnt a nyílt réteken is, *Anthoxanthum*, *Briza*, *Calamagrostis arundinacea*, *Avenastrum adsurgens*, *Cynosurus cristatus*, *Deschampsia caespitosa*, *Poa pratensis*, *Heleocharis palustris*, *Carex leporina*, *echinata*, *Goodenowii*, *umbrosa*, *pallascens*, *Luzula angustifolia*, a fekete virágzatú *Juncus Rochelianus*, az Amerikából idevándorolt *Juncus tenuis*, mely intenzív előnyomulásával megtöltötte a Görgény völgyét is, sőt a Retyezát völgyeiben is felhatalálható, *Iris sibirica*, *Gladiolus imbricatus*, *Platanthera bifolia*, *Gymnadenia conopea*, *Listera ovata*, *Orchis maculata*, *Salix repens*, a fényes levelű *Salix pentandra*, *S. cinerea*, *Rumex acetosella*, *Viscaria vulgaris*, *Lychnis flos cuculi*, *Moehringia trinervia*, *Lotus corniculatus*, *Anthyllis vulneraria*, az Erdélyben ritka *Trifolium spadicum*, aztán a *Tr. montanum*, *pratense*, *repens*, *strepens*, *pannonicum* és *alpestre*, *Ranunculus acer*, *auricomus*, *polyanthemus*, *flamula* f. *serrata*, *Trollius europaeus*, *Anemone nemorosa* és *ranunculoides* levelei, pelyhes levelű *Thalictrum lucidum*-nak az *angustissimum* felé hajló alakja, *Viola hirta*, *carina*, *Polygala amara*, *comosa*, *Oenanthe banatica*? *Geranium phaeum*, *divaricatum*, *pratense*, *Potentilla erecta*, *Sorbus aucuparia*, *Plantago media*, *Chamaenerion angustifolium*, *Helianthemum ovatum*, *Pirola rotundifolia*, *Vaccinium myrtyllus*, *Gentiana cruciata*, *carpatica*, *utriculosa*, *asclepiadea* bokrok, *Thymus auctus*, *Ajuga genevensis*, *Alectorolophus minor*, *Melampyrum bihariense*, *silvaticum*, *cristatum*, *Veronica officinalis*, *Myosotis scorpioides* leginkább a f. *memor* alakban, *Campanula patula*, *pseudolanceolata*, *cervicaria*, *Phyteuma tetramerum*, *Hypochoeris radicata*, *maculata*, *Leontodon hispidus*, *Crepis premorsa*, *Serratula tinctoria*, *Cirsium lanceolatum*, *riculare*, *palustre*, *pannonicum* *erisithales*, *Centaurea austriaca* és *melanocalathia* alakkörébe eső Centaureák, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Achillea stricta*, *Solidago virga aurea*, *Senecio Fuchsii*, *S. sulphureus*, *Telekia speciosa*, *Carlina acaulis*.

Alfalui (Joseni) tőzeges ligetek.

Visszatérünk most már Gyergyóalfalutól nyugatra a Maros balpartján elterülő nagykiterjedésű tőzeges liget-erdőséghez, mely alsó mocsarasabb részeiben inkább nyires. A nyiresben alárendelten elegyedik *Picea excelsa*, *Salix caprea*, *Alnus glutinosa*, de helyenkint a luc nagy csoportokban nyomul le (32. ábra), fönnebb pedig egyeduralkodóvá válik. A talaj mindenütt mocsaras, foly-

ton vízben kell járnunk s legtöbbször a *Carex Goodenowii* zombékjai mentenek meg az elmerüléstől. László Gábor is ismerteti az itteni tőzegterületet.⁶ Szerinte a mintegy 125 kat. holdnyi tőzegláp a Maros árterében fekszik s eliszapolt folyómederből keletkezett. A tőzeg legnagyobb vastagsága 1.5 m., északi felén a lecsapolt tőzegréteg 3—4 dm-nyire zsugorodott össze. Déli részen rendkívül bővizű s fűzfabokokkal tarkított savanyú rétságba megy át. Anyaga sás és nádtőzeg.

Ennek a területnek melyhez hozzászámítjuk a határos rétségeket, nevezetes flórája van, mely az utóbbi években nagy meglepetésekkel szolgált. Itt terem a *Spiraea salicifolia*, egy nagyszerű cserje, mely tömött, rózsaszínű szár-tetőző virágaival május végén, vagy június elején oly bájossá teszi ezeket a mocsaras területeket, hogy az itt élvezhető virágpompának s az egész környezet bájának elképzeltetése leírás útján alig lehtséges. Ez a gyönyörű cserje különben minden nagyobb díszkertben megtalálható; őshonosságát azonban a Kárpátok mocsaras vidékein csak a legújabb időben konstátálták.⁷ Ezen ligetes

6. *Viola epipsila*, Szibériából származó ritka ibolyafaj.

mocsár más meglepetésekkel is szolgál. Itt találjuk meg az Ézsakeurópából és Szibériából származó ritkaságot, a *Viola epipsilat* (6. kép), melyet elsőizben az Erdélyből ugyancsak hiányzó *V. palustris*nak gondoltam. A *Viola epipsila* a Kárpátok vonulatából eddig még csak a Magas Tátra vidékéről és a Kis Kárpátok aljáról ismeretes. Hasonlóan meglepett a *Streptopus amplexifolius*nak itt 750 m. magasságban a Kövespatak partján való előfordulása. Ez a Gyöngyvirág rokonságából való növény tulajdonképpen a magas hegyek lakója szokott lenni s alacsonyabb nivókba való leszállása szokatlan botanikai jelenség.

Végre pedig egyenesen botanikai szenzációnak tekinthetjük egy ritka szi-bériai *Archillea* itteni felfedezését. Ez a faj nem más, mint az *Achillea impati-ens*, mely Ázsiában, Szibéria mocsaras rétjein mindenütt el van terjedve, de Európába nem lép át. Azaz, hogy mégis átlép, mert 1853-ban Landoz Joó és Wolf Gábor felfedezték volt Kolozsvár közelében a Malom-völgyben. Leletük bármily szenzációt is keltett, letörölték róla csakhamar a himport; növényföldrajzi szempontból komolytalannak tartották, aminek ki-fejezést adott Simónkai⁸ amidőn írja: „véleményem szerint az ott csak meghonosodott és pedig vagy mint kerti szökevény, vagy mint szándékos vetés eredménye.“ Azt mondják, az utóbbi frázis Janka Viktora-ra vonatkoz-nék, mert sokan tekintették őt ritka növények magvai szándékos elvetőjének; ami azonban ebben az esetben már azért sem lehetséges, mert Janka a fel-fedezés idejében még csak 16 éves volt. A gyergyói lelőhely kimutatásával tel-jes jelentőséget fog nyerni a malomvölgyi adat is s bizonyosnak tekinthetjük, hogy e növény természetesen uton jutott ide, akárcsak a többi malomvölgyi ritka-ság, pl. a *Tofieldia*, *Sweetia* stb., vagy akárcsak a Tordahasadék ugyancsak szibériai híres *Allium obliquum*-ja. Az *Achillea impatiens*-nek eszerint Európá-ban csak két természetes lelőhelye van, a malomvölgyi és a gyergyói.

A gyergyói lelőhely azonban még egyebet is produkált. Az *Achillea impa-tiens* társaságában nő ott az *A. ptarmica*, egy különben nem túl gyakori nö-vény. Ez a két *Achillea* egy szép új hybridet hozott létre, melyet *Achillea gir-gioensis* néven vezettem be a tudományba.⁹ Mint utóbb kiderült, hybridem még tovább tanulmányozandó, különösen abból a szempontból, hogy vajjon jogos volt-e újnak megkeresztelnem. Ugyanis *A. nitida* néven Heimerl közölt egy kertben keletkezett hybrid alapján egy *A. ptarmica* × *cartilaginea*-t¹⁰ Dr. Jávoroka pedig Richter által a Malomvölgyből *A. impatiens* gya-nánt gyűjtött 2 példányát, melyek a bpesti Nemz. Múzeumban fekszenek, Heimerl *nitida*-jához hasonlónak tart. Miután azonban *A. cartilaginea* nem terem sehol a Malomvölgy vidékén, ezért Jávoroka az ő „Flóra“-jában¹¹ az eltérő malomvölgyi példákat *A. nitida* = *impatiens* × *ptarmica*-nak kom-binálta. Azonban az *A. ptarmica* a Malomvölgyben nem nő, s így miként Já-vorka is írja hozzám intézett soraiban, inkább valószínű, hogy az a két kon-fuziót keltő malomvölgyi példány nem hybrid, hanem az *A. impatiens* elvál-tozása, mely esetben az én *A. girgioensis*-em is érintetlen marad.

E tőzezes ligetekben mindenütt gyakoriak a *Daphne mezereum*, a *Poly-gonatum verticillatum*, *Potentilla erecta*, *Salix repens*, *Senecio paludosus*, és ha a tőlevelekből elég jól ítéltém meg a *Pedicularis sceptrum Carolinum* is. Mind olyanok, amelyek nedves, zord természetű klíma mellett bizonyítanak. A gye-p is amely itt található hegyvidéki gyepe emlékeztető, miután gyakori össze-tevője a kemény és sovány gyeget adó szőrfű, vagy *Nardus stricta*.

A csiki Oltmedencék növényzeti érdekességei.

A csiki medencéket növénytani szempontból általában szintén átkutat-tatlanoknak tekinthetjük. Az irodalomban úgyszólván semmi nyomát sem ta-láljuk az innen való adatoknak. „Csikországba“ nehéz volt eljutni a botani-kusnak még azután is, ahogy a vasútak kiépültek. Magam 1916-ban jártam

először itt, s azóta Bányai János kollegám hívta fel többször is figyelmet e vidék érdekességeire, s hol velem, hol egyedül jártam e vidéken.

A csiki medencék az Olt folyó hosszában terülnek el Csikszentdomokostól (Sândominic) Tusnádujfaluig (Tuşnadul nou). Korántsem egységes határuak, és általában sokkal keskenyebbek mint a gyergyói medence. A bogáti és zsögödi szorosok voltaképen három részre tagolják, u. m. felső, középső és alsó medencékre. Amíg a gyergyói medence határául a 800 m-es izohypsát jelöltük meg, addig a csiki medencék határvonalául a 700 m-est kell tennünk. Ez a medence tehát jóval alacsonyabban fekszik a tenger színe felett amannál. A csiki medence legmélyebb pontja Tusnád (Tuşnad) táján 640 m., míg a gyergyói medence legmélyebb pontja 720 m. Csupán a magasságbeli különbség adhat némi klíma enyhülést ennek a vidéknek, mert egyéb klímamegszabó körülmények itt is éppen olyanok mint Gyergyóban.

Noha az említett kiszikkadási tendencia itt is észrevehető, mindazonáltal a hydrophyl növényzet bővebben érvényesül, mint Gyergyóban. Áll ez különösen a Sztsimon-Tusnád (Simioneşti-Tuşnad) közötti legdélibb medencerészre. Egyébként a csiki medencék egész vonalán a helophyt vagy mocsári növényzet jut tulsúlyra a hydrophyton felett s itt is észrevétlenül megy át a völgyi rét vegetatióba. Feltűnő egyuttal az is, hogy e medencékben sokkal nagyobb és egységesebb területek vannak turfatalajjal fedve. Jellemző a csiki medencék egész vonulatára a diluvialis plató nagymérvű jelenléte, amelynek áttörése utján alkothatta meg az Olt kiöblösödő ártereit és a mai medrét, amelyekben találjuk elhelyezve a turfákat és a mai hydrophyl vegetatiót. A megmaradt platók szárazak, síkságjellegűek s gyönyörű gabona tenger himbálódzik rajtuk.

Hydrophyták vagy vizinövényzet.

A vizinövények médiumául elsősorban meg kell említenünk az Oltot, mely egész folyásában eltartója a vizinövényeknek. Nemcsak közvetlen a parton meghuzódó növényzetről van szó, mely általában minden pataknál vagy folyónál feltalálható, hanem sokszor egész hinár vegetáció árasztja el a folyó egész tükrét is tekintet nélkül arra, hogy vajjon az sebesebben avagy lassabban folyik. Természetesen a víz mozgása miatt pleuston nem érvényesülhet, de annál inkább a limnophyton és helcophyton. A legtöbb helyen a *Potamogetonok* hinárja válik közönségessé, u. a. fajokkal, amelyeket Gyergyóból is felemlítettünk. Néhol a lomhább folyású vízben annyira elhatalmasodnak, hogy teljesen áthidalják a tó tükrét. Igen meglepett a *Nuphar luteum* vegetálása az Oltban, melyből sokat láttam Csikcsatószezen (Cetăţuia) a vasuti hid felett is alatt is, valamint Csikszentimrénél (Sântimbru) is. Leveleik nagyobbrészt víz alá vannak gyötörve, a víz folyása miatt nem tudnak zavartalanul a felszínen pihenni. A *Nuphar* társaságából került elő a *Myriophyllum verticillatum* és a *Potamogeton crispus* is. Nevezetes limnophytont láttam Csikszentkirálynál (Sâncraieni) a vashid körül, melyet képben is bemutatok. (7. ábra.) Itt mindenekelőtt feltűnt a víz árjában nagy vízalatti pázsitokat alkotó *Ranunculus fluitans*, mely javában virágzott is. Sajnos nem sikerült hozzá eljutnom hogy begyűjthessem, de bizonyosra veszem, hogy a *R. fluitans*-sal van dolgunk, mert ezt a növényt jól ismerem a Poprád folyó vizéből, ahol sokhelyütt úgy-

szólván az egész medret kitölti. Mindezt azért tartom szükségesnek körülírni, mert olyan növényvel van dolgunk, amely Erdély területéről még soha sem volt említve. Ugyanitt *Glyceria aquatica* népesíti be a folyó medrét, amit a mellékelt képen igen jól lehet szemlélni.

Csikszentsimon (Simionesti) mellett, tőle ÉNy-ra valóban érdekes mocsarak vannak, amelyeket a plató széléből fakadó források táplálnak. Utóbbiak útját a mocsárba való eltűnésükig, feltűnően mutatják a bennük buján tenyésző Menthák és sások. Vannak itt nagy rengő és lesüppedő területek, nagy tiszta tótükrök (8. ábra), melyeknek szélére lépni csak vigyázattal lehet, mert hamar besüpped, és vannak szintén nagykiterjedésű nádasok alárendelten *Typha latifolia*val keverten, melyek tavakat, vagy tavacskákat

7. Virágzó *Ranunculus ilitans* vagy hullámszó boglárka vizalatti gyepfoltjai és *Glyceria aquatica* vagy nádképvő harmatkása lüve az Oltban Csikszentkirály mellett.

ölelnek körül. Az ingó rétből csakánym nyelét könnyűséggel benyomtam, de bizonyosnak tartom, hogy egy három méteres karót is benyomhatnék. Vannak itt nagyobb kiterjedésű süppedő moha területek *Carax paradoxa* vegetációval. A nyílt tavak széle süppedékes, de mint fix pillérek ott díszlenek a *Carex paniculata* bokrok megbonthatatlan zombékjai. Némely elhalt zombék gyökérszálakkal mint kiálló ponk meredezik a part szélén. Majd egyik másik leválva leszakadva, mint uszó tutajok lebegnek a víz tükrén. Ujabb *Carex* vagy egyéb generációk is települve bele, mint zöld szigetecskék himbálódznak a vizen. Az egész láp aránylag sűrűn van bokrokkal díszítve, melyeknek nagyrésze *Alnus glutinosa*. A sok tó közül én csak egyet vizsgálhattam meg, melyet

képben is bemutatok, melyben valódi pleuston csak az *Utricularia vulgaris* volt s mint álpleuston a *Myriophyllum verticillatum* vizalatti hinárszövevény. Valóban a csikszentsimoni láp hálás témának ígérkezik a behatóbb vizsgálatra; azonban nemcsak itt, de a mintegy 100 km. hosszú gyergyói és csiki medencék lápterületein is, különösen a Maros vagy az Olt közelében, még nagyon sok fel nem kutatott és sok érdekességet rejtegető mocsaras terület van, amelyeknek már madártávlati képük is csábító erővel hívja maga felé a kutatót. Egyébiránt a bemutatott tó környékének flórája a következőkből tevődik össze: *Valeriana simplicifolia*, *Scirpus silvaticus*, *Pedicularis palustris*, *Cirsium canum*, *rivulare*, *Caltha laeta*, *Deschampsia caespitosa*, *Lychnis flos cuculi*, *Myosotis scorpioides* f. *memor*, *Filipendula ulmaria*, *Avenastrum pubescens* f. *glabres-*

8. Réli tötükör Csiksztsimon mellett, mézgás éger, gyapjúsás, nád és sás vegetációval.

cens, *Galium vernum*. A mohlápon pedig: *Equisetum heleocharis* var. *limosum*, *palustre*, *Eriophorum latifolium*, a zombékokban kiálló *Carex Goodenowii* és *paniculata*, aztán a *C. lasiocarpa*, *paradoxa*, *rostrata*, a ritkább *C. Davalliana*, tömérdek májmoh kérgezi be a fű közeit, *Phragmites communis*, *Glyceria plicata*, *Briza media*, *Typha latifolia*, *Triglochin maritimum*, *Rumex aquaticus*, *Alnus glutinosa*, sok *Salix fragilis*, *cinerea*, *Rhamnus fragilis*, *Viburnum opulus*, a pelyhes levelű *Thalictrum lucidum*-nak az *angustissimum* felé hajló alakja, *Sanguisorba officinalis*, *Potentilla erecta*, *palustris*, *Lathyrus paluster*, melyet mint ritkább növényt még csak Sztkirálynál és Tusnádujfalunál láttam, *Menyanthes trifoliata*, *Galium uliginosum*, *Succisa pratensis*, *Cirsium palustre*, *Crepis paludosa*, *Hieracium auricula* és *hargitanum*.

Ezeket a lápokat L á s z l ó G á b o r is megvizsgálta, aki röviden csak

ennyit ír:¹² „Csikszentsimon mellett a Nagyviz és Tekeres nevű patakok közt a „Sárköz“ nevű rétláp, amely 0,5 km² kiterjedésű és tőzegtelepe, amely helyenként 5 m. mély, homokon nyugszik. Ennél nagyobb a Csiktusnád község (Tuşnad) északi oldalán, de az Olt árterében fekvő „Benes“ nevű rétláp, amelynek legnagyobb vastagsága azonban csak 3 m.“

Nagyon érdekes lehet L á s z l ó G á b o r Benes nevű rétje is, amint azt a térképen észlelt topográfiai viszonyokból kiolvasni lehet. Én azonban ennek szomszédságában, Csiktusnádtól (Tuşnad) DNy-ra, Ujfalu irányában eső még nagyobb szabású lápba néztem be, melyet nyugatról az Olt, keletről pedig a meredeken lecsapódó plató martja szegélyez. Ezen rét flórájának ismertetésénél alig lehetne a vízinövények és a turfás talaj növényzetét szétválasztva ismertetni, annyira egybefolyik az egész. Tulajdonképpen a nyílt vizek is mind a tőzegmasszák ölében helyezkednek el, viszont a széleken lévő szárazabb rétek szintén tőzeges talaj átfurmálódása útján keletkezettek. A növényzet azonban oly sűrűen fed el mindent s oly élő egységes szőnyeget alkot, hogy a tőzeg jelenlétét sehol sem lehet észlelni. Inkább helophyt növényzetnek tekinthetjük már a növényzetet a turfa talajon is. Egészen más képe van a növényzetnek és a talajnak a később leírandó érett turfás helyeken.

Az országuatról magas gabonák között csakhamar meredek martra jutunk, melyről azonnal a mocsaras rétre ereszkedhetünk. Virágpompa tekintetében egyhangu a rét, mert az egy valóságos mohláp elfüvesedve. Alja mindenütt tőzeges s valósággal inog lábunk alatt az egész rét, melyen kisebb nagyobb vizek vannak elszórva, de amelyeknek a tükre a *Carex rostrata*-tól és *Lysimachia thyrsoflora*-tól elrejtve van. E növényekhez nem is lehet hozzájutni csak levetkőzve. Bármennyi *Carex* bokrot is hajlítottam lábaim alá, mind nem ért semmit, mert gyors iramban süppedtem derékon felülig, fenntartva magamat csákányom segítségével, melyet csákányos felével dugtam lefelé, hogy könnyebben megakadjon. Minden lépésnél ismétlődik a besülyedés. Mint mikor valamely víz színén kiterítve nyugvó rongy közepére nagy sulyt helyezünk, vagy egy bottal nyomjuk a mélységbe, amidőn a közép lemerülése maga után vonja a szövet legtávolabbi részeit is, úgy rántódtak a vízinövény szövetkezet távoli részei is minden lépésnél testem köré, élesen meg-meg csipkedve a kvarcfogú sások rámtolulása által; mintha megtámadtak volna társuk letiprásáért, vagy a mocsári csendélet megzavarásáért. Pedig a *Lysimachia thyrsoflora*-nak, valamint a *Carex rostrata*-nak gazdag rizoma szövevénye volt, mely ritkán szakadt be lábam alatt, de a mély vízben nem lévén sehohsem talajhoz erősítve, mint a vizen uszó szövetdarabnak, le kellett sülyednie. Ha kimásztam belőle, a lenyomott rész újból felemelkedett és kiterült, mint mikor a rugalmas kalácsot összenyomjuk s a nyomás megszűntével az visszanyeri eredeti alakját. Valóban nagy öröm volt botanikusnak először gyűjteni az itt nagy tömegben virágzó *Lysimachia*-t, az ingoványok eme rejtelmes alakját, amelyet ime csak elmerülés és a Békalencsék (*Lemna minor* és *trisluca*) hinárjába való elegyedés árán lehet megszerezni. Egyéb helophyton e mocsárban a *Typha latifolia*, *Glyceria aquatica* és *Oenanthe aquatica* volt.

A rét szilárdabb helyein található az *Equisetum arvense*, *palustre*, *Briza*, *Anthoxanthum*, *Hypochoeris radicata*, *Medicago minima*, *Festuca rubra*, *Deschampsia caespitosa*, *Alectorolophus minor*, *major*, *Lathyrus paluster*, *Trifolium pratense*, *Crepis biennis*, *Campanula patula*, *Ranunculus acer*, *Rumex*

acetosa, *Centaurea austriaca*, *Cirsium rivulare*, *Filipendula ulmaria*, a pelyheslevelű *Thalictrum lucidum* keskenylevelű alakja, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Hieracium bargitanum*; mélyebb helyen, mohásabb réten még egyhangúbb a rét s főleg *Carex Goodenowii* és *Equisetum palustre* nyom el mindent s csak korlátozottan juthat érvényre az *Eriophorum latifolium*, *Lychnis flos cuculi*, *Trifolium hybridum*, *Crepis paludosa*, *Triglochin maritimum*, *Scirpus silvaticus* s a *Salix cinerea*-ra felfutó *Calystegia sepium*, *Valeriana officinalis*, *Hieracium bargitanum*, *Potentilla erecta* és sok *P. palustris*, *Ranunculus acer*, *Lysimachia nummularia*, *Pedicularis palustris*. Távól a rét nyugati horizontja felé nagy nádasok látszanak majd sötétkék és élénkzöld foltok váltakoznak, ahová ez alkalommal nem jut időnk benézegetni.

Forrás lápok.

A forráslápok legszebben kialakult formáját találjuk Csikszentkirály (Sân-crăieni) mellett a község északi sarkában az Olttal alkotott szögletben. Ezt a 655 m. magasán fekvő lápot számos szénsavas forrás táplálja, miért is erősen süppedékes. Ehhez fogható nagyszerű lápot a medencében többet nem ismerek; ez azt jelenti, hogy a terület még nincs rendszeresen átkutatva, borvizforrás azonban található a réteken. A faluval közvetlenül érintkező láp vízszintes, de tovább 100—200 m-nyire egy méternyire, sőt távolabb még magasabbra emelkedő puha állományú dombocskákat pillantunk meg, melyeket a forrás önmaga épített fel barnássárga limonitsárból. Némely dombocska már kihalt, száraz, de a legtöbb dombocska kráterében buzogó forrást találunk. Az egyik mohadombnak, mely eddig egyenletesen sugározta szét borvizét, teteje be van süppedve, s alján emberi kéz csinálta kanálison bővizű erecske vezet le a vizet. végig veres rozsdával kibérelve a kanálist. Néhol a kb. 90%-ban mohából özszeálló ingovány oly puha, hogy azonnal besüppedünk, másutt meg keményebb s csak lassan-lassan süllyed a talaj súlyunk alatt. Mélysége megállapítva még nincsen, de könnyen meggyőződhetni, hogy 1½ m-nél mélyebb. Ez a forrásláp messziről mint sajátságos a moháktól eredő vörhenyes folt tűnik fel; lassankint mocsári (helophyt) szövetkezetbe megy át s igazi völgyi rétek csak az Olton túl Szentimre irányában lépnek fel. Köröskörül mindenütt kaszálnak, a süppedős forráslápra azonban sem ember, sem állat nem mer behatolni; ez okból a vegetáció egész nyáron át sértetlen. A legsüllyedősebb moha felületeken terem a vidék egyik legérdekesebb ritkasága a *Diosera anglica*, (22. ábra 2. rajz) mely pepszinegömbös szőreivel fogja meg és emészti el a rovarokat. Egy másik szenzációs ritkasága ennek a lápnak a *Saxifraga hirculus*¹³ (9. ábra), melynek vegetatív szaporodását előmozdító leveles indái szétterjednek a mohák között. Nevezetes növény ez, mert régi glacialis idők tanubizonyossága, melynek hazája ma a sarkvidék tundrái s dél felé Középeurópában mindinkább nyoma vész. Ilyen délen való tömeges előfordulását a Hargita több pontján nem tudnók megérteni, ha nem a jégkorszak relictumának fognók fel.¹⁴ Egy harmadik nevezetesség itt (33. ábra) a *Betula humilis*,¹⁵ vagy törpe nyír. Valamikor 50 év előtt Borszékről (Borsec), a Mohosról és Foragasból (Făgăraș) közölték, de azóta senki sem találta meg s már kiveszettnek hitték.¹⁵

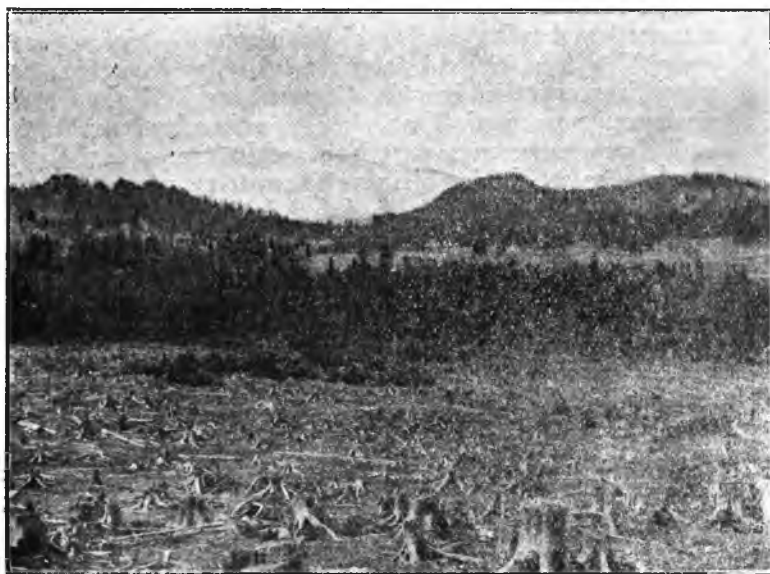
Ujabban E. Pop arról értesíti a botanikus világot,¹⁷ hogy Borszéken (Borsec) nagyobb fák között elrejtve sikerült három példányt találnia e *törpe nyír*-

9. *Saxifraga hirculus*,
a sarkvidékről származó
kóröntőfaj.

10. *Cirsium rivulare* vagy esermély aszat vegetáció a csikszeredai tőzgesen.

11. Az ördögítő tőzgesének tájképe (1180 m). A tőzges az előtérben lévő erdő-
sávban van; rajta túl füves plató, hátrább jobbról a Csicsaj köve, háttérben a
Délhegycsoport.

bokorból; megfigyelése szerint a kultura nyomása folytán ott már kiveszőben van. Ugyanezen kutató még arról is értesít, hogy megtalálta a *Betula humilist* is Erdély és Bukovina határán a Cosna lápon; rámutat arra is, hogy innen voltaképpen már László Gábor is említette.¹⁸ Mindezek dacára a Sztkirályi (Sâncrăieni) lelőhely különös fontossággal bír. Egyrészt mert a Kárpátokban a Cosnán és Borszéken (Borsec) kívül még csak itt terem, de legfőképpen azért, mert a Sztkirályon termő példányok a legdélibb előőrsei a dél felé való terjeszkedésében ezen sarkvidéki fajnak.

Ezen három ritkaságon kívül egyéb érdekes dolgokat is találhatunk itt. A láp szélén a ritka *Lathyrus paluster* virágzik, a levezető rozsdás árkokban *Cicuta virosa* és *Peucedanum palustre* vonja magára figyelmünket. A mohagyepbe alig kivehetően szövődik bele a *Salix repens*, mely azonban a *Betula humilis* védelme alatt *Poa pratensis*-sel és *Menyanthes trifoliata*-val társulva már hosszabb vesszőket növeszt. A *Salixos* mohaszőnyegen egy finum vékony levelű *Caricetum* is csatlakozik, amelyet a sok karcú *Carex diandra* megtevésztlő jelensége mellett talán nem is tudnánk a *Carex limosával* azonosítani, ha nem ismernők fel csinos lefigyegő természetes füzérkéikről. Örömeinkre szolgál a foltokban élénk kerülő *Potentilla palustris* is, csaknem megfélekedve a fehér virágaikkal incselkedő *Cerastium arvense* és *Galium uliginosum*-ról. Ott ahol a limonit sárdombok a legszikkadtabbak, virul nagyon buján a *Heleborine palustris* a kemény pikelyes tövű *Molinia coerulea*-k között. Itt szedhetjük az *Euphrasia cucullata* és a cifraszirmu *Dianthus superbust*, *Eriophorum angustifolium*-ot, *Orchis incarnatus*-t és másokat, tehát mind olyan növények kerültek itt csokorba, amelyek a botanikus legelibb növényei közé tartoznak.

A csikmegyei bőrvizes lápok dombocskáiról beszélve, önkéntelenül élémbe tárulnak azok a szintén dombokat építő szénsavas források, melyeknek egész sorozata bugyborékol az Ézsaki Kárpátok déli lejtőin Szepes és Liptó megyékben a Vág és a Hernád folyók felső völgyeiben. Eme források nevezetesebb helyei Szepesváralja, Primóc, Gánoc, Lucski, Kralován, melyeknek sajtáságos növényzeti viszonyairól annak idején beszámoltam.¹⁹ Valamennyi nevezetes arról, hogy rengeteg meszet hoz a felszínre, amelyből aztán felépítik csinos kupalaku mésztufa dombjaikat. Bizonyos magasság elérése után kihál a forrás. A ma működő források nem építenek 2—3 m-nél magasabb dombokat, de a hajdaniforrások sokkal magasabbra jutottak. Így a gánóczi Hradekhegy, — amelyet építési célokra már csaknem széthordtak — 20 m-nél magasabb volt. Ezeknek a 100 km. h. vonalban elhelyezkedő elszórt mésztufadomboknak van egy jellemző sajtáságuk, és ez az, hogy rajtuk és forrásuk hatáskörében mindig feltalálunk egy növényt, a *Trichophorum pumilum*-ot, mely csakis az ilyen szénsavas források talaján található fel, de a melyet rendkívül apróságánál fogva a régi botanikusok mindig elnéztek. A *Trichophorum* tehát valóságos vezérnövénye az ottani mésztufa formációknak.

A mi csikmegyei szénsavas vizeink, — legalább ahol én láttam — nem meszet hoznak felszínre, hanem vasat s így mésztufa helyett limonit képződik körülöttük. Talán ebből magyarázható, hogy dombocskáikat nem képesek egy méter magasságig sem emelni. Ugy látszik a mész hamarabb kicsapódik, tehát már a kibugyant víz vastartalmával együtt messzébbre juthat s így a limonit nagyobb területen oszlik meg. Hogy a csikmegyei borvíz forrásoknak

van e vezérnövényük, azt az összes forrásterületek egységes florisztikai áttekintése nélkül nem lehet megállapítani. Nekem az a benyomásom, hogy a híres *Saxifraga hirculus* nálunk a borvíz lánjaihoz van kötve, amit támogat az Udvarhely (Odorheiu) felőli Hargitaligeti előfordulása is.

A *hargitaligeti forrásláp*. A Csíkszereda-Udvarhelyi országúttól nem messze a Tolvajos patak völgyében kb. 795 m. magasságban a limonitból egykor barna festéket őrölt Festőmalom közelében, van egy érdekes forrás lán, melyet Bánya János tanár fedezett fel s innen küldte hozzám a még ismeretlen *Saxifraga hirculus*. E hely sűrű erdős környezetben fekszik két oldalról is sziklával védve, ahol a Tolvajos patak is egy darabig andezittufa sziklák alá vájt mederben folyik. A forráslápon élénken buzogó fürdésnek használt borvízmedence van s egybűt is apró források jelentkeznek. A Festő malomnál a kőbe foglalt borvizet palackolják is. A lán mintegy 200 m. hosszú és 100 m. széles, benne régi fa és ágmaradványok állanak ki. Csákányom nyele csaknem egészen belehatolt és kopant, azaz sziklába ütközött, tehát a tőzeges anyag mintegy 120 cm. mély lehet. Felszíne részben sáros, részben sásokkal fedett moha, de van szintiszta moha is, mely hosszan útszerűleg terül el. Bánya Sphagnum részleteket is talált a mocsári mohák között. A *Saxifraga hirculus* a mocsár azon részén él tömegesen, mely tiszta mohából áll, minden más hozzászegődött növény nélkül. Ez a legsüppedékesebb hely, mely nem bírja meg az embert, hanem lassan-lassan bokáig, vagy még lennebb süllyedünk. *Saxifraga* elég bőven van benne s úgy júl. 15-én kezd virágozni. A környező fák többsége *Alnus incana*, van közöttük *Betula pendula*, *Salix caprea*, *Fagus sylvatica*, *Sorbus aucuparia*, a bokrek között *Spiraea ulmifolia*, *Lonicera nigra* f. *trichotoma*. Az a dudvakoszorú, amely a forráslápot övezi, a következő növényekből tevődik össze: *Nephrodium filix mas*, *thelypteris*, *Athyrium filix femina*, *Polypodium vulgare*, *Blysmus compressus*, *Eriophorum angustifolium*, *Carex contigua*, *riparia*, *rostrata*, *diandra*, *Goodenowii*, *Poa pratensis*, *trivialis*, *Agrostis alba*, *Festuca pratensis*, *Milium effusum*, *Juncus compressus*, *lamprocarpus*, *Luzula angustifolia*, *Triglochin palustre*, *maritimum*, *Helleborine palustris*, *Rumex acetosa* a mohában, *Lychnis flos cuculi*, *Stellaria nemorum*, *Ranunculus acer*, *Caltha palustris*, *Aconitum paniculatum*, *Thalictrum aequilegifolium*, *Trifolium pratense*, *repens*, *Viola biflora*, *Epilobium palustre*, *Chamaenerion angustifolium*, *Filipendula ulmaria*, *Geranium robertianum*, *Impatiens noli-tangere*, *Aegopodium podagraria*, *Chaerophyllum cicutaria*, *Prunella vulgaris*, *Lysamachia vulgaris*, *L. nummularia*, *Menyanthes trifoliata*, *Veronica beccabunga*, *Myosotis palustris*, *Galium uliginosum*, *Valeriana officinalis*, *Cortusa Matthioli* andezitbreccsián, *Hieracium aurantiacum*, *Lactuca muralis*, *Crepis paludosa*, *Ligularia sibirica*, *Petasites albus*, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Cirsium oleraceum*.

Völgyi rétségek.

A medencékből leírt vízi vegetációk, és a külön kiemelt forráslápok csupán kisebb foltokat képeznek azokban a végeleáthatatlan rétségekben, amelyek Marosfőtől a Tusnádszorosig tartanak. Mint már említettük, a legtöbb esetben észrevétlenül mennek át egymásba. Valamivel feltünőbb talajt szolgáltatnak a valódi érett tőzeg területek, melyek szintén csak itt-ott tarkítják meg a rétségeket. A csiki medencék rétségeinek általános jellege ugyanaz, mint a gyer-

gyóiaknak, miután ugyanazokból a flóraclemekből vannak ezek is összetéve. A különbség, amit a gyergyóiakkal szemben fellelni lehet, az egyrészt a többi formációval való váltakozásban, valamint a növényfajoknak más-más módon való csoportosulásában rejlik. Nagyon ritkán lehet olyan fajt kimutatni, amely a csiki medencéknek kizárólagos tulajdona volna a gyergyóival szemben. Gyergyónak specifikuma az *Achillea impatiens* és *hybridje*, továbbá a *Spiraea salicifolia*, és a *Viola epipsila*, melyek meglehetősen egyensúlyban vannak a Csiki medencék *Betula humilis*, *Saxifraga hirculus* és a *Drosera anglica*-jával szemben. Különbség van azonban tőzegterületek tekintetében. Lássunk egy pár rétet a Csiki medencéből is. (36. ábra.)

Igy mindjárt Csikmadaras (Mădăraș) és Csikrákos (Racul) között az országút mindkét oldalán terülnek el hatalmas szárazabb természetű rétek, melyek körpanorámája teljesen más mint Gyergyóban, a rétek azonban csaknem ugyanazok. A *Salix cinerea* bokrok itt sem maradnak ki a perspektívából. Itt-ott egyhangú *Alopecurus pratensis*, vagy *Carex vulpina* mezőkkel szerénykedik a rét, ámde távolabb a vasútfelé szemvidító színes foltokat látunk, melyek között a *Galium boreale* határozott foltjait mindig felismerjük. Rákos (Racul) felé még szárazabb részletek is kerülnek elő némi újdonsággal *Onobrychis viciaefolia* és *Salvia pratense* foltok szolgálnak, melyek határozottan jelzik a rét szikkadt természetét.

A Csikszentkirály (Sâncrăieni) és Sztimre (Sântimbru) közötti roppant réterületről már említve volt, hogy az „Ujolt“ által mennyire kiszikkasztották. Éppen ezért itt valamivel több újdonságot lehet észlelni. Ezek közé tartozik az is, hogy a rétség közepén nagy káposzta, kender és krumpli kultúrát találtam, ami mutatja, hogy az emberek itt már nem félnek a víz tultengő hatásától. Ugyancsak a szikkadtságra vall itt a *Cirsium arvense*, *Pastinaca sativa* *Sileno nutans*, *Tragopogon orientalis* *Echium vulgare*, *Centaurea austriaca* és *Vicia pannonica* megjelenése, tarkítva az *Angelica silvestris*, a pirosas *Achillea millefolium*, a tömérdek *Symphytum officinale* sokaságától. Feltűnik a *Cirsium alternativa*, mely szerint a *Cirsium rivulare* tömegek között lappang a sok *Cirsium canum*, hogy az előbbinek letünése után felcseperedő *C. canum* virágzása hasonló arculatot adjon itt a tájnak. Nem láttunk még seholsem annyi *Valeriana officinalis* egy csomóban mint itt, s a szétszórtan előkerülő *Valeriana simplicifolia* a hajdani nedvesebb periódus elhaló maradéka. A *Galium boreale* nagy foltjai mellett itt már a *G. rubioides* és *mollugo* is díszére válnak a rétnak. Nem kerüli el figyelmünket azaz egymásranyomulás sem, amely a *Deschampsia caespitosa*, *Poa pratensis* és *Festuca pratensis* között folyik le. Győztes az erős tövű *Deschampsia* lesz, melyek fátvolszerű laza bugái jó darabon uralkodnak. Előkerül itt az *Avenastrum pubescens*, f. *glabescens*, *Lathyrus pratensis*, *Centaurea austriaca*, *Cerastium arvense*, *Hieracium Bauhini bargitanum* és a *Festuca fallax* is.

A Csikszentmárton (Sântmartin) Csikszensimon (Simonesti) közötti nagy rétekről szintén említettük, hogy forrásainak eltünésével a kiszáradás útján vannak. Bizonyos tekintetben az u. n. ligetközi kőrósszárú vegetációhoz hasonló az itteni növényzet. A kövér rét tele van *Salix* bokrokkal, melyek között a *Symphytum officinale* hatalmasodik el; de nála még jobban, a robustusra megnövő *Crepis biennis*, mely most rányomja a maga bélyegét a vegetációra. Másutt meg a fűzesek szélén a *Petasites hybridus* esernyős levelei foglal-

ják el nagy területen a fűzek közötti helyet. Buján s gazdagon nő itt minden s összefolyó szövetkezeteket alkot még a *Carum carvi*, *Chrysanthemum leucanthemum*, a *Trifolium pratense* és *hybridum*. Egyébként a növényyszőnyeg elemei: *Equisetum arvense*, *Dactylis glomerata*, *Briza media*, *Bromus erectus*, *Festuca rubra*, *Arrhenatherum elatius*, *Deschampsia caespitosa*, *Colchicum autumnale*, *Salix fragilis*, *purpurea*, *triandra*, *cinerea*, *Cerastium caespitosum*, *Dianthus carthusianorum*, *Lathyrum pratensis*, *Vicia cracca*, *sepium*, *Anthyllis vulneraria*, *Medicago falcata*, *Lythrum salicaria*, *Ranunculus Steveni*, *polyanthemos*, *Geranium pratense*, *Linum catharticum*, *Carum carvi*, *Heracleum sphondylium*, *Anthriscus silvestris*, *Alectorolophus minor*, *Salvia pratensis*, *Viburnum opulus*, *Campanula patula*, *Knautia arvensis*, *Crepis biennis*, *Leontodon hispidus*, *Tragopogon orientalis*, *Hieracium bargitanum*, *auricula*, *pilosella*, *Cirsium canum*, *oleraceum*, *Artemisia vulgaris*, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Carlina acaulis*. Majd csakhamar eltűnik ez a vegetáció s egy hatalmas *Bromus erectus* mezőbe érünk, melyben alig tud valami más növény megélni. Az egyhangú Brometum mellett jutunk el Sztsimonig (Simionesti). A falu előtt elhagyatott kőbányán némi változatosságban van részünk, mert a bánya gödrei állandó mocsárrá alakulván át, tele vannak különféle Cyperaceakkal

A síksági tőzegesek.

Ebbe a szakaszba azokat a területeket soroljuk, amelyeken a hajdani tavakat a hyrophyt növényzet (pleuston, limnophyton, helophyton) feltöltés és benövés után már teljesen eltüntette és a víz helyét ezen növényzetből konserválódott maradékok teljesen elfoglalták. Sőt a kiszáradó tőzegtömeg a levegővel való érintkezés folytán bizonyos fokú száraz korhadáson menvén át, lassankint a normális talajhoz közeledő tőzegtalajjá változott át. Ilyen érett tőzeg nagy területen van felhalmozva az Olt folyó bal partján, elterülő síkságon Zsögöd (Jigodiu) és Mádéfalva (Siculeni) községek között.

Természetesen kisebb-nagyobb mértékben az eddigi tárgyalt réteken is fordul elő tőzeg. Ezek azonban részben még képződésben lévők, domináló mocsári növényekkel eltakarva, másutt pedig a mélyben lappangó tőzeget vízhozta szervesetlen hordalék lepte el, melyen völgyi rétek keletkeztek. A legtöbb esetben a medencék egykori mocsarai igen sekélyek valának, hamar eltőzegesedettek, s a keletkezett vékony turfa a levegő és a fagy hatására termőtalajjá változott s ily módon állottak elő a völgyirétek, vagy ezek átmeneti élete után a kultura szántóföldjei. Legkevesebb turfás képződmény van a legfelső medence részben. Nemcsak azért, mert ez a legkisebb, hanem, mert valószínűleg a Bogáti szoros nyílt a víz levezetődés számára először meg és az előlött elterülő medencerész magasabb helyzeténél fogva hamar elvesztette felesleges vizét. A középső, vagyis a Bogáti és Zsögödi szorosok közötti medencerész mintegy 20—30 m-el van az alsó tusanádi medencénél magasabban, ezért különösen a Zsögödi szoros megnyílása után, alacsonyabb vízállás mellett alkalmassá vált, hogy egész területe a hydrophyt vegetáció szinterévé váljon, s így terjedelmes tava hamarabb eltőzegesedett. A legalsó medence sokáig mélyebb víz alatt állhatott és valószínűleg a későbbben megnyílt tusanádi szoroson át levezetődött feles vizek eltávozta után indult meg intenzíven a mocsári növényzet élete, mely manapság sem fejeződött még be.

A hajdani őstavakon az első vegetáció hydrophyton volt, úszó, lebegő és talajhoz kötött lebegő növényzettel s csak a tó szélén volt csekély mocsári növényzet. Az úszó és vízben lebegő növények közé nemcsak az itt tárgyalt virágosnövényeket kell sorolni, hanem egész sorozatát a különböző szabadszemmel látható, vagy mikroszkopikus alsóbbrendű növényfajoknak. Valamennyi úszó és lebegő növénynek finom és könnyen szétromló szervezete van. Hullájuk könnyen szétfoszlik a víz rángatásai és elhurcolásai következtében, de vegyileg is könnyen bomolván, törmelékeik és maradványaik egy finuman eloszlott anyagot hoznak létre, melynek magasabb fajsúlyú részei leülepednek, könnyebb részük pedig a vízben lebegve marad. Ez a folyamat adja az eltözegesedés első nyomát. Az idők folyamán a leülepedett és lebegő anyag gyarapodván, egy tőzogsárt hoznak létre a fenéken, mely az oxigén hiánya mellett folytonos lassú humuszos bomlásban szenvedvén, szabad szén halmozódik fel, más szavakkal a szerves anyag eltözegesedik. Ennélfogva a tőzogsár is fokozatosan sötétebb szint vesz fel. A tőzogsár és a vízben lebegő finom növényi maradványok folytonos gyarapodása által lassankint alulról *feltöltődik* a láp. Egyidejűleg azonban a parton lévő mocsaras növényzet a rendszerint erős gyökérzetével, vízszintesen meszes elterjedő és egymással össze-vissza szövődő kötélszerű rizomáival mind bennebb és bennebb hatol s így *benövés* útján szorítja vissza a lápot. (19. ábra). E tevékenységük annál könnyebben sikerül, minél nagyobb mértékben haladt elő az iszapsár, ill. a vízben lebegő anyagok utáni feltöltődés. Megtörténik, hogy a mocsári növények *benövése* útján teljesen befedődik az egész tófelület, amidőn a növényiszövetkezet gyökerezés nélkül a vízszínen lebeg. Ha e szövetkezet már elég erős, a rajta való járaskor az az érzésük támad, mintha kifeszített ponyván járnánk. Ilyen növényiszőnyeget, mely a vízszínen nyugszik, kisebb méretben már láttunk a ciklusnádi mocsár leírásánál. Sekély vizekben természetesen a benövással egyszerre fenékgig eltözegesedik az egész tó. Benövés közben még a legmélyebb vízben is az évenként elhaló nemzedékek az ujak által lennebb nyomtatván, így egyrészt a növényiszőnyeg lefelé folyton vastagodik, másrészt összetömörítik az alattuk lévő lebegő anyagot és tőzogsárt, miközben nem szűnnek meg az eltözegesedési folyamatok sem. Végre egyszer a turfásodó növénymaradványok annyira felszaporodnak, hogy az utolsó vizet is kiszorítják, a tőzeg száradni kezd s csupán a talajvizek útján nedvesítettik.

Említettük volt, hogy Gyergyóújfalu (Suseni) mellett van egy olyan hely, ahol fundamentum nélkül lehet csak házat építeni a gyeptetejére. Az a hely is olyan tófenék volt egykor, ahol nagymértékben halmozódott fel a tőzogsár, amelyet befedő fiatal növényiszőnyeg iszappal borítottatott el s az iszapon rétek keletkeztek, mielőtt tehát a normális tőzégképződés lefelé való nyomása útján a tőzogsár kellőleg megszilárdulhatott volna.

Természetesen a tőzeg képződése nem megy mindig olyan síma sablonossággal, amint elbeszéltük. Az alatt a sok ezer év alatt, amíg az eltözegesedés történik, sok minden megváltozik a környezetben. Klímák változhatnak meg teljesen s kicserélődhetnek a tőzegt környező vidék erdős és dudvás vegetációja, mely mindig megkísérli, hogy a tőzeg szilárdabb részein lábat vessen. Majd árvizek lephetik el a tőzeg területet, egyrészt elmosva, vagy másodlagos helyre elköltözve, iszappal, kavicssal eláraszthatja, elfedheti. Ugy ezek, mint más katasztrófák számtalanszor megisméltődhetnek. Ennélfogva a tőzegttelepnek

függőleges metszete nem mindig egynemű: sokszor rétegzettséget tapasztalunk, amelynek minősége és viszonyai alapján következtetni lehet a tőzeg fejlődési időszakának történetére. Ilyen szempontból a csiki tőzegen teljesen ismeretlenek.

A legújabb időben olyan új kutatási módszernek birtokába jutottak a tudósok, amelyet egyszerűen *pollen analysisnek* neveznek. Ismeretes dolog, hogy a szél közvetítésével termékenyülő különböző fajok pollenjét vagy virágpórát virágzásuk alkalmával a szél mindenfelé elhordozza. A nagymennyiségben termelt pollen tulnyomó része céltalanul elszóródik. Mocsaras vidékeken a mocsárba hullván, ott az eltözegezési folyamatok útján örökre konzerválódik. A pollennek ilyenmű konzerválása és a tőzegben való beágyazása a mocsár életének kezdetétől minden évben történhetett. Ha tehát a tőzeget alapjáig megfurják, és a furás egymásrakövetkező rétegeit gondos mikroszkopi vizsgálataknak alávetik, megtudják állapítani a legrégebb időktől kezdve máig, hogy a tőzeg különböző rétegeibe miféle fajú fák pollenjei jutottak. A pollen fajok rétegenként lényegesen változhatnak, ami a környező erdőségnek egykori változásait jelenti, (természetesen emberi beavatkozás nélküli változások voltak ezek, mert az emberi kultúra azon időkben legfeljebb csecsemőkorát élhette) amiből az illető periodusok klimájára lehet következtetni.

Ilyen természetű vizsgálatok a csiki tőzegekről szintén nem ismeretesek. A cseh *Peterschilka* 1927-ben eszközölt furásokat a Mohosban, annak végleges eredményét eddig tudtommal még nem publikálta. A Hargita vidékére vonatkozólag vonatkozásba hozható fontos munka jelent meg ebben az esztendőben *Dr. Emil Pop* tollából,²⁰ aki a közeli Dorna patak felső részén a Keleti Kárpátok bukovinai részén található tőzegenek történetét tárja elének pollenanalízis útján.

Szemelőtt tartva a Közép- és Északeurópai tőzegkutatási eredményeket, *E. Pop* a Keleti Kárpátokra vonatkozó tanulmányának eredményét a jégkorszak utáni időkre nézve a következőkben foglalta össze. Kimutatható volt 1. egy törpefenyő időszak hideg, száraz szeles klimával (preboreal), amidőn a törpefenyő dominált az alsóbb régiókban is; 2. Erdeifenyő-lucfenyő időszak, száraz meleg klimával (boreal), amely fenyőerdőségben mogyoró és tölgy is kezdett jelentkezni; 3. Lucfenyő-, tölgy-, mogyoró vegyes erdeinek időszaka meleg nedves klimával (atlantic); 4. Lucfenyő-gyertyánfa időszak, száraz, hideg klimával (subboreal); 5. Lucbük-jegenyefenyő időszak, nedves, hideg klimával (subatlantic), mely napjainkig terjed. Ezekből a megállapításokból a hozzájuk fűzött következtetésekkel megállapítja a Keleti Kárpátok klimájának és erdőségeinek történetét a jégkorszaktól kezdve. Igen kívánatos volna, hogy a pollenanalízisi vizsgálatokat nevezett kutató mielőbb a csiki síksági és hegyi tőzegenekre is kiterjessze, hogy a vidék története ezen oldalról is alaposan megvilágítható.

A Zsögöd (Jigodiu)—Mádéfalva (Siculeni) közötti nagy tőzegterület megvizsgálásával behatóan először *Primics György* foglalkozott,²¹ főként a geológiai viszonyok és a tőzegmennyiség állapotának kipuhatolása céljából. Szerinte a tőzeg nagyon idős, képződése is régen befejeződött, s felületét fekete színű televényföld takarja. Vastagsága Zsögöd (Jigodiu) és Szereda (Miercurea Ciuc) között a 2 m-t is meghaladja, a tőzegtelep szélén 40—50 cm. vastag. Szereda és Mádéfalva közötti rész az Olt mellett 1—2 m. vastag, míg a keleti

szélén vékony. A felső televényes „föltözegen“ kívül szerinte a tőzeg áll egy felső gyeptőzezből és egy alsó durva szerkezetű mocsári nádtőzezből. L á s z l ó G á b o r szerint²² a tőzeg anyaga kizárólag gyeptőzeg.

A siksági tőzegesek mai növényzetéről.

A Csikcsicsó (Ciceu) és Olt közötti tőzegek (665 m.) teljesen sík felületűek és ezeknek feketebarna turfa talaja annyira eltalajosodottnak látszik, hogy benne növényi alkatrészeket megkülönböztetni nem tudtam. Ha megszikkad a rét, tetején szekér is járhat, a szekerek útja egy fekete tőzeg portömeg. Valamennyi tőzeg általában kaszálól szolgál, ámde hellyel-közzel egyes darabokat nemcsak feltörték, de feltöltöttek, körülárkoltak, hogy így a megmunkált talajt a talajvíztől függetlenítsék; az ily módon kiszikkasztott talajon krumplit és káposztát termelnek a rétségek közepette igen jó eredménnyel. A turfatalaj víz-

12. *Vaccinium vitis-idaea* vagy piros áfonya virágos és terméses ága.

tartalomban és ásványi tápanyagokban nem lehet mindenütt egyforma, miután bizonyos helyeken bujább, másutt ritkás és törpe a fű. A következőkben bemutatok egy darabka szőnyeget, mely az itteni tőzegen volt kiterítve: *Equisetum limosum*, *Glyceria fluitans*, *Catabrosa aquatica*, *Deschampsia caespitosa*, *Molinia coerulea*, *Briza media*, *Festuca pratensis*, *Agrostis alba*, *Juncus compressus*, *Salix cinerea*, *Lychnis flos cuculi*, *Carum carvi*, *Angelica silvestris*, *Cicuta virosa*, *Lathyrus pratensis*, *Stellaria aquatica*, *Sisymbrium sophia*, *Thlaspi arvense*, *Sanguisorba minor*, *Geum rivale*, *Filipendula ulmaria*, *Lythrum salicaria*, *Galium verum*, *uliginosum*, *boreale*, *Prunella vulgaris*, *Veronica scutellata*, *Symphytum officinale*, *Knautia arvensis*, *Sonchus arvensis*, *Cirsium arvense*, *canum*, *rivulare*, *Centaurea austriaca*, *Achillea millefolium* rózsaszínű virágú,

Chrysanthemum leucanthemum. A növényiszőnyeg tarkasága itt-ott megváltozik, mert néhol pl. kifejlődik egy kompakt *Molinetum coeruleae* s szegélyezi ezt *Alectorolophus major*, *Campanula cervicaria*, *Valeriana officinalis*, *Potentilla erecta*, *Myosotis palustris*, *Poa trivialis*, *Trifolium pratense*, *Medicago lupulina*. *Linum catharticum*, *Plantago media* és mások.

Csikszereda (Miercurea Ciuc) és Taplóca (Taplița-Ciuc) közötti rétek (665 m.) tözege teljesen azonos a Csicsó vidékivel. Flórája bár egyhangú, de tömegességénél fogva jellemző. Jellegzetes itt a *Cirsium rivulare* tenger (10. ábra). Seha annyi *Cirsiumot* nem láttam; amíg a szem ellát, mindenütt ennek a pirossága tűnik fel. Csak hellyel-közzel van megszakítva más uralkodó foltokkal. Így különösen a széleken találjuk a *Poa pratensis* tengerét. Egyéb növényzet alárendelten jelenik meg, így: *Equisetum arvense*, *Eriophorum latifolium*, *Carex panicea*, *lepidocarpa*, *Oederi*, *Briza media*, *Salix purpurea*, *Rumex acetosa*, *crispus*, *Ranunculus acer*, *Lychnis flos cuculi*, *Melandryum album*, *Lythrum salicaria*, *Trifolium pratense*, *hybridum*, *Lathyrus pratensis*, *Galium palustre*, *Myosotis scorpiodes* f. *memor*, *Potentilla erecta*, *anserina*, *Filipendula ulmaria*, *Valeriana officinalis*, *simplicifolia*, *Campunala cervicaria*, *Succisa pratensis*, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Hieracium aurantiacum*, *Crepis biennis*, *Achillea millefolium*. Ugy látszik a kétféle *Cirsium*, a *rivulare* és a *cannum* virágzásban egymást felváltva itt is azonos vegetációs tájképet varázsolnak elő. A tőzegben ázott széles árokban óriási *Catabrosa aquatica* díszlik, megtöltve az egész árkot s a széleken sorfalat áll a *Filipendula ulmaria*.

Csikszereda (Miercurea Ciuc) és Zsögöd (Jigodiu) között (660 m.) a turfatalajt észre sem lehet venni a mocsaras aljzaton növe magas tömött fű miatt, mely egyhangú zöld színűvé teszi a talajt. Uralkodó itt a *Carex Goodeanowii*, közte *Poa pratensis*, *trivialis*, *Festuca rubra* és *pratensis*, *Juncus articulatus*, a *Phragmites communis* szálankint mindenütt nő. Fű, fű és fű itt minden, mely nyomja a kétszíkűeket, melyek semmi ujdonságot, csak a megszokott réti növényeket képviselik, melyek között érdekesebbek a *Veronica scutellata* és *Oenanthe banatica*.

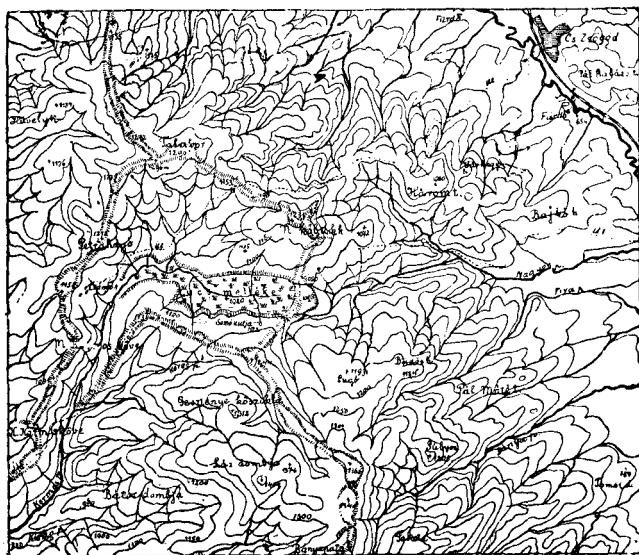
Hegyvidéki tőzegesek, tőzeges erdők.

Hegyvidéki tőzegesek a Hargitában az Ördögtó, a Lucs, a Sztannató, a Mohos és az Oroszhegy-Parajdi plató némely lágja. Ide tartozhatik, a Fekete-Blattny által említett²³ Odorfenyő dűlő a Talaborhegy Ny-i lejtőin, melyet azonban nem ismerek.

Az Ördögtó tőzegese (1180 m.) (11. ábra).

A Sikaszó völgy utjából a 950 méter magasban lévő kőváltus forráskuttól vágunk egyenesen a Csicsaj köve oldalának s szép erdei réteken át hamarosan fenn vagyunk a Csicsaj patak fejénél (1170 méter) egy nagy füves fensikon, ahol a *Poa alpina*, *Phleum commutatum*, *Rosa pendulina* és a roppant közönséges *Euphorbia carniolica* ötlük a szemünkbe. Csakhamar az Ördögtó széléhez érünk. Ebből a rendkívül sajátos alkotású katlanból (vagy talán kráterből?) három patak ered, u. m. a Sikaszó, a Csicsaj és a Sugó. Ezek közül a Csicsaj feje valamivel lennebb van mint a mocsaras terület; a füves fensikből ered s nem alkot mocsarat. Ellen-

ben a másik kettő addig, amíg a katlanban van mocsarat alkot. A Sikaszó három mellékágból tevődik össze, s mindannyian mocsarasak, a középső mellett borvízkút van 1180 m. magasságban. A Sikaszó p. ágai egyesülésük után hirtelen ÉNy-nak veszik útjokat s semmi összekötetésben sincsenek a Sugó patak mocsarával, amelytől egy alig észrevehető szelíd emelkedéssel van elválasztva. Az Ördögtó tehát egy hármás vízválasztót képez, három patak között. Amily érdekes e hely morfológiai és tájképzésti szempontból, éppen olyan érdekes lehetett egykor botanikai szempontból is, akkor t. i., amikor a környező erdők épségben voltak. A mocsártól DK-re eső hatalmas oldalon az 1374 m. magas Vigyázókőtetőnek és a még magasabb Komsatetőnek oldalai levannak tarolva. Ennek következménye aztán az, hogy a mocsarak kiszikkadtak, és a rajtuk lévő mocsaras erdőség szigetke gyanánt kinlódik a szelek és a napsugárzás gyilkoló csapásai között. A Sikaszóhoz tartozó mocsarak déli ága sűrűn van *Picea excelsa*-val benöve, csak ritkán magaslik ki egy-egy *Pinus silvestris*. E mellett megtaláljuk a *Salix pentandra* és a *Ribes nigra*-t is. Külön-

13. A Lucsmelléke és környékének térképe. Lépték 1:150.000. A rétegvonalak 50 m-es nivőkülönbséget tüntetnek fel. Az apró vonalkázás a Lucs kráterének mai peremét, az andezit vonulat lögericéi vagy a Lucs tőzegesének a szélét jelenti.

ben roncsolt, hepehupás a sphagnetum a legelésző állatok miatt. Átszelvén a déli ágot, csakhamar eljutunk a borvízkúthoz, mely már a Sikaszó p. keleti ágához tartozik. A borvízkút körüli mocsárban a megszokott mocsári növények élnek. Innen a K-i ág mentén vizsgálgatva, ezt már sokkal üdőbbnek és érdekesebbnek találjuk. Nagyszerű *Carex* vegetáció van itt tele *C. stricta*, *caespitosa*, *Goodenowii*, *palescens* és *flava*-val. Erőteljes és ellentétes színhatásokat fejtenek ki a *Valeriana simplicifolia*, *Centaurea mollis* nagy kék virágai, s a még feltűnőbb igen szép *Cirsium heterophyllum*. E szép helyen azonban kívül vagyunk már a sphagnetumon s inkább alhavasi mocsaras rétnek felel

meg, mely a kaszálók zónájához lévén csatolva kifogástalan üde maradt. A feltűnő bujaságot illusztrálják itt: *Filipendula ulmaria*, *Luzula pilosa*, *silvatica*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Equisetum silvaticum*, *Caltha laeta*, *Eriophorum latifolium*, *Orchis latifolius*, *Alopecurus pratensis*, *Poa Chaixi*, *Ranunculus auricomus*, *acer*, *aconitifolius* és *carpaticus*, *Cirsium erisithales*, *Mulgedium alpinum*, *Vaccinium vitis idea*, *Homogyne alpina*, *Campanula pseudolanceolata*, *Polytrichum commune* és *Sphagnum* gyepek társulásai. Innen a szigetszerűen álló, az 1200 m.-es rétegvonalat magán körben viselő kis dombocskát megkerülve, máris a Sugó p. mocsaránál vagyunk. Belőle a nagyobb *Piceak* ki vannak irtva, az aprók szanaszét láthatók *Pinus silvestris*-sel keverten. Sokkal meglepőbbek itt a 6 m-es *Salix pentandra*-k, melyekhez *Populus tremula*-k csatlakoznak sok *Betula pubescens*-sel. Mindenütt nagy száraz zombékokon kell átkelnünk, melyeken apró *Salix caprea*, *cinerea*, *Sorbus aucuparia*, *Vaccinium myrtilus*, *vitis idaea* (12. ábra) és *Homogyne* éldegélnek. Tovább terjedelmes száraz sphagnetum következik, elhatalmasodva rajta

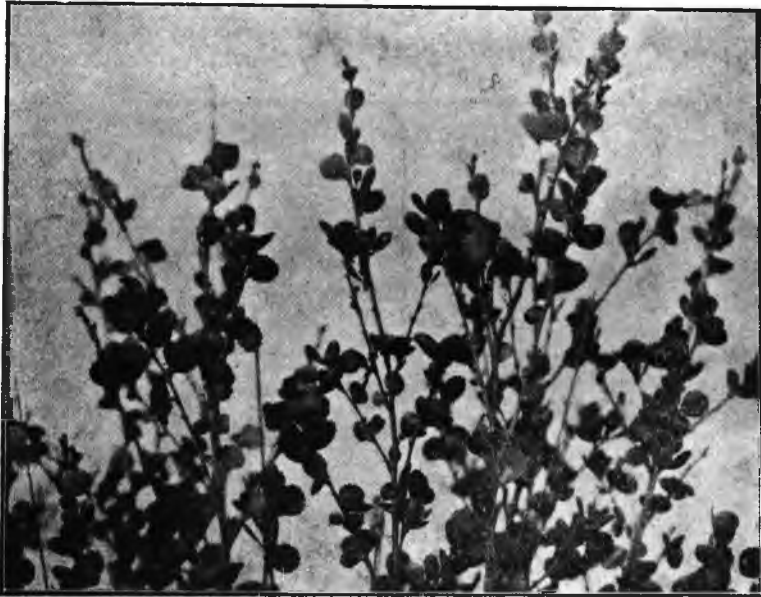
14. A Lucsmelléke *Pinus silvestris* erdeje, *Eriophorum vaginatum* vagy gyapjúsás aljavegetációval.

az *Eriophorum vaginatum*, majd a sphagnetum dombokká is formálódik, *Pinus silvestris* csemetékkel. Általában ez is, az előbbi is teljesen védetlen sphagnetum, nyáron egészen kiszáradhat s csak az árkokcskák mélyén szivárog lefelé minimális nedvesség. Mikor azonban az erdők köröskörül megvoltak, nagyszerű sphagnetum lehetett. A sphagnetumban díszlik még a *Betula carpatica*, *Majanthemum bifolia*, *Caltha*, *Carex rostrata*, *Athyrium filix femina*, *Ribes nigrum*, *Lycopodium selago*, *Lonicera nigra*, és *Veratrum album*. Ugy látszik még L á s z l ó G á b o r szebb állapotban lát-

hatta az Ördögtó vidékét, mert ennek kiszáradó jelleméről nem beszél. Sőt azt az érdekes dolgot jegyzi meg, hogy ezen tőzegtelep régtől fogva erdővel borított volt, bizonyítja ama számtalan betemetett fatörzs, amelyeket 1—1.5 m. mélységben a furások mindenfelé elértek.²⁴

A Lucsmelléke²⁵ 1079 m.

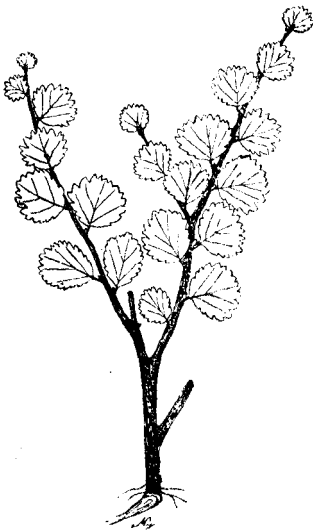
A Lucsmelléke a Hargita vonulat Baróti csoportjában fekszik, a Tolvajos hágótól légvonalban értve, mintegy 6 km.-re DK-re. A Lucsmelléke egy óriási tőzegterület, melynek hossza kb. 4 km. szélessége pedig 1 km. és egy hatalmas kráterben fekszik, 1079 m. magasságban a t. sz. felett. A kráter azonban morfológiailag már annyira szétrombolódott, hogy mivoltát (13. ábra) ma inkább

15. *Betula nana* vagy piciny nyír bokrának felsőrésze a Lucs tőzegesében

csak a geologusszem érzékelheti. Ugyanis keletről is nyugatról is nyitva van, csupán északon és délen emelkednek itt-ott 1300 m-t is meghaladó jelentékeny hegykupok alakjában az egykori kráterperemek maradványai. Ezekből a hegyekből mintegy tíz nagyobbacska patak táplálja állandóan a Lucsot. Keletről és nyugatról hatalmas völgyek veszik kezdetüket a Lucsmellékétől, így kelet felé a Nagyos patak völgye, nyugat, ill. a gyors elkanyarodás miatt csakhamar DNy felé a hatalmas Kormos patak völgye. A Nagyos patak azonban igen rosszul járt, miután ennek a Lucsral érintkező két felső ága vajmi kevés vizet nyerhet a Lucsból, miután a Lucsmelléke szikkadt keleti széle a legmagasabb vonala a Lucsra, vízválasztót alkotva a Nagyos patak és a Kormos patak között. Ettől a vízválasztótól a Lucs egész területe nyugat felé lejt, úgy hogy a Kormos patak elkaparintja a Lucsmelléke összes vizeit a Nagyos patak elől.

A Lucsba siető patakok árokszerű medret vájtak a Lucs tőzegébe. A főmeder, mely a Lucs hosszában erdő közepette húzódik, igen jelentékeny, 2—2½ m. széles, ½ m. mély vízzel. Ugy ennek, valamint a tőzegen keresztül folyó összes patakocskáknak a vize barnás vereses színű, mely szín jellemző a turfás helyek vizére. Innen kapta a patak is a Kormos nevet, épp úgy mint a Mohosból ÉK-i irányban siető Vörös patak a vörös nevet.

16. *Betula nana* egy ága sematikusan.

17. *Andromeda polifolia* vagy tőzegrozsmaring a Lucsból és a Mohosból.

A Lucs tőzege nagyon mély lehet. Felülete erdővel borított (14. ábra), tehát voltaképpen erdős tőzegről van szó. Azonban a fák ritkásak, úgy hogy mindenütt járni lehet benne, csak a lomblevelű ligetek sűrűbbek. Keleti végén rögtön magas *Pinus silvestris*-sel kezdődik, ahol a tőzeg száraz; egy darabig az *Erophorum vaginatum* egységes szőnyege, majd a *Polytrichumok* (34. kép) ten-

gere következnek. A *Polytrichum* területén pár km-es vonalban le van égetve az erdő. Ott ezrével meredeznek a száraz, tövükön feketére égetett kisebb-nagyobb fenyők. Az ilyen helyeken a *Polytrichum*ok között hódítanak a *Carex leporina*, *Deschampsia caespitosa*, *Lychnis flos cuculi*, egyes *Calamagrostis*ok, ezért itt füvesebb s keményebb lesz a tőzegláp. Az erdő roppant leégetése bizonyosan a kiszárasztás és befüvesítés érdekében történt, bár Bányai tanárnak egy székely atyafi mondotta, hogy egy sok kárt tevő medve tartózkodott a Lucsban s ennek kézrekerítése okából kezdtek az erdőt égetni. Az égett területen jól lehet látni a tűzezes domborúságát, mely jellemző a sphagnetumokra. A *Sphagnum* azonban sok helyen ritkulni kezd, mert előtte a *Polytrichum*, mely itt-ott 60 cm. magas kerek dombokban is növekedik fel. (34. kép.) Találhatunk locsogósabb foltokat is, amelyben már a *Sphagnum* az úr. A Pinus erdő az égés helyén idővel újból helyre fog állani, mert az égés helyén mindenütt található *Pinus* csemeték, melyek magvak útján jutottak ide. Mintegy km-nyire a keleti széltől, az égés területén ráakadtunk a ritka *Betula nana*-ra (15 ábra), ahol mintegy 20 bokrot számoltam össze a tűzezesen. Nem lehetetlen, sokkal nagyobb mennyiségben élhetett itt az erdő leégése előtt, amikor minden bizonyosan sokat szenvedhetett. A *piciny nyír* kb. méteres kerek foltokat alkot a sík tűzezesen, rendkívül gazdagon megrakva terméssel, s csinos vesszőik függőlegesen, vagy ferdén nyulánkoznak alig 80 cm. magasságig. (16. ábra). A *Betula nana* Hargitai előfordulása felette fontos határkő vidékünk flórájának történetében, mely arra utal, hogy nem lehet más, mint a jégkorszakban idáig lenyomult sarkvidéki flóra itt rekedt maradványa. De fontos határkő növényföldrajzi szempontból is, mert a Lucsmelléki előfordulás az egész földgömbre nézve a legdélebbre való állomáshelye ennek a sarkvidéki fajnak. A Lucson kívül egyetlen biztos és egyuttal tömegesebben termő lelőhelye a Kárpátokban a *Betula nana*-nak a Lucinai tűzezesek Bukovinában. Egyéb régebben közölt termőhelyeit a Kárpátokból megcáfolták.^{26,27}

A *Betula nana* voltaképpen kéthelyen is tenyészik a Lucsmellékén. Ennek illusztrálására és egyébképpen a történeti hűség kedvéért megjegyzem, hogy először Bányai János szedte 1925. júl. 12-én. Másnap 13-án véletlenül összetalálkoztunk Hargitaligeten. Nagyot néztünk, hogy ő a Lucsból jön és én odamegyek. Ugyanakkor Bányai átadta nekem az útjában mellékesen gyűjtött növényeket, a melyek között nagy meglepetéssel láttam a *Betula nanat*. Másnap, — talán a nagy örömet keltő *Betula* kedvéért — Bányai is velem tartott. Bányai szerint, ő a nyugati végén ereszkedett be a Lucsba s mindjárt a bemenetnél egy ritkás „csenevész fenyő“ foltban akadt rá a *Betulára*, mely *Carex pauciflora* és *Drosera rotundifolia* társaságában dísztett. Bányai megmútatta nekem a beereszkedés helyét, én azonban egész délután hiába kerestem azon a tájon. Másnap reggel Bányai val mentünk pár helyen be a Lucsba, de a legnagyobb sajnálatomra az ő kalauzolásá mellett sem sikerült feltalálni. Valóban a Lucsban annyi sok hasonló hely van, hogy az ember eltevesztheti a keresendő helyet. Végeredményben tehát Bányai a Lucs nyugati végén erdőség közepette találta a *Betulát*, míg ellenben én a tulsó végén az égés nyílt területén, 1—1½ km-re a kaszálókkal díszített vízvázasztótól 1929. június 18-án.

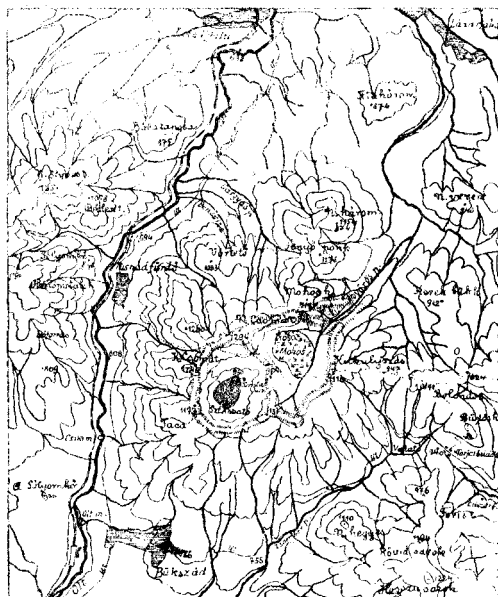
A *Betula nana* környékén él még egy apró levelű törpe, de egyébként *Betula pendula* típusu, *Betula oycoviensis*, mely Schur szerint²⁸ a Mohos

lápján is van s amelyet úgy A s c h. u. G r ä b n,²⁹ mint J á v o r k a³⁰ elfogadnak onnan.

A Lucs felszínén elég élesen megkülönböztethető növényasszociációk ötlenek szemünkbe, úgy az erdőség, mint az aljanövényzet tekintetében. 1. Van ott hatalmas tiszta *Pinus silvestris* asszociáció. Ez a tőzeges legjelegzetesebb alakulása, melyben 20—25 m. magas, csaknem derékvastagságú egyenes törzsek sokasága emelkedik egymás mellett tisztas távolban. Ezek az erdei fenyők egytől egyig sajátságosan fejlett ernyőszerű koronát viselnek a törzs végén; e koronától lefelé mindinkább fogyó ágakkal s közepük alatt teljesen ágatlanok. 2. Van hatalmas tiszta *Picea excelsa* formáció is, rendszerint foltokban úgy a legtipikusabb locsogó területen, mint a tőzeges patakok mentén. Picetumba megy át különben szélein az egész Lucsmelléke s innen fel a hegylejtőkre. A lejtőkön s ezekben a Lucssal érintkező szélein a Picetumot sok helyen kivágták már, s csak a fekete csonkok meredeznek ott. Az ilyen területek legott legelőül szolgálnak. A Somó kutjától lefelé az erdő vágás után még egy hatalmas *Picea* gyűrűbe jutunk, melyek között rendkívül kellemetlen a járkálás, amennyiben gyökereik közé mélyen beleeshetik az ember, miután a felső mohás réteg alatt üregek vannak, a moharéteg pedig nagyon könnyen beszakad. A fenyőtörzsek itt valóságos pányvázó gyökérállványokon nyugosznak. A gyökerek közeit nem tölti ki föld, s közöttük kisebb állatok búvocskát játszodozhatnak. Hasonló jelenséget említenek F e k e t e és B l a t t n y az Odorfenyődülőről is, melyet a tőzegtalaj kiszáradással magyaráznak. Keserves az átvergődés ezen Picetumon keresztül, melynek megtörténte után közvetlenül jutunk ki a már említett elégetett területre. 3. Vegyes erdő asszociáció, melyben az alárendeltebb *Picea excelsa*, fiatalabb *Pinus silvestris*ek és *Juniperus communis* mellett a *Salix pentandra*, *cinerea*, *Betula pubescens* és *Alnus incana* alkotnak sűrűbb ligeteket. Utóbbi között feltűnik egy apróbb levelű finomabb szabású alak, melyet szükségesnek tartok új változatképpen bevezetni a tudományba a következőképpen: *Alnus incana* var. nova. **minorifrons** N y á r. Forma et margo foliorum quam variationis *vulgaris* S p a c h f. *typica* C a l l., sed folia 2—4 cm. longa, subtus glabrescentia. Frutex minor. Hab. In. turfosis Lucs mtibus Hargita, supra pagum Sâncrăieni (Csiksztkirály), alt cca. 1080 m. s. m. 16. Aug. 1925. leg. E. I. N y á r á d y.

Sokhelyen jutnak a lomblevelűek domináló szerephez s a környező magaslatookról igenszéken lehet tanulmányozni elterjedésüket, mert az ilyen foltok világoszöld színükkel kiütnek a kétféle fenyves komor és még komorabb színeiből. Roppantul csodálkoztam az itteni *Salix pentandra*-kon, mert még akkora példányokat nem láttam; 20 m. magasak és ember törzs vastagságúak is vannak. A *Salix pentandra* a sphagnetumokat kísérő subalpin cserje, mely legalább a Tátra környékén a kecskefűznél is kisebb szokott lenni. Egyébként e fűz a Lucs keleti felében tiszta *Salicetum pentandrae* állományba is átmegy normális cserjék alakjában, melyek között legfeljebb a *Ribes nigrum* válik gyakorivá. Nyílt füves területek a Lucsban nincsenek, hacsak a maholnap azzá válló leégett terület egyes részeit nem számítjuk oda. Csupán a Lucs keleti szélén, az említett vízvázalstón találunk hegyi réteket, melyek mintegy folytatásai a Nagykovácsok oldalain elterülő nagykiterjedésű kaszálóknak. E hegyi rétek természetesen átmenetesen kapcsolódnak a Lucssal, miután a terület egy sávja tele van szárazabb természetű apróbb dombocskákkal, melyek jórésztben ande-

zittuskókra települt néhány zuzmófaj és mohafaj aktiv és passziv humifikáló tevékenységének az eredményei. Ezen kryptogam szövetkezetben gyorsan betelepedik az *Antennaria dioica*, *Hieracium pilosella*, *Vaccinium vitis idaea* és *myrtyllus*, az elmaradhatatlan *Potentilla erecta*, *Veronica officinalis*, utánuk a *Stellaria longifolia*, *Euphrasia Rostkoviana*, *Gentiana asclepiadea*, *Hypericum maculatum*, *Pteridium aquilinum*, *Nardus stricta* és a rövid nyelvecskéjű *Agrostis tenuis*; felette meglep itt a gyakori *Thesium alpinum* is. Az átmenetnek mélyebb kifejezője az a mocsarasabb természetű rét a megritkított fenyők között, melynek ruganyos fűvét a *Nardus stricta* alkotja. E Nardetumból ritkásan meredez felfelé az *Anthoxanthum*, *Festuca rubra* typ., *Luzula nemorosa* és az *Euphorbia carniolica*, melynek egyéb színesítő elemei a *Potentilla erecta* és *aurea*, *Or-*

18. Büdös hegycsoport a Sztannató és a Mohos kráterével és az Oltfolyó áttörésével. Lépték 1:150.000. A rétegvonalak 100 m-es nivókülönbséget tüntetnek fel. Az apró vonalkázás a kráter peremét jelenti.

chis globosa, *maculata*, *Plantanthera bifolia*, *Hypericum maculatum*, *Viola canina*, *Gymnadenia conopea*, *Carex*, *Juncus*, *Alchemilla silvestris*, *Caltha laeta* var. *alpestris* és mások.

Az aljanövényzet az erdő minősége szerint változik. Lássuk a *Pinetum silvestris* aljnövényzetét. Az ilyen erdőben, kemény és sohasem locsogó tőzeg található. Gyakoriak benne a szikkadtabb *Spaghnum* és *Polytrichum* szőnyegek és dombocskák. Ezeken a mohaszőnyegeken mindenütt ott láthatjuk az *Empetrum nigrum* tömött szövevényét, földísztíve *Andromeda polifolia*-val (17. ábra), *Oxycoccus quadripetala*, *Vaccinium myrtyllus*, *uliginosum* és *vitis idaea*-val. (12. ábra.) A *Pinus silvestris* erdőknek vannak területei, ahol csaknem térdig érő *Vacc. myrtyllus* tengerében gázolunk, míg a többi *Vaccinium*ok korlátol-

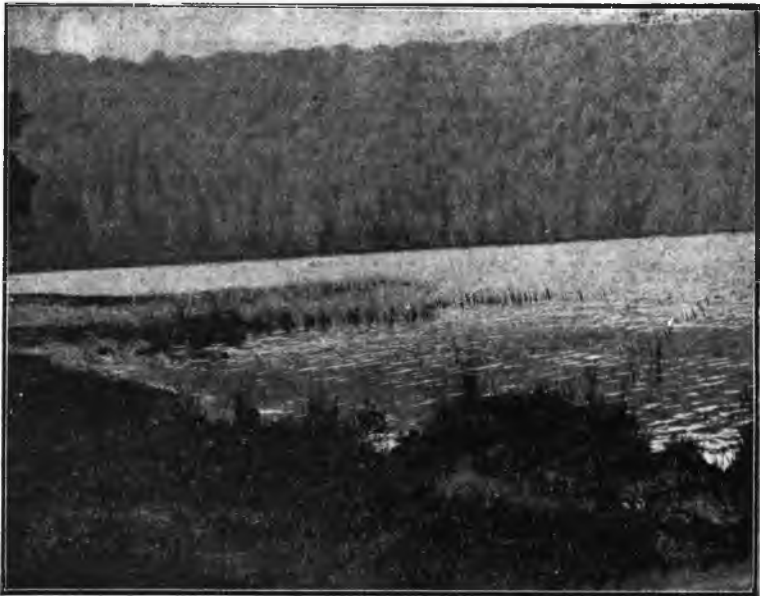
tabb előfordulásuak. Innen viszi ősszel a falusi nép nagymértékben a kukorizát és áfonyát eladni. Valóban különös látványt szolgáltat a nagykiterjedésű és ritkás *Pinetum*, mely minden részletének teljes egyhangúságával és egyformaságával igen könnyen megfoszt tájékozódási képességünktől, ha iránytű nélkül mentünk be a belsejébe.

A Lucerdőségre a gyakran sűrűn és berzedten álló alsó száraz ágak miatt alig lehet előrehaladni. Az ilyen helyeken árnyékoltaabb lévén a talaj, erősen vizes vagy sáros, máskor meg tele van locsogó *Spagnum* gyepekkel. A ritkásan növekvő Lucfenyők tövén nagy dombokká növekedő *Sphagnum* párnákkal találkozunk, melyeknek *Vacc. vitis idaeae* és *Majanthemum bifolium* a rendes lakójuk. E moha dombocskák különösen akkor tesznek hatalmas dimenzióra szert, ha 2—3 lucfenyő körüli tőzegmohadomb a közelség kedvezése következtében egyetlen óriási tőzegrárnává olvadnak össze. És kellemes és kellemes ezekbe a gusztusos mohapárnákba beleheppenni, épp oly kellemetlenül vagyunk kénytelenek róluk egy kis idő múlva felpattanni, mikor érezzük, hogy a látszólag száraz moha rejtett víztartaléka ruhánkon keresztül már a bőrig hatolt. Ezek a mohás dombok itt az erdő belsejében u. i. egészen más természetűek, mint szikkadtabb rokonaik, amelyeket a Lucs keleti szélén lévő kaszálókról már megismertünk. A tőzegdombok között olykor ember, vagy állatok járásától előidézett ösvények vannak, az összetapott mohák helyén szalagosan húzódnak a vízűkrokkal. A sértetlen *Sphagnum*-laposokon mindenütt sok, a Gyergyóban már megismert ritka *Viola epipsila*, *Valeriana simplicifolia*, *Carex echinata*, *cane-scens*, *elongata*, *Equisetum palustre*, *limosum* és *silvaticum*. *Viola epipsila* egybeült, az égett erdő területén is fellelhető pocolyás morotvákban vagy árkokban s környéke érdekes növényekkel körülvéve így: *Crepis paludosa*, *Chaerophyllum cicutaria*, *Geum rivale*, *Filipendula ulmaria*, *Doronicum austriacum*, *Cirsium heterophyllum*, *Carex pallescens*, *echinata*, *rostrata*, *elongata*, *Goodenowii* és rengeteg *Polytrichum* moha.

Rendkívül tanulságos maga a turfás vizet szállító patak is. Feneke kivan padolva egy pántlikalevelű növényvel, melynek hosszú levelei a vízfolyás hatására párhuzamosan elrendezett levélpázsittá tevődnek össze. Nem sikerült e vizinövény virágját megtalálni, de minden valószínűség szerint a *Sparganium minimum*-mal van dolgunk. A patakot *Valeriana officinalis*, *Veratrum album*, *Ribes nigrum*, *Doronicum austriacum* szegélyezik. Minduntalan a patakon keresztül zuhant fákat találunk; ezek nagyobb része elkorhadt már s rajtuk buja növényzet díszlik ugyannyira, hogy mint valami eleven zöld hidak gyönyörködtetik az arra járó természetbarátot. Egyik-másik elkorhadt törzs a rátelepült vegetáció nagy súlyát nem bírván el, ketté roppan, vízbe zuhan s a víz mint igen nehéz testet medrébe temeti.

A *Picea excelsa* erdővel kapcsolatban kell megemlítenem a csenevész fenyezők mocsaras foltjait is, melyek az egészségesebb Piceetumben mint valami elsorvadat részletek jelennek meg. Összehasonlíthatnám őket azokkal a sívár sós vagy szikes területekkel, melyeket Szamosfalva (Someșsat), Kolozs (Cojocna), Boós. Virágosvölgy (Valea florilor), Torda (Turda) és sok helyen egybeült szemlélhetünk. Ilyen helyeken az üdezőld gyepek hirtelen megszakad, különös benyomású lilabúgás fűvek (*Puccinellia*, *Agrostis*), majd sötétebb vagy olykor vörös, kövér törpe buriánok milliói a *Salicorniak* jelennek meg s ezek után egy sáros, mindent kiegészítő, zúzmaraszerű sót kivirágzó kopasztalaj következik

Ezek a csenevész lucfenyős helyek hasonlóan terméketlen foltok, lazán álló lo-csogó Sphagnumokkal, amelyek között a magasabbrendűek számára alig kép-ződött némi táplálékot szolgáltató anyag, s így az oda került fenyők rövid tengődés után elpusztulnak. A csenevész fenyők tözegésében nemcsak bokáig, de térdig, sőt azon felül is besüppedünk. Ezek a foltok jelölik meg azokat a helyeket, ahol utószor csillogott az egykori tó vize; legutoljára tözegesdván el, még élő *Sphagnum* generációkkal van kitöltve, mely rendkívül igénytelen a táplálkozás szempontjából, légköri nedvességből és csak minimális ásványi anyagokból él. Így hát ásványanyagokban végtelen szegény s ezért nem tud-nak ott megélni a sorsuk által odajuttatott fák. Ezeken a sívár tözegeseken a *Betula pubescens* is csak arasznyi vagy térdig érő törpeség marad. Ilyen he-

19. *Carex rostrata* vagy a csőrös sás behatolási módja a Sztannatóba. A part köze-lében tömegesen hatol be, majd mindinkább meggyérülve, végre szálankint ma-radezik el.

lyeken érzi jól magát a *Drosera rotundifolia*, az *Eriophorum vaginatum*, *Co-marum palustre*, *Carex echinata*, *pauciflora*. Néha a *Salix pentandra* is beme-részkedik a csenevész fenyők területére s meglehetősen eredménnyel küzködik a mostoha viszonyokkal.

A vegyes erdők alja rendszeren sáros pocsolyákkal van tele s ebben külön-féle dudvás növények díszlenek, mint aminők: *Cirsium palustre*, *Juncus effu-sus*, *conglomeratus*, *Filipendula ulmaria*, *Geum rivale*, *Pirola rotundifolia*, *Ranunculus repens*, *Homogyne alpina*, *Deschampsia caespitosa*, *Nephrodium spinulosum*, *Athyrium filix femina*, *Phegopteris dryopteris* és *polypodioides*, *Crepis paludosa*, *Lysimachia vulgaris*, *Caltha alpina*, *Oxalis acetosella*, *Paris quadrifolia*, *Gentiana asclepiadea*, *Lonicera nigra*, *Galium palustre*, *Sorbus aucuparia*, *Senecio nemorensis*, *Valeriana sambucifolia*.

A Szent-Anna tó és a Mohos.

Nagyszerű helyek ezek, igazi sphagnumos területek, melyek kisebb méretűknél fogva egységesebbek és jobban áttekinthetők, mint a nagyterjedelmű Lucsmelléke. Az őket magukba foglaló hegycsoportot Büdösnek nevezik a belőle kitörő szén és kén-gázak miatt. A Büdös hegycsoport feltűnő alakja miatt, továbbá mert a nagy közlekedési utak és fürdők felett emelkedik, már régtől óta nagy látogatásnak örvendett. Innen van az, hogy botanikai szempontból

20. *Lysimachia thyrsoiflora* vagy fürtös lizinka és *Carex lasiocarpa* vegetatio a Sztannatóban. Előttük a lefekvő tavalyi *Carex* levelek a *Sphagnum* mohá közé szövődve megszilárdítják a vizen nyugvó növényiszővegetet.

már régóta ismeretesek. Baumgarten³¹ járt a Sztanna tónál és a Mohosban (Kukojozás), Schur³² pedig már 1858-ban külön is ismertette. Simonkai Lajos pedig az Emlékkönyvben³³ igen kedves jellemzését adja.

A Sztannató egy tipikus vulkáni kúp zárt krátertorkában fekszik, melynek víztükörmagassága 950 m. a t. sz. f. A kráter felső pereme teljes kört zár be, magassága 1080—1294 m. között váltakozik. (18. ábra.) Így tehát a Sztannatavát csakis a kráterbe hulló csapadékok táplálják, mert a tóból se ki se be víz nem folyhatik. Tekintettel arra, hogy a tó magasságánál fogva a légkör hű-

vösebb szférájában van és hogy a kráter belső oldala is zárt erdővel fedett, mely valóságos lombvárfalat alkot körülötte, a tó vizét állandósága és fennmaradása tekintetében veszély nem fenyegeti. A tó eltünését nézetem szerint csupán az eltözegeződés okozhatná. Azonban a tó szélén történt ásások azt bizonyítják, hogy a Sztannató vízállása régebben egy méterrel is magasabb volt, miután a tó szélétől távolabb néhány méterrel az ÉK-i parton, még benne a mai erdőben is, méter mélységig barnaszínű turfa réteg található, ami nem keletkezhetett csupán a lehullott falevelekből. A tó széléről a fákat meglehetősen kiirtották; legalább S c h u r idézett cikkében azt mondja: „bis an seinen Rand ist dieser See mit Tannen ungeben, und an manchen Stellen stehen diese im Wasser und hängen malerisch über desen Spiegelfläche“. Úgy látszik éppen ezt a S c h u r által látott és a tó vizével érintkező „Tanne“-t, vagyis amint a későbbi szövegből megtudjuk, a Rothtannet, a *Picea*t kiirtották ki, miután én a tó szélétől mindig

21. A Mohos ÉNy-i részének tájképe Köröskörül erőteljes, belsejében csenevész *Pinus silvestris* vegetációval (a szürke folt).

csak néhány m. távolban észleltem a lucfenyőt. Az oldalakon pedig csupán lucfenyőt, *Juniperust*, *Pinus silvestrist* és a ritkásan előforduló *Fagus silvaticat* jegyeztem fel. Nem láttam a Weisstannet, vagyis az *Abies albat*, melyről S c h u r írja, hogy a bükkal elegyedik vagy legalább igen szórványos lehet. A tavat jelenleg egy osztatlan *Picea* gyűrű övezi. Fennebb általában bükk van. A Tacahegytől a Csomát felé mind több és több luc keveredik a bükk közé s Nagycsomát oldalán egészen a gerincig többségben van a luc, melyet azonban az 1929. esztendőben nagyjából kivágták. Az átellenes oldalon azonban a gerincen is csak bükk van.

A Sztannató hossz kiterjedése $\frac{3}{4}$ km., tiszta víztükörfelület, csak az ÉK-i szögletében képződött 15—20 m. szélességben egy ingó *Sphagnocaricetum* lepel *Carex lasiocarpa*-val. Egyebütt a tó keleti oldalán, sőt a délin is *Caricetum*

rostratae vagy ritkábban *lasiocarpae* díszíti, ámde legtöbbször lazán, itt-ott mélyen benyomulva a vízbe anélkül, hogy *Sphagnum* telepednék meg közöttük. (19. ábra.) Ugy az egész nyugati oldal, valamint a Caricetumok között is egyes partrészek csupaszok, iszaposak. Az ÉK-i sarokban levő ingó lepel voltaképpen sphagnetum, melyet a *Carex lasiocarpa* ceruzavastag rizomái hálóznak össze. A növényzet szélén tömegesen láthatók a vízben lebegő rizomák, melyeknek hivatása, új zöld hajtásokat fejleszteni s azokat a régibb, szilárdabb lepelrel jól összekötni. Az ingó sphagnetumot erősítik a *Lysimachia thyrsoiflora* rizomák is, amelyek szintén keresztül-kasúl szövik a *Sphagnum*-komplexumot. Ha rámegyünk e növényzetre, rengeni fog az egész növényréteg, azonban nem szakad be, hanem lassan süllyed a víz alá a fenéig, térdig jutván a tó vízébe, lévén a tó itt sekély. A tó szélének első megtelepülője a *Sphagnum* lehetett, mely azonban csak úgy nyomulhatott befelé, ha a *Carexek* segítségére siettek. Ezek ketten aztán *benövés* útján igyekeznek eltüntetni a tavat; a feltöltés útján való térfoglalás csaknem zéró, mert a Sztannatónak sem pleuston, sem limnophyton vegetációjá nincsen, az esetleges mikroszkopikus vegetáció ebből a szempontból lényegtelen. A Sphagnetum rétegének erősödése a *Carex* levelek útján nagyon tanulságos módon történik. Néhol a *Carex lasiocarpa* hosszú vékony levelei annyira sűrűek, hogy közülök a mohák is alig látszanak. Ezeket a hosszú leveleket a hónyomás vízszintesen lefekteti s igen jól tanulmányozható a tavalyi szürke levélzet, amint összekúszálódva nemezszerűen fekszi meg a felületet (20. ábra), amelyet a Sphagnumok új generációi átnővén, lassan-lassan teljesen eltüntetnek. A hó súlya egyúttal lennebb is nyomja az egész növényzónyeget, úgy, hogy az lassankint a tó fenekén fog nyugodni, ami a székek fölé már meg is történt.

A rengő növényoszövetkezet összetevői tehát a *Sphagnum*, *Carex lasiocarpa* kisebb mértékben *C. rostrata* és a *Lysimachia thyrsoiflora*. Minden egyéb növény már erre az elkészített elsődleges élő talajra telepedett jövevény, melyeknek inkább tömörítő szerepük van. Ilyenek a *Carex canescens*, *echinata* és *Eriophorum latifolium*. Feltűnő, hogy *Drosera* nem telepedett meg ebbe a nagyszerű sphagnetumba. S c h u r szerint teremne itt még egy csomó növény, amelyeknek én nyomát sem lelém, így: *Pedicularis palustris*, *Utricularia vulgaris*, *Juncus lamprocarpus* és *fuscoater*, mely utóbbi kemény gyepet alkotott a tó szélén, *Carex diandra*, *elongata*, *Sagina subulata*, *Lycopodium inundatum*, *Nephrodium thelyteris* és *Pragmites*, vagyis a nád, melyen különösen csudálkozom, s teljesen kizártnak tartom itteni előfordulását s közlése S c h u r n a k érthetetlen tévedésen alapszik.

Az ingóvány külső széléin elmarad a *Carex lasiocarpa*, humuszosabbá válik a tőzeg s ott már igényesebb növények települnek meg, mint *Juncus Leersii*, *Lycopus europaeus*, *Ranunculus repens*, *Poa pratensis* stb.

A Mohos, vagy Kukojszás közvetlen a Szentannató felett, tőle ÉK-re a kráter peremének külső szélén egy másik laposabb és nagyobb kiterjedésű kráterben fekszik. Legnagyobb mérete 1 km. A Mohosnak már van ÉK felé a Vörös-patak közvetítésével lefolyása s e patak vörös vize éppen a jellemző tőzeglétől ered. A Mohost, ezt a ritka természeti kincset, az ember részéről már rég veszély fenyegeti. Sívárnak, haszontalannak tartják a természet emez alkotását s kizárását céljából már a háború előtt körülárkolták a tulajdonosok s az árkok egyenesen beletorkollanak a Vörös-patak két egyesülő ágába. Ezek közül az egyik ág

22. A Hargitavidék három rovarevő Droserája: 3. *D. rotundifolia* vagy kereklevelű harmatfű, a lözgegsek gyakori növénye; 2. *D. anglica* vagy keskenylevelű harmatfű Csíkszentkirályról; 1. *D. obovata* vagy tojáslevelű harmatfű a Mohosból.

függőleges falakkal bíró igen mély szurdukszerű völgyecskét alkot. A falak sárga homokos talaját a víz hordta össze és dugasztotta el a Mohostó katlanát, s vízszintes rétegei igen szépen látszanak. Ezt a meredek falat, mely gátja és fenntartója a Mohos tőzegének és víztömegének, kikezdte már a víz eróziója. Vájván egy jelentékeny keskeny szakadék árkokskát, amelyben vízesésszerűen null alá a Mohos roppant szivacsából kiszivárgott sárgás lé.

Valaha a Mohos is egy hatalmas tótükrő volt. Noha éppen száz méterrel fekszik magasabban a Sztannatonál, mégis hamarabb elmohosodott emennél, mert hiszen víztükrőt manapság nem találunk rajta. E tény magyarázatául az említhető fel, hogy a Mohosnak magasabb fekvésével járó hűvösebb helyzetét sokszorosan ellensúlyozza a napsugárzás intenzívebb felfogása, mely a Mohos nyitottságából következik. A napsugárzás csaknem 100⁰/₀-os felhasználása megadta az optimális lehetőséget egy hatalmas vízi növényzet kifejlődéséhez. Ezzel szemben a Sztannató zártsága, a magas kráterfalak és azok tömör erdőségének hűvösítő és árnyékadó behatása, a vegetáció szempontjából zorddát tettek a tó vizében a növényi élet feltételeit s megkevesbbitették a nap sugárzási energiájának felhasználási lehetőségeit.

A Mohos hajdani vegetációja pleuston lehetett, mely bőségesen elláthatta lebegő anyaggal a vizet. A *benövés* mellett így igen lényeges szerepet vihetett a *feltöltődés*, s a lebegő anyagok miatt csakhamar megvakulhatott a tó, melybe legott lebegő *Sphagnum* vegetáció is beköltözhetett, üde zöld színt kölcsönözve a tófelületnek. Ekkor vált a tó valódi „Mohos“ tóvá, melybe belépni nem lehetett, mert ép úgy belemerült volna a kísérletező a lebegő *Sphagnumok* között, mint akárcsak a tiszta vízben. Ebből az időből credt a Mohos félelmetességét hirdető sok monda, melyek némelyike az iskolai olvasmányok között is szerepel. A *Sphagnumok* száma az idők folyamán roppantul megsaporodott s a tömöttebb sphagnetumba magasabb rendű növények is megkapaszkodhattak. Az elhalt részek lennebb nyomása útján lassankint fenékgig eltözegeedett a tó s ma már nem veszélyes a rajta való járkálás. Azonban Schur idézett cikkében írja, hogy megjárta a Mohossal. Szavai így hangzanak fordításban: Ezen tőzeges nem minden veszély nélküli. A zöld takaró sokhelyen mintegy a vizen uszik és u. n. himbálózó lápot „Schaukel Moor“ alkot, mely hamar keresztül szakad és az ember besülyed, ami sajnos velem is megtörtént, minélfogva kényszerülve voltam terem ellenére tanulmányutamat hamarabb befejezni. Az itt ott felcsillanó apró víztükrőkről pedig Schur azt állítja, hogy a Mohos, még 100 év előtt t. i. 1858-tól számítva, egy nagy tó lehetett. Simonkai pedig 1892-ben az „Emlékönyv“-ben így ír a Mohosról. „Kristálytükrű tőzemei is vannak. Ezeknek vidrafü (*Menyanthes*) és mohszötte peremük oly tömött, oly szivós, hogy bátran ráálhatunk és gyönyörködhetünk a tó sima tükreben saját képmásunkban; vagy pedig lefekhetünk rá, hogy a csodás tó vizéből szomjunkat oltassuk. Sem a tőzemek víztükreben, sem a büdük süppedő ingoványába, ember és állat nem láphet bele: mert ott nyomban érezné, hogy talpa alatt elvész a föld, hogy ott a halál torka nyilik.“ Mindezek alapján a Mohosra ma már nem lehet ráismerni. Én 1908. aug. 24-én jártam ott először, ámde tótükröket sehohsem láttam. Simonkai „büdüi“ azaz a néhai tótükrök, melyek lebegő *Sphagnummal* vannak tömve, gyakoriak voltak. Nem láttam azonban túlveszélyeseknek ezeket sem, mert a bennük termő *Scheuchzeria palus-*

tris-ért csak derékig merültem el, természetesen kellőleg elkészülve hozzá. Ma-napság már kemény a Mohos talaja, mindenütt járható, csak hébe-korba ta-lálkozunk teknőszerű mélyedésekkel, melyekben egy eltérő élénk kékeszöld színű *Sphagnum* él, melynek masszája puha, de korántsem olyan vízben lebegő mint 1908-ban, midőn derékig merültem el benne. Most is a gyönyörű *Drosera obovata*-t (22. ábra 1. sz. rajz) és a *Scheuchzeriát* lehet találni ezekben a tek-nőkben, míg a *Drosera rotundifolia* igen apró levelű példányai a kemény tőze-gen él. A Mohos egyébként egy roppant nagy *Eriophorum vaginatum*-os mező. ritkásán növe *Pinus silvestris*-ekkel, melyek legtöbbször csak csúcsokon visel-nek apró ernyőszerű koronát. (23. ábra.)

A Mohos széle már a legrégebb időkben szilárddá vált, ezért földesebb is. miért is itt egész kereken magas, erőteljes *Pinus silvestris*-ből összetevődő gyű-

23. A Mohos belseje: táplálék szűke miatt esnevésezen maradó, hamar elpusztuló *Pinus silvestris*-ek.

rú van, amelynek most alaposan nekiestek az emberek (25. ábra). Míg 1928-ban csak a Mohos ÉK-i részén észleltem erdőirtásokat, addig 1929-ben már körös-körül vágják. A megfaragott fákat csomóba rakják, az ágakkal és forgácsokkal hosszú időre teljesen elrondítják a Mohos talaját. A *Pinus*-ok között csak hírmondónak van egy-egy *Picea*. Az az impresszióm, hogy a Mohosban ez az első erdő-irtás; legalább sehhol semmi nyoma sincs elkorhadó régi tuskó maradványok-nak. De nem is igen lehetett irtás itt, mert a nyomok azt mutatják, hogy már egy század előtt a Mohos belsejében jelentékeny süppedő ingóványok, vízfelü-letek voltak, amidőn az erdőség megtelepülésére még nem volt alkalom. Ter-mészetesen abban az időben a széleken is kezdetlegesebb volt a helyzet, lá-gyabb volt a tőzeg, még csak fiatal *Pinus*ok élhettek ott. De abban az időben volt erdő bőven, senkinek sem jutott eszébe, hogy megrabolja a Mohost fától.

Legfennebb a Mohos környékét pusztították akkor, létrehozva a mai legelőterületeket.

Ahol a tőzeg fiatalabb s az elhumuszosodás a 0-val határos (23, 24. ábra), ott a *Pinus silvestris* csak nyomorult pária, mely a talajtáplálék szükségése miatt néhány év alatt elpusztul, s az elszáradt ágas csonkjai sokáig meredeznek a tőzeg felett, emlékeztetve a hely sivárságára. Az ilyen csenevész fenyőfoltok szürke üres foltok alakjában a kráter pereméről már azonnal szembetűnők (21. ábra). A délcegebb Pinusok között Sphagnumból és egyéb mohából alkotott dombocskák jelentkeznek. Ha ezek szárazabbak, tele vannak *Vaccinium vitis idaea*-val és *myrtyllus*-sal, ha pedig nedvesebbek, összevissza vannak szőve a vékony szárú *Oxycoccus quadripetala*-val, vagy el vannak borítva az

21. Részlet a Mohos széléről sorvata, csenevész *Pinus silvestris*-ekkel, a talajon *Eriophorum vaginatum* vegetációval. Háttérben a kráterfal lucerdeje.

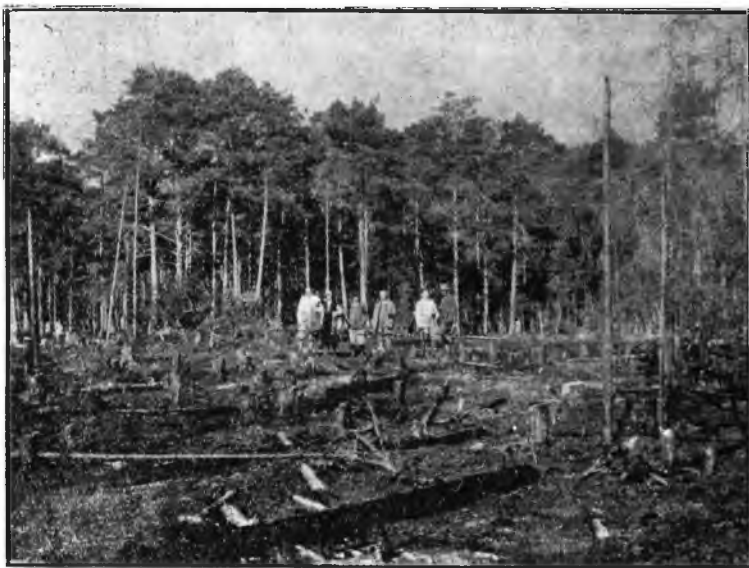
Empetrum nigrum-mal. Csak a DNy-i szöglete van megtárgyelve a Mohosnak lomblevelűekkel, ahol meglehetősen magas nyirfa állományt találunk, *Betula pendula* és *pubescens*-ből. Itt kellene valahol fellelni a Schur közölte³⁴ *Betula oycoviensis* és *humilis* is, valamint a Simonkai közölte³⁵ ritka *Carex* hibrideket, így a *C. csomádensis* (*riparia* × *vesicaria*) és a *C. evoluta* (*lasiocarpa* × *riparia*), a *Festuca trichophylla*-t, nem különben a *Carex chordorhizát* is, amelyet Schur közölt,³⁶ de amelyet még senki sem tudott újból megtalálni.

Fájdalom nem sikerült még realizálni a Mohos megmentésének az ügyét azzal a mozgalommal kapcsolatban sem, amelyet Al. Borza professzor különben oly eredménnyel véghez vitt, amint azt a legutóbbi összefoglaló munkájában bemutatta.³⁷ Ha sikerülend a Mohost a „rezerváció“ páncéljával ellátni, úgy fenn fog maradhatni az utókornak.

Az ember először a Mohos környékének erdőirtásával s legelővé való változtatásával fosztotta meg őt bájától. Majd a Mohosba is behatolt, azt keresztül kasul árkolta,³⁸ marháival összerondította, legeltette, végre pedig utolsó díszétől a mocsári erdőségtől is megfosztja. Eljön az idő, hogy egyszer csak hirül vesszünk, hogy a víz eróziója a Vörös patak útján mind elszállította az annyira megcsufolt Mohos nagy masszáját. Maradni fog egy haszontalan sivár völgykatlan, az emberiség pedig szegényebb lesz egy visszapótolhatatlan természeti kincsrel.

Parajd (Praid)-Oroszhegyi (Dealul) hamuplató.

A Csomafalvi (Ciumeni) Délhegy csoportjából DNy-i irányban leereszkedő hegylábak, egy átlag 1000 m. körüli magas platóban szélesednek ki, mely

25. A Mohos egészséges és *Pinus silvestris* állományának pusztulása. Előtérben a ledöntött erdei fenyők elszenesedve.

voltaképen az egykori vulkáni hamukitörés platója, mely Udvarhely megye jó nagy darabját foglalja el, nyugat felé kb. Énlaka (Incăceni), Küsmöd (Cuşmed), Siklód (Şiclod), vonaláig. Ámbár hasonló képződmények úgy É. mint D. felé folytatódnak, az a terület, amelyről szó lesz, s amely a vizuralta formációkat oly klasszikus módon tartogatja, észak felől a Kisküküllő, délfelől a Nagyküküllő és a Zetelaka (Zetea), Oroszhegy (Dealul), Farkaslakán (Lupeni) át képzelt vonal által határolható el. (Lásd 26. sz. térképet.)

Ez a terület ósállapotában egy síkság osztatlan jellegével bírt, melyet természetesen a víz azonnal munkába vett. Az eltelt hosszú geológiai idő alatt azonban a víz nem tulságosan tagolta szét, sőt vannak óriási részletei a belsőjében, ahol a víz munkájának meglepő csekély nyomai látszanak. A víz ter-

mészetesen a platón kívül álló, 400 m-nél valamivel magasabb völgyek felől kezdte ki nagyobb eredménnyel a platót. A széleken ki is vájt meredek falu mély völgyeket, melyek főnt a plató térségein lassankint nyomtalanul oldódnak fel. A legjelentékenyebb munkája volt a víznek az egymás ellenében előrehatoló Korondi völgy (Kebele és Nagyvíz patakok) (35. ábra) és Fehér nyikó patakok völgyeinek megalkotása, amelyek által egy jó darabot és pedig a Firtos csoportot elválasztotta a plató főtömegétől, mellyel ma egy keskeny hegygerinccel függ össze Pálfalvától keletre.

Egy másodrendűleg fontos alkotása a víznek a Nagyküküllő völgye, a Sikaszóval való egyesülésétől fölfelé, illetőleg a Nagyküküllőből legyezőszerűen szétágazó kisebb nagyobb patakok, melyek széttroncsolni törekszenek a platót. Valóban el is érték már azt, hogy a patakok között elterülő plató részek kb. 100 m-el alacsonyabbak, mint a Küküllőtől Ny-ra eső nagy plató. A magasabb külső platót igen szépen láthatni, amidőn Varságról kiindulva a Délhegy csoportra hágunk. Említésre méltó a patakok közül a N. Küküllő jobb partján a Kiság pataka, mely előrenyomulásában annyira megközelítette a Kis Küküllőt, hogy a nyugati platórész voltaképpen a Főgadókert táján (1053 m.) csak egy keskeny gerinc útján közlekedik a hegységgel. Innentől kezdve a N. Küküllőtől Ny-ra fekvő platórész, mintegy nagy szabálytalan félsziget képzelhető el. A N. Küküllő—Kiság patakról keletre számos patak által, pl. a Tartót, Nagypatak, N. Küküllő p., Varság p., Kópás p. által több dél felé keskenyülő nyulványra oszlik fel a belső platórész, s ezen nyulványok ÉK-felé a hegységgel kapcsolódnak össze. A Varság p. mindkét oldalán elterülő platórészek fekszik, a rendkívül szétszórt házakból álló ujjabb keletű Varság község.

A N. Küküllő—Kiság p.-tól nyugatra eső külső platórész legmagasabb része az északi pereme (1036 m.), mely erdős oldalakkal meredeken lejt a Kis Küküllőre. E legmagasabb peremről mint vízvázastóról indul ki egy sereg vízér, igen mocsaras medrekben, amelyek egyrésze K. felé a Kiságpatakba. Ny. felé a Korondi völgybe siet. Utóbbiak közül leghatalmasabb a Solyomkő patak, mely számos mocsaras patakot összegyűjtve, mély völgyben érkezik Korond községbe. A Solyomkő pataknak kb. 765 m. magasságban való hirtelen északra fordulási pontja és a N. Küküllőbe siető Hidegaszó patak között megkarcsulván a plató, ez észrevétlenül tagolódik északi és déli részre, mely utóbbi egy sereg vízvázastóról mocsár labirintusából áll. Mocsár és mocsaras rét egymást érik itt, amelyek mindenikéből két vagy több vízér igyekszik a különböző irányok felé. Ezeknek a vízerecskének egyrésze K. felől a Szigolászó patak, Ny. felől a Kebele patak legyezőszen szétterülő ágait, Dél felől a Fehér nyikót és a Busnyák patakot létesíti. Utóbbi kettő a Kápolnafeje táján egymást megközelítvén, félszigetszerű képződményt alkotnak az Oroszhegy feletti Láz hegy (1009 m.) nyulványából.

Valamennyi említett erecske rendkívül alacsony (5—20 m. magas) dombok között folyik, vagyis más szóval, az eredeti plató még csak sekélyen van a vizek által eródálva, minélfogva felette alkalmas a vizek megtartására, mocsarak képzésére. Ezeknek a domboknak a teng. sz. feletti magassága 950—1000 m. között váltakozik. Csak mikor a közöttük csörgedező erecskék a 900 m. nívót elhagyják, ásnak érezhetőbb hornyot maguknak, alkotva hovatovább mélyebb völgyeket, jellemző meredek partokkal, mely partok valóságos he-

gyeknek látszanak, amidőn a mély völgyekből felfelé igyekezünk. Felérve a platóra, eltűnnek fokozatosan a völgyek s a vidék a síkság benyomását kelti.

A platón uralkodó faem a *bükk*. Csodálatosan azonban a sokkal mélyebb N. Küküllő völgyében s ennek egyes mellék völgyeiben a *Picea excelsa* dominál, mely a plató pereme felé mindinkább ritkul s fennt egészen eltűnik. A N. Küküllőn túl a hegység oldalain is erősen tartja magát a bükk, testvériesen osztozva a területen a Piceával; a fenyő osztatlan zónája csak a Délhegy legfelsőbb gerincét foglalhatja el.

Az Oroszhegy—Parajdi (Dealul—Praid) plató növényzeti szempontból teljesen ismeretlen, de egyéb tekintetben sem sokat írtak róla. O r b á n B a -

27. Nárciszrét (*Narcissus angustifolius*), mogyoróbokros dombokkal környezve Oroszhegy határán.

l á z s t ó l ³⁹ olvasunk róla lelkesen megírt történeti és gazdasági ismertetést. Manapság az egész platót emberek lakják. Minden ember a maga földjén lakik, háza körül van a szántója, legelője, kaszálója és erdeje. Éppen ezért rendkívül tarka a plató felszíne; a kultúra rég megmászította eredetiségét, csak a mocsaras vidéken találunk inkább eredeti állapotokat. A területet botanikai szempontból még nem kutathattam elég alaposan át; az a néhány megvizsgált hely azonban elég jellemző arra, hogy a plató növényzeti jellemére következtethessünk. Ebből a célból lássunk néhány szemelvényt mocsaras flórájából, mely főleg mocsári növényzetből, völgyi rétekből, ligetektől és hegyi rétekből s kisebb mértékben réti lópókából és sphagnetumokból áll.

Az oroszhegyi (Dealul) tavak.

A Lázhegy (1009 m.) K-i oldalán Oroszhegytől egy km-re 900 m. magasságban van a Nagy- és Kisholttó. A talaj alakulásából igen szépen láthatni, hogy a plató oldalának lecsuszása útján keletkezett sík, vagy mélyedékes helyen összegyűlt vizekből keletkeztek. A Kisholttó vagy 50 m. átmérőjű, felülete *Sphagnum* és egyéb mohával van borítva, melybe állat egyáltalán nem mehet bele. Aránylag elég erős, csak bokáig süppedünk bele. A moha egyenletesen van növényekkel benőve, így: kevés apró *Salix aurita*, *purpurea*, *Alnus glutinosa*, *Cardamine pratensis*, *Lysimachia vulgaris*, *nummularia*, *Valeriana simplicifolia*, *Lychnis flos cuculi*, *Potentilla anserina*, *Ranunculus repens*, *Eriophorum latifolium*, *Lycopus europaeus*, *Carex rostrata*, *echinata*, *Goodenowii*, *Galium palustre*, *Caltha palustris*, *Lemna minor*, *Equisetum palustre*, *Hieracium auricula*. A nagy Holttó mintegy 100 lépésnyire van a kicsitől. A hegyfelőli oldala vitzükrökkel, benne *Equisetum heleocharis* ágas és ágatlan alakjaival, az ellenkező oldalon sphagnetummal. Sok *Salix cinerea*, *Populus tremula*, *Typha latifolia*, *Veronica Beccabunga*, *Caltha palustris* van benne, nyír és éger kevés. A sphagnetum nagyon süppedős, melyből *Equisetumok* fiatal *Epilobiumok*, *Carex paniculata* emelkednek ki. Az öreg emberek szerint ezélt 50 évvel még tiszta tó volt mind a két Holt tó. Környezete csupa bükkös, s *Drosera*-knak nyomuk sincs e tavakban.

Oroszhegyi (Dealul) kaszálók.

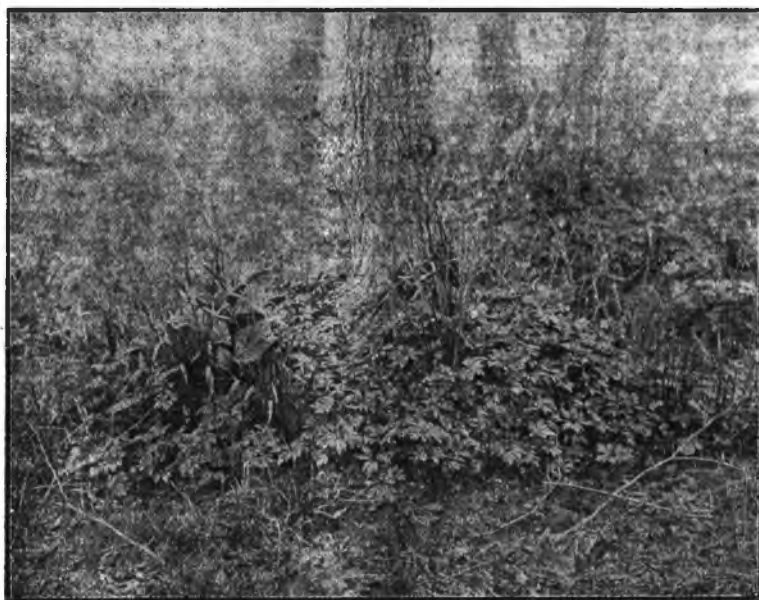
A holttavaktól a Láz gerincére felkapaszkodva, nagykiterjedésű legelőket találunk. De észak felé haladva, csakhamar bejutunk az Oroszhegyi kaszálókba, melyek 4—5 km. hosszán, egészen az erdőig tartanak. Legjellegzetesebb e szárazabb hegyi kaszálókon a *mogyoró* bokrok általános elterjedése, melyeket a kaszáló beárnyékolása miatt túrnek meg. A kaszálókon való előhaladás közben találkozunk forrásrétekekkel, melyek magaslaton feküdvén, vízváltástóját képezik a két vagy több irányban leszűrődő erecskéknek. De az erecskék völgyelései is fölötte laposak, úgy hogy alig különböztethetők meg a síktól. Ezért itt a dombosabb helyeken lévő mogyoróbokros száraz rétek mellett rendkívül közönségesek a nedves mocsaras, mohás rétek, néhol rétilápokhoz hasonló árnyalattal. Május hónapban fölötte jellemző ezekre a rétekre a *Narcissus angustifolius*, az odavalók szerint „kankósdí“. (27. ábra.) Akármerre nézünk, mindenütt pompáznak a fehér nárcisz foltok s illatárban uszik az egész vidék. A nárciszok mellett teljesen jelentéktelenné válik minden más növény, mely májusban mutatkozik, így: a *Serratula tinctoria* levelek, *Filipendula ulmaria* száruk, *Ranunculus auricomus*, *Geum rivale*, *Carex Goodenowii*, *Cardamine pratensis*, *Salix repens*, *Valeriana simplicifolia*, *Potentilla erecta*. Az Urusos kút mellett *Scorzonera humilis* coloniák tűnnek fel melyek innentől kezdve feltűnő tömegesen jelentkeznek, virágzásukkor bizonyára úgy dominálnak mint előbb a nárciszok. Az Urusos kút mocsarában *Alnus glutinosa*-ra felaggatva mindenféle rongyok fityegnek. Megtudjuk, hogy e kút beteges fürdőhelye, kik megszabadulván nyavalyájuktól, rongyaikat örömük illusztrálásául a fákon kiterítve hagyták.

A nárcisz réteken a réti mohákon kívül, gödröcskében *Sphagnum* is megtelepedik. Más réteken előnkbe kerül a *Carex caryophylla*, *umbrosa*, *Anomone*

nemorosa, *Ajuga reptans*, *Veratrum album*. Köztük hatalmas andezit sziklák állanak ki, az egykori vulkáni bombák, melyek körül a hamut elhordta már a víz, így szabadba jutottak. Másutt, különösen, ha néhány *Salix aurita* is védelmükre kell, megtelepszik a *Cirsium rivulare*, *Stachys officinalis*, *Viola canina*, *Trollius europaeus*, *Luzula campestris*, *Stellaria aquatica*, *Ligularia sibirica*. A *Carex Goodenowii* nagy zsombékjai között virágzásra kész a *Doronicum austriacum*.

Nyikófeje és Fekete Pálné mocsár (Juncetum, Sphagnetum.)

A Kápolnafeje dombtól, mely az Urusos kút felett van, 2—3 km-re ÉNy-ra a térkép 987 m-es dombjánál van két ház az erdőszélén s ezek háta megett van a Nyikófeje mocsár. A dombgerinc, mely ide vezet hegyikaszáló, melyen

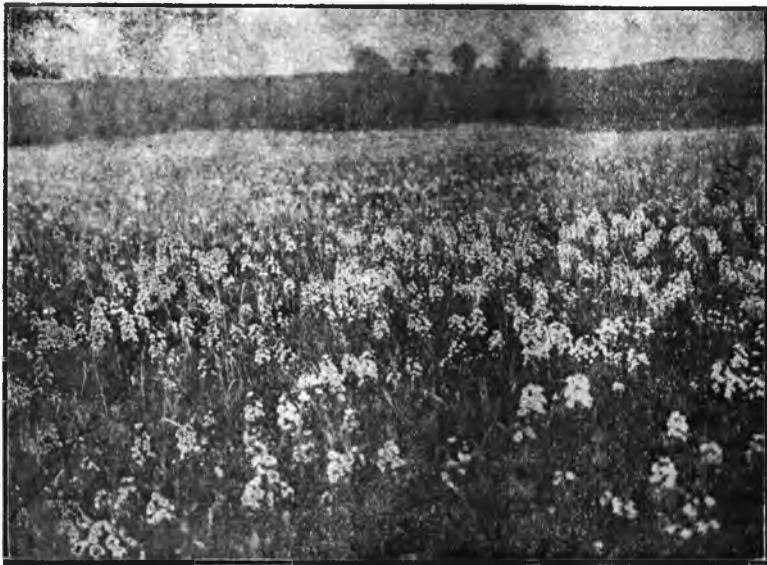

28. *Anemone nemorosa*, Nárcisz és *Veratrum album* (zászpa) csoportosulása az égerfák tövében a Nyikófeje mocsárban.

Lycopodium clavatum is terem, azonban jobbról-balról csakhamar megjelenik az erdő, kezdetben távolabb, majd mind közelebb, végre a házaknál a gerincre ér. Az erdőt végig *Picea excelsa* szegélyezi, de aztán rögtön bükkösbe csap át. Itt valóságos hálózata van a patakok fejeinek, melyek mind lapostetejű mocsarakban nyilvánulnak, melyeket csekély, 5—25 m. magasságú dombok szegélyeznek. A szétmenő völgyelések vízvázasztója alig vehető észre, és gyakran egyenesen keresni és megállapítani kell, melyik volna az a pont, vagy vonal, amelyet a vízvázasztónak tekinthetünk, mert a legmagasabb ponttól mindkétfelé alig lejtnek. Körülbelül épen ezt a helyet s ÉNy. felé a Melegaszófélig tekinthetjük a vízhálózaturalta terület még érintetlen, alig eródált középpontjának, ahol a hálózatot a háló szoros fogalma szerint, az ő zárt közeire gon-

dolga kell érteni. Ezen középponttól minden irányban indulnak, a sekély völgyelések, melyek egy bizonyos távolságban, kb. 900 m-es magasságban hovatovább mélyülnek, magasabbakká válnak a dombok s nyernekk lassankint valódi völgy és hegy jelleget.

A Nyikófeje mocsár mérésem szerint 990 m. magas volna, holott a térkép szerint itt a dombtetők is csak 987 és 988 m. magasak. A mocsarokat *bükk-erdő* szegélyezi, csak itt-ott díszlik egy-egy magányos *lucfenyő*. A bükk szélét helyenkint mocsaras *égeres* szegélyezi. A Nyikó fejének mocsara *Juncus* zombékokkal van tele, melyek között *Polytrichum* dombok és *Caltha palustris* található. Ugy látszik a plató mocsarainak egyik típusa az ilyen Juncetumos mocsár, mert ilyen természetű az a nagy mocsár is, amely a Feketeaszó hegy mellett, tőle NyDNy-ra, és a Fekete Pálnétól kb. 4–5 km-re ÉNy-ra fek-

29. *Menyanthes trifoliata* vagy vidrafű vegetáció a Fekete Pálné tőzegesben.

szik. A másik típus, mint mindjárt látni fogjuk, a sphagnetumos. A vízváltáson túl is egy darabig folytatódik a szittyó világ, de mindinkább *Carex*-félék váltják fel ezeket, amelyek között *Juniperusok* és *Alnus glutinosa* szigetek láthatók. Az égerfák között valószínűleg az állatok vízutakat csináltak, minélfogva a növényzet az égerfák tövére huzódott fel. (28. ábra). Nagyon feltűnő itt az égerek körül *nárciszokkal* társult *Anemone nemorosa* dombocskák, ahol a domb a feltűnő piros virágú, sűrűn növe Anemonekból tevődik össze. Az égeres egyéb növényei *Juncus effusus*, *Veratrum album*, *Caltha*, *Viola silvestris*, *Vale-riana simplicifolia*, *Cardamine amara*. Néhol az égerfák tövében *Lycopodium selago* és *Nephrodium spinulosum* csoportosulnak. A nyílt mocsáron különben május közepe után, zöld és kék foltok váltakoznak, a területet benövő *Carex* levelek szerint. Ugyanitt *Polygonum bistorta*, *Alopecurus pratensis* és *Antho-*

xanthum pompáznak. Tovább menve nemsokára a mocsár elágazik. Balra van az általános lefelé irány, jobbra a Fekete Pálné mocsár „hingadója”,⁴⁰ mely ugyan szintén vízszintesnek jelentkezik, de egy félkm-re már lapos vízválasztója rejtőzködik. Mindaddig, míg az általános topográfiai helyzettel az ember tisztába nem jön, valóban nem is lehet megállapítani a Fekete Pálné mocsár leszűrődési irányát. Ez a mocsár kb. 200 m. széles hatalmas sphagnetum, mely alig bírja meg az embert, a legkisebb mozgásra rengéssel felel, miközben az alóla kiszoruló gázok bugyborékolva és sercegve szabadulnak ki. Másféle móhat mint *Sphagnumot* legfönnebb a széleken lehet észlelni. Május 18-án az egész sphagnetum egy rózsaszínbe játszó fehér virágtengerként jelentkezett a javában virágzó *Menyanthes* miatt. Ennyi *Mennyanthest* egy csomóban még

30. Völgyi rétek ritkás tölgyligetek között a N. Küküllő és a Sikaszó összefolyása táján. Az előtérben lévő két tölgy nyulánk termete lombjának rendszeres nyírása útján állott elő. A lombot a kecskék etetésére használják

sohasem láttam. (29. ábra). Ahol a sphagnetum a legpuhább, a leglocsogósabb, ott tűnik fel a *Menyanthes*nél sokkal szerényebb *Calla palustris* az ő sajátos alkotású fehér virágburkával. Egyebütt nagy vörhenyes foltokat veszünk észre, s örvendezve állapítjuk meg egy ritka sásnak, a *Carex limosa*-nak jelenlétét, mely itt bőségekben terem. Bőven terem a *Valeriana simplicifolia* is, mely a nyilni készülő apró rózsaszínű bimbóival szintén hozzájárul a virágtenger rózsaszínű pompájához. Gyakori, de feltűnően szálankint nő a karcsu *Eriophorum angustifolium*. Mindenütt ott díszlik a *Peucedanum palustre* tőlevele, a *Cardamine pratensis*, *Caltha palustris*, alárendeltebben a *Carex elongata* és *ca-nescens*. A sphagnetum szárazzal érintkező szélein keskeny Juncetumba megy át ahol *Myosotis*-ok és más egyebek is bontakozni kezdenek. Csodálkoztam

hogy *Drosera*-nak semmi nyomát sem észlelhettem. Ugy látszik nem juthatott el ide.⁴¹ Általában észrevehető bizonyos területi megoszlás a növények között. Így például a *nárcisz* és a *Leucojum vernum* hasonló ökológiai viszonyok között szokott előfordulni, de itt a Hargita vidékén egymást elkerülik. *Leucojum*tól fehér áprilisben a Görgény völgye, valamint a szovátai Rakottyás, *nárcisz* azonban sehol sem mutatkozik. Hasonlóan az Parajd—Oroszhegyi nagy plató tömérdek *nárcisz*rétjein nincs nyoma a *Leucojum*nak.

Nem lehet megemlítés nélkül hagyni a plató lokális klimatarkaságát, melyre a növényzet milyenségéből lehet következtetni. A Fekete Pálné mocsártól egyenesen az Üknyéd láza tetőre mentem (965 m.), mely a Busnyák p. baloldali van Oroszhegygel átellenben. Amint átléptük a Busnyák p. felső nagy baloldali ágát, az u. n. Virágoskert-hez értünk, ahol mindenütt *Erythronium dens canis*-sal találkozunk, mely azonban az említett pataktól É. felé sehol sem fordul elő. Az Üknyéd láza tetőn bükkerdő közepette az ott lakó Bálint Imre kertjében rengeteg szilva, hatalmas cseresznyefák, alma- és körtefák virágoztak, melyek mind be is érnek. Mondják, hogy kukorica is termeszthető itt, csak a korán beköszöntő hidegek miatt gyakran nem ér meg kellően. Üknyéd láza-tól Zetelekára menet már tölgyesnek válnak uralkodókká a megfelelő növényzettel. Ebből látható, hogy a Busnyák pataktól DK-re eső vidék sokkal szelidebb klímával bír, mint a plató É-i része.

Az elmondottakban mutatható be tehát mindaz, amit a Hargitavidék vizben bővelkedő területeiről ezidőszert tudhatunk. Láttuk, hogy ezek a területek, nemzetgazdasági szempontból milyen becsesek, melyeket az ember a legveszélyesebb „hingadóig“ már régen lefoglalt s állandóan gyümölcsöztet. Kultúrájának nyomát lépten-nyomon felismerjük, a mellyel a terület ősi jellegét megváltoztatata, sőt teljesen el is pusztította.

Az elmondottak a Hargitavidék vízuralta területeinek csupán nevezetesebb s könnyebben hozzáférhető pontjai voltak. Hírből ismerünk a Hargita tömkelegében más mocsarakat is; hiszen már *Orbán Balázs* is emleget ilyeneket fent a Hargita ormai között is. Hasonlóan nem lehetett ez alkalommal tekintetbe venni a Baróti hegyeket sem, pedig ezeknek DNY-felé eső leszűrődéseikben már érdekes sós mocsarakkal is találkozunk. Bizonyos, hogy akad még sok olyan elrejtett mocsár a Hargita tömérdek völgyében, amelyek rejtegetnek még nem akadtak a mindent kiaknázó ember kezügyébe s amelyek rejtegetnek még a későbbi kutatók számára is növénytani meglepetéseket.

¹ V. ö. D. F. Pax: Grundzüge d. Pflanzenverbr. i. d. Karp. Leipzig, 1908. II. p. 25.

² *Fekete L. és Blattny T.*: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar állam területén. Selmecebánya 1913. I. p. 295.

³ *A Mrazek-Jekelius-Atanasiu*: Harta geologică a României 1927. c. térképen a medence fehér folt maradt, geologiailag nincs részletezve. Amde *Bányai János* geologus barátom utólag szives volt arról értesíteni, hogy a gyergyóremetei plató a jégkorszak előtti időből és pedig pontusi, levantei emeletből való, tehát a felső miocén és a pliocénből s hamú szóródásból gyűlt össze. Ezek szerint a tölgyeseket nem gláciális hordalékok, hanem a Hargita korábbi terciar hamuja temethette el.

^{3a} Nem mulaszthatjuk el felemlíteni, hogy az u. n. völgyi rétek — eltekintve a hozzájuk kapcsolódó nedvesebb formációktól — a Hargita keleti oldalán, pontosabban a Gyergyói és Csiki medencékben óriási összefüggő területeket foglalnak el; ezért tanulmányozásuk is könnyebben és önként adódik. A Hargita nyugati oldala sokkal tagoltabb lévén, a völgyi rétségek összefüggés nélküliek, szétszórt völgyekben jelennek meg, melyeknek összehasonlító tanulmányozása még nem történt meg s így nem is méltathatók kellőképpen. A legnevezetesebb völgyi rétformációnak mutatkozik a nyugati oldalon a N.-küiküllő és a Sikaszó patakok völgyei Zetelaka felett, ahol a keleti oldallal ellentétben tölgyligetekkel vannak tarkítva (30. ábra) s a melyek fölfelé tanulságosan mennek át a szikkadtabb természetű hegyi rétekbe.

⁴ László G.: A tőzeglápok és előfordulások Magyarországon. Bpest, 1915. p. 99.

⁵ F. Schur in Österr. Bot. Zeitschr. 1858. p. 25.

⁶ I. h. p. 100. (Lásd a 4. sz. megjegyzést.)

⁷ Al. Borza: Bul. de Inf. Cluj. II. (1922.) p. 86—88.

⁸ Simonkai: L. Erdély edényes florájának helyesbb. foglalata. Bpest, 1886. p. 318.

⁹ Nyárády E. I.: Neue u. seltene Achilleen i. d. Ostkarp. Magy. Bot. Lap 1929. p. 88.

¹⁰ Denkschr. Akad. Wien, 1884. p. 74.

¹¹ Jávorka S.: Magyar flora. Bpest, 1925. p. 1124.

¹² Id. h. p. 99. (Lásd a 4. sz. megjegyzést.)

¹³ E. I. Nyárády: Adnotațiuni la Fl. Rom. I. in Bul. Muz. Grăd. Bot. Cluj IV. (1924.) p. 95., német resumével is.

¹⁴ Nyárády E. Gy.: Pásztortűz, 1929. 10. sz.

¹⁵ E. I. Nyárády: Adnotațiuni la Fl. Rom. II. in Bul. Muz. Grăd. Bot. Cluj, VI. 1926. p. 126—131., német resumével.

¹⁶ Jávorka S. Magyar Flóra, Bpest. 1925. p. 245.

¹⁷ E. Pop: Betula nana și humilis in România. Bul. Muz. Grăd. Bot. Cluj, VIII. 1928. p. 1—9., németül resumével is.

¹⁸ Id. h. p. 95. (Lásd a 4. sz. megjegyzést.)

¹⁹ Nyárády E. Gy. Nehány ritka Cyperaceáról Szepesvármegyében. Magy. Bot. Lap. XI. (1912.) p. 49—57.

²⁰ E. Pop: Analize de polen în turba Carpaților orientali in Bul. Muz. Grăd. Bot. Cluj, IX. Nr. 3—4. Német kivonatban is.

²¹ Primics Gy.: Az erdélyi részek tőzegtölepei. M. K. Földtani Int. Évk. X. (1892.)

²² Id. h. p. 99. (Lásd a 4. sz. megjegyzést.)

²³ Id. h. p. 378. (Lásd a 2. sz. megjegyzést.)

²⁴ Id. h. p. 100. (Lásd a 4. sz. megjegyzést.)

²⁵ A Lucs elnevezésére nézve meg kell említenem, hogy kezdetben én is abból indultam ki, hogy a Lucs neve a luczogós, loczogós természetű talajra vonatkozik, amiként azt a Lucsra vonatkozólag L á s z l ó G á b o r is előadta. (i. h. p. 32., aki különben a Lucs mellékét nem ismerteti.) Ámde a dolog mégis másként áll. A lucs neve a *Pinus silvestris*-től ered, mert a székely lucsnak hívja ezt a fenyőt s mindazon helyeket, ahol e fa előfordul, lucsosnak. Miután e fa a Székelyföldön általában mocsaras helyeken terem, valószínű, hogy a székely a luczogós, mocsaras hely után adta a *Pinus*nak a lucs nevet. Ma azonban a nép ettől függetlenül, hívja lucsfenyőnek. A „lucsfenyőt” pedig nem ismeri, ezt a székely veresfenyőnek nevezi. A székely szerint tehát a Mohosban is lucsfenyő terem.

²⁶ Mint a 15. sz. megjegyzés.

31. ábra. Kultúraalkotta tisztások a Csomafelvi Délhegy (1695 m.) északi lejtőin. Előtérben a hajdani síksági erdők helyén morotvák és silány legelők.

32. ábra. Relictum lucfenyő állomány a medencében Gyergyóalfalu közelében (750 m.) (lásd a kép közepén elnyúló távoli gyengénlászó sávot). Háttérben a Baklahegy (1312 m.), előtérben uc, nyír, kecskefűz és mogyoróból álló elegyes erdő.

33. ábra. Törpe nyír (*Betula humilis*) vegetatio Csiksztkirály mellett (655 m.).

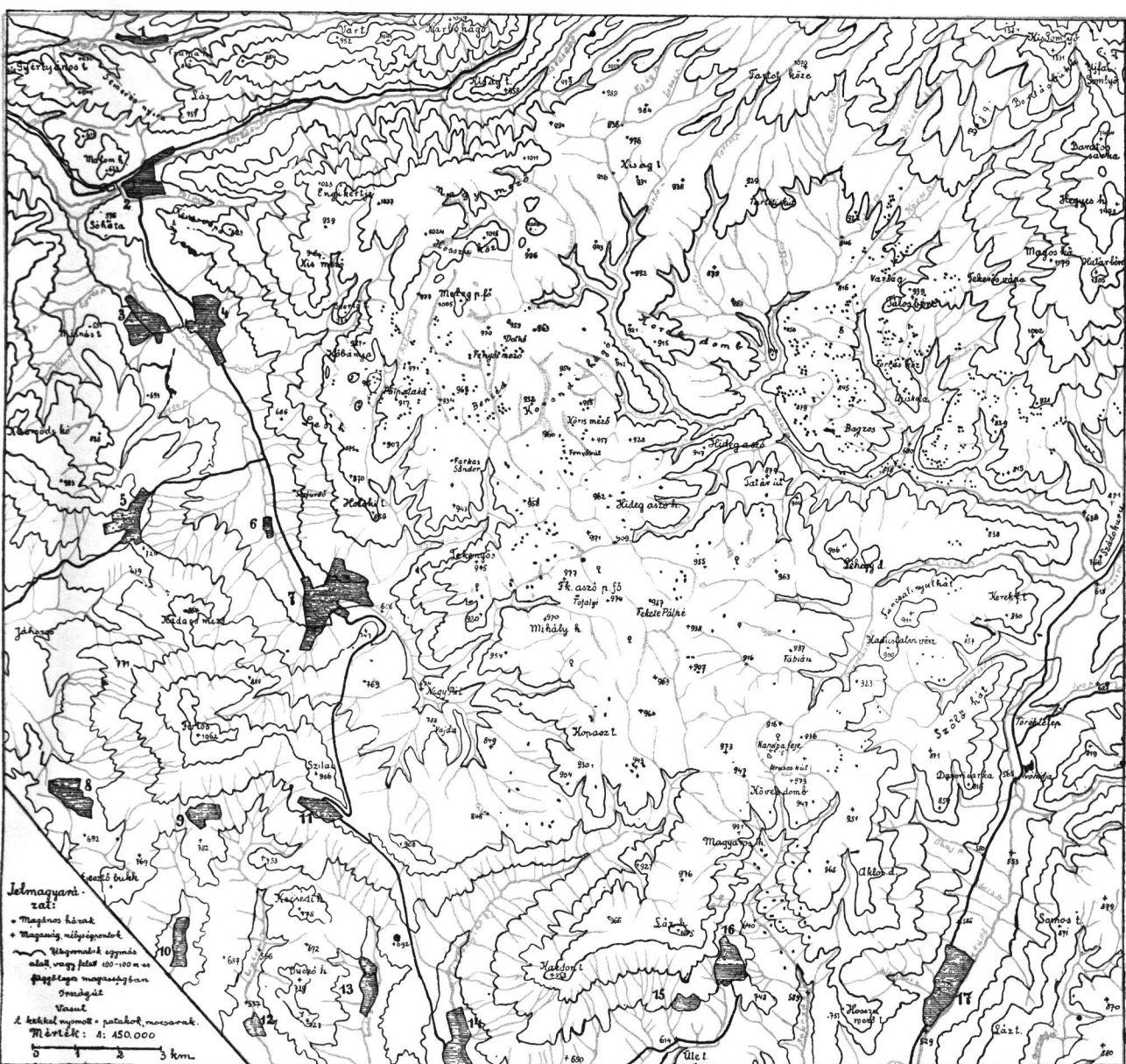
34. ábra. *Polytrichum* mohadombok és *Eriophorum vaginatum* zsembékok a Lucsmelléke szikkad-
tobb ízegeasében (1080).

35. ábra. Hargitavidéki hamuplató típus; középen a Korondivölgy (Kebele p.), jobbról a plató teteje (kb. 770 m.), balról a Parajd-Oroszhegyi plató Ny.-i lejtője.

36. ábra. Csiki virágos rétek tájképe elszórt fűz- és éger bokrokkal Csikcaatószegetől dél felé nézve (645 m.). Háttérben a Tusnádszoros.

26. Parajd-Oroszhegyi plató térképe. Lépték 1:150.000. A területen található községek a következők: 1. Ilyésmező—Illești. 2. Parajd—Praid. 3. Alsósófalva—Ocna d. j. 4. Felsősófalva—Ocna d. s. 5. Atyha—Atia. 6. Korondfürdő—Băile Corund. 7. Korond—Corund. 8. Enlaka—Inlăceni. 9. Firtosváralfja—Firtoseni. 10. Csehétfalva—Cehetel. 11. Székelypálfa—Păuleni. 12. Felsőhencéd—Bentidul d. s. 13. Kecsetkislud—Satulnic. 14. Oroszhegyiadalfalva. 15. Oroszhegy—Dealul. 16. Oroszhegyiadalfalva. 17. Zetelaka—Zetea

- ²⁷ Mint a 17. sz. megjegyzés.
- ²⁸ *F. Schur*: Enum. Pl. Transs. 1866. p. 613.
- ²⁹ *Asch. u. Gräbn.* Synopsis d. Mitteleur. Fl. IV. u. 294.
- ³⁰ Id. h. p. 246. (Lásd a 11. sz. megjegyzést.)
- ³¹ *I. Ch. G. Baumgarten*: En. Stirp. Magno Transs. I—III. 1816.
- ³² Österr. Bot. Zeitschr. 1858. p. 290—293.
- ³³ *Simonkai L.*: Emlékkönyv a Természettudományi Társulat félszázados jubileumára. Bpest. 1892. p. 675—677.
- ³⁴ Mint a 28. sz. megjegyzés.
- ³⁵ Mint a 33. sz. megjegyzés.
- ³⁶ *F. Schur*, in Verhandl. u. Mitteil. d. Siebenh. Ver. für. Naturwiss. X. (1859.) p. 200.
- ³⁷ *Al. Borza*. Problema protecțiunei naturii în România, Cluj. 1929. p. 20. (I. Congres al Naturaliștilor d. Rom. Cluj, 1923. Dare de seamă și comunicări).
- ³⁸ Lásd még *Bányai*: A Mohostó pusztulása. Uránia 1912. p. 308.
- ³⁹ *Orbán B.*: A székelyföld leírása. I. 96. l.
- ⁴⁰ Hingadók, vagy selymék alatt értik a székelyek a sphagnetumokat, vagy egyéb süppedékes helyeket, melyektől nagyon féltik marháikat. „Hingadó“ valószínűleg ingó-t jelent, selyme pedig minden bizonnyal az *Eriophorum*-ra vonatkozik, melynek fehér gyapja ott gyakori jelenség.
- ⁴¹ E sorok szedése közben mégis megtaláltam a *Droserát* a Korondága és a Verespatak fejének mocsarában Fényömezőnél.

SZÉKELYFÖLDI BOLYONGÁSAIM

Irta: *Méhely Lajos.*

Nem vagyok erdélyi ember, de mivel tizenegy esztendő töltem az erdélyi magyarok között, lelkileg annyira hozzáidomultam a székely testvérekhez, hogy amikor most ennek a székely Emlékkönyvnek munkálatai folynak, úgy érzem, hogy ebből nekem is ki kell vennem a magam részét.

S az én részem mi is lehetne más, mint felelevenítése annak a kutató munkának, mely engem már kora tavasszal a szabadba vonzott, hogy késő őszig hegyet-völgyet, havas bércet és süppedékes ingoványt bejárva, mindenütt a nagy Természet csodás teremtményeit figyeljem, gyűjtssem és tanulmányozzam. A színes pillangó, a csapongó denevér, vagy a bokor tövében ólálkodó mérges vipera egyformán lekötötte érdeklődésemet, mert mindegyiknek a szervezetében le vannak téve azok az őstörvények, amelyek az élet eredetét nyitogatják és hordozó edényeinek, az élőlényeknek formálódását szabályozzák.

A gyönyörűséges Erdélynek alig van olyan zúga, amelyben meg nem fordultam volna, de mégis legbehatóbban a Barcaságot és a székely vármegyéket kutattam át s valóban nehéz választanom, mikor egy-egy érdekesebb élményem felelevenítése válik feldatommá.

Az udvarhelymegyei Nagymási barlang átkutatásának történetét mondjam-e el, amikor iskolám, a brassói állami főreáliskola, két felső osztályával egy hetet töltöttem a Vargyas patak két oldalán fekvő *Nagymási* és a vele szemben levő *Ugron lika* vagy *Lovak csüre* nevű kisebb barlang átkutatásával?

Elmondjam-e, hogy táboroztunk a külső nagy barlangban, ahol esténként nagy tüzet raktunk s fiaimat a tűz köré fektettem és plaidjeikkel, köpenyeikkel jól betakargattam, hogy a barlang hűvös levegőjében meg ne fázzanak. Negyvenkét éve múlt ennek, de még ma is élelem tolu kedves tanítványaim mosolygó képe: a nagy *Pohát*, a kicsi *Labutyka*, a komolykodó *Kocsis*, a cigányképű *Sübek*, a szelid *Gärtner* s a többi mind és eszembe jut, ahogy a végső, a tizenhatodik barlangban hasmánt csúsztatva, a fogaim közt tartott kis fenyőforgácshoz ragasztott gyertya fénye mellett két könyökömmel előre furakodva nyomultam be abba az ötvenezer éves temetőbe, amelynek barlangi iszapjából nagy óvatossággal szedgettem ki a barlangi medve, a barlangi hiéna, farkas, nyúl, denevér és sok más nevezetes állat megkövesült csontjait.

Emellett denevérekre is vadásztunk. Az első barlangtemplom magas boltzatáról lőttem le számos példányt, amelyeket pléhcsavaros, szélesszájú üve-

gekben borszeszbe raktunk el, — igaz, nem minden viszontagság nélkül, mert Varga bácsi, az öreg szikulus, akit vezetőnek hoztunk magunkkal, „fene jónak találván a ropitust“, a vége felé már csaknem szárazon maradtak állataink.

Erre tovább nem ügyelve, talán inkább a hargitai viperára térek, amelynek két eleven példánya oly nagy riadalmat keltett.

1889 nyarán *Deubel Frigyes* barátom társaságában bejártam a háromszéki és csíki hegyvidéket s július vége felé Csíksomlyóra érkeztünk, ahol a főgimnázium természetrajzi gyűjteményét is megtekintve, inkább csak dévaj-ságból megkockáztattam a kérdést, van-e ezen a vidéken vipera? Az én tisztelt kartársam nagyon nyugodtan adta meg a választ: nincsen!

Másnap nekivágtunk a Hargitának. A csicsói *Büdös* volt végső célunk, ahová akkor készült el a frissen vágott szekérút, amely egy balzsamos illatú s a legritkább rovarokkal telt fenyőrengetegen keresztül kanyargott fel a híres „gőzlőig.“

A gőzlő egy közepes nagyságú fabodé s ennek belsejében falócákon üldögelnek a köszvényes betegek, hogy a földből kiáramló gázban beteg tagjaikat megfürösszék. Azt mondják, csodát mivel ez a láthatatlan légfürdő, amelynek hatása bőséges izzadás képében jelentkezik a beteg testrészeken.

Már közeljártunk célunkhoz, amikor a szekérút szélén, egy borókabokor tövében nyugodtan heverésző viperát pillantottam meg. Szép vörösarna zegzugos szalag futott végig a hátán, annak jeléül, hogy viselője a gyöngéd nemhez tartozik, mert a gavallérok hátszalagja ezüstszürke alapon koromfekete színű.

A állatot nyakánál megragadva, hamarosan gyűjtőzacskómba csúszttam s rövid félóra múlva még egy másik példány is hasonló sorsra jutott.

A csicsói *Büdösben* meghálva, másnap a Csicsó felé eső lejtőn ereszkedtünk le s estére már Csíkszeredán voltunk, *Száva Lukács* vendégszerető házánál, ahol úri vacsora várt bennünket. A vacsorára a csíksomlyói professzor úr is hivatalos volt, akit egy kissé megakartam tréfálni s kígyőzacskóm száját kibontva, a viperákat kieresztettem a szoba padlójára. „No, mondom, kolléga uram, itt a vipera“, amire nyomban nagy rémület támadt. A hölgyek a karosszékek mögé hátráltak, az urak erősen pislogattak az ajtó felé, a professzor úr azonban bámulatos hidegvérrel mindössze ennyit mondott: „Hjah ilyen? No ilyen dögvével van a Hargitában“, ami éppenséggel nem lehetetlen, mert a Hargita mint tipikus középhegység, az ő nyirkos fenyveseivel és 10° C-nál magasabbra nem emelkedő átlagos évi hőmérsékletével valóságos eldorádója ennek a veszedelmes és alattomos kígyónak.

Talán nem is jól mondtam alattomosnak, mert inkább idegesnek, látható ok nélkül ingerlékenynek kell mondanom.

E tekintetben ugyanis hazai viperáink különbözőképpen viselkednek, mert amíg az aldunai homoki vipera (*Vipera ammodytes* Z.) nagyon lomha s nem ingerlékeny állat, amíg a rákosi vipera (*Vipera rákosiensis* Meh.) szinte érzéketlenül hidegvérű, addig a kereszties vipera (*Vipera berus* Z.) rendkívül szélsőséges. Néha teljesen közmbős marad, még ha szemben is állunk vele, máskor már néhány lépésnyi távolságról is eszeveszetten vagdos felénk, miéért is a három közül ez a legveszedelmesebb s hogy aránylag mégis oly kevés balesetről hallunk, annak az a legfőbb oka, hogy az ő tanyahelyein nem igen fordul meg ember.

Vipera azonban nemcsak a hegyoldalakon, hanem a magas fekvésű tőzeglápokon is van, így a Szent Anna-tó fölött elterülő Mohos-tó (Kokojcás) ingoványain. Ezen a száz kis tóval ékes fellápon is hűséges társammal mentem át, ahol a túlsó parton ökreit legeltető székely nagy rémületére hol térdig, hol derékig süppedtünk bele a lápba. A fenyőfák töve körül azonban szilárdabb szigetek vannak s ezeken a *Drosera rotundifolia* (mirigyszőrös kereklevellű rovar-evő növény) üde zöld párnáin heverész a keresztes vipera.

Székelyföldi tapasztalataim sorában talán az is említésre méltó, amikor 1888 július havában *Deubel Frigyes* barátommal három hetet töltöttem a bolzai hegységben s ez idő nagyobbik felében az 1600 m. magasságban levő térszí kordonházban laktunk, amelynek sem ajtaja, sem ablaka nem volt, úgy, hogy a padláson kellett hálunk, ahová minden este önmagunk faragta létrán kapaszkodtunk fel. Alattunk a medvék jártak s nem egy éjjel hallottuk a közeli esztana juhászainak rémült kiáltozását: „Urs, Domnule, Urs“, amikor egy-egy kövér birkát felragadva bámulatos fürgeséggel ugrotta át a kosár kerítését.

Ennek a tanulmányi kirándulásnak tudományos eredményeit a szász Kárpát-egylet Évkönyveiben írtam le.¹ Azóta is ezerszer visszavágytam azokra a búbajos havasokra, amelyek lábán kristályvizű patakok csörgedeznek, derekán majd rejtelmesen suttogó, majd orkánszerűen zúgó fenyvesek sötétlenek, szirtes fejükre pedig az éj azurja mosolyog le, ha ugyan nem száguld rajta végig a vihar borzalmas paripája, amikor fakóságra lángnyelvek cikáznak az éjfelete felhőkön és láncukról elszabadult villámok sustorognak a Csukás bércfokán.

Drága idők, boldog idők, ti lelkes ifjú évek, hová lettetek? És hová lett az az acélos, kemény akarat, mely minden fergeteggel szembeszállva sziklaszilárdan haladt előre a célbavett ösvényen, fel a magasba, a megismerés, a szent Igazság templomába!

Elmúltak-e örökre, avagy még buzog-e valami ott a lelkek mélyén,

„... ahol kúsza árnyak
Bús tündéreként föl-fölsírdogálnak
És szálaiból a fájó képzeletnek
Feketefényű fátylat szövögetnek
És bűt és gyászt és sejtést egybeszöve
Ráterítik a titkos jövendőre ...“

¹ Akkor még nem volt magyar Kárpát-Egylet.

VI.

ÚJABB SZEMPONTOK ÉS ADATOK A ROMÁN NYELV MAGYAR ELEMEINEK KUTATÁSÁHOZ

ADALÉKOK A ROMÁN NYELV SZÉKELY-MAGYAR EREDETŰ SZAVAIHOZ

Irta: dr. Bitay Árpád.

Az erdélyi-bánáti s a moldvai-bukovinai román nyelvjárásokban történelmi, néprajzi stb. okok miatt sokkal több a magyar eredetű szó, mint a román nyelvterület többi nyelvjárásaiban. Ezek közül az első csoport, az erdélyi-bánáti nyelvjárások, de főleg a román irodalmi nyelv magyar eredetű szókészletét, ha nem is teljesen, de jórészt felderítették már az eddigi kutatások: *Alexis György*: Magyar elemek az oláh nyelvben, Budapest 1888 (Különlenyomat a Magyar Nyelvőről); *S. C. Mândrescu*: Elemente ungurești în limba română, București 1892; az előző kettő eredményeit összefoglaló és bíráló *Ásbóth Oszkár*: Az oláh nyelvbe átment magyar szók, Ny. K. 1897. *Jerney, Miklosich, R. Roesler, Hunfalvi Pál* (főleg a Ny. K. 1878), *Cihac, Hașdău* őket megelőző kísérleteinek az eredményeit természetesen már kritikailag megrostálva találjuk meg náluk, noha, amint *Ásbóth* is kiemeli *Mândrescut* bírálva, *Miklosichot* egyikük sem aknáztta ki eléggé.¹ A nagyobb, gyűjteményes munkák közül újabb adalékokat hoztak és hoznak: *Gombocz—Melich*: Magyar Etym. Szótár; a Román Akadémia (*S. Pușcariu* szerkesztette) szótára; a *G. Weigand* vezetése alatt állott lipcsei Rumänisches Institut 29 évkönyve (Jahresbericht) s az ezek folytatásaként megjelent *Balkan-Archiv, a kolozsvári Dacoromania* kötetei; *Dr. H. Tiktin* 3 kötetes nagy munkája: Rumänisch-Deutsches Wörterbuch (Bukarest 1903, 1911, 1925). *Lazăr Șăineanu* műve: Dicționar Universal al Limbei Române (előttem az 1922-ös craiovai 4. kiadás fekszik) bátrabb ugyan, mint *Tiktin*, a magyar etymonok jelzésében, de viszont ritkán találja el az igazat. (Különben már *Ásbóth* i. h. 430 és 447 is kiemelte volt, hogy *Șăineanu* nem tud magyarul). Az óvatos *Tiktin* inkább csak megemlíti, átveszi a mások etymologikus kísérletezéseit, ő maga csak ritkán állít fel egy-egy új etymont. *Tiktin* terjedelmes szótárának azonban más szempontból van elsőrangú jelentősége a román szótárirodalom mai helyzetében. Míg a Román Akadémia nagy szótára teljesen el nem készül, ami pedig bizonyára még jó pár évet jelent, *Tiktin* szótára a román nyelvkincs leggazdagabb lelőhelye. Nemcsak terjedelemben mulja felül a francia *Frédéric Damé*-nak a múlt század utolsó éveiben (1893—5) Bukarestben megjelent szótárát (Nouveau-Dictionnaire roumain-français), hanem teljesség és megbízhatóság dolgában is. *Damé* ugyan 20 évi romániai újságíróskodás és tanár-

kodás után adta ki román-francia szótárát, de azért a szakkritika nem találta minden tekintetben kifogástalannak. A különben szintén idegen születésű Tiktin (sz. 1850. VIII. 9. Bresslau) nemcsak a román nyelv mai szóállományát adja, hanem — amellet, hogy az irodalmi nyelven kívül a nyelvjárások anyagát is terjedelmesebben felöleli, mint Damé — a csekélyebb terjedelemben közölt helységnevek mellett — a kihalt szavakat, a ma élő szavak multbeli fontosabb alakjait és előfordulási helyét, valamint etymonját is adja. (Az etymonok jelzésében persze mindenütt épen olyan óvatosan jár el, mintahogy fentebb a magyar eredetű elemnél jeleztük). Röviden tehát azt mondhatjuk, hogy Tiktin 3 kötetes román-német szótára nemcsak a mai román irodalmi szókincs legteljesebb lelőhelye, hanem bizonyos mértékben a román nyelv táj-, oklevél-, nyelvtörténeti- és etymologikus szótára is. Ezért tehát a román nyelv magyar eredetű elemeinek a kutatásánál is a legfontosabb segédeszköz azon nyelvanyagra nézve, amelyre a Román Akadémia szótára még nem terjeszkedett ki. Ebből a szempontból Tiktin művének az az előnye is van, hogy a moldvai román nyelvet, amely az erdélyi-bánáti mellett a legerősebben magyar színezetű, elődeinél kimerítőbben ismeri és hozza, aminek főmagyarázata az, hogy épen Moldvához fűzik családi kapcsolatai és középiskolai tanári működése.

Feltűnő, hogy a román nyelv magyar elemeinek a kutatói csak újabban emlegetik azt a fontos tény, hogy a román nyelv magyar elemeinek egy tekintélyes hányada a moldvai csángó-magyarság révén került a román nyelvbe, még az irodalmi nyelvbe is. Ennek az oka részben az, hogy a fentemlített kutatók közül kevés volt moldvai születésű és nevelkedésű, de ez a kevés sem tudott jól magyarul,² annál kevésbbé ismerte a moldvai csángó-magyarság nyelvét; részben pedig az, hogy a moldvai magyarság nyelve, főleg az itt elsősorban számbajövő szókincse, máig sincs tudományos teljességgel feldolgozva.³ Azonban addig is, amíg a moldvai román nyelvjárások s a moldvai csángó-magyarság szókincsét teljesen kimerítő tudományos gyűjteményes munkák alapján össze nem hasonlíthatjuk, van egy csörgedező forrásunk: a tősgyökeres, izig-vérig moldvai származású és moldvaian író román írók művei. Minthogy az ő műveik több-kevesebb hűséggel a moldvai román nép természetes, mindennapi nyelvét tükrözik vissza, gyakran találunk bennük magyar eredetű nyelvi elemeket is, amelyek a moldvai (részben már a románságba beleolvadt) magyarság nyelvéből kerültek a moldvai román nyelvbe s innen igen sokszor az ünnepélyes irodalmi nyelvbe. Már a XVII—XVIII. sz. moldvai román krónikásainak a műveiben, Gr. Ureche (1590—1647), Miron Costin (1633—1691), D. Cantemir⁴ (1673—1723) és I. Neculce (1672—1745) írásaiban találunk érdekes magyar eredetű elemeket. A XVII. sz. moldvai egyházi írói közül a földműves szülőktől származott Varlaam érsek (1590—1657) és Dosofteiu (1624—1693) érsek műveiben találunk tanulságos magyar eredetű elemeket. Különösen feltűnő, hogy Dosofteiu érsek művei őriztek meg és jegyezték fel érdekes magyar eredetű elemeket, noha ő nem is volt moldvai származású, hanem galíciai v. balkáni macedoromán szülőktől származott.⁵

Az említett krónikásoknál és egyházi íróknál is nagyobb mértékben őrizték meg a moldvai román nyelv magyar eredetű elemeit a XIX. sz. második fele óta a moldvai szépírók. Közöttük is első helyen állanak: I. Creangă (1837—1889) az egész román irodalom legrománabb prózaírója; az 1920-ban elhunyt C. Hogaș, több tekintetben Creangă irodalmi utóda; a 3 évvel ezelőtt elhunyt

Radu Rosetti s a nemrég elhalt I. Dragoslav. Az élők közül számba jöhetnek: Mironescu, D. D. Pătrășcanu, M. Sadoveanu az idősebb és a java férfikorból; Corneliu Moldovan (1883—), Cesar Petrescu (1892—) és I. Dongorozi (1894—) a fiatalabb rendből.

Rosetti nemcsak a román agrár-kérdés történeti fejlődésének, a moldvai társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti viszonyoknak legjobb ismerője és szak-kutatója volt, hanem a szeretettel tanulmányozott multat történeti regényekben és novellákban is feldolgozta. Mint a mult avatott ismerője természetesen ismerte a moldvai magyarság történeti szerepét is. Magát a moldvai magyarságot pedig közvetlen tapasztalatból, gyermekkora eseményeiből. „Emlékei”-ben többször emlegeti a moldvai csángó-magyarságot, amely apja bojári birtokait többfelé lakta és derekasan művelte.

Életéből érdekes lesz megemlítenünk, hogy szülei házában, mint nővéreinek nevelője, 4 évig (1862—1866) egy kiváló képzettségű, kassai származású magyar nevelőnő volt (Endrődy Amália), aki az ő szellemi fejlődésére is előnyös hatással volt. (Radu Rosetti: *Amintiri din copilărie*, București 1925, pp. 250—251, 254. U. o. pp. 9—10 érdekes betekintést nyújt a vegyeslakosságú moldvai falvak nyelvi viszonyaiba).

Creangă épen annyira tipikus román író, mint Arany János a magyarság irodalmi képviselője. A moldvai falusi nép természetes, törül metszett, egészséges, hamisítatlan nyelvén írott művei a román irodalom legsajátosabb alkotásai. Hogy a nem moldvai román is gyakran csak magyarázó jegyzetekkel olvashatja az ő írásait, az csak azt bizonyítja, hogy maradék nélkül érvényesíti bennök a moldvai román falusi nép mindennapi nyelvét, megkapó helyi és időbeli színezetét. Ez a nyelv pedig, épen a történelem alakító erejénél fogva, érdekesen magyar patinájú is. Ime, ez a jelentősége Creangă írásainak, a román nyelv magyar elemei szempontjából. Lejjebb majd épen egy olyan magyar eredetű román ígét fogok bemutatni és etymologice magyarázni, amely Creangă írásai révén jutott be a román irodalmi nyelvbe is.

Nyelvi szempontból a hányatott életű Ion Dragoslav írásairól is csaknem ugyanez áll, mint Creangă műveiről. Esztétikai szempontból persze nem éri utól Creangă-t.⁶

A többiek, részint mivel korán elkerültek Moldvából, részint mivel öntudatosan kerülnek a helyi színezetet, nem jönnek annyira számításba a mi szempontunkból, mint Creangă, Hogaș, Rosetti és Dragoslav. De ha mégis valamilyen arányt akarnánk köztük felállítani, a következőképen sorolhatnók fel őket: Mironescu, Dongorozi, Pătrășcanu, Sadoveanu, Petrescu és Moldovan. A leghátul álló Moldovannak is van egy írása, a kétkötetes „Purgatoriul” (A tisztítóhely), amely sok tekintetben Szabó Dezső Segítségének román párja. A román főváros erkölcsi képét akarja festeni benne, kiméletlen naturalizmussal, a nagy világháború után. A regény egy kis része Moldvában játszik. Ez a rész nyelvi szempontból is inkább elárulja a moldvai születésű román író, mint a regény többi része.

A moldvai román nyelv magyar eredetű elemeinek a főforrása a moldvai csángó-magyarság. Másodsorban a magyar történelemmel való gyakori kapcsolat a vegyes házi magyar királyok, majd az erdélyi fejedelmek alatt. Ezért van aztán, hogy már 1390 táján megjelenik a magyar és lengyel mintára szervezett moldvai román fejedelmi kancellária szláv okleveleiben a „de uric” kifejezés,

amiből a fejedelmi adománylevelet, okmányt jelentő „uric“ szó fejlődött ki. (Uricariu pedig = diplomatarium). Eleinte a szláv „ruka“ (kéz) szóból magyarították a román szakemberek ezt a kifejezést és terminus technicus-t, hogy mintegy kezébe adta az adománylevéllel a fejedelem az illetőnek az adomány tárgyát.⁷ Még egy negyedszázada sincs, hogy a brassai születésű, magyarul is tudó Ion Bogdan (1862—1920) román szlávista kimutatta (1905), hogy a magyar „örök, örökre“ szó rejtőzik a szláv köntösben s hogy a „de uric“ = in perpetuum! A XV. sz. elejéről származó moldvai szláv uric-ok pedig magyar szokás szerint emlegetik a bojárokat: elől a mai vezetéknevnek megfelelő név s aztán a keresztnév. Ismeretes dolog az is, hogy a XVI. sz. második felében a moldvai vajdák magyar testőrséget tartottak. 1561-ben Despot-Vodă-t (a Heraclides Jakab néven is ismert görög kalandort) nemcsak hogy Moldva trónjára segítették a Zay Ferenc és Székely Antal vezette székely-magyar csapatok, hanem két év múlva bekövetkezett bukásában is végig kitartottak mellette. Ekkor állott elő az a különös eset, hogy a moldvai vajdát Sucava várában védő seregek is jórészt magyarokból állottak, meg a trónját visszakövetelő Lăpuşneanu ostromló seregének a zöme is magyar volt. A békés társadalmi érintkezések bemutatására meg elég lesz, ha megemlítjük, hogy (amint Szalárdi megírta) I. Rákóczi Ferenc keresztapja Lupu moldvai vajda volt s hogy II. Rákóczi György öccse, Zsigmond, számára. Lupu egyik leányát szándékozott volt megkérni. 1600 táján meg két moldvai vajdának is erdélyi magyar nő volt a felesége.

Ez a sokrendbeli érintkezés, a moldvai magyarság történeti szerepe magyarázza meg azt a tényt, hogy a moldvai toponymiaiban is erős nyomokat hagyott a magyarság. [A román toponymiai irodalom felsorolását l. Zeitschrift für Ortsnamenforschung (hgg. von I. Schnetz) I, 64 kk; III, 153 kk; Dacoromania I, 109 kk és 210 kk, V, 632—633]. Jászvásár (Iaşi) egyik városrészét ma is „Copou“-nak hívják, ami nem más, mint a „kapu“ szó ó-magyar alakja. Azt meg maga a fentebb emlegetett R. Rosetti is elismerte volt, hogy pld. a Tatros folyó völgyének toponymiaja túlnyomólag magyar. A moldvai magyar családnév-történeti vizsgálódások biztos támasza lehet az ú. n. Codex Bandinus (Urechia adta ki a Román Akadémia értekezései közt. 1895.) Ez a latinul írott, Rómának szánt papi jelentés felsorolja a moldvai kath. falvak családneveit s többször megemlíti a vizek stb. népies magyar nevét is. (Pld. „vajdáné kútja.“)

*

Tehát a román nyelvjárások, népmesék, fonókaikban (guzsalyasokban) énekelt dalok, születési, lakodalmi és temetési szokások stb. gyűjteményes munkáit mindig eredményesen kutathatja az, aki a román nyelv magyar elemeit keresi. Ez a gyűjtő munka most folyik javában a román szellemi életben.⁹ A számba jöhető művek és sorozatok címét a kolozsvári Dacoromania lapjairól lehetne a legkönnyebben összeállítani. A már meglévő egyes művek, adalékok és monográfiák tanulmányozása, a tudomány mai álláspontján való fölülvizsgálása is sok új eredménnyel járhat.

Igy pld. a Román Akadémia Szótára (Tom. II., Fasc. V., Bucureşti 1914, p. 368) a „hadarág“ (népiesen Moldvában „hadarág“ is. A román szavakra tett ékezzettel a hangsúlyt jelzem.) szónak, jelentésárnyalatainak felsorolása után (cséphadaró, hadaró ember stb.), így jelöli meg a szó etymonját: „Născut prin

schimb de sufix din hădărău, care e din ung. hadaró, ímblăciu.“ A magyar nyelv történeti fejlődését ismerve, más megvilágításban látjuk az etymont. Ez pedig, amint épen a román alak létezése mutatja, nem lehet más, mint az ó-magyar *hadaraγ*. A szóvégi palatalis spirans „γ“ ugyanis félhangzó lett (u, ü) s az előtte levő magánhangzóval kettőshangzót alkotott, majd meg az így keletkezett kettős hang „ó“ hanggá monoftongizálódott. Így lett az ó-magyar *számtaγ* > számtau > számtó > szántó. (V. ö. Gombocz Mémoires de la Société Finno-Qugrienne XXX, 170—2; Melich Nyelvtudományi Közlemények XLIV, 353; dr. Gombocz Z. egyetemi előadásainak Magyar Történeti Nyelvtana, II. rész, Hangtan II,² Bpest 1926. 84—85). Így lett tehát a *hadaraγ* > *hadarau* > *hadaró*. A román *hadarag* (és *hădărag*) tehát nem suffixum-változással lett a magyar *hadaróból* (és az ezen nyugvó *hădărău-ból*), hanem változás nélkül örzi mindmáig az ó-magyar nyelvnek egy ma már különben megváltozott, kiveszett hang- és szóalakját. Az idegen nyelvekbe került szavak hangtani konzervativizmusára jellemzők pld. a finn nyelv gót, vagy az angol nyelv normann-francia kölcsön-szavai, melyek hívebben megőrizték az ó-germán v. ó-francia hangtani sajátosságokat, mint a germán nyelvek vagy a francia nyelv. Hogy a szónak *hădărău* alakja is van, ez csak azt bizonyítja, hogy kétszer is, egy régebbi és egy újabb nyelvfejlődési fokon is átvette a román nyelv ezt a szót. A *hadarag* szó hangtani képe tehát azt a fontos chronologiai bizonyítást is szolgáltatja, hogy ez a szó a román nyelv magyar elemei közt a nagyon régi, talán éppen a legeslegelső rétegbe tartozik. A magyar nyelvből vett —„ó“ végződésű kölcsönszavak ma a románban mind —„ău“ végződésűek, tehát az -au, -ou, -eu, vagy -„ó“ fokon történt a kölcsönzés. A fentebb említett *Copou* is ilyen régebbi hangalakot mutat: **Kapuγ* > *Kopu* > *kopou* (Gombocz i. m. 65 és 85). A *hadarag*-gal azonos magyar nyelvi hangzó-állományt sejtett a bánáti román nyelv *cârșeag* = korsó szava is. (Alesiu Viciu: Glosariu de cuvinte dialectale, Blaj, 1899, p. 24). Érdekes, hogy ez a szó is a mezőgazdasági kultúrélet körébe tartozik.

Viciu (i. m. p. 46) idézi a szolnok-dobokai románság nyelvéből a: *pologenii și opșaguri, om poșegos, numai de opșaguri e bun*“ kifejezéseket. A „*pologenii*“ szóról első tekintetre látszik, hogy a hazugságot jelentő szláv gyökből származik. Jelentése tehát: hazudozások, föllentések, lódtítások. A „*poșegos*“-ban is azonnal feltűnik a szláv (bulgár *šegu, šagu*) szó, amely különben az irodalmi román *șagă-t* (= tréfa) is adta. Tehát *poșegos* = tréfás, mókás. De mi rejlik az *opșaguri*-ban, amelyet hiába keresünk a szótárakban. Pedig Erdély északi vidékén használatos népies román szó, hiszen I. Pop-Reteganul egy egész kötetnyi verses anekdotát adott ki „*Opșaguri*“ (Gherla 1897) címen. Nyilvánvaló, hogy semmi más, mint a magyar: *kópéság*. A „*kópéság*“ szóban a román nyelvérzék a kezdő „k“ hangot a „-val, -vel“ jelentésű *cu* (< lat. cum) aposztrofált alakjának tartotta s mint feleslegest, sőt zavarót, egyszerűen elejtette. (Ilyenformán lett a latin *umblicum* > *buric köldök*, mivel az *um-* kezdő szótag úgy tűnt fel, mint az — itt felesleges — *unu számnév*; vagy, amint már szintén régebben kimutatták, a szláv „*du-egubina*“ = lélekvesztés, gyilkolás, főbenjáró bűn, aztán *vérdíj* szó előbb *deșugubină* — mivel a „*du-*“ kezdő szótagot tévesen azonosították a „*de*“ praep.-val — majd pedig ennek elejtésével — *șugubină*, persze jelentését is némileg megváltoztatva; a török *baş* = fej származékából, a *baslyk*-ből a román — és az orosz nyelvben — *șlic, işlic* — egy süveg fajta lett. Különben minden nyelv története mutat hasonló jelenségeket.)

A „kópéság > opşag > opşag pl. opşaguri, articulálva opşagurile) természetesen már a külsejével is jelzi, hogy korántsem olyan régi kölcsönzés, mint a * hadaraγ > hadarag. Om poşegós numai de opşaguri bun = tréfás, fejét csak kópéságokon törő ember. Érdekes a szláv és magyar elemeknek párhuzamos szerepe az említett vidék népies román nyelvében, amint ez a példa is mutatja. Ştefan Paşca (Glosar Dialectal. Bucureşti 1928, p. 45) Beszterce vidékéről idézi az „obşág“ szót răutate, invidie értelemben. Újabb kutatásokig csak mint egyszerű ötletet hangoztatom, hogy vajjon nem kerülhetett-e az említett vidékek népies román nyelvébe az opşag szó a Vida György kópéságait épen azon a környéken (Szódemeter) feldolgozó Kolumbán Jánosnak a művéből, illetőleg annak a hatása alatt?

Muscel megyében (Havasalföldön) járatos a „smag“ szó = gust urît la vin, a bor kellemetlen íze. (Rădulescu-Codin: O seamă de cuvinte din Muscel, Câmpulung 1901, p. 67). Tiktin (III, 1445) Moldvából és Erdélyből şmag, smag, smac, şmah alakban is jelzi. Aug. Scriban jászvásári tanár így ír róla: „Smac, iz, gust secundar, nu poate fi decât germ. geschmack, gust. Poate să existe vreo formă săsească *schmack ori smak (ca ol. smaak), şi de acolo rom. smac. Se ştie că iz e ung. iz“ (A Jászvásári Archiva 1913 szept.-októberi 7—8 számában. Magyarul: Smac, íz, melléki, csak a német geschmack lehet. Talán létezik egy schmack szász forma, vagy smak — mint a holland smaak — s ebből származik a román smac. Tudvalevő, hogy iz = a magyar ízzel.¹⁰

Szerintem azonban a „smac, smag“ román szó csak végső elemzésében azonos a német geschmack-kal, de a románba a magyarból került át. A középfelnémet smac > magy. szamak, szamat, aztán zöngésüléssel > zamat.¹¹ (Gombocz, i. h., p. 87). Hangtanilag ugyan nem volna lehetetlen az akkor kfn. fokon álló erdélyi szászból való egyenes kölcsönzés sem, de a pildă < magy. példa (ez meg a kfn-ből) stb. meggondolása a magyarból való kölcsönzést teszi valószínűbbé. A şmac, şmah alak persze modern kölcsönzés, akár a magyarból, akár pedig az erdélyi szászból.

Egyik, eleddig teljesen figyelmen kívül hagyott módja a románra gyakorolt magyar nyelvi hatásnak az az eljárás, hogy az illető magyar szót nem veszi át több-kevesebb hangtani módosítással a román nyelv, hanem lefordítja, a maga meglévő elemeit úgy állítja össze, hogy a magyar szó értelmét kapja meg (décalque).

Ilyennek tartom pld. ezeket a se impiciorogă = lábadozni, lábra állni, erőre kapni; a se isbi = valakire ütni, hasonlítani (Rădulescu-Codin, i. m., p. 41 és 42.).

Az elsőről ezt mondja szó szerint Rădulescu-Codin: „a se mai îndrepta după boală“ (betegség után helyre jönni, megerősödni). Tiktin (II, 763) szerint román összetétel. Szerintem is az, de épen a magyar ige mintájára. (V. ö. Dacoromania I, 237 is).

Az „a(se) isbi (izbi)“ igének csak ezt a jelentését ismerik a román szótárak (köztük Tiktin is) = ütni, vágni. Egyedül Rădulescu-Codinnál találjuk a fentebb adott, magyar mintára képzett értelmet is: „a se semănă cuiva“ (valakihez hasonlítani, „valakire ütni“). Példát is ad rá: „Ti . . . cui te isbişi tu . . . (Tyű, kire ütöttél te . . .) Minthogy, tudtommal, a fent említett két musceli kifejezés keletkezése szempontjából számba jöhető nyelvek közül csak a magyarban talál-

juk meg e két kifejezés pontos mását s minthogy megfordítva (t. i. hogy a magyar kifejezés mintázódott volna a román szerint) nem valószínű a dolog, más magyarázat aligha lehetséges, mint az, hogy a magyarból, a magyar kifejezések pontos utánzásával, keletkezett ez a két román tájszó. Az „a se izbi“-nél érdekes, hogy maga ez az ige különben szláv eredetű.

Ez a két példa tehát a magyar-román nyelvi és művelődéstörténeti kapcsolatok területén igazolja Melich J. tételét, amit a Nyelvtudományi Társaság 1928 januári gyűlésén fejtett ki; valamely nyelv idegen eredetű szavai nem tükrözik vissza híven és teljesen az illető népre gyakorolt idegen hatásokat, mivel sok szó és kifejezés csak lefordítva kerül az illető nyelvbe.

Arra a kérdésre azonban, hogy került ez a két magyar kifejezés így románra fordítva a musceli (tehát a Kárpátoktól Délre lakó) román falusi nép nyelvébe, ma még pontos feleletet adni nem tudok. Egyelőre csak azt látom, hogy ez a két kifejezés is igazolja a történelem tanítását: a középkorban, közelebbről a XIII—XIV—XV. sz.-ban Havasalföldön és Moldvában a politikai érintkezés meg függés kapcsán, a magyar nyelvnek is jelentős szerepe lehetett. Ezt különben elfogadja és hangsúlyozza egy román kutató is, Dumitru Dan, aki már 1896-ban így vélekedett:

„... a régi időkben, amint nyelvünk tudományos vizsgálata mutatja, a magyarok voltak ideát nálunk, a Kárpátokon innen“ s hogy a magyarok a román vajdaságok toponymiajában „nagyobb nyomokat hagytak, mintsem első látásra hinné az ember“ (Din toponimia românească, București, 1896., különnyomat a Convorbiri Literare 1896. évfolyamából, p. 73 és 74). A Kárpátoktól keletre — mondja Pușcariu is, Dacoromnia III., 675., — egykor nagy számban élt együtt a magyarság a románsággal; a Kárpátok számos magaslata, több folyónév s az a körülmény, hogy Bukovina olyan vidékén is feltűnő magyar eredetű szavak vannak a románság nyelvében, ahol ma magyarság már nem él, mind ezt bizonyítja.¹²

Nem folytatjuk azonban sokáig tovább a román nyelvjárási gyűjteményeknek ezt a tanulságos, magyareredetű elemeket kutató lapozását. Az eddigi pár adat is megbizonyíthatja, hogy ezeknek rendszeres, szakértői szemmel való vizsgálása még számos magyar elemet fog kimutatni a románból. Még csak Muscel néhány feltűnő szavát iktatom ide: *sabaș* (Rădulescu—Codin p. 65). Mellette ezt a magyarázatot és példát találjuk: *fisonomia* (sic) *neamului*; „Te cunosc după sabaș“ (családi, faji jellegzetes arckifejezés; „megismerlek *szabásod* után“). Nyilvánvaló, hogy ez csak a magyar *szabás* szó lehet. Gondolhatnánk még a török *bäs-fej* szóra is, de akkor meg az első rész maradna értelmezés nélkül. (Tiktin — III., 1350 — csak egy Trinkgeld jelentésű *sabaș* szót ismer, ami semmiképen sem talál ide. Mellesleg jegyzem meg, hogy a fentebb említett *neam* < magy. nem, nemzetség, amint az már rég meg van állapítva. De azt még nem említették meg róla, hogy az erdélyi román nyelv ígét is képzett belőle: a *İnnemuri* = összerokonítani. Tiktin II, 806).

Școlduș — *prun tomonic cu fructe mici și acrișoare numite școldușe* (Rădulescu—Codin, i. m., p. 66; *szilvafa*, apró, *școldușă*-nak nevezett savanykás terméssel). Bizonyára a magyar *koldus-szilvá*-ból származott a fenti román tájszó. Tiktin nem említi.

U. o. lejjebb olvashatjuk: „*școromnic* — 1. cel ce caută să se căsătorească cât de tînăr. 2. porumb *școromnic*“ (1. aki minél fiatalabb fővel meg akar

házasodni. 2. korán érő kukorica). Ennél a szónál először magyar etymonra gondoltam (a „korán“-ból), de aztán mégis a szláv „skoro“-korán, gyorsan, valószínűségét fogadtam el. Tiktin csak mint kukorica-fajt említi, de nem adja a Radulescu—Codinnál található pontos jelentését. Etymonját pedig tévesen, a Cihac-tól (egy más szóval kapcsolatban a II. 333 scoruş) adott osko-ruša-naspolya szóval veti össze. (*Skorovnik* > *scoromnic*).

*

Mert az is természetes, hogy ezeknek a gyűjteményeknek a tanulmányozása a román nyelv más eredetű elemei szempontjából is tanulságos eredményekkel jár, meg akkor is, ha az ember épen csak a magyar elemek szempontjából tanulmányozza is őket. Közben lépten-nyomon tesz olyan megfigyeléseket, amelyek a román nyelv összetételére vonatkozó ismereteinket bővítik, módosítják. Csak melleleg említtem meg ilyen természetű észrevételeim közül az a.ábbi háromat: Viciu (i. m. 50) idézi a torontáli románság nyelvéből: „Mâncăi vinerea cu slastă“ (pénteken nem böjtösen, húst ettem). A románban u. i. édeset enni, a mâncă de dulce = nem böjtösen, tehát húsfélét enni. A fenti kifejezésben a stereotyp román „de dulce“ szláv szóval van kifejezve. (Slastă Miklosich EW, Wien 1886., p. 313. slastb = deliciae). Egyelőre csak felteszem a kérdést, hogy vajjon a „de dulce“ eredeti román alak-e, vagy, amint valószínűbbnek látszik, egy szláv terminus technicus fordítása-e? Az is lehet, hogy a „cu slastă“-t csak a szerbséggel vegyest lakó torontáli románok képezték.

Meglepőbb és fontosabb ez a két albán párhuzam. A Viciu idézte régmúlt képzési mód (i. m. 14) szakasztott olyan az albánban is. Ion Boceanunál pedig ezt olvasom: „rofi (a ~). A fierbe puţin. Rofişi făsuiu, nu-l fierseşi“ (Glosar de cuvinte din judeţul Mehedinţi, Analele Academiei Române, ser. II — Tom. XXXV. mem. secţ. lit., Bucureşti 1913., p. 20; rofi. Kissé főzni. Melegítetted a babot, nem főzted). A pontosan körülírt jelentés nyilvánvalóvá teszi, hogy etymonként csakis az albán me *ngrof* = melegíteni igére gondolhatunk. Az „a rofi“ igét és származékait különben Vâlcea megyéből is ismerjük (G. F. Căușanu, G. Fira și C. M. Popescu: Culegere de tolcior din jud. Vâlcea și împrejurimi, Academia Română, Din viața poporului român XXXV, Bucureşti 1928, 195. U. o. a fentebb említett „săbaș“ is előfordul.) Ebből az igéből származhatik a „rofi, rohi“ Milchschorf, melyet Tiktin — III, 1134 — ismeretlen eredetűnek jelez s amelyre nézve I. Artur Gorovei: Datinele noastre la naștere, Biblioteca Minervei Nr. 33, Bucureşti 1909, p. 31.

*

A román nyelv magyar elemeinek tanulmányozása szempontjából a nyomtatásban közzétett anyagnál sokkal kisebb lehetőséget nyújt a magyar kutató számára maga az egyes vidékek, községek, völgyek stb. élő nyelve. Pedig természetesen ez volna az egyik leghálásabb forrás, de sok akadály miatt nehéz és költséges a belőle való merítés. Néha-néha azonban így is sikerül egy-egy jó alkalmat megragadnunk.

Igy 1927 nyarán, amikor az 1923 óta évenként megújuló meghívásra a Vălenii de Munteben (Ploiești vidékén) székelő szabadegyetemen szokásos magyar irodalomtörténeti előadásaimat tartottam, hallottam a „háide“, illetőleg

„cu haidea“ (olv. cu háidja) szót és kifejezést N. Babaca-tól, aki a beszarábiai Bolgrau-ban főgimnáziumi tanár. (Ezeken a nyári előadásaimon szoktam volt találkozni a fentebb emlegetett Ion Dragoslav-val is, akitől előszóval is kaptam egy-egy részletes magyarázatot a műveiben előforduló, engem érdeklő népies szavakról és kifejezésekről).

N. Babaca a következő kapcsolatban használta a „háide“ szót: „a se scula cu háidea în sus.“ Minthogy a „háide“ szót eddig nem ismertem, sehohol nem olvastam és — amint utólag meggyőződtem — egyetlenegy román szótárban sem fordul elő, kíváncsian kérdeztem, hogy mit jelent ez a szó? Babaca s a szintén jelenlévő I. Dragoslav erre a következő párhuzamokkal, egyenlőértékű kifejezésekkel, világította meg a kérdéses szó és kifejezés értelmét: A se sculă cu haidea în sus = a se sculă cu dosul (cu curul, cu șezutul) în sus. Ebből tehát kétségtávolú az következik, hogy a kifejezés értelme ez: Háttal felfelé kelni fel (dos-hát, Rücken — < latin dorsu [m]; cur = fr. cul, olasz culo < latin culu[m]; șezut < șed lat. sedeo, jelentése ülep, der Hintere). Babaca még azt jegyezte meg, hogy a „cu háidea“ Moldva déli részén, Tecuci és Covurlui megyében, (amely vidékről való ő maga is) hallható. Ion Dragoslav szerint Moldva többi részében is.

További magyarázatainkból kitűnt, hogy az egész kifejezés értelme ez: rosszkedvűen, „bal lábbal“ kelni fel.

Ezek után hosszasan foglalkoztatott a kérdés, hogy mi lehet a „háide“ szó? Csakugyan a „hát, Rücken“ rejlik-e benne, ahogy első pillanatban véltem? Azonban a háide szót a hát-tól elég nagy hangtani különbség választja el s már-már azt kezdtem hinni, hogy talán valami tréfás fordulattal a török eredetű „háide“, (gyer' ide, jöszte, nosza!) hiányos ige rejlik benne. Ez ellen viszont a fenti értelmező sor (cu dósul, cu cúrul, cu șezutul) emelt komoly nehézségeket. A dolgot tovább fűrkészve a *hát* etymont találtam helyesnek és pedig a következő okokból:

Az illető vidéken, Moldva déli felében, még két „hat“ szó ismeretes. Az egyik azt jelenti paripa s a török *at* = ló szóból származtatják a nyelvészek. A másik is török eredetű, de nemcsak ott és Dobrudzsában ismeretes szó, hat < tör. *had*. (határbarázda és általában szántóföld. Viciu i. n. 34 a magyar hanttal veti egybe). Ezért lett némi módosulással a magyar hát, az azonos jelentésű román „spată“ mintájára, előbb *hată* aztán *hate* (a többesből képzett egyes) s artikulálva *hâtea*. A „hâtea“ végén keletkezett másodlagos emelkedő kettős hangzó kiejtése Moldvában (l. Tiktin: Rumänisches Elementarbuch, Heidelberg 1905, p. 34) nagyon elterjedt kiejtési módja: *-ia*; tehát *hâtea* < *hătia*. Ebből per attractionem. (per anaptyxin) *hătia*. A két zöngé közt álló „t“ szintén zöngésült s így alakult ki a kérdéses *háidea* (olv. *hăidja*). A zöngülés persze történhetett mindjárt a *hâtea* (olv. *hătia*) fokon is. Az *i*-vel esetleg már hamarabb bővült, hát már azért is az „-e“ végű csoportba került át, mert különben teljesen egybe esett volna a már ott lévő *hătă* (< magy. *hajtás*, *hajtóvadászat* és nem *hajta*, hogy a román szótárak mondják). A még teljesebb különbségtévesztésre való törekvés ebben az esetben csak siettette a „t“ zöngésülését.

A magyar „hát“ szó valószínűleg a románságba beolvadt délmoldvai magyarság nyelvéből került az illető vidék népies román nyelvébe s lett egy ott használatos kifejezés hordozójává. Maga a kifejezés valószínűleg román eredetű.

A hát > háidea szóval szemben nem maradt csak szemléltetően népies, hanem teljesen irodalmivá vált a „şomoiág“ szó. Polizu cirill betűs román-német szótara (Vokabular . . ., Braşov 1857, p. 553) ezeket a jelentéseket sorolja fel mellette: Bausch, Bausche, Männlein, Mänchen. Cihac (1879-ben megjelent, tenebb többször idézett kötetében, p. 528—9) így ír róla: — bouchon de paille. Etymonját a magyar „szóma, szalma“ szóban látja; az „-ag“ végződést meg így értelmezi: „— ag est terminaison magyare de subst.“ *Fr. Damé* fentebb szintén említett román-francia szótárában (Nouveau Dictionnaire Roumain—Français, IV, Bucureşti 1895, p. 83) pedig ezeket találjuk: 1. bouchon de paille; 2. bouchon de paille placé au bout d'une perche; 3. (fam.) petit bout d'homme. nabot. Különben, jelzése szerint, a „şomoiág“ szó az erdélyi románok közt otthonos. A „şomoiág“ után adja a szó „şomoióg“ változatát is. Ugyanott adja még a „şomoltóc“ szót is. — (Mold.) tapon, peloton (fait irrégulièrement). Az erdélyi román *Barcianu* jó román-német szótárában ezt találjuk (Wörterbuch⁸ . . ., Hermannstadt 1900, p. 672); şomoiág (şomoltác) Strohwisch. *Tiktin* (III, 1457) így nyilatkozik: — şumoiág, sumuiág, şomoióg, şumuióg Strohwisch, Viciu-t idézve ad egy „moşoiág“ alakot is, ami nyilvánvalóan nem más, mint a şomoiág hangátvetéses alakja (Viciu ugyan — i. m. p. 40 — csak zárójelben s kérdőjellel adja a şomoiág-gal való azonosítást, de a nyilvánvaló alaki megegyezés mellett a Viciu-adta értelem-ből is kitűnik, hogy az előző szavakkal azonos a moşoiág is: „egy szalma csóva, amit egy karó végire erősítve a szénaboglyák hegyibe szúrnak.“ *Iorgu Jordan* (Diftongarea lui e și o accentuați . . ., Iași 1921, p. 188) a şomoióg-at Strohwisch értelemben adja s idézi hozzá Cihac fentebb adott etymonját. Aztán hozzáteszi: „Acelaş înţeles și probabil, aceiași origine o are . . . şomoltóc“ (Azonos jelentésű s valószínűleg eredetű is a şomoltóc).

A többi román szótár az említett nagyobb munkák nyomán halad, tehát idézésük mellőzhető.

Cihac „szalma, szoma-ag“ etymonja hangtanilag olyan nehézségeket támaszt, hogy komolyan nem is lehet róla beszélnünk.

Tiktin (i. h.) nem ad határozott etymont, hanem csak, mintegy lehetőségre gondolva, mondja: vö. magyar csomó. Ez a legújabb etymologiai hozzávetés (*Tiktin* III. k. 1925-ben jelent meg), ha nem is találja el a teljes valót, legalább abba a magyar szócsoportha nyúl bele, ahonnan a szó igazi eredetét levezethetjük.

A háromszéki *csomolyag* (olv. csomojag) = göngyöleg (Szinnyei, Magyar Tájszótár, 341) szóból u. i. maradék nélkül levezethető a román şomoiág.

A „csomolyog“ szókezdő affrikátája könnyen alakulhatott a románban spiráns-sá (şomoiág, ş = s, a magyar helyesírásban „s“). A = „cs“ (tş) kettős-mássalhangzóban ugyanis a postalveoláris explozívával szemben túlsúlyban van a postalv. spiráns. Gombocz szerint (i. h. Hangtan I, Bpest 1925, p. 79) szókezdetén időtartamuk viszonya kb. 2:3. Idegen fül tehát könnyen helyettesíthette egy kölcsönzött szónak a saját nyelve szerint való idomításánál a magyar „cs“ affrikátát a belőle erősebben kicsengő réshanggal. Tehát: csomojag > şomoiág.

A *Damé* és *Tiktin* idézte ritka şomoióg-ban az -á- helyett álló -ó- az előző két „o“ hanghoz s a közeli bilabiálisshoz való hasonulással keletkezett.

Ami pedig a *Tiktin* idézte şumoiág, şumoióg, de főleg a şumuiág és şu-

muióg alakot illeti, úgy azokról csak azt mondhatjuk, hogy ezek a formák felelnek meg a legteljesebben a román hangtani törvényeknek, ezek az igazi „lautgerecht“ alakok.

Polizu szótárából, — amelyet pedig a román nyelvnek olyan kiváló ismerője nézett át, mint Barițiu György (1812—1893), a Román Akadémia és az erdélyi Astra elnöke, az erdélyi román újságírás megalapítója — kitűnik, hogy a szó jelentése a románban eredetileg csak valami összefogott, csomót vető, alkotó tárgyat jelent. (Hogy Polizu még a Bausche-sebvánkos jelentésben is adja, érhető, ha tudjuk, hogy ő épen orvos volt.) Hogy fejlődött a „șomoiág“ jelentésanilag oda, hogy a mai román nyelvben elsősorban szalma-csóvát, szalma-csutakat jelent? Az átmenetet nem nehéz elképzelni. Többi jelentése is érhető.

Damé adatával szemben, hogy a șomoiág szó csak erdélyi provincializmus, tény az, hogy sem az illetékesebb Tiktin, sem a többi román szótárak nem jelzik ezt a megszorítást. Sőt Tiktin példa-adataiból közvetlenül is kitűnik a szó általános, az egész (dákó) román nyelvterület nagy részén való elterjedtsége. Damé vonatkozó kötete 1895-ben jelent meg s A. Bacalbașa-nak egy évvel azelőtt már hatodik kiadásban épen Bucureștiben megjelent „Moș Teacă din casarmă“ c. műve 37. oldalán is olvasható a șomoiág szó. Pedig A. Bacalbașa ízig-vérig ókirályságbeli származású s említett műve sem erdélyi vonatkozású. Cezar Petrescu moldvai származású (sz. 1892 Cotnar) kiváló román írónak „Intunecare“ c. regényében is megtaláljuk „șumuióg“ alakban (I. k. Craiova, Scrisul Românesc 1928, p. 167: șumuiogage de páie = szalmacsutakok).

Hanem a Damé idézte șomoltóc-ról már csakugyan valószínű, hogy legalább is moldvai színezetű. Feltűnő, hogy Tiktin meg sem említi. Barcianu, amint fentebb láttuk, a șomoiág mellett zárójelben egy „șomoltâc“ alakot is említ; a moldvai Iorgu Iordan pedig nemcsak azt mondja a șomoltóc-ról, hogy azonos jelentésű a „șomoióg“-gal, hanem azt is, hogy valószínűleg azonos eredetű is.

A „șomoltóc“-ot maradék nélkül már nem lehet levezetni a magyar „csomolyag“-ból.

A șomoltóc (șomoltâc) alak kontaminációs, kompromisszumos eredmény a: csomólék + rom. ghemotoc, (gomolyag) vagy esetleg a székelnyben otthonos (Csík és Háromszék megvében sokszor hallottam) csongojiték közt (V. ö u. o.: csongojít, csombojít, csongojgat stb. igékkel). (A „csomólék“ (csomolvék) nemcsak a Nyelvtörténeti és a Magyar Oklevél-Szótárból mutatható ki, hanem pld Gárdonyi Géza műveiből is (Gárdonyi művei. Dick M. kiadása, 3. k., Dávidkáné, p. 56: „A legény visszaadta a ruhacsomóléket“).

A csomólék + ghemotoc vagy „csongojiték“ > șomoltóc (șomoltâc). A șomoiág és șomoltóc (șomoltâc) szónak șomiiág és șomâldóc változatát közli Gori-ból Șt. Pașca: Glosar dialectal, București 1928, p. 54. (Academia Română). A. G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu-féle Culegere de folclor din jud. Vâlcea și împrejurimi București 1928 (Academia Română), p. 20: șomoldóc-ot ad és șomoiág-gal értelmezi. A Pașca (i. h.) közölte gorji șomostóc a șomoiág + vlomostoc (gomolyag), kontaminációjából fejthető meg Pașca szótára s az idézett folklor-gyűjtemény is igazolja, hogy ez a székelny-magyar eredetű szó messzi román vidékeken ismeretes Havasalföldön is.

A moldvai születésű V. Bogrea-Dacoromania III, 454 — idéz egy „șomâl-

dac“ szót (Lungianu: „Insăilări“ c. könyvének 220 oldaláról). Ezt a szót egyetlen román szótárban sem találtam meg. Bogrea szerint jelentése: locuri neregulate, ridicături (egyenetlen helyek, emelkedések) s hozzáteszi: cf. șomolțoc. A șomoiág és șomolțoc etymonjában rejlő „csomó“ fogalma nem is zárja ki ezt az értelmezést.

A șomolțoc-ból van a román nyelvnek egy igéje is: a înșomolțaci einwickeln, entortiller, becsavarni, rongyokba bebugyolálni. A fentebb említett Creangă-nál így fordul elő: „alta nu-i de făcut decât să înșomolțacim motanul ista cu niște petece (Convorbiri Literare XI, 32; nincs más mit tenni, mint holmi rongydarabokba becsavarni, bebugyolálni ezt a kandúrt). A szótárak határozottan moldvai színezetűnek jelzik ezt az igét. Tiktin szótára II. kötetében — ami még 1911-ben jelent meg — p. 829 ismeretlen eredetűnek jelezte. Șăineanu (i. m. és kiadás, p. 329) szerint: Dela un primitiv șomolțoc, de origină necunoscută. (Egy ismeretlen eredetű „șomolțoc“-ból t. i. származik). A fentiekben tisztáztam ennek a șomolțoc szónak az eredetét s az „a înșomolțaci“ ige jelentéséből és hangtani képéből is kitűnik, hogy a székelv csomolyag, csongolyít, becsongojít, becsongojgat stb. él ebben az új köntösben a román nyelv szókincsében: în + șomolțoc.

Cihac (i. h., p. 189) tévesen szlávból vezeti le az „a înșomolțaci“ igét.

*

Dragoslav-nál a könnyen felismerhető magyar eredetű szavak mellett nehezebb, a román hangtanhoz jobban hozzásimult szavakat is találunk. Így pld. a „holgoș!“ (< hallgass!) mellett ott szerepel nála az „a sirichisni“ is. Ezt sem ismerik a szótárak, de jelentéséből és előfordulási helyéből nyilvánvaló hogy a magyar: szórakozni igéből származik. (I. Dregoslav: Povesti de Crăciun, Biblioteca Minerva Nr. 148, București 1914, 9, 109, 55.)

Ime. egy pár új szempont és adat annak a megbizonyítására, hogy a román nyelv különböző rétegeiben eredményesen vizsgálódhatunk újabb, eddig nem ismert, vagy csak gyanított magyar eredetű elemek után. Ez természetesen csak ritkán lehet olyan könnyű munka, mint pld. annak a megállapítása, hogy a Szászvárosi Ószövetség, (Palia dela Orăștie) nevű román szövegben (amely 1582-ben Szászvárost jelent meg Geszthy Ferenc erdélyi zászlósúr költségén, de, címe ellenére, csak Mózes 2 első könyvét adja) a toáiágul crăiesc stb. kifejezés a magyar „királyi pálca“ stb. mintájára készült (Genesis, 49, 10); hiszen eddig is tudtuk, hogy főleg Heltai Gáspár magyar fordítása segítségével követték a román munkatársak az állítólag előttük feküdt latin, zsidó, görög és szláv szövegeket s rótták össze a maguk érdekes, bánátiasan romános színezetű román szövegét, amelyben tehát már csak a segítségül vett Heltai magyar szövege révén is, sok tanulságos magyarizmus került be. De ezenkívül is nagyon megkönnyíti ezt a vizsgálódást Mario Roques kítűnő szövegtudományszerzője: Palia d'Orăștie (1581—1582) I. Paris 1925, amely részletes bevezetés után nemcsak a román szöveget adja, hanem vele párhuzamosan Heltai szövegét is. Ez az első kötet egyelőre még csak a Palia-ban lévő két Mózes-féle könyv közül csak az első (a Teremtés-t) hozza, de bizonyára ki fogja adni az érdemes Roques a másodikat is. sőt ezen túlmenően a többi régi román szövegeket is.

A régi román szövegek, a népies, főleg erdélyi és moldvai írók műveinek, a román nyelvterület kisebb-nagyobb nyelvjárásainak, a román népköltészetet,

találós kérdéseket, szokásokat stb. feldolgozó és gyűjtő munkáknak, valamint a román onomasztikának és toponymióának s lehetőség szerint az egyes vidékek nyelvének a magyar és a román, valamint az általános nyelvészet és történet-kutatás legújabb vívmányaival és megállapításaival való revideálása és tovább kutatása, amint a fentebbiekből is kitűnik, új fényt fog vetni a magyar-román művelődéstörténeti kapcsolatokra s jó pár elemmel fogja növelni a román szó-kincs eddig is magyar eredetűnek tartott részét. Egyben az is érdekes megállapítás lesz ezekből, hogy a moldvai írók, főleg Creangă írásainak sokat emlegetett nyelve, amelyben olyan meleg szeretettel és büszkeséggel látja a románság a román ethnikum és psziche legszebb, legvonzóbb szépirodalmi, a régi naiv époszokra emlékeztető módon való megörökítését: a mi lelkünkhez is hozzá-hozzászó a moldvai véreink ajkáról kölcsönzött festői szók vagy kifejezések felismerésekor.

¹ L. *Trem*-nek az Ungarische Jahrbücher 1928. évi VIII. kötetének 1—2. füzetében széles alapon megindított polemizáló tanulmányából az I. rész e sorok megírása után került kezembe s idáig csak ezt az I. részt ismerem.

² Mândrescu erdélyi születésű; Cihoc cseh-német eredetű, de moldvai születésű; a fent részletesebben nem említett Haşdän élete csak pár évét töltötte csak Moldovában, de a felesége magyarul is tudó erdélyi (verespataki) román nő volt. Ovid Denşuşianu apja Erdélyből került Havasalföldre, majd Moldvába s lett jászvásári (Jaşi) egyetemi tanár. O. Denşuşianu Histoire de la langue roumaine I. Paris 1901. c. művének a magyar hatással foglalkozó részében — 370 kk. — téves a magyar *árenda* szóra vonatkozó megjegyzés (371. l.). A 378. oldalon felsorolt s külön román nyelvi fejlődésnek tartott jelentéstani adatok jórészt e kölcsönadó 6- vagy középmagyarból valók.

³ A kérdés nyelvészeti és történelmi irodalmát adja: *Bitay A.*: A moldovai magyarság. Kolozsvár, 1926. (Pótlólag jelzem G. Weigand cikkét „Der Ursprung der s-Gemeinden“ a IX. Jahresbericht 131—137. és az ő román nyelvatlazának — Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes, 1909. — vonatkozó tábláit és térképeit.)

⁴ Cantemir anyját Bantăş Annának hívták. Nem lehetetlen, hogy Bantăş Anna magyar, moldovai csángó-magyar eredetű családból származott. (V. ö. Bontás.)

⁵ L. róla „Nyelv- és névtörténeti tanulságok“ c. tanulmányom (megjelent a lugosi „Magyar Kisebbség“ c. folyóirat 1926. aug. kettős számában és különlenyomatban is) 18. és 22. oldalát.

⁶ Az újabb moldovai román írók műveinek magyar elemeire az előző jegyzetben idézett tanulmányom 4. oldalán hívtam volt fel először a figyelmet.

⁷ Cihac Dictionaire d'étimologie daco-romane, II. 440—41. az egyházi szláv „uroku“ sententia, suffragium, sumtas, copia stb. jelentésű szóban kereste az etymust csak a cseh „úrok“-nál gondolt a magyar örökre.

⁸ A „de uric“ (= örökre) kifejezés máig is él a Kőrös- és Maros-vidéki román nyelvjáráásokban, G. Weigand IV. Jahresbericht (1897), p. 332.

⁹ G. Weigandnak az említett Jahresbericht-ekben (s külön is) megjelent román nyelvjárási művei mellett kiemeljük I. Popovici könyvét: Rumänische Dialekte, Halle e. d. S. 1905. (a hunyadmegyei munteanok és pădureanok nyelvjáráását adja részletes személy és hely névtörténeti fejtegetésekkel); Pamfile, Păsculescu, A. Gorovei-

nek folklorisztikus, népköltészeti stb. gyűjteményes műveit. Az egyes faluleírások közül a legtöbbet szokták idézni Liuba-Iana monográfiáját: Topografia satului și hotarului Măidan, Caransebeș 1895 (Dr. A. M. Marinescu-nak benne lévő tanulmánya a keltákról és a helynevekről a szerzőt jellemző fantasztikus írás). — Természetes, hogy itt csak az ú. n. dáko-románság nyelvjárásai, irodalmi nyelve stb. jöhetnek számba, mivel a többi (macedo, isztriai, megleno) románságra közvetlenül hatott a magyarság. Legfeljebb délszláv közvetítéssel került hozzájuk pár magyar szó.

¹⁰ Amint Pușcariu is említi (Dacoromania III., 675, a magyar íz = íz Bukovinában is általános olyan vidéken, ahol ma magyarság már nincs. Ugyanott említi a Forgaci (= Forgács) név gyakoriságát is a bukovinai románság közt.

¹¹ Ugyancsak a zöngétlen fokon lett a (különbösen szláv eredetű) magy. zarándok Δ rom. sárántoc. Már Alexiuș is hozza ezt az etymont (i. m. 115.), ami nyilván elkerülte V. Bogrea figyelmét (Dacoromania I., 271—72.).

¹² A Daacoromania I. 211. és 219. a román tudományos élet korán elhunyt polihisztora, Vasile Bogrea (1881—1926) is megemlíti egy pár magyar etymon helynevet Moldvából. A 219. old. Corod(ești) falu-névnek (Tutovamegye) levezetését a magyar „Kóroda szóból azért nem fogadhatjuk el, mivel ez a szó csak a nyelvújítás terméke. Részemről inkább a Korodi, Korogy vagy valami hasonló hangzású magyar családnévre gondolok. A „Homor“ patak név (Suceava m.) is származhatik, nemcsak a homora-vägämä szóból, hanem lehet a mai hamar-nak egy fokkal zártabb alakja is. A Humor, Gura Humorului-ban pedig az első szótag magánhangzója a maihoz képest két fokkal zártabb. (A régi Románia vízneveinek etymologikus elemzését G. Weigandtól l. a XXVI—XXIX. Jahresberichtben.)

BUJDOSÓ KURUCOK MOLDVÁBAN ÉS HAVASALFÖLDÉN 1707—11-BEN

Irta: *Csutak Vilmos.*

Az 1703—1711. évi Rákóczi-szabadságharc gyakori sorsfordulatai között a „felséges“ erdélyi fejedelem székely hivei két ízben bujdosnak ki házukból és hazájukból a szomszédos moldvai és havasalföldi román vajdaság területére s hosszabb-rövidebb ideig két ízben vették igénybe a vajdák és alattvalóik vendégszeretetét és védelmét.

Már nagyajtai Csercy Mihály régen megírta ismert *Históriájában*, hogy az 1705. november 11-én Rákóczi személyes jelenlétében vívott szerencsétlen zsibói csata után „szörnyű bódulás-futás vala az egész országban, többire az erdélyi künnlevő főnemek, nemesek feleségestől, gyermekestől ki Moldvában, ki Havasalföldében, ki Máramarosban, Magyarországon, Törökországban elbujdosának.“ (356.)

Az 1705. őszén gr. Pekry Lőrinc és gr. Mikes Mihály vezetése alatt kimene-külő kurucok azonban még egy évig sem bujdosnak Moldvában. A császári hadak már 1706. nyarán kivonultak Erdélyből. A fejedelmi hadak élén bevonuló Pekry Lőrinc a moldvai bujdosók előtt is mihamar megnyitotta a hazatérés útját. (V. ö. dolgozatomat az Erd. Irod. Szemle Márki Emlékfüzetében) 1706. őszén már sem politikai, sem katonai akadálya nem volt annak, hogy az utolsó bujdosó kuruc is visszatérjen családjá körébe s hogy Erdély örvendező népe szeretett fejedelmét az 1707. március—áprilisi marosvásárhelyi országgyűlésen fényes ünnepek között ik-tassa be ősei fejedelmi székébe.

De a Rákóczi erdélyi fejedelemsége már 1707. őszén szinte olyan „pünkösdi királysággá“ változott, mint előbb 1690-ben a mostoha apjáié, az utolsó magyar „kuruc király“ Thököly Imréné s az a bujdosás, ami ennek következtében 1707. késő őszén a Rákóczi erdélyi hiveire szakadt, csaknem épen olyan hosszas és keserves volt, mint Thököly hiveié, kik szintén éveken át bujdosnak Havasalföldén és Török-országban.

A székely kurucok második bujdosása csaknem négy esztendeig tartott s ennek a moldvai és havasalföldi bujdosásnak oly tanulságos története van, s másrészt ez a történet úgy a magyar, mint a román történetírás előtt még annyira ismeretlen, hogy talán némi érdeklődésre tarthatnak számot az alábbi sorok, melyek most csak a bujdosó kurucok mindennapi küzdelmes életére kívánnak legalább halvány világos-

ságot deríteni, s más alkalomra tartják fenn a bujdosás részletes történetének a meg-
rajzolását.

Ez a kis történeti kép egyúttal talán némi cáfolat is lehet annak az állításnak,
mely még 1910-ben minden megjegyzés nélkül hangzott el oly előkelő tórum előtt,
mint a bukaresti tudományos akadémia és oly nagytekintélyű történetíró ajakáról,
mint Jorga Miklós, aki akkor „Francisc Rákóczi al II-lea, invietorul conștiinței na-
ționale ungurești și Româniilor” c. értekezésében azt az állítást kockáztatta meg, hogy
„Brancoveanu Constantin Rákóczi iránt az ellenségeskedésnek azt a természetes ösz-
tönét követte, mely mindig fennállott a románok és magyarok, mint nemzetek kö-
zött.” (Buc. 1910.)

Számtalan más történeti emlékünkhöz mellett, mit a magyar és román történet-
irodalom egyaránt nyilván tart, a székely kurucok 1707—11. évi moldvai és havas-
alföldi bujdosásának a története is hitelesen bizonyítja, hogy a magyar és román
nemzetet századok hosszú során keresztül sohasem „az ellenségeskedés természetes
ösztöne”, hanem az a mindkét nemzet felett hatalmaskodó nemzetközi politika állí-
totta szembe egymással, melynek kezében a maga önző hatalmi céljai szolgálatára
mindkét nemzet csak játékszer és fegyver volt.

A hosszú időn át közös török járom alatt szenvedő magyar és román nép a ke-
leti és nyugati császári és királyi udvarok folytonos hatalmi és gazdasági versengése
között csak akkor élt a maga nemzeti erejét gyarapító nyugodt és békés életet, ami-
kor sorsát és mindennapi életét nem ez a mindig önző külpolitika, hanem a saját
véréből származó és sorai közül érdemeik útján kiemelkedő fejedelmek és vajdák
irányították s ezek a nemzeti uralkodók barátságos, vagy szövetséges viszonyban éltek
egymással.

Ezutal minden egyéb bizonyítéktól eltekintve, Erdély nemzetei már a XVII.
század elején beírták a Báthori Gábor fejedelem feltételei közé, hogy „a két oláh
országgal is a jószomszédtságot megoltalmazza”, s még a nagy Bethlen Gábornak
is esküt kellett tennie, hogy „a moldvai és havasalyi vajdákkal olyképpen végez, hogy
czeknek szomszédtsággal az ország állapotját barátságossá teszi.”

A Moldva, Havasalföld és Erdély között még 1601-ben létesített szövetséges vi-
szonyt 1653-ban ismét megújították és azt is elhatározták, hogy amíg a szomszéd
országok a szövetséget „szentül és igazán” megtartják, addig a végzések a fejedel-
mek részéről is megtartassanak.

Egy évtized mulva Apafinak is beírták a választási feltételei közé, hogy „min-
denekkel a jó szomszédtságot és szép békességet minden tehetségevel oltalmazza és
megtartja és senki ellen semminemű hadat támadólag nem indít, ha méltó okot reá
nem adnak.” (Appr. Const. Claud. 1696. 24—25. és 47. l.; Comp. Const. 1695. 23. l.)

De ugyanezt a feltételt írták Rákóczi elé is, amikor az 1704. július 5—12-én
Gyulafehérvárt tartott országgyűlésen Erdély fejedelmévé választották s erre kellett
esküt tennie az 1707. évi marosvásárhelyi országgyűlésen is, amikor fejedelmi szé-
kébe iktatták.

Az 1704. évi gyulafehérvári országgyűlésen külön törvénycikket alkottak Er-
dély országának „a két szomszédos országokkal, Havasalföldével, Moldvával és azok
nak vajdáival való kölcsönös összeköttetéséről” s sepsiszentiványi Henter Mihály
háromszéki alkaptányt a havasalföldi s kilyéni Székely Ferenc sepsiszéki király-
bíró pedig a moldvai vajdához küldötték, hogy a Rákóczi „szabad megválasztását
s az által a gubernium eltörlését” tudomásukra hozzák s egyúttal felkérjék, hogy
„magokat nyíltan és tényleg” a rendekhez nyilvánítsák, (A t. cikkeket közöltem az

Erd. Múz. Egylet gyulafehérvári vándorgyűlése Emlékkönyvében és külön lenyomatban.)

Viszont ezzel szemben az is történelmi tény, hogy mind a moldvai, mind a havasalföldi vajdák csaknem kivétel nélkül folyton keresték az erdélyi fejedelmek barátságát és jóindulatát s veszedelem idején, ami mindkét vajdaságban oly gyakori volt, bojárjaikkal együtt a kis ország oltalmát és hagyományos vendégszeretetét számtalanszor vették igénybe.

* * *

Négy kemény telet és négy reményfakasztó tavaszt látott elvonulni a feje fölött az a bujdosó tábor, mely az 1707. őszén Erdélybe törő hirhedt Rabutin tábornok dühe és bosszúja elől az ojtózi és gyimesi szoroson keresztül Moldvába menekült s ott és Havasalföldén négy éven át, bár megfogyva, de törve nem, a bécsi udvar minden csábítása és szinte napról-napra megújított számtalan fenyegetése után is székelly hűséggel kitartott a Rákóczi fejedelem kezébe letett eskű, s az egyszer kimondott férfiszó szentsége mellett.

Maga Rákóczi mind politikai, mind katonai okból mindvégig nagy súlyt helyezett Moldvában és Havasalföldén bujdosó hivei megtartására. Ezért a hűséges kitartásra nemcsak levelei és követei útján lelkesítette és biztatta őket, hanem amikor és amennyire csak tehetette, évről-évre fogyó anyagi erejéhez mérten pénzbeli támogatást is küldött számukra. Jól tudta, hogy hivei a hosszúra nyult bujdosás keserveit évről-évre mind nehezebben tűrhetik, s azzal is idejében tisztában volt, hogy hadviselés idején „mindennek csak az pénz az kulcsa.” (Arch. Rák. III. 357. l.)

Hivei és követei útján arról is pontos értesülései voltak mindenkor, hogy az Erdélyben állomásozó császári és királyi parancsnokok minden lehető eszközt felhasználnak arra, hogy bujdosó hiveit hazájokba visszaédesgessék, vagy birtokaik lefoglalása, házaik feldulása, sőt lerombolása, otthon maradt családjuk és rokonaik folytonos ijesztgetése és sarcolása útján is a császári és királyi kegyelem elfogadására kényszerítsék.

Azok a kétségtelen katonai sikerek, melyek 1707. őszétől kezdve az Erdélyben állomásozó császári és királyi csapatok fegyveres erejét szinte állandóan kísérték, de különösen azok a nélkülözések és szenvedések, melyek az idegenben bujdosó kurucoknak osztályrészül jutottak, valóban évről-évre, 1709. ősze óta pedig szinte hónapról-hónapra ritkították soraikat. De mégsem tudták soha annyira leapasztani, hogy a bujdosó kurucok egészen a szatmári békekötésig jelentékeny, vagy számba nem vehető politikai erőt és súlyt ne képviselhetek volna.

Bár Rákóczi még a Rabutin Erdély felé nyomulása idején nyíltan megíratta gr. Pekri Lőrincznek, hogy akik „a haza oltalmazása helyett szaladásra gondolnak, kivált azok, akik Törökország vagy Havasalfölde felé gondolkoznak, azok tőle segítséget épen ne várjanak“, mégis mind a konstantinápolyi udvarnál, mind a két román vajdánál tüstént megtett bujdosó hivei érdekében minden lehető intézkedést, mihelyt a székelly kurucok tömeges kibujdosásáról értesült.

Kérésére a porta tényleg oltalmába fogadta a bujdosókat, a moldvai és havasalföldi vajda pedig nagyon jól tudta, hogy bár a porta a bécsi udvarral kötött békét sem a XIV. Lajos francia király, sem a Rákóczi kedvéért felbontani nem hajlandó, a német hadak vereségét s az erdélyi kurucok győzelme révén régi fejedelemsége lehető visszaszerzését is szívből óhajtja. Egyik vajda sem volt soha kétségben az iránt, hogy a porta Erdély visszafoglalására csak a kedvező alkalmat lesi s a fejedelem süveget fejükön csak addig tűri meg, amíg parancsait feltétlen engedelmisséggel hajt-

ják végre s az ezerféle címen kivetett adót a császári kincstárba pontosan és tetézve befizetik.

Ezért történt, hogy bár 1707—1711-ben a moldvai vajdai szék ismételten gazdát cserélt, egyik vajda sem merte a bujdosóktól megvonni sem politikai, sem gazdasági támogatását, mert mindenik jól tudta, hogy az ezerféle intrikával dolgozó porta kegye máról-holnapra ellene fordulhat, s azzal is tökéletesen tisztában volt, hogy reája nézve az esetleges menekülés útja, mint századok óta annyiszor, első sorban csak Erdélybe vezethet.

De a dúsgazdag hirében álló s ezért a porta előtt is nagy tekintélynek örvendő Brancoveanu Constantin havasalföldi vajda sem felejtkezett meg a szerencse forgandóságáról, mely minden földi halandót oly gyakran „jászva emel és mosolyogva ver le“ s bár a török francia-barát politikájával s a Rákóczi támogatásával szemben titokban az egész szabadságharc alatt a bécsi udvar erdélyi törekvéseit és hiveit támogatta: nyíltan mégsem mert szembehelyezkedni a porta akaratával s az országába menekülő kurucoknak épen úgy szállást és védelmet nyújtott, mint azoknak a labanc magyaroknak, kik már a szabadságharc kitörése óta állandóan országában laktak, vagy annak folyamán kértek tőle befogadást és védelmet.

Rákóczi már 1708. elején jól tudta, hogy Brancoveanu végső politikai céljának, mely országának és népének a százados török járom alól keresztyén segítséggel való felszabadítása, a bécsi udvarral kötött meleg barátságát is bármikor feláldozni kész, s ezért főleg a Nagy Péter orosz cárral kötött szövetségének s a lengyel királyi székbe történt meghívásának nyilvánosságra jutása óta különösen abban a hitben élt, hogy a vajdát bujdosó hiveivel szemben nemcsak barátságosabb és megértőbb magatartásra bírhatja, de tőle vagy gazdagabb bojárjaitól hivei eltartására még pénzkölcsönt is eszközölhet ki. (Arch. Rák. II. 203—7. l.).

Mialatt Rákóczi követjeivel a porta és a két román vajda udvarát járatta, a bujdosók is megragadtak minden lehető eszközt és alkalmat, hogy a két vajdaság területén maguknak szállást, nyugalmat és megélhetést biztosítsanak.

Feljüknek és vezérüknek mind a négy esztendőn át gr. Mikes Mihály háromszéki főkapitányt és fejedelmi tanácsost ismerték el s maga Rákóczi is a Mikesnek való engedelmességre utasította őket.

Kétségtelen is, hogy senki sem volt közöttük, aki gr. Mikes Mihállyal akár politikai tekintélye, akár vagyoni helyzete tekintetében versenyezhetett volna.

A Mikes Mihály tekintélyét és politikai súlyát az a közismert tény is emelte, hogy mint háromszéki főkapitány és nagybirtokos már a szabadságharc kitörése előtt nemcsak a moldvai és havasalföldi tekintélyesebb családokkal, hanem a jászvásári és târgovistei vajdai udvarokkal is politikai és gazdasági érintkezésben állott s viszont Mikesnek is nagy gondja volt arra mindvégig, hogy ezt a tekintélyét és befolyását mindkét vajda udvaránál a Rákóczi és saját bujdosó társai javára gyümölcsoztesse.

Első sorban Mikesnek tulajdonították a bujdosók, hogy Henter Mihály és Pápai János portai követek már 1708. február 4-én biztosították őket, hogy „a fényes portának a magyar igyhez való hajlandósága már nem kétséges“, s azt is tudomásukra hozták, hogy a francia király újabb győzelmei következtében „nincs már semmi akadály, mely a fényes portának régtől fogva nemzetünkhöz hamu alatt gerjedező hajlandóságának tüzeit szikrássá ne tehesse.“ (Ered. a Sz. Nem. Múzeumban.)

De a portai követek ugyanakkor arról is biztosították a bujdosókat, hogy a személy- és vagyonbiztonságukról máris gondoskodtak s erős hittel is állították, hogy amíg a két vajdaság területén tartózkodnak, „az hajok szála sem esik el, és senkitől semmi bántódásuk nem lesz.“

A bujdosás négy esztendei története valóban azt bizonyítja, hogy bár a fényes portának a Rákóczi ügyéhez hamu alatt gerjedező régi hajlandósága szikrássá egészen a szatmári békekötésig nem válhatott, a moldvai és havasalföldi bujdosóktól sem vonta meg soha legfőbb támogatását s ennek következtében ezek mindkét országban nemcsak szállást s az országban való járásra-kelésre engedélyt, hanem mind a négy esztendőn keresztül állandó adómentességet is élveztek. (Cogălniceanu: Cronicele României. Buc. 1872. II. 77 l.)

Kik és hányan voltak ezek a bujdosók, idáig még nem tudtam hitelesen megállapítani. Annyi bizonyos, hogy számuk folyton változott, hullámozott, időközben sokan tértek haza, a fegyverviselők 1708. őszén és 1709-ben többnyire Magyarországra vonultak át, viszont onnan főleg 1710-ben és 1711. tavaszán többen költöztek át Moldvába s onnan csak a szatmári béke után tértek haza. Azt azonban hitelesen tudom, hogy akik 1708. szept. 4-én Dormanesten általános gyűlést tartottak s ezen a gr. Mikes Mihály részére az ő érdekükben tett számtalan intézkedéséről és hasznos szolgálatairól bizonyítványt állítottak ki, azok a következő bujdosó nemesek voltak: Bartha András ítélmester, Lázár Ferenc, Henter Benedek, Jósika Sámuel, Kereszturi Miklós, Kereszturi Mihály, Sándor János, Henter András, Ugron János, Torma György, Imecs Mojzes, Széki István, Apáti Péter, Biró Sámuel, Décei László, Décei István, Szegedi Pál, Bocskor Mihály, Gidófalvi István, Somodi Pál, Czíkó Ferencz, Sámuel Deák, Miháts Mihály, Imecs István, Bors Mihály, Czerjék János, Geréb József, Boér Pál, Lajos István, Boér Gábor, Vajna István, Székely Bálint, Domokos János, Henter Gábor, Nagy Zsigmond, Borsai Nagy István és Maurer József. (Ered. a Székely Nemzeti Múzeumban.)

Kétségtelen, hogy ezek a nemesek csak kis töredékét alkották a bujdosók tömegének, melyről más források beszélnek s az is tény, hogy mindezek nem várták be Moldvában a gr. Mikes Mihály és gr. Petki Dávid hazatérését, kik a brassói katonai parancsnok előtt csak 1711. júl. 3-án tették le az új hűség esküt.

De az is tény, hogy 1711. április 2-án, Mikes Mihályon és Petki Dávidon kívül a főurak közül még Kemény László, Bethlen János, Lázár Ferencz, Toroczkai János, Daniel Péter és Daniel István is Moldvában tartózkodtak családjakkal együtt (Arch. Rák. III. 608.) s rajtuk és személyzetükön kívül még számosan voltak olyan kurucok, akik főleg az 1711. júniusában történt hazaözönlésükkel a bécsi udvarnak is és az erdélyi hadvezetőségnek is nem csekély gondot és aggodalmat okoztak. (Bécsi hadi lt. prot. reg. és prot. exp. és áll. lt. Hungarica 1711.)

* * *

Azok a bujdosók, akik főleg a gr. Mikes Mihály, gr. Petki Dávid és gr. Lázár Ferencz rendeletére 1707. végén Moldvába menekültek, kezdetben csaknem kivétel nélkül az Ojtoz és Gyimes, a Tatros és Szereth folyók völgyében, a Kárpátok keleti lábánál fekvő s többnyire csángók által is lakott falvakban, Comănești, Moinești, Târgu-Ocna és Onești környékén, tehát székely véreik között kerestek és találtak szállást. De lassanként beljebb is huzódtak, s amíg gr. Mikes Mihály családja részére előbb Târgu-Ocnán, majd főleg politikai okokból a Moldva és Havasalföld határán fekvő Focșani-ban fogadott szállást, addig más bujdosó családok a központi fekvésű Adjutól északra, Bacău és Román városok környékére is felköltöztek, hogy részben a moldvai vajda székelyéhez, részben a Moldva folyócska völgyében s Câmpulung és Borsa vonalán Mármarosba és Magyarországra vezető fő útvonalhoz is közelebb tartózkodhassanak. Mindenütt csángó földművesekre találtak, akik már szá-

zadok óta laktak ott, de azért székelyföldi testvéreikkel is állandó egyházi és gazdasági érintkezést tartottak fenn. Történelmi forrásaink szerint ezekben a századokban Csiksomlyó és Bacău egyházi összeköttetése s a Székelyföld és a moldvai vajdaság politikai, gazdasági és kereskedelmi érintkezése még megszakítatlan és állandó volt.

Bár ezek a csángók nem voltak független birtokosok, hanem egy-egy módosabb bojár-család földjét művelték s többnyire súlyos megélhetési viszonyok között, szegénységben éltek (Dim. Cantemir: Descrierea Moldaviei. Buc. 1875. c. XVI.), bujdosó székely testvéreiket mégis szívesen fogadták s a mijök volt, készséggel megosztották velük. Bár lényegesebb támogatást mégis csak a mindennapi élelmük megszerzésében s a magukkal hajtott állatállományuk élelmezésében és megtartásában nyújthattak, a bujdosók nagyobb részére s főleg a kisnemességre és a szabad széke-lyekre nézve mégis az öröm és vigasztalás forrásai voltak, mert mindnyájan közös anyanyelven, magyarul beszéltek s Istenükhöz imádkozni s a szomorú bujdosásban vigasztalást és segítséget kérni — közös templomba járhattak.

Kétségtelen tény, hogy a vagyonosabb főúrak a legszükségesebb és a legmegbízhatóbb személyzetük őrzetére bízott kastélyaikból nemcsak családjukkal, hanem jóformán teljes házi személyzetükkel menekültek el és még házi és udvari lelkészeiket is magukkal vitték.

De a székelyföldi egyházközségek gyakorló lelkészei közül 1707. őszén általában csak alig egy páran menekültek ki Moldvába s 1708. és 1709. folyamán a bujdosás keserves kenyerét mihamar megunt hiveikkel együtt korábbi egyházközségeikbe ők is visszatértek.

A nagytudású Demeter Márton, aki később károlyfejérvári nagyprépost volt, „a Szent Háromságnak hiti, vallása és tudománya“ c. munkáját (Kolozsvár, 1732.) a vele bujdosó s a Szent Háromság tanát tagadó unitáriusok ellen még 1709-ben Moldvában, „idegen országban, nyughatatlan állapotban és szükséges könyvek nélkül“ készítette el s a református ősköztől származó, de később róm. kath. vallásra tért gr. Bethlen Druziannától, a gr. Mikes Mihály feleségétől „a mellette való sok szenvedésért és lakásáért“ még 1723-ban is 300 frt végrendeleti hagyományt kapott s még külön 100 frtot is azért, hogy halotti prédikációját az ő „világi szenvedéseiről“ tartsa.

De kétségtelen, hogy udvari papot, kinek az annyira szükséges lelki vigasz nyújtása mellett főkötelessége a gyermekek tanítása volt, a bujdosó főúrak közül csak kevesen tarthattak s azért a moldvai csángó egyházközségek plébánosai s a Iaşiban és több nagyobb városban élő ferencendi barátok és jezsuita papok, kiknek nagyobb része még akkor a bujdosók anyanyelvén végezte az isteni szolgálatot, éveken át megfizethetlen és pótolhatlan segítséget nyújtottak a bujdosó székely kuruc rendeknek.

Ezek a rendek általában székenként telepedtek meg s lehetőleg mindvégig egymás közelében laktak s a nagyobb községekben és városokban, főleg Târgu-Ocnán, Adjudon és Bacăuban gyakran jöttek össze közös gyűlésre, hogy közös ügyeiket minél gyakrabban megbeszélhessék. Ezeken a gyűléseken nyújtottak egymásnak erkölcsi és anyagi támogatást s itt hallgatták meg a Rákóczitól vagy a portától, a vajdától, vagy hazulról kapott híreket. Ezeken intézték el az egymásközt felmerült apró-cseprő vitás kérdéseket, sőt rendes bírói széket ülve, a komolyabb ügyekben is kiszolgáltatták az igazságot, mintha otthon volnának, ha t. i. a perlekedő felek az alsóbb bíróság ítélete ellen hozzájuk felebbezték.

Ezeken a gyűléseken beszéltek és határozták meg a fejedelemhez, vagy a különböző udvarokhoz küldött követeik utasításait s a jövőjük biztosítására vonatkozó intézkedéseket, sőt néha felgyűlt keserűségüknek is szabad folyást engedtek.

De mindig és mindnyájan elismerték a gr. Mikes Mihály tekintélyét és vezető hatalmát, mert nagyon jól tudták, hogy a nemzetiséges közügy sikere és saját jól fel-fogott érdekük egyaránt a jó tanácsai meghallgatását s kiadott utasításai végrehajtását parancsolja.

Különösen vigyáztak arra, hogy a román lakossággal s a helyi hatóságokkal jó viszonyban éljenek s minél kevesebb gondot okozzanak a vajdai udvarnak, mely őket nemcsak védelmükbe fogadta, hanem adó elengedésével anyagi támogatásban is részesítette.

Leggyakoribb és legnagyobb gondjuk mégis a mindennapi kenyér megszerzésére irányult s ha a Brassó falai közé szorult labanc Cserey Mihály jogosan panaszkodott, hogy több éves bujdosása alatt minden belső értéke a szászok kezébe vándorolt, a panaszkodásra sokkal több okuk és joguk volt a Moldvában és Havasalföldön bujdosó kurucoknak, kik arany-ezüst értékeiket és más drága ingóságaikat már 1708. nyaratól kezdve kezdték zálogba vetni vagy eladogatni s bujdosásuk végén pusztá házukba valóban csak csupasz kézzel és koldus szegényen térhettek haza.

Ezért kétségtelen, hogy a bujdosók moldvai és havasalföldi tartózkodásából nemcsak a török, görög és örmény kereskedők, de a módosabb bojár családok is jelentékeny anyagi hasznot húztak, mert nem ok nélkül panaszkodtak a bujdosók, hogy a vizen és a levegőn kívül mindent pénzzel kellett megfizetniök.

Bizonyára ez a körülmény vezette a többek közt gr. Mikes Mihályt arra a gondolatra, hogy Havasalföldén örökös birtokot szerezzen, s az addigi bérleti gazdálkodás helyét családjá, személyzete és állatállománya eltartására közvetlen gazdálkodásba fogjon.

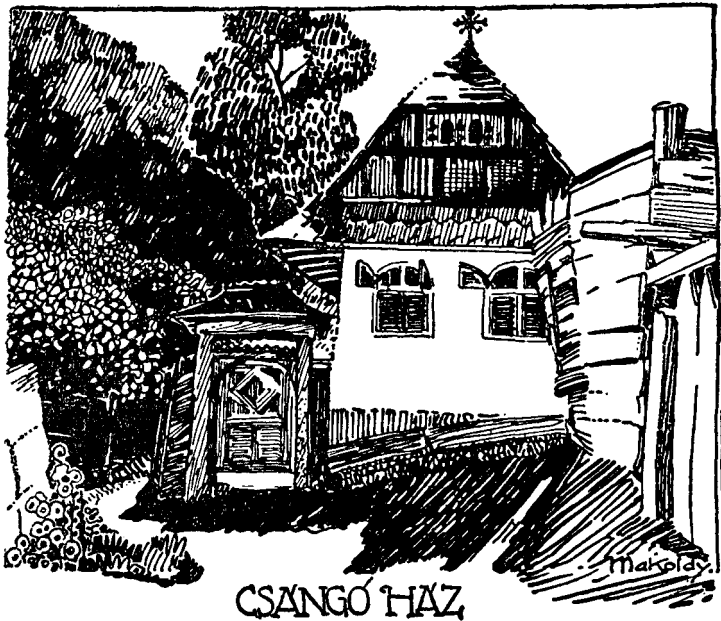
A gr. Mikes Mihály zabolai és bodolai havasai határosok voltak a havasalföldi határral s emberei bizonyára jól ismerték azokat az erdei utakat és havasi ösvényeket, amelyek Erdélyből a szomszéd országba vezettek. Úgy látszik, hogy Havasalföldnek Háromszékkal és Fehérmegye felső járásával határos területein akkor gr. Cantacuzenus Mihálynak voltak nagykiterjedésű birtokai. Ezért gr. Mikes Mihály 1710. nov. 6-án hosszas tárgyalások után, miket nevében bethleni g. Bethlen János, magyarpeterdi Lugosi Ferenc, és homoródszentmártoni Biró Sámuel vezettek, gr. Cantacuzenus Mihállyal Sztılpen örökös szerződést kötött s ennek értelmében atyja által szerzett bodolai birtokát a nagybefolyású és dúsgazdag bojárnak adta, viszont Cantacuzenus Mihály gr. Mikesnek Rimmik vidékén Felső-Costieni nevű faluját, Buzău megyében pedig Sineşt, Giteşt és Radulest nevű újabb három faluját engedte át minden termésével addig is, míg a Mikes bodolai birtokát az erdélyi hatóságok segítségével birtokába vehetné. (L. Orsz. ltr. kanc. oszt. 1712. 42. sz. a. és Iorgától kiadva a Cantacuzino-család oklevéltárában.)

Ebben az időben azonban a Benderben tartózkodó XII. Károly svéd király folytonos izgatására az új török-orosz háború már kitörőben volt, s az 1711. tavaszán Magyarországon lefolyt hadi és politikai események a szatmári békeszerződéssel a nyolcéves küzdelemnek is nemsokára véget vetettek.

A bujdosóknak végül is be kellett látniok, hogy csak a békeszerződés elfogadása vethet véget hosszas bujdosásuknak, s adhatja vissza őseik oly régóta visszavárgott drága földjét, hogy sok szenvedésük és tenger nélkülözésük után legalább őseik haló porai mellett pihenhessenek meg.

A székely bujdosók közül valóban csak Mikes Kelemen, Cserey János, Kálnoki

Mihály és még egy néhányan nem fogadták el a feléjük nyújtott császári és királyi békejobbot s mialatt ők szeretett fejedelmükkel újabb bújdosásra indultak, a Moldvában lefolyt újabb trónváltozás s az időközben kitört orosz-török háború eseményei most a moldovai s pár év múlva a havasalföldi bojár családokat kényszerítették arra, hogy a vihar elől oltalmat és nyugalmat korábbi bújdosó székely vendégeik hazájában, a velük szemben sohasem az ellenségeskedés természetes ösztönével, hanem a jó szomszéd barátságos érzületével viselkedő Erdélyben keressenek. (A részletes magyar és román irodalmat a bújdosás történetéről készülő monográfiámban fogom közölni.)

A SZÉKELYEK EREDETÉHEZ

(UJABB ADATOK)

Irta: *Siculus.*

A székelyekről *Anonymus*, Béla király névtelen jegyzője 1200 táján, Jakubovich Emil eredményei szerint 1150 körül, azt írja, hogy előbb Attila király népe voltak (primo erant populi Athyle; Florianus, Hist. Hung. Fontes Dom. I. 113), majd Árpád vezér seregében Ősbő meg Velek erős csapatának élén harcoltak. (50, 51. fej. v. ö. 25. fej.). *Verbóczy István* XVI. századi jogtudós szerint kiváltságos nemesek (Tripartitum III. rész, IV. cikk, Csiky Kálmán ford. 485.). A szorosabb értelemben vett Magyarország területén is mindenkor valóságos nemeseknek tekintettek. (v. ö. Csiky u. o. jegyz. és Szabó Károly: A régi székelység, Kolozsvár 1890). — *Verancsics Antal*, XVI-ik századi nagyműveltségű gyulafehérvári prépost, később esztergomi érsek szerint, aki az erdélyi dolgokról jól értesült, senki sem kételkedik, hogy a székelyek hunn eredetűek, Attila és Csaba ivadékai; mindnyájan nemesek, ha szántanak és kapálnak is, szabadok, vitézek stb. (Marczali: A magyar történet kútfoi, 1901. 413.). *Petőfi*, ki személyesen is ismerte őket a magyar szabadságharcban, ódákat írt hozzájuk és magasztalta vitézségüket. (A székelyekhez, és A székelyek.)

A székelyek eredetéről *Anonymus*, *Kézai* és a többi magyar krónikairól óta sokan és sokat írtak napjainkig — nyelvészek is. (V. ö. pld. már *Szenczi Molnár Albert* nyelvtana bevezetését *Benczédi Székely István* után és *Geleji Katona István Magyar Grammatikácskáját*, Toldy F. Régi magyar nyelvészek, Pest, 1866. 124—6, 329.) Különösen a XVIII. század első negyedétől (1725) kezdve sokat okoskodtak a történetirók ahelyett, hogy a ma is élő székely hagyományt és ezen belül a nyelvet, a székely nyelvjárásokat s itt is a hely- és személy-, illetőleg családneveket is nézték volna a székely népköltés, népzene, népi építés, embertani sajátságok stb. mellett, amelyek mind segítségére lehetnek a történettudománynak, csak tudjunk velük bánni.

Már *Hunfalvy Pál* megírta, hogy van egy hagyomány, mely bizonyosabb és beszédesebb minden más hagyománynál s ez maga a nemzet nyelve. Annak úgyszólván minden izecskéje egy-egy történeti emlék, még pedig hamisítatlan emlék; mert a nyelv nem tud hazudni, nem is akarhat csalni. Minden más emlékhöz, hagyományhoz némi kétség fér; a nyelvhez és annak szavaihoz nem fér semmi kétség... (A székelyek. Budapest, 1880, 10, 13.). Ezért a székelyek eredetének kérdésében ő utána a nyelvhez is fordulunk. És ha ő a székely húnagyományt hyperkritikájával, tulzó kételkedésével kétségbe is vonta, amit mi sem helyeslünk nála, annyi bizonyos, hogy a székely nyelvjárások fölhasználásában nem hiába kö-

vették őt *Marczali, Nagy Géza, Sebestyén Gyula* és előbb *Karácsonyi János* is. (A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Akad. értekezések a tört. tudományok köréből, Bpest. 1905.) S nem hiába hangsúlyozzuk ma a történet és más tudományok mellett a nyelvtudomány fontosságát is e kérdésben, mint bármely nemzet eredetének kérdésében. Mint az erdélyi szászok és románok eredetét is a nyelv világánál nézik elsősorban, úgy teszünk mi is már régebb idő óta.

Ez alkalommal mi is főleg az újabb nyelv- és néptudományban divatos hely- és személy-, illetőleg családnév-kutatást (Ortsnamen und Personennamen) tartjuk szem előtt és annak világánál akarunk itt röviden pár újabb adatra reámutatni amaz értekezések kapcsán, amelyek újabban a székelyek eredetének kérdésében, illetőleg a székely helynevek és családnévek kérdésében Erdélyben közelebről megjelentek és tévedéseket tartalmaznak.

Karácsonyi Jánosnak, a nemrég elhunyt nagyváradi tudós történetírónak: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. (Cluj-Kolozsvár, 1927. Erd. Tud. Füzetek 9. sz. Kny. az Erd. Irod. Szemle 1926. évfolyamából) és Sabin Opreanu geográfusnak *Ținutul Săcuilor*. Contribuțiuni de geografie umană și de etnografie (kiadva a kolozsvári egyetem földrajzi intézetének dolgozatai között) 1928. c. füzete azok, amelyekkel itt röviden foglalkozunk. Egyben röviden ismertetjük *Ottó Liebhart* szász tanárnak: Die Ortsnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen c. doktori értekezését is, amely Lipcsében (Leipzig) 1927-ben jelent meg.

Ezzel egyszersmind tovább folytatjuk közvetve ama kutatásokat is, amelyeket a Székely Nemzeti Múzeum egykori tudós őr, a dunántuli, gárdonyi születésű *Nagy Géza* végzett az 1880-as években;¹ majd utóda, *Domján István* főgimnáziumi tanár és az ő utódai végeztek. E sorok írója, egykor a Székely Mikó-Kollégium növendéke, az előbb említett tanítványa és jutalmazott diákja, ma régi kedves emlékek ápolója és folytatója. Kiegészíti e cikk rövidsége mellett is, azt hiszem, *Hóman Bálintnak*: A székelyek eredetéről 1921-ben megjelent becses értekezését (MNy. XVII. k. és németül is az Ungarische Jahrbücherben) és azóta is, legújabban a Magyar Történet I. kötetében (1928) közzétett eredményeit. Megigazítja azt hiszem, a szintén háromszéki *Szotyori Nagy Gergelynek*² és *szentkatolnai Bálint Gábornak* idevonatkozó művét,³ valamint *Erdélyi László* egyet. tanárnak⁴ és másoknak, *Józsa János* ny. főgimnáziumi tanárnak⁵ is újabb füzeteit, stb.

* * *

Karácsonyi János: A székelyek ősei és a székely magyarok c. értekezésében is 1924.-ben (Kolozsvár, Szt. Bonaventura-nyomda) azt igyekezett bizonyítani, hogy a régi székelyek ősei a gepidák s hogy ezek voltak Attila népe és nem a mai székelyek, akik csak magyarok, Árpád népe, csak székely kiváltságokkal élő magyarok. (Kny. 28. l.). Ezt igyekszik bizonyítani: Új adatok és új szempontok stb. című fennebb említett értekezésében is több-kevesebb ellenmondással. Többek közt a régi székely helyneveknél, amelyek fontosságát nem hiába hangsúlyozza (id. értek. 7. l.), de amelyeket nyelvszeti szempontból nem helyesen fejteget. Pld. mikor azt írja, hogy az udvarhelymegyei *Árvádfalva, Tordátfalva* stb. gót-gepida helynevek. Ezek közül *Árvád* megfelelne a VIII—IX. században használt Aravald ó-germán névnek, mire nézve *Förstemann*, Altdeutsches Namenbuch (1854) c. művére hivatkozik, mely szerint e név „*urisas*“-t jelentene. *Tordátfalva* pedig ugyanolyan hivatkozással *Drudhartból* Turudald „*kemény barát*“ volna. (Id. Kny. 16. l.) Ezekkel szemben a valóság az, hogy *Árvád* a magyar árva melléknévvel függ össze, mint *Árva* megye

neve is; Árvád olyan képzős forma, mint pl. fehér — fejér melléknévből Fejérd helységnév Kolozs megyében. *Árvád* mint személynév már 1211-ben előfordul *Arvad* alakban a tihanyi apátság népeinek összeírásában, veszprémmegyei névben. (V. ö. Erdélyi László cikkét, NyK. 34:401.) és az Oklevél szótár már 1152-től kezdve ismeri az *Arva*, 1171-től az *Arvad* nevet pannonhalmi oklevelekben. Sőt maga Karácsonyi János is első értekezésében 1905-ben hivatkozott arra, hogy *Árvátfalva* 1602-ben *Árvádfalva* egybevehető az *Árvád* 1200 táján élt tihanyi egyházi jobbággal. (Wencel, Árpádházi Okmánytár, I. 113. Id. műve. 38. l.) V. ö. a M. Etimologiai szótárt is *árva* alatt, hogy Árva és Árvád a régiségben gyakori férfi és női személynév, I. Okl. Sz. és Vár. Reg., innen Árvádfalva Udvarhely megye és Kr. I. 148. — Tordátfalva pedig szerintem a. m. eredetibb *Tordádfalva*, vagyis *Torda* + *d* kicsinyítő képző + *falva*. Vö. a dunántúli fejmegyei *Tordas*, *Tordacs* helynevet is hasonló alapszóból s kicsinyítő képzővel. — Karácsonyi Tordátfalván már első értekezésében a német *Drudhard*, *Trudhard*-ból magyarázza Förstemann alapján, hogy ebből lett volna idővel a magyar ajkon Tordát, mint *Bernhardból Bernát*. (Id. m. 1905. 42.) A német Otto Liebhardt a szláv *toroda* + magy. *d* + *falva*, Feste befestigte Gegendfestung-nak magyarázza (id. m. 74.) e helynevet. Bizonyos, hogy az ősmagyar Torda személynév és későbbi helynévvel függ össze úgy, mint láttuk. V. ö. *Torda* Aranyos székben, és Biharban, még Torontálban is. V. ö. többi változatait Liebhartnál 74—76. l. Általában sokkal helyesebb nyomokon járt Karácsonyi első értekezésében, mikor a székely helységnevekben a magyarokkal teljesen egyező hely- és személynéveket látott. (V. ö. id. m. 43.) mint ezt lennebb is látni fogjuk.

Sabin Opreanu, úgy látszik, annak a politikai irányú iskolának a tagja, amely Jorgával az élen 1920. óta azt tanítja, hogy a székelyek elmagyarosodott románok. (V. ö. Szádeczky: A tündér Erdély, Bpest. 1926. 17. l.) Munkájában, mely külföldiek számára francia kivonatot is közöl, azt igyekszik bizonyítani, mint geográfus, hogy a székelyföldi hely- és családnevek román eredetűek s így a székelyek a vallás útján elszékelyesedett románok. Pl. a székely *Gyergyó* (Gheoghiu) szerinte giurgeui településről volna nevezve,⁶ így hibás a *Ghergiu* a *Giurgeu* helyett és *Giurgeu*, *Ghergiu* (Gyergyó) szinonimák a *Giurgiu* (szláv (Giurgevo)-val (47. l. jegyz.). Pedig a székely *Gyergyó* magyar eredetű és a *György* név régi alakjával függ össze. Opreanu a Székelyföldön román eredetű neveknek tünteti föl egyebek közt a Bálint, Berze, Dancsó, Dakó, Csonta, Márk, Duka, Sinka, Both, Finta, Gedeon, Kozma, Mike, Jákó, Bokor és Bukur, Petrikó, Borcsa, Lázár, Porkaláb, Márton, Jankó, Baksa, Karácson, Paizs, Magdó, Borza, Porzsolt, Zárug, Gocsmán, Bács, Balló, Bencze, Bocz, Para, Dancs, Koncza, Tamó és Toma, Vánca, Márkus, Bacsó, Bucs, Butyka, Bajkó, Berbek, Csorja, Falka, Gócz, Kendi, Boka, Kolcza stb. tulnyomó nagyrészen jó magyar neveket, melyek közt egy pár német eredetű is van; de egyáltalán nem bizonyítanak a mai székelyek és még kevésbé a régi székelyek román eredete mellett. Mert azok a nevek a székelységtől nyugatra eső többi magyarságnál is előfordulnak. Pld. Bálint családnév Nagyencsen is, Vas megye (saját gyűjtésem); Berze csn. Heves m. is, pl. Berze Nagy János, Damcsó csn. Dunántúl is, pl. Kőszegen; Dakó és Takó csn. Hahóton (Id. Zala m. községet), Zala m. vö. Dankó stb.; Csonta, és Csonka csn. Szombathelyen; Márk magyar csn. Hajdu m. is; Duka község n. is Vas m. Dukai Takácsok előkelő csn.; Sinka csn. Debrecenben is; Both régi m. csn. v. ö. helynév is Dunántúl; Finta csn. Dunántúl is; v. ö. Paizs D. M. ny.; Kozma szintén, helynevekben is gyakori Dunántúl, pl. Kozmadamján; Mikes hn. is Dtúl Somogy m.; Jákob és Jákó, Jankó, Mihály, Pakocs, Paizs,

Borza, Magdó, Borcsa, Karácson, Bencze, Bocz, Dancs, Tamó és Toma, Márkus, Bacsó, stb., mind magyar nevek. Több közülök megvan a nyugati magyarságnál is, pl. Jankó, Paizs, Bencze, Borza, Bocz, stb.; utóbbi helynévben is Zalában (Bocföldre); Bencze is csn. Badacsonytomajban, Toma, Makó és Kőszegen is; Berze csn. Badacsonytomajban és Zalában stb. De a székelyföldi helynevek sem román eredetűek. Otto Liebhart szerint, ki fennebb említett munkájában nyelvészeti alapon tudományosan foglalkozik a székely községnevekkel, habár itt-ott téved is, — csak két székely községnévről mondja valami 460 székely helynév közül, hogy román: a háromszékmegeyi Albis és Szacsváról (84. l.). De e két név sem az, mert Albis az Albert régi m. becéző alakja, mint Mária = Máris (V. ö. Albeus olv. Albös apát nevét is pannonhalmi oklevelekben 13. század, P. R. Történet. I. k.) és Szacsva szláv eredetű, mint pl. a közelben levő Lisznyó, Borosnyó stb. Általában a székelyföldi helynevek, község- és dülőnevek is a nyugati magyarsággal függnek össze és egy pár szláv és germán eredetű helynevet leszámítva, melyekre nézve v. ö. pl. Liebhart művének eredményeit. (82—84. l., de fenntartásokkal, mert azok közt is több magyar eredetű, pl. Füle, Étfalva, stb. 83. l.). Hogy többet itt ne is említsünk, pl. a háromszékmegeyi helynevek közt, melyeket Bogáts Dénes gyűjtött össze ez Emlékkönyvben nagy szorgalommal régi háromszéki oklevelekből s amelyek általában ma is megvannak a többi magyarságnál, a Székelyföldről nyugatra is előfordulnak és tulnyomó részben nyugati magyar eredetűek. Pl. *Albis* Biharban is előfordul; *Abod* Borsodban is; *Akosfalva* Zala megyében is megvolt (ma puszta) stb. stb. (V. ö. *Karácsonyi*: A székelyek eredete, 1905. v. ö. ugyancsak *Nagy Géza* id. művét, 1886. és *Thury József*: A székelyek eredete, Kolozsvár 1898, 30—48. l. becses összeállításait is. V. ö. Magyarország helységnevtárait is s a magyar helynevekre vonatkozó régibb irodalmat is.). A honfoglalás kori erdélyi és székelyföldi helynevekre, eredetükre is összevetetnünk legujabban *Melich János* igen becses tanulmányait: A honfoglalás kori Magyarország c. füzetait a M. Nyelvtudomány Kézíkönyvében 1925-től; valamint Pais Dezső helynévmagyarázatait is a M. nyelv c. folyóirat köteteiben és Anonymus magyar fordításában. (M. Anonymus, Napkelet könyvt. 14. sz. 1926.). Megállapítható Bogáts értekezése alapján is, hogy olyan község- és dülőnevek fordulnak elő pl. Háromszéken, amelyek tulnyomó részben épen úgy, mint a székely nyelvjárások sajátosságai, általában a többi magyarságnál is feltalálhatók. Pl. *Bölon* előfordul Biharban is, v. ö. a nagybölöni Böloniek nevét is; *Balaton*, Balaton-parkja határrész Egerpatak határában; *Tolna* dülönév Dálnokban 1660; *Sákhegy* dülönév Alsó- és Felsőtorja határában, v. ö. *Ság* és *Sághegy*ek Dunántúl; *Szilás* u. o. határrész, v. ö. *Rétszilás* és *Szilásbalhás* Fejér m. Dtúl; *Zala* nevű határrész van Árkoson és Szala városrész Kézdivásárhelyen; *Kupán*, *Kupánszeg*, *Kupántó* stb. *Uzon* határában és más háromszéki helységnél, *Kupán* család is Kézdivásárhelyt, v. ö. *Koppány*, egykori *Kupán* és *Kupa* vezér Somogyban, ma is *Zalakoppány* stb. Dtúl. Ha vannak is szláv, (orosz-szláv és bolgárszláv) nevű határrészek is (v. ö. oroszok útja, Bolgármező stb. több háromszéki helység határában) román nevéek általában nincsenek, vagy csak nagy ritkán. (Pl. Lok nevű helyek) ott, ahol románok is voltak és vannak a székelység közelében.

A szász és román helynevek Marjalaki Kiss Lajos: Anonymus és a magyarság eredete c. becses füzete (Miskolc, 1929.) alapos kimutatása szerint általában magyar eredetűek Erdélyben és a Székelyföldön. A szászoktól használt folyónevek tulnyomó részben magyar eredetűek; a nagyobb folyónevek közül pedig egynek sincs román neve. (26—27. l.). Már Erdélynek Honter Jánostól készített térképén ⁷ a feljegy-

zett székely helynevek szász kiejtésben is ugyancsak túlnyomó részben, csak szász ejtéssel, pl. Aderhel = Udvarhely, Székelyudvarhely. Ugy mint a románban ma is *Odorhei*, Keresztur pedig *Christur*. Pedig ha a székelység román eredetű volna, czekek román eredetű nevekkal is kifejezhetnék volna.

De nincs szükség a székelyek eredetének kutatásában a kabard és egyéb eredetre sem épen úgy, mint a gepidára és egyéb elkalandozásokra sem. *Bálint G.* és az ő nyomában járó *Józsa J.*, valamint *Sz. Nagy Gergely*, sőt *Karácsonyi* és *Erdélyi László* elmélet sem érnek semmit; utóbbinál a bolgár eredet sem, mivel a Székelyföldön levő Bolgármező stb. helynevek is ellene mondanak ennek. Hiszen akkor nem kelene azokat így megnevezni.

* * *

A székelyek nyelvjárásai is, — ismétlem — ugyanolyan sajátosságokat mutatnak, mint a magyar nyelvjárások. Épen úgy megvan itt is az e-ző és ö-ző beszéd, mint a többi magyarságnál, különösen a Tiszától nyugatra és északnyugatra eső ősbibb magyarságnál. (V. ö. Erdélyi Lajos értekezéseit a Nyelv-tud. közleményekben, M. nyelv-örben és M. Nyelvben s egybegyűjtve Magyar nyelvi Tanulmányaiban. V. ö. fennebb id.). A székelyek hún eredetűek, mint a hagyomány ma is vallja, Attilát vallják apjuknak („Átilla apánk“) s a magyarságnál régibbnek tartják magukat. (V. ö. *Kriza Vadrózsák* 1555.). De nyelvük szerint magyarok, mint ahogy a magyarok is Attilával hozzák kapcsolatba magukat. (V. ö. Anonymus és Kézai Krónikáját). A székelység egyik legősibb csatlakozó része a magyarságnak, legalább a honfoglalás óta magyar, mint nyelvi sajátosságai is általában a legősibbek a többi magyarságéi között. A régi székelység nyugaton, északon, keleten, délen egyformán védte a hazát. Fölfrissítése a századok folyamán a tőle nyugatra eső magyarságból történhetett, mint a hely- és családnevek is mutatják. Ha olvadtak is közéje különösen a székely határ-örség szervezése és az 1848-i jobbágyfelszabadítás után más nemzetiségűek is: a régi székelység, — s pedig tulajdonképen ez az igazi székelység, — hún és magyar eredetű és az egységes magyar nemzet egyik legrégebbi eleme.

Gyűjtsük össze azért a székely hely- és családneveket a Székelyföld minden részéből. Tanulmányozzuk a székely nyelvjárásokat minden székely megyében, illetőleg minden régi székely székben. Irjuk össze a székelység tájszavait, népdalait, zenéjét, néprajzát, embertani sajátosságait, hogy még jobban megismerjük. Vessük össze nyelvjárásait minden ízében a többi magyar nyelvjárásokkal! — Ekkor még jobban fogjuk látni eredetét és történelmét is. A székely nyelvjárások — és a székely hely- és családnevek a székelység legősibb adatai történelméhez is. Mindezekről másutt még bővebben szólok.

¹ Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez. Különlenyomat a Székely Nemzeti Múzeum Értesítője II. részéből, Sepsiszentgyörgy, 1886. Az 1885. nov. 20-án befejezett dolgozat harmadfélévig volt sajtó alatt és egész terjedelmében megjelent a nevezett Értesítő II. részének 75—275. lapján. Azután is több becses értekezése jelent meg idevonatkozólag, amelyekre hivatkozni szoktunk.

² Sz. Nagy Gergely műve: Elméletem nemzetünk eredetéről különös tekintettel a székelyek eredetére. Brassó, 1898. I—II. k. Ismertetését l. Gombos F. Albintól az Erd. Múzeum, 1898. évf.-ban.

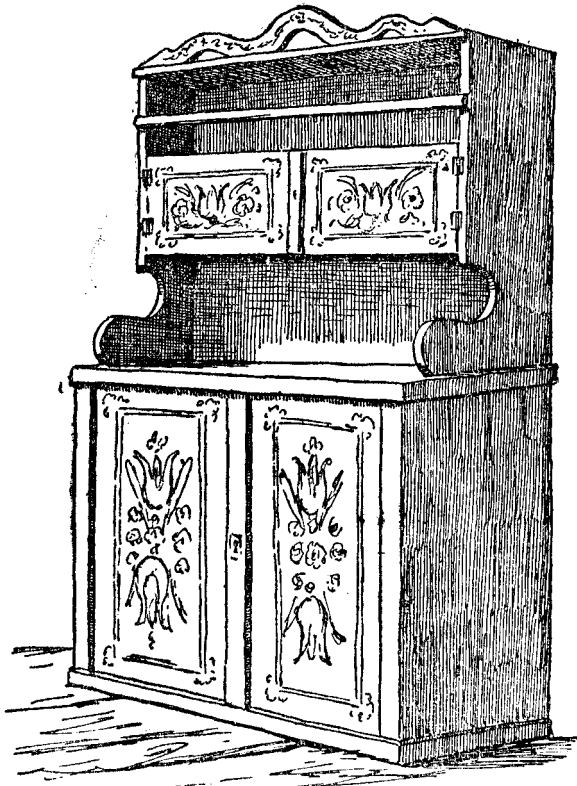
³ Bálint Gábor munkája: A honfoglalás revíziója, stb. Kolozsvár, 1908.

⁴ Erdélyi László: Árpádkor. Budapest, 1922. Szegedi Napló, 1926. stb.

⁵ Józsa János: A székelyek ősei és a székely magyarok. Válaszul dr. Karácsonyi János fenti című munkájára. Szeged, 1925. És újabb adalékok a székelyek régi történetéhez. 1928. (Válasz Erdélyi Lászlónak). Legújabbán Czimmer Károly is irt: A Székelyek eredetéről, Szeged, 1928. (Válasz szintén Erdélyi Lászlónak.) A korábbi irodalom összefoglalására l. Erdélyi Lajos dr. Magyar nyelvi Tanulmányok I—II. k., különösen a második kötet. (Budapest, 1929.) 32—97. l. és a jegyzeteket a kötet végén, különnyomatban u. o. A Székelyek eredetéhez a nyelvjárások alapján I., Bpest. 1928. előszóval.

⁶ „Este numita de populație Giurgeu“ etc. 47. l. „Săcuizarea românilor prin religie“ 107., 126. l.

⁷ Értekezések a tört. tudományok köréből XII.k. VII. k. Bpest, 1878. 18. stb. l.

TOROCZKÓI FESTETT POHÁRSZÉK

A SZÉKELY HÁZ

Irta: Kós Károly.

1. Minden nemzet *nemzeti művészetét* örök idők óta népének faji tulajdonságai, a környező nemzetek művészi kulturája, valamint az elmúlt idők folyamán reá hatott különböző kulturális, civilizatorikus és gazdasági hatások predesztinálják.

2. A *népművészet* pedig nem más, mint állandó és minden alkalommal végső eredője nemzete művészeti kulturájának. Ami azt is jelenti — ha a tételt megfordítjuk, — hogy minden nemzeti művészetnek örök és főfundamentuma népének művészete, melyből nemcsak mindig főtáplálékát nyerheti el, de amelyhez mindig vissza-vissza *kell* térnie új, meg új megújulásért, új, meg új táplálékért, hogy megtarthassa nemzeti jellegét.

3. És ha e megállapításokhoz azt is hozzáteszem, hogy a kulturnemzetek népi kulturáját ma mindenekfelett az architektura fejezi ki a legpregnánssabban, akkor talán megvilágítottam azt, hogy a magyar kultúra élete és jövője szempontjából miért fontos, sőt aktuális is a *székely ház*.

* * *

Amikor a székelység népi kulturájának, irodalmán kívül bizonyára leg-sajátosabb és rajtuk, magyarságon kívül való világ számára is világos és megérthető eredményéről, a *székely házról* akarom, bár vázlatosan összefoglalni azt, amit szükségesnek tartok, akkor ezt a pozitívumot negatívummal kezdem meg.

Hálátlannak látszó, népszerűtlen dolgot kell cselekednem, mert ábrándos hipotéziseket, a nemzeti hiúságot hízlaló regényes álmokat tépek széjjel, tudom. De széjjel kell tépnem azt az immár köztudattá érni akaró hamis — és gyermekes — feltevést, hogy a székely ház, illetve a székely lakótelek egyik legjellegzetesebb és legmonumentálisabb része, a *székely kapú*, nem más, mint Attila király ama fapalotájának örökségmaradványa, melyről Priscos Retor annakidején beszámolt volt. És éppen úgy el kell utasítanunk azt a feltevést is, hogy a székely ház zárt ereszes tipusa az arab, ill. török mohamedán ház hátrácsozatának emléke, ami másszóval azt jelentené, hogy a székely és arab-török házak egy közös tőnek különböző elágazásai.

Ezekkel, az egyes véletlen és nem szerkezeti külsőségekre alapított elméletekkel szemben a legegyszerűbb és legtermészetesebb vizsgálat kétségen kívül azt az egyetlen eredményt adja, hogy a székely ház nem más, mint a székely népnek ezen az erdélyi földön töltött ezer esztendőös kulturmunka-eredménye.

És ha ez az ezerestendős munka eredménye az, hogy a székely házban a székely nép, ill. a székely-magyar faj ki tudta fejezni a maga, minden más néptől különvaló és nem alacsonyabbrendű kulturális egyéniségét, ha a székely ház, a székely népi otthon a maga formáival, méretarányaival, színeivel, anyagával, szerkezetével a művészet nyelvén és a művészet eszközeivel kifejezve különálló, népi egyéniségét jellemző értéket produkált, tehát gazdagítását jelenti az emberiség kulturálértékeinek, akkor ez a székely nép kulturális eredményeként, művészi képességének sokkal szebb és méltóbb eredménye, mintha a székely ház csakugyan nem volna más, mint az ősi dicsőségnek, a homályba vesztett egykori hatalomnak valami koldusmaradványa, vagy akár egyszerű és meg nem értett átvétele valamely tőle idegen kulturkialakításnak.

El kell fogadnunk tehát azt, hogy a székelység, származott légyen akár

CSIK-MENASÁG..

|AL-CSIK|

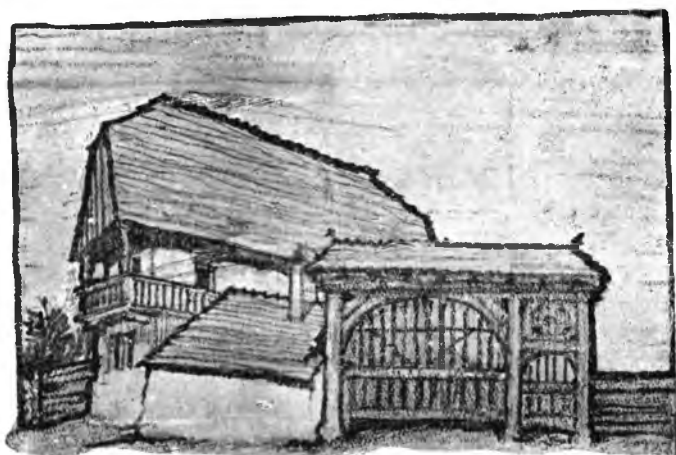
közvetlenül a hunoktól, akár az avaroktól, akár pedig a honfoglaláskori magyarságnak volt egyik része, akkor, amikor idekerült, lovas, nomád pásztor nép volt, mely Ázsia füves térségeiről való sok százados idevándorlása idején, lovai hátán, avagy szekerein nem hozta el magával sem India, avagy Keletázsia más kulturterületének házépítését, sem valamely fantasztikus saját épülettípust. De bizonyára elhozta nyári sátraikat és téli kurgánjainak építési módját és tudását. Azonban, ha nem hozott magával mai értelemben vett házépítési technikai tudást, de elhozta saját szín- és formavilágát. A nomád székelység nem épített, mert nem építhetett állandó házakat, nem rendezett be mai értelemben való telkeket, de tudott szőni, elkészítette a maga lószerszámját, fegyverzetét, szerszámait, ruházatát, ékszereinek egy részét ősi, ázsiai technikai és művészi tudásával.

Másrészt tudjuk azt, hogy abban az időközben, melyben a székelység a mai Székelyföldre letelepedhetett, Erdélyben semmiféle kialakultnak bár némileg is megállapítható államalakulás, sem egységes fajú, avagy bár különböző

fajú, de autochton lakossága nem volt, annál kevésbé lehetett természetesen autochton kulturája.

A valamikor talán aránylag kialakult dák-géta kulturát a római hódítás teljesen elpusztította volt, viszont a rövid, alig másfélszázados római építést és életkulturát az utána következő népáradások pusztá emlékké változtatták Erdély számára.

Mint valósággal kell tehát avval számolnunk, (vagy leszámolnunk), hogy a székelységnek Erdélyben való megtelepedése idején, sem a foglaló székely-magyarságnak nem volt állandó és szilárd házépítő stílusa, sem az akkor itt élő dák-géta maradványok, vagy romanó-szláv töredék-népek nem voltak nyugati kulturértelemben, még az akkori fogalmak szerint sem, letelepedettek-

ZETELAKA. • [UDVARHELY-VM.]

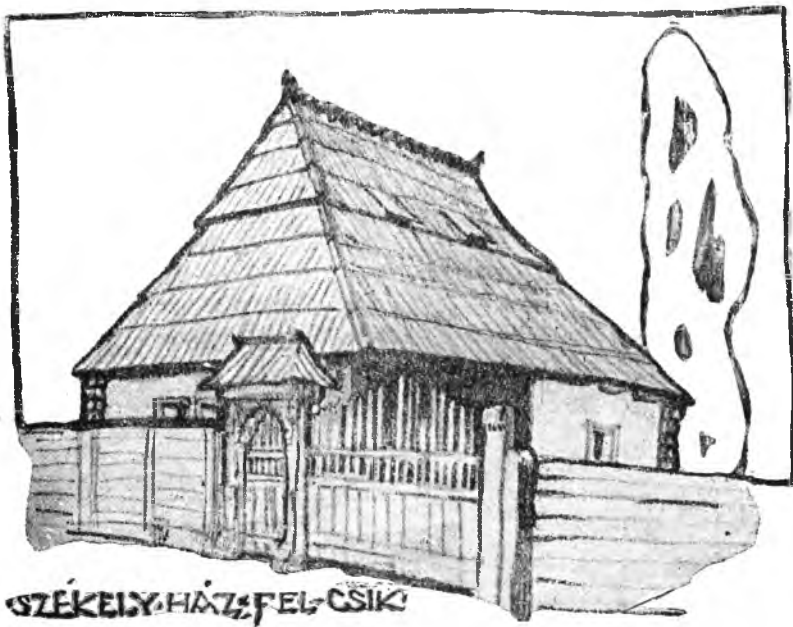
nek mondhatóak, tehát akik valamely háztípust, az építésnek valamely stílus-embrióját bár kialakíthatták volna.

* * *

A magyar foglalás éppen abban az érdekes időben érte Erdélyt, amikor Bizánc kulturájának fundamentuma, a keleti keresztyén egyház előőrsei, nyugat felé való törekvésükben átlépték volt a keleti Kárpátokat. Ennek a kulturáramlásnak Erdély akkori urai: a Gyula-nemzetség nem állotta útját és így történt, hogy a nyugatról kelet felé nyomuló nyugat-római kultúra a foglalás után egy századdal építőfélben kapta Bizáncot ezen a földön és István király, amikor a Bizánc segítségével önállóságra törekvő erdélyi vajdát fegyverrel a magyar királyság imperiumának elismerésére kényszerítette, a római egyházat már nem tudta Erdély egyedülvaló és kizárólagos egyházává elfogadtatni. Az itt élő és lassan-lassan románná alakuló dák-vlahó-szláv nép akkor már elfogadta a keleti egyházzal Bizánc kulturáját és csupán a még pogány hún-avar-magyar népetnikumot kényszerítette a római vallás és a nyugati kultúra elfogadására.

Ezt az állapotot, hogy Erdélyben két nép: a magyar és román és velük két kultúra: a nyugati római és a keleti bizánci kapja meg a maga helyét és életlehetőségét egymás mellett, sőt egymással keverten, az azóta eltelt 900 esztendő alatt nem változtatta meg, csupán új színnel gazdagítja két esemény: az egyik a földművelő, iparos és kereskedő, nagykulturájú rajnamenti német (itt szászoknak nevezett) nép letelepítése a XII. és XIII. század folyamán, a másik a mohácsi vész után Erdély fizikai különválása Magyarországtól, aminek politikai következménye Erdély önálló állammá való alakulása török protektorátus alatt, kulturális következménye pedig a nyugattal való közvetlen kapcsolat megszakadása és természetesen a keleti, ázsiai kulturahatások számára való erősebb, közvetlenebb megnyitása.

Végül még egy periodusa van Erdély életének, melynek nyomai eltagadhatatlanok és ez a fejedelemség megszűnése utáni, illetve a közvetlen osztrák

fennhatóság alatti első szászszentendő aránylagosan békesseges időszaka, amikor kulturbefogadóképessége igen erős volt és amely idő egybeesik a bécsi barokk művészet virágzási korával (Mária Theresia).

* * *

A székelység Erdély legkeletibb részét foglalta le a maga lakóhelyéül, az Olt, Maros, a Küküllő és Nyárad vize forrásvidékét. Földjét kelet felé a Kárpátok éles gerince, Északon a Maros szorososa határolja. Nyugati és Déli irányban nyitott a Székelyföld a vármegyék, illetőleg az egykori szász királyföld felé.

A honfoglalás idejétől Zsigmond királyig (cca a XV. századig)

Kelet felé, a mai Moldovában (a régi Etelközben) rokon turáni népek (előbb besenyők, később kunok) délkelet felől bizantinizált balkáni népek, dél és délnyugat felől a XII--XIII. század óta az odatelepített szászok, nyugat és észak felől mind kevesebb magyarral kevert, részben földművelő, de főleg állattenyésztő románság a székely nép szomszédja.

A XV.-ik századtól kezdődőleg Bizáncot az ozmán-török imperium váltja fel délkeleti Európa uralmában, Moldovát tatár-törzsek szállják meg.

A fejedelemség megszűnése után újra módosul a keleti szomszédság: a török uralom gyengül, a tatár-törzsek visszaszorulnak és helyüket a szaporodó, nemzeti öntudatban gyarapodó román népelem tölti ki, mely kizárólagossá teszi a kiküszöbölt ázsiai-turáni-kultúra helyett is az oroszra alakuló bizánci kultúrát.

* * *

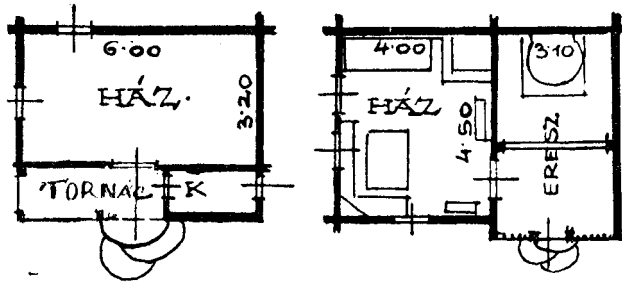
A székely ház kialakulása (mint általában egész Erdély népi építkezése)

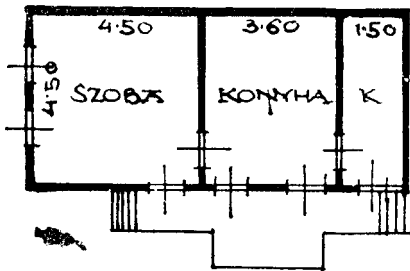
DÁLNOK-VEKES - KÚRIA 1768.

összeesik a szászok betelepítésének idejével és korával. Módszeres földművelést, rendes gazdálkodást és az ehhez szükséges állandó gazdasági központ, illetőleg lakóhely, telek felépítését és berendezését Erdély minden népe a kész tapasztalati eredményeket, szakismeretet és életkulturát új hazájukba is magukkal hozó és itt alkalmazó szász telepesektől tanulta meg. A lakóház építését és berendezését elsősorban. Ez olyan feltevés, melyet *minden* megerősít és semmi sem cáfol. Viszont bizonyos, hogy a beköltözött szászoknak már beköltözésük és itt való megtelepülésük alkalmával azonnal alkalmazkodniuk kellett a régi hazájuktól eltérő új adottságokhoz: Erdély más természeti, gazdasági, sőt politikai és közigazgatási viszonyaihoz, az itt kapott építési anyagokhoz és végül azokhoz a népekhez is, melyeket itt szomszédokul kaptak. Úgy hogy mindaz, ami házépítési és telekberendezési készséget magukkal hoztak, az már az első itt való reprodukció alkalmával módosult, mert módosulnia, alakulnia kellett.

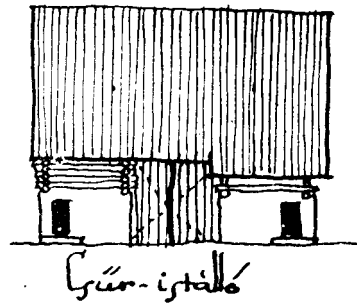
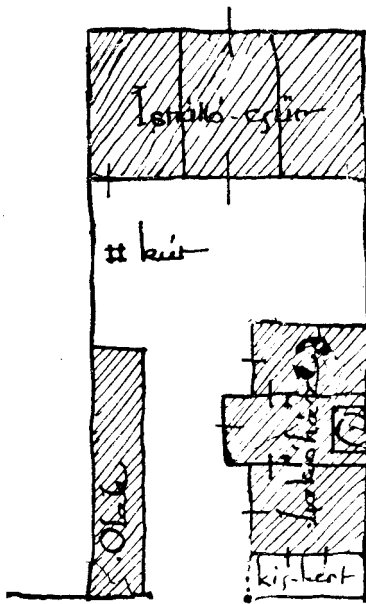
A szászok által hozott és itt alkalmazott középkori építkezési formát és szerkezeteket a székelység átvette, de ugyancsak a maga viszonyai-

TORNÁCOS ÉS ERESZES EGYES-HÁZ-TÍPUS

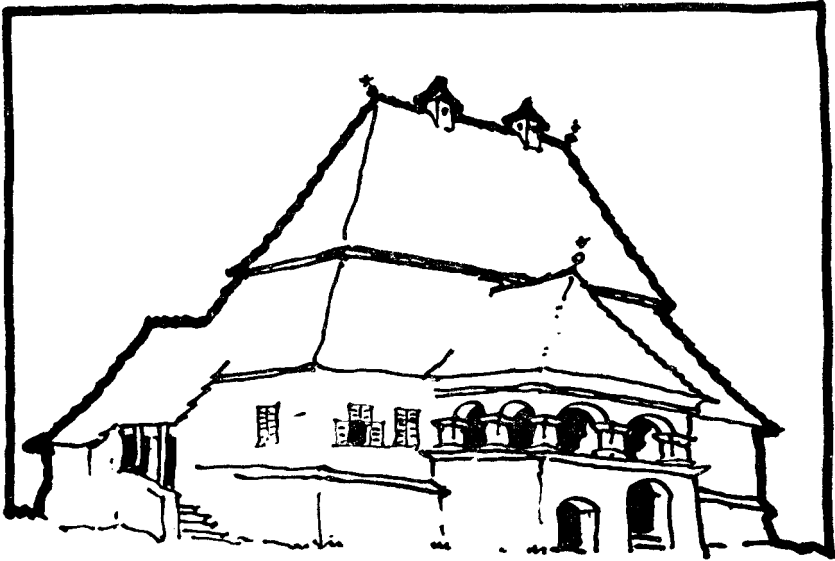

UDVARHELY-VIDÉKI TORNÁCOS-HÁZ.

TELEK-TÍPUS - ZETELAKAN

hoz formálta a maga szelleme szerint és ezeket az átvett szerkezeteket és formákat az idők folyamán új és más hatások hozzájárulásával is tovább és tovább fejlesztette a maga fejlődő szükségleteihez és formaérzéke szerint, sőt letagadhatatlan az a valóság is, hogy különösen a szász területeknek a székelységgel határos területein (a Küküllővidéken különösképpen), ahol a székelység és szászág érintkezése közvetlenebb volt, ott a szász népi építkezésben feltűnően kimutatható a székely népi hatás. De természetes az is, hogy ezeken a vidékeken a székely népi építkezésen is sokkal erősebb a szász hatás. (Háromszék és Udvarhely déli, ill. nyugati részén) mint a szász földtől távolibb vidékeken (Csik-Gyergyó). A román népi hatás aránylag kis területen (Marosszék nyugati részén és a keleti határvidéken) mutatható ki.

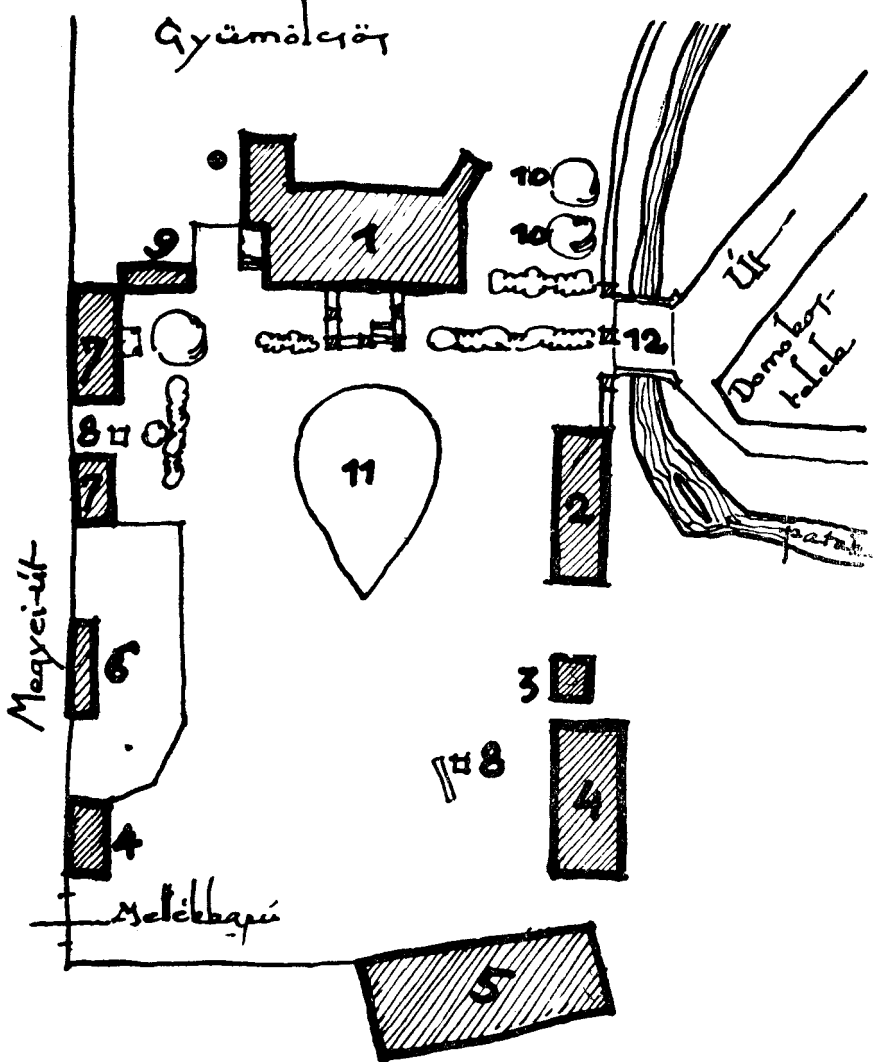

KISBOROSNYÓ .. TOMPA-KÚRIA

A török protektorátus alá került önálló erdélyi fejedelemség idején a közvetlenül nyugat felől állandóan és természetesen reáható európai művészeti hatások helyett, közvetlen keleti hatások alá kerül. Szerkezeti formáiban megmarad ugyan a régiéknél, de ornamentikában, színben, vonalban, kompozícióban friss, új elemeket tanul és olvaszt a régiékbé. Ezek az új elemek azonban kevésbé bizánciak, mint a törökségen keresztül ázsiaiak. A tipikus székely kapu és bejáró ajtók faragott és festett díszítése, a régi székely varrottasok és szöttesek jórészenek ornamentikája határozottan és tipikusan az ázsiai török népek ornamentikájának közeli rokona. (Viszont magát a székely kapu gondolatát határozottan a német gotikából valónak kell vallanom, melynek a székely kapu talán a legszebb és legmonumentálisabb kivirágzása.)

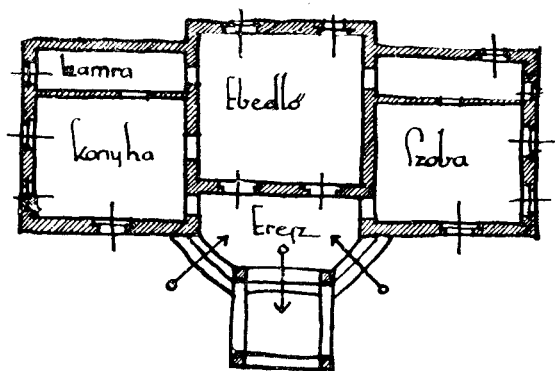
A fejedelemség utáni idők a székely nemzetnek nagy belső civilizálódási és kulturális átalakulását hozták. A csiki és háromszéki határvidék meg-

KIS-BOROSNYÓ. TOMPA-KÚRIA.

1	1. Konyha	5	5. Isten	9	9. Tüskés
2	2. Stálla	6	6. Gólya	10	10. Jegenye-fák
3	3. Ól	7	7. Gabona	11	11. Virágos-kert
4	4. Istálló és szén	8	8. Gólya-kút	12	12. Híd

alakításával a székelység jórésze szinte kiszakított Erdélyből és annál még sokkal közvetlenebbül az osztrák hadügyi kormányzat kezébe került, aminek nyomai kitörölhetetlenül maradtak meg a mai napig. Akkor tűnik el a székely népviselet: a mai székely férfiviselet a XVIII. századi határőrvidéki

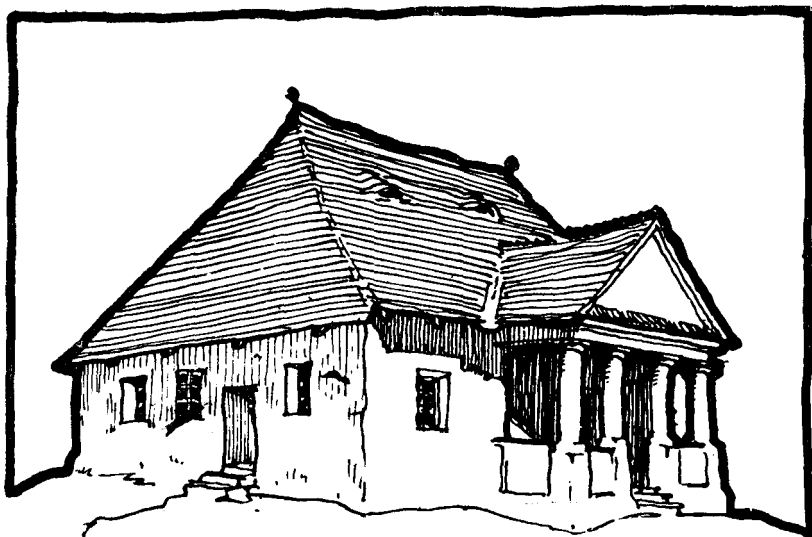
CSIBA · MAROS-T. VM · ERDŐS-KURIA

gyalog és lovas katona egyenruhája. Az asszonyi viseletben is talán csak az udvarhelyi székelység tartotta meg ősinek nevezhető viseletét. A székely ház művészete nagyot fejlődött akkor, különösen a határőrvidék területén. Alaprajzaiban megnövekedett és határozottan barokk formákat veszen át külső

felépítésében. Néhol (így Háromszéken) teljes egészében veszi át a barokkot. bár leegyszerűsítve azt a lehető legegyszerűbbre, másutt csupán egyes külső formákat aplikál a régi középkori felépítésre, a határőrvidékektől távolodó vidékeken már pusztán ornamentikát, díszítőelemeket veszen át, de ezt mindenütt.

* * *

El kellett mondanom mindezt, mert az, amit ma székely háznak nevezünk, egyszerű folyománya csupán a multak történéseinek, eredője mindazoknak a hatásoknak, ellenhatásoknak, amelyek a sors akaratából a székely földre és a székely népre az elmúlt időkben működtek és amelyek együtt adhatták és

SZENTIVÁNY-LABORFALVA. SZENTIVÁNY-KURIA. [HÁROMSZÉK.]

adták azt az eredményt, amiről a székely nép, művészetének legkifejezőbb eszközével: a székely házzal beszámolhat.

A telek.

Székelyföld tulnyomó részében hegyes, erdős vidék és amennyiben a hegyek közé foglalt nagyobb sík medencék is vannak (gyergyói síkság, alcsiki medence és a háromszéki Szépmező), a nép ott is úgy épít általában, mint a hegyek oldalán, a szűk völgyekben fekvő falukon. Nem tulságosan tágas telkeket épít be, takarékoskodik a művelésre nem használt udvarterülettel, míg szérüs-kertjétől már kevésbé sajnálja a földet. A házat általában nem építi utcatorban (a szász kiépíti), de a ház utcai homlokzata előtt legalább néhány lépésnyi széles virágos kertet hágy az utcai áttört (sohasem zárt és átláthatat-

lan kőfal) kerítésig. Vannak házak (és ez is típus), melyek előtt külön elkerített és külön kapuval ellátott kert van úgy, hogy maga a lakóház alig látszik az utcára ki. Ezek különösen szépen elgondolt telekelrendezések. A ház bejárója soha sincsen az utca felől, de az udvarra nyílik és a ház bejárójával szemben helyezik el, onnan beláthatóan a gazdasági épületeket. Ha keskeny a telek, akkor a gazdasági épületek közül a csür a telek végében, az utcai kapuval szemben van és a csürkapu egyúttal a csüröskertnek, illetve gyümölcsöskertnek is bejáró-kapuja.

Az alaprajz.

A lakóház alapelrendezése egész Székelyföldön általánosságban ugyanaz. Az ősi, székely ház eredetileg egyetlen lakóhelyviségből áll, melyet a legegyszerűbb formájában is mindig kiegészít szükségképpen az eresz és a kamara.

Az eresz a ház bejárója, ez a konyha és sütőház is, innen a lakószoba. Az ereszbejáróval szemben való fal közepén terpeszkedik a tűzhely, mely régen szabad tüzelő csupán és belőle nyílik a ház falához kívülről ragasztott zárt sütőkemence. A régi eresz elől teljesen nyílt volt az udvar felé, vagy pedig fűrészelt mintájú deszkarács zárta el csupán; ma többnyire zárt már és ajtó vezet kívülről a most már konyhává vedlett ereszbe. A lakószoba a család téli tartózkodási helye, ill. fogadó és vendégszoba volt régen; ma már általánosan is mindig használt helyisége a családnak. Ennek rendesen 2 ablaka nyílik az utca-felé, egy az udvarra. Berendezése tipikus: az utca és udvar felőli falak szegletében áll a szegletre összedolgozott pad, vagy padláda, felette a szegeltettéka, a pad előtt asztal és székek. Az utca felőli másik szegletben, a belső, ablaktalan fal hosszában a magasra tornyosuló ágy, ennek lábánál a festett láda, a belső szegletben a mázas kemence. Ajtó és kemence között kis vizpad.

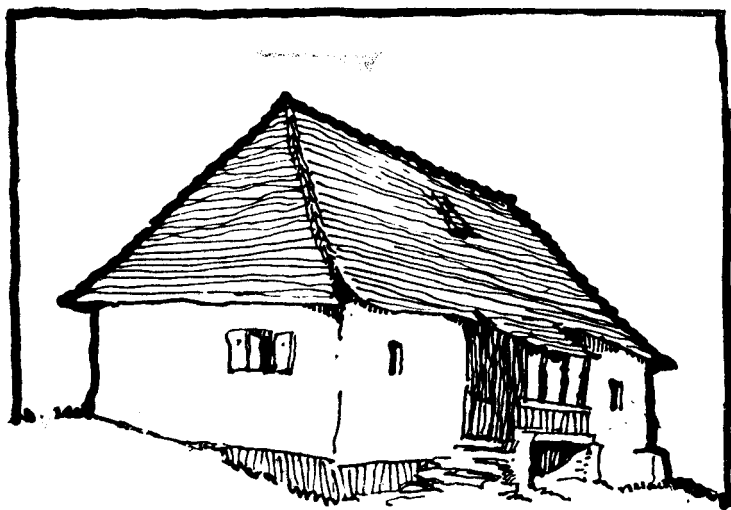
A szabad falakon fogasok: tányérnak, bokálynak; egy-egy rudon a szőrttes „rúdravaló.“

Ez az ősi házforma ma már ritka; az igények nőttek. Ma már többnyire tornác húzódik végig a ház udvarfelőli részén és a tornác egyik végét építik be kamrának. Ha bővül a család, akkor a ház hosszában az ereszen túl és abból nyilólag hozzáépül a hátulsó szoba és a tornácot is tovább nyujtják.

Ha a ház hegyoldalban épül, akkor elől: emeletes. Ha nem erős a domboldal dülése, akkor pince kerül a ház első része alá, ha erős, akkor alul rendszeren nyári konyha kerül, melléje pince, vagy gabonás, vagy kamra.

A hely, a telek, a fekvés és a gazda módja szerint aztán ez alaprajzi elrendezésnek számtalan változata van, de minden változatban megtalálható a helyiségeknek eredeti, ősi összefüggése.

Az egyes helyiségek mérete csak bizonyos korlátok között változik. Őt

BŐZÓDUJFALU · RÉGI · KÚRIA ·

méternél keskenyebb és nyolc méternél szélesebb ház nem igen van. Nem is lehet, mert a fedélszék folyógerendáinak méretei, valamint a falusi székely házépítő mester szaktudása korlátokat emel a szélességi méretek fokozása elé. A ház hossza már kevésbé van megkötve.

A felépítés.

A lakóház általában földszintes. Emeletesnek néha látszik a ház, ha domboldalra épült, de tulajdonképpen ez is földszintes. Ebben különbözik a svájci, olasz, némely német és francia hegyvidéki háztípustól, ahol ősidők óta emeletesre készül a valamirevaló falusi ház; viszont ebben egyezik a bukovinai, moldovai háztípussal, melyekkel különben is a felépítése sokban megegyezik.

Építési anyagul ősidők óta a fát használja a székelység. A házfalakat régen mindig lehéjazott fenyőgerendákból, vagy fejszével kifaragott tölgyfa-gerendából borona-kötésben (gerezdesen) rakta össze, úgy, hogy a szegleteken kiállott a végük.

Alapfalat régen nem rakott, ha nem volt muszáj, csak a legalsó gerenda-sor alá rakott a gerezdeknél egy-egy követ. Szegény ember ma is így csinálja; a jobb módú kövel alapfalat rak a legalsó gerendák alá.

Ma már természetesen a téglá és kőépítés is terjed, de régen is Háromszéknek és Udvarhelyszéknek a szászfölddel szomszédos részein tipikus volt a kőépítés.

A helyiségek belső magassága régen ritkán haladta meg a 2.5 métert, ma a 3.00 méteres magasságot kedvelik.

A szoba gerendás menyezetű, a régi jobb fajta házaknál a gerendák díszesen faragottak és az építető nevét és az építés évszámát is ide rották be.

A ház fedele régen kizárólagosan meredek sátozott (kivétel itt is a szászfölddel szomszédos községek építési módja, ahol falazott oromfalak, vagy lecsapott oromfalak is gyakoriak). A fedél régen mindig csüngő ereszes volt, ma már álló ereszt készítenek: így magasabbnak látszik a ház.

A házfedél héjjazata zsendely volt. Régen nagyobb alakú zsendely a mai-nál, amit faszeggel szegeztek a léchez. Sok vidéken használták a mai cserép alakú bükkfazzsendelyt. A szászokkal érintkező vidékeken régtől óta használnák a dőngölt polyváz agyag volt. Az ereszt padlóját ma sem deszkázzák, a lakószobáét azonban ma már majdnem mindenütt.

A ház boronafalát belül sárral tapasztották, aztán meszelték. Kívül vidékek szerint vagy egyáltalában nem tapasztották (különösen régen a hegyek között), vagy egészen letapasztották és azután meszelték.

A ház tornáca faháznál faragott faoszlopos, mellvédje fűrészelt mintás deszkázás; kőháznál falazott oszlopú, falazott mellvéddel.

Eredmény.

Külseje méltóságosan egyszerű, becsületes szerkezettel, kevésfajta anyaggal felépítve, cifrázkodás nélkül komoly; belseje színes, de nem rítkító, vidám, de nem léha, gazdag, de nem hivalkodó. És mindennekfelett magyar, sőt székely. Mint ahogyan a szász és román falusi embert első pillantásra meg tudjuk különböztetni székely földműves társától, bár talán falvaik évszázadok óta szomszédok, mert viseletükön kívül arcuk, testtartásuk, sőt szemük járása ma is más és más, úgy különbözik a székely-magyar ház általában a román, avagy szász háztól. Különbözik egészen természetesen azért, mert a székely háznak székely az építője, díszítője, butorozója és lakója, a maga különvaló természetével, lelkével, fajtájával és — tradíciójával.

A SZÉKELY NÉPBALLADÁKRÓL

Irta: Solymossy Sándor.

A nemzetek a maguk népköltési termékei közt mindenütt a népballadákat tartják legértékesebbeknek, azokra legbüszkébbek. Mi vajjon az oka e kivételes megbecsülésnek? Bizonyára sok minden hozzájárul a közvélemény e szinte kegyeletos tiszteletének létrejöttéhez. A népballada tragikus zordon tárgyai, szűkszavú töredékes előadásuk, amely többet sejtet, mint amennyit mond, rejtelmes miszticizmusuk, az a panaszos jajongó hang, mely belőlök kicsendül, valami ősi patinájuk, amely verselésről és dallamról egyaránt lerí, — mindez együtt különös erős hatást váltanak ki a hallgatóságból. Míg a többi népköltői műfajt (monda, mese, népdal, stb.) egyszerű naivsága miatt a művelt elem magától némiképp idegennek érzi, esetleg le is kicsinyli, ezek a legkényesebb izlésűeket is megkapják, hangulatba sodorják, versenyeznek hatásban a legelismertebb művészi termékek ható erejével.

A mi székely népballadánk ebben méltó társai a világhíres angol-skót és skandináv termékeknek s ami még különösebb, alkotó elemeik: az apró stílbeli jellemvonások majd mind megegyeznek azokéval. Honnan ez az azonoság? A kölcsönhatás köztük teljesen kizártnak tekintendő. Külön függetlenül egymástól, önállóan kellett e vonásoknak ott is, itt is előállniok, legfeljebb közös gyökérre nyulhatnak vissza: a népléleknek alapjában azonos tulajdonságaira, valamint sorsuk, történelmi módosulásaik közös voltára nézve.

A népballadának, mint sajátos népköltői műfajnak, eredete és formai kiérése sok fejtörést okozott a kutatóknak első felfedeztetésük időpontjától kezdve (Percy skót püspök gyűjteménye 1756-ból) szinte napjainkig. A feladat, mint a legtöbb folklóre-problema, sokkal bonyolultabbnak bizonyult a szokásos irodalomtörténeti és poétikai témáknál s a magyarázatok, elméletek felfogások hosszú sora mindaddig, míg azok irodalomtörténeti szemszögből eredtek, szükségkép téves nyomokon is indultak. Az u. n. „néptudomány“ (ethnologia), melynek egyik nagy fejezete foglalkozik a népköltéssel, későn, a múlt századnak csak második felében keletkezik és hosszú évtizedek kitaró munkája árán jut el odáig, hogy a népballada témájával, mint arra egyedül hivatott, eredménnyel foglalkozhassék. Az utóbbi időkig nálunk épúgy, mint külföldön, az egykori Vischer-féle esztétikai magyarázat (Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen, 1857. III. r. 2. szakasz, 5. fűz.) volt az elfogadott s a székely népballadákra alkalmazott felfogás. Gyulai Pál és Beöthy Zsolt voltak ennek lelkes hirdetői, kiknek nyomán szinte máig ezt a magyarázatot tanítják az iskolákban.

Szerintük a ballada az északi népek, a románc pedig, mint külön műfaj,

a déliek epikus énekeinek megállapodott formája. A kettőt nem tartalmuk, de előadásmódjuk választja el egymástól. A ballada az eseményt szaggatottan, röviden, felizgultan mondja el, a románc viszont részletező, leíró elemekkel bővített, kényelmes előadású, dalolható formájú és liraibb jellegű népi ének. A gyökeres eltérés a kedélyileg kétféle népjellem folyománya. Északon zordabb a világ, nehezebb az élet küzdelme, nyomottabb az állandó hangulat, a fáradt nehézkes emberek szűkszavúak, fásultságukban csak az erős tragikus felindulások érdeklők, amihez babonás, rémlátó miszticizmusuk járul. Délen ezzel szemben derült az ég, gondtalanabb az ember, könnyű a megélhetés, sok a szabad idő, ami bőbeszédűvé tesz, elmondás közben részletezésre és leírásra csábít, függőbb kedélyű lírai elemeket vegyít az esemény közlésébe. stb. E kétféle alapjelleg költői megnyilatkozásban fent a balladát, lent szükségkép a románcot termelte ki. Ime a tetszetős, megvesztegető elmélet, amely hazai vonatkozásaiban is találónak mutatkozott: a hegyvidéki székely népepikumok balladák, a nagyalföldiek románcok.

Az utóbbi félszázad folklóre-munkássága elméletek kieszelése helyett a felgyűjtő, anyaggazdagító munkában merült ki s ma ismereteink a világ népepikumairól a réginek tiszteresével vetekednek. Feltárások történtek olyan európai népek költői termeléséből, melyek e tekintetben eddig teljesen ismeretlenek voltak. S e bő összevető anyag tanúsága a fenti elméletet nemhogy megerősítené, hanem lépten-nyomon ellene szól. A kérdés t. i. ez új megvilágításban semmiképp sem mutatkozik oly egyszerűnek, mint ahogyan eleink elgondolták. Fent a legészakibb orosz tájakon, az Onega-tó felső partszegélyén, vagy Archangelszk dermesztő vidékén az elárvult szegény nép énekei közt túlnyomó számú a románcos historiai dal, míg Itália és Hispánia napfényes tájain vannak nagy földdarabok, ahol szinte kivétel nélkül balladákat énekel a köznép. Az angol-skót és skandináv népénekekben is túlteng a románcos előadású a komor balladaival szemben. Az előadásmód különbségei ez ékesen szóló példák szerint nem függhetnek a népek északi vagy déli elhelyezkedésétől; a szembetűnő stíleltérésnek más, rejtettebb és szövevényesebb okait kell feltennünk s ha lehet, kifürkészniük; olyan magyarázatot találunk, ami egyúttal székely népballadánk keletkezésére is világot lesz hivatva deríteni.

A népballada „felfedezését“ az említett Percy-féle gyűjtemény megjelenésétől szokták keltezni. Hatása a köztudatra és az irodalomra kétségkívül ennek volt legelőször. Ámde a nemzetközi kutatások kiderítették, hogy a tárgy már régebben is foglalkoztak. Anders S. Wedel már 1591-ben ad ki dán epikus énekeket, majd egy századdal utóbb (1695) Peter Syv tesz közzé hasonló s amannál gazdagabb gyűjtést; az angolok közt Percy előtt egész sora a vele foglalkozóknak gyűjt, magyaráz, kiad (Sidney, Addison, Pepys, Ramsay, stb.). Közléseikben az a feltűnő, hogy szövegeik csupa hosszabb, részletezőbb darabok, amelyek a históriás énekmondásra emlékeztetnek. Még sehol töredékesség, szaggatottság az előadásban; a szereplők hosszú névfelsorolása mellett körülményes és tárgyilagos referádák a látott vagy hallott eseményekről. Látszik rajtuk, hogy nem az igazi nép ajkáról, hanem hivatásos énekmondók közlései nyomán jegyeztettek le. A gondos Percy, aki bő jegyzetekben számol be minden darabja eredetéről, vagy arról, hogy miképp jutott ő hozzá, számos helyen említi szövegéről, hogy X. Y. népénekestől hallotta, vagy régi nyomtatásból közli, ami minstrel (énekmondó) dalra megy vissza. Skóciában az

utolsó minstrel, Charles Leslie, 1785-ben hal meg, 20 évvel a Percy-gyűjtés megjelenését után, vagyis a skótok lelkes népbarát püspöke, aki anyagát 3 évtizeden át gyűjtötte, ha nem találta már virágjában a hivatásos énekmondók korát, bőségesen meríthetett műsorukból. A döntő körülmény mindezek mellett az, hogy ugyanezek a verses történetek azután meglelhetők későbbi, majd a legújabb időkben eredő gyűjtésekben is másfélszáz évvel a minstrelek kihalása után is már valóban népi körökből. Az egyenes leszármazás nemcsak az egyező tárgy nyomán, hanem azonos szakok és sorok alapján is letagadhatatlan, bár a szövegeken csodálatos változás vehető észre. Terjedelmük fokozatosan összefűz zsgorodik, a mellékes részek kihullanak, csak a történet főszála: a vörös fonál marad meg, az is megkurtítva, leírások nélkül s az egykori objektív előadás megváltozik: felkiáltások, párbeszédnek kerülnek bele. A történeti ének, a népszellem kohóján átmenve, így válik balladává! — Ugyanezt a különös változást árulják el a svéd, dán epikus énekek is. Náluk néhol (pld. Axel Olrik gyűjteményében) négy-öt változata maradt meg ugyanazon éneknek különböző idők feljegyzéseiben. E példákön a lassú átalakulás szemmel kísérhető, minél későbbi a szöveg, annál töredékesebb, annál tömörebb és líraibb.

Ez a nevezetes tapasztalata a népi költés néhány sarkalatos törvényszerűségét tárja fel előttünk. Mindenekelőtt azt, hogy a nép az ily énekelt történeteket valódi, az életből vett eseteknek tekinti, maga tehát ilyet ezek mintájára *nem költ*, csak hagyománykép megőriz emlékezetében s gyakori eléneklésekkel rögzítve, átadja az utódok nemzedékeinek. Ez a tömeglélektani folyamat szükségkép azzal jár, hogy a szövegből nem egy mellékes rész kihull, tipikus helyek ismétlődnek, a fordulatok a szereplők szájába adott s rövid kitérésekkel jeleztenek, szóval az egész átalakulás észrevétlen, magától adódó, szándék nélküli. Mindez természetesen azokra a népballadákra vonatkozik, melyek eredetileg énekmondóktól származnak, tehát évszázados régiségűek, a XVI—XVII. sz.-nál nem újabbak. Nem szabad azonban felednünk, hogy a hivatásos énekesek kipusztulása nem ment hirtelen végre; rajtuk a kiheverhetetlen sebet voltaképp a könyvnyomtatás elterjedése ejtette s lassú halódásnak voltak kitéve. Ez alatt eredeti szerepük megváltozott, való és megtörtént esetek hírül adásán kívül szórakoztató tárgyúakat kezdtek műsorukba felvenni s ezeket kézzől-kézre adva, maga a költött történet nemzetközi elterjedésűvé vált. Idővel megbecsülésben és társadalmi állásban egyre lejjebb csúszván, a köznép rétegébe kerültek s ennek izléséhez kellett alkalmazkodniok. Véres és rémes tárgyokban dúskáltak. Verseiket külön lapokra nyomtatták és sokadalmakon, búcsún, vásáron ott árulták és kántálták a népi réteg közt. Így félúton maguk is elősegítették teljes lesiklásukat. Ez t. i. abban állt, hogy akadtak verseny-társaik a nép egyik-másik jó énekes és ügyes előadású fiában, akik szülőfalujuk szenzációs eseteit épűgy színes nótákba szedték, mint ők a messi történeteket. A régi nimbusz szétfoszlott, az egykor oly nagyra tartott énekes mesterség utolsó alakjai útszéli csárdák koldus mulattatóivá züllöttek, majd ki kellett pusztulniok teljesen. E miatt a ma hallott balladák jórészét nem szabad ősréginek tartanunk s az énekmondók virágzás-goráig felvinnünk. Minden egyes ének csálhatatlan jeleit viseli magán, mely korból való: tartalmának jellege, verselése, előadásmódja, töredékessége megannyi ismertetőjelek e részben. Ha így a termékek jórésze nem is, de a népballada maga, *mint műfaj*, mint

hagyományos népköltési forma, feltétlenül a régi énekmondók verses históriáira vezetendő vissza.

Hogy a nép eltanul és magáé közé iktat magasabb társas rendeknél hallott és látott jelenségeket, vagyis leszüremlés történik felülről a népi anyagba, elismert tény. Nemcsak külsőségekben van ez így: ruházat, dísz, butor, eszköz átvétele dolgában, hanem szellemiekben is. A török időkig az énekmondó magasabb rétegnek tekintetett a föld népénél s csak később, az udvarházak tönkretűzése után váltak földönfutókká (az angol utazó Sidney írja ez időkből, hogy európai körútja alatt sehol sem látott annyi vándorénekest, mint Magyarországon). Tőlük is eleinte leszüremlés útján történik históriás énekek eltanulása, épügy mint később műírók dalainak lehatolása a népi rétegbe. Petőfi és Arany néhány népi ízű költeményét egész ország népe ismeri. Legkedveltebb nóták közé tartozik pld. a „Szegény bojtár . . .” népdala („Kéri pusztán az endrédi határban . . .”), pedig tudvalevő, hogy szövege Magyar Kossa Gusztávtól való 1857-ből, dallamát meg Simonffy Kálmán szerzette a következő évben.

Másik nagy tanulsága a nemzetközi anyagon végzett vizsgálódásnak a balladát ismerő és művelő helyekre, népfoltokra vonatkozik. Kiderült u. i. az a tapasztalati tény, hogy nagyobb nemzetegységeknek csupán bizonyos földdarabjain élt és él ma is a balladaéneklés szokása, más helyein ugyanaz a nép sem ismeri, helyette lírai nótázásban leli örömét. Vannak tipikus ballada-területek, ahol a közönséges értelemben vett népdal, nótázás egyáltalán nem hallható, ahol még táncolni is ballada éneklésre szoktak. Igen sok helyt a kettőt vegyesen művelik, nagy területeken viszont egyáltalán nincs ballada. Ha már most ezeket a már megállapított népfoltokat közelebről szemügyre vesszük, bizonyos törvényszerűségeket látunk rajtuk megnyilvánulni. Szinte kivétel nélküli tapasztalat, hogy balladás vidék mindig félreeső, elszigetelt terület. Ilyen az olasz Piemont a Nagyalpok karéjába ékelődve, ilyenek a spanyol északi tartományok: Navarra, Asturia (a Cid-románcok hazája), a britt szigetek Skócia, a skandináv vidékek északi tájai, messze eső szigetek az Atlanti óceánban (Faer-öriek, Izland); a középeurópai országokban a francia Bretagne, német földön lent az Alpok népe, fent a friez partvidék, nálunk az erdélyi székelység, oroszoknál az urali bányavidék és az északi jeges tundrák földje. Mindahány a világforgalom országútjaitól távoli, félreeső vidék, ahol a köznép nincsen zsákmányul dobva a folyton újabb, egymást rohanva követő eseményeknek és híreknek; itt új benyomások hijján a régi él tovább, a hagyomány szívós életű, fennmaradnak ama rég letűnt idők emlékei, mikor a vándor énekmondó vitte hozzájuk a külvilág híreit s azt dalos formában adta nekik elő. — Természetesen a zárt vidékek sem egytormán elszigeteltek. Nem egy közülük történelmi viszontagságoknak lesz áldozatává, háborúk zavarják békés nyugalalmát (Erdély első sorban ilyen) s itt az emlékek is elmosódottabbak lesznek; míg vannak szinte hermetice elkülönített helyek, ahol a hagyományok évszázadokig változatlanul élnek tovább. Szolgáljon például a tenger egy hajóútba nem eső szigetcsoportja: a faer-öri szigetek Skócia fölött, ahol egyebek közt megtalálták a múlt század végén a lakosság ajkán a „Ravengar” balladát olyan szöveggel és dallammal, amely háromszáz év előtti dán feljegyzéssel szösz szerint és hangról-hangra megegyezik, mint azt Grundtvig kimutatta.

*

Erre a fenti összesűrített általános bevezetőre mintegy háttérre, szükségünk volt, hogy az újabb folklóre-megítélés eredményei felől tájékozódva, azokat székely népballadánk tanulságaival összevethessük.

Első önmagától adódó kérdés most már, vajjon van-e székely balladánkban kimutatható nyoma annak, hogy közülök egyik-másik egykor szintén hegedősök históriás verseiből származott át az utókorra? — Tartalom dolgában közismert adat rá a *Szilágyi és Hajmási* balladája (Magy. Népkölt. Gyűjt. I. kötetében két változata), amely ugyanazt az eseményt mondja el, amit az u. n. „Szendrői Névtelen“ verselt meg a maga históriás énekében fogsága alatt 1571-ben. De tartalmilag elvitathatatlanul egyezik *Kádár Kata* balladánk is egy névtelen énekmondónak klasszikus mezbe öltöztetett versével: „Telamon históriája“, amely Heltai Gáspárné nyomdájából került ki 1578-ban. Balladánkban található olyan kulturelemekre, melyek a XVI. század végével megszűntek, Deák Farkas mutatott rá (M. Nyelvőr XV. k. 287.) Magam ezenkívül néhány év előtt arra utaltam (Ethnographia, 1924. 142.), hogy a XVI. sz. végéig a jobbágyoknak, sőt a mesterembereknek nincsen patronymikonjuk, vagyis a később kialakult családi *vezetéknev* még hiányzik a keresztnév mellől (l. az 1501-ből való csikszentmiklósi feliraton: „Mátyás mester, Gergely mester csinálták.“) Az ezt követő átmeneti fokon valamely személyi jelző kerül a keresztnév mellé. Ha mesterember az illető, úgy foglalkozása a jelző a keresztnév mellett (fenti emléken: „Estyán kovács“). Feltűnő most már, hogy néhány balladának szereplőit így hívják: *Kőmives* Kelemen, *Molnár* Anna, *Kádár* Kata, *Kerekes* Izsák, stb. Az énekek szövegéből még elővillan, hogy e nevek nem rendes vezetéknevek, hanem az illető foglalkozását jelentették. Kelemen valóban kőmives volt, aki babonából bealaztatja feleségét („Neköd is jó napot, Kelemen kőmives“); Molnár Anna neve úgy keletkezett, hogy az ura molnár volt („Jó estét, te molnár gazda“ 4 ízben is, majd: „Hallod-e te, molnár gazda“ Ethnogr. 1905. 224. és u. o. 1910. 132.); Kádár Kata apja mesterember, mint a „Telamon históriája“ megőrizte. E nevek tehát csak a szájhagyomány későbbi idejében váltak családnevekké, az énekek keletkezése idején (a XVI. sz. vége táján) foglalkozásneveknek kellett még lenniök.

De maradtak a szövegekben egyéb nyomok is, amik az egykori hegedős énekek emlékét megőrizték.

El kell képzelnünk az énekmondót, aki néptömeg előtt új történetet legfrissebb esetet készül hallgatóságának elmondani. Hogyan irányítja magára a közfigyelmet, mivel kelti fel az érdeklődést közlendőire? Van-e természetesebb kezdet az ilyennél? „Hallottátok... helyen mi történt?“ vagy: „Hallottátok (emennek-amannak) a hírét?“ — Ime, balladás énekeinkben sűrűn találkozzunk hasonló bekezdéssel:

„Amit mostan mondok, jól meghallgassátok...“

(Sepródi J. marosszéki gyűjt. Ethnogr. 1912. 172.)

v. ö. a XVII. sz.-i Vásárhelyi Daloskönyv e soraival:

„Egy új históriát mondanék tünéktek, ha rá hallgatnátok“

(id. h. CXXVI. sz. 212. o.)

Másik hasonló formula:

„Hallottad-e hírét a híres Szebennek,

A hires Szebennek s a hires Mohának,
A Mohában lakó Kerekēs Péternek
S Kerekas Izsáknak, ő felnött fiának?“

(Kerekas Izsák balladája.)

v. ö. egy XVII. sz.-i énekből:

„Hallottad-e hirit a Drina vizinek . . .?“

(Ságody: Régi magy. népeénekek. I. 4. sz.)

Országszerte elterjedt a következő kezdőforma:

„Stiriában Ajk-faluban mi történt?“

székely balladában:

„Hallottátok, Korond mellett mi történt?“

Szegény zsandárt a pénzié megölték . . .“

(Vikár B. fonogr. hengere 96. sz. Nagy-Kedéről, Udvarhelyből)

Ezek csak énekmondók bekezdéseinek emlékei lehetnek. Rendes otthoni hallgatóságnak ilyen figyelemkeltésre nincs szüksége, amint az új keletű lokális énekekben nem is szokásos.

Ugyancsak biztos nyoma maradt annak, hogy egyik-másik énekünk valóban a török időkből való. Külön balladatipust alkot számos változatban az a történet, ahol a mostoha anya (v. testvérbátya) eladja a leányt a töröknek. Mikor ezt az áldozatot megtudja s arról is értesül, hogy már jönnek érte, sorra búcsúzik kerti virágaitól, ruháitól, lelke összetörik s mielőtt a pogány elvinné, meghal. A lánynak e pusztulását, a mérhetetlen bánatot és rémületet, amelytől halálra válik, csupán a török idők viszonyai teszik érthetővé, amikor rabnőnek hurcolták a megvásárolt nőt, tovább adták, hitetlen pogánynak kényére került és jó ha még keleti háremek ajtaja zárult be örökre mögötte. Az érte jövő török kérdezősködései, a fokozás, hogy hol keresi a leányt mindenütt, míg megelleli a belső szobában kiterítve, egy még ennél is régibb nemzetközi balladomotívum, melyet csak énekmondó hozhatott be nyugatról hozzánk s honosíthatott meg szerte az országban. Az erdélyi változatok (*Fogarasi István*, Kriza gyűjtése, Magy. Népkölt. Gyűjt. III. k. 1. sz.; *Boriska*, u. o. I. k. 6. sz. Gyulai Pál gyűjt.) még tisztán megőrizték a régi alakot, t. i. hogy „török“ kézre adták a leányt. Már egy későbbi kialakulása ungmegyei változat (*Világszép Erzsóke*, u. o. I. 180. o.) romlottabb szöveget mutat, a török kor emléke elmosódott s némi hangremiszenciával „török“ helyett „örökös úrfi“-t mond, ez itt persze henye jelző, mit sem jelent. Romlott az a másik, beregi szöveg is, ahol „három török ifjú“ jön a lányért, ami a történetben szintúgy képtelenség. A még újabb alakulatokban, a tartalomnak egyébként azonos volta mellett a török idők emléke már teljesen kiveszett (*Kis Mariska*, u. o. VIII. k. 207. Zalából, vagy *Szép Örszébet* Kálmány koszoruk I. 18. o. 1. sz., melyben a leányt az anyja „Uj-Bécs felé“ igézte el.) A fokozatos elkopás, az új viszonyok kívánta módosítások ily tanulságos példái a magyar balladaköltészetnek egyéb típusaiban is kimutathatók. Az eredmény mindahányban ugyanaz, t. i. pusztán az újabb szövegekből ki sem sejtjené, hogy azok évszázados örökség maradványai, ha a velük tartalmilag egyező székely balladák a régi szövegformát fenn nem tartották volna.

Nevezetes további tapasztalata az összetevő folklór-kutatásnak az a tény, hogy balladáink egy tetemes hányada, főképp a régi eredetűek, *nemzetközi tárgyakat* énekelnek meg, vagyis ugyane történetek ugyancsak epikus dalban föllelhetők más európai nemzetek népköltéseiben is; úgy értendő, hogy nemcsak a szomszédos, más nyelvű népelemeknél, hanem távoleső helyeken (skót, dán, svéd, spanyol) hasonló, sőt azonos esetről énekelnek balladákat.

Ez a megállapítás még nem ment át a köztudatba s hirdetését, álszégyenkezésből talán, az iskolákban is mellőzik. Pedig nem hogy restelkedni kellene miatta, de belőle nemzetünkre leghizelgőbb érvek egyike kovácsolható. Ismeretes dolog, hogy az európai egységes műveltség, melynek hordozói mindenkor a nyugati nagy nemzetek voltak, etikai világnézetén, jogszokásokon, államrendezési formákon kívül népköltés dolgában is nagyjából kiegyenlített homogenitást mutat. Nem titok már szélesebb körök előtt sem, hogy pl. a *népmesé* nagyrésze ma európai közkinccs s a „Hamupipóké“, „Csipterózsikát“, a „Vitéz szabót“, stb. egyaránt ismeri és meséli a skandináv hajós, a skót majoros, a spanyol koldus, a francia paraszt, a német kisiparos, a magyar földmives, sőt az orosz—lengyel—rutén szlávok, vagy a Balkán népegyvelege. — A mesei epikumoknak ez egységes elterjedtsége sok ideig rejtély volt a kutatók előtt; ma már kétségtelen, hogy a kiegyenlítődest a középkor nagy tömegmozgásainak kell tulajdonítanunk: szent helyeket felkereső zarándok búcsújárások (gyalog, vagy lóháton, szekéren Rómába, a spanyol Compostellába, messzi országok ereklyeőrző kolostoraihoz), zsoldos hadseregek világot járó tömegei, meszterlegények külföldi vándorlásai, diákok állandó nagy útjai híres egyetemi városokba, árúszállító fuvarosok örökös országjárásai, — mindezek lassú mozgásuk sok ideje alatt kicserélték egymás mesekincsét, hozták-vitték és elültették mindenfelé az általuk tudott csodahistóriákat, felszedték az újon hallottat és meghonosították odahaza. Ez az évszázados kicseréltetés hozta magával a sokáig érthetetlennek tartott azonosságot az európai népek mesekincsében. — Hasonló elterjedtségű igen sok balladatípus is. Csak egy a nagy különbség népmese és balladás epikai dal között: a mese elbeszélő formája laza próza, a mindennapi beszéd közlésmódja, ért hozzá mindenki, könnyen adja-veszi a legalább rétegbeli is. A ballada azonban dallamra énekelt verses mű, megalkotása bonyolultabb, fejlett műérzékét és jártasságot kíván. S emellett az a sajátos, hogy a nemzetközi, mindenütt ismert típusok egyszersmind mindenütt ily verses éneklésre készült formában jelentkeznek; nincsenek itt-amott áttéve prózába, nem mesék, hanem megtörténtnek hitt esetek, melyeknek ez az egységes költői alakja azt árulja el, hogy nem a köznép terjesztette el a maga rétegében, hanem egyik nyelvből át kellett költeni a másikba, versbe önteni, alkalmazni a honi dallamtípusokhoz. Erre a tömegember sehol nem volt képes, ezt hozzáértőknek kellett megcsinálniuk. S kik lehettek e hozzáértők mások, mint az országonkint mindenütt fellelhető hegedős énekmondók, akik műsorukat szívesen gazdagították egy-egy más népnél hallott új énekes történettel. Az átültetést a maguk módja szerint végezték, hogy hallgatóságukkal saját szokásuk szerint hangszer kísérte mellett dalolva közölhessék az új érdekes históriákat. Gyakran áttették az esetet honi talajba, hazai nevekkal, mintha itthon történt volna valahol. Nyilvánvaló, hogy a nemzetből nemzethez való átvitel itt már csak a hivatásos énekes végezhetette, aki ügyességét eleitől ebben a foglalkozásban fejlesztette ki. Másfelől csakis ezek vándorlása szerte a hazában

tette lehetővé, hogy számos balladát az ország legtávolesőbb helyein több-kevesebb romlással, de egyező sorokkal és párbeszédekkel hallunk felcsendülni. A megtartás különféle hűségű fokozatait azután a fönt már említett helyi elzárt-ság szabja meg. Nyílt, szabad helyeken, a világforgalom országújtjain a népre zúduló új benyomások a régieket elmosásák, a félreeső elszigeteltség az egykori-akon élőködvé, azokat konzerválja.

Rövid beszámolóink nem alkalmas arra, hogy világtémájú balladainkat összevessük a külföldiekkel. Az nagyrészt megtörtént már előző fejtegetésekben, áttekintésül azonban álljon itt névsoruk. Eddig tudomásunk szerint a magyar balladakincs kb. 25 típusba osztható, leszámítva a folyton keletkező helyi esetek énekbe foglalását, amik a balladaköltésnek már csak végső kilobbanásai. A 25 típusból 14-ről megállapítható, hogy Európaszerte ismert elbeszéléstárgyak magyar visszhangjai. Címeik után zárójelben a más nevek alatt, de ugyanazon típusba tartozó változatok vannak felemlítve: *Homlódi Zsuzsánna* (Lándorvári Dorka, Hédervári Kata), *Pálbeli Szép Antal* (Görög Ilona), *Három árva*, *Julia szép leány*, *Aspis kigyó* (Sárga mérges kigyó), *Kis Julia* (Király úrfi, Hero és Lander monda) *Fehér László* (Fehér Anna), *Megétett János*, *Bethlen Anna*, *Szép Ilona* (Gyöngy Ilona), *Megcsalt férj* (Hazajöttem a vásárról...), *Síró János*, *Molnár Anna* (Kék szakáll monda) és *Kőmives Kelemenné* (építőáldozat).

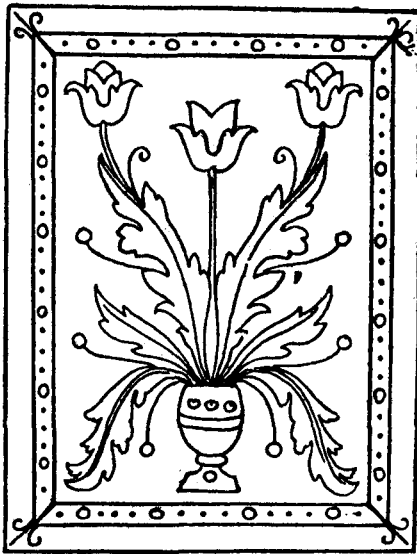
Legtöbbjük a sajátosan balladát művelő népek énekeivel egyező: angol-skót, skandináv, (dán, svéd, norvég, izlandi), francia, német, olasz és részben észak-szláv termékek között bukkan fel hasonmásuk. A legelterjedtebbek témája valamennyi itt felsorolt népnél megvan (*Kis Julia*, *Fehér László*, *Molnár Anna*, *Aspis kigyó*, *Megcsalt férj*, stb.) E megállapításból a továbbiakban egy nevezetes tény olvasható ki, t. i., hogy az egyetlen *Kőmives Kelemennén* kívül, amely csak a Balkánon és nálunk ismeretes (mi horvát-szlavon közvetítéssel kaptuk), a többi valamennyi *hiányzik* a Balkán köznépek epikus dalaiból. Prózái áttételük itt-amott megelmlhető, mint pld. a *Nagy hegyi tolvaj* esetében (Schullerus Paula román gyűjtésében (Rumän. Märchen. 1907. 112. sz. 235. o.), ahol a mi balladaformánk mesévé van átalakítva, de egész menete elárulja magyarból való származását. Nehány ugyancsak a miénknek megfelelő román ballada az 50-es évek óta előállt romantikus román műirodalom egyszerű utánköltései a magyar eredeti nyomán (Alesandri, Marienescu, Asaki és mások, amit irodalomtörténetében Iorga is elismer). Eredetüket, hogy nem népi rétegből valók, elárulja irodalmi nyelvük, amely a nép nyelvtől első rápillantásra elütőnek mutatkozik és elárulja történeti tendenciájuk, ó-kori mitoszából átvett elemeik, amik ugyancsak műíró kezére vallanak. Mind e tényből végső következtetésül az derül ki, hogy a nemzetközi balladatárgyak európai elterjedése Magyarország régi integer keleti határaiig kimutatható, vagyis hogy a magyarság még bekapcsolódott a nyugaterópai szellemi közösségbe, de már tőlünk keletre és délre ez a kontinuitás megszűnik, a Balkán kiesik belőle.

Néhány szóval még meg kellene emlékeznünk a népballadák dallamairól is. Kétségkívül az is kopott, romlottá lett idővel, de a bennök levő dallamcsirák, mint eredeti motívumok, szintén egykori hegedős-énekekre emlékeztetnek, alapjellegük a Tinódy-félékkel megegyező. Néha az egész melódiament fennmaradt; pld. „*A tolvaj felesége* (vagy: Nagy hegyi tolvaj) dallama ugyanaz, mint Dési András XVI. század közepén élt históriás énekszerzőnek „Az ifjú

Tóbiásnak házasságáról“ szóló szövegéhez fennmaradó kótfeljegyzés. Már Fabó Bertalan megállapította (A magy. népdal zenei fejlődése. Akad. kiadv. 1908. 161. o.): „A magyar népballada dallamban a históriás ének egyenes le- származottja.“

Talán említeni is fölösleges, hogy énekmondáink a külföldi balladákat nem fordították szolgálai hűséggel magyarra, hanem szabadon átköltötték és honi talajba helyezték, innen látszanak ez énekek eredeti magyar termékeknek. Legfőbb bizonyosága ennek az az eltérés a külföldiektől, hogy míg az utóbbiak egyik törvényszerű versformája a *refrain*, nálunk a szakok végén, vagy pihenő helyeken sehol sem találhatunk visszatérő s az egész versen végigvonuló egy- azon sort. Ugyanerre utalnak a bennök előforduló személy- és helynevek, amelyek mind magyarok. „Fehér László“ meséje felső-olasz, Görz vidéki talián balladából való (La bella Marietta), a város neve a magyarban is megvan „Gönc“ (abaujmegeyi város) nevében.

Ime dióhéjba szorítva, amaz eredmények futó összefoglalása, melyek nép- ballada anyagunknak folklóre szempontból való végigkutatása után mint vég- leges tények abból megállapíthatók voltak.

Diózmény a nyágrád
szentimrei templom
kórusáról 1676.

A SZÉKELYFÖLD IPARA

TORTÉNETE, ESEMÉNYEI

Irta: *Szenterzsébeti Szakáts Péter,*
ny. keresk. és iparkamarai főtitkár, volt szenátor

AZ IPARRÓL ÁLTALÁBAN

Az a foglalkozás, mellyel a nyersanyagot átalakítjuk és ezzel használatra alkalmassá tesszük: *az ipar.*

Az ipar legősibb formája a ruházkodásban és a harci eszközök készítésében nyilvánult meg. Főképp a ruházati cikkeket a családtagok otthon készítették el, ami fenmaradt arra az időre is, amikor az ember állandó hajlókot, házat emelt magának és megvan napjainkban is, mint *házi- és népipar.*

Idők folyamán a háziipar a ruházkodási cikkeken kívül egyebek előállítására is kiterjedt, azonban minden rendszeresség nélkül. Megtanulja fiú az apjától, leány az anyjától s a jóbarátok egymástól és folytatja mindenki a saját felfogása és képessége szerint, a család szükségleteinek ellátására.

Némely ágazata tovább fejlődött, termelése megnőtt és úgynevezett *népiparrá* lett. A Székelyföldön a *fa-, agyag- és a sásgyékény-iparnál* látjuk főképp ennek jelenségeit.

A *háziipart* falukon a gazdálkodás mellett mellékfoglalkozásképpen űzik; a *népipar* némely község, vagy vidék lakói egy részének főfoglalkozása. Jellemvonása az, hogy évtizedek, sőt századokon át alig mutatkozó változással, primitív formájában fenmaradt s készítményei a legegyszerűbb szükségletek kielégítésére szolgálnak.

A *házi- és népiparból* nőtt ki a *kézműipar* és utóbbiból a *gyáripar.*

Az ipar művelői vetették meg a mai *városok* alapját, mint településük, vagy áruik értékesítésének helyét. Bizonyítéka ennek a sok Vásárhely nevű város.

Mint a magyar ipar általában, úgy a Székelyföld mai ipara is a német ipar hatása alatt fejlődött ki. Maig is örzi annak hagyományait az ipari szerszámok német megnevezésében. A német befolyás két úton-módon történt: egyrészt német iparosoknak a Székelyföldön való letelepedése által, másrészt székely mesterlegényeknek Németországban történt vándorlása, illetve munkálkodása által.

Nemcsak a mesterséget hozták ide a németek s tanulták ezt meg kül-

földön a székely ifjak, hanem az ottani szokásokat és ipari rendszabályokat is beplántálták Erdélybe és a Székelyföldre.

Az iparosság szervezése.

Igy alakult ki itt is *német mintára* a *céh*ek rendszere.

A *céh* az iparosság szervezetének középkori formája. Az egyes iparágak mesterei, legényei és inasai együttvéve alkották az illető mesterség *céhhét*. Csak annak szabályzata értelmében lehetett az inas legénnyé s a legény mesterré. A *céhek* önkormányzattal és iparügyekben közhatósági jelleggel is bírtak. Élükön a választott *céhmester* állott. A mesterséget csak a *céh tagjai* űzhették, az *árakat* is a *céh* szabta meg. Tagjainak nemcsak anyagi jólétével, de szellemi és erkölcsi javaival is foglalkozott és a középkori kézművesség családi jellegének megteremtője és ápolója volt. Korszerű módosításokkal nálunk a *céhrendszer* 1874-ig állott fenn, amikor életbe lépett az 1874. évi XVII. magyar ipartörvény.

A *céhrendszer* eme rövid ismertetéséből kitűnik, hogy az akkori kor szellemének megfelelő, az ipari érdekeket kizárólagosságával féltékenyen őrző szervezet volt, amelynek életkörülményeit nem befolyásolták és nem zavarták sem állami, sem közigazgatási, vagy más hatósági intézkedések. Konzervatív szelleme mellett a kézműipar a tökély jelentékeny fokára emelkedett. *Remek*et kellett készíteni a segédnek, hogy mesterré lehessen s úgy az inasnak is, hogy legénnyé felszabadulhasson. És a föllebb lépés csak úgy engedtetett meg, ha a remekmunka a követelményeknek megfelelt. Különben bizonyos időre visszaütástitatott. Nagy hátránya volt, hogy sok, — különben jeles iparosnál, — hiányzott az iskolai nevelés, de nagy előnye volt az, hogy bár szigorú fegyelem uralkodott, családi érzés hatotta át mindazokat, akik a három fokozatban — mester, segéd és inas — egymásra voltak utalva.

Mint sok más, a régmúlt idők patináját magán hordott intézmény, a *céhrendszer* is leélte magát s a múlt század második felében a haladott kor szellemének megfelelő új intézmények léptek a helyébe. Az addig zárt ajtók és ablakok kinyitlak s friss, szabad szellő hajtotta ki a zárt falak közül a füledt levegőt. Szabaddá lett az addig korlátok közé szorított ipar.

I p a r s z a b a d s á g az a rendszer, hogy bármely ipar gyakorlása mindenkinek meg van engedve. A *céhrendszer* teljesen kizárta az iparszabadságot, mert az ipar gyakorlása a *céh*be való felvételtől függött. Újabb időben is, az iparszabadság elvileg bár ki van mondva, de az 1874. évi XVII. tc. 1. §-a erősen korlátozza, minthogy némely ipar az államnak van fentartva (állami egyedárúságok), több ipar pedig hatósági engedélyhez, mások képesítéshez vannak kötve; általában pedig az, hogy bármely ipar megkezdését a hatóságnak be kell jelenteni.

Nem is volna indokolt a szó szoros értelmében korlátlaná tenni az iparűzést, mert az olyan hanyatlással járna, ami sem az iparosokra, sem a fogyasztóközönségre nem volna előnyös. Így is, főképp faluhelyeken, sőt még városokon is, sok képzetlen, kontár iparos dolgozik, akiknek kezéből csak selejtes munka kerül ki, kárára a megrendelőnek s szegényére az iparnak.

Az 1874. évi XVII. tc. rendjén éppen az ipar fejlesztése érdekében, több olyan intézkedés történt, amely megfelelt az újabb kor szellemének s az ipar fellendítésére hivatott. Habár a törvény nem kívánja meg az iparra lépőtől

az előképzettséget, alig fordult elő annak meghozatala óta, hogy írni-olvasni nem tudó egyén önálló iparossá lehetett volna.

A mester gyakorlati oktatásán kívül *iparoktatásul* szolgálnak a *tanonciskolák* a legalsó fokon, ahol szakbavágó dolgokon kívül az írás-olvasás s a műveltség alapelemeit képező egyéb ismeretek nyújtása is anyagát képezi az oktatásnak. Középfokon az *állami és magán ipari szakiskolák*, felső fokon pedig a *felső ipariskolák* és a *műegyetem* szolgálnak a szakismeretek rendszeres megszerzésére. Azonkívül tanfolyamok stb. nyújtanak szakismereteket az alsó és középső fokon.

Ezek, s a különféle állami és magán ösztöndíjak s egyéb kedvezmények hatása alatt a Székelyföld ipara is nagy fejlődést vett s pár évtized alatt némely ágazatánál egész a művészi színvonalig emelkedett. A székelység több jeles fia külföldön is elismerést szerzett iparunknak és a székely fajnak.

A szakképzést biztosító sokoldalú intézkedésen kívül az ipartörvény keretében arról is gondoskodás történt, hogy a céhek megszüntetésével más, szabadabb szellemű szervezetbe tömörülhessenek az iparosok. Így szakmák szerint, vagy több szakma csoportosításával *ipartársulatokat* alakíthatnak a saját érdekeik előmozdítására, melynek a segédek és gyári munkások is tagjai lehetnek. Az ipartársulatok nem bírnak hatósági jelleggel, ellenben hatósági felügyelet alatt állanak. Az ipartársulatba belépésre senki sem kényszeríthető.

Ugyancsak a saját elhatározásukból alakíthatnak az iparosok *ipartestületet*, a törvényben meghatározott módozatok mellett, minden törv. hat. és rend. tan. városban és oly községben, ahol száznál több képesítéshez kötött iparos van. Ennek minden ott lakó iparos tagjává lenni és az együttesen megállapított s a közadók módjára behajtható tagdíjat fizetni köteles. Az *ipartestület* célja az iparosok érdekeinek előmozdítása, az iparhatóságok tájékoztatása, az iparosok és segédek, valamint a tanoncok közti surlódások kiegyenlítése. Evégett *békéltető bizottságot* választanak. Az ipartestület élén az előjáróság áll. Az ipartestület a törvényben előírt keretek között hatósági joggal bír.

Az iparosoknak ugyancsak saját szervezetét képezik részben az *ipari és kereskedelmi kamarák*, amelyek a kamarákról szóló törvény értelmében kerületenként alakíttatnak az ipari és kereskedelmi érdekek képviselőjére és előmozdítására s amelyek közvetlenül a kereskedelmi miniszternek vannak alárendelve. Hivatásuk az ipar és kereskedelem állását figyelemmel kíséreni, arról évente a kereskedelemügyi miniszternek jelentést tenni, ezek előmozdítása érdekében javaslatot előterjeszteni; ipari és kereskedelmi statisztikai adatokat gyűjteni, a cégbejegyzésekről, a védjegyekről és ipari mintákról lajstromot vezetni, iparra és kereskedelemre, valamint a védjegyekre és árumintákra vonatkozó bizonyítványt adni, érintkezést tartani fenn a hatóságokkal s az ipari és kereskedelmi szervezetekkel.

Ipari érdekű egyéb intézkedés.

Iparfejlesztő bizottságok voltak szervezve a négy székely vármegyében a főispánok elnökeite alatt, amelyeknek tagjait a kereskedelmi miniszter nevezte ki. Feladatuk volt bírálat tárgyává tenni a vármegyében tervezett s állami támogatást igényelt nagyobb ipari vállalkozásokat s ezekről véleményes ja-

vaslatot terjeszteni a kereskedelmi miniszterhez. Úgyszintén kezdeményezni a vármegye területén felkarolást érdemlő iparvállalat állami támogatását stb.

Közhatósági természetű feladatok.

Az iparfejlesztésre s az ipari munka rendes menetének biztosítására alkotott szervezetek és intézmények mellett *rendészeti* téren is történt gondoskodás a törvényben az ipari érdekek megvédésére és szolgálatára. Így: az iparügyekben eljáró *iparhatóság*: I-ső fokon a *főszolgabíró*, rend. tan. városokban a *tanács*, törv. hat, városokban a *rendőrkapitány*; II-ik fokon az *alispán*, törv. hat városokban a *tanács*; III-ik fokon pedig a *kereskedelmi miniszter*.

Továbbá: *iparhatósági megbízottak*, minden I-ső fokú iparhatóság mellé az iparosok által évenként választott 10—20 iparos, akiknek feladata az iparhatóságnak iparügyekben véleményt adni, z iparhatósági testületi lajstromot ellenőrizni, tanonciskolákat meglátogatni, műhelyeket megvizsgálni, gyárakat megsejmelni.

Végül: *ipartanács*, mely minden törvényhatóság által a II-od fokú iparhatóság mellé véleményadás céljából alkotott szerv. Elnöke az alispán (polgármester), tagjai a közigazgatási bizottság, illetőleg a kereskedelmi és iparkamara által választott 2—2 iparos.

Iparfelügyelők.

Azután, hogy 1867-ben Ausztriával a kiegyezés megtörtént, Magyarországon és így Erdélyben is, fejlődésnek indult a gyáripar. A politikai viszonyok kedvezőbbre fordultával a tőke bizalma is felébredt az ipar iránt és több-több gyáripari vállalat keletkezett, amelyek sok munkást állítottak foglalkozásba. Ezeknek a gyáraknak a felügyeletére s főképp a munkások foglalkoztatásának, a velük való bánásmódnak s a munkásvédelmi intézkedéseknek az ellenőrzésére létesítette a magyar kormány az 1890-es évek elején az iparfelügyelői intézményt, mely azután célszerűen tovább fejlesztetett.

Ezekben jelentkezik az átmenet a zártkörű *céhrendszer*ről a szabadabb levegőjű ipari élet mezejére.

Bizonyára úgy vélekedtek az 1874. évi XVII. tc. megalkotói, hogy abban az új kor szellemének mindenben megfelelő művet hoztak létre, amely teljes meglegedést nyújt minden vonalon és hosszú évtizedeken keresztül alapvetője lesz az iparos társadalom felvirágoztatásának. Csalódtak a kodifikátorok és törvényhozók, mert röviddel a törvény életbeléptetése után mutatkoztak már annak hiányosságai és sűrűn hangzott iparos körök részéről a hibák kiküszöbölésére irányuló követelés. Meg is indultak erre a tanulmányok, de a bekövetkezett világégés, mint annyi másnak, ennek is gátat vetett.

Ime a történeti fejlődése a legújabb korig az ipari életnek.

Most ismét új korszak kezdődik a román törvényhozás gondoskodásából. Mily hatással lesz a Székelyföld iparára, további emelkedését, vagy hanyatlását idézi-e elő, a jövő fogja megmutatni.

Az ipari élet fontosabb eseményei.

A székelyföldi ipar és pedig úgy a kézmű-, mint a népipar termékeinek a belföldi szükségletek kielégítésén kívül nagy fogyasztója volt régi időktől

fogva Románia. A ruházati és háztartási cikkek nagy részét a Székelyföld ipara szolgáltatta, de más ipartermékek is, így a szíjgyártó cikkek és faipari készítmények: kártyák, csebrek, kádak, dézsák nagy kelendőségnek örvendtek odaát. Némely cikkek tovább is eljutottak Románián át keletre, egész Konstantinápolyig, sőt Kisázsiaig. Főképp lószerszámoknak volt kelendősége Konstantinápolyban. Büszkélkedtek azok az iparosok, kik onnan kaptak megrendelést.

Jólét honosult meg iparosainknál a nagy kivitel nyomán és némelyek, az akkori viszonyokhoz mérve, igen nagy vagyonra tettek szert.

Románia viszont állatokat szállított Erdélybe s ezen át Magyarországra és tovább Ausztriába. Mindkét fél meg volt elégedve normális viszonyok mellett kereskedelmi mérlegével.

Igy tartott ez 1885-ig, amíg be nem következett a magyar-román vámháború,* amikor Magyarország Németország nyomására kénytelen volt el-

Az élelmesek többen úgy segítettek magukon, hogy átlépve a határon, annak közelében telepedtek le s zavartalanul folytatták termelésüket a romániai fogyasztók részére, míg mások, iparuk természete szerint, Bukarestben, Plojestben és más városokban telepedtek le, amit a román kormány szívesen fogadott, megvetvén így a román ipar alapját.

Azok, akik nem törődve őshazájukkal, újjal cserélték fel azt, megtalálták ottan életfeltételeiket s bizonyára megelégedés volt osztályrészük. Azoknak azonban jajszavától lett hangos az ország, akik ragaszkodtak az ősi rög-höz s inkább választották a munkahiány keserű kenyerét.

Válságba jutott ekkor a Székelyföld ipara, ami nagy mértékben fölkelte a magyar kormány érdeklődését és segítő szándékát. De évekig tartott a vergődés, amíg a helyzet képe némileg megváltozott.

Különböző elméletek kaptak lábra a segítés módjaira nézve, de a legfőbb segítség, fogyasztópiac teremtése, nem volt elérhető. Más közgazdasági és vámviszonyok mellett a magyar alföld mentő piacul kínálkozott volna, de ott a vámmentes osztrák ipar uralkodott s állta útját a székely iparnak. Sőt a saját otthonában is megtámadta s még jobban lerombolta a székely ipart.

Az EMKE volt az első, amely életrevaló eszmével állott elő, illetve annak kiváló képességű főtítkára, *Sándor József*, aki az EMKE nevében azzal a javaslattal fordult a kormányhoz, hogy részesítsék a hadseregnek való szállításokban a munka nélkül maradt székely iparosokat. A javaslatot *Baross Gábor*, az akkori kormány nagynevű kereskedelmi minisztere, helyesléssel elfogadta s kezdetét vette a székely iparosságnak a közszállításokban való részesítése.

* A vámháborúra a *keleti marhavésznek* Németországba történt behurcolása adott okot. A múlt század 70-es éveiben nagy jelentőségre emelkedett Magyarországnak Ausztriába és Németországba vágó marha s Franciaországba és Angliába hizlalt ürü kivitele. Németország 1885-ben a vész behurcolása címén máriól-holnapra elzárta határait a magyar marha előtt, hasztalan érvelvén Magyarország azzal, hogy a vész nem onnan, hanem keletébről származik. Magyarország a román határ lezárásával be akarta és be is bizonyította igazát: nála a baj többé nem mutatkozott. zárni a román marha előtt határait, amire Románia is, retorzióval élve, szintén kizárta a magyarországi és így a székely ipari cikkeket, nyomorba és kétségbeesésbe döntve ezáltal sok derék székely iparost.

Bőriparosok és ruházati iparosok nyerhettek és nyertek megbízást a közszállításoknál s ezek főként a hadseregnek, de a csendőrségnek és a pénzügyőrségnek is szállítóivá lettek. Vállalkoztak egyes iparosok is, de többnyire alkalmi szövetkezetekbe tömörülve bonyolították le a vállalatokat, amelyekhez az anyagot készen kapták s ők a munkát előre meghatározott egységárért teljesítették.

A megbízások kiosztásával s az elkészített munkák beszolgáltatásánál a segédkezéssel kezdetben az EMKE-t bízta meg a kormány, amely kulturális feladat mellett ezt gyakorliti mozgalmat is nagy sikerrel juttatta kivitelre. És *Sándor József* elévülhetetlen érdemeket szerzett ezáltal magának s a sanyarú viszonyokból kiragadott székely iparosok örök hálóját érdemelte ki.

Az EMKE kultúr szolgálatokra hivatott testület lévén, nem képezhette állandó feladata tárgyát ez az akció. Így tőle ez az ügy a Budapesten székelő *Országos Iparegyesület* kezébe került, mely szintén nagy ügyszeretettel hajtotta végre a székely közszállításokra vonatkozó megbízatását *Gelléri Mór* igazgatójával az élén.

Baross miniszter azonban saját maga tanulmányozván a székelyföldi viszonyokat, belátta azt, hogy nem lehet távoli központból olyan intenzíven szolgálni a székelyföldi ipari s általában közgazdasági érdekeket, amint az kívánatos volna, azért 1890. december havában megszervezte *Marosvásárhely* székhellyel a *Székely kereskedelmi és iparkamarát*, az itteni közgazdasági érdekek főképviselőjét. Ehhez futottak össze ezután a kerületét képező négy székely vármegye közgazdasági érdekszálai. Mint a kamara ügykörébe tartozók, hozzá utaltattak a közszállítások is, amelyeket több, mint két évtizeden át évről-évre, a háborús évek alatt is, a hadikormányzat nagy megelégedésére s iparosaink dicséretére kiváló sikerrel bonyolította le, sok száz-ezer koronát juttatva érdemes iparosainknak.

Egyebekben is a kamara javaslatai és irányítása szerint történt az ipari élet fejlesztése. Komoly támogatással szaktanfolyamokat rendezett önálló iparosok továbbképzésére. Serkentő jutalmakat adományozott és adományoztatott a kormány által, jeles képzettségű iparos ifjakat külföldi tanulmányútra küldött s azok részére ösztöndíjakat eszközölt ki. Többeknek a budapesti iparművészeti szakiskolában való kiképzését mozdította elő. Húsz év alatt a legjelesebb iparosok mellett mintegy 3000 ifjút képeztetett ki derék iparosokká, miért a mesterek szerszámokat, ipari gépeket és elismerést nyertek, a tanoncok ruházatáról pedig a kamara gondoskodott, amihez az állam segéllyel járult. *Marosvásárhely* iparosai *Csizsár Lajos* építész kezdeményezésére tanoncotthont létesítettek, hol azok modern nevelésben részesültek.

Maga az államkormányzat *Marosvásárhelyen* középfokú fa- és fémipari, *Székelyudvarhelyen* kő- és agyagipari szakiskolát létesített mintaszerű berendezéssel.

Egyébként is figyelemben, felkarolásban s széleskörű erkölcsi és anyagi támogatásban részesült minden iparág.

Mindezek hatására pár évtized alatt olyan magas színvonalra emelkedett a *Székelyföld* kézműipara, hogy termékei a legkényesebb igényeket is kielégítik s fölöslegessé teszik a más helyről való készítmények idehozatalát, dacára annak, hogy az osztrák ipar versenyével kellett megküzdenie. A fogyasztás pedig az általános jólét és a fokozódott igények mellett, a nagy

háború előtti két-három évtized alatt, annyira megnövekedett, hogy iparosaink termékei a belföldön elhelyezésre találtak. *Megoldódott így a Székelyföld ipari válsága.*

A kedvező helyzet azonban a háború után hátrányosan megváltozott. Főképp az 1920-ban megtörtént pénzbeváltással az iparosok vagyonuk jelentékeny részét elvesztették. Így tőkehiány miatt, a 30—40 százalékos uzsorakamatú kölcsönpézzel és drága anyagból előállított cikkeik értéke nem áll arányban a szintén leszegényedett főfogyasztó gazdaközönség vásárlóképes ségével; így forgalmuk igen lecsökkent, üzleti hasznuk kevés és életfentartási lehetőségeik jóval a normális színvonal alá süllyedtek, sokan pedig éppen leszegényedtek.

AZ IPARROL RÉSZLETESEN

Mint minden fejlett kultúrával bíró államban és államrészen, úgy a Székelyföldön is az ipar három tagozatban jelentkezik: *házi- és népipar, kézműipar és gyáripar.* *Házi ipar*, amely termelésével legfőképpen a család szükségletét látja el s a gazdálkodás, vagy más életfentartó foglalkozás mellett mellékesen gyakoroltatik, — fonás, szövés — a *népipar* valamely vidék vagy község lakóinak, vagy lakói egy részének főfoglalkozása: fazekasipar, kádáripar stb.; *kézműiparosok* azok, akik a tőkély magasabb fokára fejlődött olyan iparral foglalkoznak, amelyet csak hosszas gyakorlás útján lehet elsajátítani s amelyeknek művelői törvény által meghatározott keretek és formák között gyakorolhatják mesterségüket; végül *gyáripar* az, amely előre meghatározott cikkeknek, használati tárgyakkal egyformán előállított tömegtermelésével foglalkozik s gépek használata mellett legalább tíz munkás segítségét veszi igénybe, vagy gépek használata nélkül legalább húsz munkást foglalkoztat. Vannak a *gyár* fogalma alá vont egyes üzemek, melyek nem fedik eme meghatározást, mint: ecetgyár, likőr- és rumgyár, kisebb szappangyár stb., különleges eljárásuknál fogva mégis e címen szerepelnek.

I. HÁZI ÉS NÉPIPAR.

A legfontosabb és a legáltalánosabb ennél a fonó- és szövőipar, a ruházati ipar s az ugynevezett kézimunka: varrás, himzés, horgolás, csipkeverés stb., továbbá a kő- és agyagipar, faipar, szalma- és sásgyékény ipar, valamint a kosárfonó- és a taplóipar.

A *fonó-, szövő- és ruházati ipar* ősrégi foglalkozása a másfélezer év óta itt élő székelységnek. Amíg a *masina fonalak* (gyapotból géppel font fonalak) ismeretlenek voltak, a székelynép kizárólag maga termelte kenderből és lenből áztatás útján nyert rostanyagból fonta kézi orsóval és szötte osztovátán (szövívszéken) a ruházatára és és házi szükségletére való vásznakat. A színes szövéshez való fonalakat növényi festékekkel az asszonyok maguk festették, melyek szakadásig megtartották szép színüket. Azóta, hogy a gyárilag főleg gyapotból (pamutból) font fonalak nagyban forgalomba jöttek, többnyire abból készítik az ugynevezett székely szötteket, amelyeket női ruházatra használnak el. Ezeket újabb időben ugyanolyan színekben, de sokkal gyengébb minőségben gyárilag is nagy mennyiségben termelik, olcsóbb árával háttérbe szorítva részben a házi szövést.

A falusi székely asszonyok és leányok kevés kivétellel mind máig ilyen házi szöttekteményekből készítik a ruházatukat, ami egyszerű, de csinos, szép és tartós, valamint az egész háznépének alsó ruházatát.

A férfiak felső ruházatára a gyapjú és a szőrmés báránybőr a használatos. A gyapjút szintén házilag fonják meg és szövik posztóvá, ványolását azonban vizierőre szerelt kisebb ványolók teljesítik csekély munkadíjért. Abból a felső ruhát falusi szabók, báránybőrből pedig falusi szűcsök készítik el a nép ízlésének és szokásának megfelelő ruha darabokat.

A ruházkodás nem egyforma a Székelyföldön. Megyéenként, illetve a régi székek szerint, sőt azok határain belül is mutatkoznak eltérések. A főjellemonás azonban mindenütt ugyanaz. Nem hasonlít sem az alföldi magyar viselethez, bárha szabása magyaros, sem a szomszédos népek viseletéhez. Bárhol is nyomban megismerhető ruhájáról a székely. Harisnyája (nadrágja) kevés kivétellel, fehér. Felső kabátja (ujasa) szürke, csak a módosabbak hordanak fekete kabátot. A nők ruházata tompított veres, kék, zöld, fekete stb. színek vegyületével előállított szőtteményekből készült, ráncba-szedett szoknyából (fersingből) és magyaros szabású derék részből áll. A férfiak nyáron kalapot, télen sapkát hordanak, az asszonyok fejét télen-nyáron kendő burkolja, a leányok azonban csak télen nagy hidegben hordanak kendőt. Az egyszerű, minden cifrázkodás nélkül ruházkodás jele a nép tiszta erkölcsének.

A nőknél nagyon elterjedt és fejlett a finomabb kézi munka: himes varrás, csipkehorgolás, csipkeverés stb. Ezek a legegyszerűbbtől egészen a selyem himzésig és a brüsszeli csipke finomságáig terjednek. A saját szükségletükön kívül ujabban eladásra is készíteneik.

A *kőipar*. Mint népipar aszerint képezi foglalkozás tárgyát a *kőipar*, hogy hol milyen közet fordul elő. A mészko lelhelyén meszet éget a nép és vásárokon vagy községről községre fuvarozva értékesíti és gabonát veszen az árával, sőt cserébe is adja gabonáért a meszet. A trachit, granit és márvány lelhelyén *kőfaragás* otthonos. Egyszerű sírköveket, malomköveket s falusi házakhoz lépcsőket készítenek. A nagy háború előtt, amíg vállalkozás tárgyát képezte az országuti hidak építése és javítása, sok székely kőmunkás nyert ott foglalkoztatást, de a háború óta ez a munka szünetel. Olasz munkásoktól tanulták meg a székelyek a méretes kőfaragást és a hidmunkát, amit kifogástalanul képesek teljesíteni.

Agyagból építéshez téglát és fedő cserepet vetnek és égetnek egyes vidékeken, máshol főzőedényeket, tálakat, korsókat készítenek, az ősidőktől gyakorolt formákban. A képlékeny agyag könnyen inspirálja a vele foglalkozót s a született zseniben kifejleszti a művész tehetséget. A múlt század második felében tűnt fel Makfalván (Marosszéken) *Molnár Dani* állatszobrász, akinek kezéből remek állatalakok: ökrök, tehének, bivalyok, medvék stb. kerültek ki agyagból. Egyszerű fazakas volt s magától kitorrt belőle az őstehetség, a művészi képesség. Budapesten művészi körökben is elismerték és csodálták zseniálítását. Világhírű emberré lehetett volna, de beteges felesége nem egyezett bele, hogy Budapestre menjenek lakni, ahol a férjének tere nyílt volna művészetét a legmagasabb fokra fejleszteni. Mind a ketten ott pihennek, ahol születtek az anyaföld ölében.

Nem kisebb tehetség nyilvánult meg *Vass* Áronban, ugyancsak Makfalván. Épp oly kitűnő állatszobrász, mint *Molnár Dani* volt. Hallomás szerint nála is az asszony az akadály abban, hogy világvárosban hivatásos szobrász lehessen belőle, ahol pedig meg volna a támogatás és minden kedvező alkalom. Molnár Danit a kereskedelmi és iparkamara pártfogolta s ösztönözte, de az asszonynál megtörtött minden jószándék és akarát. Hátha *Vass* Áronnál sikert lehetne érni. Meg kellene próbálni. A háború alatt bemutatkozott volt a kamaránál, de akkor szünetelt a kamara ily irányú akciója, a háború után pedig a viszonyok hátrányosan megváltoztak.

Faipar. Az erdőség borítottabércek alján lakó székelységnek régi *népipara a faipar*. Épületanyagok elkészítése s a faépületek felemelése játszi könnyűség a székely embernek. Azon felül gazdasági szekerek, ekék, boronák, mindenféle eszközök, háztartásiak is, mint kádak, csebrek, kártyák, dézsák, sziták és faszindelyek készítése több községben a lakosság egyrésztének főfoglalkozása és kenyér keresete. Különleges művészetre vall az *iratos székely kapuk készítése*. Ezek rendszerint egy nagy és egy kis nyílással készülnek fogatos és csak személyi közlekedésre. Három faoszlopra (kapuzábé) építik az ilyen kapukat, melyeknek zsindellyel fedett galambbúg képezi a tetejét. Az oszlopok magyar ízlésre valló faragványos díszítéssel ékeskednek, melynél néha girlandosan, máskor elszórtan a tulipán az uralkodó virágdísz, festve megfelelő tompított színekkel. A homlokzaton felírás szokott lenni pl.: „*Építette Nagy András és hites felesége Fazakas Ágnes.*“ Kellő elrendezéssel többnyire egy jelmondat ékeskedik a homlokzaton: „*Békeség a bemenőre, áldás a kilépőre*“, vagy: „*Szíves vendéglátó e kapu gazdája, de a gonosz embőrt bunkós bottal várja*“, vagy „*Kerítések háta tolvajok járása, becsületes ember a kaput használja.*“ stb. Az építés évszáma valamelyik oszlop (kapuzábé) fején van elhelyezve.

Szalmából kalapokat készítenek. Ehhez búzaszalmát használnak. A szalagokat télen fonják meg s akkor is varrják meg a kalapokat, amikor a gazdasági mnuka szünetel. Dacára a gyári jobb és tetszetősebb kalapok nagy versenyének, elég jó keresetet nyújt a vele foglalkozóknak.

A *sásgyékényipar* Marosszéknek főképp a mezőséggel határos községeiben otthonos. Szotyrok, lábtörlők és kisebb dobozok a termékei. Némely községben székérfedő gyékényeket is készítenek. A sásgyékényt termő tavak koronkenti lecsapolásával szűkebb-szűkebb körre szorúl ez a népipar.

A *kosárfonást* is több községben gyakorolják fűz vesszőből, mogyorófa hasítékból és repkény borostyánból. Készítenek gazdasági kosarakat, ruhás kosarakat hántott vesszőből és finom piacrajáró kosarakat, valamint demijon befonásokat.

A *bükkfatapló* szintén anyagát képezi a háziiparnak. A nyers taplót kellően preparálva sapkák, kalapok s dísz tárgyak készítésére használják. A múlt század 80-as éveiben úrinők leleményessége folytán vette kezdetét és honosult meg Udvarhelyszéken. Most is úzik *Korond* nagyközségben — gyenge keresettel.

II. KÉZMŰIPAR.

A kézműiparról általánosan már bőven volt szó. Itt röviden az egyes főbb iparágakról, jelen helyzetük feltüntetésével kívánok megemlékezni.

Vas- és fémipar.

A *kovács-, lakatos- és bádogos ipar* képviseli a Székelyföldön ezt az iparágat. Hajdan virágzó ipar volt mind a három. Ujabbán a gépjárművek a *kovácsipar* helyzetét igen megnehezítették s az iparosok száma megapadt. Ellenben a gépjávitásra is jól felszerelt s szakértő kezekben levő *lakatos* műhelyek épp a gépjárművek révén észrevehető lendületet nyertek. Másrészt azonban úgy ennél, mint a *bádogosiparnál* a gyári tömeges olcsóbb termelés nagyon érezteti hátrányos hatását.

Kő- és agyagipar.

A *kőipar* a fejlődés magas fokára emelkedett a háború előtt. Monumentális épületek lábazati részének terméskőből való megépítése, lépcsők, balkon könyöklőlapok, kerítések, járdaszegélyek, hidak építése stb. jól jövedelmező munkát nyújtottak a kő-

faragóknak. A háború s az utána következett nehéz helyzet megakasztotta mind emez építkezéseket s ez az ipar most pang, sirkövek készítésének szűk terére szorult.

Az agyagipar dacára a fejlesztésére létesített szakiskolának, megmaradt régi egyszerűségében. Szűkkörű a kereslet a készítményei iránt. Művelőinek a száma megapadt. Egyszerű mázas edények és mázolatlan virágcserepek a készítményei.

Fa- és csontipar.

A Székelyföld legfejlettebb iparának egyike az *asztalosipar*, mely egészen a művészetig emelkedett. Alig van város a Székelyföldön, ahol e téren művésztéhségek találhatók nem volnának. Mégis csak pang ez az ipar a nyomott közgazdasági viszonyok miatt. Hasonló a helyzete az esztergályosiparnak. A *kádáripar* a Székelyföldön nem nagy jelentőségű. Sörgyáraktól, szeszgyáraktól s borraktáraktól nyeri munkáját. A *kerekesipar* az úri fogatoknak a gépjárművek miatt történt megapadásával szűkebb térre szorult. A közönséges járművek készítésével s javításával tartja fenn magát. Művelői kezdenek falukon elhelyezkedni.

A csontiparnak egyetlen képviselője a *fésűipar*. A gyáripar nyomása alatt lehatyolott. Majdnem kiveszőben van.

Bőr-, sörté- és szőripar.

Ide tartozik a *timáripar*, a *szíjgyártóipar*, *kefe-, ecset- és meszelőkészítés, lószőrszövés*.

A *timáripar* hajdan a legvirágzóbb iparok egyike volt. Újabban már nem igen bírja a gyáripar nyomását. Az iparosok száma nagyon megapadt. Termelése szűk körre szorult. Hasonló a helyzete a *kordoványos iparnak*. A *szíjgyártóipar* helyzete a lófogatok száma szerint igazodik. Művelői megkevesbedtek. Finomabb munkára kevés a megrendelésük. A volt jobb birtokososztály leszegényedett s a fogataikat is leegyszerűsítették, vagy akik tartják még magukat, úgy mint az új gazdagok, autóval cserélték fel a lófogatot. Kisgazdák és fuvarosok lovaira való hámszerszámok készítése és javítása nyújt foglalkozást a gyíjgyártóknak. A *kefe-, ecset- és meszelőkészítőipar* jóformán már csak névleg él. Elnyomta a gyáripar. A *lószőrszövés*, mint kézműipar, már nem létezik a Székelyföldön. Szűk körben űzik még a háziiparosok. A Székelyföldön kívüli gyáripar készíti a szitaszöveteket lószőrből és a lószőrt helyettesítő műanyagból.

A *szövő-, vagyis takácsipar*, egyike volt hajdan a Székelyföld virágzó iparának. Ma alig van művelője. Elnyomta a gyáripar.

Ruházati ipar.

A *szabó-, szücs-, kalapos-, csizmadia- és cipészipar* tartozik e cím alá.

Bármily nehezek az életviszonyok, a *ruházkodásban* nagy fényűzés mutatkozik, főképp a nőknél. A ruhakészítőknél aránylag kevesebb is a panasz, mint más iparágaknál kivéve a csizmadia és főképp a cipészipart, amelyeknek a gyáripar nagy versenyével és a falusi kontár iparosokkal kell megküzdeniök.

A *könyvkötőipar* társadalmunk kultúrált létszámának megapadásával és a rossz közgazdasági viszonyok miatt nagyot hanyatlott. Művelői árucikkek bevezetésével segítenek magukon.

A *nyomdaipar* a háború után fejlődést mutat. Kultúránk szándékolt erőszakos elnyomása többszörös ellenhatást váltott ki s irodalmunk miként Erdélyszerte általában, úgy a Székelyföldön is nagy lendületet vett. Minden városban lapok, folyóiratok jelennek meg s kisebb-nagyobb önálló nyomdai termékek látnak napvilágot.

Ez a magyar kultúránknak minden rossz szándék ellenére szívós élni akarását jelenti, amiben a nyomdaiparnak nagy érdeme van.

Élelmezési ipar.

A pék-, hentes- és cukrászipar a régi keretek között mozog, ellenben a mészárosipar helyzetében hanyatlás észlelhető. A húsfogyasztás csökkent s az iparosok száma megapadt.

Vegyészeti ipar.

Hajdan voltak a Székelyföldön szappanfőző-, gyertyaöntő- és lúgkő (hamuzsir)-főző iparosok, akik virágzó üzletek mellett vagyonna tettek szert. Mindezeket a gyár- ipar megsemmisítette s ma már az újkor köztudatában még az emléküik sem él.

* * *

Végezetül megjegyezni kívánom, hogy Székelyföldünk megfogyatkozott iparos-társadalma, a műveltség kívánatos szintjén, jeles szakképzettségével, minden itt gyakorolt iparhoz fűződő igényt a legteljesebb mértékben kielégíteni képes. Ismereteinek szabad liceumokban nyerhető folytonos gyarapításával, a társadalmi élet mozgalmáiban méltóképpen veszen részt. Egyes tagjai magas iskolázottsággal bíró egyének társaságában is elismeréseméltó szerepet töltenek be.

III. GYÁRIPAR.

A Székelyföld gyáripara a háború előtt néhány fő üzletágra csoportosult. Legterjedelmesebb volt az erdőkitermelő fűrészüzem: a Maros, Olt, a Feketeügy és a két Küküllő folyók völgyeiben elhelyezkedve. A fűrészgyárakon kívül ipari- és mezőgazdasági szesz-, szeszfinomító-, likőr- és rumgyárak, sörgyárak, ecetgyárak, cukorgyár, bőrgyárak, egy len- és pamutszövő- és egy posztógyár, simaörlő- és műmalomok, vasöntőde- és szerhámor, vasgyár, lakatosgyár, kocsigyárak, butorgyárak, szövetkezeti kalap- és cipőgyár, lenkikészítőgyár, dohánygyár, szénsavsűrítőgyár, szikvízgyár kőolajfinomító, téglá- és tetőcserépgyár, cipőfaszeggyár, turógyár és más kisebb jelentőségű gyárak működtek. Nem sokféle és nem mind nagyméretű gyárak, de amelyek összesen sokezer munkást foglalkoztattak.

A háború lezajlása után, részben a felsorolt gyáripari körzetben, részint azon kívül tömegesen keletkeztek új gyárvállalatok, részben pedig régi vállalatoknál történtek változások. Mindezek arról tanuskodnak, hogy a háborús konjunktúrák alatt egyeseknél felhalmozódott tőkék sietve gyümölcsöző elhelyezést kerestek. Mennyire sikerült ez, számadatok fogják megvilágítani, ha egybevetjük az 1919. év után keletkezett gyárvállalatok számát a felszámolás alá került és megszűnt gyárak számával a következőkben:

1919. után létesült vagy alakult gyárak:

Mezőgazdasági gépjavítógyár	— —	1	Kőolajfinomítógyár	— — — — —	1
Aragonit-művek	— — — — —	1	Cukorkaggyár	— — — — —	1
Sörgyár	— — — — —	4	Műmalom	— — — — —	7
Ecetgyár	— — — — —	19	Paszományosgyár	— — — — —	1
Szeszgyár	— — — — —	12	Bőrgyár	— — — — —	3
Szalmakalapgyár	— — — — —	1	Szikvízgyár	— — — — —	1
Malomkő- és mőkőgyár	— — — — —	1	Fürdővállalat r. t.	— — — — —	1
Erdőkitermelő fűrészgyár	— — —	39	Gépgyár	— — — — —	1

Kalapgár — — — — —	1	Lakatos- és bádogárúgyár — — —	1
Likörgár — — — — —	4	Posztógár — — — — —	2
Cementárúgyár — — — — —	1	Enyv- és vegyi szerek gyára — —	1
Szitakéreggyár — — — — —	2	Kályha- és edénygyár — — — —	1
Gyapjúfonógár — — — — —	1	Villanytelep — — — — —	3
Tégla- és agyagárúgyár — — —	6	Szeszfinomító és likörgár — — —	1
Vasgyár — — — — —	1	Vascsavar és fémárúgyár — — —	1
Turógár — — — — —	1	Szénsavsűrítő és vegyigyár — — —	1
Ládagyár — — — — —	1	Lenkikészítógár — — — — —	1
		Összesen:	124

1919. után felszámolás és csőd alá került:

Bútor- és faárúgyár — — — — —	1	Építési vállalat — — — — —	1	1
Cipő és bőripari vállalat — — —	2	Iparművészeti vállalat — — — —	1	1
Faipari gyár — — — — —	7	Faipari vállalat (csőd alatt) — —	1	
Villamosmű — — — — —	1	Összesen:	14	

1919. után megszűnt gyárak:

Sósborszeszgyár — — — — —	1	Pipereszappangár — — — — —	2
Kazán- és gépgár — — — — —	1	Tejcsarnok és vajgyár — — — —	1
Építési vállalat — — — — —	1	Petroleumfinomító — — — — —	2
Fa- és malomipar — — — — —	1	Kőszénbánya vállalat — — — —	1
Pótkávégyár — — — — —	1	Vegyipar — — — — —	3
Kötő- és szövógár — — — — —	1	Vasöntöde — — — — —	1
Grafikai műintézet — — — — —	1	Szitakéreggyár — — — — —	1
Likőr- és cognacgyár — — — —	1	Ékszeripar — — — — —	1
Hangszerkellékkészítő vállalat —	1	Gépgyárfiók — — — — —	1
Működő- és cementárúgyár — — —	2	Börgár — — — — —	2
Likörgár — — — — —	5	Bútorgyár — — — — —	2
Műmalom — — — — —	5	Szítakészítő vállalat — — — —	1
Erdőipari fűrészyár — — — — —	13	Szeszgyár — — — — —	3
Faipari- és műbútorgyár — — — —	1	Bőripar — — — — —	1
Ecetgyár — — — — —	6	Túrógár — — — — —	2
Vasöntöde és gépgár — — — — —	1	Asztalosárúgyár — — — — —	1
Kefegár — — — — —	1	Építkezési anyaggyár — — — —	1
Malomkőgyár — — — — —	1	Művirággyár — — — — —	1
Kozmetikai laboratórium — — — —	1	Jégyár — — — — —	1
Szódavízgyár — — — — —	1	Lenkikészítógár — — — — —	1
		Összesen:	75

Hozzáadva a felszámolás és csőd alá került vállalatok számát — — — — 14
Az üzemem kívül került és megszűnt gyárak száma — — — — — 89
Szembeállítva ezt az újon létesült gyárak számával — — — — — 124
A fent kimutatott és megszűnt gyár — — — — — 89
Kitűnik, hogy üzemben maradt összesen — — — — — 35
gyár az 1919 után létesült gyárvállalatokból, szomorú bizonyítékául a sivar köz-
gazdasági helyzetnek.

Az egyes törvényhatóságokra vonatkoztatva ezeket az adatokat, a következő
tételnek állanak elő:

Létesült új gyár 1919. után:

Marosvásárhelyen — — — — 24	Háromszéken — — — — 32
Marosmegyében — — — — 22	Udvarhelymegyében — — — — 20
Csikvármegyében — — — — 26	Összesen: 124

A felszámolás és csőd alá került gyárakból esik:

Marosvásárhelyre — — — — 8	Csikvármegyére — — — — 6
	Összesen: 14

A megszünt gyárakból esik:

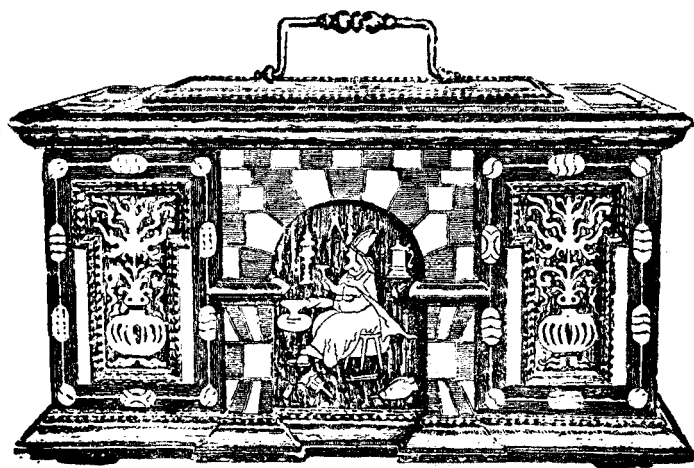
Marosvásárhelyre — — — — 44	Háromszékmegyére — — — — 5
Marosmegyére — — — — 13	Udvarhelymegyére — — — — 7
Csikmegyére — — — — 6	Összesen: 75

Mutatkozik így is üzemben maradt gyár — — — — — 35

Kitetszik ezekből, hogy a Székelyföld legnagyobb ipari és kereskedelmi gócpontján, *Marosvásárhelyen*, történt a legtöbb gyáralapítás, de kitűnik az is, hogy ugyanott jutott válságba a legtöbb vállalat.

Az pedig, hogy 124 ujonnan alapított gyárvállalatból csak 35 maradt meg üzemben, a legszomorúbb bizonyítéka sívár közgazdasági helyzetünknek és annak, hogy itt csak az uzsorakamatra kiadott pénznek van gyümölcsöző elhelyezése. Minden egyéb próbálkozás csak rizikó.

Az itt felhasznált adatokért a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamarának mondok őszinte köszönetet.

ÖTVÖS CÉHLÁDA 1654-BŐL

A SZÉKELY NÉP S A SZÉKELYFÖLD BIBLIOGRÁFIÁJA

Már régóta tervezgettem, de az egymásra torlódó rendkívüli viszonyok miatt csak alig pár hónappal ezelőtt tudtam megtenni az első komoly lépéseket a székely nép s a Székelyföld bibliográfiájának összeállítására.

Bibliográfiával is foglalkozó szaktudósaink nagyobb részének sokszoros elfoglaltatásán kívül ez a körülmény a legfőbb oka annak a sajnálatos ténynek, hogy ez az első komoly kísérletem az óhajtott eredménnyel csak egy néhány szaktudományánál járt, de a székely néppel és a Székelyfölddel foglalkozó összes szaktudományok bibliográfiáját nem ölelheti fel.

Mégis az a meggyőződésem, hogy az alábbi szakbibliográfiák tudományos értékét nem vonhatja kétségbe egyetlen olyan szakember sem, aki a komoly tudományos célokat is szolgáló vidéki múzeumok mindennapi küzdelmes életébe valaha alapos bepillantást nyert s annak az ifjú nemzedéknek, sőt nemzedékeknek a sorsát és jövőjét is szíven viseli, melyeknek legszebb hivatása mai kulturális intézményeink további fenntartása s ősi Székelyföldünkön a magyar tudományos élet folytonosságának biztosítása lesz.

Ezért szilárd az elhatározásom, hogy megkezdett munkánkat mindaddig fogjuk folytatni, amíg székely bibliográfiánk emberileg teljes lesz s ebből nemcsak az előttünk járt nemzedékek munkáját fogjuk jobban megismerni és megbecsülni, de a mai s a jövő nemzedékekre váró tudományos feladatokról is összefoglaló, emberileg kimerítő és egységes képet nyerhetünk.

E cél érdekében az egyes tudományágak szakembereit az itt közölt adatok esetleges hibáinak kijavítására, illetőleg a kimaradottak bejegyzésére már ezen a helyen felkérjük, ami további munkánkat nagyon megkönnyítené.

Tudományszakok szerinti bibliográfiáról lévén szó, nem tartottam feltétlenül szükségesnek annak elkerülését, hogy ugyanaz a munka esetleg több szaknál is megemlíttessék.

Arról is meg vagyok győződve, hogy ha majd a tudományos világot a teljes székely bibliográfiával megajándékozhatjuk, ezzel a munkánkkal Erdély egész magyarsága tudományos bibliográfiájának is le fogjuk rakni a szilárd alapjait.

Csutak Vilmos.

A székely nyelvjárások bibliográfiájához

Összeállította : E.

Szokásos rövidítések: MNyt = Magyar Nyelvészet; MNy = Magyar Nyelv; Ny. k. = Nyelvtudományi közlemények; Ny. F. vagy Nyelv. Füz. = Nyelvészeti Füzetek; Erd. Irod. Sz. = Erdélyi Irodalmi Szemle, Kny. = Különlenyomat.

A székely kérdésre (székelyek eredetére) vonatkozó összes művek általában a nyelvjárásokra vonatkozó adatokat is tartalmaznak. (Pl. Kállay F.; Orbán B., Hunfalvy, Nagy Géza, Thúry J., Sebestyén Gyula stb. művei.)

Apor-kódex, a legrégebb magyar biblia maradványa, a Székely Nemzeti Múzeumban, a XV. század második feléből. Ld. Zolnai, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bpest. M. Tud. Akad. kiadása, 1889-be, 26, III. Ld. dr. Csúry Bálint dolgozatát ebben az emlékkönyvben.

A bétfalvi magyar nyelv sajtóságairól MNyt. V. egy meg nem nevezett székely ifjútól. (Talán zajzoni Rab Istvántól.)

É. Ulassa József: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, térképmelléklettel, Bpest, a M. Tud. Akad. kiad. 1891.

— „A székely nyelv hangjai“ ismertetése. Nyr. 18:76.

— A székely nyelvjárások osztályozása, Nyr. 22:275.

— A székely nyelvjárásokról. Nyr. 22:420.

Budenz József: Adalék a székely beszéd ismertetéséhez. MNyt. V. Pest, 1860. A székely nyelvjárások elsőfelosztása.)

Czuczor G.—Fogarasi J.: A magyar nyelv nagy szótára, 6 köt. Bpest. 1862—74.

Erdélyi Lajos dr.: Nyelvjárásaink tanulmányozásához (nyelvjárástanulmányaink története, könyvészte, megjegyzések a háromszéki nyelvjárás leírására is és útmutató tájszók gyűjtésére.) Nyr. 32. és Kny. Ny. Füz. 13. sz.

— Nyelvjárásaink ügye és teendőink. Irodalmuk és területeik ismertetése. MNy. 1. k. és a M. Nyelvtud. Társaság kiadványai 5. sz. és Kny.

— Idődaljaink és módjaink a háromszéki nyelvjárásban, NyK. 35.

— A feltételes és felszólító módú idődalok a háromszéki nyj.-ban NyK.: 36. k.

— A háromszéki nyelvjárásról történeti alapon, térképmelléklettel. NyK. 36.

— A háromszéki nyelvjárásról. (Kivonat, akad. bemutató előadás. Akad. Ért. 1907. 5—18.)

— Válasz Horger birálatára. NyK. 37. k.

— A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. I. A brassómezei és háromszéki csángók. Adalék Árpádkori történelmünkhöz. Nyr. 1908. Bpest, 1908. és Kny.

— A gyimesi csángók eredete. MNy. 1908.

— A székelyek eredete nyelvjárásaik alapján. Ethnographia, 1916.

— Kriza: Vadrózsák új kiadása, ismertetés. Ethnographia 1912.

— Az udvarhelymezei székelység és a nyugati magyarság nyelvi összefüggése. MNy. 1917.

— A székely nyelvjárásokhoz és telepedéstörténethez. A kétféle é a székelységben. MNy. 1919.

— Az udvarhelymezei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz. MNy. 1927. Szinnyi J. emlékfüzet 1927.

— Udvarhelymezei és keleti (csiki-háromszéki) székely tájszók egybevetése magyarországi megfelelőjükkel. Erd. Irodalmi Szemle 2. k. 1925.

— Budenz József emlékezete. Nyr. 1911. (A székely nyj.-ok osztályozásáról és

- a székely időalakokról is.)
- Magyar nyelvi tanulmányok I—II. k. Bpest, 1926—1929.
 - A székelyek eredetéhez nyelvjárásaik alapján I. Bpest, 1928. (Kny. a Magyar Nyelvi Tanulmányok II. kötetéből.)
 - Apróbb cikkek a Nyr., MNy., Ethnographia stb. folyóiratokban.
 - N. Bartha Károly: Udvarhely vármegye nyelvjárásának alakтана. (Ismeretes Nyr. 1915., 272.)
 - Adatok a magyar tájszótárban I—II. Uzonból, Háromszék m. és a román jövevényszókhöz. Nyr. 22. k. Szinnyi J. cikkében.
 - Kéziratban a Háromszéki Tájszótár és a háromszéki nyelvjárás leírása történeti alapon.
 - Népnyelvünk behatóbb tanulmányozása tudományos és nemzeti kötelességünk. MNy. 1928. dec. füz.
 - Új térképek a magyar nyelvjárásokról, Paedagogiai Értesítő, 1917. 10—12. sz. és kny. Bpest. 1918.
 - Magyar Nyelvatlasz. MNy. 1929. máj.—jun.-i füzete.
- Gombocz Zoltán:** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. M. Nyelvtud. Társ. kiad. 11. sz. Budapest, 1910.
- Horger Antal** dolgozataira l. még Nyr. és MNy. köteteit és Erdélyi, M. Nyelvi tanulmányok I—II. köt.
- Imecs F. Jákó:** Székely szók és szólásmódok. M. Nyt. VI. (Szógyűjtemény Csikból.)
- Kriza János:** Vadrózsák, Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár, 1863. Benne igen becses székely népnyelvi szövegek mellett a végén Tájszótár és néhány szó a székely nyelvjárásokról. (Akadémiai Sámuel-díjat nyert értekezés 1864. Terjedelmes ismertetését ld. Fogarasi Jánostól NyK. III. IV. k.) — Új kiadása M. Népk. gyűjtemény, új folyam, XI—XII. k. dr. Sebestyén Gyulától.
- Kunos Ignác:** Erdélyi kisebb nyelvjárások. Nyr. 9:503.
- Liebhart Ottó:** Die Ortsnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen. Inauguraldissertation. Leipzig, 1927.
- Lőrincz Károly:** Háromszéki nyelvjárás. M. Nyt. VI. 1861. Ld. hozzá Vass J. alább említett dolgozatát.
- Magyar Népköltési gyűjtemény:** Új folyam. I. és III. k. (Elegyes gyűjtések Erdélyből is, ill. Kriza, Orbán B., Benedek Elek és Sebesi Jób székelyföldi gyűjtése.) IV. k. Dr. Sebestyén Gyula, Regős énekek; V. k. Dr. Sebestyén Gyula, A regősök; VII. k. Mailand Oszkár, Székelyföldi gyűjtés; X. k. Horger Antal, Hétfalusi csángó népmesék. — Legújabbban a Magyar Nép Könyvtára több kötetét Kolozsvárt szerkeszti Gyallay Domokos.
- Magyar Tájszótár** (a régi). Kiadta a M. Tudós Társaság. Budán, 1838.
- (Új) I. Szinnyi a.
- Márkos Albert:** Igék a Nyikómenti székelységben, kolozsvári Unit. főgimn. Értesítője 1905—6.
- Medgyesi Bálint és Budenz József:** Székely szók. MNyt VI.
- Melics János:** A brassói latin—magyar szótár-töredék. Bpest, 1905. Akad. értekezések a nyelv- és néptudományok köréből. XIX. k. 4. sz.
- Munkácsi Bernát:** A moldvai csángó nyelvjárás. Nyr. 9:144. és köv. füz., 10:101. s köv. füz.
- T. Nagy Imre:** A csiki nyelvjárás. Székely Egylet IV. Évkönyve.
- Nyelvészeti Füzetek**, szerk. Simonyi Zsigmond. Ld. Simonyi: Tréfás népmesék és

- adomák 4. sz.; Erdélyi és Horger dolgozatait 13. sz. és Geleji K. I. Magyar Gramatikácska 30. sz.; Viski K.: A tordai nyj. 32. sz.; Pálfi M.: Kolozsvári Glossák 45. sz.; Steuermann M.: A székely nyj. szórendi sajátságai 64. sz.; Klemm A.: Baróti Szabó Dávid nyelve, nyelvújítási szempontból 50. sz.; Dr. Konsza Samu: Nagybaczoni nyj. 75. sz.
- Opreanu Sabin*: Ținutul Săcuilor. Contribuțiuni de geografie umană și de etnografie. Extras din lucrările institutului de geografie al universității din Cluj. Vol. III. 1928. etc. N. 8-r. 212. (Francia nyelvű kivonattal és képekkel.)
- Paál Géza*: A hétfalvi csángó magyarokról. A brassói kath. főgimnázium egyik ré-
gibb Értesítőjében.
- Simonyi Zsigmond*: A magyar nyelv. I—II. 1899. (M. Tud. Akad. kiad.) Második kiadása egy kötetben, Bpest. 1905.
- Die ungarische Sprache. (U. a. német nyelvű kiad.) Strassburg, 1908.
 - Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv, Nyelvészeti Füz. 4. sz. Bpest, 1902.
- Székely nyelvjárási szövegek és tájszók* a MNyr., MNy. és Ethnographia köteteiben is 1872. 1904. ill. 1890. óta. Nyr.-re ld. Nyelvőrkalauz I—II. az 50. év-
folyamig.
- Székely népnyelvhagyományok* közlése a Nyelvőrben a Székelysége, Marostorda, Ud-
varhely, Háromszék, Csik megye nyj.-ára, Erdővidékre, Hétfalu ((Brassó m.)
és a Moldvai és bukovinai csángó nyelvjárásokra, Nyelvőrkalauz a Nyr. I—
XXV. kötetéhez, Bpest. 1908. 132—33. l. A további kötetekre l. XXVI—L.
kötetig Nyelvőrkalauz II. Bpest, 1927. A MNyelv-hez l. az egyes kötetek tar-
talommutatóját 1905-től összefoglaló kalauz most készül e folyóiratban. —
Az Ethnographiához is l. az egyes köteteket.
- Steuer János*: A székely nyelv hangjai, Székelyudvarhelyi főreáliskola Értesítője, 1888.
és különnyomat.
- Oláhos fordulatok a székely beszédben. Nyr. 18:11.
 - A székely diftongusok. Nyr. 22:124.
 - Csiki székelység. Nyr. 22:213.
 - A székely hangrendszer. Nyr. 22:250, 298.
 - A székely nyelvjárások osztályozása. Nyr. 22:343.
- Szarvas Gábor*: A moldvai csángó nyelvről. Nyr. 3:1, 49.
- Az udvarhelyszéki nyelvjárás ismertetése. Nyr. 3:260.
- Székelyudvarhelyi-kódex*.: Sajtó alá rendezte: Szabó Sámuel. L. Régi Magyar Co-
dexek XV. Bpest, a M. Tud. Akad. kiadása, 1908.
- Szinnyi József*: Magyar Tájszótár I—II. Bpest, 1893—1901.
- Teleki-kódex*, 1521—1531-ből. Marosvásárhelyi klarissza apácák és sepsiszentgyörgyi
Ferenc frater, Szt. Ferenc-rendi szerzetes keze írása. A marosvásárhelyi Teleki-
könyvtár tulajdona. Ld. Nyelvemléktár, Régi magyar Codexek és nyomtat-
ványok XII. k. Bpest, M. Tud. Akad. kiadása, 1884.
- Vass József*: Pótléksorok a háromszéki nyelvjáráshoz. NyK. III.

Székelyek a román irodalomban

Összeállította: Dr. Bitay Árpád

- 1844 *I. Codru-Drăgușanu*: Călătoriile unui Român ardelean în Țară și în Străină-tate (1835—1844). Ediție refăcută în stilul literar de astăzi de Constantin On-ciu, cu o prefață de N. Iorga. Ediția II-a, București 1924, pp. 264—265.
- 1848 *Vasile Alecsandri*: Moțul și Secuiul. Șcenă din Munții Ardealului, 1848. (Irta Brassóban 1848-ban s kiadta a Mărgăritărele c. kötetében, amelynek egyik leg-könnyebben hozzáférhető kiadásában — Biblioteca pentru toți, Nr. 185—186 — a pp. 26—29 olvasható ez a párbeszédés költemény).
- 1897 *I. Pop-Reteganul*: Opșaguri, Gherla, 1897 c., tréfás verseket tartalmazó köte-tében, pp. 69—74, van két drb. székelytárgyú mókás vers: Din pășniile Să-cuiului (69—72) és: Săcuiul la minagerie (73—74).
- 1902 *I. Gorun*: Alb și Negru, București 1902, c. elbeszélő kötetében székelytárgyú az „O carieră” c. elbeszélés. Új kiadása a könnyen hozzáférhető Biblioteca pentru toți 557-ik számában — pp. 64—69. — jelent meg. (1909).
- 1905—1906. *C. Stere*: Patru zile în Ardeal, Biblioteca Căminul, Nr. 28—29, p. 38.
1910. *B. Șt. Delavrancea*: Lucefărul (ötfelvonásos történelmi dráma a XVI. sz. első feléből), București 1910. (II. felvonás).
- 1927—1928. *Cezar Petrescu*: Intunecare (a világháború román szakaszát tárgyaló nagy regény). IV. fejezetének kezdő soraiban emlegeti a székelyeket. (A cra-iovai Scrisul Românesc 2. kötetes kiadásában — 1928 — az I. k. 105. lapján).
1927. *Liviu Rebreanu*: Piuleandra. București, 1927, p. 202. (Lélektani regény.)
1928. A székely ethnikumnak a román folklorban és népies irodalomban való ismer-etes voltát igazolja, pld. egy olténiai (Baldovinești—Romanați) találós kérdés. mely a kulacsot hajfonatánál fogva szegen lógó székely leánynak („fată de Săcui”) nevezi. (G. F. Ciușanu, G. Fira și C. M. Popescu: Culegere de folclor din jud. Vâlcea și împrejurimi, cu un glosar, Academia Română, din viața poporului român XXXV, București, 1928.)
- 1925 *Radu Rosetti*: Amintiri din copilărie, București 1925, pp. 9—10.

A székely kérdés és a székely történet irodalma

Összeállította: Szőcs Lajos

- A.: (Jakab Elek.) A székely telepítésről. *Unio*. Kolozsvár, 1887. 31, 33. sz.
- Adorján Ákos*: Hozzászólás. Meg kell csinálni a Székely Népmívelő Tár-saságot. *Brassói Lapok*, 1929. 125. sz.
- Akción*: Ipari — a Székelyföldön. Budapest, 1905. 8° 188 l.
- Alapozzuk meg a Székelyföld gazdasági jövőjét*. Irta egy kőipari szakis-kolai tanár. Gyulafehérvár, 1908. 8° 24. l. Papp Gy. kny.
- Dr. Alapy Gyula*: A székely lőporgyártás és ágyuöntés 1849-ben. *Századok*. 1925. 218—224. l.
- Almás barlang*, Az — a Székelyföldön. *Hazánk s a Külf.* 1868. 51 szám. Képpel.
- Anonymi Belae regis notarii historia hungarica de septem primis ducibus Hungariae*. Cassovia, 1772. 8° 120. l.
- Antal Áron*: Csikvármegye múltja. *Csiki Hírlap*. 1913. 20—22. sz.

Apor Károly: A székely örökség történelmi és jogi szempontból. Marosvásárhely, 1868. 8° 30. l.

Báró Apor Károly: (1815—1885.) Nekrológ. *Vasárnapi Ujság*, 1885. 717—718. l.

—á—r.: Székely lányka. *Vasárnapi Ujság*, 1876. 49. l. (Gyulai L. rajza.)

—á—r.: Réka sirja a Székelyföldön. *Vasárnapi Ujság*, 1878. I. sz. Képpel.

Aranyosvölgyi: Báró Kemény György (Torda-Aranyos megye főispánja.) *Szék. Egy. Napt.* 1887. 32—34. l.

Árkosi Mózes: Fogsági emlékek. *Szék. Egl. Napt.* 1886. 55—57. l.

Asztalos Miklós: A magyar kisebbség és a történelem Erdélyben. Lugos-Lugos. Husvét és Hoffer, 1927. 8° 26. l.

b.: A kétdivásárhelyi áll. polg. leányiskola új épülete. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1912. 50—51. l.

B. E.: Székely-kivándorlás Amerikába. *Ellenzék*, 1901. 188. sz.

B. E.: Bodó Sándor. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1901. 117—118.

B. E.: Gálffy Ignác. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1907. 47—48. l.

B. Gy.: Turóczi Mózes, a székely ágyuöntő halála *Ellenzék*, 1896. 110. sz.

B. Gy.: Csíkszékéből. *Ellenzék*, 1881. jún. 21.

B. L. Petőfi-ünnep és a székelység. *Ellenzék*, 1899. 164. sz.

—bp— Székely telepítés. Az Emke székely kitelepítő szakosztályának ülése Brassóban. *Ellenzék*, 1889. 190. sz.

Bakcsi Ferenc: Egy-két szó „a borvizes székelyekről.“ *Hazánk s a Külf.* 1867. 28. sz.

Balásy Dénes: Múzeumot Székely-Udvarhelyt! Székely-Udvarhely, 1898. 8° 15. l. Betegh P.-ny.

Balássy Ferenc:

A Rabonbánok áldozatai s a székelyek nemzeti gyűlései. *Új Magy. Múz.* Pest, 1856. I. 66. l.

A székely dullók. *Új Magy. Múz.* Pest, 1857. I. 401. l.

Székely tanulmányok. Tetemrehívás, vagy halálújtás (Régi büntető szokás, vagy bünvádi eljárás.) *Új Magy. Múz.* Pest, 1858. I. 189. l.

A székely szokások ősrégisége. Adalékul a tetemrehívás s halálújtáshoz s illetőleg válaszul Révész Imre urnak. *Új Magy. Múz.* Pest, 1859. I. 64. l.

Hadi Szemle a székelyeknél. *Új Magy. Múz.* Pest, 1860. I. 145. l.

Székely tanulmányok, Udvarhelyszék elsőbbsége a többi székely székek fölött. *Új Magy. Múz.* Pest, 1860. II. 322. l.

Észrevételek báró Orbán Balázs, a „Székelyföld leírása“ című munkájának I. kötetére. *Századok*, 1869. 466—481. l.

A Székelyföld régi kerületei és egyházai. *M. Sion.* V.

A székelyek alapszerződése, vagyis a székely krónikának a szerződést tartalmazó része. Érték. a tört. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akad. Bpest, 1870.

II. 10. sz. 8° 57. l. Kivonat a M. T. Akad. Ért. 1873. VII. 113. l.

Balogh István: A székelyek jogtörténelmének rövid vázlatja *Székely Napló*, 1914. 17—19, 21—22, 24—29. sz.

Balogh Károly: A székely bércek közt. *Ellenzék*, 1899. 117. sz.

Balogh P.: Erdély fajnepci s a székely kérdés. Kolozsvár, 1902. 8° 44. l.

Dr. Balló István:

Adatok a székelyek történetéhez. *Tört. Tár.* 1900. 135—140. l.

- Báthori Endre halála (1899. okt. 31.) *Szék. Egly. Évk.* 1901. 64—66 l.
- A csiksomlyói r. kath. főgymnásium tanárai. (Megnyugtató a szülőknek.) *Ellenzék*, 1901. 249—250. sz.
- A madéfalvai veszedlem emlékoszlópa. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1907. 44—46. l.
- Bálványos vár* romjai. *Vasárnapi Ujság*, 1875. 35. l. Képpel.
- Barabás Domokos:**
- A székelyudvarhelyi szúcsszabó és kovács céhek rendszabályai 1613-ból. *Tört. Tár.* 1887. 396—405. l.
- Bethlen Gábor 1620-iki hadjárata és a székelyek. *Tört. Tár.* 1887. 195. l.
- Barabás Endre:**
- Székely iparkiallítás Marosvásárhelyen. *Ellenzék*, 1900. 109. sz.
- Apróságok Köllő Miklós és Kiss György szobrászok életéből. *Ellenzék*, 1901. 78. sz.
- A m.-vásárhelyi Székely Társaság és Koós Ferenc. *Ellenzék*, 1901. 151. sz.
- A székelyek Romániában, mint mezei munkások. *Ellenzék*, 1901. 150—151. sz.
- A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Budapest, 1901. 8° 31. l. Pesti könyv. R.-t.
- Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. Különlenyomat a „Közgazdasági Szemle“ 1904. évi szept.—okt. füz.-ből. 8° 57. l. Budapest, 1904. Magy. Tud. Akad.
- Az erdélyrészi népfajok birtokaránya. Budapest, 1905. 8° 23. l.
- Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely. 1907.
- Barabás Samu:**
- L. Székely Krónika.
- Szepsi szék adózása országgyűlési követei számára (1665—1668.) *Tört. Tár.* 1894. 596—620. l.
- M. Barabás István:** Aranyosszék összeírása 1711-ből. *Gen. Füz.* Kolozsvár, 1907. 104—106. l.
- Baróthi:** A székelyek és a szabadságharc. *Szék. Egly. Napt. Évk.* Budapest, 1903. 62—63. l.
- Bartha Ignác:** A Büdös kénüreg. *Hazánk s a külf.* 1866. 47. sz. Képekkel.
- Bartal György:** A magyar vérszerződés és a Csíki székely krónika. (Az Anonymus cikk folytatása.) *Új Magyar Múzeum.* 1859. I. 413. l. Kivonat *Budapesti Szemle* 1859. VI. 209. l.
- Bartalis Ágost:** Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei. Budapest, 1901. 8° 24. l. Belvárosi könyvnyomda.
- Bartalus István:** 1821—1899. Nekrológ. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 75—76. l.
- Bartha Károly:** Honvédsorozás Baróton. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1910. 57—58. l.
- Bartha Miklós:**
- Székelytelepítés. *Ellenzék*, 1889. 139, 140. sz.
- A székely katona iskola. *Ellenzék*, 1897. 269. sz.
- Barts Gyula:** Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történelmi szereplése (1566—1634.) Kolozsvár, 1912. 8° 60. l. Gombos F. ny. *Irod. Tört.* 1912. 556. l. *Századok* 1912. 554. l.
- Gróf Batthyány Lajos:** Felszólítás székely testvéreinkhez. Okmánytár az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez. Összeállította Kővári László Kolozsvár, 1861. 60. l.

Becsek Aladár: Operette a közgyűlésben. Amiért nincsen Székelyudvarhelynek községi iskolája. Székelyudvarhely, 1907. 8° 17. l. Nyomtatta Becsek D. Fia.

Becze Antal: A „Siculicidium“ utójátéka. *Erd. Múz. Kolozsvár*, 1897. 12—16. l.

Bekecsalji: A budapesti székelység. *Ellenzék*, 1893. 105. sz.

Békefi Remig: A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei. Budapest, 1900. 8° 43. l.

Békénymelléki: Egy kirándulás a gyergyói havasokra. *Ellenzék*, 1886. 198—201. sz.

Békésy Károly: Csata-rajzok a székely szabadságharcból. Marosvásárhelytől Szászrégenig. *Reform*. Pest, 1872. 163—167. sz.

Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly 2. kiadás. Javította Fejérpataky László. Budapest, 1892. n. 8° 63. l. Akadémia.

Bem és a székelyek. *Pesti Napló*, 1880. 272. sz.

Benedek Elek:

Jób. (Sebesi Jób emlékezete.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1895. 70—73. l.

Levél a székely leányokról. *Ellenzék*, 1899. 276. sz.

A Székely-Egyesületről. Titkári jelentése a Szék. Egy. 1899. jan. 31-én tartott közgyűléséről. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 99—102. l.

Édes anyaföldemen. Egy nép és egy ember története. Budapest, é. n. 8° (2 köt.) 271. 277. l. Pantheon.

Benigni J.: Statistische Skizze der Siebenbürgischen Militär-Gränze. Hermanstadt, 1834. 8° 181. l.

Benke István: Nagy Sándor (1824—1900.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 136—137. l.

Benkő, Josephus:

Transsylvania. Tom. I. lib. IV. § CXLVII. Siculi, sive Sicularum Natio. 388—429. l. Vindobonae, 1778. 8°.

Imago inclytæ in Transsylvania Nationis siculicæ historico-politica. Ex probatissimis historiis, et comprimis legibus patriis, atque comitorvm decretis. sive articolis diaetalibus, adumbrata. Cibini & Clavdiopoli, Tip. Mart. Hochmeister. Anno 1791. 8° 88. l.

Benkő József:

Erdélyországi nemes székely nemzetnek képe. Kolozsvár, 1806. 8° 87. l.

A nemes székely nemzet képe. *Hon és külföld*. Kolozsvár, 1840. 1—3. sz.

Barabás Miklós szülőháza. (Levél a szerk.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 66—67. l.

Benkő Károly:

Csik, Gyergyó és Kászon leírások két t. i. általános és részletes osztályokban. Kis Batzoni, — által Kolozsvártt. Ny. az Ev. Ref. Tanoda betűivel Stein J. által, 1853. 8°, VII. + 163. l.

Marosszék ismertetése. Kolozsvár, 1868—69. 8°, 23 ív. Kiadták Fekete S. és Simon E. *Ism. Századok*. 1869. 507, 682. l.

Berecz Gyula:

A székely kultúra és a székely főispán. Pótsa József háromszékmegyei főispán életrajza. Budapest, 1893. 8°, 14 l. Markovits és Garai ny.

Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek története. Néhány hazai közoktatásügyünk történetéhez. Brassó, 1893. 8°, 253 l. Alexi knyv.

Bereczky Sándor: L. Tolnay Gábor alatt.

Ij. Biás István: Marosvásárhely a szabadságharc alatt. Függlékül a marosvásárhelyi zenélőkút mestere. Különlenyomat a „Marosvásárhely“ 1900. évf.-ból. Marosvásárhely, 1900. 8°, 50 l. Reichardsperg és T.

Biás István:

Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez. Marosvásárhely, 1901. 8°, 13 l. Adi A. ny.

A marosvásárhelyi céhek történetéből. Marosvásárhely. K. 8°, 32 l. Reichardsperg és T. ny.

Ásatások a marosvásárhelyi vártemplomban. Különlenyomat a „Vasárnap“ 1907. aug. 11. sz.-ből. Marosvásárhely, 1907. 8°, 8 l. Adi A. ny.

Ij. Biás István és Pálmay József: A gróf Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárában őrzött okiratokon levő címeres pecsétek betűsoros jegyzéke. Marosvásárhely, 1909. 8°, 47 l. Benkő László ny.

Ij. Biás István: Kézdiszéki lustra 1659-ből. *Gen. Füz.* 1911. 83—84. l.

Biás István: A székely solymárok. Különlenyomat a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irod. Társ. 1914-ik évk.-ből. 8°, 11 l. Marosvásárhely, Révész Béla kny.

D. Biás István:

A szabók bástyája. *Az Ellenzék.* Marosvásárhely, 1922. 124—125. sz.

A vártemplombeli temetkezések (1525—1678). *Az Ellenzék.* Marosvásárhely, 1922. 130—134. sz.

József császár a székely fővárosban. (1773.) *Az Ellenzék,* Marosvásárhely, 1923. 76. sz.

A székely főváros legrégebb vásárjoga. Mátyás király adománya (1482). *Székelyföld,* Marosvásárhely, 1924. 174. sz.

Binder, G.: Einige Höhenbestimmungen in Háromszék. Taf. III. Verhandlungen und Mittheilungen des siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften. Hermanstadt (1850—1872. 23. k.), 1851. II. 44 l.

Binder Lajos: Székelyföld nevezetesebb ipara- és háziiparáról. *Szék. Egyl. Napt. Évk.* 1884. 74—76. l.

Biró Lajos:

A székely kivándorlásról. *Ellenzék,* 1898. 63. sz.

Emléket Orbán Balázsnak. *Ellenzék,* 1898. 67. sz.

Biró Vencel: Gróf Apor István. Székfoglaló a Szent István Akad. II. oszt. 1927. március 18-án. Kiadja a Szt. Istv. Akad. Budapest, 1927. 8°, 17 l.

Dr. Bitay Árpád: Hogy született meg Petőfi lelkében „A székelyek“ c. költemény. *Erd. Irod. Szemle,* 1924. 238—239. l.

Bizonyy L.: A keleti határról. A magyar szupremácia veszedelme Erdélyben. H. és é. n. 8°, 161 l.

Bocskor (Károly): Mikó Bálint (Csik vármegye főispánja). *Szék. Egyl. Napt. Évk.* 1885. 37—39. l.

Bodola Lajos: Háromszék vármegye gazdasági viszonyai és teendői körvonalazása. Sepsí-Szent-György, 1893. 8°, 16 l. Jókai-ny. Rt.

Boga Alajos: Székelyföld történetírója a XVII. században. Kolozsvári értek. a magy. műv. tört. köréből, 5. Kolozsvár, 1914. 8°, 81 l.

Borbély S. — A székelykereszturi tanítóképzőintézet 25 éves története. Székelyudvarhely, 1896. 8°, 134 l.

Dr. Boros D. Fortunát: A csiksomlyói harminckét confrater. Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura ny., 1923. 8°, 79 l.

P. Boros Fortunát: Mozaikok Csiksomlyóról. *A Hírnök*, Cluj-Kolozsvár, 1928. 253. l.

Boros György: Lesz-e emléke Orbán Balázsnak? *Ellenzék*, 1898. 81. sz.

Bors János: Csíkszentkirályi — Krónikája. 1595—1619. *Erdélyország Tört. Tára*, Kolozsvár (1837—1845), 1837. I. 171. l.

Borszék fürdői. Reform. Pest, 1873. 131. sz. *Vasárnapi Ujság* 1873. 21. l.

Borszék Soma:

Székelyvasutat a székelységnek. Székelyudvarhely, 1905. 8°, 136 l. Betegh P. és T. biz.

Előadása a székely vasútról, mely a székely társaságok szövetségének 1905. augusztus 22-én tartott közgyűlésén tárgyalás alapjául elfogadtatott. Sepsiszentgyörgy, 1905. 8°, 27 l. Jókai-ny.

Székelyudvarhely diadala. Székelyudvarhely, 1907. 8°, 16 l. Betegh P. kny.

Székely vasútak. Székelyudvarhely, 1908. 16°, 31 l. Betegh P. kny.

Brázay Zs.: A Székelyföld kereskedelmi és ipari viszonyairól. Budapest, 1909. 8°, 20 l.

Dr. Campbell, A.: Körösi Csoma Sándor életének utolsó óráiban. (Vámberri Armin közlése.) *Vasárnapi Ujság*, 1869. 686. l.

Cicero: Az első székely vasút. *Ellenzék*, 1885. 280 sz.

Gróf Clam, Gallas osztr. altb. kiáltványa a székelyekhez a b. Puchnerfele visszajött sereg élén. Kővári László, *Okmánytár* az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1861. 198. l.

Connert János: A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvárt. Nyomt. Gombos Ferenc könyvny. 1901. 8°, 131 l. Ism. Lukinich Imre, *Erdélyi Múzeum* 1901. 521—523. l.

Dr. Connert János: Die Rechten der Székler. Nagyszeben, 1903—5.

Connert, Hans: Die Stadtverfassung im Széklerlande und auf dem Königsboden bis zum Ende des 15. Jahrhunderts. 8°, Hermanstadt, 1906.

Connert János: A székelyek alkotmányának története a XVI. és XVII. században. Németből ford. Balásy Dénes. Székelyudvarhely, 1906. 8°, 407 l. A fordító sajátja Budapesten.

Cs. Gy.: A székelység hajdankorából. *Fővárosi Lapok*, 1860. 34. sz.

Dr. Csánki Dezső: Szabó Károly emlékezete. Elnöki megnyitó beszéd. Mondotta a Magyar. Tört. Társ. 1924. évi dec. 11-én tartott közgyűlésén — első alelnök. *Századok*, 1924. 689—694. l.

Csapó Róza, K.: „Emlékek a Székelyföldről“ és **Enyediné K. Eliz:** A nők társadalmi helyzete hajdan és most. Marosvásárhely, 1904. K. 8°, 31 l. Reichardsperg és T. kny.

Csatáry Ottó: Előpatataki fürdő. *Divatcsarnok*, 1854. 45. l.

Dr. Cseh Károly: Fürdői levél. Borszék. *Vasárnapi Ujság*, 1874. 34. l.

Csekefalvi Gábor: Körösi Csoma Sándor. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1910. 19—22. l.

Csérer Lajos: A székely földbirtokjog az erdélyi fejedelmi korban. *Magy. Gazdák Szeml.* 1923. 91—104. l.

Cserfalevél: Imets F. Jákó 25 éves írói jubileuma alkalmából írta egy barátja. Csikszereda, 1884. 8°, 64. l. Szerző sajátja.

Csergő Tamás: Marosvásárhelyi székely iparos tanulók művészi alkotásai. *A Hírnök*, Kolozsvár, 1928. 397. l.

Csernátony Lajos (1823—1901): Nekrolog. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1902. 51—55. l.

A csiki havasok között. Ország Tükre, 1864. 5. képpel.

Csiki János: Foszlányok Csikszék 48-as szerepéből. *Csiki Hirlap*, 1913. 11. sz.

Csiky Kálmán: (1843—1904.) Nekrolog. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1906. 58—59. l.

Csulak Lajos:

Székely becsület. *Ellenzék*, 1896. 6. sz.

Hogy vesz a székely elégtételt? *Ellenzék*, 1896. 47. sz.

Székely történetek. Kolozsvár, 1898. K. 8°, IX. 189 l. Stein J.

A székely asszony mintája. Tárca. *Ellenzék*, 1900. 284. sz.

Csutak Vilmos:

Háromszék fölkelése a Rákóczi-szabadságharc elején. *Székely Mikó Kollegium Ért.* 1905—1906.

Adatok Háromszék vármegye Bach-korszakbeli közművelődési és közgazdasági történetéhez. *Székely Mikó-Kollégium Ért.* 1906—1907.

Háromszék vármegye története. Péter J., *Székelyföld*, 91—99. l.

Csutak Vilmos és László Ferenc: Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1908—909., 1910—11., 1912—13 és 1914. évi állapotáról. Sepsiszentgyörgy: 1910—1915-ig, 8°, 68 l. stb.

Dr. Csúry Bálint: Székely tájszótár nyoma 1833-ból. *Erd. Irod. Szemle*, 1924. 316—317. l.

D. F.: Dániel Gábor Udvarhelymegye főispánja. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1885. 31—35. l.

Df.: A gyalakuti kirándulás. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1884. 53—56. l.

D. F.: A három Bereczki. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1887. 40—41. l.

Dániel Gábor, a képviselőház alelnöke. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 82—83. l.

Deák Lajos: Ősi Marosszék havasa. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1882. 41—42. l.

Demeter Sándor: Gábor Áron Rákosnál (1848. dec. 13.). *Vasárnapi Újság*, 1865. 5. l.

Die Beschwerden der ungarischen Minderheit in Rumänien. I. 1919—1922. Verlag des zur Unterstützung des Völkerbundes gebildeten Ungarisch-Székler Vereins. 1922. 8°, 133 l. (Franciául és angolul is megjelent.)

Die Lage der Siebenbürger Magyaren im neuen rumänischen Königreich. Budapest, 1921. 8°, 43 l. Bocskay-ny.

Domján I.: — A sepsiszentgyörgyi ev. ref. székely Mikó-kollegium története 1859—1895. Sepsiszentgyörgy. 8°, 214 l.

Dózsa Dániel: Székely nemzetéről. *Magyar Hirlap*, 1851. 607—608, 1852. 657, 659—665. sz.

Dragomir, Sylvius: The ethnical minoritiés in Transsylvania. Geneva, Sonor, 1927. 8°, 129 l., 1 térkép.

Dr. Duka Tivadar: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette —. A M. Tud. Akad. kiadása. 1885. Ism. *Vasárnapi Ujság*, 1885. 639—642, 685—686. l.

E.: Két székely emberről. Id. Nagy Ferenc és Gagyhy Lajos. *Szék. Egly. Évk.*

E. i.: Székely ház a budapesti országos kiállításon. *Szék. Egly. Napt. Évk.* ^{5vk.} 1886. 71—73. l., képpel.

Eder József Károly: Erdélyország ismertetésének zsengeje. Kolozsvár és Szeben. 1796. és 1826. (Németül szintén.)

Edvi-Íllés A.: A Székelyföld vasipara. Budapest, 1898. 8°, 32 l.

Emlék az agyagfalvi réten. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 72—74. l.

Emlékirata: Erdélyi ref. egyházkerület állandó igazgatótanácsának — a székelyföldi kepe megváltása tárgyában. Kolozsvár, 1908. 8°, 71 l.

Emlékkönyve: A székely művelődési és közgazdasági egyesület Marosvásárhelyt 1884. évi szept. hó 25-én tartott nagygyűlésének —. Marosvásárhely, 1884. 8°, 98 l.

Erdély nagyjai. Ugron Gábor, *Ellenzék*, 1885. 2. sz.

Erdélyi, Ladislaus: Zur Herkunft der Siebenbürger Székler. Ungarische Jahrbücher, Berlin, 1926. 335—337. l.

Erdélyi Lajos:

A háromszéki nyelvjárásról történelmi alapon. Budapest, 1906.

A székelyek eredete nyelvjárásaik alapján. *Ethnographia*, 1916. 37—46. l.

Az udvarhelymegyei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolatai. *Magy. Nyelv.* XXII. 1926. 14—21. l.

Erdélyi László: A székelyek eredete. Cluj-Kolozsvár, 1918. 8°.

Dr. Erdélyi László: A székelyek története. Különnyomat az 1921. évre szóló Erdélyi Naptárból. Brassó, 1921. 8°, 43 l. Gött János és Fia.

Erdélyi László: A székely eredet-kérdés megoldásának sarokpontjai. *Akad. Értesítő*, XXXIII. Évf., 1922. szept.-dec. Budapest.

Erős József:

Kézdivásárhely. Péter J.: *Székelyföld*. I. 100—105. l.

Imets Fülöp Jákó apát-kanonok. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1903. 38—41. l.

Értekezlete: Az erdélyi gazdák — Sepsi-Szent-Györgyön. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1901. 103—112 l.

Évkönyve: A székely művelődési és közgazdasági egyesület —. Az egyesület közp. választm. megbízásából szerk. Buzogány Árpád titkár. I. 1876-ra 8°, 85 l. Budapest; II. 1877-re 308 l. Bp.; III. 1878-ra 159 l. Bp.; IV. 1879-re 14. l. Bp.; V. 1880-ra 110 l. Bp.; VI. 1881. 122 l. Bp.

f. a.: A székelyszentkirályi vertcsipke. *A Hirnök.* Cluj-Kolozsvár, 1924. 598. l.

Fehér Géza: Bulgarisch-ungarische Beziehungen. *Keleti Szemle*, Pécs, 1921.

Feleky Miklós 1818—1902. (Nekrolog.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1903. 19—25. l.

Felekiné Munkácsi Flóra. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1902. 43—45. l.

Fogarasi János: A székely népköltési gyűjtemény nyelvészeti tekintetben, hún történeti bevezetéssel. *Magyar Sajtó*, 1864. 119., 120. sz.

Francke, A. Hermann: Neues über Csoma de Kőrös. *Ungarische Jahrbücher*, Berlin, 1926. 320—322. l.

- Fülöp Aron*: Csiksomlyói nagypénteki misztériumok. Budapest, 1897. 8°, 242 l.
- Dr. Gaál Alajos*: Gyergyói levél: Jorga és a székelyek. *Erdélyi Szemle*, Cluj-Kolozsvár, 1929. 5. sz., 9. l.
- Gábor Aron* levele, közli Székely Ödön. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1908. 84—85. l.
- Gábor Árpád*: Homoród. (Füredői levél.) *Ellenzék*, 1881. 178. sz.
- Gaál Sándor*: Kiáltványa a székelyekhez. *Tört. Lapok*, 1874. I. 29. l.
- Gálfy Ignác*: A székely nemzeti alap. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1910. 38—47. l.
- Gedő Sándor, Etédi*: Székely szokások. *Regélő P. Divatlap.* 1843. II. 39—40; 1844. 50—51. sz.
- Gelenczei Vince*: Kossuth Lajos és a székely nép. *Ellenzék*, 1881. 147. sz.
- Gergely Lajos*: Egy székely népköltő. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1882. 63—65. l.
- Gidófalvy I.*: A székely akció. A Magy. Gazdaszövetség kiadv. Budapest, 1902. 8°, 16 l. 60. sz. Patria Rt. biz.
- Gillard, Marcel*: La Roumanie nouvelle. Paris, 1922.
- Glósz M.*: A csiksomlyói Szent Ferenc-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662—1884. évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes címtára. Csiksomlyó, 1884. 8°, 41 l.
- Góbé*: A székely művelődési és közgazdasági egyesület közgyűlése. Marosvásárhely, jun. 27. *Ellenzék*, 1886. 145. sz.
- Ifj. Gödri Ferenc*: A reformáció első három százada Sepszi-Szent-Györgyön. *Szék. Nemz. Múz. Ért.* 1901. 78—89. l.
- Gönczi L.*: A székelyudvarhelyi ev. ref. kollegium múltja és jelene. Székelyudvarhely, 1895. 8°, 249 l.
- Görög Joachim*: Csik, Gyergyó és Kászon eredete. Gyergyószentmiklós. 1914. 8°.
- Grexa Gyula*: A Csaba-monda és a székely húnhagyomány. Budapest. 1922. Ism. Hajnal István: *Századok*, 1922. 400. l.; *I. K.* 32. K. 129—160. l.; *Új Nemz.* 124. sz.; *M. Kultúra* 372. l.; *M. Nyelv* 133. l.
- Gy—s Gy—ő*: Bálványosfüred. *Ellenzék*, 1895. 130. sz.
- Gyalóka J. Jenő*: A háromszéki hadjárat (1849. jul. 16—24.). *Hadt. Közl.* 1922—23. 56—114. l.
- Dr. Gyarmathy Dezső*: Székelyudvarhely város polgármestere. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1900. 83—85. l.
- Gyergyó-Sz.-Miklós fő-tere*. *Ország Tükere*, 1864. 15. sz.
- Gyertyánffy I.*: Jelentés a székelykeresztúri áll. tanítóképezde 1870—71. tanévről. Pest, 1872. 8°, 105 l.
- Győrffy István*: Csik, Gyergyó, Háromszék 1614. évi lustrája. *Gen. Füz.* 1913. 49—54, 94—99, 129—132. l.
- Gyulai Pál*: A Kriza János székely népmeséiről. *Ellenzék*, 1901. 99. sz.
- S. Gyulai Richárd*: A háromszéki főnemesek panasa a lustra új rendje miatr. (1809.) *Genealog. Füz.* Kolozsvár, 1912. 77—79. l.
- A Hadak útja*. (A székely nép eredete regékben.) *Magy. Irredenta*, 1920. 2. sz.

Hajós János, a székely művelődési és közgazdasági egyesület elnöke. *Szék. Egyl. Napt. Évk.* 1887. 35—37. l.

Hajós János, 1819—1899. *Szék. Egyl. Napt. Évk.* 1900. 29—32. l.

Halmos Flóra: A magyar és székely társadalom Erdélyben a két Rákóczi György korában (1630—1660). Budapest, 1912. 8°, 113 l. Nap ny. Ism. *Századok*, 1913. 388. l.

Hankó Vilmos:

Borszék: (Mutatvány „Csikmegye fürdői szobán és képekben“-ből.) *Ellenzék*, 1890. 129—131. sz.

Csikmegye fürdői. Budapest, 1890. 8°, 104 l.

Dr. Hankó Vilmos: Székelyföld. A képeket rajzolták Goró Lajos és Tull Odön. Budapest, 1896. N. 8°, VI. 350 l. Lampel R. kiad.

Hargitalyi: Néhány szó a székelyekről a székelyeknek. *Vasárnapi Ujság*, 1857. 350. l.

Harmath Lujza:

Nyárádmenti székely népszokások. *Ethnogr.* 1899. 44—47. l.

A székely kérdés. *Ellenzék*, 1901. 245. sz.

Háromszék vármegye: Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Háromszék vármegye törvényhatóságainak megbízásából szerkesztették Pótsa József, szerk. biz. elnök stb. Kiadta Háromszék vármegye közönsége, Sepszi-Szent-Györgyön, 1899. 2°, 4. 380 l. (94 szövegkép), Jókai-ny. Rt. Ism. *Székely Egyeslet Évk.* 1900. 110—116. l.

Háromszék vármegye községei és egyéb lakott helyei neveinek hivatalos jegyzéke. A m. kir. belügyminiszter megbízásából kiadja a m. kir. orsz. községi törzskönyvbizottság. Budapest, 1905. 8°, 8 l. Pesti kny. Rt.

Határvonal: A Héjjasfalva—gyimesi —. Kiadja Csikszereda város tanácsa, 1914. 8°, 26 l.

Hegedüs János: Nekrológ. 1821—1894. *Ellenzék*, 1894. 103. sz.

Hegedüs Sándor keresk. miniszter székelyföldi látogatása alkalmából Marosvásárhelyt 1900-ban rendezett iparkiállítás ismertetése. Különlenyomat a Székely Lapokból Marosvásárhely, 1900. 8° 32. l. Ady A. ny.

Hoffman Géza:

A székelykérdésről. (Egy kis polémia.) *Ellenzék*, 1901. 163. sz.

A Székelyföld kincsei. Sepsiszentgyörgy, 1901. 8° 41. l.

Hóman Bálint:

A székelyek eredete. *Magyar Nyelv*. XVII. évf.

Székelyek eredete. *Új Nemzedék*, 1921. 160. sz.

A székelyek eredete. A Szabad Lyceum kiadványai. Budapest, 1920—21. 30. sz. 8° 20. l. Megjelent a Magyar Nyelv 90—107. l. Király György: Hyperkritika. *Nyugat*. 1440—1442. l. *Új Nemzedék*. 166. sz.

Die Ursprung der Siebenbürger Székler. *Ung. Jahrbücher*, 1922. 17. l.

Horváth István: A székely nemzet nyelvéről. *Tud. Gyűjt.* Pest, 1834. I. 110., II. 110. l.

Horváth Lajos: Székely a világháborúban. Székelyudvarhely, 1915. 8° 57. 2. l. Betegh P. ny.

Hunfalvi Pál:

A székelyek. Felelet a székelyek scythá-hun eredetüségére. Budapest, 1880. N. 8° 79. l. Franklin Társ. Ism. Szilágyi Sándor. *Századok*, 1880. 243. l.

- A székely kérdéshez. *Századok*, 1881. 97—114, 193—206. l.
- Huszka József:*
- A Sepsi-besenyői ev. ref. templom. *Szék. Nemz. Múz. Ért.* II. 1891. 276, 290. l.
- A székelyház. Függelékül az árjak és ugorok érintkezéséről, írta Fiók Károly. Háromszék és Csik megyék, a Székely Egyesület, valamint a magy. kir. keresk. min. segélyezésével kiadja a szerző. Budapest, 1895. 4° VII. 96. l. Eggenberger ny.
- I.*: Székelyek a tutajon. *Vasárnapi Ujság*, 1857. 20. l.
- Illyés Mihály:* Marosvásárhely történetéhez a szabadságharc idejéből. *Erd. Múz.* 1902. 274—280. l. Közli Szádeczky Lajos.
- Imets F. Jákó:*
- A székely nemzet eredetéről. *Gyulafehérvári Füz.* Kolozsvár, 1861. I. 39 l.
- A „székely“ és „lófő“ név eredete. *Gyulafehérvári Füz.* Kolozsvár 1862. II. 1. l. Hozzászólás egy korszerű eszméhez: a székely kivándorlás. *Idők Tanuja.* Pest, 1862. 72. sz.
- A székelyek és szászok. Arad, 1863. L. *Tusnádi* alatt.
- A székelyek s egy régi baj. Arad, 1863.
- Egy pár észrevétel a székely Vadrózsákat illetőleg. *Kolozsvári Közlöny*, 1865. 61—63. sz.
- A székely nemzet mozgalmai a hazai fejedelmek alatt. *Csiksomlyói gymnasium Ért.* 1871.
- A székely határőrség felállításának története. *Hargita*, 1873. 1—5. sz.
- Adatok a gymnasium történetéhez. *Csiksomlyói gymnasium Ért.* 1873.
- Visszapillantás a székely nemzet másfélezredes múltjára. *Csiksomlyói gymn. Ért.* 1875.
- Csikszék 1848—49. haditörténetéből. *Szék. Egly. Napt.* 1879.
- A csiksomlyói r. k. finevelde alapítványai. *Csiksomlyói gymn. Ért.* 1881—82. 8° 85. l.
- Visszapillantás a csiksomlyói r. k. gymnasium közelebbi 25 éves múltjára. *Csiksomlyói gymn. Ért.* 1882.
- A pálinkáról a székelyeknek. *Szék. Egly. Naptár* 1883.
- Tusnád fürdő viszonyai és jövője. *Székelyföld*, 1884. 40. sz.
- A júliusi napok Csikban 1849-ben. Mikó Mihály volt korm. b. bujdosási naplójából. Közli — *Szék. Egly. Napt.* 1884. 68—71. l.
- Beszéde a csikmegyei kultúregyleti választmány alakuló közgyűlésén. *Ellenzék*, 1886. 3. sz.
- Dr. Haynald Lajos és a csiksomlyói iskolák. *Csiksomlyói gymn. Ért.* 1890.
- Hunn nyomok a székelyföldi hely- és családnevekben. Felolvasások a Szent István Társ. tud. és irod. osztály üléseiből. 21. sz. Budapest, 1897. 8° 56. l. Szent István-Társ.
- P. Imets K.:* Csiksomlyói búcsú. *A Hirnök.* Cluj-Kolozsvár, 1922. 269. l.
- Imre Antal:* Mikes Kelemen élete és munkái. Budapest, 1883. 8° 35. l.
- Rózsa K. és neje ny.
- Incze József:* Útmunka Háromszéken. *Ellenzék*, 1882. ápr. 14.
- Iva Amora:* Gábor Áron ünnepély. *Ellenzék*, 1882. 152. sz.
- Jakab Elek:*
- Hullaégetési próba Marosvásárhelyt. *Ellenzék*, 1899. 104—105. sz.
- Székely táborozás. Harctéri tudósítás. *Honvéd*, 1848—49.

- Húsvéti határkerülés a Székelyföldön. *Kolozsvári Hetilap*, 1853—54. 35. sz.
- A székelyföld népismi és régiség-tani ismertetésének történetnyomozási fontossága. *Budapesti Szemle*. Ujfolyam. 1868. 269. l.
- A Székelyföld c. képes vállalat irodalmi és politikai fontossága. *Magyar Polgár* 1870. 33. sz.
- A székely nemzet története megírása ügyében. *Jonás Lapja*. Kolozsvár, 1873. 1. szám.
- Simon Elek levele a pályadíj ügyében. *Főv. Lapok*. 1873. 2. sz.
- Második közlemény a „Székely történeti pályadíj“ ügyében. *Főv. Lapok*. 1873. 4. sz.
- Nyílt levél az erdélyrészi hírlapok érdemes szerkesztőjéhez. *Főv. Lapok*. 1873. 4. szám.
- A székely székek főbirái és a székely történeti pályadíj. *Főv. Lapok*. 1873. 6. szám.
- Székely pályadíj alapjának miben állása. *Főv. Lapok*, 1873. 7. sz.
- A székely pályadíj-ügy. *Főv. Lapok*, 1873. 9—19, 21, 24—31, 33—40. sz.
- A „Székely Oklevéltár“ történelmi fontossága. *Századok*, 1873. 50, 122, 198. l.
- A székely nemzet története pályadíj-alapjáról. *Hon*, 1873. 84. sz.
- Mario Vacano Emil a székelyekről. *Pesti Napló*, 1873. 246. sz.
- Cáfoló felelet Mario Vacano Emilnek a Székelyföldről, Über Land und Meer c. lap 26. sz. írt cikkére. *Budapesti Közlöny*, 1873. 246. sz.
- A székely történeti pályadíj-alapra gyűjtött adományok hová küldése tárgyában. *Hon*, 1873. 294. sz.
- A székely nemzet története megírása végett gyűjtött pályadíj-alap állása. *Századok*. 1873. 363. l.
- A székely művelődési és közgazdasági egyesület. *Erdély*, 1874. 52. sz.
- A székely nemzet története megírása. *Bud. Közlöny*, 1874. 82. sz.
- Székely kérdés. *Erdély*, 1875. 33. sz.
- A székely közgazdasági ésközművelődési egyletről. *Magyar Polgár*, 1875. 235. szám.
- Adatok Marossszék közhavasai történeti és statisztikai ismertetéséhez. *Maros-szék*. 1877.
- Bem és a székelyek. *Bud. Közl.* 1880. 272. sz.
- Kriza János. Emlékbeszéd. *Ellenzék*, 1882. 172—173. sz.
- A Szejke-fürdő. *Magyar Polgár*, 1883. 200. sz.
- A székely szövészeti ipar egy jeles képviselője. *Pesti Hírlap*, 1883. 206. sz.
- Emlékezés Veszely Károlyra. *Ellenzék*, 1890. 263. sz.
- Dr. Duka Tivadar könyve Körösi Csoma Sándorról. Értekezések a tört. tud. köréből. Kiadja a M. Tud. Akad. XIV. 2. Budapest, 1890. 8° 67. l.
- A székely múzeumokról. *Nemzeti Ujság*, 1896. 108. sz.
- Egy-e a besenyő és székely? *Nemzet*, 1896. 121. sz.
- Székely telepések Magyarországon. *Századok*, 1896. 581—606, 693—704. l.
- Jakab Elek és Szádeczky Lajos*, Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. N. 8° IV., 583. l. 73. térkép mell. Kilián Fr. utóda.
- Dr. Jákó János*, Háromszék vm. *Nagykikindai gymnasium Ért.* 1882—83.
- Dr. Jancsó Benedek*:

Még egy szó a székely nemzeti múzeumról és első őréről, Vasady Gyuláról. *Ellenzék*, 1881. 179. sz.

Feleletül a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságának. *Ellenzék*, 1881. 200. sz.

A Székely Nemzeti Múzeum ügyében. *Ellenzék*, 1885. 90—91. sz.

A székelyek. Történeti és néprajzi tanulmány. Budapest, 1921. 8° 46. 1. l. Hornyánszky ny. Ism. *Századok*, 1921. 268. l.

Dr. Jancsó Benoit: Les sicules. Étude historique et ethnographique. Budapest, 1921. 8° 48. l. Hornyánszky. Ism. *Századok*, 1921. 268. l.

Jancsó Benedict: The Székelys. A historical and ethnographical essay. Hornyánszky. 8° 47. l. Budapest, 1921.

Jancsó Benedek: The Transsylvanian Question. Budapest, 1921. Ajtay József és Kovács Alajos pótlásaival.

Jancsó, Benedikt: Die Szekler-Historische und ethnografische Studie. Pester Lloyd-Gesellschaft. Budapest, 1922. 8° 50. l.

Dr. Jankó János: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány. A magyar földr. társ. kiadása. Budapest, 1893. N. 8° VII. 296. l. Révai Leó bizom.

Jegyzőkönyve: Az agyagfalvi székelygyűlés. — Kővári László, *Okmánytár* az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1861. 91—99. l.

Jegyzőkönyv: Felvétel a székely művelődési és közgazdasági egyletnek 1884. évi január hó 31-én a m. kir. főposta palota dísztermében tartott nagygyűlésen. 1885. *Szék. Egl. Napt.* 25—34. l.

Jókai Mór: Szent Anna tava. Magy. és Erd. képekben. Pest, 1853. II. 59. l. Rajzzal.

Jókaitól: Történelmi rajzok. I. Székelyek. *Vasárnapi Ujság*, 1854. III. l.

Jósa J.: Közgazdasági tanulmányok a Székelyföldről. Brassó, 1892. 8° 52. l.

Iorga Nicolae: Legăturile Secuilor cu Moldova. (A székelyek összeköttetései Moldovával.) *A Bul. Com. Ist.* II. București, 1916.

Iorga nem akarja a székelyeket elrománosítani. *Ujság*, 1925. 9. sz.

Jósa János: A Csikszentgyörgyi Jósa-család rövid története. Eredeti anyakönyvek levéltári és családi oklevelek és más hivatalos okmányok alapján írta — Szamosujvár, 1900. 8° 65., 1. l. Aurora kny.

Jósa János: Adalékok a székelyek régi történetéhez. Szamosujvár, 1913. 8° 94. l.

Id. Jósa János: A cserkesz-székely rokonságról. Mezőtúr, 1921. 8° 16. l. Török-ny.

Jósa János: A székelyek ősei és a székely magyarok. Szeged, 1925. 8° 33. l. Szegedi ker. ny. Rt.

Józsa Sándor: A gyergyóditrói kath. elemi iskolák története. Gyergyóditró 1895.

Jubiláló székely tanító-testület. (Három képpel.) *Szék. Egl. Évk.* 1904. 68—73. l.

—*k*— Szent-Iványi Miklós, Háromszék vármegye alispánja. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1901. 115—116. l.

—*k*— *Dr. Székely György*, a Székely Egyesület új alelnöke. *Szék. Egy. Napt. Évk.* 1901. 112—114. l.

- K—f.: Hatolykai Pótsa József Háromszék várm. főispánja. *Szék. Egl. Napt.* 1886. 35—37.
- K—f.: Gábor Péter, Háromszék vármegye alispánja. 1847—1899. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1900. 63—66. l.
- K. J. A székely leánykérés és menyegző. *Föv. Lapok*, 1876. 264. sz.
- K—v—i.: Zágoni báró Szentkereszty Stephanie. *Szék. Egl. Napt.* 1886. 40—43. l.
- Kacziány Géza: Háromszék hősie védelme 1849-ben. *Magyarország*, 1916 243—244. sz.
- Kállay Ferenc:
A védelmezett nemes székely nemzet. *Tud. Gyűjt.* 1818. VIII.
Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben. Készítette: — Nagyenyeden nyomt. a Ref. Kollegyom betűivel Friedler Gottfried által, 1829. 8° 289.
Orbaiszékben talált régiségekről. *Akad. Ért.* 1840. I. 41. l.
Némely Kézdi-Vásárhelyt talált régiségekről. *Akad. Ért.* 1843. IV. 44. l.
A székely nemzet rövid ismertetése. *Világ*, 1843. 3—4. sz.
- Gróf Kálnoky Dénes: *Szék. Egl. Napt.* 1882. 31—32. l.
- Karácsonyi Béla: Füle és régi temploma. Kivonat az egyházközség történetéből. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1900. 69—72. l.
- Dr. Karácsonyi János: A székelyek eredete és Erdélybe való betelepülése. Székfoglaló értekezés a tört. tud. köréből. XX. k. 3. sz. n. 8° 74. l. M. Tud. Akad. Budapest, 1905.
- Dr. Karácsonyi János:
A székelyek első hadjárata 1210-ben. *Századok*, 1912. 292—294. l.
Kitől hallotta Kézai az erdélyi székelyekre vonatkozó híreket. *Századok*, 1913.
Kajoni János és a csiksomlyói könyvsajtó. *A Hirnök.* Cluj-Kolozsvár, 1921. 64—66, 93—94. l.
A székely-magyar kérdés. *Magy. kisebbség*, 1923. 610—613. l.
A székelyek ősei és a székely magyarok. *A Hirnök*, 1924. 121—124., 145—148. 558. l. U. az a kny. Cluj-Kolozsvár, 1924. k. 8° 28. l. Szerző kiad. Szent Bonaventura. Ism. Schünemann K. *Ung. Jahrbücher*, 1924. 406—407. l., Bagossy B. *A Hirnök*, 1924. 539—541. l.
A háromnemzetű székelyek. *Erd. Irod. Szemle*, 1925. 353—357. l.
Orosz-szláv lakosok Erdélyben. LugoJ-Lugos. 8° 14. l. év n. Húsvéth és Hoffer ny. külön lenyomatta Magy. Kisebbség 1925. évfolyamából.
Sabin Opreatu a hamisító kelepcejében. *Magy. Kisebbség*, 1925. 220—222. l. 444—445. l.
Waren die Ahnen der Székler Bogenschützen? *Ung. Jahrbücher.* Berlin, 1925.
Újabb adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. Erdélyi Tudományos Füzetek. Szerk. Dr. György Lajos. 1927. 9. sz. Minerva Rt. Cluj-Kolozsvár, 1927. 8° 29. l.
A székely helynevek és a politika. LugoJ-Lugos. Húsvéth és Hoffer ny. 1927. 8° 15. l. Különlenyomat a „Magyar Kisebbség“-ből. Ism. Gy. L. *Erd. Irod. Szemle*, 1927. 405.
Kelemen Lajos:
A csiki krónika egy jegyzetes példányáról. *Erd. Múz.* 1900. 48—53. l.
Gyergyószék lustrája 1616-ból. *Gen. Füz.* 1907. 71—72. 81—83. l.

- A marosvásárhelyi református temető legrégebbi sírkövei. Kolozsvár, Stief Jenő és Tsa könyvsajtója, 1909. n. 8° 10. l.
- Adatok öt székelyföldi unitárius templom-kastély történetéhez. *Dolg. az Erd. Múz. rég. tár.* 1916. 2. sz.
- Kémenes Antal:* Csikszereda eredete. *Csiki Lapok*, 1914. 27. sz.
- Graf Kemény József:*
- Ob man die Ansiedelung der Szekler in ihren dermaligen Wohnsitzen schon in das IX. oder erst in das XII. Jahrhundert versetzen müsse. *Magazin f. Gesch. u. Liter. Siebenb.* Kronstadt, II. 1846—47. 255. l.
- Az állítólagos 1533-béli Székely Krónikáról. Szabó Károly urnak feleletül. *Új Magy. Múz.* 1854. I. 443. l.
- József császár háromszéki utazása 1773-ban. *Erdélyi Házi Segéd.* Kolozsvár: 1891. III. 44. l.
- Kemény Zsigmond:* Székelyek. Rendek. Székely eredete. Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái. Sajtó alá rendezte Papp Ferenc. Budapest, Franklin Társ. 1914. 432—434. l.
- Kézai Simon* mester magyar krónikája. Ford. Szabó Károly. Pest, 1862. 39. l.
- Kis F.:* A székelyudvarhelyi ev. ref. kollegium története. Székelyudvarhely 1878. 8° 114. l.
- G. Kiss Ferenc:* Gegesi Kiss József. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1902. 72—83. lap.
- Kolumbán Lajos:* Bartha Károly. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1903. 55—56. l.
- Kolumbán Lajos:* Önvédelmi harc a Barcaságon. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1907. 50—55. l.
- Kolumbán Samu:* Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez. *Ethnogr.* 1895. 298. l.
- Koncz J.:*
- A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium története. Marosvásárhely, 1896. 8° 776. l.
- Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez. Marosvásárhely, 1905. 8° 56. l.
- Göcsi Máté a marosvásárhelyi ev. ref. egyházközség legelső papja és az erdélyi ev. református egyház harmadik püspöke. (1579—1585.) Marosvásárhely, 1905. 8° 14. l.
- Koós Ferenc:* 1828—1905. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1907. 49. l.
- Dr. Koós Mihály:*
- A székelynép segítése. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1906. 26—33. l.
- Székely legelők. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1908. 47—49. l.
- A székelyek földje. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1912. 61—62. l.
- Kovács Albert:*
- Takarékosságról a székelyeknek. *Szék. Egly. Napt.* 1882. 65—67. l. (1835—1904.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1905. 34. l.
- Kovács Ferenc:* A Székelyföld jelene és jövője. *Szék. Egly. Napt.* 1882. 54—58. l.
- Kovács István Nagyajtai:*
- Igaz-e, hogy a székely nemzet tatár kunjaitól származott. Erdélyben a 12-ik

- században telepedett meg; s 13-ik század első negyedében még nem ismerte a keresztény vallást. *Nemz. Társ.* Kvár, 1830—1841. II. 189, 197, 205. sz.
- Moldova magyar nyelvet beszélő lakóinak egy része: Székelyföldről oda költözött székelyek maradéki. *Nemz. Társ.* Kolozsvár, 1836. II. 387, 397. l. *Tud. Gyűjt.* 1836. XII. 96.
- Nyílt levél Kővári Lászlóhoz a „Székelyhon“ című munkát kiadni szándékozóhoz. *Nemz. Társ.* Kolozsvár, 1841. II. 22.
- A székely nemek és ágak lajstroma Marosszékbén. Közli — *Erd. Tört. Ad.* Kolozsvár, I. 1855. 261. l.
- Kozma Ferenc:* Székelyek. Kolozsvár, 1889.
- Kováts J.:* A székely ház és udvar a gyergyói medencében. Kolozsvár, é. n. 8° 40 l.
- Kozma Ferenc:*
A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. (Pályadíjjal jutalmazott munka.) Pest, 1879. 8° 470. l. *Ism. Pesti Napló*, 1879. 160. sz.
- Mythologiai elemek a székely népköltészetben és népéletben. Székfoglaló Érték a tört. tud. köréből. X. k. 6. sz. N. 8° 41. l. Pest, 1882. M. Akadémia,
- Székely kérdés. (Kereszty. Magv.-ből.) *Ellenzék*, 1900. 290—292. sz.
- Jakab Elek élete. (A Kereszty. Magv. 1901. máj.-jun. füzetből.) *Ellenzék*, 1901. 149—150. sz.
- Kozmosz:* A székelység tanügyi önkormányzásához. *Magyar kisebbség*, 1927. 259—262, 293—295. l.
- Köllő Miklós* halála. (1861—1900.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1901. 90—93. lap.
- Kölönte Béla:*
Gyergyó története. Péter J. *Székelyföld*, I. 77—90. l.
Gyergyó története. Gyergyószentmiklós, 1910.
- Kőrösi Csoma Sándor:* *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1905. 35—37. l.
- Kővári László:*
A Bogátról. A „Székely hon“-ról c. munkából. *Nemzeti Társ.* 1841. II. 125—128. sz.
- Székely aluszékonyosság. *Társalkodó*, XI. 1842. 14. Nehány szó, u. o. 50. sz.
- Székelyhonról. Kolozsvár, 1842. 8° 205. l.
- Kríza János* életéből. *Ellenzék*, 1882. 166—167. sz.
- Krizáról.* *Ellenzék*, 1882. 171. sz.
- Kurz Anton:* Ungarn, Székler und Sachsen fallen schon im October des Jahres 1527. von Johann Zápolya ab und verdrängen ihn gemeinschaftlich aus Siebenbürgen. *Magazin f. Gesch., Lit. u. alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens.* Kronstadt, (1844—47. 2. k.) 1846—47. II. 269. l.
- Kuszkó István:*
A Székelyföld népe, kincsei, ipara és kereskedelme. *Ellenzék*, 1895. 58—65. sz.
A Székelyföld, a Mezőség és a telepítés. *Ellenzék*, 1899. 167. sz.
- L. J.: Néhány szó még a székely kérdéshez. *Ellenzék*, 1900. sz.
- Lajos Dénes:* Székely huszárok az I. koalíció és Franciaország harcaiban. *Magyarország*, 1916. 16. sz. 1—10. l.
- Lakatos Izra:* Néhány szó a székelységről és a csiksomlyói tanítóképzőről. *Csiksomlyói Tan. Képző Ért.* 1903—1904.

Lakatos Sámuel:

Martonosi Gyujtó Sándor, egy székely dalnok, mint szabadságharcos. *Erd. Figyelő*, 1884.

Ötven év a marosvásárhelyi casino életéből. (1833—1883.) Marosvásárhely, 1886. 8° 55. l. Imreh S. ny.

A Székelyföld és Jókai. Marosvásárhely, 1893. 8°.

László Elek: Csiki székely népszokások. *Etnog.* 1899. 383. l.

Dr. László Ferenc: Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1901. évi állapotáról. *Szék. Nemz. Múzeum Ért.* 1901. III. 7—32. l.

László Gyula:

A Székely Kamara és a vámszövetség. *Ellenzék*, 1895. 286. sz.

Székely leányok és székely munkások sorsa. *Ellenzék*, 1898. 197—198. sz.

Székely és csángó leányok. Marosvásárhely, 1899. 8° 15. l. Adi A. ny.

Székely munkások sorsa. *Ellenzék*, 1900. 68. sz.

Székely fiuk ipari kiképzése. Három képpel. *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1900. 93—98. l.

Székely kivándorlás. Különlenyomat a „Közgazdasági Szemle“ 1900. évi júli havi számából. Budapest, 1900. n. 8° 15. l. Pesti ny. Rt.

Udvarhely vármegye iparfejlesztése. Marosvásárhely, 1913. 8° 14. l.

Marosvásárhely kisipara. Marosvásárhely, 1914. 8° 21. l.

La Transylvanie sous le régime roumain. Rapport de la commission unitaire américaine. Budapest, 1921. Soc. Litter. Populaire.

Lázár Dénes: Székely lóbeszerzési alap. *Ellenzék*, 1881. ápr. 12. sz.

Gróf Lázár István: *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1905. 41—43. l.

Gróf Lázár Jenő: (1845—1900.) *Szék. Egly. Napt. Évk.* 1902. 74—76. l.

Gróf Lázár Miklós: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. *Századok*, 1880. 732—750., 796—820. l.

Lázár Miklós: Székely ispánok a mohácsi vészig. Pest, 1881. 8° 44. l.

Lăpedatu Alexandru: Problema săcuiașcă. (A székelyek problémája.) *Miscellane.* Bucarest, 1925.

Lector: Szakács Mózes-ünnepély. *Ellenzék*, 1881. 203. sz.

Lehóczky Tivadar:

A székely huszárok s az auszterlitzi békeokmány. *Hazánk*, 1889. 374—377. l. Ujabb adatok a „székely“ név-eredet értelmezéséhez. *Ethnogr.* 1897. 205—210. lap.

Lénárt József: Emlékek a régi kollegium életéből. Különlenyomat a marosvásárhelyi ref. kolleg. 1913—14. értesítőjéből. Marosvásárhely, 1914. 8° 56. l.

Leővey Klára: Borszék. *Ellenzék*, 1886. 221—222. sz.

Liebhart Ottó: Die Ortsnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen. Leipzig, 1927. 8° 97. l. *Ism. Erd. Irod. Szemle* 1928. 151. l.

Lóránd Lajos: A székely jobbágyság kialakulása. 1540—1571. Bölcsészeti-doktori értekezés. Budapest, 1906. 8° 8, 50. l. Barcza J. ny. *Ism. Lukinich Imre. Századok*, 1907. 942. l.

Lukács Béla:

Székely-támad és Székely-bánja. *Magy. és a N. Világ*, 1866. 21—22. sz.

A borvizes székely. *Haza s a külf.* 1867. 26. sz. Képpel.

- A Büdös kénbarlang a Székelyföldön. *Vasárnapi Ujság*, 1867. 49. l. Keleti G. rajza.
- Mádéfalvi székelyek. *Magy. és a N. Világ*, 1869. 17. sz. Képpel.
- Kik lakták Erdélyt a honfoglalásig. *Magy. és a N. Világ*, 1886. 32—35. sz.
- Lukinich Imre*: Az udvarhelyi vár története. *Erd. Múz.* 1903. 424—446. l.
- M. . .*: Báró Bálintitt József Marostorda megye nyáradszeredai kerületi orsz. képviselője. *Szék. Egl. Napt.* 1887. 34—37. l.
- Marienburg Adolph*: Háromszék und die Csik. Skizzen nach eigener Anschauung von — *Blätter.* 1838. 27—28. sz.
- Márki Sándor*:
- Rákóczi a székelyekről. *Erd. Hirlap*, 1907. 31. sz. *Székely Világ*, 1907. 5. sz.
- Kik a székelyek? *A Hirnök.* Cluj-Kolozsvár, 1924. 281—283. l.
- Mártírok*: A marosvásárhelyi — *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1905. 40—41 l.
- Máthé József*: Levél a Székelyföldről. *Ellenzék*, 1901. 156. sz.
- Máthé J. és Szentgyörgyi D.* (Szerk.) Évkönyv a marosvásárhelyi Székely Társaság századik összejövetele alkalmából. Marosvásárhely, 1904. 8° 172.
- Mátyás Sándor*: Székely humor. Temesvár, 1891. 8°.
- Meitzen Agoston*: Zur Agrargeschichte Ungarns u. Siebenbürgens. *Korrespondenzblatt*, 1896.
- Dr. Melich János*: Néhány megjegyzés a székely írásról. *Erd. Irod. Szemle* 1925. 357—364. l.
- Mezey Gyula*: A román támadás és Erdély. *A Cél*, 1916. 529—534. l.
- Mikes Lajos*:
- Petelei István. *Vasárnapi Ujság*, 1905.
- Petelei István. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1906. 38—40. (Vas. Ujs.-ból.)
- Gróf Mikó Imre*:
- Erdélyi történelmi adatok. 4. k. Kolozsvár, 1855—1862. n. 8° Székely adatok. I. 259—280. l. III. 247—269. l. IV. 341—350. l.
- 1805—1876. *Szék. Egl. Napt.* 1882. 24. l.
- Mohoray Pál*: Pótsa József. 1836—1903. (Vasárnapi Ujságból.) *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1904. 46—48.
- Moldován Gergely*:
- Egy fürdő idény Borszáken. Kolozsvár, 1883. N. 8° 187. l. Demjén L. biz.
- Moldován Gergely*:
- A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál. *Budapesti Szemle*, 1887. LII.
- Székelyek-e a mócok? *Erd. Múz.* 1894. 343—358, 403—416. l.
- Dr. Molnár Gábor*:
- A régi Marosvásárhely. Márciusi mozgalmak 1848-ban. *Marosvásárhely*, 1912. 6. sz.
- A régi Marosvásárhely. Eredeti levelek a múlt század negyvenes éveiből. *Közzéteszi —. Székely Napló*, 1913. 1—46. sz.
- Eredeti levelek az 1848—49-iki forradalom idejéből. *Székely Napló*, 1913. 47, 60, 62—78, 80—82, 84, 86—88, 90—91, 95—97, 99—102. sz.
- Molnár Gábor*: A marosvásárhelyi kir. tábla elnökeiről 1754-től 1848-ig. *Székely Napló*, 1914. 108—111. sz.
- Alsó-csernátони dr. Molnár Gábor*: Maros-Torda vármegye felső-marosi járásának szolgabírája. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1900. 107—108. l.

- Molnár J.:*
Interpellációja a székelység érdekében, 1901. szept. 3-án. Budapest, 1901. 8°, 28 l.
- Székelyföldi arányosítás. Budapest, 1902. 8°, 19 l.
- Molter altb.:* Az Ojtozon később jött — rendelete a székelyekhez. Kővári László: *Okmánytár* az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1861. 201. l.
- Munkácsi Bernát:* A székely „Csik” helynevek. *Ethnogr.* 1901. 142. l.
- N. E.:* A marosvásárhelyi református kollégium. *Szék. Égyl. Napt. Évk.* 1912. 22—24. l.
- N. K.:* Kirándulás Csik-Gyimesre. *Ellenzék,* 1898. 191—192. sz.
- Nagy Albert:* Tordaaranyosmegyei havasi képek. *Ellenzék,* 1890. 206, 207. sz.
- Nagy Elek:* Háromszék megye ipara. Ifj. N. E., a marosvásárhelyi iparkamara részéről a háromszék megyei iparfejlesztő bizottságba kiküldött iparkamarai tagnak jelentése és javaslata a háromszék megyei iparfejlesztő bizottsághoz. Különlenyomat a „Székely Nemzet”-ből. Sepszi-Szent-György, 1893. K. 8°, 57 l. Jókai-ny. Rt.
- Nagy Gábor:* Hajós János. A székely egylet nem egyesül a culturegylettel. *Ellenzék,* 1886. 109. sz.
- Nagy Gergely:* Elméletem nemzetünk eredetéről, különös tekintettel a székelyekre. Brassó, 1891. 2 k.
- Nagy Géza:*
A kézdi-vásárhelyi őskori telepről. *Nemere,* 1882. 40. sz.
Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakóhelyéhez. Sepszi-Szent-György, 1886. 8°, 203 l.
A múzeum története. *A Szék. Nemz. Múz. Ért.* I. Sepszi-Szent-György, 1890. 8°, 128 l. Jókai-ny. Rt.
Adatok a székelyek eredetéhez. *Szék. Nemz. Múz. Ért.* 1891. Sepszi-Szent-György.
Szláv nyomok Háromszéken. *Szék. Nemz. Múz. Ért.* 1891. Sepszi-Szent-György.
Adatok a székelyek eredetéhez s egykori lakhelyük. *Szék. Nemz. Múz. Ért.* II. 1891. (8°, 290) 75—275. l.
Magyar nemzetségek. *Turul,* 1910. 18—32, 56—65. l.
Az eszegel bolgárok neve. *Századok,* 1914. 74—78. l.
- Nagy Imre:*
A vitéz székely nemzet ismertetése. *Vas. Ujság,* 1857. 397—398, 406, 413—414. l.
Székely lakodalmi szokások. *Vas. Ujság,* 1858. 391—392, 401—403. l.
A vitéz székely nemzet részletesb ismertetése. *Vas. Ujság,* 1857. 454—55, 467—469. l.
Nyílt levél székely atyámfiaihoz. *Föv. Lapok,* 1873. 7. sz.
- T. Nagy Imre:*
Csíkvármegye közigazdasági állapota és a székely kivándorlás. Sepszi-Szent-György, 1891.
Csikmegye közigazdasági leírása. Budapest, 1902. 8°, 43 l.
Csik vármegye közigazdasági állapotairól. Csikszereda, 1911. 8°, 119 l.

Nagy János (várfalvi): A székelyek cytha-hún eredetűsége és az ellen-
vélemények. Pest, 1879. N. 8°, 74. l. Tetthey és Tsa biz. — Kolozsvár, Dem-
jén L. Stein J. Ism. *Egyet. Philol. Közl.* V. 37. l. Sz. K., *Századok*, 1880.
335—341. l.

Nagy Sándor:

A Székelyföldön és az Al-Dunán. Útirajzok. Pest, 1883. K. 8°, 310, II. l.
Kilian Fr. biz.

Gábor Áron. 1814—1849. *Ellenzék*, 1899. 148. sz.

Neményi Ambrus: Székely ház és csárda. *Magy. és a N. Világ*, 1870.
20. sz.

Neptun: Szejké fürdőről. *Ellenzék*, 1886. 141. sz.

Névtelen: Gál Sándor terve az erdélyi felkelésről (1851). *Hadt. Közl.*
1925. 179—187. l.

Obermüller, W.: Die Herkunft der Székler und die atlantidisch-indisch
oder Ziegauner Race. Wien, 1872. 8°, 19 l.

Oklevéltár, Székely —. Kiadta a magy. tört. társ. kolozsvári bizottsága.
Szerk. Szabó Károly. 8°, 7 k. I. k. (1211—1519.); 5—360 l. 1872; II. k.
(1520—1571). 348. l. 1876. III—VII. Szádeczky Lajos rendezte sajtó alá.

Opreanu, Sabin:

Terra sicularum. Contribuțiuni privitoare la Români din ținutul Săcuilor.
(T. S. A székelyföldi románokra vonatkozó adatok.) Kivonat a Bul.
Geogr. Cluj, 1925. 8°.

La marginea românismului. (A románizmus határáról.) *Societate de Măine*,
Cluj, 1925. 35—36. sz.

Contribuțiuni la toponimia din ținutul Săcuilor. (Adatok a székelyföldi topo-
nimiához.) *Lucr. Inst. de Geogr. al Univ. din Cluj*. II. 1924—1925. N.
8° Cluj. Tip. „Ardealul“ *Inst. de geogr.* 1926.

Printre Români săcuizați (Az elszékelyesített románok között.) *Graiul Ro-
mânesc*, 1927. 1. sz.

Ținutul Săcuilor. Contribuțiuni de Geografie Umană și de Etnologie. (A Szé-
kelyföld ember-földrajzi és etnologiai adalékai.) *Lucr. Inst. de Geogr.*
al Univ. din Cluj. III. 1926—1927. N. 8°. Al 2-lea memoriu. Cluj. Tip.
„Ardealul“ *Inst. de Geogr.* 1927.

Săcuizarea Românilor prin religie. (A románok elszékelyesítése vallás által.)
Astra, Bibl. Secțiunii geogr.-etnografice. Cluj, 1927. 1. sz.

Orbán Balázs:

Szent-Domokostól Gyergyó-Szent-Miklósig. *Ország Tükere*, 1864.

Kirándulás a Gyilkos-tóhoz. *Haz. és a Külf.* 1865.

Várhegy a Fekete-ügy jobb partján. *Kolozsvári Nagy Naptár*, 1866.
Budvár. *Vas. Ujs.* 1868.

A Hargita, Szentkeresztbánya és fürdői. *Haz. és a Külf.* 1868. 8. sz.

A gróf Lázárók szárhegyi kastélya. *Vas. Ujság*, 1870.

A székelyek hangulata a választások után. *Ellenzék*, 1881. 208. sz.

Székely kivándorlás és munkakeresők áramlata. *Ellenzék*, 1881. 232—234. sz.

A székely nép hajdan és most. *Ellenzék*, 1883. 218. sz.

A székelyek eredetéről. *Ellenzék*, 1888. 56. sz.

Székely kitelepítés. *Ellenzék*, 1889. 182—183. sz.

Nekrológ. 1829—1890. *Vas. Ujság*. 1890. I. 265—266. l.

- A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból 6 k. 4°. Pest. I. Udvarhelyszék. 242 l. 1868. II. Csíkszék, 186 l. 1869. III. Háromszék, 216 l. 1869. IV. Marosszék, 230 l. 1870. V. Aranyosszék stb. 252 l. 1871. VI. A Barcaság, 451 l. 1873. Nyomt. Ráth Mór és Tettey és Társa, Pest. *Ism. Vas. Újs.* 1868. 20. sz. *Hon.* 1868. 290, 295, 296, 300. sz. 1870. 57. sz. *Arch. Ért.* 1869. 52—55, 249—259. l. (Rómer Fl.) *Századok*, 1869. 1871, 1873.
- Toroczkó és völgyének ismertetése régészeti, természetrajzi és népismei szempontból. Különlenyomat a „Székelyföld“ V. k.-ból. Pesti kny. 1871. 4°, 160 l.
- Marosvásárhely szab. kir. város leírása. Különlenyomat a „Székelyföld“ IV. k.-ból. Pest, 1870. 4°, 58 l. Pesti kny.
- A barcasági tiz magyar falu leírása, történelmi, népismei, régészeti és természetrajzi szempontból. Különlenyomat a „Székelyföld“ VI. k.-ból. Pest, 1873. 4°, 152 l. Pesti kny.
- A székelyek származásáról és intézményeiről. Érték. a tört. tud. köréből. XIII. 9. sz. Kiadja a M. Tud. Akad. 1888. N. 8°, 30 l.
Orbán Balázs (márkosfalvi): Alkotmány és székely tanügy. *Székely Lapok*, Marosvásárhely, 1900. 18. sz.
D. Orbán Gyula: A „madéfalvi veszedelem“ története. *Ellenzék*, 1892. 5—6. sz.
Ormós József: A székelyek „ló-fejű“ nevééről. *Felső-Magyarországi Minerva*, Kassa, 1831. 145 l.
Oroszlány Gábor: Marosvásárhely és a háború. 1914—15. I. könyv. Marosvásárhely, 1915. 4°, 80 l. Grün S.
Otrobán Nándor: Előpatak és vidéke. Brassó, 1875. 8°, 126 l.
Ödönfi László: A hún-magyar-székely rovásírás legfőbb szabályai. Budapest, 1924. 8°, 8 l. Stádium.
Paál Sándor: A székely nép. Breznóbánya, 1904. K. 8°, 140 l. Kreisler J. ny. (Bpest, Lampel R. Rt. biz.) *Ism. Rácz Miklós*: *E. Múz* 1904. 472. l.
Dr. Pál Gábor: A székelyföldi közbirtokok és az agrárreform. *Magy. Kisebbség*, 1923. 4—15, 46—57. l.
Pálffy A.: Etéd község története. Etéd, 1903. 8°, 43 l.
Pálmay József:
Udvarhely vármegye nemes családjai. Székely-Udvarhely, 1900. 4°, 268 l. Pótköt. 4°, 2, 27. l. Kiadja Betegh P. kny.
Háromszék vármegye nemes családjai. Sepszi-Szent-György, 1902. 2°, 494 l. Jókai-ny. kiadása.
Marostorda vármegye nemes családjai. Marosvásárhely, 1904. 2°, 145 l. Adi Á. kny.
A székely vértanúk és a marosvásárhelyi ref. temető síremlékei. Budapest, 1913. 8°, 128 l. Grill K.
Papp I.: Kézdi-Vásárhelyen 1834-ben történt nagy égésnek rövid leírása. Kézdi-Vásárhely, 1835. 8°, 16 l.
Pap János: Apróságok Daniel Gáborról. (Daniel-albumból.) *Ellenzék*, 1892. 67. sz.
Pap Károly: Az ifjú Mikó Ádám grófról. *Ellenzék*, 1897. 27—28. sz.

- Pap Mózes*: Az unitárius zsinat Székely-Keresztúron. *Ellenzék*, 1898. 196—199. sz.
- Pásztor*: Mikes Kelemen szülőfaluja. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1906. 36—38. l.
- Pauler Gyula*:
A magyarok megtelepedéséről. *Századok*, 1877. 373—396, 481—499. l.
A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 8°, 240 l.
- Pawelka E.*: Csik-Tusnád gyógyforrásai. Brassó, 1885. 8°, 33 l.
- Petelei István*: Marosvásárhelyi céhek házi szokásairól. *Századok*, 1878. 94. l.
- Péter János*:
A Székelyföld és székely nagyjaink. Kézdivásárhely, 1914. 8°, 250 l. Turóczi J. kny.
- Péter János. Gábor Áron. *Székelyföld*. I. 219—225. l.
- Péter Mózes*: A Székely Nemzeti Múzeum története. *A Szék. Nemz. Múz. Ért.* 1900. III. 1—8. l.
- Peterdi Géza*: Kőrösi Csoma Sándor. *Vas. Ujság*, 1855. 148. l.
- Péterfi Tamás*: Nem székelyföldi! *Ellenzék*, 1897. 255. sz.
- Pilch Jenő*: A 2 ik székely gyalogezred az 1866. évi csehországi hadjáratban. *Hadt. Közl.* 1910. 212. l.
- Primipilus*: A székely hadosztály és a székely nemzeti tanács. *Új Magy. Sz.* 1920. II. 272—281. l.
- Dr. Prohászka László*: Amire Gyergyó tanít... *Magy. Kisebbség*, 1926. 787—792. l.
- Br. Puchner* felszólítása a székely nemzethez, hogy az agyagfalvi gyűlésben részt ne vegyen. Kővári László: *Okmánytár* az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1861. 80. l.
- Puskás Ferenc*: Borszék története. Két tájképpel. Pest, 1882. 8°, 169 l. Athenaeum-ny.
- Pünkösti Andor*: Magyarság, transsilvanizmus, székelység. *Ujság*, Budapest, 1929. márc. 31. sz. Ism. Jancsó Béla, *Helikon*, Kolozsvár, 1929. 389. l.
- r.: Balázs Márton, a kézdivásárhelyi áll. polg. leányiskola igazgatója. *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1906. 60—61. l.
- r. l.: Székely kivándorlási ügy. *Ellenzék*, 1890. 93. sz.
- r. l.: Arányosítás Csik megyében. *Ellenzék*, 1890. 283. sz.
- Rákossy Jakab*: Székelyföld. Háromszék. Seps-Szent-György, 1898. K. 8°, 195 l. Jókai-kny.
- Rákóczy-Album*: A marosvásárhelyi Rákóczy-szobor leleplezése emlékére. Marosvásárhely, 1907. 8°, 59 l.
- Reményi Ede*: Adatok Petőfi halálához, Petőfi és a székelyek. (Napló-töredék.) *Hölgyfutár*, 1860. 70. sz.
- Réthy Lajos*:
Faaruló székely. *Vas. Ujság*. 1869. 22. sz. Képpel.
Mit tud a székely, ha rosszra adja a fejét. *Vas. Ujság*, 1870. 20. sz.
A székely lányok Brassóban. Életkép. *Vas. Ujság*. 1879. 9. sz.
Székely telepítés Fogaras földjére. *Szék. Egl. Napt.* 1882. 47—48. l.
Keresetre induló székely fiú. *Vas. Ujság*. 1868. 49. sz. *Szék. Egl. Napt.* 1882. 58—60. (Képpel.)

- Réthy László: A székelyek és a magyar honfoglalás. *Ethnogr.* 1890.
 S. A.: Petelei István. 1852—1910. *Szék. Egly. Évk.* 1911. 39—41. l.
- Sámuel Aladár: Felsőcernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest, 1900.
 8°, 8, 224 l. Hornyánszky-ny.
- Sándor Imre:
 Csikszéki lustra 1665-ből. *Gen. Füz.* 1911. 15—22, 47—53. l.
 A Csikszentmihályi Sándor-család levéltára. A család megbízásából szerkesztette —. Kolozsvár, 8°, XXIII. 365 l. Ism. Dr. Lukinich Imre: *Turul*, 1914. 90—91. l.
 Sándor István: A székelyekről. *Sokféle*, Győr, 1801. VIII. 110. l.
- Sándor János:
 Székely-Keresztúri unitárius gymnasium története. Az egyházi képviselőtanács megbízásából összeállította —. 2 képpel. Székely-Keresztur, 1896. 8°, III. 316, I. l. Becsek D. kny.
- Szék. Egly. Évk. 1904. 65—68. l.
 Sándor Kálmán: A székely nemzeti múzeumról és elhunyt öréről. *Ellenzék*, 1881. 172. sz.
 Scheint, D. G.: Das Land und Volk der Szekler in Siebenbürgen. Pest, 1833. 8°, 216 l.
 Schmidt Tibold: Az ojtózi-szoros. *Szék. Egly. Évk.* 1913. 29—30. sz.
- Schünemann, Konrad:
 Zur Herkunft der Siebenbürger Székler. *Ung. Jahrbücher*, Berlin, 1924. 408. l.
 Erwiderung an J. Karácsonyi. *Ung. Jahrbücher*. Berlin, 1925. 445—447. l.
 Siebenbürgische Ortsnamen. *Ung. Jahrbücher*. Berlin, 1926. 331—333. l.
 Erwiderung. *Ung. Jahrbücher*. Berlin, 1926. 337—339. l.
 Schweinitz, J.: Studien über die wirtschaftliche Gegenwart und Zukunft Siebenbürgens und des Szeklerlandes. München, 1876. 8°, 41 l.
- Sebestyén Gyula:
 A székelyek neve és eredete. *Ethnogr.* 1897. 30, 141, 341, 345. l. Külön is Budapest, 1897. 8°, 100 l. Ranschburg G.
 Avarok-e a mai székelyek? *Ethnogr.* 1898. 405—425. l.
 Az avar-székely kapcsolat emlékei. *Ethnogr.* 1899. 1—25. l.
 Az avar-székely kapcsolat emlékei. *Néprajzi Füzetek*, 8. sz. Kiadja a Magy. Népr. Társ. Budapest, 1898. 8°, 47 l. Ranschburg G.
- Dr. Sebestyén Gyula:
 Az avar-székely kapcsolat pere. (Válasz Thúry Józsefnek.) *Erd. Múz.* 1899. 515—526, 574—590. l.
 A hún-székely hagyományról. Akad. székf. értek. *Századok*, 1907. 465. l.
 Emlékezés Kriza Jánosra. *Ethnogr.* 1911. 65. l.
 Senki: Az erdővidéki székelyekről. *Ellenzék*, 1881. 14. sz.
 Sepsiszentgyörgyi: A — diákok. *Szék. Egly. Évk.* 1906. 61—62. l.
 8°, 113 l. U. a. 1911-re, 67 l. 1912.
 Sepsiszentgyörgyi: A — diákok. *Szék. Egly. Évk.* 1906. 61—62. l.
 Simon Péter: A székely kivándorlás kivált vallási, nemzeti és közgazdasági szempontból. A M. Tud. Akad. által pályadíjjal kitüntetett tanulmány. Budapest, 1911.
 Sörös Pongrácz: Dálnoki Székely Antal. *Pannonhalmi Főisk.* 1916—17. Évk. 146—170. l.

Spielenberg László, Lötsey: A nemes székely nemzet jussai. Maros-Vásárhely, 1837.

Steuer János:

„Siebenbürgen“, „Székely“, „Magyar“ és egyéb ősi nevek eredete. *Erd. Irod. Sz.* 1924. 313—316., 413—415. l.

Adalékok Erdély régi történetéhez. I. Cibinium, Szeben, Sibiu és a székelyek. *Erd. Irod. Sz.* 1925. 218—220. l.

Székely nyelv és székely eredet. *Erd. Irod. Sz.* 1925. 449—451. l.

Dr. Steuer János: A székely kérdés válaszútján. Erd. Irod. Szemle 1927. 318—334. l.

Steuer János: „Székely“ és „Csángó“. *Erd. Irod. Szemle.* 1929. 101—102. Sz.: Dósa Elek. *Vas. Ujs.* 1863. 57—58. l.

S—z.: Özvegy Cserei Jánosné szül. Zathureczki Emilia. *Szék. Egly. Napt.* 1886. 37—40. l.

Sz. A.:

Képek a Székelyföldről. I. Borvizesek. II. Ingyen vásárlók. III. A vadmévadás. *Vas. Ujs.* 1864. 28. sz.

Székely történeti pályadíj. *Tört. Lapok.* 1874. I. 2. sz.

Szabó József: Értekező észrevételek a székelyek eredetéről. Tud. Gyűjt. Pest, 1827. 9. l.

Szabó Károly:

Kézai Simon mester magyar krónikája. Lásd Kézai.

Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Lásd Béla király.

Székely Oklevéltár. I.—IV. k. Lásd Székely Oklevéltár.

Az 1533-diki székely krónika hitelességének védelme. *Uj Magy. Múz.* 1854. II. 301, 383, 457. l.

A székely krónika ügyeiről. *Erd. Múz. Évk.* Kolozsvár, (1859—70.) 1861—63. 10. l.

Egy székely örökségi per 1535—1538-ban. *Századok*, 1875. 592—622. l.

A „Székely“ nemzeti névről. *Századok*, 1880. 404—410. l.

A magyarországi székely telepekről. *Századok*, 1880. 490—499. l.

Királyi telepítvényesek-e a székelyek? 8° Marosvásárhely, 1884. 33 l. Imreh S. nyomda.

A székelyek régi törvényei és szokásai. *Erd. Múz. kiadv.* 1887. IV. 221—248. l.

A zöld ág, mint a székely főtisztek jelvénye. *Századok*, 1889. 193—206. l.

A régi székelység. Székely történelmi és jogi tanulmányok. Kolozsvár, 1890. 8° IV. 222 l. Nyomt. Stein J. Ism. L. B. *Századok*, 1890. 237—242. l.

Szabó V.: A Bikszád-altorjai magaslat és büdösbarlang leírása és gyógyhatása. Sepsí-Szent-Györgv., 1875. 8° 6 l.

Szádeczky Gyula: A Siculicidium emléke. Erd. Múz. 1904. 411—413. l.

Dr. Szádeczky Lajos:

Székely Oklevéltár. IV—VII. k. Lásd Székely Oklevéltár.

A székely varrottasról. *Vas. Ujs.* 1890. II. 749—750. l.

A székely határőrség szervezése és a madéfalvi veszedelem. *Századok*, 1900. 197—220., 326—348. l.

A székelyek történelmi intézményeiről. (Felolvasás a székely kongresszuson

- Tusnádon 1902. aug. 28-án.) *Erd. Múz.* 1902. 313—327, 377—384, 442—449. l.
- A székely határőrség szervezése 1762—1764-ben. Okirattárral. Kiadja a M. Tud. Akad. Budapest, 1908. N. 8° VIII. 879. l. Ism. Gálos Rezső. *Századok*, 1909. 556—558. l.
- Még egyszer a csiki székely krónikáról. Budapest, 1911. 8° 44 l.
- Gyergyó név eredete. *Erdély*, 1912. 3, 1914. 5. sz; *Magy. Nyelv.* május 7.
- A székelyek eredete. *Székely Nép.* 1914. 2. sz. Kolozsvár, 1914. 1. sz.
- Szádeczky K. Lajos*: Székelyek és oláhok. *M. Élet*, 1923. 170—179. l.
- Szádeczky Lajos*: A székely puccs 1877-ben. *Uj Magy. Sz.* I. 167—177. l.
- Dr. Szádeczky K. Lajos*: A székely puccs 1877-ben. Székely légió szervezése az orosz-török háborúban. Budapest, 1924. 8° 154 l. Ism. a szerző. *Erd. Irod. Sz.* 1924. 213—25. l.
- Szádeczky Lajos*: A székelyek oláh rokonságának meséje. *Csengery-Festschrift.* 1925. 265—285. l.
- Szádeczky K. Lajos*: A „tündér“ Erdély. Budapest, 1926. Ism. N. M. *Századok*, 1928. 81—82. l.
- Dr. Szádeczky Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Kiadta Hargitaváralja I. sz. k. Franklin-Társ. biz. Budapest, 1927. 8° IV. 398 l. Ism. D. Arday Pál. *Századok*, 1928. 553—557. l. Jancsó Benedek, *Hadt. Közl.* 1928. 111. lap.
- Szalay Gyula*: Kézdivásárhelyi Szöts István élete (1675—1760.) és nemeségi pöre. Kolozsvár, 1915.
- Szántó Lajos, Fülel*: Petőfi és a székelyek. *Szék. Egly. Évk.* 1910. 30—33 l.
- Szász Béla*: A marosvásárhelyi Bodor-kút. *Szék. Egly. Évk.* 1913. 19—20 l.
- Székely akció*: (Két képpel.) *Szék. Egly. Évk.* 1907. 35—39. l.
- Székely akció*: A — öt éve. *Szék. Egly. Évk.* 1909. 29—30. l.
- Székely alispánok*: *Szék. Egly. Napt.* 1895. 65—66.
- Székely-egylet dolga*: *Ellenzék*, 1884. 43. sz.
- Székely-Egyleti képes naptár*. I. évf. 1882. Szerk. Benedek Elek. Budapest, 8° 1881. Franklin-Társ. 1900-tól. Évkönyv.
- Székely-egyleti képes naptár és évkönyv* 1881—1914. Budapest, N. 8° Franklin-Társ. ny.
- A székely falu*, *M. Irredenta.* 1922. 7. sz.
- Székely Mihály*: A nemes székely nemzetnek Constitutioji, privilegiumai és a jószág leszállást tárgyazó némely törvényes ítéletei több hiteles leveles-tárból egybe-szedve. Pesten, 1818. 8° 4 lev., 9—299. l. Nyomt. Trattner János Tamás bet.
- Székely naptár* 1840. Szerkeszti és kiadja Lötsei Spielberg Lajos. Marosvásárhely.
- Székelynemzetnek*, A nemes —, jussait világosító némely darab levelek többek által magyar nyelvre fordítva, némelyek pedig eredetileg magyar nyelven. Kolozsvár, 8° 102 l. Nyomt. a Ns. ref. Kollegyom bet. Felső Visti Kali Simeon által 1837-ben.
- Székelyfi*: A Székelyföld és a keleti vasut. *Ellenzék*, 1890. 186. sz.
- Székelyfi*: Oláh szolgabíróság a Székelyföldön. *Ellenzék*, 1901. 277. sz.
- Székelyföld*: Oláhosodik-e a — *Ellenzék*, 1895. 32. sz.
- „Székelyföld veszedelemben.“ *Ellenzék*, 1885. 5. sz.

- Székelyföldön: A Kárpáti Egylet a — Ellenzék, 1892. 189. sz.*
Székelyföldi iparkiallítás Marosvásárhelyt. Szék. Egl. Évk. 1901. 115—118. l.
Székelyföldi iparmúzeum. Ellenzék, 1886. 146. sz.
Székely genealogiák: Genealogiai Füzetek. Családtörténeti f. i. Szerk. Sándor Imre és Sebestyén József. Kolozsvár, 8° 1903—1914.
Székely katonákról, Petőfi a — Közlöny, 1848. 93. sz.
Székely kiállításról: A sepsiszentgyörgyi —. Képekkel. Szék. Egl. Évk. 1909. 31.
Székely kivándorlás: (Nagy Imre az orsz. gazdakongresszuson.) Ellenzék, 1895. 116. sz.
Székely kongresszus: Kiadja az O. M. G. E. Budapest, 1902. 8° 696 l.
Székely kongresszus: Kolozsvár ápr. 29. Ellenzék, 1901. 91. sz.
Székely krónika: Közli Barabás Samu. Tört. Tár. 1880. 633—448. l.
Székely krónika, A Csiki —. Székely Nemzet, 1883. 85. sz.
Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet: Ellenzék, 1881. jan. 4., febr. 28. sz.
Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet nagygyűlése. Ellenzék, 1881. 199. sz.
Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága a székely nemzeti múzeum ügyéhez. Ellenzék, 1881. 190. sz.
Székely nemzetről: Kérdések a nemes —. Mult és Jelen, 1847. 11. sz.
Székely okmányok: Századok, 1870. 272 l.
Székelyek országgyűlése: A tusnádi kongresszus. Szék. Egl. Évk. 1903. 73—85. l.
Székely pusztulás: Gyergyó-Ditró aug. 8. Ellenzék, 1897. 180. sz.
Székelyek siralma: Hadt. Közl. 1896. 369 l.
Székely siremlék, Két — a kolozsvári temetőben. Szék. Egl. Napt. Évk. 1903. 64 l.
Székely szabadságharcos Oroszországban. Ellenzék, 1895. 256. sz.
Székelyek története: (Szabó Károlytól.) Ellenzék, 1890. 233. sz.
Székelyügy: Budapest. Ellenzék, 1882. jan. 21. sz.
Székely vasut, Első —. Ellenzék, 1886. 7. sz.
Szele György: A székelyudvarhelyi nemesség és polgárság kiváltsági pöre a XVIII. és XIX. század fordulóján. Debrecen, 1913. 8° 55 l. Város-ny.
Szeles János: Székely-Udvarhely története. Közli Szádeczky Lajos. Erd. Múz. 1898. 384—402, 456—465, 523—528. l. Szeles János és Szájdél János Székelyudvarhely története. (IV. közlemény.) Erd. Múz. 1898. 578—605. l.
Szent Anna tava: Vahot Imre Nagy Naptára. Pest, 1856. II. 234. l. Rajzzal.
Szentgyörgyi D.: (Szerk.) Marosvásárhelyi lexikon. Marosvásárhely, 1912. 8° 240 l.
Szigethi Gy. Mihály: Székelyek eredete és a Csik-Gyergyói, Kászon-székbeli főtisztviselők karakterei. Felső Magyarországi Minerva. Kassa, 1836. IV. 164. l.
Szigeti Gyula Mihály följegyzései Székely-Udvarhely történetéhez. Közli Szádeczky Lajos. Erd. Múz. 1899. 220—231. l.

- Szilágyi Sándor:*
Az erdélyi három nemzet uniója 1437-ben. *Hazánk és a külf.* 1865. 45—46. l.
Erdélyi országgyűlési emlékek. 1—25. k. Budapest, 1875—1899. A M. Tud. Akad. kiadása.
- Az „utolsó“ Báthori és a székelyek. *Szék. Egl. Napt.* 1882. 52—54. l.
Hogyan pereltek a régi székelyek? *Szék. Egl. Napt. Évk.* 1890. 40—41. l.
Szilátsék Pál: Dacica siculica brevi compendio exhibita. Claudipoli, 1731.
(Tévesen Kunics Ferencnek tulajdonították.)
- Szilvássy J.:*
Borszék monografiája 14 rézmetszettel. 1894. Gyergyó-Ditró, 1894. 8° 94 l.
A Székelyföld. Budapest, 1901. 4° 38 l.
Szinte Gábor: Egy hámszáz éves székely ház. *Szék. Egl. Évk.* 1912. 48—49. l.
Szlávik Ferenc: A csikszeredai főgimnázium története. Péter János. *Székelyföld*, I. 26—33 l.
Szombathy Ignác: A vágvidéki székely telep. Történelmi tanulmány. Székelyudvarhely, 1873. 8° 28 l. Becsek D.
Szombathy Ignác: Udvarhelyszék és Udvarhely város rövid leírása. földrajzi, statist. és tört. tekintetben. Székelyudvarhely, 1874. 8° 67. l. Becsek.
Szőcs A. Lajos: Egy pár szó a csiki székely krónikáról. *Véendiákok Lapja*, Cluj-Kolozsvár, 1926. dec. 15. 20—21. l.
Szőcs A. Lajos: Egy kis kommentár és helyreigazítás. (A csiki székely krónikáról.) Az író eredeti tusrájzaival. *Véendiákok Lapja*, 1927. márc. 15. 27 l.
Dr. Szócs Géza: A hunn-székely írás. *Magyar Szó*, 1902. 262. sz.
Sz.-Udvarhelyt, Román világ —. *Ellenzék*, 1882. 272—273. sz.
T. K. B. A pünkösdi búcsú Csiksomlyón. *A Hirnök*, 1921. 273 l.
T. M.: Székely kivándorlásról. *Ellenzék*, 1892. 255. sz.
Tagányi felelete Erdélyi Lászlónak. *Tört. Sz.* 1916. 423 l.
Takács János: 1881. jan. 6. (Nekrolog.) *Szék. Egl. Napt.* 1881. 37—41. l.
Téglás Gábor: A limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete. Budapest, 1895. 2° 54 l.
Telegdi K. Béla: A csiksomlyói harangokról. *A Hirnök*, 1924. 245 l.
Gróf Teleki Domokos:
Képviselői jelentés Marosszék felsőkerületi választóíhoz. Marosvásárhely, 1872. 8^o29 l. Ny. Imreh S.
A székely határőrség története. A szerző hátrahagyott kéziratából közzétette Szabó Károly. Pest, 1877. N. 8° VII. 227 l. Franklin Társ. biz. Értek. a társ. tud. köréből. VI. 10. 1887. Ism. Budapesti Szemle. XVII.
Gróf Teleki Miklós: Gróf Teleki Mihály marosszéki királybíró és egy marosszéki marchalis székgyűlés 1882. és 1826. között. *Szék. Egl. Napt.* 1886. 45—52. l.
Dr. Temesváry János: Csikmadéfalvi Szentandrásy István erdélyi püspök (1571—1630.) *Erd. Múz.* 1916. 57—71. l. U. az kny. Kolozsvár, 1916. 8° 19 l.
Teutsch Fr.: Die Terra Sicularum terrae Sebus. *Korrbl. Ver. f. Siebenb. Landeskunde*. 1912. 5. sz.
Thaly Kálmán: A székely székek szokása. *Szizadok*, 1869. 125—127. l. 56. lap.

Thaly Kálmán: A székelységet 1706-ban Napra, Holdra, Csillagokra esketik. *Századok*, 1875. 62—63. l.

Thuróczy Adolf: 1841—1903. (Nekrolog.) *Szék. Egl. Évk.* 1904. 55—56. lap.

Thury József:

A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok*, 1896. 677—692, 779—803, 880—917. l. U. az kny. Budapest, 1896. 8°, 78 l. Athenaeum rt.

A székelyek eredete. *Erd. Múz.* 1898. 65—87, 138—163, 195—216, 241—247. l. U. az kny. Kolozsvár, Ajtai K. Albert kny. 8°, 78 l. Ism. Gróf Kuun Géza, *Századok*, 1889. 822—830. l.

Még egyszer a székelyek eredetéről. *Erd. Múz.* 1928. 257—275, 331—348, 424—433. l.

Tibád Antal: 1843—1902. (Nekrolog.) *Szék. Egl. Évk.* 1903. 26—27. l.

Tholdy Ferenc: Egy görög „Székely krónika“. *Új Magy Múz.* Pest, 1850. I. 113, 468. l.

Tolnay Gábor és Bereczky Sándor: Maros-Tordamegye bizottsága és a sajtó. Budapest, 1881. febr. 5. *Ellenzék*, 1881. feb. 7. sz.

Tóth Ernő: Éhinség és pestis a Székelyföldön. *Ellenzék*, 1898. 291. sz.

Török Albert: A Székely Congresszus kérdéséhez. *Ellenzék*, 1886. 5. sz.

Transylvania and Roumania: The historical churches of —. Budapest, 1921. 8°, 41 l. Popular Literary Society.

Transylvania under the roule of Roumania. Report of the American Unitarian Commission. Budapest, 1921. 8°, 20 l. Edition of the Popular Literature Society.

P. Trefan Leonárd: Gyergyó lelke. *A Hírnök*, 1927. 203—204. l.

Tusnádi: A székelyek és szászok: *Arad*, 1863. 62—63. sz.

Tuzson János: 1825—1904. (Nekrolog.) *Szék. Egl. Évk.* 1905. 57—58. l.

Udvarhelyszéki székelyek. *Vas. Ujság*, 1867. 45. sz. (Keleti G. rajza.)

Udvarhelyszék ösgyűlése 1861-ben. *Ellenzék*, 1886. 1109. sz.

Ugron Ákos: Küküllővölgyi székely vasut. *Ellenzék*, 1883. 33. sz.

Ugron Gábor:

Az első székely vasut. *Ellenzék*, 1885. 286. sz.

Székely kongresszusról. *Ellenzék*, 1886. 159. sz.

A Csik név származásáról. *Budap. Hirlap*, 1910. jun. 28. sz.

1847—1911. (Nekrolog.) *Szék. Egl. Évk.* 1912. 27—30. l.

Ürmössy Lajos: Jakab Elek. (Nekrolog.) *Ellenzék*, 1897. 169. sz.

Vajda Emil: Március 15. és a székelyek. *Ellenzék*, 1892. 69. sz.

Dr. Vajda Emil:

A Vargyasi Daniel-család közpályán és magánéletben. Kiadja id. V. Daniel Gábor. Többek közreműködésével szerkesztette —. Budapest, Franklin T. 1894. Előszó III—XXVI. Oklevéltár: 1—894. l., tart. mutató: 895—910. l. Ism. A—a. *Ellenzék*, 1895. 128. sz.

Székely jegyű irodalmi gyűjtemény. *Ellenzék*, 1895. 53. sz.

Emléklap az Emkének Székelyföld anyavárosában, Székelyudvarhelyt, 1895. május hó 4-én tartott jubiláris díszközgyűlése alkalmából. Szerk.: —. Székelyudvarhely, 1895. 4°, 94 l. Betegh P. kny.

Az udvarhelymegyei általános népnevelési egylet 25 éves története. (1869—1895.) A népn. egl. megbízásából írta: —. Székelyudvarhely, 1895. 8°, 40 l. Betegh P. kny.

Vajda Ferenc: Az udvarhelyi református egyházmegye az oláh invázió alatt. — esperesi jelentése az egyházmegye 1916. dec. 28-án tartott közgyűlésén. Székelyudvarhely, 1917. 8°, 46 l. Becsek D. kny.

Vajna Károly: Bem tábornok és Kézdivásárhely első nyomdája. *Székely Ujság*, 1913. 149. sz.

Vass József: Benkő József. 1740—1814. (Nekrolog.) *Vas. Ujság*, 1861. 613—615. l.

Vass Miklós:

Székely Mózes fejedelem élet- és jellemrajza. Kolozsvár, 1897. *Ism. Budap. Sz.* 1897. 250. sz.

Királyi könyvek székely oklevelei. I—IX. közl. *Erd. Múz.* 1900. 56. 119. 222, 295, 355, 428, 485, 545, 595. l.

Vasutat és ipart a Székelyföldnek. Budapest, 1886. 8°, 27 l.

Veridicus: Les infractions au traité des minorités en Roumanie. Assoc. Hongr.-Sicule pour la Soc. des Nations. 1925. 8°, 64. l.

Dr. Wertner Mór: Egy székely ismeretlen ispán. *Turul*, 1914. 129—130. l.

Dr. Viski Károly: A székelymuzsnai önkéntes csapat. *Szék. Egl. Évk.* 1910. 33—34. l.

Dr. Wliskocki, H. v.: Die Székler und Ungarn in Siebenbürgen. Virchow u. Waffnenbach, Sammlung gemeinwissenschaftlicher Vorträge. Neue Folge. VII. 157. 1891. 40. l.

Dr. Willer József:

Dülnek a székely üdvözlések. *Magy. Kisebbség*, 1923. I. 293—294. l.

Hogyan dülnek a székely üdvözlések. *Magy. Kisebbség*, 1923. I. 331—332 l.

A csíkiek elkobzott panaszához. *Magy. Kisebbség*, 1923. II. 712—715. l.

W. J.: Lemondjunk-e az elszékelyesített románok visszaköveteléséről? *Magy. Kisebbség*, 1927. 114. l.

Zajzon Sándor: Bálványosvár. Péter János, *Székelyföld*. I. 106—110. l.

Zongor: Beksich a Székelyföldön. *Ellenzék*, 1889. 90. sz.

Zombory József: A hajdani nemes székely nemzet áldozó poharáról. *Tud. Gyűjt.* 1835. III. 3. l.

Zsögön Zoltán: Apor Péter életrajza. Péter János: *Székelyföld*, I. 3—5. l.

A Székelyföldre vonatkozó régészeti irodalom rövid vázlata

Összeállította: K.

Ackner J. M.: Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. *Jahrbuch de C. Com.* 1856. 3—50.

Alsófehér vármegye monográfiája II. 1. kötet, Nagyenyed, 1901. I. Alsófehér vármegye őskora, írta Herepey Károly.

Brenil, Henri: Stations paléolithique en Transilvanie. Bulletin de la Société des Sciences de Cluj, Cluj, II. 1925.

Childe, V. Gordon: The dawn of European civilization, London, 1925. 328. I.

- Schipenitz: a Late dawn of Station with Painted Pottery in Bukovina. *Journal of the Royal Anthropol. Inst.* LIII. 1923.
- Décák Farkas*: Erdélyi ötvösművek a XV—XVI. századból. *Arch. Ért. R. F.* XI. 1877. 189—191.
- Néhány hazai pecsét. *Arch. Ért. R. F.* XII. 1878. 68—70.
- Fettich Nándor*: Das Tiermotiv der Parierstange des Schwertes aus Aldoboly. *Siebenbürgen. Praehistorische Zeitschrift*, Berlin, XIX. 1928. 144—152. l.
- Filimon Aurél*: Le depot en bronze de Suseni. *Dacia*, București, I. 1924. 343—358. l.
- Fröblich Róbert*: A krásznai aranyelet. *Archaeológiai Értesítő ú. f.* VIII. 1888. 39—48. l.
- Goos, Carl*: Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens, Hermannstadt, 1876. 138. l.
- Hampel József*: A bronzkor emlékei Magyarhonban. Budapest, I. 1886. I. CXXVII. tábla, II. 1892. 175. I. és CXXVIII.—CLXXXII. tábla, III. 1896. 254. l. és CLXXXIII.—CCLV. tábla.
- Skythische Denkmäler aus Ungarn. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn.* Budapest, IV. 1895. 1. sz. Budapest, 1895.
- Skytha emlékek Magyarországon. *Archeológiai Értesítő.* Budapest, XIII. 1893. 385—407. l.
- A krásznai római aranyrudak kora és rendeltetése. *Archeológiai Értesítő ú. f.* VIII. 1888. 48—50. l.
- Herepey Károly*: A nagyenyedi Múzeum némely régiségeiről. *Archaeológiai Értesítő.* Budapest, XVII. 1897. 63—68. l.
- Hoernes Mór*: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. 2. kiadás, Wien, 1915. 661. l., (a 607—608. lapon szól hozzá az erdélyi zsinegdíszes edények kérdéséhez.)
- Huszka József*: A sepsibessenyi ev. ref. templom. *A Sz. N. M. Értesítője*, II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. 276—290. l.
- Huszka József*: A csikmenasági templom falfestményei. *Arch. Ért. ú. f.* X. 1890. 345—348. l.
- Székely festőiskola a XV. sz.-ban. *Arch. Ért. ú. f.* VII. 1887. 331—332. l.
- A derzsi (Udvarhely m.) falképek. *Arch. Ért. ú. f.* VIII. 1888. 50—53. l.
- Szt. László legendája székelyföldi falfestményeken. *Arch. Ért. ú. f.* V. 1885. 211—220. l.
- Magyar szentek a Székelyföldön a XV. és XVI. századokban. *Arch. Ért. ú. f.* VI. 1886. 123—134. l.
- Teleky Mihály széke. *Arch. Ért. ú. f.* XV. 1895. 93—94. l.
- Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum állapotáról.* Sepsiszentgyörgy, 1914-ig és ú. a. a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben.
- Dr. Jósika Aladár*: Árpádkori sírok Várfalván, — Sépultures de l'époque d'Árpád à Várfalva. *Dolgozatok—Travaux*, Kolozsvár. V. 1914. 121—124. l.
- Kelemen Lajos*: Pusztuló régi templomokról. *Arch. Ért.* XVIII. 1898. 435—436. l.
- A malomfalvi báró Kemény-udvarház felíratai. *Erdélyi Múzeum. ú. f.* VII. 1912. 191. l.
- Adatok öt székelyföldi unitárius templomkastély történetéhez. *Quelques données sur l'histoire de 5 forts d'église au pays des Székely en Transylvanie.* *Dolgozatok—Travaux*, Kolozsvár, VII. 1916. 100—119. l.

- Szárhegyi Lázár István oltármegrendelése 1670-ben. Dolgozatok—Travaux. Kolozsvár, VII. 1916. 175. l.
- A szárhegyi romkastély. Művészeti Szalon, Kolozsvár, III. 1928. 5—12. l.
- Dr. Kovács István:* A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorláskori temető. Station préhistorique de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, VI. 1915. 226—325.
- A mezőbándi ásatások. Őskori telep és temető, La-Tène-ízlésű temetkezés, népvándorláskori temető. Les fouilles de Mezőbánd. Traces de stations et de cimetières de l'âge du bronze, sépulture à la La-Tène, cimetière du temps des migrations des peuples. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, IV. 1913. 265—429.
- Lattyák Sándor:* Limesnyomok a Görgényi hegyekben. — Traces de limes dans les montagnes de Görgény. Dolgozatok—Travaux. Kolozsvár, 1918. VIII. 218—232. l.
- Dr. László Ferenc:* Hánromszékmezei praemykenaei jellegű telepek. Stations de l'époque prémycénienne dans le comitat de Háromszék. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, II. 1911. 175—259. l.
- Ásatás az erődsdi őstelepen. Fouilles à la station de Erősd. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, V. 1914. 279—414. l.
- Festett edények az erődsdi és oltzemi őstelepekről. Arch. Ért. XXXII. 1912. 57—66. l.
- Les types des vases peints d'Ariuşd (Erősd), Dacia, Bucureşti. I. 1924. 1—27. l.
- Magyarország Műemlékei.* II. Budapest, 1906. Csik, 265—272; 1107—1148. Háromszék 357—364; 1158—1159. Marostorda 481—494; 1166—1167. Udvarhely 941—952; 1185—1186.
- Margitay Gábor:* Borszéki leletek. Arch. Ért. R. F. VII. 1873. 134—139. l.
- Marţian Julián:* Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistrita. 1920. 61. l.
- Régi telepek és lelőhelyekről a Királyhágón túli területen. Arch. Ért. XXIII. 1903. 283—287. l.
- Much Máté:* Die Kupferzeit in Europa, Jena 1893. 376. l., (a. 167—169. lapon említi a szentgericei vésőt, a kovásznai két baltát, valamint egy szentábrahámi rézkalapácsot.)
- Ng.:* A homárka név eredete. A Sz. N. M. Ért. II. r. Sepsiszentgyörgy, 1891. 28—29. l.
- Nagy Géza:* A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Arch. Ért. Budapest, II. 1882. 28—32. l.
- A krásznai aranyrúdokról. Arch. Ért. ú. f. VII. 1887. 444—445. l.
- Az aldobolyi kardról. Arch. Ért. Budapest. VI. 1886. 234—238. l.
- Skytha leletek. Arch. Ért. Budapest, XXXIII. 1913. 295—318. l.
- Nagy Lajos:* Egy skytha zászlódíszítmény Siklódról. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat tizennegyedik 1903—1904. Évkönyve. Déva, 1904. 21—22. l.

- Nestor I.*: Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. Praehistorische Zeitschrift, Berlin, XIX. 1928. 110—143. l.
- Neugebauer, J. F.*: Dacien (Kronstadt, 1851.).
- Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. I. k. Udvarhelyszék, Pest, 1868; II. k. Csikszék, Pest, 1869; III. k. Háromszék, Pest, 1869; IV. k. Marosszék, Pest, 1870; V. k. Aranyosszék, Pest, 1871; VI. k. Barczaság, Pest, 1873.
- Panaiteacu Emil*: Le limes Dacique. Bulletin de la Section Hist. Acad. Roumaine. Tom. XV. 1929. 73—82.
- Pârvan Vasile*: L'âge du depot de bronze de Suseni, Dacia, București. I. 1924. 359—362. l.
- Popoescu, O. Dorin*: Fouilles de Lechința-de-Mureș, Dacia, București, II. 1925. 304—344. l.
- Pulszky Ferenc*: A rézkor Magyarországon. Budapest, 1883. 79. l., (a 27. lapon említ két baltát Marosvásárhelyről.)
- Pulszky Ferenc—Henszlmán Imre*: Marostorda vármegye címere. Arch. Ért. R. F. XI. 1877. 273—275. l.
- Reinecke Pál*: Magyarországi skytha régiségek. Arch. Ért. Bpest, XVII. 1897. 1—27. l.
- Resch Adolf*: A krásznai aranykincs. Arch. Ért. ú. f. VII. 1887. 392—395. l.
- Révay Lajos*: Római consuláris érmek (ilyefalvi lelet.) A Sz. N. M. Értesítője II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. 3—8. l.
- Roediger Lajos*: Sánconulatokról Háromszék és Brassó megyében. Arch. Ért. XXVIII. 1908. 85—86. l.
- Dr. Rómer Flóris*: Bőjteji sírhalmok. Arch. Ért. R. F. I. 1868. 39. l.
- A Székelyföld leírása. B. Orbán Balázstól. Arch. Ért. R. F. I. 1868. 52—55. l.
 - Sóváradi várom. Arch. Ért. R. F. I. 1868. 317—318. l.
 - Marosvásárhelyi Corvin codex. Arch. Ért. R. F. II. 1870. 33. l.
 - A sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum. Arch. Ért. R. F. XIII. 1879. 287. l.
- Roska Márton*: Az ősrégészet kézikönyve. I. k. A régibb kőkor, Cluj-Kolozsvár, 1926. 351. l.
- Az ősrégészet kézikönyve. II. k. Az újabb kőkor, Cluj-Kolozsvár, 1927. 437. l.
 - Recherches sur le paléolithique en Transylvanie, Bulletin de la Société des Sciences de Cluj. Cluj, II. 1925. 183—192. l.
 - Le solutréen en Transylvanie, Bulletin de la Société des Sciences de Cluj. Cluj, III. 1926. 193—196. l.
 - A zsinegdíszes agyagművesség nyomai Magyarországon. Restes de céramique cordée en Hongrie. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, V. 1914. 418—436. l.
 - Odatok a magyarországi zsinegd. agyagm. kérdéséhez. Quelques données pour la question de la céramique codée en Hongrie. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, VI. 1915. 1—18. l.
 - Über die Schnurkeramik in Siebenbürgen. Praehistorische Zeitschrift. Berlin, XVI. 1925. 85—86. l.
 - Egy kis helyreigazítás. — Un petit rectification. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár. Kolozsvár, X. 1919. 147—149. l.

- A görög megáron eredete, Csengery-émlékkönyv, Szeged, 1926. 260—264. l.
- A kettős ellentett élű rézcsákányok stratigráfiai helyzete Erdélyben. Die stratigraphische Lage der Doppelbeile mit gekreuzten Schneiden aus Rotkupfer in Siebenbürgen. Arch. Ért. Budapest, XLII. 1928. 48—53. és 305—306. l.
- Árpádkori temető Várfalván. Cimetière de l'époque des Arpades à Várfalva. Dolgozatok—Travaux, Kolozsvár, V. 1914. 187. l.
- A sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumból.* Arch. Ért. ú. f. XXIII. 1913. 283—284. l.
- Sólymossy Endre:* Az oklándi kúnhalmokról Udvarhely vármegyében. Arch. Értesítő Budapest. XV. 1895. 417—419. l.
- Szabó Károly:* Archeológiai levél. Arch. Ért. R. F. I. 1868. 312—313. l.
- Teutsch Gyula:* Festett kerámika az Oltmelléki Őrtelepről. Arch. Ért. ú. f. XXIV. 1904. 221—227. l.
- A magyarbodzai aurignacien. Das Aurignacien von Magyarbodza. Barlangkutatás—Höhlenforschung. Budapest, II. 1914. 51—64. l.
- Téglás Gábor:* Kik építették a székelyudvarhelyi Budvárt? Arch. Ért. ú. f. XVII. 1897. 108—115. l.
- Kőbuzogányokról az erdélyi medence területén. Arch. Ért. ú. f. VIII. 1888. 417—421. l.
- Hol gyártották Dacia őslakói kézi malomköveiket? Arch. Ért. ú. f. VIII. 1888. 91. l.
- Őskori sculptura a tordai hasadékból. Arch. Ért. ú. f. VIII. 1888. 92. l.
- Rézkori tárgyak az erdélyi medence területéről. Arch. Ért. Budapest, VIII. 1888. 116—125. l.
- A rézkori civilizáció emlékei Háromszéken és a szomszédos vidékein. A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője. Sepsiszentgyörgy, II. rész. 1891. 9—15. l.
- Praehisztórikus vasolvastó Bessenyőn (Háromszék m.) Arch. Ért. Budapest VII. 1887. 153—157. l.
- Erdélyi skytha tükrök. Arch. Ért. Budapest. XXXIII. 1913. 318—327. l.
- A límes Dacicus keleti része. Arch. Közlemények. XIX.
- Akadémiai Értesítő: 1895. 413—422. l.
- A jánosfalvi római kőbánya. Arch. Ért. ú. f. VI. 1886. 21—26. l.
- Téglás Gábor:* Római kőbányászat a tordai hasadék keleti torkolata felett. Arch. Ért. ú. f. IX. 1889. 289—295. l.
- Téglás István:* A torockószentgyörgyi ev. ref. egyház szent edényeiről. Arch. Ért. XXV. 1905. 165. 168.
- Díszitmények és kőszközök a homorodi őstelepről. Arch. Ért. Új. f. XI. 1891. 170—171.
- A Potaissa maradványaiban, 1903-ban és 1904-ben, talált tárgyakról és feliratokról. Arch. Ért. ú. f. XXIV. 1904. 410—413. l.
- Tordán talált régiségekről. Arch. Ért. ú. f. XXIV. 1904. 249—254.
- Ezüst corquetről a Mezősegről. Arch. Ért. ú. f. XXIV. 1904. 174—175. l.
- Őskori sírokban talált edényekről Tordaaranyos vármegyében. Arch. Ért. ú. f. XXII. 1902. 405—406. l.
- A mikesi római romok szétdőlése és a közelebb Tordán talált római feliratokról. Arch. Ért. ú. f. XXII. 1902. 79—83. l.
- Aranyosrákosi régiségekről. Arch. Ért. ú. f. XIX. 1889. 351—352. l.
- A Torda melletti sziklahasadékokról és a potaissai kőfaragó műhelyről. Arch. Ért. ú. f. XIX. 1889. 280—283. l.

- Régiségek Felvinc határán. *Arch. Ért. ú. f. XIX.* 1889. 192. l.
 - Tordaaranyosmegyei régiségekről. *Arch. Ért. ú. f. XVI.* 1896. 427—428.
 - A liskakúti római telepről. *Arch. Ért. ú. f. XXIII.* 1913. 57—60. l.
 - Potaisától keletre a Mezőségen létezett vicusokról. *Arch. Ért. ú. f. XXIX.* 1909. 159—163, 436—438. l.
- Torma Károly:* Római katonaelbocsátó levél Maroskeresztúrról. *Arch. Ért. új. f. VI.* 1886. 303—318.
- Zoltai Lajos:* Bronzedények Hajdusámsonból és Csikszentkirályról. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest, III. 1909. 131—136. l.

A Székelyföldre vonatkozó néprajzi irodalom rövid ismertetése

Összeállította: K.

- Alföldi Mhiály:* A csángók legrégebb említése. *Nyelvőr,* 1912. évf. 244. l.
- Baár Tibor:* A csángók irodalma. *Pesti Hírlap,* 1913. évf. 262. sz.
- Babinger Ferenc:* Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Ethnographia,* XXIV. 1913. 129.—130. l.
- Balassa József:* A székelyek nyelve. *Ethnographia,* I. (1890.) 309. l.
- én:* Kemény Zsigmond az ó-székely *balladáról.* *Ethnographia,* XXII. (1911.) 125.—126. l.
- Balázs Márton:* A háromszékvármegyei husvétii írott tojásokról és népszokásokról. *A Sz. N. M. Értesítője,* III. rész. Sepsiszentgyörgy, 1902. 32.—77. l.
- Balásy Dénes:* Udvarhelyvármegyei babonák. *Ethnographia,* XVI. (1905.) 40.—42. l.
- Egy betlehemes játékszöveg vándorlása, *Ethnographia,* XVII. (1906.) 182.—183. l.
 - Székely kinczásó babonák. *Ethnographia,* VIII. (1897.) 296. l.
 - Udvarhelymegyei babonák, u. o. VI. k. 53. l.
 - Régi székely nóták és táncok. *Ethnographia,* XXI. (1910.) Budapest, 1910. 42.—47, 172.—174, 296.—300. l.
- Balogh Vilma:* A bukovinai csángókról. *Az Ujság* 1912. évf. 154. sz.
- Banner János:* Erdély leírása a XVII. sz.-ból. Bzenszky Rudolf jezsuita Syllogimaeinak földrajzi része. (I. könyv 1.—11. prolegomena.) Latin eredetiből fordította... Jászberény, 1913.
- Barabás Endre:* A csángókról. *Déva és Vidéke,* 1913. évf. 52. sz.
- N. Bartha Károly:* Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Székely-udvarhely, 1914.
- Bartha Károly:* Hétfalusi babonák. *Erdély népei* (az Erdély VII. k. melléklete), 20.—21. l.
- Bartók Béla:* Székely balladák. *Ethnographia,* XIX. (1908.), Budapest, 1908. 41.—52, 105.—115. l.
- Bálint Gábor:* Hogy is történt az a honfoglalás? *Újság,* Kolozsvár, 1907. 73a, 77.—81. sz.

- Bátky Zsigmond, Viski Károly és Györffy István: Magyar népművészet, Bpest, 1928.*
- Benkő András: Háromszéki babonák, Ethnographia, II. (1891.) 357. l.*
- Benkő Károly, kisbaconi: Marosszék ismertetése, 1860—1861-ben.*
- Bitay Árpád: A csángó nép első értelmezője. Erd. Irodalmi Szemle, V. (1928.) 118. l.*
- Bojedain Francis: A hún-magyar ősnévek eredete. Szombathelyi Újság, 1909. 15. sz.*
- Borbély Samu: Az aranyosszékiek tánca. Ethnographia, II. (1891.) 243. l.*
- Borovszky Samu: A hún-magyar rokonságról. Ethnographia, V. (1894.) 96. l.*
- Brassai Imre: A romániai csángók szomorú sorsa. Csiki Hírlap, 1913. évf. 43.—47. sz.*
- Budenz János: Bálvány és fejfa. Ethnographia, VIII. (1897.) 117. l.*
- Czirbusz Géza: Hegyek és folyók nevei Erdélyben. Erdély (1908.), 139.—148. l.*
- Erdélyi határhegyek és szorosok. U. o. XX. (1911.) 131.—134. l.
- Csejfkó Gyula: A hétfalusi csángók eredete. Hosszúfalusi polg. fiúiskola értesítője, 1907.—8. 9.—12. l.*
- Demeter D.: Udvarhelyi népmondák. Ethnographia, VI. (1895.), 240. l.*
- Dézi Lajos: Tatrosy György verseskönyve. Ethnographia. XXV. (1914.) 313.—315. l.*
- Elekes Sándor: Gernyeszegi babonák és népszokások. Ethnographia, VI. (1895.) 49. l.*
- Erdélyi Lajos: Kriza mesemondásához. Ethnographia, XXIV. (1913.) 53. l.*
- A székelyek eredete nyelvjárásaik alapján. I. Ethnographia, XXVII. (1916.) 37.—46. l.
- Kriza János: Vadrózsák. Ethnographia, XXIII. (1912.) 237.—240. l.
- Az énlaki templom menyezete. Ethnographia, XXV. (új f. X. 1914.) 54. l.*
- A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője. I. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. III. rész. Sepsiszentgyörgy, 1902.*
- Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. I. 1860. II. 1862. III. 1866. IV. 1868. V. 1871. VI. 1872.—1873.*
- Fadrusz János: Rovásírásunk származása. Budapesti Hírlap, 1902. dec. 25.-iki sz.*
- Farkasházi Fischer Zsigmond: Erdély néprajza. Erdély, VI. (1897.) 17. l.*
- Felméri Lajos: A székely nép természete. Erdély, III. (1894.) 228. l.*
- Fischer Károly Antal: A hún-magyar írás és annak fennmaradt emlékei. 1889.*
- K. Fodor János: A szászfenesi székely kapu. Erdély, XIII. (1904.) 174.—177. l.*
- Földes János: A húnok és a hún személynévek. Ethnographia, I. (1890.) 183. l.*
- Förstner Tivadar: A kedei templom menyezete. Erdély, XVI. (1907.) 35.—39. l.*
- Gál Kálmán: Határkerülés és husvétii öntözés a Nyárád vidékén. Ethnographia, VI. (1895.) 301. l.*
- Lakodalmi szokások a Nyárád mellett. U. o. VI. (1895.) 401. l.
- Temetési szokások a Nyárád mellett. U. o. VI. (1895.) 222. l.
- Györffy István, Viski Károly, Bátky Zsigmond: Magyar népművészet, Budapest, 1928.*

- Győrffy Lajos:** Régi leánykérő mondások Udvarhelyszékből. *Ethnographia*, XIX. (1908.) 317.—318. l.
- Hankó Vilmos:** Székelyföld. Erdély, V. (1896.) 34. l.
— Székelyföldhöz előszó. U. o. 99. l.
- Harmath Lujza:** Székely népszokások. I. Az ó-év temetése és az új-év reggele. Erdély, XIII. (1904.) 5.—7. l.
II. A husvétii fa és öntöző. U. o. 78.—79. l.
— Székely menyegzői szokások. Erdély, VI. (1897.) 53. l.
— Székely dolgok. Erdély, XVII. (1908.) 14.—17. l.
— Sírfelíratok a Székelyföldön. Erdély, XV. (1906.) 42.—46. l.
— Székelyföldi balladák. *Ethnographia*, I. (1890.) 299. l.
— Nyárádmenti babonák. *Ethnographia*, II. (1891.) 400. l.
— Nyárádmenti székely népszokások. *Ethnographia*, X. (1899.) 44. l.
- Hatos Tivadar** (Izményi): Karácsony a katolikus székelyeknél. *Alkotmány*, 1911. 305. sz.
- A magyar parasztház.* Kertész Róbert és Sváb Gyula felvétele alapján rajzolta Sváb Gyula, kiadja a közokt. és belügym. támogatásával a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, Budapest, Leipzig, 1907. (Németül és angolul is.)
- Heller Bernát:** A Kiffhauser-mondafaj magyar vonatkozásai. *Ethnografia*, XIX. (1908.) Budapest, 1908. 12.—24. l.
- Hermann Antal:** A hegyek kultúza Erdély népeinél.
I. A hegy a szászok néphitében. Erdély, II. (1893.) 24. l.
II. A hegy a cigányok néphitében. Erdély, II. (1893.) 100. l.
III. A hegy a magyarok néphitében. Erdély, II. (1893.) 137., 180., 238., 346. l.
IV. A hegy a rumének néphitében. Erdély, II. (1893.) 368. l.
V. A hegy az örmények néphitében. Erdély, II. (1893.) 389. l.
Befejezés. Erdély, II. (1893.) 393. l.
— A székely néprajz ügyében. *Csiki Hirlap*, 1913. évf. 75. sz.
— Határozati javaslat a székely néprajz ügyében. Marosvásárhely, 1913. 8°, 13. l.
- Hermann Ottó:** A magyar halászat könyve. Bpest, 1887.
— A magyarok nagy ősfoglalkozása. *Élőtanulmányok*. Bpest, 1909.
— A magyar pásztorok nyelvkincse. Bpest, 1914.
— Az ősszám és az ősbetű irodalmunkban. *Archaeológiai Értesítő*, ú. f. XXIII. (1903.) 250. l.
— A magyarság háza. *Ethnographia*, X. (1890.) 282., 380. l.
- Hódoly Károly:** A székely, vagy régi magyar írás eredete. Pozsony.
- Horger Antal:** A hétfalusi csángók boricatánca. *Ethnographia*, X. (1899.) 106. l.
— A kicsi kigyó, macska és a féreg. (Hétfalusi csángó népmese.) Erdély Népei (az Erdély VIII. k.-nek mell.), 18.—22. l.
— Kriza székely népmeséiről. *Ethnographia*, XXIII. (1912.) Budapest, 1912. 368.—369. l., XXIV. (1913.) 53.—55. l.
— Hétfalusi csángó mesék. *Budapesti Napló*, 1908. 265. sz.
— A csángó nép és csángó név. Erdélyi Múzeum, XXII. (1905.) 65.—80., 125.—137. l.

- Hunfalvy Pál*: A hun tulajdonnevek magyarázata. Ethnographia, I. (1890.) 245. l.
- Huszka József*: Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön. A Sz. N. M. Értesítője, II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. 33.—74. l.
- A magyar díszítő stíl. Bpest, 1895.
 - Népies ornamentikánk forrásai. Ethnographia, V. (1894.) 155. l.
 - A magyarság háza. Ethnographia, X. (1899.) 217.—373. l.
 - Az Istenfa. Tanulmány. Budapest, Pátria, 1908. 8°, 68. l.
 - Tárgyi ethnografiánk őstörténeti vonatkozásai. Bpest, 1898.
- Jakab Ödön*: Husvétii határjárás Vadasdon. Erdély Népei (az Erdély VII. k. 1898. melléklete, 28. l.).
- Jankó János*: Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. A Földrajzi Közlemények 1893. (XXI.) évf.-nak VIII., IX., X. füzeté. Bpest, 1893. I.—VII. és I.—188. l.
- A toroczkói vasbányászat és kohászat. Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyé XXVII. k.-ból. Bpest, 1893. 1.—53. l.
 - Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. Különlenyomat „Magyarország az ezredik évben“ c. kiállítási főjelentésből. Bpest, 1897.
 - Régi hazai lőportartók szarvasagancsból. Bpest, 1895.
 - A székely ház. Ethnographia, VI. (1895.) 18. l.
- Jekelius August*: Die Siebendorfer bei Kronstadt, Die Karpathen. 1907. 114.—120. l.
- Kadocsa Béla*: A rovásírás. Tiszafüredi Újság, 1913. évf. 52. sz.
- Kanyaró Ferenc*: Székely balladák. Ethnographia, XVII. (1906.) 232.—242. l.
- Árgirus históriájának 1618.-i kézírata. Ethnographia, XXV. (1914.) 305.—312.) l.
 - Régi székely balladák. Erdélyi Múzeum, ú. f. I. (1906.) 49.—52. l.
 - Régi székely népballadák változatai. Erdélyi Múzeum, ú. f. IV. (1909.) 335.—342. l.
- Kelemen Lajos*: A Mezőség széléről. Erdély, VIII. k. (1899.) 50.—59. l.
- Erdélyi határ- és helynevek. Erdély népei (az Erdély XI. k.-nek mell. 6.—8. l.).
 - A marosvásárhelyi temető legrégebb sírkövei. Erdélyi Múzeum ú. f. IV. (1909.) 154.—16. l.
- Király Pál*, Dadai: Researches in Hunno-Scythic, Babylonian and Oriental Record VI. Nr. 10. 227. 1. London, 1893.
- Hun-székely írás. Ellenzék, 1888.
- G. Kiss Ferenc*: Geges község határnevei. Erdély, XV. (1906.) 180.—181 l.
- Kolumbán Samu*: Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez. Ethnographia, VI. (1895.) 298. l.
- Hétfalusi csángó babonák. Ethnographia, VI. (1895.) 398. l.
 - A dévai csángók népdalaiból. Ethnographia, XVII. (1906.) 162.—167. l.
- Kovács B.*: A zágoni nép szokásai és babonái. Ethnográfia, VI. (1895.) 136. l.
- Kovács Géza*: A hajnalozás és cégérlövés a Nyárad mentén. Erdély Népei (az Erdély VIII. k.-nek mell. 28.—29. l.).

- Tejelvétel a Nyárád mentén. Erdély Népei (az Erdély VII. k.-nek mell. 22. l.).
- M. Kovács Géza*: Énekes könyv a XVIII. sz.-ból. Erdély, XVII. (1907.) 20.—26. l.
- A násznagy szerepe a nyárádmenti lakodalmaknál. Erdély, XV. (1906.) 149.—151. l.
- S. Kovács József*: Hogyan giliceznek Gyergyóban? Erdély, XVII. (1908.) 17.—20. l.
- Kovács József*: Regölés Kösztvényes-Remetén. Erdély, XIV. (1905.) 18.—19. l.
- Kozma Ferenc*: A Székelyföld. Bpest, 1879.
- Kristály Béla*: A lidérc a székely néphitben. Ethnographia, VI. (1895.) 105. l.
- A csiki székelyek időjósításai. U. o. 118. l.
- Krizsa János*: Vadrózsák. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam, XI.—XII. k. Szerk. Sebastyén Gyula.)
- Lajos Dénes*: A csángókérdés. Pesti Hirlap, 1911. 185. sz.
- Lehoczky Tivadar*: Újabb adatok a székely név eredeti értelméhez. Ethnogr., VIII. (1897.) 205. l.
- Liebardt Otto*: Die Ortsnamen des Szeklergebietes in Siebenbürgen, Leipzig, 1927.
- Malonyai Dezső*: A magyar nép művészete. II. k. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Bpest, 1909.
- Márki Sándor*: Erdély helynevei. Erdély, III. (1894.) 216. l.
- Helyneveink történetéhez. U. o. V. (1896.) 7. l.
- Máté József*: Az E. K. E. és a székelyek. Erdély, VIII. (1899.) 69.—70. l.
- Mikes Hádor*: Adatok Erdély őshalászatához. A M. N. M. Népr. Értesítője, IV. (1903.)
- II. A mezősegi tavak őshalászata. 158.—196. l.
- III. A Feketeügy halászata. 221.—226., 279.—290. l.
- Moldován Gergely*: A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál. Budapesti Szemle, 1887. évi 52. f.
- Ng.*: Szláv nyomok Háromszéken. A Sz. N. M. Értesítője. II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. 29.—31. l.
- Nagy Géza*: Adatok a székelyek eredetéhez s egykori lakhelyük. A Sz. N. M. Értesítője, II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. 75.—275. l.
- A székelyek és a pannoniai magyarok. Ethnografia, I. 1890. 165. l.
- Honfoglaló őseink. Ethnographia, V. (1894.) 79. l.
- Monda és hagyomány. U. o. 26. l.
- Egy pár szó a szkythákról. U. o. 223. l. és 279. l.
- A nőrablás emlékei a magyaroknál. U. o. 350. l.
- A székely írás eredete. Ethnographia, VI. (1895.) 269. l.
- A honfoglalók és a turkok. Ethnographia, XIX. (1908.) Budapest, 1908. 65.—80., 257.—271. l.
- A honfoglalók. Ethnographia, XVIII. (1907.) Budapest, 1907. 257.—268. és 321.—339. l.
- Nagy Imre*: A székely ház és annak berendezése. Székely Nép 1908. 143. sz.
- Németh Sándor*: Lakodalmi szokások Udvarhelymegyében és Nagyküllő vidékén. Erdély Népei (Az Erdély IX. k.-nek mell.) 11—14. l.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. Udvarhelyszék. Pest, 1868. II. k. Csíkszék. Pest, 1869. III. k. Háromszék. Pest, 1869. IV. k. Marosszék. Pest, 1870. V. k. Aranyosszék. Pest, 1871. VI. k. Barcaság. Pest, 1873.

Pap Domokos: Lakodalom Tordán 1702-ben. (Régi erdélyi szokásokról.) Aranyosvidék, 1909. 7—10.

Pál András: A csángó nép gyászának humora. Ethnográfia, XXI. 1910. 294—296. l.

Pálffy Aladár, tarcsafalvi:

A timbora. Erdély, XIII. (1904.) 113—116. l.

A husvéti határkerülők. Erdély, XVI. 1907. 43—45. l.

Pásztor Árpád: A csángókról. Vasárnapi Ujság, 1913. évf. 26. sz.

Perl S.: A nőrablás a magyarságnál. Ethnographia, V. 1894. 350.

Petelei István: Asztaltartási szokások ezelőtt 200 évvel. Közli ifj. Biás István. Marosvásárhely, 1911. 3. sz.

Rácz Miklós:

Régi írók Erdélyről és népeiről. Erdély, VIII. 1899. 24—27. l.

Veráncsics Erdélyről. Erdély, IX. 1900. 44—46. l.

Oláh Miklós Erdélyről. Erdély, IX. 1900. 100—101. l.

Rechnitz Ignác: Egy zsidó krónika adatai a hunok és magyarok történetéhez. Ethnographia, VIII. 1897. 211 l.

Réthy László:

A székelyek és a magyar honfoglalás. Ethnographia. I. (1890.) 24 l.

Az úgynevezett hun-székely írás. Archaeológiai Értesítő u. f. VIII. 1888. 54. l.

Riedl Frigyes: Csaba és a berni Detre a magyar mondában. Philológiai Dolgozatok, 1912. évf. 1—7. l.

Roediger Lajos: Kopjafák a kovásznai temetőben. A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője. IV. (1903.) 299—302. l.

A székely rovásírás emlékei. Archeológiai Értesítő u. f. XXIII. (1913.) 467—468. l.

Régi magyar rovásírás. Nemzeti Kultúra, 1913. évf. 235 l.

Rubinyi Mózes:

Csángóország. Erdély népei. Az Erdély XI. 1902. k.-nek mell. 1—6. l.

Csángó emlékeimből. Erdély, X. (1901.) 8. l.

Schlandl Heinrich: Siebendörfer Csángó-Volksmarchen (eingeleitet und übersetzt.) Die Karpathen II. 1919. I. 322., 328. l.

Sebesi Samu: A szép Erdély. Erdély, VI. (1897.) 33 l.

Sebestyén Gyula:

Az avar-székely kapcsolat emlékei. Ethnographia. X. (1899.) l. 1.

A székelyek neve és eredete. Ethnographia. VIII. (1897.) 30, 141, 341. és 345. l.

Rovás és rovásírás. Budapest, 1909.

Kriza újabban megvádolt mesemondása. Ethnographia. XXIV. 1913. 57 l.

Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez. Ethnographia. XXV. (új f. X. 1914.) 1—13. 65—80. l.

Kriza mesemondása. Ethnographia. XXIII. (1912.) 369—372. l.

Rovás és rovásírás. Ethnographia. XVIII. (1907.) Budapest, 1907. 74—87. l.

- A konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. Vasárnapi Ujság, 1913. évf. 17. sz.
- A bolognai rovásírásos magyar naptár. Vasárnapi Ujság, 1913. évf. 50. sz.
- Kőmives Kelemenné. *Ethnographia*. XXII. (1911.) 377—380.
- Gyulai Pál tévedései. *Ethnographia*. XXIV. (1913.) 59—61.
- Az új Vadrózsaper záradéka. *Ethnographia*. XXIV. (1913.) 124—126.
- S. Gy.: Gailél Vitus a székely rovásírásról. *Ethnographia*. XXVIII. (1917) 141 l.
- Cs. Sebestyén Károly:*
- A gyimesi csángóház, a M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője. X. (1909.) 190—200.
- Néprajzi apróságok Háromszék megyéből. A M. N. M. Oszt. Értesítője. IX. 1908. 28—29. l.
- Seprődi János:*
- Marosszéki énekmondók. Az Erdélyi Múzeumegyesület marosvásárhelyi vándorgyűlésének Emlékkönyve. Kolozsvár, 1906. 70—77. l.
- Marosszéki dalgyűjtemény. I. *Ethnographia*. (1902.) 359. és 416. l. II. *Ethnographia*. XVII. (1906.) 243—249. III. *Ethnographia*. XVII. (1906.) IV. *Ethnographia*. XVI. (1906.) 298—307. V. *Ethnographia*. XXIII. (1912.) 225—231. VI. *Ethnographia*. XXIII. (1912) 294—298. VII. XXIII. (1912) 352—359. VIII. *Ethnographia*. XXIV. (1913.) 36—49.
- Házasító-dalok. *Ethnographia*. XXVI. (1916.) 90—109.
- Seprődi János:* A székely táncokról. Erdélyi Múzeum, IV. (1909.) Kolozsvár, 1909. 323.—334. l.
- A magyar népdal zenei fejlődése. Erdélyi Múzeum, ú. f. III. (1908.) 293.—327, 349.—367. l.
- Sipos Jánosné:* Csángó himzsminták nevei. Erdély népei (az Erdély VII. k.-nek melléklete, 22. l.).
- Opreanu Sabin:* Contribuțiuni la toponimia din ținutul săcuilor. Contribution à la toponymie du pays des sicules. Lucrările institutului de geografie al Universității din Cluj. Travaux de la Inst. de Geogr. de l'Univ. de Cluj, vol. II. 1924—1925. 153.—192. l.
- Ținutul săcuilor. Contribuțiuni de geografie umană și de etnografie. Le pays des sicules. Contributions de géographie humaine et de ethnographie. Lucrările Inst. de geogr. de Univ. Cluj. Vol. III. 1926.—1927.
- Steuer János:* Székely és csángó. Erdélyi Irodalmi Szemle, VI. (1929.) 101. l.
- Szabó Imre:* A dévai csángók háziipara. A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője, X. (1909.) 180.—189. l.
- Szádeczky Lajos:* A „Gyergyó“-név eredete. Erdély, XXI. (1912.) 33.—35. l. és XXIII. k. (1914.) 79.—84. l.
- A Szent Anna-tó regéje. Erdély népei (az Erdély VII. k.-nek mell. 30.—31. l.).
- Szentgyörgyi I.:* Góbeország. Erdély, IX. (1900.) 37.—38. l.
- Székely táncokról. *Ethnographia*, XIX. (1908.) Budapest, 1908. 176.—177. l.
- Szikulus: Székely babonák Udvarhely megyéből. Erdély, XIV. (1905.) 148.—149. l.
- Szilády Zoltán:* Erdély régi tűzhelyei. A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője, X. (1909.) 1.—20. és 207. l.

- Nyárs, ponk, tüzikutya. U. o. XI. (1910.) 61—63. l.
- Szinte Gábor*: A székely csűr. A M. N. M. Népr. Oszt. Ért. IV. (1903.) 1—22. l.
- A kapu a Székelyföldön. A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője, X. (1909.) 40.—55, 97.—101, 167.—178. l. és XI. (1910.) 27.—31. l.
- A csikiak. Erdélyi Népei (az Erdély X. k.-nek mell. 2.—8. l.).
- Udvarhelymegye. U. o. 18.—24. l.
- Egy háromszáz éves székely ház. Vasárnapi Ujság, 1911. évi 15. sz.
- Sztripszky Hiador*: Az erdélyi halászat ismeretéhez. Kolozsvár, 1908.
- Téglás Gábor*. Pásztorszokások Csikgyergyó határszéli községeiben. A M. N. M. Népr. Oszt. Ért. XIV. (1913.) 294.—296. l.
- A Hargita-alji töltésvonalak eredetére vonatkozó néphagyományok. Ethnographia. XVI. (1905.) 38.—40. l.
- Téglás István*: Építő áldozat emléke Tordán. A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője, XI. (1910.) 60.—61. l.
- A kőből kinövő kétélű kard, a vasfű és más babonák Torda vidékén. Ethnographia, XXVI. (ú. f. XI. 1915.) 285.—287. l.
- Építő áldozat Tordán. A M. N. M. Népr. Oszt. Ért. XIV. (1913.) 99.—102. l.
- Thoroczkay Lajos*: Lakodalom Torockón. Erdély, III. (1894.) 184. l.
- Thoroczkay—Thurinszky Pál*: Az erdélyi parasztház ismeretéhez. A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője, XIII. (1912.) 94.—103. l.
- Toroczkai-Vigánd Ede*: Székelyföldi népművészeti múzeum. Magyar Iparművészet 1911. évi 23. l.
- Tóth Vilmos*: Régi székely énekek. Ethnographia XXVI. (új f. XI. 1915.) 309—312. l.
- Tóth Vilmos*: Székely házasító dalok. Ethnographia XXVI. (új f. XI. 1915.) 139—142. l.
- Trozner Lajos*: A székely nép és költészete. Marosvásárhely, 1911. 1—3. szám.
- Az új *Vadrózsaper* záradéka. Ethnographia XXIV. 1913. 124—126. l.
- Vass Miklós*:
- Tanuvallatás egy boszorkányperben Fenyéden 1630. június 30-án. *Ethnographia*. XVII. (1906.) 253—254. l.
- Adalékok az udvarhelyszéki boszorkányperekhez. *Ethnographia*. XXIV. (1913) 84—89., 160—166. l.
- Veress Gábor*: A „Molnár Anna“ című székely népballada újabb változata. *Ethnographia*. XVI. (1905.) 222—224. l.
- Veress Gábor*: Székely balladák. *Ethnographia*. XXII. (1911.) 50—55., 106—108. l.
- Versényi György*:
- A Maros és Olt regéje. Erdély népei. Az Erdély VII. k.-nek melléklete. 9—10. Húsvéti szokások. Erdély népei. Az Erdély IX. k.-nek mell. 17—23. l.
- Vértesy Jenő*: Kisfaludy Károly verse a székely néprománcok közt. *Ethnographia*. XXIV. (1913.) 58—59. l.
- Vikár Béla*: A székely népköltésről. Akadémiai Ért. 1912. 87—96. l.
- Viski Károly, Bátky Zsigmond és Györffy István*: Magyar népművészet. Bpest, 1928.

Viski Károly:

Mi a kopjafa? A M. N. M. Népr. Oszt. Értesítője. XI. 1910. 221—224. l.

Adatok a székely építkezés történetéhez. U. o. XII. (1911.) 99—128. l.

Erdélyi Magyarság. Népművészet. Bpest.

Székely himzések. 1. Csikmegyeiek. Kiadja a M. N. M. Népr. Oszt. Bpest, 1924. (A Magyar Népművészet VII. füzetek.)

Székely szönyegek (a Magyar Népművészet Kincsháza c. sorozatban.)

Wichmann Györgyné:

A moldovai csángók szokásaiból. Ethnographia XVIII. (1907.) Budapest, 1907. 287—294. l.

A moldovai csángók babonás hitéből. Ethnographia. XVIII. (1907.) Budapest, 1907. 213—214. l.

Zakariás János: A brassóvármegyei csángókról. Erdély, XIII. (1904.) 11—15. l.

Zilahy József:

Nyarádmonti temetésmondák. Ethnografia, XX. 1909.) 363—364. l.

A korjánféreg. Ethnographia. XX. (1909.) 315.

Székely képzőművészek s a rájuk vonatkozó irodalom

Összeállította: Varga N. Lajos

Asztalos Antal (ötvös):

Jakab Elek: Kolozsvár története. Bp. 1888. II. k. 313. l.

Asztalos Péter (ötvös):

Deák Farkas: A kolozsvári ötvöslegények strikeja. Bpest, 1886. 23. l.

Jakab Elek: Kolozsvár története. Budapest. 1888. II. k. 313. l.

Ács Ferencz (festő):

Budapesti Napló. 1906. dec. 9.

Műcsarnok, 1899. 199. l.

Ágotha János (székelyudvarhelyi, festő):

A nagyszebeni áll. főgimn. értesítője az 1879—80. tanévben. Nagyszeben, 1880.

F. N. P.: Ágotha János legújabb műve.

Honművész. 1836. 220. l.

Kelemen Lajos: Művészet, 1911. 393. l. U. az: Művészeti adatok az Erdélyi Múzeum Egyesület irománytárában. Művészet. 1912. 218. l.

Nagy Iván: Magyarországi képzőművészek. Századok. 1874. 26. l.

Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. Budapest. 1901. 38. l.

Vasárnapi Ujság. 1880. 309. l.

Balázs, festő (Blasius Moler):

Gyárfás Tihamér: Adatok az erdélyi képírás történetéhez. Művészet, 1911. 390. l.

Quellen z. Gesch. Siebenbürgens.

Rechnungen a. d. Arch. d. St. Hermannstadt. I. k. 1880. 519, 522. l.

Barabás Ilona (festőnő):

Magyar művészet. V. 1929. 163. l.

Műcsarnok. III. évf. 211. l.

Nemzeti Szalon Almanachja. 1912. 149. l.

- Krücken: Das geistige Ungarn. I. köt.
- Barabás Márton* (márkosfalvi, festő):
Pásztortűz. 1927. 149—50. l., 163—65. l.
- Barabás Miklós* (márkosfalvi festő):
Album, Magyar Akadémiai —. A magyar Tud. Akadémia ünnepélyes megnyitásának emlékéül. 1865. Schrecker Ignác fényképész kiadása. Pest. 4. l.
A magyar festőművészet albuma. Pesti Napló kiadása. Bp. 1905. (69—70. l.
Akad. Ért. 1898. 146, 207. l.
Aradi Közölny, 1913. máj. 20.
Athenaeum. 1840. I. 638. l. II. 31. l.
Athenaeum képes naptára. 1879. 1888. 59. l.
Vasárnapi Ujság. 1877. 49. szám.
Az ország Tükre. 1864. 429. l.
Művészet. 1910. 159—163. l.
Bajza József összegyűjtött munkái. Harmadik bővített kiadás. VI. kötet. Bpest. 1900. 392. l.
Barabás Miklós: Académiából kiöttöm után készített... stb. című jegyzőkönyv. 1830—93. 1—183. lap.
Barabás Miklós: Mennyire nélkülözhetetlen a távlat tudománya a festészetnek. Az orsz. Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve. Pest, 1867. 132—158. lap.
Barabás Miklós emlékiratai. Kézirat. A család tulajd.
Barabás Miklós emlékiratai. Közli Kézdi Kovács László, Budapest, 1902. Olcsó könyvtár. 1255—58. sz. k. 8.-r. 237. l.
Barabás Miklós félszázados jubileumi kiállítása. Bpest, 1878. n. 8.-r. 16. l.
Barabás Miklós síremlékére rendezett kiállítás tárgymutatója. Bpest, 1899. 8.-r. 30. l.
Bayer József: Egykorú bírálatok. Művészet, 1905. 275. l.
Benkert, Carl Maria: Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn. Budapest. 1846. 157. l.
Benkóczy Emil: Kovács Mihály festőművésznek Tárkányi Bélához írt levelei. Művészet. 1910. 418. l.
Birkás Géza: Egy magyar művész viszontagságos pályája. Magy. Szemle. 1902. nov. 9. sz.
Borovszky Samu dr.: Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vm. Budapest. 1909. I. k. 283. l. — U. a. Bihar vm. és Nagyvárad, Budapest, é. n. 125. l.
U. a. Pozsony vm. és Pozsony sz. kir. város. Bp. é. n. 126. l.
Brockhaus: Conversations Lexikon. II. 276. l.
Budapest, pol. napilap. 1910. IV. 10.
Budapest Székesfővárosi Múzeum kat. Bp., 1907. 50, 51, 57, 97, 103, 105, 107. l.
Budapesti Híradó, 1846. I. 106. l., Budapesti Hírlap, 1904. máj. 20. Budapesti Napló, 1898. II. 23., Buday József dr.: Budapest szobrai és emlékművei. Budapest, 1895. 15—16. l. U. a. Széchenyi István gróf szobra. Bpest, 1895. 9, 13, 24. l.
Bukaresti Magyar Közölny. 1860. 79. l.
Családi Kör. 1862. 14. sz., 1864. 714, 881, 955, 1197, l., 1865. 980, 1252. l.
Der Ungar. 1847. 492. l.
Divald Kornél: Barabás és Molnár. Magyar Szemle, 1899. 45. szám.

- Divatcsarnok. 1858. 173. l.
- Egyetemes Magyar Encyclopaedia. V. k.
Ellenőr. 1877. 520, 522. szám.
- Ernst Lajos és Lázár Béla dr.: Az Ernst-Múzeum kiállításai. X. Magyar biedermeier-művészet. Bpest. 1913. — Ernst-Múzeum. Ideiglenes kat. Bp. 1912.
- Ezredéves Orsz. Kiállítás. Képes tárgyműtató. Budapest, 1896.
- Életképek. 1846. I. 115. l., II. 188, 219. l.
- Értesítője, Budapest székesfőv. IV. ker. közs. nyilv. főrealisk. 1896—7. Bpest, 1897. 108 l.
- Évkönyve, A pesti műegylet. — Pest, 1854. 12, 16, 46, l.
- Évkönyve, A magy. Képzőműv. Társulat. — 1861, 1862. Pest, 1863. 4—6, 12. l., U. a. 1864. Pest, 1865. 411. l., U. a. 1865—66. Pest, 1867. 132 l.
- Fabó Bertalan dr.: Magyar biedermeier. Pesti Napló. 1912. nov. 17.
- Fővárosi Lapok. 1877. 277. sz.
- Gerő Ödön: Tegnaptól máig. Budapest, 1905. 21 l.
- Hazánk s a Külföld. 1865. II. 468 l., 1866. I. 185, 191 l.
- Hock János: Művészi reform. Budapest, 1898. 10 l.
- Hoffman Edith: Barabás Miklós. Budapest, 1922.
- Hollós László: A modern festőművészetről, különös tekintettel a magyar történelmi festészetre. Budapest, 1876. 25 l.
- Hon. 1877. 319 sz.
- Honderü. 1843. I. 244. l., II. 32, 80—82. l. 84, 319. l. 1844. I. 36, 60, 94, 98, 258, 558, 590, 652, 845. l., II. 31, 66, 114, 147, 224, 337. l., 1845. I. 219, 219, 248. l. II. 216. l., 1846. I. 15, 34, 174, 376, 437. l., II. 17. l. 1847. I. 23, 79, 102. l., II. 477. l.
- Honművész. 1835. 823. l., 1836. 156, 274, 484, 688. l., 1838. 163, 357. l., 1840. 436, 444, 509, 526. l., 1841. 403. l.
- Irodalmi ör. 1846. 142. l.
- Kaas Ivor báró: Régi magyar festők. Ország Világ. 1887. 119. l.
- Kacziány Ödön: A művészek Jókainak. Vasárnapi Ujság. 1894. 9. l., U. a.: Pesti művészelet az ötvenes és hatvanas években. Művészet, 1910. 10. l.
- Keleti Gusztáv: Festészet és szobrászat. (Matlekovits S.): Az ezredéves kiállítás eredménye. Budapest. 1898. IX. sz. 219, 220, 262. l.
- Kemény Lajos: A Vasárnapi Ujs. illusztrációi. 1851—1858. Vas. Ujs. 1909. 150. l.
- Kertbeny Károly: Petőfi arcképeiről. Koszorú. I. k. 1879. 15. l.
- Keszler József: Barabás Miklós művei. Magyar Nemzet. 1899. 285. sz.
- Képes Családi Lapok. 1884. 783. l.
- Képzőművészeti Szemle. 1879. 13, 28, 43, 52, 116, 127. l., 1880. 16, 61, 163, 174. l., 1881. 60. l.
- Lovas Imre: Az ifjú Barabás. Magyarország. 1899. 283. sz.
- Lyka Károly: Barabás. Budapesti Napló. 1899. 281. sz.
- U. a.: Budapest magán képtárai. Művészet, 1902. 331. l.
- U. a.: A táblabíró-világ művészete. Budapest, 1922. Erdély. 32—36. l.
- Magyar Génusz. 1898. 8. sz.
- Magyar írók arcképcsarnoka. Pest, 1856. M. Korona. 1877. 157. sz.
- Magyar Művészet. I. 198. l., II. 241. l., III. 521, 625. l., IV. 59. l.

- Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Budapest, 1902. 190. l.
- Magyarország és a Nagyvilág. 1877. 49. sz.
- Magyarország a bécsi 1873. évi közkiállításon. Budapest. 1873. 219. l.
- Magyar Szalon. 1892. XVI. 4. l.
- Malonyai Dezső: A magyar képmás úttörői. Budapest, 1905. 42—54. l. M. D.:
Barabás M. síremléke. Budapesti Hírlap, 1905. jun. 7.
- Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szab. kir. város története. Arad. 1895.
II. r. II. k. 826. l.
- Markos Györgyné: Barabás Miklós (1810—1898.) Csanádi Lapok. 1899. 2. sz.
- Maszák Hugó: A lánchíd alapkövének letételi ünnepélye. Tört. festmény Barabástól. Pesti Napló. 1864. szept. 6., U. a.: Barabás Miklós. Az Ország Tükre. 1865. 9. sz., U. a.: Az Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulat Közleményei. 1878. 4. sz. 1—10. l., U. a.: Barabás művészi pályája. Ország Világ. 1877. 120—26. l., U. a.: Barabás művészi pályája. 1877. Felolvasás.
- Meller Simon: Ferenczy. Budapest, 1905. 218, 266, 269. l., U. a.: A magyar művészet kialakulása a XIX. század első felében. Művészet, 1911. 185. l.
- Meyer: Künstlerlexikon. Leipzig. 1878. II. 686—7. l.
- Múzeumi és Könyvt. Ért. 1910. 131. l.
- Műcsarnok. 1868. 21, 168. l., 1899. 153, 313, 380, 393, 406, 410, 422, 471. l.
- Művészet. 1903. 147, 357. l., 1904. 417. l., 1906. 70. l., 1909. 405. l., 1910. 57 l.
- Nagy Iván: Magyarországi képzőművészek. Századok. 1874. 28. l.
- Napkelet. 1858. 512. l.
- Nemzeti Szalon Almanach, Budapest, 1912. 150. l.
- Névkönyv, M. Tudóstársasági 1837-re. 42. l.
- Novák Dániel: Néhány szó a pesti múkiállítás fölött. Honművész. 1840. 491. l.
- Nyári Sándor dr.: Molnár József és Barabás Miklós művei. Magyar Kritika III. köt. 3. sz.
- Olgyai Viktor: A grafikai művészek nemzetközi kiállításának tanulságai. Művészet. 1909. 75. l.
- Ország Világ. 1885. 842. l., 1887. 128. l., 1898. 207. l.
- Osztrák—Magyar monarchia írásban és képben. Magyarország III.-ik kötete. Budapest, 1893. 439. l.
- Pallas Lexikon. II. 620. l.
- Pákh Albert: Általános mű és régiségtárlat Pesten, 1861. évben. Vas. Ujs. 1860. 112. l.
- Pereginy János dr.: A Magyar Történeti Képcsarnok lajstroma. Budapest, 1894. 112, 116, 130, 131, 137, 163, 165. l., U. a.: A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának leíró Katalogusa. Budapest, 1900. 69, 88, 124, 400, 464, 466: 467, 470, 471, 475, 477, 478. l.
- Pesti Divatlap. 1844. 20, 31, 52, 82, 83, 159, 254. l., 1844. 16, 80, 107, 144. l., 1845. I. 23, 293, 310. l., II. 509, 605, 765, 945, 1021, 1143. l. 1846. 396, 415, 657, 1030. l., 1847. I. 346. l., 1848. 380, 708. l.
- Pesti Hírlap. 1880. 12. sz., 1887. 40. sz.
- Pesther Tageblatt. 1840. 188. sz.
- Petőfi Társaság Lapja. 1877. II. 24. sz.
- Petrovics Elek: Művészet. 1907. 179. l.
- Prém József dr.: Egy kép története. Művészvilág, 1900. évf.

- Prónay, Freiherr Gabriel von: Skizzen aus dem Volksleben in Ungarn. Mit.
25 gemalten bildlichen Darstellungen von Barabás, Sterio etc. Pest. 1854.
- Pulszky Ferenc: Báró Eötvös József és Trefort Ágost. Adalék ifjúkori arcképek-
höz. Vas. Ujs. 1888. 45. sz.
- Ráth György: Az iparművészet könyve. Budapest. 1902. 510. l.
- Récsey Viktor dr.: A pannonhalmi képtár. Budapesti Hírlap. 1903. szept. 24.
- Regelő Pesti Divatlap. 1842. I. 34, 411. l., 1843. II. 629, 886, 1365, 1593. l.,
1844. I. 26, 364, 509, 659. l.
- Reizner János: Szeged története. Szeged. 1900. III. 406. l.
- Reviczky Gyula: Barabás Miklóshoz. (Költemény.) Vas. Ujs. 1898. 119. l.
- Révai Nagy Lexikon. II. 582. l.
- Richter József: A Barabás kiállításról. Művészvilág. 1899. II. évf. 77. l.
- Seiz: Feldmann's Wegweiser durch Pest u. Ofen. Pest, 1855, 157. l.
- Siklóssy László: Gyors kocsin. 119. l.
- Somogyi Rudolf: Vas. Ujs. 1890. 514. l.
- Szalay Emil: Magyar festőművészet. Magyar Génusz. 1894. II. 52. sz.
- Szalay Imre: A XIX. század festészetéről hazánkban. Budapest, 1901. 12. l.
- Szana Tamás: Barabás Miklós. Magyar Szalon. 1866. V. k. 338—343. l., U. a.:
Képzőművészetünk a negyvenes években. Pesti Napló. 1890. 263. sz., U.
a.: Barabás kiállítása. Fővárosi Lapok. 1896. 28. sz., U. a.: Markó Károly,
Budapest, 1898. 78. l., U. a.: Jankó János. Budapest, 1899. 29. l., U. a.:
Barabás Miklós 1810—1898. Vas. Ujs. 1899. 43. sz., U. a.: Száz év a magyar
művészet történetéből. Budapest, 1901.
- Szegedy—Maszák Hugó: Gróf Széchenyi István arcképe 1836-ból. Vas. Ujs.
1908. 14. sz., U. a.: Barabás Miklós 1810—1898. Vas. Ujs. 1910. 16. sz.,
U. a.: Hamis Barabás képek. Budapesti Hírlap. 1911. márc. 23.
- Szelesy: Pesti műkiállítás. 1845. Honderü. 1845. II. 137. l.
- Szendrey János dr.: Magyar női viselet és a millenium. Vas. Ujs. 1894. 137. l.
- Szentkláray Jenő: Brocky Károly, Temesvár, 1907.
- Szentiványi Gyula: Barabás Miklós művészete. Magyar művészeti könyvtár.
IV—V. szám.
- Szépművészeti Múzeum. A modern képtár lajstroma. Budapest, 1913. 5. l.
- Sziklay János dr. és Borovszky Samu dr.: Magyarország vármegyéi és városai.
Fiume és a magyar—horvát tengerpart. Budapest, é. n. 152. l.
- Szinnyei József: Magyar írók. I. 541. l.
- Szmrecsányi Miklós: Barabás Miklós. 1810—1910. Művészet, 1910. 146—158.
l., U. a.: Visszapillantás a képzőművészeti Társulat multjára. Művészet,
1911. 103, 120, 121. l.
- Tárgymutatói a képzőműv. Társ. kiállításainak.
Társalkodó 184c. 256. l.
- Térey, Gabriel: Die Barabás-Austellung. Pester Lloyd. 1849. 251. sz.
- Történelmi képcsarnok leíró lajstroma. Budapest, 1907. 104, 105, 126, 128, 134,
135, 137, 147, 175, 178, 179, 180. l.
- Történelmi képcsarnok grafikai kiállításának leíró lajstroma. Budapest, 1907.
- Történelmi Lapok. 1874. 77. l.
- Újabbkori Ismeretek Tára. Pest, 1850. I. 323—326. l.
- V. B.: A Képzőművészeti Társaság jubileuma. Ország Világ. 1886. 772. l.
- Vajda János: Magyar képek albuma. Pest, 1859. kiadja Heckenast Gusztáv.
- Vasárnapi Ujság. 1855. 301. l., 1856. 120, 342. l., 1857. 43, 123. l., 1858. 406,

- 419, 429, 584. l., 1859. 309, 526, 535. l., 1860. 40. sz., 1861. 94. 262. l.
 1862. 515. l., 1866. 41, 484. sz., 1867. 117. l., 1868. 640. l.
 1876. 790. l., 1877. 780. l., 1879. 12. l., 1881. 427. l., 1883. 772 l., 1884.
 129. l., 1885. 784. l., 1886. 655. l., 734. l., 1887. 137, 141, 149.
 153, 184. l., 1890. 146, 528, 629. l., 1891. 634. l., 1893. 13. sz.
 1896. 870. l., 1898. 8. szám., 1899. 403, 640, 711, 728. l., 1901. 6. szám.,
 1901. 193. l., 1904. 834. l., 1905. 382. l., 1906. 134. l., 1907. 8. szám.,
 Váli Béla: Barabás Miklós. Pesti Hírlap. 1887. 49. sz.
 Versényi György: Barabás Miklósról. Ellenzék. 1899. 250. sz.
 Viharos: Barabás Miklós képei. A Hét. 1899. 44. sz.
 Viszota Gyula dr.: Gróf Széchenyi István és Sopron vármegye. Budapesti Szemle
 1902. 112. k. 38. l., U. a.: Barabás Miklós akadémiai tagsága. Művészet.
 1907. 419. l.
 Vladár Imre: Palóczy László sírja Miskolczon. Vas. Ujs. 1869. 601. l.
 Wurzbach: Biographisches Lexikon. Wien, 1856. I. 147. l. és 1870. XXII. 472. l.
Barra Gábor (ákosi) litographus.
 Barabás Miklós emlékiratai. Budapest, 1902. 27, 101, 111. l.
 Honderü. 1811. I. 290. l.
 Jakab Elek: Az erdélyi nyomdász történetéhez.
 Magyar Könyvszemle 1881. 26. l., U. a.: Kolozsvár története. Bpest. 1888. III.
 824, 967. l.
 Révai Nagy Lexikona II. 641. l.
Bálint festő, (Magister Valentinus pictor)
 Gyárfás Tihámér: Adatok az erdélyi képirás történetéhez. Művészet. 1911. 391. l.
 Quellen zur Gesch. Sieb. Rechnungen a. d. Arch. a. St. Hermannstadt. I. E.
 Nagyszeben. 1880. 43, 46, 72, 75, 96, 130, 159, 176, 237, 252. l.
Bálint Benedek (fametsző)
 Képzőműv. Szemle 1880. 106. l.
 Művészi Ipar. 1888. 217. l.
 Vas. Ujság. 1880. 712. l., 1882. 347. l., 1890. 856. l., 1891. 848. l.
Bálint János (szobrász)
 Szendrei János dr. és Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészeink Lexikona.
 I. r. 143. l.
Bodor Péter (építő és mechanikus)
 Szentgyörgyi Dénes: Marosvásárhelyi Lexikon. Marosvásárhely. 1912. 64—66. l.
 Vas. Ujság. 1911. 472. l.
Bolyai Farkas (de Bolya) geometer és rajzoló.
 Dr. I. Frischaut: Absolute Geometrie. Leipzig. 1872.
Csiszér János (szobrász)
 Művészet 1913. 203. l.
 Nemzeti Szalon Almanach. Bpest, 1912. 159. l.
 Numizmatikai Közlöny. 1910. 26. l.
 Siklóssy László dr.: A modern magyar éremművészet és művelői. 1817—1910.
 Numizmatikai Közlöny. 1910. 63, 67. l.
Csűrös Antal (szobrász):
 Jakab Elek: Kolozsvár története. 1888. III. 115. l.
 Szongott Kristóf: Szamosujvár monogr. 1901. II. 28—30. l.

Csűrös József (festő):

Lyka Károly: A táblalabiró-világ művészete. 1800—1850. Erdély. 29. l.

Szongott Kristóf: Szamosújvár monogr. 1901. II. 28. l.

Csűrös Mihály (festő és szobrász):

Művészet. Budapest. 1912. 52—54. l.

Lyka Károly: A táblalabiró-világ művészete. 1800—1850. Bpest. 1922. Erdély 20. l.

Demeter Róbert (festő)

Kiállítási Tárgymutatók.

Demjén László (festő):

Ezredéves Orsz. Kiállítás. A képzőművészeti osztály képes tárgymutatója, Bpest. 1896. 68. l.

Somogyi Miklós: Magyarok a müncheni képzőművészeti Akadémián. Művészet. 1912. 187. l.

Dósa Géza, makfalvi (festő):

A magyar festőművészet Albuma. Pesti Napló. Budapest. é. n. 101. l.

Ernst Lajos: A magyar történeti festészet. Budapest. 1910. 75. l.

Kacziány Ödön: Emlékezések a múlt századból. Művészet. 1912. 401—405. l.
Művészet. 1904. 342—343. l.

Peregriny János dr.: A M. N. Múzeum képtárának leíró lajstroma. 1900. 34. l.

Somogyi Miklós: Magyarok a müncheni képzőművészeti Akadémián. Művészet. 1912. 181. l.

Szépítőművészeti Múzeum. A modern képtár lajstroma. Budapest. 1908. 32. l.

Vas. Ujság. 1870. 249, 421. l. 1871. 214. l.

Wurzbach: Biographisches Lexikon. Wien. 1872. XXIV. 393. l.

Falka Sámuel (rajzoló és rajzmetsző):

A gyűjtő. 1913. 6—8. sz. 25, 26. l.

Bécsi Magyar Mercurius. 1793. II. 49.

Csaplovics, Johann v.: Gemälde von Ungarn. Pesth. 1829. I. 323. l.

Ecsedi István dr.: Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei. (1770—1838).
Debreczen 1912. 66, 85. l.

Eperjesi Kálmán: Ujabb adatok hazai régibb rézmetszőink és rajzolóinkról. Hon. 1877. febr. 21.

Erdélyi Múzeum. 1814. Előszó és 88. l. 1816. V. 177—182. l.

Firtinger Károly: Furcsa történetírás. Magyar Nyomdászat. 1896. 11. sz., U. a.: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Bpest 1900.

Honművész. 1833. 238. l.

K(rüchten József): Bérekesztése a honyi Mívészekről és az ő Miveikről való tavalai Tudósításoknak. Tudományos Gyűjtemény. 1819. V. 117. l.

Magyar Kurir. 1798. II. 128. l.

Majláth Béla: Hungaricák a bécsi könyvkiállításon. Magyar Könyvszemle. 1882. 200. l.

Művészet. 1904. 199, 204, 206. l., 1910. 270. l. 1911. 392. l.

Nagy Iván: Magyarországi képzőművészek. Századok. 1874. 41. l.

Peregriny János dr.: A magyar Történeti Képcsarnok lajstroma. Bpest. 1894. 99. l.

Rajzoktatás. 1907. 51. l.

Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der Königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn. Ofen. 1822.

- Századok. 1901. 254. l.
 Szinyei József: Magyar írók. III.
 Tudományos Gyűjtemény. 1817. 147, 154. l. 1827. XI. 124. l.
 Tört. képcsarnok grafikai gyűjteménye, Budapest.
- Eckete István* (ötvös):
 Jakab E.: Kolozsvár tört. Budapest. 1888. II. k. 313. l.
- Felméri Mózes* (festő):
 Vas. Ujság. 1894. 550. l.
- Fenesi Márton* (ötvös):
 Jakab Elek: Kolozsvár tört. Budapest, 1888. II. k. 315, 407, 408, 499, 535. l.
- Fenesi Mihály* (ötvös):
 U. o.: II. 620. l.
- Fenessy Bálint* (ötvös):
 Deák Farkas: A kolozsvári ötvöslegények strikeja. Budapest, 1886. 10, 20, l.
- Ferenczi Mihály* (ötvös):
 Szádeczky Lajos dr.: Iparfejlődés és a czéhek tört. Magyarországon. Bp. 1913.
 II. 137. l.
- Ferenczi Péter* (ötvös):
 U. o.: 141. l.
- Ferenczy József* (festő):
 Bácskai Hírlap. 1914. ápr. 29., 1914. máj. 3.
 Bács megyei Napló. 1914. máj. 5.
 Berkeszi István dr.: Temesvári művészek. Temesvár. 1910. 8, 11, 14, 15, 18. l.
 U. a.: A délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott. Múzeumi és Könyvt. Ért. 1908. 210. l.
 Borovszky Samu dr.: Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár. Budapest.
 é. n. 248. l.
 Budapesti Hírlap. 1904. jul. 8.
 Délmagyarországi Közlöny. 1911. ápr. 9., 1912. nov. 26., 1913. nov. 23.,
 1913. nov. 28.
 Gozsdu Elek: Ferenczy József képkiallítása. Temesvári Hírlap. 1913. dec. 14.
 Inotay László: Ferenczy József kiállítása. Temesvári Hírlap. 1913. dec. 14., U.
 a.: u. o. 1912. nov. 24. 26.
 Kalauz a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat képtárá-
 ban. Temesvár. 1907. 9, 13. l.
 Káldor Ágoston: A kegyes-tanítórendi templom falfestményei. Délmagy. Köz-
 löny. 1911. ápr. 1., u. a.: Ferenczy József kiáll. Temesvári Hírlap. 1912.
 december 4.
 M—th K.: Tisza Kálmán új arcképe. Vas. Ujs. 1903. 833. l.
 Nemzeti Szalon Almanach. Budapest, 1912. 165. l.
 Sugár Mihály dr.: Ferenczy kiállítása. Temesvári Hírlap, 1912. dec. 1.
 Temesvári Hírlap. 1907. 175. sz., 1912. okt. 24., 1913. nov. 23., 1913. dec.
 19., 1914. márc. 19., márc. 21.
- Gábor Áron* (ágyú-öntő):
 Gracza György: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. Budapest.
 é. n. III. 138. l.
 Századok. 1910. 611. l.
 Vasárnapi Ujság. 1868. 51, 138—147. l., 1881. 15. sz., 1892. 556. l.

1893. 171. l., 1899. 232. l., 1907. 281. l.
- Gál* (képíró):
 Gyárfás Tihámér dr.: Adatok az Erdélyi Képírás történetéhez. Művészet. 1910. 181. l.
 Quellen z. Gesch. d. St. Kronstadt.
 Rechnungen. III. k. Brassó. 1896. 741, 744. l.
- Goro Lajos* (agyagfalvi):
 Kazinczy F. levelezése. VIII. 1898. 93, 627. l., XIX. 1909. 161, 318, 602. l., XX. 1910. 68. 134. 152. 189. l.
 Siklóssy: Gyorskocsin. 134. l.
- Gyárfás Ferencz* (festő, tanár):
 Vasárnapi Ujság. 1877. 221—237. l.
- Gyárfás Jenő* (festő):
 Vasárnapi Ujság. 1873. 361. l., 1878. 655. l., 1879. 43, 125. l., 1884. 20, 26. l.
 Képzőművészeti Szemle. I. 1879. 32. l., II. 1880. 135. l., III. 1881. 90, 176. 186. l.
 Művészet. 1912. 183. l.
 Magyar Művészet. 1925. 488—90. l., 1925. 315. l., 1926. 456. l.
 Múcsarnok. III. 1900. 123. l.
 Képes tárgymutató az ezredéves kiállításra. 1896. 89. l.
 Thieme—Becker: Künstler Lexikon. XV. 374. l.
 Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. Bpest. 1901. 262—274. l.
 Páztortűz. XII. 1926. 25. l.
 Lázár Béla: Gyárfás Jenő. Ernst kiadás. Illustrierter Katalog der internationalen Kunstausstellung. München. 1883.
- Ilyés János*, gálfalvi (1676. mennyezetfestő.)
Kézdi Kovács László (festő):
 Nemzeti Szalon Almanachja. 1912. 70—72. 180. l.
 Krücken u. Parlagi: Das geistige Ungarn. II. 1918. 5. l.
 Művészet. I. 1902. 368. l., II. 1903. 141. l., V. 1906. 377, 422. l., VI. 1907. 70, IX. 1910. 45. l., X. 1911. 121—122. l., 134—5, 140—2, 192—5. l., XI. 1912. 68. l., XIV. 1915. 158, 488. l., XV. 1916. 29, 81. l., XVI. 1917. 13, 66 l.
 Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. Bp. 1901. 367. l.
- Köréh Zsigmond* (festő):
 Hadi etc. történetek. 1790. 838. l.; 1791. 21. l.
 Magyar Kurir, 1792. jul. 13.
 Tudom. Gyűjtemény. IV. 1828. 43. l.
 Kazinczy Ferencz levelezése. II. 1891. 206, 281, 570. l.; IV. 1893. 598. l.; VIII. 1898. 659. l.
 Művészet. III. 1904. 199, 203. l.; VII. 1908. 242. l.; XI. 1912. 75. l.
 Thieme Becker, Künstlerlexikon, XXI. 1927. 309—310. l.
- Kozma Mihály*, gálfalvi (menyezetfestő):
 Művészet. 1668—70.
- Köllő Miklós* (szobrász):
 Szana: Száz év a magyar műv. történetéből, Bp. 1901. 352. l.
 Művészet. 1910. IX. 306. l.

- Mezei József (festő):**
 Lyka: A táblalabiró-világ művészete. Bp. 1922. Erdély. 30. l.
- Magyari Lajos (festő és rajzoló):**
 Honderü. 1843. jun.
 Lyka: A táblalabiró-világ művészete. Bpest, 1922. Erdély. 31. l.
- Márton Ferencz (festő):**
 Művészet. VII. 1908. 64, 364. l.; IX. 1910. 229. l.; XI. 1912. 65. l.; XII. 1913. 237, 268. l.; XIII. 1914. 420. l.
 Nemzeti Szalon Almanachja, 1912. 191. l.
 Pásztortűz.
- Molnár József (festő):**
 Vasárnapi Ujság. 1858. II. l.; 1859. 213. l.; 1864. 101. l.; 1880. 307, 776. l. 1885. 48. l.
 Képzőművészeti Szemle. I. 1879. 15, 52, 79, 137. l.; II. 1880. 62, 149. l.
 Kelety Gusztáv: Művészeti dolgozatok 114, 256. l.
 Wurzbach: Biographisches Lexicon. XI. 7. l.; XVI. 466. l.; XIX. 28. l.
 Képzőművészeti Tárgymutató, 1896. 101. l.
 Műcsarnok, II. 1899. 83. l.
 Magyar Művészet. I. 371. l.; II. 180. l.; III. 17. l.
 A műgyűjtő. 1927. 114, 118. l.
 Szana T.: Száz év a magyar művészet történetéből. 1901. Bp. 56, 88, 128. l.
- Nagy Imre (festő):**
 Pásztortűz.
- Nagy István (festő):**
 Surányi Miklós: Nagy István. Bpest, 1923.
 Ars Una, I. évf. 1923. 126. l.
 Művészet, 1914. XIII. 233, 236, 399. l.
 Pásztortűz. XI. 1925. 537, 541. l.; XII. 1926. 141, 170, 174, 182, 190. XII. 216—365. l.
- Nagy Sámuel (rézmetesző):**
 Lyka: A táblalabiró-világ műv. 1800—1850. Bp. 1922. Erdély. 36, 37. l.
- Orbán Antal (szobrász):**
 Magyar Művészet. II. 1926. 266. l.
 Magyar Iparművészet. XXX. 1927. 24, 37. l.
 Pásztortűz.
- Paál László (festő):**
 Lázár Béla: Paál László. Bp. Művészeti könyvtár.
 Nemzeti Szalon Almanachja. 1912. Bp. 196. l.
 Vasárnapi Ujság. 1869. 357. l.; 1878. 163. l.; 1879. 181. l.
 Képzőművészeti Szemle. I. 1879. 44. l.
 Magyar művészet. II. 1925. 12, 15, 17, 20, 21, 311; II. 1926. 180, 495—99. l. III. 1927. 10—11. l.; IV. 1928. 613, 620, 621. l.
 Szana: Száz év a magyar művészet történetéből. Bp. 1901. 214, 219, 220. l.
- Pataky László (festő):**
 Művészet. III. 1904. 339. l.; VII. 1908. 363. l.; VIII. 1909. 270. l.; X. 1911. 28, 133, 136, 137, 155. l.; XII. 1913. 42—50, 45, 48, 49, 52, 53, 56, 57; 60—63. l.; XIV. 1915. 342. l.
 Szana: Száz év a magyar művészet történetéből. 1901. Bp. 262, 298. l.

Péterfi Károly, kibédi, rajztanár:

Marosvásárhely az 1870—80-as években.

Posoni György (rézmetesző):

Lyka: A táblabíró-világ művészete. Bp. 1922. Erdély. 36. l.

Sidló Ferencz (szobrász):

Magyar Iparművészet. 1925. 42. l.

Szinyei-Társaság Értesítője. Bp. 1927. 19. l.

Magyar Művészet. I. 1925. 582. l.; II. 1926. 261. l.; III. 1927. 251-től, V. 1929. 153, 157—167. l.

Nemzeti Szalon Almanachja. 1912. 205. l.

Sikó Miklós (bőlöni, festő):

Lyka: A táblabíró-világ művészete. Bpest. 1922. Erdély. 32. l.

Wurzbach: Biographisches Lexicon, XXXIV. 281. l.

Művészet. 1912. 180, 245. l.

A Páztortúzbán közölte önéletrajzát *Kelemen Lajos* 1926. vége felé.

Simó Ferencz (kissolymosi, festő):

Szana: Száz év a magyar művészet történetéből. Bp. 1901. 18. l.

Kazinczy Ferencz levelezése. Tud. Ak. XIV. 1904. 229, 245, 538. l.; XIX. 1909. 48, 77, 280, 318. l.; XXI. 1911. 82, 94, 118, 131, 199, 210, 258. l.;

XX. 1910. 505, 622. l.; XXII. 1912. 427, 429, 431. l.

Hasznos Mulatságok. 1830. 202. l.; 1831. 5. l.

Wurzbach: Biographisches Lex. LI. 40. l.

Századok. 1874. 194. l.

Vasárnapi Ujság. 1887. 142. l.

Művészet. 1909. VIII. 110—111; 1912. 204. l.

Rajzoktatás. Bpest. 1910. 230. l.

Erdélyi Múzeum. 1915. 80—83. l.

Lyka: A táblabíró-világ művészete. Bp. 1922. Erdély. 31, 37. l.

Simon Vilmos (festő):

Lyka: A táblabíró-világ művészete. Bp. 1922. Erdély. 30. l.

Szopos Sándor (festő):

Veress Zoltán (festő):

Művészet. 1904. III. 127. l.; 1911. X. 130, 137. l.

Varga Nándor Lajos (festő és rézkarcoló):

Magyar Művészet. I. 1925. 44, 55, 439, 483, 484, 486, 487, 491. l.

Uj Idők 1925/2. 447, 449. l.

Etchings of today: Intr. By. W. Gaunt. London. 1929. 12. l.

A Székelyföldre vonatkozó geológiai irodalom

Összeállította: Bányai János

(A régebbi irodalomból csak a legfontosabbakat vettük fel s azokat, melyek a többi részletes irodalmi adatokat felsorolják. Ezeket *-gal jelöltük.)

* *Ackner, M. J.:*

Mineralogia Siebenbürgens Hermannstadt 1855.

- Atanasiu, J.:*
A Nagy Hagymás kristályos palái és másodkori lerakódásai. (Franciául) Guide des exc. Föld. Int. București 1927.
Lignit telepek a borszéki medencében. R. Önálló füzet. I. 11.
- Atanasiu, J. Lobontiu:*
Előzetes közlemények Borszék és Bélbor vidékének geológiájáról. R. Föld. Int. évi jel. 1920—21. Buc. IX. k. p. 44.
- Atanasiu, J.—Macovei—Preda:*
Tatros völgyének geológiai szerkezete. (Románul) R. Föld. Int. évi jelentése. 1921—22-ről. X. k. 1927.
- Atanasiu, S.*
A tölgyesi Benes-hegy krétakeresztettségének képződménye. R. Föld. Int. Évi Jel. 1922—23-ról. București. XI. k. p. 189.
- Atanasiu S.—Macovei:*
Adatok Slanik és Ojtoz flis zónájának szerkezetéhez. R. Föld. Int. Évi Jel. 1922—23-ról. București. XI. k. p. 29.
- Jelentés a Békás és Kis-Beszterce patakok közti kristályospala és flis zóna tektonikájáról. R. Föld. Int. Évi Jel. 1920—21. Buc. IX. k. p. 22.
- Athanasiu Gh.:*
Az erdélyi vizek radioaktivitása. R. Föld. Int. Évkönyve, București. XII. 1927. (Franciául.)
- Balogh E.:*
Kvarc az erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben. *Erd. Irod. Szemle* 1926. (Külön is az Erd. Tud. Füzetekben.)
- Bányai J.:*
Az alsórákosi bazalt erupciók és az Olt áttörés kora. *Erd. Irod. Szemle* 1927. 187. l.
- Ártézi kút a Barcaságon, pót. f. Term. Tud. Közl. Bpest, 1927. 183. l.
- Az ásványvizekről. *Vas. Ujs.* 32. és 37. sz.
- A barót-ajtai barnaszén terület. Föld. Int. Évi Jelentései 1913-ról. Bpest. (Németül is.)
- Csiksomlyó. *Véendiákok Lapja*. Cluj-Kolozsvár. 1926. sz.
- Erdély ásványviz gazdagsága. *Pásztortűz* 1929. 7. sz.
- A földgáz, mint legujabb energia forrásunk. M. R. Montan. Metal. 7—8, 9—10, 12. sz.
- U. az folytatás). Mont. Met. 5—6, 7—8. sz. R. M.
- Földrengések a Kelemen havasokban. *Földrajzi Közlemények* Budapest 1926. 1—4. sz.
- Falott vulkánok földjén. *Pásztortűz*. 1928. 5. sz.
- A Hargita gázforrásai. *Földrajzi Közlemények*. 1926. 1—4. sz.
- Hargita. *Pásztortűz*. 493. l.
- Kézdivásárhely vidéke Háromszék vármegyében. *Földt. Közl.* Bpest. XLVII. 1917. (Németül is.)
- Korond. *Vas. Ujs.* Kvár.
- A korondi aragonit lerakódásokról. *Ifjú Erdély* 1928. VI. 10. sz.
- A középjaitai barnaszén területe. *Bány. Koh. Lapok* 1916. 5. sz. Bpest.
- A központi Hargita nyugati részének geológiája. (Románul.) R. Föld. Int. Évi Jelentése 1921—22-ről. Buc. X. k. 1927.

- Likas kövek a Székelyföldön. *Véendiákok Lapja* 1928. IV. évf. 4—6. sz.
- A Lucstó környéke Csikmegyében. *Ifjú Erdély* 1928. VI. évf. 11. sz.
- A Mohos-tó pusztulása. *Uránia* 1912. 6—8. sz. Bpest.
- Mohos-tó. *Véendiákok Lapja* 1927 1. sz.
- A neogén rétegek tagolása. *Pót. f. Term. Tud. Közl.* 1927. 183. l.
- Orbán Balázs és a Hargita monografia. *Véendiákok Lapja* 1928. IV. évf. 4—6. szám.
- A Székelyföld mondával megszentelt helyei. *Ifjú Erdély* 1928. VII. évf. 4. sz.
- A székelykereszturi gázterület geológiája. *Mont. Met.* 2. sz. M. R.
- Székelyudvarhely. *Véendiákok Lapja* 1927. 5—6. sz.
- Székely sóvidék. *Vas. Ujs.* Kvár, 40. sz.
- A szovátai meleg sós tó. *Vas. Ujs.* Kvár, 13. sz.
- A torjai bűdös barlang. *Uránia* 1911.
- A torjai bűdösbarlang. *Pedagogiumi Ifjúság*, Bpest 1911.
- Torjai bűdösbarlang. *Ifjú Erdély* 1928. 6. sz.
- A torjai bűdösbarlang. *Uránia* 1912.
- Benkő K.:*
- Marosszék ismertetése. Kolozsvár 1868—69.
- Csik—Gyergyó és Kászonszék leírások. Kolozsvár 1853.
- Bielz E. A.:*
- Handbuch der Landeskundes Siebenbürgens. Hermannstadt 1857.
- Die in Siebenbürgen vorkommenden Mineralien und Gesteine Versuch. mit. Teil. Siebenb. Vereins. f. Naturwiss. Hermanstadt, XXXIX. 1889.
- *Bezdek J.:
- A délkeleti medencében és határvidéken észlelt földrengésekről. Bpest, 1909.
- **Böckh H.*
- Jelentés az erdélyi medence földgáz előfordulásai körül eddig végzett kutató munkálatok eredményéről. I—II. r. 1911—1913. Bpest. Magy. Kir. Pénzügyminiszterium kiadása.
- **Böck J.:*
- A háromszékmegyei Sósmező és környékének geológiai viszonyai. *Földt. Int. Évkönyve* XII. Bpest, 1895.
- A petróleumra való kutatások állása a Magyar szent korona országában. *Földt. Int. Évkönyve*. XVI. Bpest, 1908.
- Drăghiceanu:*
- Az 1916. évi erdélyi földrengésről. R. Föld. Int. Évi Jel. 1920—21. Buc. IX. k. p. 72.
- Erdély tektonikája. R. Föld. Int. Évi Jel. 1922—23-ról. Buc. XI. k. p. 174.
- Döeter C.:*
- Über die Genesis einiger ung. öst. Kupferlagerstätten. (Balánbánya) *Mitteil. d. geol. Geselsch.* Wien, VIII. 1915.
- Enculescu—Saidel—Protopopescu:*
- Erdély, Bukovina, Beszarábia talajainak általános áttekintése. R. Föld. Int. Évi Jel. 1920—21. Buc. IX. k. p. 25.
- **Fischer S.:*
- Magyarország konyhasós vizei. *Földt. Közl.* XVII. k. 377. l. 1887. Bpest.
- **Halaváts Gy.:*
- A magyar pontusi emelet általános és őslénytani irodalma. *Föld. Int.* kiadása. Bpest, 1904.

- Hankó V.:*
Die Bäder u. Mineralwasser der Siebenbürgischen Landesteile Ungarns. Kolozsvár 1900.
- Csikmegye fürdői és ásványvizei. Lampel. Bpest 1890.
- Hanken M.:*
Bányászati vizsgálatok Erdélyben. E. M. E. Évkönyve II. 43. l. 1862.
* *Hauer Fr. Stache G.:*
Geologie Siebenbürgens. Wien 1863.
* *Herbich F.:*
A Székelyföld föld- és őslénytani leírása. Föld. Int. Évkönyv V. k. Bpest 1878.
A Székelyföld átnézetes geológiai térképével.
- Északkeleti Erdély földtani viszonyai. Föld. Int. Évkönyve. I. k. Bpest 1871.
Hoffer A.:
Adatok Székelyudvarhely környékének geológiájához. Debrecen Tisza I. Akad. munkálatai. I. 1924.
- Hoffman S.:*
A Székelyföld kincsei. I. kiad. Sepsiszentgyörgy 1901. II. kiad. Barót 1909.
* *Homsicsky H.:*
A magyarországi barlangok s az ezekre vonatkozó adatok irodalmi jegyzéke (1549—1913.-ig.) Föld. Int. kiad. Bpest 1913.
* *Illosvay I.:*
A torjai bűdösbarlang levegőjének kémiai és fizikai vizsgálata. Term. Tud. Társ. kiad. Bpest 1895.
- Jekelius E.:*
A botfalvi cukorgyár ártézi kutja. R. Föld. Int. Évi Jel. 1922—23-ról. Buc. XI. k. p. 111.
- A dáciai emelet geisirei a Hargitában. R. Föld. Int. Évi Jel. 1922—23-ról. Buc. XI. k. p. 113.
- Az Olt felső völgyének lignitlepei. R. Önálló f.
- Az Olt medence pliocen lignitjei. R. Földt. Int. Évi jel. 1922—23. Buc. XI. k. p. 120.
- Kalecsim:ky S.:*
A magyar korona országainak ásványszerei. Föld. Int. kiadása Bpest 1901.
- A magyar korona országainak megvizsgált agyagjai és agyagiparnál felhasználható egyéb anyagai. Földt. Int. kiad. Bpest, 1905.
* *Kiss E. dr.:*
A baróti hegység krétakori képződményei. Kolozsvár 1911.
* *Koch A. dr.:*
Erdély ásványainak kritikai átnézete. *Orv. Term. Tud. Értesítő*, Kolozsvár 1884—85.
- Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei. I. Paleogén csoport. *Föld. Int. Évkönyve*. X. k. Bpest 1894.
- Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei. II. Neogén csoport. Bpest 1900. Föld. Társ. kiad.
- Az erdélyi részek másodkori képződményei. *Orv. Term. Tud. Ért.* Kolozsvár 1905. (Németül is.)
Kozma F.:
A Székelyföld közgazdasági és közművelődési leírása. Bpest, 1879.

- Kőváry László:**
 Erdély földje ritkaságai. Kolozsvár, 1853.
 Erdélyország statisztikája. Kolozsvár, 1844.
- *László Ernst:**
 A tőzeglápok és előfordulások Magyarországon. Föld. Int. kiad. Bpest, 1915.
Lengyel B. dr.:
 A szovátai Illyés (Medve)-tó. *Föld. Közl.* Bpest, 1898. 229. l.
- Lobontiu:**
 Általános rövid áttekintés Erdély geológiájához. R. Föld. Int. évi jel. 1919—20-ról. VIII. k. p. 109.
Lobontiu—Selegean:
 Az erdélyi só problémája. R. Föld. Int. évi jel. 1919—20-ról. VIII. k. p. 13.
- Lotz:**
 Magyarország hegyszerkezetének vázlata. *Földt. Szemle.* 1923. I. Bp.
Lörenthey J.:
 Újabb adatok a Székelyföld geológiájához. *Math. és Term. Tud. Értesítő.* (M. Tud. Akadémia.) Bpest, 1909. XVII. 3. f.
 A székelyföldi szénképződmény földtani viszonyairól. *Orv. Term. Tud. Ért.* Kolozsvár, 1895.
 Újabb adatok a székelyföldi szénképződmény földtani viszonyaihoz. *Orv. Term. Tud. Ért.* Kolozsvár, 1895.
- Macovei G.:**
 Megjegyzések a keleti Kárpátok geológiájához (franciául). *Guide des Excursions.* R. Föld. Int. kiad. Buc., 1927.
Macovei—Atanasiu, J.:
 A belső flis zóna a Prahova felső felében és a felső Olt-medencében (franciául). *Guide des exc.* Buc. 1927.
 Kelemen—Hargita vulkánlánc (franciául). *Guide des exc.* Buc. 1927.
- Magyari M.:**
 Az erdélyi sóbányászat ismertetése. 3. Parajd. *Bány. Koh. Lap.* 1904. 24. l.
- *Mauritz B.:**
 A ditrói cancrinit. *Math. Term. Tud. Ért.* (M. Tud. Akad.) Bpest, XXX. 1912. 673. l.
- *Adatok a gyergyóditrói szienit tömzs kémiai viszonyainak ismeretéhez. *Math. Term. Tud. Ért.* (M. Tud. Akad.) Bpest. XXX. 1912. 6.**
 Die magn. Dierentation in d. foyatischen Gesteinen von Ditró. *Tchermack's Mitteil.* XXXVIII. 1925. 199—205.
 Míkép vehet részt az ifjúság a Hargita kutatásában. *Ifjú Erdély* 1928. VI. 8.
- Molnár K.:**
 Udvarhely vármegye föld-, ásvány- és kőzettani vázlatos ismertetése. I. Jakab E.—Szádeczky L.: Udvarhely története c. monográfiát. Bp. 1901.
- Mrazec—Jekelius:**
 Megjegyzések az erdélyi medence szerkezetéhez és a földgáz ismeretéhez (franciául). *Guide des exc.* Föld. Int. Buc. 1927.
- Nuricsán E.:**
 A málnási széndioxidforrásokról. *Magy. Chémiai Folyóirat.* Bpest. I. 1895. 178.
- *Orbán B.:**
 A Székelyföld leírása. I. Udvarhelyszék, 1868. II. Csikszék, 1869. III. Háromszék, 1869. IV. Maroszsék, 1870. Bpest.

- Payr H.:*
Biblioteca Carpatica. Igló, 1880.
- Papp K. dr.:*
A futásfalvi „Pokolvölgy“ környéke Háromszék megyében. *Földt. Közl.* 1912. 669. (Németül is.)
- * *Papp K.:*
A Magyar birodalom vasérc és kőszén készlete. *Föld. Int. kiad.* Bpest, 1916.
- Papp K. — Loczy:*
Magyarország geológiai térképe. Bpest, 1923.
- Pascu R.:*
Kőbányák és ásványvizek Brassó megyében. *R. Föld. Int. kiad.* Buc. 1927.
Kőbányák és ásványvizek Háromszék megyében. *R. Föld. Int. kiad.* Buc. 1927.
Kőbányák és ásványvizek Kisküküllő megyében. *R. Föld. Int. kiad.* Buc. 1927.
Kőbányák és ásványvizek Udvarhely megyében. *R. Föld. Int. kiad.* Buc. 1927.
- Pállffy M.:*
Geológiai jegyzetek a persányi hegységből. *Föld. Int. Évi Jel.* 1916. p. 254. (Németül is.)
Geológiai jegyzetek a persányi hegységről. *Föld. Int. Évi Jel.* 1917—19-ről. 157. l.
- Adatok Székelyudvarhely környékének geológiai és hydrologiai viszonyaihoz. *Földt. Közl.* 1899. 41. l. Bpest.
- A kovásznai „Pokolsár“ fürdő. *Term. Tud. Közl.* 1905. 274. l.
- A Hargita hegység andezites kőzetei. *Orv. Term. Ért.* Kolozsvár, 1895.
- Borszék fürdő és Gyergyó-Bélbor geológiai és hydrologiai viszonyai. *Földt. Közl.* XXXV. 1905. Bpest.
- * *Dr. Posewitz T.*
Petroleum és Asphalt Magyarországon. *Föld. Int. Évkönyve.* Bpest, 1906.
- Preda—Atanasiu J.:*
Tatros felső völgyszakaszának geológiai szerkezete. *R. Föld. Int. Évkönyve* Buc. X. k. 1921—24. p. 371. (Franciaul is.)
- Primics Gy.:*
A Keleti Kárpátok geológiai viszonyai. *Érték. a Term. Tud. Köréből.* (M. Tud. Akadémia.) Bpest, 1884. XIV.
- Radványi A.:*
A Görgényi havasokról. *Földrajzi Közl.* Bpest, 1909.
- Reinhard—Atanasiu J.:*
A keleti Kárpátok kristályos palái. *R. Föld. Int. Évkönyve.* Buc. XII. 1927. (Németül is.)
- * *Réthly A.*
Magyarország földrengés térképe. *Math. Term. Tud. Ért.* (M. Tud. Akad.) Bpest, XXXI. 1913.
- T. Róth L.:*
A szóvátai Illyés-tó és környéke geológiai szempontból. *Földt. Közl.* 1899. 41. l. Bpest.
- Bélbor, Borszék, Ditrói lignitlepek keletkezése. (Németül) Wien, 1918.
- Ruzitska B.:*
Sütőpataki (Bodok) „Vilmaforrás“ vegyelemzése. *Orv. Term. Tud. Ért.* Kolozsvár, 1900. 90. l.

- * *Sawicki I.*:
 Beiträge zur Morphologie Siebenbürgens. Krakkói Akadémia kiad. 1912.
Schafarsik F. dr.:
 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Föld. Int. kiadása Bpest, 1904.
Schmidt K.:
 Barnaszén előfordulás a Maros mentén Déda mellett. *Földt. Közlöny*. Bpest, 1911. 34. l. (Németül is.)
Szentpétery Zs. dr.:
 Elephas primigenias maradványok Marossárpatakról és Akmárról. *Múzeumi Füzetek*. Kolozsvár, I. 1911—12.
 Cervus euryceros cuv. koponya töredéke Olasztelekről. *Múzeumi Füzetek*. Kolozsvár, I. 1911—12.
 A Persányi hegység déli felének mezozoikus eruptívus kőzetei. *Múzeumi Füzetek*. Kolozsvár, IV. 2. f. 1909. (Németül is.)
 Erdély eruptív kőzetei. *Földtani Szemle*. Bpest, I. 1921—24.
Szinyei Merse Zs.
 A csikmegyei borvíz forrásokról. *Hidrológiai Közlöny*. I. 1921. Bpest.
 * *Szolga Ferenc dr.*:
 Adatok a Persányi hegység északi részének geológiai és petrográfiai ismeretéhez. Kolozsvár, 1901.
 Székelykeresztur természeti viszonyainak leírása. *Unit. főgymn. Értesítő* az 1901—2-ről.
 Székelykereszturi földgáz. *Unit. főgymn. Értesítője*. 1910—11. évről.
Szombathy J.:
 Udvarhelyszék és Udvarhely város. *Székelyudvarhelyi főreálisk. Értesítője*. 1873—74-re.
Täubner A.:
 Lage u. Besiehung einiger tertierier Vulkangebiete Mitteleuropas. *Neuen Jahrb. für M. G. P. Beilage* Bd. XXXVI. 1913. p. 413.
Tóth Gy.:
 A magyarországi ivóvizek kémiai elemzése. Föld. Int. kiad. Bpest, 1905.
 * *Tóth—Mike*:
 Magyarország ásványai. Bpest, 1882.
 * *Uhlig V.*:
 Ban und Bild der Karpathen. Wien—Leipzig, 1903.
 Über die Klippen der Karpathen. *Comt. Rendu*. IX. Cong. Geol. Int. Wien, 1903.
 * *Vadász E. dr.*:
 Évi jelentés 1914-ről. (Gyilkos-tó, Békás-szoros, Balánbánya környéke. (*Föld. Int. Évi Jelentése* 1914-ről. Bpest, 1915.
 * *Wachner H.*:
 Jelentés az 1915. év nyarán a Persányi hegységben végzett földtani felvételekről. *Föld. Int. Évi Jelentése*. 1915-ről. Bpest, 1916.
Vendl M. Harwood:
 A ditrói szienit újabb típusai. *Math. Term. Tud. Ért.* 1923. XL.
 A ditrói szienit további petrokémiai vizsgálata. *Math. Term. Tud. Ért.* XLI. 1924.

- Vendl M.—Mauritz:*
Adatok a ditrói sienitmasszivum abisszikus kőzeteinek ismeretéhez. *Math. Term. Tud. Ért.* 1923.
- Vitos M.:*
Csikmegyei Füzetek. Csikszereda, 1896.
- * *Zimányi K.:*
Hematit a Kakuk hegyről (Hargita). *Földt. Közl.* Bpest, 1913. 431. l. (Németül is.)
- Zsigmondy Á.:*
A balánbányai és a zámi rézércbánya és az ottani rézolvasztók. *Bány. Koh. Lapok.* 1909. XLII. II. 500. l. Bpest.

A Székelyföld őslénytani viszonyaival foglalkozó irodalom

Osszeállította: dr. Gaál István

- Atanasiu S.:* A tölgyesi Benes hegy krétakori képződményei (Románul) *Földt. Int. évi jel.* 1922—23-ról. Bucaresti, 1923.
- Lignittelepek a borszéki medencében (Románul) 1925.
- Bányai J.:* A barót-ajtai barnaszén-terület. M. kir. *Földt. Int. évi jel.* 1913-ról. Budapest, 1914.
- A közép-ajtai barnaszén-terület. *Bány. és Koh. lapok.* Budapest, 1916.
- Az alsórákosi bazalterupciók és az Olt áttörés kora. *Erd. Irod. Szemle. Kolozsvár,* 1912.
- Kézdivásárhely vidéke Háromszék megyében. *Földt. Közl.* 47—8. Budapest, 1917.
- Gaál István:* Széntelegek és szénkutatók Erdélyben. *Erd. Múz. Egyes. Emlékkönyve Kolozsvár,* 1912.
- Szászrégen és Bátos környékének földtani viszonyai. M. kir. *Földt. Int. évi jel.* 1910-ről. Bpest, 1912.
- Az erdélyi-medence neogenjének rétegtani és hegyszerkezeti viszonyairól. *Koch Emlékkönyv,* Budapest, 1912.
- Halaváts Gyula:* A magyarországi fossil hódmaradványok. *Termr. Füz.* XII. k. Budapest, 1891.
- A nagybecskereki fúróluk. *Földt. Int. Évk.* XXII. köt. Budapest, 1914.
- Hauer R.:* Schilderung des Burzenländer Gebirges. *Verh. k. k. geol. Reichs-Anst.* Wien, 1861.
- Petrefacten aus Siebenbürgen, gesendet von den Herren Fr. Herbig und I. Meschendörfer. *Verh. k. k. geol. Reichs.-Anst.* Wien, 1865.
- Hauer R. u. Stache G.:* Geologie Siebenbürgens. Wien, 1863.
- Héjjas Imre:* Új adatok Erdély fossil Ostraioda-faunájához. *Orv. Term. Ért.* II. sz. XIX. évf. Kolozsvár.
- Herbig Ferenc:* Über die Rotheisensteine von Alsó-Rákos und Vargyas. *Hingenau's Zeitschr. f. Berg. u. Hüttenwes.* 1859.

- Geologische Streifungen im Altdurchbruche zwischen Felső- und Alsó-Rákos. *Verhdlg. d. Sieb. Ver. f. Nat.* Nagyszében, 1866.
 - Eine geologische Excursion von Balánbánya am Verestó, nach Zsedánpataka. U. o. N.-Szeben, 1866.
 - Beiträge zur Paleontologie Siebenbürgens. U. o. 1868.
 - Hallstädter Kalk in Ostsiebenbürgen. *Verhdlg. d. k. k. geol. R.-Anst.* Wien, 1870.
 - Északkeleti Erdély földtani viszonyai, Gyergyó földtani térképével. *M. kir. Földt. Int. Évk.* I. köt. Budapest, 1871.
 - A Kelet-erdélyi szirtek faunája. *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, 1875.
 - A Székelyföld földtani és őslénytani leírása. *M. kir. Földt. Int. Évk.* V. köt. Budapest, 1878.
 - Az erdélyi Kárpátok kréta-képződményeiről. *Orv. Term. Ért.* Kolozsvár, 1885
 - Über Kreidebildungen der siebenbürgischen Ost-Karpathen. *Verhdlg. k. k. geol. Reichs.-Anst.* Wien, 1886.
- Herbich és Neumayr*: Die Süßwasserablagerungen im südöstlichen Siebenbürgen. *Jahrb. d. k. k. geol. Reichs.-Anst.* Bd. XXV. Wien, 1875.
- Hoffmann Géza*: A Székelyföld kincsei. Barót, 1909.
- Jekelius Erik*: A brassói hegyek mesozoos faunája. III—VII. *M. kir. Földt. Int. Évk.* XXIII. köt. Budapest, 1915.
- A brassói hegyek mesozoos faunája. III—VII. *M. kir. Földt. Int. Évk.* XXIV. köt. Budapest, 1915.
 - A dáciai emelet gejzirjei a Hargitában. *R. Földt. Int. évi jel.* 1922—23-ról, Bucureşti, 1923.
 - Az Olt-medence pliocen lignitjei. *R. Földt. Int. évi jel.* 1922—1923-ról. Bucureşti, 1923.
 - Az Olt felső völgyének lignittelepei (Románul) 1924.
 - Bedellő (Tordaaranyos m.) neokom márgáiról. *R. Földt. Int. évi jel.* 1920—1921-ről. Bucureşti, 1926.
- Kiss Ernő*: A baróti hegység krétakori képződményei. Kolozsvár, 1911.
- Koch Antal*: Erdély ősemmlős maradványai és az ősember vonatkozó leletei. *Erd. Múz. Egy. Évk.* Új folyam. 5. sz. Kolozsvár, 1876.
- A congeria és cerithium rétegek elterjedéséhez Erdélyben. *Erd. Múz.* III. évf. Kolozsvár, 1876.
 - Első pótlék Erdély ősemmlősei és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához. *Erd. Múz.* IV. évf. Kolozsvár, 1877.
 - Második pótlék Erdély ősemmlősei és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához. *Orv. Term. Ért.* Kolozsvár, 1879.
 - Fossil őz (*Cervus Capreolus* L. foss.) maradvány a köpeci lignitből. *Orv. Term. Ért.* II. évf. Kolozsvár, 1880.
 - Mastodon arvensis Croiz. zápfoga Bardóczról. *Orv. Term. Ért.* II. évf. Kolozsvár, 1880.
 - Harmadik pótlék Erdély ősemmlősei és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához. *Orv. Term. Ért.* Kolozsvár, 1886.
 - Torda-Aranyos megye Tordától nyugatra eső területének 1887. nyarán végzett földtani részletes fölvételéről. *Földtani Közl.* Budapest, 1888.
 - Negyedik pótlék Erdély ősemmlősei és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához. *Orv. Term. Ért.* XIII. évf. Kolozsvár, 1888.

- Új paleontologiai adatok Erdély ifjabb harmadkori képződményeiből. I—III. *Orv. Term. Ért.* XI. kötet. Kolozsvár, 1899.
- Újabb emlős maradványok Erdélyből. *Orv. Term. Ért.* XVI. évf. Kolozsvár, 1891.
- Erdély ősemlőseinek átnézete. *Magyar Orv. és Term. XXV. nagygyűl. munk.* Budapest, 1891.
- Újabb erdélyi ősemlős leletekről. *Orv. Term. Ért.* VII. évf. Kolozsvár, 1892.
- Földtani észleletek az Erdélyi Medence különböző pontjain. *Orv. Term. Ért.* XVII. évf. Kolozsvár, 1892.
- Földtani észleletek az Erdélyi Medence különböző pontjain. *Orv. Term. Ért.* XVIII. évf. Kolozsvár, 1893.
- Földtani észleletek az Erdélyi Medence különböző pontjain. *Orv. Term. Ért.* XIX. évf. Kolozsvár, 1894.
- Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei. I. *Föld. Int. Évk.* X. köt. Budapest, 1894.
- Földtani észleletek az Erdélyi Medence különböző pontjain. *Orv. Term. Ért.* XX. évf. Kolozsvár, 1895.
- Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei. II. Budapest, 1900.
- Az erdélyi részek másodkori képződményei. Kolozsvár, 1905.
- Lőrenthey Imre:** A székelyföldi szénképződmény földtani viszonyairól. *Orv. Term. Ért.* XX. évf. Kolozsvár 1895.
- Újabb adatok a székelyföldi szénképződmény földtani viszonyaihoz. *Orv. Term. Ért.* XX. évf. Kolozsvár 1895.
- Újabb adatok a Székelyföld geológiájához. *Math. Term. Ért.* XXVII. köt. Budapest 1904.
- Maier István:** Az Ursus Böckhi Schl. ősmédve maradványai az erdélyi levantei korú lignitből. *Földtani Szemle.* I. k. Budapest 1928.
- Az Ursus Böckhi Schl. helyzete a medvék törzsfájában. *Földt. Közl.* 58. köt. Budapest 1929.
- Mojsisovics E.:** Über morische Bildungen in Siebenbürgen. *Verhandl. k. k. gest. Reichs. Anst.* Wien 1875.
- Neumayr M.:** Die Fauna der Schichten mit *Aspidoceras acanthicum*. *Abh. k. k. geol. Reichs-Anst.* Wien 1871—1873.
- Orbán Balázs:** Torda város és környéke. Budapest 1889.
- Papp Károly:** A futásfalvi Pokolvölgy környéke Háromszék megyében. *Föld. Közl.* 42. köt. Budapest 1912.
- A Magyar Birodalom vasérc és kőszén részlete. Budapest 1915.
- Pálffy Móric:** Borszékfürdő és Gyergyóbéllbor geológiai és hydrologiai viszonyai. *Földt. Közl.* 35. köt. Bpest 1905.
- Geológiai jegyzetek a Persányi hegységből. *A m. kir. Föld. Int. évi jel.* 1915-ről. Budapest 1916.
- Geológiai jegyzetek a Persányi hegységből. *A m. kir. Földt. Int. évi jel.* 1917—1919-ről. Budapest 1920.
- Paul K. u. Tietze M.:** Neue Studien in der Sandstein-Zone der Karpathen. *Jahrb. d. geol. Reichs-Anstalt.* Wien 1879.
- Paul K. u. Tietze Mi:** Neue Studien in der Sandstein-Zone der Karpathen. *Jahrb. d. k. k. geol. Reichs.-Anst.* Wien 1879.

- Primics György:** A Keleti-Kárpátok geológiai viszonyai. *Magyar Tud. Akad. Értek.* XIV. k. Budapest 1884.
- A barlangi medve (*Ursus spelaeus* Blb nyomai hazánkban. *Földt. Közl.* 20. köt. Budapest 1890.
- Prinz Gyula:** Tarajképződés a phyllocerasok családjában. *Földt. Közl.* Budapest 1905.
- Schlesinger G.:** Die Mastodonten der Budapester Sammlungen. *Geologica hungarica.* Tom. II. Fasc. 1. 1922.
- Schlosser Miksa:** *Parailurus anglicus* és *Ursus Böckhi*, a barót-köpeczi lignitből Háromszék megyében. *Föld. Int. Évk.* XIII. köt. Budapest 1891.
- Staub Móric:** Adatok a Székelyföld fossil florájához. *Föld. Közl.* XI. köt. Bpest 1881.
- A borszéki mésztufa lerakódás. *Földt. Közl.* XXV. köt. Budapest 1895.
- Szalay Béla:** A Dám hazánkban. *Vadászlap* 1915.
- Jávorszarvasunk. *Vadászlap*, 1916.
- Der Wisent in Orstnamen. *Zool. Annalen*, 1915.
- Der Wisent in Brehm. *Ibidem*, 1914.
- Der letzte Wisent in Siebenbürgen. *Verh. a. Mitth. d. siebenb. Vereins für Natwiss. in Hermannstadt*, 1916.
- Telegdi Roth Károly:** Über die Entstehung der Lignitbecken bei Bélbor, Borszék und Ditró. Wien 1918.
- Telegdi Roth Lajos:** Adalék a székelyföldi neogen édesvízi lerakódások faunájának ismeretéhez. *Földt. Közl.* IX. k. Budapest, 1881.
- A Várfalva, Torockó, Hidas közt elterülő hegyvidék geológiai alkotása. *M. kir. Földt. Int. évi jel. 1897-ről.* Budapest 1881.
- Toula F.:** Paläontol. Mitteil. a. d. Sammlungen von Kronstadt in Siebenbürgen. *Abh. geol. R. A.* 20. Wien 1911.
- Vadász Elemér:** Az alsó-rákosi (Persány-hegység) alsó liaszkorú rétegek faunájáról. *Földt. Közl.* 37. köt. Budapest 1907.
- Fejlődésbeli elkülönülések a phyllocerasok családjában. *Földt. Közl.* 37. köt. Budapest 1907.
- A Nagykovácsly megyei Alsórákos alsó-liaszkorú faunája. *Földt. Int. Évk.* XVI. köt. Budapest 1908.
- Petrefakten der Barreme-Stufe aus Erdély. *Zentralbl. f. Wiss. Geol. u. Paleont.* Stuttgart 1911.
- Vadász Elemér:** Adatok a torda—ompolyvölgyi szirtes vonulat földtani megismeréséhez. *M. kir. Földt. Int. évi jel.* 1915.
- Vitalis István:** Adatok az Erdélyrészi Medence délkeleti részének földtani fölépítéséhez. *Jelent. az Erd. Med. földg. előf. kort. munk.* II. rész. Budapest 1913.

A Székelyföld földrajzi irodalma

Osszeállította: dr. Tulogdy János

- A) Aranyosgyéres: *Hogy lesz a faluból város?* Rass Károly. Magyar Nép. IV. 44. sz. — 1924. XI. 1: 1 oldal.
Adámos és régi emlékei. Honismeret. Kelemen Lajos. Magyar Nép. VI. 1926. IX. 18. 371. o.
Adámos: *Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából.* Kelemen Lajos. Pásztortűz. XII. 1926. 399. o.
Alsórákos — bibarcfalvi kirándulás. M. Kovács Géza. Erdély. XIV. 1905. 175. o.
Alsórákosi barlang: *Egy új barlang a Persányi hegységben.* Péter Kálmán. Erdély. XIV. 1905. 171. o.
Árkos: *A székelyek bárója,* dr. Gelei József. Magyar Nép IV. 5. sz. 1925. V. 36. 1. o.
Milyen ásványvizet igyunk, dr. Hankó V. Erdély. III. 1894. 253.
Milyen ásványvizet igyunk, dr. Hankó Vilmos, 1894. EKE kiadása.
Ásványvizeink a világpiacon. Erdély. XI. 1902. 9. o.
Ásványvizek: *Ehanyagolt kincseink.* Bányai János. Magyar Nép. IV. 27. sz. 1. o.
Ásványvizek: *Újabb pénzforrások.* Bányai János. Magyar Nép. VIII. 10. sz. 1. 1928.
Ásványvizek: *A székely ásványvízivar fellendülésének a feltételei.* Hankó Vilmos dr. EKE kiadása. Kolozsvár, 1902.
- B) *Borszéki vízhangról.* Urmánczy Nándor dr. Erdély. IV. 1895. 257. o.
Brassó-Predeáli hegyi vasút. Téglás Gábor. Földrajzi közlemények. VII. 1879. 329. o.
Bálványos vára. Magyar Nép. III. 11. sz., 1923. III. 17. 10. o.
Bekecs: *Mit mesél a vén Bekecs.* P. Réthy Apollinár. Magyar Nép. III. 13. sz., 1923. III. 31. 12. o.
A berethalmi vártemplom. Botos J. Pásztortűz. XIV. 1928. 327. o.
Bálványosvár: *A torjai Bálványosvár.* Altorjai Csoboth János. Pásztortűz. XIII. 1927. 421.
Bodzaforduló. Dr. Schilling Gábor. Földrajzi Közlem. XXXVIII. 1910. 12.
Borszék ügyei és vizei. Erdély. I. 1892. 51, 179, 293. o.
Borszék fürdő kezelői. Erdély. 1892. 432. o.
Büdös fürdő. Erdély. 1892. 216. o.
Borszék haladása. Szilvássy János dr. U. o. 215. o.
Bibarcfalva: *Erdővidéki Baross forrás.* U. o. 52., 179. o.
Borszékről — Borszéki. Erdély. II. 1893. 257. o.
Bodok: *Egy kincs a székelyek földjén.* Hankó Vilmos dr. Erdély. III. 1894. 415. o.
Borszék. Dr. Szilvássy János. Erdély. III. 1894. 172. o.
Bodoki „Matild” víz. Dr. Szilvássy János. Erdély. IV. 1895. 46, 94, 184. o.

- Bálványos fürdő megnyitása.* Dr. Szilvász János. Erdély. IV. 1895. 186. oldal.
- Bálványosfürdő jövője.* Dr. Herman Antal. Erdély. XX. 1911. 148.
- A Bucsinon át Gyilkos-tóig.* Merza Gyula. Erdély. XVII. 1908. 80.
- Borszék.* Vámosy Zoltán. Erdély. XI. 1902. 26.
- Az EKE balneologiai gyűjteménye.* Erdély XI. 1902. 85.
- Brassóvármegyei csángókról.* Zakariás J. dr. Erdély. XIII. 1904. 11.
- Borszék, Erdélyben, Csíkmegyében.* Brassói Lapok könyvnyomdája. (Fürdő ismertetés).
- Brassóvármegyei turista kalauz.* Méhely Lajos, Kolozsvár, 1895.
- Bálványosfürdő—Herfurth.* U. o. XVII. 1897. 26.
- C) *Csikmegyei vadászatok vadász nélkül.* Becze Antal. Erdély. II. 1893. 195 oldal.
- Csikmegye első vonatja.* Becze Antal. Erdély. V. 1896. 126 o.
- Csiksomlyó: Székelyek találkozója.* Dr. Kádár Ferenc. Magyar Nép. II. 22. sz. 1922. VI. 3—1 o.
- Csiki havasok: Képek az elvesztett paradicsomból. Hol vannak a „visszakebelezett csiki havasok.”* Xantusné Paull Aranka. Magyar Nép. III. 34. sz. — 1923. aug. 25. 1 o.
- A csiki magánjavak kultúrkinccsei.* (— dr.) Magyar Nép. III. 35 sz. 1923. IX. 1:1 o.
- Csiksomlyó: Erdély leghíresebb kegyhelyéről.* P. Lukács Mansvét. Magyar Nép. IV. 21. sz. 1924. V. 24:1 o.
- A csiksomlyói pünkösdi búcsu.* P. Lukács Mansvét. Magyar Nép. V. 22. sz. 1925. V. 30:10 o.
- A csikszeredai — volt csiksomlyói — r. kath. főgimnázium.* Dr. Csipak Lajos. Pásztortűz. XI. 1925:428.
- A csikszögödi fürdő.* — Erdély I. 1892:216, 290.
- A csikiak.* Szinte Gábor. Erdély. X. 1901:20.
- Csikmegyei füzetek.* György Jakab Márton kiad. Csikszereda. 1894.
- Csángó-ország.* Rubinyi Mózes. Erdély. XI. 1902:1 o.
- Csángó véreink.* Dr. Bitay Árpád. Magyar Nép. V. 28. sz. — 1925. VII. 11:1 o.
- D) *Ditró.* Honismeret. Józsa Sándor. Magyar Nép. VIII. 5. sz. — 1928. II. 4:1 o.
- E) *Erdély.* Dr. Reich Milton Oszkár. Budapest. 1909. Eggenberger F. Uti könyvek.
- Előpatak gyógyfürdő.* Száva Gerő. Brassó. Alexi-nyomda. 1891.
- Előpatak.* Gyárfás Győző. Erdély. I. 1892:307 o.
- Az előpataki gyógyítóvizek hatásáról.* Nagy Kálmán dr. Erdély. I. 1892:321 o.
- Előpatak leírása.* Száva Gerő. Erdély. I. 1892:313 o.
- Előpataki szám.* Erdély. I. 1892:367 o.
- Az erdővidéki Baross-forrás.* Erdély. I. 1892. 52, 179 o.
- Az erdővidéki Baross-forrás.* Dr. Hankó V. Erdély. I. 1892:101 o.
- Az erdővidéki barnaszén bányászat.* Hoffmann Géza. Erdély. VI. 1897:21 o.
- Erdély helynevei.* Dr. Márki Sándor. Erdély. III. 1894:216.

- Az erdélyi szorosok.* — Erdély. III. 1894:416 o.
- Az erdélyi fürdők.* Hankó Vilmos dr. Erdély. XIII. 1904:79 o.
- Az erdélyi ásványvizekről.* Hankó Vilmos dr. Erdély. XIII. 1904:148.
- Erdély: Régi írók Erdélyről és népeiről.* Rácz Miklós dr. Erdély. VIII. 1899:24 o.
- Erdélyi hely- és határnevek.* Erdély. X. 1901:26 o. (Benczéd, Désfalva, Cserefalva, Kecset, Nyárádszentlászló, Szentmihály hely és határnevei).
- Erdélyi határ- és helynevek.* Szász Ferenc és Orbán Ferenc. Erdély. XII. 1903:90 o.
- Erdélyi turista kalauz.* I. rész. Dr. Köszler Arthur. Cluj-Kvár, 1925.
- Erdélyi fürdők.* Ásványvizek. Dr. Hankó Vilmos. EKE kiadása.
- Erdélyi határhegyek és szorosok.* Dr. Czirbusz Géza. Erdély. XX. 1911:131 o.
- Erdély őslakói.* Dr. Szádeczky Lajos. Erdély. XXIII. 1914:1 o.
- Erdély vasúthálózata, balneológiai és turista szempontból.* Karl János dr. Erdély XXVI. 1917:18 o.
- Az erdélyi szorosok földrajzi, történelmi és hadászati jelentősége.* Dr. Cholnoky Jenő. Erdély. XXIV. 1915:1 o.
- Ugyanazon cím alatt: Dr. Szádeczky Lajos — ugyanott: 17 oldal.
- Erdély leírása 1639-ből.* Kelemen Lajos — Fröhlich Dávid: „Medulla geographiae practicae“ ismertetése. Földrajzi Közlemények. XXXV. 1907:59 o.
- Az erdélyi medence csapadékvizviszonyai és folyóinak vízbősége.* Szerényi Nándor. Egyetemi Természettud. Szövetség. 1908—9. évkönyve. Budapest, 1909.
- Balneológiai tanulmányút Erdélyben.* Hainiss Géza. Erdély. XI. 1902:3, 22 o. (Tusnád, Előpatak).
- Előpatak fürdő.* Kelen József dr., ugyanott 28 o.
- Erdély geológiája.* Tulogdy János. Minerva könyvtár. Kolozsvár, Minerva kiadása.
- Verancsics Erdélyről.* Rácz Miklós. Erdély IX. 1900:44 o.
- Oláh Miklós Erdélyről.* Rácz Miklós. Ugyanott: 100 o.
- Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása.* Dr. Hankó Vilmos. Kolozsvár, 1891. EKE kiadása.
- Érbányászatunk.* Bányai János. Harangszó. IV. évf. 1925. II. 1. Cristur—Székelykeresztur.
- Erdély ásványvíz gazdasága.* Bányai János. Páztortűz. 1929. IV. 7. XV. 7. sz. 145 o.
- Erdély földje képekben.* Xantus János. Az Erdélyi Magyar Lányok melléklete
- EMKE úti kalauz Magyarország erdélyi részében.* Kolozsvár. 1891.
- Erdélyi fürdőkcalauz.* Dr. Kardos Géza. Arad. 340 oldal.
- Erdély: Mineralquellen Siebenbürgens.* Bielz. Jahrbuch d. Siebenb. Karp. Vereines. II. 1882. 1.
- Erdély: Beiträga zur Höhlenkunde Siebenbürgens.* Bielz. Ugyanott IV. 1884. 1 S.

- F) *A fiadfalvi kastély és régi gazdái.* Kelemen Lajos. Pásztortűz. XI. 1925:164 o.
 Fürdők: *Mik volnának teendőink a székelyföldi fürdők továbbfejlesztése érdekében.* Bányai János. Magyar Nép. VII. 38. sz. 1927. IX. 24.
 Fürdők: *Régi erdélyi fürdők.* Gyalui F. Pásztortűz. XIII. 1927. 271.
Régi magyar földrajzi nevek. Dr. Czirbusz Géza. Földrajzi Közlemények. XXXV. 1907:272 o.
 Földrengések: *A délkeleti medencében és határvidékein észlelt földrengésekről.* Bezdeb József. Budapest. 1909.
Földrengések a Kelemen havasokban. Bányai János. Ellenzék. 47. év. 98. szám.
Földrengések Erdélyben. Bányai János. Pásztortűz. 1926. II. 14. XII. 3. szám. 71 o.
- G) Gyilkostó: *A Székelyföld egyik gyöngye.* Dr. Gelei József. Magyar Nép. III. 2. sz. 1923. I. 13:11 o.
A Gyilkostó domború térképe. — Erdély. V. 1896:15 o.
A galambfalvi öreg tölgyfa. Dr. Hoffer A. Erdély. XXI. 1912:172.
 Gernyeszeg: *Magyar emlékek.* Kelemen Lajos. Magyar Nép. III. 12. sz. 1923. X. 20:1 o.
Görgényi havasokról. Radványi Antal. Földrajzi Közlemények. 1909. XXXVII. 201 o.
A Gyilkostó és környéke. Urmánczy Nándor dr. Erdély. IV. 1895:8 o.
Képek a gyimesi vasút mentéről. K. Fodor János. Erdély. XV. 1906:35.
A Gyergyóbékási szurduk. Fejér Gerő dr. Erdély. XVIII. 1908:119 o.
Gyergyó multjáról és jövőjéről. Szádeczky Lajos dr. Erdély. XVII. 1908:133 o.
- K. Mátyus István: *Ó és Új Diactetica.* II. Posony. 1787. 470 old.
A Gyergyóbékási szoros. L. Gyárfás Győző. Erdély. XIX. 1910:52, 65, 145 o.
A „Gyergyó“ név eredete. Dr. Szádeczky Lajos. Erdély XXL 1912:33; XXIII. 1914:79 o.
Görgény. Urmánczy Nándor dr. Erdély. V. 1896:55.
Görgény: Sedes Giergiensis. Urmánczy N. dr. Erdély V. 1896:27, 40.
Új tervek és valóságok a Gyilkostónál. T. Imets Béla. Ellenzék. 50. év. 51 szám.
Gyilkostói kalauz. Vákár P. Arthur. Gyergyószentmiklós. 1924.
Gyilkostó. Bielz. Ugyanott. VIII. 1888—150 S.
- H) *A hétfalusi csángók.* Dr. Szörnyü Béla. Magyar Nép. II. 1922. 46. 1.
Borongós Hargita. Bányai János. Magyar Nép. V. 1925. július 4.
Hargita. Bányai János. Pásztortűz. XI. 1925:493 o.
Hargita: Nehány vonás az Erdélyi-medence földrajzi képéhez. Földrajzi Közlemények. L. 1922:107 o., dr. Cholnoky Jenőtől.
A Hargita gázforrásai. Bányai János. Földrajzi Közlemények. LIV. 1926:55 o.
A hargitai fürdő bérbeadása. Erdély. I. 1892:18 o.
Homoródfürdő. Erdély I. 1892:182, 257 o.
Hargitai kénesfürdő. Réthi Imre. Erdély. I. 1892. 368.

- A húsvéti határkerülők.* T. Pálffy Aladár. Erdély. XVI. 1907:43 o.
A húsvéti határjárás. Erdély. XVI. 1907:54 o.
Hegyek és folyók nevei Erdélyben. Czirbusz Géza dr. Erdély. XVII. 1908:139 o.
Hargita vidékén. Merza Gyula. Erdély. XVII. 1908:51 o.
A homoródalmási barlang. Derzsi Kovács Ferenc. Erdély. V. 1896:85.
Hargita: Halott vulkánok földjén. Bányai János. Pásztortűz. XIV. 1928:113 o.
A homoródalmási barlangrendszer és kialakulása. Ströngel Gábor. Barlangkutatás. I. 1913:107 o.
A határszélien. Schwarczel Adél. Erdély. IX. 1900:49 o.
A Héjasfalva—székelyudvarhelyi vonal. U. o. 36 o.
Hargita: Morfológiai kérdések Erdélyben. Földrajzi Közlemények. XXXVIII. 1910:317 o.
Régi idők néma tanúi a Hargitában. Nyárády E. Gyula. Pásztortűz. 1929. V. 19. XV. 102—227 o.
Homoródalmási barlang: Almascher Höhle. Lassel-Jahrbuch d. Siebenb. Karp. Vereines. III. 1883:160 S.
Homoród-Guist. Ugyanott. II. 1882:36 S.
Homoród-Almanacher Höhle. Ugyanott. V. 1885:41, 53 S.
Homoród-Almanacher Höhle Kraus. Ugyanott. VI. 1886:65 S.
Homoród. Gleim. Ugyanott. XI. 1891:66 S.
- K) *Korondi fürdő.* Hankó Vilmos dr. Erdély. III. 1894:138 o.
Korond fürdő. Erdély. IV. 1895:90, 185 o.
Kászon és Kiruly: Két fürdő. — Erdély. VII. 1898:25 o.
Keleti határjáróink. Barczán Endre. Földrajzi Közl. XXIV. 1896:137.
Kászon népe. Honismeret. Bakó Gábor. Magyar Nép. VII. 17 szám. 1927. IV. 30:1 o.
Földrengések a Kelemen havasokban. Bányai János. Földrajzi Közl. LIV. 1926:60 o.
Kirándulás a Kelemen havas alá. Becze Antal. Erdély. I. 1892:420 o.
A kovásznai gázforrások. Hankó Vilmos dr. Erdély. I. 1892:108 o.
A kovásznai „Pokolsár“ új épülete. Dr. Hankó V. Erdély. I. 1892:178.
Királyriénk Kovásznán. Erdély. I. 1892:402 o.
Korondi gyógyfürdő újjáalakítása. Erdély. II. 1893:148.
A kézdipolyáni „Venus“ forrás. Szabó Albert. Erdély. III. 1894:334.
November elsején a Kelemen havasokban. Szilvássy János dr. Erdély. III. 1894:408 o.
A kászonjakabfalvi ásványvizek. Erdély. III. 1894:118.
A kirulyi fürdőről. Eöry István. Erdély. 1894:297.
A kedei templom mennyezete. Förstner Tivadar. Erdély. XVI. 907:35.
A kedei templom mennyezete: A magyar szépművészet. Figyelő — Erdély. XV. 1906:54 o.
Korond fürdő. Merza Gyula. Erdély. XVI. 1907:40.
Korond klimatikus gyógyfürdő. Erdély XXI. 1912:22.
Kovászna és vidéke. Lakatos Gyula. Erdély. XIX. 1910:71 o.
Kirándulás a Kelemen hegységbe. Xantus János. Erdély. XXVI. 1917:26 o.

- A Kinczás romjainál.* Csulak Lajos. Erdély. VII. 1898:31 o.
Korond sós levegőjének hatása a légzőszervekre. Fialka Gusztáv dr. Erdély. XI. 1902:7 o.
- Korond: *A Székelyföld csodáiból.* Bányai Jaános. Ujság. 1925. V. 24.
A korondi aragonit lerakódásokról. Bányai János. Ifjú Erdély. 1928. júniusi szám — 190 o.
- A kovásznai fürdő Háromszékmegyében.* Hankó Vilmos dr. Különlenyomat az EKE kiadásában megjelent „Az Erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása“ c. munkából. Kolozsvár, 1891.
Kézdivásárhelytől Sósmezőig. Römer. Ugyanott. XVII. 1897:9.
- L) *Lobogó fürdő.* Erdély. XVIII. 1909:32.
A Lobogó fürdő és környéke. Derzsi Kovács F. Erdély. V. 1896:137.
Lakodalmi szokások Udvarhelymegyében, a Nagykeküllő vidékén. Német Sándor. Erdély. IX. 1900:11 o.
Lucs tó környéke Csikmegyében. Bányai János. Ifjú Erdély. 1928. júniusi szám — 212 o.
- M) *Marosszék.* Szinte Gábor. Erdély. XII. 1903:20 o.
Skivel a Mezőhavason át. Illyés Tibor. Erdély. XVII. 1908:44 o.
A marosszentgyörgyi fürdőről. B. H. Erdély. XXIII. 1914:59 o.
Málnási fürdő. K. Erdély. XXIII. 1914:44 o.
Málnás fürdő. Ötvös Gerő dr. Erdély XII. 1898:24 o.
Málnás fürdő. Erdély. I. 1892:180, 257, 299 o.
Málnási fürdő. Erdély. III. 1894:158, 247 o.
Málnási Mária forrás. Erdély. IV. 1895:183.
A király látogatása Marosvásárhelyt. Magyar Nép. I. 1921. 3 sz. 1 o.
Magyarország helynevei. Pesthy Frigyes. M. Tud. Ak. 1888.
A marosvásárhelyi gróf Teleki könyvtár. Gulyás Károly. Magyar Nép. II. 192. — 1922. V. 13—1 o.
- Makfalva (Kibéd, Sóvárád).* Honismeret: *Egy részlet Kisküküllő völgyéből.* F. J. Magyar Nép. VII. 11 sz. — 1927. III. 19:1 o.
A marosvásárhelyi vár képe. Kelemen Lajos. Páztortűz. XI. 1925:479.
A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Szerkesztette lóczi Lóczy Lajos. Budapest, 1918. Kilián.
Magyarország földrajza. Dr. Cholnoky Jenő. Tudományos Gyűjtm. 101 sz. — Danubia. 1929.
Magyarország földrajza. Prinz Gyula. Tudományos Gyűjtemény. 15 szám. — Danubia. 1926.
Magyarország hegyeinek csoportosítása. Földrajzi Közlem. XXXVIII. 1910:128 o.
- Magyar fürdők és ásványvizek.* Dr. Bobeman István. Budapest. 1896.
- N) *Nyárádszereda.* Kelemen Lajos. Magyar Nép. II. 1922—24. V. 17:9.
Nyárádszentbenedek. Ady László. Magyar Nép. IV. 20 sz.
Mely falvakban lehetne nyaralótelepeket létesíteni. Bányai János. Magyar Nép. 1927. július 9, VII. 27:323 o.
Népművészet: Magyar népművészet. (—) Páztortűz. XIII. 1927:13.
Népművészet: Hasznos ügyességek. Bottka János. Magyar Nép. V. 7. sz. 1 o. — 1925. II. 15.

- O) *Olasztelek: Erdélyi renaissance emlékek.* (A vargyasi Dánielek kastélyai és címeres emlékeik Vargyason és Olaszteleken.) Kecopeczi Sebestyén József. Pásztortűz. XIII. 1927:293 o.
- Ojtozi szoros.* Gyárfás Győző. Erdély. I. 1892:193 o.
- Oroszfa: A háromszékmegyei „Fortyogó“ kémiai összetétele.* Erdély. III. 1894:115.
- Az Olt és Maros forrásvidékéről.* Dr. Vargha György. Erdély. XXII. 1913:113 o.
- Az Ojtozi-szoros emlékei.* Gyárfás Győző. Erdély. IX. 1900:11 o.
- P) *A „Pokolsár“ gyógyító hatása.* Zentai Dávid dr. Erdély. VII. 1896:8 o.
- R) *Rabsonné vára.* Merza Gyula. Erdély. XVII. 1908:88 o.
- S) *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* Orbán Balázs, Pest. 1868—1873. I—VI. kötet.
- Sugás-fürdő.* Gelei József. Magyar Nép. III. 33 sz. 1923. aug. 18:11 o.
- Kirándulás Sütőpatakához.* Csulak Lajos. Erdély. IX. 1906:86 o.
- Székelyudvarhely.* Lanto Albert. Földrajzi Közlem. XVI. 1883:387 o.
- A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete.* Barabás Endre. 1901.
- A székelyföldi széndioxid ömlések.* V. M Földrajzi Közlemények. XXXII. 1905:26 o.
- Székelyudvarhely: A tiszta magyar választókerületek.* Magyar Nép. II. 10 sz. 1922:1 o.
- Székelyudvarhely: Bud vára.* Szász József. U. o. 11 o.
- Sólyomkő. Akadás vára.* Ikafalvi Dienes Jenő. Magyar Nép. 1922. II. 14 sz. 11 o.
- Sepsiszentgyörgy: A székelység kincsháza.* Dr. L. T. U. o. 1. o.
- Sepsiszentgyörgy: Tiszta magyar választókerületek.* Sándor József. Ugyanott. 23 sz. 1 o.
- A székelyszombori régi szárnyasoltár Mária szobra.* Magyar Nép. 1923. XII. 22., III. 51 sz. 11 oldal.
- A Székelyföld ércvidéke.* Hoffmann Géza. Erdély. V. 1896:69 oldal.
- A Székelyföld geografiája dióhéjban.* U. o. 37 oldal.
- Székelyföld.* Hankó Vilmos dr. U. o. 340 oldal.
- Szováta és vidéke.* Szádeczky Lajos dr. Erdély. XV. 1906:81 oldal.
- A Székelykő ormán.* Tanács József. Erdély. XV. 1906:116 oldal.
- A székelykői „sziklakapu“.* Koczor Gyula. Erdély. XVI. 1907:20.
- A „Szent Anna“ gyógyforrás.* Csiki. Erdély. XVII. 1908:36 o.
- Székely dolgok.* Harmath Lujza. Erdély. XVII. 1908:14 o.
- Szováta fürdő.* Dr. Hermann Antal. Erdély. XVIII. 1909:87 o.
- A székely népművészetről.* Szentkatolnai Bálinth Benedek. Erdély. XVIII. 1909:70 o.
- Kirándulások Székelyudvarhely környékén.* Dr. Hoffer András. Erdély. XXI. 1912:2 o.
- Székelykocsárd—marosvásárhelyi—mádéfalvi vonal.* Melitskó Frigyes. Erdély. XXII. 1913:19 o.
- A Székelyudvarhely—csikszerepai vasút.* Erdély. XIII. 1914:48 o.
- Szentgerice.* Honismeret. Kelemen Lajos. Magyar Nép. 1926. XI. 13. VI. 45 sz. 1 oldal.

- Székelykeresztúr*. Honismeret. Bányai János. Magyar Nép. 1928. június 30. VIII. 26 sz. 1 oldal.
- A Székely Nemzeti Múzeum*. László Dezső. Pásztortűz. 1925. XI. 212.
- Szent-Anna tó*. Gelei József dr. Földrajzi Közlemények XXXVII. 1909:177 oldal.
- Székelyföldön*. Bede Jób. Erdély. I. 1892:337 o.
- Szent-Anna tó*. Gyárfás Győző. U. o. 73 o.
- Szováta fürdő*. Harmath Lujza. U. o. 159 o.
- Székelyföldi fürdők*. Réthy Dezső. U. o. 169 o.
- Székelyföldön át*. Schwarczel Adél. U. o. 131 o.
- Szováta*. Erdély. XI. 1902:14 o.
- A sepsiárkosi Glória forrás*. Hankó Vilmos dr. Erdély. XI. 1902:15 o.
- Sugás*. K. Fodor János — ugyanott. 6 o.
- A szováta (Illyés) Medve-tóról*. Derzsi K. Ferenc. Erdély. IX. 1900:5.
- Székelyföld: Góbéország*. Szentgyörgyi I. Erdély. IX. 1900:37 o.
- Székely kongresszus*. Radnóti Dezső. Erdély. X. 1901:74, 93 o.
- Az a jó székely felfang*. Schwarczel Adél — ugyanott: 25 o.
- A székely fürdők*. Erdély. I. 1892:181 o.
- Szováta sósfürdő*. Deák Lajos. U. o. 297 o.
- A Szent-Anna tó szépségének pusztulása*. Kozma Ferenc. Erdély. II. 1893:285 o.
- A Székelyföld fürdői és ásványvizei*. Réthy Dezső. Erdély. II. 1893:34.
- Sugás fürdő*. Erdély. III. 1894:247 o.
- A székely vasúttak*. Bényei Zsigmond. Erdély. XII. 1903:1 o.
- Szováta és a Mezőhavas*. L. Gyárfás Elemér. U. o. XIII. 1904:48 o.
- Szováta*. Barabás Endre. Erdély. XIV. 1905:100 o.
- Székely betlehemesek*. Cs. L. Ugyanott. 174 o.
- Székely babonák Udvarhely vármegyéből*. Szikulus. U. o. 148 o.
- Sírfeliratok a Székelyföldön*. Harmath Lujza. Erdély. XV. 1906:42 o.
- A szováta meleg- és forró konyhasós tavakról, mint természetes hőakkumulátorokról*. Dr. Kalecsinszky Sándor. Budapest. 1902.
- Székely népszokások*. Harmath Lujza. Erdély. XIII. 1904:5, 78 o.
- A székelyek földjén*. Binder Laura. Erdély. VIII. 1899:47 o.
- Székeiy kongresszus*. Erdély. XI. 1902:6, 10 o.
- A Székelyföld kincsei*. Hoffmann Géza. Sepsiszentgyörgy. 1901.
- A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*. Kozma Ferenc. Budapest. 1879.
- A székely ház és udvar a Gyergyói medencében*. S. Kováts József. Kolozsvár, 1908.
- Székelyföld: Barangolások erre-arra — a székelyek földjén. Háromszék lelke*. — Csik lelke. P. T. L. Katholikus Naptár. 1929.
- T) *Tusnád: Kirándulás a Bükkenes tetőre*. Harmath Lujza. Erdély. II. 1893:142 o.
- Egy nap Toroczkón*. Fellegi Ottóné. Erdély. III. 1894:190 o.
- Üdvözet Toroczkónak*. Harmath Lujza. U. o. 167 o.
- Toroczkó*. Erdély. III. 1894:142 o.
- Tusnádfürdő és kirándulóhelyei*. Vischer János. Erdély. XV. 1906:73.
- Torjai barlang meséje*. Szikulus. (Vers). U. o. 60 o.

- Tornádó a Székelyföldön.* Dr. Cholnoky Jenő. Földrajzi Közlemények. XXXV. 1907:272 o.
- Kirándulás Toroczkóról a Kollégium barlanghoz.* Téglás István. Erdély. XIX. 1910:103 o.
- Torjai bűdösbarlang levegőjének chemiai és fizikai vizsgálata.* Ilosvay Lajos. Budapest. A K. M. Természettudományi Társ. kiad. 1895.
- Toroczkó.* Kelemen Lajos. Magyar Nép. 1921. VII. 1—II. 26 sz. 1 o.
- Toroczkó: Magyar szépségek.* Manz Albert. Magyar Nép. 1922. IX. 23., II. 38 sz. 1 o.
- Ósi erények Toroczkó földjén.* Dr. Kiss Elek. Magyar Nép. 1924. XI. 8. — IV. 45 sz. 1 o.
- A toroczkói hősök emlékoszlopának leleplezése.* (P. L.) Magyar Nép. 1926. VI. 5. VI. 22 sz. — 274 o.
- Toroczkószentgyörgy és emlékei.* Kelemen Lajos. Pásztortűz. XIII. 1927:28 o.
- Torja környéke.* Miháltz János. Erdély. I. 1892:205.
- Tusnádról.* Veress Sándor dr. Erdély. I. 1892:350 o.
- Tusnádfürdő.* Erdély. XXIII. 1914:48 o.
- A torjai „Bűdös“-barlang.* Bányai János. Ifjú Erdély. 1928. februári száma, 109 oldal.
- Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Dr. Jankó János. Budapest, 1893.
- Torda és környéke.* Pap Domokos. Torda 1909. (II. kiadás 1913.)
- Tusnád. Aus dem Keroly über Baroth nach Tusnad.* Schuller. U. o. II. 1882:61 S.
- Tusnád. Tusnad, Bűdös und Almascher Höhle.* Lassel. U. o. III. 1883:160 S.
- Tusnád.* Abraham. Ugyanott. IV. 1886:133 S.
- U) *Természeti emlékek Udvarhely megyében.* Erdély. XXII. 1913:205 o.
- Az Úz völgye.* Becze Antal. Erdély. IX. 1900:31 o.
- Udvarhelymegye.* Szinte Gábor. Erdély. X. 1901:18 o.
- Kirándulás Úzban.* F. B. Erdély. XI. 1902:40 o.
- V) *A Vargyas szurdoka.* Dr. Strömpl Gábor. Földrajzi Közlemények. XL. 1912:223 o.
- Zs) *A zsögödi fürdő.* Erdély. III. 1894:118 o.
- A zágoni erdőekben.* Bokor János dr. Erdély. XIV. 1905:139 o.
- Zajzon.* Dr. Zbarcea Tivadar. Erdély. XXI. 1912:59 o.

A Székelyföld gombafiórájára vonatkozó irodalom

Összeállította: Dr. Moesz Gusztáv

- K. Máttyus István:* Ó- és Új Diatetica. II. Posony. 1787. 470 old.
- M. Fuss:* Für Cryptogamenflora Siebenbürgens. (Verh. und Mitteil. d. Siebenbürg. Vereins. Hermannstadt. VIII. 1857. 231 old.)
- F. Schur:* Botanische Rundreise. (Verh. u. Mitteil. d. Siebenbürg. Ver. Hermannstadt. X. 1859.)

M. Fuss: Systematische Aufzählung der in Siebenbürgen angegebenen Cryptogamen. (Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. Neue Folge XIV. Bd. II. Heft. Hermannstadt 1878. 421.)

Istvánffi Gyula: Adatok Magyarország gombáinak ismeretéhez. (Termr. Füzetek. Budapest, XVIII. 1895. 97 old.)

I. Römer: Beiträge zur Flora von Kovászna. (Arch. Ver. f. Siebenb. Landeskunde. Neue Folge. XXVI. 1895. 561.)

Istvánffi Gyula: A magyar ehető és mérges gombák könyve. Bpest. 1899.

Hollós László: Magyarország gasteromycetái. Budapest, 1903.

Hollós László: Magyarország földalatti gombái. Budapest, 1911.

Moesz Gusztáv: Az egres amerikai lisztharmatja. (Növénynt. Közlem. 1908. 219 old.)

Moesz Gusztáv: Mykologiai Közlemények. III. (Bot. Közl. 1918. 60 old.: *Leptosphaeria Crepini*.)

Moesz Gusztáv: Mykologiai Közlemények. V. (Magy. Bot. Lapok 1922. 5. old.: *Mycosphaerella violae*.)

Moesz Gusztáv: Fungi Hungariae. I. Myxomycetes. (Folia Cryptogamica I. 3. Szeged, 1926. col. III.)

A Székelyföld moszatflórájára vonatkozó irodalom

Összeállította: Dr. Moesz Gusztáv

J. Ch. G. Baumgarten: Enumeratio stirpium Magno Transilvaniae Principatus. I. Vindobonae. 1816. p. 8.

A Székelyföldről a következő Chara-féléket sorolja fel:

Chara vulgaris L. — „Közönséges Kargyertyatartó“. Kőhalom.

Chara hispida L. — „Szörös Kargyertyatartó“. Büdös.

Chara intricata Roth. — „Őszvekevert K.“ Gyergyószentmiklós.

Filárszky Nándor: A Charafélék, különös tekintettel a magyarországi fajokra. Budapest, 1893.

M. Fuss: Flora Transilvaniae excursoria. Cibinii. 1866. p. 773.

A következő Chara-féléket említi:

Chara spinosa Amici. Büdös (Schur).

Chara foetida A. Br. Kukujszás, Borszék (Schur, Baumgarten, Fuss).

Chara hispida Sm. — Büdös, Kukujszás.

Chara tomentosa L. Kukujszás. (Baumg., Schur.)

Chara vulgaris L. Kukujszás.

Chara intricata Roth. Gyergyószentmiklós (Baumgarten).

J. Schaarmidt. et *A. Tamás*: Enumeratio algarum nonnullarum in comitibus Kolos. Torda-Aaranyos, Udvarhely et Hunyad lectarum. (Magy. Növénynt. Lapok. IV. Kolozsvárt, 1880. p. 97.) Folytatása: U ott. 129—137. old. és u. ott. VI. 1882. 37—47. old. Az utolsó közleményben Háromszékből is vannak adatok.

Schaarschmidt Gyula: A Chlorochytrium Erdélyben (Magy. Növénynt. Lapok. V. 1881. 37. old.)

Az udvarhelymegyei Bethlenfalván Tamás Albert 1880-ban megtalálta a *Chlorochytrium lemnae*-t.

Jegyzet: A Rétyi Nyírben gyűjtöttem a következő két moszatfajt:
Chara foetida A. Br.
Nitella syncarpa (Thuill.) Ktza.
(Filárszky N. meghatározása.)

A Székelyföld zuzmóflórájára vonatkozó irodalom

Osszeállította: Dr. Gyelnik Vilmos

Barth, J.: A Hargita hegység és szomszédságának flórája. II. Lichenes. Magyar Botanikai Lapok. IV. 1905. p. 9—12.

Fuss, M.: Zur Cryptogamenflora Siebenbürgens. Verh. u. Mitth. d. siebenb. Ver. Nat. Hermannstadt. XXVIII. 1877. p. 98—99. csak néhány adat.

Gyelnik, V.: Adatok Magyarország zuzmó vegetációjához. II. (Beiträge zur Flechtenvegetation Ungarns. II.) Folia Cryptogamica. vol. I. num. 6-us. 1928. p. 577—604.

Hazslinszky, F.: A Magyar Birodalom Zuzmó Flórája. Budapest, 1884. 304. oldal. (Csak néhány adat).

Schur, F.: Botanische Rundreise durch Siebenbürgen. Hermannstadt. 1859. 143. oldal. (Csak néhány adat).

Szatala, Ö.: Adatok Magyarország zuzmóflórájának ismeretéhez. I. (Beiträge zur Kenntnis der Flechtenflora Ungarns. I.) Magy. Bot. Lap. 1925. p. 43—75. (Csak egy-két adat).

II. Magy. Bot. Lap. 1926. p. 201—218.

III. Magy. Bot. Lap. 1929. p. 25—50.

Szatala, Ö.: Lichenes Hungariae. I. Folia Crypt. vol. I. num. 5-us. 1927. p. 337—434. (Néhány adat.)

Zala, J.: Adatok Magyarország zuzmóinak ismeretéhez. Növ. Közl. VII. 1908. p. 19—21. (Csak néhány adat.)

A Székelyföld moháira vonatkozó irodalom

Osszeállította: vitéz Dr. Szepesfalvi János

Barth J.: A Hargita hegység szomszédságának flórája. II. Magyar Bot. Lapok. IV. 1905. p. 8—10.

Baumgarten, J. Ch. G.: Enumeratio stirpium magno Transilvaniae principatus... Tomus IV. p. 43—236. Cibini 1846. (Összefoglaló munka.)

Demeter K.: Cynodontium Schistii (Wahlenb.) Lindb. en Transsylvanic Rev. Bryolog. XV. 1888. p. 60.

— Entodon transsylvanicus sp. n. Hedwigia. XXIII. 1884. p. 81—84.

Fuss M.: Systematische Aufzählung der in Siebenbürgen angegebenen Cryptogamen. Archiv für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XIV. 1878. Hermann-

- stadt. (A következő számok moha adatok: No. 988—1454. p. 650-től 693-ig. Összefoglaló munka.)
- Zur Kryptogamenflora Siebenbürgens. Verhandl. u. Mitteil. des siebenb. Verein für Naturwissenschaft. XVI. 1865. p. 23.
- Györffy I.: Additamenta ad floram bryolog. Hungariae. Magy. Bot. Lap. VIII. 1909. p. 51—53. (Néhány adat.)
- Enumeratio muscorum a Gy. E. Nyárády in Hungaria, Halicia Bosnia etc. alibique collectorum. Magy. Bot. Lap. X. 1911. p. 333—343. (Néhány adat.)
- A *Molendoa Sendtneriana* kárpáti előfordulása a Magas-Tátrán kívül. Magy. Bot. Lap. XIV. 1915. p. 71—74. (Néhány adat.)
- Györffy J. et Péterfi M.: Schedae et animadversiones diversae ad „Bryophyta regni Hungariae exsiccata“ edita a sectione botanica musei nationalis Transsylvanici. Kolozsvár, 1915.
- Hazslinszky Fr.: A Magyar Birodalom Moh-Florája. Budapest. 1885. p. 1—280.
- Matouschek F.: Additamenta ad floram bryologicam Hungariae. I. II. III. közl. Magyar Botanikai Lapok. II. 1903. p. 94—96; 157—161; IV. 1905. p. 24—27. (Néhány moha adat.)
- Moesz G.: A Rétyi Nyír növényzete. Magy. Bot. Lap. IX. 1910. p. 333. (Néhány tőzeg moha adat.)
- Péterfi M.: Adatok hazánk Sphagnum Flórájához. Magy. Bot. Lap. V. 1906. p. 260—267.
- Magyarország tőzegmohái. Növénytani Közlemények. III. 1904. p. 137—169. (Összefoglaló munka.)
- Schiffner W.: Lebermoose aus Ungarn und Kroatien. IV. Beitrag. Magy. Bot. Lap. XIII. 1914. p. 302—309. (Néhány adat.)
- Schur F.: Botanische Rundreise durch Siebenbürgen. Verhandl. u. Mitteilung. des siebenb. Verein für Naturwissenschaft. X. 1859. p. 58. (Néhány adat.)
- Eine Excursion auf dem Büdöshegy im östlichen Siebenbürgen. Ost. Bot. Zeitschr. VIII. 1858. p. 280—297. (Néhány moha adat.)
- Enumeratio Plantarum Transsylvaniae. Vindobonae 1866. (A következő számok moha adatok: No. 4223—4622; 843-tól 875. oldalig. Összefoglaló munka.)
- Wolcsánszky J.: Adatok Magyarország lombos moháinak ismeretéhez. Növénytani Közlemények. IV. 1905. p. 28—33. (Néhány adat.)

A Székelyföld phanerogam növényeinek irodalma*

Összeállította: Nyárády E. Gyula

- Bányai János: A *Thladiantha dubia* Bge. hazai előfordulása. Bpest, Bot. Közl. X. 1911. p. 134. és 186—187.
- — A Mohostó pusztulása. Uránia. 1912. p. 308.
- — Mocsaraink élete. Uránia. 1916. p. 122.

* Ezen jegyzék nyomdába volt már adva, amidőn a „Székelyföld edényes virágtalan... jegyzéke“ címen vitéz Dr. Szepesfalvi János összeállításában, egy kis jegyzéket kaptam Csutak V. szerkesztő úrtól. A Szepesfalvi-féle jegyzékből csupán Schurra és Römerre vonatkozó pár adatot vettem át, egyébként az egész jegyzék az enyémbe beintegrált.

- Barth József:** A Hargitahegység s szomszédságának flórája. Bpest. Magy. Bot. Lap. II. 1903. p. 318—332. és IV. 1905. p. 8—18.
- Baumgarten J. Chr. Gottl.:** Enumeratio stirpium magno Transsilvaniae ect. Vindobonae, 1816. I—III. és Cibinii, 1846. IV., curante M. Fuss.
- G. Beck Mannagetta dr.:** Ein Beitrag zur Kenntniss der Orobanchen Ungarns u. d. benachbarten Ländern. Magy. Bot. Lap. XXV. 1926. p. 155—160. (A Csíki hegyek Orobanche-ait is tárgyalja.)
- Bielz, E. A.:** Der Gebirgssee Gyilkostó oder Verestó in der Gyergyó und seine Entstehung in neuerer Zeit. Jahrb. Siebenb. Karp. Verein VIII. p. 150.
- Borbás Vince:** *Epilobium acidulum*. (Büdös hegyről.) Österr. Bot. Zeitschr. 1879. p. 182.; — *Cynoglossum paucisetum* u. ott a Büdös hegyről. 1888. p. 44.
- Borza Alex. dr.:** *Spiraea salicifolia* L. o plantă indigenă. Bul. Inf. Cluj. II. 1922. p. 86—87. (Gyergyói előfordulását jelenti a jelzett növénynek.)
- — Flora Rom. exs. Nr. 398. U. o. IV. 1924.
- — Flora Rom. exs. Nr. 569. U. o. V. 1925.
- — Flora Rom. exs. Nr. 898/a. U. o. VIII. 1928.
- A. de Degen dr.:** *Carex rupestris*. Magy. Bot. Lap. I. 1902. p. 90. (A Nagyhagymásról.)
- — *Sempervivum Simonkaianum*. u. o. p. 134. (Az Öcsémtetőről.)
- — *Trisetum macrotrichum* Hack. a Csíki havasokban. Magy. Bot. Lap. XI. 1912. p. 280—281.
- — *Viscaria atropurpurea* Gris. délkeleti Magyarországon. Magy. Bot. Lap. 1917. p. 137. (Marosfő környékén.)
- — *Carex rupestris* a Nagyhagymáson. Magy. Bot. Lap. I. 1902. p. 90.
- — Az *Euphrasia suecica* előfordulása Erdélyben. Botan. Közl. XXIV. 1927. p. 153. (Balánbánya, Tölgyesi sz.)
- Fronius, Fr.:** Sechs Tage im Széklerland. Arch. d. Verh. f. siebenbürg. Landesk. Neue F. III. p. 141.
- — Ein Ausflug auf die Hargita. Verh. u. Mitt. d. sieb. Ver. f. Naturw. VIII. p. 102.
- — Eine naturhist. Exkursion in das Széklerland. U. o. IX. p. 77.
- Ercsei József:** Nemes Tordamegye flórája. Kolozsvárott, 1844.
- Fekete Lajos és Blattny Tibor:** Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése Magyarországon. Selmechánva, 1913. I—II. köt. (Részletesen foglalkozik a Székelyföld fáival és cserjéivel is.)
- Fuss Michael:** Flora Transsilvaniae excursiora. Cibinii, 1866.
- — Systematische Aufzählung der in Siebenbürgen angegebenen Cryptogamen. Archiv für Siebenb. Landeskunde. Neue Folge. XIV. 1878. Hermanstadt.
- Gayer Gyula dr.:** Az európai *Aconitum* fajok monografiájának előmunkálatai. Magy. Bot. Lap. VIII. 1909. p. 114—206. és p. 310—327.

- — A Toxicum-féle sisakvirágok hazánkban. *Magy. Bot. Lap.* V. 1906. p. 122—137. Közli az *Aconitum Degeni* sp. n. Öcsém és Nagyhagymásról *A. toxicum* Homorod és Lövétéről, *A. Schurii* Borszék és Öcsémről.
- — Magyarország és Alsóausztria flórájának *Lycocotnum* féle sisakvirágai. *U. o.* XI. 1907. p. 286—303. Közli: *Aconitum lasianthum* Vöröskő Tölgyesnél; *A. australe* Görgény, Üvegcsür, Borszék, Öcsém, Nagyhagymás, Székelyudvarhely.
- Gönczy L.*: Hauptzüge der Flora des Udvarhelyer Komitats. *Értesítő* XV. I. füz. *Revue* 118.
- — Vázlat Székelyudvarhely környékének flórájából. Székely Udvarhely, 188.
- Hackel E.*: A Kárpáti Trisetum alakok. *Magy. Bot. Lap.* II. 1903. p. 112—122. Csíki hivasok Trisetum-jaival is foglalkozik.
- A. v. Hayek dr.*: Die Pflanzendecke Oesterreich—Ungarns. I. Leipzig. u. Wien 1916. (Borszék, Tölgyes, Gyimes, Gyergyó, Nagy-Hagymás, Büdös, Szent Anna-tó, Tusnád és Háromszék flóráját is tárgyalja).
- Haussmann W.*: Die Hargita und ihre nähere Umgebung im Bezug auf ihre Naturverhältnisse. *Vehr. u. Mitt. d. sieb. Ver. f. Naturw.* Hermanstadt. XI. p. 209.
- Janka Viktor*: Korrespondenz (Borszék és a N.-Hagymás flórájáról). *Österr. Bot. Zeitschr.* 1868. p. 199.
- — Adatok Magyarhon délkeleti flórájához. *Math. és Term.-tud. Közl.* XII. p. 153.
- Jávorka S. dr.*: Kisebb megjegyzések és újabb adatok. *Bot. Közl.* XIII. 1914. p. 24—28. (*Stellaria Barthiana* Schur. Szentegyházfaluból.)
- — Kleiner Bemerkungen u. neuerer Daten. *Bot. Közl.* XVII. 1918. p. 52—60. (*Minuartia laricifolia* a Békásiszorosban, *Verbascum Hinkei* Borszéken.)
- — Az *Erysimum erysimoides* (L.) Fritsch csoportról. *Magy. Bot. Lap.* XI. 1912. p. 20—35. (*Erysimum Baumgartenium* lelőhelyei: Békásiszoros, Fekete és Nagyhagymás, Öcsém, Cohárd és Gyilkostó.)
- — Magyar Flóra. Budapest, 1925. (A székelyföldi növények ezidőszert legjobban meghatározó könyve.)
- Moesz G. dr.*: Brassó vidékének és a Rétyi Nyír *Cyperaceae*. *Növénytan Közl.* VII. 1908. p. 182—191.
- — A Rétyi Nyír és a Barcaság érdekesebb virágos növényeinek bemutatása. *Botan. Közl.* X. 1911. p. 132.
- — Adatok az *Aldrovanda vesiculosa* ismeretéhez. *Ann. Mus. Hung.* V.
- — A szászhermányi láp. Brassói lapok. 1905. 150.
- — Székely és csángó növénynevek. *Magyar nyelvőr.* IV. 1907.
- — Magyarország *Elatine*-i. *Magy. Bot. Lap.* VII. 1908. p. 2—35. Székelyföldről közli: *E. alsinastrum*, Rétyi Nyír., Telek és Szt. Iván; *E. ambigua*, Rétyi Nyír.

- Neumeyer M.*: Aus dem Nagyhagymás Gebirge. Jahrb. d. siebenb. Karp. Ver. VIII. 28.
- Nyárády E. Gyula*: Flora Romaniae exsiccata Nr. 131, 149b, 155, 164a, 171b, 173, 174b. Bulet. de Informații Cluj II. 1922.
- — Fl. rom. exsicc. Nr. 215, 216, 218, 219, 242, 252a, 255ab, 259, 269, 272a, 276. Ugyanott. III (1923). Ezek a számok a Székelyföldről kiadott növények sorszámaikat jelentik.
- — O nouă Saxifraga a Florei Române. Ugyanott. IV. (1924). p. 95—96. és Fl. Rom. exsicc. Nr. 324, 326, 328, 445. Ugyanott IV. (1924). Fl. Rom. exsicc. Nr. 543, 544, 545, 551ab, 552b, 553, 581. U. o. V. (1925).
- — Adnotațiuni la Flora României II. Bul. Grăd. Muz. Bot. Cluj. IV. 1926. p. 128—131. (A *Betula nana* és *B. humilis* a Hargitából.)
- — Fl. Rom. exsicc. Nr. 616, 623, 667. U. o. IV. 1926.
- — Fl. Rom. exsicc. Nr. 746, 749, 859, 860a, 864, 867b, 872b, 876. Utóbbi a *Hieracium ciceutense* Nyár. leírva a Hargitából. Bul. Muz. Grăd. Bot. Cluj. VIII. 1928.
- — Neue und seltene Achilleen in den Ost-Karpaten. Magy. Bot. Lapok. XXVII. 1928. p. 86—91. (*Achillea impatiens* és *A. girgioensis* kimutatása Gyergyóból.)
- — Régi idők néma tanúi a Hargitában. Pásztortűz. 1929. 10. szám.
- — A Hargita húsevő növényeiről. Ifjú Erdély. 1929. 10. és 11. szám.
- Pál András*: Csángó növénynevek. Magy. Nyelvőr. XXXVII. 1908. p. 376—377.
- Pax. Ferdinand dr.*: Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpaten. I. 1898. Leipzig. II. 1908. Leipzig. Első kötet a Székelyföld flóráját is tárgyalja általános szempontból, a második kötet pedig úgy a fossilis, mint a mai flórát részletesen tárgyalja.
- — Flora des Siebenbürgischen Hochlandes. Botan. Jahrb. für. Syst. 50. Ref. Magy. Bot. Lap. 1915. p. 97.
- — Der Ostrand Siebenbürgens. 81. Jahresb. Schles. Gesellschaft. Breslau. 1904. Zool. Bot. Sektion. Nr. 18.
- Prodan, Iuliu*: Flora pentru determinarea și descrierea plantelor ce cresc în România Vol. I—II. Cluj, 1923. (Székelyföld növényei e mű segítségével meghatározhatók.)
- — Flora mică ilustrată a României Cluj, 1928. (Illusztrált növényhatározó, mellyel csak a gyakoribb növények határozhatók meg.)
- Römer J.*: Von Kézdi-Vásárhely nach Sósmező u. Slanic. Jahrb. siebenb. karp. Ver. 1897. p. 9.
- — Beiträge zur Flora von Kovászna. Archiv für siebenb. Landeskunde. XVI. 1895. p. 561—572. Néhány adat.

- — Über die geographische Verbreitung des *Waldsteinia trifolia*.
Korrespondenzbl. d. Ver. f. Sieb. Landeskunde. XVIII. p. 93.
- — Aus der Pflanzenwelt der Burzenländer Berge in Siebenbürgen.
Wien, 1898. Egyes növények lelőhelyeül a Székelyföldet is
említi.
- Sebők Samu*: Torda és legközelebbi környékének természeti leírása. Tor-
dai áll. főgimn. 1909/10. évi értesítője. Növényeket is említ.
- Schur E.*: Die siebenbürgischen Equiseten. Ost. Bot. Wochenblatt. VII.
1857. p. 409 és 415.
- — Exkursion auf den Büdöshegy. U. o. VII. 1857. p. 280.
- — Öcsém teteje. Osterr. Bot. Zeitschr. VIII. 1858. p. 18.
- — Die siebenbürgische Farne. U. o. VIII. 1858. p. 133., 192., 322.
- — Der Öcsém teteje. Verh. u. Mitteil. d. siebenb. ver. f. Natur-
wiss. X. 1859. p. 160.
- — Exkursion bei Persány. U. o. p. 211.
- — Botanische Rundreise durch Siebenbürgen. U. o. p. 58. etc.
- — Der Kereszthegy. U. o. p. 156.
- — Der Tusnád. U. o. X. p. 178.
- — Der Büdös. U. o. X. p. 181., 195.
- — Enumeratio Plantarum Transsilvaniae. Vindobonae, 1866.
Schur főműve.
- Simonkai L. dr.*: Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata. Buda-
pest, 1886. Erdély növénytani irodalmának 1886. előtti
időkből való teljes foglalata. Majdnem az összes lelőhe-
lyek mellett közli a vonatkozó irodalmi forrást rövi-
dítve. Éppen ezért számos 1886. előtti apró publikálás
ezen összeállításban nincs felvéve, mert Simonkai mun-
kája tartalmazza.
- Soó Rezső dr.*: Az *Orchis cordiger* Fries és rokonai. Magy. Bot. Lap. XXV.
1926. p. 271—277. Új alfajt közöl: ssp. *siculorum* Soó. Har-
gita, Balánbánya, Várbükk, Kovásznai Górhégy.
- Staub Móric*: Beitrag zur fossilen Flora des Székerlandes. Földtani köz-
löny. XI. p. 58.
- Ungar, Karl dr.*: Die Flora Siebenbürgens Hermannstadt, 1925. (Székely-
föld növényei e mű segítségével meghatározhatók).
- Wagner H.*: Ein Exkursion in der Umgebung von Gyimes. Allg. Bot.
Zeitschr. V. 1899. p. 42.
- Walz L.*: A Görgényi hegységben, a Maros mentén és Borszék vidékén
1878. nyarán gyűjtött növények jegyzéke. Magy. Növény-
tani Lapok. III. 1879. p. 65—72.
- Woloszczak E.*: *Hieracium pojoritense* sp. nova. Emliti Vereskőről Töl-
gyes felett. Magy. Bot. Lap. III. 1904. p. 21—23.
- Zahn K. H.*: Beiträge z. Kenntn. der Archieracien Ungarns u. d. Balkan-
länder. U. o. V. 1906. p. 62—94. Több *Hieracium*ot említ
Balánbánya és Gyimes környékéről, többek között új alakot
is. (A következő két évfolyamban folytatódik a közle-
mény, de azokban nincs székelyföldi adat.)
- — Ugyan olyan című cikkének harodik része. U. o. X. 1911.
p. 121—174. Nehány Székelyföldi adatot is közöl.

- — U. a. cikk hetedik része. U. o. XXV. 1926. p. 283—394. Nehány Székelyföldi adatot közöl.
- — Compositae-Hieracium az Engler: Das Pflanzenreich vállalatban. Leipzig, 1923. p. 1—1705. Nagy, becses monográfia, az összes Székelyföldi Hieracium adatokkal is.

A Székelyföld állattani irodalma

Összeállította és előszóval ellátta: Dr. Gelei József

A kötelességtől ösztökélve fájó érzéssel követem Csutak Vilmos barátom felszólítását, hogy a szülő hazám állatvilágára vonatkozó fogyatékos állattani irodalmat, ha még oly hiányosan is, de összeállítsam. Fájó emlékek fakadnak bennem a végzet miatt, hogy nekem, a vadregényes Háromszék szülöttének a Tisza partjáról kell drága szülőföldem törekvéseinek szolgálatába állani, de fáj a szívem amiatt is, hogy ezt az istenáldotta földet, ezt a természeti kincsekben és szépségekben oly gazdag vidéket a buvárok oly kevésbé becsülték, oly ritkán keresték föl. Be szép volna itt, e sorok között eldicsekedhetni afölött, hogy az állatvilág szempontjából oly egységes zárt medencék, a székelységnek megannyi külön-külön ringó bölcsői, mint a háromszéki, a csiki, a gyergyói, az aranyosszéki medencék, továbbá Udvarhely hegyes-völgyes tájai s a marosszéki Marosvölgy és mindenek fölött a búbajos Hargita a tudósok részéről illő méltánylásban részesült s mindenik megtalálta az ő méltó tudós mesztérét. Pedig ez nem történt meg, rendszeres buvárlás helyett csak alkalmilag odavetődött gyűjtők jelentéseiben hányódnak az adatok. Talán Brassó vidéke, Háromszék s a Szent-Anna tó környéke egyedül a kivétel, mert ezeket többen is fölkeresték, Méhely Lajos pedig brassói tanárkodása idején 11 éven át rendszeresen gyűjtött.

Ne próbáljuk magyarázni ezt az állapotot azzal, hogy a buvárközpontok: Pest és Kolozsvár messzi estek a Székelyföldtől, hogy egyáltalán kevés a magyar állatbuvár, hogy vasut csak pár évtizede szeli át a Székelyföldet és így nehezen közelíthető meg, mert a Székelyföld enszülött fiai, de épúgy az élethosszigan odakerült idegenek is, vonat nélkül is, pesti buvár nélkül is, hon-szeretettől vezetve megoldhatták volna ezt a kérdést. *Németországban egy-egy középiskola természetrajz-tanára összefogva körzetének néptanítóival(!)* egy-egy vidék állatvilágát bámulatos alapaossággal és ügybuzgóságtól fűtött szak-tudással tárja föl. Igen sok néptanító ujjnyi vastagságú közleményekben adja közre egy-egy esztendő méhszorgalmú munkájának gyümölcsét, olyan nivós folyóiratokban, melyeknek lapjait különben egyetemi intézetek munkálatai telítik.

E sorok síralma talán buzdításul szolgálhatna a szentgyörgyi, kézdivásárhelyi, csikszeredai, udvarhelyi, keresztúri, marosvásárhelyi és kolozsvári gymnáziumi tanároknak ahhoz, hogy a mult mulasztását becsületes bátor munkával, segítő társak szervezésével pótolják. Múzeumok fölött rendelkező tudományos központok készséggel nyúlnak hóna alá minden törekvésnek, s a begyűjtött, jól kezelt anyagot szívesen határozzák meg.

Méltánytalanság volna részemről, ha a mondottakat a madarászokra is

vonatkozthatnám. A világhírű budapesti királyi magyar madártani intézetnek, Herman Ottó nagy alkotásának a Székelyföld is nagy házával tartozik, mert csakis ennek az intézetnek nagy szervező munkájával érthető meg, hogy a Székelyföldre nézve oly gazdag madártani irodalomról számolhatok be.

Végül megjegyzem, hogy fájó szívvel végzem ezt a rám bizott feladatot azért is, mert szerettem volna azt a keveset, amit a Székelyföld állatvilágáról írtak, tőlem telhető tökéletességgel összeállítani. Erre a munkára azonban nyugalmas körülmények közepette is egy bőséges esztendőre volna szükség. Én pedig, éppen nagy elfoglaltságom közepette is csak alig másfél hónapot fordíthaték rá. Természetesen azt, hogy ez alatt a rövid idő alatt becsülendő eredményre vergődtem, annak köszönhetem, hogy zoológus kartársaim szívesen segítettek munkámban. Különös köszönettel tartozom ezért Görgei Titusznak, a Madártani Intézet igazgatójának, ki Schenk Jakab és Vasvári Miklós bevonásával a madártani irodalmat, Csiki Ernőnek, ki a bogártani irodalmat, Rotarides Mihálynak, ki a malakologiai irodalmat és Ábrahám Ambrusnak, ki a Méhely professzor írói munkásságát állította össze, Dudich Endrének, ki általán segédkezett az irodalom felkutatásában, mindenek fölött pedig Gál Istvánnak, ki az őselettudományi irodalmat hozta össze.

Valaha a Székelyföld állattani irodalmának is tökéletes formában kell napvilágot látnia. Éppen ezért már ez alkalommal köszönetet kell mondanom mindenkinek, ki e sorok hiányaira rámutat és akár velem egyenes úton, akár pedig a nyilvánosság előtt a pótlásokat közli.

Az alant következő irodalomjegyzék első szakasza nem kizárólag a Székelyföldre vonatkozó, hanem általános érdekű műveket közöl. Később is, az egyes állatcsoportoknál, a jegyzékbe fel kellett vennem az illető csoportnak az egész magyar állatvilágot felölelő olyan magánrajzait, melyekbe az idő rövidsége miatt nem volt módom újra beletekinteni, hogy az vajjon valóban tartalmaz-e a voltaképeni Székelyföldre, így Háromszékre, Erdővidékre, Csikra, Gyergyóra, Udvarhely-, Maros- és Aranyosszékre vonatkozó adatokat vagy sem. Ebben a némelyektől esetleg felületességnek minősíthető eljárásomban lelkiismeretem megnyugtatja ennek az irodalmi jegyzéknek az az egyetlen elképzelhető rendeltetése, hogy ez a Székelyföld jövőjé buvárainak munkájukhoz kiindulási alapot nyújt. Azt pedig csak örömmel veheti minden jövőjé buvár, ha mindjárt ott lát néhány, az egész régi magyar faunát felölelő művet is, annak a faunának feldolgozásáról, melyet a tudomány legjobb ítélete szerint a Kárpátok öve Európa legegységesebb állatvilágává kapcsolt össze.

Több állatcsoportra vonatkozó összefoglaló munkák.

1. *Abafi Aigrer Lajos*, Négy hét a Székelyföldön. Adalék Háromszék vármegye rovar-faunájához. I.—III. Rovartani Lapok. X. 1903, p. 155—161., 185—192, 209—211.
2. A Magyar Állattani Irodalom ismertetése. I. Daday Jenő 1871 —1880., 1882.
3. II. Daday Jenő 1884—1890, 1890.
4. III. Szilády Zoltán 1891—1900, 1903.
Budapest, Kir. Magyar. Term.-Tud. Társulat kiadványa.
5. A Magyar Irodalom Állatvilága. A Kir. M. Term.-Tud. Társulat kiadványa.
Budapest, 1918.

6. *Bálint Sándor*, Jelentés az 1888. év nyarán a Székelyföldön tett rovartani ki-
rándulás eredményéről. Orvos-természettud. Értesítő Kolozsvár, XIV. 1889. p.
266—280.

7. *Brehm*, Az Állatok Világa. I.—X. kötet Budapest. Légrády-Testvérek. 1905—
1907. Ujabb kiadása Gutenberg-Christensen cég Budapest, 1929—30.

8. *Daday Jenő*, Adatok a Szent-Anna és Mohos-tó faunájának ismeretéhez. Or-
vos—Természettud. Ért. Kolozsvár. V. 1883.

9. *Dalay Jenő*, A magyarországi tavak halainak természetes táplálkozása. A
magyarországi tavak mikroszkópi állatvilága. A Kir. M. Term.-Tud. Társulat kiad-
ványa. Budapest, 1897. 1—481. 62. ábra.

10. *Demeter Károly*, Veres-tó Maros-Szt.-Györgyön. Természetudományi Köz-
löny. XIX. 1887.

11. *Gelei József*, A Szent Anna-tó. Földrajzi közlemények 37. K. 1909.

12. *Hanák János*, Az állattan története és irodalma Magyarországon. Pest, 1849.

13. *Hankó Vilmos*, A Székelyföld állatvilága. Vadász-lap. XVIII. 1897.

14. *Hausmann V.*: Die Hargita und ihre nähere Umgebung in Bezug auf ihre
Naturverhältnisse. (Verh. u. Mitth. Siebenb. Ver. Naturwiss. XI., 1860., p. 209—219.)

15. *Hausmann V.*: Zoologische Excursionen von Predeal und Garcsin bis zum
Csukásgebirge. (Jahrb. d. Siebenbürg. Karpathenvereins VII, 1887., p. 25—38.)

16. *Holdhaus, Karl* és *Deubel, Friedrich*: Untersuchungen über die Zoogeographie
der Karpathen. (Abhandl. d. Zoolog.-Bot. Ges. Wien. VI. 1. 1910.). — Ebben a mun-
kában *Holdhaus* külön fejezetben tárgyalja a Nagy-Hagymás és Kelemen-hegység,
Deubel pedig a Csukás bogárfaunáját.).

17. *Horváth Géza*, Egy hét az erdélyi Mezőségen. Rovartani Lapok. V. 1898.

18. *Kimakovic, Moric*, Zur Fauna Siebenbürgens. Verh. u. Mitth. d. Siebenbürg.
Ver. f. Natur. XLVII. 1898. p. 84—89.

19. *Méhely Lajos*, Az állatok és a növények egymással való társulása. Term.-
Tud. Közl. XXI. 135—143. 1889.

20. *Méhely Lajos*, Alapítsunk Barczasági Múzeumot. Brassó. 1890.

21. *Méhely Lajos*, Mezőségi levél. Brassó. 1890.

22. *Méhely Lajos*, Drei Wochen im Bozauer Gebirge. Jahrb. d. Siebenb. Kar-
pathenvereins. Nagyszeben. 1890.

23. *Méhely Lajos*, Kirándulás a Királykőre. Brassó. 1890.

24. *Méhely Lajos*, A szabad ég alatt. Brassó. 1890.

25. *Méhely Lajos*, A Királykő sziklaszorosai. Erdély. 1894.

26. *Méhely Lajos*, Brassóvármegyei turistakalauz. Brassó. 1895.

27. *Varga Lajos*, A biologia szerepe a hazafias nevelés szolgálatában. Rákóczi
Ferenc m. kir. reáliskola nevelő intézet értesítője. 1924.

Részletes irodalom állattörzsek szerint.

Véglények, Protozoa.

28. *Daday Jenő*, Adatok a Magyar- és Erdélyország néhány édesvízi medencé-
jének nyílttükri faunájához. Kolozsvár. Orvos-Term.-tud. Értesítő. VI. 1885.

29. *Daday Jenő*, A Mezőség tavainak mikroszkopos állatvilága. Term.-rajzi Fü-
zetek. XV. 1892.

30. *Entz Géza sen.* A tordai és szamosfalvi sóstavak ázalag-faunája. A m. orv.
és term. vizsg. XVIII. nagygyűlésének munkálatai. Budapest, 1876.

31. Entz Géza, A tordai és szamosfalvi sóstavak ostorosai. Term.-rajzi Füzetek. VII. 1883.

Spongyák, Porifera

32. Dr. Traxler László, A Magyarhonban eddig tapasztalt édesvízi szivacsok (Spongillidae) rendszeres jegyzéke. Term.-rajzi Füzetek. Budapest. 1889. XII. p. 13.

Férgek, Vermes.

33. Daday Jenő, Die freilebenden Süßwassernematoden Ungarns. Zool. Jahrb. Abt. f. Syst. etc. X. 1897. p. 91.

34. Daday Jenő, lásd még általános részt és a Végvényeket.

35. Parádi Kálmán, Jelentés az erdélyi vizek örvényférgeire tett kutatások eredményéről. Math. term.-tud. Közlemények. VIII. kötet. 5. sz. 1883. p. 99—116. I—II. tábla.

36. Orley László, A magyarországi Oligochaeták faunája. Math. term. tud. közl. M. T. Akad. XVI. 1880. 561—612.

Puhatestűek (Mollusca), összeállította Rotarides M.

37. Bielz M., Verzeichniss der Land- und Süßwassermollusken Siebenbürgens. Verh. u. Mitth. d. Siebenbürg. Ver. f. Naturw. Hermanstadt. II. 1851. p. 14—16. 55—59, 62—65.

38. Bielz E. A., Nachträge und Berichtigungen zum Verzeichnisse der Land- und Süßwasser-Mollusken Siebenbürgens. Ibid. V. 1854, p. 87—88.

39. Bielz E. A., Fauna der Land- und Süßwasser-Mollusken Siebenbürgens, Hermanstadt, 1863, Zweite Auflage, Hermanstadt, 1867.

40. Clessin S., Die Molluskenfauna Oesterreich-Ungarn und der Schweiz., Nürnberg, 1887—1890.

41. Csiki E., Molluska, in: Fauna Regni Hungariae, Budapest, 1902.

42. Fivaldszky J., Magyarország s Erdély édesvízi s földi puhányai. Magy. Akad. Ért. XVI. 1856. p. 57—69. és Új Magyar Múzeum, 1856. p. 57—69.

43. Gelei J., A vízbejáró házatlan csiga. Állatt. Közl. 1928. 25. köt.

44. Rotarides M., Beiträge zur Molluskenfauna Siebenbürgens, in: Arch. für Molluskenk. 1920.

45. Soós L., Az Alopia nem. Ann. Mus. Nat. Hung. XXV. 1928.

Izeltlábúak, Arthropoda.

Rákok, Crustacea.

46. Daday Jenő, Catalogus Crustaceorum Faunae Transylvaniae. Orvos Term.-tud. Értesítő. 1884. 161.

47. Daday Jenő, A Magyarországon eddig talált szabadon élő evezőlábú rákok magánrajza. Math. Term.-tud. Közl. 19. K. 1884. 5. sz.

48. Daday Jenő, Ujabb adatok Kolozsvár és Erdély Crustacea-faunájának ismeretéhez. Orv. Term.-tud. Értesítő 1884.

49. Daday Jenő, Adatok Magyar- és Erdélyország néhány édesvízű medencéjének nyílttükri faunájához. Orv. Term.-tud. Ért. 1885. évf.

⁵⁰ Daday Jenő, A magyarországi Cladocera magánrajza, Bpest. 1888. 4. Tab.

51. Daday Jenő, A magyarországi Branchipus-fajok átnézete. Math. Term.-tud. Közl. 23. köt. 1889—90.

52. Daday Jenő, A magyarországi Diaptomos-fajok átnézete. Természetr. Füz. XIII. 1890.

53. *Daday Jenő*, A magyarországi kagylósrákok magánrajza 1900.
 54. *Daday Jenő*, Monogr. system des Phyllopodes Anostracés. Ann. Sci. Nat. Ser. 9. XI. 1910.
 55. *Daday Jenő*, Magyarország kagylós levéllábú rákjai. Math. Term.-tud. Közl. XXXII. 1913.
 56. *Entz Géza* sen. Az erdélyi sósvizekben élő *Artemia salinaról*. Orv. Term.-tud. Értesítő. 8. köt.
 57. *Entz Géza* jun. A magyarországi folyami rákokról. Állatt. Közl. 8. köt. 1909.
 58. *Sill V.*, Beitrag zur Kenntniss der Cusaceen, Arachniden und Myriapoden Siebenbürgens. Verh. u. Mitt. d. Siebenb. Verens f. Natur. in Hermanstadt. Jahrg. 1861.
 59. *Székelly B.*, Tanulmányok a *Diptomus* petefejlődésének első phasisáról. Orv. Term.-tud. Ért. 1882.
 60. *Méhely Lajos*, Species generis *Hyloniscus*. Az evetkerákok fajai. Studia zoologica. Állattani Tanulmányok. I. köt. 1929.

Százlábuak, Myriapoda.

61. *Daday Jenő*, Erdély faunájának százlábui. Term.-rajzi Füzetek 12. köt. 1889.
 61^a *Daday Jenő*, A Magyarországi Myriapodák magánrajza. 1889.
 62. *Tömösváry Ö.*, Hazánk erdélyi részében talált *Glomeris*-fajok. Orv. Term.-tud. Értesítő. 1880.

Rovarok, Insecta.

Alrecésszárnyúak, Recésszárnyúak (Pseudo- és Neuroptera).

63. *Biró L.*, A magyarországi hangyaleső fajok. Rovart. Lapok II. 1885.
 64. *Cekelius D.*, Beiträge zur Lepidopteren- und Odonaten-Fauna Siebenbürgens. Verh. u. Mitt. d. Siebenb. Vereins f. Natur. zu Hermanstadt XLVI. Jrg. 1896.
 65. *Fuss C.*, Notizen und Beiträge zur Insektenfauna Siebenbürgens. Ibid. IV. Jahrg. 1853.
 66. *Kobanut*, A magyarországi szitakötőfélék természetrajza. 1896.
 67. *Pongrácz*, Magyarország Chrisopái alak- és rendszertani tekintetben. Állattani közl. XI. 1912.
 68. *Pongrácz*, Magyarország Neuropteroidái. Rovartani Lapok. XXI. 1914.

Egyenesszárnyúak (Orthoptera) és Börszárnyúak (Dermaptera).

69. *Frivaldszky I.*, A magyarországi egyenesröptűek magánrajza. 1867.
 70. *Fuss C.*, Beitrag zur Orthopteren- u. Hemipterenfauna Siebenbürgens. Verh. u. Mitt. d. Siebenb. Verein f. Naturw. zu Hermanstadt. Jhg. IV. 1853.
 71. *Fuss C.*, Beitrag zur Insektenfauna Siebenbürgens. Ibid. VI. 1855.
 72. *Hermann Ottó*, Erdély Bőr- és Egyenesröptűi. — Dermaptera et Orthoptera. Az Erd. Múz. Egl. Évkönyvei V. köt. 1868—1870. Kolozsvár, 1871.
 73. *Pungur Gyula*, Magyarország neuropteroidái. Rovartani Lapok. XXI. 1914.

Bogarak (Coleoptera).

74. *Bálint Sándor*, Jelentés az 1888. év nyarán a Székelyföldön tett rovartani kirándulás eredményéről. (Orvos. Term.-tud. Ért. Kolozsvár, XIV. 1889.)

75. *Bieltz E. Albert*, Systemat. Verzeichniss der Käfer Siebenbürgens. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins. für. Naturw. zu Hermanstadt. 1850. Jrg. I.
76. *Bieltz E. Albert*, Die Erforschung der Käferfauna Siebenbürgens bis zum Schlusse des Jahres 1886. Ibid. 1887. Jhg. XXXVII.
77. *Csiki Ernő*, Magyarország bogárfaunája I. 1905—1908. II. 1909.
79. *Csiki Ernő*, Hazánk Orsodacne-féléi. Rovart. Lapok. VI. 1889.
79. *Csiki Ernő*, Magyarország Donaciniái Ibid. VI. 1899.
80. *Csiki Ernő*, A magyarországi Claridák. Ibid. VII. 1900.
81. *Csiki Ernő*, Magyarország Endomychidái. Ibid. VII. 1900.
82. *Csiki Ernő*, A magyarországi Crioceris-félék. Ibid. VII. 1900.
83. *Csiki Ernő*, Magyarország Alleculidái. Ibid. VIII. 1901.
84. *Csiki Ernő*, Szarvasbogaraink. Ibid. VIII. 1901.
85. *Csiki Ernő*, Magyarország gyászbogarai. Ibid. IX. 1902.
86. *Csiki Ernő*, Magyarország Bostrychidái. Ibid. X. 1903.
87. *Csiki Ernő*, Magyarország Cerambycidái. Ibid. X. 1903., XII. 1910.
88. *Csiki Ernő*, Új Carabus Csik vármegyéből. Ibid. XIII. 1906.
89. *Csiki Ernő*, Cleonus-fajaink. Ibid. XVI. 1909.
90. *Csiki Ernő*, Magyarország Bufrestidái. Ibid. XVI. 1909, XVII. 1910.
91. *Csiki Ernő*, A magyar birodalom Anophtholmusai, Állattani Közlemények. I. 1902.
92. *Csiki Ernő*, Magyarország Cicindela-féléi. Pótfüzetek az I. Közlönyhöz.
93. *Csiki Ernő*, Magyarország Hister-féléi. Állattani Közlemények. II. 1903.
- 93a. *Csiki Ernő*, Dr. Filtscher Pál, Rovartani Lapok XXIV. 1917.
94. *Filtscher Paul*, Arg. Amathusia var. transylvanica subsp. nov. Entomolog. Zeitschr. Frankfurt. a. M. XXVI. 1913.
95. *Fuss Carl*, Die Siebenbürg. Arten der Gattung Nebria latr. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins f. Naturw. zu Hermanstadt, 1850. Jhrg. I.
- 95^a *Ganglbauer L.*, Sammelreisen nach Südungarn und Siebenbürgen. Coleopt. Ergebnisse derselben Annalen des Nathist. Hofmuseums. 1896. XI.
96. *Hampe Herman*, Beitrag zu Käferfauna Siebenbürgens. Ibid. 1852. Jg. III.
97. *Hermann O.*, A Mezőség I. Erd. Múz. Egl. Évkönyvei Kolozsvár, 1868—70. V. köt.
- 97a. *Hermann O.*, A Mezőség II. Ibid. 1872. VI. köt.
98. *Méhely Lajos*, Adatok a Barczaság bogárvilágának ismeretéhez. Kolozsvári orvos-természettudományi Értesítő, II. 193. 1889.
99. *Méhely Lajos*, Előfordul-e a keresztes béka Magyarországon? u. ott. 1889.
100. *Méhely Lajos*, A rovarvilág befolyása a természetre. Brassói áll. főreálisk. Értesítője. 1889.
101. *Méhely Lajos*, Új rovarfajok és fajváltozatok Erdélyre nézve. Term. Tud. Közl. XXII. 382. 1890.
102. *Méhely Lajos*, Amit a bogarak beszélnek. Brassó, 1890.
103. *Méhely Lajos*, Carabus Violaceus L. var. Wolffii Dei. és a tudományos autokratia 1891.
104. *Méhely Lajos*, Erdély új és ritka bogár fajai. Kolozsvári Orvos. Term.-tud. Értesítő. II. 1895.
105. *Ormay Sándor*, Adatok Erdély bogárfaunájához. Nagyszeben. 1888.
106. *Ormay Sándor*, Coleoptera nova e Transylvania. Wiener. Entom. Zeitung. 1888.

107. *Ormay Sándor*, Ujabb adatok Erdély bogárfaunájához. Budapest 1890.
 108. *Petri Carl*, Beitrag zur Siebenbürgens Käferfauna. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins f. Naturw. zu Hermanstadt 1886. XXXVI.
 109. *Seidlitz Georg*, Beitrag zur Käferfauna Siebenbürgens. Ibid. 1867. Jahrg. XVIII.
 110. *Seidlitz Georg*, Fauna transylvanica. Königsberg. 1891.

Hártyásszárnyúak. (Hymenoptera).

111. *Mocsáry Sándor*, A magyar fauna másnejű darázsai. Math. és Term.-tud. közl. XVII. 1884.
 112. *Mocsáry Sándor*, A magyar fauna fémdarázsai, 1882.
 113. *Mocsáry Sándor*, Jellemző adatok Erdély hártvaröptű rovarainak faunájához. M. T. Akad. Math. és Term.-tud. Közöly. XIX. 1883. és Természetráji füzetek. VIII. 1884.
 114. *Mocsáry Sándor*, A magyarországi farontó darázsok. Rovartani Lapok. III. 1888.

Kétszárnyúak. (Diptera).

115. *Biró Lajos*, A keleti Kárpátok vidékének jellemző rovarai. A magyarországi Kárpát Egylet Évkönyvei. 12. évf. 1885.
 116. *Kertész K.*, A magyarországi Natacanthák átnézete. Pótfüzetek. Term. közölyhöz. 1900.
 117. *Kertész K.*, A magyarországi szúnyogfélék rendszertani ismertetése. Állatt. Közlemények III. 1904.
 118. *Kertész K.*, A magyarországi Syrphidák nemei. Rovartani Lapok. XXII. 1915.
 119. *Kertész K.*, A magyar birodalom legyeinek synopsisa. I. Lauxaniidae, II. Tetanoceridae. Math.- és Term.-tud. Értesítő. XXXVIII. 1921. és XXXIX. 1922.
 120. *Strobl P. G.*, Siebenbürgische Zweiflügler. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins f. Naturw. Hermanstadt. 1896.

Pikkelyesszárnyúak, (Lepidoptera).

121. *Abafi—Aigner*, Magyarország lepkéi 1907.
 122. *Franzenau Joseph*, Verzeichnis d. bis jetzt in Siebenbürgen aufgefundenen Lepidopteren. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins f. Naturw. in Hermanstadt. I. 1850. III. 1852. VII. 1856. X. 1859.

Szipókásak (Rbynchota).

123. *Fuss Karl*, Beitrag zur Siebenbürgischen Insektenfauna. Verh. u. Mitth. d. siebenb. Vereins f. Naturw. in Hermanstadt. III. 1852.
 124. *Fuss Karl*, Beitrag zur Orthopteren zur Hemipterenfauna Siebenbürgens. Ibid. IV. 1853.
 125. *Fuss Karl*, Beitr. z. Insektenfauna Siebenb. Ibid. VI. 1855.
 126. *Fuss Karl*, Zur Rhynchotenfauna Siebenbürgens. Ibid. XIII. 1862.
 127. *Herman Ottó*, Mezőség I. és II. Erd. Múz. Egylet Évkönyvei V. 1871., VI. 1872.
 128. *Horváth G.*, Magyarország bodobácsféléinek magánrajza. 1875.

129. Horváth G., A magyarországi rablópoloskák átnézete. Természetr. füzetek. I. 1877.
 130. Horváth G., Magyarország vizenjáró poloskái. I. Ibid. II. 1878.
 131. Horváth G., Az Eremocoris-fajok magánrajza. Érték. term.-tud. köréből XIII. 1893.
 132. Horváth G., A magyarországi szúnyogpoloskák. Rovart. Lapok. II. 1885.
 133. Horváth G., A magyarországi kéregpoloskák. Ibid. III. 1886.
 134. Horváth G., A magyarországi Psyllidákról. Math. term.-tud. közl. XXI. 1886.

Pókszabásuak (Arachnoidea).

135. Chyrzer—Kulczynsky, Araneae Hungariae. I. és II. 1892., 1897.
 136. Daday Jenő, A magyarországi álskorpiók. Orvos term.-tud. Értesítő. 5. 1880.
 137. Herman O., Magyarország pókfaunája. I.—III. 1876—79.
 138. Herman Otto, Adatok Erdély pókfaunájához. I. Erd. Múz. Egylet Évkönyvei III. Kolozsvár, 1864—65. II. Ibid. IV. k. 1866—68.
 139. Herman Otto, Beitrag zur Kenntniss der Arachnidenfauna Siebenbürgens. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Ver. f. Naturw. in Hermanstadt. Zoolog. XXI. 1871.
 140. Kolosváry Gábor, Magyarország kaszaspókjai, Budapest. 1929.
 141. Seidlitz G., Arachniden aus Siebenbürgen, gesammelt in Sommer. 1864. etc. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins f. Naturw. in Hermanstadt. Jg. XVIII. 1867.
 142. Sill V., Beitrag zur Kenntniss d. Crustaceen, Arachniden und Myriapoden Siebenbürgens. Ibid. Jg. XII. 1861.
 143. Sill V., Zweiter Beitrag etc. Ibid.
 144. Sill V., Systematischer Verzeichniss der bisher bekannten Arachniden Siebenbürgens. Ibid. Jg. 16. 1865.
 145. Szalay L., A magyarországi Hydracarinák jegyzéke. Állattani Közl. XXII. 1925.
 146. Tömösváry Ö., A magyar fauna álskorpiói. Math. Term.-tud. Közlöny 18. 1883.

Gerincesek. (Vertebrata.)

Halak. (Pisces).

147. Bielz E. A., Uebersicht der lebenden Fische Siebenbürgens. Verh. d. siebenb. Vereins f. Naturw. in Hermanstadt. IV. Jg. 1853.
 148. Cseh K., Borszék gyógy- és fürdőhely. Budapest, 1885.
 149. Heckel Jakab, Ueber einige neue oder nicht gehörig unterschiedene Cyprinen nebst einer systematischen Darstellung der europäeischen Gattung dieser Gruppe. Annalen des Wiener Musäums der Naturgeschichte Ibid. Wien. 1836.
 150. Heckel Jakab, Ichthyologische Beiträge zu den Familien der Cottoiden, Scorpaenoiden, Gobioiden und Cyprinoiden.
 151. Heckel Jakab, Die Fische Ungarns, in Haidingers Berichte über die Mitteilungen von Freunden der Naturwissenschaften in Wien. 1848.
 152. Heckel Jakab, Verzeichniss der Fische des Donaugebietes in der ganzen Ausdehnung der Oesterreichischen Kaiserstaates. Verh. d. Zoolog. bot. Gesellschaft in Wien. IV. Bd. 1854.
 153. Heckel Jakab, u. Kner Rudolf, Die Süßwasserfische der Oesterreichischen Monarchie. Leipzig. 1858.

154. *Heckel Jakab*, Magyarország édesvízi halainak rendszeres átnézete s az új fajok rövid leírása. Fordította s a tudomány újabbkori haladásával bővítette Chyzer Kornél. A Magyar Orvosok és Term.-vizsg. VIII. vándorgyűlésének évkönyve 1847. Pest. 1863.

155. *Herman Ottó*, A magyar halászat könyve. I. és II. Budapest, 1887.

156. *Kőváry László*, Erdélyország statisztikája. Kolozsvár, 1887.

157. *Lázár Kálmán gr.*, A szabad természetből. Pest. Szt. István Társulat. 1873.

158. *Petényi Salamon*, kézírata.

159. *Petényi Salamon*, Erdély állattani tekintetben. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálatai. VII. k. 1846.

160. *Stripszky Hyador*, Az erdélyi halászat ismertetése. Kolozsvár, 1908.

161. *Vutskits Gy.*, Magyar- és Horvátország ritkább halfajainak újabb termőhelyeiről és földrajzi elterjedéséről. Természett. Közölny — Pótfüzetek. LXX. Budapest, 1901.

Kételtűek (Amphibia).

162. *Károli János*, Magyarország Amphibiái I.—II. Term.-rajz füzetek. Budapest, 1878.

163. *Méhely Lajos*, A magyar fauna új Bombinator és Triton fajai. Math. és temtud. Ért. 1891. 154. l.

164. *Méhely Lajos*, A palearktikus állatöv götéinek két vérrokonáról. (Molge Montandoni és palmata) Math.- és Termtud. Ért. 1891.

165. *Méhely Lajos*, Bombinator bombinus Blgr. oder B. pachypus Bonap. Zool. Anzeiger XIV. k. 269—271. 1891.

166. *Méhely Lajos*, Standorte und Verbreitung d. braunen Frösche in Ungarn. Jahresbericht d. Naturw. Vereins. Magdeburg. 1891.

167. *Méhely Lajos*, Magyarország barna békái. Math. Termtud. Közl. XXV. 1892.

168. *Méhely Lajos*, A barcaság herpetologiai viszonyai. Adatok Brassó szab. kir. város monographiájához, 1892.

169. *Méhely Lajos*, A nyugat palacarktikus göték két vérrokonáról. Math. és term. Közl. XXV. 1893.

170. *Méhely Lajos*, Beiträge zur Verbreitung unserer braunen Frösche. Zool. Anz. 1893.

171. *Méhely Lajos*, A magyarországi farkos kételtűek álczái. Termr. Füz. XVIII. 149—165. 1894.

172. *Méhely Lajos*, Az amphibiumok konzerválásáról. Termtud. Közl. XXVII. 1895.

173. *Méhely Lajos*, Érettivarú götélárva. Termtud. Közl. Pótfüzet. XXXXII. 138—146. 1897.

Csúszmászók. (Reptilia.)

174. *Bieltz E. Albert*, Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens. Hermannstadt. 1856.

175. *Bieltz E. Albert*, Die Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens. Hermannstadt. 1888.

176. *Entz Géza*, Adalékok Erdély Herpetológiájához. Orvos- és Term.-tud. Ért. Kolozsvár, 1888.

177. *Frivaldszky Emericus*, Monographia Serpantum Hungariae. Pestini. 1823.

178. *Gönczi Lajos*, Két vipera-féle kigyó Székelyudvarhely környékén. Orv. Természettud. Ért. Kolozsvár, 1889.
179. *Méhely Lajos*, A *Lacerta vivipara* Jacq. hazánkban való előfordulása. Term. Tud. Közl. XX. 1888.
180. *Méhely Lajos*, Die Kreuzotter in Ungarn. Zool. Anz. XVI. 186—193.
181. *Méhely Lajos*, Kurta kigyóink (*Vipera berus*) zoologiai rajza. Termtud. Közl. XXV. 265. 1893.
182. *Méhely Lajos*, *Vipera Ursini* Bp. eine verkannte Giftschlange Europa's. Zool. Anz. XVII. 57—61, 68—71, 86—87. 1894.
183. *Méhely Lajos*, A magyar fauna egy új mérges kigyója (*Vipera rákosiensis*) Math. Termtud. Ért. 85—92. 1894.
184. *Méhely Lajos*, Magyarország kurta kigyói. Math. és Termtud. Közl. XXVI.
185. *Méhely Lajos*, Auf welchen Wege ist die Mauerreidechse in Ungarn eingewandert? Zool. Garten. Frankfurt a. M. 1896.
186. *Steindachner F.*, Verz. in Siebenbürg. u. Slavonien gesammelten Fische u. Reptilien. Verh. d. Zool. Bot. Ges. Wien. XIII. 1863.

Madarak. (Aves).

Összeállította *Schenk Jakab* (részben *Vasvári Miklós* segítségével).

187. *Brósz E.*, Az urali bagolyról (*Syrnium uralense*). Vadász Újság, V. 1926. p. 6—7.
188. *Brósz E.*, Vadászati beszámoló Háromszékről. Ibidem. VI. 1927. p. 54—55.
189. *Brósz E.*, Nehány szó még az urali bagolyról. Ibid. VI. 1927. p. 69—70.
190. *Brósz E.*, Ritka vadászszákmány. Ibid. VI. 1927. p. 136.
191. *Brósz E.*, A gurgyalag (*Merops apiaster*) Felső Háromszéken. Ibid. VI. 1927. p. 178—179.
192. *Brósz E.*, Egy ritka vadlud Mezőzáhról. Ibid. VI. 1927. p. 206.
193. *Brósz E.*, A fehér farku ölyv (*Buteo ferox*) Háromszéken. Ibid. VII. 1928. p. 54.
194. *Brósz E.*, A rétisas (*Haliaeetus albiflax*) Háromszéken. Ibid. VII. 1928. p. 164—165.
195. *Brósz E.*, Adatok az 1928. évi madár előfordulásokról Háromszéken. Ibid. VIII. 1929. p. 34—35.
196. *Brósz E.*, Megfigyelés a gatyás-ölyv (*Buteo lagopus*) táplálkozásáról. Ibid. VIII. 1929. p. 77.
197. *Brósz E.*, A kis bukó (*Mergus albellus*) Háromszéken. Ibid. VIII. 1929. p. 77.
198. *Brósz E.*, Szürke réti héja (*Arcus cyaneus*) téli előfordulása a Mezősége. Ibid. VIII. 1929. p. 77—78.
199. *Bielz E. A.*, Die Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgen nach ihrem jetzigen Bestande. II. Klasse. Aves. Vögel. Verhandl. und Mitteil. des siebenbürg. Vereins für Naturw. zu Hermanstadt. XXXVIII. 1888. p. 36—106.
200. *Bielz E. A.*, Über das Vorkommen des Birkhühnes (*Tetrao tetrix* L.) in Siebenbürgen. Ibid. XLVI. 1897. p. 89, 90.
201. *Ckernel I.*, Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. I.—II. kötet. Bpest. 1899.

202. *Chernel I.*, Megjegyzések Dr. Madarász Gy. „Újabb adatok Magyarország ornisához“ c. dolgozatára. *Aquila*. VI. 1899. p. 315—322.

203. *Chernel I.*, Az Állatok Világa. Brehm Alfréd „Tierleben“ c. nagy művének magyarba átültetett kiadása. *Madarak*. Ismertetésük a mai színvonalon és a hazai viszonyokhoz alkalmazva. I.—III. kötet. 1902—1904.

204. *Chernel I.*, A rövidujjú pacsirta [*Alauda brachydactyla* (Leisl.)]. Magyarország madárvilágának új jelensége. *Aquila*. X. 1903. p. 250, 251.

205. *Chernel I.*, Adatok Magyarország madárfaunájához. *Ibid.* XIV. 1907. p. 179—187. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XIV. 1907. p. 179—187.

206. *Csató J.*, A saskeselyű (*Gypaetus barbatus* Cuv.) Erdélyben Term. Füzet. 1877. Lanuro major Pall. *Ibid.* 188. — Über *Locustella lusanioides* Savi. Mitteil. des ornith. Vereins in Wien. XI. 1887. p. 105., 106.

207. *Csató J.*, Die Verbreitung und Lebensweise der Tagraubvögel in Siebenbürgen. A második Nemzetközi Madártani Kongresszus főjelentése. II. Tudományos rész. 1892. p. 118—128. Mitteil. d. ornith. Vereins in Wien. Die Schwalbe. XVI. 1892. p. 210. etc.

208. *Csató J.*, Die Verbreitung und Lebensweise der Nachtraubvogel in Siebenbürgen. *Ibid.* XVII. 1893. p. 17—20.

209. *Csató J.*, A *Tetrao tetrix* L. és *Auser brachyrhynchus* Baill. Erdélyben. *Aquila*. I. 1894. p. 50—51. Ugyanaz németül: *Ibid.* I. 1894. p. 50—51.

210. *Csató J.*, *Tetrao tetrix* in Siebenbürgen. Ornith. Monatsberichte. II. 1894. p. 129.

211. *Csató J.*, További adatok a nyírfajdnak (*Tetrao tetrix* L.) Erdélyben való előjveteléről. *Aquila*. III. 1896. p. 234—236. Ugyanaz németül: *Ibid.* III. 1896. 234—236.

212. *Csató J.*, A nyírfajd előfordulása Erdélyben. Vadász-lap. XVIII. 1897. p. 168, 169.

213. *Csete*, Ritka madár. Vadász Ujság. I. 1922. p. 3—5.

214. *Csomoss J.*, Harasztos. Tordaaranyos megye. Vadász Ujság. II. 1923. p. 89.

215. *Cs. B.*, Marosszentgyörgy. Havasi füles pacsirtát... Vadász Ujság. III. 1924. p. 45.

216. *Czynk E.*, Das Auer und Birkwild in Siebenbürgen. Neue deutsche Jagdzeitung. IX. 1888—89. p. 209—210.

217. *Czynk E.*, A nyírfajd (*Tetrao tetrix* L.) előfordulása Erdélyben. *Aquila*. III. 1896. p. 232—234. — Ugyanaz németül: *Ibid.* III. 1896. p. 232—234.

218. *Czynk E.*, A nyírfajd előfordulása Erdélyben. Vadászlap. XVIII. 1897. p. 167.

219. *Danford Ch.*, G. et Harvie—Brown. J. A. The birds of Transsylvania. The Ibis. 1875. p. 188—199, 291—312, 412—434.

220. *Danford Ch.*, G. Notes on Sport and Ornithology by His Imperial and Royal Highness the late Crown Prince Rudolf of Austria. London, 1889.

221. *Dobay L.*, A hosszúfarku vagy urali bagolyról. Vadász Ujság. VI. 1927. p. 26—29.

222. *Dobay L.*, Erdély nappali ragadozómadarai. *Ibid.* VIII. 1929. p. 21—23, 42—44, 61, 63, 82.

223. *Dobay L.*, Korai párzás. *Ibid.* VIII. 1929. p. 44—45.

224. *Ferenczi S.*, Egy pár szó az idej madárvonulásáról. Vadász Ujság. II. 1923. p. 89.

225. *Ferenczi S.*, A lég urai. *Ibid.* V. 1925. p. 91—92.
226. *Ferenczi S.*, Széljegyzet „A rétidas (*Haliaetus albicillus*) Háromszéken“ c. közleményre. *Ibid.* VII. 1928. p. 194.
227. *Ferenczi S.*, Madárvonulás. *Ibid.* VII., 1928. p. 195.
228. *Ferenczi S.*, Az 1928—29.-iki tél fontosabb ornitológiai jelenségei. *Ibid.* VIII. 1929. p. 54.
229. *F. A.*, Baroott (Jud. Treiscaune)... Vadász Ujság. III. 1924. p. 61.
230. *Frivaldszky J.*, Aves Hungariae. Enumeratio systematica avium Hungariae cum notis brevibus biologicis, locis inventionis, virorumque a quibus oriuntur. 1891.
231. *Gaal G.*, A madárvonulás Magyarországon az 1895. év tavaszán. *Aquila.* II. 1896. p. 7—116. — Ugyanaz németül: *Ibid.* III. 1896. p. 7—116.
232. *Gaal G.*, Id. 1896. *Ibid.* IV. 1897. p. 44—104. Németül is.
233. *Gaal G.*, Id. 1897. *Ibid.* V. 1898. p. 226—279. Németül is.
234. *Gaál G.*, Adalékok a madárvonulás kutatásához a füstifecske 1898. évi magyarországi nagy tavaszi megfigyelése alapján. *Ibid.* VII. 1900. p. 8—379. — Ugyanaz németül is. VII. 1900. p. 8—379.
235. *G. K.*, Csonttollu madarak. *Vadász Ujság.* III. 1924. p. 92.
236. *G. S.*, Járavize. „Adatok az idej madárvonuláshoz.“ *Vadász Ujság.* III. 1924. p. 61.
237. *Hausmann V.*, Die Hargita und ihre nähere Umgebung in Bezug auf Naturverhältnisse. *Verhand. u. Mitteil. d. siebenb. Vereins f. Naturw. zu Herm.* XI. 1860. p. 209—219.
239. *Hausmann V.*, *Turdus saxatilis*. Die Steindrossel. *Ibid.* XVI. 1865. p. 107—110, 118—121.
239. *Hausmann V.*, Der Mauerläufer. *Die Natur.* XVI. 1867. p. 78—80.
240. *Hausmann V.*, Beiträge zur Naturgeschichte des Rotfussfalken. *Ibid.* XVIII. 1869. p. 132—134.
241. *Hausmann V.*, Vogelvarietäten in Siebenbürgen. *Verhandl. u. Mitteil. d. siebenbürg. Vereins f. Naturw. zu Herm.* XX. 1869. p. 3—7.
242. *Hausmann V.*, Der dreizehige Specht. *Die Natur.* XX. 1871. p. 196—198.
243. *Hausmann V.*, Vogelvarietäten in Siebenbürgen. II. *Verhandl. u. Mitteil. d. siebenbürg. Vereins f. Naturw. zu Herm.* XXVIII. 1878. p. 57—62.
244. *Hausmann E.*, *Syrnium uralense*. *Aquila.* XXIX. 1922. p. 171. Ugyanaz németül: p. 192.
245. *Herman O.*, *Falco subbuteo* Linné. Az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei III. 1864—65. Kolozsvár, 1866. p. 84—86.
246. *Herman O.*, Állattani közlések. *Ibid.* p. 87—91.
247. *Herman O.*, Id. II. *Ibid.* IV. 1866—67. Kolozsvár, 1868. p. 48—53.
248. *Herman O.*, A Mezőség. I. A Hódos- vagy Szarvas-tó és környéke. *Ibid.* V. 1868—1870. Kolozsvár, 1871. p. 8—30.
249. *Herman O.*, Állattani közlések. IV. Az 1866—67. év nevezetes jelenségei. *Ibid.* p. 30—32.
250. *Herman O.*, Id. V. *Ibid.* p. 92—96.
251. *Herman O.*, A „Mezőség“ szárnyasai és költözködésük. *Vadász- és Versenylap.* XVI. 1872. p. 182, 183, 189—191, 197—199.
252. *Herman O.*, A Mezőség. II. A mezőzáhtóháti, továbbá méhesi, baldi és mezősályi tóisorozat. Az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei. VI. 1871—78. Kolozsvár, 1873. p. 42—67.

253. *Herman O.*, *Erismatura leucocephala* Linné (*Anas leucocephala*) a magyar ornisban. *Math. és Természettud. Közlemények.* X. 1872. Budapest, 1875. p. 151—161.
254. *Dr. H. F. A.*, Székelyudvarhely. *Vadász Ujság.* III. 1924. p. 61.
255. *Lambrecht K. dr.*, A madárvonulásról Magyarországon az 1910. év tavaszán. *Aquila.* XVIII. 1911. p. 9—134. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XVIII. 1911. p. 9—134.
256. *Lázár K. gr.*, A lég urai. Pest, 1866.
257. *Lázár K. gr.*, Megjegyzés Herman Ottó úrnak, a Mezőség ismertetésére vonatkozólag. *Vadász- és Versenylap.* XVI. 1872. p. 197.
258. *Lázár L.*, Szalonkavadászat a rétyi nyíren. *A Természet.* IV. 1901. XIV. sz. p. 4, 5.
259. *Dr. Madarász Gy.*, A kurrogó madár (*Locustella luscinioides* Sav.) énekéről. *Természettud. Közöny.* XXVIII. 1896. p. 447, 448.
260. *Madarász Gy. dr.*, Magyarország madarai. Budapest, 1899—1903. — *Die Vögel Ungarns.* p. 451—630.
261. *Magyar Ornithologiai Központ.* A madárvonulás Magyarországon az 1894. év tavaszán. *Aquila.* II. 1895. p. 3—81. — Ugyanaz németül: *Ibid.* II. 1895. p. 3—81.
262. *M. O. K.*, Csontottollú madár Bükszádon. *Aquila.* VI. 1899. p. 109. — Ugyanaz németül: *Ibid.* VI. 1899. p. 109.
263. *M. O. K.*, A pásztor madár 1908. évi megjelenése Magyarországon. *Ibid.* XV. 1908. p. 320—323. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XV. 1908. p. 320—323.
264. *Mannsberg A. br.*, Vonulási és előfordulási adatok Erdélyből. 1915—1917. *Aquila.* XXV. 1918. p. 13—22. — Ugyanaz németül: p. 22—30.
265. *Mannsberg A. br.*, Madárvonulási adatok a gyergyói fennsíkrol 1918. tavaszán. *Ibid.* XXVI. 1919. p. 115—116. — Ugyanaz németül: p. 137.
266. *Nagy J. dr.*, Az urali bagoly elterjedése Erdélyben. *Múzeumi Füzetek.* II. 1907. p. 23—34.
267. *Nagy S. dr.*, Székelykeresztur. „Jelentések az ideai madárvonulásokról.“ *Vadász Ujság.* II. 1923. p. 76.
268. *Nádasdy B.*, Korai párzás. *Vadász Ujság.* VIII. 1929. p. 37.
269. *Pásztohy E.*, *Ciconia nigra* (L.) mint pisztrángpusztító. — Ugyanaz németül: *Aquila.* XIV. 1907. p. 321.
270. *Petényi J. S.*, Erdély állattani tekintetben. *A magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécselt tartott VI. nagygyűlésének munkálatai.* 1846. p. 372—386.
271. *Rudolf* trónörökös, *Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen.* *Mitteil. d. ornith. Vereins in Wien,* II. 1878. p. 101—103, 109—113, 117—120. III. 1879. p. 51—56.
272. *Rudolf* trónörökös. *Ornithologische Skizzen aus Siebenbürgen.* *Ibid.* VI. 1882. p. 113—116.
273. *Rudolf* trónörökös. *Jagden und Beobachtungen.* Wien, 1887.
274. *Schenk J.*, A madárvonulásról Magyarországon az 1898. év tavaszán. *Aquila.* VI. 1899. p. 168—251. — Ugyanaz németül: *Ibid.* p. 168—251.
275. *Schenk J.*, *Id.* 1899. *Ibid.* VIII. 1901. p. 50—122. — Ugyanaz németül: *Ibid.* p. 50—122.
276. *Schenk J.*, *Id.* 1903. *Ibid.* XII. 1905. p. 83—202. — Ugyanaz németül: *Ibid.* p. 83—202.
277. *Schenk J.*, *Id.* 1904. *Ibid.* XIII. 1906. p. 9—66. — Ugyanaz németül: *Ibid.* p. 9—66.

278. *Schenk J.*, Id. 1905. Ibid. XIII. 1906. p. 83—141. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 83—141.
279. *Schenk J.*, Id. 1906. Ibid. XIV. 1907. p. 1—119. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 1—119.
280. *Schenk J.*, Id. 1907. Ibid. XV. 1908. p. 1—141. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 1—141.
281. *Schenk J.*, Id. 1908. Ibid. XVI. 1909. p. 1—128. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 1—128.
282. *Schenk J.*, Id. 1913. Ibid. XXI. 1914. p. 137—187. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 137—187.
283. *Schenk J.*, Id. 1914. Ibid. XXII. 1915. p. 5—56. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 9—56.
284. *Schenk J.*, Id. 1915. 1916. Ibid. XXIII. 1916. p. 13—49. — Ugyanaz németül: p. 22—49, 438—444.
285. *Schenk J.*, Madárvonulási adatok Magyarországból. I. 1917-es évfolyam. Ibid. XXIV. 1917. p. 241—261. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 241—261.
286. *Schenk J.*, Jelentés az 1908. évi madárjelölésekről. *Aquila*. XV. 1908. p. 294—301. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 294—301.
287. *Schenk J.*, Id. 1909. Ibid. XVI. 1909. p. 245—276. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 245—276.
288. *Schenk J.*, Id. 1910. Ibid. XVII. 1910. p. 219—257. — Ugyanaz németül: Ibid. p. 219—257.
289. *Schenk J.*, A fehér gólya, kakuk és fehér barázdabillegető 1898-i tavaszi felvonulása. *Erdészeti Lapok*. XXXVIII. 1899. p. 1291—1312, 1421—1431.
290. *Schenk J.*, Az urali bagoly tömeges megjelenése Magyarországon 1906—7. telén. — Ugyanaz németül: *Aquila*. XIV. 1907. p. 276—290.
291. *Schenk J.*, Az urali bagoly téli megjelenése hazánkban. *Erdészeti Lapok*. XLVI. 1907. p. 254, 254.
292. *Schenk J.*, A pásztor madár 1909. évi megjelenése és fészkelése Magyarországon. — Ugyanaz németül: *Aquila*. XVI. 1909. p. 294—299.
293. *Schenk J.*, Az urali bagoly tömeges megjelenése 1906—7. telén. *Vadászlap*. XXX. 1909. p. 184, 185.
294. *Schenk J.*, A csonttollu madár tömeges megjelenése 1913—14. telén. — Ugyanaz németül: *Aquila*. XXI. 1914. p. 276—278.
295. *Schenk J.*, A magyar királyi Ornithologiai Központ 1914. és 1915. évi madárjelölései. Ibid. XXII. 1915. p. 219—270. Ugyanaz németül: Ibid. p. 270—328.
296. *Schenk J.*, Erdély madarai. Zeyk Miklós hátrahagyott kézírata. Ibid. XXVII. 1920. p. 71—164. — Ugyanaz németül: Ibid. XXVII. 1920. p. 165—242.
297. *Spiess A.*, v. Gurghiu, Görgény-Szt. Imre. *Das Königliche Leibjagdgehege, einst und jetzt*. Hermannstadt, Sibiu. 1928.
298. *Stetter F. V.*, Adatok Erdély ornithológiájához. A magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvárott tartott V. nagygyűlésének munkálatai 1845. p. 139—161.
299. *Szemere László*, Az urali bagolyról. *Zoologiai Lapok*. 1908. 300.
300. *Szemere László*, Buhura vonatkozó adatok. Ibid. 1908. 74. o.
301. *Szemere László*, Pávászat a Székelyföldön. *Vadász Lap*. 1910. jun. 25.
302. *Szemere László*, Adatok a Vándorsólyomról. Ibid. 1911. jun. 15.
303. *Szemere László*, A rövidujjú pacsirta (*Candrella brachydactyla* Leisl) előfordulása Csikmegyében. *Zoologiai Lapok* 1911. 153. o.

304. Szemere László, *Strix flammea* L. késői költése. *Aquila*. XVIII. 1911. p. 391.
305. Szemere László, A parlagi sas és kigyászölyv fészkenél. — Csikcsekefalván. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XIX. 1912. p. 441—451.
306. Szemere László, A mogyorós szajkóról (*Nucifraga caryocatactes* L.) *Ibid.* 1912. 79—80. o.
307. Szemere László, *Cygnus olor*. — Ugyanaz németül: *Aquila*. XXI. 1914 p. 276.
308. Szemere László, *Pastor roseus*. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XXI. 1914 p. 276.
309. Szemere László, A lappantyúról. (*Caprimulgus europaeus* L.) *Ibid.* XXIII. 1916. p. 315—316. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XXIII. 1916. p. 509—510.
310. Szemere László, A kis békászó sasról. *Ibid.* XXVII. 1920. p. 55—59. *Ibid.* p. 59—60.
311. Szemere László, Különféle adatok a buhuról. *Ibid.* XXVII. 1920. p. 255—257. — Ugyanaz németül: *Ibid.* p. 273—275.
312. Szemere László, Népies madárnevek. *Ungarische Vogel-Trivialnamen*. *Ibid.* XXVII. 1920. p. 264.
313. Szemere László, Madár- és tojásgyűjteményem elpusztulása. *Ibid.* XXVIII. 1921. p. 196—197. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XXVIII. 1921. p. 223—224.
314. Szemere László, Mit nélkülözünk Csikvármegyében. (Turisztikai cikk, dr. Ébner Sándor képeivel.) *Turistaság és Alpinizmus*. 1922. szept—okt.
315. Szemere László, Adatok egyes háziállatok elvadulásához. *Vadászat*, 1922. 9. o.
316. Szemere László, Megjegyzés Hausmann Ernőnek: „A gyógyfürdők gázaitól elpusztult madarak“ c. cikkéhez. *Aquila*. 1925—26. 268—269. o.
317. Sz. Szász I., Különös párba... *Vadász Ujság*. VIII. 1929. p. 79.
318. Tolvaly F., Madártelepemről. *Vadász Ujság*, V. 1925. p. 82, 93—94, 140—141, 165—166, 179—181.
319. Tolvaly F., A madárvédelem és telepítés legújabb ellenségeiről. *Ibid.* V. 1926. p. 116.
320. Tolvaly F., Ragadozóink jelentőségéről. *Ibid.* VII, 1928. p. 75—78.
321. Tschusi V., Über den Zug des Seidenschwanzes (*Ampelis garrula* L.) im Winter 1903—04. *Ornis*, XIII. 1905. p. 1—56.
322. T. I. ifj., Turda. („Madárvonulás“) *Vadász Ujság*. VI. 1927. p. 76.
323. Vezényi Á., A madárvonulás Magyarországon az 1900 év tavaszán. *Aquila*. IX. 1902. p. 81—155. — Ugyanaz németül: *Ibid.* IX. 1902. p. 81—155.
324. Vezényi Á., Id. 1901. — Ugyanaz németül: *Ibid.* X. 1903, p. 104—187.
325. Vezényi Á., Id. 1902. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XII. 1905, p. 1—77.
326. Vollnhofer P., A vizirigó (*Cinclus cinclus* L.) halgazdasági jelentőségéről. Erdészeti kísérletek. VIII. 1906. p. 1—81.
327. Venator, Pár szó az urali bagoly adataihoz. *Vadász Ujság*. VI. 1927. p. 48—49.
328. Venator, Karvaly és más esetek. *Ibid.* VII. 1928. p. 214—215.
329. Warga K., Madárvonulási adatok Magyarországból. VI. 1922-es évfolyam. *Aquila*. XXIX. 1922. p. 91—131. — Ugyanaz németül: *Ibid.* p. 94—131.
330. Warga K., Id. VII. 1923-as évfolyam. — Ugyanaz németül: *Ibid.* XXX 1923—24. p. 179—237.

331. *Warga K.*, Id. VIII.—IX. (1924—25-ös) évfolyam. Ibid. XXXII.—XXXIII. 1925—26. — Ugyanaz németül: p. 66—127.

332. *Wass B. gr.*, Nagy gólyavonulás a költési időszakban. — Ugyanaz németül: *Aquila*. XV. 1908. p. 328—329.

333. *Wass A. gr.*, Nagy kárókatona. *Vadász Ujság*. III. 1924. p. 71.

334. *Wass A. gr.*, Madárvonulás. Ibid. V. 1926. p. 95—96.

335. *Wass A. gr.*, Két érdekes madár. Ibid. VII. 1928. p. 9—10.

336. *Wass A. gr.*, Vasas Szentgothárdi... („Adatok az idej madárvonuláshoz.”) Ibid. III. 1924. p. 60.

337. *Wass A. gr. ifj.*, Marostorda megye. („Jelentések az idej madárvonulásokról.”) *Vadász Ujság*. II. 1923. p. 60—61.

338. *Wass A. gr. ifj.*, Törpe sas Marostordában. Ibid. II. 1923. p. 156—157.

339. *Wass A. ifj.*, Tavaszi hírek a Nyárádméntéről. („Adatok az idej madárvonuláshoz.”) Ibid. III. 1924. p. 60.

340. *W. A. gr. ifj.*, Madárvonulás Nyárádméntén. (Maros vm.) Ibid. VI. 1927. p. 74—75.

341. *W. A. gr. ifj.*, Adat a szajkó merészégéhez és madárirtó voltához. Ibid. VII. 1928. p. 164.

342. *Anonym*, Adatok az idej madárvonulásról. *Vadász Ujság*. III. 1924. p. 93.

343. *Anonym*, A kék galamb... Ibid. V. 1925. p. 51.

344. *Anonym*, Székelykeresztur vidékén... Ibid. VII. 1928. p. 102—103.

345. *Anonym*, Fattyú kócsagot... Ibid. VII. 1928. p. 125.

Emlősök. (Mammalia.)

346. *Bielz E. Albert*, Zoologische Notizen zur Fauna Siebenbürgens. Verh. u. Mitt. d. siebenb. Vereins für Naturw. in Hermanstadt 1850.

347. *Bielz E. Albert*, Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen. Ibid. 1862.

348. *Bielz E. Albert*, Über die in Siebenbürgen vorkommenden Fledermäuse. Ibid. XXXVI. 1886.

349. *Bielz E. Albert*, Siebenbürgens Fledermäuse. Ibid. XXXVII. 1887.

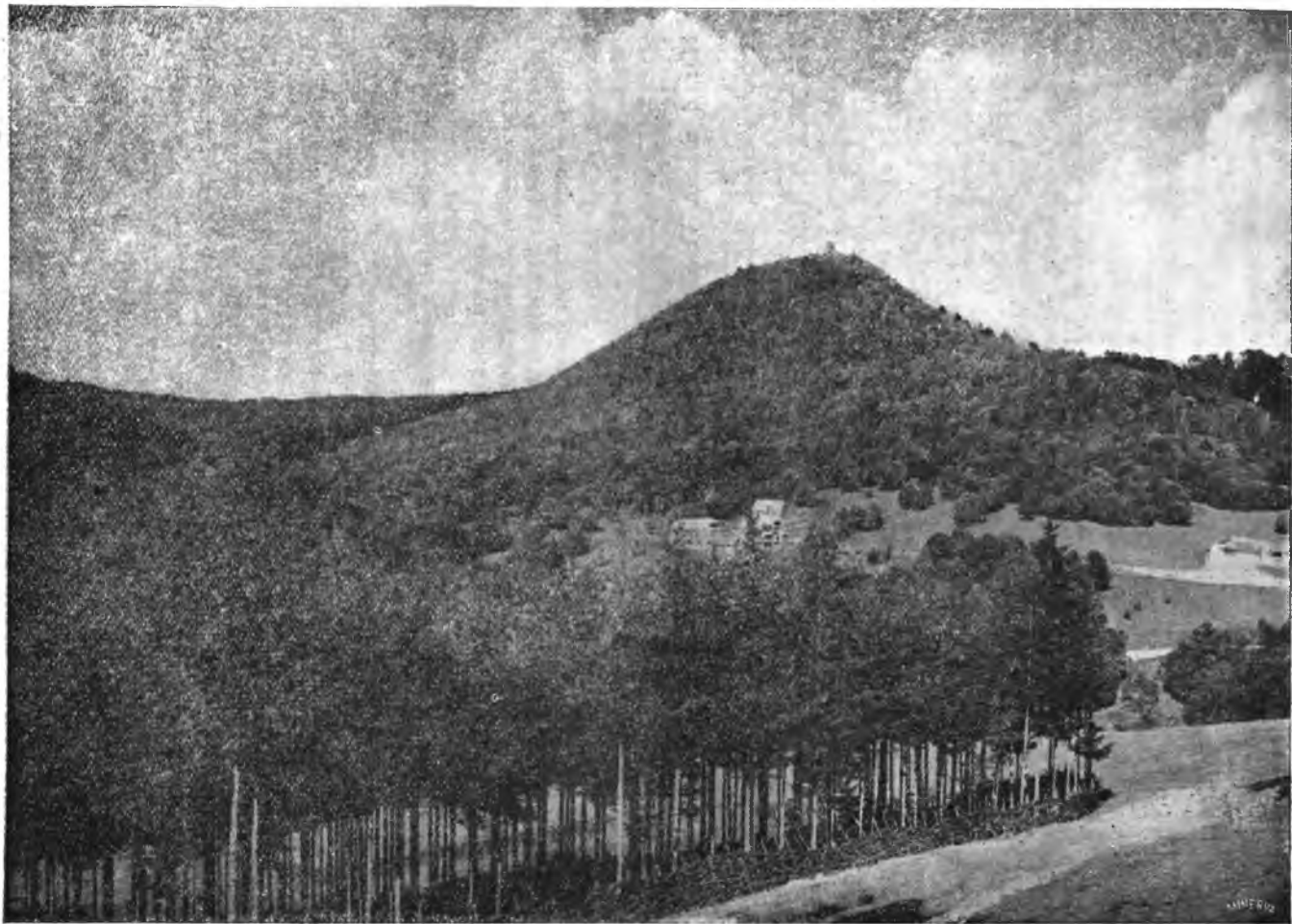
350. *Dacay Jenő*, Előleges jelentés az Erdélyi Múzeum Egylet megbízásából az 1884-ik év nyarán tett chiropterologiai gyűjtések eredményéről és az Erdélyi Orsz. Múz. Egylet denevérgyűjteményének jegyzéke. Orv. Term.-tud. Ért. X. 1885.

351. *Daday Jenő*, Jelentés stb. (ugyanaz mint az előbbi, ugyanott.)

352. *Daday Jenő*, Új adatok Erdély denevérfaunájának ismeretéhez. Érték. a Term.-tud. köréből XVI. 1886—87. M. Tud. Akad.

353. *Méhely Lajos*, Magyarország Denevéreinek monographiája. Budapest. 1909

354. *Orosz Endre*, Adatok a *Spalax typhlus* Pall. életének és előfordulásának ismeretéhez. A Természet. VI., VII., VIII., IX. évf. 1902—1905.

Bálványosvár.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

TARTALOMMUTATÓ

	Oldal
<i>Csutak Vilmos</i> : Előszó. — — — — —	3—4
I.	
<i>Csutak Vilmos</i> : A Székely Nemzeti Múzeum alapítása és gyűjteményeinek ötvenéves fejlődése — — — — —	5—25
<i>Kós Károly</i> : A Székely Nemzeti Múzeum építése — — — — —	26—29
<i>Al. Tzigara—Samurcaş</i> :	
Contribuție la istoricul Muzeului Secuiesc — — — — —	30—34
Adatok a Székely Nemzeti Múzeum történetéhez. (Fordítás). — —	35—39
<i>Dr. Balogh István</i> : Az ősi vagyon jogi védelme a régi székelyeknél — —	40—43
<i>Barabás Samu</i> : Két hamis oklevél — — — — —	44—51
<i>Bogáts Dénes</i> : Háromszéki helynevek — — — — —	52—71
<i>Dr. Boros Fortunát</i> : Ferencrendiek a Székelyföldön — — — — —	72—94
<i>Dr. Csűry Bálint</i> : A Székely Nemzeti Múzeum régi kézírataiból — —	95—101
<i>Domokos Pál Péter</i> : A csiki énekeskönyvek — — — — —	102—112
<i>Elekes Andor</i> : Szemelvények a székelyek sajátlagos jogtörténetéből — —	113—122
<i>Erőss József</i> : Háromszék telepedési története — — — — —	123—138
<i>Dr. Gyalui Farkas</i> : A magyar színészet székely nagyjai — — — — —	139—164
<i>Dr. György Lajos</i> : Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái — —	165—201
<i>Gulyás Károly</i> : Gr. Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáralapítása —	202—207
<i>Kodály Zoltán</i> : Ötfoku hangsor a magyar népzeneben — — — — —	208—218
<i>Dr. Kristóf György</i> : Az első vidéki (székely) magyar hírlap s irodalmi melléklapja — — — — —	219—234
<i>Sándor József</i> : Báró Orbán Balázs élete és működése — — — — —	235—243
<i>Dr. Sebestyén Gyula</i> : Miként bizonyosodott be a székely róvásírás hitelesége? — — — — —	244—251
II.	
<i>I. Andrieşescu</i> :	
Evoluția studiilor de arheologie din ultimele decenii în România —	252—254
Az archeologiai tanulmányok fejlődése Romániában az utolsó évtizedekben (Fordítás) — — — — —	254—257
<i>Dr. Roska Márton</i> : A Székelyföld őskora — — — — —	258—326
<i>Dr. H. Schroller</i> :	
Die bemalte-Keramik im Kom. Háromszék — — — — —	327—329
A háromszéki festett kerámika (Fordítás) — — — — —	329—337

<i>Chiláe v. Gordon:</i>	
Erősd and Dimini — — — — —	338—342
Erősd és Dimini (Fordítás) — — — — —	342—350
<i>Dr. Fettich Nándor:</i>	
Az aldobolyi kard koráról — — — — —	351—360
Über die Zeitstellung des Schwertes von Aldoboly (Übersetzung) —	360—365
<i>Dr. Buday Árpád:</i> A Székelyföld római régészeti feladatai — —	366—370
<i>K. Sebestyén József:</i> A középkori nyugati műveltség keleti határai —	371—401
<i>Divald Kornél:</i> Székely szárnyas oltárok — — — — —	402—410

III.

† <i>Viski Károly:</i> A székely népművészetről — — — — —	411—437
† <i>Haáz Ferenc Rezső:</i> Egy székely falu öltözete — — — — —	438—451
<i>Roediger Lajos:</i> A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött székely eredetű varrottasokról — — — — —	452—460
<i>Huszka József:</i> Székely kapuk meséje — — — — —	461—465
<i>Dr. Balogh Ernő:</i> Tulipán ornamentikánk eredete — — — — —	466—475
<i>Dr. Cs. Sebestyén Károly:</i> A székely sütőkemence keletkezése — — —	476—479

IV.

† <i>Hoffmann Edit:</i> Barabás Miklós — — — — —	480—484
† <i>Gödri Ferenc:</i> Gyárfás Jenő festményei a Székely Nemzeti Múzeumban —	485
† <i>Lyka Károly:</i> Gyárfás Jenő — — — — —	486—488
† <i>K. Sebestyén József:</i> Márkosfalvi Barabás Miklós — — — — —	489—490

V.

<i>Dr. Szádeczky K Gyula:</i> A Székelyföld képződése — — — — —	491—502
<i>Bányai János:</i>	
A Hargita vulkánikus közeteinek elterjedése — — — — —	503—507
Adatok a hargitai ásványvizek geológiájához — — — — —	508—515
<i>Dr. Gaál István:</i>	
A székely székek ősföldjének állati és növényi élete — — — — —	516—527
A háromszéki ősmédeve — — — — —	528—532
<i>Dr. Tulogdy János:</i> A Székelyföld földrajza — — — — —	533—544
<i>Dr. Moesz Gusztáv:</i>	
Gombák a Székelyföldről — — — — —	545—554
Gubacsok a Székelyföldről — — — — —	555—556
<i>Dr. Nyárády Erasmus Gyula:</i> A vizek és a vízben bővelkedő talajok növényzetéről a Hargitában — — — — —	557—615
<i>Méhely Lajos:</i> Székelyföldi bolyongásaim — — — — —	616—618

VI.

<i>Dr. Bitay Árpád:</i> Újabb szempontok és adatok a román nyelv magyar elemeinek kutatásához — — — — —	619—632
<i>Csutak Vilmos:</i> Bujdosó kurucok Moldvában és Havasalföldén 1707—11-ben — — — — —	633—640

	Oldal
<i>Siculus</i> : A székelyek eredetéhez (Ujabb adatok) — — — — —	641—646
<i>Kós Károly</i> : A székely ház — — — — —	647—659
<i>Solymossy Sándor</i> : A székely népballadáról — — — — —	660—668
<i>Szenterzsébeti Szakáts Péter</i> : A Székelyföld ipara — — — — —	669—681

VII.

<i>Csutak Vilmos</i> : A székely nép s a Székelyföld bibliográfiája — — —	682
<i>E.</i> : A székely nyelvjárások bibliográfiájához — — — — —	683—685
<i>Dr. Bitay Árpád</i> : Székelyek a román irodalomban — — — — —	686
<i>Szűcs Lajos</i> : A székely kérdés és a székely történet irodalma — — —	686—711
<i>K.</i> :	
A Székelyföldre vonatkozó régészeti irodalom rövid vázlata — —	714—719
A Székelyföldre vonatkozó néprajzi irodalom rövid ismertetése —	719—727
<i>Varga N. Lajos</i> : Székely képzőművészek s a rájuk vonatkozó irodalom	727—737
<i>Bányai János</i> : A Székelyföldre vonatkozó geológiai irodalom — — —	737—744
<i>Dr. Gaál István</i> : A Székelyföld őslénytani viszonyaival foglalkozó iro- dalom — — — — —	744—747
<i>Dr. Tulogdy János</i> : A Székelyföld földrajzi irodalma — — — — —	748—756
<i>Dr. Moesz Gusztáv</i> :	
A Székelyföld gombaflórájára vonatkozó irodalom — — — —	756—757
A Székelyföld moszatflórájára vonatkozó irodalom — — — —	757—758
<i>Dr. Gyelnik Vilmos</i> : A Székelyföld zuzmóflórájára vonatkozó irodalom	758
<i>vitéz dr. Szepesfalvi János</i> : A Székelyföld moháira vonatkozó irodalom	758—759
<i>Nyárády E. Gyula</i> : A Székelyföld phanerogam növényeinek irodalma	759—764
<i>Dr. Gelei József</i> : A Székelyföld állattani irodalma — — — — —	764—773
<i>Schenk Jakab</i> : A madarak irodalma — — — — —	773—779

